

ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

(Πανεπιστημιακά παραδόσεις αναθεωρηθείσαι)

Έκδοσις τρίτη

**ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΩΝ «Ο ΣΩΤΗΡ»
ΑΘΗΝΑΙ - ΜΑΪΟΣ 1992**

Συγγραφεύς
† Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας
(Ἐδελφότης Θεολόγων «ὁ Σωτήρ»)
Ἰσαύρων 42 – 114 72 ΑΘΗΝΑΙ
Προϊστάμενος Τυπογραφείου
Γεώργιος Λ. Καφαῦρος
Ἰσαύρων 42 – 114 72 ΑΘΗΝΑΙ

Ἐκδοσις Ἐδελφότητος Θεολόγων
«Ο ΣΩΤΗΡ»
Ἰσαύρων 42 – 114 72 ΑΘΗΝΑΙ

PRINTED IN GREECE

Διδάξαντες μετὰ τήν, λόγω ὀρίου ἡλικίας, ἀποχώρησιν ἀπὸ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ἀοιδίου Γρηγ. Παπαμιχαήλ σχεδὸν ἐπὶ δεκαετίαν ὀλόκληρον καὶ τὴν Ἐγκυκλοπαιδεῖαν τῆς Θεολογίας, ἐθεωρήσαμεν χρήσιμον μετὰ τὴν ἀποχώρησιν καὶ ἡμῶν, ἵνα ἀναθεωροῦντες τὰ μαθήματα, ἅτινα ἔκτοτε ἐκυκλοφόρησαν πολυγραφημένα, δημοσιεύσωμεν αὐτὰ καὶ τύποις. Παρουσιάσθη δὲ τοῦτο εἰς ἡμᾶς τοσοῦτῳ μᾶλλον ἀναγκαῖον, ὅσῳ τοιαύτη τις συγγραφή, πλὴν συντομωτάτου τινὸς δοκιμίου πρὸ πολλῶν δεκαετηρίδων ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Φιλίπ. Παπαδοπούλου ἐκδοθέντος καὶ ἤδη ἐκλιπόντος, δὲν ὑπάρχει παρ' ἡμῖν, ἀφ' ὅτου δὲ ἡ ἔδρα τῆς Ἀπολογητικῆς καὶ Ἐγκυκλοπαιδεῖας τῆς Θεολογίας διὰ λόγους οἰκονομιῶν κατηργήθη, ἔπαυσαν νὰ διδάσκωνται τὰ μαθήματα ταῦτα καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ. Δεδομένου δ' ὅτι ἡ Ἐγκυκλοπαιδεῖα τῆς Θεολογίας ἀποτελεῖ σύνοψιν τινὰ τῆς ὅλης Θεολογίας, παρουσιάζεται αὕτη οὐ μόνον εἰς τοὺς σπουδαστὰς αὐτῆς ἀναγκαῖα ὡς εἰσάγουσα αὐτοὺς ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων βημάτων αὐτῶν εἰς τὸ τέμενος τῆς ἱερᾶς ἐπιστήμης, εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ὁποίας ἀφιέρωσαν ἑαυτοὺς, ἀλλὰ κινουσα τὸ ἐνδιαφέρον καὶ παντὸς περὶ τὰ Γράμματα διατρίβοντος, παρὰ τῷ ὁποίῳ φυσικὸν εἶναι νὰ διεγείρεται ἡ περιέργεια, ὅπως πληροφορηθῇ, ποῖα ἢ θέσις τῆς Θεολογίας ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ἐπιστημῶν, ποῖαι δὲ αἱ ἔρευναι καὶ τὰ ἐπιτεύγματα αὐτῆς ἐν τῷ πεδίῳ τοῦ ἐπιστητοῦ καὶ κατὰ πόσον αὕτη δικαιούται ἐν ταῖς Πανεπιστημιακαῖς Σχολαῖς τοῦ προβαδίσματος, τὸ ὁποῖον αὐταὶ τῆς ἀναγνωρίζουσι.

Ἄκριθῶς δέ, ὅπως ἐνημερώσωμεν περὶ τούτων ὡς οἶόν τε πληρέστερον τὸν ἀναγνώστην, δὲν ἐδυσκολεύθημεν συμπληροῦντες τὰς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ παραδόσεις μας ταύτας νὰ ἐκτραπῶμεν καὶ εἰς καινοτομίαν τινά. Προετάξαμεν δηλαδὴ ἐν τοῖς Προλεγομένοις καὶ σύντομόν τινὰ ἱστορικὴν ἀνασκόπησιν τῆς ὅλης Θεολογίας. Συνήθως εἶδος τι τοιαύτης ἀνασκόπησεως παρεμβάλλεται εἰς πολλὰ τῶν κυκλοφορησάντων ἐν τῇ Δύσει ἔργων, τῶν εἰς τὴν Ἐγκυκλοπαιδεῖαν τῆς Θεολογίας ἀναφερομένων, εἰς τὸ κεφάλαιον, τὸ ἀφιερωμένον εἰς τὴν Ἱστορίαν αὐτῆς. Ἐπειδὴ ὅμως παρ' ἡμῖν ἡ Ἱστορία αὕτη τῆς Ἐγκυκλοπαιδεῖας παρουσιάζεται πτωχοτάτη, προεκρίναμεν ἀντὶ τῆς εἰδικωτέρας ταύτης γενικωτέραν τινὰ ἀνασκόπησιν. Καὶ δὲν διαφεύγει μὲν ἡμᾶς, ὅτι, τόσον διὰ τὰς ἄλλας ἀτελείας αὐτοῦ, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἄτοπον ἴσως καινοτομίαν ταύτην, τὸ ἔργον ἡμῶν τοῦτο πολλὰ θὰ ἐμφανίσῃ τὰ τρωτά, ἐτολμήσαμεν ὅμως νὰ προβῶμεν εἰς τὴν δημοσίευσιν αὐτοῦ ἐλπίζοντες, ὅτι εἰς τὴν πρώτην ταύτην δι' αὐτοῦ βολὴν θὰ ἐπακολουθήσωσιν ἄλλαι ὑπὸ νεωτέρων εὐστοχώτεραι. Ὡς ἐκ τούτου πεποιθήαμεν, ὅτι εὐμενῶς θὰ παρασχεθῇ εἰς ἡμᾶς οὐ μόνον ἡ ἐπιείκεια, ἀλλ' ἀκόμη καὶ ἡ συγγνώμη παρὰ τῶν ἀναγνωστῶν μας.

Ἐγγραφον ἐν Ἀθήναις τῇ 22 Μαρτίου 1960.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΡΩΤΗ

Ἡ Θεολογία τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων σελ. 1-20

1. Ἀποστολικοὶ καὶ Ἀποστολικῶν Πατέρων χρόνοι σελ. 1.—2. Ἀπολογηταὶ σελ. 4.—3. Γνωστικοί, Μοντανισταὶ καὶ τούτων πολέμοι σελ. 7.—4. Μικρασιατικὴ Σχολὴ σελ. 8.—5. Ἀλεξανδρινὴ Σχολὴ σελ. 10.—6. Ἀντιοχειανὴ Σχολὴ σελ. 18.—7. Λατινικὴ Θεολογία σελ. 19.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΑ

Ἀνάπτυξις τῆς Θεολογίας τῶν Πατέρων ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει σελ. 21-50

1. Ἀντιοχειανὴ Σχολὴ σελ. 21.—2. Ἀλεξανδρινὴ Σχολὴ σελ. 25.—3. Μονοφυσιτισμὸς καὶ Μονοθελητισμὸς σελ. 32.—4. Μυστικὴ Θεολογία σελ. 36.—5. Ὁ περὶ τὰς εἰκόνας ἀγῶν σελ. 41.—6. Ἡ Θεολογία τῆς Δύσεως σελ. 42.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΡΙΤΗ

Μεσαιωνικὴ Θεολογία ἐν τῇ Ἀνατολῇ σελ. 51-70

1. Θεολογικὴ κίνησις ἐν τῇ Ἀνατολῇ σελ. 51.—2. Μυστικὴ Θεολογία σελ. 55.—3. Βυζαντινὴ Θεολογία σελ. 65.—4. Βυζαντινὴ ἐρμηνευτικὴ Θεολογία σελ. 68.—5. Πρακτικὴ Θεολογία σελ. 68.

Μεσαιωνικὴ Θεολογία ἐν τῇ Δύσει σελ. 71-82

1. Προσχολαστικὴ Θεολογία σελ. 71.—2. Σχολαστικὴ Θεολογία σελ. 72.—3. Πρώτοι Σχολαστικοὶ σελ. 74.—4. Ἀκμὴ τῆς σχολαστικῆς Θεολογίας σελ. 76.—5. Παρακμὴ τῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας σελ. 79.—6. Ἡ Μυστικὴ Θεολογία ἐν τῇ Δύσει σελ. 79.—7. Ἡ ἐρμηνεία τῆς Γραφῆς ἐν τῇ Δύσει σελ. 81.—8. Τὸ κήρυγμα σελ. 81.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΕΤΑΡΤΗ

Νεωτέρα Θεολογία σελ. 83-119

1. Ἑλληνικὴ Θεολογία σελ. 83.—2. Τὸ κήρυγμα σελ. 92.—3. Ρωσικὴ Θεολογία σελ. 93.

Δυτικὴ Θεολογία

1. Λουθήρειος Θεολογία (ιστ' αἰών) σελ. 95.—2. Ζβίγγλιος σελ. 97.—3. Ἰωάννης Καλθίνος σελ. 98.—4. Ἡ Μεταρρύθμισις ἐν Ἀγγλίᾳ σελ. 99.—5. Κίνησις περὶ τὴν Ἐξηγητικὴν σελ. 99.—6. Τὸ κήρυγμα ἐν ταῖς Προτεσταντικαῖς

τικαῖς Ἐκκλησίαις σελ. 100.—7. Ρωμαιοκαθολικὴ Θεολογία σελ. 101.—8. Ἡ Δυτικὴ Θεολογία κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα σελ. 103.—9. Ὁ Εὐσεβισμὸς σελ. 105.—10. Νοησιαρχικαὶ καὶ Ὀρθολογιστικαὶ τάσεις σελ. 106.—11. Ἡ Διαφώτισις καὶ ὁ Ὀρθολογισμὸς σελ. 108.—12. Ρωμαιοκαθολικὴ Θεολογία σελ. 109.—13. Ὀρθολογιστικὴ Θεολογία κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα σελ. 109.—14. Ὁ Schleiermacher καὶ ἡ Θεολογία αὐτοῦ σελ. 111.—15. Ἡ σχολὴ τῆς Τυβίγγης σελ. 113.—16. Ἀλβέρτος Ritschl καὶ ἡ Θεολογία αὐτοῦ σελ. 114.—17. Ἡ μέση Προτεσταντικὴ Σχολὴ σελ. 116.—18. Ἡ Ὄρθοκρίσιολογικὴ Σχολὴ σελ. 117.—19. Τὸ Προτεσταντικὸν κήρυγμα σελ. 118.—20. Ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Θεολογία κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα σελ. 119.

Εἰσαγωγή σελ. 123-132

1. Ὅρισμὸς τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας καὶ ἔννοιά αὐτῆς σελ. 123.—2. Τὸ ὑποκείμενον τῆς Θεολογικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας ἐν σχέσει πρὸς τὰς χριστιανικὰς ὁμολογίας σελ. 126.—3. Ἡ ἀπὸ τῶν σκοπῶν αὐτῆς χρησιμότης τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας σελ. 128.—4. Διαίρεσις τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας σελ. 132.

ΜΕΡΟΣ ΓΕΝΙΚΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Θεμελιώδης τῆς Θεολογικῆς ἐπιστήμης ἔννοια σελ. 133-168

1. Τί ἐστὶν ἐπιστήμη καὶ ποῖοι οἱ συνιστῶντες αὐτὴν ὄροι σελ. 133.—2. Ἐννοια τῆς Θεολογίας καὶ ἐπιστημονικὸς χαρακτῆρ αὐτῆς σελ. 135.—3. Ἡ Θεολογία ὡς θετικὴ καὶ θεωρητικὴ ἐπιστήμη σελ. 137.—4. Ὁ ἐπιστημονικὸς χαρακτῆρ τῆς Θεολογίας καὶ κατὰ τὴν θεωρητικὴν αὐτῆς πλευρὰν σελ. 139.—5. Ἡ ἐν Πανεπιστημιακαῖς Σχολαῖς ἔνταξις τῆς Θεολογίας σελ. 142.—6. Κοιτὶς καὶ γένεσις τῆς Θεολογίας σελ. 145.—7. Ὁρθόδοξος, Ρωμαιοκαθολικὴ, Προτεσταντικὴ καὶ Ὀρθολογιστικὴ Θεολογία σελ. 150.—8. Κατανομὴ τῆς Θεολογίας εἰς κλάδους σελ. 161.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Σχέσεις τῆς Θεολογίας σελ. 169-187

1. Σχέσεις τῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν σελ. 169.—2. Σχέσεις τῆς Θεολογίας πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας σελ. 172. α) Ἡ σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Φιλολογίαν σελ. 173. β) Σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Ἱστορίαν σελ. 174. γ) Σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὰς Νομικὰς ἐπιστήμας σελ. 176. δ) Σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὰς Φυσικὰς ἐπιστήμας σελ. 178.—3. Σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Φιλοσοφίαν σελ. 181.

ΜΕΡΟΣ ΕΙΔΙΚΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Ἐξηγητικὴ Θεολογία σελ. 188-270

Προθεωρία τῆς Ἐξηγητικῆς Θεολογίας σελ. 188.—1. Ἱερὰ Ἑρμηνευτικὴ σελ. 192.—2. Ἐξήγησις ἢ Ἑρμηνεία σελ. 208.—3. Ἱερὰ Γλωσσολογία σελ. 215.—4. Ἱερὰ ἢ Βιβλικὴ Κριτικὴ σελ. 225.—5. Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία σελ. 242.—6. Βιβλικὴ Ἱστορία σελ. 247.—7. Εἰσαγωγικὴ ἢ Εἰσαγωγή εἰς τὰς Ἀγίας Γραφὰς σελ. 261.—8. Βιβλικὴ Θεολογία σελ. 265.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Ὁ ἱστορικὸς κλάδος τῆς Θεολογίας σελ. 271-313

Προθεωρία τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου σελ. 271.—1. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία σελ. 275.—2. Ἱστορία τῶν Δογμάτων σελ. 283.—3. Συμβολικὴ ἢ Ἱστορία τῶν Ὁμολογιῶν σελ. 290.—4. Πατρολογία καὶ Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία σελ. 295.—5. Χριστιανικὴ ἢ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχαιολογία σελ. 300.—6. Ἐκκλησιαστικὴ Στατιστικὴ ἢ Καταστατικὴ σελ. 305.—7. Ἀγιολογία σελ. 307.—8. Ἡ Ἱστορία τῶν Ἱεραποστολῶν σελ. 310.—9. Ἱστορία τοῦ πολιτεύματος σελ. 311.—10. Ἱστορία τοῦ Χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. σελ. 312.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

**Θεωρητικὸς καὶ συστηματικὸς κλάδος τῆς Θεολογίας
σελ. 314-350**

Ἡ προθεωρία τοῦ συστηματικοῦ κλάδου σελ. 314.—1. Θρησκευολογία σελ. 320.—2. Ἀπολογητικὴ σελ. 331.—3. Δογματικὴ σελ. 337.—4. Χριστιανικὴ Ἠθικὴ σελ. 344.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Πρακτικὴ Θεολογία σελ. 351-414

Προθεωρία τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας σελ. 351.—1. Ὁμιλητικὴ σελ. 355.—2. Λειτουργικὴ σελ. 361.—3. Ὑμνολογία σελ. 374.—4. Κατηχητικὴ σελ. 376.—5. Ποιμαντικὴ σελ. 384.—6. Ἀλιευτικὴ ἢ Ἱεραποστολικὴ σελ. 391.—7. Ἐκκλησιαστικὸν καὶ Κανονικὸν δίκαιον σελ. 401.

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ:

Βεπ. = Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Ἐκδοσις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΡΩΤΗ

Η ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

1.) *Ἀποστολικοὶ καὶ Ἀποστολικῶν Πατέρων χρόνοι.*

1. Τὰ βιβλία τῆς Κ. Δ. καὶ ἡ διὰ ζώσης Παράδοσις τῶν Ἀποστόλων ἀποτελοῦσι τὰς αὐθεντικὰς πηγὰς τῆς Χριστιανικῆς Θεολογίας. Θὰ ἠδύνατό τις μάλιστα τὸν ἀπόστολον τῶν ἔθνῶν Παύλον νὰ κατονομάσῃ ὡς τὸν πρῶτον θεμελιωτὴν ταύτης, τὸν διαμορφώσαντα τὰς πεποιθήσεις αὐτοῦ εἰς δογματικὸν καὶ θεολογικὸν σύστημα. Ζηλωτῆς τῶν πατρικῶν παραδόσεων, αἱ ὁποῖαι ἐν πολλοῖς παρεποιοῦν τὴν ἀληθῆ ἔννοιαν τοῦ Νόμου, ἀλλὰ καὶ ἔμπειρος καὶ πιστὸς τούτου σπουδαστῆς καὶ γνώστης, μετὰ τὴν θαυμαστὴν κλήσιν αὐτοῦ ἐδόθη ὁλόκληρος εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ καθ' ὁδὸν ἐμφανισθέντος καὶ λαλήσαντος εἰς αὐτὸν Κυρίου. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ἐκείνης ὁ μεγαλοφυῆς οὗτος ραβδίνος κατέστησε βαθὺ καὶ διαρκὲς βίωμά του τὸν μέχρι πρὸ ὀλίγου διωκόμενον ὑπ' αὐτοῦ. Ὑπὸ τοῦς παλμούς δὲ τούτους τῆς νέας ἐν Χριστῷ ζωῆς ἡ μεγάλη διάνοιά του μετεβλήθη εἰς μέγα ἐργαστήριον πνευματικῆς ἀληθείας. Τὰ μαθήματα τοῦ Νόμου καὶ τῆς πολυσχιδοῦς πείρας του, τὰ θρησκευτικὰ βιώματα τῆς ὅλης του ζωῆς ἀνεχωρεύθησαν πάντα εἰς τὸ πῦρ τοῦ θερμοῦ συναισθήματός του καὶ τῆς φλογεράς ἀγάπης του πρὸς «τὸν ἀγαπήσαντα καὶ παραδόντα ἑαυτὸν ὑπὲρ αὐτοῦ»⁽¹⁾ Ἰησοῦν. Ἐκ τῆς συντήξεως δὲ ταύτης ὑπὸ τὸ φῶς τῆς γενομένης εἰς τὰ βάθη τοῦ Παύλου θείας Ἀποκαλύψεως⁽²⁾ προήλθεν ἡ θαυμαστὴ εἰς λογικὸν συνειρμὸν καὶ εἰς πληρότητα Θεολογία αὐτοῦ, ἣτις ὑπῆρξεν ἀπαύγασμα βιώσεως τῆς νέας ἐν Χριστῷ ζωῆς του. Ἐντεῦθεν δὲ ἡ Θεολογία τοῦ Παύλου ὡς καρπὸς ζωῆς καὶ πράξεως ἀπεδείχθη πάντοτε καρποφόρος καὶ δαψιλῆς εἰς πρακτικὰς ἐφαρμογὰς καὶ ἀποδόσεις.

2. Εἰς τὸ θεόπνευστον ἐξ ἄλλου βιβλίον τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς ἔχομεν ἄλλην μετὰ μεγάλης σαφηνείας καὶ αὐστηράς μεθόδου διαπραγματεύσιν, ἀποδεικνύουσαν συστηματικῶς εἰς τὰ πρῶτα δέκα κεφάλαια τὴν ἀνυπέρβλητον ὑπεροχὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς Θρησκείας καὶ ὡς νέας Διαθήκης ἐναντι τῆς Παλαιᾶς. Ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι καὶ ἡ Παλαιὰ Διαθήκη προέρχεται ἐκ θείας Ἀποκαλύψεως συγκρίνει τοὺς κομιστὰς ἐκείνης πρὸς τὸν κομιστὴν καὶ μεσίτην τῆς Νέας. Ἄγγελοι καὶ προφῆται καὶ μεσίτης ὁ Μωϋσῆς ἐν ἐκείνῃ, καὶ ἀρχιερεῖς ἔχοντες ἀσθένειαν ἐν τῇ σκηνῇ αὐτῆς. Αὐτὸς ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ μεσίτης τῆς δευτέρας, ὁ αὐτὸς δὲ καὶ μέγας καὶ ἀδιάδοχος ἀρχιερεὺς, οὐχὶ αἷμα ἀλόγων ζώων προσφέρων, ἀλλ' αὐτὸ τὸ ἴδιον αὐτοῦ αἷμα, δι' οὗ ἰλασμόν ἄπαξ διὰ πάντοτε ποιησάμενος εἰσῆλθεν εἰς αὐτὴν τὴν ὑπερουράνιον καὶ ἀληθινὴν σκηνὴν, πρόδρομος τῶν πιστευόντων εἰς αὐτὸν χρηματίσας. Οὕτως ὁ θεόπνευστος συγ-

(1) Γαλάτ. β' 20.

(2) Γαλάτ. α' 16.

Γραφεύς πρὸς Ἰουδαῖζοντας καὶ ἐξ Ἰουδαίων Χριστιανούς ἀπευθυνόμενος συνέταξε τὴν πρώτην συστηματικὴν Ἀπολογία ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐπὶ κεφαλῆς ἰστάμενος τῶν κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα ἀναφανέντων ἀπολογητῶν.

3. Ἐπακολουθοῦν οἱ γνωστοὶ ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν «Ἀποστολικοὶ Πατέρες» συγγραφεῖς, οἱ ἀποτελοῦντες τὴν γέφυραν τὴν μετάγουσαν εἰς τοὺς μετὰ σαφούς θεολογικοῦ χρωματισμοῦ συγγραφεῖς τοῦ δευτέρου αἰῶνος. Ἀποβλέποντες οὗτοι κυρίως εἰς πρακτικούς σκοποὺς στεροῦνται τοῦ βάθους καὶ τῆς δυνάμεως, ἅτινα διακρίνουσι τὰ θεόπνευστα τῆς Κ. Δ. βιβλίας. Τὰ συγγράμματά των εὐάριθμα, ἴσως ἀποτελοῦσι λείψανα περισωθέντα ἐκ μεγαλειτέρου τινὸς ἀριθμοῦ συγγραφῶν τῆς γενεᾶς των. Μαρτυροῦντα ὅμως περὶ τῆς ὀργανώσεως τῆς πρώτης Ἐκκλησίας καὶ περὶ τῶν θεμελιωδῶν γραμμῶν τῆς Ἀποστολικῆς Παραδόσεως, ἀποτελοῦσι πολυτιμωτάτους κρίκους συνδέοντας τὸν δεύτερον μετὰ τοῦ πρώτου χριστιανικοῦ αἰῶνος. Ἡ θεωρία δὲ τοῦ Βαυρ περὶ μερίδων ἢ κομμάτων κατ' αὐτοὺς τοὺς Ἀποστολικούς χρόνους σχηματισθέντων ἀντιμετωπίζει εἰς τὰ συγγράμματα ταῦτα συντριπτικὸν σκόπελον. Οὕτω διὰ τὸν Κλήμεντα Ρώμης ἀμφότεροι, ὃ τε Πέτρος καὶ ὁ Παῦλος εἶναι «οἱ ἀγαθοὶ ἀπόστολοι»⁽³⁾, συνάπτονται δὲ ὡς μέγα κύρος ἔχοντες ἀπόστολοι, ἐξουσίαν ἔχοντες νὰ διατάσσωσι καὶ ὑπὸ τοῦ θεοφόρου Ἰγνατίου⁽⁴⁾, ὁ δὲ «μακάριος καὶ ἔνδοξος Παῦλος» ὁ διὰ τὴν «σοφίαν» αὐτοῦ διακρινόμενος συναριθμεῖται «καὶ τοῖς λοιποῖς ἀποστόλοις» ὑπὸ τοῦ Πολυκάρπου⁽⁵⁾. Εἶναι δὲ τὰ συγγράμματα ταῦτα τὰ ἐπόμενα: 1) Πρῶτη πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὴ τοῦ Κλήμεντος Ρώμης ἀπευθυνθεῖσα περὶ τὸ 96 μ.Χ., ἀδιαμφισβητήτως ὑπὸ τῆς ἐν Ρώμῃ ἐκκλησίας πρὸς τὴν ἐν Κορίνθῳ, λόγῳ ταραχῶν καὶ διχονοιών, αἵτινες ἐπισυνέβησαν εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην ἐκκλησίαν. Ἀποτελουμένη ἐξ 65 κεφαλαίων χαρακτηρίζεται ὡς «πολύτιμος διὰ τὰς πληροφορίας περὶ διοργανώσεως τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας»⁽⁶⁾. 2) Ἡ ἐπ' ὀνόματι τοῦ αὐτοῦ Κλήμεντος φερομένη ὡς δευτέρα πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὴ, ἀναφέρεται μὲν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου⁽⁷⁾, χαρακτηρίζεται δὲ ὑπὸ τοῦ Φωτίου⁽⁸⁾ «ὡς νόθος». Ἡ ἐπικρατοῦσα περὶ αὐτῆς γνώμη εἶναι, ὅτι ἀποτελεῖ τὸ ἀρχαιότερον περισωθὲν χριστιανικὸν κήρυγμα, χωρὶς νὰ δύναται ὅπως καθορισθῆ ἴσως, πού καὶ ὑπὸ τίνος ἀπηγγέθη τοῦτο⁽⁹⁾. Ἐχομεν ἐν τούτοις τὴν εἴδησιν, ὅτι ἀνεγινώσκετο ἐπ' ἐκκλησίαις ἐν Κορίνθῳ, ὡς ἐκ τούτου δὲ προήλθεν ἡ συναδέλφωσις αὐτῆς μετὰ τῆς προτέρας⁽¹⁰⁾. Ἀνάγεται εἰς τὰ μέσα τοῦ δευτέρου αἰῶνος. 3) Ἐκ Ρώμης προέρχεται καὶ τὸ φέρον τὴν ἐπιγραφὴν «Ποιμήν», ἔργον ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Ἑρμᾶν, περιλαμβάνον δὲ πέντε ὁράσεις, δώδεκα ἐντολὰς καὶ δέκα παραβολὰς. Ἡ εἰς τρία μέρη διαίρεσις αὐτοῦ ἐγένετο κατὰ τὸν G. Fisher⁽¹¹⁾ ὑπὸ μεταγενεστέρως μᾶλλον χειρός. Φαίνεται δὲ ἀναγόμενον εἰς πολὺ παλαιούς χρόνους, ὡς δύναται νὰ συναχθῆ ἐκ τοῦ ὅτι αὐτὸς μὲ ὁ Ἑρμᾶς⁽¹²⁾ παριστᾷ ἑαυτὸν σύγχρονον τοῦ Κλήμεντος, λίαν δὲ ἐνωρὶς μνημονεύεται ὡς κυκλοφοροῦν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Ἀνατολῆς, ἐξ οὗ καὶ ὁ Ζαῆν μετὰ τινῶν ἄλλων κριτικῶν τοποθετεῖ τὴν συγγραφὴν αὐτοῦ μετὰ τοῦ 90-100⁽¹³⁾. 4) Ἡ ἀνακριβῶς ὑπὸ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως καὶ τοῦ Ὀριγένους⁽¹⁴⁾ ἀποδιδόμενη εἰς τὸν Βαρνάβαν ἐπιστο-

(3) Α' Κορινθ. ε' 3, Βεπ. 1, 15. (4) Πρὸς Ρωμ. 4 Βεπ. 2, 304.

(5) Πρὸς Φίλιπ. κεφ. 3, 2 καὶ κεφ. θ' 1 Βεπ. 3, 16, 17.

(6) Β. Στεφανίδου, Ἐκκλ. Ἱστορία 1 σελ. 50.

(7) Ἐκκλ. Ἱστορ. 3, 38.

(8) Μυριόβιβλος 126.

(9) Δ. Μπαλάνου Πατρολογία ἐν Βεπ. 1, 6.

(10) Β. Στεφανίδου ἐνθ. ἄνωτ.

(11) George Park Fisher, History of Christ. Doctrine, Edinburgh, 1927 σελ. 34.

(12) Ὁρασις 2, 4 Βεπ. 3, 42.

(13) Fisher αὐτόθ.

(14) Στρωματ. 2, 15 καὶ 20 Βεπ. 7, 332 καὶ 350 Κατὰ Κέλσου 1, 63 Βεπ. 9, 116

λή, χαρακτηριζόμενη δὲ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ὡς νόθος⁽¹⁵⁾, προέρχεται προφανῶς ἐξ Ἀλεξανδρείας. Γραφεῖσα ὁμῶς πρὸ τοῦ 160, τοποθετεῖται πιθανώτερον εἰς τοὺς χρόνους τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Ἀδριανοῦ (117-138). Ἀποτελουμένη ἐξ 21 κεφαλαίων διαπνέεται ὑπὸ σφόδρα ἀντιιουδαϊκοῦ πνεύματος. 5) Ἐκ μιᾶς τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, πιθανῶς ἐκ Συρίας ἢ Παλαιστίνης ἢ καὶ ἐξ Ἀλεξανδρείας, προέρχεται ἢ ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου Νικομηδείας Φιλοθέου Βρυεννίου τὸ πρῶτον δημοσιευθεῖσα ἐν ἔτει 1883 «Διδαχὴ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων». Ἀπετέλεσεν αὕτη κατὰ τὸν Fisher μίαν ἐκ τῶν μάλιστα ἐνδιαφερουσῶν φιλολογικῶν ἀνακαλύψεων τῶν νεωτέρων χρόνων. Σύγκειται δὲ ἐκ δύο μερῶν. Τὰ πρῶτα δηλαδὴ ἐξ κεφάλαια ἀποτελοῦσι τὴν κατηχητικὴν διδασκαλίαν ὑπὸ τὸ σχῆμα τῶν δύο ὁδῶν, τῆς ὁδοῦ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὁδοῦ τοῦ θανάτου, ταυτιζομένην ἐν πολλοῖς πρὸς τὴν ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Βαρνάβα. Τὰ δὲ ὑπόλοιπα δέκα κεφάλαια περιέχουσιν ὁδηγίας σχετιζομένας πρὸς τὴν τέλεσιν τοῦ βαπτίσματος καὶ τῆς λατρείας καὶ γενικώτερον τὴν ἐκκλησιαστικὴν εὐταξίαν. Εἰκάζεται, ὅτι ἀνάγεται εἰς τοὺς πρὸ τοῦ 160 μ. Χ. χρόνους. 6) Ἐπτὰ ἐπιστολαὶ τοῦ ἐπισκόπου Ἀντιοχείας Ἰγνατίου, μαρτυρήσαντος ἐπὶ Τραϊανοῦ (98-117). Αἱ ἐπιστολαὶ αὗται διεσώθησαν εἰς δύο ἐκδόσεις, ἤτοι ἐκτενεστέραν καὶ βραχυτέραν. Ἐπειδὴ δὲ ἐν αὐταῖς μαρτυρεῖται πλήρης διαμόρφωσις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος, ὃ δὲ συγγραφεὺς παρουσιάζεται διαπρῦσιος κήρυξ τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος, διὰ τοῦτο διευτώθησαν σφοδραὶ ἀντιρρήσεις ὑπὸ τῶν νεωτέρων περὶ τῆς γνησιότητος αὐτῶν. Πόρισμα ἐν τούτοις πασῶν τῶν ἐκ τῶν ἀντιρρήσεων τούτων συζητήσεων ὑπῆρξεν ἢ ὑπὸ πάντων ἀναγνώρισις τῆς γνησιότητος τῆς βραχυτέρας ἐκδόσεως τῶν ἐπιστολῶν τούτων, τῶν ὁποίων χρόνος συγγραφῆς καθωρίσθη ὑπὸ τοῦ Lightfoot⁽¹⁶⁾ περίπου τὸ 110 μ.Χ. 7) Πολύκαρπος ὁ Σμύρνης, μαθητὴς τοῦ ἀποστόλου Ἰωάννου, μαρτυρήσας ἐπὶ Ἀντωνίου τοῦ Πίου περὶ τὸ 156 ἔγραψε τὴν πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολήν, ἐκ τῶν 14 κεφαλαίων τῆς ὁποίας μόνον τὰ ἐννέα πρῶτα μετὰ τοῦ δεκάτου τρίτου περιεσώθησαν εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον, τῶν ὑπολοίπων δυνῶν γνωστῶν εἰς ἡμᾶς ἐκ παλαιωτάτης λατινικῆς μεταφράσεως. 8) Τὸ μαρτύριον τοῦ Πολυκάρπου εἶναι ἐπιστολὴ ἐγκύκλιος τῆς ἐκκλησίας Σμύρνης πρὸς τὴν ἐκκλησίαν Φιλομηλίου τῆς Φρυγίας «καὶ ταῖς κατὰ πάντα τόπον παροικίαις», περιγράφουσα τὰ κατὰ τὸ μαρτύριον τοῦ Πολυκάρπου. Συγγραφὴν ὀλίγον μετ' αὐτὸ θεωρεῖται ὡς τὸ παλαιότερον ἐκ τῶν περισωθέντων εἰς ἡμᾶς Μαρτυρίων, εἰ καὶ δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένον νεωτέρων τινῶν προσθηκῶν. 9) Ὁ ἐπίσκοπος τῆς ἐν Φρυγίᾳ Ἱεραπόλεως Παπίας «Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου ἀκουστής, Πολυκάρπου δ' ἑταῖρος» κατὰ τὸν Εἰρηναῖον⁽¹⁷⁾ συνέγραψεν ὑπερμεσοῦντος τοῦ δευτέρου αἰῶνος ὑπὸ τὸν τίτλον «Λογίων κυριακῶν ἐξηγήσεις» βιβλία πέντε, ἀπολεσθέντα καὶ μόνον ἀποσπάσματά τινα ἐκ τούτων περιεσώθησαν. Ἐν ἐκ τῶν ἀποσπασμάτων τούτων σχετιζόμενον πρὸς τὴν ἀρχὴν τῶν Εὐαγγελίων τοῦ Ματθαίου καὶ τοῦ Μάρκου ἐκρίθη ὡς λίαν ἐνδιαφέρον ὑπὸ τῶν νεωτέρων καὶ παρέσχεν ἀφορμὴν εἰς σύλληψιν διαφόρων θεωριῶν ὡς πρὸς τὴν χρονολογικὴν τοποθέτησιν καὶ συγγραφὴν τῶν δύο τούτων συνοπτικῶν Εὐαγγελίων. Ὁ Εὐσέβιος κατεφέρετο κατὰ τοῦ Παπίου, διότι πρῶτος αὐτὸς ἐδίδαξε τὸν Χιλιασμόν. 10) Εἰς τὰ συγγράμματα τῶν ἀποστολικῶν Πατέρων κατηριθμήθη καὶ ἢ ὑπ' ἀγνώστου συγγραφεῖσα πρὸς τὸν «κράτιστον» Διόγνητον ἐπιστολή, ἐκ δώδεκα κεφαλαίων ἀποτελουμένη καὶ χαρακτηρισθεῖσα διὰ τε τὸ ὕφος καὶ τὰς ἐν αὐτῇ ἐννοίας «ἀδάμας τῆς ἀπολογητικῆς γραμματείας». Ὁ ἀληθὴς χαρακτήρ τῶν μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ σκληρότης ἢ ὑπὸ τῶν διωκτῶν αὐτῶν πρὸς αὐτοὺς ἐπιδεικνυμένη διαζωγραφεῖται ἐν αὐτῇ μετὰ νευρώδους εὐγλωττίας. Οἱ Χριστιανοί, γράφεται ἐν τῷ πέμπτῳ κεφαλαίῳ «πα-

(15) Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. 3, 25. 6, 13.

(16) Παρὰ Fisher ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 36.

(17) Ἐλεγχος 5, 33 Βεπ. 5, 169.

τρίδας οικόουσιν ἰδίας, ἀλλ' ὡς πάροικοι», «πᾶσα ξένη πατρίς ἐστὶν αὐτῶν καὶ πᾶσα πατρίς ξένη», «ἐπὶ γῆς διατρίβουσιν, ἀλλ' ἐν οὐρανῷ πολιτεύονται, πείθονται τοῖς ὠρισμένοις νόμοις καὶ τοῖς ἰδίοις βίοις νικῶσι τοὺς νόμους· ἀγαπῶσι πάντας καὶ ὑπὸ πάντων διώκονται», «πτωχεύουσι καὶ πλουτίζουσι πολλούς», «ἀγαθοποιούντες, ὡς κακοὶ κολάζονται»... Ἡ ἐνανθρώπησις ἐξ ἄλλου τοῦ Κυρίου, ἀποσταλέντος ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ τοῦ παντός, ἵνα ὡς ὁ μονογενὴς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ πραγματοποιήσῃ τὸ περὶ τῆς σωτηρίας σχέδιον τοῦ Πατρὸς, διακηρύττεται μετὰ θαυμαστῆς ἀκριβείας καὶ εὐκρινείας. Ὡς πρὸς δὲ τὸν χρόνον τῆς συγγραφῆς τοῦ λαμπροῦ τούτου ἔργου προέκυψε διχογνωμία μεταξὺ τῶν νεωτέρων κριτικῶν, ἄλλων μὲν τοποθετούντων τούτο περὶ τὸ 180, ἑτέρων δέ, ἐν οἷς καὶ ὁ Ηαηпаск, εἰς τὸν τρίτον αἰῶνα⁽¹⁸⁾.

2. Ἀπολογηταί.

1. Ὁ Fisehr⁽¹⁹⁾ οὐχὶ ἄνευ λόγου παρατηρεῖ, ὅτι αἱ ἀρχαὶ τῆς χριστιανικῆς Θεολογίας δεόν νὰ ἀναζητηθῶσιν εἰς τοὺς Ἀπολογητάς, οἵτινες διαπραγματεύονται τὸν Χριστιανισμὸν ὡς σῶμα διδασκαλιῶν ἀνηκουσῶν εἰς τὴν θρησκείαν καὶ τὴν ἠθικὴν. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ διαπραγματεύσις αὕτη γίνεται ὑπὸ εἰδικῆς συνθήκας, ἐπειδὴ προσωρίζετο δι' ἀνθρώπους ξένους πρὸς τὴν νέαν θρησκείαν καὶ διώκοντας αὐτήν. Ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν λοιπὸν ταύτην προβάλουσιν οὗτοι εἰς τὰς συγγραφὰς αὐτὰς τὸ Εὐαγγέλιον, ἐξαίροντες τὴν ἀσύγκριτον μὲν ὑπεροχὴν τῆς ὑπ' αὐτοῦ εἰσηγουμένης θρησκείας ἔναντι τῶν δεισιδαιμονιῶν καὶ τῶν παχυλῶν περὶ θεῶν ἐκδοχῶν τοῦ εἰδωλοατρικοῦ κόσμου, τὸ ὕψος δὲ τῆς περὶ ἀρετῆς διδασκαλίας αὐτοῦ. Τὰ εἰς ἡμᾶς γνωστὰ ὀνόματα τῶν πρώτων τούτων ἀπολογητῶν εἶναι τὰ ἐπόμενα: 1) Ὁ ἀρχαιότερος πάντων Κοδράτος, ὃν ὁ Εὐσέβιος⁽²⁰⁾ χαρακτηρίζει ὡς τὸν «ἱερὸν τῶν ἀποστόλων ἀκουστὴν καὶ προφήτην», ἐπιδόντα δὲ τὴν ἀπολεσθεῖσαν δυστυχῶς Ἀπολογία του εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανὸν κατὰ τὴν περὶ τὸ 125 μ.Χ. διαμονὴν αὐτοῦ ἐν Ἀθήναις. 2) Ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος Ἀριστείδης, ὁ ἐπιδούς τὴν ἀπολογία αὐτοῦ κατὰ γνώμην πιθανωτέραν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἀντωνίνον τὸν εὐσεβῆ (138-161). Αὕτη θεωρουμένη ὡς ἀπολεσθεῖσα ἀνευρέθη ὀλόκληρος μὲν ἐν συριακῇ, τμήμα δὲ ταύτης ἐν ἀρμενικῇ μεταφράσει, ὡς δὲ ἀπέδειξεν ὁ Robinson τὸ ἑλληνικὸν κείμενον αὐτῆς ἐπεξεργασμένον διεσώθη ἐν τῷ θρησκευτικῷ μυθιστορήματι «Βαρλαάμ καὶ Ἰωάσαφ»⁽²¹⁾. 3) Μελίτων ὁ Σάρδεων, τῆς ἀπολογίας τοῦ ὁποῖου, ἐπιδοθείσης εἰς τὸν Μάρκον Αὐρήλιον περὶ τὸ 170, ἐλάχιστα ἀποσπάσματα διέσωσεν εἰς ἡμᾶς ὁ Εὐσέβιος⁽²²⁾. 4) Κλαύδιος Ἀπολινάριος ἐπίσκοπος Ἱεραπόλεως καὶ ὁ Ἀθηναῖος ρήτωρ Μιλτιάδης. Ἀμφοτέρων τούτων αἱ ἀπολογίαι ἐπιδοθεῖσαι εἰς τὸν Μάρκον Αὐρήλιον ἀπωλέσθησαν. 5) Ὁ σπουδαιότερος πάντων Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς, οὗτινος σώζονται δύο Ἀπολογίαι, ἐπιδοθεῖσαι πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἀντωνίνον (138-161) καὶ ὁ Διάλογος πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον. 6) Ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Τατιανός, ἐκκλίνας εἰς τὸν Γνωστικισμὸν καὶ χρηματίσας ἀρχηγὸς τῶν Ἐγκρατιτῶν. Σώζεται τούτου ὁ Λόγος πρὸς Ἑλληνας, ἀπωλέσθησαν ὁμοῦ καὶ πολλὰ ἄλλα ἔργα αὐτοῦ, ἐν οἷς καὶ τὸ «Εὐαγγέλιον διὰ τεσσάρων», ὅπερ γνωρίζομεν μόνον ἐξ Ἀραβικῆς μεταφράσεως, προελθούσης ἐκ συριακῆς καὶ ἐκ λατινικῆς ἐπεξεργασιῶν τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου. 7) Ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος Χριστιανὸς Ἀθηναγόρας, ὅστις τὴν «πρεσβείαν αὐτοῦ περὶ Χριστιανῶν» ἀπήθυσεν εἰς τὸν Μάρκον Αὐρήλιον καὶ τὸν υἱὸν

(18) Fisher ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 37. Δ. Μπαλάνου ἐνθ' ἄνωτ. παρὰ Βεπ. 2, 249.

(19) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 61. (20) Εὐσεβίου χρονικὸν Μ. 19, 557.

(21) Migne 96, 1108-1124 ἐν τοῖς ἔργοις Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ.

(22) Ἐκκλ. Ἰστ. 5, 24.

αυτοῦ Κόμμοδον περὶ τὰ τέλη τοῦ δευτέρου αἰῶνος. Ὁ αὐτὸς συνέγραψε καὶ τὸ σωζόμενον ἔργον αὐτοῦ Περί ἀναστάσεως νεκρῶν καὶ 8) Θεόφιλος ὁ Ἀντιοχείας (168-190), οὗτινος ἡ ἀπολογία ἐκ τριῶν βιβλίων συγκειμένη ἀπηυθύνθη πρὸς τὸν ἐθνικὸν φίλον αὐτοῦ Αὐτόλυκον. Ἄλλα ἔργα συγγραφέντα ὑπ' αὐτοῦ ἀπωλέσθησαν.

2. Κοινὴ θέσις, ὑποστηριζομένη ὑπὸ πάντων τῶν Ἀπολογητῶν, εἶναι, ὅτι τὸ Εὐαγγέλιον περιέχει τὴν νέαν καὶ τελείαν φιλοσοφίαν, περὶ τῆς ἀληθείας τῆς ὁποίας ἐγγυᾶται ἡ μαρτυροῦσα περὶ αὐτῆς θεία Ἀποκάλυψις. Ἡ ἰδέα αὕτη, ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι φιλοσοφία, παρατηρεῖ ὁ Fisher⁽²³⁾, διήκει διὰ πάσης τῆς ἀπολογητικῆς γραμματείας. Σπανίως διὰ τοῦτο παραθέτουσι διδάγματα καὶ ιδέας τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων, ὅπως καταδειχθῆ ἡ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Εὐαγγελίου σύμπτωσης καὶ συμφωνία αὐτῶν, τονίζοντες μᾶλλον, ὅτι καὶ ἂν ποτε οἱ φιλόσοφοι ἀνήχθησαν εἰς ἀληθείας τινάς, ἢ διετύπωσαν ταύτας ἀναμεμιγμένας μετὰ πλειόνων πλανῶν ἢ ἐδανείσθησαν ταύτας ἀπὸ τοῦ Μωϋσέως καὶ τῶν προφητῶν. Ὁ Ἰουστίνος ὁμοῦς παρὰ τὸ ὅτι δέχεται, ὅτι ὁ Πλάτων «ἀναγνοὺς τὸν Μωϋσέα καὶ μὴ ἀκριβῶς ἐπιστάμενος» παρ' ἐκείνου παρέλαβε τὰ κατὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου⁽²⁴⁾, ὑποστηρίζει σαφῶς, ὅτι «οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες» ἐν τῷ ἐθνικῷ κόσμῳ «οἷον ἐν Ἑλληνιστῶν Σωκράτης καὶ Ἡράκλειτος» «Χριστιανοὶ εἰσι, κἂν ἄθεοι ἐνομίσθησαν», ὁ λόγος δὲ οὗτός ἐστιν ὁ Χριστὸς ὁ πρωτότοκος «οὗ πᾶν γένος ἀνθρώπων μετέσχε»⁽²⁵⁾ «διὰ τὸ ἔμφυτον παντὶ γένει ἀνθρώπων σπέρμα τοῦ λόγου»⁽²⁶⁾. Ὁ μαθητὴς ὁμοῦς αὐτοῦ Τατιανὸς διασύρει ἀνηλεῶς τοὺς Ἑλληνας φιλοσόφους γράφων, ὅτι ὁ μὲν «Ἀρίστιππος ἐν πορφυρίδι περιπατῶν ἀξιοπίστως ἠσωτεύσατο, ὁ δὲ Πλάτων φιλοσοφῶν ἐπὶ Διονυσίου διὰ γαστριμαργίαν ἐπιπράσκετο καὶ Ἀριστοτέλης ἀμαθῶς ὄρον τῆ προνοίᾳ θεῆς καὶ τὴν εὐδαιμονίαν ἐν οἷς ἠρέσκετο περιγράψας λίαν ἀπαιδευτῶς Ἀλέξανδρον τὸ μεμνῶς μειράκιον ἐκολάκευ»⁽²⁷⁾. Μετριώτερος τούτου κατὰ πολὺ ὁ Θεόφιλος χαρακτηρίζει τοὺς τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ κόσμου συγγραφεῖς ὡς «ἀέρα δέροντας» ἅτε «τὰ ἄδηλα συγγράφοντας»⁽²⁸⁾.

3. Καὶ δὲν παραλείπουσι μὲν οἱ Ἀπολογηταὶ νὰ ἐξάρωσι τὸ ὕψος καὶ τὴν καθαρότητα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ ἠθικῆς ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ τῶν ἐθνικῶν διδάγματα, ἐπιμένουσι δὲ ὁμοῦς περισσότερον ἐπὶ τῆς ἐξυγιαντικῆς δυνάμεως τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς, ὡς διαπιστοῦται αὕτη ἐν τῶν ἀμεμπτον βίον τῶν Χριστιανῶν, τὰς κατὰ τῶν ὁποίων ἐπὶ ἀθεΐα καὶ θυεσταίους δείπνοις καὶ οἰδιποδείοις μίξεσι συκοφαντικῆς κατηγορίας ἀναιροῦσι καταδεικνύοντες τὸ ψεῦδος αὐτῶν. Ἐξαίρουσι ὡσαύτως τὸ ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας προφητικὸν τεκμήμιον παρουσιάζοντες τὴν πλήρη ἐπαλήθευσιν τῶν προφητικῶν προρρήσεων ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ.

4. Ὡς πρὸς τὸ δόγμα τῆς Τριαδικῆς Θεότητος εἶναι ἀληθές, ὅτι ἀπαντῶνται παρ' Ἰουστίνῳ ἰδίᾳ καὶ Θεοφίλῳ ἐκφράσεις τινὲς παρεξηγήσιμοι καὶ οὐχὶ ἐν πᾶσιν ἀκριβεῖς. Τοῦτο ὁμοῦς ἀφείλεται εἰς τὸ ὅτι δὲν εἶχεν εἰσέτι ἀποσαφηθῆ οὐδὲ διατυπωθῆ ἐπακριβῶς ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία. Πάντως ὁμοῦς καὶ ὁ Θεόφιλος παρουσιάζει τὸν Θεὸν κατὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ ἀνθρώπου λέγοντα «οὐκ ἄλλω τινί, ἀλλ' ἢ τῷ ἑαυτοῦ λόγῳ καὶ τῷ ἑαυτοῦ σοφίᾳ Ποιήσωμεν ἄνθρωπον», πρῶτος δὲ αὐτὸς ἐν τῇ Ἀνατολῇ χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρον Τριάς ἐπὶ τοῦ Θεοῦ⁽²⁹⁾. Καὶ ὁ Ἀθηναγόρας διακηρύττει «Θεὸν Πατέρα καὶ Υἱὸν Θεὸν καὶ Πνεῦμα Ἄγιον» ἐξαίρων τούτων «καὶ τὴν ἐν ἐνώσει δύναμιν», ἥτοι τὴν ἐνότητά τῆς οὐσίας, «καὶ τὴν ἐν τῇ τάξει διαίρεσιν», ἥτοι τὴν διάκρισιν τῶν ὑποστάσεων⁽³⁰⁾. Ὁ

(23) Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 61. (24) Α' Ἀπολ. κεφ. 59-60 Βεπ. 3, 193.

(25) Ἀντόθ. κεφ. 46 Βεπ. 3, 185. (26) Β' Ἀπολ. κεφ. 8 Βεπ. 3, 204.

(27) Πρὸς Ἑλληνας κεφ. 2 Βεπ. 4, 243.

(28) Πρὸς Αὐτόλυκον Γ' κεφ. 2 καὶ 3 Βεπ. 6, 51.

(29) Πρὸς Αὐτόλ. Β' 18 καὶ 15 Βεπ. 5, 34 καὶ 32.

(30) Πρεσβεία 10 Βεπ. 4, 288.

δὲ Ἰουστίνος παρά τινος ἀτυχεῖς ἐκφράσεις αὐτοῦ, δυναμένας νὰ παρεξηγηθῶσιν ὡς τὴν ὑποτέλειαν πρὸς τὸν Πατέρα εἰσηγουμένας, βεβαιοί, ὅτι «ὁ Θεὸς γεγέννηκε δύναμιν τινα ἐξ ἑαυτοῦ λογικὴν» ἣτις καλεῖται Υἱὸς «οὐ κατ' ἀποτομὴν ὡς ἀπομεριζομένης τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας», «Θεὸς Θεοῦ υἱὸς ὑπάρχων», «ἄτμητος καὶ ἀχώριστος τοῦ Πατρὸς»⁽³¹⁾. Ἐπὶ πλέον θεωρεῖ ἀπαραίτητον τὸ θεῖον τοῦ βαπτίσματος λουτρὸν νὰ γίνεταί «ἐπ' ὀνόματος τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Πνεύματος Ἁγίου», ἐν δὲ τῇ Εὐχαριστίᾳ «ὁ προεστῶς αἶνον καὶ δόξαν τῷ Πατρὶ τῶν ὄλων διὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος τοῦ Ἁγίου ἀναπέμπει»⁽³²⁾. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ Λόγου ὁ Ἰουστίνος ἔχεται τοῦ ὀρθοῦ κατὰ τῶν Δοκητῶν φρονήματος, μὴ ὁμιλῶν μὲν ὡς ὁ Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας, ὅστις χαρακτηρίζει αὐτοὺς ὡς «ἀθέους καὶ ἀπίστους», ἅτε λέγοντας «τὸ δοκεῖν πεπονηθέναι» τὸν Χριστὸν «αὐτοὶ ὄντες τὸ δοκεῖν»⁽³³⁾, κηρύττων δὲ σαφῶς, ὅτι «δύναμις Θεοῦ ἐπελθοῦσα τῇ παρθένῳ ἐπεσκίασεν αὐτὴν καὶ κυφορήσῃ παρθένον οὖσαν πεποίηκε», «δύναμιν δὲ τὴν παρὰ Θεοῦ οὐδὲν ἄλλο νοῆσαι θέμις ἢ τὸν Λόγον, ὃς καὶ πρῶτότοκος τῷ Θεῷ ἐστι»⁽³⁴⁾. Προκειμένου ἐξ ἄλλου περὶ τῆς Εὐχαριστίας ἀποφαίνεται σαφῶς, ὅτι «ὃν τρόπον διὰ λόγου Θεοῦ σαρκοποιήθεις Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ σὰρκα καὶ αἷμα ὑπὲρ τῆς σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτω» καὶ τὴν Εὐχαριστίαν «ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καὶ σὰρκα καὶ αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι»⁽³⁵⁾. Ἄλλὰ καὶ περὶ τοῦ ἐτέρου τῶν μυστηρίων ἦτοι τοῦ Βαπτίσματος διδάσκει ὁ Ἰουστίνος, ὅτι ἐν αὐτῷ οἱ κατηχηθέντες «τρόπον ἀναγεννήσεως ἀναγεννῶνται», «καλεῖται δὲ τοῦτο τὸ λουτρὸν φωτισμὸς ὡς φωτιζομένων τὴν διάνοιαν τῶν ταῦτα μανθανόντων»⁽³⁶⁾.

5. Ὁ Ἀθηναγόρας ἐξ ἄλλου παρουσιάζεται κάτοχος τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας καὶ γραμματείας, ἔχων βαθυτέραν γνῶσιν τῆς φιλοσοφίας καὶ μάλιστα τῆς πλατωνικῆς, πρὸς ἣν διάκειται εὐμενῶς, θεωρεῖται δὲ ὡς ὁ ἑλληνικώτερος πάντων τῶν Ἀπολογητῶν, διακρινόμενος διὰ τὸ μέτρον τῆς πολεμικῆς του καὶ τὴν δικαιοσύνην πρὸς τοὺς ἀντιπάλους του⁽³⁷⁾. Κήρυξ τῆς θεοπνευστίας ἐκδέχεται αὐτὴν ὡς περιορίζουσαν εἰς ὅλως παθητικὰ ὄργανα τοὺς θεοπνεύστους ἄνδρας, πρὸς οὓς ἔχει σχέσιν τὸ φωτίσαν αὐτοὺς Πνεῦμα, οἷαν ὁ αὐλητὴς πρὸς τὸν αὐλόν⁽³⁸⁾. Ἐν δὲ τῷ ὀγδόῳ κεφαλαίῳ τῆς Πρεσβείας του διὰ συλλογισμοῦ ἐπιζητεῖ νὰ καταδείξῃ, ὅτι «ὁ τοῦδε τοῦ παντὸς ποιητὴς εἰς ἔστιν ἐξ ἀρχῆς». Διὰ συλλογισμῶν πάλιν ἀλλεπαλλήλων ὑποστηρίζει τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν τῶν σωμάτων, ἐκδεχόμενος, ὅτι κατ' αὐτὴν «τὸ διαλυθὲν καὶ ἀφανισθὲν σῶμα» θὰ συσταθῇ καὶ πάλιν. Μεταξὺ δὲ τῶν ἄλλων συλλογισμῶν, τοὺς ὁποίους ποιεῖται, ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν «ἄμορφον καὶ ἀνειδεον καὶ ἀδιακόσμητον οὐσίαν» τοῦ ἀνθρωπίνου σπέρματος. Ἡ αὐτὴ λοιπὸν δύναμις τοῦ Δημιουργοῦ, ἡ δυναμένη τὸ «ἐν ὄν καὶ ἀπλοῦν εἰς πολλὰ διελεῖν καὶ τὸ ἀδιάρθρωτον διαρθρῶσαι», ἐπαρκεῖ «καὶ τὸ κείμενον ἀναστήσαι καὶ τὸ τεθηκὸς ζωοποιῆσαι πάλιν καὶ τὸ φθαρτὸν μεταβαλεῖν εἰς ἀφθαρσίαν»⁽³⁹⁾.

6. Τέλος εἰς τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Μελίτωνος ἀπαντῶνται διατυπώσεις θαυμαστῆς ἀκριβείας. Οὕτως ὁμιλῶν περὶ τῶν μετὰ τὸ Βάπτισμα ὑπὸ τοῦ Χριστοῦπραχθέντων γράφει, ὅτι «μάλιστα τὰ σημεῖα τὴν αὐτοῦ κεκρυμμένην ἐν σαρκὶ θεότητα ἐδήλουν»· «Θεὸς γὰρ ὢν ὁμοῦ τε καὶ ἄνθρωπος τέλειος ὁ αὐτὸς τὰς δύο αὐτοῦ οὐσίας (ἢ φύσεις) ἐπιστάσσατο ἡμῖν»⁽⁴⁰⁾. Τοῦ «Χριστοῦ δὲ αὐτοῦ

(31) Διάλογος 61, 105, 128 Βεπ. 3, 265, 306, 327.

(32) Α' Ἀπολ. 61, 6 καὶ 65, 2 Βεπ. 3, 194, 197.

(33) Τραλλιανοῖς 10 Βεπ. 2, 273. (34) Α' Ἀπολ. 33 Βεπ. 3, 178.

(35) Αὐτόθ. 66 Βεπ. 3, 197. (36) Αὐτόθ. 61 Βεπ. 3, 194 καὶ 195.

(37) Δ. Μπαλάνου Πατρολογία σελ. 79.

(38) Πρεσβεία 9 Βεπ. 4, 287.

(39) Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν 3 Βεπ. 4, 313.

(40) Περὶ σαρκώσεως Χριστοῦ Βεπ. 4, 274.

δντος Θεοῦ Λόγου πρὸ αἰώνων ἐσμέν θρησκευταί»⁽⁴¹⁾, ὃς «βασίλευς οὐρανῶν καὶ κτίσεως ἡγεμών, ἥλιος ἀνατολῆς, ὃς καὶ τοῖς ἐν ζῆδου νεκροῖς ἐφάνη καὶ τοῖς ἐν κόσμῳ βροτοῖς καὶ μόνος ἥλιος οὗτος ἀνέτειλεν ἀπ' οὐρανοῦ»⁽⁴²⁾. Εἰς τέσσαρα δὲ ἄλλα ἀποσπάσματα εἰς συριακὴν μετάφρασιν περιωθέντα ὁ Χριστὸς κηρύττεται ὡς «ὁ τέλειος λόγος, ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, ὁ γεννηθεὶς πρὸ τοῦ φωτός, ὁ δημιουργὸς μετὰ τοῦ Πατρός», «ὁ ἐν τῷ Πατρὶ Υἱὸς καὶ Θεὸς ἐν τῷ Θεῷ»⁽⁴³⁾.

3) Γνωστικοί, Μοντανισταὶ καὶ τούτων πολέμοι.

1. Ἐὰν οἱ διωγμοὶ τῶν αὐτοκρατόρων καὶ αἱ κατὰ τῶν Χριστιανῶν συκοφαντικαὶ κατηγορίαι ἔδωκαν ἀφορμὴν νὰ ἀναπτυχθῆ ὑπὸ μορφὴν Ἀπολογιῶν ἡ πρώτη θεολογικὴ γραμματεία, αἰρέσεις τινὲς τείνουσαι νὰ παραποιήσωσι τὴν ἀλήθειαν τοῦ Χριστιανισμοῦ, παρέσχον νέαν ὄθησιν πρὸς περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς Θεολογίας. Ὅπως ὁ δοκητισμὸς συνετέλεσεν ἤδη ἀπὸ τοῦ πρώτου αἰῶνος νὰ διακηρυχθῆ ἡ πραγματικὴ ἐνανθρώπησις τοῦ Κυρίου, οὕτως ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ δευτέρου αἰῶνος, ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἀποκηρύξεως τοῦ Γνωστικισμοῦ καὶ τοῦ Μοντανισμοῦ νέαι θεολογικαὶ συγγραφαὶ εἶδον τὸ φῶς.

2. Ὁ Γνωστικισμὸς προέκυψε κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽⁴⁴⁾ ἐκ τοῦ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ διὰ τῆς ἐνώσεως τεσσάρων εἰδῶν στοιχείων, ἑλληνικῶν, ἀνατολικῶν, ἰουδαϊκῶν καὶ χριστιανικῶν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἀνάμιξις τῶν στοιχείων τούτων ἐγένετο εἰς διαφόρους ὑπὸ διαφόρων ἀναλογίας ἐδημιουργήθησαν καὶ διάφορα συστήματα αὐτοῦ. Καὶ θὰ ἠδύνατο μὲν ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἐκλεκτικὴ φιλοσοφία. Ἄλλ' οἱ ἀρχηγοὶ αὐτοῦ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπέδειξαν θερμὸν ἐνδιαφέρον καὶ ὡς πρὸς τὰ θρησκευτικὰ προβλήματα καὶ ὡς ἐκ τούτου ὁ Γνωστικισμὸς παρουσιάσθη ὡς θρησκεία μετὰ λατρείας ἐιδικῆς καὶ μυστηριακῶν πράξεων, ἅτινα ἀπετέλουν μίγμα χριστιανικῶν καὶ ἐθνικῶν μυστηρίων. Τὰ ἰδιαίτερος προσιδιάζοντα εἰς τὸν Γνωστικισμὸν, κοινὰ δὲ εἰς πάντα τὰ συστήματα αὐτοῦ γνωρίσματα, εἶναι τὰ ἐπόμενα δύο: α) Οἱ Γνωστικοὶ ἠξίουσαν, ὅτι κατεῖχον βαθυτέραν γνῶσιν τῶν θεῶν, τῆς ὁποίας ἦσαν ξένοι οἱ πολλοί, ὠφείλετο δὲ αὕτη ἢ εἰς ἰδιαίτερας θείας Ἀποκαλύψεις, ἐξ ἀμέσου θέας τοῦ Θεοῦ, ἢ καὶ εἰς ἀποκρυβεῖσας ἀπὸ τῶν πολλῶν ἀποστολικὰς παραδόσεις: β) θεμελιώδεις δόγμα αὐτοῦ Γνωστικισμοῦ ἦτο, ὅτι ὁ Δημιουργὸς τοῦ κόσμου δὲν ἦτο ὁ Ὑψιστος καὶ ἀγαθὸς Θεός, ἀλλ' ἢ κατώτερός τις μὴ ἐχθρικῶς διακαίμενος πρὸς τούτον, ἢ κατώτερος μὲν τις, ἀλλ' ἀνταγωνιζόμενος τὸν ἀγαθὸν Θεόν. Ἐντεῦθεν ὁ Θεὸς τῆς Π. Δ. δὲν εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ ἀποστείλας τὸν Λυτρωτὴν εἰς τὸν κόσμον. Λόγῳ δὲ τοῦ ὅτι ἡ ὕλη ὡς δημιουργία τοῦ κακοῦ Δημιουργοῦ ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν πλειόνων Γνωστικῶν ὡς κακόν τι, διετείνοντο, ὅτι καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ ἀγαθοῦ Δημιουργοῦ ἀποσταλεὶς Λυτρωτὴς ἐνηθρώπησε κατὰ δόκησιν, τῆς θείας φύσεως αὐτοῦ μὴ σαρκωθείσης πραγματικῶς. Ὅσον λοιπὸν οἱ Γνωστικοὶ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον «δυσωλισταὶ» δεχόμενοι δύο ἀρχάς, ἤτοι ἐκτὸς τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ, ἀνεξάρτητον καὶ αἰωνίαν ὕλην ὡς ἔδραν τοῦ κακοῦ. Ἐπειδὴ δὲ μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ ὕλης ὑψίστατο μέγα χάσμα, ἐδέχοντο, ὅτι ἐκ τοῦ Θεοῦ προῆλθε σειρὰ ὄλων ἐτελεστέων ὄντων πρὸς πληρῶσιν τοῦ χάσματος τούτου, τὰ μεσάζοντα δὲ ταῦτα πρόσωπα ἐκαλοῦντο ὑπ' αὐτῶν αἰῶνες⁽⁴⁵⁾. Ἐπὶ πλέον ἐπειδὴ ἡ ὕλη ἐθεωρεῖτο ὑπ' αὐτῶν κακόν τι, ἔδει νὰ καταπολεμῆται αὕτη εἴτε διὰ τοῦ ὑπερασκητισμοῦ δι' ἀποφυγῆς πάσης ἀπολαύσεως, εἴτε καὶ δι' ἐκτροπῆς εἰς ἀκολασίαν κατὰ τινὰς, ὡς φθείρουσαν τὸ σῶμα ἢ ὡς ἀθετοῦσαν τὸν Νόμον (ἀντινομισμὸς) τὸν δοθέντα ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ. Οἱ

(41) Ἐκ τῆς Ἀπολογίας Βεπ. 4, 272. (42) Περὶ λουτροῦ Βεπ. 4, 275.

(43) Παρὰ Fisher ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 89.

(44) Ἐκκλ. Ἰστ. σελ. 52. (45) Ἀπόθ. σελ. 54.

σπουδαιότεροι δὲ Γνωστικοὶ ὑπῆρξαν οἱ Σατουρνείλος, Βασιλείδης, Βαλεντίνος καὶ Μαρκίων.

3. Ἰδρυτὴς τοῦ Μοντανισμού ἐξ ἄλλου ὑπῆρξεν ὁ Μοντανός, ὅστις περὶ τὸ 170 ἐνεφανίσθη ἐν Φρυγίᾳ ὡς σχισματικὸς μᾶλλον κατ' ἀρχὰς ἢ ὡς αἰρετικὸς. Διατεινόμενος, ὅτι εἶχεν ἐκστάσεις καὶ ὁράσεις καὶ προφητείας, παρίστα ἑαυτὸν ὡς ὄργανον, δι' οὗ ὠμίλει ὁ Θεὸς καὶ μάλιστα ὁ Παράκλητος εἰς πρῶτον πρόσωπον. «Ἐγὼ κύριος ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ», ἔλεγεν. Ἡ «ἐγὼ εἰμι ὁ πατήρ καὶ ὁ υἱὸς καὶ ὁ παράκλητος»⁽⁴⁶⁾. Μὲ κέντρον τὴν Φρυγικὴν πόλιν Ἰεπούζην—ἐξ οὗ ἐκλήθησαν οἱ ὄπαδοὶ αὐτοῦ καὶ Πεπουζιανοί—ἔχων δὲ καὶ συνεργάτιδας τὴν Πρίσκιλλαν καὶ Μαξιμίλλαν, ἀμφοτέρας προφήτιδας, ἐπεζήτη τὴν διατήρησιν τῆς αὐστηρότητος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου ὑποστηρίζων, ὅτι ἡ Ἐκκλησία δὲν ἐδικαιοῦτο νὰ συγχωρῇ τὰ βαρῆα ἀμαρτήματα. Ἡ κίνησις οὕτω τοῦ Μοντανοῦ ἐπόμενον ἦτο νὰ καταλήξῃ καὶ εἰς αἵρεσιν, τοῦτο μὲν λόγῳ τοῦ ὅτι ἤρνεϊτο οὗτος τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς μετανοίας, τοῦτο δὲ διότι εἰσήγε τὸ κατ' αὐτὸν προφητικὸν στοιχεῖον ἐν τῇ λατρείᾳ, καὶ ἐπὶ πλεόν διότι ὤθει πρὸς τὴν αἵρεσιν τῶν Ἐγκρατιτῶν. Ἐντεῦθεν, ὡς ἀναφέρεται εἰς τὸν πρῶτον κανόνα τοῦ Μ. Βασιλείου ὑπῆρχον Μοντανισταὶ βαπτίζοντες «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Μοντανοῦ καὶ τῆς Πρίσκιλλης»· ἄλλοι δὲ λόγῳ τῶν ὑπερασκητικῶν αὐτῶν τάσεων ἀποφεύγοντες τὸν οἶνον ἐχρησιμοποιοῦσαν ἀντὶ τούτου ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ τυρόν (Ἄρτοτυρίται). Γενικῶς δὲ ὁ ὑπερασκητισμὸς τῶν οὗτος ἤγαγεν αὐτοὺς εἰς αὐστηροτέρας νηστείας καὶ εἰς ἐπιβολὴν τῆς ἀγαμίας.

4. Σχίσμα πάλιν ἐξ ἀφορμῆς τῆς ὑπὸ τοῦ πάπα Καλλίστου (217-222) ἐπιδειχθείσης πρὸς τοὺς ὑποτίπτοντας εἰς βαρῆα ἀμαρτήματα ἐπεικειᾶς ἐγένετο καὶ ἐν Ρώμῃ, εἰς τοῦτο δὲ παρεσύρθη καὶ ὁ Ἰππόλυτος, κύριος ὁμοῦ ἀρχηγὸς αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὁ πρεσβύτερος Νοβατιανός, ὁ ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς πηγαῖς συνήθως ὀνομαζόμενος Νοουάτος ἢ Ναυάτος⁽⁴⁷⁾, ὅστις ἐξελέγη ὑπὸ τινος μειοψηφούσης ἐν Ρώμῃ μερίδος περὶ τὸ 251 καὶ ἐπίσκοπος, ἐξ οὗ προήλθον οἱ Νοβατιανοί. Κατὰ τὸν Fisher⁽⁴⁸⁾ οὗτοι ἐποιοῦντο διάκρισιν μεταξὺ τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ παρεχομένης συγχώρησεως καὶ τῆς ἐκ νέου προσλήψεως τῶν ἀμαρτησάντων ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ὡς μελῶν αὐτῆς. Ἡ συγχώρησις ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ, χωρὶς ὁμοῦ καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἥτις ὄφειλε νὰ διατηρῇ τὴν καθαρότητα αὐτῆς, νὰ εἰσδέχεται καὶ πάλιν τοὺς ἀμαρτήσαντας εἰς τοὺς κόλπους αὐτῆς.

4. Μικρασιατικὴ Σχολή.

1. Ἐξ ἀφορμῆς τῶν αἱρέσεων τούτων καὶ διὰ τῆς καταπολεμήσεως αὐτῶν ἐσημειώθη, ὡς εἴπομεν, νέα ἀνάπτυξις τῆς χριστιανικῆς θεολογίας, ἐσχηματίσθησαν δὲ θεολογικαὶ τάσεις καὶ «θεολογικαὶ σχολαί». Λέγοντες δὲ θεολογικὰς τάσεις ἐννοοῦμεν κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽⁴⁹⁾ διαπραγματεύσεις τῶν θεολογικῶν ζητημάτων κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, αἱ ὁμοιότητες δ' αὐταὶ εἰς τινὰ μέρη ἐπροχώρησαν μέχρι τοῦ σημείου νὰ διαμορφωθῶσιν ὠρισμένοι ἀρχηγοὶ καὶ πιστοὶ ὄπαδοὶ αὐτῶν, ἥτοι ἐσχηματίσθησαν θεολογικαὶ σχολαί. Ἡ παλαιότερα τούτων ἀναγομένη εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ δευτέρου αἰῶνος, ὑπῆρξεν ἡ τῶν Μικρασιατῶν θεολόγων. Ἡ τάσις τῆς Σχολῆς ταύτης, περὶ ἧς δὲν γνωρίζομεν πολλὰ λόγῳ τῆς ἀπωλείας τῶν συγγραμμάτων τῶν ἀποτελούντων αὐτὴν συγγραφέων, ἦτο συντηρητικὴ καὶ πρακτικὴ. Τὰ πλείονα τῶν ὀνομάτων τῶν συγγραφέων τούτων ἀνεφέραμεν μεταξὺ τῶν Ἀπολογητῶν, ἦσαν δὲ οὗτοι ὁ Μελίτων καὶ ὁ Ρόδων, οἵτινες ἔγραψαν καὶ κατὰ τῶν Γνωστικῶν, ὁ Ἀπολινάριος, ὁ Ἀπολλώνιος καὶ

(46) Ἐπιφανίου, Κατὰ αἱρέσεων 48, 11 καὶ Διδύμου, Περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος 3, 41. (47) Β. Στεφανίδου ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 75.

(48) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 83. (49) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 111.

Ἀνώνυμός τις, οἵτινες ἔγραψαν καὶ κατὰ τῶν Μοντανιστῶν, ὁ ρήτωρ καὶ ἀπολογητὴς Μιλτιάδης, ὅστις ἔγραψε κατὰ τε τῶν Γνωστικῶν καὶ τῶν Μοντανιστῶν. Εἰς τὴν Σχολὴν ταύτην θὰ ἔπρεπε νὰ καταριθμηθῆ καὶ ὁ Εἰρηναῖος, ὅστις γεννηθεὶς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ περὶ τὸ 125 ἢ 130, ἐχειροτονήθη πρεσβύτερος Λουγδούνων, ὡς βοηθὸς τοῦ γέροντος ἐπισκόπου Ποθεινοῦ, ὃν καὶ διεδέχθη. Τὸ περιεσῶθεν εἰς ἡμᾶς κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς λατινικὴν μετάφρασιν, δασιλὲς δὲ εἰς περιεχόμενον καὶ ἐκ πέντε βιβλίων ἀποτελούμενον ἔργον του, εἶναι τὸ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως» (*Adversus haereses*), τὸ ὁποῖον συνέγραψε πρὸς ἀναίρεσιν τῶν Γνωστικῶν. Γνώστης τῆς Παραδόσεως, ὡς αὕτη διεφυλάχθη οὐ μόνον ἐν τῇ Δύσει, ὅπου ὁ Εἰρηναῖος ἔδρασεν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὁπόθεν προήρχετο, παρουσιάζεται ἀξιόπιστος μάρτυς περὶ τῶν πλανῶν τοῦ Γνωστικισμοῦ, ἀλλὰ καὶ σπουδαῖος ἐρμηνεὺς τῆς ὀρθῆς διδασκαλίας. Ἡ ἀποστολικὴ διδασκαλία, ἡ μαρτυρουμένη ὑπὸ τῆς Γραφῆς καὶ ὑπὸ τῆς Παραδόσεως, ἀποτελεῖ διὰ τὸν Εἰρηναῖον τὸν κανόνα τῆς πίστεως. Ἐξ αὐτῶν δὲ καὶ μόνων δέον νὰ ἀντλῶμεν τὴν περὶ Θεοῦ γνῶσιν ἡμῶν, ἥτις εἶναι πάντοτε σχετικὴ, καθ' ὅσον ὁ Θεὸς εἶναι ἀκατάληπτος καὶ ὅσα περὶ αὐτοῦ λέγομεν εἶναι μᾶλλον συμβολικὰ καὶ σκιώδη⁽⁵⁰⁾. Τὸν κόσμον ἐδημιούργησεν ὁ εἰς καὶ μόνος Θεὸς ἐκ τοῦ μηδενός, τὸ κακὸν δὲ καὶ ἡ ἀμαρτία προήλθον ἐκ τῆς κακῆς χρήσεως τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ἡ σκλήρυνσις δὲ τῆς καρδίας τοῦ Φαραῶ δὲν προήλθεν ἐξ ἀμέσου ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ὑπῆρξε συνέπεια τοῦ χαρακτήρος ἐκεῖνου⁽⁵¹⁾. Ὁ Χριστὸς ἐξ ἄλλου εἶναι ὁ μονογενὴς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ Λόγος, ὁ πάντοτε ὑπάρχων μετὰ τοῦ Πατρός, ὁ μὴ χωριζόμενος αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ μὴ συγχεόμενος μετ' αὐτοῦ⁽⁵²⁾. Ὡσαύτως καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ὑπῆρξε πάντοτε μετὰ τοῦ Πατρός, διὰ τοῦ Υἱοῦ δὲ καὶ τοῦ Πνεύματος ὁ Θεὸς ποιεῖ ἐλευθέρως πάντα⁽⁵³⁾. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς ἀμαρτίας του ἀπεξενώθη τοῦ Θεοῦ, ὁ Υἱὸς ἐγένετο ἄνθρωπος καὶ ἐ χρημάτισε μεσίτης μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, προσάγων μὲν τούτους τῷ Θεῷ, ἀποκαλύπτων δὲ τὸν Θεὸν εἰς αὐτούς⁽⁵⁴⁾. Ἐξαιρῶν δὲ τὴν ἔνωσιν τῶν δύο ἐν Χριστῷ φύσεων χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρον μίξις, οὐχὶ ἵνα σημάνῃ δι' αὐτοῦ σύγχυσιν τῶν φύσεων τούτων⁽⁵⁵⁾. Οὕτως ὁ Κύριος καταστάς δεύτερος γενάρχης τῆς ἀνθρωπότητος ἀνεκεφαλαιώσατο αὐτὴν ἐν αὐτῷ, ἀνακαινίσας ταύτην καὶ λυτρωσάμενος αὐτὴν διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος καὶ δοὺς τὴν ζωὴν αὐτοῦ λύτρον ὑπὲρ ἡμῶν⁽⁵⁶⁾. Ὡς πρὸς δὲ τὰ μυστήρια ὁ Εἰρηναῖος ἀποφαίνεται, ὅτι τὸ βάπτισμα εἶναι ἀναγέννησις ἡμῶν ἐν τῷ Θεῷ, ἐν δὲ τῇ Εὐχαριστίᾳ ὁ ἄρτος μετὰ τὸν καθαρῶσμον αὐτοῦ δὲν εἶναι πλέον κοινὸς ἄρτος, ἀλλ' ἀποτελεῖται ἐκ δύο τινῶν, τοῦ ἐπιγείου καὶ τοῦ οὐρανοῦ, ὅπερ εἶναι τὸ Σῶμα καὶ τὸ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ⁽⁵⁷⁾. Ἀκόμη ὁ Εἰρηναῖος ὁμιλεῖ καὶ περὶ τῆς εἰς Ἄδου καθόδου τοῦ Κυρίου⁽⁵⁸⁾, διακείται εὐμενῶς πρὸς τὴν περὶ χιλιασμοῦ διδασκαλίαν τοῦ Πατρίου⁽⁵⁹⁾, ἔχεται ὁμοιωστῶς τοῦ περὶ αἰωνίας τιμωρίας τῶν ἀμαρτωλῶν φρονήματος τῆς Ἐκκλησίας⁽⁶⁰⁾. Αὗται ἐν ὀλίγοις εἶναι αἱ κεντρικαὶ γραμμαὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Εἰρηναίου, οὗτινος τὸ βιβλίον τοῦτο ἀποτελεῖ πολυτιμον πηγὴν, ἐξ ἧς πληροφοροῦμεθα περὶ τῶν διδασκαλιῶν τοῦ Γνωστικισμοῦ, τῶν ὁποίων οὗτος ὑπῆρξεν ἐκ τῶν ἐπιτυχεστέρων πολεμίων ἀσκήσας μεγάλην ἐπίδρασιν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ⁽⁶¹⁾.

2. Μαθητὴς τοῦ Εἰρηναίου κατὰ Φώτιον⁽⁶²⁾ καὶ φίλος καὶ κέρας τῶν

(50) Βιβλ. II 13, 3, 4. (51) Ἀπόθ. 28, 3 καὶ IV 29.

(52) II 30, 9· III 18, 1· II 25, 3. (53) IV 20, 1. (54) III 18, 7.

(55) IV 20, 4 καὶ 14, 1· III 17, 4.

(56) III 16, 6· 18, 1, 7. V 1, 2. IV 28, 3.

(57) I 21, 1· III 17, 1 καὶ IV 8, 3. (58) IV 32, 2. (59) V 31, 2.

(60) IV 28, 1 καὶ 39, 4· III 23, 3.

(61) Β. Στεφανίδου ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 112. (62) Μυριόβιβλος 121.

λόγων» τοῦ Ὀριγένους ὑπῆρξεν ὁ ἀκμάσας κατὰ τὸ δεῦτερον ἡμισυ τοῦ δευτέρου αἰῶνος καὶ πολυγραφέωτατος συγγραφεὺς Ἰππόλυτος⁽⁶³⁾, χρηματίσας πρεσβύτερος καὶ σχισματικὸς ἐπίσκοπος ἐν Ρώμῃ. Ἔχομεν τούτου τὰ συνήθως καλούμενα «Φιλοσοφούμενα» ἢ ἀκριδέστερον «Κατὰ πασῶν αἵρέσεων ἐλεγχος», σύγγραμμα πολεμικόν, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀποσκοπεῖται νὰ καταδειχθῇ, ὅτι οἱ αἵρετικοὶ δὲν ἀντλοῦσιν ἐκ τῆς Γραφῆς καὶ τῆς Παραδόσεως, ἀλλ' ἐκ τῆς τῶν Ἑλλήνων σοφίας καὶ «ἐκ δογμάτων φιλοσοφουμένων». Ἐν τῷ ἔργῳ του τούτῳ ὁ Ἰππόλυτος ἐκθέτει εἰς μὲν τὰ πρῶτα τέσσαρα βιβλία τὰ φιλοσοφούμενα δόγματα τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τοῦ Θαλοῦ μέχρι τοῦ Ἡσιόδου καὶ τὰ κατὰ τὰ μυστήρια καὶ τὰς θεωρίας τῶν μάγων καὶ ἀστρολόγων, ἀπὸ δὲ τοῦ πέμπτου μέχρι τοῦ ἐνάτου βιβλίου ποιεῖται λόγον περὶ τῶν αἵρετικῶν συστημάτων, ἅτινα χαρακτηρίζει διὰ τοῦ περιληπτικοῦ ὀνόματος Γνωστικοί, καὶ εἰς τὸ δέκατον κεφάλαιον περιλαμβάνει ἐν ἐπιτομῇ τὰ ἐν τοῖς ἐννέα κεφαλαίοις λεχθέντα. Καὶ τὸ σύγγραμμα τοῦτο ἀποτελεῖ πολιτιμοτάτην πηγὴν διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν αἵρέσεων. Ἐκτὸς αὐτοῦ ὁ Ἰππόλυτος συνέγραψε καὶ ἄλλα πολεμικὸν χαρακτῆρος ἔργα, τῶν ὁποίων ἀπωλεσθέντων μόνον τοὺς τίτλους γνωρίζομεν, ὅσον «Σύνταγμα κατὰ αἵρέσεων λβ'», «Κατὰ Νοητοῦ», «Κατὰ Μαρκίωνος» κλπ. Ἄλλ' ὁ Ἰππόλυτος συνέγραψε καὶ ἐξηγητικὰ συγγράμματα, ἐκ τούτων δὲ διεσώθη πλήρης ἢ ἐξ 28 κεφαλαίων ἐρμηνεῖα εἰς τὰς εὐλογηγήσεις τοῦ Ἰακώβ καὶ τὸ ἐκ τεσσάρων βιβλίων ὑπόμνημα εἰς τὸν Δανιήλ, καθὼς καὶ ἡ «ἀπόδειξις ἐκ τῶν Ἁγίων Γραφῶν περὶ Χριστοῦ καὶ περὶ τοῦ ἀντιχρίστου». Ταῦτα εἶναι τὰ παλαιότερα μέχρις ἡμῶν περισωθέντα ἐρμηνευτικὰ τῆς Ἁγίας Γραφῆς συγγράμματα τῆς Χριστιανικῆς γραμματείας. Ἐπὶ πλέον ἔχομεν καὶ χρονογραφικὰ συγγράμματα τοῦ Ἰππολύτου ἦτοι «τὰ χρονικὰ», σύντομον χρονογραφίαν ἀπὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου μέχρι τοῦ 234, περισωθεῖσαν εἰς τρεῖς λατινικὰς ἐπεξεργασίας, καθὼς καὶ «Ἀπόδειξις χρόνων τοῦ Πάσχα», οὗτινος μόνον ἀποσπάσματα περισωθήσαν. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν λειτουργικὴν πράξιν τῆς ἐκκλησίας ἐπεξέτεινε τὴν συγγραφικὴν του δράσιν ὁ Ἰππόλυτος, προῖδον δὲ ταύτης ὑπῆρξε καὶ τὸ ἐν τῇ Αἰγυπτιακῇ ἐκκλησιαστικῇ Διατάξει καὶ τοῖς ἀποσπάσμασι τῆς λατινικῆς μεταφράσεως τῆς Βερώνης περισωθὲν σύγγραμμα αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀποστολικὴ Παράδοσις», ἐν ᾧ καὶ ἡ παλαιότερα τῆς λατρείας Ἀναφορά.

3. Οὕτως ἡ Μικρασιατικὴ Σχολή, ἡ διὰ τοῦ Εἰρηναίου μετενεχθεῖσα καὶ εἰς τὴν Δύσιν κατέλιπεν ἡμῖν διὰ τῶν Πολεμικῶν συγγραφῶν τῶν ἀποτελούντων ταύτην σπουδαιότατον ὕλικόν διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν αἵρέσεων, πολυτίμους δὲ λίθους διὰ τὰ μετέπειτα διαμορφωθέντα οἰκοδομήματα τῆς Ἱστορίας τῶν δογμάτων καὶ τῆς Δογματικῆς, ἐσημείωσε δὲ καὶ τὰ πρῶτα βήματα ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τῶν Γραφῶν.

5. Ἀλεξανδρινὴ Σχολή.

1. Ἡ Ἀλεξανδρινὴ σχολὴ ἐλειτούργησε τὸ κατ' ἀρχὰς ὡς κατηχητικὴ ἀποσκοπούσα κυρίως εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν ἐκ τοῦ ἐθνισμοῦ προσηλύτων. Λόγῳ δὲ τῆς ἐπιτομῆς τῆς ἡλικίας ἢ τῆς ἀποστάσεως ἀπὸ τῆς πόλεως ταύτης προερχόμενοι κατηχούμενοι ἐντριβεῖς καὶ περὶ τὴν φιλοσοφίαν ἦσαν ἐπιδεκτικοὶ θεωρητικωτέρας πῶς διδασκαλίας. Ἐντεῦθεν συντομώτατα ἢ κατηχητικὴ σχολὴ ἐξειλίχθη εἰς ἀνωτέραν ἀποσκοπούσαν εἰς τὴν μὲν μὲν μορφῶσιν τοῦ κλήρου, ἀνεπτύχθη δὲ καὶ εἰς κέντρον θεολογικόν, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐδόθη καὶ ἡ πρώτη καὶ ἀρκούντως ἰσχυρὰ ὠθησις, ὅπως ἡ Θεολογία βαδίσῃ σταθερῶς πρὸς φιλοσοφικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν διαμόρφωσιν. Ἡ ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας λοιπὸν ἐπίδρασις εἶναι παρὰ τοῖς Ἀλεξανδρεῦσι περισσότερον ἐμφα-

(63) Πρὸβλ. Δ. Μπαλάνου Πατρολογία σελ. 119 καὶ ἐξῆς.

νης ἢ ὅσον παρὰ τοῖς ἀπολογηταῖς. Καὶ ἐνῶ οἱ Μικρασιάται ἀντέτασσαν κατὰ τῶν Γνωστικῶν τὴν ἀποστολικὴν παράδοσιν, οἱ Ἀλεξανδρεῖς διδάσκοντες καὶ αὐτοί, ὅτι κυρία πηγὴ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας εἶναι ἡ Ἁγία Γραφή, ἀλλ' ἐντριβεῖς καὶ περὶ τὴν φιλοσοφίαν, ἤντλουν καὶ ἐξ αὐτῆς ἐν τῇ προσπάθειά αὐτῶν, ὅπως κατὰ τῶν Γνωστικῶν ἀντιτάξωσι χριστιανικὴν γνῶσιν. Ἐζήτησαν ἐπομένως κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽⁶⁴⁾ νὰ ἀναπτύξωσι τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν εἰς χριστιανικὴν γνῶσιν.

2. Πρῶτος διδάσκαλος καὶ διευθυντὴς τῆς σχολῆς ταύτης ὑπήρξεν ἀπὸ τοῦ 185 μ.Χ. ὁ ἐκ Σικελίας ὀρμώμενος στωϊκὸς φιλόσοφος Πάνταινος, οὗτινος οὐδὲν σύγγραμμα περιεσώθη. Ὁ διαδεχθεὶς τούτον μαθητὴς τοῦ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, Ἕλληνας τὴν πατρίδα, ἐδίδαξεν ἐν τῇ σχολῇ ἀπὸ τοῦ 200 μ. Χ. περίπου γενόμενος καὶ πρεσβύτερος τῆς Ἀλεξανδρινῆς ἐκκλησίας. Περιεσώθησαν συγγράμματα αὐτοῦ εἰς ἡμᾶς ὁ «Λόγος προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας», ὅστις εἶναι ἀπολογία ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ «ὁ Παιδαγωγός», διὰ τοῦ ὁποίου ἐπιδιώκεται ὁ ἐκ τοῦ ἔθνησμοῦ ἀπομακρυνθεὶς νὰ παιδαγωγηθῇ εἰς τὴν νέαν ἐν Χριστῷ ζωὴν· οἱ ἐξ ἑπτὰ λόγων ἢ βιβλίων ἀποτελούμενοι Στωματεῖς, τῶν ὁποίων διήκουσα ἔννοια εἶναι, ὅτι ἀληθὴς γνωστικὸς εἶναι ὁ ἀληθὴς Χριστιανὸς καὶ ἀληθὴς φιλοσοφία εἶναι ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκαλυφθεῖσα, καὶ ὁμιλία τις τιτλοφορουμένη Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος, ἀναφερομένη εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἰησοῦ πρὸς τὸν πλούσιον νεανίσκον⁽⁶⁵⁾. Συνέγραψεν ὁμως καὶ ἄλλα ἀπολεσθέντα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ αἱ Ὑποτυπώσεις, αἵτινες παρουσιάζουσιν αὐτὸν κατὰφρασητα συστηματικῆς ἐρμηνείας τῆς Γραφῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ὠρμήθη ἐκ τοῦ πολέμου τοῦ πρὸς τοὺς Γνωστικούς, ὡς ἐκ τούτου δὲ κατ' ἀνάγκην ὁ σκοπὸς τῆς ἐρμηνείας αὐτοῦ ἦτο δογματικὸς καὶ ὁ τρόπος ἀλληγορικὸς, χωρὶς νὰ ἀποφεύγηται καὶ ἡ τοῦ γράμματος ἐρμηνεία.

3. Ὁ Κλήμης δὲν συμερίζεται τὸν φόβον, τὸν ὁποῖον ἐκδηλοῦσιν οἱ πολλοί, οἵτινες «καθάπερ οἱ παῖδες τὰ μορμολύκεια, οὕτω δεδίασι τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, φοβούμενοι μὴ ἀπαγάγη αὐτούς»⁽⁶⁶⁾. Φρονεῖ, ὅτι αὕτη «ἐπαιδαγωγεῖ τὸ ἑλληνικὸν ὡς ὁ νόμος τοὺς Ἑβραίους εἰς Χριστόν», ἐχαρακτήριζεν αὐτὴν ὡς «προπαρασκευάζουσαν καὶ προοδοποιούσαν τὸν ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ τελειούμενον»⁽⁶⁷⁾, τοσοῦτῳ μᾶλλον, ὅσω «τὰ προειρημένα παρὰ Μωυσέως τοῦ μεγάλου ἐπὶ τοὺς Ἕλληνας φαίνεται διαδεδοσθαι δόγματα», ὡς ἐπὶ παραδείγματι ὁ Ἡράκλειτος φαίνεται ὠφεληθεὶς δῆπουθεν παρὰ Σολομώντος⁽⁶⁸⁾, ἀλλὰ καὶ «πᾶσαι ἀρεταί, αἱ παρὰ τῷ Μωϋσεὶ ἀναγεγραμμέναι ἀρχὴν ἔλαβον παρὰ τοῦ ἠθικοῦ τύπου» παρέσχον⁽⁶⁹⁾. Ὡς ἐκ τούτου ἡ φιλοσοφία «ζήτησις οὐσα ἀληθείας συλλαμβάνεται, οὐκ αἰτία οὐσα καταλήψεως», «ἡ δὲ εὕρεσις» τῆς ἀληθείας «δι' υἱοῦ»⁽⁷⁰⁾. «Ἡ τῷ ὄντι ἀλήθεια» δὲ ἡ δι' υἱοῦ εὐρισκομένη «ὡσπερ ἥλιος ἐπιλάμπας» «πᾶσαν ἐλέγχει σοφιστικὴν πιθανολογίαν»⁽⁷¹⁾. Ὡς ἐκ τούτου ὁ κατὰ Χριστόν «γνωστικὸς» «ἀντὶ τῆς ἄλλης ραθυμίας καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐφάπτεται φιλοσοφίας οἷον τρωγάλιόν τι ἐπὶ τῷ δειπνῶ παροψόμενος οὐ τῶν κρειττόνων ἀμελήσας, προσλαβὼν δὲ ἐφ' ὅσον πρέπει»⁽⁷²⁾. Διότι οὗτος «θεοπρεπῶς τὸν τῷ ὄντι Θεὸν θρησκείων» ἐκ τῶν «λεγόμενων τῶν Κυριακῶν Γραφῶν ἀναπνεῖ τε καὶ ζῆ»⁽⁷³⁾ καὶ «τῇ Κυριακῇ Γραφῇ τε καὶ φωνῇ χρήται κριτηρίῳ πρὸς τὴν τῶν πραγμάτων εὕρεσιν» καὶ τῇ «φωνῇ Κυρίου παιδεύεται πρὸς τὴν ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας»⁽⁷⁴⁾. Οὕτως ἡ γνῶσις, τὴν ὁποίαν ἐξαίρει ὁ Κλήμης, ὀρμάται ἐκ τῆς

(64) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 112.

(65) Δ. Μπαλάνου ἐνθ' ἄνωτ. παρὰ Βεπ. 7 σελ. 12-14.

(66) Στωμ. ΣΤ' 10 Βεπ. 8, 207. (67) Στωμ. Α' 5 Βεπ. 7, 245.

(68) Αὐτόθ. Β' 5 Βεπ. 7, 314, 316. (69) Αὐτόθ. 18 Βεπ. 7, 336.

(70) Αὐτόθ. Α' 20 Βεπ. 7, 274. (71) Αὐτόθ. ΣΤ' 10 Βεπ. 8, 208-209.

(72) Αὐτόθ. 18 Βεπ. 8, 240. (73) Αὐτόθ. Ζ' 1 Βεπ. 8, 244.

(74) Αὐτόθ. 16 Βεπ. 8, 291-292.

πίστεως «τελείωσις ούσα τῆς πίστεως» καὶ δι' αὐτῆς οὗτος «ἐπέκεινα περισσεύει τῆς κατηχήσεως κατὰ τὸ μεγαλεῖον τῆς τοῦ Κυρίου διδασκαλίας καὶ τὸν ἐκκλησιαστικὸν κανόνα»⁽⁷⁵⁾. «Ἡ γνώσις» κατὰ τὸν Κλήμεντα εἶναι «τελείωσις τις ἀνθρώπου ὡς ἀνθρώπου διὰ τῆς τῶν θεῶν ἐπιστήμης συμπληρουμένη κατὰ τὸν τρόπον καὶ τὸν βίον καὶ τὸν λόγον, σύμφωνος καὶ ὁμόλογος ἑαυτῇ τε τῷ θεῷ λόγῳ. Διὰ ταύτης γὰρ τελειούται ἡ πίστις ὡς τελείου τοῦ πιστοῦ ταύτη μόνως γινομένου»⁽⁷⁶⁾. Οὕτως «ἡ μὲν πίστις σύντομός ἐστιν, ὡς εἶπεν, τῶν κατεπειγόντων γνώσις, ἡ γνώσις δὲ ἀπόδειξις τῶν διὰ πίστεως παρελημμένων ἰσχυρὰ καὶ βέβαιος διὰ τῆς κυριακῆς διδασκαλίας ἐπιοικοδομουμένη τῇ πίστει»⁽⁷⁷⁾. Λέγων δὲ ὁ Κλήμης ἀπόδειξιν τῶν διὰ πίστεως παρελημμένων ἐννοεῖ τὴν ἐνάργειαν καὶ ἀκλόνητον πεποιθήσιν τὴν παρεχομένην τῷ πιστῷ ὑπὸ τοῦ βιώματος τῆς πίστεως. Διότι κατ' αὐτὸν «πρώτη πρὸς σωτηρίαν νεύσις ἡ πίστις ἡμῖν ἀναφαίνεται, μεθ' ἣν φόβος τε καὶ ἐλπίς καὶ μετάνοια σὺν τε ἐγκρατεία καὶ ὑπομονῇ προκόπτουσαι ἄγουσιν ἡμᾶς ἐπὶ τε ἀγάπην ἐπὶ τε γνώσιν», «στοιχείων οὐσῶν τῆς γνώσεως τῶν προειρημένων ἀρετῶν»⁽⁷⁸⁾. Ἐντεῦθεν ὁ γνωστικὸς «προσομιλεῖ τῷ Θεῷ διὰ τοῦ μεγάλου ἀρχιερέως ἑξομοιούμενος εἰς δύναμιν τῷ Κυρίῳ διὰ πάσης τῆς εἰς τὸν Θεὸν θεραπείας»⁽⁷⁹⁾, ἔχων «βίον καθαρὸν» καὶ «φθόνου καὶ μίσους καὶ βλασφημίας πάσης καὶ διαβολῆς ἐκτὸς ὧν»⁽⁸⁰⁾, «μιμούμενος τὸν Θεὸν καθ' ὅσον οἶόν τε»⁽⁸¹⁾, «μιμούμενος τὸν Κύριον, εἰς ὅσον ἐφικτὸν ἀνθρώποις, ποιότητά τινα Κυριακὴν λαθὼν εἰς ἑξομοίωσιν Θεοῦ»⁽⁸²⁾. Ἐντεῦθεν τῷ ὄντι γνωστικοὶ ἦσαν «Ἰάκωβος, Πέτρος, Ἰωάννης, Παῦλος καὶ οἱ λοιποὶ ἀπόστολοι»⁽⁸³⁾, καίπερ τῆς θύραθεν φιλοσοφίας ξένοι καὶ ὅλως ἄμοιροι.

4. Ἄλλ' ὁ Κλήμης μορφωθείς καὶ δράσας ἐν κέντρῳ, ὅπου ἡ ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία τῆς Γραφῆς εἶχε καλλιεργηθῆ συστηματικῶς καὶ ὑπ' ἄλλων, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοῦ Φίλωνος, μὴ ὦν δὲ καὶ ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τῆς τακτικῆς τῶν Στωϊκῶν, οἵτινες τοὺς ἀπεχθεῖς τῆς ἀρχαίας Μυθολογίας μύθους καθίστων διὰ τῆς ἀλληγορίας εὐπροσδέκτους, εἶχετο καὶ οὗτος τῆς ἀλληγορικῆς ἐξηγήσεως τῶν Γραφῶν, καταντήσας καὶ εἰς ἀπαραδέκτους ὑπερβολάς. Οὕτως τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου «ὃ δὲ ἀκούετε εἰς τὸ οὖς ἐπὶ τῶν δωματίων κηρύξατε» (Ματθ. ι' 27) ἐξεδέχετο ὡς σημαίνοντας, ὅτι ὅσα ἀκούετε «ἐπικεκρυμμένως καὶ ἐν μυστηρίῳ, τὰ τοιαῦτα εἰς οὖς λέγεσθαι ἀλληγορεῖται». «Λέγουσι γοῦν οἱ Ἀπόστολοι περὶ τοῦ Κυρίου, ὅτι πάντα ἐν παραβολαῖς ἐλάλησε καὶ οὐδὲν ἄνευ παραβολῆς ἐλάλει αὐτοῖς» (Ματθ. ιγ' 34). Ἀλλὰ «καὶ ἡ προφητεία καὶ ὁ νόμος δι' αὐτοῦ τε ἐγένετο καὶ ἐν παραβολαῖς ἐλαλήθησαν δι' αὐτοῦ»⁽⁸⁴⁾. Τῇ ἀλληγορικῇ λοιπὸν ἐρμηνείᾳ χρησάμενος κατὰ ταῦτα ὁ Κλήμης δὲν παρημποδίζετο ὑπὸ τοῦ γράμματος τῆς Γραφῆς νὰ παρασυρθῇ κατ' ἐπίδρασιν ἐκ τῆς θύραθεν φιλοσοφίας, ἐν ἣ ἦτο λίαν ἐντριβής, καὶ εἰς διδασκαλίαν ἀφισταμένος κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον τῆς ὀρθῆς καὶ ὑγιούς πίστεως. Τοῦτο δὲ φαίνεται νὰ ἐγένετο κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς συγγραφικῆς αὐτοῦ δράσεως, καὶ μάλιστα ἐν ταῖς Ὑποτυπώσεσιν αὐτοῦ, ἐν αἷς ἐρμηνεύων τὰ κανονικὰ βιβλία τῆς Κ. Δ., τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Βαρνάβα καὶ τὴν ἀπόκρυφον ἀποκάλυψιν τοῦ Πέτρου, ἣν ἐξελάμβανε γνησίαν, ἐποίησατο χρῆσιν τῆς ἀλληγορικῆς ἐξηγήσεως. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ Φῶτιος⁽⁸⁵⁾ ὁμιλῶν περὶ τοῦ συγγράμματος τούτου τοῦ Κλήμεντος παρατηρεῖ: «καὶ ἐν τισὶ μὲν αὐτῶν ὀρθῶς λέγειν δοκεῖ, ἐν τισὶ δὲ παντελῶς εἰς ἀσεβεῖς καὶ μυθώδεις λόγους εἰσφέρεται». Λαμβανομένου ὁμοῦς ὑπ' ὄψιν, ὡς

(75) Αὐτόθ. ΣΤ' 18 Βεπ. 8, 241. (76) Αὐτόθ. Ζ' 10 Βεπ. 8, 270.

(77) Αὐτόθ. σελ. 271. (78) Αὐτόθ. Β' 6 Βεπ. 7, 319.

(79) Αὐτόθ. Ζ' 3 Βεπ. 8, 249.

(80) Ἐκ τῶν προφητικῶν ἐκλογαί Βεπ. 8, 344.

(81) Στωμ. Β' 19 Βεπ. 7, 343. (82) Αὐτόθ. ΣΤ' 17 Βεπ. 8, 236.

(84) Αὐτόθ. 15 Βεπ. 8, 225.

(83) Αὐτόθ. 8 Βεπ. 8, 203.

(85) Μυριόβιβλος 109.

παρατηρεί ὁ Δ. Μπαλάνος⁽⁸⁶⁾, ὅτι εἰς τὰ ἄλλα συγγράμματα τοῦ Κλήμεντος δὲν ἀπαντῶνται τοιαῦται κακοδοξίαι, πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ἢ ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ πρώτου ἔργου τοῦ Κλήμεντος, ὅστις δὲν εἶχεν ἔτι σαφῶς ἐκκαθαρίσει τὴν χριστιανικὴν ἀντίληψιν ἀπὸ τῶν πλατωνικῶν ἰδεῶν ἢ ὅτι ὁ Φώτιος εἶχε πρὸ αὐτοῦ νοθευθεῖσας Ὑποτυπώσεις, ὡς καὶ ὁ ἴδιος ὑποπτεῖται.

5. Πράγματι ὁ Κλήμης εἰς τοὺς Στρωματεῖς αὐτοῦ διακηρύττει «τὴν Ἁγίαν Τριάδα, τρίτον μὲν εἶναι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, τὸν Υἱὸν δὲ δεύτερον, δι' οὗ πάντα ἐγένετο κατὰ βούλησιν τοῦ Πατρὸς»⁽⁸⁷⁾. Καὶ ὁ μὲν «Θεὸς ἀναρχος» «ἐστὶ νοῦς» καὶ «διδάσκαλος μόνος ὁ Λόγος, υἱὸς τοῦ νοῦ Πατρὸς», «οὐδὲ πολλὰ ὡς μέρη ὁ υἱός, ἀλλ' ἓν» καὶ «πάσαι αἱ δυνάμεις τοῦ Πνεύματος συλλήβδην ἓν τι». Καὶ λέγεται «ἄλφα καὶ ὦ ὁ Λόγος, οὐ μόνου τὸ τέλος ἀρχὴ γίνεται καὶ τελευτᾷ πάλιν ἐπὶ τὴν ἀνωθεν ἀρχὴν» ἢ τοὺς Πατέρας «οὐδαμῶς διάστασιν λαβῶν»⁽⁸⁸⁾. «Ἐπεφάνη δὲ ἀνθρώποις αὐτὸς οὗτος ὁ Λόγος, ὁ μόνος ἀμφω, Θεὸς τε καὶ ἄνθρωπος», «καὶ τὸ ζῆν ἐν ἀρχῇ μετὰ τοῦ πλάσαι παρασχῶν, ὡς δημιουργός, τὸ εὖ ζῆν ἐδίδαξεν ἐπιφανείς ὡς διδάσκαλος, ἵνα τὸ αἰεὶ ζῆν ὑστερον ὡς Θεὸς χορηγήσῃ»⁽⁸⁹⁾. Καὶ «διὰ τοῦτο αὐτὸς κατήλθε, διὰ τοῦτο ἄνθρωπον ἐνέδου, διὰ τοῦτο τὰ τῶν ἀνθρώπων ἐκὼν ἔπαθεν, ἵνα πρὸς τὴν ἡμετέραν ἀσθένειαν οὐς ἠγάπησε μετρηθεῖς ἡμᾶς πρὸς τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν ἀντιμετρήσῃ. Καὶ μέλλων σπένδεσθαι καὶ λύτρον ἑαυτὸν ἐπιδιδούς» «ὑπὲρ ἡμῶν ἐκάστου κατέθηκε τὴν ψυχὴν τὴν ἀνταξίαν τῶν ὀλων»⁽⁹⁰⁾. «Ἐγνωκότες οὖν» ὅτι «ἐλυτρώθημεν τιμίῳ αἵματι ὡς ἀμνοῦ ἀμώμου καὶ ἀσπίλου Χριστοῦ» «ὄρον ἔχωμεν τὸν σταυρὸν τοῦ Κυρίου, ᾧ περισταυρούμεθα καὶ περιθριγκούμεθα τῶν προτέρων ἁμαρτιῶν»⁽⁹¹⁾. Ἄλλὰ καὶ περὶ τῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἀρχῆς τοῦ κακοῦ ὁ Κλήμης διδάσκει τὰ ὀρθὰ εἰσηγούμενος, ὅτι «ἐφ' ἡμῖν γε ἢ τε πρὸς τὴν παιδείαν ἡμῶν παράστασις ἢ τε πρὸς τὰς ἐντολὰς ὑπακοῆς» καὶ «ἀδικία ἐκούσιός ἐστι κακία»⁽⁹²⁾, «τὸ ἀπαλλάττεσθαι δὲ τῆς τε ἀγνοίας, τῆς τε αἰρέσεως τῆς φούλης καὶ ἐπιτερπούς καὶ πρὸ τούτων μὴ συγκατατίθεσθαι ταῖς ἀπατηλαῖς φαντασίαις ἀπόκειται ἐφ' ἡμῖν»⁽⁹³⁾.

Τοσαῦτα περὶ τοῦ Κλήμεντος, ὅστις κατὰ τὸν Δ. Μπαλάνον⁽⁹⁴⁾ καταλαμβάνει ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας ἐξαίρετον θέσιν, συνδυάζων ἄρμονικῶς χριστιανικὴν εὐσέβειαν, φιλοσοφικὴν εὐρύτητα ἀντιλήψεων καὶ ἐλευθεροφροσύνην.

6. Μαθητὴς καὶ διάδοχος τοῦ Κλήμεντος ἐν τῇ Σχολῇ τῆς Ἀλεξανδρείας ὑπῆρξεν ὁ Ὠριγένης, ὁ εἰς ἡλικίαν δέκα καὶ ἑπτὰ ἐτῶν ἀπορφανισθεὶς τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Λεωνίδη μαρτυρησαντος ἐν ἔτει 202 κατὰ τὸν ἐπὶ Σεπτιμίου Σεβήρου διωγμόν. Ἐν ἔτος βραδύτερον ἀναγκασθέντος τοῦ Κλήμεντος ν' ἀπομακρυνθῆ τῆς Ἀλεξανδρείας ἕνεκα τοῦ διωγμοῦ, ὁ δεκαοκταετής Ὠριγένης «προέστη τοῦ τῆς κατηχήσεως διδασκαλείου» ἐπὶ τριάκοντα πρὸς ἑτῆ (203-232) διευθύνων αὐτό, «οἶον τὸν λόγον, τοιόνδε καὶ τὸν τρόπον, καὶ οἶον τὸν τρόπον τοιόνδε καὶ τὸν λόγον» ἐπιδεικνύμενος⁽⁹⁵⁾. Ἀσκητικὸς τὴν δίαιταν, ἐκοιμάτο ὀλίγας ὥρας τὴν νύκτα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ οὐχὶ ἐπὶ στρωμνῆς, ἐνεδύετο δὲ ἀπλοῦστατα καὶ περιεφέρετο ἀνυπόδητος, ἐξ οὗ καὶ ἔπαθεν ἡ ὑγεία αὐτοῦ. Παρὰ τὸ ὅτι δὲ εἶχετο καὶ τῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας τῶν Γραφῶν, ἐκλαβὼν κατὰ γράμμα τοὺς περὶ εὐνουχισάντων ἑαυτοῦς διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν λόγους τοῦ Κυρίου (Ματθ. ιθ' 12), ὑπέβαλεν ἑαυτὸν εἰς εὐνουχισμόν «καὶ διὰ τὸ νέον τὴν ἡλικίαν δντα» μὴ μόνον δὲ ἀνδράσιν, ἀλλὰ καὶ γυναῖξιν διὰ τὰ θεῖα προσομιλεῖν, ὡς ἂν πᾶσαν τὴν παρὰ τοῖς ἀπίστοις αἰσχρὰς διαβολῆς

(86) Ἐνθα ἄνωτ. Βεπ. 7, 15. (87) Ἐ' 14 Βεπ. 8, 156.

(88) Αὐτόθ. Δ' 25 Βεπ. 8, 105 καὶ 103. (89) Πρωτρεπ. Ι Βεπ. 7, 20, 21.

(90) Τίς ὁ σφζόμενος πλούσιος 37 Βεπ. 8, 369.

(91) Παιδαγ. Γ' 12 Βεπ. 7, 226. (92) Στρωμ. Β' 15 Βεπ. 7, 331.

(93) Αὐτόθ. Α' 17 Βεπ. 269. (94) Ἐνθ' ἄνωτ. παρὰ Βεπ. 7, 15.

(95) Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. 6, 3.

ὑπόνοιαν ἀποκλείσειεν», ἐπισπάσας τὸν θαυμασμὸν καὶ τὸν ἔπαινον τοῦ ἐπισκόπου Δημητρίου, ὅστις βραδύτερον καθήρεσεν αὐτὸν προβαλόμενος κατηγορίαν τὸν εὐνοχισμόν, ὅτε εἶχε χειροτονηθῆ προεσβύτερος ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Θεοκτίστου καὶ τοῦ Ἱεροσολύμων Ἀλεξάνδρου»⁹⁶). Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὁ Ὀριγένης ἐφοίτησε καὶ παρὰ τῷ νεοπλατωνικῷ φιλοσόφῳ Ἀμμωνίῳ Σακκά, ἕνεκα δὲ τοῦ πλήθους τῶν συρρεόντων εἰς τὴν διευθυνομένην ὑπ' αὐτοῦ Σχολὴν διήρεσε ταύτην εἰς δύο τάξεις, ἧτοι «τὴν τῶν ἄρτι στοιχειομένων» ἢ ἀρχαρίων, ἀναθέσας τὴν ἐν αὐτῇ διδασκαλίαν εἰς τὸν τέως μαθητὴν του Ἡρακλᾶν, καὶ τὴν «τῶν ἐν ἔξει» ἢ τῶν προκεχωρηκότων, τοὺς ὁποίους ἐδίδασκεν αὐτός⁹⁷).

7. Ὅταν δὲ ἐν ἔτει 232 καταδιωχθεὶς ὑπὸ τοῦ καθαιρέσαντος αὐτὸν Δημητρίου ἠναγκάσθη ν' ἀπομακρυνθῆ τῆς Ἀλεξανδρείας, καταφυγὼν εἰς Καισαρείαν τῆς Παλαιστίνης συνέστησε ἐκεῖ νέαν σχολὴν, ἐνθα ἔδρασεν ἐπὶ 17 ἔτη (232-249). Καὶ ἐπανῆλθε δὲ εἰς Ἀλεξανδρείαν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἐπισκόπου Δημητρίου, ἀλλὰ καὶ ὁ διαδεξάμενος τοῦτον Ἡρακλᾶς ἠνάγκασεν αὐτὸν καὶ πάλιν νὰ ἀπέλθῃ ἐκεῖθεν⁹⁸). Ἐν ἔτει 244 ἔλθων εἰς Ἀραβίαν, ἵνα μεταπέισῃ τὸν ἐπίσκοπον Βόστρων Βήρυλλον, διδάσκοντα, ὅτι ὁ Κύριος πρὸ τῆς εἰς ἀνθρώπους ἐπιδημίας αὐτοῦ δὲν προϋφίστατο, οὐδὲ εἶχεν ἰδίαν θεότητα, κατάρθρωσε τοῦτο⁹⁹). Βραδύτερον ἐπανῆλθεν εἰς Ἀραβίαν πρὸς καταπολέμησιν τῶν θητοψυχιτῶν ἢ Ὑπνοψυχιτῶν, οὓς καὶ ἐπανέφερον εἰς τὴν ὀρθὴν πίστιν¹⁰⁰). Ὡσαύτως κατεπολέμησε καὶ τοὺς ἀθετοῦντας τινὰ τῆς Γραφῆς καὶ πάντα τὰ τοῦ Παύλου, ἔχοντας δὲ ἰδίαν Γραφὴν Ἐλκεσαίτας, τοὺς διδάσκοντας ἐπὶ πλέον, ὅτι ὁ λόγῳ καταπίεσεως ἀρνούμενος τὸν Χριστὸν δὲν ἁμαρτάνει¹⁰¹). Κατὰ τὸν ἐπὶ Δεκίου διωγμὸν ὁ Ὀριγένης ἐφυλακίσθη καὶ ὑπεβλήθη εἰς τὰς «ὑπὸ σιδήρῳ κλιῶ καὶ μυχοῖς εἰρκτῆς τιμωρίας», ἐλευθερωθεὶς δὲ ἐκ τῆς φυλακῆς, ἀλλὰ καταβεβλημένος ἐκ τῶν πολλῶν κακώσεων ἀπέθανε περὶ τὸ 254¹⁰²).

8. Ὁ Ὀριγένης ὑπῆρξεν εἰς τῶν πολυγραφοτέρων συγγραφέων τῆς παγκοσμίου γραμματείας¹). Οἱ πίνακες τῶν ἔργων αὐτοῦ, τοὺς ὁποίους κατήρτισεν ὁ Εὐσέβιος, καὶ ἐν τοῖς ὁποίοις ἠριθμοῦντο περὶ τὰ δισχίλια ἔργα, ἀπωλέσθησαν, τούτους δὲ πιθανότατα εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ Ἱερωνύμος, ὅστις καταριθμῶν ἐν τῇ πρὸς τὴν Πάουλαν ἐπιστολῇ του περὶ τὰ ὀκτακόσια συγγράμματα τοῦ Ὀριγένους ἐπάγεται: «Τίς ὁμῶς ἠδυνήθη ποτὲ νὰ ἀναγνώσῃ ὅσα ἐκεῖνος ἔγραψεν;». Ἐκ τοῦ ὄγκου ὁμῶς τούτου τῶν συγγραμμάτων μόνον ἐλάχιστα περιεσώθησαν εἰς ἡμᾶς, ἐκ τούτων δὲ τὰ περισσότερα εἰς μεταφράσεις τοῦ Ἱερωνύμου καὶ τοῦ Ρουφίνου μετὰ παραλλαγῶν καὶ συντμήσεων. Θὰ ἠδύνατο ταῦτα νὰ καταταχθῶσιν εἰς ἐρμηνευτικά, ἀπολογητικά ἢ πολεμικά, δογματικά, ἠθικά καὶ ἐπιστολάς. Καὶ τὰ μὲν ἐρμηνευτικά αὐτοῦ ἔργα ἀνέδειξαν τὸν πρῶτον μεταξὺ τῶν μεγάλων ἐρμηνευτῶν καὶ κριτικῶν τῶν ἱερῶν κειμένων. Τὸ ἐπὶ τῆς Π. Δ. πρὸς ἀποκατάστασιν ὡς οἶόν τε ἀκριβεστέρου κειμένου αὐτῆς κολοσσιαίου καὶ καταπληκτικὸν ἔργον αὐτοῦ, τὸ ἀναλόγως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν εἰς παραλλήλους στήλας ἀντιβαλλομένων πρὸς τὸ πρωτότυπον ἐβραϊκὸν καὶ τὴν μετάφρασιν τῶν Ὁ' ἄλλων μεταφράσεων γνωστῶν ὑπὸ τὰς ὀνομασίας Ἐξαπλά, Τετραπλά, Ὀκταπλά, Ἐνεαπλά, τοῦ ὁποίου μόνον τμήματά τινα διεσώθησαν, προσπορίζει αὐτῷ τὸν τίτλον τοῦ πατρὸς τοῦ νεωτέρου μαθηματος τοῦ ἐρμηνευτικοῦ κλάδου «Ἱερά ἢ Βιβλικὴ κριτική». Ἐξ ἐτέρου ὁ Ὀριγένης ἠρμήνευσεν ὀλόκληρον σχεδὸν τὴν Ἀγίαν Γραφὴν εἴτε διὰ σχολίων, εἴτε διὰ τόμων ἢ ὑπομνημάτων εἴτε δι' ὁμιλιῶν, ἐξ ὧν διεσώθησαν περὶ τὰς 200 ἐν λατινικῇ μεταφράσει, εἴκοσι δὲ μόνον εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον μετὰ τινων

(96) Αὐτόθ. 8. (97) Αὐτόθ. 15 καὶ 18-19.

(98) Γενναδίου De vir. illust. 54 καὶ ἐξῆς.

(99) Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. 6, 33. (100) Αὐτόθ. 37. (101) Αὐτόθ. 38.

(102) Αὐτόθ. 7, 1. (1) Δ. Μπαλάνου ἔνθ' ἄνωτ. παρὰ Βεπ. 9, 17.

ἀποσπασμάτων. Εἰς αὐτὰς ὁ Ὠριγένης ἐμφανίζεται ὡς κατηχητὴς ὅμα καὶ ἐρμηνευτὴς, ἀκολουθῶν κατὰ στίχον τὴν βιβλικὴν περικοπὴν καὶ προσδίδων εἰς τὸ ἐφ' οὗ αὐταὶ ἐξετείνοντο βιβλίον τῆς Γραφῆς τὴν μορφήν ὑπομνήματος δημῶδους ὅμα καὶ θεολογικοῦ. Καλούμενος νὰ ἐξηγή τὰς Γραφὰς ἐνώπιον τῆς συνάξεως τῶν πιστῶν, ὠμίλει συχνότατα ἄνευ ἰδιαιτέρας τινὸς προπαρασκευῆς. Χάρις ὅμως εἰς τὴν μεγαλοφυΐαν του, ἀνεβίβασεν εἰς πολὺ ὑψηλὸν σημεῖον τὸ ἀπ' ἀμβωνος κήρυγμα. Καὶ ἐὰν δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ ὡς δημιουργὸς τοῦ εἴδους τούτου τῆς Ὀμιλίας, πάντως ἀπεδείχθη κατὰ τὸν Van Oosterzee ἰσχυρὸς σημασιόφορος καὶ ἀθλητὴς ἐν τῷ πεδίῳ τούτῳ, αὐτὸς δὲ πρῶτος εἰσηγήθη τὴν θεολογικοπρακτικὴν ἀνάπτυξιν τῶν βιβλικῶν κειμένων⁽²⁾. Ἐν ταῖς ἐρμηνείαις αὐτοῦ ὁ Ὠριγένης ἀνήγαγε μὲν τὴν ἀλληγορίαν εἰς περιωπὴν, ἀλλὰ καὶ ἡ περὶ τὸ γράμμα καὶ τὸ ἱστορικὸν σπουδὴ αὐτοῦ, ὅσον μικρὰ καὶ ἂν εἶναι ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐπὶ τὴν ἀλληγορίαν προτίμησιν αὐτοῦ, εἶναι ὅμως ἐπαρκεστάτη, ὥστε νὰ μὴ ὑπολείπηται ὡς ἀφετηρία τῆς μετὰ ταῦτα κρατησάσης γραμματικῆς καὶ ἱστορικῆς τῆς Γραφῆς ἐρμηνείας. Οὕτως ὁ Ὠριγένης διέκρινεν ἐν ἐκάστῳ χωρίῳ τῆς Γραφῆς τριπλῆν τινα ἔννοιαν, ἥτοι τὴν σ ω μ α τ ι κ ῆ ν ἔννοιαν τοῦ ἐρμηνευομένου στίχου, τὴν οἰκοδομοῦσαν τοὺς ἀπλουστεροὺς «ἀπὸ τῆς οἰοῦναι σαρκὸς τῆς Γραφῆς» τὴν ψ υ χ ι κ ῆ ν ἢ διδασκτικὴν καὶ πρακτικὴν ἔννοιαν, ἐκ τῆς ὁποίας ἦντλει «ὁ ἀναβεβηκῶς» καὶ ὁπωσδήποτε προωδευμένος πιστὸς «ἀπὸ τῆς ὡσπερὶ ψυχῆς» τῆς Γραφῆς· καὶ τὴν π ν ε υ μ α τ ι κ ῆ ν ἢ μυστικὴν καὶ προφητικὴν, τὴν εἰς τοὺς τελείους προσιτῆν⁽³⁾. Ἐννοεῖται ὅτι παρατρέχων πολλάκις τὴν γραμματικὴν ἔννοιαν καὶ ἐλκυόμενος ὑπὸ τῆς πνευματικῆς παρεσύρετο εἰς ὑπερβολὰς διὰ τῆς ἀλληγορίας παραποιῶν τὴν πραγματικὴν ἔννοιαν τοῦ κειμένου.

9. Ἐκ τῶν ἀπολογητικῶν ἔργων τοῦ Ὠριγένους περιεσώθησαν μόνον οἱ ὀκτῶ τόμοι αὐτοῦ κατὰ Κέλσου, πλατωνικοῦ φιλοσόφου, δημοσιεύσαντος περὶ τὸ 178 δριμύτατον κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔλεγχον ὑπὸ τὸν τίτλον «ἀληθὴς λόγος», τὸ περιεχόμενον τοῦ ὁποίου ἀπολεσθέντος γνωρίζομεν ἐκ τῆς ἀνασκευῆς τοῦ Ὠριγένους. Καὶ ἀποτελοῦσι μὲν οὗτοι δείγμα τῆς πολυμαθείας αὐτοῦ, παρουσιάζεται δ' ἐν πολλοῖς ἐπιτυχεστάτη καὶ ἡ ἐν αὐτοῖς ἀνασκευὴ τῶν κατηγοριῶν τοῦ Κέλσου, ἐπειδὴ ὅμως ὁ Ὠριγένης παρακολουθεῖ κατὰ πόδας τὸν ἀντίπαλον αὐτοῦ, ἀναγκάζεται νὰ ταυτολογῆ, καθ' ὅσον παρουσιάζεται «ταυτολογῶν ὁ Κέλσος»⁽⁴⁾, καὶ τὸ ὄλον ἔργον ἐμφανίζει ἔλλειψιν συνοχῆς καὶ καλῆς κατατάξεως.

Ἠθικὰ συγγράμματα τοῦ Ὠριγένους περιεσώθησαν εἰς ἡμᾶς δύο, τὸ περὶ Εὐχῆς πραγματευόμενον περὶ προσευχῆς καθόλου καὶ περὶ τῆς Κυριακῆς προσευχῆς χαρακτηρισθὲν καὶ ὡς «ὁ ἀδάμας μεταξύ πάντων τῶν ἔργων τοῦ Ὠριγένους» (παρὰ Δ. Μπαλάνῳ Βεπ. 9 σελ. 27) καὶ ὁ Εἰς μαρτύριον προτρεπτικὸς, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν φίλον αὐτοῦ Ἀμβρόσιον καὶ τὸν πρεσβύτερον Πρωτόκλητον, οἵτινες κατὰ τὸν ἐπὶ Μαξιμίνου τοῦ Θρακῆς (235-238) διωγμὸν ἐρρίφθησαν ἐν τῇ εἰρκτῇ Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης. Ἐκ δὲ τῶν πολυαρίθμων ἐπιστολῶν, ἃς ἔγραψε σώζονται μόνον δύο, ἡ πρὸς Ἰούλιον τὸν Ἀφρικανὸν καὶ ἡ πρὸς Γρηγόριον τὸν θαυματουργόν.

10. Ἐκ τῶν δογματικῶν συγγραμμάτων τοῦ Ὠριγένους περιεσώθη εἰς ἡμᾶς τὸ Περὶ ἀρχῶν, ἐν λατινικῇ καὶ οὐχὶ ἐν πᾶσιν ἀκριβεῖ μεταφράσει, γενομένη τὸ 398 ὑπὸ τοῦ Ρουφίνου. Ἔχομεν ἐν αὐτῷ κατὰ τὸν Fisher⁽⁵⁾ τὸ πρῶτον ὑπόδειγμα «θετικοῦ καὶ κατειργασμένου συστήματος δογματικοῦ». Ἐάν τις μελετῶν τὸν Ὠριγένη ἤθελεν ἀρχίσει ἀπὸ τοῦ συγγράμματος τούτου,

(2) Van Oosterzee, Practical Theology, transl. by M. Evans, London 1878 σελ. 82 καὶ Schian ἐν Schaff-Herzog: The New Religious Encyclopedia τόμ. 9 σελ. 159. (3) Περὶ ἀρχῶν 4, 11.

(4) Κατὰ Κέλσου, ΣΤ' 10 Βεπ. 10, 66.

(5) Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 104 καὶ 105.

εὐρίσκει αὐτὸν κατὰ τὸν Fisher πρὸ νεωτέρου τινὸς ἀνδρός, καὶ εἰσάγεται εἰς ἀτμόσφαιραν ἐλευθέραν προκαταλήψεως καὶ πολεμικῆς πικρίας. Ἐν τῇ ἐκθέσει δὲ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας στηρίζεται ὁ Ὀριγένης ἐπὶ τοῦ κανόνος τῆς πίστεως, ὡς οὗτος ἐκφράζεται ἐν ταῖς Γραφαῖς καὶ τῇ διατηρουμένῃ δι' ἀξιοπίστου παραδόσεως ἀποστολικῆ διδασκαλίᾳ⁽⁶⁾. Καίπερ φιλελευθέρως, διακηρύττει ὅτι δὲν-πρέπει νὰ γινεταί τι δεκτὸν ἀντικείμενον εἰς τὰς Γραφάς, τῶν ὁποίων ἐδέχτο ἀνεπιφυλάκτως τὴν θεοπνευστίαν. Ἐποιεῖτο ὁμοῦς διάκρισιν μεταξὺ καθωρισμένων καὶ ἀκαθορίστων σημείων τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἐπὶ τῶν τελευταίων δὲ τούτων ἀνεγνώριζεν ἐλευθερίαν σκέψεως καὶ δὲν ἐθεώρει ἀξιοκατάκριτον τὴν διαφωνίαν. Ἐπὶ πλέον ἢ ἐπὶ τὴν ἀλληγορικὴν ἐξήγησιν τῆς Γραφῆς ροπή αὐτοῦ ἐδημιούργει εὐρὺν χώρον, ὅπως στηρίζονται ἐπ' αὐτῆς καὶ ὑποκειμενικαὶ ἐκδοχαὶ ξέναι πρὸς τὴν πραγματικὴν ἔννοιαν τοῦ ἱεροῦ κειμένου, οὕτω δὲ ἐνυπήρχεν ὁ κίνδυνος ἐνειπιγνώστως καὶ ἄνευ κακῆς προθέσεως νὰ παρασυρθῆ εἰς παρερμηνείας πεπλανημένας τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Οὕτως ἐδέχτο ὁ Ὀριγένης, ὅτι ναὶ μὲν ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου δὲν προῆλθεν ἐξ ἀπορροῆς τινος τοῦ «ἐπέκεινα νοῦ καὶ οὐσίας» Θεοῦ, ἀλλ' αὕτη εἶναι αἰώνια καὶ συναΐδιος τῷ Θεῷ καὶ δὲν ὑπῆρξέ ποτε χρόνος, καθ' ὃν ὁ Θεὸς ὑπῆρχε μόνος καὶ καθ' ὃν λογικὰ ὄντα δὲν ὑπῆρχον⁽⁷⁾. Πρῶτα δὲ δημιουργήματα ὑπῆρξαν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον τὰ λογικὰ πνεύματα. Συνεπῶς καὶ αἱ ψυχαὶ προῦπήρχον. Τὸ φρόνημα τοῦτο τοῦ Ὀριγένους κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽⁸⁾ προήρχετο ἐξ ἐπιδράσεως τῆς θεωρίας τοῦ Πλάτωνος, καθ' ἣν ὁ κόσμος τῶν ἰδεῶν ὑπάρχει καθ' ἑαυτὸν, ὁ δὲ ἡμέτερος κόσμος εἶναι ἀπεικόνισις τοῦ κόσμου ἐκείνου. Ἡ πτώσις κατ' ἀκολουθίαν τῶν ψυχῶν ἐγένετο πρὸ τῆς ἐν τῷ ὑλικῷ κόσμῳ γενήσεως αὐτῶν, ἀκριδῶς δὲ εἰς τὴν πτώσιν ταύτην ὀφείλεται ἡ δημιουργία τοῦ ὑλικοῦ κόσμου⁽⁹⁾. Τὰ πεπτωκότα δηλαδὴ πνεύματα ἐγένοντο ψυχαί, ἐνεῖχον δ' ἐμφυῆ κατὰ τὴν δημιουργίαν αὐτῶν τὴν δυνατότητα νὰ ἐνσαρκωθῶσι εἰς ὑλικὸν σῶμα, ἢ δυνατότης δ' αὕτη μετεβάλλετο εἰς πραγματικότητα διὰ τῆς πτώσεως αὐτῶν, μετὰ τὴν ὁποίαν προσελάμβανον σῶμα ὑλικὸν ὡς τιμωρίαν, ἵνα διὰ τῆς εἰς τὴν ὕλην ἐγκαθειρέσεως ἐξαγνισθῶσι καὶ παιδαγωγηθῶσιν. Οὕτως ὁ κόσμος, ἐν τῷ ὁποίῳ ζῶμεν, ἐγένετο ὡς θεατρὸν τι ἀπολυτρώσεως, ἐν τῷ ὁποίῳ αἱ θλίψεις καὶ τὰ δεινὰ καὶ ἐν τέλει ὁ θάνατος ἐπάγονται ἡμῖν ὡς ἀνταπόδοσις τῆς δικαιοσύνης, ἥτις ὁμοῦς ἀποτελεῖ μορφήν θείου ἐλέους⁽¹⁰⁾. Καὶ ἐν ταῖς ἐκδοχαῖς αὐτοῦ ταύταις ὁ Ὀριγένης ὑπέστη κατὰ τὸν Στεφανίδην τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Γνωστικισμοῦ, διότι καὶ οἱ Γνωστικοὶ ἐδίδασκον, ὅτι αἱ ψυχαὶ ἐξέπεσαν πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου, ἐπὶ πλέον δὲ τῆς διδασκαλίας, ὅτι ἡ ἐνσωμάτωσις τῶν ψυχῶν ἀποτελεῖ ἐγκάθειρξιν αὐτῶν καὶ τιμωρίαν τούτων, ὑπόκειται λανθανόντως ἡ γνωστικὴ πλάνη, ὅτι ἡ ὕλη εἶναι κακόν τι. Κατὰ τὸν Στεφανίδην ὁ Ὀριγένης ἐφρόνει, ὅτι τὰ ἄλλα πνεύματα ἀπέκτησαν ἐπίσης σῶματα ἀνάλογα τῆς διαγωγῆς αὐτῶν, καὶ οἱ μὲν ἄγγελοι ἀπέκτησαν σῶματα φωτεινά, οἱ δαίμονες δὲ σῶματα ἀερώδη καὶ σκοτεινά. Δυσκολίαν ἀντιμετώπισεν ὁ Ὀριγένης ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου προκειμένου ν' ἀποφύγη τὸν σκόπελον τοῦ Δοκητισμοῦ, ἐφ' ὅσον αὐτὸς ἐδέχτο, ὅτι ὁ Λόγος σαρκωθείς εἶχε καὶ ἀνθρωπίνην ψυχὴν ἐν ἀχωρίστῳ ἐνώσει μεθ' ἑαυτοῦ⁽¹¹⁾. Καὶ κατὰ μὲν τὸν Στεφανίδην ὁ Λόγος ἠνώθη κατὰ τὴν ἐνανθρώπησιν μετὰ πνεύματος ἔχοντος σῶμα καθαρὸν καὶ φωτεινόν, ὅπερ μετεβλήθη εἰς σῶμα ἀνθρώπινον, τοῦθ' ὅπερ ἄγει κατὰ τὸν αὐτὸν συγγραφέα εἰς ἄρνησιν τῆς ἐνανθρωπήσεως. Κατὰ τὸν Fisher⁽¹²⁾ ὁμοῦς ἢ μεθ' ἧς ἠνώθη ὁ Λόγος ἀνθρωπίνην ψυχὴν ἦτο καθαρὸν, ἀπτωτον καὶ προῦφιστάμενον πνεῦμα ἐκλεγὲν λόγῳ τῶν ἀγαθῶν τούτων ἰδιο-

(6) Περὶ ἀρχῶν I, I 1, 2.

(7) Αὐτόθ. I, II 10.

(8) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 114 ὑποσ. 5.

(9) Περὶ ἀρχῶν III, V 34.

(10) III, I 10 καὶ ἐξῆς.

(11) Αὐτόθ. II, VI 3.

(12) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 109.

τήτων του, ούτινος ή προαίρεσις και ή έλευθερία πρὸς έκλογήν του άγαθού ήσκήθη μετά την ένανθρώπησιν διά τής κατανικήσεως τών πειρασμών, ήτις κατανίκησις υπήρξε πλήρης και τελεία. 'Επί πλέον ο 'Ωριγένης κατήντα τελικώς εις άρνησιν τής άναστάσεως τών σωμάτων, έφ' όσον έδέχετο ότι τὰ έκπεσόντα λογικά κτίσματα «τιμωρίας χάριν σώμασιν ένεβλήθη και καθαιρόμενα πάλιν ανάγονται έν ή ήσαν πρότερον καταστάσει, παντελώς την κακίαν άποτιθέμενα και τὰ σώματα»⁽¹³⁾. Διά δέ τὰ διά τής μιᾶς ένσάρκώσεως μη έξαγνισθέντα πνεύματα ή ψυχὰς έφρόνει ο 'Ωριγένης ότι «και πάλιν έκ δευτέρου και τρίτου και πλεονάκις διαφόροις έμβάλλονται σώμασι πρὸς τιμωρίαν, εικὸς γάρ διαφόρους κόσμους συστήναι τε και συνίστασθαι, τούτο μὲν παρελθόντας, τούτο δέ μέλλοντας»⁽¹⁴⁾. Τέλος ο 'Ωριγένης ειχετο τής περι άποκαταστάσεως τών πάντων θεωρίας φρονών, ότι «γίνεται νεκρών άνάστασις και γίνεται κόλασις, άλλ' ούκ άπέραντος, κολαζομένου γάρ του σώματος κατά μικρόν καθαιρείται ή ψυχή και ούτως άποκαθίσταται εις την άρχαίαν τάξιν», άποβάλλουσα λοιπόν τὸ σῶμα. «Πάντων δέ τών άσεβῶν ανθρώπων και πρὸς γε δαιμόνων ή κόλασις πέρας έχει και άποκατασταθήσονται άσεβείς τε και δαίμονες εις την προτέραν αὐτῶν τάξιν»⁽¹⁵⁾. 'Αλλ' αί αίρετικαί αὐται δοξασίαι του 'Ωριγένους προέκυψαν κατά τον Στεφανίδην κατά τὸ πλείστον έκ τής καταπολεμήσεως του Γνωστικισμοῦ, ήτοι έξ αντιδράσεως πρὸς αὐτὸν παρεσύρθη ούτος εις άλλας αντίθετους δοξασίας, έν τισιν όμως υπέστη και θετικὴν επίδρασιν του Γνωστικισμοῦ. Βαθμηδὸν όμως άπεμακρύνθη ούτος τών Γνωστικῶν, έξ οὐ και τὰ έξηγητικά αὐτοῦ συγγράμματα, γραφέντα μεταγενεστέρως και μακρὰν θεωρίας, είναι έκκλησιαστικώτερα.

11. 'Ως πρὸς τὰ άλλα θεμελιώδη δόγματα θα παρατηρούμεν, ότι ο 'Ωριγένης αντιτιθέμενος πρὸς τους Μοναρχιανούς έκήρυττε τὰς τρεῖς έν τῇ μονάδι τής Θεότητος ύποστάσεις «τὸν Πατέρα και τὸν Υἱὸν και τὸ 'Αγιον Πνεῦμα και έδίδασκεν ότι «ἕτερος καθ' ύποκειμένον έστιν ο Υἱὸς του Πατρός», ὡν «κατ' οὐσίαν Θεός» «αὐτοσοφία, αὐτοδικαιοσύνη, αὐτοαλήθεια, αὐτοβασιλεία» και «ἀπόρροια ὁμοούσιος τῷ Πατρί», «αἰδιδιον γέννημα του Πατρός»⁽¹⁶⁾. 'Ομιλεῖ δέ και περι «τῆς προσκυνητῆς Τριάδος». Και περι του Πνεύματος δέ άποφαίνεται, ότι άπειρον χάσμα διαχωρίζει αὐτὸ από τών λοιπῶν δημιουργηθέντων υπό του Θεοῦ κτισμάτων, οὐδαμού δέ συναντάται έν ταῖς Γραφαῖς να λέγηται τὸ Πνεῦμα δημιουργημα⁽¹⁷⁾. 'Υπάρχουσιν όμως παρα τῷ 'Ωριγένει και έκφράσεις κατηγοροῦσαι πλήρη ύποτέλειαν πρὸς τὸν Πατέρα τών άλλων δύο προσώπων και άποκλείουσαι την πρὸς αὐτὸν Ισοτιμίαν τούτων. 'Ονομάζει δέ που τὸν Υἱὸν «πρεσβύτατον πάντων τών δημιουργημάτων» και τὸ 'Αγιον Πνεῦμα κατώτερον του τε Πατρός και του Υἱοῦ⁽¹⁸⁾. Αἱ έκφράσεις όμως αὐται άπαντώμενοι εις τὰ πρωίμωτερα έργα του 'Ωριγένους, κολάζονται υπ' άλλων αὐτοῦ μεταγενεστέρων διατυπώσεων, αἵτινες έμφανίζονται ὀρθοδοξότεραι.

Τοσαῦτα περι του 'Ωριγένους, ὅστις κατά τὸν Στεφανίδην συνδυάζων μεγάλην μνήμην και μεγάλην κρίσιν υπήρξεν ἰδρυτῆς τῆς ἐπιστημονικῆς Θεολογίας, διαμορφώσας μὲν πρώτος σύστημα δογματικόν, προαγαγὼν δέ την έν τῷ κηρύγματι 'Ομιλίαν, καθὼς και τὰς περι την έρμηνείαν τῆς Γραφῆς σπουδάς.

12. 'Η επίδρασις τῆς θεολογικῆς σχολῆς τῆς 'Αλεξανδρείας υπήρξε τερα-

(13) Περὶ άρχῶν II, VI a Βεπ. 16, 311.

(14) Αὐτόθ.

(15) Αὐτόθ. II, X Βεπ. αὐτόθ.

(16) Εἰς τὸν 'Ιωάν. II 6, X 21 II 2 Migne 14, 128, 376, 108-109.

(17) Περὶ άρχῶν I, III 3 και 1308 εις άπόσπασμα εις την πρὸς 'Εβραίους.

(18) Περὶ άρχῶν I, II 13. Κατὰ Κέλσον, VII 57, V 37 Βεπ. 10, 136 και 39. Περὶ εὐχῆς 15, 1 Βεπ. 10, 258. Εἰς τὸν 'Ιωάν. I 22 και II 6 Migne 14, 56 και 136.

στία καθ' ἅπασαν τὴν ἑλληνόφωνον ἐκκλησίαν, συντελούντος εἰς τοῦτο τοῦ ὅτι πολλοὶ ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Ὀριγένους κατέλαβον ἐπίσκοπικούς θρόνους. Αὐτὸς δ' Ἀλεξανδρινὸς κληρὸς καὶ οἱ ἐπίσκοποι τῆς Παλαιστίνης, Συρίας, Κιλικίας, Καππαδοκίας, καθ' ἃ παρατηρεῖ ὁ Στεφανίδης⁽¹⁹⁾ ἀκολουθῶν τῷ Ε. Schwartz, κατὰ τὴν μεγίστην αὐτῶν πλειοψηφίαν εὐρίσκοντο ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς φιλοσοφικῆς μεθόδου τοῦ Ὀριγένους. Καὶ ἐνωρίς μὲν ἀνεφάνη ὁ κατὰ τῶν ἰδεῶν τοῦ Ὀριγένους πόλεμος, οὗ κατήρξατο μετὰ σφοδρότητος ὁ διατελέσας μαθητὴς αὐτοῦ, εἶτα δὲ καὶ ἐπίσκοπος τοῦ ἐν Λυκίᾳ Ὀλύμπου Μεθόδιος, ὁ καὶ μαρτυρικὸν ὑπομείνας θάνατον (310-311), ἀλλ' ἐχρειάσθη πολὺ περισσότερος χρόνος, ἵνα οἱ πολέμιοι τοῦ Ὀριγένους ἐπικρατήσωσιν, εἰς τρόπον ὥστε ἐξεβλήθη μὲν ὁ ὠριγενισμὸς τῆς ἐκκλησίας, ἢ ἐπιστημονικῆ δὲ μὴ μεθόδου παρέμεινε τροποποιηθεῖσα, χρησιμοποιοθεῖσθαι εἰς τὸ ἐξῆς τῆς φιλοσοφίας οὐχὶ ὡς μέσου συμπληρώσεως καὶ ἀλλοιώσεως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἀλλ' ὡς μέσου μόνον ἀποσαφήσεως καὶ συστηματικῆς κατατάξεως αὐτῆς. Ἐπομένως κατὰ τὸν Στεφανίδην ἰδρυτὴς τῆς ἑλληνικῆς Θεολογίας, ἥτις εἶναι Θεοκεντρικὴ δεχομένη, ὅτι τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα δύναται ἔχον ὡς ἀντικείμενον ἀπ' εὐθείας τὸν Θεὸν καὶ τὰ θεῖα νὰ σκεφθῆ περὶ αὐτῶν, νὰ γενήσῃ ζητήματα καὶ νὰ εὕρη τὴν λύσιν αὐτῶν, παρέμεινεν ὁ Ὀριγένης. Ἡ Θεολογία δὲ αὐτῆ ἢ ἑλληνικῆ, κατὰ τὸν αὐτὸν Στεφανίδην ἐδέσποσεν ἀπολύτως ἐν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος, ὅτε ἰδρῦθη καὶ ἡ κριτικὴ Θεολογία ἐπὶ τῇ βάσει τῆς φιλοσοφίας τοῦ Καντίου.

6) Ἀντιοχειανὴ Σχολή.

1. Ἀπολείπεται ἤδη νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ τῆς Ἀντιοχειανῆς Σχολῆς. Ἰδρυτὴς αὐτῆς ὑπῆρξεν ὁ πρεσβύτερος Λουκιανὸς, καταγόμενος ἐκ Σαμοσάτων καὶ σπουδάσας ἐν Ἐδέσσει, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ περὶ τὰς Γραφὰς ἐντριβὴς Μακάριος εἶχεν ἰδρῦσει Σχολὴν διακριθεῖσαν κατὰ τὸν τρίτον αἰῶνα. Ἡ ἐν Ἀντιοχείᾳ Σχολή, ἃν καὶ ἐνεπνεύσθη ὑπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ τελειοτάτου τύπου τῆς Ἀλεξανδρινῆς Σχολῆς, ἐτράπη εἰς τὰς σπουδὰς αὐτῆς πρὸς ἐναντίαν φορὰν ἐκείνης, ἣν εἶχον αὐταὶ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ. Τοῦτο δὲ διότι ἡ Ἀντιόχεια οὔτε κέντρον προχριστιανικῆς καλλιέργειας τῆς ἀλληγορίας ἦτο, ὅπως ἡ Ἀλεξάνδρεια, οὔτε τὴν ἀπὸ τῶν Γνωστικῶν καὶ λοιπῶν αἰρετικῶν πίεσιν ἐδοκίμασε τοσοῦτον ἰσχυρῶς, ὅσον ἡ Ἀλεξάνδρεια. Εἶχον δ' ἄλλως τε καταστῆ ἐμφανῆ ἤδη τὰ ἀτοπήματα τῆς ἀλληγορίας. Ἐντεῦθεν οἱ τῆς Σχολῆς ταύτης ἐρμηνευταὶ περὶ τὴν ἐξήγησιν τοῦ γράμματος διατρίψαντες ἐπλούτησαν μὲν αὐτὴν διὰ κριτικῶν καὶ ἱστορικῶν παρατηρήσεων, ἐκόσμησαν δὲ καὶ διὰ τῆς διαλεκτικῆς καὶ ρητορικῆς. Οὕτω τῆς Σχολῆς ταύτης ἢ ἐρμηνεία καλεῖται ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ἑρμηνευτικῆς καὶ τῆς Ἐξηγήσεως «κριτικὴ καὶ ἱστορικὴ ἐρμηνεία». Καὶ πρόδρομοι μὲν τῆς Σχολῆς ταύτης θὰ ἠδύναντο νὰ ὑποληφθῶσιν, Θεόφιλος ὁ Ἀντιοχείας, Ἰούλιος ὁ Ἀφρικανὸς καὶ Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρείας, θεμελιωτὴς δὲ ταύτης ὁ μνημονευθεὶς Λουκιανὸς ὁ πρεσβύτερος, περὶ τῆς συγγραφικῆς δράσεως τοῦ ὁποίου ἐλάχιστα γνωρίζομεν⁽²⁰⁾. Γνώστης τῆς Ἑβραϊκῆς γλώσσης ἐπεχειρήσε κριτικὴν ἐξέτασιν καὶ διόρθωσιν τοῦ κειμένου τῶν Ο', καθὼς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, τὸ κείμενον δὲ τοῦτο τῆς Κ. Δ. εἰσήλθε κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἰερωνύμου εἰς ἐπίσημον χρῆσιν ἐν τῷ πατριαρχείῳ Ἀντιοχείας, εἶτα δὲ καὶ ἐν τῷ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοῦτο δὲ φαίνεται νὰ εἶχον ὑπ' ὄψιν καὶ οἱ ἐξ Ἀντιοχείας προελθόντες ἐρμηνευταὶ Θεόδωρος ὁ Μοψουεστίας, Ἰωάννης ὁ Χρυ-

(19) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 115-116.

(20) Εὐσεβίου Ἐκκλ. Ἱστ. 8, 13, 9, 6 καὶ 9. Φιλοστοργίου Ἐκκλ. Ἱστ. 2, 12 καὶ 13.

σόστομος και Θεοδώρητος ὁ Κύρου. Ἐκτὸς τούτων ὁ Λουκιανὸς ἠσχολήθη και μὲν δογματικὰ ζητήματα, ἀπὸ τοῦ μαθητοῦ δ' αὐτοῦ Διοδώρου ἢ Ἀντιοχειαῆ Σχολῆ ἀνήλθεν εἰς μεγάλην ἀκμὴν διαδραματίσασα σπουδαῖον πρόσωπον ἐν ταῖς χριστιανικαῖς ἔρισι και τῇ καταπολεμήσει τῶν αἵρέσεων κατὰ τὴν ἐπομένην περίοδον.

7. Λατινικὴ Θεολογία.

1. Εἶπομεν, ὅτι ἡ Μικρασιατικὴ Σχολὴ μετηνέχθη διὰ τοῦ Εἰρηναίου και τοῦ ἐν Ρώμῃ δρᾶσαντος Ἱππολύτου εἰς τὴν Δύσιν. Ἡ λατινικὴ λοιπὸν θεολογία δὲν ἤρχισεν ἐν Ρώμῃ, ἢ ἐκκλησία τῆς ὁποίας ἔχουσα και μέχρι τῶν μέσων τοῦ τρίτου αἰῶνος γλώσσα ἡ λατρεία τὴν ἑλληνικὴν, κυβερνωμένη δὲ και ὑπὸ ἐπισκόπων γραφόντων εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ὡς ὁ Κλήμης τὴν Α' πρὸς Κορινθίους, ἀλλὰ και πολλῶν ἐξ αὐτῶν φερόντων ὀνόματα ἑλληνικά, ἐχαρακτηρίσθη ὡς ἀποικία ἑλληνική. Ἡ λατινικὴ θεολογία ἤρχισεν ἐν Καρχηδόνι τῆς βορείου Ἀφρικῆς περὶ τὰ τέλη τοῦ δευτέρου και ἀρχὰς τοῦ τρίτου αἰῶνος, ὡς δὲ παρατηρεῖ ὁ Στεφανίδης⁽²¹⁾, δὲν πρέπει νὰ γίνετα λόγος περὶ ἰδιαιτέρας ἀφρικανικῆς Σχολῆς, διότι ὅλη ἡ δυτικὴ θεολογία φέρει τὸν αὐτὸν χαρακτήρα, τὰ διακρίνοντα δ' αὐτὴν χαρακτηριστικὰ εἶναι ἡ λατινικὴ γλώσσα ἐξ ἑνός, αἱ πρακτικαὶ τάσεις ἐξ ἑτέρου και τὸ νομικὸν πνεῦμα ἐκ τρίτου. Ἰδρυτὴς τῆς λατινικῆς θεολογίας ὑπὲρ πάντα ἄλλον εἶναι ὁ Τερτυλλιανὸς († 220 ἢ 240), ὁστις ἐπαξίως θὰ ἠδύνατο ν' ἀποκληθῆ πρόδρομος τοῦ Αὐγουστίνου⁽²²⁾. Διακεκριμένος δικηγόρος, προσέδωκεν αὐτὸς τὸν νομικὸν χαρακτήρα εἰς τὴν λατινικὴν θεολογίαν, κατὰ τὴν ροπὴν ἄλλως τε πρὸς τὸ νομικὸν πνεῦμα τῆς λατινικῆς φυλῆς. Ὁ Τερτυλλιανὸς, μολοντί δὲν ἠγνόει τοὺς φιλοσόφους, περιεφρόνει αὐτούς. Ἰσχυρὸς ὡς διανοούμενος και εὐγλωττος ὡς ρήτωρ παρουσιάζει ἐκκεντρικότητα πνεύματος και σφοδρὸν και στρυφνὸν χαρακτήρα, ταῦτα δὲ ἀποτυπῶνται και εἰς τὸ λεκτικὸν αὐτῶν. Ἐν μέρει Λατίνος και ἐν μέρει Ἀφρικανὸς συγκεντρῶνει ἐν ἑαυτῷ τὰ ἰδιώματα τῆς μικτῆς ταύτης καταγωγῆς του. Ὑποστηρικτὴς και κήρυξ τῆς Παραδόσεως δὲν θεωρεῖ μόνας τὰς Ἀγίας Γραφὰς ὡς πηγὴν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, διότι αὐταὶ διαστρέφονται ὑπὸ τῶν αἰρετικῶν. Αὐταὶ δὲν νὰ ἐρμηνεύωνται κατὰ τὸν κανόνα τῆς πίστεως, εἰς τὰς ἐκασταχοῦ δ' ἐκκλησίας ὑπάρχει ἢ ἀπὸ τῶν Ἀποστόλων διαδοχὴ τῶν ἐπισκόπων, φρουρῶν τῆς γνησίας Παραδόσεως. Ἐξαίρων τὴν πίστιν και τονίζων τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῆς ἀπὸ τῆς γνώσεως δὲν ἐξήνεγκε μὲν αὐτὸς τὴν ἀποδιδομένην αὐτῷ φράσιν «credo quia absurdum est», ἀπαντῶσιν ὁμως ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ ἄλλαι φράσεις ἐκφράζουσαι τὸ αὐτὸ νόημα. Οὕτω θεωρεῖ ἀξιόπιστον, τὸ ὅτι ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἀπέθανε, διότι τοῦτο εἰς τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν παρίσταται ὡς ἀτοπον. Ὡσαύτως πρέπει ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς νὰ ἀνέστη, διότι και τοῦτο φαίνεται ἀδύνατον⁽²³⁾.

2. Ὁ Τερτυλλιανὸς ἐπηρεάσθη πολὺ ἐκ τῆς Μικρασιατικῆς Θεολογίας, ἀλλὰ και ἐκ τοῦ Στωϊκισμοῦ. Ὡς ἐπίδρασις δὲ ἐκ τοῦ Στωϊκισμοῦ δέον νὰ θεωρηθῆ ἡ διδασκαλία αὐτοῦ, ὅτι και ἡ ψυχὴ εἶναι ὕλικόν τι, ὁμοίαν πρὸς ἀνεμον ἢ πνοήν, ἔχουσα χρῶμα και μορφήν⁽²⁴⁾. Ὡς πρὸς τὰ θεμελιώδη δόγματα ὁ Τερτυλλιανὸς εἰ και παρεσύρθη ἐν τέλει εἰς τὸν Μοντανισμόν, ὀρθοδοξεῖ. Πρῶτος εἰσήγαγεν εἰς τὴν λατινικὴν θεολογίαν τὸν ὄρον Trinitas⁽²⁵⁾ διακηρύξας ὅτι τὸ τριπρόσωπον προσήκει εἰς τὸν ἕνα Θεόν, τὸν Πατέρα, τὸν Υἱὸν και τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, οἵτινες εἶναι μία οὐσία δεκτικὴ ἀριθμοῦ ἀλλ' οὐχὶ και διαι-

(21) Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 116.

(22) Fisher ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 90.

(23) De carne Christi c. 5.

(24) De anima c. 5 και 7.

(25) Adv. Prax. 3.

ρέσεως⁽²⁶⁾. Καί ὑπάρχουσι μὲν καὶ φράσεις τινὲς ὑπονοοῦσαι τὴν ὑποτέλειαν τῶν δύο προσώπων εἰς τὸν Πατέρα, ἀλλὰ δι' αὐτῶν μᾶλλον ἐξαίρεται ὁ Πατήρ ὡς ἐνιαία ἀρχὴ ἐν τῇ θεότητι, εἰ καὶ αἱ διατυπώσεις αὐταὶ δὲν εἶναι ἀκριβεῖς. Ὡς πρὸς τὴν ἐνανθρώπησιν ποιεῖται διάκρισιν πλήρη τῶν δύο ἐν Χριστῷ φύσεων, ἀπορρίπτων τὴν σύγχυσιν τῶν φύσεων τούτων, εἰ καὶ πρὸς ἕξαρσιν τῆς ἐν ἐνὶ προσώπῳ ἐνώσεως αὐτῶν χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρον μίξις⁽²⁷⁾. Δέχεται τὴν κατ' εἰκόνα καὶ κατ' ὁμοίωσιν δημιουργίαν τοῦ ἀνθρώπου⁽²⁸⁾ καὶ τὴν ἐλευθερίαν αὐτοῦ, καθὼς καὶ τὸ ἐν τῇ ψυχῇ κακὸν προελθὸν ἐκ τῆς ἀρχικῆς διαφθορᾶς (ex originis vitio)⁽²⁹⁾. Ὁπαδὸς τοῦ Traducianismus ὑποστηρίζει τὴν ἐκ τοῦ σπέρματος γέννησιν τῆς ψυχῆς⁽³⁰⁾, διάκειται δὲ εὐμενῶς πρὸς τὸν χιλιασμὸν ἀπορρίπτων τὰς ὑλόφρονας ἰουδαϊκὰς ἐκδοχάς. Ἐκκλίνας εἰς τὸν Μοντανισμὸν φαίνεται ὑπὲρ τὸ δέον τονίζων τὴν γενικὴν τῶν Χριστιανῶν ἱερωσύνην⁽³¹⁾. Καὶ ἐν ὀλίγοις εἰς μὲν τὴν καταπολέμησιν τῶν Γνωστικῶν ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ Εἰρηναίου, εἰς δὲ τὴν διαπραγμάτευσιν τῶν δογματικῶν ζητημάτων ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν Ἀπολογητῶν, διακρινόμενος τούτων διὰ τῆς χρήσεως μᾶλλον ἢ ἤττον νομικῶν ὄρων. Ἀξιοσημεῖωτον, ὅτι ὁ Τερτυλλιανὸς ἐχειρίζετο ἄριστα καὶ τὴν ἑλληνικὴν, κατ' ἀρχὰς δὲ ἔγραψεν ἑλληνιστὶ καὶ βραδύτερον ἔγραψεν εἰς τὴν λατινικὴν, εἰς τὴν ὁποῖαν μετέφρασε καὶ τὰ σπουδαιότερα ἐκ τῶν ἑλληνιστὶ γραφέντων ἔργων του⁽³²⁾.

---

(26) Αὐτόθ. 2.

(27) De anima 12, Adv Marc. III 8.

(28) Adv. Marc. 7.

(29) De anima 41.

(30) Αὐτόθ. 27.

(31) De pudicitia 7.

(32) Β. Στεφανίδου ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 117.

ΑΝΑΠΤΥΞΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ
ΕΝ ΤΗ ΑΝΑΤΟΛΗ ΚΑΙ ΤΗ ΔΥΣΕΙ

1. Ἀντιοχειανὴ Σχολή.

1. Ὁ τέταρτος καὶ πέμπτος αἰὼν ὑπῆρξαν ἐποχὴ ἀκμῆς τῶν θεολογικῶν γραμμάτων. Κατ' αὐτοὺς ἡ Ἀντιοχειανὴ Σχολὴ ἐσημείωσε τὰς μεγαλυτέρας προόδους τῆς. Ὁ διαδεξάμενος τὸν Λουκιανὸν Διόδωρος, ὁ μετέπειτα ἐπίσκοπος Ταρσοῦ († 392), ἀνὴρ ἀσκητικὸς, μετέσχεν ἐνεργῶς τῶν δογματικῶν ἐριδῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ καταπολεμηθέντος ἐπιτυχῶς καὶ μετὰ ζήλου τὸν ἀρειανισμόν, μάλιστα δὲ τὸν Ἀπολιναρίου διδάξαντα, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη φύσις τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Λόγου ἐστὲρεῖτο ψυχῆς, καταλαβόντος τὴν θέσιν ταύτης αὐτοῦ τούτου τοῦ Λόγου. Ἄλλ' ἐν τῷ κατὰ τοῦ Ἀπολιναρίου πολέμῳ τοῦ ὁ Διόδωρος ὀλως τυχαίως καὶ ἄνευ προθέσεως, ἐξαίρων τὴν ὀλοκληρίαν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Κυρίου, ἐξέκλινεν εἰς διατυπώσεις δογματικὰς οὐχὶ ἐν πάσιν ἀκριβεῖς, ἐν συνδυασμῷ δὲ πρὸς τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας, οὐτιμὴν τὴν διδασκαλίαν μετὰ μικρῶν διαφορῶν ἠκολούθησεν ὁ Νεστόριος, κατηκολούθησε τῇ ἐξηγητικῇ μεθόδῳ τοῦ Διοδώρου, τούτου καὶ τὴν ἐν τοῖς δογματικοῖς διδασκαλίαν προσοικειωθείς, ἐκλήθη ὑπὸ Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας πατῆρ τοῦ Νεστοριανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ κατεδικάσθη μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ὑπὸ συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν ἔτει 499 συνελθούσης. Συνέγραψεν ὁ Διόδωρος πολλὰ εἰς τὴν Γραφὴν ὑπομνήματα κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπολεσθέντα, μόνον δὲ ἀποσπάσματά τινα περιεσώθησαν ἐκ τῶν πολλῶν αὐτοῦ συγγραμμάτων. Μεταξὺ τούτων ὑπῆρξε καὶ τὸ ἐπιγραφόμενον: «Τίς διαφορὰ θεωρίας καὶ ἀλληγορίας», ἀπολεσθὲν καὶ τοῦτο, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐξέθετε τὰς περὶ τῆς ἐρμηνευτικῆς μεθόδου γνώμας αὐτοῦ, καταπολεμῶν τὴν ἀλληγορικὴν μέθοδον καὶ ὑπερασπίζων τὴν γραμματικὴν καὶ ἱστορικὴν, τὴν ὁποίαν ἀπεκάλει θεωρίαν. Ὁ Διόδωρος καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Φλαβιανὸς, μετέπειτα ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας, ὡς λαϊκοὶ ἢ μοναχοὶ ἐγένοντο μετὰ τῶν ἐτῶν 348 καὶ 358 εἰσηγηταὶ μεγάλῃ ἐν τῇ ψαλμῳδίᾳ τῆς λατρείας μεταρρυθμίσεως καὶ καινοτομίας, σημειώσεως μεγάλῃς συνεπειᾶς εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν ὄμμα. Διότι οὗτοι κατὰ τὸν Θεοδώρητον⁽¹⁾ «πρῶτοι διχῆ διελθόντες τοὺς τῶν ψαλλόντων χοροὺς ἐκ διαδοχῆς ἄδειν τὴν Δαδτικὴν ἐδίδαξαν μελωδίαν», εἰσαγαγόντες ἐν τῇ λειτουργικῇ πράξει τὴν ραγδαίως μετ' αὐτοὺς διαδοθεῖσαν καὶ κρατήσασαν ἀντιφωνικὴν ψαλμῳδίαν, συντάξαντες καὶ νέας κατ' ἐλευθέραν ποιητικὴν ἔμπνευσιν ἐπιδούς ἢ ἐφύμνια παρεμβαλλόμενα εἰς τοὺς στίχους τῶν ψαλμῶν καὶ ἀποτελέσαντα τὰ κύτταρα, ἐκ τῶν ὁποίων προῆλθεν πᾶσα ἡ μετέπειτα ἑλληνικὴ ὑμνογραφία.

2. Κύριος ἀντιπρόσωπος τῆς Ἀντιοχειανῆς Σχολῆς ὑπῆρξε κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽²⁾ Θεόδωρος ὁ ἐπίσκοπος Μοψουεστίας († 428), ὅστις, ὡς εἵπομεν, ἠκολούθησε μάλιστα πάντων τὴν ἐρμηνευτικὴν μέθοδον τοῦ Διοδώρου, καινοτομήσας καὶ περὶ πολλὰ. Οὗτος χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Fisher⁽³⁾ ὡς «μέγας φῶς ἐν τῇ Ἀντιοχειανῇ Σχολῇ». Ἠρμήνευσε τὰ πλεῖστα τῶν βιβλίων τῆς

(1) Ἐκκλ. Ἱστ. II 19 Migne 82, 1060.

(2) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 298.

(3) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 131.

Παλαιάς Διαθήκης καὶ συνέταξεν ὑπόμνηματα εἰς τὰ Εὐαγγέλια καὶ τὰς Ἐπιστολάς τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἡ δὲ ἔρμηνεία αὐτοῦ ὑπεράγαν ἐξετιμήθη ἐν Συρίᾳ. Ἐπεδείξατο ὅμως περὶ αὐτὴν τοσαύτην ἐλευθερίαν, ὥστε ἐφαίνετο ἀμφιβάλλων περὶ τῆς θεοπνευστίας τῆς Γραφῆς καὶ ἐκλαμβάνων αὐτὴν μόνον ὡς θρησκευτικὸν βιβλίον. Ἐπὶ τοσοῦτον δὲ περιώριζε, χωρὶς καὶ νὰ ἀπορρίπτῃ ὀλοτελῶς, τὴν ἀλληγορικὴν μέθοδον, ὥστε ἠρνεῖτο ὅλως τὴν μυστικὴν ἔννοιαν τοῦ Ἄσματος τῶν ἁγμάτων, χαρακτηρίσας αὐτὸ ὡς ποίημα ἐπὶ τοῖς γάμοις τοῦ Σολομώντος μετὰ τινος μαύρης Αἰγυπτίας, τὸ δὲ βιβλίον τοῦ Ἰώβ ἐχαρακτήριζεν ὡς διδακτικὸν δράμα, καὶ ἐπὶ πλέον δὲν ἐδέχετο μεσσιανικοὺς ψαλμοὺς καὶ προφητείας, πλὴν ἐλαχίστων, ἐξηγῶν αὐτοὺς ἱστορικῶς, ἀναφερομένους εἰς σύγχρονα πρόσωπα καὶ γεγονότα. Ἐντεῦθεν τὰ συγγράμματα αὐτοῦ μετέπειτα παρεδόθησαν εἰς τὸ πῦρ καὶ μόνον τὸ ὑπόμνημα αὐτοῦ εἰς τοὺς μικροὺς προφήτας περιεσώθη καὶ τινὰ ἀποσπάσματα ἐκ τῶν ἄλλων αὐτοῦ ἔργων. Διετηρήθη ἐν τούτοις ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Συρίᾳ ἡ φήμη αὐτοῦ, ἐντεῦθεν δὲ ἀνεφέρετο πολλάκις ἐκεῖ διὰ μόνου τοῦ ὀνόματος «Θεόδωρος ὁ ἐξηγητῆς» καὶ μετεφράσθησαν ἐν τῇ συριακῇ γλώσσῃ πολλὰ τῶν ἔργων αὐτοῦ, ὡς αἱ Κατηχήσεις αὐτοῦ πρὸς τοὺς φωτιζομένους, αἱ ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ Mingana δημοσιευθεῖσαι.

3. Ἡ συστηματικὴ ὅμως ἔρμηνεία τοῦ Διοδώρου καὶ τοῦ Θεοδώρου ἐνδιέφερε μόνον τὸν στενὸν κύκλον τῶν θεολογούντων. Οἰκοδομητικώτερον καὶ δημοτικώτερον ἔρμηνείαν, ἥτις θ' ἀπέβαινεν ἐπωφελῆς εἰς τὸ ὅλον ἐκκλησιαστικὸν πλήρωμα, ἐπέχειρσε μετὰ θαυμαστῆς ἐπιτυχίας ὁ τρίτος ἐκπρόσωπος τῆς Ἀντιχειανῆς σχολῆς Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Ἐν ἐξόχοις ὀμιλίαις ἀνέπτυξε τὴν ἐκ τοῦ γράμματος ἔννοιαν καὶ ἐκφαίνων ἐν περιωρισμένη μὲν ἀκτίνι καὶ ἐν θαυμαστῇ ὀρθοδόξῳ διατυπώσει τὰ δογματικὰ διδάγματα, εἰς τρόπον ὥστε διὰ τῶν βραχειῶν μὲν ἀλλ' ἐπὶ πάντων σχεδὸν τῶν δογματικῶν ζητημάτων ἀποφάνσεων αὐτοῦ τῶν ἀπανταχοῦ τῶν ὀμιλιῶν του ἐγκατεσπαρμένων νὰ ἀναδεικνύεται καὶ μέγας τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας δογματικὸς διδάσκαλος, εὐρύτατα ὅμως καὶ ἐπιμελέστερον ἐνδιατρίβων περὶ τὰ ἠθικὰ διδάγματα. Πολεμικαὶ λοιπὸν καὶ δογματικαὶ παρεκβάσεις δὲν ἀπεκλείοντο τῆς ἔρμηνείας αὐτοῦ, οὐδὲ ἡ χρῆσις τῆς ἀλληγορίας εὐκαίρως γινομένη, μᾶλλον ὡς οἰκοδομητικὸν μέσον καὶ ὡς κόσμος ρητορικὸς. Ἡ ἔρμηνεία ὅμως αὐτοῦ κατ' οὐδὲν ἀποβάλλει τὸν ἱστορικὸν καὶ γραμματικὸν χαρακτήρα εἰς τρόπον, ὥστε νὰ δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι οὐδέποτε ἄλλοτε ὁ χριστιανικὸς κόσμος ἐνεφορήθη οὕτω πλουσίως καὶ λαμπρῶς τῆς ἐκ τῆς Γραφῆς διδασκαλίας ἢ ὅτε ὁ χρυσοῦς ἀληθῶς τὴν γλώσσαν Χρυσόστομος ἐδίδασκε δημηγορῶν καὶ συγγράφων. Ἠρμήνευσε δὲ πᾶσαν τὴν Κ. Δ. πλὴν τῶν εὐαγγελίων Μάρκου καὶ Λουκά, τῶν ἑπτὰ καθολικῶν καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως. Ἐχομεν ἐπὶ πλέον ὀμιλίαις αὐτοῦ ἐπὶ τῆς Γενέσεως καὶ ἐπὶ τῶν Ψαλμῶν. Τὴν δὲ διαφορὰν μεταξὺ τῆς ἔρμηνείας τοῦ Θεοδώρου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου δυνάμεθα νὰ ὀρίσωμεν, ἂν εἴπωμεν, ὅτι ἐκεῖνος μὲν ἠρμήνευσε γραμματικώτερον, οὗτος δὲ οἰκοδομητικώτερον. Ἄλλ' ὁ Χρυσόστομος ἐπεσκίασε καὶ πάντας τοὺς ἐν τῇ ἀρχαιότητι διακριθέντας ἀριστεῖς ἐν τῇ διακονίᾳ τοῦ κηρύγματος, δι' αὐτοῦ δὲ ἡ ἱερὰ ρητορεία κατέφθασεν ἐν τῇ Ἀνατολῇ εἰς ὑπέρτατα ὕψη, εἰς τὰ ὁποῖα οὐδέποτε ἄχρι τοῦ νῦν προσήγγισεν. Αὕτη κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Στεφανίδου⁽⁴⁾ δὲν «ὄζει ἐλλυχνίων», ἀλλ' εἶναι ἐκ θείας χάριτος, ὅσονδήποτε δὲ καὶ ἂν τονίσῃ τις τὴν σημασίαν τοῦ Χρυσοστόμου ὡς ρήτορος, δὲν κινδυνεύει νὰ θεωρηθῇ, ὅτι λέγει ὑπερβολάς. Εἶναι κατὰ τὸν van Oosterzee⁽⁵⁾ «μεγαλοφυῖα Χριστιανοῦ Ἱεροκλήρυκος ὑπὸ τὴν πλήρη τῆς λέξεως ἔννοιαν, εἰς τὰς τριακοσίας δὲ ἕως τετρακοσίας ὀμιλίαις καὶ λόγους αὐτοῦ, οἵτινες περιεσώθησαν εἰς ἡμᾶς, τὰ δύο χαρακτηριστικὰ τοῦ πράγματι μεγαλοφυοῦς Ἱεροκλήρυκος, ἥτοι ἡ δαψίλεια καὶ εὐροια ἐξ ἐνὸς καὶ ἡ τάξις ἐξ ἐτέρου, ἀπαντῶνται παρ' αὐτῷ ὅσον παρ' οὐδενὶ ἄλλῳ τῶν Ἱερο-

(4) Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 299.

(5) Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 96.

κηρύκων τῆς παλαιᾶς περιόδου». «Ὁλόκληρον τὴν δύναμιν τοῦ λόγου του χρησιμοποιεῖ κατὰ τῆς ἁμαρτίας καὶ τῶν παθῶν, κατὰ τῶν μαστιζόντων τὴν σύγχρονον αὐτοῦ γενεὰν ἐλαττωμάτων καὶ κακιῶν, καὶ προτρέπει εἰς τὸν χριστιανικὸν ἀγίασμόν μετὰ τσαύτης ἐμφάσεως, ὥστε κατατάσσεται δικαίως μετὰ τῶν μεγαλυτέρων ἠθικολόγων τῆς περιόδου ταύτης». «Μέγας ψυχολόγος, γνωρίζων ὅσον ἐλάχιστοι τὴν ἀνθρωπίνην καρδίαν, διαγινώσκει τί ὑπὸ ὠρισμένας περιστάσεις δύναται νὰ γενῶται εἰς τὰς καρδίας τῶν ἀκροατῶν του καὶ ἐκφράζει τοῦτο ἀξιοθαυμάστως. Μολονότι δὲ καὶ ὡς ἀρχιεπίσκοπος διῆγεν ὡς μοναχός, ἐγνώριζεν, ὅσον ὀλίγοι, τὴν κοινωνίαν καὶ ἠδύνατο νὰ εἰσδύῃ ἐν τῷ μέσῳ τῆς ζωῆς τῆς καὶ νὰ διακρίνῃ τὰς ἀνάγκας τῆς». Καὶ ἵνα συνελόντες εἴπωμεν καὶ ἐπὶ μέρους ἔξοχοι ἰκανότητες τοῦ Χρυσοστόμου δύναται νὰ εὐρεθῶσι καὶ εἰς ἄλλους ἱεροκήρυκας, συνδυασμὸς ὁμοῦ πάντων τούτων τῶν μάλιστα ἐξεχόντων χαρακτηριστικῶν, οἷος συνατᾶται ἐν τῷ Χρυσοστόμῳ, δεόν νὰ θεωρηθῇ ὡς σπάνιος». Ὡς οὐχὶ δὲ ὀλιγώτερον σπουδαῖον προσὸν αὐτοῦ εἶναι, ὅτι «κατεῖχεν οὗτος εἰς ὑψιστον βαθμὸν ὅ,τι ἐχαρακτηρίσθη που ὡς σιωπηλῆ εὐγλωττία ἀγίου βίου. Ἐπίστευε, διὸ καὶ ἐλάλει. Ἦτο οὐ μόνον μέγας, ἀλλὰ καὶ ἀγαθὸς ἀνὴρ, ὅσον ὀλίγοι». Τέλος οἱ περὶ ἱερωσύνης ἐξ λόγου τοῦ Χρυσοστόμου ἀποτελοῦσι πρῶτον καὶ κλασσικὴν συμβολὴν εἰς τὸ μετέπειτα διαμορφῶθῆν θεολογικὸν μάθημα τῆς Ποιμαντικῆς.

4. Ἄλλος ἀξιόλογος ἐκπρόσωπος τῆς Ἀντιοχειανῆς σχολῆς ὑπῆρξεν ὁ Θεοδώρητος, ἐπίσκοπος τῆς ἐν Συρίᾳ Κύρου (δυτικῶς τοῦ Εὐφράτου) ἀπὸ τοῦ 423 μέχρι τοῦ περὶ τὸ 457 ἐπισυμβάντος θανάτου του. Οὗτος κατὰ Στεφανίδην⁽⁶⁾ εἶχε διδασκάλους, τοῦλάχιστον κατὰ τινάς, Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον καὶ Θεόδωρον τὸν Μοψουεστίας, συμμαθητὰς δὲ τὸν αἰρεσιάρχη Νεστόριον καὶ τὸν ἐκ τῶν Νεστοριανῶν ἐρίδων γνωστὸν Ἰωάννην τὸν Ἀντιοχειᾶς. Ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ του εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου ἀκολουθεῖ τῷ Χρυσοστόμῳ, ἔχουσιν ὁμοῦ τὰ ἔργα αὐτοῦ καὶ πολλὴν αὐτενέργειαν. Ἠρμήνευσε δὲ καὶ πλείστα τῶν ἱστορικῶν βιβλίων τῆς Π. Δ. καὶ τοὺς Προφήτας, τινὰς τῶν ψαλμῶν καὶ τὸ Ἄσμα τῶν ἁσμάτων, οὗτινος δέχεται τὴν μυστικὴν ἔννοιαν. Ὁ Θεοδώρητος συνέγραψε καὶ «τῶν θείων δογμάτων ἐπιτομήν», ἀποτελοῦσαν τὸ πέμπτον βιβλίον τοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «Αἰρετικῆς κακομυθίας λόγος» γενικωτέρου ἔργου αὐτοῦ. Τοῦτο ἀποτελεῖται ἐξ 29 κεφαλαίων, εἰς τὰ 23 πρῶτα τῶν ὁποίων ἐκτίθενται τὰ κύρια δόγματα τῆς πίστεως, ἅτινα διαπραγματεύεται οὗτος συντόμως μὲν, ἀλλ' ἄνευ παρεκβάσεων, μετ' ἀξιολόγου ἀκολουθίας καὶ ἀκριβείας καὶ μετ' ἀποδείξεως αὐτῶν ἐκ τῶν Γραφῶν. Ἐκτὸς δὲ ἄλλων συνέγραψε καὶ δέκα λόγους περὶ Προνοίας, χαρακτήρος ἀπολογητικοῦ, καθὼς καὶ «Ἑλλήνων παθημάτων θεραπευτικῆν», συναφούς καὶ τούτου χαρακτήρος. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν ἱστορικὸν κλάδον οὐχὶ ἀσήμαντον συμβολὴν συνεισήνεγκεν ὁ Θεοδώρητος καὶ διὰ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας αὐτοῦ. Εὐρεθεὶς δὲ καὶ ἀναμειγμένος εἰς τὴν Νεστοριανὴν ἐριδα καὶ ὑπερασπίσας ἐν ἀρχῇ τὸν Νεστόριον, διότι εἶχε τὴν γνώμην, ὅτι αἱ εἰς αὐτὸν ἀποδιδόμεναι αἰρετικαὶ δοξασταὶ ἐστηρίζοντο ἐπὶ νεοθευμένων συγγραφῶν, ἐθεωρήθη ὑποπτος περὶ τὴν πίστιν, ἠναγκάσθη δὲ ἐν τῇ Δ' Οἰκουμἐνικῇ συνόδῳ νὰ ἀναθεματίσῃ τὸν Νεστόριον καὶ προσωπικῶς, ἀναγνωρισθείσης δ' οὕτω τῆς ὀρθοδοξίας αὐτοῦ ἐν αὐτῇ, ἀνέλαθεν ἐν συνεχείᾳ σοβαρὸν πρόσωπον ἐν τῇ ὑπὸ τῆς συνόδου ταύτης διατυπώσει τοῦ ὅρου, τοῦ διακηρύττοντος πραγματικὴν καὶ ἀχώριστον καὶ ἀσύγχυτον ἔνωσιν τῶν δύο φύσεων, τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἐν ἐνὶ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, «οὐδαμοῦ τῆς τῶν φύσεων διαφορᾶς ἀνηρημένης διὰ τὴν ἔνωσιν, σωζομένης δὲ μᾶλλον τῆς ἰδιότητος ἐκατέρας φύσεως, καὶ εἰς ἐν πρόσωπον καὶ μίαν ὑπόστασιν συντρεχούσης».

5. Ἄλλ' εἰς τὴν Ἀντιοχειανὴν σχολὴν ἀνήκε καὶ ὁ Νεστόριος γενόμενος

(6) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 299.

πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως τῷ 428. Κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽⁷⁾ ὁ Νεστόριος τὴν διδασκαλίαν περὶ τῶν δύο φύσεων ἐν τῷ Χριστῷ παρέλαβε παρὰ τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας, οὕτινος ὑπῆρξε μαθητής, ὅστις ἐδέχετο δύο φύσεις ἀλλὰ καὶ δύο πρόσωπα ἐν τῷ Χριστῷ, προσεπάθει δὲ νὰ κρύψῃ τὸ φρόνημά του τοῦτο λέγων «ὅταν ἐπὶ τὴν συνάφειαν ἀπιδώμεν, ἐν πρόσωπον τότε φαμέν». Ὑπὸ τὸ ἐν δὲ πρόσωπον καὶ ὁ Νεστόριος δὲν ἐνόει τὸν θεῖον Λόγον, πρὸς δὲ ὑποστατικῶς ἀπ' αὐτῆς τῆς συλλήψεως εἶχεν ἐνωθῆ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, ἀλλὰ τὴν ἐνιαίαν πνευματικὴν ἐνέργειαν δύο ἐν Χριστῷ προσώπων, τοῦ θεοῦ Λόγου καὶ τοῦ προσώπου τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Κατὰ τὸν Θεόδωρον, τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ, μεταξύ τῶν δύο τοῦ Χριστοῦ προσώπων, ὑπῆρχεν ἀπλῶς ἐνότις «γνώμης», φαινομενικὴ οὐχὶ δὲ καὶ πραγματικὴ προσωπικὴ ἔνωσις, μᾶλλον ἐπαφῆ τις τῶν δύο φύσεων, ἣτις ἐξεφράζετο διὰ τοῦ ὄρου «συνάφεια». Ἐντεῦθεν καὶ ὁ Νεστόριος τὴν Παρθένον ἐκάλει οὐχὶ Θεοτόκον, ἀλλὰ Χριστοτόκον.

6. Οὕτως ἡ Ἀντιοχειανὴ σχολή, ἡ ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς πολλοὺς ἔχουσα τοὺς ἀντιτιθεμένους αὐτῇ, μάλιστα δὲ τοὺς θιασώτας τῆς νέας Ἀλεξανδρινῆς σχολῆς καὶ δὴ τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας, πρὸ μὲν τῆς ἐκρήξεως τῶν Νεστοριανῶν ἐρίδων διήλθε καλῶς, πολεμοῦσα καὶ πολεμουμένη, καὶ κατάρθρωσεν ἐπὶ τινα χρόνον μετὰ τὴν Β' Οἰκουμενικὴν σύνοδον πολλὴν ν' ἀποκτήσῃ δύναμιν καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἀλλ' ἐνέσκηψεν ἐπ' αὐτὴν ὁ δεινὸς τοῦ Νεστοριανισμοῦ κλύδων καὶ φοβερὸς ἐξ Αἰγύπτου χειμῶν. Καὶ κατάρθωσε μὲν νὰ καταγάγῃ ἐν τῇ Δ' Οἰκουμενικῇ συνόδῳ νέαν νίκην καὶ νὰ ἀποβάλλῃ πῶς τὸ τῆς κακοδοξίας ὄνειδος, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ καὶ ἡ σχολὴ τῆς Ἀλεξανδρείας συνταρασσόμεναι ὑπὸ ἐσωτερικῶν ἐρίδων ἐκ τοῦ Νεστοριανισμοῦ καὶ τοῦ ἐπακολουθήσαντος Μονοφυσιτισμοῦ προερχομένων, παρήκμασαν καὶ κατέλιπον τὸ πεδῖον εἰς ἄλλην ἐπιφανέισαν κραταιοτέραν δύναμιν, τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ρώμης ὀρθοδοξίαν.

7. Πρὸς τὴν Ἀντιοχειανὴν σχολὴν συγγενῆς ὑπῆρξεν ἡ ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Συρίᾳ καὶ ἐν Νισίβει τὸ πρῶτον ἰδρυθεῖσα ὑπὸ Ἰακώβου τοῦ Νισίβεως σχολή, ἣτις ἀνέδειξέ τινας ἀξιολόγους θεολόγους καὶ ἐρμηνευτὰς τῆς Γραφῆς. Τῆς σχολῆς ταύτης ἐκπρόσωπος ὑπῆρξεν Ἐφραῖμ ὁ Σύρος, ὁ ἐπικληθεὶς προφήτης τῶν Σύρων, ὅστις γεννηθεὶς ἐν Νισίβει ἐδίδαξεν ἐν τῇ σχολῇ αὐτῆς. Ὅτε δὲ οἱ Πέρσαι κατέλαβον τὴν πόλιν ταύτην, μετέφερε τὴν σχολὴν εἰς τὴν Ἐδεσσαν, γενόμενος ἰδρυτῆς τῆς ἐν Ἐδέσσει σχολῆς ἐν ἔτει 363. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Ἐφραῖμ ἔρρεπε μὲν εἰς τὴν ἀλληγορίαν, δὲν ἦτο ὁμῶς ξένη πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ γράμματος καὶ ἐν γένει πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς Ἀντιοχειανῆς σχολῆς. Τὰ ὑπομνήματα δὲ τοῦ Ἐφραῖμ, εἰς πᾶσαν, ὡς λέγουσι, τὴν Γραφὴν ἀναφερόμενα, πρακτικὰ καὶ ἐποικοδομητικὰ, φαίνονται ἀπορρεύσαντα ἀπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ τότε κρατούντος ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἐκκλησίᾳ. Ὁ Ἐφραῖμ ἐνησχολήθη μετ' ἐξαιρέτου ἐπιτυχίας καὶ περὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ποιήσιν συνθέσας ὀμιλίαν ἐμμέτρους εἰς τὴν συριακὴν (μίμρα ἢ μίμρο), καθὼς καὶ ὕμνους ἐκ πλειόνων στροφῶν (μαντράσιε ἢ μαντρόσιε), συγγενεῖς δὲ πρὸς τὰ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας κοντάκια, ἅτινα ἐκ Συρίας φαίνεται ἔχοντα τὴν καταγωγὴν, ἀφοῦ καὶ ὁ εἰς τὴν σύνθεσιν τούτων ἐξόχως διακριθεὶς Ρωμανὸς ἐκ Συρίας προήρχετο. Ἐν τῇ σχολῇ τῆς Ἐδέσσης τελικῶς ἐκράτησεν ὁ τρόπος τῆς ἐρμηνείας, ὁ ἐν τῇ Ἀντιοχειανῇ σχολῇ ἰσχύσας, καὶ δὴ ὁ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας, τὰ ἔργα τοῦ ὁποίου ἐκομίσθησαν εἰς τοὺς Σύρους ὑπὸ τῶν Βαρσουμᾶ καὶ Ἰβᾶ, ὧν ὁ τελευταῖος κατεκρίθη μετὰ τοῦ Θεοδώρου καὶ τοῦ Θεοδορήτου ἐν τῇ Ε' Οἰκουμενικῇ συνόδῳ. Ἐπειδὴ δὲ ἡ σχολὴ τῆς Ἐδέσσης προδήλως ἐνεστοριανίζεν, ἐκλείσθη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ζήνωνος (489). Κατέφυγεν ὁμῶς καὶ πάλιν εἰς Νισίβιν, ὅπου κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽⁸⁾ διήνυσεν νέαν περιόδον καὶ ἤκμασεν, ὑπὸ τὴν πρωτοπορείαν δ' αὐτῆς ἀνεπτύχθη ἡ

(7) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 195.

(8) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 301.

συριακή λογοτεχνία, περιλαμβάνουσα ἀφ' ἑνὸς μὲν μεταφράσεις ἑλληνικῶν ἔργων εἴτε θεολόγων κυρίως Ἀντιοχέων, εἴτε θύραθεν συγγραφέων, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρωτότυπα θεολογικὰ ἔργα, γραφόμενα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἑλληνικῆς θεολογίας, φέροντα ὁμῶς ἰδιάζοντα χαρακτῆρα.

2. Ἀλεξανδρινὴ Σχολή.

1. Ἄς ἐπανέλθωμεν ἤδη εἰς τὴν Ἀλεξανδρινὴν σχολήν. Ἐκ τῆς ἀρχαίας Ἀλεξανδρινῆς, τὴν ὁποίαν διέκρινε ἐλευθερία τῆς ἑναντι τῆς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ μῆπω σαφῶς καθωρισμένης πραδόσεως, προήλθεν ἡ συντηρητικώτερα ταύτης νέα Ἀλεξανδρινὴ σχολή. Ἔχει ὁμῶς κατὰ τὴν περίοδον ταύτην καὶ ἡ ἀρχαία σχολὴ τοὺς ὁπαδοὺς αὐτῆς καὶ μεταξύ τούτων ἐξέχουσι δύο, ὁ Εὐσέβιος ὁ ἐπίσκοπος Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης, ὁ ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ φίλου αὐτοῦ γνωστὸς καὶ ὡς Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου (†340) καὶ ὁ Συνέσιος ὁ τῆς ἐν Αἰγύπτῳ Πτολεμαίδος ἐπίσκοπος (†μετὰ τὸ 413). Ὑποστηρικτῆς τοῦ Ὁριγένους ὁ Εὐσέβιος εἶναι μὲν γνωστὸς ἀπὸ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν συνέγραψε χρησιμοποιήσας τὰς βιβλιοθήκας τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Καισαρείας, καθὼς καὶ τὰ ἀρχεῖα τοῦ κράτους, καὶ διὰ τὴν ὁποίαν θεωρεῖται ὡς ὁ πατὴρ τοῦ μαθήματος τούτου τῆς Θεολογίας, σπουδαῖα ὁμῶς τυγχάνουσι καὶ τὰ ἀπολογητικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ ἔργα αὐτοῦ. Εἶναι λυπηρόν, ὅτι τὸ εἰς ἀνάρεσιν τοῦ προσβαλόντος τὸ κύρος τῆς Γραφῆς νεοπλατωνικοῦ Πορφυρίου συγγραφέν ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ἔργον ἀπωλέσθη. Ἔχομεν ὁμῶς τούτου τὴν Εὐαγγελικὴν προπαρασκευὴν καὶ τὴν Εὐαγγελικὴν ἀπόδειξιν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ὁ Fisher⁽⁹⁾ χαρακτηρίζει αὐτὸν ὡς τὸν πολυμαθέστερον ἐκ τῶν Ἀπολογητῶν. Ἀξιόλογα εἶναι καὶ τὰ ἐρμηνευτικὰ ἔργα αὐτοῦ. Ἐν τῇ Ἀρειανικῇ ἔριδι ἐπέδειξεν ὁ Εὐσέβιος τὰς φιλελευθέρους τάσεις αὐτοῦ, μὴ ἐκτραπείς μὲν πλήρως πρὸς τὸν Ἀρειανισμόν ὡς ὁ ὁμώνυμος αὐτοῦ ἐπίσκοπος τῆς Νικομηδείας, θεωρούμενος ὁμῶς ὡς εἰσηγητὴς διδασκαλίας ἣτις ἐξειλίχθη εἰς τὴν πλάνην τῶν λεγομένων Ὁμοιοσιανῶν. Μετεχειρίζετο δηλαδὴ καὶ αὐτὸς τὸν ὄρον ὁμοούσιος, ἀλλ' εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ «ὁμοῖος κατὰ πάντα», διὸ καὶ κατηγορήσε τὸν Εὐστάθιον Ἀντιοχείας ἐκδεχόμενον, ὡς καὶ ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος, τὸν ὄρον ὁμοούσιος εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ «ταυτοούσιος»⁽¹⁰⁾. Ὁ Εὐσέβιος ἐκτὸς τῶν ἐρμηνειῶν αὐτοῦ ἔγραψε καὶ τὸν ἐγκωμιαστικὸν βίον τοῦ Κωνσταντίνου, καθὼς καὶ κατὰ τοῦ προσκειμένου εἰς τὸν Μοναρχιανισμόν Μαρκέλλου τοῦ Ἀγκύρας.

2. Ὁ Συνέσιος ἐξ ἄλλου χρηματίσας μαθητὴς τῆς Ὑπατίας ἦτο ἐνθουσιώδης πλατωνιστῆς καὶ ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ διὰ συνυφάνσεως χριστιανικῶν καὶ πλατωνικῶν στοιχείων διατυπῶνται εἰδὸς τι θρησκευτικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ὁμολόγει δὲ ἑαυτὸν ὁπαδὸν τῶν δοξασιῶν τοῦ Ὁριγένους, δεχόμενος τὴν προϋπαρξίν τῶν ψυχῶν, τὴν αἰωνιότητα τοῦ κόσμου καὶ ἀρνούμενος τὴν ἀνάστασιν τοῦ σώματος, τὸ ὁποῖον ἐθεώρει ὡς φυλακὴν τῆς ψυχῆς. Συνέγραψε δὲ καὶ ὕμνους εἰς προσφδιακὰ μέτρα, καθὼς καὶ ἐπιστολάς, αἵτινες ἀποτελοῦσι πλουσίαν πηγὴν τῆς Ἱστορίας καὶ γεωγραφίας τῆς Πενταπόλεως τῆς Αἰγύπτου⁽¹¹⁾.

3. Ἡ ἐκ τῆς ἀρχαίας Ἀλεξανδρινῆς σχολῆς προελθούσα νέα σχολὴ ἐτράπη πρὸς συντηρητικὰς κατευθύνσεις, ὡς βάσιν μὲν αὐτῆς θέσασα τὴν Ἀγίαν Γραφήν καὶ τὴν Παράδοσιν, διορθώσασα δὲ τὸν Ὁριγένην καὶ ἀποβαλοῦσα τὰς πλάνας αὐτοῦ. Κύριος ἀντιπρόσωπος αὐτῆς ὑπῆρξεν Ἀθανάσιος ὁ δικαίως ἀποκληθεὶς μέγας (†373), περὶ τοῦ ὁποῖου παρετήρησεν ὁ Γίβων⁽¹²⁾ ὅτι

(9) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 119. (10) Σωκράτους Ἐκκλ. Ἱστ. 1, 23, 8 καὶ 8, 50.

(11) Β. Στεφανίδου ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 301.

(12) Decline and Fall τόμ. III σελ. 69 (Ἐκδοσις Smith).

«τὸ ἀθάνατον ὄνομα αὐτοῦ δὲν θὰ χωρισθῆ ποτε ἀπὸ τῆς Καθολικῆς περὶ Τριάδος διδασκαλίας, πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς ὁποίας ἀφιέρωσε πᾶσαν στιγμὴν καὶ πᾶσαν ἱκανότητα τῆς ὑπάρξεώς του». Τὰ συγγράμματά του ἀποπνέουσι τὴν θερμότητα τοῦ χαρακτήρος του, τὰ κυριώτερα δὲ τούτων ἀναφέρονται εἰς τὴν Τριάδα, καὶ μεταξύ αὐτῶν οἱ τέσσαρες λόγοι κατὰ Ἀρειανῶν ἐνέχουσιν ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα. Ὅπως δὲ παρατηρεῖται ἐνότῃ σκοποῦ ἐν τῇ ζωῇ τοῦ μεγάλου τούτου πατρός, οὕτως ἡ αὐτῇ ἐνότῃ ἀναπηδᾷ καὶ εἰς ὄλην αὐτοῦ τὴν συγγραφικὴν παραγωγὴν. Εὐρεθεὶς ὡς διάκονος ἤδη τοῦ ὄν διεδέχθη ἐπὶ τοῦ θρόνου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας Ἀλεξάνδρου ἀντιμέτωπος πρὸς τὸν αἵρεσιάρχη Ἀρειὸν «ἐπαρρησιάζετο κατὰ τῆς ἀσεβείας τῶν Ἀρειομανῶν»⁽¹³⁾ νεαρὸς ἔτι καὶ ἐν αὐτῇ τῇ πρώτῃ Οἰκουμενικῇ συνόδῳ, ὅπου εἶχε μεταθῆ συνοδεύων τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἀλέξανδρον.

4. Μαθητῆς τοῦ Λουκιανοῦ ὁ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ πρεσβύτερος Ἀρειὸς διετείνεται, ὅτι τὸ ἐν τῇ προὔπαρξί τοῦ Λόγου κατηγορούμενον γεννᾶν ταυτίζεται πρὸς τὸ ποιεῖν, διότι ὁ Λόγος ὑπῆρξε τὸ πρῶτον τῶν δημιουργημάτων τοῦ Θεοῦ, καίτοι δι' αὐτοῦ ἐγένετο τὰ πάντα. Ὡς δημιουργημα δὲ δὲν ὑπῆρχεν ἀϊδίως, ἀλλ' «ἦν ποτε, ὅτε οὐκ ἦν, καὶ οὐκ ἦν πρὶν γένηται». Καὶ λέγεται μὲν Υἱὸς τοῦ Πατρός, ἀλλ' εἶναι «ἀλλότριος καὶ ἀνόμοιος κατὰ πάντα τῆς τοῦ Πατρός οὐσίας», «ἐξ οὐκ ὄντων διὰ θελήματος Θεοῦ» κτισθεὶς. Καὶ δύναται μὲν νὰ κληθῆ Θεός, ἀλλὰ «μετοχὴ χάριτος ἐθεοποιήθη, ὡσπερ καὶ οἱ ἄλλοι πάντες». Λόγῳ δὲ τῆς προγνώσεως τοῦ Πατρός, ὅτι θὰ ἀνεδεικνύετο νικητῆς κατὰ παντὸς πειρασμοῦ ἐν τῷ ἐπιγεῖῳ βίῳ του, διὰ τοῦτο ἐξελέγη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ κατὰ πρόληψιν τῆς δόξης, τὴν ὁποίαν τελικῶς θὰ κατέκτα, ὀνομάζεται ὁ Λόγος, ὁ Υἱός, ὁ μονογενής. Ἐν ὀλίγοις ἢ εἰς τὸν Χριστὸν ὑπὸ τοῦ Ἀρειοῦ καθοριζομένη θέσις ἦτο ἐν τῇ πραγματικότητι ἢ τοῦ ἡμιθέου⁽¹⁴⁾.

5. Διὰ τῆς διδασκαλίας ταύτης τοῦ Ἀρειοῦ παρετήρει ὀρθῶς ὁ Ἀθανάσιος, ὅτι τὸ ὄλον ἔργον τῆς Ἀπολυτρώσεως τοῦ ἀνθρώπου διὰ τοῦ Χριστοῦ ἀνετρέπετο. Ἐφ' ὅσον δὲ ὁ Χριστὸς εἶναι ἀπλοῦν τι δημιουργημα, διὰ τῆς μετ' αὐτοῦ κοινωνίας δὲν προσαγόμεθα πλησιέστερον πρὸς τὸν Θεὸν οὐδὲ ἐνούμεθα μετὰ τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς μετὰ τοῦ Χριστοῦ ἐνώσεως. Τοῦτο δὲ ἀκριβῶς ὑπῆρξε τὸ πρακτικὸν σύνθημα καὶ ἐλατήριον, τὸ ὑποκείμενον ὡς βάσις τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀθανασίου, κηρύττοντος, ὅτι ὁ Υἱὸς δὲν προῆλθεν «ἐξ οὐκ ὄντων», ἀλλ' ἐξ αὐτῆς τῆς οὐσίας τοῦ Πατρός ἀχρόνως καὶ ἀϊδίως, ὁμοούσιος τῷ Πατρί. Εἶναι ὁ Λόγος φύσει Υἱὸς τοῦ Πατρός καὶ οὐχὶ θελήσει ὡς τὰ δημιουργήματα⁽¹⁵⁾. Ἐνῷ δὲ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς εἶναι δύο, ἡ Μονὰς ἐν τῇ Θεότητι εἶναι ἀδιάρητος καὶ ἄσχιστος⁽¹⁶⁾, ταυτότης δὲ καὶ ἐνότῃς οὐσίας⁽¹⁷⁾ παρουσιάζει τὸν Υἱὸν ὁμοούσιον πρὸς τὸν Πατέρα. Διακρίνει δὲ ὁ Ἀθανάσιος τὸ κατηγορούμενον ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ ὁμοούσιος τοῦ μονοούσιος, τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκληθῆ κατὰ τὴν πλάνην τοῦ Σαβελλίου ἐκδεξαμένου ἐν καὶ μόνον πρόσωπον ἐν τῇ Θεότητι, τὰ δὲ τρία πρόσωπα τῆς Θεότητος ὡς τρεῖς τρόπους ἐνεργείας. Ἀλλὰ ποιεῖται καὶ ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὸν ὄρον ὁμοοούσιος, διότι «τὸ ὅμοιον μόνον λέγειν κατ' οὐσίαν οὐ πάντως σημαίνει τὸ ἐκ τῆς οὐσίας». Διότι καὶ ὁ «κασίτερος ὁμοίος ἐστὶ μόνῳ τῷ ἀργύρῳ καὶ λύκος κινὴ καὶ χαλκὸς χρυσιζῶν τῷ ἀληθινῷ χρυσῷ». Διὰ τοῦτο δὲ ὁ Υἱὸς δέον νὰ λέγηται «καὶ ἐκ τῆς οὐσίας καὶ ὁμοιοούσιος»⁽¹⁸⁾. «Μία λοιπὸν Θεότης ἐστὶν ἐν τῇ Τριάδι» καὶ εἶναι βλάσφημον «σχίζειν αὐτὴν εἰς διαφόρους φύσεις»⁽¹⁹⁾. Καὶ «ὅλος Θεός ἐστὶν ὁ Υἱὸς καὶ μίᾳς οὔσης τῆς Θεότη-

(13) Ἐπιστολὴ συνόδου Ἀλεξανδρείας καὶ Μ. Ἀθαν. Ἀπολογητικὸς 6, 2.
 (14) Πρὸβλ. Β. Στεφανίδου ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 156 καὶ Fisher ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 134.
 (15) Κατὰ Ἀρειανῶν III 60-64.
 (16) Αὐτόθ. IV 1. (17) Αὐτόθ. III 3.
 (18) Περὶ τῶν γενομένων ἐν τῇ Ἀρμίνῳ... συνόδῳ § 41 Μ. 26, 765.
 (19) Κατὰ Ἀρειανῶν I 18 Μ. 26, 48.

τος τὰ αὐτὰ λέγεται περὶ τοῦ Υἱοῦ, ὅσα λέγεται περὶ τοῦ Πατρὸς, χωρὶς τοῦ λέγεσθαι Πατὴρ»⁽²⁰⁾.

6. Αὕτη ἐν ὀλίγοις ὑπῆρξεν ἢ ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου ἀντιταχθεῖσα περὶ τοῦ Λόγου κατὰ τοῦ Ἀρείου διδασκαλία. Ἄλλ' ὁ Ἀρειος ἐδίδασκε καὶ περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὅτι ἦτο ἡ πρώτη διὰ τοῦ Υἱοῦ δημιουργηθεῖσα φύσις⁽²¹⁾. Κατὰ τῆς ἐκδοχῆς ταύτης γράφων ὁ Ἀθανάσιος τὴν πρώτην ἐπιστολὴν αὐτοῦ πρὸς Σεραπίωνα χαρακτηρίζει ὡς δύσφημον τὸ λέγειν «κτίσμα τὸ ἐν τῷ Θεῷ Πνεῦμα, τὸ καὶ τὰ βῆθη τοῦ Θεοῦ ἐρευνῶν» καὶ τὸ ὅποιον ἐὰν δὲν ἦτο Θεός, δὲν θὰ ἠδύνατο καὶ νὰ ἀγιασῇ ἡμᾶς, ἀλλὰ συναπτόμενοι αὐτῷ κτίσματι ὄντι «ἀλλότριον τῆς θείας φύσεως» θὰ ἐγινόμεθα, ἕως κατὰ μὴδὲν αὐτῆς μετέχοντες». Ἐφ' ὅσον δὲ ὡς τρίτον συντάσσεται τῇ Τριάδι, «μανία τὸ λέγειν τὸ Πνεῦμα κτίσμα». Διότι ἐὰν ἦτο κτίσμα ἐοῦ συνετάσσετο τῇ Τριάδι. Ὅλη γὰρ εἰς Θεός ἐστι». Τὸ ἀλλότριον δὲ τῇ φύσει «οὐκ ἐπιμίγνυται τῇ Τριάδι, ἀλλ' ἀδιαίρετος αὕτη ἐστὶ καὶ ὁμοία ἐαυτῇ»⁽²²⁾. Κατ' ἀκολουθίαν ὁ Ἀθανάσιος καὶ ἡ ἐν ἔτει 362 συνελθοῦσα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ σύνοδος διεκήρυξε τὸ ὁμοούσιον καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

7. Ἄλλ' ὁ Ἀθανάσιος διεκήρυξε τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν καὶ κατὰ τοῦ φίλου αὐτοῦ Ἀπολιναρίου τοῦ νεωτέρου ἐπισκόπου Λαοδικείας (†390), ὅστις εἰλικρινῆς ὁπαδὸς τῆς πίστεως τῆς Ἀ' Οἰκουμενικῆς συνόδου ἐξέκλινεν εἰς πλάνην ὑποστηρίζων, ὅτι δύο φύσεις ἔχουσαι ἑκατέρωθεν ἐλευθέραν θέλησιν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ συνυπάρχωσιν ἐν τῷ Χριστῷ. Διότι ἐὰν ἐν τῷ Χριστῷ ὑπῆρχε καὶ ἄλλο ἐκτὸς τοῦ Λόγου λογικὸν πνεῦμα, θὰ ὑπῆρχον τότε δύο υἱοὶ τοῦ Θεοῦ ἐν αὐτῷ, «εἰς μὲν φύσει, εἰς δὲ θετός». «Δύο δὲ τέλειαι, ἡ τελεία ἀνθρωπίνη φύσις καὶ ἡ τελεία φύσις τοῦ Λόγου, «ἐν γενέσθαι οὐ δύναται». Ὡς ἐκ τούτου ὁ Ἀπολιναριος ἐδίδασκε μίαν φύσιν τοῦ Θεοῦ Λόγου σαρκακωμένην, νομίζων ὅτι οὕτως ἔσωζε τὸ ἀναμάρτητον τοῦ Χριστοῦ, διότι ἔλειπεν ἐξ αὐτοῦ οὐχὶ ἡ ζωτικὴ ψυχὴ, ἀλλ' ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, ἡ ἀνωτέρα ψυχὴ, ἐκ τοῦ αὐτεξουσίου τῆς ὁποίας προέρχεται ἡ ἁμαρτία. «Ὅπου γὰρ τέλειος ἄνθρωπος ἐκεῖ καὶ ἁμαρτία»⁽²³⁾.

8. Αἱ πλάναι αὗται τοῦ Ἀπολιναρίου ἀντιμετωπίσθησαν ὑπὸ τε τοῦ Ἀθανασίου καὶ τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων. Καὶ δὲν φαίνεται μὲν νὰ εἶναι γνήσιοι οἱ ἀποδιδόμενοι εἰς τὸν Ἀθανάσιον «λόγοι δύο κατὰ Ἀπολιναρίου», ἀλλ' ὁ μέγας πατὴρ ἐν ἄλλοις συγγράμμασιν αὐτοῦ διακρίνει σαφῶς μεταξὺ τῶν ἐνεργειῶν τῆς θείας φύσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως αὐτοῦ, ἐξαιρεῖ δὲ ὡς ἀναγκαῖον τὸ νὰ εἶναι ὁ Χριστὸς καὶ τέλειος ἄνθρωπος, διότι ἄλλως ἡ ἀνθρωπίνη φύσις δὲν θὰ ἐκαθαρίζετο ὀλόκληρος. Καὶ δὲν ἀναφέρεται μὲν ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ ὁ ὅρος «δύο φύσεις», γίνεται ὁμως λόγος ἐν αὐτοῖς περὶ «ἐνώσεως φυσικῆς» τοῦ θείου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ τονίζεται ὅτι ὁ Θεὸς ἐγένετο ἄνθρωπος, ἵνα ὁ ἄνθρωπος θεωθῇ. Δὲν διστάζει δὲ νὰ ὁμιλήσῃ περὶ Θεοῦ ὡς σταυρωθέντος καὶ νὰ ὀνομάσῃ τὴν μητέρα τοῦ Κυρίου Θεοτόκον⁽²⁴⁾. Ἐπὶ πλέον περιεσώθη καὶ ἀπόσπασμά τι, εἰς τὸν λόγον τοῦ Κυρίου Νῦν ἡ ψυχὴ μου τετάρακται ἀναφερόμενον, εἰς τὸ ὅποιον σαφῶς ὁ θεῖος πατὴρ διακρίνει τὰ δύο ἐν Χριστῷ θελήματα καὶ παρουσιάζεται ὁ Κύριος δοκιμάσας «τὸ ἐναντίωμα τὸ ἀπὸ τῆς σαρκὸς» καὶ τονίζεται, ὅτι «ἔδει τὸ τῆς σαρκὸς θέλημα κινήθῃναι, ὑποταγῆναι δὲ τῷ θελήματι τῷ Θεϊκῷ»⁽²⁵⁾.

(20) Αὐτόθ. III 4 M. 26, 328, 332.

(21) Fisher ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 144.

(22) Ἀ' πρὸς Σεραπίωνα §§ 22-31 M. 26, 581 καὶ ἐξῆς.

(23) Πρὸς τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Ἀθανάσιον ψευδῶς σύγγραμμα Περὶ σαρκώσεως τοῦ Κυρίου κατὰ Ἀπολιναρίου κεφ. 2.

(24) Περὶ τῶν γενομένων ἐν Ἀρμίνω... συνόδων 14' Πρὸς Ἀδέλφιον 4' Πρὸς Ἐπίκτητον 10.

(25) Πρὸς 14 τῆς ΣΤ' Οἰκ. συνόδου Mansi 11, 597.

Οὕτως ὁ μέγας οὗτος τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ἀθλητῆς κατέθεσε μὲν τοὺς ἑσαεὶ θεμελίους λίθους τῆς περὶ Τριάδος διδασκαλίας, καθώρισε δὲ σταθερὰς τὰς κατευθύνσεις, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐβάδισαν οἱ μετ' αὐτὸν Πατέρες καὶ πᾶσαι αἱ ἑπακολουθήσασαι Οἰκουμενικαὶ σύνοδοι, αἱ τὴν ὀρθὴν πίστιν τῆς Ἐκκλησίας περὶ τοῦ ὄλου Χριστολογικοῦ προβλήματος εἰς ὄρους αἰωνίους διατυπώσασαι.

9. Εἰς τὴν νέαν Ἀλεξανδρινὴν σχολὴν τάσσονται καὶ οἱ τέσσαρες Καππαδόκων, ἦτοι ὁ Μέγας Βασίλειος, οἱ δύο Γρηγόριοι, Ναζιανζηνὸς καὶ Νύσσης, καὶ ὁ Ἰκονίου Ἀμφιλόχιος. Διεκρίθησαν καὶ οὗτοι, μάλιστα οἱ πρῶτοι τρεῖς, διὰ τὰς περὶ τὴν θύραθεν φιλοσοφίαν καὶ τοὺς κλασσικοὺς σπουδὰς αὐτῶν, δὲν παρουσιάζονται δὲ πολέμιοι τοῦ Ὠριγένους, ἀλλὰ μετ' ἀμεροληψίας κρίνοντας αὐτὸν διαχωρίζουσι τὰς ὀρθὰς ἀπὸ τῶν πεπλανημένων διδασκαλίας αὐτοῦ. Ὁ Βασίλειος μάλιστα καὶ ὁ Ναζιανζηνὸς κατὰ τὴν ἐν Πόντῳ διατριβὴν αὐτῶν ἐφιλοπόνησαν ἐκ τῶν ἔργων αὐτοῦ τὴν Φιλοκαλίαν⁽²⁶⁾, ἀκολουθοῦσι δὲ ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ αὐτῶν τὴν ἀπὸ δογματικῶν προὑποθέσεων ὀρθωμένην ἀλληγορίζουσαν δογματικὴν ἐρμηνείαν, ἣτις διακρίνει τὴν νέαν Ἀλεξανδρινὴν Σχολὴν. Οὕτω τοῦ Βασιλείου ἢ εἰς τὴν Γένεσιν καὶ εἰς πολλὰ χωρία τῆς Γραφῆς διαλεκτικὴ καὶ ρητορικὴ ἀλληγορίζουσα ἐρμηνεία ἀποβλέπει ἐπὶ τοὺς Ἀρειανοὺς καὶ τὸν Εὐνόμιον, ὡς καὶ αἱ ἐρμηνεῖαι τοῦ Ἀθανασίου ἀποβλέπουσιν εἰς καταπολέμησιν τῶν κακοδοξιῶν τοῦ Ἀρείου καὶ εἰς στήριξιν τῶν ὄρων τῆς Νικαίας. Πρὸς τοὺς αὐτοὺς δὲ αἰρετικούς μάχεται ὑπὲρ τῶν δογμάτων τῆς ἐκκλησίας καὶ ἡ τοῦ Θεολόγου Γρηγορίου ἐξήγησις. Οὐδὲν δὲ διαφέρουσι τούτων κατὰ τὸν σκοπὸν καὶ τὸν τρόπον αἱ εἰς τὴν Ἐξαήμερον, τὸ Ἄσμα τῶν ἡσμάτων, τὸν Ἐκκλησιαστήν, τὴν Κυριακὴν προσευχὴν, τοὺς Μακαρισμοὺς ἐρμηνεῖαι τοῦ Νύσσης Γρηγορίου. Πάντως ὁμως πρὸς τὴν ἀλληγορικὴν μεθόδῳ δὲν παραμελεῖται καὶ ἡ τοῦ γράμματος ἔννοια, ἢ περὶ τὴν ὁποίαν σπουδὴ παρουσιάζεται ἤδη ἐντονωτέρᾳ ἢ ὅσον παρὰ τῷ Ὠριγένει, τῆς ἀλληγορίας κινουμένης νῦν ἐντὸς ὁρίων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον λελογισμένων. Ἡ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς μάλιστα τοῦ εἰς τὴν σχολὴν ταύτην καταριθμουμένου Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου ἐρμηνεία, καίπερ ἐν τισιν ἀλληγορίζουσα δογματικὴ, ἔχεται ὁμως καὶ τοῦ γράμματος, μέχρι σημείου, ὥστε νομίζεται οὗτος ὑπὸ τινῶν τῶν παλαιῶν μαθητῆς τοῦ Χρυσοστόμου.

10. Οἱ τέσσαρες ἐν τούτοις Καππαδόκων ἐδέχθησαν κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽²⁷⁾ διὰ τοῦ ἐπισκόπου Ἀντιοχείας Μελετίου (†381) καὶ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἀντιοχειανῆς σχολῆς καὶ παρεσκεύασαν προκειμένου περὶ τοῦ Χριστολογικοῦ ζητήματος τὴν μέσσην λύσιν, ἣτις ἐδόθη ἰδίᾳ διὰ τοῦ ὄρου τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἐξ οὗ καὶ ἄγεται οὗτος εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι δύναται τις νὰ δεχθῆ, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὑφίστατο μικρασιατικὴ θεολογικὴ τάσις ἢ σχολή, κειμένη καὶ τοπικῶς καὶ ἐπιστημονικῶς μεταξὺ τῆς Ἀλεξανδρινῆς καὶ Ἀντιοχειανῆς Σχολῆς. Ἴσως εἰς τὴν Σχολὴν ταύτην θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἐντάξῃ καὶ Κύριλλον τὸν Ἱεροσολύμων.

11. Υἱὸς ἀριστοκρατικῆς οἰκογενείας ὁ Βασίλειος († 378) ἐγεννήθη περὶ τὸ 330 ἐν Καισαρείᾳ τῆς Καππαδοκίας καὶ διετήρησε μέχρι τέλους τὸν ἀριστοκρατικὸν χαρακτῆρα τῆς οἰκογενείας του, ἦτο δὲ σύννους καὶ συγκεντρωμένος πρὸς τὰ ἔσω, ἐκ τῶν σκέψεων αὐτοῦ διακοπτόμενος κατὰ τὴν ὁμιλίαν⁽²⁸⁾. Κατέστη περίφημος ἐν τῇ διακυβερνήσει τῆς ἐκκλησίας αὐτοῦ καὶ διὰ τὴν κοινωνικὴν καὶ φιλανθρωπικὴν αὐτοῦ δράσιν, ἀλλὰ καὶ ὡς μέγας πάτρων τῆς μοναχικῆς ζωῆς, συγγραψᾶς σπουδαιότατον δι' αὐτὴν σύγγραμμα τὰ Ἀσκητικά, ἐν οἷς περιλαμβάνονται οἱ Ὅροι κατὰ πλάτος καὶ οἱ Ὅροι κατ' ἐπιτομήν. Ἀκολουθῶν τοῖς ἴχνεσι τοῦ Ἀθανασίου ἀνεδείχθη ὑπερασπιστῆς τῆς πίστεως τῆς Νικαίας, συγγραψᾶς Ἀνατρεπτικῶν τοῦ ἀπολογητικοῦ τοῦ δυσεβοῦς Εὐ-

(26) Δ. Μπαλάνου ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 153.

(27) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 302. (28) Β. Στεφανίδου ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 302.

νομίου, κατὰ δὲ τῶν τότε ἀναφαινομένων Πνευματομάχων, Κεφάλαια τριάκοντα περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Αἱ ἑννέα δὲ ὁμιλίαι αὐτοῦ εἰς τὴν Ἑξαήμερον καὶ αἱ ὁμιλίαι τοῦ εἰς τοὺς Ψαλμούς, καθὼς καὶ αἱ λοιπαὶ ἠθικαὶ καὶ οἱ εἰς μνήμας μαρτύρων ἐγκωμιαστικοὶ λόγοι του διακρίνονται διὰ τὴν καθαρότητα τοῦ ὕφους, τὴν ζωηρότητα τῆς συλλήψεως, τὴν πνευματικότητα τοῦ περιεχομένου, τὴν ἐκ τῶν Γραφῶν καὶ τῆς πείρας καὶ τῆς πλήρους γνώσεως τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας καὶ τῆς φύσεως ἐν γένει τεκμηρίωσιν καὶ ἀποδεικτικότητα, καθὼς καὶ τὴν μεθοδικὴν διάταξιν καὶ ἐνότητα. Θὰ ἠδύνατο δὲ νὰ προβληθῶσιν, ὡς παρατηρεῖ ὁ van Oosterzee⁽²⁹⁾, ὡς ἐκδήλωσις τῆς ἰδίας του πνευματικῆς ζωῆς καὶ ὡς πολῦτιμος καρπὸς τῆς ἐρημικῆς μονώσεως, τὴν ὁποῖαν ὁ ἴδιος ἐξύμνησεν ἐκ τῆς ἰδίας αὐτοῦ πείρας ὡς καθάρσιον ψυχῆς. Εἶναι δὲ τοσοῦτ' ἄλλο ἀξιόλογοι, ὅσ' ἐξεφωνήθησαν οὐχὶ σπανίως ἐκ τοῦ προχείρου καὶ καθ' ὃν χρόνον ἑκακοῦ χρόνου ὑπὸ χρονίας καὶ βαρείας νόσου τοῦ σώματος. Αἱ ὑπερβαίνουσαι τὰς 350 ἐπιστολαὶ του, διακρινόμεναι διὰ τὴν χάριν καὶ τὴν τελειότητα τοῦ ὕφους, εἶναι σπουδαιόταται καὶ διὰ τὴν διδακτικότητα αὐτῶν, τινὲς δὲ καὶ διὰ τὴν δογματικὴν διατύπωσιν, ἀλλὰ καὶ διότι παρέχουσιν ἀκριβῆ εἰκόνα τῆς ἐποχῆς του. Ὁ Βασιλείος συνέγραψε καὶ «εύχων διατάξεις», εἰς αὐτὸν δὲ ἀνήκει κατὰ τὸ κύριον αὐτῆς μέρος καὶ ἡ ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ φερομένη Λειτουργία. Ἀπέθανε προῶτως οὐπω συμπληρώσας τὸ πεντηκοστὸν αὐτοῦ ἔτος.

12. Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, ὁ ἐπιστήθιος φίλος τοῦ Βασιλείου, παρ' οὗ καὶ ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος Σασίμων, ἐγενήθη πιθανώτατα τῷ 329 ἐν τῷ παρὰ τὴν Ναζιανζὸν Καππαδοκίας χωρίῳ Ἀριανζῷ, χρηματίσας ἐπὶ βραχὺ διάστημα καὶ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπεκλήθη καὶ θεολόγος διὰ τὴν δεξιότητα καὶ ἀκρίβειαν, μεθ' ἧς ὑπερήσπισε τὸ Τριαδικὸν δόγμα, μάλιστα εἰς τοὺς πέντε θεολογικοὺς λόγους αὐτοῦ, ἔνθα ἐπιτυγχάνει κλασσικὴν ἀκρίβειαν διατυπώσεως, εἰς ὀλίγας πολλάκις φράσεις ἢ καὶ λέξεις περιλαμβάνων βάθος νοημάτων καὶ συνυφαίνων βιβλικὰς παραθέσεις τεκμηριούσας τὰ λεγόμενα ὑπ' αὐτοῦ. Ἐκτὸς τῶν πέντε τούτων λόγων ἐξεφώνησε καὶ ἄλλους δογματικούς, ἑορταστικούς εἰς δεσποτικὰς ἑορτάς, ἐγκωμιαστικούς εἰς μάρτυρας, ἐπιταφίους, ἐπικαίρους καὶ ἠθικούς, συνέγραψε δὲ καὶ δύο κατὰ Ἰουλιανοῦ τοῦ παραβάτου λόγους σπηλιτευτικούς. Περίφημος ἐθεωρήθη ὁ «Συντακτήριος εἰς τὴν τῶν 150 ἐπισκόπων παρούσιν» λόγος του, τὸν ὁποῖον ἐξεφώνησεν, ὅταν ἀπεχώρει τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου. Ὁ λόγος οὗτος θεωρεῖται ἄριστον δεῖγμα ρητορικῆς τέχνης. Ἡ παρρησία δὲ τοῦ Γρηγορίου, ἡ ἐν αὐτῷ ἐκδηλουμένη, καθὼς καὶ εἰς τοὺς κατὰ τῶν Ἀρειανῶν ἀγῶνας του, ὅπως καὶ εἰς τοὺς κατ' Ἰουλιανοῦ σπηλιτευτικούς, ἐξηγεῖ, πῶς ὁ ἱερὸς οὗτος ἀνὴρ, παρὰ τὴν αἰσθηματικότητα καὶ τὸ ἐν πολλοῖς ὑποχωρητικὸν αὐτοῦ, εἶχε πολλοὺς καὶ ἰσχυροὺς ἐχθροὺς. Ἡ ρητορικὴ τέχνη τοῦ Γρηγορίου διαλάμπει περισσότερο καὶ εἰς τὸ οὐ ὑπῆρξεν εἰσηγητῆς ἐν τῷ ἄμβωνι εἶδος τῶν ἐπιταφίων λόγων, οἵτινες παρουσιάζονται οὐχὶ σπανίως μακρότεροι τοῦ δέοντος, διότι πολλοὺς ἐξ αὐτῶν ἔγραφε πιθανώτατα μετὰ τὴν ἐκφώνησίν των καὶ προσέθετε κατὰ τὴν συγγραφὴν καὶ ὅσα διήρχοντο τότε διὰ τῆς σκέψεώς του. Ὁ Γρηγόριος ἔγραψε καὶ πολλὰς ἐπιστολάς, ἐκ τῶν ὁποίων περιεσώθησαν εἰς ἡμᾶς 246, τινὲς τῶν ὁποίων εἶναι δογματικοῦ περιεχομένου. Οὕτως ἐν ταῖς πρὸς Κληδόνιον 101 καὶ 102 ἐπιστολαῖς ἀναρεῖ μετὰ δυνάμεως τὰς πλάνας τοῦ Ἀπολιναρίου. Εἰς τὸ σόφισμα τοῦ Ἀπολιναρίου ὅτι «δύο τέλεια ἐν γενέσθαι οὐ δύναται», ὁ Γρηγόριος ἀπαντᾷ: «Ποῦ τέλειος νοὺς ἀνθρώπου ἢ ἀγγέλου» συγκρινόμενος πρὸς τὴν θεότητα, «εἶνα τὸ ἕτερον ἐκθλιβῆ παρουσία τοῦ μείζονος;». Ὁ νοὺς ἡμῶν ὡς πρὸς τὸν Θεὸν εἶναι τι «δοῦλαν καὶ ὑποχείριον, ἀλλ' οὐ συνηγεμονικὸν οὐδὲ ὁμότιμον». Ὑπὸ δὲ τοῦ Λόγου «τὸ χεῖρον προσεῖληπται» ἦτοι ὁ διεφθαρμένος ἡμῶν νοὺς, «εἶνα ἀγιασθῆ διὰ τῆς σαρκώσεως». Καὶ ἐπάγει ἀποφθεγματικῶς: «Τὸ ἀπρόσληπτον, ἀθεράπευτον, ὃ δὲ ἦνται τῷ Θεῷ, τοῦτο

(29) Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 93.

καὶ σώζεται». Ὁ Γρηγόριος ἔγραψε καὶ πολλὰ ἔπη καὶ ὕμνους εἰς 18000 περίπου συμποσούμενα στίχους εἰς ἀρχαῖα μέτρα. Κατὰ τὴν κρίσιν δὲ τοῦ Κρουμβάχερ⁽³⁰⁾ εἶναι ἄξιον νὰ καταλάβῃ μεταξὺ τῶν τὰ ἀρχαῖα μέτρα χρησιμοποιοσάντων Χριστιανῶν Ἑλλήνων ποιητῶν τὴν πρώτην θέσιν. Ἡ ποίησις του ὁμῶς ἔμεινε ξένη πρὸς τὸν λαὸν καὶ τὴν λατρείαν ἐξ αἰτίας τοῦ κλασσικοῦ της ἐνδύματος.

13. Γρηγόριος ὁ Νύσσης τῆς Καππαδοκίας († 394), χρηματίσας ἐπὶ τινα χρόνον διδάσκαλος τῆς ρητορικῆς, ἐχειροτονήθη ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Βασιλείου ἐπίσκοπος ἐν ἔτει 371. Οὗτος ὑπερέρει τοὺς λοιποὺς Καππαδόκας κατὰ τὴν φιλοσοφικὴν καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν μόρφωσιν, ὑπελείπετο ὁμῶς αὐτῶν κατὰ τὴν ρητορείαν. Κατὰ τὸν van Oosterzee⁽³¹⁾ ὁ Γρηγόριος ἀπέκτησεν ἰδιαιτέραν φήμην διὰ τῆς ἐκ τεσσαράκοντα κεφαλαίων ἀποτελουμένης πραγματείας αὐτοῦ «Λόγος Κατηχητικὸς ὁ μέγας», ἥτις μολονότι δὲν ἀποτελεῖ λόγον ὑπὸ τὴν κρατοῦσαν ἐν τῇ Ὁμιλητικῇ ἔννοίαν, ὑπερέχει κατὰ πολὺ τὰς δεκαπέντε ὁμιλίας του εἰς τὸ Ἔσμη τῶν ἄσμάτων, εἰς τὰς ὁποίας ἀφίνει ἑαυτὸν ἐλεύθερον νὰ ἀγῆται ὑπὸ τῶν προσκλιουσῶν εἰς τὴν ἀλληγορίαν τάσεών του. Ἀξιολογώτεροι τῶν τελευταίων τούτων εἶναι οἱ εἰς τοὺς Μακαρισμοὺς καὶ οἱ πέντε περὶ τῆς Κυριακῆς προσευχῆς λόγοι του. Οἱ περιστατικοὶ του ὁμῶς λόγοι καὶ οἱ εἰς τὰς μνήμας μαρτύρων καὶ ἀγίων ὑπερέχουσι πάντων. Διὰ τῶν Δογματικῶν ἔργων αὐτοῦ κατεπολέμησε τὸν αἰρετικὸν Εὐνόμιον καὶ τὰς πλάνας τοῦ Ἀπολιναρίου, καὶ τῶν Μακεδονιανῶν, οἱ πρὸς Εὐνόμιον δὲ ἀντιρρητικοὶ λόγοι του θεωροῦνται ὡς ἐν τῶν καλλίστων ἔργων του καὶ τῆς ἀντιαρειανικῆς ἐν γένει γραμματείας⁽³²⁾. Διατελῶν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Πλατωνικῆς φιλοσοφίας, παρουσιάζεται προσκλίνων πρὸς τὴν περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων θεωρίαν τοῦ Ὀριγένου, δεχόμενος εἰδὸς τι καθάρσεως τῶν ψυχῶν διὰ πυρός, ἀπέρριπτεν ὁμῶς τὴν περὶ προϋπάρξεως τῶν ψυχῶν Ὀριγένειον δόξαν⁽³³⁾. Ὁ Γρηγόριος συνέγραψε καὶ ἐπιστολάς, ἐξ ὧν περιεσώθησαν εἰς ἡμᾶς 29, μία δὲ ἐκ τούτων, ἡ πρὸς Λητόδιον ἐπίσκοπον Μελιτινῆς, κατελέχθη εἰς τὰς κανονικὰς πηγὰς διαιρεθεῖσα εἰς ὀκτὼ κανόνας.

14. Ὁ Ἰκονίου Ἀμφιλόχιος Καππαδόκης καὶ φίλος τῶν τριῶν ὡς ἄνω πατέρων, ἔδρασεν ὡς δικηγόρος ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀδίκως δὲ κατηγορηθεὶς ἐπὶ χρηματοληψίᾳ ἀπεσύρθη εἰς ἔρημον, ἔνθα ἔζησε βίον αὐστηροτάτης ἀσκήσεως, μεθ' ὃ ἐχειροτονήθη ὑπὸ τοῦ Μ. Βασιλείου ἐπίσκοπος τοῦ ἐν Λυκαονίᾳ Ἰκονίου, ἀποθανὼν περὶ τὸ 400. Περὶ τὸ 390 προέστη τῆς Συνόδου, τῆς κατακρινάσης τοὺς περιφρονούντας τὰ μυστήρια καὶ τὴν νηστείαν Μεσσαλιανούς. Σώζονται μόνον ἑπτὰ λόγοι αὐτοῦ, καθὼς καὶ συνοδικὴ ἐπιστολὴ γραφεῖσα ἐντολῇ τῆς ἐν Ἰκονίᾳ Συνόδου τοῦ 376 κατὰ τῶν πνευματομάχων. Ὡσαύτως διεσώθη μέγα μέρος τοῦ ἔργου του κατὰ τῶν Ἀποτακτικῶν, οἵτινες ἀπέρριπτον τὸν γάμον καὶ ἀπέιχον οἴνου καὶ πάντων τῶν ἐμψύχων. Τῶν περισσοτέρων ἔργων αὐτοῦ γνωστοὶ εἶναι μόνον οἱ τίτλοι καὶ μόνον ἀποσπάσματα αὐτοῦ περιεσώθησαν. Ὁ Ἀμφιλόχιος κατὰ τὸν Μπαλάνου⁽³⁴⁾ ἐτιμᾶτο πολὺ ἤδη ὑπὸ τῶν συγχρόνων του λόγῳ τῆς ἐξόχου παιδείας του, κατὰ δὲ τὸν Στεφανίδην⁽³⁵⁾ ἤρχισεν καὶ τελευταῖον νὰ ἐκτιμᾶται περισσότερο.

15. Εἰς τὴν πιθανολογούμενην ὑπὸ τοῦ Στεφανίδου Μικρασιατικῆν Σχολὴν θὰ ἔπρεπεν ἴσως νὰ καταριθμηθῇ καὶ ὁ Κύριλλος, ὁ μετὰ τὸ 348 ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων, γεννηθεὶς ἐν Παλαιστίνῃ περὶ τὸ 312, ἐξορισθεὶς ἐνεργείαις τοῦ ἀρειανίζοντος ἐπισκόπου Καισαρείας Ἀκακίου τρεῖς καὶ διελθὼν πλέον τοῦ

(30) Κρουμβάχερ-Σωτηριάδου, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς λογοτεχνίας τόμ. Β' σελ. 497.

(31) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 94 καὶ ἐξῆς.

(32) Δ. Μπαλάνου ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 325.

(33) Λόγος κατηχητ. 8 καὶ 26 καὶ 35' Λόγος περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως Μ. 46, 125.

(34) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 335.

(35) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 303.

ἡμίσεος τεσσαρακονταετοῦς αὐτοῦ ἐπισκοπικοῦ βίου ἐν ἐξορίᾳ. Ὅπαδός τῆς πίστεως τῆς Νικαίας ἀπέφευγε μὲν τὴν χρῆσιν τοῦ ὄρου ὁμοούσιος, ἔπραττεν ὁμῶς τοῦτο, ἐπειδὴ καὶ ὁ Σαβέλλιος ἐχρησιμοποίησεν αὐτόν. Θεωρεῖται ἄλλως τε, ὅτι τὸ ἐν ἔτει 381 ὑπὸ τῆς Β΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου διακηρυχθὲν σύμβολον τῆς πίστεως, τὸ καὶ τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεως τῆς Νικαίας περιλαβόν, συντάχθη ὑπ' αὐτοῦ πρὶν ἢ χειροτονηθῆ ἐπίσκοπος⁽³⁶⁾. Τὸ κυριώτερον σύγγραμμα αὐτοῦ εἶναι αἱ Κατηχήσεις, σπουδαιόταται διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ δόγματος, ὅπερ ἀναπτύσσεται μετ' ἀκριβείας, σαφηνείας καὶ πειθοῦς, ὥστε νὰ ἀναδεικνύωσι τὸν Κύριλλον ἀξιόλογον δογματικὸν διδάσκαλον. Αἱ πέντε δὲ μυσταγωγικαὶ περὶ τὰ τρία μυστήρια, ἧτοι τὸ τοῦ βαπτίσματος, τὸ τοῦ Χρίσματος καὶ τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἐνδιατρίβουσαι ἐνέχουσιν ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα ἐξ ἐπόψεως οὐ μόνον δογματικῆς, ἀλλὰ καὶ λειτουργικῆς, ἀποτελοῦσαι πολυτιμοτάτην πηγὴν περὶ τῆς κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα μορφῆς τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἐντεῦθεν αἱ Κατηχήσεις αὗται πᾶσαι δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς ἀξιολογώταται καὶ σοβαρωτάτη συμβολὴ τόσον εἰς τὴν Δογματικὴν, ὅσον καὶ εἰς τὴν Λειτουργικὴν, ἐξ ἴσου δὲ καὶ εἰς τὴν Κατηχητικὴν ὡς παρέχουσαι πρῶτῳ μῶτα δεῖγμα τῆς εἰς τοὺς κατηχουμένους παρεχομένης κατηχήσεως.

16. Ὁ δμώνυμος τοῦ Κυρίλλου καὶ κατὰ ἡμισυ σχεδὸν αἰῶνος μεταγενέστερος αὐτοῦ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Ἀλεξανδρείας, εἶναι ἀναντιλέκτως εἰς ἐκ τῶν κυριωτέρων ἐκπροσώπων τῆς νέας Ἀλεξανδρινῆς σχολῆς, γεννηθεὶς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ περὶ τὸ 370 καὶ διαδεξάμενος τὸν θεῖον αὐτοῦ Θεόφιλον ἐπὶ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου τῷ 412, ἀγωνισθεὶς δὲ κατὰ τοῦ Νεστοριανισμοῦ μετὰ ζήλου ὑπερμέτρου, ὃν τινες ἐχαρακτήρισαν εἰς τινὰς ἐκδηλώσεις αὐτοῦ καὶ ὡς οὐ κατ' ἐπίγνωσιν⁽³⁷⁾ μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ἐπισυμβάντος τῷ 444. Μέγας δογματικὸς θεολόγος ἐχαρακτήρισθη ὑπὸ μὲν τῆς Ε΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου ὡς τῆς ὀρθῆς πίστεως συνήγορος⁽³⁸⁾, ὑπὸ δὲ Ἀναστασίου τοῦ Συναΐτου ὡς σφραγὶς τῶν Πατέρων⁽³⁹⁾. Ὑπῆρξε διὰ τὸν Νεστοριανισμόν, ὅτι ὁ μέγας Ἀθανάσιος διὰ τὸν ἀρειανισμόν. Ὑπῆρξεν ὁμῶς καὶ μέγας ἐρμηνευτῆς τῶν Γραφῶν, σώζονται δ' αὐτοῦ ἡ ἐρμηνεία εἰς Ἡσαΐαν καὶ τοὺς μικροὺς προφήτας, καθὼς καὶ τὸ μέγιστον μέρος τοῦ ἀξιολογωτέρου ἐρμηνευτικοῦ ἔργου του εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην, ἀποσπάσματα δὲ τῶν ἐξηγήσεών του εἰς τὰ κατὰ Ματθαῖον καὶ Λουκᾶν Εὐαγγέλια, τὰς Πράξεις καὶ τινὰς ἐπιστολάς, ὅπως καὶ εἰς τὰ βιβλία τῶν Βασιλειῶν, ἕξμα ἄσμάτων, Παροιμίας, μείζονας προφήτας καὶ Ψαλμοὺς. Ἀξιολογώτατα ὑπῆρξαν καὶ τὰ πολυπληθῆ κατὰ τοῦ Νεστοριανισμοῦ συγγράμματά του. Ὡς πρὸς τὸ ὕφος αὐτοῦ παρετήρησεν ἡδη ὁ Φώτιος, ὅτι «ὁ λόγος αὐτῷ πεπονημένος καὶ εἰς ἰδιάζουσιν ἰδέαν ἐκβεβιασμένος καὶ οἶον λελυμένη καὶ τὸ μέτρον ὑπερορῶσα ποίησις»⁽⁴⁰⁾. Κατὰ τοῦ Νεστορίου ὁ Κύριλλος ἀντέτασεν, ὅτι «οὐ πρῶτον ἐγενήθη ἄνθρωπος κοινὸς ἐκ τῆς ἀγίας Παρθένου, εἶθ' οὕτω κατεπεφοίτηκεν ὁ Λόγος», οὐδὲ «ἄνθρωπος μὲν ψιλὸς Ἰησοῦς ὑπῆρξέ ποτε, πρὸ τῆς τοῦ Θεοῦ πρὸς αὐτὸν κοινωνίας τε καὶ ἐνώσεως, ἀλλ' αὐτὸς ὁ Λόγος ἐν αὐτῇ τῇ μακαρίᾳ Παρθένῳ γενόμενος ἴδιον ναδὸν ἐαυτῷ ἐκ τῆς οὐσίας τῆς Παρθένου ἔλαβε» καὶ χωρὶς νὰ μεταποιηθῆ ὁ Λόγος εἰς σάρκα, ἦνωσεν «ἐαυτῷ καθ' ὑπόστασιν ἀφράστως τε καὶ ἀπερινοήτως» ἐξ αὐτῆς μήτρας» «σάρκα ἐψυχωμένην ψυχῇ λογικῇ». Νομίζων δὲ ὁ Κύριλλος, ὅτι ἡ ἀπὸ τοῦ Ἀπολιναρίου γενομένη διατύπωσις «μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγου σαρκακωμένη» προήρχετο ἐκ τοῦ μ. Ἀθανασίου, υιοθέτησεν αὐτὴν ἐκλαμβάνων ταύτην ὀρθοδόξως. Ἐνόει δηλαδὴ δι' αὐτῆς «τὴν κοινὴν φύσιν» τῆς Θεότητος «ἐν τῇ τοῦ Λόγου ὑποστάσει ὀλικῶς θεωρουμέ-

(36) Fisher ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 145.

(37) Πρὸβλ. κρίσιν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Τσερνικόβου Φιλαρέτου παρὰ Δ. Μπαλάνφ ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 394 καὶ Fisher ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 131-132.

(38) Mansi 6, 1008. (39) Ὁδηγός 7 Μ. 89, 113. (40) Μυριόβιβλος 49.

νην» (=μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγου) «σεσαρκωμένην», ἥτοι φέρουσιν τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν οὐχὶ ἐν ἰδίᾳ ὑποστάσει, ἀλλ' ἐνυπόστατον ἐν τῇ μιᾷ ὑποστάσει τοῦ Λόγου⁽⁴¹⁾.

17. Περὶ τοῦ ἐν ἔτει 360 περίπου γεννηθέντος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ δισχιλίας που ἐπιστολὰς καταλιπόντος Ἰσιδώρου, τοῦ ἐξ οὗ ἐμόνασεν ὄρους Πηλουσίου ἐπονομασθέντος Πηλουσιώτου, εἶπομεν ἤδη, ὅτι ἀνήκει μὲν εἰς τὴν Ἀλεξανδρινήν, πολλὴν δ' ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν καὶ ἐκ τῆς Ἀντιοχειανῆς σχολῆς διὰ τῶν συγγραφῶν τοῦ Χρυσοστόμου, τὸν ὁποῖον ἀποκαλεῖ «τῶν τοῦ Θεοῦ ἀπορρήτων σοφὸν ὑποφήτην καὶ ὀφθαλμὸν τῆς ἐν Βυζαντίῳ καὶ πάσης ἐκκλησίας»⁽⁴²⁾.

Τοσαῦτα περὶ τῆς νέας Ἀλεξανδρινῆς Σχολῆς.

3. Μονοφυσιτισμὸς καὶ Μονοθελητισμὸς.

1. Τῷ Νεστοριανισμῷ ὁμοῦς ἐπηκολούθησεν ὁ Μονοφυσιτισμὸς καὶ τούτῳ ὁ Μονοθελητισμὸς, οἵτινες ἔδωκαν νέας ἀφορμὰς πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς Θεολογίας. Αἱ Μονοφυσιτικαὶ ἰδέαι προέκυψαν κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽⁴³⁾ ἐκ δύο μερῶν· πρῶτον ἐκ τοῦ Ἀπολιναρίου, ἀπορρίπτοντος, ὡς εἶπομεν, τὴν ἀκεραιότητα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Κυρίου· καὶ δευτέρον ἐκ τῶν ἄκρων ὁπαδῶν τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας. Κύριος δὲ εἰσηγητὴς τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ ὑπῆρξεν ὁ Εὐτυχῆς, ἀρχιμανδρίτης ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅστις καταπολεμῶν τὸν Νεστοριανισμὸν κατέληξεν εἰς τὸ ἀντίθετον ἄκρον χαρακτηρίσας τὴν ἔνωσιν τῶν δύο φύσεων ἐν τῷ Χριστῷ ὡς κράσιν καὶ σύγκρασιν αὐτῶν, ἐν ἧ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ἀπερροφήθη ἐξ ὀλοκλήρου ὑπὸ τῆς θείας. Καὶ ὡμολόγει μὲν μίαν ὑπόστασιν καὶ ἐν πρόσωπον ἐν τῷ ἐνανθρωπήσαντι Λόγῳ καὶ ἐδέχετο «ἐκ δύο φύσεων γεγενῆσθαι τὸν Κύριον ἡμῶν πρὸ τῆς ἐνώσεως», ἐπέμενε ὁμοῦς, ὅτι «μετὰ τὴν ἔνωσιν μία φύσις» ὑπῆρχεν ἐν αὐτῷ καὶ δὲν ἐδέχετο, ὅτι «τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ ἡμῶν ἦτο ὁμοούσιον ἡμῖν»⁽⁴⁴⁾. Καὶ ὑπεστηρίχθη μὲν ὑπὸ τοῦ Ἀλεξανδρείας Διοσκόρου συγκροτήσαντος τὴν ἀποκληθεῖσαν ληστρικὴν σύνοδον τῆς Ἐφέσου τῷ 449. Κατεκρίθη ὁμοῦς ὑπὸ τῆς καθαιρεσάσης τὸν Διόσκορον Δ' Οἰκουμενικῆς συνόδου (451), διακηρυξάσης ἐν τῷ ὄρω αὐτῆς κατὰ τῶν Νεστοριανῶν καὶ Μονοφυσιτῶν «τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν τέλειον τὸν αὐτὸν ἐν Θεότητι καὶ τέλειον τὸν αὐτὸν ἐν ἀνθρωπότητι, Θεὸν ἀληθῶς καὶ ἄνθρωπον ἀληθῶς τὸν αὐτὸν ἐκ ψυχῆς λογικῆς καὶ σώματος, ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ κατὰ τὴν Θεότητα καὶ ὁμοούσιον τὸν αὐτὸν ἡμῖν κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα» γεννηθέντα «ἐκ Μαρίας τῆς Παρθένου τῆς Θεοτόκου κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα, ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν Χριστὸν υἱόν, κύριον, μονογενῆ ἐν δύο φύσεσιν ἀσυγχύτως, ἀτρέπτως, ἀδιαιρέτως, ἀχωρίστως γνωριζόμενον», «σωζομένης τῆς ἰδιότητος ἐκατέρως φύσεως καὶ εἰς ἕνα πρόσωπον καὶ μίαν ὑπόστασιν συντρεχούσης»⁽⁴⁵⁾. Ἐν τῷ καθορισμῷ τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας κεφαλαιώδους σημασίας ὑπῆρξεν ἡ λατινιστὶ πρὸς τὸν Κωνσταντινουπόλεως Φλαβιανὸν ἀποσταλεῖσα ὑπὸ τοῦ πάπα Λέοντος Α' ἐπιστολή, περὶ ἧς θὰ εἴπωμεν ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ.

2. Κατὰ τῶν ἀποφάσεων ὁμοῦς τῆς τετάρτης Οἰκουμενικῆς συνόδου ἀντέδρασαν ἰσχυρῶς οἱ Μονοφυσῖται, οἱ ὁποῖοι ἐπλεόναζον ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ Συρίᾳ. Ἐν ταῖς προκληθείσαις δ' ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ταραχαῖς ἐσφάγη ἐν τῷ ναῷ ὁ ὑπὸ τῆς ὡς ἄνω συνόδου κατασταθεὶς ὀρθόδοξος ἀρχιεπίσκοπος Προτέριος καὶ ἐξελέγη ἀντ' αὐτοῦ ὁ μονοφυσίτης Τιμόθεος ὁ Αἴλουρος. Ὡσαύτως καὶ ἐν

(41) Ἐπιστολὴ πρὸς Νεστόριον IV M. 77, 45. Λόγος κατὰ τῶν μὴ βουλομένων ὁμολογεῖν Θεοτόκον τὴν ἁγίαν Παρθένον 4 M. 76, 260.

(42) Ἐπιστ. Α', 156.

(43) Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 200.

(44) Mansi VI, 741, 744.

(45) Mansi VII 116.

Ἄντιοχείᾳ τὸν ἀναγκασθέντα εἰς παραίτησιν ὀρθόδοξον ἀρχιεπίσκοπον Μαρτῦριον ἀντικατέστησεν ὁ μονοφυσίτης Πέτρος ὁ Γναφεύς (470). Ὁ δὲ ἀρπάσας τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον Βασιλίσκος, θέλων νὰ στηριχθῆ ἐπὶ τῶν μονοφυσιτῶν ἐξέδωκε τὸ ἀνατρέπον τὸν ὄρον τῆς ἐν Χαλκηδόνι συνόδου Ἐγκύκλιον, ὅπερ ὑπέγραψαν πεντακόσιοι ἐπίσκοποι⁽⁴⁶⁾. Πρὸς συνδιαλλαγὴν τῆς συνεχιζομένης σφοδρᾶς μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων καὶ μονοφυσιτῶν ταραχῆς ἐξέδωκε ὁ διαδεξάμενος τὸν Βασιλίσκον Ζήνων ἐν ἔτει 482 τὸ Ἐνωτικόν, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀπεσιωπάτο μὲν ἡ φράσις «ἐν δύο φύσεσι» τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς συνόδου, ἡ σκανδαλίζουσα τοὺς μονοφυσίτας, καθὼς καὶ ἡ φράσις «μία φύσις», ἡ σκανδαλίζουσα τοὺς ὀρθοδόξους, ἐγίνοντο δὲ δεκτοὶ οἱ κατὰ τοῦ Νεστορίου ἀναθεματισμοὶ τοῦ Κυρίλλου, ἐν οἷς ὑπῆρχεν ἡ φράσις «μία φύσις». Παρὰ τὸ ὅτι ὁμως τοῦτο ὑπεγράφη καὶ ὑπὸ τῶν τεσσάρων πατριαρχῶν ἢ ὑπ' αὐτοῦ ἀποσκοπούμενη ἔννοια δὲν ἐπετεύχθη, τῆς Ρώμης ἀντιταχθείσης εἰς αὐτό. Ἐντεῦθεν ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστίνος Α' κατήργησε τοῦτο καὶ ὁ διαδεξάμενος αὐτὸν Ἰουστινιανὸς ἀποκατέστησε διὰ τῆς Ε' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (553) τὸ κύρος τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς, συγχρόνως ὁμως ὑπ' αὐτῆς κατεκρίθησαν καὶ οἱ Θεόδωρος Μοψουεστίας δι' ὃν δὲν εἶχεν ἀσχοληθῆ ἡ Δ' Οἰκουμενικὴ σύνοδος, Θεόδωρος ὁ Κύρου καὶ ἡ πρὸς Μάριν ἐπιστολὴ τοῦ Ἰβᾶ τῆς Ἐδέσσης, οἵτινες εἶχον κηρυχθῆ ὑπὸ τῆς αὐτῆς συνόδου ὡς ὀρθοφρονούντες. Παρὰ ταῦτα αἱ ἐκ τοῦ μονοφυσιτισμοῦ ἔριδες συνεχίζοντο. Πρὸς κατάπαυσιν δ' αὐτῶν ὁ αὐτοκράτωρ Ἡράκλειος εἰσηγήσει τοῦ Πατριάρχου Σεργίου ἐξέδωκεν ἐν ἔτει 638 τὴν Ἐκθεσιν, ἣτις κατέληγεν ὡς ἐξῆς: «Ἐν θέλημα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ὁμολογούμεν ὡς ἐν μηδενὶ καιρῷ τῆς νοερῶς ἐψυχωμένης αὐτοῦ σαρκὸς κεχωρισμένως καὶ ἐξ οἰκείας ὁρμῆς ἐναντίως τῷ νεύματι τοῦ ἠνωμένου αὐτῆ καθ' ὑπόστασιν Θεοῦ Λόγου τὴν φυσικὴν αὐτῆς ποιήσασθαι κίνησιν, ἀλλ' ὁπότε καὶ οἶαν καὶ ὁσιν αὐτὸς ὁ Θεὸς Λόγος ἠβούλετο»⁽⁴⁷⁾. Οὕτως ἐκράτησε πρὸς στιγμὴν καθ' ἅπασαν τὴν ἐκκλησίαν ὁ Μονοθελητισμὸς, διότι ὁ Σέργιος μετὰ τοῦ Κύρου Ἀλεξανδρείας ὡς συμπαραστάτου καὶ τοῦ Μακεδονίου Ἀντιοχείας ὡς ὁμόφρονος ἐξησφάλισε καὶ εἰδὸς τι ἀνοχῆς καὶ ἐκ μέρους τοῦ πάπα Ὀνωρίου. Δύο μόνον μοναχοὶ εἶχον ἠγηθῆ τότε τοῦ ἀγῶνος κατὰ τῆς νέας ταύτης πλάνης, ὁ Σωφρόνιος († 638), ὅστις ἐγένετο ἐν ἔτει 634 πατριάρχης Ἱεροσολύμων, καὶ Μάξιμος ὁμολογητῆς († 662) ἀποθανὼν ἐν ἐξορίᾳ. Ἀμφότεροι ἀπέθανον πρὶν ἢ ἴδωσι τὴν δικαίωσιν τῶν ἀγῶνων αὐτῶν, τὴν ὑπὸ τῆς ΣΤ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (680-681) συντελεσθεῖσαν. Ἡ Σύνοδος αὕτη ἀναθεματίασα τὸν Σέργιον καὶ τὸν διαδεξάμενον τοῦτον Πύρρον καὶ τὸν πάπα Ὀνώριον διεκήρυξε: «Καὶ δύο φυσικὰς θελήσεις, ἣτοι θελήματα ἐν αὐτῷ (τῷ Χριστῷ) καὶ δύο φυσικὰς ἐνεργείας ἀδικοιρέτως, ἀτρέπτως, ἀμερίστως, ἀσυγχύτως κατὰ τὴν τῶν ἁγίων πατέρων διδασκαλίαν ὡσαύτως κηρύττομεν».

3. Τινὰ τῶν ἀπὸ τῆς Γραφῆς προβληθέντων κατὰ τοῦ Μονοθελητισμοῦ ἐπιχειρημάτων ἔχουσιν ὡς ἔπεται: Κατὰ τὸ Μάρκου ζ' 24 ὁ Κύριος ἀπελθὼν εἰς τὰ μεθόρια Τύρου καὶ Σιδῶνος καὶ εἰσελθὼν εἰς οἰκίαν οὐδένα ἤθελε γνῶναι καὶ οὐκ ἠδυνήθη λαθεῖν». Δεδομένου δέ, ὅτι τὸ θεῖον θέλημα τοῦ Κυρίου εἶναι «παντοδύναμον, θελήσας δὲ λαθεῖν οὐ δεδύνηται», «ἔπεται, ὅτι «καθὸ ἄνθρωπος θελήσας οὐκ ἠδυνήθη». Εἰς τὸν Γολγοθᾶ πάλιν ὁ Κύριος εἶπε Διψῶ καὶ ἔδωκαν αὐτῷ οἶνον μετὰ χολῆς μεμιγμένον· καὶ γευσάμενος οὐκ ἤθελε πιεῖν». Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ Θεότης εἶναι ἀπαθής, «πάθος δὲ ἡ δίψα καὶ ἡ γεῦσις», ὁ Κύριος δὲν ἐδίψησεν ὡς Θεός, ἀλλὰ «καθὸ ἄνθρωπος». Ὡς ἄνθρωπος δὲ ἀπειποιήθη μετὰ τὴν δοκιμαστικὴν γεῦσιν νὰ πῆ τὸ προσενεχθὲν εἰς αὐτὸν μίγμα. Συνεπῶς «ἦν θελητικὸς καὶ καθὸ ἄνθρωπος». Καὶ ἐν Γεθσημανῇ «παρητεῖτο τὸν θάνατον» καὶ ὡς ἄνθρωπος θέλει τὸ ποτήριον παρελθεῖν. Ἐπαγαγὼν δὲ ὁ Κύριος τὸ «πλὴν οὐχ ὡς ἐγὼ θέλω, ἀλλ' ὡς σύ», ἐμφανίζει τὰ δύο θελήματα,

(46) Fisher ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 156.

(47) Mansi X, 996.

τὸ ἴδιον δηλαδὴ καὶ τὸ τοῦ Πατρὸς ὡς «ἐναντία ἀλλήλοις, εἴ γε ὁ μὲν Πατὴρ βούλεται αὐτὸν σταυρωθῆναι, αὐτὸς δὲ οὐ βούλεται». Οὕτως ὁ Κύριος εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἐδοκίμασε «τὸ ἐναντίωμα τὸ ἀπὸ τῆς σαρκός». Διότι διὰ τὴν γίνῃ ὁ Κύριος ὑπήκοος μέχρι θανάτου, ὡς λέγει ὁ θεὸς Παῦλος (Φιλιπ. β' 8), «ἔδει γενέσθαι τὸ ἀπὸ τῆς σαρκός ἐναντίωμα, νικῆσαι δὲ τὴν ὑπακοήν»⁽⁴⁸⁾.

4. Ὑπερασπιστῆς τοῦ ὑπὸ τῆς τετάρτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου διατυπωθέντος δόγματος καὶ πολέμιος τῶν Μονοφυσιτῶν ἀνεδείχθη καὶ Λεόντιος ὁ Βυζάντιος γεννηθεὶς ἐν Κωνσταντινουπόλει πιθανῶς τῷ 485 καὶ ἀποθανὼν περὶ τὸ 543, χαρακτηρισθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἀγγέλου Μαί († 1854) ὡς «ἐν τῇ θεολογικῇ ἐπιστήμῃ τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ ραδίως ὁ πρῶτος»⁽⁴⁹⁾. Ἐμπειρος τῆς Νεοπλατωνικῆς Φιλοσοφίας, θεωρεῖται ὡς εἰς τῶν προδρομῶν τῆς μετέπειτα ἐν τῇ Δύσει ἀποκληθείσης Σχολαστικῆς Θεολογίας. Ἡ θεολογία αὐτῆ κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽⁵⁰⁾ δὲν ζητεῖ τὴν λύσιν θεολογικῶν ζητημάτων, ἀλλ' ἀπλῶς τὴν διασαφήσιν καὶ συστηματοποίησιν τὰ καθωρισμένα πλέον δόγματα. Λεῖπει ἀπ' αὐτῆς ἡ δημιουργικὴ δύναμις καὶ πρωτοτυπία, συντελέσαντος εἰς τοῦτο τὸ ὅτι εἶχον πλέον καθορισθῆ τὰ θεμελιώδη δόγματα. Τὸ ὄργανον δὲ τῆς διασαφήσεως καὶ συστηματοποιήσεως τῶν δογμάτων ἦτο ἡ λογικὴ ἢ ἡ Λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους. Περὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς θεολογίας ταύτης κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐν τῇ Δύσει καὶ τῶν προόδων, καθὼς καὶ τῶν ὑπερβολῶν καὶ ἐκτροπῶν αὐτῆς, γενήσεται λόγος ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ. Ὁ Λεόντιος διέκρινε κατὰ τὴν Ἀριστοτέλειον φιλοσοφίαν τὴν οὐσίαν ἢ φύσιν ἀπὸ τῆς ὑποστάσεως ἢ τῶν ιδιωμάτων καὶ ὑπεστήριξεν, ὅτι ἡ μὲν ὑπόστασις ἢ τὸ πρόσωπον ταυτίζεται πρὸς τὸ ἄτομον ἢ τὴν δι' ἰδίων ἐπὶ μέρους γνωρισμάτων διακρινομένην καὶ καθ' ἑαυτὴν καὶ κεχωρισμένως ὑφιστάμενην φύσιν, ἡ δὲ φύσις «τὸν τοῦ εἶναι λόγον ἐπιδέχεται»⁽⁵¹⁾. Δὲν ὑφίσταται ἡ φύσις καθ' ἑαυτήν, ἀλλ' ἀποτελεῖ ἀφαίρεσιν καὶ ἔννοιαν ψιλήν. Ὅταν λοιπὸν κατηγορῶμεν εἰς τὸν Χριστὸν καὶ φύσιν ἀνθρωπίνην, ἀγόμεθα τὴν δεχθῶμεν καὶ ἴδιον ἀνθρώπινον πρόσωπον. Ἀλλὰ τοῦτο εἶναι πεπλανημένον. Διότι μεταξὺ ὑποστάσεως καὶ ἀνυποστάτου ὑπάρχει καὶ μέσον τι, τοῦτο δὲ εἶναι τὸ ἐν ὑπόστατον, τὸ μὴ ὑφιστάμενον μὲν καθ' ἑαυτό, ἀλλ' ὑφιστάμενον ἐν ἑτέρῳ τινὶ καὶ συναποτελοῦν μετ' αὐτοῦ ὅλον τι. Ἐν τῷ Χριστῷ λοιπὸν ἡ ἀνθρωπίνη φύσις δὲν ὑφίσταται καθ' ἑαυτὴν ὡς ἴδια τις ὑπόστασις ἢ πρόσωπον, ἀλλὰ προσελήφθη ὑπὸ τῆς ὑποστάσεως τοῦ Λόγου καὶ συναποτελεῖ μετ' αὐτῆς ἐν πρόσωπον. Ὡς δὲ ἡ ψυχὴ μετὰ τοῦ σώματος ἐνοῦται οὐσιωδῶς, οὕτω καὶ ὁ Λόγος μετὰ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Καὶ ὡς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἡ ψυχὴ διατηρεῖ τὰς ἰδίας πνευματικὰς ιδιότητας, τὸ δὲ σῶμα τὰ προσιδιάζοντα εἰς αὐτὸ γνωρίσματα, οὕτω καὶ ἐν τῷ ἐνανθρωπήσαντι Λόγῳ ἑκατέρω φύσις διασώζει τὰ ἴδια αὐτῆς ιδιώματα καὶ χαρακτηριστικά. Ὡς δὲ ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα ἐνοῦνται εἰς ἓν πρόσωπον, οὕτω καὶ ἡ ἔνωσις τοῦ Λόγου μετὰ τῆς ἐκ μήτρας τῆς Παρθένου προσληφθείσης ἀνθρωπίνης φύσεως ἀποτελεῖ ἐν πρόσωπον. Ὑπάρχει ὁμοίως καὶ διαφορὰ τις. Ἐκ τῆς ἐνώσεως τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς δὲν προέρχεται ἐν μόνον ἄτομον, ἀλλ' εἶδος καὶ φύσις ἀνθρωπίνη, τὴν ὁποῖαν ἀποτελοῦσι πολλὰ ἐπὶ μέρους ἄτομα. Ἡ ἔνωσις ὁμοίως τῆς ἀνθρωπίνης καὶ τῆς θείας φύσεως ἐν τῷ Χριστῷ ὑπήρξε μοναδική, ἕνα καὶ μόνον Χριστὸν προβάλλουσα. Δὲν προῆλθεν ἐξ αὐτῆς φύσις τις δυναμένη τὴν κληθῆ «χριστότης» ἢ «εἶδος Χριστῶν» δυναμένη τὴν μεταδοθῆ καὶ εἰς ἄλλους, ὥστε τὴν ἔχωμεν πολλοὺς Χριστοὺς, ὡς ἐκ τῆς μιᾶς ἀνθρωπίνης φύσεως ἔχομεν πολλοὺς ἀνθρώπους. Αὕτη εἶναι ἡ κυρία ἐπιχειρηματολογία τοῦ Λεοντίου, ὅστις συνέγραψε «Λόγους τρεῖς κατὰ Νεστοριανῶν καὶ Εὐτυχιανῶν» καθὼς

(48) Δαμασκ. Ἐκδοσις Ὁρθοδ. πίστεως Γ' 15 καὶ 18 M. 1040, 1073, 1076 καὶ Mansi XI 373, 597.

(49) Β. Στεφανίδου ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 307. (50) Αὐτόθ. σελ. 305.

(51) Κατὰ Νεστοριανῶν καὶ Εὐτυχιανῶν βιβλία τρία M. 86, 1280.

καὶ τὸ ὡσαύτως σπουδαῖον ἔργον «Πρὸς τοὺς προσφέροντας ἡμῖν τινα τῶν Ἀπολιναρίου ψευδῶς ἐπιγεγραμμένα εἰς ὄνομα τῶν ἁγίων Πατέρων».

5. Ἀντίππου τοῦ Λεοντίου ὑπῆρξεν Ἰωάννης ὁ Φιλόπνονος χρηματίσας καὶ ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, τοῦ ἔργου τοῦ ὁποῦ ἐπιγραφομένου ὁ Διαιτητῆς σώζονται μόνον ἀποσπάσματα. Κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽⁵²⁾ οὗτος τὴν Ἀριστοτέλειον φιλοσοφίαν ἐφήρμοσεν ἐπὶ τοῦ χριστολογικοῦ καὶ τοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος δόγματος, ταυτίζων ὑπόστασιν καὶ οὐσίαν. Οὕτως ἢ ἐν τῷ Χριστῷ μία ὑπόστασις ἦγεν εἰς ἀποδοχὴν μιᾶς οὐσίας (=Μονοφυσιτισμός), αἱ δὲ ἐν τῷ Θεῷ τρεῖς ὑποστάσεις ἔφερον εἰς ἀποδοχὴν τριῶν ἐπὶ μέρους οὐσιῶν, ἤτοι τριῶν κεχωρισμένων ἀπ' ἀλλήλων προσώπων. Ἡ δὲ μία τοῦ Θεοῦ οὐσία, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται συνήθως λόγος, εἶναι ἡ γενικὴ ἔννοια τῶν τριῶν μερικῶν οὐσιῶν. Οἱ μονοφυσῖται οὗτοι θεολόγοι κατηγοροῦντο διὰ τοῦτο ὡς «τριθεῖται».

6. Ὁ δὲ ἐν τῷ κατὰ τοῦ Μονοθελητισμοῦ ἀγῶνι διακριθεὶς Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων συνέγραψεν ἔργον κατὰ τοῦ Μονοθελητισμοῦ ἀπολεσθέν, περιεσώθη ὁμως ἢ πρὸς τὸν Σέργιον Κωνσταντινουπόλεως ἐνθρονιστικὴ ἐπιστολὴ του, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀναιρεῖται ἡ πλάνη του Μονοενεργητισμοῦ, βαρυτέρα τῆς τοῦ Μονοθελητισμοῦ, διὰ τῆς ἀποδείξεως, ὅτι ἐν τῷ Χριστῷ ὑπῆρχον δύο ἐνέργειαι. Ὡσαύτως ὁ Σωφρόνιος συνέγραψε τοὺς βίους Κύρου καὶ Ἰωάννου καὶ Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας, καθὼς καὶ δέκα λόγους εἰς ἑορτὰς καὶ βιβλικὰ πρόσωπα. Διεκρίθη ὁμως καὶ ὡς ποιητῆς χρησιμοποίησας τὸ ἀνακρεόντειον μέτρον καὶ καλλιεργήσας πρωτοτύπως τοὺς τονικοὺς ἀνακρεόντειους στίχους, οἵτινες ἐκτὸς τῶν ὀκτῶ συλλαβῶν, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται ἕκαστος τούτων, ἔχουσι καὶ τὴν κατάληξιν παροξύτονον. Οἱ ὕμνοι τοῦ Σωφρονίου ἀριθμοῦμενοι εἰς 23 ἀκολουθοῦσι τὴν Ἐφραίμειον διαίρεσιν εἰς Οἴκους καὶ κουκούλια ἢ ἀνακλώμενα. Ὁ Σωφρόνιος παρουσιάζεται ἀξιοθαύμαστος καὶ εἰς τὸν πεζὸν λόγον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐπιτυγχάνει αἰσθητότατα τὸν ρυθμὸν καὶ τὴν ὁμοτονίαν, ἰδίᾳ ἐν τοῖς πανηγυρικοῖς λόγοις αὐτοῦ.

7. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Σωφρονίου ἀντιμετωπισθέντα πατριάρχην Σέργιον ἀποδίδεται ὑπὸ τινῶν ὁ θαυμάσιος Ἀκάθιστος ὕμνος, εἰ καὶ ὑπ' ἄλλων θεωρεῖται συγγραφεὺς αὐτοῦ Γεώργιος ὁ Πισίδης ἢ τὸ πιθανώτερον ὁ συντάκτης τούτου παραμένει ἄγνωστος. Κατὰ κοινὴν δ' ἐκδοχὴν εἰσῆχθη ὁ ὕμνος οὗτος εἰς ἐκκλησιαστικὴν χρῆσιν κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα, ὅτε τοῦ Ἡρακλείου πολεμοῦντος κατὰ τῶν Περσῶν, πατριαρχεῦοντος δὲ τοῦ Σεργίου, ἐπολιορκήθη ἡ Κωνσταντινούπολις ὑπὸ τῶν Ἀβάρων, καὶ ἐλύθη ἡ πολιορκία αὕτη μετὰ σφοδρὰν θύελλαν, ἀποδοθείσης τῆς ἐντεῦθεν σωτηρίας τῆς πόλεως εἰς θαυμαστὴν ἐπέμβασιν καὶ προστασίαν τῆς Παρθένου. Εἶναι τὸ μόνον μέχρι τοῦ νῦν σωζόμενον πλήρες ἐν ἐκκλησιαστικῇ χρήσει τοῦ εἴδους τῶν κοντακίων, εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν ὁποίων διέπρεψεν ὁ Ρωμανός, ὁ μεγαλύτερος μελωδὸς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ὁ κατὰ τὸν Βουνυ Πίνδαρος τῆς ρυθμικῆς ποιήσεως, οὗτινος τὰ ἔργα παρουσιάζουσι τὸν λειτουργικὸν ὕμνον ἢ μᾶλλον τὸ θρησκευτικὸν δράμα ἐν τῇ τελειότητι αὐτοῦ⁽⁵³⁾.

8. Ὁ ἕτερος τῶν διακριθέντων ἐν τῷ κατὰ τοῦ Μονοθελητισμοῦ ἀγῶνι Μάξιμος ὁ ὁμολογητῆς († 662) θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Κρουμβάχερ⁽⁵⁴⁾ ὁ διαπρεπέστερος θεολόγος τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος. Ὁ Μάξιμος ἐθεμελίωσε φιλοσοφικῶς τὴν κατὰ τοῦ Μονοθελητισμοῦ πολεμικὴν διακρίνας θέλημα φυσικὸν καὶ θέλημα γνωμικόν. Εἰς ἀναίρεσιν δηλαδὴ τῆς ἐνστάσεως τῶν Μονοθελητῶν, καθ' ἣν ἡ παραδοχὴ δύο ἐνεργειῶν ἐν τῷ Χριστῷ εἰσάγουσα διαίρεσιν ἐν αὐτῷ ἄγει καὶ εἰς τὴν παραδοχὴν δύο θελημάτων «ἐναντίως πρὸς ἄλληλα ἐχόντων», διὸ καὶ οὗτοι διετεινόντο, ὅτι ἢ ἐν τῷ θεανθρώπῳ ἀνθρωπίνη φύσις ἦτό

(52) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 308.

(53) Ed. Bouvy, Poètes et mélodes, Nîmes 1886 σελ. 367.

(54) Ἐνθ' ἄνωτ. τόμ. Α' σελ. 195.

τι «θεοκίνητον ὑπὸ τῆς αὐτοῦ τοῦ Λόγου θεότητος αἰεὶ καὶ ἐν πᾶσιν ἀγόμενον», καὶ ἡ φυσικὴ κίνησις αὐτῆς ἐγένετο «ὀπότε καὶ οἶαν καὶ ὄσσην αὐτὸς ὁ Θεὸς Λόγος ἠβούλετο»⁽⁵⁵⁾, ὁ Σωφρόνιος ἐποιήσατο τὴν διάκρισιν ταύτην. Κατ' αὐτὴν τὸ φυσικὸν θέλημα φέρεται οἷονεὶ αὐτομάτως πρὸς τὸ ἀγαθόν, χωρὶς νὰ εἶναι τοῦτο ἠναγκασμένον, ἀλλ' αὐτεξούσιον. Ὁ Θεὸς θέλει ἐλευθέρως κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον. «Φύσει ὦν ἀγαθὸς καὶ φύσει δημιουργὸς καὶ φύσει Θεὸς οὐκ ἀνάγκη ταῦτά ἐστι», κατηγορεῖται δ' ἐπ' αὐτοῦ ἡ αὐτεξουσιότης «ὑπερουσιῶς». Τὸ γνωμικὸν ἐξ ἄλλου θέλημα κατηγορούμενον ἐπὶ τοῦ πεπτωκότος ἀνθρώπου καὶ ὑποκείμενον εἰς πλάνην εἶναι ἐπισφαλές καὶ ἀτελές. Ὁ Κύριος λοιπὸν ἀπηλλαγμένος τῆς διαστροφῆς, τὴν ὁποῖαν ἐν ἡμῖν ἐδημιούργησεν ἡ ἁμαρτία, λόγῳ δὲ καὶ τῆς καθ' ὑπόστασιν ἐνώσεως αὐτοῦ πρὸς τὴν θεότητα ἀπολαύων τοῦ φωτὸς τῆς ὑπερφυσικῆς γνώσεως, εἶχε μόνον τὸ φυσικὸν θέλημα, οὐχὶ δὲ καὶ τὸ γνωμικὸν καὶ ἦν «θέλων καθ' ἑκατέραν φύσιν, θεϊκῶς καὶ ἀνθρωπίνως, οὐχ ὡς μόνον θέλων ἃ φυσικῶς ὡς Θεὸς ἤθελε». Διότι τότε πῶς ἤθελε νὰ φάγη καὶ νὰ πῖη καὶ νὰ ἀναπαυθῆ; Ἀλλ' ἤθελε καὶ ὡς ἄνθρωπος «οὐκ ἐναντιόητι γνώμης, ἀλλ' ἐν ἰδιότητι τῶν φύσεων»⁽⁵⁶⁾. Ὁ Μάξιμος συνέγραψε πλείστα συγγράμματα ἤτοι Δογματικά καὶ πολεμικά, Ἑρμηνευτικά, Σχόλια εἰς Πατέρας, Ἠθικά καὶ ἀσκητικά, ἐπιστολὰς καὶ τὴν Μυσταγωγίαν ἔργον λειτουργικόν. Ἐκ τούτων περιεσώθησαν εἰς ἡμᾶς ἱκανά. Κατέλαβεν δὲ μὴ καὶ ἐξέχουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν Μυστικῶν θεολόγων ἐρμηνεύσας τὰ κατὰ τὰ τέλη τοῦ πέμπτου καὶ ἀρχὰς τοῦ ἕκτου αἰῶνος τὸ πρῶτον μνημονευόμενα καὶ ψευδῶς εἰς Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην ἀποδιδόμενα συγγράμματα, τὰ περιέχοντα σύστημα μυστικῆς θεολογίας.

4. Μυστικὴ Θεολογία.

1. Ἴνα κατανοηθῶσιν ἡ ἔννοια καὶ αἱ τάσεις καὶ αἱ ὑπερβολαί, εἰς τὰς ὁποίας προϊόντος τοῦ χρόνου ἐξέκλινεν ἡ μυστικὴ θεολογία, δεόν νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι κυρία πηγὴ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς ὀρθοδόξου Θεολογίας εἶναι ἡ Ἁγία Γραφή, ὡς ἐρμηνεύεται αὐτὴ ὑπὸ τῆς ἐν τῇ συνειδήσει τῆς Ἐκκλησίας, τοῖς ὁροῖς τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, τῇ συμφωνίᾳ τῶν Πατέρων (consensus Patrum) καὶ τῇ ἀνέκαθεν καὶ ἀπ' ἀρχῆς πράξει τῆς Ἐκκλησίας ἀποθησαυρισθείσης Ἀποστολικῆς Παραδόσεως. Αἱ δύο αὗται πηγαί, ἐνέχουσαι ἀπόλυτον κύρος ἀποτελοῦσι τὸν ἀντικειμενικὸν κανόνα τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας καὶ πίστεως. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, ὡς ὁ παράγων ὁ προσοικειούμενος τὸν ἀντικειμενικὸν τοῦτον κανόνα καὶ ἀποσαφῶν τοῦτον, ἵνα καταστῆ ἐν ἐπιγνώσει καὶ ἐν βιώματι πίστις, ἔχει ἀναμφιβόλως νὰ ἐπιτελέσῃ ἔργον σημαντικόν. Δι' αὐτοῦ, φωτιζομένου καὶ ὑπὸ τοῦ Πνεύματος, ὁ ἀντικειμενικὸς καθίσταται καὶ ὑποκείμενικὸς κανὼν πίστεως, μεταβαλλόμενος εἰς πείραν νέας ἐν Χριστῷ ζωῆς, φωτίζων μὲν τὴν σκέψιν καὶ χαλιναγωγῶν ἐντὸς τῶν ὑπὸ τοῦ φωτὸς τοῦ ἐκ τοῦ ἀντικειμενικοῦ κανόνος ἐκπεμπομένου τὸ συναίσθημα, κατευθύνων δὲ καὶ τὴν θέλησιν εἰς τὴν ὁδὸν τὴν ἐκ τοῦ κανόνος τούτου καθοριζομένην. Διὰ τῆς ὁμαλῆς δὲ καὶ φυσιολογικῆς τῶν τριῶν τούτων τῆς ψυχῆς δυνάμεων ἐξελίξεως καὶ ἀναπτύξεως ὁ ὑπὸ τῆς νέας ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως φωτισμὸς καὶ ἡ ἐξ αὐτοῦ νέα ζωὴ καθίσταται καὶ κτῆμα τῶν πιστῶν. Ὅταν δὲ μὴ τὸ συναίσθημα θεωρηθῆ ὡς ἄμεσός τις πηγὴ θείας γνώσεως, τότε καὶ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς παραμερίζεται καὶ στερεῖται τῶν πρὸς γνώσιν δικαιωμάτων αὐτοῦ, καὶ αἱ ἀντικειμενικαὶ πηγαὶ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἡ Γραφή καὶ ἡ Ἀποστολικὴ Παράδοσις, ἀποβάλλουσι τὸ κύρος αὐτῶν. Οὕτω

(55) Ἐπιστολὴ Σεργίου πρὸς τὸν Ἀλεξανδρείας Κύρον Mansi XI, 533, 536.

(56) Μαξίμου πρὸς Μασίνον M. 91, 12 καὶ 21 καὶ 73 καὶ Διάλεξις πρὸς Πύρρον M. 91, 301, 308.

προέρχεται ὁ ἄμετρος καὶ ἀξιοκατάκριτος Μυστικισμός. Λέγομεν δὲ ὁ ἀξιοκατάκριτος Μυστικισμός, διότι δὲν πρέπει ὑπὸ τὸν ὄρον τοῦτον Μυστικισμὸς νὰ ἀποδοκιμάζωνται πᾶσαι αἱ μορφαὶ τῆς χριστιανικῆς πείρας, τῆς ἐκδηλουμένης πολλάκις καὶ εἰς ἀσυνήθη θερμότητα συναισθήματος. Ἐφ' ὅσον ὁ Μυστικισμὸς ἐξακολουθεῖ νὰ ἀντλή τὰς ἐμπνεύσεις αὐτοῦ ἐκ τῆς Ἁγίας Γραφῆς, νὰ κρατῆται δὲ καὶ ὑπὸ τῆς μυστηριακῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, κατ' οὐδένα λόγον ἐπιτρέπεται νὰ κατακρίνεται, διότι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ ὑπέπιπτεν εἰς τὴν κατάκρισιν καὶ αὐτὴ ἡ Ἁγία Γραφή. Αὐτὸς ὁ Κύριος λέγων τὸ «ὁ ἔχων ὄτα ἀκούειν ἀκουέτω» (Ματθ. ια' 15) καὶ προσεπικυρῶν τοὺς λόγους τοῦ Ἰησοῦ «ἀκοῆ ἀκούετε καὶ οὐ μὴ συνήτε καὶ βλέποντες βλέπετε καὶ οὐ μὴ ἴδητε» (Ματθ. ιγ' 14), καθιστᾷ σαφές, ὅτι ἐκτὸς τῶν σωματικῶν αἰσθητηρίων ὑπάρχουσι καὶ ἐσωτερικὰ αἰσθητήρια τῆς καρδίας, ἅτινα ἀπαμβλύνονται ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας καὶ οἱ ἐκ τῶν ἀκροατῶν τοῦ λόγου μὴ ἔχοντες ταῦτα κεκαθαρμένα «βλέποντες οὐ βλέπουσι καὶ ἀκούοντες οὐκ ἀκούουσιν οὐδὲ συνιούσι». Πρέπει δέ, ἵνα θέλῃ τις «ποιεῖν τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντος» τὸν Ἰησοῦν, ὅπως γνωρίσῃ «περὶ τῆς διδαχῆς» αὐτοῦ «πότερον ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐστίν» ἢ ὁ Ἰησοῦς ἀφ' ἑαυτοῦ λαλεῖ (Ἰωάν. ζ' 17). Καὶ πρέπει νὰ ἀγαπᾷ τις, ἵνα γνωρίσῃ τὸν Θεόν, διότι «ὁ μὴ ἀγαπῶν οὐκ ἔγνω τὸν Θεόν» (Α' Ἰωάν. δ' 8). Καὶ καθὼς παρατηρεῖ ὁ C. I. Nitzsch⁽⁵⁷⁾ «εἶναι πρόδηλον, ὅτι ὁ θρησκευόν, ὁ πιστεύων ὡς τοιοῦτος εἶναι μυστικός. Οἷοσδήποτε δέ, ὅστις καθιστᾷ τὸν Θεὸν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἀντικείμενον τῆς σκέψεώς του, χωρὶς νὰ ἀγαπᾷ αὐτὸν καὶ νὰ γίνεταί καθαρὸς τῇ καρδίᾳ, δὲν δύναται νὰ γνωρίσῃ αὐτὸν κατὰ τρόπον ζωντανόν». Ἄλλ' ὅταν ἐν τῷ μυστικῷ τὸ συναισθημα ἐξωθηθῇ εἰς ὑπερβολὴν καὶ παραφορὰν, ὁδηγοῦσαν εἰς ἐκστάσεις, διὰ τῶν ὁποίων οὗτος φαντάζεται, ὅτι λαμβάνει νέας ἀποκαλύψεις ὑπερεχούσας τῆς ὑπὸ τῆς Γραφῆς παρεχομένης θείας Ἀποκαλύψεως, ἔχομεν πλέον τὸν πεπλανημένον καὶ ἄμετρον καὶ ἀξιοκατάκριτον Μυστικισμὸν. Ὁ μυστικὸς τότε ὑποτιμᾷ τὴν Γραφήν. Παραθεωρεῖ δὲ καὶ τὰ Μυστήρια ὑπὸ τῆς ὑπερεξογκώσεως τοῦ συναισθήματός του φανταζόμενος, ὅτι ἔρχεται εἰς ἀμεσώτεραν κοινωνίαν μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς χάριτος αὐτοῦ. Πρὸς τί νὰ κρατῆ εἰς χεῖρας τὸν λύχνον τῶν Γραφῶν, ὅταν αὐτὸς ὁ Ἥλιος τῆς δικαιοσύνης ρίπτῃ ἀμέσως τὰς ἐκπάγλους καὶ φωτεινὰς ἀκτῖνας εἰς τὸ ἐσωτερικόν του; Καὶ τίς ἢ ἀνάγκη τῆς διὰ τοῦ μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας θείας Κοινωνίας, ὅταν αὐτὸς κοινωνῇ ἀμέσως καὶ γεύεται αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ; Οὕτω δι' ἄλλης ὁδοῦ καταντᾷ καὶ οὗτος εἰς τὴν αὐτὴν πλάνην, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ὁ ὀρθολογιστῆς, ὅστις μὴ δεχόμενος τὸ κύρος καὶ τὴν ὑπερφυσικὴν θεοπνευστίαν τῆς Γραφῆς πειράται διὰ μόνου τοῦ λογικοῦ του νὰ ἐρευνησῇ καὶ νὰ ἀχθῇ εἰς κατανόησιν τοῦ θείου καὶ τῶν μυστηρίων αὐτοῦ. Μυστικισμὸς ἄμετρος καὶ Ὀρθολογισμὸς, λέγει ὁ Fisher⁽⁵⁸⁾, συμφωνοῦσιν εἰς τὴν ἀπόρριψιν ἀντικειμενικοῦ τινος κανόνος διδασκαλίας, κύρους τινὸς ἐξωτερικοῦ, ὑπερτέρου παντὸς ὑποκειμενικοῦ καὶ ἀτομικοῦ κύρους. Ὁ ἄμετρος Μυστικισμὸς εἰς τὸν θρόνον τοῦ κύρους ἐγκαθιδρύει τὸ συναισθημα· ὁ ὀρθολογισμὸς ἐγκαθιδρύει εἰς αὐτὸν τὸν λόγον. Εἶναι ἀμφότερα διάφοροι μορφαὶ μονομεροῦς ὑποκειμενισμοῦ. Συχνάκις δὲ παρουσιάζουσιν ἐπαλήθευσιν τοῦ ἀξιώματος, καθ' ὃ «τὰ ἄκρα συναντῶνται». Διότι ἕξαισις τοῦ συναισθήματος ἐν τῷ ὀρθολογιστῇ καὶ ἀπόσβεσις τῆς ζέσεως ἐν τῷ μυστικῷ ἄγει τούτους εἰς τὸ νὰ ἀνταλλάξωσι τὰς θέσεις των. Ὁ μυστικὸς ψυχραίνόμενος καθίσταται ὀρθολογιστῆς καὶ ὁ ὀρθολογιστῆς θερμαίνόμενος καθίσταται μυστικὸς.

2. Μετὰ τὰ προεισαγωγικὰ ταῦτα κατανοοῦμεν πλήρως πῶς διέπρεψαν μὲν οἱ πρῶτοι εἰσηγηταὶ τοῦ Μυστικισμοῦ Μακάριος ὁ μέγας καὶ Διάδοχος ὁ Φωτικῆς καὶ Μάξιμος ὁ ὁμολογητῆς, ἐξετιμήθησαν δὲ παρά τινας μονοφυσιτιζούσας τάσεις αὐτῶν τὰ εἰς Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην ἀποδιδόμενα συγ-

(57) Παρὰ Fisher ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 12,

(58) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 13.

γράμματα. Ἐξηγεῖται ἀκόμη καὶ ἡ ὑπερβολικὴ ροπή τινῶν ἐκ τούτων πρὸς τὴν ἀλληγορίαν γενικῶς καὶ τὴν ἀλληγορικὴν ἐρμηνείαν τῶν Γραφῶν εἰδικώτερον. Καὶ ὁ μὲν παλαιότερος πάντων τούτων Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος († 390) συνέγραψε μεταξὺ ἄλλων καὶ πενήκοντα ὁμιλίαις πνευματικᾶς, αἵτινες «εἶναι πολλῆς ἀξίας καὶ μαρτυροῦσιν, ὅτι ἐγράφησαν ὑπὸ πρωτοτύπου, ἀγνοῦ καὶ σοβαροῦ ἀσκητικοῦ πνεύματος ἔχοντος ἀξιόλογον μυστικὴν πτήσιν»⁽⁵⁹⁾. Κατ' αὐτὸν ὁ Θεὸς «διὰ χρηστότητα ἀφραστον καὶ ἀγαθότητα ἀνευνόητον μεταβάλλει καὶ σμικρύνει καὶ ἕξομοιοῖ ἑαυτὸν, σωματοποιῶν κατὰ χώρασιν, ταῖς ἀγίαις ψυχαῖς, ἵνα ὁραθῇ αὐταῖς ὁ ἀόρατος, καὶ ψηλαφηθῇ κατὰ τὴν φύσιν τῆς λεπτότητος τῆς ψυχῆς ὁ ἀψηλάφητος, καὶ αἰσθωνται αὐτοῦ τῆς γλυκύτητος καὶ τῆς χρηστότητος τοῦ φωτός, τῆς ἀρρήτου ἀπολαύσεως αὐτῆ πείρα ἀπολαύσωσιν». Καὶ «ὅταν ἡ ψυχὴ πρὸς τὴν τελειότητα τοῦ πνεύματος κατανήσῃ, τελείως πάντων τῶν παθῶν ἀποκαθαρισθεῖσα καὶ τῷ Παρακλήτῳ Πνεύματι διὰ τῆς ἀρρήτου κοινωνίας ἐνωθεῖσα καὶ ἀνάκρασθεῖσα, καὶ καταξιωθῇ πνεῦμα γενέσθαι συγκεκραμένη τῷ Πνεύματι, τότε ὅλη φῶς, ὅλη ὀφθαλμός, ὅλον πνεῦμα, ὅλον χαρὰ, ὅλον ἀνάπαυσις, ὅλον ἀγαλλίασις, ὅλον ἀγάπη, ὅλον σπλάγχνα, ὅλον ἀγαθότης καὶ χρηστότης γίνεται. Ὡσπερ γὰρ ἐν ἀδύσσω θαλάσσης λίθος πανταχόθεν ὕδατι περιέχεται, οὕτως οὗτοι παντὶ τρόπῳ Πνεύματι ἀγίῳ ἀνακεκραμένοι ἀφομοιοῦνται Χριστῷ»⁽⁶⁰⁾. Σημειωτέον, ὅτι ὁ Μακάριος ποιεῖται πυκνοτάτην χρῆσιν τῆς Ἀγίας Γραφῆς εἰς ὑπὲρ τριακόσια χωρία ταύτης παραπέμπων ἐν ταῖς ὁμιλίαις αὐτοῦ ταύταις.

3. Ὁ δὲ κατὰ τὰ μέσα τοῦ πέμπτου αἰῶνος ἐπίσκοπος Φωτικῆς (τῆς σημερινῆς ἐν Ἡπειρῷ Βελλῆς) Διάδοχος συνέγραψε μεταξὺ ἄλλων καὶ Κεφάλαια γνωστικὰ ἑκατὸν «ἐν οἷς ἐν μυστικίζουσῃ τάσει πραγματεύεται περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐπιτεύξεως τῆς γνώσεως ἥτοι τῆς μοναχικῆς τελειώσεως»⁽⁶¹⁾. Ἀναγινώσκωμεν ἐν τῷ 84 τῶν κεφαλαίων τούτων: «Ὅτε πάσας τὰς ἀρετὰς ὁ τοῦ ἀγῶνος ἄνθρωπος ἐγκομβῶσοιτο καὶ μάλιστα τὴν τελείαν ἀκτημοσύνην, τότε τὴν πᾶσαν αὐτοῦ β^αθ^υτ^ερ^α τινὶ αἰσθήσει περιαιγάζει φύσιν» ἢ χάρις «εἰς ἀγάπην λοιπὸν αὐτὸν πολλὴν περιθάλλουσα». Καὶ ἐν τῷ 87 κεφαλαίῳ: «Ἐὰν οὖν ἀρξώμεθα θερμῷ ζήλῳ τὰς ἐντολάς τοῦ Θεοῦ διαπράττεσθαι, ἅπαντα ἡμῶν τὰ αἰσθητήρια ἐν βαθείᾳ τινὶ αἰσθήσει φωτίζουσα ἢ χάρις, τὰ μὲν ἡμέτερα ὡσπερ καταφλέγει ἐνθυμήματα, ἠδύνουσα δὲ ἡμῶν τὴν καρδίαν ἐν εἰρήνῃ τινὶ φιλίας ἀνευδότου πνευματικᾶ τινα, καὶ οὐκέτι κατὰ σάρκα λογίζεσθαι παρασκευάζει». Καὶ ἐν κεφαλαίῳ 89-91 ἀναγινώσκωμεν: «Διηγῆσατό μοι τις τῶν ἀπλήστῳ τινὶ γνώμῃ ἀγαπῶντων τὸν Θεόν, ὅτι ἐπιθυμήσαντί μοι γνωστῶς γνῶναι τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, παρέσχε τοῦτο ἐν αἰσθήσει πολλῇ καὶ πληροφορίᾳ ὁ ἀγαθός. Καὶ τοσοῦτον τῆς τοιαύτης ἐνεργείας ἡσθόμην, ὥστε ἐπιείεσθαι μὲν τότε τὴν ψυχὴν μετὰ ἀνεκκλήτου τινὸς χαρᾶς καὶ ἀγάπης ἐκβῆναι ἐκ τοῦ σώματος καὶ ἀπελθεῖν τῆς προσκαίρου ζωῆς τὸν τρόπον»⁽⁶²⁾.

4. Πατὴρ ἐν τούτοις τῆς μυστικῆς Θεολογίας ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὑπῆρξεν ὁ ἄγνωστος συγγραφεὺς τῶν εἰς Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην ἀποδιδομένων συγγραμμάτων, ὅστις παρὰ τὸ ὅτι ἀναμιγνύει ἐν τῷ πλήρει συστήματι αὐτοῦ μετὰ χριστιανικῶν καὶ στοιχεῖα ἐκ τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας, οὔτε τὰ δικαιώματα τοῦ νοῦ πρὸς γνῶσιν τοῦ Θεοῦ παραθεωρεῖ, οὔτε τὴν ἀναγκαιότητα τῶν μυστηρίων ἀρνεῖται. Ὁ συγγραφεὺς χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Στεφανίδου⁽⁶³⁾ ὡς πρωτότυπος καὶ οὐχὶ ὡς πλαγιάτωρ ἢ συμμιλητής, μεταχειρίζεται

(59) Δ. Μπαλάνου ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 282.

(60) Ὁμιλίαι πνευματικαὶ ἐκδ. ὑπὸ Στυρ. Ζερβοῦ (Βενετία 1857) Ὁμιλ. τετάρτη σελ. 24-25 καὶ Ὁμιλ. δεκάτη ὀγδόη σελ. 139.

(61) Δ. Μπαλάνου ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 288.

(62) Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν. Ἐκδ. Π. Τζελάτη (Ἀθῆναι 1893) σελ. 158, 159, 160, 161.

(63) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 304.

δὲ τὰ νεοπλατωνικά καὶ χριστιανικά στοιχεῖα κατὰ τρόπον προσωπικόν. Τὸ κύριον δὲ σύγγραμμα αὐτοῦ ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων πραγματειῶν ὑπὸ τοὺς τίτλους: 1) Περὶ τῆς οὐρανίας ἱεραρχίας. 2) Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας. 3) Περὶ θεῶν ὀνομάτων καὶ 4) Περὶ μυστικῆς Θεολογίας. Παρὰ τὸ ὅτι ὁ συγγραφεὺς οὗτος ἐξαιρεῖ τὸν Θεὸν ὡς ἐν θείῳ γνόφῳ καὶ ἐν ἀπροσίτῳ φωτὶ κατοικούντα καὶ ὑπὲρ πάσαν οὐσίαν καὶ γνῶσιν ὄντα, εἶναι ἐν τούτοις ὁ εἰσηγητῆς τῶν τριῶν ὁδῶν, δι' ὧν ἄγεται τις εἰς γνῶσιν τινὰ τῶν θεῶν ἰδιοτήτων, ἥτις ἐπιτυγχάνεται «ἐν τῇ πάντων ἀφαιρέσει καὶ ὑπεροχῇ καὶ ἐν τῇ πάντων ἀϊτίᾳ»⁽⁶⁴⁾. Καθορίζων δ' ἄλλαχού τὴν μέθοδον τῆς «πάντων ἀφαιρέσεως» παραβάλλει αὐτὴν πρὸς σμίλην, διὰ τῆς ὁποίας τὸ εἰς τὰ βῆθη ὀγκώδους τινὸς μαρμάρου ἐμπεφυκὸς ἀγαλμα ἀποκαλύπτομεν ἀφαιρούντες δι' αὐτῆς τὴν συγκαλύπτουσαν αὐτὸ περιττὴν ὕλην καὶ ἐμφανίζοντες τὰς ὑπ' αὐτῆς τέως ἀποκρυπτομένας ὠραιότηας αὐτοῦ⁽⁶⁵⁾. Δὲν ἀρνεῖται λοιπὸν ὁ Διονύσιος καὶ τὰ δικαιώματα τοῦ νοῦ. Δὲν παύει ἐν τούτοις ὁ Θεὸς νὰ εἶναι ὑπὲρ πάσαν οὐσίαν καὶ γνῶσιν «ἢ ὑπερούσιος καὶ κρυφία Θεότης», μόνον δὲ διὰ φωτισμοῦ καὶ καθάρσεως δύναται τις νὰ προσεγγίσῃ «τὸν γνόφον τῆς ἀγνωσίας τὸν ὄντως μυστικὸν» καὶ διὰ τῆς ἀγνοίας τούτ' ἔστιν ἀπ' εὐθείας διὰ τοῦ συναισθήματος γνωρίζει τὸν ὑπὲρ νοῦν, «τῷ παντελῶς ἀγνώστῳ τῇ πάσης γνώσεως ἀνεργεσίᾳ κατὰ τὸ κρεῖττον ἐνούμενος καὶ τῷ μηδὲν γινώσκειν»⁽⁶⁶⁾. Ὁ φωτισμὸς καὶ ἡ κάθαρσις τοῦ ἀνθρώπου ἐξυπηρετεῖται ὑπὸ τῆς ἐπιγείου ἱεραρχίας, «ἣς ἀρχὴ καὶ οὐσία καὶ θεαρχικωτάτη δύναμις αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς ὁ θεαρχικώτατος νοῦς» καὶ ἡ ὁποία ἀποτελουμένη ἐκ τριῶν βαθμῶν, ὡς καὶ ἡ οὐράνιος θεαρχία (ἕξ ἑνῆς μὲν ταγματῶν, εἰς τρεῖς ὁμῶς διακοσμῆσεις κατανεμομένων), ἦτοι ἐπισκόπων, πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, διοχετεύει τὴν θεῖαν γνῶσιν καὶ τὰς θείας δυνάμεις εἰς τὴν ἐπίγειον ἐκκλησίαν. Οὕτως ἐκ τοῦ ἐνὸς Θεοῦ προεβλήθη πρὸς τὰ ἔξω ἡ οὐράνιος ἱεραρχία ἐκ τριῶν τάξεων ἀγγέλων ἀποτελουμένη καὶ ἡ ἐπίγειος ἱεραρχία εἰς τρεῖς καὶ αὕτη διαβαθμίσεις διακρινομένη. Μεταδιδόμενη δὲ ἀπὸ τῆς τελευταίας ταύτης ἡ θεῖα γνῶσις καὶ δυνάμεις διὰ τῶν ἱεουργουμένων ὑπ' αὐτῆς μυστηρίων ἐπανάγεται ἡ ἐκκλησία εἰς τὸν Θεὸν καὶ ἐπιτυγχάνεται ὑπὸ τῶν μετεχόντων τῶν θεῶν μυστηρίων καὶ ἠθικῶς κεκαθαρμένων «ἢ τῆς ἱερᾶς ἀληθείας δρασῆς τε καὶ ἐπιστήμης, ἡ τῆς ἐνοειδούς τελειώσεως ἔνθεος μέθεξις, αὐτοῦ τοῦ ἐνὸς ὡς ἐφικτὸν ἢ τῆς ἐποφίας ἐστίασις, τρέφουσα νοητῶς καὶ θεοῦσα πάντα τὸν εἰς αὐτὴν ἀνατεινόμενον»⁽⁶⁷⁾.

5. Τὸ σύστημα τοῦ Διονυσίου ἔσχε ζηλωτὴν μαθητὴν καὶ συνήγορον Μάξιμον τὸν Ὁμολογητὴν, ὅστις κατὰ τὸν Fisher⁽⁶⁸⁾ συνανέμιξε μετὰ τοῦ μυστικισμοῦ τοῦ καὶ ἠθικόν τι στοιχεῖον κατὰ τὴν περὶ ἐλευθέρας θελήσεως καὶ αὐτεξουσίας ἐκδοχὴν αὐτοῦ. Σχολιάσας τὰ συγγράμματα τοῦ Διονυσίου καὶ ἀπαλλάξας τὴν μυστικὴν Θεολογίαν τῶν νεοπλατωνικῶν ἰδεῶν ἔφερεν αὐτὴν εἰς μεγαλυτέραν ἀρμονίαν πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν διδασκαλίαν⁽⁶⁹⁾. Δυνάμεθα δὲ νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὁ Μάξιμος εἶναι ὁ αὐστηρῶς ὀρθόδοξος ἐκπρόσωπος τῆς μυστικῆς Θεολογίας. Κατ' αὐτὸν «τῶν Ἁγίων Γραφῶν χωρὶς οὐκ ἔστι κατὰ ἀλήθειαν δύναμις νοημάτων θεοπρεπής», θεωρεῖ δὲ τὴν μὲν Παλαιὰν Διαθήκην ὡς τῆς πρακτικῆς μάλλον προνοουμένην φιλοσοφίας, τὴν νέαν δὲ Διαθήκην ὡς καινοῦ μυστηρίου διδάσκαλον καὶ τῆς ἐν ἐκάστῳ τῶν πιστῶν θεωρητικῆς ἕξεως ποιητικῆς. Αὕτη «τὸν νοῦν πρὸς τὸν Θεὸν ἀναβιβάζει»⁽⁷⁰⁾. Ὑπὸ τὸ γράμμα ὁμῶς τοῦ νόμου ὑπάρχει «ἢ φανέρωσις τῆς φυσικῆς θεωρίας, τῆς

(64) Περὶ θεῶν ὀνομ. VII 3 M. 3, 869.

(65) Μυστ. Θεολ. II M. 3, 1025.

(66) Ἀπόθ. III M. 3, 1000 καὶ 1020.

(67) Πρὸβλ. Περὶ θεῶν ὀνομ. 1, 3 καὶ Περὶ οὐραν. ἱεραρχ. 6, 2 καὶ 7, 1 καὶ 4

(68) Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 173. (69) Β. Στεφανίδου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 305.

(70) Περὶ Θεολογίας ἑκατοντάς ἔκτη 82-84.

μυστικῶς ἐγκεκρυμμένης τῇ γράμματι γνώσεως». Ἐπειδὴ δὲ «τὸ γράμμα ἀποκτείνει, τὸ δὲ πνεῦμα ζωοποιεῖ, χρὴ τὸ ἀποκτείνειν πεφυκὸς ἀποκτείνεσθαι πνεύματι ζωοποιῶ»⁽⁷¹⁾. Ἐντεῦθεν ὁ Μάξιμος παρουσιάζεται σφόδρα ρέπων πρὸς τὴν ἀλληγορίαν. Οὕτω κατ' αὐτὸν ἐδ' Ἡρώδης ἐνεργείας τόπον ἐπέχει παθῶν, ὃ δὲ Πιλάτος τῆς ὑπ' αὐτῆς ἠπατημένης ἕξεως· ὃ δὲ Καίσαρ τοῦ σκοτεινοῦ κοσμοκράτορος, οἱ δὲ Ἰουδαῖοι τῆς εἰς «τὴν φθοροποιὸν τυραννίδα τοῦ διαβόλου» δουλωθείσης ψυχῆς⁽⁷²⁾.

6. Ὁ πιστὸς κατὰ τὸν Μάξιμον «ἐξανύων τὴν ἀρετὴν μετὰ τῆς πρεπούσης γνώσεως καὶ ὑποζύγιον ἔχων τὸ σῶμα» ἀπολαύει τοῦ σαββάτου, τὸ ὁποῖον εἶναι «ἡ κατ' ἀρετὴν ἀπαθῆς καὶ εἰρηναία τῆς τε ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος κατάστασις, ἧγουν ἀναλλοίωτος ἕξις»⁽⁷³⁾. «Σάββατα δὲ σαββάτων ἐστὶν ἡρεμία πνευματικῆ ψυχῆς λογικῆς καὶ ἀπ' αὐτῶν πάντων τῶν ἐν τοῖς οὐσι θεοστέρων λόγων τὸν νοῦν συστειλάσης καὶ μόνῳ τῷ Θεῷ κατ' ἐρωτικὴν ἔκστασιν ὀλικῶς ἐνδυσάσης καὶ παντελῶς ἀκίνητον αὐτὸν τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς μυστικῆς Θεολογίας ποιησάσης». «Ἐν πνεύματι δὲ περιτομῇ καρδίας ἐστὶν ἡ τῶν κατ' αἴσθησιν καὶ νοῦν περὶ τὰ αἰσθητὰ καὶ τὰ νοητὰ φυσικῶν ἐνεργειῶν πᾶν τε λῆξ περιπίρεσις»⁽⁷⁴⁾. Ταύτην ἐπιτυχόντες οἱ ἅγιοι «τὸν νοῦν τῆς περὶ τὰ ὄντα πάντα κινήσεως καθαρῶς ἀπολυθέντα καὶ αὐτῆς τῆς καθ' αὐτὸν φυσικῆς ἐνεργείας ἡρεμοῦντα τῷ Θεῷ προσεκόμεσαν καὶ ὀλικῶς πρὸς Θεὸν συναχθέντες ὄλοι δλω Θεῷ ἐγκραθῆναι διὰ τοῦ πνεύματος ἡξιώθησαν». Οὕτω τῷ «πρὸς Θεὸν τὸν νοῦν γνωστικῶ» ἔπεται «ἀναισθησία» ἀπὸ τῶν τῆς σαρκὸς παθῶν καὶ ἡ ψυχὴ αὐτοῦ «γίνεται Θεὸς τῇ μεθέξει τῆς θεϊκῆς χάριτος πασῶν τῶν κατὰ νοῦν τε καὶ αἴσθησιν αὐτῇ τε παυσαμένη καὶ ἑαυτῇ τὰς τοῦ σώματος συναποπαύσασα φυσικὰς ἐνεργείας, συνθεωθέντος αὐτῇ κατὰ τὴν ἀναλογούσαν αὐτῷ μέθεξιν τῆς θεώσεως, ὡς μόνον τὸν Θεὸν διὰ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος φαίνεσθαι». Καὶ «ἐν μὲν τῷ Χριστῷ, Θεῷ ὄντι καὶ Λόγῳ τοῦ Πατρὸς, ὄλον κατ' οὐσίαν οἰκεῖ τὸ πλήρωμα τῆς Θεότητος σωματικῶς, ἐν ἡμῖν δὲ κατὰ χάριν οἰκεῖ τὸ πλήρωμα τῆς Θεότητος, ἠνίκα πᾶσαν ἐν ἑαυτοῖς ἀθροίσωμεν ἀρετὴν καὶ σοφίαν καὶ μηδενὶ τρόπῳ, κατὰ τὸ δυνατόν ἀνθρώπῳ, λειπομένην τῆς πρὸς τὸ ἀρχέτυπον ἀληθοῦς ἐκμιμήσεως»⁽⁷⁵⁾. Οὕτως ἐδ' τοῦ Θεοῦ Λόγος, ἐφάπαξ κατὰ σάρκα γεννηθεὶς, ἀεὶ γεννᾶται θέλων κατὰ πνεῦμα τοῖς θέλουσι· καὶ γίνεται βρέφος ἑαυτὸν ἐν ἐκείνοις διαπλάττων ταῖς ἀρεταῖς· καὶ τοσοῦτον φαινόμενος, ὅσον χωρεῖν ἐπίσταται τὸν δεχόμενον· οὐ φθόνῳ σμικρῶν τοῦ οἰκείου μεγέθους τὴν ἔκφασιν, ἀλλὰ μέτρῳ σταθμίζων τῶν ὄραν ποθούντων τὴν δύναμιν. Οὕτως ἀεὶ καὶ φαινόμενος ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος τοῖς τρόποις τῶν μετοχῶν, ἀεὶ διαμένει κατὰ τὴν ὑπερβολὴν τοῦ μυστηρίου τοῖς πᾶσιν ἀθέατος»⁽⁷⁶⁾.

7. Αὐταὶ εἰσὶν αἱ θεμελιώδεις γραμμαὶ τῆς κατὰ πάντα ὀρθοδόξου καὶ ἐν πλείστοις ἀλληγοριζούσης μυστικῆς Θεολογίας τοῦ Μαξίμου. Τοῦ δὲ εἰς τὰ μυστήρια σεβασμοῦ καὶ τῆς περὶ αὐτῶν ὀρθῆς κατὰ πάντα πίστεως αὐτοῦ πρόκειται δεῖγμα καὶ ἀπόδειξις τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον Μυσταγωγία ἔργον αὐτοῦ, ἐν τῷ ὁποίῳ συμβολικῶς ἐρμηνεύεται ἡ θεία Λειτουργία.

(71) Ἐκατοντ. ἑβδόμη 37 καὶ 39.

(72) Ἐκατ. πρώτη 76.

(73) Ἐκατ. δευτέρα 65.

(74) Πρώτη 39 καὶ 46.

(75) Ἐκ. ἑβδόμη 73, Πρώτη 99, Δευτέρα 88 καὶ 21.

(76) Ἐκατ. τρίτη 7-8.

5. Ὁ περὶ τὰς εἰκόνας ἀγών. ἀγώνων

1. Ἐὰν ἡ καταλήξασα εἰς τὴν Ἑκτὴν Οἰκουμενικὴν Σύνοδον κίνησις ἀνέδειξεν ἀθλητὰς τῆς Ὀρθοδοξίας τὸν Σωφρόνιον καὶ τὸν Μάξιμον, ὁ ἑπακολουθήσας περὶ τὴν προσκύνησιν τῶν εἰκόνων ἀγών ἔσχε πρωταγωνιστὴν Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνόν († πρὸ τοῦ 754), συνεχιστὴν δὲ τούτου Θεόδωρον τὸν Στουδίτην († 826). Τὸ κύριον ἔργον τοῦ Δαμασκηνοῦ ἐπιγράφεται «Πηγὴ γνώσεως» καὶ διαιρεῖται εἰς τρία μέρη. Τὸ πρῶτον ἐκ τούτων ὑπὸ τὸν τίτλον «κεφάλαια φιλοσοφικά», ἀποτελοῦν εἰδὸς τι εἰσαγωγῆς εἰς τὴν δογματικὴν, σύγκειται ἐκ διαλεκτικῶν ὀρισμῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλὰ καὶ μετ' ἀναμίξεως νεοπλατωνικῶν ἰδεῶν. Τὸ δεύτερον «περὶ αἱρέσεων» ἀποτελεῖ ἐπισκόπησιν σύντομον 103 αἱρέσεων. Καὶ τὸ τρίτον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐκδοσίς ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως», τὸ σπουδαιότερον ἐξ ὧν, εἶναι δοκίμιον πλήρους κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον δογματικῆς, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ Δαμασκηνὸς διὰ τῆς ἀριστοτελείου λογικῆς ἐσυστηματοποίησε τὴν ὑπὸ τῶν ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ τῶν μεγάλων Πατέρων, ἰδίᾳ τῶν Καππαδοκῶν διατυπωθεῖσαν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Διὰ τοῦ ἔργου του τούτου ἤσκησεν ὁ Δαμασκηνὸς μεγίστην ἐπίδρασιν εἰς τὴν Θεολογίαν ἀναδειχθεὶς δι' αὐτοῦ πατὴρ τῆς συστηματικῆς Θεολογίας. Μεταφρασθεῖσα ἐπὶ τοῦ πάπα Εὐγενίου Γ' καὶ εἰς τὴν λατινικὴν προσεπόρισεν εἰς τὸν Δαμασκηνόν τὸν ὑπὸ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας ἀναγνωρισθέντα εἰς αὐτὸν τίτλον τοῦ Διδασκάλου, ἐξύψωσε δ' αὐτὸν εἰς βαθμίδα τιμῆς ἰδίᾳ παρὰ τοῖς Σχολαστικοῖς σχεδὸν ἐξισοῦσαν αὐτὸν πρὸς τὸν Αὐγουστίνον. Ἡ τάσις τῆς διανοίας τοῦ Δαμασκηνοῦ χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Fisher⁽⁷⁷⁾ ὡς σχολαστικοῦ τινος θεολόγου ὑπὸ τὴν τεχνικὴν τοῦ δρου σημασίαν. Ἐν τῇ περὶ τῆς Τριάδος καὶ τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίᾳ ἀκολουθεῖ τοὺς ἀρχαίους Πατέρας καὶ τὴν προσφάτως ὑπὸ τοῦ Λεοντίου καὶ τοῦ Μαξίμου διανοιχθεῖσαν ὁδόν. Ἐν τῇ Ἀνθρωπολογίᾳ εἶναι διχοτομιστής, διακρίνει δὲ μεταξὺ τοῦ «κατ' εἰκόνα» καὶ τοῦ «καθ' ὁμοίωσιν» τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Ἐν τῇ Ἐσχατολογίᾳ εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ὀρθόδοξος καὶ οὐδὲ κἄν ἀναφέρει τὰς περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων θεωρίας τοῦ Ὀριγένους. Ὡς πρὸς τὴν ἀπολύτρωσιν ὑποστηρίζει, ὅτι ὁ θάνατος τοῦ Χριστοῦ εἶναι θυσία προσενεχθεῖσα εἰς τὸν Θεὸν καὶ οὐχὶ λῦτρον καταβληθὲν εἰς τὸν σατανᾶν, ὡς ἐδέχετο ἰδίᾳ Γρηγόριος ὁ Νύσσης. Ἐκ τῶν μυστηρίων διαπραγματεύεται μόνον τὸ Βάπτισμα καὶ τὴν Εὐχαριστίαν, καθὼς καὶ ἕτερα τινὰ σχετιζόμενα πρὸς τὴν λατρείαν. Δὲν ποιεῖται ὁμῶς εἰδικὴν διαπραγμάτευσιν περὶ Ἐκκλησίας, περὶ χάριτος καὶ περὶ τῶν πέντε μυστηρίων.

2. Ὁ Δαμασκηνὸς συνέγραψε μετὰξὺ ἄλλων καὶ τὰ «Ἱερὰ παράλληλα», ἔργον ἀσκητικόν, ἀποτελούμενον ἐκ συλλογῆς γραφικῶν καὶ πατερικῶν χωρίων δογματικοῦ καὶ ἠθικοῦ περιεχομένου, καθὼς καὶ Ἐκλογὰς εἰς τὰς 14 ἐπιστολάς τοῦ Παύλου, ἐν αἷς ἀκολουθεῖ κυρίως τὸν Χρυσόστομον, δευτερευόντως δὲ καὶ τὸν Θεοδώρητον καὶ Κύριλλον Ἀλεξανδρείας. Διὰ τῶν τριῶν ὁμῶς λόγων αὐτοῦ «πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας» ἀνέπτυξε τὴν περὶ τῶν εἰκόνων ὀλόκληρον Θεολογίαν, τὴν ὁποίαν ἡ ἑβδόμη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἔθεσεν ὡς βάσιν τῶν ἀποφάσεων αὐτῆς⁽⁷⁸⁾.

3. Ἄλλ' ὁ Δαμασκηνὸς διέπρεψε καὶ ὡς ποιητὴς κανόνων, ἐπιτυχῶν ὡς οὐδεὶς ἄλλος νὰ ἐντυπώσῃ εἰς εὐμνημονεύτους στίχους τὴν σφραγίδα τοῦ βαθέως δογματικοῦ καὶ ἀκριβολογικοῦ πνεύματός του. Εἰς βραχυλόγους ἐν τοῖς ποιήμασιν αὐτοῦ ἀφορισμοὺς κατάρθωσε νὰ διατυπώσῃ τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἰδίᾳ δὲ τὸ δόγμα περὶ ἀσυγχύτου ἐνώ-

(77) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 174.

(78) Β. Στεφανίδου ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 308.

σεως τῶν δύο φύσεων ἐν τῷ ἐνανθρωπήσαντι Λόγῳ, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει ἀνάγλυφον ἐν τῷ λειτουργικῷ κύκλῳ ἀπὸ τῆς Βηθλεὲμ μέχρι τοῦ Γολγοθᾶ καὶ τῆς Ἀναλήψεως, ἐπανέρχεται δὲ εἰς αὐτὸ ἐξαίρων τὸν Σταυρὸν καὶ τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου ἐν τῇ Ὀκτωήχῳ. Ὡς μελωδὸς ἐξ ἄλλου τονίζων καὶ τὰ μέλη τῶν οὐς συνέθετεν ὕμνων ἐμφανίζεται κατέχων τὰ σκῆπτρα, ὑπερέχων ὡς φαίνεται καὶ αὐτοῦ τοῦ Ρωμανοῦ, μὴ ὑπολειπόμενος δὲ καὶ τοῦ ποιητοῦ τσοῦτων εἰρμῶν Ἀνδρέου τοῦ Κρήτης, ὡς δύναται τις νὰ εἰκάσῃ ἐκ τοῦ ὑπὸ τῆς παραδόσεως ἀποδιδομένου εἰς αὐτὸν ἀνακαινιστικοῦ ἔργου ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ μουσικῇ.

4. Τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν εἰκονομάχων εἰς τὴν δευτέραν φάσιν αὐτοῦ συνέχισε Θεόδωρος ὁ Στουδίτης, ἡγούμενος τῆς ἐπ' αὐτοῦ εἰς νέαν ἀκμὴν ἀχθείσης μονῆς τοῦ Στουδίου. Συνέγραψεν οὗτος πραγματείας, τῶν ὁποίων ἡ μεγαλυτέρα ἐπιγράφεται «Λόγοι ἀντιρρητικοί». Ὁ Θεόδωρος κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽⁷⁹⁾ ἀντέστρεψε τὸ ἐπιχείρημα τῶν εἰκονομάχων, ὅτι αἱ εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ ἀποτελοῦσι Χριστολογικὴν αἵρεσιν, ὑποστηρίζας, ὅτι ὅλως τοῦναντίον οἱ εἰκονομάχοι μὴ δεχόμενοι τὸ δυνατόν τῆς ἐξεικονίσεως τοῦ Χριστοῦ ἀρνούνται ἀναγκαίαν ἰδιότητα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως αὐτοῦ, ἣτις εἶχε μορφήν καὶ χαρακτηριστικὰ ἀνθρώπινα, ὑποκείμενα ὡς καὶ παντὸς ἄλλου ἀνθρώπου εἰς ἐξεϊκόνισιν, καὶ περιπίπτουσιν οὕτως αὐτοὶ εἰς Χριστολογικὴν αἵρεσιν. Ἐν τῷ ἀγῶνί του τούτῳ ὁ Θεόδωρος ὑπέστη καὶ διώξεις ραβδισθεῖς καὶ φυλακισθεῖς, ἐν τέλει δὲ καὶ ἐξορισθεῖς εἰς Μετώπην, Βονέταν καὶ Σμύρνην. Ὁ Θεόδωρος ἔγραψε καὶ Κατηχήσεις, ἃς ἐξεφώνει πρὸς τοὺς μοναχοὺς κατὰ τὰς κατηχητικὰς περιόδους τῆς μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν καὶ μετὰ τὴν ἐκλειψιν τῆς τάξεως τῶν Κατηχομένων διετηρήθη ἡ περίοδος τῆς Κατηχήσεως, καθ' ἣν ἐξεφωνοῦντο λόγοι δογματικοῦ συνήθως περιεχομένου, καλούμενοι Λόγοι κατηχητήριοι ἢ Κατηχήσεις. Ἐπὶ πλέον ἔχομεν καὶ ἄλλους λόγους τοῦ Θεοδώρου, καθὼς καὶ ἐπιστολάς αὐτοῦ, συνέταξε δὲ καὶ μοναχικὸν κανόνα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Ἀσκητικῶν τοῦ μεγάλου Βασιλείου (Διαθήκη, Ὑποτύπωσις τῆς καταστάσεως τῆς μονῆς Στουδίου), ὅστις κατέστη ἡ βᾶσις τῶν τυπικῶν καὶ πολλῶν ἄλλων μονῶν ἐν τε τῷ Βυζαντινῷ κράτει καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ⁽⁸⁰⁾. Ἐκτὸς τούτων ὁ Θεόδωρος μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Ἰωσήφ, τοῦ μετέπειτα ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, κατέλαβεν ὑπερέχουσαν θέσιν μετὰ τῶν ὑμνογράφων τοῦ Στουδίου. Μετὰ τοῦ Θεοδώρου κλείει ἡ περίοδος τῶν συγγραφέων τῶν περὶ τὰς ἑπτὰ Οἰκουμενικὰς Συνόδους ἀκμασάντων ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἐκπροσωπούντων τὴν παλαιὰν ταύτης Θεολογίαν.

6. Ἡ Θεολογία τῆς Δύσεως.

1. Ὁ τέταρτος καὶ πέμπτος αἰὼν ὑπῆρξεν ἐποχὴ ἀκμῆς τῆς Θεολογίας καὶ ἐν τῇ Δύσει. Προδήλως ὁμοῦς ἡ λατινικὴ Θεολογία ἐδέξατο σοβαράν, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ ἄμεσον, τὴν ἐπίδρασιν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς Θεολογίας. Ὁφείλεται δὲ τοῦτο ἄφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὸ ὅτι οἱ κατὰ τῶν Τριαδικῶν καὶ Χριστολογικῶν καὶ τῶν ἄλλων αἰρέσεων ἀγῶνες διεξήχθησαν κυρίως καὶ μάλιστα ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἐν αὐτῇ ἐκ τῶν ἀφορμῶν τούτων ἀνεπτύχθη ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία καὶ ἡ θεολογικὴ σκέψις· ἄφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸ ὅτι τινὲς τῶν ἐν τῇ Δύσει Πατέρων καὶ συγγραφέων, οἱ ὁ Πικταύων Ἰλάριος, ὁ Ἰερώνυμος καὶ ὁ Ρουφίνος, ἐπισκεψάμενοι τὴν Ἀνατολὴν ἐξέμαθον τὰ ἑλληνικὰ καὶ δι' αὐτῶν ἡ ἑλληνικὴ θεολογικὴ σκέψις διωχετεύθη καὶ εἰς τὴν Δύσιν. Καὶ ὁ μὲν Πικταύων Ἰλάριος († 368) τυχὼν πρὸ τῆς εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἐπιστροφῆς αὐτοῦ μεγάλης μορφώσεως ἀνεδείχθη ὑπερασπιστὴς τῆς τοῦ Μ. Ἀθανασίου Θεολογίας, εἰς τὰ συγγράμματα αὐτοῦ περὶ Τριάδος (de trinitate) καὶ περὶ Συνόδων (de

(79) Ἐνθα ἀνωτ. σελ. 239.

(80) Β. Στεφανίδου ἀπόθ. σελ. 309.

Synodis) καταπολεμήσας τὸν Σαβελλιανισμόν καὶ τὸν Ἀρειανισμόν καὶ ὑπερασπίσας τὴν πίστιν τῆς Νικαίας. Ἐπὶ πλέον συνέγραψε καὶ ἐρμηνευτικά ἔργα, ἐξ ὧν διεσώθη πλήρης ἢ εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον ἐξήγησις, ἐν μέρει δὲ καὶ ἡ ἐρμηνεία εἰς τοὺς Ψαλμοὺς. Εἰς τὰ ἔργα του ταῦτα ὁ Ἰλάριος ἐδέξατο ἐμφανῆ τὴν ἐπίδρασιν ἀπὸ τοῦ Ὁριγένους⁽⁸¹⁾. Γενικῶς δὲ οἱ Λατῖνοι Πατέρες ἀκολουθοῦντες ἐν πολλοῖς τοὺς ἐν τῇ Ἀνατολῇ Ἑλληνας ἐρμηνευτὰς πλείστον ἀπολείπουνται τούτων, μέχρι δὲ τοῦ τέλους τοῦ Δ' αἰῶνος περιωρίζοντο εἰς τὴν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασιν τῆς Π. Δ. Ὁ δὲ Ρουφῖνος († 410) παρακολουθήσας ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τὰς παραδόσεις Διδύμου τοῦ Τυφλοῦ ὑπῆρξε θαυμαστής τοῦ Ὁριγένους τοῦ ὁποῖου μετέφρασε διάφορα ἔργα, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ τὸ Περί ἀρχῶν. Ὡσαύτως μετέφρασεν εἰς τὴν λατινικὴν καὶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τοῦ Εὐσεβίου, τοὺς κατὰ Πλάτος καὶ κατ' ἐπιτομίαν ὄρους τοῦ μ. Βασιλείου, καθὼς καὶ ἄλλα τινά.

2. Ἑλληνικῶν ἔργων μεταφραστῆς ὑπῆρξε καὶ ὁ Ἱερώνυμος († 420). Θαυμαστής τοῦ Ὁριγένους ἐν ἀρχῇ, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν δὲ τοῦ Ἐπιφανίου μετατραπείς εἰς σφοδρὸν ἀντιωριγενιστὴν μετέφρασεν εἰς τὴν λατινικὴν τὸ περὶ ἑβραϊκῶν ὀνομάτων τοῦ Ὁριγένους, καθὼς καὶ πλείστας ἐξηγητικὰς ὁμιλίας αὐτοῦ, ὅπως καὶ τὸ Περί ἀρχῶν, ὅπερ δυστυχῶς ἀπωλέσθη. Ἐκτὸς τούτων μετέφρασε τὸ δεύτερον μέρος τῶν χρονικῶν τοῦ Εὐσεβίου, ὅπερ συνεπλήρωσε καὶ ἐξέτεινε μέχρι τοῦ 387, καὶ μεταξύ ἄλλων τὸ περὶ Ἁγίου Πνεύματος ἔργον Διδύμου τοῦ τυφλοῦ. Εἰς τὸν Ἱερώνυμον ὁμως, μορφωθέντα ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὅπου ἠκρόασθη ἑλθὼν τὸ 379 εἰς Κωνσταντινούπολιν Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ ἐγνωρίσθη προσωπικῶς μετὰ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ὀφείλει πλείστα ἢ ἐν τῇ Δύσει ἐρμηνεία τῆς Γραφῆς. Γνώστης τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς ἑβραϊκῆς γλώσσης, διακρινόμενος δὲ καὶ διὰ τὴν ἀξιοθαύμαστον αὐτοῦ φιλοπονίαν, ἔφερον εἰς πέρας τὸ κάλλιστον ἔργον αὐτοῦ, τὴν μετάφρασιν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐκ τοῦ ἑβραϊκοῦ πρωτοτύπου, ὅπερ ἀντικατέστησε βαθμηδὸν τὴν παλαιότεραν ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ μετάφρασιν, τὴν γνωστὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα *Itala*. Πλὴν δὲ ταύτης ἐπεχείρησεν ὁ Ἱερώνυμος καὶ διόρθωσιν τῆς μεταφράσεως τῆς Καινῆς Διαθήκης, συνέταξε καὶ ἐρμηνείας εἰς τὴν Γένεσιν, τὸν Ἐκκλησιαστήν, τοὺς Προφῆτας, τὸ κατὰ Ματθαῖον, τὴν πρὸς Γαλάτας, Ἐφεσίους, Τίτον καὶ Φιλήμονα ἐπιστολάς, σύντομον ὑπόμνημα εἰς τοὺς Ψαλμοὺς καὶ πεντήκοντα διδασκτικὰς ὁμιλίας εἰς αὐτούς. Ὁ ἐρμηνευτικὸς δὲ τρόπος αὐτοῦ εἶναι γραμματικὸς καὶ ἱστορικὸς, δὲν ὀκνεῖ ὁμως νὰ ποιῆται χρῆσιν καὶ τῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας. Καὶ ἐγένετο μὲν κατὰ θεωρίαν πολέμιος τῶν ἐρμηνευτικῶν ἀρχῶν τοῦ Ὁριγένους, ἐν τῇ πράξει ὁμως «ὑπερβαίνει ἐνίοτε τὸν Ὁριγένη εἰς αὐθαίρετον ἀλληγορίαν»⁽⁸²⁾. Ὁ Ἱερώνυμος ἀναντιλέκτως ὑπῆρξε πολυμαθέστατος, ὅσονδήποτε δὲ καὶ ἂν χαρακτηρισθῶσιν ὡς ὑπερβολικοὶ οἱ δι' αὐτὸν ἐπαινετικοὶ λόγοι τοῦ Αὐγουστίνου «*Quod Ieronimus nesciuit nullus mortalium scivit*», δὲν δύναται νὰ ἀμφισβητηθῇ, ὅτι οὐδεὶς ὑπερέβαλεν ἐξ ἐπόψεως γνώσεων αὐτὸν ἐν τῇ Δύσει. Διὰ τῶν πολεμικῶν ἔργων αὐτοῦ ὁ Ἱερώνυμος κατεπολέμησε τοὺς Λουκιφριανούς, ἀξιοῦντας, ἵνα οἱ ἀπὸ τῶν Ἀρειανῶν ἐπιστρέφοντες ἐπίσκοποι γίνωνται δεκτοὶ ὡς λαϊκοί, τὸν Ἐλβίδιον διαμφισβητοῦντα τὴν ἀειπαρθενίαν τῆς Θεοτόκου, τὸν Ἰοβινιανὸν διαμφισβητήσαντα τὴν ὑπεροχὴν τῆς παρθενίας, τὸν Βιγιλάντιον γράψαντα κατὰ τῆς τιμῆς τῶν ἁγίων καὶ τινῶν ἐθίμων τῆς ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας καὶ λατρείας καὶ τοὺς Πελαγιανούς. Ἐκ δὲ τῶν ἱστορικῶν ἔργων αὐτοῦ τὸ σπουδαιότερον ὑπῆρξε τὸ *de viris illustribus*, ὅπερ κατέστησεν αὐτὸν πατέρα τοῦ μετέπειτα διακριθέντος μαθήματος τῆς Θεολογίας τοῦ γνωστοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα Πατρολογία ἢ Ἐκκλησιαστικῆ Γραμματολογία καὶ τὸ ὁποῖον συνεχίσθη ἔπειτα ὑπὸ τοῦ ἐν Μασσαλίᾳ πρεσβυτέρου Γεναδίου, συμπληρώσαντος καὶ

(81) Fisher ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 131.

(82) Δ. Μπαλάνου ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 456.

ἐκτείναντος αὐτὸ μέχρι καὶ τοῦ πέμπτου αἰῶνος διὰ τῆς προσθήκης 98 ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων.

3. Σχεδὸν σύγχρονος καὶ κατὰ δέκα ἔτη πρεσβύτερος τοῦ Ἱερωνύμου, ἀποθανὼν ὁμοῦ πολὺ ἐνωρίτερον τούτου, ὑπῆρξεν ὁ διαπρέψας ἐν τῇ διοικήσει αὐτοῦ ἀρχιεπίσκοπος Μεδιολάνων Ἀμβρόσιος († 397). Ἀρτίως μεμορφωμένος εἰς τε τὴν θύραθεν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν φιλολογίαν πρὶν ἢ γίνῃ ἐπίσκοπος καὶ πρὶν ἢ βαπτισθῆ κατ' αὐτὰς τὰς παραμονὰς τῆς χειροτονίας αὐτοῦ εἶχε μεταφράσει τὸ περὶ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου τοῦ Ἰωσήπου ἔργον, καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ τέσσαρα βιβλία τῶν Βασιλειῶν. Συνέγραψεν ἐρμηνευτικά, δογματικά, ἠθικὰ ἔργα, καθὼς καὶ λόγους, ἐπιστολὰς καὶ ὕμνους. Καὶ ἐν μὲν ταῖς ἐρμηνείαις αὐτοῦ εἰς τὴν Ἑξαήμερον, εἰς μέρη τινὰ τῆς Γενέσεως, εἰς τινὰς Ψαλμοὺς καὶ εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγέλιον, δὲν ἀδιαφορεῖ μὲν καὶ πρὸς τὴν γραμματικὴν ἐρμηνείαν, ἐπιζητεῖ ὁμοῦ περισσώτερον διὰ τῆς ἀλληγορικῆς καὶ μυστικῆς ἐρμηνείας τοῦ Ὠριγένους νὰ ἐξάγῃ πρακτικὰ καὶ ἠθικὰ διδάγματα. Εἰς δὲ τὰ δογματικὰ αὐτοῦ ἔργα (de fide, de spiritu sancto κλπ.) ἐξαφῆται κατὰ τὸν Fisher⁽⁸³⁾ ἐκ τῆς θεολογίας τοῦ Μ. Ἀθανασίου καὶ ἄλλων τῆς Ἀνατολῆς Πατέρων, μόνον δὲ ὡς πρὸς τὸ περὶ ἀμαρτίας καὶ τῆς σχέσεως τοῦ αὐτεξουσίου πρὸς τὴν θεϊαν χάριν ἀπομακρύνεται τῆς διδασκαλίας τῶν Ἑλλήνων Πατέρων καὶ προπαρασκευάζει τὴν ὁδὸν, ἣν ἔπειτα ἠκολούθησεν ὁ Αὐγουστίνος. Σπουδαίαν τοῦ Ἀμβροσίου συμβολὴν εἰς τὰς περὶ τὴν Λειτουργικὴν καὶ Κατηχητικὴν σπουδὰς ἔχομεν τὰ δύο ἔργα αὐτοῦ de mysteriis καὶ de sacramentis⁽⁸⁴⁾, ἅτινα εἶναι Κατηχήσεις μυσταγωγικαί, ἀπευθυνθεῖσαι πρὸς νεοφωτιστοὺς καὶ πληροφοροῦσαι ἡμᾶς περὶ πολλῶν σημείων τῆς συγχρόνου του μορφῆς τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἀλλὰ καὶ ὡς ἐκκλησιαστικὸς ρήτωρ ὁ Ἀμβρόσιος ἤσκει μεγίστην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν ἀκροατῶν αὐτοῦ, ὡς μαρτυρεῖ ἐξ ἰδίας πείρας ὁ Αὐγουστίνος⁽⁸⁵⁾, εἰ καὶ ἡ φωνὴ μὲν αὐτοῦ ἦτο φυσικῶς ἀσθενής, ἡ δὲ ἐνόητος τοῦ λόγου του διεσπᾶτο οὐχὶ σπανίως διὰ παρεκβάσεων. Εἰς τοὺς περιφήμους ὁμοῦ λόγους του de Basilicis tradendis ἔχομεν λαμπρὰ ὑποδείγματα δυνάμεως λόγου, τέσσαρες δὲ λόγοι του ἐπιτάφιοι τυγχάνουσιν ἀξιωματικῶν καὶ οἱ δύο ἐκ τούτων, ἦτοι οἱ πρὸς τοὺς αὐτοκράτορας Οὐαλεντινιανὸν καὶ Θεοδόσιον ἐχαρακτηρίσθησαν ὡς θαυμάσια τεμάχια ρητορείας. Παράλληλον πρὸς τοὺς ἐξ περὶ ἱερωσύνης λόγους τοῦ Χρυσοστόμου θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ τὸ ἔργον τοῦ Ἀμβροσίου de officiis ministrorum ἐκ βιβλίων τριῶν.

4. Ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς θεολογίας ἐν τινι μέτρῳ ὑπέστη κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽⁸⁶⁾ καὶ ὁ Αὐγουστίνος († 430), ὅστις ἐν τούτοις ἠδυνήθη νὰ διατηρήσῃ καὶ ἀνεξαρτησίαν ἔναντι αὐτῆς καὶ νὰ διανοίξῃ νέαν ὁδὸν διὰ τὴν δυτικὴν θεολογίαν. Ἡ διάνοις του ἦτο ἐν συνεχείᾳ κινήσει. Βαθὺς διανοούμενος «κατέστη ἀπαράμιλλος διὰ τὴν ὀξύτητα τοῦ πνεύματός του, τὴν βαθύτητα, τὴν διαλεκτικὴν του δεξιότητα καὶ τὴν πρωτοτυπίαν»⁽⁸⁷⁾. Συνέγραψεν καὶ πλείστα ἔργα ἀναπακρινόμενα εἰς τὰς πρακτικὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς του. Ἡ ἐπίδρασις του ἐπὶ τῆς καθόλου θεολογίας τῆς Δύσεως ὑπῆρξε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι παμμεγίστη. Αὐτὸς ὁ Λούθηρος, ὡς λέγει, ἔμαθε παρὰ τοῦ Αὐγουστίνου περισσώτερον παρὰ ἀπὸ οἰουδήποτε ἄλλου μὴ βιβλικὸν συγγραφέα. Ὁ δὲ Καλβίνος παραθέτει αὐτόν, ὡς λέγει, συχνότερον οἰουδήποτε ἄλλου ὡς τὸν ἀριστον καὶ πιστότατον συγγραφέα τῆς ἀρχαιότητος⁽⁸⁸⁾. Αἱ ἰδέαι του δὲν παρέμειναν ἀμετάβλητοι καὶ αἱ Retractationes (= ἀναθεωρήσεις) αὐτοῦ, σύγ-

(83) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 132.

(84) Τοῦ τελευταίου τούτου ἔργου ἡ γνησιότης διαμφισβητηθεῖσα ἐπὶ μακρὸν ὑποστηρίζεται ἐν τοῖς ἐσχάτοις χρόνοις ἰσχυρῶς.

(85) Confessiones V 13. (86) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 309.

(87) Δ. Μπαλάνου ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 480.

(88) Fisher ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 176. Καλβίνου Institut. IV, XIV, 26.

γραμμα ἐκ δύο βιβλίων καὶ μοναδικὸν εἰς τὸ εἶδος του, ἀποτελοῦσιν ἀναθεώρησιν καὶ ἐν μέρει διόρθωσιν γνῶμῶν αὐτοῦ εἰς πρωϊμώτερον χρόνον ἐξενεχθεισῶν. Μολονότι δέ, ὅτε ἦτο νέος, εἶχε σπουδάσει τὴν Διαλεκτικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους, ἢ φιλοσοφία του ἔρρεπε πρὸς τὸν Νεοπλατωνισμόν. Θεωρῶν ὡς μόνως ἐγκύρους καὶ ἀλαθήτους πηγὰς τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας τὴν Γραφὴν καὶ τὴν Παράδοσιν, ἐτόνιζε μὲν ἐξ ἑνὸς τὴν θεοπνευστίαν τῆς Γραφῆς, ἐξῆρεν ὁμως ἐξ ἑτέρου καὶ τὸ κύρος τῆς Ἐκκλησίας διακηρύττων, ὅτι «δὲν θὰ ἐπίστευον εἰς τὸ εὐαγγέλιον, ἐὰν μὴ τὸ κύρος τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας ἐκίνοι με πρὸς αὐτό»⁽⁸⁹⁾. Τὴν Ἐκκλησίαν ἐθεώρει ὡς ὀργάνωσιν συνδεομένην μετὰ τῶν Ἀποστόλων διὰ τῶν ἀποστολικῶν θρόνων, μεταξὺ τῶν ὁποίων προέχουσιν θεσιν κατέχει ὁ τῆς Ρώμης. Ἐν δὲ τῷ λαμπρῷ ἀπολογητικῷ ἔργῳ αὐτοῦ (le civitate Dei, ἐν τῷ ὁποίῳ εἰς εἴκοσι δύο βιβλία τονίζει, ὅτι καθ' ὅλας τὰς φάσεις τῆς ἱστορίας διήκει κυβερνώσα τὸν κόσμον ἢ θεία Πρόνοια ὀδηγοῦσα πρὸς τελικὸν θρίαμβον τῆς πίστεως καὶ τῆς δικαιοσύνης, ἐξαίρων ὅτι ἡ «civitas Dei» εἶναι ἡ Ἐκκλησία, ὑποστηρίζει, ὅτι τὸ κράτος ὑποχρεοῦται νὰ προστατεύῃ αὐτὴν συνεργοῦν ἐναντίον τῶν αἰρετικῶν καὶ παντὸς προσβάλλοντος τὴν νόμιμον ἐξουσίαν αὐτῆς. Ἐντεῦθεν τόσον ὁ Στεφανίδης⁽⁹⁰⁾, ὅσον καὶ ὁ Fisher⁽⁹¹⁾, ὑποστηρίζουσιν ἐκεῖνος μὲν, ὅτι ὁ Αὐγουστίνος διὰ τοῦ συγγράμματός του τούτου συνετέλεσεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν κοσμοκρατορικῶν ἰδεῶν τῶν παπῶν, οὗτος δέ, ὅτι αἱ περὶ Ἐκκλησίας καὶ τῶν θεσμῶν αὐτῆς ἰδέαι τοῦ Αὐγουστίνου ἐνεσωματώθησαν εἰς τὸ ρωμαιοκαθολικὸν σύστημα τοῦ ἱεραρχικοῦ κράτους καὶ τῆς μυστηριακῆς χάριτος. Πράγματι ὁ Αὐγουστίνος γράφων κατὰ τῶν Δονατιστῶν, ἐξαρτῶντων τὸ κύρος τοῦ βαπτίσματος καὶ τῶν μυστηρίων γενικῶς ἐκ τῆς ὀρθοδοξίας καὶ ἠθικῆς τοῦ τελειουργούντος αὐτὰ, ὑπεστήριξε μὲν ὀρθῶς, ὅτι ταῦτα ὡς μέσα τῆς χάριτος δρῶσιν ἀντικειμενικῶς ἐνεργοῦντα χάριν τοῦ ἰδρυτοῦ των Χριστοῦ καὶ ἀνεξαρτήτως τῆς ἀξίας τοῦ λειτουργοῦ, κατήντησεν ὁμως εἰς ὑπερβολὴν, υἱοθετηθεῖσαν ὑπὸ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας, διατεινόμενος, ὅτι ταῦτα διατηροῦσι τὴν ἰσχὺν αὐτῶν κἂν ἐτι τελεσθῶσιν ἐκτὸς τῆς ἐκκλησίας, μένοντα μὲν ἀνεέργητα, ἐφ' ὅσον ὁ ὑπὸ αἰρετικῶν βαπτισθεὶς ἢ χειροτονθεὶς παραμένει ἐκτὸς τῆς ἐκκλησίας, ἀνακτῶντα ὁμως πλήρη τὴν δύναμιν αὐτῶν, ὅταν οὗτος ἐπιστρέψῃ εἰς αὐτὴν καὶ διὰ τοῦτο δὲν πρέπει ταῦτα νὰ ἐπαναλαμβάνωνται, ἅτε ἀποτυποῦντα σφραγιδαίνα ἀνεξάλειπτον. Ἐπὶ τῆς θεωρίας ταύτης ἡ δυτικὴ ἐκκλησία ἐστήριξε κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽⁹²⁾ τὴν ὑπεροχὴν τοῦ κλήρου ἀπέναντι τῶν λαϊκῶν καὶ τὴν δικαστικὴν ἐξουσίαν τῆς ἐκκλησίας ἐπὶ τῶν αἰρετικῶν καὶ σχισματικῶν.

5. Ἐν τῇ περὶ Τριάδος διδασκαλίᾳ αὐτοῦ ὁ Αὐγουστίνος ἐπιμένει ὀρθοδόξως ἐπὶ τῆς ἐνότητος τῶν τριῶν προσώπων, δεχόμενος μίαν οὐσίαν ἐν τῇ θεότητι καὶ εἰσηγούμενος, ὅτι μόνον διότι στερούμεθα λόγων πρὸς ἔκφρασιν τῆς διακρίσεως μεταξὺ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, καθὼς καὶ μεταξὺ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, ὁμιλοῦμεν περὶ τριῶν προσώπων. «Λέγομεν τρία πρόσωπα οὐχὶ διότι ἐν ἀκριβεῖ δύναται οὕτω νὰ λεχθῇ, ἀλλὰ διότι δὲν πρέπει νὰ τηρῶμεν σιγὴν». Λέγομεν δὲ ὅτι ἕκαστον πρόσωπον εἶναι παντοδύναμον, «δὲν ὑπάρχουσιν ὁμως τρία παντοδύναμα»⁽⁹³⁾. Πάντως ἡ διδασκαλία αὐτοῦ περὶ Τριάδος χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Fisher ὡς συγγενῆς πρὸς τὴν τοῦ Μ. Ἀθανασίου⁽⁹⁴⁾. Ὑπῆρξεν ὁμως ὁ Αὐγουστίνος πρῶτος εἰσηγητῆς τῆς περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ διδασκαλίας, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι θὰ διαφυλάττηται ἡ Μοναρχία ἐν τῇ θεότητι. Ἀναζητῶν δηλαδὴ ὅπως διὰ θεολογικῆς θεωρίας ἐπὶ τῇ βάσει ἀναλογιῶν ἐκ τῶν παρὰ τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι φαινομένων ἀποσαφήσῃ πῶς τὸ μυστήριον τῶν ἐκ τοῦ Πατρὸς προόδων τῶν δύο ἄλλων προσώπων, μετ' ἐπανειλημμένας

(89) Cont. Epist. Manich. 5.

(90) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 309.

(91) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 176.

(92) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 310.

(93) De Trinitate V c. 8 καὶ 9.

(94) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 178.

ἀποπείρας κατέληξεν εἰς τὴν ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ τριάδα, τὴν ἐκ τῆς μνήμης, τῆς νοήσεως καὶ τῆς βουλήσεως ἀποτελουμένην. Τὰ τρία ταῦτα στοιχεῖα ἀποτελοῦσι κατὰ τὸν Αὐγουστίνον οὐσιώδη ἐνότητα, διότι ἐν ἐκάστῳ τούτων εὐρίσκεται πᾶσα ἡ οὐσία τῆς ψυχῆς⁽⁹⁵⁾, ἀποτελοῦσι δὲ εἰκόνα καθιστώσαν ἀμυδρῶς καὶ κατ' ἀναλογίαν νοητὴν τὴν ἐσωτερικὴν τῆς Τριάδος ζωὴν. Δεδομένου δὲ κατ' Αὐγουστίνον, ὅτι ἡ βούλησις ἢ ἀγάπη ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ τρίτον πρόσωπον τῆς Τριάδος, ὡς συνέπεια ἐκ τῆς ἀναλογίας ταύτης προήρχετο καὶ ἡ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευσις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὸν ἐπόμενον συλλογισμόν: Ὁ Πατὴρ ὡς νοῦς γεννῶν τὸν Υἱὸν ὡς γνώσιν καὶ νόησιν ἀγαπᾷ αὐτόν. Ἡ ἀγάπη αὕτη εἶναι τὸ τρίτον πρόσωπον τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ἄλλ' ἡ ἀγάπη αὕτη εἶναι οὐ μόνον ἀγάπη τοῦ Πατρὸς πρὸς τὸν Υἱόν, ἀλλὰ καὶ ἀγάπη τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα. Τὸ Πνεῦμα λοιπὸν εἶναι ἡ ἀμοιβαία ἀγάπη Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ εἶναι «κοινόν τι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ»⁽⁹⁶⁾. Ἀπὸ τῆς βάσεως ταύτης ὀρμηθέντες εἶτα οἱ σχολαστικοὶ καὶ ἰδίᾳ ὁ Ἀκρινάτος, μὴ λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν ὅτι εἶναι ἄκρως ἐπισηφάλας ἐκ τῶν παρὰ τοῖς πεπερασμένοις ἀνθρώποις φαινομένων νὰ συνάγωμεν συμπεράσματα περὶ τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῆς ὑπερουσίας καὶ ἀκαταλήπτου θεότητος, ἀνέπτυξαν τὴν περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ δόξαν.

6. Ἄλλ' ὁ Αὐγουστίνος κατὰ τὸν Ἀνδρουτσον⁽⁹⁷⁾ πλὴν τῆς μεγάλης αὐτοῦ θεολογικῆς σπουδαιότητος ἔχει καὶ φιλοσοφικὴν ἀξίαν, καθόσον πρῶτος ἐδίδαξεν, ὅτι τὸ ἀμφιβάλλειν ἐμφαίνει πεποίθησιν περὶ τῆς ἰδίας υπάρξεως καὶ πόνον πρὸς κτήσιν τῆς ἀληθείας καὶ ὅτι θεμελιώδης δύναμις τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ βούλησις. Συνέγραψε δὲ καὶ ἔργα ὅπως τὸ *Contra Academicos*, ἀναφερόμενα κυρίως εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ εἰδικῶς εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας. Καὶ ἐνῶ ἐξετίμα τὰ βιβλία τοῦ Πλάτωνος, συγχρόνως ἀνεγνώριζε καὶ τὴν ἀνεπάρκειαν αὐτῶν. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ὁμῶς τῶν φιλοσοφικῶν αὐτοῦ τάσεων ἐδίδαξε περὶ τῆς κληρονομικότητος τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, ὡς καὶ ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ Ἀμβρόσιος ὁ Μεδιολάνων, ὅτι ἐν τῷ Ἀδὰμ πάντες ἡμαρτον, ἐπειδὴ ἐν τῇ φύσει αὐτοῦ, λόγῳ τῆς ἐν αὐτῷ ἐμβεβλημένης δυνάμεως, δι' ἧς ἠδύνατο νὰ γεννησῇ πάντας, πάντες οἱ μέχρι τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ μέλλον ἐξ αὐτοῦ καταγόμενοι ὁ εἰς ἐκείνους ὑπῆρξαν («omnes ille unus fuerunt»)⁽⁹⁸⁾. Μολονότι δηλαδὴ ἡ πράξις τοῦ Ἀδὰμ ὑπῆρξε προσωπικὴ αὐτοῦ ἁμαρτία, ὑπῆρξε συγχρόνως καὶ κοινὴ πράξις τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος. Ἡ θεωρία αὕτη, παρατηρεῖ ὁ Neander⁽⁹⁹⁾, εὐκόλως θὰ συνυφαίνεται μετὰ τῆς θεωρητικῆς μορφῆς τῆς σκέψεως τοῦ Αὐγουστίνου, ἐφ' ὅσον οὗτος εἶχε προσοικειωθῆ τὴν Πλατωνικοαριστοτελικὴν πραγματοκρατίαν (Realisme) ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῶν γενικῶν ἰδεῶν καὶ ἐξεδέχετο τὰς καθολικὰς ἐνοίας ὡς τοὺς ἀρχικοὺς τύπους τοῦ εἶδους, τοὺς πραγματοποιούμενους εἰς τὰ ἐπὶ μέρους πράγματα ἢ ἄτομα. Σημειωτέον δέ, ὡς παρατηρεῖ ὁ Fisher, ὅτι ἡ πραγματοκρατία εἶτε ὑπὸ τὴν ἔκραν πλατωνικὴν αὐτῆς μορφήν, καθ' ἣν αἱ καθολικαὶ ἐνοιαί ἢ ἰδέαι ἔχουσι καὶ πραγματικὴν ὑπαρξιν, εἶτε ὑπὸ τὸν πολὺ μεμετρισμένον ἀριστοτέλειον τύπον, ἐκράτησεν ἀπὸ τοῦ Αὐγουστίνου καθ' ὅλον τὸν μεσαίωνα ἐν τῇ σχολαστικῇ θεολογίᾳ. Ἐπὶ πλεόν ὁ Αὐγουστίνος ἐκ τῆς ἀφετηρίας αὐτοῦ, ὅτι ἡ ἐλευθέρᾳ ἐνέργεια τοῦ Ἀδὰμ κατὰ τὴν παράβασιν ὑπῆρξε συγχρόνως καὶ ἐλευθέρᾳ συγκατάθεσις τοῦ ὅλου ἀνθρωπίνου γένους, κατέληξεν εἰς ἐτέραν τινὰ ὑπερβολὴν ὑποστηρίξας, ὅτι συνέπεια τῆς πρώτης ἐκείνης παραβάσεως ὑπῆρξεν, ὅτι ὀλόκληρος ἡ ἀνθρωπότης κατέστη μάζᾳ τις ἀπωλείας (*massa perditionis* ἢ *massa damnationis*), ἐκ τῆς ἐπελθούσης δ' αὐτῇ διαφθορᾷ οἱ ἀνθρώποι διατηροῦσι τὸ αὐτεξούσιον αὐτῶν μόνον «ἐν τῇ δυνάμει τοῦ πράττειν τὸ κακόν, τὸ ψευδὲς καὶ τὴν ἁμαρτίαν»

(95) *De Trinit.* X c. 11 § 18. (96) *Αὐτόθ.* VI, 5 § 7.

(97) *Λεξικὸν τῆς Φιλοσοφίας* σελ. 56.

(98) *De peccatorum meritis et remissione* III VII 14 M. L. 44, 194.

(99) *Παρὰ Fisher* ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 185.

καὶ ὅτι τῶν ἐθνικῶν αἱ ἀρεταὶ εἶναι λαμπραὶ κακίαι (*splendida vitia*), εἰ καὶ τῶν ἐκφράσεων αὐτοῦ τούτων ἀπαμβλύνει πως ἀλλαγῆναι τὴν τραχύτητα.

7. Εἰς τὰς ὑπερβολὰς ταύτας ἤχθη ὁ Αὐγουστίνος καταπολεμῶν τὸν Βρετανὸν μοναχὸν Πελάγιον, αὐστηρὰς ἠθικῆς καὶ ἀγνοῦ βίου, διὰ τὰ ὅποια καὶ αὐτὸς ὁ Αὐγουστίνος ἐξεδήλωσε τὴν πρὸς τὸν ἀντίπαλον αὐτοῦ ἐκτίμησίν του. Οὗτος μετὰ τοῦ ἱκανωτάτου ὑπερασπιστοῦ τῆς διδασκαλίας τοῦ Καιλεστίου καὶ τοῦ ἐπισκόπου Eclanum Ἰουλιανοῦ ἐδίδασκεν, ὅτι ἡ ἀμαρτία τοῦ Ἀδάμ δὲν μετεδόθη εἰς τοὺς ἀπογόνους κληρονομικῶς, ἀλλὰ μόνον διὰ τῆς μιμήσεως τοῦ κακοῦ παραδείγματος αὐτοῦ, ὁ δὲ θάνατος, ἡ φθορά, αἱ ἀσθένειαι καὶ ἡ ἐπιθυμία τῆς σαρκός (*concupiscentia*) εἶναι ἀποτελέσματα οὐχὶ τῆς προπατορικῆς ἀμαρτίας, ἀλλὰ τῆς φυσικῆς καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ μήπω εἰς ἀμαρτίαν ἐμπλεκέντος. Ἐν τῇ καταπολεμῆσει τῆς πλάνης ταύτης ὁ Αὐγουστίνος ἀνέπτυξε τὸ περὶ κληρονομικῆς ἀμαρτίας καὶ χάριτος τμήμα τῆς θεολογίας του, ἐνδιατρίψας εἰδικώτερον ἐκ πάντων τῶν Πατέρων περὶ τὰ σπουδαῖα ταῦτα ζητήματα καὶ παρὰ τὰς ὑπερβολὰς, εἰς ἃς παρεσύρθη, συντελέσας, ἵνα διευκρινισθῶσι ταῦτα. Ἄλλ' ὁ Αὐγουστίνος ἀντιμετωπίζων τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα ἤχθη καὶ εἰς ἄλλας ὑπερβολὰς, ὑλοθετηθείσας μετέπειτα ὑπὸ τῆς θεολογίας τοῦ Καλβίνου. Ὑπεστήριξε δηλαδὴ, ὅτι ἡ πτώσις τῶν Πρωτοπλάστων, ἦτο μὲν δυνατὸν νὰ προληφθῇ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, παρεχωρήθη ὁμως ὑπ' αὐτοῦ ὡς ἐξυπηρετοῦσα τὸ θεῖον σχέδιον, τοῦ Θεοῦ θέλοντος νὰ καταφανῇ ἡ χάρις τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἀγαθότητος ἔναντι τῆς κακίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἀναφωνεῖ: *Felix culpa Adami, quae meruit talem et tantum habere redemptorem*. Ἐνῶ δὲ εἰς τὰ πρῶτα ἔργα αὐτοῦ φαίνεται ἀποδεχόμενος τὴν καθολικότητα τῆς χάριτος, εἰς τὰς μετέπειτα συγγραφαὶς αὐτοῦ περιορίζει τὸ περὶ σωτηρίας θέλημα τοῦ Θεοῦ εἰς μόνους τοὺς προωρισμένους εἰς σωτηρίαν παρασυρθεῖς εἰς τὸν ἀπόλυτον προορισμόν. Καὶ δὲν ὀμιλεῖ μὲν περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποδοκιμασμένων ὡς προωρισμένων εἰς τὸ ἀμαρτάνειν, ἀλλὰ μόνον ὡς προωρισμένων εἰς θάνατον καὶ καταδίκην, ὑποστηρίζει ὁμως, ὅτι πρὸ πάντων τῶν αἰώνων ὁ Θεὸς προώρισε διὰ τὸν οὐρανὸν μερίδα τινὰ τῆς ἀνθρωπότητος ἀκριβῶς ἰσάριθμον πρὸς τοὺς ἐκπεσόντας ἀγγέλους, καὶ πρὸς μόνην ταύτην ἐπιδαψιλεύει τὰς χάριτάς του, ἵνα αὕτη διὰ τούτων ἐπιτύχη τὴν σωτηρίαν. Οὕτως ὁ Αὐγουστίνος τονίσας ὀρθῶς, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ σωθῇ ἀφ' ἑαυτοῦ, ἐξάρας δὲ ὑπὲρ τὸ δέον τὸν παράγοντα τῆς θείας χάριτος καὶ παραθεωρήσας τὸν παράγοντα τῆς ἀνθρωπίνης συνεργείας ἐν τῷ ἔργῳ τῆς σωτηρίας ἐκατήντησεν οὐσιωδῶς εἰς ἀρνησιν τοῦ αὐτεξουσίου τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἀπολύτου προορισμοῦ, ὡς παρατηρήθη ἤδη ὑπὸ συγχρόνων του καὶ μάλιστα τῶν μοναχῶν Ἀδραμυτίου»⁽¹⁰⁰⁾.

8. Ἄλλ' ὁ Αὐγουστίνος κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽¹⁰¹⁾ εἰσήγαγε διὰ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ εἰς τὴν Δύσιν καὶ τὸν μυστικισμόν, τὸ μὲν ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ νεοπλατωνισμοῦ, τὸ δὲ ἐξ ἐπιδράσεως τῆς Ἀνατολῆς. Πράγματι τὸ τελευταῖον βιβλίον τοῦ ἀπὸ ἐξ βιβλία ἀποτελουμένου συγγράμματός αὐτοῦ *de musica*, ὑπῆρξε προσφιλέστατον ἀνάγνωσμα εἰς τοὺς μυστικούς τοῦ μεσαίωνος⁽¹⁰²⁾. Γενικῶς δὲ ἡ σφόδρα συναισθηματικὴ καρδία τοῦ Αὐγουστίνου ἐκσπᾶ τόσον εἰς δεήσεις αὐτοῦ, ὅσον καὶ εἰς τὰς ἐξομολογήσεις του (*Confessiones*) καὶ εἰς τοὺς μονολόγους του (*Soliloquia*) εἰς συγκινητικὰς καὶ μετρησιωμένας ἐκδηλώσεις καὶ ἀποδεικνύει, ὅτι «ἔρωτα Θεοῦ ἔσχεν ἐμφρόνως καὶ πῦρ ἀνήψεν ἀγάπης ἐν καρδίᾳ ὅλως τε τῷ πόθῳ τοῦ Δεσπότου»⁽¹⁰³⁾.

9. Ὁ Αὐγουστίνος συνέγραψε καὶ πλεῖστα ἐρμηνευτικὰ ἔργα. Ἦτοι εἰς τὰ

(100) Δ. Μπαλάνου ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 476 ἐν ὑποσημ.

(101) Ἐνθ' ἄνωτ. 309.

(102) Δ. Μπαλάνου, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 469.

(103) Μιχαὴλ Κριτοπούλου τοῦ Ἰμβρίου, στίχοι εἰς τὸν ἰ. Αὐγουστίνον παρὰ Δ. Μπαλάνου, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 480.

βιβλία τῆς Πεντατεύχου, τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, τῶν Κριτῶν, εἰς τοὺς Ψαλμοὺς ὁμιλίας, ἐρμηνευτικὰ σχετιζόμενα πρὸς τὰ Εὐαγγέλια, καὶ ἐρμηνείας εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους καὶ τὴν πρὸς Γαλάτας κλπ. Ἐσπερίτο ὁμοίως τῆς γνώσεως τῶν γλωσσῶν τοῦ πρωτοτύπου καὶ δὲν παρουσιάζεται ἐν ταῖς ἐρμηνείαις αὐτοῦ τοσοῦτον οἰκείος τοῦ ἱστορικοῦ καὶ κριτικοῦ πνεύματος, ὅσον θ' ἀνέμενε τις ἀπὸ νοῦ οὕτω βαθέος καὶ ἐρευνητικοῦ. Καὶ εἰς μὲν τὰ καθαρῶς ἐρμηνευτικὰ αὐτοῦ ἔργα ἀκολουθεῖ περισσότερο τὴν ἱστορικὴν καὶ γραμματικὴν ἐρμηνείαν, εἰς τὰς ὁμιλίας ὁμοίως αὐτοῦ χρησιμοποιοῖ τὴν ἀλληγορικὴν καὶ μυστικὴν ἐξήγησιν γενόμενος εἰσηγητὴς τετραπλῆς τινος ἐννοίας τῆς Γραφῆς: ἤτοι ἐννοίας ἱστορικῆς, αἰτιολογικῆς, ἀναγκαστικῆς καὶ ἀλληγορικῆς. Ταύτην ἀκολουθήσαντες οἱ κατὰ τὸν μεσαίωνα στερούμενοι τῆς δεξιότητος καὶ μεγαλοφυΐας τοῦ Αὐγουστίνου ἀπεκόμισαν βλάβην περὶ τὴν ἐρμηνείαν τῆς Γραφῆς. Ἐξήνεγκεν ὁμοίως ὁ Αὐγουστίνος κανόνας τινὰς σπουδαίους τῆς Ἐρμηνευτικῆς, οἳ: ὁ ἐρμηνευτὴς δέον ν' ἀκολουθῇ τὴν ἔννοιαν τοῦ γράμματος καὶ νὰ ἐξετάζη τὴν πλοκὴν τοῦ λόγου, νὰ ἐρμηνεύῃ τὰς ἀσαφεῖς λέξεις διὰ τῶν σαφῶν χωρίων καὶ νὰ ἐμπνέηται ὑπὸ ἀγάπης πρὸς τὸν ὑπ' αὐτοῦ ἐρμηνευόμενον συγγραφέα. Ἐπὶ πλέον δέον ὁ ἐρμηνευτὴς νὰ εἶναι πεπρωκισμένος διὰ θείου χαρίσματος, συνδυάζων πρὸς αὐτὸ καὶ ἐπιστημονικὴν ἔρευναν καὶ δεξιότητα, καθὼς καὶ γνῶσιν τῆς ἐβραϊκῆς καὶ ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἐκθέτων δὲ ἐκτενῶς τοὺς κανόνας τούτους εἰς τὰ τρία πρῶτα βιβλία τοῦ *de doctrina Christiana* ἔργου αὐτοῦ διαγράφει πρῶτος τὰς κυρίας γραμμὰς συστήματος βιβλικῆς ἐρμηνευτικῆς. Εἰς δὲ τὸ τέταρτον βιβλίον τοῦ ἔργου τούτου ἐκθέτων τὸν τρόπον τοῦ προβάλλειν καὶ εἰς τοὺς ἄλλους τὰ ὅσα ὁ ἐγκύβας εἰς τὴν Γραφὴν ἐρμηνευτὴς κατενόησε, χάρασσει πρῶτος πάλιν τὰς κυρίας γραμμὰς συστήματος Ὀμιλητικῆς. Τὸ δὲ ἔργον αὐτοῦ *De catechizandis rudibus* (= περὶ τοῦ πῶς δέον νὰ κατηχῶνται οἱ ἀδίδακτοι), ὅπερ ὡς ὑπόδειγμα κατηχητικῆς διδασκαλίας συνέγραψε κατ' αἰτήσιν τοῦ ἐν Καρχηδόνι κατηχητοῦ *Deogratia*, ἀποτελεῖ τὴν πρῶτην ἀπόπειραν θεωρίας τῆς κατηχήσεως, ἀποδεικνύον τὸν Αὐγουστίνον καὶ πατέρα τῆς Κατηχητικῆς. Ἐν αὐτῷ ἐκτίθενται παιδαγωγικὰ ἀξιώματα, τῶν ὁποίων μόλις κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους διὰ τῶν προόδων αὐτῆς ἀνεγνώρισε τὴν ἀξίαν ἢ Παιδαγωγική. Τέλος εἰς τὰ ἔργα τοῦ Αὐγουστίνου *Enchiridion ad Laurentium*, καὶ *de fide et symbolo* ἔχομεν καὶ τὰς πρῶτας ἀποδείξεις συνολικῆς τῶν δογμάτων ἐκθέσεως.

Τοσαῦτα περὶ τοῦ Αὐγουστίνου ἐκτενῆ μὲν καθ' ἑαυτά, ὑπολειπόμενα ὁμοίως πολλὴ τῆς ἀκριβοῦς ἀπεικονίσεως τοῦ ἱεροῦ ἀνδρός, ὅστις ὑπῆρξεν ἐν ταυτῷ μεγάλῃ καρδίᾳ, μέγας νοῦς, μέγας καὶ ἀκαταπύνητος συγγραφεὺς καὶ μέγας ἐν μικρῇ ἐπισκοπῇ ἀρχιερεὺς.

10. Ἐκ τῶν ἄλλων ἀκμασάντων κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐν τῇ Δύσει συγγραφέων ἀξιομνημόνευτοι τυγχάνουσι 1) Βικέντιος ὁ ἐκ Λειρίνου, διὰ τὸν ὄρισμὸν τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως, τὸν ὁποῖον εἰς τὸ πρῶτον τῶν ὑπομνημάτων (*Commonitoria*) αὐτοῦ ἐν ἔτει 434 ἔδωκε, καθορίσας αὐτὴν διὰ τῆς κλασσικῆς καταστάσεως φράσεως: «*Quod ubique, quod semper, quod ab omnibus creditum est, hoc est vere proprieque catholicum*» (= Ὅ,τι πανταχοῦ, ὅ,τι πάντοτε, ὅ,τι ὑπὸ πάντων ἐπιστεύθη, τοῦτό ἐστι ἀληθῶς καὶ ἰδίᾳ καθολικόν)⁽¹⁰⁴⁾. 2) Ὁ πάπας Λέων Α' (440-461), οὗτινος σώζονται 96 ὁμιλίας καὶ 143 ἐπιστολαί, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ πρὸς Φλαβιανὸν Κωνσταντινουπόλεως ἀποσταλεῖσα ὀλίγον πρὸ τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου κατέστη περίφημος διὰ τὴν σαφήνειαν καὶ ἀκρίβειαν, μεθ' ὧν διατυπύεται ἐν αὐτῇ τὸ δόγμα τῆς ἐνώσεως καὶ διακρίσεως τῶν δύο φύσεων ἐν τῷ Χριστῷ. Κατὰ τὴν ἐπιστολὴν ταύτην ἐσχωζομένης τῆς ἰδιότητος ἐκατέρας φύσεως καὶ οὐσίας καὶ εἰς ἓν συντρεχούσης πρόσωπον προσελήφθη ὑπὸ τῆς μεγαλειότητος»

(104) *Common. 2 M. L. 50, 640.*

τοῦ Λόγου ἢ ἀνθρωπίνη φύσις, χωρὶς τὴν μορφήν τοῦ δούλου νὰ ἐκμηδενίξη ἢ μορφή τοῦ Θεοῦ, οὐδὲ τὴν μορφήν τοῦ Θεοῦ νὰ ἐλαττοίῃ ἢ μορφή τοῦ δούλου. «Ἐκατέρωθεν δὲ φύσις ἐνεργεῖ τὰ ἴδια ἐν κοινωνίᾳ μετὰ τῆς ἑτέρας». Ἐμτεῦθεν λέγομεν «ὅτι ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου κατέβη ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, καίτοι ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ προσέλαβε σάρκα ἐκ τῆς Παρθένου, ἐξ ἧς ἐγεννήθη· καὶ πάλιν λέγεται, ὅτι ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἐσταυρώθη καὶ ἐτάφη, καίτοι ταῦτα δὲν ἔπαθεν ἐν τῇ Θεότητι αὐτοῦ, κατὰ τὴν ὁποίαν εἶναι Υἱὸς μονογενῆς τοῦ Πατρὸς, συναΐδιος καὶ ὁμοούσιος πρὸς τὸν Πατέρα, ἀλλὰ μόνον ἐν τῇ ἀσθενείᾳ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως αὐτοῦ»⁽¹⁰⁵⁾. 3) Ὁ πάπας Γρηγόριος (590-604), ὁ ἐπικληθεὶς Διάλογος, καὶ χαρακτηρισθεὶς ὡς μέγας ἡγέτης καὶ ποιμὴν, οὐχὶ ὁμοῦ ἐξ ἴσου διακριθεὶς καὶ ὡς διανοούμενος. Ὑποστηρικτῆς τῆς περὶ καθαρτηρίου διδασκαλίας ἐδίδαξεν, ὅτι ἐφ' ὅσον αἱ θανάσιμοι ἁμαρτίαι δὲν τύχωσιν ἰκανοποιήσεως διὰ ποιῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἀπαραιτήτως δεόν νὰ ὑποβληθῇ ἐν τῷ παρόντι βίῳ ὁ διαπράξας αὐτάς, διὰ τὰς ελαφροτέρας ἐξ αὐτῶν ἐν τῇ πέραν τοῦ τάφου ζωῇ θὰ καθαρισθῇ ἢ διαπράξασα μετὰ σώματος ταύτας ψυχὴ διὰ τοῦ καθαρτηρίου πυρός, ἐν τῷ ὁποίῳ θὰ ἀποδώσῃ τὴν ὀφειλομένην ἰκανοποίησιν. Σώζονται τοῦτου περὶ τὰς 850 περίπου ἐπιστολαὶ καὶ 62 ὁμιλίαι αὐτοῦ διακρινόμεναι ἐπὶ ἀπλότητι καὶ πρακτικότητι. Συνέγραψεν ἀκόμη καὶ τὸ γνωστὸν ὑπὸ τὸν τίτλον Διάλογοι ἔργον, ἐνθα περιγράφει τὸν βίον καὶ τὰ θαύματα Ἰταλῶν ἀσκητῶν. Ἀξιόλογον εἶναι καὶ τὸ ἔργον του *Libre regule pastoralis*, ὅπερ ἠσκησεν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν πρὸς μόρφωσιν ποιμένων, εἰς τὸ τρίτον δὲ βιβλίον τοῦτου παρέχει ἀξιολογωτάτας συμβουλίας, αἰτινες δεόν νὰ ἐλκύνωσιν τὴν προσοχὴν τῶν διακόνων τοῦ κηρύγματος πάσης ἐποχῆς. Σώζεται ἀκόμη τοῦ Γρηγορίου καὶ ἐρμηνεία εἰς τὸν Ἰώβ. Δεξάμενος ἐπίδρασιν καὶ ὑπὸ τοῦ Αὐγουστίνου, διακρίναντος, ὡς εἴπομεν, τετραπλὴν τινα ἔννοιαν τῆς Γραφῆς, ἠκολούθησε ὀλιγώτερον τοῦτον καὶ περισσότερον τὸν Ὀριγῆνη, ἐκτραπείς εἰς ἀλληγορίας, δι' ὧν διατρίβει ἠκιστα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ διασάφησιν τοῦ νοήματος τῆς Γραφῆς, ἐμμένων εἰς τὴν τυπικὴν καὶ ἠθικὴν ἐρμηνείαν, ἧτις καθίσταται οὕτως ἐκτενής, ὥστε τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ τοῦτο ἐμφανίζεται μᾶλλον ὡς σύστημά τι χριστιανικῆς ἠθικῆς, ἐντεῦθεν δὲ καὶ λέγεται *Expositio in librum Job sive moralium libri 35*. Ὁ Γρηγόριος εἰργάσθη καὶ διὰ τὴν ἀνύψωσιν τῆς λατρείας, τόσον εἰς τὰς εὐχὰς εἰσαγαγὼν προσθήκας τινὰς ἐπὶ τὸ καταληπτότερον τροποποιῶν ταύτας, ὅσον καὶ περὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἄσμα ἐνδιατρίψας. Εἰς αὐτὸν ἀποδίδεται τὸ *Sacramentarium* (= Εὐχολόγιον) *Gregorianum*, καθὼς καὶ *Antiphonarium*, ὅπως καὶ τὸ *Cantus Gregorianum* (= Λειτουργικὸν ἄσμα). 4) Διὰ τὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν τῆς Θεολογίας παρουσιάζουσι σοβαρὸν ἐνδιαφέρον κατὰ τὸν Rábiger⁽¹⁰⁶⁾ καὶ δύο ἐκ τῶν ἄλλων συγγραφέων τῆς Δύσεως, ἧτοι ὁ Κασσιόδωρος καὶ Ἰσίδωρος ὁ Σεβίλλης. Καὶ ὁ μὲν Κασσιόδωρος († 570) ἐκτὸς τῶν ἄλλων αὐτοῦ ἐρμηνευτικῶν ἔργων καὶ τῆς τριμεροῦς αὐτοῦ ἱστορίας, ἧτις χαρακτηρίζεται ὡς συμπίλημα ἐκ τῶν ἱστοριῶν Σωκράτους τοῦ Σχολαστικοῦ καὶ Θεοδωρήτου τοῦ Κύρου, συνέγραψε καὶ τὰς ἐκ δύο βιβλίων ἀποτελουμένης *Institutiones divinarum et saecularium lectionum* (= Εἰσηγήσεις θεῶν καὶ θύραθεν γραμμάτων), αἰτινες ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς βιβλίον διδασκικὸν καθ' ἅπαντα τὸν Μεσαίωνα. Τὸ πρῶτον βιβλίον κατὰ τὸν Μπαλάνον⁽¹⁰⁷⁾ εἶναι οἶονεὶ μεθοδολογία τῶν θεολογικῶν σπουδῶν. Ἐν αὐτῷ συνιστᾶ εἰς τοὺς κατ' αὐτὸν μοναχοὺς τῆς μονῆς Viviers τῆς μεσημβρινῆς Ἰταλίας, χάριν τῶν ὁποίων καὶ συνέγραψε τοῦτο, πρὸ παντὸς καὶ μάλιστα

(105) M. L. 54, 763 καὶ Mansi V 1366, ἐνθα τὸ πιστῶς ἀνωτέρω μεταφραζόμενον κείμενον τῆς πρωτοτύπου εἰς τὴν Λατινικὴν ἐπιστολῆς.

(106) J. F. Rábiger, *Encyclopaedia of Theology*, translated by John Macpherson τόμ. I σελ. 22-25.

(107) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 575.

τὴν σπουδὴν τῆς Ἀγίας Γραφῆς, δι' ἣν παρέχει τοσοῦτον περιεκτικὰς ὁδηγίας διὰ παραπομπῶν εἰς τὰ σπουδαιότερα τῶν ἑρμηνευτικῶν συγγραμμάτων καὶ διὰ κριτικῶν καὶ ἑρμηνευτικῶν παρατηρήσεων, ὥστε παρουσιάζεται ἐν αὐτῷ σχεδιάγραμμα τι πλήρους σειρᾶς παραδόσεων ἐξηγητικῆς Θεολογίας. Ἐκζητεῖται δ' ἐπὶ πλεόν πρὸς περαιτέρω στήριξιν ἐν τῇ πίστει καὶ καταπολέμησιν τῶν αἰρετικῶν ἢ σπουδῆ τῶν ἀποφάσεων τῶν Συνόδων καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἰδίᾳ τῶν περὶ Τριάδος καὶ τῶν περὶ χριστιανικῆς ἠθικῆς ζωῆς ἀσχολουμένων. Πρὸς τὰς δογματικὰς καὶ ἠθικὰς ταύτας σπουδὰς δέον νὰ συνδυάζηται καὶ ἡ σπουδὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Τὸ δεύτερον βιβλίον τοῦ ἔργου τούτου πολὺ συντομώτερον τοῦ πρώτου ἔχει τὸν χαρακτήρα ἐγχειριδίου τῶν ἑπτὰ ἐλευθέρων τεχνῶν καὶ σπουδῶν, ἧτοι τῆς κοσμογραφίας, τῆς γραμματικῆς, τῆς ρητορικῆς, τῆς διαλεκτικῆς, τῆς ἀριθμητικῆς, τῆς μουσικῆς, τῆς γεωμετρίας καὶ τῆς ἀστρονομίας. Δὲν παραλείπει δὲ ὁ Κασσιόδωρος νὰ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν, ὅπως μὴ ὑπερτιμῶνται αὐταί, διότι ἡ τελεία σοφία δίδεται μόνον ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Τέλος συνιστᾷ εἰς τοὺς μοναχοὺς νὰ ἐνδιαφέρονται καὶ διὰ τὴν κηπουρικὴν καὶ καλλιέργειαν τῶν ἀγρῶν καὶ διὰ τὴν ἀλιεῖαν, καθὼς καὶ διὰ τὴν σπουδὴν τῆς ἰατρικῆς, δι' ἧς θὰ ἠδύναντο νὰ ἐπιμελῶνται καὶ τῶν ἀσθενούντων, ἀδελφῶν καὶ ξένων, νὰ ἐπιδίδωνται δὲ μετ' ἐπιμελείας καὶ εἰς τὴν ἀντιγραφὴν τῶν Ἀγίων Γραφῶν.

5) Ὁ δὲ γεννηθεὶς περὶ τὸ 560 Ἰσιδώρος ἐπίσκοπος Σεβίλλης ἐκτὸς τῶν ἄλλων αὐτοῦ ἔργων, ἐν οἷς καὶ τὸ ἀποτελοῦν συνέχειαν τῶν ἔργων Ἱερωνύμου καὶ Γεναδίου ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον *de viris illustribus*, συνέγραψε καὶ εἰδὸς τι ἐγκυκλοπαιδείας πασῶν τῶν θύραθεν καὶ ἱερῶν ἐπιστημῶν ἐξ εἴκοσι βιβλίων ἀποτελούμενον, ὅπερ ἐπέγραψε Ἐτυμολογία ἢ Ὠριγένης (*Etimologiae ἢ Origenes*). Καὶ εἰς μὲν τὰ τρία πρῶτα βιβλία διαπραγματεύεται τὰς ἑπτὰ ἐλευθέρων τεχνῶν ἢ σπουδῶν (*artes liberales*), ἃς καὶ ὁ Κασσιόδωρος, ὡς φιλοσοφικὸν θεμέλιον εἰς τὸ τέταρτον βιβλίον ἐνδιατρίβει περὶ τὴν ἰατρικὴν καὶ εἰς τὸ πέμπτον περὶ τὴν νομικὴν. Εἰς τὸ ἕκτον βιβλίον κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τοῦ Κασσιόδωρου περισυλλέγει πᾶν ὅ,τι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτοῦ ἔθεωρεῖτο βιβλικὴ ἐπιστήμη καὶ συνδέει καὶ πᾶν ὅ,τι ἀνήκει εἰς τὴν πρακτικὴν Θεολογίαν. Ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου δὲ βιβλίου καὶ ἐξῆς ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Θεοῦ, τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν πιστῶν διαπραγματευόμενος ὑλικὸν ἀνήκον εἰς τὴν Δογματικὴν καὶ Ἠθικὴν καὶ ἀκολουθῶς ἐν τῷ ὄγδῳ βιβλίῳ ἀπὸ ὑψηλοτέρας σκοπιᾶς ποιούμενος τὸν λόγον περὶ Ἐκκλησίας καὶ τῶν αἰρέσεων ἐκθέτει ὑλικὸν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας.

Τοσαῦτα καὶ περὶ τοῦ Ἰσιδώρου, κατακλείοντος τὴν σειρὰν τῶν εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ἀρχαίας Θεολογίας ἀνηκόντων σπουδαιότερων συγγραφέων τῆς Δύσεως, ἐφ' ὅσον κατὰ τὸν Fisher⁽¹⁰⁸⁾ ὁ πάπας Γρηγόριος Α' ὁ Διάλογος ἀποτελεῖ τὸν κρίκον τὸν συνδέοντα τὴν παλαιὰν μετὰ τῆς τοῦ Μεσαίωνος Θεολογίαν.

---

(108) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 199.

Ἡ περίοδος αὕτη τόσον διὰ τὴν Ἀνατολήν, ὅσον καὶ διὰ τὴν Δύσιν, ἔχει ὡς κύριον χαρακτηριστικὸν τὴν διαφύλαξιν τοῦ ὑπὸ τῶν Πατέρων καὶ τῶν ἱερῶν Συνόδων κληροδοτηθέντος δογματικοῦ καὶ ἐρμηνευτικοῦ θησαυροῦ. Τῆς παρακαταθήκης ταύτης ἡ περιφρούρησις καὶ ἀποσάφησις ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὴν ἐν τῇ λειτουργικῇ πράξει τῆς Ἐκκλησίας ἐνσεσωματωμένην Παράδοσιν ὑπῆρξε τὸ κύριον ἔργον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπεδόθησαν οἱ θεολόγοι τοῦ Μεσαίωνα. Ἡ εἰς τὸν παραδεδομένον τούτον θησαυρὸν προσκόλλησις ὁμοῦ δὲν συνεπήγαγεν ἐν τῇ Θεολογίᾳ καὶ πλήρη στασιμότητα. Κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽¹⁾ ἡ ἀσκητικὴ καὶ ἡ μυστικὴ Θεολογία, μολονότι καὶ ἐν αὐτῇ ὑπῆρχον ἤδη αὐθεντία, οἷος ὁ Μ. Βασίλειος ἐν τῇ ἀσκητικῇ καὶ τὰ συγγράμματα τὰ ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην ἐν τῇ μυστικῇ Θεολογίᾳ, ἐπέδειξεν ὀλιγωτέραν εἰς πρότυπα προσκόλλησιν τῶν ἐρμηνευτῶν καὶ τῶν δογματικῶν συγγραφέων, μεγαλύτεραν δὲ ἀνεξαρτησίαν ἐδείκνυον ἡ ἐκκλησιαστικὴ ρητορικὴ καὶ ἡ ἀγιολογία, ἡ περὶ τὴν ἐξιστόρησιν βίων ἁγίων ἐνδιατρίβουσα. Ἐπὶ πλεόν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην δὲν ἔλειψαν καὶ νέαι αἱρέσεις, μάλιστα δὲ τὸ συνταράξαν τὴν Ἐκκλησίαν σχίσμα καὶ αἱ ἡσυχαστικαὶ ἐριδες, ἅτινα ἔδωκαν ἀφορμὰς ἐντὸς βεβαίως τῆς Παραδόσεως τῶν Συνόδων καὶ τῶν Πατέρων εἰς ἐλευθέραν τινὰ κίνησιν, ἀποσαφούσαν τὴν παραδεδομένην διδασκαλίαν, ἐκ ταύτης δὲ προήλθε κατὰ φυσικὴν συνέπειαν καὶ νέαι τις θεολογικὴ κίνησις. Ἐξ ἐτέρου ἀπὸ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος ἐσημειώθη καὶ γενικωτέρα τις ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων, ἥτις ἐπόμενον ἦτο καὶ θετικῶς νὰ ἔχη τὴν ἀνανάκλασιν αὐτῆς καὶ ἐπὶ τῆς Θεολογίας.

1. Θεολογικὴ κίνησις ἐν τῇ Ἀνατολῇ.

1. Πρωτουργὸς τῆς θεολογικῆς κινήσεως ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὑπῆρξεν ὁ Φώτιος († περὶ τὸ 893), πεπρωκισμένος μετὰ πλουσίων φυσικῶν χαρισμάτων καὶ τυχῶν ἀπὸ τῆς νεαρᾶς αὐτοῦ ἡλικίας ἀρτιωτάτης παιδεύσεως ἐν τε τῇ θύραθεν καὶ τῇ ἐκκλησιαστικῇ γραμματείᾳ, διαπρέψας δὲ καὶ πρὶν ἢ κληθῆ εἰς τὸν πατριαρχικὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως θρόνον ὡς διδάσκαλος τῆς Θεολογίας καὶ Φιλοσοφίας καὶ μάλιστα τῆς Ἀριστοτελικῆς, τῆς ὁποίας ἦτο θιασώτης⁽²⁾. Ὁ Φώτιος πλούσιος εἰς συγγραφικὴν παραγωγὴν ἔδωκεν ὥθησιν εἰς τὰς δογματικὰς καὶ ἐξηγητικὰς σπουδὰς, καθὼς καὶ εἰς τὴν διακονίαν τοῦ κηρύγματος, ὡς μεγίστης δὲ ἀξίας ἐθεωρήθη ἢ εἰς τὴν Χριστιανικὴν Γραμματολογίαν ἐντασσομένη συγγραφὴ αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον Μυριόβιβλος ἢ Βιβλιοθήκη, τὴν ὁποίαν ὁ Κρουμβάχερ⁽³⁾ χαρακτηρίζει ὡς «τὸ σπουδαιότερον φιλολογικὸν ἔργον τοῦ ἐνάτου αἰῶνος». Ἐν ταύτῃ, ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν ἀδελ-

(1) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 427.

(2) Δ. Μπαλάνου, Οἱ Βυζαντινοὶ ἐκκλησ. συγγραφεῖς, Ἀθήναι 1951 σελ. 29.

φόν αὐτοῦ Ταράσιον, ποιεῖται λόγον περὶ 280 συγγραμμάτων τῆς χριστιανικῆς καὶ τῆς θύραθεν γραμματείας, παραθέτων συχνάκις καὶ περιλήψεις μᾶλλον ἢ ἥττον ἐκτενεῖς τούτων, καθὼς καὶ περικοπὰς ἐξ αὐτῶν, πολλάκις δὲ καὶ βιογραφικὰς σημειώσεις περὶ τῶν συγγραφέων, ἔτι δὲ καὶ κρίσεις περὶ τῶν συγγραφῶν τούτων. Ὅταν δὲ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι πολλὰ τῶν συγγραμμάτων τούτων ἀπωλέσθησαν, μόνον δὲ ἐκ τῆς Μυριοβίβλου λαμβάνομεν γνώσιν περὶ τούτων, κατανοεῖ τις, διατὶ ἀπεδόθη μεγίστη ἀξία εἰς αὐτήν. Ἄλλ' ὁ Φώτιος συνέγραψε καὶ ἔργα δογματικά, οἷα «τὸν λόγον περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας» καὶ «τὴν διήγησιν περὶ τῆς τῶν Μανιχαίων ἀναβλαστήσεως». Καὶ τὸ μὲν πρῶτον σύγγραμμα ἔγραψε κατὰ τῆς προσθήκης εἰς τὸ Σύμβολον τῆς Πίστεως τοῦ Filioque, τὴν ὁποίαν ἀνήρρεσεν διὰ βιβλικῶν καὶ πατερικῶν χωρίων, ὡς καὶ διὰ φιλοσοφικῶν συλλογισμῶν, ὅλοι δὲ οἱ μετὰ ταῦτα γράψαντες περὶ τοῦ αὐτοῦ ζητήματος Ἀνατολικοὶ ἀκολουθοῦσι τὴν ἐπιχειρηματολογίαν καὶ τὸν τρόπον τοῦτον τῆς ὑπὸ τοῦ Φωτίου ἀναιρέσεως τῆς πλάνης ταύτης. Τὸ δὲ δεύτερον σύγγραμμα ἔγραψεν ὁ Φώτιος κατὰ τῆς ἀναφανείσης τότε αἵρέσεως τῶν Παυλικιανῶν, τὴν ὁποίαν ἐθεώρει ὡς ἀναβλάστησιν τῆς παλαιᾶς μανιχαϊκῆς αἵρέσεως. Πράγματι δὲ οἱ Παυλικιανοὶ συνυφαίνοντες τὰς πλάνας αὐτῶν μετὰ τῆς διδασκαλίας τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου, ἄς μετὰ τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Λουκᾶ καὶ τινος νόθου ἐπιστολῆς, ἦν προέβαλλον ὡς τὴν πρὸς Λαοδοκεῖς ἐπιστολήν, ὡς μόνον γνήσια τῆς Κ. Διαθήκης βιβλία, ἐξεδέχοντο τὸν Δημιουργὸν ὡς τὸν κακὸν Θεόν, κύριον τοῦ παρόντος κόσμου, τὸν δὲ Ἰησοῦν Χριστὸν ὡς ἀποσταλέντα ὑπὸ τοῦ οὐρανοῦ Πατρός, ὅπως ἀπελευθερώσῃ τὸν ἀνθρώπον ἀπὸ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Ἐκ τούτων κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα προήλθον οἱ Εὐχίται, πρεσβεύοντες καὶ οὗτοι τὸν δυῖσμον ἢ δυαλισμὸν, συγγενεῖς δὲ τούτων ὑπήρξαν καὶ οἱ κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα Βογόμιλοι, τῶν ὁποίων ὁ ἀρχηγὸς Βασίλειος παρεδόθη εἰς τὸν διὰ πυρᾶς θάνατον ἐν τῷ Ἱπποδρομίῳ Κωνσταντινουπόλεως.

2. Ὁ Φώτιος συνέγραψεν καὶ ἐρμηνευτικὰ ἔργα. Ἐκ τούτων ὀλόκληρον μὲν ἔργον σώζεται τὸ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Ἀμφιλόχεια, ἀφιερωμένον εἰς τὸν Ἀμφιλόχιον μητροπολίτην Κυζίκου, καὶ ἐν αὐτῷ δίδονται ἀποκρίσεις ἐπὶ 324 ζητημάτων, θεολογικῶν ἰδίᾳ, ἀλλὰ καὶ παντοίων ἄλλων. Εἰς τὰς ἀποκρίσεις του ταύτας, δεικνυούσας τὴν ἐξαιρετικὴν πολυμάθειαν αὐτοῦ, στήριζεται ὁ Φώτιος εἰς τοὺς μεγάλους ἐκ τῶν Πατέρων ἐρμηνευτὰς. Τὰ ἄλλα ἐξηγητικὰ εἰς τὴν Γραφήν ὑπομνήματα τοῦ Φωτίου δὲν σώζονται. Ἀποσπάσματα ὅμως αὐτῶν διεσώθησαν εἰς τὰς Σειράς, εἰς τὰς ὁποίας οἱ μετ' αὐτὸν ἐρμηνευταὶ παραθέτουσι καὶ ἐξηγήσεις τοῦ Φωτίου, ἐξ αὐτῶν δὲ συνάγεται, ὅτι ὁ Φώτιος συνέγραψεν ἐρμηνείαν εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην, ἣ ἐδίδαξεν αὐτὴν εἰς τὴν ἀνωτέραν Σχολὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅταν ἦτο ἐν αὐτῇ καθηγητής. Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης ἐξέδωκε τεμάχια ἐρμηνειῶν τοῦ Φωτίου εἰς τὴν Ὀκτάτευχον τῆς Παλ. Διαθήκης, ὁ δὲ Ἀθ. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς σχόλια εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον⁽⁴⁾. Ἐν ταῖς ἐρμηνείαις αὐτοῦ ὁ Φώτιος συνδυάζων τὴν ἀλληγορικὴν μετὰ τῆς κατὰ γράμμα ἐρμηνείας ἀκολουθεῖ μὲν κατὰ τὸ πλεῖστον τὰς ἐρμηνείας τῶν Πατέρων, ἐπεξεργάζεται ὅμως αὐτὰς μετὰ πολλῆς δεξιότητος, ἐν τισὶ δὲ παρουσιάζων καὶ πρωτοτυπίαν. Ὡς ἐκκλησιαστικὸς ρήτωρ προσέδωκε κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽⁵⁾ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ρητορικὴν νέαν μορφήν, ἣτις ἀνεπτύχθη ὑπ' ἄλλων βραδύτερον. Εἰς ὕφος κλασσικὸν χρησιμοποιοῖ φράσεις καὶ λέξεις εὐστόχους, ἀκριβεῖς καὶ ἐπιμελεημένας, ὑπενθυμίζουσας τὴν φρασεολογίαν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Εἶχε βεβαίως πρότυπα τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, συγχρόνως ὅμως ἀπέβλεπε καὶ πρὸς τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας, παρ' ὧν ἐλάμβανε χωρία παρενειρόμενα εἰς τοὺς λόγους του, ἐποιοεῖτο δὲ καὶ ὑπαινιγμοὺς εἰς γεγονότα τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας. Πα-

(3) Ἀὐτόθ. σελ. 42. (4) Δ. Μπαλάνου ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 42 ὑποσ. 4.

(5) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 428.

ρὰ τὸν συνειρμὸν ἐν τούτοις καὶ τὴν ἀκολουθίαν τῆς σκέψεως καὶ παρὰ τὸ βάθος τῶν ἐνοιῶν καὶ τὸν βιβλικὸν χαρακτήρα, οἱ λόγοι τοῦ Φωτίου ὑπολείπονται τῶν λόγων τῶν μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων. «Ἐκεῖ ὁμοῦς ὅπου ὁ Φώτιος ἀνεδείχθη» κατὰ τὸν Μπαλάνον⁽⁶⁾ «ἀπαράμιλλος, εἶναι αἱ ἐπιστολαὶ του ἐρμηνευτικαί, δογματικαί, ἠθικαί, παραινετικαί, παραμυθητικαί, κανονικαί, φιλικαί καὶ ποικίλης ὕλης. Εἰς ταύτας ἀντικατοπτρίζεται ἡ ἐξαιρετικὴ μόρφωσις καὶ πολυμέρεια τοῦ ἀνδρός, τὸ εὐρύτερον πνεῦμα του, ἡ βαθεῖα γνῶσις τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ τῶν ἀνθρωπίνων ἀνησυχιῶν, ἡ εὐγένεια τοῦ ἤθους καὶ ἡ χάρις τοῦ ὕφους».

Ὁ Φώτιος τέλος συνειργάσθη καὶ εἰς τὸ νομοθετικὸν ἔργον Βασιλείου τοῦ Μακεδόνας, ἐξέδωκε δὲ καὶ συνοδικὰς ἀποφάσεις καὶ κανονικὰς ἐπιστολάς. Ὁ Νομοκάνων ὁμοῦς, ἐν τῷ ὅποιῳ ὑπὸ 24 τίτλους ἐταξινομήθησαν κατὰ συγγένειαν ὕλης οἱ περὶ ἐκκλησιαστικῶν συνοδικῶν κανόνες καὶ αἱ αὐτοκρατορικαὶ νεαραὶ καὶ νόμοι, εἶναι ἔργον ἀρχαιότερον, συμπληρωθὲν πιθανῶς ὑπ' αὐτοῦ.

3. Μεταξὺ τῶν ἄλλων Βυζαντινῶν συγγραφέων τοῦ ἐνάτου αἰῶνος διεκρίθη ὡς ἐρμηνευτὴς ὁ Ἀρέθας († μεταξὺ τῶν ἐτῶν 932-935), ἀρχιεπίσκοπος τῆς ἐν Καππαδοκίᾳ Καισαρείας, «διάπυρος ἐραστής» τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλὰ καὶ θαυμαστής τοῦ Πλάτωνος, κάτοχος δὲ ἀρτίας φιλοσοφικῆς καὶ θεολογικῆς μορφώσεως. Τὰ περισσότερα τῶν ἔργων αὐτοῦ παραμένουσιν ἀνέκδοτα. Τὸ σπουδαιότερον ἐκ τῶν ἔργων αὐτοῦ εἶναι ἡ ἐπεξεργασία τῆς ἐρμηνείας εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ Ἀνδρέου Καισαρείας, τῆς ὁποίας ἐφιλοπόνησε μεθ' ἰκανῆς αὐτοτελείας σύνοψιν. Ἐργασθεὶς καὶ ἄλλας ἐρμηνείας εἰς ἄλλα βιβλία τῶν Ἁγίων Γραφῶν, συνεπλήρωσε δὲ καὶ τὴν εἰς τοὺς Ψαλμοὺς ἐρμηνείαν τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ ἐσχολίασε διάφορα χωρία τῆς Γραφῆς. Ἐκ τούτων περιεσώθησαν ἀποσπάσματα ἐνεσεσωματωμένα εἰς τὰς ἐρμηνευτικὰς Σειράς. Ἀσχοληθεὶς καὶ εἰς τὴν μελέτην καὶ ἐξήγησιν τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ Πλάτωνος, ὡς καὶ ἄλλων θύραθεν συγγραφέων καὶ ἀποκτῶν δι' ἰδίων δαπανῶν χειρόγραφα τῶν κλασσικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, διώρθου ταῦτα ἀπὸ τῶν τυχόν παρεισφρησάντων λαδῶν καὶ προσέθετεν εἰς αὐτὰ σχόλια καὶ σημειώσεις ἰδίας. Ἐκ τούτου κατέστη εὐφρόνως γνωστὸς διὰ τὴν σπουδαίαν συμβολὴν του πρὸς ἀναζωπύρωσιν τοῦ πρὸς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἐνδιαφέροντος. Ἐκ τῆς βιβλιοθήκης αὐτοῦ προέρχεται ὁ περίφημος κώδιξ τοῦ Πλάτωνος, ὅστις ἀπετέλεσε τὴν βᾶσιν τῶν νεωτέρων κριτικῶν ἐκδόσεων τῶν Πλατωνικῶν κειμένων.

3. Κατὰ τὸν αὐτὸν αἰῶνα διεκρίθησαν ὡς ὑμνογράφοι μεταξὺ ἄλλων ἡ Κασσιανή, τῆς ὁποίας σφόδρα πρωτότυπον τυγχάνει τὸ εἰς τὸν ἐσπερινὸν τῶν Χριστουγέννων δοξαστικόν, περιήφημον δὲ τὸ δοξαστικὸν τῶν ἀποστίχων τοῦ Ὁρθρου τῆς Μ. Τετάρτης· καθὼς καὶ οἱ ἀδελφοὶ Θεοφάνης καὶ Θεόδωρος, οἵτινες στιγματισθέντες ἐπὶ τοῦ μετώπου διὰ πεπυρακτωμένου σιδήρου κατὰ τοὺς ἀγῶνας αὐτῶν ἐναντίον τῆς εἰκονομαχίας ἐπεκλήθησαν καὶ Γραπτοί.

4. Περὶ τὴν ἀγιολογίαν κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα ἐνδιέτριψε σοβαρῶς Συμεὼν ὁ μάγιστρος καὶ λογοθέτης, ὁ ἐπεξεργασθεὶς τὰς βιογραφίας τῶν ἁγίων καὶ τὰ μαρτυρολόγια, διασκευάσας αὐτὰ κατὰ τὰς συγχρόνους τάσεις, ἵνα ἀναγινώσκωνται ἐν ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς συνάξεσιν, ἐξ οὗ καὶ συναξάρια ἀπεκλήθησαν. Διὰ τὴν ἀναθεώρησιν αὐτοῦ ταύτην, χαρακτηριθεῖσαν ὡς μετάφρασιν, ἐπεκλήθη ὁ Συμεὼν ὑπὸ Μιχαὴλ τοῦ Ψελλοῦ Μεταφράστης. Κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽⁷⁾ ἡ συλλογὴ τοῦ Συμεὼν περιεῖχεν 143 βιογραφίας, ἧτις ὑποστάσα ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων τροποποιήσεις καὶ προσθήκας ἔφθασε νὰ περιλαμβάνῃ 681 βιογραφίας. Τῶν προτύπων ἐξ ἄλλου, τὰ ὁποῖα ἐπεξεργάσθη ὁ Συμεὼν, ἐλάχιστα μόνον ἀπωλέσθησαν, δι' ἐπιστημονικὰς δὲ ἐργασίας πρέπει τις νὰ ἀνατρέχῃ εἰς ταῦτα. Ὁ Συμεὼν συνέγραψε καὶ Χρονογραφίαν ἀπὸ τοῦ 813 μέχρι τοῦ 961, καθὼς καὶ συλλογὰς ἀποφθεγμάτων ἐκ τῶν ἠθικῶν τοῦ Μ. Βασιλείου

(6) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 46.

(7) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 429-430.

καὶ τῶν ὀμιλιῶν τοῦ Μασκαρίου, καθὼς καὶ ἐπιστολάς, ὧν πολλαὶ δὲν ἐξεδόθησαν.

5. Ὁ ἐνδέκατος αἰὼν προβάλλει ὡς ὑμνογράφον καὶ ὡς συγγραφέα λόγων ἐκκλησιαστικῶν καὶ βίων τοῦ Δωροθέου τοῦ νέου καὶ τοῦ μοναχοῦ Βαρά τὸν Ἰωάννην Μαυρόποδα, μετέπειτα ἐπίσκοπον Εὐχαΐτων. Οὗτος συνήνωσεν εἰς μίαν κοινὴν ἑορτὴν τὴν μνήμην τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ἐπιτυχῶν οὕτω τὴν συμφωνίαν καὶ συνένωσιν τῶν τριῶν μερίδων, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν ἐτίμα ὑπὲρ τοὺς δύο ἄλλους τὸν Χρυσόστομον, ἡ δὲ τὸν Μ. Βασίλειον καὶ ἡ τρίτη Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν. Διὰ τὴν κοινὴν ταύτην ἑορτὴν, διεξαγομένην τὴν 30 Ἰανουαρίου συνέθεσε πλήρη ἀκολουθίαν ἄχρι τοῦ νῦν οὖσαν ἐν χρήσει. Αἱ ποιητικαὶ συνθέσεις τοῦ Ἰωάννου, ὅστις ὑπῆρξε καὶ κάτοχος τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γραμματείας καὶ ἐθεωρεῖτο ὡς εἰς τῶν ἀξιολογωτέρων λογίων τῆς ἐποχῆς του, διεκρίθησαν «διὰ τὴν ἀττικὴν μορφήν καὶ τὴν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εὐεργετικὴν θερμότητά»⁽⁸⁾.

6. Εἰς τὸ κήρυγμα καθὼς καὶ εἰς τὴν συγγραφὴν μαρτυρολογίων διεκρίθη καὶ ὁ περὶ τὸ 1007 γεννηθεὶς εἰς Τραπεζοῦντα Ἰωάννης Ξιφιλίνος, χρηματίσας καὶ καθηγητῆς τοῦ νομικοῦ τμήματος τῆς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου ἀνασυσταθείσης τῷ 1045 ἀκαδημίας, εἶτα δὲ καὶ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Ρέπων καὶ πρὸς τὸν μυστικισμόν, τιμῶν δὲ διαζόντως καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, κατέγινεν οὐ μόνον εἰς τὴν μελέτην τῶν Πατέρων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν σπουδὴν τῶν συγγραμμάτων τῶν νεοπλατωνικῶν, καθὼς καὶ τῶν μυστικῶν φιλοσοφημάτων τῶν Χαλδαίων. Ὑπῆρξε πολυγραφέωτος, ἀλλ' ἐκ τῶν πολλῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ διεσώθησαν μόνον αἱ ἑρμηνευτικαὶ ὀμιλίαι του εἰς τὰς Κυριακάς τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ. Ὡς πατριάρχης δὲ ἀνέπτυξε ἀξιόλογον δράσιν.

7. Νεώτερος αὐτοῦ κατὰ δέκα περίπου ἔτη ὑπῆρξεν ὁ Κώνστας Ψελλός, ὅστις γενόμενος μοναχὸς προσέλαβε τὸ ὄφ' ὃ εἶναι γνωστὸς ὄνομα Μιχαήλ. Μαθητῆς τοῦ Ἰωάννου τοῦ Εὐχαΐτων ἐπισκόπου, ὑπῆρξεν ἐπὶ μακρὸν φίλος τοῦ συμμαθητοῦ αὐτοῦ Ἰωάννου τοῦ Ξιφιλίνου, πρὸς τὸν ὁποῖον περιῆλθε βραδύτερον εἰς ρῆξιν, λόγῳ διαφορᾶς τῶν φιλοσοφικῶν αὐτῶν ἀντιλήψεων. Ἐδίδαξε καὶ αὐτός, εἰς ἣν καὶ ὁ Ξιφιλίνος ἀκαδημίαν, τῆς ὁποίας ἐχορημάτισε καὶ διευθυντῆς ἐκδηλῶν ζωηρὰν ἐκτίμησιν καὶ λατρείαν πρὸς τοὺς Ἑλληνας φιλοσόφους, ἰδίᾳ δὲ τὸν Πλάτωνα, θεωρῶν τοῦτον ἀνυπερέβλητον εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ ρητορικὴν. Ὁ Ψελλὸς ὑπῆρξε «πολυγραφέωτος συγγραφέας ποικιλοτάτης ὕλης πραγματείας, θεολογικᾶς, φιλοσοφικᾶς, νομικᾶς, μαθηματικᾶς, φυσικᾶς, γεωργικᾶς, ἀστρολογικᾶς, μυστικᾶς καὶ ποιήματα»⁽⁹⁾, καθὼς καὶ ἐπιστολάς. Εἰς τὸν Ξιφιλίνον κατηγορήσαντα αὐτὸν ὅτι ἤθελε νὰ ἀνατρέψῃ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ νὰ ἀνανεώσῃ τὸν ἔθνισμόν, οἰκοδομῶν τὸ κοινωνικὸν αὐτοῦ καὶ ἠθικὸν οἰκοδόμημα ἐπὶ τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Στωϊκοῦ Χρυσίππου, ὁ Ψελλὸς ἀπήνησεν: «Τῶν παρὰ τοῖς φιλοσόφοις δογμάτων ἃ μὲν εὐθὺς παρεώρακα, τινὰ δὲ ὡς πρὸς τὰς ἡμεδαπὰς συνεργὰ ὑποθέσεις εὐ μάλα λαβῶν τοῖς ἱεροῖς λόγοις συνέμιξα, ὡς που δὴ καὶ Γρηγόριος καὶ Βασίλειος, οἱ μεγάλοι τῆς Ἐκκλησίας φωστήρες πεπράχασι»⁽¹⁰⁾. Ἐπὶ ἑπτὰ αὐτοκρατόρων καὶ τριάκοντα ἑπτὰ ἔτη (1041-1078) διετέλεσεν ὑπουργὸς καὶ πρωθυπουργός, ἀλλ' ἔδειξεν εὐμετάβολον καὶ ἀναξιοπρεπῆ χαρακτήρα. Ἐπ' ἐλάχιστον δὲ χρόνον παραμείνας ὡς μοναχὸς εἶναι ζήτημα, ἐὰν διετήρησε μέχρι τέλους τῆς ζωῆς του τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα καὶ δὲν ἀπέβαλεν αὐτό, ὡς ὁ κατὰ πολλὰ ὁμοῖος αὐτοῦ ἐν τῇ Δύσει Ἐρασμος († 1536)⁽¹¹⁾. Ὡς ρήτωρ παρουσιάζεται «πομπώδης μὲ ὑπερβολὴν ρητορικῶν ἀνθέων, μὲ ἐπίδειξιν πολυγλωσσίας, μὲ ὑπερβολικὸν ρεαλισμὸν καὶ μακρηγορίαν», ὡς ἐκ τούτου δὲ καὶ δὲν

(8) Δ. Μπαλάνου ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 74.

(9) Αὐτόθ. σελ. 79.

(10) Κ. Σάθα Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη τόμος 5 σελ. 447.

(11) Β. Στεφανίδου ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 432.

συνεκίνει διὰ τοῦ λόγου αὐτοῦ⁽¹²⁾. Τὰ σπουδαιότερα ἐκ τῶν ἐκδοθέντων ἔργων αὐτοῦ εἶναι κατὰ τὸν Μπαλάνου τὰ ἐπόμενα: Ἑρμηνεῖα εἰς τὸ Ἄσμα ἄσμάτων· τὸ θεολογικοφιλοσοφικὸν «Διδασκαλία παντοδαπῆ», εἰς τὸ ὁποῖον συμφύρονται δογματικά (περὶ Θεοῦ, Τριάδος, ἀνθρώπου κλπ.), ἠθικά (περὶ ἀρετῶν κλπ.) καὶ φυσικὰ ζητήματα (περὶ ἡλίου, ὑετοῦ, σεισμῶν, θαλασσοῦ ὕδατος, χιόνων κλπ.)· διάλογος ὑπὸ τὸν τίτλον «περὶ ἐνεργείας δαιμόνων» κατὰ τῆς αἰρέσεως τῶν Εὐχιτών, ἢ Χρονογραφία, ἣτις εἶναι ἱστορία τῆς ἀπὸ τοῦ 970-1077 ἑκατονταετηρίδος τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας. Ἄλλα ἐκ τῶν πολυαριθμῶν ἔργων αὐτοῦ ἄλλα μὲν ἀπώλεσθησαν, ἄλλα δὲ παραμένουν ἀνέκδοτα σωζόμενα ὡς χειρόγραφα ἐν διαφόροις βιβλιοθήκαις. Κατὰ τὸν Μπαλάνου⁽¹³⁾ ὁ Ψελλὸς εἶναι ἀναντιρρήτως ἡ σπουδαιότερα ἀπὸ συγγραφικῆς ἀπόψεως προσωπικότης τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος. Πολυμαθέστατος, ἐγκυκλοπαιδικώτατος, μὲ κομψόν, ἀλλ' ἐπιτηθευμένον ὕφος, μὲ πολυμερῆ ἐνδιαφέροντα ἠσχολεῖτο μὲ τὰ ποικιλώτερα ζητήματα τῆς Θεολογίας καὶ τῆς Φιλοσοφίας, ἀπὸ ἀπόψεως ὁμῶς ἠθους ὑστέρει, διότι ἦτο ματαιόδοξος καὶ ἐγωῖστης λησιμονῶν χάριν τῶν συμφερόντων του τὰς ἀρχὰς καὶ πεποιθήσεις του καὶ κολακεύων μέχρις ἐξευτελισμοῦ τοὺς ἐκάστοτε κρατοῦντας. Παρὰ τὴν διένεξιν, εἰς ἣν περιῆλθε πρὸς τὸν Ξιφιλίνου, δὲν ἠμποδίσθη νὰ ἐκφωνήσῃ ἐπικηδεῖον εἰς αὐτὸν ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας. Καὶ ἐξῆρε μὲν τὰς ἀρετὰς τοῦ ἄλλοτε φίλου του καὶ μετέπειτα ἀντιπάλου του, ἀπέφυγε δὲ νὰ ἐκφράσῃ παράπονόν τι κατ' αὐτὸν περιορισθεὶς μόνον εἰς ὑπαινιγμὸν τινα διὰ τῆς φράσεως: «Ἐβουλόμην ἔλευθερίαν ἔχειν τῶν ἐλέγχων ἐνταῦθα, ἵνα πάσιν οἷς εἶχον ἐχρώμην, ἀνθέλκει δέ μοι τὸν λόγον ὁ ἐπιτάφιος»⁽¹⁴⁾

2. Μυστικὴ Θεολογία.

1. Συμῶν ὁ ἐκ Παφλαγονίας, ὁ ἐπικληθεὶς νέος Θεολόγος εἰς διάκρισιν ἀπὸ τοῦ παλαιότερου ἐπικληθέντος Θεολόγου Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, γεννηθεὶς περὶ τὸ 950 (κατ' ἄλλους τῷ 1025) καὶ ἀποθανὼν πιθανώτατα περὶ τὸ 1020 (κατ' ἄλλους μετὰ τὸ 1092), ἀνεδείχθη ὁ κυριώτερος ἐκπρόσωπος τῆς βυζαντινῆς μυστικῆς καὶ χαρακτηρίζεται ὑπὸ Ehrhard⁽¹⁵⁾ ὡς ὁ μετὰ τὸν Νικόλαον Καβάσιλαν μέγιστος μυστικὸς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ὑπερέχων αὐτοῦ κατὰ τὴν πρωτοτυπίαν, τὴν βαθεῖαν αἰσθηματικότητα καὶ τὴν παραστατικὴν δεξιότητα. Ἐπέδρασεν ἀμεσώτατα καὶ ἐπὶ τῶν ἐπιγενεστέρων μυστικῶν τῆς περιόδου ταύτης, εὐρισκόμενος ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ Νικήτα Στηθάτου, μαθητοῦ αὐτοῦ συγγραψάντος τὸν βίον αὐτοῦ, Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτου († 1346), κομίσαντος τὸν μυστικισμόν εἰς ἅγιον Ὄρος καὶ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ († 1359) καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν γένεσιν τοῦ Ἑσχατισμοῦ. Βάσις τῆς μυστικῆς Θεολογίας καὶ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὑπῆρξαν τὰ συγγράμματα, τὰ ἐπ' ὄνόματι Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου φερόμενα. Δεικνύεται δὲ τοῦτο ἐμφανέστατα ἐκ τοῦ περὶ οὐρανοῦ καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας ἔργου τοῦ Νικήτα Στηθάτου, ὅστις διακρίνει κατὰ τὸν Διονύσιον τρεῖς ἀγγελικὰς διακοσμήσεις τριαδικὰς, πρὸς τὰς ὁποίας ἀντιστοιχοῦσας διαφόρως πρὸς αὐτὸν καθορίζει καὶ τρεῖς ἐκκλησιαστικὰς τοιαύτας ἦτοι 1) Πατριάρχαι, Μητροπολίται, Ἀρχιεπίσκοποι 2) Ἐπίσκοποι, ἱερεῖς, διάκονοι 3) Ὑποδιάκονοι, Μοναχοί, Λαϊκοί⁽¹⁶⁾. Ἐνῶ ὁμῶς ὁ μυστικισμὸς τοῦ ψευδοδιονυσίου εἶναι θεοκεν-

(12) Δ. Μπαλάνου ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 79.

(13) Αὐτόθ. σελ. 84.

(14) Σάθα ἐνθ' ἄνωτ. τόμ. 4 σελ. 462.

(15) Παρὰ Κρουμβάχερ—Σωτηριάδου Ἱστορία Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας τόμ. II σελ. 302-305.

(16) Π. Χρήστου Νικήτα Στηθάτου Μυστικὰ συγγράμματα Θεσσαλονίκη 1957 σελ. 27.

τρικός (= ἔνωσις μετὰ τοῦ Θεοῦ), ὁ τοῦ Συμεῶν εἶναι Χριστοκεντρικός (= ἔνωσις μετὰ τοῦ Χριστοῦ). Ὡς δὲ παρατηρεῖ ὁ Στεφανίδης⁽¹⁷⁾, διὰ τὸν μυστικισμόν ἤρμοξε βεβαίως ὁ μονοφυσιτισμός, ὁ ὁποῖος ἐδίδασκε τὴν θέωσιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Χριστοῦ. Διὰ τοῦτο δὲ τὰ μυστικά συγγράμματα τοῦ Διονυσίου γραφέντα περὶ τὰ τέλη τοῦ πέμπτου αἰῶνος ρέπουσι πρὸς τὸν μονοφυσιτισμόν. Ἀφ' οὗτου ὁμοῦς ἡ τετάρτη καὶ ἕκτη Οἰκουμένη Σύνοδος κατέκρινε τοῦτον, οἱ μυστικοὶ προσηρμόσθησαν πρὸς τοὺς δογματικούς ὁμοῦς αὐτῶν, ἐντεῦθεν δὲ καὶ ὁ Συμεῶν μετέφερεν ἐπὶ τοῦ μυστικισμοῦ τὴν φρασεολογίαν τοῦ Χριστολογικοῦ δόγματος, ὡς τοῦτο καθωρίσθη ὑπὸ τῶν δύο τούτων Συνόδων. Οὕτω τονίζει ὁ Συμεῶν, ὅτι διὰ τῆς ἐπιτυχασμένης μετὰ τὸν καθαρμόν τῆς ψυχῆς καὶ τὴν πλήρωσιν τῶν ἐντολῶν θεώσεως «συλλαμβάνομεν τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν ὡς ἡ Παρθένος (Θεοτόκος). Οὕτω δὲ πάλιν ἐν Θεῷ (τῷ ἐν ἡμῖν θείῳ Λόγῳ) καὶ ψυχῇ καὶ σώματι (ἡμῶν) ἀδιαιρέτως καὶ ἀσυγχύτως Θεὸς κατὰ χάριν ἄνθρωπος γίνεται. Ἐν δύο οὐσίαις διπλαῖς πάντως ταῖς φύσεσι, διπλαῖς ταῖς ἐνεργείαις»⁽¹⁸⁾.

2. Ὁ Συμεῶν ἐν τῇ προπαρασκευῇ πρὸς μυστικὴν τελείωσιν δὲν ὑπερτιμᾷ τὴν νηστείαν καὶ τὰς ἄλλας κακώσεις τοῦ σώματος. Ὁμιλῶν περὶ Γεωργίου τινὸς ἀξιωθέντος νὰ τελειοποιηθῇ εἰς ἄνθρωπον ἐπουράνιον τονίζει, ὅτι οὗτος «μῆτε χρόνους πολλοὺς ἐνήστευσεν ἢ ἀγρύπνησεν ἢ ἄλλους ἀγῶνας ἀσκητικούς ἔκαμεν, ἀλλὰ μῆτε ποτέ του ἐκοιμήθη χάμω, μῆτε τρίχινα ἐφόρεσε, μῆτε καλόγηρος ἐγένε, μῆτε ἀπὸ τὸν κόσμον ἀνεχώρησε σωματικά»⁽¹⁹⁾. Ἐθεώρει ὁμοῦς ὁ Συμεῶν ἀναγκαίαν τὴν ἐγκράτειαν ἐν τῇ τροφῇ, ἀδύνατον δὲ καὶ τὴν σάρκα τῷ κόρῳ τῶν βρωμάτων ἐμπιπλᾶν καὶ πνευματικῶς τῆς νοερᾶς καὶ θείας ἐπαπολαύειν χρηστότητος»⁽²⁰⁾. Τὴν νηστείαν ὁ μαθητὴς τοῦ Συμεῶν Νικήτας ἤθελε «λελογισμένην»⁽²¹⁾, ὁ δὲ Συμεῶν συνίστα «νηστεύειν τὰς τρεῖς τεσσαρακοστάς», ἀλλὰ καὶ κατὰ «τὰς ὑπολοίπους ἡμέρας τοῦ χρόνου ἅπασ τῆς ἡμέρας ἐσθίειν, ἐκτὸς Σαββάτου καὶ Κυριακῆς καὶ ἑορτῆς, ἀλλ' οὐκ εἰς κόρον»⁽²²⁾.

Ἐξ ἐτέρου ὁ Συμεῶν καὶ οἱ κατ' αὐτὸν μυστικοὶ δὲν παραθεωροῦσι καὶ τὰ μυστήρια, εἰ καὶ δὲν ἐνδιατρίβουσι περὶ αὐτὰ, μεθ' ἧς καὶ περὶ τὴν νοερὰν προσευχὴν ἐπιμονῆς. Οὕτω περὶ τοῦ βαπτίσματος καὶ τῆς ἐξομολογήσεως γράφει, ὅτι «ἀπὸ τοῦ Θεοῦ βαπτίσματος τὴν τῶν ἡμαρτημένων λαμβάνομεν ἄφεσιν» «καὶ τῇ παρουσίᾳ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀγιαζόμεθα», ἐπειδὴ δὲ «μετὰ τὸ βαπτισθῆναι ἡμᾶς πρὸς πονηρὰς καὶ αἰσχροὺς πράξεις ἐκκλίνοντες καὶ αὐτὸν τὸν ἁγιασμόν εἰς ἅπαν ἀποβαλλόμεθα, μετανοοῦμεν καὶ ἐξομολογήσεται καὶ δάκρυσι, κατὰ ἀναλογίαν τὴν ἄφεσιν πρότερον τῶν ἡμαρτημένων λαμβάνομεν καὶ οὕτω τὸν ἁγιασμόν μετὰ τῆς ἄνωθεν χάριτος»⁽²³⁾. Ἐπὶ πλεον ὁ Συμεῶν συνιστᾷ «πρὸ πάντων ἀπαντᾶν εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς συνάξεις καὶ ὑστατον ὑποχωρεῖν ἐκτὸς ἀνάγκης μεγάλης· μᾶλλον δὲ ἐν τῷ ὄρθρῳ καὶ τῇ λειτουργίᾳ ἀπαντᾶν»⁽²⁴⁾. Ὁμιλῶν δὲ περὶ ἑαυτοῦ ὁ Συμεῶν λέγει, «ἐγὼ λοιπόν, ἀδελφοί μου, μῆτε νηστείας πολλὰς καὶ ὑπερβολικὰς ἔκαμα, μῆτε ἀγρυπνίας, μῆτε χαμαικοιτίας, ἀλλὰ μῆτε ἄλλαις παρόμοιαις σκληραγωγίαις τοῦ σώματος ὑπερβολικαῖς, ἀλλὰ ἐγνώρισα τὴν ἀναξιότητά μου, ἐστοχάσθηκα τὰς ἁμαρτίας μου, ἐκατηγόρησα τὸν ἑαυτὸν μου καὶ ἐσώθηκα... Καὶ μὲ ὀλί-

(17) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 431.

(18) Migne 120, 525 παρὰ Στεφανίδη ἔνθ' ἄνωτ.

(19) Λόγος περὶ πίστεως... Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν Ἐκδοσις Π. Τζελάτη Ἀθῆναι 1893 τόμ. II σελ. 510.

(20) Κεφάλαια πρακτικὰ καὶ θεολογικὰ § κατ' Αὐτόθ. σελ. 153.

(21) Δευτέρα φυσικῶν κεφαλαίων ἑκατοντὰς § οὐθ' Αὐτόθ. σελ. 202.

(22) Κεφάλαια πρακτικὰ καὶ θεολογικὰ § ρμβ' Αὐτόθ. σελ. 169.

(23) Κεφάλαια πρακτικὰ καὶ θεολογικὰ § οδ' Αὐτόθ. σελ. 159.

(24) Αὐτόθ. ρλζ' σελ. 168.

γα λόγια ἐπίστευσα μοναχὰ εἰς τὰ λόγια τοῦ Θεοῦ καὶ με ἐδέχθη ὁ Κύριος καὶ Θεός μου με αὐτὴν τὴν πίστιν»⁽²⁵⁾. Προχωρῶν δὲ ὀρίζει τὴν πίστιν ὡς «τὸ διὰ Χριστὸν ὑπὲρ τῆς αὐτοῦ ἐντολῆς ἀποθανεῖν καὶ τὸν θάνατον αὐτοῦ ζῶης πρόξενον εἶναι πιστεύειν τὴν πτωχείαν ὡς πλοῦτον λογιζέσθαι, τὴν εὐτέλειαν καὶ ἐξουδένωσιν ὡς δόξαν τῷ ὄντι καὶ περιφάνειαν» «μᾶλλον δὲ κεκτῆσθαι τὸν ἀνεξιχνίαστον πλοῦτον τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ πληλὸν ἢ καπνὸν ἅπαντα τὰ ὀρώμενα καθορᾶν»⁽²⁶⁾.

3. Προκειμένου ἤδη νὰ ἐπιτύχη ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν θέωσιν αὐτοῦ, δεόν νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι κατὰ τὸν μαθητὴν τοῦ Συμεῶν Νικήταν «τρεῖς εἰσι τάξεις ἐν τοῖς ποιουμένοις τὰς προκοπὰς τῶν τελειοποιῶν ἀναβάσεων, ἡ καθαρτικὴ, ἡ φωτιστικὴ καὶ ἡ μυστικὴ ἢ ἐστὶ καὶ τελειοποιός». Καὶ ἡ μὲν «καθαρτικὴ, τῶν ἤδη πρὸς ἀγῶνας ἱεροῦ εἰσαγομένων ἐστὶ καὶ ἴδιον μὲν αὐτῆς ἡ ἀπόθεσις τῆς μορφῆς τοῦ χοϊκοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἀμφίεσις τοῦ καινοῦ ἀνθρώπου, ἔργον δὲ τὸ μῖσος τῆς ὕλης, ἡ τῆξις τῆς σαρκὸς καὶ ἡ διὰ καταλύξεως κάθαρσις τοῦ νοῦ ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς τε καὶ πνεύματος». Ἡ φωτιστικὴ δὲ τάξις «τῶν ἐξ ἱερῶν ἀγῶνων προκοψάντων ἐστὶν εἰς πρώτην ἀπάθειαν ἔργον δὲ ἡ κάθαρσις τοῦ νοῦς, ἡ διὰ τοῦ πυρὸς γινομένη τοῦ θεοῦ, ἡ τῶν ὀφθαλμῶν τῆς καρδίας νοερὰ ἀποκάλυψις, ἡ ἐπίγνωσις τῶν θεῶν καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων». «Ἡ δὲ μυστικὴ καὶ τελειοποιὸς τάξις ἴδιον ἔχει τὸ περὶ τὰς ἄνω τάξεις γενέσθαι τῶν οὐρανῶν καὶ τῷ πρώτῳ φωτὶ πλησιάσαι καὶ τὰ βάθη τοῦ Θεοῦ ἐρευνῆσαι διὰ τοῦ Πνεύματος»⁽²⁷⁾.

4. Πρὸς κάθαρσιν ἀπαραίτητα κατὰ Συμεῶν εἶναι «τὸ πένθος καὶ τὰ δάκρυα», ἄνευ τῶν ὁποίων «οὐκ ἔστιν ἐν ἡμῖν μετάνοια οὐδὲ ἀληθῆς μεταμέλεια». Πρέπει δὲ νὰ καταστή τὴν καρδίαν, ἵνα ἴδῃ τὸν Θεόν, καθαρὰν δὲ καρδίαν οὐχὶ μία ἀρετὴ, ἀλλὰ πᾶσαι ὁμοῦ ὡς εἰπεῖν, οἶονεὶ μία τις οὖσα καὶ εἰς ἄκρον κατορθωθεῖσα πεφύκασιν ἐκτελεῖν»⁽²⁸⁾. Δὲν ἀρκεῖ δὲ τις «πάντων τῶν ἄλλων πραγμάτων ὁμοῦ καὶ χρημάτων» νὰ καταφρονήσῃ, ἀλλ' εἶναι ἀνάγκη «καὶ τῶν βιοτικῶν ἐνθυμήσεων καὶ τῶν πονηρῶν ἐνοιῶν» νὰ ἐλευθερώσῃ «τὸν τῆς ψυχῆς ὀφθαλμόν», διότι ἄλλως «οὐκ ὕψεται ποτε τὸ νοητὸν φῶς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν»⁽²⁹⁾. «Αἱ βιοτικαὶ μέριμναι καὶ πᾶς προσπάθειάς τρόπος εὐτελοῦς καὶ σμικροτάτου πράγματος τὴν ἀναφθεῖσαν ἐν ἀρχαῖς θέρημν τῆς καρδίας ἐξαφανίζει»⁽³⁰⁾. «Ὡσπερ κάλυμμα ἐν ὀφθαλμοῖς ἐπιτεθέν, οὕτω λογισμοὶ κοσμικοὶ καὶ βιοτικαὶ ἐνθυμήσεις ἐν ὀφθαλμῷ ψυχῆς γίνονται» ἐμποδίζουσαι ἵνα ἴδωμεν «τρανῶς τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν»⁽³¹⁾.

5. Οὕτως ὁ νοῦς ἀποσπῶμενος τῶν βιοτικῶν μεριμνῶν κυριαρχεῖ ἑαυτοῦ καὶ δὲν διασκεδάννυται εἰς πολλὰ μέρη, ἀλλὰ «γίνεται ἑαυτοῦ ὑπὸ τῶν σοφοποιῶν ἐλλάμψεων καὶ νοημάτων καταύλασθεις καὶ ἡ ψυχὴ συμπτυσσομένη εἰς ἐνάδα θεοειδῶς ἐν ἀντὶ πολλῶν ἑτεροτήτων γίνεται»⁽³²⁾. Ἐν τῇ καταστάσει ταύτῃ ὁ νοῦς ἐμπερικλείεται «τῷ σώματι καὶ μάλιστα τῷ ἐν τῷ σώματι ἐνδοτάτῳ σώματι, ὃ καρδίαν ὀνομάζομεν»⁽³³⁾. Διὰ τοῦ τοιοῦτου δὲ περιορισμοῦ τοῦ νοῦ ἐπιτυγχάνεται ἡ ἡσυχία, ἣτις «τὸν ἔρωτα τῆς τοῦ Θεοῦ ἀγάπης ἐκ καθαρότητος καρδίας καὶ ἡδονῆς καταλύξεως σφοδρότερον ἐπανάπτουσα λύει τὴν ψυχὴν τῶν δεσμῶν τῶν αἰσθήσεων» καὶ «ἀνάγει εἰς τὴν ἱερὰν καὶ θεῖαν τελείωσιν»⁽³⁴⁾. Οὕτως ἐπιτυγχάνεται «ἡ πρὸς ἑαυτὸν στροφή

(25) Λόγος περὶ πίστεως εἰς δημῶδες ἰδίωμα μετενεχθεὶς παρὰ Migne 120, 693.

(26) Κεφάλαια πρακτικὰ § α' ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 151.

(27) Τρίτη γνωστικῶν κεφαλαίων ἑκατοντὰς § μα'-μδ' Αὐτόθ. σελ. 214.

(28) Κεφάλαια πρακτικὰ... § § ξθ' καὶ ογ' Αὐτόθ. σελ. 159.

(29) Αὐτόθ. § κβ' ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 153.

(30) Αὐτόθ. § ξγ' ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 158. (31) § κγ' ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 153.

(32) Νικήτα τρίτη ἑκατοντὰς § ιη' αὐτόθ. σελ. 210.

(33) Γρηγορίου Παλαμᾶ Ἐπερ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζόντων. Φιλοκαλία σελ. 302.

(34) Νικήτα τρίτη γνωστικῶν κεφ. ἑκατοντὰς § κδ' καὶ κε' ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 211.

τοῦ νοῦ», ἐπακολουθεῖ δὲ εἰς τὴν στροφὴν ταύτην «ἢ πρὸς τὸν Θεὸν ἀνοδος» τοῦ νοῦ, ἥτις «δι' εὐχῆς μὲν ἐνεργεῖται τὴν ἀρχὴν, εὐχῆς δὲ συνεπτυγμένης, ἔστι δ' ὅτε καὶ διεξοδικωτέρας, ὃ καὶ ἐργωδέστερον· ἂν δὲ διακαρτερῇ τις ἐν τῇ τοῦ νοῦ ταύτῃ συνελίξει καὶ τῇ πρὸς τὸ θεῖον ἀνατάσει, βία ἰσχυρᾶ τὸ πολυπόρευτον τῆς διανοίας ἄγχων τῆς οἰκείας, νοερῶς πλησιάζει τῷ Θεῷ καὶ τυγχάνει τῶν ἀρρήτων καὶ γεύεται τοῦ μέλλοντος αἰῶνος καὶ αἰσθήσει νοερᾶ γινώσκει, ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος καθάπερ καὶ ὁ Ψαλμωδὸς φησι Γεύσασθε καὶ ἴδετε ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος»⁽³⁵⁾. Ὑπάρχει δηλαδὴ καὶ αἰσθήσις νοερά. Καὶ ὅπως αἱ σωματικαὶ αἰσθήσεις τὰ αἰσθητὰ ἀντιλαμβάνονται, οὕτω καὶ αἱ νοεραὶ αἰσθήσεις «τὰ νοητὰ τρανώς ἐποπτεύουσιν», «ὃ δὲ μὴ ὄρων καὶ ἀκούων καὶ αἰσθανόμενος πνευματικῶς νεκρὸς ἔστι, μὴ ζῶν γάρ ἐστιν ἐν αὐτῷ ὁ Χριστὸς»⁽³⁶⁾. Καὶ «καθάπερ τῷ σώματι ἡμῶν αἰσθήσεις πέντε εἰσίν», «οὕτω καὶ τῇ ψυχῇ κατὰ τὸν αὐτὸν ἀριθμὸν πέντε αἰσθήσεις εἰσίνουίς, λόγος, αἰσθήσις τὰ δεσμὰ καὶ ἐπιστήμη»⁽³⁷⁾. «Οἱ τῆς παγκοσμίου δὲ αἰσθήσεως ρήξαντες τὰ δεσμὰ καὶ ἀποσπασθέντες τῆς ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν τοῦ κόσμου ἀπασχολήσεως «ἐν ἐλευθερίᾳ πάσης δουλείας διάγουσι τῶν αἰσθήσεων, μόνῳ τῷ Πνεύματι ζῶντες καὶ αὐτῷ προσομιλοῦντες, ὡς ὑπ' ἐκείνου κινούμενοι, δι' οὗ καὶ τοῖς ὁμοουσίοις Πατρὶ καὶ Λόγῳ συνάπτεσθαι πως εἰώθησαν καὶ ἐν πνεύματι κατὰ τὸν Παῦλον ἀποτελεῖσθαι»⁽³⁸⁾. Οὗτοι «ὑπὸ τοῦ θείου Πνεύματος παρακαλούμενοι, ὡς γαλήνην καὶ καθαρὰν τὴν καρδίαν κτησάμενοι ἡδονῆς καὶ γλυκύτητος ἀφάτου πληροῦνται ὑπὸ τῶν χαροποιῶν δακρύων τῆς κατανώξεως»⁽³⁹⁾ «καὶ αὐτῶς τὰ δάκρυα ὡς ὕδατα πηγῆς ἐκβλύζουσιν ἐξ αὐτῆς», «πάσης εὐφροσύνης ἐμπιπλῶντα αὐτῆς τὴν διάνοιαν καὶ θείου φωτός»⁽⁴⁰⁾. Προδήλως τὰ δάκρυα ταῦτα εἶναι διάφορα τῶν ἐπὶ μετανόια ἐκρέοντων. Εἶναι ταῦτα δάκρυα τοῦ ἔχοντος «ἐνδον αὐτοῦ τὸ φῶς τοῦ παναγίου Πνεύματος», ὅστις «μὴ φέρων ὄραν» τὸ φῶς τοῦτο, «ὑπάρχει ὡς περ ἐξεστηκῶς, τοῖς δάκρυσι δὲ καταντλούμενος ἀενάως τὸ πῦρ ἐξάπτει τοῦ πόθου σφοδρότερον, ἐντεῦθεν δὲ δάκρυα προχέει πλειόνως καὶ τῇ τούτων ἐκχύσει πλυνόμενος λαμπρότερον ἀπαστράπτει· ὅτε δὲ ὄλων ἐκπυρωθεὶς ὡς φῶς γένηται, τότε πληροῦται τὸ φάσκον Θεὸς θεοῖς ἐνούμενός τε καὶ γνωριζόμενος»⁽⁴¹⁾. Ἀποκτῶν δὲ οὗτος τὴν ἀπάθειαν τῆς ψυχῆς «αὐτὸν τε τὸν Θεὸν ἀπλανῶς ὄρᾷ καὶ τὴν γενομένην εἰς αὐτὸν ἀλλοίωσιν τρανώς κατανοεῖ· βλέπει γὰρ αἰεὶ τὴν χάριν τοῦ Πνεύματος τὴν περιλάμπουσιν αὐτόν, ἥτις καὶ ἔνδυμα καλεῖται καὶ βασιλείος ἀλουργίς· μάλλον δὲ ὅπερ αὐτός ἐστι Χριστὸς ὁ Κύριος· εἶπερ αὐτὸν οἱ εἰς αὐτὸν πιστεύοντες ἐπενδύονται»⁽⁴²⁾. Ἐνούμενος δὲ μετὰ τοῦ Χριστοῦ, καθ' ὅσον προκόπτει ἐν τῇ νέᾳ ταύτῃ ζωῇ, «ταῖς πνευματικαῖς αὐτοῦ μεθελικιώσεσι συναυξάνεσθαι πέφυκε καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς», εἰς τρόπον ὥστε ὅταν τελειωθῇ «μετὰ τὸ πάσας διελθεῖν τὰς ἡλικίας Χριστοῦ εἰς τὸ πάθος καταντᾶ τῶν πειρασμῶν κατὰ τὸν ἐκείνου σταυρόν»⁽⁴³⁾. «Πᾶς δὲ βαπτισθεὶς ἐν Χριστῷ ὀφείλει τὰς μεθελικιώσεις τοῦ Χριστοῦ φθάσαι». Οὕτω δὲ «ἢ μεταμόρφωσις» τοῦ Χριστοῦ γίνεται καὶ ἐν τῷ προκόπτοντι, ὅταν οὗτος ἐπιτύχη τὴν «τοῦ θείου φωτός θεωρίαν» καὶ ἡ «ἀνάληψις» ὅταν οὗτος ἀναχθῇ

(35) Γρηγορίου Παλαμᾶ Περὶ προσευχῆς καὶ καθαρότητος καρδίας ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 306.

(36) Γρηγορίου Σιναΐτου Κεφάλαια § § ζ' καὶ η' ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 253.

(37) Νικήτα πρώτη ἑκατοντάς § ι' ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 175.

(38) Νικήτα πρώτη ἑκατοντάς § κ' ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 177.

(39) Αὐτόθ. § ξθ' ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 184.

(40) Δευτέρα ἑκατοντάς § με' ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 197.

(41) Συμῶν κεφάλαια πρακτικά § ξη' ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 158.

(42) Αὐτόθ. § νη'-νθ' ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 157.

(43) Νικήτα III ἑκατοντάς § ν' ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 215.

εἰς τὴν «πρὸς τὸν Θεὸν ἕκστασιν καὶ ἀρπαγὴν τοῦ νοῦς»⁽⁴⁴⁾. Ἡ νοερά δὲ προσευχή, ἡ ἀνάγουσα τὸν νοῦν εἰς τὴν τοῦ θεοῦ φωτὸς θεωρίαν, δεόν νὰ γίνεται κατὰ τὸν Συμεῶν⁽⁴⁵⁾ οὕτως: Τρία πράγματα δεόν νὰ φυλάττωνται. Πρῶτον «ἡ ἀμεριμνία ἀπὸ κάθε πράγμα τόσο ἐυλογον, ὅσον καὶ ἀνεύλογον». «Δεύτερον συνείδησις καθαρὰ εἰς ὅλα ὅπου νὰ μὴ σὲ ἐλέγχει ἢ συνείδησις εἰς κανένα πράγμα καὶ τρίτον ἀπροσπάθεια τελεία χωρὶς νὰ κλίνη ὁ λογισμὸς σου εἰς κανένα κοσμικὸν πράγμα». «Ἐπειτα κάθισε εἰς ἕνα τόπον παράμερον καὶ ἤσυχον κατὰ μόνας εἰς μίαν ἄκραν καὶ μάζωξε τὸν νοῦν σου ἀπὸ κάθε προσωρινὸν καὶ μάταιον καὶ τότε ἀκούμβησε εἰς τὸ στήθος σου τὸ κάτω σιαγόνι σου, διὰ νὰ προσέχῃς μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον μέσα εἰς τὸν ἑαυτὸν σου μὲ τὸν νοῦν σου καὶ μὲ τὰ αἰσθητά σου μάτια· καὶ κράτει ὀλίγον τὴν ἀναπνοὴν σου, διὰ νὰ ἔχῃς ἐκεῖ τὸν νοῦν σου, νὰ εὖρης τὸν τόπον ὅπου εἶναι ἡ καρδιά σου καὶ ἐκεῖ νὰ εἶναι ὅπως διόλου καὶ ὁ νοῦς σου». Ἡ εὐχή, ἡ ὅποια εἰς τὴν στάσιν αὐτὴν καὶ προσοχὴν διὰ τοῦ νοῦς δεόν νὰ ἐπαναλαμβάνεται εἶναι τὸ Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ἐλέησόν με. Ἡ ἐπανάληψις τῆς εὐχῆς ταύτης δεόν νὰ γίνεται μετ' ἐπιμονῆς, «πονῶν δὲ τοὺς ὤμους καὶ τὴν κεφαλὴν πολλάκις ἀλγῶν» δεόν νὰ καρτερῇ τις «ἐπιπόνως καὶ ἐρωτικῶς ζητῶν ἐν καρδίᾳ τὸν Κύριον, βιαστῶν γὰρ ἔστιν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ»⁽⁴⁶⁾. Ἡ εὐχὴ αὕτη δεόν νὰ εἶναι «ἀένναος μὴ λήγουσα ἀπὸ τῆς ψυχῆς διὰ πάσης ἡμέρας καὶ νυκτὸς» καὶ δι' αὐτῆς «τοὺς ἑαυτοῦ λογισμοὺς ἐπισυνηγμένους» ἔχων ὁ εὐχόμενος καὶ «τὰ βᾶθη τοῦ Θεοῦ ἀνορρῦττοντας καὶ ζητοῦντας ἐκείθεν γεύσασθαι τὸ γλυκύτερον νόμα τῆς θεωρίας» καταλήγει νὰ ἐπιτύχη «τὸ κολληθῆναι Θεῷ τὴν διάνοιαν καὶ ἐν πνεῦμα μετ' αὐτοῦ χρηματίσαι»⁽⁴⁷⁾. «Τῷ ἔρωτι δὲ ὀλικῶς τρωθεῖσα ἡ ψυχὴ αὐτοῦ ἕκστασιν τινα ξένην καὶ θεῖαν ὑφίσταται καὶ εἰς γνόφον θεολογίας ἐν ἀρρήτῳ σιγῇ εἰσέρχεται καὶ τὸ κάλλος κατανοεῖ τοῦ ὄντος ἐν φωτὶ νοημάτων ἀφράστου σοφίας»⁽⁴⁸⁾. «Φωτιζόμενος δὲ Ἄγιῳ Πνεύματι καὶ τὰ ἀγαθὰ ἐκεῖνα ὕπαρ καὶ νοερώς ὁρῶν ἃ ὀφθαλμὸς οὐκ οἶδε καὶ οὖς οὐκ ἤκουσε», «ἐὰν ἀποσπασθῇ ἐκ τῆς τῶν τοιοῦτων θεωρίας ὑπὸ τινος, λυπηθήσεται καὶ θλιβήσεται»⁽⁴⁹⁾. Ἄναπτύσσεται οὕτως ἔρως πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὰ θεῖα, ἀγάπη δὲ πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους, ἐκ τοῦ ἔρωτος δὲ τούτου προέρχεται προῖον ἢ γλυκερὰ καὶ ἱερὰ παράκλησις τοῦ Παρακλήτου, ἥτις «τοῖς μὴ λαβοῦσι πείραν σχεδὸν ἀνήκουστός ἐστιν, ὡς ἄρρητος· εἰ γὰρ γλυκύτητα μέλιτος, οὐδεὶς ἀναγγελεῖ τοῖς μὴ γευσαμένοις, πῶς ἄρα τῆς ἱεράς ἐκ Θεοῦ χαρᾶς καὶ χάριτος τὴν ἡδονήν, τοῖς μὴ πεπειραμένοις διηγῆσεται· τις;»⁽⁵⁰⁾.

6. Τὸ φῶς δὲ ὑπὸ τοῦ ὁποίου αὐγάζεται ἢ εὐτόνως ἐν θερμότητι καθαιρομένη δι' ἀσκήσεως ψυχῆ, ἀξία καθισταμένη εἰς ἀξίαν καὶ ὁμιλίαν Θεοῦ⁽⁵¹⁾ καὶ ὕπαρ καὶ γρηγοροῦσα θεωμένη τὰ οὐράνια ἀγαθὰ, «δόλοαμπῆς γεγονυῖα ἐκ τῆς τοῦ Πνεύματος ἐλλάμψεως»⁽⁵²⁾ καὶ ἀξιουμένη «ἰδεῖν οὐ τὰ ὀπίσθια τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' αὐτὸν τὸν Θεὸν ἐν τῇ δόξῃ αὐτοῦ»⁽⁵³⁾, ἐθεάσατο αὐτὸς ὁ Συμεὼν καὶ ὅτε ἐχειροτονεῖτο εἰς πρεσβύτερον «ἀπλοῦν μὲν καὶ ἀνείδεον, πλὴν ὡς φῶς»⁽⁵⁴⁾. Ἄναφέρει δὲ καὶ περὶ τοῦ μνημονευθέντος ἀνωτέρω Γεωργίου, ὅτι

(44) Γρηγορίου Σιναΐτου ἕτερα κεφάλαια § α' ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 263.

(45) Περὶ τῶν τριῶν τρόπων τῆς προσευχῆς ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 516.

(46) Γρηγορίου Σιν. Περὶ τοῦ πῶς καθέζεσθαι τὸν ἡσυχάζοντα εἰς τὴν εὐχήν... ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 273.

(47) Νικήτα II ἑκατοντὰς § οδ'-οστ' ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 202.

(48) Τοῦ αὐτοῦ III ἑκατοντὰς § νγ' ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 216.

(49) Συμεὼν κεφάλαια πρακτικὰ § πστ'-πζ' ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 161.

(50) Γρηγορίου Παλαμᾶ πρὸς Ξένην μοναχὴν ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 295.

(51) Νικήτα II ἑκατοντὰς § πστ' ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 204.

(52) III ἑκατοντὰς § μη' ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 215.

(53) Αὐτόθ. § πβ' ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 222.

(54) Συμεὼν κεφάλαια § ρνβ' καὶ ρνγ' ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 171 καὶ 172.

ἐνῶ προσηύχето «ἐξάφνα ἔλαμψεν εἰς αὐτὸν μία λάμψις θεϊκὴ καὶ ἐγέμισεν ἀπὸ τὸ φῶς ἐκεῖνο ὄλος ὁ τόπος καὶ ὁ νέος ἐκεῖνος ἔμεινεν ἑκστατικὸς καὶ ἀλησμόνησε τὸν ἑαυτὸν του καὶ μήτε ἐκαταλάμβανε τότε ἀνίσως καὶ ἐπατοῦσεν εἰς τὴν γῆν ἢ στέκεται εἰς τὸν ἀέρα» «καὶ ἀνταμῶθη ὄλος καὶ ἔγινεν ἕνα μὲ τὸ φῶς ἐκεῖνο τὸ θεϊκὸν καὶ τοῦ ἐφαίνετο πῶς ἔγινε καὶ αὐτὸς φῶς καὶ ἦτον ὄλος γεμάτος δάκρυα καὶ ἀπὸ μίαν χαρὰν ἀνεκδιήγητον. Καὶ ὕστερα ἀπὸ τοῦτο ἀνέβη ὁ νοῦς του εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ ἐκεῖ εἶδεν ἄλλο φῶς πλέον λαμπρότερον»⁽⁵⁵⁾. Κατὰ δὲ Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν «νοῦ κατὰστασις ἐστίν, ὕψος νοητὸν οὐρανίῳ χρώματι παρεμφερές· ᾧ καὶ τὸ τῆς Ἁγίας Τριάδος κατὰ τὸν καιρὸν τῆς προσευχῆς ἐπιγίνεται φῶς». Ὅστις δὲ θὰ ἤθελε νὰ ἴδῃ «τὴν τοῦ νοῦ κατὰστασιν, στερησάτω ἑαυτὸν πάντων τῶν νοημάτων, καὶ τότε ὄψεται αὐτὸν σαπφείρῳ ἢ οὐρανίῳ χρώματι παρεμφερῆ». «Ὅταν δὲ ἄρξηται ὁ νοῦς ἐν πολλῇ αἰσθήσει γέυσθαι τῆς χρηστότητος τοῦ Πνεύματος τοῦ παναγίου, τότε ὀφείλομεν εἰδέναι, ὅτι ἄρχεται ἡ χάρις ὡσπερ ἐπιζωγραφεῖν εἰς τὸ κατ' εἰκόνα τὸ κατ' ὁμοίωσιν». «Τὸ τέλειον δὲ τῆς ὁμοιώσεως ἐκ τοῦ φωτισμοῦ γνωσόμεθα». Μόνον δὲ τότε ὁ πιστὸς ἀποκτᾷ τὴν τελείαν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον ἀγάπην. «Ἐὰν γὰρ μὴ τελείως τὸ κατ' ὁμοίωσιν διὰ τοῦ θεοῦ φωτὸς ἀπολάβῃ ὁ νοῦς, πάσας μὲν τὰς ἄλλας ἀρετὰς ἔχειν δύναται, τῆς δὲ τελείας ἀγάπης ἔτι ἄμοιρος μένει»⁽⁵⁶⁾. Οὕτως ἐγγίνεται ἐν τῇ ψυχῇ «ὁ ἐγκάρδιος» πρῶτον καὶ εἶτα «ὁ ἐκστατικὸς ἔρως τῶν ἐν ἀγάπῃ τελειωθέντων, ἀμφοτέροι δὲ τὸν ἐνεργούμενον νοῦν τῆς αἰσθήσεως ἐκβάλλουσι» καὶ «μέθη» τίς εἰσι «πρὸς τὸ κρεῖττον τῶν κατὰ φύσιν φρενῶν τοῦ πνεύματος»⁽⁵⁷⁾. Καὶ καθὼς ὁ Συμεὼν περιγράφων τὴν κατὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ φωτὸς ἐρωτικὴν ταύτην κατὰστασιν καὶ ἑκστασιν λέγει: «ἐξανατέλλει ἐν ἐμοὶ ἐνδοθεν τῆς ταλαίνης καρδίας μου ὡς ἥλιος ἢ ὡς ἡλίου δίσκος σφαιροειδῆς δεικνύμενος, φωτοειδῆς. Ἄπαντα τὰ μέλη μου ἀκτίσι καταυγάζων, ὄλος περιπλεκόμενος, ὄλον καταφιλεῖ με, ὄλον τε δίδωσιν αὐτὸν ἐμοὶ τῷ ἀναξίῳ καὶ ἐμφοροῦμαι τῆς αὐτοῦ ἀγάπης καὶ τοῦ κάλλους καὶ ἡδονῆς καὶ γλυκασμοῦ ἐμπίπλαμαι τοῦ θεοῦ. Μέλη Χριστοῦ γινόμεθα καὶ χεῖρ Χριστὸς καὶ ποὺς Χριστὸς, κινῶ τὴν χεῖρα καὶ Χριστὸς ὄλωσ ἡ χεῖρ μου ἐστίν»⁽⁵⁸⁾. Χαρακτηριστικὸν δὲ ὡς πρὸς τὸν ἔρωτα τοῦτον σύγγραμμα τοῦ Συμεὼν εἶναι τὸ ἐπιγραφόμενον «τῶν θεῶν ὕμνων ἔρωτες», ἐν τῷ ὁποίῳ μεταχειρίζεται ἐρωτικὰς ἐκφράσεις πρὸς παράστασιν τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἐνώσεως τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς μετὰ τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Συμεὼν ἐκτὸς τούτου συνέγραψε καὶ 145 «κεφάλαια πρακτικὰ καὶ θεολογικὰ» καθὼς καὶ ὁμιλίας.

7. Τοσαῦτα περὶ τῆς Βυζαντινῆς μυστικῆς θεολογίας, ἐκτενῆ μὲν, ἀλλ' ἀπαραίτητα, ἐφ' ὅσον αὐτὴ ἐκυριάρχησε τοῦ μοναχικοῦ βίου τῆς περιόδου ταύτης ἀναδείξασα τοὺς λεγομένους Νηπτικὸς Πατέρας, ἐκπροσωπούμενη δὲ καὶ ὑπὸ δύο διαπρεπῶν θεολόγων, τοῦ Νικολάου Καβάσιλα καὶ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἤγαγε καὶ εἰς τὰς τὴν ὄλην Βυζαντινὴν ἐκκλησίαν ἀπασχολησάσας Ἑουχαστικὰς ἔριδας.

Καὶ ὁ μὲν Νικόλαος Καβάσιλας (περὶ τὰ 1290-1370) ὑπῆρξεν εἰς τῶν μάλλον διακεκριμένων θεολόγων τῆς ἐποχῆς του, μυστικὸς μὲν, ἀλλ' ἀποφυγῶν πάσαν ὑπερβολὴν καὶ περισσώτερον παντὸς ἄλλου μυστικοῦ ἀντιληφθεὶς τὴν μεγάλην σημασίαν τῶν ἱερῶν καὶ θεοσυστάτων μυστηρίων καὶ περὶ ταῦτα ὡς κέντρον πλέκων τοὺς «Λόγους ἐπτὰ περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς», οἵτινες ἀποτελοῦσι τὸ σπουδαιότερον ἔργον του. Ὁμιλεῖ κυρίως περὶ τῶν τριῶν μυστηρίων, τοῦ Βαπτίσματος, τοῦ Μύρου καὶ τῆς ἱερᾶς Κοινωνίας, διὰ τῶν ὁποίων συνίσταται ἡ ἐν Χριστῷ ζωῆ, ἥτις «φύεται ἐν τῷδε τῷ βίῳ καὶ τὰς ἀρχὰς ἐντεῦ-

(55) Συμεὼν περὶ θείας ἐνώσεως καὶ βίου θεωρητικοῦ ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 509.

(56) Γρηγορίου Παλαμᾶ, Πρὸς Ξένην μοναχὴν ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 293.

(57) Γρηγορίου Σιναΐτου Κεφάλαια § νθ' ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 248.

(58) Migne 120, 510, 533, 532 καὶ παρὰ Β. Στεφανίδῃ ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 430.

θεν λαμβάνει, τελειούται δὲ ἐπὶ τοῦ μέλλοντος, ἐπειδὴν εἰς ἐκείνην ἀφικώμεθα τὴν ἡμέραν»⁽⁵⁹⁾. «Διὰ τῶν μυστηρίων τούτων τῶν ἱερῶν ὡσπερ διὰ θυρίδων εἰς τὸν σκοτεινὸν τοῦτον κόσμον ὁ ἥλιος εἰσέρχεται τῆς δικαιοσύνης καὶ θανατοῖ μὲν τὴν σύστοιχον τῷ κόσμῳ τούτῳ ζωὴν, ἀνίστησι δὲ τὴν ὑπερκόσμιον καὶ νικᾷ τὸν κόσμον τὸ φῶς τοῦ κόσμου»⁽⁶⁰⁾. Ἀπὸ τῆς βάσεως ταύτης ἀφορμώμενος διαπραγματεύεται ὁ Νικόλαος εἰς τοὺς τέσσαρας πρώτους λόγους αὐτοῦ τὴν ἔννοιαν καὶ τὴν σημασίαν καὶ τὴν σπουδαιότητα τῶν τριῶν τούτων μυστηρίων. Καὶ παρουσιάζεται μὲν ἐπηρεαζόμενος ὑπὸ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ψευδοδιδουσίου, συμπλέκει ὁμοίως τὴν διαπραγμάτευσιν αὐτοῦ κυρίως καὶ μάλιστα μετὰ τῆς Γραφῆς, ἰδίᾳ τῆς Κ. Δ., εἰς αὐτὴν συχνότατα ἀνατρέχων καὶ ὅσον ἴσως οὐδεὶς τῶν ἄλλων μυστικῶν περισσότερο ἐξ αὐτῆς τοὺς λόγους αὐτοῦ πιστούμενος. Οὕτως εἰς μόνον τὰ τέσσαρα πρώτα βιβλία αὐτοῦ παραθέτει πλείονα τῶν διακοσίων χωρίων ἐκ τῆς Γραφῆς. Εἰς τὸν μικρότερον πάντων πέμπτον λόγον ὁμιλεῖ ὁ Καβάσιλας περὶ τοῦ «τίνα συντέλειαν αὐτῆ (τῆ ἐν Χριστῷ ζωῆ) παρέχεται ἡ καθιέρωσις τοῦ ἱεροῦ θυσιαστηρίου, περιγράφων συντόμως τὰ κατὰ τὴν τελετὴν τῶν ἐγκαινίων καὶ διεξηγῶν τὰ κατ' αὐτὴν πολλαχοῦ χρήσιν ποιούμενος καὶ τῆς ἀλληγορίας. Εἰς τὸν ἕκτον λόγον ὁμιλεῖ ὁ Καβάσιλας περὶ τοῦ «πῶς αὐτὴν (τὴν ἐν Χριστῷ ζωὴν) ἀπὸ τῶν μυστηρίων λαβόντες φυλάξομεν» συνιστῶν, ἵνα «Χριστῷ συνῶμεν τῆ τελετῇ, ταῖς εὐχαῖς, τῇ μελέτῃ, τοῖς λογισμοῖς» ὁπότε «πρὸς πάσαν ἀσκήσομεν τὴν ψυχὴν ἀρετὴν, φυλάξομεν δὲ τὴν παρακαταθήκην ἣ κελεύει Παῦλος καὶ τὴν ἀπὸ τῶν μυστηρίων ἡμῖν ἐντεθεῖσαν σώσωμεν χάριν»⁽⁶¹⁾. Εἰς τὸν ἕβδομον λόγον ἐξετάζεται «ὁποῖος γίνεται ὁ μεμυημένος τὴν ὑπὸ τῶν μυστηρίων χάριν φυλάξας τῆ παρ' ἑαυτοῦ σπουδῆ». Τὸ ὅλον ἔργον κατὰ τὸν Μπαλάνον «διέπει Χριστοκεντρικὸν πνεῦμα καὶ παρίσταται αὐτὸς ὁ Χριστὸς ἐνεργῶν ἐν ἐκάστῳ τῶν μυστηρίων» πάντα γίνεται πλάστης, ἀλείπτῃς, συναγωνιστής, τὸ μὲν λούων, τὸ δὲ χρίων, τὸ δὲ τρέφων»⁽⁶²⁾. Ἡ διακρίνουσα τοὺς μυστικούς ροπή πρὸς τὴν ἀλληγορίαν ἐκφαίνεται πρόδηλος καὶ παρὰ τῷ Καβάσιλα ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας». Διεκρίθη καὶ ὡς ἐκκλησιαστικὸς ἱεροκλήρυξ ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τινῶν εἰς ἀπλοῦν καὶ σαφὲς ὕφος δημοσιευθέντων λόγων του. Ἄλλα ἔργα αὐτοῦ καὶ αἱ περισσότεραι ἐπιστολαὶ του παραμένουσιν ἀνέκδοτα. Ἐγραψεν ἀκόμη καὶ κατὰ Λατίνων, κατὰ δὲ τὰς ἡσυχαστικὰς ἔριδας ὑπερήσπισε τὸν Παλαμᾶν γράφας «κατὰ τῶν Γρηγορᾶ καὶ Ἀκινδύνου παραληρημάτων».

8. Ὁ δὲ Γρηγόριος Παλαμᾶς (1296-1359), γόνος ἐπιφανοῦς οἰκογενείας, ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας καταγινόμενος περὶ τε τὴν Θεολογίαν καὶ τὴν Φιλοσοφίαν καὶ μάλιστα τὴν ἀριστοτελικήν, ἐτράπη ἐνωρὶς πρὸς τὸν μοναχικὸν βίον, διαγαγὼν ἐπὶ ἔτη μακρὰ βίον αὐστηρᾶς ἀσκήσεως καὶ ἡσυχίας ἐν ἀγίῳ Ὁρει καὶ ἀλλαχοῦ. Συγγράψας πολλά, ἀσκητικά, ἠθικά, καθὼς κατὰ Λατίνων εἰς ἀπόκρουσιν τῆς προσθήκης τοῦ *filioque*, καταλιπὼν δὲ καὶ 43 ὁμιλίαις, ὅπως καὶ πολλὰς ἐπιστολάς, αἵτινες παραμένουσιν ἀνέκδοτοι, ἀνεδείχθη εἰς τῶν διασημοτέρων θεολόγων τῆς Βυζαντινῆς περιόδου, καταστάς περίφημος διὰ τὸ πρωτεύον μέρος, ὅπερ ἔλαβεν εἰς τὰς ἡσυχαστικὰς ἔριδας. Αὐταὶ ἐξεργάγησαν ἐξ ὅτου Βαρλαάμ ὁ Καλαβρὸς († 1350), κάτοχος τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης καὶ γραμματείας, συγγράψας δὲ καὶ κατὰ τοῦ πρώτου τοῦ πάπα καὶ κατὰ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἀλλ' ἐν τέλει ἀποκηρύξας τὰ συγγράμματά του ταῦτα καὶ ὑπὸ τοῦ πάπα Κλήμεντος Ε' προχειρισθεὶς εἰς ἐπίσκοπον Ἱέρρακος τῆς Καλαβρίας, ὅτε εὕρισκετο εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐχαρακτήρισε τοὺς ἐν ἀγίῳ Ὁρει ἡσυχαστὰς ὡς ὀφθαλμοψυχίτας ἢ ὀφθαλμοσκόπους, ἰδίᾳ, διότι οὗτοι διετήνουντο, ὅτι τὸ φῶς, ὅπερ ἔβλεπον ἀσκούντες τὴν νοερὰν προσευχὴν (Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ἐλέησόν με) ἦτο ἄκτιστον. Κατ' αὐτὸν τὸ φῶς τοῦτο πρέπει νὰ εἶναι

(59) Βιβλ. Α. Migne 150, 493.

(60) Ἀπόθ. 504.

(61) Migne αὐτόθ. 684.

(62) Ἐνθ' ἀνωτ. 167.

κτιστόν, ἐφ' ὅσα ὑπέπιπτεν εἰς ὄρασιν. Διότι μόνον τὸ κτιστόν εἶναι ὀρώμενον. «Οὐδὲν δὲ ἄκτιστον εἰ μὴ Θεός. Εἰ οὖν μήτε κτίσμα τὸ φῶς ἐκεῖνο, μήτε Θεοῦ οὐσία (Θεὸν γὰρ οὐδεὶς ἐώρακε πώποτε) τί λοιπὸν ἢ δυσὶ λατρεύειν θεοῖς, ἐνὶ μὲν τῶν πάντων δημιουργῶ, ὃν καὶ ἀόρατον πάς τις ἂν ὁμολογήσειε, δεύτερον δὲ τῷ καθ' ὑμᾶς ὀρωμένῳ ἀκτίστῳ τούτῳ φωτί»⁽⁶³⁾. Κατὰ τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου τοῦ Βαρλαάμ ὁ Παλαμάς ἀντέτασσε τὴν διάκρισιν μεταξὺ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἐνεργειῶν αὐτῆς. Συμφώνως δὲ καὶ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν Πατέρων ὁ «εἰς ὧν» καὶ ἀπλοῦς Θεὸς «μυρίας ἐκπέμπει τὰς ἐνεργείας» καὶ «καὶ μὲν ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ ποικίλαι, ἡ δὲ οὐσία ἀπλή. Ἡμεῖς δὲ ἐκ μὲν τῶν ἐνεργειῶν γνωρίζειν λέγομεν τὸν Θεόν, τῇ δὲ οὐσίᾳ αὐτοῦ προσεγγίζειν οὐχ ὑπισχνούμεθα. Αἱ μὲν γὰρ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ πρὸς ἡμᾶς καταβαίνουσιν, ἡ δὲ οὐσία αὐτοῦ μένει ἀπρόσιτος»⁽⁶⁴⁾. Σημειωτέον, ὅτι ἄχρι τοῦ νῦν οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ Δογματικοὶ συγγραφεῖς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας διακρίνουσι τὴν χάριν εἰς ἀδημιούργητον (*gratia increata*) καὶ εἰς κτιστὴν (*gratia creata*). Οὕτως αὐτὴ ἡ ἐνανθρώπησις ὡς μὴ ἀναρχος, ἀλλ' ὡς ἐνέργεια τῆς θείας ἀγάπης ἔχουσα ἀρχὴν ἐν χρόνῳ, καθὼς καὶ ἡ θεία ἐνοίκησις ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν δικαίων, ὅπως καὶ ἡ μακαρία θέα αὐτῶν εἶναι χάρις *creata* ἢ κτιστή⁽⁶⁵⁾. Προδήλως ὁμοῦς ὁ ὅρος οὗτος εἶναι ἀνακριθῆς καὶ κατὰ συνέπειαν ἀπόβλητος ὅτε συγχέων αἰτίαν καὶ ἀποτέλεσμα. Ἡ ἐνέργεια τῆς θείας ἀγάπης ἐν προκειμένῳ δημιουργεῖ τὴν θείαν ἐνοίκησιν ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν δικαίων καὶ τὴν καινὴν ἐν αὐτοῖς κτίσιν, δὲν εἶναι δὲ αὐτὴ αὐτὴ ἡ καινὴ κτίσις. Ὁ Βαρλαάμ λοιπὸν «τοῖς Λατίνων ἤθεσι καὶ νόμοις ἐντραφεῖς», διετέλει ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ὑπερβολῶν τῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας. Ἀλλὰ καὶ ὁ Παλαμάς ἐξ ἄλλου παρεσύρθη ἐν ἀρχῇ εἰς ὑπερβολὰς τινὰς, τὰς ὁποίας ἐν τῇ προόδῳ τοῦ ἀγῶνος ἀποσαφήσας καθώρισεν ἐν ὀρθοδόξῳ ἀκριβεῖα τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ. Αἱ ὑπερβολαὶ αὗται διαφαίνονται καὶ ἐν τῷ Ἀγιορειτικῷ τόμῳ, ὅστις θεωρεῖται ἔργον τοῦ Παλαμά, ἐνθ' ὃ «τοῖς Μασσαλιανοῖς συντάττων καὶ Διθεΐτας καλῶν τοὺς τὴν θεοποιὸν χάριν τοῦ Θεοῦ ἄκτιστον καὶ ἀγέννητον καὶ ἐν ὑπόστατον λέγοντας οὗτος ἴστω τοῖς τοῦ Θεοῦ ἀγίοις ἀντικείμενος καὶ τοῦ κλήρου τῶν σωζομένων ἑαυτὸν ἐκβάλλων»⁽⁶⁶⁾. Εἰς τὸν Θεοφάνη ἐξ ἄλλου αὐτοῦ ὁ Παλαμάς ἀναιρῶν τὸ ἐνυπόστατον γράφει: «Θεότιμος: Μὴ οὖν καὶ τὴν ἐνέργειαν ὑπόστασιν δοξάζεις; Θεοφάνης: Ἄπαγε· οὐδεμίαν γὰρ τῶν τοιούτων ἐνεργειῶν ἐνυπόστατος, τουτέστιν αὐθυπόστατος»⁽⁶⁷⁾. Ἐπὶ πλέον ἐν τῷ Ἀγιορειτικῷ τόμῳ ἀναγινώσκομεν: «Φύσει γὰρ ἔσται κατὰ πάσαν ἀνάγκην Θεὸς ὁ Θεοῦ μένος» «καὶ διησεται καὶ φύσει Θεὸς ὁ τοιοῦτος εἶναι καὶ κυρίως προσαγορεύεσθαι». «Ἡ δὲ χάρις αὐτῆν τελεσιουργεῖ τὴν ἀπόρρητον ἐνωσιν· δι' αὐτῆς γὰρ ὅλοι ἐν ὅλοις τοῖς ἀγίοις ὁ Θεὸς περιχωρεῖ, ὅλοι δὲ ὅλοι περιχωροῦσιν ὀλικῶς οἱ ἅγιοι τῷ Θεῷ». Εἰς τὸν Θεοφάνη ὁμοῦς ρητῶς ὁ Παλαμάς κηρύττει «ἀμέθεκτον τὴν οὐσίαν καὶ φύσιν τοῦ Θεοῦ»⁽⁶⁸⁾. Διότι «εἰ ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ μετέχεται καὶ ταῦτα παρὰ πάντων, μηκέτι τρισυπόστατον αὐτῆν, ἀλλὰ μυριοὑπόστατον ὑπάρχειν». «Ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ παντάπασιν ἐστὶν ἀμέριστος· οὐκοῦν καὶ παντάπασιν ἐστὶν ἀμέθεκτος». «Οὐκ ἄρα τῆς θείας οὐσίας ἐνεστι μετέχειν, οὐδ' αὐτοῦ τοῦ τῆς θείας χάριτος θεωμῆνορος»⁽⁶⁹⁾. Ἐξ ἄλλου παρὰ τὴν ὑπὸ τοῦ περιορισμένου νοῦ ἡμῶν διάκρισιν

(63) Δ. Μπαλάνου ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 150.

(64) Κυρίλλου Ἱεροσολ. Κατηχ. VI § 5 Migne 33, 549' Μ. Βασιλείου ἐπιστ. 234 § 1 Migne 32, 869.

(65) Β. Bartmann, Précis de Theologie Dogmatique trad. M. Gautier (Mulhouse 1951) τόμ. 2. σελ. 22 καὶ ἐξῆς, L. Ott., Précis de Theologie Dogmatique trad. M. Grandelaudon, (Paris 1955) σελ. 315.

(66) Migne 150, 1229.

(67) Αὐτόθ. 929.

(68) Αὐτόθ. 928.

(69) Αὐτόθ. 941, 944.

μεταξὺ θείας οὐσίας καὶ ἐνεργείας, «ἡ θεία σύνοδος ἀχώριστον» διεκήρυξε «τὴν θεϊαν οὐσίαν καὶ τὴν θεϊαν καὶ φυσικὴν ἐνεργεῖαν· οὐ γάρ ποτε ἐνεργεῖα εἶη ἄν τῆς ἑαυτῆς οὐσίας χωρὶς», «καὶ τὴν διάκρισιν καὶ διαφορὰν», κατὰ τοὺς Πατέρας «θεοπρεπῆ καὶ ταύτην δοξάζειν ἐγνώκαμεν, οὐκ εἰς παντελῆ διασπασμὸν ἐντεῦθεν αὐτὰ καὶ διαίρεσιν κατασπῶντες» «ἡ διαστήμασι χωρίζοντες ἀλλήλων ταῦτα, ἄπαγε, ἀλλ' οἷαν ἐπιδέχεσθαι τὰ κατὰ φύσιν αἰτία καὶ αἰτιατὰ μεμυήμεθα παρὰ τῶν ἁγίων μόνω λογισμῷ θεοπρεπῶς διακρίνοντες τὰ φύσει ἡνωμένα καὶ ἀδιαίρετα»⁽⁷⁰⁾. Πρὶν ἢ ὁμοῦ ἐκδοθῆ ὁ μετὰ τὰς ὑπὸ τοῦ Παλαμᾶ γενομένης ἀποσαφήσεις συνοδικὸς οὗτος τόμος, ὁ ὄντως ἅγιος καὶ ὀρθοδόξος θεολογῶν οὗτος πατὴρ ἐτόνιζεν ἐμφανέστερον τὴν διάκρισιν μεταξὺ θείας οὐσίας καὶ θείας ἐνεργείας, ὡς διαφαίνεται καὶ ἐν τῷ Θεοφάνει αὐτοῦ. Βεβαίως καὶ ἐν αὐτῷ εἰς ἐρώτησιν τοῦ Θεοτίμου «τὴν δὲ ἐνεργεῖαν ἄλλο λέγεις τῆς οὐσίας, ὡς διαφέρουσαν ἐκείνης, ταύτης δὲ ἀχώριστον»; Ἀπαντᾷ «ὡς τῆς οὐσίας τὴν ὑπόστασιν· τῷ γὰρ ἀπὸ τοῦ ὀνόματος σημαυνομένῳ διενήνοχεν ἐκάτερον αὐτῆς»⁽⁷¹⁾. Ὡς δηλαδὴ αἱ ἐν τῇ Θεότητι τρεῖς ὑποστάσεις, εἰ καὶ διακρίνονται ἀλλήλων, εἶναι ἡνωμένα τῇ οὐσίᾳ, οὕτω καὶ ἡ θεία ἐνεργεῖα μετὰ τῆς θείας οὐσίας διακρίνονται μὲν, ἀλλ' ἀχωρίστως καὶ ἐν ἐνότητι. Βασιζόμενος ὁμοῦ εἰς φράσιν τινὰ τοῦ Μ. Βασιλείου ἐκ τῆς μνημονευθείσης ἀνωτέρω πρὸς Εὐστάθιον ἐπιστολῆς, καθ' ἣν «εἴτε τὴν φύσιν τοῦ Θεοῦ φαίη τις Θεότητα, μία τῶν τριῶν ἢ φύσις, εἴτε τὴν ἐνεργεῖαν ὀνομάσει τις Θεότητα, μία τῶν τριῶν προσώπων ἢ ἐνεργεῖα» καὶ ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐξαίρεται κυρίως τὸ ἐνιαῖον τῆς ἐνεργείας τῶν τριῶν προσώπων, οὐχὶ δὲ καὶ ἡ διάκρισις τῆς θείας ἐνεργείας ἀπὸ τῆς θείας φύσεως, συνάγει τὸ συμπέρασμα, ὅτι «τοῦ αὐτοῦ Θεοῦ ποτὲ μὲν μίαν, ποτὲ δὲ δ' οὐ μίαν εἶναι παρὰ τῶν Πατέρων διδασκόμεθα Θεότητα» καὶ «μίαν καὶ τρόπον ἕτερον οὐ μίαν τοῦ ἐνὸς διδασκόμεθα Θεότητα». «Ὅταν γὰρ καὶ ἐπωνυμίαν τῆς ὑπερωνύμου οὐσίας τὸ τῆς Θεότητος ὄνομα προφέρωμεν, μία ἐστὶ τοῦ Θεοῦ Θεότης, ἀπλή, ἀμερῆς, ἀδιαίρετος, ἀπερινόητος». «Ὅταν δὲ θεϊαν τινὰ δύναμιν ἢ ἐνεργεῖαν τοῦ Θεοῦ λέγωμεν Θεότητα, πολλαί εἰσιν ἐνεργεῖαι θεῖαι ταύτην τὴν ἐπωνυμίαν κεκτημέναι»⁽⁷²⁾. Φαίνεται δέ, ὅτι ὁ Παλαμᾶς εἰς προγενέστερα ἀνέκδοτα συγγράμματα αὐτοῦ τὰς ὑπερβολικὰς ταύτας, κατὰ βάθος δὲ ὀρθοδόξους ἐκφράσεις, εἰ καὶ οὐχὶ ἐν πάσιν ἀκριβεῖς, διετύπωσεν ἐμφανέστερον. Ἐντεῦθεν καὶ οἱ κατήγοροι αὐτοῦ ἀπέδωκαν εἰς αὐτόν, ὅτι «τέμνει τὸ θεῖον εἰδοποιῶν ἐκτόπως, τὴν εἰδοποιόν, ἀλλ' ἀμόρφωτον φύσιν, τουτὶ μὲν εἶδος, τοῦτο δ' οὐσίαν λέγων» καὶ «τίθησι θειότητος οὐκ ἴσων βάθρων, Θεῶν ἀτεχνῶς ὄχλον», «ταύτας δ' ὑφείσθαι καὶ καταρρεῖν κυρίως, καὶ παντ' ἐνεργεῖν ὡς μεθεκτὰς τοῖς κάτω, ἔθηκε θειότητος ἐν πλήθει λέγων», «οὐκ οὐσίας γὰρ ἀλλ' ἐνεργείας λέγων, τὸ πλήθος αὐτοῦ τῶν ὑφειμένων θεῶν, ἢ θειοτήτων οὐ γὰρ ἦττον ἢ πλάνη»⁽⁷³⁾. Προδήλως ὁμοῦ ἄλλο οἱ ὑφειμένοι θεοὶ καὶ ἄλλο αἱ ὑφειμέναι θειότητες. Διότι αἱ ἐνεργεῖαι τοῦ Θεοῦ, αἱ ὑπὸ τοῦ περιωρισμένου ἡμῶν νοῦ μεριζόμεναι, εἶναι θεῖαι, καὶ δύνανται νὰ ὀνομασθῶσι θειότητες, οὐχὶ ὁμοῦ καὶ θεοί. Συνεπῶς ὁ Ἀκίνδυνος ἀδικεῖ τὸν Παλαμᾶν. Εἰς Διάλεξιν ὁμοῦ τινὸς λογίου καὶ φιλοσόφου ἀπὸ τῶν θείων Γραφῶν γίνεται λόγος οὐχὶ περὶ θειότητος, ἀλλὰ περὶ θεότητος καὶ περὶ διαιρέσεως τῆς μιάς Θεότητος «εἰς ὑπερκειμένην καὶ ὑφειμένην» Θεότητα, «ἐν τῷ λαμβάνειν πάσας τὰς τοῦ Πνεύματος ἐνεργείας εἰς τὴν ἐνεργεῖαν τὴν ὑφειμένην Θεότητα»⁽⁷⁴⁾. Ἄλλος δὲ τις χαρακτηρίζων τὸν Παλαμᾶν ὡς αἰρεσιάρχην παρουσιάζει αὐτὸν ὡς κηρύττοντα «πολλὰς Θεότητας, μικρὰς καὶ μεγάλας

(70) Ἱ. Καρμύρη Δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας τόμος I σελ. 333, 325, 347.

(71) Ἐνθ' ἄνωτ. Migne 150, 929. (72) Αὐτόθι 924, 925.

(73) Γρηγορίου Ἀκινδύνου κατὰ τῶν αἰρέσεων Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Migne 150, 852-856.

(74) Migne 150, 865.

καὶ διαιρούντα τὴν μίαν τρισυπόστατον Θεότητα εἰς τὰς πολλὰς. Καὶ μίαν μὲν ὑπερκειμένην λέγει, τὰς δὲ ἄλλας ὑφειμένους, «ὡς ὀνομάζει καὶ πνεύματα ἄγρια καὶ ἄκτιστα, ἕτερα τῆς ἁγίας Τριάδος καὶ ὑφειμένα αὐτῆς ἀπειράκις ἀπείρως ἤγουν ἀσυγκρίτως ἐλάττονα αὐτῆς. Αὐταὶ οὖν αἱ θεότητες καὶ ταῦτα τὰ πνεύματα καὶ ἡ ὁρατὴ Θεότης φησὶν ὅτι ἐν τοῖς κτίσμασι θεϊκῶς ἐνεργούσιν· ἄλλη φωτίζει καὶ ἄλλη καθαίρει καὶ ἄλλη ζωογονεῖ καὶ ἄλλη ἄλλως προνοεῖται τῶν ὄντων»⁽⁷⁵⁾

9. Καὶ ὅτι μὲν ὁ Παλαμᾶς θὰ ἐξέκλινε ἐν τῇ ἀρχῇ εἰς ἀνακριβεῖς τινὰς ἐκφράσεις καὶ ὑπερβολικὰς διατυπώσεις, φαίνεται καὶ ἐξ ὧν ἐκ τοῦ ἔργου αὐτοῦ «Θεοφάνης» παρεθέσαμεν. Ὅτι δὲ καὶ οἱ ἀντιτιθέμενοι πρὸς αὐτὸν ὑπερεξόγκωσαν τὰς ἀνακριβεῖς ταύτας ἐν τῇ σπουδῇ νὰ παρουσιάσωσιν αὐτὸν αἰρεσιάρχη, καθίσταται πρόδηλον ἐκ τοῦ ὅτι Γρηγόριος ὁ Ἀκίνδυνος τὰς δὲ ὁ Παλαμᾶς ἐκάλει θεϊότητας ἤτοι θεῶν ἐνεργειῶν πλήθος ἐξελάμβανεν ὡς πλήθος ὑφειμένων θεῶν.

Ἔιχε δὲ ὁ Παλαμᾶς ἐκτὸς τοῦ Βαρλαάμ καὶ ἄλλους ἀρκετοὺς ἀλλὰ καὶ ἰκανοὺς τοὺς ἀντιπάλους. Οὗτω Γρηγόριος ὁ Ἀκίνδυνος διατελὼν ὑπὸ τὴν ἐμφανῆ ἐπίδρασιν τῆς σχολαστικῆς Θεολογίας τῆς Δύσεως καὶ συγγραφεὺς ἐκτενῶν πραγματειῶν καὶ πολλῶν ἐπιστολῶν, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνεκδότων, ὑπεστήριζεν ὅτι «ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ ἐστὶν ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ» καὶ ὅτι «οὐσία καὶ ἐνέργεια ἐν τι καὶ τὸ αὐτὸ δηλοῖ ἐν τοῖς καθ' ἑαυτὰ ὑφεστῶσιν εἶδεσιν», συνέθεσε δὲ καὶ ἱαμβικοὺς στίχους τὸ κατὰ τῶν αἰρέσεων Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἀρκούντως μακρὸν ποίημά του. Ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς († περὶ τὸ 1360) τυχὼν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀρτίας μορφώσεως καὶ συγγράφας Ἱστοριῶν βιβλία τέσσαρα, καθὼς καὶ 18 ἀντιρρητικούς καὶ στηλιτευτικούς λόγους, καὶ ἐρμηνευτικὰς μελέτας καὶ βίους ἁγίων καὶ εὐχὰς καὶ ρητορικὰ συγγράμματα καὶ ἐπιστολάς καὶ ἄλλα, τῶν ὁποίων τὰ πλεῖστα παραμένουσιν ἀνέκδοτα, χαρακτηριζόμενος δὲ ὑπὸ τοῦ Ehrhard⁽⁷⁶⁾ ὡς «σημαντικώτατος ἀνὴρ καὶ ὁ μέγιστος πολυῖστωρ τῶν δύο τελευταίων αἰῶνων τοῦ Βυζαντίου, ἐνῶ εἰς τὰς ἀρχὰς ἦτο φιλικῶς συνδεδεμένος πρὸς τὸν Παλαμᾶν, ἐστράφη εἶτα κατ' αὐτοῦ ὁμιλῶν περὶ τῆς «πολυθέου πλάνης καὶ δυσσεβείας» τούτου καὶ διεδραμάτισε σπουδαῖον μέρος εἰς τὴν ἡσυχαστικὴν ἔριν. Ὁ Δημήτριος Κυδωνῆς ἐξ ἄλλου († 1400) διατέλεσας καὶ ἰδιαιτέρος γραμματεὺς τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου ΣΤ' Καντακουζηνοῦ ἐκτὸς τοῦ κατὰ τοῦ Παλαμᾶ ἔργου του, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀπαριθμεῖ πλέον τῶν εἴκοσι πλανῶν αὐτοῦ, συνέγραψεν εἰς ἀνέκδοτον πραγματεῖαν κατὰ Νείλου Καβάσιλα ὑπεραμυνόμενος Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου, καθὼς καὶ «περὶ ἐνανθρωπήσεως καὶ Θεότητος τοῦ Χριστοῦ», καθὼς καὶ Λόγον περὶ τοῦ καταφρονεῖν τὸν θάνατον, μετέφρασε δὲ καὶ τὴν Summam, καθὼς καὶ τὸ Contra gentilos τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου, ὡς καὶ τὸ De processione spiritus sancti ἔργον τοῦ Ἀνσελμου καὶ ἄλλα τινά. Ὁ δὲ Ἰωάννης Καλέκας († 1347) γενόμενος καὶ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, συγγράφας καὶ περὶ τὰς 60 ὁμιλίαις, ὑπῆρξεν ὁμόφρων τοῦ Βαρλαάμ καὶ Ἀκινδύνου, διὸ καὶ καθρέθη ὑπὸ Συνόδου ἐν ἔτει 1347 συνελθούσης. Ὡσαύτως ὁ ἐν ἔτει 1410 ἀποθανὼν εἰς Μυτιλήνην Μανουὴλ Καλέκας ἔγραψε περὶ οὐσίας καὶ ἐνεργείας κατὰ τοῦ Παλαμᾶ. Ἐπὶ πλέον συνέγραψε καὶ εἰδὸς τι δογματικῆς «Περὶ πίστεως καὶ περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς καθολικῆς πίστεως», ὅπου πραγματεύεται περὶ Θεοῦ, Τριάδος, σαρκώσεως, τῶν ἑπτὰ μυστηρίων, μελλόντων, διατελῶν ἐμφανῶς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Αὐγουστίνου καὶ Θωμᾶ Ἀκινάτου. Δογματικὴν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς σχολαστικῆς Θεολογίας («Ἐκθεσις στοιχειώδους ρήσεων θεολογικῶν») ἐκδοθεῖσαν εἰς λατινικὴν μετάφρασιν συνέγραψε καὶ Ἰωάννης ὁ Κυπαρισσιώτης ἀκμάσας τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 14' αἰῶνος. Καὶ οὗτος ὑπῆρξεν ἐκ τῶν σφοδροτέρων ἀντιπάλων τοῦ Παλαμᾶ συγγράφας καὶ πολλὰς πραγματείας, τῶν ὁποίων σπου-

(75) Αὐτόθι 870-871.

(76) Παρὰ Κρουμβάχερ ἐνθ' ἄνωτ. I 592.

δαιοτέρα ή επίγραφόμενη: «Τῶν παλαμιτικῶν παραβάσεων βιβλία τέσσαρα».

10. Ἐν οὕτως ὀξεῖ ἀγῶνι ἐπόμενον ἦτο νά σημειωθῶσιν ἑκατέρωθεν ὑπερβολαί. Ὁ Παλαμῆς ὁμοῦ, εἰ καί κατεκρίθη ὑπὸ τῆς ἐν ἔτει 1345 συγκληθείσης ὑπὸ τοῦ μετέπειτα καθαιρεθέντος πατριάρχου Καλέκα, ἐδικαιώθη τόσον καί ὑπὸ τινος πρότερον ἐν ἔτει 1341 συγκληθείσης Συνόδου, ὅσον καί ὑπὸ δύο ἄλλων Συνόδων ἐν ἔτεσιν 1347 καί 1351 συγκροτηθειῶν χειροτονηθεῖς μὲν ἐν ἔτει 1347 ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, ἀναγνωρισθεῖς δὲ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ († 1359) δικαίως ὡς ἄγιος ὑπὸ τῶν Θεσσαλονικέων πρώτον, εἶτα δὲ καί ὑπὸ Συνόδου τῷ 1368 συγκληθείσης ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Φιλοθέου κατὰ τὴν δευτέραν πατριαρχεῖαν αὐτοῦ (1364-1376), γράμμαντος καί ἐγκωμισιαστικὸν λόγον εἰς αὐτόν.

11. Ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν ἀνωτέρω οἱ πολέμιοι τῶν ἡσυχαστῶν διετέλου ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίδρασιν τῆς ἐν τῇ Δύσει Σχολαστικῆς Θεολογίας. Καί ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Στεφανίδης⁽⁷⁷⁾, οἱ ἡσυχασταὶ καί οἱ ὑπερασπισταὶ αὐτῶν ὑπεστήριζον τὴν βάσιν τοῦ μυστικισμοῦ, ἦτοι τὴν ἑλληνικὴν Θεολογίαν κατὰ τῆς ἐπιδράσεως τῆς λατινικῆς Θεολογίας. Ὁ ἀγὼν αὐτῶν ἦτο ἄμυνα τοῦ πνεύματος τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τῆς εἰσχωρήσεως τοῦ πνεύματος τῆς δυτικῆς. Οἱ πολέμιοι τῶν ἡσυχαστῶν, προσθέτει ὁ αὐτός⁽⁷⁸⁾, ἀφήρουν τὴν βάσιν τοῦ μυστικισμοῦ. Διότι, ἂν γίνῃ δεκτόν, ὅτι ὄχι μόνον ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καί ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ εἶναι ἀόρατος, ἀπρόσιτος καί ἀμέθεκτος, τότε πᾶσα μετὰ τοῦ Θεοῦ ἔνωσις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀδύνατος καί τίθεται τέρμα εἰς τὸν μυστικισμόν. Παρὰ τὰς ὑπερβολὰς δὲ καί παρεκτροπάς, εἰς τὰς ὁποίας παρεσύρθησαν τινες τῶν μυστικιζόντων, δὲν δύναται ὁ μυστικισμὸς νὰ ἐξοβελισθῇ ὀλοτελῶς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀφοῦ, ὡς εἶπομεν ἐν τοῖς πρόσθεν, τὰς πρώτας ὠθήσεις καί ἐμπνεύσεις εἰς αὐτὸν εὐρίσκόμεν ἐν αὐτῇ τῇ Κ. Διαθήκῃ. Ἀξιοσημείωτον ἐξ ἄλλου εἶναι, ὅτι ἡ δυτικὴ Ἐκκλησία διέκειτο ἀσυμπαθῶς πρὸς τοὺς μυστικούς. Τὰ αἴτια δὲ εἶναι κατὰ τὸν Στεφανίδην τρία. Ἦτοι πρώτον τὸ ὅτι ὁ κλῆρος ἐν τῇ δυτικῇ Ἐκκλησίᾳ παρεμβάλλεται περισσότερον ἢ ὅσον ἐν τῇ Ἀνατολικῇ μετὰ τοῦ Θεοῦ καί τῶν Χριστιανῶν καί ἐπὶ τὸ εἰκονικώτερον δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι εὐρίσκεται ἀκριβῶς εἰς τὸ μέσον μετὰ τοῦ Θεοῦ καί Χριστιανῶν, ἐνῶ ὁ ἀνατολικὸς κλῆρος ἴσταται πλαγίως καί βοηθεῖ τοὺς Χριστιανούς νὰ ἐπικοινωνήσωσι μετὰ τοῦ Θεοῦ. Δεύτερον τὸ ὅτι οἱ μυστικοὶ τῆς Δύσεως ἐδείκνυον ἐνδιαφέρον ὀλιγώτερον ἢ οἱ μυστικοὶ τῆς Ἀνατολῆς διὰ τὰ μυστήρια, ὑπερτιμῶντες τὴν ἄμεσον μετὰ τοῦ Θεοῦ ἔνωσιν αὐτῶν, ἐντεῦθεν δὲ ἐθεωροῦντο θρησκευτικῶς ὑποπτοί. Καί τρίτον οἱ μυστικοὶ τῆς Δύσεως προσηρμόζοντο δυσκόλως εἰς τὸ αὐστηρὸν πειθαρχικὸν σύστημα τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας. «Ἡ ἀνατολικὴ Ἐκκλησία δὲν ἔχει τόσον αὐστηρὸν πειθαρχικὸν σύστημα καί εὐκολώτερον ἀφίνει ἕκαστον νὰ κανονίξῃ τὰ καθ' ἑαυτὸν μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ὅπως εἰς τὴν λατρείαν, οὕτω καί εἰς τὴν πειθαρχίαν ἡ ἀνατολικὴ Ἐκκλησία εἶναι περισσότερον μυστικιστικῆ».

3. Βυζαντινὴ Θεολογία.

1. Τὴν Βυζαντινὴν Θεολογίαν, ἰδίᾳ ἀφ' ὅτου ἐπὶ Μιχαὴλ Κηρουλαρίου ἐν ἔτει 1054 κατέστη ὀριστικὸν τὸ μετὰ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν σχίσμα, ἀπησχόλησαν αἱ χωρίζουσαι αὐτὰς διαφοραί. Ἐν τῇ διαπραγματεύσει τούτων διεκρίθησαν πάμπολλοι συγγραφεῖς, οἱ κυριώτεροι τῶν ὁποίων εἶναι οἱ ἐπόμενοι:

1) Νικήτας ὁ Μαραωνίτης ἐπὶ τῆς βασιλείας Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ (1143-1180) γράμμας διαλόγους Γραικῶν, ἐν οἷς ἀπεδοκίμαζεν ὡς μεταγενεστέραν τὴν εἰς τὸ σύμβολον προσθήκην τοῦ Filioque, ἐθεώρει ὁμοῦ τὸν ὄρον τούτου ταυτόσημον πρὸς τὸν «δι' Υἱοῦ».

(77) Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 398-399.

(78) Αὐτόθι σελ. 397.

2) Νικήτος ὁ Χωνιάτης ἢ Ἀκομινάτος († 1215) ἀναλαβὼν μεγάλα ἐκκλησιαστικά καὶ πολιτικά ἀξιώματα, οὐτινος τὸ κυριώτερον θεολογικὸν ἔργον εἶναι ὁ Θησαυρὸς Ὁρθοδοξίας, ἐνθα ἀναπτύσσονται τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας καὶ καταπολεμοῦνται αἱ αἱρέσεις, ἰδίᾳ τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, ὡς καὶ αἱ διδασκαλίαι Ἀρμενίων, Μωαμεθανῶν καὶ Λατίνων. Οὗτος συνέγραψε καὶ βυζαντινὴν ἱστορίαν περιλαμβάνουσαν τὰ ἀπὸ τοῦ 1180 μέχρι τοῦ 1206 γεγονότα.

3) Νικόλαος ὁ Μεθώνης († περὶ τὸ 1165) συγγραφεὺς τοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀνάπτυξις τῆς θεολογικῆς στοιχειώσεως Πρόκλου τοῦ πλατωνικοῦ», (ἔργον, δι' οὗ ἀντικρούονται αἱ νεοπλατωνικαὶ θεωρίαι τούτου), καθὼς καὶ πολλῶν πραγματειῶν κατὰ Λατίνων, ἐν οἷς παρουσιάζεται ἕκδηλος ἡ ἐξάρτησις αὐτοῦ ἐκ τῶν συγγραφῶν Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου καὶ ἰδίως τοῦ Φωτίου. Συνέγραψε καὶ ἄλλας τινὰς μελέτας περὶ προγνώσεως, περὶ τῆς ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ μεταποιήσεως τοῦ ἄρτου καὶ οἴνου «εἰς σῶμα τέλειον καὶ αἷμα τίμιον Χριστοῦ», καθὼς καὶ κατὰ τοῦ Σωτηρίχου Παντευγένου δοξάζοντος, ὅτι ἡ θυσία τῆς Εὐχαριστίας προσφέρεται εἰς μόνον τὸν Πατέρα καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, ὅπως καὶ διάφορα ἄλλα ἔργα, ὧν πολλὰ ἀνέκδοτα εἰσέτι.

4) Γερμανὸς Β΄ ὁ Κωνσταντινουπόλεως (1222-1240) συνέγραψεν ἀντιρρητικὰς κατὰ Λατίνων πραγματείας, ἧτοι περὶ τοῦ Filioque, περὶ ἀζύμων, περὶ καθαρτηρίου πυρός, περὶ τοῦ διὰ ραντισμοῦ Βαπτίσματος. Ὡσαύτως καὶ λόγους, ὧν τινες κατὰ Βογομίλων, πολλὰς ἐπιστολάς, καὶ φιλοσοφικὰ ἔργα, ὧν τὸ ἀξιολογώτερον «Φυσικῆς κοινωνίας λόγοι ἕξ». Τὰ πλεῖονα ἐξ αὐτῶν παραμένουσιν ἀνέκδοτα. Ἀξιοσημείωτον, ὅτι καὶ οὗτος διατελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν οὐ μόνον τῶν μεγάλων Πατέρων, ἀλλὰ καὶ τῶν μυστικίζόντων καὶ δὴ τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου.

5) Νικηφόρος ὁ Βλεμμύδης γεννηθεὶς ἐν Κωνσταντινουπόλει περὶ τὸ 1198, συγγραφεὺς πολλῶν ἔργων φιλοσοφικῶν καὶ ποικίλης ὕλης, ὧν πλεῖστα ἀνέκδοτα. Ἔχουσι δημοσιευθῆ δύο πραγματεῖαι αὐτοῦ μία περὶ Ἁγίου Πνεύματος, καὶ ἑτέρα «Λόγος περὶ τινῶν δογματικῶν συζητήσεων», ἐν αἷς φαίνεται προσκλίνων εἰς ἀποδοχὴν, τοῦ ὅτι τὸ ἐξ Υἱοῦ ταυτίζεται πρὸς τὸ δι' Υἱοῦ, εἰ καὶ ὁμολογεῖ, ὅτι τὸ «Πνεῦμα τὸ Ἅγιον οὐκ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, καθάπερ ἐκ πρώτης ἀρχῆς δογματίζομεν, ἀλλὰ διὰ τοῦ Υἱοῦ παρὰ τοῦ Πατρὸς».

6) Γεώργιος ὁ Ἀκροπολίτης († 1282) γράψας διάφορα ἔργα. Μολονότι δὲ εἰς τοὺς δύο λόγους αὐτοῦ περὶ Ἁγίου Πνεύματος ἀποκρούει τὴν περὶ τοῦ Filioque λατινικὴν πλάνην, ὄργανον γενόμενος τοῦ αυτοκράτορος Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου εἰς τὴν ἐν Λυῶν συγκληθεῖσαν τῷ 1274 Σύνοδον ὤμοσε πίστιν εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν ἀποδεχθεὶς καὶ τὸ Filioque, καὶ τὴν χρῆσιν τῶν ἀζύμων καὶ τὸ καθαρτήριο.

7) Ὁ λατινίζων καὶ διὰ τοῦτο ἐξαναγκασθεὶς εἰς παραίτησιν πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης Βέκκος († 1297) συνέγραψε πολλὰ, ἐν οἷς ἐπαναλαμβάνει τὰ συνήθη ὑπὲρ τῶν λατινικῶν ἐπόψεων διὰ τὸ Filioque ἐπιχειρήματα.

8) Ὁ τούτον διαδεχθεὶς ἐπὶ τοῦ θρόνου Γρηγόριος ὁ Κύπριος († 1290), οὐτινος ἡ κυρία δρᾶσις ἐστράφη κατὰ τῶν λατινοφίλων. Ἐγραψε πολλὰς πραγματείας περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἐν αἷς καὶ «Ἐκθεσιν τοῦ τόμου τῆς πίστεως» κατὰ τοῦ Βέκκου, ὅπως καὶ ἐγκώμια εἰς ἀγίους καὶ ἄλλα.

9) Μάξιμος ὁ Πλανούδης († περὶ τὸ 1310) διακριθεὶς ὡς συγγραφεὺς θεολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἔργων. Τὰ κυριώτερα θεολογικά του ἔργα εἶναι Τέσσαρες συλλογισμοὶ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγ. Πνεύματος κατὰ Λατίνων, ὡς καὶ διάφοροι λόγοι. Κάτοχος τῆς λατινικῆς μετέφρασε τὸ De Trinitate ἔργον τοῦ Αὐγουστίνου, ὡς καὶ τὸ De consolatione philosophiae τοῦ Βοηθίου καὶ ἄλλα.

10) Ὁ διαδεξάμενος εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Θεσσαλονίκης Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν Νεῖλος Καβάσιλας. Μυστικὸς καὶ οὗτος, ὡς ὁ ἀνεψιὸς αὐτοῦ Νικόλαος Καβάσιλας. Ἐγραψε κατὰ Λατίνων βιβλία τρία, καθὼς καὶ κατὰ Βαρλαάμ καὶ Ἀκινδύνου ἀνέκδοτον πραγματείαν, ὡς καὶ ἄλλας τινὰς, μερικαὶ τῶν ὁποίων μετεφράσθησαν εἰς τὴν λατινικὴν καὶ τὴν σλαβικὴν.

2. Ἐν δὲ τῇ πρὸς ἔνωσιν τῶν δύο ἐκκλησιῶν συγκληθείσῃ ἐν Φερράρα τὸ κατ' ἀρχὰς καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδῳ (1438-1439) διεκρίθησαν τρεῖς ἐκ τῶν εἰς αὐτὰς λαβόντων μέρους.

1) Μάρκος ὁ Ἐφέσου, ὁ ἐπικαλούμενος Εὐγενικός († 1444), ἀντισταθεὶς ἐρωμένως κατὰ τῆς ἐνώσεως καὶ ἀρνηθεὶς νὰ ὑπογράψῃ τὸν ὄρον τῆς ἐνώσεως, ἀποδείχθεις οὕτως ἰσχυρὰ προσωπικότης, ὥστε ὁ πάππας δταν ἐπληροφορήθη τὴν ἀρνησιν ταύτην εἶπε: «Λοιπὸν ἐποίησαμεν οὐδέν». Συνέγραψε πλείστας πραγματείας κατὰ τῶν λατινικῶν πλανῶν καὶ καινοτομιῶν. Ὡσαύτως «ἐξήγησιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας», ὡς καὶ «κατὰ τῶν Βαρλααμικῶν», ἐν μορφῇ δὲ διαλόγου «Κεφάλαια συλλογιστικὰ πρὸς Λατίνους», ὅπως καὶ ἄλλον σύντομον διάλογον ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Λατίνους καὶ «Ὁμολογίαν πίστεως», ἐν ἣ ἀποδέχεται μὲν τὸ «δι' Υἱοῦ», ἀποκρούει δμως τὸ «ἐκ τοῦ Υἱοῦ». Ἐπὶ πλεόν καὶ ἐπιστολάς, τινὲς τῶν ὁποίων θίγουσι καὶ δογματικὰ ζητήματα. Μετὰ τὸν θάνατόν του ἐπισυμβάντα ἐν τῇ μονῇ Μαγγάνων, ὅπου περιωρίσθη κατὰ διαταγὴν τοῦ αὐτοκράτορος, ἀνεκηρύχθη ἅγιος.

2) Ὁ Βησσαρίων († 1462) γεννηθεὶς εἰς Τραπεζοῦντα καὶ ὡς μητροπολίτης Νικαίας μετασχὼν τῆς ἐν Φερράρα καὶ Φλωρεντίᾳ Συνόδου, ἔνθα συναγωνιζόμενος ἐν ἀρχῇ μετὰ τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ, μετεστράφη μετ' ὀλίγον καὶ ἐγένετο λατινικώτερος τῶν Λατίνων. Ἐπιστρέψας εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἀντιμετωπίσας τὴν καταφορὰν τοῦ πλήθους ἠναγκάσθη νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν Δύσιν, καὶ ἐκλατινισθεὶς ἔλαθεν ὑπὸ τοῦ πάπα Εὐγενίου Δ' τὸν τίτλον τοῦ καρδινάλιου ἐν ἔτει 1439. Ὑπῆρξε συγγραφεὺς πολλῶν θεολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἔργων. Ἐν ἐξ αὐτῶν ἐπιγράφεται «Ἀπόκρισις πρὸς τὰ τοῦ Ἐφέσου κεφάλαια», ἕτερον δὲ «πρὸς τὰς τοῦ Παλαμᾶ καὶ Βέκκου ἀντιρρήσεις», ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπεραμύνεται τοῦ λατινίζοντος Βέκκου. Ὁ Βησσαρίων ἀνεδείχθη κυρίως διὰ τῶν φιλοσοφικῶν του ἔργων. Ἀριστοτελίζων ἐν ἀρχῇ, κατέστη εἶτα πλατωνικός, γράψας καὶ «Ἐλεγχον τῶν κατὰ τοῦ Πλάτωνος βλασφημιῶν», ὅπερ ἀποτελεῖ τὸ σπουδαιότερον ἐκ τῶν φιλοσοφικῶν ἔργων του. Μὴ παραγνωρίζων καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ Ἀριστοτέλους μετέφρασεν εἰς τὴν λατινικὴν τὴν Μεταφυσικὴν αὐτοῦ. Ἀσχολούμενος δὲ καὶ περὶ τὰ μαθηματικὰ καὶ τὴν ἀστρονομίαν ὑπέδειξε τὴν διόρθωσιν τοῦ Ἰουλιανοῦ ἡμερολογίου, ὡς εἶχε πράξει τοῦτο πρότερον καὶ Νικηφόρος ὁ Γρηγοράς.

3) Γεώργιος ὁ Σχολάριος, ὁ πρῶτος μετὰ τὴν ἄλωσιν πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως μετονομασθεὶς Γεννάδιος († μετὰ τὸ 1472). Εἰς τὴν ἐπὶ ἐνώσει Σύνοδον τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας ἐδείχθη ἐπαμφοτερίζων. Πάντως ἀνεχώρησεν ἐκ Φλωρεντίας πρὸ τῆς ὑπογραφῆς τοῦ ὄρου τῆς ψευδοενώσεως διὰ νὰ μὴ ὑπογράψῃ αὐτόν, ἐξεφώνησε δὲ τὸν ἐπικήδειον τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ, κηρύξας αὐτὸν ἅγιον, καὶ ἠγήθη ἔπειτα ὡς διάδοχος αὐτοῦ τοῦ ἀθηνωτικοῦ ἀγῶνος. Ὑπῆρξεν εἰς τῶν πολυγραφωτέρων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, γράψας πλείστας πραγματείας θεολογικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ περιεχομένου. Κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽⁷⁹⁾ σώζονται συγγραφαὶ αὐτοῦ ὑπὲρ καὶ κατὰ τῆς ἐνώσεως μετὰ τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας, ἡ γνώμη δὲ ὅτι αἱ δευτέραι ἀνήκουσιν εἰς ἄλλον Σχολάριον ἐγκατελείφθη. Ὁ αὐτὸς Σχολάριος ἐξ ἐπιδράσεως Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ ἐστράφη βραδύτερον κατὰ τῆς ἐνώσεως. Ἐν ἀντιλατινικῷ πνεύματι ἔγραψε τρεῖς πραγματείας περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καὶ ἄλλους τινὰς διαλόγους. Ἐκ τῶν ἄλλων θεολογικῶν αὐτοῦ πραγματειῶν ἀξιοσημεῖωτοι εἶναι πέντε περὶ θείας Προνοίας καὶ προορισμοῦ, δύο περὶ ψυχῆς, τρεῖς ἄλλαι περὶ τῶν συμβαινόντων ταῖς ψυχαῖς μετὰ θάνατον. Ὡσαύτως ἔγραψε καὶ λειτουργικὰ ἔργα, ὡς καὶ λόγους ἐπικηδείους καὶ πανηγυρικούς, καὶ ἔργα ἀσκητικὰ καὶ ποιμαντικά. Γνώστης τῆς λατινικῆς μετέφρασε συγγραφὰς Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου καὶ ἄλλων. Ἐγραψε καὶ πολλὰ φιλοσοφικὰ ἔργα, ἰδίως ὑπερασπιζόμενος τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν κατὰ τοῦ πλατωνικοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ (Πλήθωνος). Τὰ ἔργα τοῦ Σχολαρίου ἐξεδόθησαν εἰς ὀκτὼ ὀγκῶδεις τόμους καὶ ὑπὸ τοῦ Λουδοβίκου Petit, λατίνου ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν.

(79) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 436.

4. Βυζαντινὴ ἑρμηνευτικὴ Θεολογία.

1. Ἡ ἐπακολουθήσασα εἰς τὴν παλαιότεραν θεολογίαν περίοδος ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῆς Γραφῆς δὲν παρουσιάζει πλέον τὴν πρωτοτυπίαν καὶ αὐτενέργειαν καὶ δαψίλειαν, τὴν διακρίνουσαν τὴν πρώτην ἐκείνην περίοδον. Διὰ τοῦ Χρυσοστόμου ἐμορφώθη ὁ ἐν τῷ Βυζαντίῳ ἑρμηνευτικὸς τρόπος, ὁ μόνος ἤδη κρατῶν, καὶ τοσοῦτῳ μᾶλλον, ὅσῳ αἱ ἑρμηνεῖαι εἶναι νῦν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ συλλογαὶ τῶν ἀρίστων καὶ ἐτοιμῶν ἤδη ἑρμηνειῶν τῶν Πατέρων καὶ ἰδίᾳ τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἐπιγράφονται «Σειραὶ τῶν Πατέρων» ἢ «Συλλογαὶ ἐξηγήσεων» ἢ «Συναγωγαὶ ἐξηγήσεων» ἢ «Ἐπιτομαὶ ἑρμηνειῶν». Καίτοι ὁμως οἱ σειρογράφοι οὗτοι ἀντλοῦσιν ἐκ τῶν προγενεστέρων, αἱ ἑρμηνεῖαι αὐτῶν ἔχουσιν ἰκανὴν ἀξίαν, τόσον διὰ τὴν ἐν τισιν εὐστοχον διατύπωσιν, ὅσον καὶ διότι διέσωσεν εἰς ἡμᾶς πολλὰς ὀρθὰς καὶ καλὰς τῶν παλαιῶν ἑρμηνείας, ἄλλως ἀπολεσθεῖσας. Καὶ στεροῦνται μὲν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πρωτοτυπίας, ἐπιτομαὶ οὐσαί τῶν παλαιῶν, ἀλλ' ἀπηλλαγμένοι τοῦ ρητορικοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀπολογητικοῦ ἢ πολεμικοῦ χαρακτήρος, παρουσιάζονται ἀρκούντως εὐχρηστοί. Πρῶτος τῶν τοιούτων ἑρμηνευτῶν μνημονεύεται Προκόπιος ὁ Γαζαῖος († περὶ τὸ 528) ἀνήκων χρονολογικῶς εἰς τὴν παλαιότεραν περίοδον, καὶ γενόμενος εἰσηγητὴς τοῦ συστήματος τῶν Σειρῶν. Ἐπακολουθεῖ ὁ Οἰκομένιος, τοῦ ὁποίου ἔχομεν σειρὰς εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων καὶ τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου, φέρεται δ' ἐπ' ὄνοματι αὐτοῦ καὶ Σύνοψις εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν, παλαιότερα τοῦ ὑπομνήματος τοῦ τε Ἀνδρέου καὶ τοῦ Ἀρέθα Καισαρείας. Ὁ Turner⁽⁸⁰⁾ δεδικαιολογημένως τοποθετεῖ τὴν σειρὰν ταύτην μεταξὺ τῶν ἐτῶν 560-640. Ὁ Θεοφύλακτος Βουλγαρίας († περὶ τὸ 1110) ἔγραψε σειρὰς εἰς τοὺς δώδεκα Προφήτας, εἰς τοὺς Ψαλμοὺς, εἰς τὰ Εὐαγγέλια καὶ εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου, ἐπιδεικνύων καὶ αὐτενέργειάν τινα εἰς εὐστόχους καὶ σαφεῖς παρατηρήσεις. Σῶζονται τούτου ἑκατὸν τριάκοντα ἐπιστολαί, ἐν ταῖς ὁποίαις παρέχονται πληροφορίαι περὶ τῆς τότε καταστάσεως τῶν Βουλγάρων, καθὼς καὶ ὀμιλίαι τινές, καὶ Μαρτύριον τῶν ἐπὶ Ἰουλιανοῦ τοῦ παραβάτου μαρτυρησάντων ἐν Τιβεριουπόλει, τῇ μετέπειτα Στρωμνίτση. Ὁ Εὐθύμιος Ζιγάθηνός († περὶ τὸ 1120) οὐ μικρὰν παρέσχεν εἰς τὴν ἐξήγησιν τῶν Γραφῶν συμβολὴν διὰ τῶν σειρῶν αὐτοῦ εἰς τὰ Εὐαγγέλια καὶ τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου καὶ εἰς τοὺς Ψαλμοὺς καὶ εἰς τὸ Ἄσμα τῶν ἁσμάτων. Ὁ Ζιγάθηνός ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν συγχρόνων του ὡς αὐθεντία θεολογικὴ συγγραφέας καὶ τὴν «Δογματικὴν πανοπλίαν», ἔργον δογματικὸν καὶ πολεμικὸν κατὰ τῶν αἵρέσεων, καθὼς καὶ ἄλλας πραγματείας, ἐν ταῖς ὁποίαις κατεπολέμησε τὴν Ἰουδαϊκὴν καὶ μωαμεθανικὴν θρησκείαν, τοὺς Λατίνους, τοὺς Ἀρμενίους, τοὺς Σαρακηνοὺς, τοὺς Μεσσαλιανούς, τοὺς Βογομίλους καὶ ἄλλους αἰρετικούς. Σῶζονται καὶ ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ αὐτοῦ, ἐκ τῶν ὀμιλιῶν του δὲ ἐξεδόθη ἡ εἰς τὸν Ἱερόθεον Ἀθηνῶν ὀμιλία του. Εἰς τὰς ἀνωτέρω Σειρὰς θὰ ἠδυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν καὶ τὸ Λεξικὸν τοῦ Ἡσυχίου, ἀκμάσαντος περὶ τὸν Ε' αἰῶνα, καὶ πῶς καὶ τοῦ Φωτίου καὶ τοῦ Σουῖδα περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος ἀκμάσαντος.

5. Πρακτικὴ Θεολογία.

1. Τὸ κήρυγμα ἐθεραπεύθη ἰκανῶς κατὰ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον, εἰ καὶ ἐν πολλοῖς εἶναι ὀρθὴ ἢ ὑπὸ τοῦ Δ. Μπαλάνου⁽⁸¹⁾ γενομένη παρατήρησις ὅτι οἱ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην «λόγοι κατὰ πολὺ ὑστεροῦν, ἐκτὸς ὀλίγων, τῶν λόγων τῆς ἐποχῆς τῆς ἀκμῆς» ἔχοντες «κοινὰ τρωτὰ τὴν κατάχρησιν ρητορικῶν ἀνθέων καὶ ἐγκωμίων, ἀσυγκράτητον φαντασίαν, ὑπὲρ τὸ δέον ἔκτασιν, παρεμβολὴν μακρῶν δογματικῶν ἀναπτύξεων καὶ ἀνάμιξιν ἱστορίας καὶ θρύλου». Ἐκτὸς τῶν

(80) Ἴδε ἐν Π. Τρεμπέλα, Ἐπόμνημα εἰς τὰς ἐπιστολάς τῆς Κ. Δ. ἔκδοσις II τόμ. Α' σελ. 6-7.

(81) Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 10.

καὶ ἀνωτέρω μνημονευθέντων ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἄλλων συγγραφῶν αὐτῶν θεραπευτῶν τοῦ κηρύγματος ἀξιομηκόμενοι τυγχάνουσιν.

1) Ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης († 1194), συγγραφεὺς πολλῶν ἀξιολογωτῶν θεολογικῆς, φιλολογικῆς καὶ παντοίας ὕλης πραγματειῶν. Ἔχουσι δημοσιευθῆ τούτου «λόγος εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐνιαυτοῦ» καὶ «τέσσαρες λόγοι προεισόδιοι τῆς ἀγίας Τεσσαρακοστῆς» καὶ «Προσφώνησις πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν», καθὼς καὶ ἐπιτάφιος εἰς αὐτόν, ὅπως καὶ διάφοροι λόγοι εἰς μάρτυρας καὶ ἕτερος εἰς τὸν 48 Ψαλμόν. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων ὁ Εὐστάθιος συνέγραψε καὶ ἀξιολογώτατος παρεμβολὰς εἰς τὴν Ὀδύσειαν καὶ τὴν Ἰλιάδα μετὰ σοφῶν προλεγόμενων, καθὼς καὶ σχόλια εἰς Πίνδαρον κλπ. Τῷ 1832 ἐξεδόθησαν αἱ θεολογικαὶ αὐτοῦ συγγραφαί, διὰ τῶν ὁποίων ὁ Εὐστάθιος ἐξετιμήθη ὡς θεολόγος καὶ μεταρρυθμιστῆς τοῦ μοναχικοῦ βίου. Ἦθελε νὰ καταστήσῃ τοὺς μοναχοὺς πρότυπα πνευματικοῦ βίου καὶ τὰ μοναστήρια κέντρα καλλιέργειας τῶν γραμμάτων⁽⁸²⁾. 2) Μιχαὴλ ὁ Ἀκομινάτος, ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν († 1220), ἀδελφὸς τοῦ μνημονευθέντος ἀνωτέρω Νικήτα τοῦ Χωνιάτου ἢ Ἀκομινάτου. Σώζονται 21 κατηχητήριοι λόγοι του, καθὼς καὶ ἐγκωμιαστικοὶ εἰς τὸν βασιλέα καὶ ἄλλους ἀξιωματούχους, καὶ ἑορταστικοί. Πάντα ταῦτα ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου⁽⁸³⁾. 3) Νεόφυτος ὁ Ἐγκλειστος (1134-1212), οὐτινος περιεσώθησαν ἐν κωδ. Paris. 1189 τριάκοντα ὀμιλίαι, ὧν δέκα μόνον ἐδημοσιεύθησαν. 4) Οἱ πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως Κάλλιστος (1350-1363) καὶ Νεῖλος (1379-1387) κατέλιπον σωζομένας εἰς κώδικας μήπω δημοσιευθείσας ὁ πρῶτος μὲν 52 ὀμιλίαις, ὁ δεῦτερος δὲ 43. 5) Ὁ Κωνσταντινουπόλεως Φιλόθεος ὁ Κόκκινος († 1379), κατέλιπεν εἰς κώδικας σωζομένους ἐξ ὧν μόνον δύο ἐδημοσιεύθησαν, συλλογὴν ὀμιλιῶν εἰς πάσας τὰς Κυριακὰς τοῦ ἔτους διακρινόμενας διὰ τὴν ἀπλότητα, τὸν βιβλικὸν χαρακτήρα καὶ τὰς πρακτικὰς τάσεις αὐτῶν. 6) Ἰσιδώρος ὁ Θεσσαλονίκης († περὶ τὸ 1395), κατέλιπε ὑπὲρ τὰς πενήκοντα ὀμιλίαις καὶ λόγους, ἐξ ὧν τέσσαρες μόνον εἰς Θεομητορικὰς ἑορτὰς ἐξεδόθησαν. 7) Μακάριος ὁ Χρυσοκέφαλος, Μητροπολίτης Φιλαδελφείας ἀκμάσας κατὰ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνος, οὐτινος ἐξεδόθησαν ἐν Βιέννῃ (1793) 14 λόγοι πανηγυρικοί, σῶζονται δὲ καὶ 15 ἄλλαι ὀμιλίαι εἰς κώδικας, μήπω ἐκδοθεῖσαι. Οὗτος κατέλιπε καὶ ἐρμηνευτικὰς σειρὰς εἰς τὴν Γένεσιν, εἰς τὰ κατὰ Ματθαῖον καὶ Λουκᾶν Εὐαγγέλια. 8) Τέλος Θεοφάνης ὁ νέος καὶ φιλόσοφος (ἀνεξακριβώτου χρονολογίας) κατέλιπε ἐλόγους διδακτικοὺς εἰς τὴν δεκάλογον» ἀνεκδότους, συντεταγμένους εἰς δημῶδη ἐλληνικὴν.

2. Ἐπὶ τοῦ λειτουργικοῦ πεδίου ἐκτὸς τῆς μνημονευθείσης Μυσταγωγίας τοῦ Μαξίμου, ἔχομεν 1) Τὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα Γερμανοῦ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως († 740) φερομένην Ἱστορίαν ἐκκλησιαστικὴν καὶ μυστικὴν θεωρίαν, ἔργον νοθευθὲν πιθανῶς διὰ παρεμβολῶν κατὰ τὸν 1Α' ἢ 1Β' αἰῶνα. 2) Τὴν μνημονευθεῖσαν Ἑρμηνείαν τῆς θείας Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων ὑπὸ Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου († 826). 3) Τὴν ἀποδιδομένην εἰς Θεόδωρον τοῦ Ἀνδίδων, ἀλλ' ἀγνώστου χρονολογίας «Προθεωρίαν κεφαλαιώσεως περὶ τῶν ἐν τῇ θείᾳ Λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καὶ Μυστηρίων». 4) Τὸν ἀποδιδόμενον εἰς Σωφρόνιον τῶν Ἱεροσολύμων, ἀλλὰ πολὺ μεταγενέστερον «Λόγον περιέχοντα τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν Ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ Ἱεουργίᾳ τελουμένων» καὶ 5) Συμῶν τοῦ Θεσσαλονίκης (1410-1429) περὶ τῆς ἱερᾶς Λειτουργίας καὶ περὶ τοῦ ἀγίου Ναοῦ, τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν καὶ ἱερῶν χειροτονιῶν. Ὁ αὐτὸς ἔγραψε καὶ «Διάλογον κατὰ πασῶν τῶν αἰρέσεων», ἐν ᾧ ἐλέγχει καὶ τὰς λατινικὰς καινοτομίας, καθὼς καὶ 83 ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Γαβριὴλ Πενταπόλεως, καὶ περὶ ἱερῶν

(82) Β. Στεφανίδου, ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 433.

(83) Αἱ Ἀθῆναι κατὰ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος (Ἀθῆναι 1878) τόμ. 1 καὶ 2.

νης εἰς τινὰ μοναχόν⁽⁸⁴⁾. Ἐπὶ τοῦ Κανονικοῦ δικαίου οἱ ἀξιολογώτερον ἐνδιατρίψαντες ὑπῆρξαν· 1) Ἰωάννης Ζωναρᾶς κατὰ τὸ πρῶτον ἤμισυ τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, διακριθεὶς ὡς ἐρμηνευτὴς τῶν ἰ. κανόνων, καθὼς καὶ ὡς συγγραφεὺς τῆς Συνόψεως ἱστοριῶν ἤτοι ἱστορίας ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέχρι τοῦ 1118. 2) Ἀλέξιος Ἀριστηνὸς (περὶ τὸ 1130) συντάξας ἐρμηνείαν εἰς τὴν ὑφισταμένην Σύνοψιν τῶν ἰ. κανόνων. 3) Θεόδωρος Βαλασαμῶν τῷ 1193 ἐκλεγείς πατριάρχης Ἀντιοχείας. Καὶ οὗτος συνέταξε σχόλια καὶ ὑπομνήματα εἰς τοὺς ἰ. κανόνας, καὶ μελέτας καὶ ἐπιστολάς ἐπὶ ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων. 4) Δημήτριος Χωματιανὸς ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος περὶ τὰ τέλη τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος, συνέταξε μεγάλην συλλογὴν κανονικῶν ἀποφάνσεων. 5) Ματθαῖος Βλάσταρις κατὰ τοὺς αὐτοὺς πού χρόνους, ἔγραψε κατ' ἀλφabetικὴν διάταξιν ἐγχειρίδιον κανονικοῦ δικαίου, καθὼς καὶ κατὰ Ἰουδαίων καὶ Λατίνων⁽⁸⁵⁾. Καὶ τέλος 6) Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος († 1380), ὁ συγγραφεὺς τῆς Ἐξαβίβλου, ἀσχοληθεὶς καὶ περὶ τὸ κανονικὸν δίκαιον, συγγράψας δὲ καὶ «περὶ ὀρθοδόξου πίστεως» κατὰ τῶν κατὰ καιροῦς αἰρετικῶν καὶ ἄλλα τινά.

3. Ὡσαύτως, ὡς εἶπομεν, ἐκαλλιεργήθη καὶ ἡ ἀγιολογία, ἤτοι ἡ συγγραφὴ βίων ἀγίων καὶ μαρτυρολογίων, ὡς παρεμπιπτόντως ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω· ἔτι δὲ καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποίησις, μολοντί οὐδεὶς τῶν ὑμνογράφων τῆς περιόδου ταύτης δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸν Ρωμανὸν καὶ Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνὸν καὶ Κοσμᾶν τὸν Μελωδὸν καὶ τοὺς πρὸ αὐτοῦ Ἀνδρέαν τὸν Κρήτης, εἰ καὶ οἱ τρεῖς τελευταῖοι ἤκμασαν εἰς τὸ μεταίχμιον τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς μέσης ταύτης περιόδου.

4. Διὰ τῶν εἰρημένων δὲν ἐξαντλεῖται βεβαίως ὁ κατάλογος τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων, τῶν ὁποίων ὁ Δ. Μπαλάνος εἰς τὸ μνημονευθὲν σύγγραμμα αὐτοῦ ἀπαριθμεῖ ὑπὲρ τοὺς 140 ἀναφέρων τὰ ἔργα καὶ τὴν ἄλλην δράσιν τούτων. Κατὰ τὸν Diehl⁽⁸⁶⁾ δὲ «ὄ,τι προσδίδει εἰς τὴν βυζαντινὴν γραμματεῖαν ἰδιόζουσαν σημασίαν καὶ καθιστᾷ αὐτὴν πολὺ διάφορον τῶν λοιπῶν γραμματειῶν τοῦ Μεσαίωρος εἶναι ὁ στενὸς τῆς σύνδεσμος πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα». Κατὰ δὲ τὸν Κρουμβάχερ⁽⁸⁷⁾ οἱ Ἕλληνες Χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς προεφύλαξαν ὑπὲρ τὰ χίλια ἔτη τὴν πνευματικὴν κληρονομίαν τῆς ἀρχαιότητος ἐναντίον τῶν λυσσαλέων ἐξ ὧν τῶν κατευθύνσεων ἐπιθέσεων τῶν βαρβάρων· ἐδημιούργησαν ἰδιόζοντα μεσαιωνικὸν πολιτισμὸν καὶ μετέδωκαν τοὺς θησαυροὺς τῆς ἀρχαίας ἐθνικῆς καὶ τῆς ἰδίας των Χριστιανικῆς γραμματείας εἰς ὅλους τοὺς γειτονικοὺς λαοὺς».

(84) Τὰ ἀνωτέρω λειτουργικὰ ἔργα ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ Migne ἐν τόμοις 91(657), 98(384), 99(1687), 160(417), 87(3981), 150(368), 155(253).

(85) Τὰ κανονικὰ ἔργα τούτων ἐδημοσιεύθησαν καὶ ἐν τῇ ὑπὸ Ράλλη καὶ Πολὺ Συλλογῇ τῶν ἰ. κανόνων.

(86) Byzance, grandeur et décadence σελ. 259.

(87) Παρὰ Δ. Μπαλάνω ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 214.

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΕΝ ΤΗ ΔΥΣΕΙ

1. Προσχολαστική Θεολογία.

1. Ἐν τῇ Δύσει κατὰ τὸν ὄγδοον αἰῶνα ἡ παιδεία παρουσιάζεται καλλιεργηθεῖσα ἐν Ἀγγλίᾳ περισσότερο παρ' ὅσον ἐν πάσῃ ἄλλῃ χώρᾳ ἐκτὸς τῆς Ἰταλίας. Εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Καντερβουρίας Θεόδωρος ὁ ἐκ Ταρσοῦ (668-690), ὅστις εἶχεν ἰδρῦσει σχολάς, εἰς τὰς ὁποίας ἐδιδάσκετο καὶ ἡ ἑλληνικὴ. Οὕτως ἡ παιδείσις, ἡ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ παρεχόμενη ὑπὸ τῶν μοναστηρίων καὶ τῶν ἐπισκοπικῶν σχολῶν, ὑπερέβη τὴν παιδείσιν τῶν σχολῶν τῆς Ἰρλανδίας καὶ τῆς Σκωτίας. Ἀπὸ μίας τῶν σχολῶν τούτων, τῆς τοῦ μοναστηρίου τοῦ Jarrow, προήλθεν ὁ καταστάς περίφημος καθ' ἑαυτὴν τὴν Δύσιν Βέδας ὁ αἰδέσιμος († 735), ὅστις συνέγραψε λατινιστὶ καὶ ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῶν Ἀγγλῶν. Ἐξ ἄλλης πάλιν σχολῆς, τῆς σχολῆς τῆς Ἰόρκης, προήλθεν ἐν ἔτει 782 ὁ Ἀγγλοσάξων Ἀλκουίνος, ἐντριβὴς περὶ τοὺς κλασσικοὺς ποιητάς, δεξιὰς συγγραφεὺς καὶ δραστήριος ἐν τῷ ἔργῳ τῆς διαδόσεως τῆς παιδείας. Ἀνεδείχθη οὗτος ἀρχηγὸς τῆς ἀνακτορικῆς σχολῆς, τὴν ὁποίαν ἰδρυσεν ὁ Μέγας Κάρολος, καὶ εἰς τὴν ὁποίαν, μετακινουμένην μετὰ τῆς αὐλῆς, ἐσπούδαζον τὰ τέκνα τῶν βασιλέων καὶ τῶν διακεκριμένων οἰκογενειῶν. Εἰς εἰσηγήσεις τοῦ Ἀλκουίνου ὀφείλονται καὶ ἡ κατὰ διαταγὴν τοῦ Καρόλου ἰδρυσις ἐν ταῖς μητροπόλεσι καὶ τοῖς μοναστηρίοις σχολῶν, ἐν αἷς ἐδιδάσκοντο μετέπειτα τὰ περιλαμβανόμενα εἰς τὰς ἑπτὰ ἐπιστήμιας, ἧτοι τὸ trivium καὶ τὸ quadrivium, περὶ ὧν γενήσεται λόγος ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ. Οὕτω προήλθεν ἀναγέννησις τις τῶν θεολογικῶν γραμμάτων, ἐμφαινομένη καὶ εἰς τὰ προκληθέντα θεολογικὰ ζητήματα. Ἐν τῶν ζητημάτων τούτων προεβλήθη ὑπὸ Γάλλων τινῶν θεολόγων, ὧν ἠγεῖτο ὁ Ἀγοθάρδος, ἐπίσκοπος τῆς Λυῶν († 841), ὑποστηρίζοντων, ὅτι ἡ χρῆσις τῶν εἰκόνων μόνον πρὸς διακόσμησιν καὶ διδασκαλίαν ἐπετρέπετο. Ὁ Ἀγοθάρδος ὡσαύτως ἀντετάχθη καὶ κατὰ τῆς καὶ ἐπὶ αὐτῶν ἔτι τῶν λέξεων ἐκτεινομένης θεοπνευστίας τῆς Γραφῆς. Ὅτε πάλιν ὁ Πασχάσιος Ραδβέρτος († μετὰ τὸ 856), ἡγούμενος μονῆς ἐν Πικαρδία τῆς Γαλλίας, συνέγραψεν ἔργον περὶ τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπεστηρίζετο ἡ μετουσίωσις, ὁ Ράτραμνος, μοναχὸς τῆς αὐτῆς μονῆς καὶ διακεκριμένος λόγιος, ἀνήρσεν αὐτὸν δι' ἑτέρας συγγραφῆς, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὑπεστήριζεν, ὅτι ἡ παρουσία μόνον τῆς δυνάμεως τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ ἐνυπάρχει ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ, τῆς δυνάμεως δὲ ταύτης κοινωνοῦσι μόνον οἱ πιστοί. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς που χρόνους καὶ ὁ Γκότσιαλκ (Gottschalk), εὐσεβὴς καὶ λόγιος μοναχὸς τῆς μονῆς Orbais, ὑπεστηρίζε τον ἀπόλυτον προορισμὸν τοῦ Αὐγουστίνου διδάξας, ὅτι οἱ μὲν κακοὶ ἦσαν προωρισμένοι εἰς τιμωρίαν, μόνον δὲ οἱ ἀγαθοὶ προορίζονται εἰς σωτηρίαν καὶ συνεπῶς μόνον διὰ τὴν σωτηρίαν τούτων καὶ οὐχὶ πάντων τῶν ἀνθρώπων ἀπέθανεν ὁ Χριστός. Δύο Σύνοδοι κατεδίκασαν τοῦτον, ἐπειδὴ δὲ οὗτος ἐν τῇ Συνόδῳ τοῦ Criersy (849) δὲν ἠθέλησε ν' ἀπαρνηθῆ τὰ φρονήματά του, ἐρραβδίσθη σκληρῶς καὶ ἐνεκλείσθη ἰσοβίως εἰς μονὴν τινα, ὅπου καὶ ἀπέθανεν ἐν ἔτει 868.

2. Παραλλήλως καὶ ἐν Ἰσπανίᾳ περὶ τὸ ἔτος 780 ὁ ἐπίσκοπος Τολέδου Ἐλίπανδος εἰσηγήθη τὸν Υἱοθετισμὸν ὑποστηρίζας, ὅτι ὁ Χριστὸς ὡς Θεὸς μὲν ἦτο φυσικὸς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ὡς ἀνθρώπος δὲ ὡς ἐγένετο κατὰ χάριν καὶ υἱοθεσίαν Υἱὸς αὐτοῦ. Ἡ διδασκαλία αὕτη, ὡς διακρίνουσα ὀξέως τὰς δύο φύσεις ἐν Χριστῷ, ὄζει προφανῶς Νεστοριανισμοῦ καὶ ὡς ἐκ τούτου ὀρθῶς κατεκρίθη ὑπὸ τε τοῦ πάπα Ἀδριανοῦ Α' (772-795) καὶ τῆς ἐν Φραγκφούρτῃ Συνόδου τοῦ 794. Ἐξ ἄλλου καὶ ἡ διδασκαλία περὶ ἐκπορεύσεως καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὑποστηρικθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἀλκουίνου καὶ ἄλλων ἐκεῖθεν ἐξεκίνησε καὶ ἐγένετο μόλις τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα δεκτὴ καὶ ὑπὸ τῆς

Ρώμης. Ἴρλανδὸς ὑπῆρξε καὶ ὁ ὑπερτερῶν πάντας τοὺς συγχρόνους τοῦ θεολόγος Ἰωάννης Σκῶτος Ἐριγένης, ὀλίγον τι πρὸ τῶν μέσων τοῦ ἐνάτου αἰῶνος ἀκμάσας καὶ προστάς ἐν Γαλλίᾳ τῆς σχολῆς τῆς αὐλῆς Καρόλου τοῦ Φαλακροῦ, ἐγγόνου τοῦ μεγάλου Καρόλου. Ὁ Νεοπλατωνισμὸς τῶν συγγραμμάτων τοῦ Αὐγουστίνου ἠσκήσε μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτοῦ, ἀκόμη δὲ περισσότερο τὰ τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, τὰ ὁποῖα καὶ μετέφρασεν εἰς τὴν λατινικὴν, σχολιάσας ταῦτα, ἔτι δὲ καὶ τὰ ἔργα Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ. Δὲν ἐνέμεινε ἐν τούτοις ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς Ὁρθοδοξίας, ἀλλ' ἀνέπτυξε θεωρίας, αἵτινες κατ' οὐσίαν εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἀπολύτου Θεοῦ, ὅστις λαμβάνει αὐτοσυνείδησιν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Ἡ φύσις τοῦ Θεοῦ εἶναι ὑπερούσιος καὶ αἱ περὶ τοῦ Θεοῦ βεβαιώσεις μας εἶναι γλώσσα τοῦ φαινομένου, προσηρμοσμένη πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ἀσθένειαν. Τὸ Ἀπόλυτον κινεῖται κυκλικῶς. Αἱ ἀρχέτυποι ἰδέαι ἐνσωματοῦνται εἰς ὁρατὰς ὑπάρξεις, αἵτινες καὶ πάλιν ἐπιστρέφουσιν εἰς τὴν ἀρχικὴν οὐσίαν, τὰ ὑλικά δὲ πράγματα ἔχουσι μόνον φαινομενικὴν τινα πραγματικότητα. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὁ Ἐριγένης τόσον κατὰ τὴν σκέψιν αὐτοῦ, ὅσον καὶ ἐν τῷ συστήματί του, προέλαβε τοὺς νεωτέρους διανοουμένους, τοὺς πρεσβεύοντας τὸν ἰδεαλικὸν Πανθεϊσμόν⁽¹⁾. Ἐντεῦθεν αἱ ἰδέαι αὐτοῦ κατεκρίθησαν ὑπὸ ἐπαρχιακῶν Συνόδων καὶ ἡ καταδίκη αὐτῶν ἐπεκυρώθη ὑπὸ τοῦ πάπα Ὀνωρίου Γ' (1225).

3. Τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου τοῦ Ταρσοῦ καὶ περισσότερο ὑπὸ τοῦ μεγάλου Καρόλου δοθεῖσαν ὄψιν πρὸς ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων διεδέχθη ἐπὶ ἓνα αἰῶνα νέα κατὰπτωσις τῶν γραμμάτων. Ἐντεῦθεν ὁ δέκατος αἰὼν ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν προηγηθέντα αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ ὑποφώσκον ἐν τῇ Ἰσπανίᾳ φῶς ἐκ τῆς ἀκμῆς τῶν ἀραβικῶν γραμμάτων, ἐκλήθη σκοτεινός. Ἐνῶ δηλαδὴ ἐν ταῖς ἐλευθέραις τῆς Δύσεως χώραις ἡ καλλιέργεια τῶν γραμμάτων ἔκλινε πρὸς παρακμὴν, οἱ Ἀραβες μεμυημένοι εἰς τὴν ἑλληνικὴν σοφίαν καὶ γνῶσιν ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν Σύρων, ὅταν κατέλαβον τὴν Ἰσπανίαν ἵδρυσαν ἐν ἔτει 980 τὴν σχολὴν τῆς Κορδοῦης, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐσπουδάζετο ἡ Ἀστρονομία, τὰ Μαθηματικά καὶ ἡ Ἱατρικὴ, ἀνεπτύχθη δὲ καὶ ἐνδιαφέρον πρὸς σπουδὴν τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ πρὸς ἄλλας φιλοσοφικὰς ἐρεῦνας.

2. Σχολαστικὴ Θεολογία.

1. Οὕτως ὁ δέκατος αἰὼν παρεσκεύασε τὸ ἔδαφος εἰς ἀνάπτυξιν τῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας, ἣτις ἐκλήθη οὕτως ὡς διδασκομένη καὶ κρατοῦσα ἐν ταῖς τότε Σχολαῖς. Αὕτη ἐπέδιωκε τὴν χρῆσιν καὶ προσαρμογὴν τοῦ λογικοῦ εἰς τὴν Θεολογίαν πρὸς συστηματοποίησιν καὶ ἀπόδειξιν τῆς παραδεδομένης πίστεως. Ἐπέδιωκε ἡ Σχολαστικὴ Θεολογία νὰ πείσῃ τοὺς ἀνθρώπους περὶ τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως, ἀποδεικνύουσα ὅτι καὶ αὐταὶ αἱ μυστηριώδεις ἐξ αὐτῶν εἶναι σύμφωνοι πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον, καὶ ἀναιροῦσα τὰς κατ' αὐτῶν ἐνστάσεις. Καὶ καθὼς παρατηρεῖ ὁ Στεφανίδης⁽²⁾ ἡ Σχολαστικὴ Θεολογία ἐζήτει νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὰ οὐράνια καὶ τὰ θεῖα καὶ νὰ κατακτήσῃ αὐτὰ διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ Λογικὴ διδάσκει τὸν ὀρθὸν τρόπον τῆς διαπραγματεύσεως τῶν ζητημάτων διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς λογικῆς, ἐμορφώθη ἡ λεγομένη «διαλεκτικὴ», τὴν ὁποίαν μεταξὺ τῶν πρώτων ἐφήρμοσαν ὁ Γάλλος Βερεγκάριος († 1088) καὶ ὁ Ἰταλὸς Λαφράγκ, ἐλθόντες πρὸς ἀλλήλους εἰς σύγκρουσιν, τοῦ μὲν πρώτου ἀρνούμενου τὴν μετουσίωσιν καὶ ὑποστηρίζοντος τὰς ἐκδοχὰς καὶ τὸ ἔργον τοῦ μνημονευθέντος ἀνωτέρω Ρατράμνου, τοῦ δὲ δευτέρου ἀντιτιθεμένου εἰς αὐτὸν καὶ προκαλέσαντος τὴν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καταδίκην τοῦ ἀντιπάλου, ἀναγκασθέντος νὰ ἀνακαλέσῃ τὰς δοξασίας αὐτοῦ.

2. Ἄλλ' οἱ σχολαστικοὶ ἐν τῇ χρήσει τῆς διαλεκτικῆς προσέκρουσαν ὡς

(1) Fisher, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 204.

(2) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 500.

ἐπὶ δεινοῦ σκοπέλου εἰς ἐκείνας ἐκ τῶν διδασκαλιῶν τῆς πίστεως, αἵτινες εἶναι μυστηριώδεις καὶ ὑπερβαίνουσι τὴν ἀνθρωπίνην κατάληψιν. Καὶ ἀντιμετώπισαν ἐνωρίτατα τὸ ζήτημα κατὰ πόσον τὸ λογικὸν ἠδύναντο νὰ προχωρήσῃ ἐν τῇ προσπαθείᾳ αὐτοῦ, ὅπως ἀποδείξῃ τὴν λογικότητα πάντων ἀνεξαιρέτως τῶν δογμάτων τῆς πίστεως. Ἐντεῦθεν ἐγενήθη ὁ πειρασμὸς παρά τισι τούτων νὰ παραμερίσωσι τὰς ἀληθείας ἐκείνας, αἵτινες δὲν ἠδύναντο ν' ἀποδειχθῶσιν ὑπὸ τοῦ λογικοῦ, δύο δὲ ἀνταγωνιζόμεναι ἀλλήλαις τάσεις προέκυψαν, ἐξ ὧν καὶ δύο παρατάξεις θεολόγων ἐγεννήθησαν. Ἄλλοι δηλαδὴ ὑπερτιμώντες τὰς ἰκανότητας τοῦ ἀνθρωπίνου λογικοῦ ἤγοντο κατ' εὐθείαν πρὸς ἀπόσεισιν ἢ παραμερισμὸν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κύρους καὶ τῆς αὐθεντίας τῆς Παραδόσεως· ἕτεροι δὲ ὑποτάσσοντες τὸ λογικὸν εἰς τὴν φωνὴν τῆς Ἐκκλησίας ἔθετον ταύτην ὡς βάσιν βεβαιότητος υἰοθετοῦντες τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀνσελμου ὑποστηρικθεῖσαν θεωρίαν, κατ' ἣν ἡ φιλοσοφία εἶναι θεραπαινὶς (ancilla) τῆς Θεολογίας. Ἐνοεῖται ὅμως, ὅτι δὲν ἀπεκλείετο οὔτε ἡ θεραπαινὶς νὰ ἀυθαδιάξῃ κατὰ τῆς κυρίας αὐτῆς ἐνεργούσα ἰδιοβούλως, οὔτε ἡ κυρία νὰ καταδουλοῖ τὴν θεραπαινίδα αὐτῆς.

3. Οὕτως ἡ σχολαστικὴ Θεολογία περιορισθεῖσα εἰς τὴν χρῆσιν τῆς διαλεκτικῆς, ἀναλαβοῦσα δὲ κατὰ τὸ πλεῖστον νὰ ὑπηρετήσῃ τὸ ἀπὸ τοῦ σχίσματος δημιουργηθὲν νέον δογματικὸν καὶ διοικητικὸν καθεστῶς τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐλάχιστα ἠυστόχησε τοῦ ἀληθοῦς σκοποῦ τῆς Θεολογίας ἐπὶ κενὰ καὶ ἀνωφελῆ πολλάκις παρεκτραπέῖσα. Ἐν τῇ σπουδῇ νὰ δικαιολογήσῃ καὶ νὰ στηρίξῃ τὸν Παπισμὸν μεθ' ὧν τῶν ὑπερβολῶν αὐτοῦ καὶ μὴ τολμῶσα νὰ διαμφισβητήσῃ τὸ κύρος τῆς παπικῆς καθέδρας, ἀλλ' ὅλως τούναντίον ἐπὶ μᾶλλον τοῦτο στηρίζουσα, παρημέλησε μὲν τὰς ἱστορικὰς ἐρεῦνας, ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ὁποίων διέτρεχον κίνδυνον νὰ δεχθῶσι θανάσιμον τραῦμα αἱ ὑπερφύαλοι ἀξιιώσεις τῶν παπῶν, κατήντησε δὲ εἰς ὑπερτροφίαν πνεύματος φιλοσοφικοῦ, ἐξυπηρετοῦντος εὐχερέστερον τὴν διὰ συλλογισμῶν ἀνθρωπίνων δικαίωσιν οὐ μόνον τῶν προσιτῶν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν χριστιανικῶν ἀληθειῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν παρεισφρησασῶν εἰς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν παπικῶν πλανῶν καὶ καινοτομιῶν. Ὁ ἱστορικὸς ὡς ἐκ τούτου κλάδος τῆς Θεολογίας ὠλιγορήθη, ἡ ἱστορικὴ δὲ καὶ κατὰ γράμμα ἐρμηνεία τῆς Γραφῆς παρεμερίσθη διὰ τῆς καταχρήσεως τῆς ἀλληγορικῆς καὶ ἀναγωγικῆς ἐξηγήσεως, ἐθεραπεύθη δὲ ἰδιαιτέρως ἡ φιλοσοφία, ὑποβιβαζομένη συχνότατα εἰς ἐπίκουρον καὶ παυμήχανον θεραπαινίδα τῆς Θεολογίας. Ἐντεῦθεν ἐξετάζων τις ἔκαστον τῶν Σχολαστικῶν καὶ ἀποβλέπων εἰς τὸ ὅλον τῆς ἐργασίας αὐτῶν ἀπορεῖ πῶς ἄνδρες ὁμολογουμένως ἔξοχοι κατὰ τε τὴν ἀγχίνουαν, τὴν φιλοπονίαν καὶ τὸν ζῆλον, οἳ οὐκ ἄνσελμος, ὁ Ἀβαιλάρδος, ὁ Βερνάρδος τοῦ Κλαιρβῶ, ὁ Πέτρος Λομβάρδος, ὁ Θωμάς ὁ Ἀκινάτος, ὁ Βοναβεντούρας, συγγραφεῖς ἀξιολογώτατοι, διάνοιαι ὁμολογουμένως μεγάλαι, προσεπορίσαντο μὲν ὀφέλη περὶ τῶν συστηματικῶν αὐτῆς κλάδων καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον, δὲν προήγαγον ὅμως τὴν καθόλου Θεολογίαν, ὅσον θὰ ἀνέμενε τις ἐκ τῆς ἰκανότητος καὶ τοῦ ζήλου αὐτῶν, τούναντίον δὲ ἐξέτρεψαν ταύτην, ὥστε πολὺ πρὸ τῶν κατ' αὐτῆς ἐπιθέσεων τῆς Διαμαρτυρήσεως, νὰ δεχθῇ τὰς δριμεῖας ἐπικρίσεις τοῦ Βάκκωνος, τοῦ Γέρωνος καὶ τοῦ Ἐράσμου⁽³⁾.

4. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν διδασκαλίαν, ἡ κυριαρχία κατὰ τὴν σχολαστικὴν περίοδον διεμοιράσθη μεταξὺ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους⁽⁴⁾. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀνήχθη εἰς μέγα κύρος, ἀλλὰ καὶ ὁ Πλάτων διὰ τῶν συγγραφῶν τοῦ Αὐγουστίνου καὶ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου ἐπέδρασε πολὺ περισσότερον παρ' ὅσον συνήθως ἐκλαμβάνεται εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς Θεολογικῆς σκέψεως. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐγένετο τὸ πρῶτον γνωστὸς εἰς τὴν

(3) Εἰς τὴν ἀνωτέρω παράγραφον ἠκολουθήσαμεν τὰς σημειώσεις ἐκ τῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ παραδόσεων τοῦ ἀοιδίμου διδασκάλου ἡμῶν Ἐμ. Ζολῶτα.

(4) Fisher, ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 213 καὶ ἐξῆς.

Δύσιν διὰ τῶν μεταφράσεων τοῦ Βοηθίου, βραδύτερον δέ, ὡς εἶπομεν, διὰ τῶν ἀραβικῶν μεταφράσεων καὶ τελικῶς δι' αὐτῶν τούτων τῶν ἀπὸ τῆς Ἀνατολῆς κομισθέντων ἔργων αὐτοῦ. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἡ ἐπίδρασις ἡ ἐκ τοῦ Ἀριστοτέλους ἦτο μόνον εἰδολογικὴ διὰ τῆς Λογικῆς αὐτοῦ. Βραδύτερον δὲ αὐτὴ ἐπεξετάθη καὶ ἐπὶ αὐτοῦ τοῦ περιεχομένου τῆς Θεολογίας καὶ τῆς ἠθικῆς. Κατὰ τὸν δέκατον τρίτον δὲ αἰῶνα οἱ σχολαστικοὶ ἀντιμετώπισαν καὶ λεπτήν τινα μορφήν τοῦ Πανθεϊσμοῦ, προερχομένην ἐκ τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, ἐνῶ ὁ Πανθεϊσμός ὑπὸ ἐλκυστικῶν σχήμα ἐξετίθετο εἰς τὰ συγγράμματα τῶν Ἀράβων φιλοσόφων, μεταξύ τῶν ὁποίων προέχουσιν εἶχεν ὁ Ἀβερρόης († 1198).

5. Μέγα ἐξ ἄλλου φιλοσοφικὸν πρόβλημα ἀπασχολήσαν τὴν σκέψιν τοῦ μεσαιῶνος ὑπῆρξε τὸ ὑπὸ τῶν ἰδεῶν τῶν ἐκφραζομένων διὰ τῶν ὄρων Ὀνοματοκρατία (Nominalismus) καὶ Πραγματοκρατία (Realismus) δημιουργηθέν. Καὶ ἡ μὲν Πραγματοκρατία, ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀνσέλμου καὶ ἄλλων Σχολαστικῶν ὑποστηρικθεῖσα, εἰσηγεῖτο τὴν γνώμην, ὅτι αἱ καθολικαὶ ἔννοιαι ἔχουσι καὶ πραγματικὴν ὑπαρξιν, ὡς παρὰ Πλάτωνι αἱ ἰδέαι. Ἡ δὲ Ὀνοματοκρατία, ἡ ὑπὸ τῶν Σχολαστικῶν Roscellin καὶ Occam υἱοθετηθεῖσα, καταπολεμηθεῖσα δὲ καὶ ὑπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας⁽⁵⁾, εἰσηγεῖτο, ὅτι αἱ καθολικαὶ ἔννοιαι εἶναι ἀπλῶς ψιλὰ ὀνόματα ἢ ἀφαιρέσεις τοῦ νοῦ, ὑπαρξιν δὲ πραγματικὴν ἔχουσι μόνον τὰ ἐπὶ μέρους πράγματα.

6. Ἡ Σχολαστικὴ Θεολογία διεδόθη μεγάλως ἀφ' ὅτου κατὰ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος ἰδρύθησαν τὰ Πανεπιστήμια, τοῦ πρώτου τούτων ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Παναγίας τῶν Παρισίων ἰδρυθέντος ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καγκελλάρου τοῦ ναοῦ τούτου, εἰσήχθη δ' ἐν αὐτοῖς μετὰ τῶν λοιπῶν μαθημάτων (δικαίου, ἰατρικῆς καὶ φιλοσοφίας) καὶ ἡ διδασκαλία τῆς Θεολογίας, ἐντεῦθεν δ' αὐτὴ ὠνομάσθη ἐν ταῖς σχολαῖς ταύταις διδασκομένη καὶ Σχολαστικὴ. Οἱ δὲ διαπρέψαντες ἐν αὐτῇ θεολόγοι ἦσαν μοναχοί, ἀνήκοντες εἰς ἐν ἐκ τῶν δύο ἐπαιτικῶν μοναχικῶν ταγμάτων, ἦτοι τῶν Δομηνικανῶν καὶ τῶν Φραγκισκανῶν. Ἡ συνήθης δὲ μέθοδος, καθ' ἣν ἐχώρουν οἱ Σχολαστικοὶ εἰς τὴν διαπραγμάτευσιν τῶν ζητημάτων, ἦτο ἡ ἐπομένη: Ἐτίθετο πρῶτον τὸ ὑπὸ διαπραγμάτευσιν θέμα ἢ ἡ θέσις. Ἠκολούθει ἡ ἔκθεσις τῶν κατὰ τῆς θέσεως ἐνστάσεων, ἢ οἱ λόγοι οἱ ἀρνούμενοι αὐτήν, περιελαμβάνοντο δὲ εἰς αὐτὴν καὶ παρθέσεις ἐκ τοῦ Αὐγουστίνου, τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ λοιπῶν συγγραφέων. Εἶτα ἐξετίθετο οἱ λόγοι οἱ ἐπιβεβαιούντες καὶ ἀποδεικνύοντες τὴν θέσιν καὶ τέλος ἠκολούθει τὸ συμπέρασμα, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ συγγραφεὺς περιλαμβάνων τὰ ἀναπτυχθέντα ἀπεκρίνετο εἰς τὰς ἐνστάσεις καὶ συνεδίβαζε τὰς φαινομενικὰς ἀντιφάσεις.

3. Πρῶτοι σχολαστικοί.

1. Πατὴρ τῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας θεωρεῖται ὁ κατ' ἀρχὰς ἡγούμενος τοῦ Μπέκ (Beck), εἶτα δὲ ἀρχιεπίσκοπος Καντερβουρίας Ἀνσελμος († 1109), ὅστις συνδυάζων τὸ μυστικὸν μετὰ τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ θεωρητικοῦ ἐν τῇ Θεολογίᾳ στοιχείου, ὠρμάτο ἀπὸ τοῦ ἀξιώματος «πιστεύω ἵνα κατανοήσω» (Credo ut intelligam). Ὑπερτιμῶν δέ, ὅσον οὐδεὶς ἄλλος ἐν τῇ παγκοσμίῳ ἱστορίᾳ⁽⁶⁾, τὴν δύναμιν τοῦ ἀνθρωπίνου λογικοῦ ἐνόμιζεν, ὅτι ἡδύνατο ν' ἀποδείξῃ πάντα τὰ ἐκκλησιαστικὰ δόγματα, καὶ αὐτὰ ἔτι τὰ ὑπερβαίνοντα τὴν ἀνθρωπίνην κατανοήσιν. Ὁπαδὸς τοῦ Πραγματισμοῦ ἐγένετο εἰσηγητὴς τῆς ὀντολογικῆς ἀποδείξεως τῆς υπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Φρονῶν δηλαδὴ ὅτι ὁ κόσμος τῶν γενικῶν ἰδεῶν ὑφίσταται καὶ πράγματι εἰς τὰ ὑπὸ τὸν τίτλον Μονολόγιον (Monologium) καὶ Προσλόγιον (Proslodium) συγγράμματα αὐτοῦ, ὑπεστή-

(5) Χρ. Ἀνδρούτσου, Λεξικὸν τῆς Φιλοσοφίας σελ. 260.

(6) Β. Στεφανίδου ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 501.

ριζεν, ὅτι ἐφ' ὅσον ἐκ τῶν ἐν τῷ κόσμῳ ἀτελῶν κτισμάτων ἀγόμεθα ἀναγκαίως εἰς τὴν ἰδέαν ἀπειρου καὶ τελειοτάτου ὄντος, οὕτινος τελειότερόν τι δὲν δύναται νὰ ὑπάρχη, πρέπει λοιπὸν ὁ Θεὸς νὰ ὑφίσταται καὶ πράγματι. Διότι ἐὰν ὑπῆρχε μόνον ὡς ἰδέα, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ νοήσωμεν καὶ τελειότερόν τι τῆς ἰδέας ταύτης, ἥτοι ὄν τελειότατον οὐ μόνον ἰδεατῶς ἀλλὰ καὶ πραγματικῶς ὑπάρχον. Θεὸς νοούμενος μόνον εἶναι ἀτελέστερος Θεοῦ καὶ πράγματι ὑπάρχοντος. Εἰς τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ «Διατί ὁ Θεὸς ἐγένετο ἄνθρωπος» (Cum Deus homo) υἰοθέτησε τὴν ὑπὸ τοῦ Τερτυλλιανοῦ καθορισθεῖσαν νομικὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ Θεοῦ. Βασιζόμενος δὲ ἐπὶ τῆς ἀληθείας, ὅτι ἡ κατὰ τοῦ Θεοῦ προσβολὴ διὰ τῆς ἀμαρτίας ἐπεσώρευσε εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐνοχὴν βάρους ἀπειρου, ὡς ἀπειρον εἶναι τὸ Πρόσωπον τοῦ Θεοῦ, ὑπερετόνισε μονομερῶς τὴν δικαστικὴν ἐποψὴν καὶ πλευρὰν τῆς ἐνοχῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐναντὶ τοῦ Θεοῦ ὑποστηρίξας, ὅτι πρὸς ἐξάλειψιν τοῦ ἀπειρου χρέους, ὅπερ ἡ ἀνθρωπότης ἀμαρτήσασα ἐχρεώσται εἰς τὴν θείαν δικαιοσύνην, ἐξεζήτει αὕτη, ἵνα καὶ ἀπειρου ἀξίας λύτρον καταβληθῇ πρὸς ἰκανοποίησιν αὐτῆς. Τοιοῦτον δὲ λύτρον μόνον διὰ τοῦ ἀπειρου ἀξίας αἵματος τοῦ Χριστοῦ, ὅστις δὲν ἦτο μόνον ἄνθρωπος, ἀλλὰ καὶ ἀπειρος Θεός, ἠδύνατο νὰ καταβληθῇ. Παρείδεν ὁμοίως ὁ Ἄνσελμος, ὅτι ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Κυρίου ὑπῆρξε καὶ ἐκδήλωσις τῆς θείας ἀγάπης καὶ ἐμμένων μόνον ἐπὶ τῆς ἰδέας τῆς ἰκανοποιήσεως παρέτρεξεν, ὅτι ὁ Κύριος ἐθέωσε τὴν ἐξ ἡμῶν ληφθεῖσαν ἀνθρωπίνην φύσιν προσλαβὼν ταύτην ὡς ἀπαρχὴν, δι' ἧς συνεννοῦται μυστικῶς πρὸς ἡμᾶς. Ἐὰν σταθῶμεν μόνον μέχρι τῆς ἐξιλεώσεως, τότε ὁ ἐξιλειούμενος ἄνθρωπος δὲν παρουσιάζεται καὶ ἐσωτικῶς μετέως καὶ κοινωνῶν τῶν ἀξιωμασθῶν τῆς θυσίας τοῦ Κυρίου, ἀλλ' οἶονεὶ ἐξ ὧθεν καταλαμβανόμενος. Πόσον ἐξ ἄλλου ὁ Ἄνσελμος ὑπερετίμα τὴν δύναμιν τοῦ ἀνθρωπίνου λογικοῦ, φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ De Trinitate et de incarnatione Verbi, ἐν τῷ ὁποίῳ ζητεῖ νὰ ἀποδείξῃ τὴν περὶ Τριάδος καὶ τοῦ Θεανδρικοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίαν. Ἐκτὸς τῶν ἔργων τούτων ἔγραψεν ὁ Ἄνσελμος καὶ πολλὰ ἄλλα ἔργα.

2. Ἄλλος διάσημος σχολαστικός, κατακριθεὶς ὁμοίως ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ὑπῆρξεν ὁ ἐκ τῆς γαλλικῆς Βρετανίας καταγόμενος καὶ ἐν Παρισίοις μορφωθεὶς καὶ δράσας Πέτρος Ἀβαιλάρδος (1079-1142). Ἐμπειρότατος διαλεκτικός ὑπερέβαλεν ἐν τούτῳ πάντας τοὺς συγχρόνους του. Τὸ ἀξίωμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ὠρμάτο, ἦτο ὅλως ἀντίθετον τοῦ ἐξ οὗ ἐξεκίνηει ὁ Ἄνσελμος. Ἦτο δὲ τοῦτο: Οὐδὲν πρέπει νὰ πιστεύηται, ἐὰν μὴ πρότερον κατανοηθῇ (Nihil credendum nisi prius intellectum). Καὶ ὠθεῖτο μὲν ὁ Ἀβαιλάρδος κυρίως ἐκ τοῦ πάθους αὐτοῦ πρὸς ἔρευναν, ὅτι ὁμοίως οὗτος ἐφέρετο ἀσυναίσθητως καὶ πρὸς τὸν ὀρθολογισμόν, εἶναι φανερόν. Τὸ κύριον σύγγραμμα αὐτοῦ ἐπιγράφεται «Sic et non» (=Ναὶ καὶ ὄχι), ἐν αὐτῷ δὲ πραγματευόμενος δογματικὰ καὶ ἠθικὰ ζητήματα παραθέτει τὰς γνώμας τῶν Πατέρων, εἰς τὰς ὁποίας ὁμοίως ἀνεύρισκε διαφωνίας ἐπὶ 158 σημείων τῆς Θεολογίας, τοῦθ' ὅπερ ἀντέβαινε εἰς τὸ πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτως ἐλευθέρως ἐρευνῶν καὶ διαλεγόμενος ὁ Ἀβαιλάρδος κατέληξεν ὡς πρὸς τὴν θεοπνευστίαν τῶν Γραφῶν νὰ διδάσκῃ, ὅτι οἱ Προφῆται δὲν διετέλουν πάντοτε ὑπὸ τὴν ἐμπνευσιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ὅτι ὁ Πέτρος καὶ ὁ Παῦλος διεφώνουν πρὸς ἀλλήλους ὡς πρὸς τὴν τήρησιν τοῦ νόμου καὶ διώρθου ὁ εἰς τὸν ἕτερον. Κατὰ δὲ τὸν Στεφανίδην⁽⁷⁾, ἐκδεχόμενος τὰ τρία τῆς Θεότητος πρόσωπα ὡς τρεῖς ἰδιότητες τοῦ Θεοῦ (παντοδυναμίαν, σοφίαν καὶ ἀγάπην), ἐπλησίαζε πρὸς τοὺς δυναμικοὺς μοναρχιανούς, τὴν δὲ ἐνανθρώπησιν ἐδέχετο ὡς δυναμικὴν ἐνοίκησιν τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ Ἰησοῦ. Ἀφ' ἑτέρου ἐδέχετο, ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς τὸ σωτηριῶδες ἔργον αὐτοῦ ἐπετέλεσε διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ παραδείγματός του, ἢ διὰ τοῦ θανάτου του δὲ ἐπιδειχθεῖσα πρὸς τὸν ἀμαρτωλὸν ἄνθρωπον ἀγάπη, ἐνεγέννησεν ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ ἀνθρώπου ἀν-

(7) Αὐτόθ. σελ. 502.

τίστοιχον ἀγάπην, ἣτις καὶ ἀνασυνέδεσεν αὐτὸν μετὰ τοῦ Θεοῦ. Οὕτως ὁ Ἀβαιλάρδος ἤχθη εἰς τὸν Ὀρθολογισμόν, ἐξ οὗ καὶ κατεκρίθη, ἀφορισθεὶς ὑπὸ Ἰννοκεντίου Β΄. Ἡ διαλεκτικὴ του ὁμῶς μέθοδος, ὡς φέρουσα νομικὸν χαρακτήρα (Sic et non εἶδος δίκης), ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὸ νομικὸν πνεῦμα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας διτηρήθη, τῶν μαθητῶν τοῦ Ἀβαιλάρδου ἐν τῇ χρήσει αὐτῆς ἀπομακρυνομένων τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως.

3. Μέγας ἀνταγωνιστὴς τοῦ Ἀβαιλάρδου ὑπῆρξεν ὁ Βερνάρδος τοῦ Κλαιρβῶ (1091-1153) ὑπερέχων τούτου, ὡς καὶ πάντων τῶν συγχρόνων του, κατὰ τὴν εὐγλωττίαν, συνδυάζων δὲ μετὰ τῆς διαλεκτικῆς καὶ ἔνθερμον μυστικισμόν. καὶ χρηματίσας εἰκοσιπενταετῆς ἤδη ἐν ἔτει 1115 πρῶτος ἡγούμενος τοῦ ἐν Κλαιρβῶ μοναστηρίου. Θέσας καὶ αὐτός, ὡς Συμεὼν ὁ νέος θεολόγος, κέντρον τοῦ μυστικισμοῦ τὸν Χριστόν, ἐξῆρξεν εἰδικώτερον τὴν μετὰ τοῦ Ἑσταυρωμένου Χριστοῦ ἔνωσιν, ὁ νεωτερισμὸς του δ' οὗτος ἔδωκεν ὠθησιν καὶ εἰς τὰς σταυροφορίας. Ἀλληγορῶν τὸ Ἄσμα τῶν ἁσμάτων ἀπεσκόπει νὰ ἀσπάζεται διὰ τῶν χειλέων του τὸν Οὐράνιον Νυμφίον, περιέγραφε δὲ τὴν πρὸς αὐτὸν ἀγάπην του δι' ἐκφράσεων καὶ γλώσσης ἐκ τοῦ συζυγικοῦ ἔρωτος. Παραπονούμενος κατὰ τοῦ Ἀβαιλάρδου, διότι συνετέλεσεν ἢ περὶ Τριάδος διδασκαλίαν νὰ καταστήθῃ θέμα συζητήσεων τῶν παιδίων ἐν ταῖς ὁδοῖς, ὑπέδεικνε τρεῖς ὁδοὺς πρὸς κατάληψιν τῆς θείας ἀληθείας. Ἡ πρώτη εἶναι ἢ διὰ τῆς νοήσεως καὶ τοῦ λογικοῦ κατάληψις, ἣτις δὲν εἶναι δυνατὴ ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ. Ἡ δευτέρα εἶναι ἢ διὰ τῆς ἰδέας ἢ δοξασίας, ἣτις εἶναι τι στερούμενον καὶ κενὸν βεβαιότητος. Καὶ ἢ τρίτη εἶναι ἢ διὰ τῆς πίστεως, ἣτις εἶναι πρόσληψις διὰ τῆς καρδίας καὶ τῆς θελήσεως τῆς θείας ἀληθείας, δι' ἣς κατὰ πρόληψιν καὶ διὰ τοῦ λογικοῦ διαβλέπομεν ταύτην. Εἶναι δυνατὰ αἱ ἐκστάσεις τοῦ συναίσθηματος, ὅταν ἢ ψυχὴ φωτίζεται καὶ δέχεται βλέψεις τινὰς τῶν οὐρανίων, πέραν πάσης ἀντιλήψεως διὰ τοῦ λογικοῦ. Ὁ Βερνάρδος δὲν ὑπῆρξεν ἐχθρὸς τῆς μαθήσεως καὶ ἐπιστήμης, ἀλλ' ἐθεώρει, ὅτι τὸ λογικὸν ἔδει νὰ χαλιναγωγῆται, ἐξῆρξε δὲ τὴν εὐσέβειαν ὡς τὴν θύραν τῆς γνώσεως.

4. Μαθητῆς τοῦ Ἀβαιλάρδου διάσημος ὑπῆρξεν ὁ Πέτρος Λομβάρδος († 1164), κατ' ἀρχὰς καθηγητὴς καὶ εἶτα ἐπίσκοπος Παρισίων. Ἠκολούθησε μετ' ἄλλων ὁμοφρόνων του σχολαστικῶν τὴν μέσσην ὁδὸν μετὰ τῶν δύο τάσεων, τῆς διαλεκτικῆς δηλαδὴ καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς, καὶ εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ *Sententiarum libri quatuor* (= Γνωμῶν βιβλία τέσσαρα) ἐσυστηματοποίησεν τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας κατὰ διαίρεσιν, τηρουμένην ἄχρι τοῦ νῦν εἰς τὰς Δογματικὰς, (ἦτοι περὶ Θεοῦ, περὶ δημιουργίας, περὶ σωτηρίας, περὶ μυστηρίων καὶ περὶ ἐσχάτων). Ὁ Πέτρος Λομβάρδος δὲν διεξέφυγε τῆς ὑπονοίας, ὅτι δὲν ἦτο ἐν πᾶσιν ὀρθοφρονῶν, τοῦ μυστικοῦ Ἰωακείμ τῆς Floris ἀποδώσαντος εἰς αὐτὸν τετραθεϊαν ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ἐξεδέχετο τὸν Πατέρα ὡς προσωπικὴν ἀρχὴν, ἐξ ἧς ἐγεννήθη ὁ Υἱός, ἐνῶ ἢ θεία οὐσία προῆλθεν ὡς τετάρτη τις. Ἄλλ' ἢ ἐν Λατερανῷ Σύνοδος τοῦ 1215 ἀπεφάνθη ὑπὲρ τοῦ Λομβάρδου. Ἀναγνωρισθεῖσα δ' ἐπισήμως ἢ Δογματικὴ αὐτοῦ ἠκολουθεῖτο ἐπὶ μακρὸν καὶ ὑπὸ τῶν ἐπιγενεστέρων δογματικῶν συγγραφέων, σχολιασθεῖσα πολλάκις.

4. Ἀκμὴ τῆς σχολαστικῆς Θεολογίας.

1. Ἡ Σχολαστικὴ Θεολογία ἤκμασε πρὸ παντὸς κατὰ τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα. Ἐπὶ κεφαλῆς τῆς περιόδου ταύτης ἴσταται ὁ Ἀλέξανδρος τῆς Χάλης († 1245), ἢ ἄλλως Χαλέσιος καλούμενος ἀπὸ τῆς ἐν τῇ ἀγγλικῇ μονῇ Hales, ἔνθα ἐμορφώθη. Καταταχθεὶς εἰς τὸ τάγμα τῶν Φραγκισκανῶν ἐδίδαξε Θεολογίαν ἐν Παρισίοις, πρῶτος δ' αὐτὸς ὠνόμασε τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ διὰ τοῦ ὄρου *Summa*, τοῦ κρατήσαντος γενικῶς παρὰ τοῖς ἐπιγενεστέροις. Κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽⁸⁾ ὁ ὄρος οὗτος ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀθροίσματος,

(8) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 505.

διότι ὅπως οἱ Ρωμαῖοι προσθέτοντες τοὺς ἀριθμοὺς προέτασαν τὸ ἄθροισμα αὐτῶν οὐχὶ ὡς συνήθως ὑποκάτω, ἀλλ' ὑπεράνω αὐτῶν, οὕτω καὶ οἱ ἀπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου σχολαστικοὶ προέτασαν τοῦ ὅλου συγγράμματος αὐτῶν περίληψιν τινα. Ἐπειδὴ δὲ τὸ σύγγραμμα περιεῖχε σύστημα Θεολογίας, ὁ ὄρος οὗτος κατήντησε νὰ σημαίνει σύστημα μιᾶς ἐπιστήμης ἢ ἐνὸς μαθήματος. Διὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου, οὕτινος τὰ σχόλια εἰς τὸν Ἀριστοτέλην ἐπεδοκιμάσθησαν ὑπὸ τοῦ πάπα Γρηγορίου Θ' (1215), ἐκράτησεν ἐλευθέρως τῶν συγγραφῶν τοῦ Σαγιρίτου φιλοσόφου, αἱ μὴ ἀντικείμεναι δὲ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν διδασκαλίαν φιλοσοφικαὶ θεωρίαι αὐτοῦ, χαρακτηρισθεῖσαι ὡς προθάλαμὸς τῆς Θεολογίας, ἐφ' οὗ ἠδύνατο νὰ κινηθῇ ἐλευθέρως τὸ λογικὸν καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ νὰ ἀναχθῇ εἰς αὐτὰς (ὑπαρξίς Θεοῦ, ἀθανασία τῆς ψυχῆς, πρόνοια τοῦ Θεοῦ, κρίσις καὶ ἀναπόδοσις), ἠδύνατο νὰ συμβιβασθῶσι καὶ νὰ ἐνωθῶσι μετὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας. Τὸ ἔργον τῆς συνενώσεως ταύτης ἀνέλαβον οἱ σχολαστικοὶ τῆς περιόδου ταύτης ποιησάμενοι διάκρισιν τῶν διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἀνευρισκομένων ἀληθειῶν ἀπὸ τῶν ἀληθειῶν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, εἰς ἃς ἀφ' ἑαυτοῦ δὲν ἠδύνατο νὰ ἀναχθῇ ὁ ἀνθρώπινος λόγος. Διὰ τὰς ἀληθείας ταύτας, οἳ εἶναι ἡ Τριαδικότης τοῦ Θεοῦ, ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Λόγου, ἡ δι' αὐτοῦ ἀπολύτρωσις, ἡ περὶ Ἐκκλησίας καὶ τῶν μυστηρίων διδασκαλία, ἡ Ἐσχατολογία, ὁ ἀνθρώπινος λόγος ἠδύνατο νὰ παρᾶσχη τὰς ὑπηρεσίας αὐτοῦ ἀποδεικνύων ἐξ ὑστέρου, ὅτι δὲν ἀντιφάσκουσιν εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον. Οὕτως οἱ σχολαστικοὶ τῆς περιόδου αὐτῆς δὲν ὑπερετίμων τὴν δύναμιν τοῦ ἀνθρώπινου λόγου, ὡς οἱ τῆς προηγουμένης περιόδου, τῶν ὁποίων ὑπῆρξαν συντηρητικώτεροι. Ἡ μέθοδος τοῦ Ἀλεξάνδρου κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽⁹⁾ ὑπῆρξε κατ' οὐσίαν μὲν ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τοῦ Ἀβαιλάρδου (Sic et non), ἐδείκνυεν ὁμως μεγαλυτέραν βαθύτητα καὶ μεγαλύτερον πλοῦτον, διὸ καὶ κατέστη ὑποδειγματικὴ διὰ τοὺς μετ' αὐτὸν σχολαστικούς.

2. Ἄλλ' ἡ σχολαστικὴ Θεολογία τῆς περιόδου αὐτῆς ἐδέξατο εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν ὑπὸ τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ἀγιότητος τοῦ ἀγίου Φραγκίσκου τοῦ Ἀσιζίου, τοῦ ὁποίου τὴν διάνοιαν εἶχε πληρώσει ἡ ἰδέα καὶ ἡ σπουδὴ τῆς ἀνανεώσεως «τῆς ζωῆς καὶ τῆς πτωχείας τοῦ Ἰησοῦ». Βεβαίως ὁ μυστικισμὸς ἀνεπτύχθη κατὰ τὴν ἐπομένην περίοδον τῆς παρακμῆς τοῦ σχολαστικισμοῦ. Ἄλλ' ἤδη κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὁ μυστικισμὸς καὶ ὁ σχολαστικισμὸς δὲν ἀντηγωνίζοντο ἀλλήλους. Ὅπως τούναντίον, οἱ μεγάλοι μυστικοὶ ὑπῆρξαν σχολαστικοί, ἐνῶ ἐξ ἄλλου οἱ μὴ μυστικοὶ σχολαστικοὶ εἶχον καὶ πείραν τοῦ μυστικισμοῦ καὶ παρέιχον θέσιν τινὰ εἰς αὐτὸν καὶ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ των. Τοιοῦτος μυστικὸς καὶ διάσημος σχολαστικὸς ὑπῆρξεν ὁ μαθητὴς τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ Φραγκισκανὸς μοναχός, εἶτα δὲ καὶ ἐπίσκοπος Ἀλβάνου τῆς Ἰταλίας Ἰωάννης Βοναβεντούρας, χρηματίσας καὶ καθηγητὴς ἐν Παρισίοις, ἐπικληθεὶς «doctor seraphicus». Οὗτος ἀπέδιδε μεγίστην σημασίαν εἰς τὸν πνευματικὸν φωτισμὸν, ὅστις ἐπετυγχάνετο διὰ τῆς καθάρσεως τῆς ψυχῆς διὰ τῆς θείας χάριτος καὶ ἀνόδου ταύτης εἰς τὴν ἐκστατικὴν ἀπόλαυσιν καὶ θεωρίαν τῶν πραγματικότητων τῆς πίστεως. Παρέμεινεν ἐν τούτοις σχολαστικὸς εἰς τὴν μέθοδον αὐτοῦ, προετίμα ὁμως τὴν πλατωνικὴν διδασκαλίαν τῆς τοῦ Ἀριστοτέλους.

3. Οὐδεὶς Γερμανὸς τὴν καταγωγὴν θεολόγος ἴσταται κατὰ ἰὸν μεσαίωνα ὑψηλότερον τοῦ Ἀλβέρτου († 1280), τοῦ διὰ τὴν πολυμαθειαν αὐτοῦ ὀνομασθέντος ὑπὸ τῶν μαθητῶν του «μέγας», διὰ δὲ τὴν καὶ περὶ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας ἐπίδοσιν αὐτοῦ ἐπικληθέντος «doctor universalis». Διακριθεὶς διὰ τὰς περὶ τὸν Ἀριστοτέλην διατριβὰς αὐτοῦ εἰσήγαγεν εἰς αὐτὸν τοὺς συγχρόνους καὶ κατέστησε τούτον ἐκκλησιαστικὸν συντελέσας εἰς τὴν κυριαρχίαν αὐτοῦ ἐν τῇ Θεολογίᾳ μέχρι τοῦ νὰ σχηματισθῇ τὸ φρόνημα, ὅτι «ὅπως ὁ Βαπτιστῆς Ἰωάννης ἐν τῇ θρησκείᾳ, οὕτως ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ φυσιογνωσίᾳ

(9) Ἀπόθ. σελ. 505.

(ἐν γενικωτέρᾳ τῆς λέξεως σημασίᾳ) ὑπήρξεν ὁ πρόδρομος τοῦ Χριστοῦ»⁽¹⁰⁾. Ἐν τούτοις ὑπέστη καὶ τὴν ἐπίδρασιν τῆς πλατωνικῆς καὶ νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας, καθὼς καὶ τὴν ἀπὸ τῶν μυστικῶν θεωριῶν τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεπογαίτου. Ποικιλομαθὴς καὶ γόνιμος συγγραφεὺς, δὲν ἐπρόφρασε νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὴν *Summa* αὐτοῦ καὶ τὸ Ὑπόμνημά του εἰς τὸν Λομβάρδον.

4. Τὸν Ἀλβέρτον ὁμοῦς ἐπεσκίασεν ὁ περίφημος μαθητὴς αὐτοῦ Θωμᾶς ὁ ἐξ Ἰταλικῆς πόλεως Aquino, ἐξ ἧς κατήγετο, ἐπικληθεὶς Ἀκινάτος († περὶ τὸ 1274), ὁ παρὰ τὴν θέλησιν τῶν γονέων αὐτοῦ δεκαεξαετῆς ὢν καταταχθεὶς εἰς τὸ τάγμα τῶν Δομηνικανῶν καὶ ἀποσπασθεὶς βίᾳ ἀπ' αὐτοῦ, ἀλλ' ἐν τέλει ἐπανελθὼν εἰς αὐτό. Ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ συνεδυσάσθησαν ἀρμονικῶς ἢ φιλοσοφικῆ μετὰ τῆς θρησκευτικῆς τάσεως, καθὼς καὶ ἡ ὀξύνοια μετὰ τῆς σαφηνείας. Ὑπήρξεν ὁ πλέον φωτεινὸς καὶ βαθύς ἅμα σχολαστικός. Ἀριστοτελικὸς εἰργάσθη πρὸς ἐναρμόνισιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους μετὰ τῶν δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ κύρους τῆς ὁποίας, περιλαμβανομένου καὶ τοῦ ὑπερτάτου κύρους τῶν παπῶν, ὑπήρξεν ἀφωσιωμένος πρόμαχος. Τὸ ἔργον τοῦ *Summa de veritate catholicae fidei* καλύπτει ὁλόκληρον τὸ πεδῖον τῆς Ἡθικῆς καὶ Δογματικῆς εἶναι τὸ σπουδαιότερον ἔργον τοῦ εἵδους τούτου ἐξ ὧσων ἐγράφησαν κατὰ τὸν μεσαίωνα. Δὲν ἐπεραιώθη ὁλόκληρον ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ, καταλειφθὲν ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸ μέσον τῆς περὶ Μετανοίας διαπραγματεύσεως. Συνεπλήρωσαν ὁμοῦς τοῦτο δι' ἀποσπασμάτων ἐξ ἄλλων ἔργων αὐτοῦ. Διαιρεῖται εἰς τρία κύρια μέρη, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἔχει διαιρέσεις καὶ ὑποδιαιρέσεις. Καὶ εἰς μὲν τὸ πρῶτον μέρος διαπραγματεύεται περὶ Θεοῦ καὶ τῆς φύσεως αὐτοῦ, περὶ τῆς Τριάδος καὶ τῆς σχέσεως τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν κόσμον· εἰς δὲ τὸ δεύτερον μέρος ὁμιλεῖ περὶ τοῦ ἀνθρώπου ἢ «τῆς κινήσεως τοῦ πλάσματος πρὸς τὸν Θεόν», ἔνθα γίνεται λόγος καὶ περὶ ἁμαρτίας καὶ τοῦ νόμου καὶ τῶν ἀρετῶν· καὶ εἰς τὸ τρίτον μέρος ποιεῖται λόγος περὶ τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ, τῶν μυστηρίων καὶ τῆς Ἐσχατολογίας⁽¹¹⁾.

5. Μετὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Θωμᾶ συνδέεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννου τοῦ ἐκ τῆς πατρίδος αὐτοῦ Δούνης τῆς Σκωτίας, ἐπικληθέντος Δούνης Σκώτου († 1308), φραγκισκανοῦ, οὗτινος ὁ τύπος τῆς Θεολογίας διέφερε πρὸς τὸν τοῦ Θωμᾶ. Ἐὰν δὲ ὁ Θωμᾶς ἐπεκλήθη καὶ *doctor angelicus*, ὁ Δούνης ἐπωνομάσθη *doctor mirabilis*. Γνήσιος Χριστιανὸς καὶ ἐμμένων εἰς τὴν κατὰ χρόνους αὐτοῦ θεωρουμένην ὀρθόδοξον πίστιν, ἐστερεῖτο μὲν τοῦ θρησκευτικοῦ βάθους τοῦ Θωμᾶ, ὑπερτέρει ὁμοῦς πάντας τοὺς σχολαστικούς κατὰ τὴν διαλεκτικὴν. Ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ δὲν περιορίζετο μόνον εἰς τὸν Ἀριστοτέλην, ἀλλ' ἦτο ὡς πρὸς τὴν πραγματοκρατίαν μᾶλλον Πλατωνικός, ἐνῶ ἐν τῇ Θεολογίᾳ ἦτο Ἡμιπελαγιανός. Τὸ κύριον σύγγραμμά του ἐπιγράφεται *Opus Oxoniense* (Ἔργον Ὁξφόρδειον). Περιορίζων ἐν αὐτῷ τὸν κύκλον τῶν θρησκευτικῶν ἀληθειῶν, εἰς τὰς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος ἠδύνατο νὰ φθάσῃ διὰ τοῦ λογικοῦ, ἀποδίδων δὲ καὶ εἰς τὸ λογικὸν πολὺ μικροτέραν δύναμιν καὶ σημασίαν ἢ οἱ ἄλλοι σχολαστικοὶ καὶ θεωρῶν ὅτι ἡ θέλησις εἶναι ἀνωτέρα τοῦ λογικοῦ πρὸς κατάληψιν τῶν θείων, ἐπειδὴ καὶ τὸν Θεὸν ἐξεδέχετο ὡς ἀπεριόριστον θέλησιν, ὑπενόμεινε τὴν σχολαστικὴν Θεολογίαν. Ἐφ' ὅσον δηλαδὴ αὕτη ἐστηρίζετο κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ἐπὶ τῆς λογικῆς, ὁ Δούνης Σκώτος δὲ ἔθετεν εἰς δευτέραν μοῖραν τὸ λογικόν, παραχωρῶν τὴν πρωτεύουσαν εἰς τὴν θέλησιν, προσέβαλλεν αὐτὴν τὴν βάσιν τῆς σχολαστικῆς Θεολογίας καὶ ἔσειεν αὐτὴν ἐκ θεμελιῶν.

(10) Β. Στεφανίδου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 506.

(11) Fisher ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 231.

5. Παρακμή τῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας.

1. Ἡ Σχολαστικὴ Θεολογία λοιπὸν ἔκλινε πρὸς παρακμὴν. Καὶ ἀποφασιστικὸν κτύπημα πρὸς τὴν παρακμὴν ταύτην ἔδωκεν ὁ μαθητὴς τοῦ Δούνη Σκώτου Γουλιέλμος Ὁκκαμ († 1347), ὅστις ἐκτὸς ἄλλων συγγραφῶν ἔγραψε τὰ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν ἔργα Quaestiones et decisiones (Ζητήσεις καὶ συμφωνίαι) καὶ Centiloquium (Ἐκατολλόγιον). Ὁ Ὁκκαμ ἀνενέωσε τὴν Ὀνοματοκρατίαν (Nominalismus) ὑποστηρίξας, ὅτι αἱ γενικαὶ ἰδέαι, αἵτινες σχηματίζονται δι' ἀφαιρέσεως, βασιζονται ἐπὶ παραστάσεων, αἵτινες εἶναι ὑποκειμενικαὶ καὶ δὲν ἀνταποκρίνονται πλήρως πρὸς τὴν πραγματικότητα. Ἐὰν δὲ αἱ παραστάσεις ὡς ὑποκειμενικαὶ ἀφίστανται τῆς πραγματικότητος, πολὺ περισσότερον ἀφίστανται ταύτης αἱ γενικαὶ ἰδέαι. Εἶναι αὗται ἀκόμη περισσότερον ὑποκειμενικαὶ καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς σύμβολα συμβόλων. Οὕτως ὁ Ὁκκαμ ἤγετο πρὸς τὸν σκεπτικισμὸν δεχθεὶς καὶ τὴν θεωρίαν τῶν διπλῶν ἀληθειῶν. Ἐδέχθη δηλονότι ὅτι ἐπὶ τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ζητήματος δύναται νὰ ὑπάρχη διπλῆ ἀλήθεια, ἡ φιλοσοφικὴ καὶ ἡ θεολογικὴ. Κατὰ τὴν φιλοσοφίαν τ.ἔ. ὁ Θεὸς δὲν εἶναι τριαδικός, κατὰ τὴν θεολογίαν εἶναι τριαδικός, ἀμφοτέρω δὲ ταῦτα εἶναι ἀληθῆ⁽¹²⁾. Ἀλλὰ ἐνδιαφέροντα σημεῖα τῆς διδασκαλίας τοῦ Ὁκκαμ ὑπῆρξαν αἱ ἐπικρίσεις αὐτοῦ κατὰ τοῦ παπικοῦ ἀλαθῆτου καὶ κατὰ τῆς ἐξουσίας τῶν παπῶν ἐπὶ τῶν βασιλέων, ὅπως καὶ κατὰ τῆς ἀναμίξεως τούτων εἰς κοσμικὰς ὑποθέσεις. Ἐπὶ πλεόν οὗτος ὑπεστήριξεν, ὅτι δύναται νὰ πλανηθῆ καὶ γενικὴ τις Σύνοδος, ὅπως καὶ ὅτι ἡ πίστις δύναται νὰ διαφυλαχθῆ σώα ὑπὸ ψυχῶν ὀλίγων ἀφωσιωμένων γυναικῶν.

2. Μετὰ τὸν Ὁκκαμ ἡ Σχολαστικὴ Θεολογία περιήλθεν εἰς παρακμὴν, οἱ δὲ καλλιεργούντες αὐτὴν θεολόγοι, διακριθέντες εἰς τρεῖς ἀνταγωνιζομένας σχολάς, τοὺς Θωμιστάς, τοὺς Σκωτιστάς καὶ τοὺς Ὁκκαμιστάς, κατήντησαν εἰς σοφιστικὰς λεπτολογίας, ἐντεῦθεν δὲ τὸ ὄνομα σχολαστικός, ὅπερ ἐν ἀρχῇ ἦτο ταυτόσημον πρὸς τὸ καθ' ἡμᾶς πανεπιστημιακός ἢ ἀκαδημαϊκός, προσέλαβε σημασίαν οὐχὶ ἐν πάσιν ἀγαθὴν.

6. Ἡ Μυστικὴ Θεολογία ἐν τῇ Δύσει.

1. Ὡς πρὸς τὴν μυστικὴν Θεολογίαν θὰ ἐσημειοῦμεν κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽¹³⁾, ὅτι ἤδη κατὰ τὸν ἕνατον αἰῶνα τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου συγγράμματα ἐστάλησαν ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Τραυλοῦ (820-829) εἰς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Δύσεως Λουδοβίκον τὸν Εὐσεβῆ, υἱὸν τοῦ μεγάλου Καρόλου, ὁ δὲ ἠγούμενος τῆς ἐγγύς τῶν Παρισίων μονῆς τοῦ ἁγίου Διονυσίου Χιλδουίνος πρῶτος μετέφρασεν αὐτά, θεωρήσας, ὅτι εἶχεν ὑποχρέωσιν νὰ πράξῃ τοῦτο, ἐπειδὴ ἐκράτει ἐν τῇ Δύσει ἡ πεποίθησις, ὅτι ὁ συγγραφεὺς αὐτῶν ἐταυτίζετο πρὸς τὸν ὁμώνυμον ἰδρυτὴν τῆς Ἐκκλησίας τῶν Παρισίων. Πρῶτος ὁ Πέτρος Ἀβαιλάρδος, μοναχὸς τῆς ἀνωτέρω μονῆς, ἀνεκάλυψεν, ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῶν μυστικῶν τούτων συγγραμμάτων δὲν εἶναι ὁ Διονύσιος τῶν Παρισίων, ἐξ οὗ καὶ προεκλήθη ἡ κατ' αὐτοῦ μῆνις τῶν μοναχῶν, συνέπεια τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ἡ ἀπὸ τῆς μονῆς ἐκδίωξις αὐτοῦ. Παρὰ τοῦτο ὁμως ἡ ἐπίδρασις τῶν συγγραμμάτων τούτων δὲν παρημποδίσθη. Πόσον δὲ οἱ σχολαστικοὶ ἐδέχθησαν τὴν ἐξ αὐτῶν ἐπίδρασιν εἴπομεν ἀνωτέρω. Μεταξὺ τῶν κυρίων ἀντιπροσώπων τῆς μυστικῆς Θεολογίας τῆς Δύσεως καταλέγεται, ὡς εἴπομεν, ὁ Βερνάρδος τοῦ Κλαιρβῶ. Οὗτος κατὰ τὸν N. Söderblom⁽¹⁴⁾ ἤγαγεν εἰς τὴν πλήρη αὐτοῦ ἀνάπτυξιν τὸν συμβολισμὸν τοῦ

(12) B. Στεφανίδου ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 509. (13) Αὐτόθ. σελ. 510.

(14) Manuel d' histoire des religions, édit. française par W. Corswant, Paris 1925 σελ. 528.

μνηστήρος καὶ τῆς μνηστῆς, τὸν χρησιμοποιούμενον ὑπὸ τοῦ Ἄσματος τῶν ἄσμάτων, εὔρε δὲ ἐκφράσεις τούτου ἀθανάτους, αἵτινες διεσώθησαν εἰς τινὰς ὕμνους ἰδικούς του ἢ τῆς σχολῆς αὐτοῦ. Τὴν μυστικὴν Θεολογίαν αὐτοῦ ἐξέθεσε καὶ ἐν ἄλλοις συγγράμμασιν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *De diligendo Deo* (Περὶ τοῦ πῶς δέον νὰ λατρεύηται ὁ Θεός).

2. Ἔτερος διάσημος μυστικὸς ὑπῆρξεν ὁ Γερμανὸς δομινικανὸς Μάϊστερ Ἔκκαρτ († 1327) μαθητῆς τοῦ Ἀλβέρτου, κατηγορηθεὶς ὡς πανθειζῶν κατακριθεισῶν προτάσεων τοῦ τινῶν μετὰ τὸν θάνατόν του ὑπὸ τοῦ πάπα. Ἐν τούτοις ὁ Ἔκκαρτ εἰς τὸ βάθος αὐτοῦ ὑπῆρξε Θεϊστής, ὡς δὲ οἱ νεώτεροι ἔκριναν αὐτόν, δὲν ἐταύτιζε τὸν Θεὸν πρὸς τὸν κόσμον, ἀλλὰ τὸν κόσμον πρὸς τὸν Θεόν. Οὐχὶ κοσμοποίησης τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ θέωσις τοῦ κόσμου⁽¹⁵⁾.

3. Ἄλλοι διάσημοι μυστικοὶ ὑπῆρξαν ὁ Ἑρρίκος Suso, ὁ Ἰωάννης Tauler, ὁ Ruysbroek, ὁ Θωμάς à Kempis καὶ ὁ ἀνώνυμος συγγραφεὺς μικροῦ τινος ἔργου, διὰ τὸ ὅποιον ὁ Λούθηρος ἐξεδήλωσε μεγάλην ἐκτίμησιν. Ὅπως οἱ ἐν τῇ Ἀνατολῇ μυστικοί, οὕτω καὶ οἱ ἐν τῇ Δύσει ἤσκουν τὴν θεωρητικὴν ζωὴν καὶ ἔθετον ὡς ὑψίστην ἐπιδίωξιν τὴν μακαρίαν κοινωνίαν μετὰ τοῦ Θεοῦ, τὴν ἐπιτυχανομένην διὰ τῆς καθάρσεως, τοῦ ἐσωτερικοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς ἐνώσεως μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ὡς ὁ Suso⁽¹⁶⁾ ἐξηγεῖ τὰ στάδια τῆς πείρας αὐτοῦ, πρέπει τις νὰ ἀπαλλαγῇ τῆς ἀγάπης παντὸς κτίσματος. Πρὸς ἐπίτευξιν τούτου τὰ μυστήρια τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ τῆς Μετανοίας παρέχουσιν οὐσιώδη βοήθειαν, πρὸς ταῦτα δὲ δέον νὰ συνδυάζηται καὶ σκέψις ἀπορροφούσα τὴν διάνοιαν ἐπὶ τῆς ἀγάπης, τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς ἐπέδειξεν εἰς τοὺς ἀμαρτωλούς. Ἐπακολουθεῖ εἴτα ἡ συμμετοχὴ εἰς τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ διὰ θεωρίας κινούσης εἰς τὸ συμπάσχειν μετὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ συμπονεῖν δι' αὐτό. Αὕτη παρακολουθεῖται ὑπὸ ἀναγνωρίσεως τῆς ἐξίλαστηρίου δυνάμεως τῆς θυσίας του, δι' ἧς ἐλυτρώθημεν ἀπὸ τῆς ὀργῆς, πρὸ παντὸς δὲ ὑπὸ τῆς θεωρίας τῆς ἀγνόητος καὶ ὑπομονῆς τοῦ παραδείγματος τοῦ Κυρίου. Ὁ σταυρὸς τοῦ Κυρίου δέον νὰ ἀρθῇ ὑπὸ τοῦ ἀσκουμένου μυστικοῦ καὶ πᾶς ἐγώϊσμός καὶ φιλαυτία νὰ ἐκριζωθῇ ὑπ' αὐτοῦ. Τέλος ἐπέρχεται ἡ γέννησις τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ψυχῇ καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ θείου ὄντος εἰς τὰ ἐσώτατα βάθη τοῦ πνεύματος. Ἡ ψυχὴ οὕτω ἔρχεται εἰς ἄρρητον ἔνωσιν μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ἡ γλώσσα τοῦ Suso φαίνεται πανθειστικὴ, πράγματι ὁμοῦς οὗτος δὲν εἶναι πανθειστής, διότι διακρίνεται ὑπ' αὐτοῦ σαφῶς καὶ οὐσιωδῶς ὁ Θεὸς ἀπὸ τοῦ ἐνουμένου μετ' αὐτοῦ ἀνθρώπου.

4. Ὡς πρὸς τὸν Ἰωάννην Tauler († 1361) θὰ ἐσημειούμεν ὅτι ἐπλήρου τὸν ὑπερμεγέθη καθεδρικὸν ναὸν τοῦ Στρασβούργου διὰ πλήθους ἀκροατῶν διὰ τοῦ πλήρους θερμότητος κηρύγματός του, εἰς τὸ ὅποιον προσέδιδε ζωὴν διὰ τῆς πνευματικότητος τοῦ περιεχομένου. Ἡ συλλογὴ τῶν 84 ἐκτεταμένων λόγων του ἀποδεικνύει, ὅτι δικαίως ὁ Λούθηρος ἐχαρακτήρισεν αὐτόν ὡς «τὸν εὐαγγελικώτερον ἱεροκήρυκα» ἐκ τῶν παλαιωτέρων, τῶν γνωστῶν εἰς αὐτόν. Σκοπὸς πάντων τῶν κηρυγμάτων του ἦτο νὰ κατακρημισθῇ ὁ ἄνθρωπος, ἵνα κτισθῇ οὗτος πάλιν ἐν Θεῷ διὰ τοῦ σταυροῦ, διὰ τοῦ ὁποίου προθύμως καὶ ἐν ὑποταγῇ ἀναλαμβανόμενου εἰς μίμησιν τοῦ Χριστοῦ δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ τελειότης. Προσφυῶς διὰ τοῦτο εἰς τὴν ἐπιτύμβιον πλάκα του ἀναπαρίσταται οὗτος διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν τὸν Ἀμνὸν τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν σταυρόν, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς δεικνύων πρὸς ταῦτα. Ἐν τοῖς κηρύγμασιν αὐτοῦ ὁ Tauler δὲν ἐφείδετο καὶ αὐτοῦ τοῦ πάπα.

5. Ὁ δὲ Θωμάς à Kempis († 1471) ἐζησεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἐν Ὁλλανδίᾳ εἰς τὸ μοναστήριον τῆς ἀγίας Ἀγνῆς, ἐνθα διετέλεσε καὶ ὑφηγούμενος. Κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽¹⁷⁾ εἰς τὸν συνήθη βίον αὐτοῦ ἦτο σιωπηλὸς καὶ εἰς ἑαυτὸν σύγκεντρωμένος, ἐκήρυττεν, ἐξωμολόγει καὶ ἀντέγραφε χειρόγραφα. Ὁ Θωμάς

(15) Β. Στεφανίδου, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 512.

(16) Παρὰ Fisher ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 264. (17) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 512.

έν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ, διαφόρως πρὸς τοὺς λοιποὺς μυστικούς, ἐξέφρασε καταληπτικῶς τὰ βαθύτερα θρησκευτικὰ συναισθήματα, ἀκολουθῶν έν πᾶσι τὴν ἐκκλησιαστικὴν διδασκαλίαν. Τὸ γνωστότερον σύγγραμμά του εἶναι τὸ Περί μιμήσεως τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖον ἐσημείωσε τοσαύτας ἐκδόσεις καὶ μετεφράσθη εἰς τόσας γλώσσας, εἰς ὅσας οὐδὲν ἄλλο βιβλίον πλὴν τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Κατὰ τὸν Στεφανίδην ὁ συγγραφεὺς εἶναι γνώστης τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας καὶ ἐπιζητεῖ νὰ ἐπιφέρῃ εἰρήνην καὶ παρηγορίαν εἰς αὐτήν. Εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ μὴ εὐχαριστηθῇ τις ἐκ τῆς ἀναγνώσεως αὐτοῦ, τοῦτο ὁμῶς δὲν θὰ ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι τὸ βιβλίον τοῦτο εἶναι ἀνάξιον τῆς φήμης αὐτοῦ, ἀλλ' εἰς δύο ἄλλα αἴτια. Πρῶτον χρειάζεται ψυχικὴ ἐπαφή, χάρις εἰς τὴν ὁποίαν ἀρέσκεται τις εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τοιοῦτων μυστικῶν ἔργων. Δεύτερον δὲ τὸ ἔργον τοῦτο συνεγράφη πρὸ πέντε ὄλων αἰώνων, ἂν δὲ ὁ Θωμᾶς ἔζη σήμερον, θὰ ἔγραφεν αὐτὸ κατ' ἄλλον τρόπον, συμφώνως πρὸς τὴν νεωτέραν νοοτροπίαν.

7. Ἡ ἐρμηνεῖα τῆς Γραφῆς έν τῇ Δύσει.

1. Ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνεῖαν τῆς Γραφῆς⁽¹⁸⁾ τὰ ἔργα, ἅτινα δύναται νὰ ἐπιδείξῃ ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, εἶναι πολλῶ ὑποδεέστερα τῶν ἑλληνικῶν. Ὁ Βρεττανὸς Βέδας ὁ αἰδέσιμος († 735) συνέταξε καὶ ἐρμηνείας εἰς πλείστα τῶν βιβλίων τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης κατ' ἐρανισμόν ἐκ παλαιῶν λατίνων ἐρμηνευτῶν. Ὁ δὲ Ἀγγλοσάξων Βαλλαφρίδος Στράβων († 849) διὰ τοῦ βιβλίου του *Glossa ordinaria* οὐκ ὀλίγον ἐγένετο ὠφέλιμος εἰς τοὺς περὶ τὴν Γραφὴν διατρίβοντας. Ὁ κορυφαῖος τῶν σχολαστικῶν Θωμᾶς ὁ Ἀκινᾶτος ὡς ἐρμηνευτῆς εἶναι μέτριος. Οὔτε διὰ τοῦ πολυθρυλήτου βιβλίου αὐτοῦ *Catena aurea*, οὔτε διὰ τῆς ἐξηγήσεως τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου παρέσχε δείγματα ἐρμηνευτικῆς δεινότητος ἀνάλογα πρὸς τὰ δογματικὰ αὐτοῦ ἔργα. Καὶ αὐτὸς καὶ οἱ λοιποὶ σχολαστικοὶ ρέποντες πρὸς τὴν ἀλληγορίαν, στερούμενοι δὲ καὶ τῆς γνώσεως τῆς γλώσσης τῶν Γραφῶν, καθὼς καὶ τοῦ ἱστορικοῦ καὶ κριτικοῦ νοῦ, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ προβιδάσωσι τὴν ἐρμηνεῖαν τῆς Γραφῆς. Μόλις ἀπὸ τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος ἤρξατο έν τῇ Ἰβηρικῇ Χερσονήσῳ ἀναφαινομένη παρὰ τοῖς ἐκεῖ Ἰουδαίοις πολλὴ περὶ τὴν ἐξήγησιν τῆς Π. Δ. σπουδὴ, ἐξ ἧς ἐπηρεάσθη καὶ ἡ περὶ τὴν Γραφὴν σπουδὴ καὶ τῶν Χριστιανῶν θεολόγων τῆς Δύσεως. Ἡ γνώσις τῆς ἐβραϊκῆς γλώσσης καὶ ἡ έν τοῖς Ἰουδαϊκοῖς ἦθεσι καὶ ἐθίμοις έν γένει ἀνατροφή τῶν ραββίνων τούτων ἀπεδείκνυον αὐτοὺς ἐπιτηδαιοτέρους εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐρμηνεῖαν τῆς Π. Δ. Ὑπὸ τούτων τῶν σοφῶν Ἰουδαίων ἐδιδάχθη ὁ Νικόλαος Λειρανὸς († 1340), ἀπὸ τοῦ ὁποῖου, γινώσκοντος τὴν ἐβραϊκὴν, φῶς τι ἤρξατο ὑποφῶσκον έν τῇ Δύσει περὶ τὴν ἐρμηνεῖαν τῆς Π. Δ. Τὸ ἔργον αὐτοῦ «*Postilla perpetua in Vetus et Novum Testamentum*» πλείστας παρέσχε τότε ὑπηρεσίας εἰς τὴν ἐρμηνεῖαν τῆς Π. Δ., ἐγένετο δὲ ὠφελιμώτατον καὶ εἰς τὸν Λούθηρον, ὅθεν καὶ τὸ δίστιχον τῶν ρωμαιοκαθολικῶν: *Si lyra non Iyrasset, Lutherus non saltasset.*

8. Τὸ κήρυγμα.

1. Ὡς πρὸς τὸ κήρυγμα τῶν σχολαστικῶν, έν τῷ ὁποίῳ ἄρχεται ἤδη νὰ κρατῆ ἡ ἐνότις, ὁ ἐκλεκτότερος ἀντιπρόσωπος αὐτοῦ εἶναι ἀναμφιδόλως Θωμᾶς ὁ Ἀκινᾶτος. Ἐκ τῶν περισωθέντων εἰς ἡμᾶς λόγων του διακόσιοι μὲν σχετίζονται πρὸς τὰς διαφόρους Κυριακὰς καὶ ἑορτάς, τριάκοντα δύο δὲ ἀφορμώμενοι ἐκ τοῦ Παροιμ. θ' 5 («Ἐλθετε φάγετε τῶν ἐμῶν ἄρτων καὶ πίετε οἶνον ὃν ἐκέρασα ὑμῖν») ἀναφέρονται εἰς τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας. Κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ van Oosterzee⁽¹⁹⁾ δύναται νὰ θεωρηθῶσιν οἱ

(18) Κατὰ τὰς σημειώσεις ἐκ τῶν παραδόσεων τοῦ ἀοιδίου Ἐμμ. Ζολῶτα.

(19) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 106.

λόγοι οὔτοι ὡς καθαρὸς τύπος τῆς μεθόδου τῶν σχολαστικῶν. Ἐξόχως βραχὺ τὸ κήρυγμα τοῦτο, μετὰ συμμετρικῶν διαιρέσεων καὶ ὑποδιαιρέσεων ἀπειθύνεται περισσότερον πρὸς τὴν διάνοιαν καὶ ὀλιγώτερον πρὸς τὴν καρδίαν. Ἐν τούτοις ζητεῖται μετ' ἐπιμελείας τὸ θέμα νὰ λαμβάνηται ἐκ τῆς Γραφῆς καὶ νὰ ἀναπτύσσωνται τὰ διάφορα μέρη τοῦ λόγου ἐκ τοῦ βιβλικοῦ κειμένου ὡς οἱ κλάδοι δένδρου τινὸς ἀπὸ τῆς ρίζης καὶ τοῦ κορμοῦ του. Ἐντεῦθεν τὸ κήρυγμα τοῦ Θωμᾶ, μολοντί ὑπῆρξε γενικῶς σχολαστικὸν κατὰ τε τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν μέθοδον, ἦτο συγχρόνως καὶ λαϊκόν πως ὑποβοηθουσῶν εἰς τοῦτο πολλῶν ἀπλῶν καὶ ζωντανῶν συγκρίσεων, τῶν ὁποίων ἐγένετο χρῆσις πρὸς τε διασάφισιν καὶ ἀπόδειξιν.

2. Τοῦ κηρύγματος τῶν μυστικῶν σχολαστικῶν ἀντιπροσωπευτικώτερος τύπος ὑπῆρξεν ὁ Βερνάρδος τοῦ Κλαιρβῶ, ὅστις ἀνεδείχθη ὁ μεγαλύτερος τῶν ἱεροκηρύκων τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, ἐπονομασθεὶς, ὡς εἶπομεν, καὶ Doctor mellifluus (= μελιρρόας), ἐξαίρομενος καὶ ὑπὲρ αὐτὸν τὸν Αὐγουστίνον ὑπὸ τοῦ Λουθήρου καὶ χαρακτηριζόμενος ὑπ' αὐτοῦ «χρυσὸς ἱεροκήρυξ». Ἐκτὸς τῶν πολυαριθμῶν ἀμφιβόλου γνησιότητος λόγων περισώθησαν διακόσθια ὁμιλία καὶ λόγοι του ἀναμφισβήτητου γνησιότητος, χαρακτηρισθεῖσαι ὡς πλήρεις ζωῆς μαρτυρία ἀληθινῆς καὶ ζώσης πίστεως.

3. Ἐτερος ἀντιπροσωπευτικὸς τύπος συνδυασμοῦ μυστικοῦ καὶ σχολαστικοῦ κηρύγματος εἶναι ὁ Βοναθεντούρας, τοῦ ὁποίου οἱ λόγοι εἰς τὰς Κυριακὰς καὶ ἑορτάς, καθὼς καὶ τὸ Postille εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην, παρὰ τὴν συγγένειαν, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουσι πρὸς τοὺς τοῦ Ἀκινάτου, φέρουσι πολὺ μᾶλλον τὴν σφραγίδα τῆς καρδίας. Ὁ ἀρχηγὸς τοῦ τάγματος, εἰς ὃ ἀνήκεν ὁ Βοναθεντούρας, Φραγκίσκος τοῦ Ἀσσιζίου (1182-1226) ἐξ ἄλλου ἀποτελεῖ καὶ ἐν τῷ κηρύγματι μίαν ἀπὸ τὰς ὠραιότερας καὶ ἐλκυστικωτέρας ἐκκλησιαστικὰς φυσιογνωμίας. Καίτοι οἱ ναοὶ ἦσαν εἰς τὴν διάθεσίν του, προετίμα νὰ ὁμιλῇ εἰς τὸ ὑπαίθριον. Ξένος πρὸς τὸ νοησιαρχικὸν πνεῦμα τοῦ σχολαστικισμοῦ καὶ μὴ θίγων ζητήματα δογματικὰ ἐκήρυττε τὸν Χριστὸν κατὰ τὸ περισσεύμα τῆς καρδίας του, καλῶν τοὺς πάντας νὰ ἀκολουθήσωσι τὸν Λυτρωτὴν, ὡς αὐτὸς ἠκολούθει τούτον. Ὁ ἀπὸ τοῦ τάγματος δὲ τῶν Αὐγουστινιανῶν μεταπηδήσας εἰς τὸ τάγμα τῶν Φραγκισκανῶν Ἀντώνιος τῆς Παδοῦης (1195-1231), πλήρης ἱεραποστολικοῦ ζήλου μετέβη καὶ εἰς Ἀφρικὴν πρὸς ἱεραποστολήν, εἴλκυσε πυκνὰ πλήθη, ἀκροάμενα τοῦ πλήρους δυνάμεως καὶ λίαν καρποφόρου κηρύγματός του. Ἀναφέρεται περὶ αὐτοῦ, ὅτι ἐνίοτε συνεκέντρωνε τριακοντακισχιλίους ἀκροατάς, ὅταν ἐν ὑπαίθρῳ ἐκήρυττε τὸν λόγον. Ἐχρησιμοποίει οὗτος τὴν ἀλληγορικὴν μέθοδον ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τῶν Γραφῶν, ἠκολούθει τὴν σχολαστικὴν ἀναλυτικὴν μέθοδον ἐν τῇ διαθέσει τῆς ὕλης καὶ διεσάφει τὴν διαπραγματέυσιν αὐτοῦ δι' ἐπιτυχῶν παραδειγμάτων λαμβανομένων ἐκ τοῦ κόσμου καὶ τῆς περὶ αὐτὸν ζωῆς.

4. Τοσαῦτα καὶ περὶ τοῦ κηρύγματος κατὰ τὴν περίοδον τοῦ σχολαστικισμοῦ, περὶ τὸ τέλος τῆς ὁποίας τοῦτο περιέπεσεν εἰς πρόδηλον παρακμὴν ὥστε ὁ Ἐρασμος⁽²⁰⁾ νὰ λέγῃ περὶ τῶν συγχρόνων του ἱεροκηρύκων, ὅτι «ἀρχίζουν μετ' ἐπικλήσεως, ὡς οἱ ἀρχαῖοι ποιηταί. Καὶ ἐὰν πρόκειται νὰ ὁμιλήσῃ περὶ ἀγάπης, συνάγουσιν αὐτὴν ἀπὸ τῶν πηγῶν τοῦ Νείλου· ἐὰν δὲ προτίθενται νὰ ὁμιλήσῃ περὶ τοῦ σταυροῦ, ἀρχίζουν ἀπὸ τοῦ ἐν Βαβυλῶνι Βῆλ καὶ Δράκοντος».

---

(20) Παρὰ van Oosterzee ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 115.

1. Ἑλληνικὴ Θεολογία.

1. Ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ἐκκλησίᾳ τὸ δούλον πλέον ἐκκλησιαστικὸν πλήρωμα παρουσιάζει τὴν εἰκόνα τῆς ἀγωνίας, τὴν ὁποῖαν δοκιμάζει ὑπὸ τὸ πέλμα ἀλλοθρήσκου κατακτητοῦ καὶ δεσπότη, ἐξισλαμίζοντος ἢ σφαγιάζοντος τὰ πρόβατα τῆς χριστιανικῆς ποιμένης καὶ ἐπιβουλευομένου αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπαρξιν τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ καθ' ἅπασαν τὴν Ἀνατολὴν ἐφαπλωθεῖς τρόμος, ἀλλὰ καὶ ἡ εἰς τὴν Δύσιν καταφυγὴ πολλῶν ἐκ τῶν λογάδων τοῦ ἔθνους συνετέλεσαν οὐκ ὀλίγον εἰς τὸ νὰ ἀνακοπῇ πᾶσα πνευματικὴ κίνησις. Δὲν ἀπεμακρύνθη ἐν τούτοις ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία τῆς παραδεδομένης αὐτῇ Ὀρθοδόξου πίστεως, ἀλλὰ καθ' ἃ παρατηρεῖ ὁ Στεφανίδης⁽¹⁾ ἡ μετὰ τὴν ἄλωσιν Θεολογία παρουσιάζει ὁμοιότητα πρὸς τὴν μεταγενεστέραν Βυζαντινὴν Θεολογίαν. Ἐν ἀμφοτέραις δηλαδὴ ἐπικρατεῖ προσκόλλησις εἰς τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Κωνσταντινούπολις εἶχεν ἀποβῆ κέντρον πασῶν τῶν ἐν Ἀνατολῇ Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν καὶ ἡ συνήθης ἔδρα καὶ τῶν λοιπῶν Ὀρθοδόξων πατριαρχῶν. Ἐκλιπόντος δὲ μετὰ τὴν ἐπελθούσαν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως παντὸς ἐνδιαφέροντος πρὸς ἔνωσιν μετὰ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, οἱ Ὀρθόδοξοι πατριάρχαι ἐκαλοῦντο νῦν νὰ ἀντιμετωπίσωσι τὸν ἐνταθέντα ὑπὸ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν πρῶτον, ἔπειτα δὲ καὶ ὑπὸ τῶν Προτεσταντῶν προσηλυτισμὸν, νὰ καθορίσωσι δὲ καὶ τὴν θέσιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς ἔναντι τοῦ μετὰ ἡμῶν αἰῶνα ἀπὸ τῆς ἀλώσεως ἐκραγέντος Προτεσταντικοῦ κινήματος. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἀγὼν κατὰ τῶν Προτεσταντῶν ἦτο κοινὸς μετὰ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐπίδρασις τις τῆς Θεολογίας αὐτῆς, μὴ εἰσχωροῦσα εἰς τὰ οὐσιώδη, ἦτο ἐπόμενον νὰ ἀσκηθῇ καὶ ἐπὶ τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας. Κατὰ τὸν Στεφανίδην ἀκολουθοῦντα τὸν Ph. Meyer ἡ ἑλληνικὴ Θεολογία τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος ἐν συγκρίσει πρὸς τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος ἀπέκτησε μεγαλυτέραν σταθερότητα, ὀφειλομένην εἰς τὴν διὰ τῶν ἔργων τοῦ Θεοφίλου Κορυθαλλέως († 1645) διάδοσιν τῆς Ἀριστοτελείου φιλοσοφίας, ἀπὸ δὲ τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ αἰῶνος διὰ τοῦ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου († 1806), ἤρχισε παρὰ τοῖς θεολόγοις τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἡ ἐπίδρασις τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης. Διὰ τοῦ Εὐγενίου ἐτὸ πνεῦμα τῆς κριτικῆς εἰσήχθη εἰς ὅλα τὰ πεδία τῆς Θεολογίας ἐξαιρέσει τῶν δογμάτων, τῶν ἁπᾶξ διαπαντὸς καθορισθέντων». Ταῦτα γενικώτερον.

2. Εἰδικώτερον θὰ ἐσημειοῦμεν, ὅτι ἀφορμὴν πρὸς τὸν πρῶτον καθορισμὸν τῶν διαφορῶν τῆς Ὀρθοδόξου διδασκαλίας ἀπὸ τῶν κακοδοξιῶν τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἔδωκαν τὰ ὑπὸ τοῦ ἀπεσπασμένου εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει γερμανικὴν πρεσβείαν ὡς ἐφημερίου αὐτῆς λουθηρανοῦ θεολόγου καὶ μετέπειτα καθηγητοῦ Στεφάνου Gerlach ἐπιδοθέντα ἐν ἔτει 1573-1574 γράμ-

(1) Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 706.

ματα τὰ ἀποσταλέντα μετὰ τῆς Αὐγουσταίας ὁμολογίας ὑπὸ τῶν θεολόγων τοῦ δεκάτου τῆς Βυρτεμβέργης εἰς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίαν Β'. Σκοπὸς τῆς ἀλληλογραφίας ταύτης ἦτο ἡ ἐπίτευξις ἐνώσεως τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τῆς Λουθηρανικῆς, ὑπὲρ ταύτης δὲ ἀπεστάλη εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ὁ Gerlach μὲ τὴν δυσχερῆ ἀποστολὴν, ὅπως «τῇ ἐπικουρίᾳ καὶ τῆς ἐκεῖ γερμανικῆς πρεσβείας καὶ τῶν ἄλλων προτεσταντικῶν πρεσβειῶν ἐπιδιώξῃ πάσῃ μηχανῇ νὰ κερδήσῃ ὑπὲρ τοῦ Εὐαγγελίου τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, ὡς βραδύτερον ἐπεχείρησε τοῦτο παρὰ τῷ πατριάρχῃ Κυρίλλῳ Λουκάρεϊ ὁ καλθινιστῆς θεολόγος Leger μετὰ τοῦ Ὁλλανδοῦ πρεσβευτοῦ Κορηλίου Haga»⁽²⁾. Ἡ οὕτως ἀρξαμένη ἀλληλογραφία, κατὰ τὴν ὁποίαν τρεῖς προκληθεῖς ὑπὸ τῶν λουθηρανῶν ὁ Ἱερεμίας τρεῖς πρὸς αὐτοὺς ἀπήντησεν, θεὶς ἐν τέλει αὐτὸς τέρμα εἰς αὐτὴν διὰ τῆς ἐν ἔτει 1581 ἀποσταλείσης τρίτης καὶ τελευταίας ἀποκρίσεώς του, κατ' ἀνάγκην περιορίσθη εἰς τὰς χωριζούσας τοὺς Ὁρθοδόξους ἀπὸ τῶν προτεσταντῶν διαφορὰς. Ὡς δὲ μετὰ τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου καὶ τοῦ καγγελλαρίου Ἰακώβου Ἀνδρέου, οἵτινες παρουσιάζοντο ὡς ἐπιστέλλοντες, συνυπεγράφοντο καὶ ἄλλοι θεολόγοι μετασχόντες εἰς τὴν σύνταξιν τῶν γραμμάτων, οὕτω καὶ διὰ τὰς Ἀποκρίσεις τοῦ Ἱερεμίου, εἰ καὶ αὐτὸς μόνος ὑπεγράφητο εἰς αὐτάς, μετέσχον πρὸς σύνταξιν αὐτῶν συμβουλευτικῶς καὶ ἄλλοι καὶ ὁ Ἰωάννης καὶ Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, ὁ θεολογῶν ἱατρός Λεονάρδος Μινδόνιος, ὁ Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Δαμασκηνὸς Στουδίτης, ὁ Τυρνάβου Ἀρσένιος, ὁ Βερροίας Μητροφάνης, ὁ ἱερομόναχος Ματθαῖος, ὁ λογοθέτης Ἱέραξ, πιθανῶς δὲ καὶ ὁ Γαβριὴλ Σεβήρος⁽³⁾. Χαρακτηριστικὸν τοῦτο τοῦ ὅτι παρὰ τοὺς δυσκόλους τῆς δουλείας χρόνους δὲν ἔλειπον οἱ καλλιεργούντες τὰ θεολογικὰ γράμματα, εὐδοκίμως δὲ καὶ ἀρκούντως ἐπιτυχῶς, ἀφοῦ αἱ ἀποκρίσεις αὐταὶ τοῦ Ἱερεμίου ἐχαρακτηρίσθησαν καὶ ὑπὸ ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων ὡς «ἀληθῆς ἀναίρεσις τῶν λουθηρειῶν δογμάτων» καὶ ὡς «μεθοδικὴ καὶ λεπτομερῆς κριτικὴ τῆς Αὐγουσταίας ὁμολογίας⁽⁴⁾, τοσοῦτῳ μᾶλλον ἀξιόλογος καὶ ἀξία ἰδιαίτερας ἐξάρσεως, ὅσα ἐν αὐταῖς ὁ Ἱερεμίας θεολογεῖ ἀποκλειστικῶς ἐπὶ ὀρθοδόξου ἐδάφους παραμείνας ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας, τῆς ὁποίας τὴν ἐπίδρασιν δὲν ἀπέφυγον οἱ μετέπειτα συντάκται ἄλλων ὁμολογιῶν.

3. Πράγματι· ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων συνεργατῶν τοῦ Ἱερεμίου ἐν τῇ συγγραφῇ τῶν ἀποκρίσεων αὐτοῦ, ἀναφέρονται καὶ ἄλλοι καλλιεργήσαντες τὰ θεολογικὰ γράμματα ἄνδρες, μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνονται οἱ ἐπόμενοι:

1) Ὁ Παχώμιος Ρουσᾶνος (1510), Ζακύνθιος τὴν πατρίδα, χαρακτηριζόμενος ὑπὸ τοῦ Στεφανίδου⁽⁵⁾ ὡς «ὁ πλέον μεμορφωμένος Ἑλλήν θεολόγος τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος μέχρι τῶν χρόνων Ἱερεμίου Β'», γράψας περὶ Καρτανιτῶν αἰρετικῶν, περὶ τῆς τῶν Καρτανιτῶν αἵρέσεως καὶ ἄλλα⁽⁶⁾. 2) Ὁ Μελέτιος Πηγᾶς (1537-1601) πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, ἐπὶ τινὰ δὲ χρόνον καὶ τοποτηρητῆς τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου, πολέμιος τῶν παπικῶν, χαρακτηριζόμενος ὑπὸ τοῦ Στεφανίδου⁽⁷⁾ ἐφάμιλλος τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, γράψας λόγους, ἐπιστολάς καὶ μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸν Στρωματέα, ἐν τῷ ὁποίῳ πραγματεύεται: «τίς ἐστὶν ἡ ἀληθῆς καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ ποία ἡ γνησίᾳ κεφαλὴ αὐτῆς». 3) Μάξιμος ὁ Μαργούνιος (1549-1602), Κρής τὴν

(2) Ἱ. Καρμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου καθολικῆς Ἐκκλησίας Τόμ. Α' σελ. 371.

(3) Αὐτόθ. σελ. 369.

(4) P. Renaudin παρὰ Ἱ. Καρμίρη αὐτόθ. σελ. 371, Ἔπος. 2.

(5) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 707.

(6) Περὶ τούτου εἰδικῶν ἔργων, ἐν ᾧ δημοσιεύονται καὶ δογματικαὶ μελέται τούτου, ἔγραψεν ὁ Ἱ. Καρμίρης.

(7) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 707.

πατρίδα, χειροτονηθείς επίσκοπος Κυθήρων, γράφας μεταξύ άλλων και τρεις συγγραφές «περι τῆς έκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος». Ἐπειδὴ δὲ εἰς τὴν πρώτην ἐκ τῶν τριῶν τούτων συγγραφῶν ὑπεστήριξεν, ὅτι «καὶ τὸ δι' υἱοῦ πεφηνέναι λέγεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἤτοι γνωρίζεσθαι οὐ μόνον χρονικῶς δεῖ λαμβάνειν, ἀλλὰ καὶ αἰδίως» κατηγορήθη ὑπὸ τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου ὡς προσκλίνων πρὸς τοὺς ρωμαιοκαθολικούς, ἢ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁμοῦς Σύνοδος τοῦ 1594 ἀπήλλαξεν αὐτὸν τῆς κατηγορίας. 4) Περὶ τὰ τέλη τοῦ δεκάτου ἔκτου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος, κλείων τὴν περὶ τὸν Ἱερεμίαν Β' περίοδον, ἤκμασε καὶ ὁ μνημονευθεὶς Γαβριὴλ Σεβήρος (1541-1616), χειροτονηθείς μητροπολίτης Φιλαδελφείας καὶ γράφας δογματικὰς καὶ ἀπολογητικὰς συγγραφάς, χαρακτηρισθεὶς δὲ ὑπὸ τοῦ Λινδανοῦ ὡς «δεινὸς τὰ τῆς ἡμᾶς θεοσεβείας καὶ ἀληθείας καὶ ἔτοιμος αἰεὶ πρὸς ἀπολογίαν παντὶ που τῷ αἰτοῦντι λόγον»⁽⁸⁾.

4. Ὁ δέκατος ἑβδομος αἰὼν ὑπῆρξεν ἀρκούντως παραχώδης διὰ τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐκκλησίαν. Τῆς παραχῆς ταύτης πρόξενος ὑπῆρξεν ὁ λόγιος πατριάρχης Ἀλεξανδρείας (1603), εἶτα δὲ καὶ Κωνσταντινουπόλεως (1620), ἐπανειλημμένως ἐκπεσὼν καὶ ἐπανελθὼν εἰς τὸν θρόνον τοῦτον Κυρίλλος ὁ Λούκαρις, γεννηθεὶς ἐν Κρήτῃ τῷ 1572, ὅστις βοηθούμενος καὶ ὑπὸ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτῶν τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Ὀλλανδίας σφοδρὸν διεξήγαγεν ἀγῶνα κατὰ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν. Ἐπ' ὀνόματι τούτου ἐξεδόθη ἐν Γενεύῃ καὶ ἐν ἔτει 1629 ὁμολογία τις μετὰ τῆς δηλώσεως, ὅτι συνετάχθη τῇ συγκαταθέσει καὶ τῶν λοιπῶν τῆς Ἀνατολῆς πατριαρχῶν, ἧτις ὁμοῦς κατὰ τὸ περιεχόμενον ἤτο καλθινική, διότι ἐν αὐτῇ ἀπορρίπτεται τὸ ἀλάθητον τῶν οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἢ μεσιτεία τῶν ἁγίων, ἢ μετουσίωσις ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ, τὰ ἀναγινωσκόμενα ἢ δευτεροκανονικὰ βιβλία τῆς Π. Δ., γίνονται δὲ δεκτὰ δύο μόνον μυστήρια, ὁ ἀπόλυτος προορισμὸς καὶ τὸ ἀόρατον τῆς Ἐκκλησίας⁽⁹⁾. Καὶ ὁ μὲν Στεφανίδης⁽¹⁰⁾ κατέληξε μετ' ἔκθεσιν τῶν ὑπὲρ καὶ κατὰ τῆς γνησιότητος τῆς ὁμολογίας λόγων εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ Λούκαρις ἀτομικῶς ἠσπάζετο προτεσταντικὰς ἰδέας, ἀλλ' ἀβεβαίως καὶ ἀσταθεῖς, ἐγράφη δὲ ἡ Ὁμολογία αὕτη ὑπὸ ἀγνώστους περιστάσεις καὶ ἐστάλη εἰς Γενεύην ὡς διατύπωσις ἀτομικῶν τοῦ πατριάρχου γνῶμῶν, ἐκεῖ δὲ ἐξεμεταλλεύθησαν αὐτὴν καὶ ἐδημοσίευσαν ταύτην ὡς ἐπίσημον ὁμολογίαν τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν λοιπῶν πατριαρχῶν. Τοῦ δὲ Ἱ. Καρμίρη⁽¹¹⁾ τὸ συμπέρασμα εἶναι, ὅτι ἡ Ὁμολογία αὕτη συνταχθεῖσα ἐν Γενεύῃ τὸ πρῶτον καὶ ἐκείθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀποσταλείσα, διεμορφώθη ὑπὸ τοῦ καλθινιστοῦ θεολόγου Ἀντωνίου Leger καὶ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, ὑπεγράφη δὲ ὑπὸ τούτου κατὰ πολλῶν τότε δυσχερειῶν παλαιόντος καὶ ποικιλοτρόπως πιεσθέντος πρὸς τοῦτο ὑπὸ τῶν προστατῶν τοῦ Διαμαρτυρομένων ὡς ἀντάλλαγμα τῶν μεγάλων καὶ πολλῶν πρὸς αὐτὸν ἐκδουλεύσεων καὶ εὐεργεσιῶν τῶν. Ἐντεῦθεν δ' ἐξηγεῖται, ὅτι ἡ ἔναντι τῆς Ὁμολογίας ταύτης στάσις τοῦ Κυρίλλου ὑπῆρξε καὶ μετὰ τὸν κατ' αὐτῆς θόρυβον ἀκαθόριστος. Πρὸς ἀποκρήρυξιν δὲ τῆς ὁμολογίας ταύτης συνεκλήθησαν ἐξ τοπικῆς Σύνοδοι, ἐν αἷς καὶ ἐνεκρίθησαν αἱ ὁμολογίαι τοῦ Μογίλα καὶ Δοσιθέου, περὶ ὧν θὰ εἴπωμεν κατωτέρω. Τὰ Πρακτικὰ τῶν Συνόδων τούτων συγκληθεισῶν μετὰ τῶν ἐτῶν 1638 καὶ 1691, ἀποτελοῦσι τρανὸν μαρτύριον, ὅτι ἡ ὑπὸ σκληρὰν δουλείαν διατελοῦσα Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία δὲν ἔστερεῖτο ἀνδρῶν καλλιεργούντων τὰ θεολογικὰ γράμματα καὶ ἐτοιμῶς ἐχόντων, ἵνα προασπίσωσι κατὰ πάσης νοθεύσεως καὶ ἐπιβουλῆς τὴν πίστιν αὐτῆς.

(8) Ἀνδρονίκου Δημητράκου τοῦ Ὁρθόδοξο Ἑλλάς, σελ. 143, παρὰ Στεφανίδου, ἔνθα ἀνωτ. σελ. 708.

(9) Ταύτης τὸ κείμενον ἐδημοσίευσεν ἐσχάτως καὶ ὁ Ἱ. Καρμίρης εἰς τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ βιβλία τόμ. Β' σελ. 565 ἐν ὑποσημειώσει.

(10) Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 649-651. (11) Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 565.

5. Θεολόγοι διακριθέντες κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον ὑπῆρξαν 1) Μητροφάνης ὁ Κριτόπουλος γεννηθεὶς ἐν Βεροΐᾳ τῆς Μακεδονίας (1589) καὶ σπουδάσας ἐν Ὁξφόρδῃ ἐπὶ πενταετίαν, ὅπου ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ τότε πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, ἐκεῖθεν δὲ μεταβὰς καὶ εἰς διάφορα πανεπιστήμια τῆς Γερμανίας, διεδέχθη ἐν τέλει ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τὸν πατριάρχην αὐτῆς Γεράσιμον Σπαρταλιώτην (1636-1639). Συνέγραψε διάφορα ἔργα, ἐν οἷς καὶ ἀποκρίσεις πρὸς Γῶσον καὶ λόγον πανηγυρικὸν ἅμα καὶ δογματικὸν εἰς τὴν κατὰ σάρκα γέννησιν τοῦ Κυρίου καὶ Γραμματικὴν τῆς ἀπλῆς ἑλληνικῆς καὶ ἔργον τι ὑπὸ τὸν τίτλον Φιλοθήκη, καθὼς καὶ ἐπιστολάς⁽¹²⁾. Τὸ σπουδαιότερον ὁμῶς ἔργον τοῦ Κριτοπούλου εἶναι ἢ ἐν ἔτει 1625 κατὰ παράκλησιν τῶν ἐν Ἐλμστάδῃ θεολόγων συγγραφείσα Ὁμολογία πίστεως. Διὰ ταύτην λόγῳ τοῦ ὅτι περὶ μὲν τῶν δευτεροκανονικῶν βιβλίων τῆς Π. Δ. γράφει, ὅτι δὲν θεωρεῖ μὲν ταῦτα ἀπόβλητα, οὐχὶ ὁμῶς καὶ κανονικὰ καὶ αὐθεντικά, ὡς πρὸς δὲ τὰ μυστήρια παρατηρεῖ, ὅτι «τὰ τρία», ἤτοι τὸ Βάπτισμα, ἡ Εὐχαριστία καὶ ἡ μετάνοια, «ἀναγκαῖα μυστήρια εἰσὶ», παρ' αὐτὰ δὲ ὑπάρχουσι «καὶ τινες τελεταὶ μυστικαὶ μυστήρια κάκεινα ὁμῶνυμῶς καλούμενα παρὰ τῇ Ἐκκλησίᾳ» ἤτοι τὸ χρίσμα, ἡ τάξις τῶν ἱερέων, ὁ πρῶτος γάμος καὶ τὸ εὐχέλαιον⁽¹³⁾, ἀδίκως ἐθεωρήθη ὡς ὑπὸ προτεσταντικῆν διατελῶν ἐπίδρασιν, κατηγορηθεὶς ὑπὸ τῶν Λατίνων καὶ τῶν λατινοφρονούντων Ἑλλήνων ὡς καλβινίζων. Εἰς τοῦτο συνετέλεσε ἀσφαλῶς καὶ τὸ ὅτι ὑπῆρξε προστατευόμενος Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, πρὸς τὸν ὁποῖον ὡς εὐεργέτην αὐτοῦ φυσικὸν ἦτο νὰ διατηρῆ εὐγνωμοσύνην. Κατὰ τὸν Καρμίρη⁽¹⁴⁾ ἡ δογματικὴ ὕλη τῆς ὁμολογίας ταύτης κατανεμομένη εἰς 23 κεφάλαια διατάσσεται κατ' ἐπιστημονικὴν μέθωδον, ἐντεῦθεν δὲ ἡ Ὁμολογία προσλαμβάνει μορφήν οὐχὶ ἀπλῆς τινος ἐκκλησιαστικῆς Ὁμολογίας ἢ Κατηχήσεως, ἀλλὰ μᾶλλον θεολογικῆς πραγματείας μετὰ κριτικῆς τινος τῶν πηγῶν. Ἀντλῶν δὲ ὁ Κριτόπουλος ἐκ τῶν συγγραφῶν τῶν μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων καὶ ἱστάμενος μέσος μεταξὺ τῶν ὑπὸ προτεσταντικῆν καὶ ὑπὸ ρωμαιοκαθολικῆν ἐπίδρασιν διατελούντων, θεολογεῖ ἐπὶ ὀρθοδόξου ἑλληνικοῦ ἐδάφους μετὰ λελογισμένης ἐλευθερίας ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας κινούμενος.

2) Ἄλλος διακριθεὶς θεολόγος κατὰ τὸν δέκατον ἑβδομον αἰῶνα ὑπῆρξε Μελέτιος ὁ Συρίγος γεννηθεὶς τῷ 1586 ἐν Κρήτῃ καὶ σπουδάσας ἐν Βενετίᾳ καὶ Παταβίᾳ. Μεταξὺ ἄλλων ἔγραψε καὶ τὸ ἐν Ἰασιῶ ἐκδοθὲν τῷ 1690 ὑπὸ τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων μεταφρασθὲν δὲ καὶ γαλλιστὶ ὑπὸ τοῦ Ριχάρδου Σίμωνος ἔργον «Κατὰ τῶν καλβινικῶν κεφαλαίων καὶ ἐρωτήσεων Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως». Ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ πατριάρχου Παρθενίου Α' συμμετέσχε τῆς ἐν Ἰασιῶ Συνόδου τῷ 1642 καὶ διώρθωσεν ἐκεῖ τὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα Πέτρου Μογίλα, μητροπολίτου Κιέβου ὁμολογίαν, μεταφράσας ταύτην ἐκ τῆς λατινικῆς γλώσσης, εἰς τὴν πρῶτον ἐγράφη, εἰς τὴν ἀπλῆν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Συνταχθεῖσα ἐν ἔτει 1638 εἰς Κίεβον ὑπὸ τοῦ Πέτρου ἐν συνεργασίᾳ μετ' ἄλλων Ρώσων θεολόγων, ὡς διωρθώθη ὑπὸ τοῦ Συρίγου, παρὰ τὸ ὅτι ἀκολουθεῖ λατινικὰ σχολαστικὰ πρότυπα καὶ ἰδίᾳ τὴν Κατήχησιν τοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ Πέτρου Κανισίου, χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Χ. Ἀνδρούτσου⁽¹⁵⁾ «κατὰ μὲν τὸ περιεχόμενον πληρεστάτη καὶ ὀξυνοστάτη τοῦ δογματικοῦ καὶ ἠθικοῦ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας συστήματος ἐκθεσις, κατὰ δὲ τὴν μορφήν ζωηρὰ μετὰ δυνάμειος λόγου καὶ ἐξαιρέτου χάριτος ἐν χυδαίᾳ γλώσσῃ κατήχησις, ἀναμιμνήσκουσα τὸ ἀφελὲς ἅμα καὶ ἐπιβάλλον ὕψος τῶν ἀρχαίων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων, ἐξ ὧν ἀρύεται τὰ ἐπιχειρήματα καὶ τὴν ὕλην ὁ συγγραφεύς». «Ἐν γένει δὲ ἀποπνέει τὸ πνεῦμα τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐν ὅλῃ αὐτοῦ τῇ ἀρχαιοπρεπείᾳ ἀπομένον ἕσαεὶ τῆς Ὁρθοδοξίας μη-

(12) Βιβλιογραφίαν καὶ ἐκδόσεις ἔργων αὐτοῦ ἴδε ἐν Ἰ. Καρμίρη μν. ἔργον II σελ. 489 ὑποσημ. 1.

(13) Αὐτόθ. σελ. 529 καὶ 525.

(14) Αὐτόθ. σελ. 492.

(15) Συμβολικὴ ἔκδ. 2 σελ. 43-44.

μείον πολυτιμότερον⁽¹⁶⁾. Διαιρουμένη εἰς τρία βιβλία ἡ Ὁρθόδοξος αὕτη ὁμολογία ἐκθέτει εἰς μὲν τὸ πρῶτον ἐκ τούτων τὸ περὶ πίστεως ἐν 126 ἐρωταποκρίσει τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως πραγματευομένη περὶ Θεοῦ, κόσμου, ἀνθρώπου, Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐσχάτων, Ἐκκλησίας καὶ μυστηρίων· εἰς δὲ τὸ δεύτερον μέρος τὸ περὶ ἐλπίδος, ἐν 53 ἐρωταποκρίσειν ἐρμηνεύονται ἡ Κυριακὴ προσευχὴ καὶ οἱ μακαρισμοί· καὶ εἰς τὸ τρίτον, τὸ περὶ ἀγάπης ἐν 72 ἐρωταποκρίσειν ἐξηγεῖται ὁ δεκάλογος. Περὶ τῆς ὁμολογίας ταύτης θὰ ἠδύνατο νὰ προστεθῆ, ὅτι οὐδὲν τῶν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας συγγραφέντων περὶ πίστεως καὶ δόγματος βιβλίων περιεβλήθη διὰ τοιαύτης ἐκκλησιαστικῆς ἀναγνωρίσεως, ὅσον αὕτη. Ἐγκριθεῖσα πρωτίστως ὑπὸ τῆς ἐν Κιέβῳ ἐν ἔτει 1640 συνελθοῦσης Συνόδου ἔτυχεν ἐπὶ μακροῦς μῆνας τῆς ἐπεξεργασίας καὶ ἐγκρίσεως τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ πρῶτον καὶ ἐν Ἰασίῳ ἔπειτα συνεχισάσης τὰς ἐργασίας αὐτῆς ἀπὸ τοῦ Δεκεμβρίου 1641 μέχρι τοῦ Ὀκτωβρίου 1642 πολυαρίθμου καὶ ἀξιολόγου διὰ τὴν εὐρείαν ἐν αὐτῇ ἀντιπροσώπευσιν τῆς Ὁρθοδοξίας Συνόδου, εἶτα δὲ ἔτυχε καὶ τῆς διὰ συνοδικῆς πράξεως ἐπικυρώσεως τῇ 11 Μαρτίου 1643 ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Παρθενίου καὶ τῶν Πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας Ἰωαννικίου, Ἀντιοχείας Μακαρίου καὶ Ἱεροσολύμων Παΐσιου μετὰ 22 ἄλλων συνοδικῶν ἀρχιερέων καὶ ὁφικιούχων κληρικῶν. Καὶ ἐπὶ πλέον ἐξεδόθη τύποις ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Νεκταρίου καὶ μετενεχθεῖσα εἰς τὴν ρωσικὴν ἀνεγνωρίσθη καὶ πάλιν ἐκκλησιαστικῶς ὑπὸ τῶν Ρώσων πατριαρχῶν Ἰωακείμ καὶ Ἀδριανοῦ.

3) Ἄλλος διακριθεὶς κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὑπῆρξε Δοσίθεος ὁ Ἱεροσολύμων († 1707). Γεννηθεὶς ἐν Ἀραχώδῃ τῆς Πελοποννήσου διετέλεσε πρῶτον μητροπολίτης Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης, εἶτα δὲ καὶ πατριάρχης τῆς μητρὸς τῶν Ἐκκλησιῶν. Κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽¹⁷⁾ ὑπῆρξεν ἐφάμιλλος τῶν ἀρχαίων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἔγραψε δὲ ὀγκώδη ἔργα ὑπὸ τὰς ἐπιγραφὰς «Τόμος καταλλαγῆς», «Τόμος ἀγάπης», «Τόμος χαρᾶς», «Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχουσάντων» καὶ ἄλλα. Ἔλαβε μέρος εἰς τὴν ἐν ἔτει 1691 συγκληθεῖσαν ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Καλλινίκου Β' τοῦ Ἀκαρνάνου Σύνοδον, κατὰ τοῦ διακεκριμένου λογίου Ἰωάννου Καρυοφύλλη, ὅστις ἠρνεῖτο τὴν ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ μετουσίωσιν καὶ ἡ ὁποία ἐπέβαλε τὸν ὄρον τούτον, χρησιμοποιηθέντα πρότερον καὶ ὑπὸ τοῦ Γεναδίου τοῦ Σχολαρίου, Μελετίου τοῦ Πηγᾶ καὶ ἄλλων. Τὸ εἰς ἡμᾶς γνωστότερον ἔργον του εἶναι ἡ ἐν τοῖς Πρακτικῶς τῆς Ἱεροσολύμοις Συνόδου ἐν ἔτει 1672 ὑπὸ τὴν προεδρίαν αὐτοῦ συγκληθείσης ἐνσωματωθεῖσα ὁμολογία αὐτοῦ. Ἡ Σύνοδος αὕτη, τῆς ὁποίας μετέσχον 71 κληρικοὶ Ἕλληνες, Ἀραβες καὶ Ρῶσοι, ἀπεσκόπει ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν ἀναίρεσιν τῆς ἐξ ἀφορμῆς τῆς Λουκαρείου ὁμολογίας κατηγορίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸ νὰ διατυπώσῃ τὴν Ὁρθόδοξον διδασκαλίαν. Καὶ ἡ μὲν ἀναίρεσις τῆς ἐπὶ καλθινισμῶ κατηγορίας γίνεται ἐν τοῖς Πρακτικῶς τῆς Συνόδου διὰ παραθέσεως κυρίως περικοπῶν ἐξ ὁμιλιῶν αὐτοῦ τούτου τοῦ Λουκάρεως, δι' ὧν ἀποδεικνύεται, ὅτι οὗτος δημοσίᾳ «ἐνώπιον τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ» ὀρθοδόξως ἐκήρυττε καὶ ὅτι «εἰ καὶ καθ' ὑπόθεσιν Κύριλλος ἦν» ὁ τῆς εἰς αὐτὸν ἀποδιδομένης ὁμολογίας «πατήρ, λαθραίως ταύτην ἐξέδωκε μηδενὸς εἰδότος τῶν ἀνατολικῶν προέδρων»⁽¹⁸⁾. Ἡ δὲ ἔκθεσις τῆς Ὁρθοδόξου διδασκαλίας γίνεται ἐν τῇ ἐνσωματωθείσῃ, ὡς εἴπομεν, εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς Συνόδου ταύτης ὁμολογίας τοῦ Δοσιθέου. Πάντα ὁμῶς ταῦτα, τὰ τε Πρακτικὰ δηλαδὴ καὶ ἡ ὁμολογία, εἶναι ἔργον τοῦ Δο-

(16) Εἶναι ἀληθές, ὅτι ὁ Ἱ. Καρμίρης ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 588 εὐρίσκει καὶ εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς Ὁμολογίας ταύτης λατινικὰς ἐπιδράσεις. Ἄλλ' ἐκ τῶν ἐπτὰ σημείων, εἰς τὰ ὅποια διακρίνει τὴν ἐπίδρασιν ταύτην, μόνον ἓν καθ' ἡμᾶς θὰ ἐχαρακτηρίζετο ὡς λατινίζον (I 23: «Ἦτον εἰς τὸν Ἀδὰμ ἡ ἀθωότης καὶ ἡ ἀκακία πρὶν ἀμάρτην κατὰ πᾶσαν τελείότητα καὶ δικαιοσύνην ἔμφυτον».

(17) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 708.

(18) Ἱ. Καρμίρης ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 718.

σιθέου, ως τούτο ἐμφαίνεται οὐ μόνον ἐκ τοῦ ἐνιαίου ὕφους αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ὅτι εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Δοσιθέου γενομένην ἐν ἔτει 1690 ἔκδοσιν τῆς Ὁμολογίας περιέλαβε καὶ τὰ Πρακτικά ὑπὸ νέον τινὰ τίτλον, ἐν τῷ ὁποίῳ τὸ ὅλον ἔργον ἐδηλοῦτο ὡς «συντεθὲν παρὰ Δοσιθέου πατριάρχου...»⁽¹⁹⁾ Ἐν τῇ ὁμολογίᾳ αὐτοῦ, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ ἐπὶ τῇ κατὰ τῶν Λατίνων συγγραφικῇ καὶ τῇ ἄλλῃ δράσει αὐτοῦ κληθεὶς «λατινομάστιξ»⁽²⁰⁾ Δοσίθεος, μὴ ἐνδιατρίβων περὶ τὰς λατινικὰς πλάνας, ἀλλ' ἀναίρων κυρίως τὸν καλθινισμόν καὶ γενικῶς τὸν Προτεσταντισμόν ἐν ὅροις 18 καὶ ἐν ἐρωτήσεσι 4, ἐμφανίζεται παρὰ τινὰς λατινικὰς ἐπιδράσεις ὡς «ὁ μεγαλύτερος συμβολικὸς καὶ δογματικὸς ὀρθόδοξος θεολόγος τῆς ἐποχῆς του», «ἔτι δὲ καὶ ὡς πολεμικὸς θεολόγος μεγάλης καὶ ἀποτελεσματικῆς δράσεως»⁽²¹⁾. Μόνον εἰς τὴν τρίτην ἔκδοσιν τῆς Ὁμολογίας (1690) ποιεῖται (ἐν ὅροις ιη', ιζ' καὶ ι') προσθήκας τινὰς στρεφόμενας κατὰ τῶν λατινικῶν πλάνων. Ἡ κυριωτέρα ἐκ τῶν λατινικῶν ἐπιδράσεων, αἵτινες διαφαίνονται ἐν τῇ Ὁμολογίᾳ τοῦ Δοσιθέου, εἶναι κυρίως ἡ περὶ μετουσιώσεως ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ διδασκαλία. Ἄλλ' ὡς καὶ ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς κατὰ τοῦ Καρυοφύλλη συνελθούσης καὶ μνημονευθείσης ἀνωτέρω Συνόδου, ἧς μετέσχε καὶ ὁ Δοσίθεος, ἐμφαίνεται, ἀποσαφεῖται δὲ καὶ ἐκ τῆς πρὸς ὑποστήριξιν ταύτης παραθέσεως ὑπὸ τοῦ Δοσιθέου «ἐν τῷ Ἐγχειριδίῳ κατὰ τῆς καλθινῆς φρενοδλαθείας» πολυπληθῶν πατερικῶν μαρτυριῶν, οὗτος τὸν ὄρον μετουσιώσεως ἐξεδέχετο ὀρθοδόξως, εἰς ἣν ἔνοιαν ἐχρησιμοποιήθη ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ καὶ ὁ ὅρος «μεταστοιχείωσις» καὶ «μεταβολή».

4) Εἰς τὴν περίοδον ταύτην ἐμπίπτει καὶ Ν. Κούρσουλας († 1652) συγγραφέας κατὰ τὰ σχολαστικὰ πρότυπα εἰς δύο τόμους «Σύνοψιν τῆς ἱερᾶς Θεολογίας», ἧτις ἐξεδόθη ἐν Ζακύνθῳ μεταγενεστέρως ἐν ἔτεσι 1862 καὶ 1864.

5) Μετὰ τὸ δεῦτερον ἡμισυ τοῦ αἰῶνος τούτου καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐπομένου ἡκμασαν καὶ οἱ Ἡλίας Μηνιάτης (1669-1714), Κεφαλλῆν, γενόμενος εἶτα καὶ ἐπίσκοπος Κερνίκης καὶ Καλαβρυτῶν, καὶ ὁ Ἀθηνῶν Μελέτιος († 1714). Καὶ ὁ μὲν Μηνιάτης διεκρίθη ὡς ὁ ὑπεροχώτερος ἐκκλησιαστικὸς ρήτωρ τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνων. Αἱ εἰς τὴν Μ. Τεσσαρακοστὴν κυρίως ἀναφερόμεναι Διδαχαὶ αὐτοῦ ἐσημείωσαν ὑπὲρ τὰς ὀκτῶ ἐκδόσεις κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, ἐπανεκδοθεῖσαι ἐπανειλημμένως καὶ κατὰ τὸν αἰῶνα ἡμῶν. Μολονότι δὲ προσέχει ἱκανῶς καὶ ἐπιτυχέστατα καὶ εἰς τεχνικὴν τοῦ λόγου ἐμφάνισιν, ἀκολουθῶν ἰταλικά βοθηήματα καὶ πρότυπα, προσδίδει εἰς τὰ κηρύγματα αὐτοῦ λίαν οἰκοδομητικὸν χαρακτήρα, ἐξ οὗ ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὴν δημόδη γλώσσαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐξεφωνήθησαν, κατέστησαν ταῦτα δημοφιλέστατον ἀνάγνωσμα, ἱκανὸν καὶ σήμερον ἔτι νὰ ἐλκύη καὶ αὐτοὺς τοὺς λογίους. Συνέγραψε καὶ «Πέτραν σκανδάλου» στρεφόμενην κατὰ τῶν παπικῶν πλάνων, καθὼς καὶ ἄλλα τινά. Ὁ δὲ Ἀθηνῶν Μελέτιος, γεννηθεὶς ἐν Ἰωαννίνοις καὶ χρηματίσας τὸ κατ' ἀρχὰς μητροπολίτης Ἄρτης, ὑπῆρξεν ἐκ τῶν λογιωτέρων τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ, συγγραφέας πολλὰ καὶ διάφορα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ γνωστότερον εἶναι ἡ εἰς τρεῖς τόμους ἐκδοθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία», ἐκτεινομένη μέχρι τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος. Τέταρτον τόμον ἀναφερόμενον εἰς τὰ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος γεγονότα προσέθηκεν εἰς αὐτὴν ὁ Γεώργιος Βενδότης.

6. Ὁ δέκατος ὄγδοος αἰὼν παρουσιάζει ἐντονωτέραν τὴν ἐν τῷ δούλῳ ἔθνη καλλιέργειαν τῶν θεολογικῶν γραμμάτων. Κατ' αὐτὸν ἡκμασαν 1) Ὁ Ἱεροσολύμων Χρύσανθος Νοταρᾶς († 1731), σπουδάσας ἐν Κωνσταντινουπόλει, Παταβίῳ καὶ Παρισίῳ καὶ χειροτονηθεὶς ὑπὸ τοῦ θείου τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων μητροπολίτης Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης, εἶτα δὲ καὶ διαδεξάμενος αὐτὸν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον. Κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽²²⁾ διε-

(19) Αὐτόθ. σελ. 698.

(20) Αὐτόθ. σελ. 696.

(21) Αὐτόθ. σελ. 737.

(22) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 709.

κρίθη διὰ τὴν δράσιν αὐτοῦ ὡς πατριάρχου, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς μαθηματικὰς καὶ ἀστρονομικὰς αὐτοῦ γνώσεις, πρῶτος ἐκ τῶν Ἑλλήνων δεξάμενος τὸ κοπερνίκειον σύστημα, ἐνῶ ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις κατεπολέμησεν αὐτό. Τὸ γνωστότερον ἐκ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ εἶναι τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Συνταγματίον περὶ τῶν μητροπολιτῶν καὶ ἐπισκόπων τῶν πέντε πατριαρχικῶν θρόνων καὶ περὶ ὀφφικίων».

2) Ὁ Κεφαλλῆν Βικέντιος Δαμφδός (1679-1752), σπουδάσας ἐν Βενετίᾳ καὶ Παταβίῳ. Τὸ κύριον σύγγραμμά του εἶναι ἡ «Δογματικὴ Θεολογία», ἀρκούντως ἐκτενὲς ἔργον, τὸ ὁποῖον ὁμως δὲν ἐδημοσιεύθη, σωζόμενον ἐν χειρογράφοις ἀποκειμένοις ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς ἐν Βιέννῃ ἑλληνικῆς σχολῆς καὶ ἐν ἀγίῳ Ὁρει. Εἶναι κατανεμημένον εἰς τόμους ἢ βιβλία πέντε καὶ μόνον αἱ ἐπιγραφαὶ τοῦ περιεχομένου του ἐδημοσιεύθησαν προταχθεῖσαι εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Ἁ. Λουμπούλου ἐκδοθὲν Θεολογικὸν Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρως. Κατὰ τὴν σχολαστικὴν μέθοδον συγγεγραμμένον ἠκολουθήθη ὑπὸ τῶν μέχρι τῶν μέσων τοῦ ἐπομένου αἰῶνος συγγραψάντων Δογματικῆν.

3) Ὁ ἐκ Χίου ἱατρὸς Εὐστράτιος Ἀργέντης († 1759), γνωστὸς ἐκ τοῦ ἔργου αὐτοῦ «Σύνταγμα κατὰ ἀζύμων», ὅπερ ἔγραψεν ἐγκατεστημένος ἤδη ἐν Αἰγύπτῳ κατὰ προτροπὴν τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Ματθαίου, ὅτε δύο παπικοὶ ἀπεσταλμένοι ἐπέζητησαν νὰ εἰσαγάγῃσι καὶ εἰς τοὺς Ὁρθοδόξους τὴν χρῆσιν ἀζύμων. Συνέγραψε καὶ ἄλλα ἔργα.

4) Ὁ ἐν Κερκύρα γεννηθεὶς Εὐγένιος Βούλγαρις (1717-1806), σπουδάσας ἐν Παταβίῳ Θεολογίαν, Φιλοσοφίαν καὶ Μαθηματικά. Ἐδίδαξεν ἐν Ἰωαννίνοις καὶ τῇ Ἀθωνιάδι σχολῇ, ἀλλ' ὡς ἀναφέρει ὁ Στεφανίδης⁽²³⁾, ἐπειδὴ ἐδίδασκε τὴν νεωτέραν φιλοσοφίαν, ἐξεδιώχθη ἐξ ἀμφοτέρων τῶν σχολῶν τούτων. Ἐν τέλει κληθεὶς εἰς Ρωσίαν ὑπὸ τῆς αὐτοκρατείας Αἰκατερίνης ἐγένετο ἀρχιεπίσκοπος Σλαβωνίου καὶ Χερσῶνος, διοικήσας δὲ ἐπὶ δωδεκαετίαν τὴν ἀρχιεπισκοπὴν ταύτην, παρητήθη καὶ μετέβη εἰς Πετρούπολιν ὡς μέλος τῆς αὐτοκρατορικῆς Ἀκαδημίας. Ὁ Εὐγένιος ὑπῆρξεν ἀνὴρ ἐξαιρετικῆς μορφώσεως φιλοσοφικῆς καὶ θεολογικῆς διακρινόμενος καὶ διὰ τὴν γλωσσομάθειαν αὐτοῦ. Συνέγραψε πάμπολλα ἔργα θεολογικά, φιλοσοφικά καὶ μαθηματικά, μεταξὺ τῶν ὁποίων γνωστότερα εἶναι τὸ δογματικὸν ἔργον «Θεολογικὸν σύνταγμα», καὶ τὸ ἱστορικὸν «Ἡ ἑκατονταετηρίς», ἀποτελοῦν ἱστορίαν τοῦ πρώτου χριστιανικοῦ αἰῶνος, καθὼς καὶ τὸ οἰκοδομητικὸν διὰ τοὺς πολλοὺς εἰς δύο τόμους «Φιλότητος ἀδολεσχία», ἐν τῷ ὁποίῳ ἀναπτύσσει διδάγματα ὠφέλιμα ἐξάγων αὐτὰ διὰ πρακτικῆς ἐρμηνείας τμημάτων τῆς Πεντατεύχου.

5) Σύγχρονος τοῦ Εὐγενίου καὶ ἐκ τῆς αὐτῆς πατρίδος ὑπῆρξε καὶ ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης (1736-1800), σπουδάσας ἐν Βολωνίᾳ καὶ Παταβίῳ, διαδεχθεὶς δὲ τὸν Εὐγένιον, ὅταν παρητήθη τῆς ἀρχιεπισκοπῆς αὐτοῦ καὶ εἶτα μετατεθεὶς ἐξ αὐτῆς εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀστραχανίου. Συνέγραψε ἀστρονομικά, μαθηματικά, φιλολογικά καὶ θεολογικά ἔργα μαρτυροῦντα τὴν ἀξιοθαύμαστον ἐν ταῖς ἐπιστήμαις ἐπίδοσιν αὐτοῦ. Τῶν εἰς τὴν ἀστρονομίαν καὶ τὰ μαθηματικά ἔργων του ἐγένετο εὐφημος μνεία καὶ ἐπ' ἐσχάτων. Ἐκ δὲ τῶν θεολογικῶν ἔργων αὐτοῦ γνωστότερα εἰσὶ οἱ ἐν Λειψίᾳ ἐν ἔτει 1766 δημοσιευθέντες ὑπ' αὐτοῦ «Λόγοι εἰς τὴν ἀγίαν καὶ μεγάλην Τεσσαρακοστὴν μετὰ τιῶν πανηγυρικῶν, ἐπιφωνηματικῶν καὶ ἐπιταφίων», μάλιστα δὲ τὰ εἰς πολλὰς ἐκδόσεις κυκλοφορήσαντα Κυριακοδρόμια αὐτοῦ εἰς τὰ Εὐαγγέλια καὶ τοὺς Ἀποστόλους τοῦ ἑνιαυτοῦ, τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν μέχρι καὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν σοβαρὰν πηγὴν, ἐξ ἧς ἦντλον καὶ οἱ μετ' αὐτὸν εἰς τὴν διακονίαν τοῦ ἁμβωνος ἐντεταγμένοι.

6) Φιλοπονώτατος καὶ πολυγραφότατος ὑπῆρξεν ὁ Νάξιος καὶ τελευταίως ἀνακηρυχθεὶς ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης (1748-1806). Ἐκ τῶν πολλῶν καὶ ὄγκωδῶν ἔργων αὐτοῦ γνωστότερα εἰσὶ τὸ Ἑορτοδρόμιον, καὶ ἡ εἰς ἦν

(23) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 710.

άνωτέρω παραπέμπομεν «Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν Νηπτικῶν...», τὴν ὁποίαν μετὰ τοῦ φίλου του Μακαρίου Νοταρᾶ, μητροπολίτου Κορίνθου, συνέταξεν καὶ ἥτις περιέχει ἄφθονον ὕλικόν ἐκ τῆς γραμματείας τῆς μυστικῆς Θεολογίας, αἱ ἐρμηνεῖαι αὐτοῦ εἰς τὴν Κ. Δ., ἐν ταῖς ὁποίαις ἀκολουθεῖ μάλιστα τὸν Θεοφύλακτον, καὶ τὸ Πηδάλιον αὐτοῦ, ὅπερ εἶναι συλλογὴ καὶ ἐρμηνεῖαι τῶν ἱερῶν κανόνων ἐν χρήσει οὕσα καὶ μέχρι τοῦ νῦν. Αἱ εἰς τὰ ἔργα ταῦτα ὑποσημειώσεις τοῦ Νικοδήμου καταπλήττουσι διὰ τὴν πολυμάθειαν αὐτοῦ. Συνέγραψε καὶ πολλὰ ἄλλα ἔργα οἰκοδομητικοῦ χαρακτήρος, οἷα ὁ Ἄορατος πόλεμος, τὰ Πνευματικὰ Γυμνάσματα καὶ τὸ Συμβουλευτικὸν ἐγχειρίδιον, ὅπερ ἀπηύθυνε πρὸς τὸν συγγενῆ αὐτοῦ ἐπίσκοπον Ἱερόθεον.

7) Πολυγραφότατος ὑπῆρξε καὶ ὁ ἐν Ἀθωνιάδι καὶ Χίῳ διδάξας Ἀθανάσιος ὁ Πάριος († 1813), μαθητῆς Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου, ὅστις μετὰ τῶν πολλῶν ἄλλων συνέγραψε καὶ τὴν ἐν Λειψίᾳ ἐν ἔτει 1806 δημοσιευθεῖσαν «Ἐπιτομὴν εἴτε συλλογὴν τῶν θείων τῆς πίστεως δογμάτων», τῆς ὁποίας βάσις ὑπῆρξε τὸ Θεολογικὸν τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ. Ὁ Ἀθανάσιος ὁμοίως ἐπωφεληθεὶς τὰς πατρολογικὰς καὶ ἱστορικὰς παραπομπὰς τοῦ θεολογικοῦ κατέστησε τὴν Ἐπιτομὴν αὐτοῦ πληρεστέραν καὶ μᾶλλον πρὸς τοὺς προκεχωρημένους ἐν τῇ Θεολογίᾳ προσαρμοζομένην.

8) Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἔργου τοῦ Εὐγενίου ἐβασίσθη καὶ ὁ Κεφαλλῆν Ἀντώνιος Μοσχόπουλος († 1768), συγγραψάς τὴν ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ ἐν ἔτει 1851 δημοσιευθεῖσαν «Ἐπιτομὴν τῆς Δογματικῆς καὶ Ἠθικῆς Θεολογίας», ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀπλουστεύεται τὸ Θεολογικὸν καὶ καθίσταται κατάλληλον διὰ τοὺς ἐν ταῖς θεολογικαῖς σπουδαῖς ἀρχαρίους.

7. Πρὸς τὸν δέκατον ἑνατον αἰῶνα συμπίπτει καὶ ἡ μερικὴ ἀπελευθέρωσις τοῦ δούλου Ἑθνοῦ καὶ ἡ ἐν τῇ πρωτεύουσῃ τοῦ ἀπελευθερωθέντος τμήματος αὐτοῦ ἴδρυσις τῆς Πανεπιστημιακῆς Θεολογικῆς Σχολῆς καὶ ἡ εἰς ταύτην μετὰ τινα ἔτη ἐπακολουθήσασα ἴδρυσις τῶν θεολογικῶν σχολῶν Χάλκης τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς ἐπὶ τινα ἔτη λειτουργησάσης σχολῆς τοῦ Σταυροῦ. Ἐν ταῖς σχολαῖς ταύταις ἤρξατο πλέον συστηματικὴ καλλιέργεια τῶν θεολογικῶν γραμμάτων καὶ ἡ δημοσιεῖσις ἐπιστημονικῶν ἔργων εἰς πάντας τοὺς κλάδους τῆς Θεολογίας ἀναφερομένων. Πρὸ τῆς ἰδρύσεως τῶν σχολῶν τούτων καὶ καθ' ὃν χρόνον τὸ δούλον Ἑθνος ἠγωνίζετο διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτοῦ ἤκμασεν ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων γεννηθεὶς ἐν Τσαριτσάνῃ τῆς Θεσσαλίας (1780) καὶ καταφυγὼν ἅμα τῇ ἐκρήξει τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως εἰς Ὀδησσόν. Ἦδη ἐν Σμύρνῃ διδάσκων εἶχεν ἐκδώσει «Τέχνης ρητορικῆς βιβλίον τρία» (Βιέννη 1813), καθὼς καὶ Κατήχησιν. Διακεκριμένος λόγιος καὶ θεολόγος ὠνομάσθη ἐν Ρωσίᾳ ἐταῖρος τῆς αὐτοκρατορικῆς Ἀκαδημίας σύνεδρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἀκαδημίας καὶ ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων συνέγραψε εἰς τέσσαρας ὀγκώδεις τόμους «περὶ τῶν Ὁ' ἐρμηνευτῶν τῆς Παλαιᾶς θείας Γραφῆς», ἔργον δεικνύον τὴν ἑκτακτον αὐτοῦ πολυμάθειαν, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπέρμετρον αὐτοῦ συντηρητικότητά. Ὁ υἱὸς αὐτοῦ Σοφοκλῆς ἐξέδωκεν εἰς τρεῖς τόμους μέρος τῶν σωζομένων αὐτοῦ συγγραμμάτων. Ἐμπλακεὶς μετὰ τὴν εἰς Ἀθήνας ἐγκατάστασίν του εἰς ὀξείας ἀγῶνας μετὰ τοῦ Φαρμακίδου ἐδημοσίευσεν διαφόρους διατριβὰς ἀναφερομένας εἰς τὸν Συνοδικὸν τόμον, τὸν ὄρκον τῶν κληρικῶν ἐν τοῖς δικαστηρίοις, περὶ Ζαχαρίου υἱοῦ Βαραχίου κλπ. Ἡ ὑπερσυντηρητικότης αὐτοῦ κατεδείχθη κατὰ τὸν Φιλάρετον Βαφεΐδην⁽²⁴⁾ ἐν τοῖς «περὶ γνησιότητος τῶν συγγραμμάτων Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, περὶ Ζαχαρίου υἱοῦ Βαραχίου καὶ τῆς Θεοπνευστίας τῶν Ὁ'» ἔργοις αὐτοῦ, ἔνθα ὑπεστήριξε θέσεις μὴ ἀποδεικνυόμενας ἐπιστημονικῶς. Ὁ ἀντίπαλος αὐτοῦ Θεόκλητος Φαρμακίδης γεννηθεὶς ἐν Λαρίσῃ τῆς Θεσσαλίας (1784) καὶ σπουδάσας Θεολογίαν ἐν Γοτίγγῃ τῆς Γερμανίας, ὑπῆρξε κριτικώτερος μὲν τούτου, οὐχὶ ὁμοίως

(24) Ἐκκλ. Ἱστορία τόμ. 4 σελ. 547.

καὶ ἐφάμιλλος κατὰ τὴν πολυμάθειαν, δὲν ἐνεφορεῖτο δὲ καὶ ὑπὸ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ φρονήματος τοῦ ἀντιπάλου του, κατὰ τοῦ ὁποῖου ἐχρησιμοποιοῖ γλώσσαν ὀξείαν καὶ ἄμετρον. Κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽²⁵⁾ ὁ Φαρμακίδης ἐδίδαξεν ἐν τῇ Ἰονίῳ Ἀκαδημίᾳ καὶ τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, ἕνεκα δὲ τῶν φιλελευθέρων αὐτοῦ φρονημάτων μετετέθη ἀπὸ τῆς θεολογικῆς εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σχολὴν (1839). Ὁ Φαρμακίδης ἐξέδωκε καὶ τὴν ἐρμηνείαν εἰς τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια τοῦ Ζιγαθηνοῦ καὶ εἰς τὰ λοιπὰ βιβλία τῆς Κ. Δ. τοῦ Οἴκουμενίου κλπ.

8. Ἐκ τῶν τεθνεώτων καθηγητῶν τῶν μνημονευθειῶν θεολογικῶν σχολῶν διεκρίθησαν 1) ὁ Κωνσταντῖνος Κοντογόνης († 1878), συγγραφέας Ἑβραϊκὴν ἀρχαιολογίαν, δίτομον Πατρολογία, Εἰσαγωγὴν εἰς τὰς Γραφὰς καὶ ἕνα τόμον Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἐκτεινόμενον μόνον εἰς τοὺς παλαιότερους αἰῶνας, ἐπὶ πλεόν δὲ ἐξέδωκε τὸ πρῶτον παρ' ἡμῖν ἐπιστημονικὸν θεολογικὸν περιοδικόν, τὸν «Εὐαγγελικὸν Κήρυκα» (1857-1871), χρηματίσας καὶ δημιουργὸς τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς θεολογικῆς γλώσσης. 2) Ὁ καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου καὶ εἶτα ἀρχιεπίσκοπος Σύρου καὶ Τήνου Ἀλέξανδρος Λυκοῦργος († 1875), ἐκδούς ἐπὶ τινα ἔτη τὸ θεολογικὸν περιοδικὸν «Ἱερομνήμων». Κατὰ τὸν Ἀ. Κυριακόν⁽²⁶⁾ ὑπήρξεν «εὐγλωττος ἐκκλησιαστικὸς ρήτωρ, ἀνὴρ εὐφύης, εὐρείας γενικῆς μορφώσεως, θεολογικῶς ἄριστα πεπαιδευμένος, ὡς καθηγητὴς ἐμπνεύσας νέαν ζωὴν τῇ θεολογικῇ σχολῇ» τῶν Ἀθηνῶν. 3) Νικηφόρος Καλογεράς († 1896), καθηγητὴς τῆς θεολογικῆς σχολῆς, εἶτα δὲ καὶ ἀρχιεπίσκοπος Πατρῶν καὶ Ἡλείας, παραιτηθεὶς τῆς ἀρχιεπισκοπῆς. Ἐγραψε Ποιμαντικὴν, ἐδημοσίευσεν πρῶτος εἰς δύο τόμους τὴν εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου ἐρμηνείαν τοῦ Ζιγαθηνοῦ καὶ σειρὰν εἰς τὰς καθολικὰς ἐπιστολάς καὶ ἄλλα τινά. 4) Νικόλαος Δαμαλάς († 1892), διαπρεπὴς καὶ ζηλωτὴς θεολόγος. Ἐκ τῶν δογματικῶν διατριβῶν αὐτοῦ σπουδαῖον ἔργον ὑπῆρξε τὸ ἐπιγραφόμενον «Περὶ ἀρχῶν». Κατέλιπε εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Κ. Δ., δίτομον ἐρμηνείαν εἰς τὰ τρία Εὐαγγέλια, μέρος δὲ ἐκ τῶν περισωθέντων χειρογράφων αὐτοῦ τῆς ἐρμηνείας του εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην ἐδημοσίευσεν ὁ πρῶτος Δημητριάδος Γερμανός. 5) Ἐξω τοῦ Πανεπιστημίου, τὸ ὁποῖον ὠνόμαζε πανσκοπιστήριον, ἔδρασε καὶ ὁ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος ἀποθανὼν Ἀπόστολος Μακράκης (1831-1905), πολλὴν ἐπιδειξάμενος εὐγλωττίαν καὶ ζῆλον ὑπέμετρον ἐν τῇ καταπολεμήσει τῶν κακῶς ἐχόντων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Τριχοτομιστὴς περιήλθεν εἰς ρῆξιν πρὸς τε τὴν Ἱ. Σύνοδον καὶ τὴν θεολογικὴν σχολὴν. Ἐγραψεν ἐρμηνείαν τῆς Κ. Δ. καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως, ἐρμηνείαν εἰς τοὺς Ψαλμοὺς, Κατήχησιν καὶ πολλὰ ἄλλα.

9. Ἐκ τῶν λοιπῶν κατὰ τὸν αἰῶνα ἡμῶν ἀκμασάντων καθηγητῶν τῶν ὡς ἄνω Σχολῶν, τῶν ὁποίων θὰ μνημονεύσωμεν ἐν τῇ περαιτέρῳ διαπραγματεύσει τῶν ἐπὶ μέρους θεολογικῶν μαθημάτων, περιοριζόμεθα νὰ ἀναφέρωμεν τὸν Φιλόθεον Βρυέννιον († 1918) διατελέσαντα μητροπολίτην Νικομηδείας, ὅστις εὐτυχῆσας νὰ ἀνακαλύψῃ χειρόγραφον τῆς «Διδαχῆς τῶν δώδεκα Ἀποστόλων» καὶ δημοσιεύσας αὐτὸ κατέστη διεθνῶς περιφανής. Ὁ αὐτὸς ἐξέδωκε μετὰ προλεγομένων καὶ τὰς δύο ἐπιστολάς πρὸς Κορινθίους τοῦ Κλήμεντος Ρώμης. Ὡσαύτως καὶ τὸν πολυγραφώτερον τῶν νεωτέρων θεολόγων, διαπρέψαντα δὲ καὶ ὡς Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομον Παπαδόπουλον († 1938), διατελέσαντα καθηγητὴν τῆς Σχολῆς τοῦ Σταυροῦ πρῶτον, εἶτα δὲ καὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν. Μεταξὺ τῶν δυσσεξαριθμητῶν διατριβῶν καὶ τῶν ἄλλων ἔργων αὐτοῦ, κατὰ τὸ πλεῖστον ἱστορικῶν, διακρίνονται αἱ ἐπὶ μέρους Ἱστορίαι τῆς ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, καθὼς καὶ ὁ ἐκδοθεὶς πρῶτος τόμος τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, καθὼς καὶ ἕτερος τόμος περὶ Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας.

(25) Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 711.

(26) Ἐκκλ. Ἱστορία τόμ. 3 σελ. 199.

2. Τὸ κήρυγμα.

1. Ὡς πρὸς τὸ κήρυγμα θὰ ἐσημειοῦμεν, ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως αἰῶνας ὁ ἄμβων φαίνεται μάλλον σιγῶν. Δὲν ἀπεμακρύνθη ἐν τούτοις ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία τῶν παραδόσεων αὐτῆς, ἀλλὰ διατηρεῖ εἰς τὰ βάθη τῶν κόλπων τῆς τὰ σπέρματα τῆς παλαιοτέρας ζωῆς, τὰ ὁποῖα ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ δευτέρου αἰῶνος τῆς δουλείας προσιωνίζουσι νέαν βλάστησιν καὶ καρποφορίαν τοῦ κηρύγματος. Ἦδη κατ' αὐτὸν τὸν πρῶτον αἰῶνα τῆς δουλείας μαρτυροῦνται κηρύττοντες ἐν Κωνσταντινουπόλει οὐ μόνον Γεννάδιος ὁ Σχολάριος, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν διαδόχων του οἱ πατριάρχαι Μάξιμος Γ', Νήφων ὁ ἀπὸ Θεσσαλονίκης, καθὼς καὶ οἱ ἱεράρχαι Δανιὴλ ὁ Ἐφέσου, Θεοφάνης ὁ Μηδείας καὶ Ζαχαρίας ὁ Ἀχριδῶν. Κατὰ δὲ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα συντάσσεται καὶ Κυριακοδρόμιόν τι ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ τοῦ Μελετίου Πηγᾶ Μαξίμου τοῦ Πελοποννησίου, σωζόμενον εἰς κώδικας τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν. Ὁ δὲ Πηγᾶς κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Μαξίμου «ἦτον ἴσος κατὰ τὴν σοφίαν καὶ τὴν ἀρετὴν μετὰ τοὺς παλαιοὺς ποιμένας καὶ διδασκάλους τῆς ἐκκλησίας», τῆς μετὰ ζήλου δὲ διακονίας αὐτοῦ ἐν τῷ κηρύγματι ἔχομεν μαρτύριον τὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «Εὐαγγελικῆς διδασκαλίας περιόδου» δημοσιευθεῖσαν συλλογὴν τῶν κηρυγμάτων του. Τὸν κατὰ τὸν αὐτὸν δ' αἰῶνα ἀκμάσαντα Μάξιμον τὸν Μαργουίνιον, οὗτινος ὀλίγοι ἀτυχῶς περιεσώθησαν εἰς ἡμᾶς λόγοι, ἐξισωσάν τινες πρὸς τὸν Massillon⁽²⁷⁾. Ὡς δ' ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τῶν πολυπληθῶν περικοπῶν ἐκ τῶν λόγων αὐτοῦ, τῶν παρατιθεμένων ὑπὸ τοῦ Δοσιθέου ἐν τῇ μνημονευθείσῃ Ὁμολογίᾳ αὐτοῦ καὶ Κύριλλος ὁ Λούκαρις, ὁ πρότερον ἐν Χίῳ καὶ Κρήτῃ κηρύξας, ὠμίλει πυκνῶς καὶ ὡς πατριάρχης. Κατὰ δὲ τὸν ΙΗ' αἰῶνα ἐκτὸς τοῦ Μηνιάτου παρουσιάζονται καὶ πολλοὶ ἄλλοι κηρύττοντες, δημοσιεύονται δὲ πλείονα τοῦ ἐνὸς Κυριακοδρόμιου ἐν Βενετίᾳ, Ἰασίῳ καὶ Λειψίᾳ, οἷα τὸ «Βιβλίον καλούμενον Κυριακοδρόμιον...» Ἀγαπίου τοῦ Κρητός, τὸ «Ἀποστολικὸν δίκτυον» τοῦ Νικολάου Μαυροειδῆ, τὸ «Βιβλίον καλούμενον Αὐλὸς ποιμενικὸς» τοῦ Προκοπίου τοῦ Πελοποννησίου, «ἡ Πνευματικὴ κιθάρα» τοῦ Μητροπολίτου Σεραφεῖμ τοῦ Πισιδεῖου, ἢ εἰς δύο τόμους συλλογὴ τῶν ὁμιλιῶν καὶ λόγων τοῦ Ἰωάσαφ Κορνηλίου, ἐν ἣ περιλαμβάνεται καὶ «ἐγχειρίδιον ρητορικὸν περὶ τοῦ ἐξυφαίνειν διδασχάς», ἥτοι εἰδὸς τι Ὁμιλητικῆς. Συλλογαὶ δὲ λόγων ἐδημοσιεύθησαν καὶ ὑπὸ τῶν Νικοδήμου ἱεροκέρυκος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, Σπυριδῶνος Μήλια ἐξάρχου πατριαρχικοῦ, ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀποστολικὴ σαγήνη» ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου τοῦ ἐκ Λίνδου, ἢ «Τράπεζα πνευματικὴ» ὑπὸ Καيسαρίου Δαπόντε καὶ ἄλλων. Κατὰ τὸν αἰῶνα τούτον ἐσημείωσεν ἑκτακτον κυκλοφορίαν καὶ ὁ ἐν ἔτει 1528 συγγραφεὶς «Θησαυρὸς Δαμασκηνοῦ» περιέχων καὶ ἐπτὰ λόγους, καθὼς καὶ ἐξήγησιν τοῦ Πάτερ ἡμῶν, ὅστις εἰς διάστημα 17 ἐτῶν (1765-1782) ἐξεδόθη πεντάκις, ἐπανειλημμένως δ' ἐπανεξεδόθη καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας. Ἐξ ἄλλου πολυάριθμοὶ εἰσιν οἱ ἀναφερόμενοι κατ' ὄνομα ἱεροκέρυκες κατὰ τοὺς ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰῶνας, τῶν ὁποίων περιεσώζονται λόγοι ἀνέκδοτοι εἰς διαφόρους κώδικας ἢ καὶ ἐδημοσιεύθησαν μεμονωμένοι τινὲς λόγοι. Τινὲς τούτων εἶναι Μελέτιος ὁ Συρίγος, οὗτινος 53 λόγοι ἀπαγγελθέντες ἐν τῷ Πατριαρχεῖῳ Κωνσταντινουπόλεως σώζονται ἐν τοῖς χειρογράφοις τοῦ Ἀγιοταφικοῦ μετοχίου· ὁ Ἄρτης Βλάσιος Γαβριὴλ συγγραψας ὁμιλίαν εἰς τὰς Κυριακάς τοῦ ἐνιαυτοῦ· Φιλόθεος ὁ Προσαλέντης, οὗτινος σώζονται 29 λόγοι ἀπαγγελθέντες ἐν Κερκύρᾳ καὶ Ζακύνθῳ· Ἀγάπιος ὁ Λοβέρδος, οὗτινος σώζονται ἀνέκδοτοι «Διδαχαὶ» κλπ. Μεταξὺ δὲ τούτων ἐξέχουσαν κατέλαβε θέσιν Κοσμάς ὁ Αἰτωλός (1714-1779), ὅστις μετ' ἔγκρισιν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου περιώδευσεν ἀνὰ τὰς πόλεις καὶ τὰ χωρία τῆς Θράκης, τῆς Μακεδονίας, τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, τῆς Ἠπείρου καὶ τῶν Ἰονίων

(27) Ἴδε Π. Τρεμπέλα, Ὁμιλητικὴν, σελ. 123. Ἐξ αὐτῆς λαμβάνονται καὶ τὰ ἐνταῦθα περὶ τοῦ κατὰ τὴν περιόδον ταύτην κηρύγματος στοιχεία.

νήσων μετ' ἀποστολικῆς αὐταπαρνήσεως ἐλκύνων τὰ πλήθη διὰ τοῦ δημώδους ἔκμα καὶ εὐαγγελικοῦ κηρύγματός του. Κτησάμενος δὲ καὶ καθ' ὄν χρόνον ἔτι ἔζη τὴν φήμην ἀγίου ἐπεσφράγισε τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ διὰ τοῦ αἵματος του.

2. Περιέργως κατὰ τὴν περίσδον ταύτην ἐκαλλιεργήθη καὶ ἡ θεωρία τοῦ κηρύγματος, ὡς ἐμφαίνεται οὐ μόνον ἐκ τῆς συγγραφῆς τοῦ Ἰωάσαφ Κορνηλίου, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων ἔργων. Οὕτως ὁ Γεράσιμος Βλάχος κατὰ τὸν 12' αἰῶνα συνέγραψε «Διδασκαλίαν περὶ τοῦ ἀκραιφνοῦς τρόπου τοῦ διδάσκειν τὸ θεῖον καὶ ἱερὸν εὐαγγέλιον» εἰς κεφάλαια δέκα· ὁ Μελέτιος Ἀθηνῶν συνέγραψε «ρητορικὴν περὶ τοῦ πῶς δεῖ ὁμιλίαν συγγράφειν» καὶ ὁ Γεώργιος Σουγδουρῆς ὁμοίον ἐγχειρίδιον· καθὼς καὶ ὁ Φρ. Σκούφος «Τέχνην ρητορικὴν» ὡσαύτως ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον καὶ Βικέντιος ὁ Δαμφῶδς. Ὁ ἐν Πάτμῳ δὲ Μακάριος μετέφρασεν ἐκ τοῦ λατινικοῦ «ἐκθεσιν κανόνων ρητορικῶν ἱεροκήρυξι μάλιστα συμβαλλομένην». Καὶ ὁ Σωφρόνιος Λειχοῦδης συνέγραψε περὶ τὸ 1680 «Περὶ ρητορικῆς θείας τε καὶ ἀνθρωπίνης» βιβλία 4.

3. Ὁ δέκατος ἕνατος δὲ αἰὼν, μάλιστα ὅτε τμῆμα τοῦ ἔθνους ἠλευθερώθη, παρουσιάζει τὸ κήρυγμα πυκνότερον καὶ εἰς μεγαλύτεραν ἀνθησιν, συμβαλόντων εἰς αὐτὴν οὐ μόνον τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου καὶ τοῦ Βάμβια καὶ τοῦ Δούκα καὶ τοῦ μετέπειτα ἀρχιεπισκόπου Ζακύνθου Διονυσίου Λάττα, ἀλλὰ καὶ ἄλλων κληρικῶν, μάλιστα τῶν ἐπὶ τινα χρόνον συνεργασθέντων μετὰ τοῦ δεξιῶς τὸν λόγον χειριζομένου Ἀ. Μακράκη κληρικῶν, εἶτα δὲ καὶ τῶν περὶ τὸν σύλλογον τῆς Ἀναπλάσεως συνδραμόντων δοκίμων ἱεροκηρύκων λαϊκῶν τε καὶ κληρικῶν.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δουλείας ἐκυκλοφόρησαν καὶ σχετιζόμενα πρὸς τὴν Ἀγιολογίαν οὐχὶ μὲν πρωτότυπα, ἀλλ' εὐπρόσδεκτα ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἔργα, οἷα ὑπὸ Μαξίμου Μαργουνίου «Βίοι ἀγίων ἐκ τῶν συναξαρίων μεταφρασθέντες», καθὼς καὶ ὁ «Νέος Παράδεισος» ὑπὸ Ἀγαπίου, «Καλοκαιρινὴ» περιέχουσα τοὺς βίους τῶν κατὰ τὸ ἔαρ ἑορταζομένων ἀγίων· «Νέος Θησαυρὸς» ὑπὸ Γεωργίου Σουγδουρῆ· «Νέον ἐκλόγιον» καὶ Συναξαριστὴς ὑπὸ Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου.

Τοσαῦτα περὶ τῆς ἐν γένει θεολογικῆς κινήσεως ἐν τῷ δούλῳ ἔθνει.

3. Ρωσικὴ Θεολογία.

1. Μάξιμος ὁμοῦς ὁ Γραικός († 1556), περὶ οὗ ὁ ἀοίδιμος καθηγητὴς Γρηγ. Παπαμιχαὴλ ἐδημοσίευσεν ὀγκώδη τόμον ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἐν Ρωσίᾳ δράσιν καὶ τὰ παθήματα αὐτοῦ καθὼς καὶ δύο ἄλλοι, Ἕλληνες καὶ αὐτοί, ἀδελφοί, οἱ Ἰωαννίκιος καὶ Σωφρόνιος Λειχοῦδαι ἔδωσαν ὄθησιν εἰς τὴν περαιτέρω καλλιέργειαν τῶν θεολογικῶν γραμμάτων καὶ ἐν Ρωσίᾳ. Σοβαροὶ θεολόγοι δράσαντες καὶ συγγράψαντες ἐν Ρωσίᾳ ὑπῆρξαν· ὁ Ἀδὰμ Ζοιρνικάβιος, λουθηρανὸς ἐπιστραφεὶς εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν καὶ συγγράψας «Περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς», «Πραγματεῖαι ἑνέα καὶ δέκα» (1771-1776)· ὁ ἰδρυτὴς καὶ ἐμπνευστὴς τῆς ἐν Κιέβῳ προτεσταντιζούσης πῶς σχολῆς Θεοφάνης Προκοποβίκιος (1681-1736), διατελέσας πρῦτανις τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Κιέβου, εἶτα δὲ καὶ ἀρχιεπίσκοπος Νοβογορόδου. Εἰσαγωγὴν ἐν Ρωσίᾳ τὴν προτεσταντικὴν σχολαστικὴν μέθοδον ἐγένετο πατὴρ τῆς συστηματικῆς Θεολογίας ἐν τῇ πατρίδι του, ἡ πρώτη δ' ἐκδοσις τῆς εἰς τόμους ὀκτῶ Ὀρθοδόξου χριστιανικῆς Θεολογίας αὐτοῦ ἐγένετο μετὰ τῶν ἐτῶν 1773-1779. Εἰς τοὺς θεολόγους τοὺς περὶ τὸν Προκοποβίκιον ἀνήκει καὶ ὁ Πλάτων μητροπολίτης Μόσχας συγγραφεὺς καὶ ἄλλων, ἀλλὰ καὶ τῆς γνωστῆς Κατήχησεως. Κατήχησιν προσλαβοῦσαν διὰ τοὺς Ρώσους τὸ κύρος συμβολικοῦ βιβλίου ἐξέδωκε (1870) καὶ ὁ μετέπειτα μητροπολίτης Μόσχας Φιλάρετος Ντροζντόφ, δὲν ἀπεδόθη ὁμοῦς εἰς αὐτὴν τὸ αὐτὸ κύρος καὶ ὑπὸ τῶν Ὀρθοδόξων Ἑλληνικῶν Ἐκκλησιῶν. Ὁ μητροπολίτης Μόσχας

Μακάριος (Βουλγάκωφ) († 1882) ἐδημοσίευσε σπουδαῖον ἔργον εἰς πέντε τόμους ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Θεολογίαν καὶ Ὁρθόδοξος Δογματική», ἅτινα μετεφράσθησαν καὶ εἰς τὴν Γαλλικὴν (1857 καὶ 1859-1860), καθὼς καὶ Ἐγχειρίδιον Δογματικῆς μεταφρασθὲν καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ Νεοφύτου Παγίδα (1882). Σοβαρώτερον φαίνεται νὰ ὑπῆρξε τὸ δῖτομον ἔργον τοῦ Φιλαρέτου (Γκουμιλέφσκυ). Τὰ ἔργα ταῦτα τοῦ Μακαρίου καὶ Φιλαρέτου ἔδωκαν ὄθησιν ἰδίᾳ εἰς περαιτέρω δογματικὰς σπουδὰς. Μεταξὺ τῶν νεωτέρων δογματικῶν θεολόγων ἐκτιμᾶται πολὺ παρὰ τοῖς Ρώσοις, ἰδίᾳ διὰ τὴν Ἐκκλησιολογίαν αὐτοῦ, ὁ Ἀλέξιος Στεφάνοβιτς Κομιάκωφ (1804-1860). Περὶ τὴν ἱστορίαν ἐνησχολήθη ὁ μνημονευθεὶς Μακάριος Βουλγάκωφ συγγράψας δωδεκάτομον ἱστορίαν τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας ἐκτεινομένην μέχρι τοῦ Πατριάρχου Νίκωνος (1652-1653) καὶ ὁ Σ. Γκολουμπίνσκη. Ὁ Α. Δημητριάδσκη⁽²⁸⁾ ἤσυχολήθη μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς λατρείας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Συνέγραψε: «Περιγραφὴν τῶν λειτουργικῶν χειρογράφων» (1895), «Τὴν λατρείαν τῆς μεγάλης καὶ Διακαινησίμου ἑβδομάδος ἐν Ἱερουσαλὴμ κατὰ τοὺς Θ' καὶ Ι' αἰῶνας», «Τὰ ἀρχαιότερα Εὐχολόγια καὶ Τυπικὰ τῶν Ἐκκλησιῶν Ἱεροσολύμων καὶ Κωνσταντινουπόλεως». Γενικῶς ἀπὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἡ καλλιέργεια τῶν θεολογικῶν γραμμάτων ἐν ταῖς ρωσικαῖς ἐκκλησιαστικαῖς Ἀκαδημαῖαις ἐσημείωσε σπουδαίαν ἐπίδοσιν, ὡς μαρτυρεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι δύο τῶν πολυγραφοτέρων καθ' ἡμᾶς καθηγητῶν, οἱ ἀοίδιμοι Χρυσόστομος Παπαδόπουλος καὶ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, ὑπῆρξαν τρόφιμοι καὶ τῶν Ἀκαδημειῶν τούτων⁽²⁹⁾.

Τοσαῦτα περὶ τῆς θεολογικῆς κινήσεως ἐν ταῖς Ὁρθόδοξοις Ἐκκλησίαις τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τέλους τοῦ ΙΘ' αἰῶνος.

---

(28) Β. Στεφανίδου, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 713.

(29) Πλείονα περὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς Θεολογίας ἐν Ρωσίᾳ καθὼς καὶ βιβλιογραφίαν ἐπ' αὐτῆς ἴδε ἐν ἄρθρῳ *Russie* τοῦ Μ. Gordillo ἐν τῷ *Λεξικῷ Vacant, Mangenot* καὶ *Aman* τόμ. 14 στήλ. 333 καὶ ἐξῆς, ὡς καὶ ἐν *Jugie, Theologia Dogmatica Chr. Orientalium* τόμ. II, σελ. 569 καὶ ἐξῆς.

Δ Υ Τ Ι Κ Η Θ Ε Ο Λ Ο Γ Ι Α

1. Λουθηρείος Θεολογία (15' αίων).

1. Ἡ νεωτέρα ἐν τῇ Δύσει Θεολογία ἄρχεται ἀπὸ τοῦ Λουθήρου καὶ τῶν λοιπῶν Μεταρρυθμιστῶν, ἐν ἀρχῇ δὲ παρουσιάζει χαρακτῆρα πρακτικόν, διότι οὗτοι μετὰ τῶν συνεργατῶν ἐνέμειναν κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους κυρίως καὶ μάλιστα εἰς τὸ κήρυγμα. Ἡ ἀνάγκη ὁμῶς τοῦ νὰ δικαιολογήσωσι τὴν ἀπόσχισιν αὐτῶν ἀπὸ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐνωρίτατα ὤθησεν αὐτοὺς εἰς ἐρεῦνας ἱστορικές, καρπὸς τῶν ὁποίων ὑπήρξεν ἡ ἀπὸ τοῦ 1559 καὶ ἐξῆς δημοσίευσις τοῦ ἐκ δεκατριῶν τόμων ἀποτελουμένου ἔργου τοῦ Μαθθίου Φλακκίου, τοῦ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν *Ecclesiastica Historia*, ἐν τῷ ὁποίῳ σοβαρῶς ἐρευνῶνται αἱ πηγαὶ καὶ διεξάγεται πολεμικὴ κατὰ τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας. Ὅταν δὲ τις λάβῃ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ Λούθηρος δὲν ἐξεκίνησεν ἐν τῇ μεταρρυθμιστικῇ σταδιοδρομίᾳ αὐτοῦ μὲ τὸν σκοπὸν νὰ ἐπικρίνῃ τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας του, ἀλλὰ μόνον νὰ ἐπιθέσῃ τέρμα εἰς τὰς ἐπισυμβαίνουσας καταχρήσεις, ἐξηγεῖ πῶς ἡ συγγραφὴ δογματικῶν συγγραφῶν δὲν παρουσιάζεται ὡς πρωτεύων καὶ ἐξ ἀρχῆς κύριος σκοπὸς τῶν περὶ τὸν Λούθηρον θεολόγων. Ἐντεῦθεν καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Φιλίππου Μελάγχθωνος δημοσιευθὲν ἐν ἔτει 1521 πρῶτον ἔργον τῆς λουθηρανικῆς συστηματικῆς Θεολογίας ὑπὸ τὸν τίτλον *Loci communes* (= Τόποι κοινοὶ ἢ κύρια ἔννοια) ἦτο μᾶλλον ἠθικὴ ἢ δογματικὴ.

2. Ἐνταχθεὶς εἰς τὸ τάγμα τῶν Αὐγουστινιανῶν ὁ Λούθηρος (1483-1546), κατόπιον εὐχῆς, ἦν ἐποίησατο εἰς ἡλικίαν 22 ἐτῶν ὑπὸ τὸ κράτος φόβου, ὃν ἐδοκίμασεν ἐν ὄρᾳ καταιγίδος καταλαβούσης αὐτὸν ἐν ὁδοπορίᾳ, ἐπεζήτη ὡς μοναχὸς τὴν σωτηρίαν τῆς ψυχῆς αὐτοῦ διὰ τῆς μοναχικῆς ἀσκήσεως. Ἐπιδοθεὶς δὲ ἐν τῇ μονῇ εἰς τὴν σπουδὴν τῶν συγγραφῶν τοῦ Αὐγουστίνου ἀπεδέχθη τὴν περὶ ἀπολύτου προορισμοῦ διδασκαλίαν τούτου, ἐδέξατο δ' ἐπίδρασιν ἐν ἀρχῇ βαθεῖαν ἔνθεν μὲν ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Occam καὶ ἄλλων σχολαστικῶν ὁπαδῶν τῆς Ὀνοματοκρατίας, ἔνθεν δὲ ἀπὸ τῶν μυστικῶν τῶν ἀκολουθούντων τὰς τάσεις τοῦ Βερνάρδου. Καὶ συνεχόμενος ἐν ἀρχῇ ὑπὸ ἀγωνίας ἐκ τῆς ἀμφιβολίας περὶ τῆς σωτηρίας του, ἦν ἐνέπνεεν αὐτῷ τὸ Ρωμ. α' 17 «δικαιοσύνη Θεοῦ ἐν αὐτῷ ἀποκαλύπτεται», τὸ ὁποῖον ἐξεδέχετο οὐχὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς δικαιοσύσεως, ἀλλ' ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ ἐπακολουθοῦν χωρίον ὡς ἐκδήλωσιν τῆς δικαίας ἐν ὀργῇ κρίσεως τοῦ Θεοῦ, ὅτε ἔπειτα ὡς καθηγητῆς τῆς Ἐξηγητικῆς ἐν τοῖς πανεπιστημίοις τῆς Ἐρφούρτης καὶ Βιττεμβέργης ἀνεκάλυψεν, ὅτι ἡ ἀληθὴς ἐννοια τοῦ ὄρου δικαιοσύνη ἐν τῷ χωρίῳ εἶναι ἡ τῆς σωζούσης ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς δωρεᾶν παρεχομένης χάριτος, ἡλευθερώθη μὲν ἀπὸ τῆς συνεχούσης αὐτὸν ἀγωνίας, κατέληξε δὲ εἰς φρόνημα, ὅπερ θὰ καθίστατο ἡ βᾶσις καὶ τὸ θεμέλιον τῶν μετέπειτα ἀναπτυχθεισῶν θεολογικῶν αὐτοῦ ἰδεῶν. Ἐπιθυμῶν δέ, ὡς εἶπομεν, νὰ τεθῇ τέρμα εἰς ἀξιοκατακρίτους καταχρήσεις τῆς Ἐκκλησίας του, ὅτε ὁ μοναχὸς Ἰωάννης Τέτσελος ἐπῶλεϊ ἀνὰ τὴν Σαξωνίαν παπικὰς ἀφῆσεις, ἐπιθυμῶν, ὅπως προκληθῇ γενικώτερα συζήτησις ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου, κατὰ τὴν τότε κρατούσαν συνήθειαν, προσεκόλλησεν ἐπὶ τῆς θύρας τοῦ ἀνακτορικοῦ ναοῦ τῆς Βιττεμβέργης τὰς 95 θέσεις του, ἐντύπους εἰς γλῶσσαν λατινικὴν (1517). Ἐν αὐταῖς διεκήρυττεν ὅτι ὁ πάπας δὲν ἠδύνατο ν' ἀπαλλάξῃ ἀπὸ ποινῶν, τὰς ὁποίας δὲν εἶχεν αὐτός, ἀλλ' ὁ Θεός, ἐξουσίαν νὰ ἐπιβάλῃ· ὅτι ὁ πάπας ὡς πρὸς τὰς ποινὰς τοῦ πουργατορίου δὲν εἶχεν ἐξουσίαν μεγαλυτέραν οἰουδήποτε ἄλλου ἐπισκόπου ἢ ἡμερίου ἐν τῇ ἐνορίᾳ αὐτοῦ· ὅτι ὁ ἀληθὴς θησαυρὸς τῆς Ἐκκλησίας εἶναι τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον τῆς δόξης καὶ χάριτος τοῦ Θεοῦ. Δὲν ἀπεσχίζετο ὁμῶς ὁ Λούθηρος τῆς Ἐκκλησίας αὐτοῦ, ἀλλὰ παρὰ τὴν δημοσίευσιν τῶν θέσεών του τούτων παρέμενε μοναχὸς τῆς ρω-

μαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰς ἐπιστολὴν τινα πρὸς Λέοντα Ι΄ (Μαΐου 30 τοῦ 1518) ἀποκαλεῖ τὴν θέλησιν τοῦ πάπα φωνὴν τοῦ Θεοῦ⁽¹⁾. Πλήγμα ἰσχυρὸν κατὰ τῆς ρίζης ὀλοκλήρου τοῦ ἱεραρχικοῦ συστήματος κατήνεγκεν ὁ Λούθηρος ἐν ἔτει 1520 ὅτε παρέδωκεν εἰς τὸ πῦρ τὸ Κανονικὸν δίκαιον τῆς ἐκκλησίας του καὶ εἰς Ἀναφορὰν τοῦ τινα πρὸς τοὺς εὐγενεῖς τῆς Γερμανίας διεκήρυξεν, ὅτι οἱ κληρικοὶ δὲν διακρίνονται τῶν λαϊκῶν, καὶ ὅτι πάντες οἱ πιστοὶ εἶναι ἱερεῖς καὶ ὡς ἐντολοδόχοι τούτων λειτουργοῦσιν ἐν τῷ ναῷ οἱ ἱερεῖς, δικαιοῦμενοι ἀκατακρίτως νὰ ἀποθέσωσιν, ὅποτεδήποτε θελήσωσι, τὴν ἀνατεθειμένην αὐτοῖς ἐντολὴν. Εἰς δὲ τὸ ἐπιγραφόμενον «Βαβυλώνειος αἰχμαλωσία τῆς Ἐκκλησίας» ἔργον του ἀπορρίπτει τὴν περὶ οὐρις *dogmatum* περὶ μυστηρίων διδασκαλίαν, δέχεται δὲ δύο μόνον μυστήρια, τὸ Βάπτισμα καὶ τὴν Εὐχαριστίαν, καὶ ὡς πρὸς τὸ δεύτερον τούτου μυστήριον ἀπορρίπτει τὴν περὶ μετουσιώσεως ἐν αὐτῷ καὶ τὴν περὶ θυσίας διδασκαλίαν δεχόμενος τὸν ἐναρτισμόν. Αἱ κύρια γραμμαῖ καὶ διδασκαλαίαι τῆς λουθηρείου θεολογίας περιελήφθησαν εἰς τὴν Αὐγουσταίαν ὁμολογίαν, τὴν συγγραφείσαν ὑπὸ τοῦ Μελάχθωνος, συγγράψαντος ἐν τῷ μεταξύ καὶ ἐρμηνείαν τῆς πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς, καθὼς καὶ εἰς τὴν Ἀπολογία ἀυτῆς, ἔργον καὶ ταύτην τοῦ Μελάχθωνος, ὅπως καὶ εἰς τὰ Σμαλκαδικὰ ἄρθρα καὶ τὰς δύο Κατηχήσεις τοῦ Λουθήρου, ἅτινα πάντα ἀπετέλεσαν τὰ συμβολικὰ βιβλία τῶν Λουθηρανῶν.

3. Οὕτως ἡ Λουθηρείου θεολογία συνοψίζεται εἰς τὰ ἐξῆς: Ὁ ἄνθρωπος οὐδὲν δύναται νὰ πράξῃ, ὥστε δι' ἰδίας ἀξιομισθίας νὰ σωθῇ, σώζεται δὲ ἐνσωματούμενος εἰς τὸν Χριστὸν καὶ ἐνούμενος μετ' αὐτοῦ διὰ μόνης τῆς πίστεως. Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν δὲν σώζεται διὰ τῆς τηρήσεως τοῦ νόμου καὶ τῶν ἀγαθῶν ἔργων. Ἡ πίστις ὁμῶς ἢ σώζουσα αὐτὸν εἶναι τοιαύτη, ὥστε ἔχει ὡς καρπὸν αὐτῆς καὶ τὰ ἀγαθὰ ἔργα. Καταντῶν ὁμῶς εἰς ὑπερβολὴν ἐν τῇ ἀντιλήψει, ὅτι τὰ ἔργα τοῦ νόμου μόνον κατάκρισιν ἐπάγουσιν, ἀπηύθυνέ ποτε εἰς τὸν Μελάχθωνα τὴν προτροπὴν «*pecca fortiter*» (=ἀμάρτανε σφόδρα)⁽²⁾. Ἡ διακρίσις ἐξ ἄλλου ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τοῦ Λουθήρου ὡς ἐξωτερικῶς ἐπαγομένη. Διέκρινε δηλαδὴ ὀξέως μεταξὺ δικαιοσύνης καὶ ἁγιασμοῦ μὴ δεχόμενος, ὅτι ἀμφότερα ταῦτα ἀποτελοῦσι δύο διαφόρους ὄψεις μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς, συγχρόνου δέ, ἐνεργείας τῆς σωζούσης χάριτος.

Ἀπορρίπτων πᾶσαν παράδοσιν, ὑποστηρίζων δὲ ὅτι καὶ αἱ σύνοδοι ὑπόκεινται εἰς πλάνην καὶ ἀρνούμενος πᾶσαν ἐξουσίαν καὶ κύρος εἰς τὸν πάπαν, ἐξῆρεν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον τὸ κύρος τῆς Γραφῆς, τῆς ὁποίας ἐδέχετο ἐν ὑπερβολῇ τὴν θεοπνευστίαν, τῶν ὁπαδῶν αὐτοῦ ἀποκλινόντων εἰς τὸ νὰ θεωρῶσι τοὺς θεοπνεύστους συγγραφεῖς ὡς ἀπλᾶ ὄργανα τοῦ Πνεύματος, ὡς ἡ κιθάρα εἰς χεῖρας τοῦ κιθαρωδοῦ, ἀπέκλειεν ὁμῶς τοῦ κανόνος τῆς Π. Δ. ὡς ἀπόκρυφα τὰ δευτεροκανονικὰ βιβλία αὐτῆς. Ποιεῖται ἐπὶ πλέον διάκρισιν μεταξὺ διαφόρων βαθμῶν ἀξίας, ἣν ἔχουσι τὰ διάφορα βιβλία τῆς Γραφῆς, λέγων, ὅτι «τὸ τέταρτον εὐαγγέλιον καὶ ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννου, καθὼς καὶ αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου, ἰδίᾳ αἱ πρὸς Ρωμαίους, Γαλάτας καὶ Ἐφεσίους καὶ ἡ πρώτη τοῦ Πέτρου ταῦτά εἰσι τὰ δεικνύοντά σοι τὸν Χριστὸν» ἐνῶ «ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰακώβου εἶναι τελεία ἐξ ἀχύρου ἐπιστολή, συγκρινομένη πρὸς ταῦτα, διότι δὲν ἔχει τι τὸ εὐαγγελικόν». Ἀπέδιδεν ὡσαύτως πλάνην εἰς τὸν Στέφανον ἐν Πράξ. ζ' 2 ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ Γενέσ. ιβ' 1-4.

4. Ὡς πρὸς «τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ», φράσιν σημαίνουσαν κατὰ τὸν Λούθηρον τὸ Εὐαγγέλιον τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, τὸ ταυτιζόμενον γενικῶς μετὰ τῶν Ἀγίων Γραφῶν, ἐδίδασκεν οὗτος, ὅτι μετὰ τῶν μυστηρίων ἀποτελεῖ τὰ μέσα τῆς χάριτος. Εἰς τὰ μυστήρια ἐν τοῖς πρώτοις συγγράμμασιν αὐτοῦ κατηρίθμει ὁ Λούθηρος καὶ τὴν ἐν τῇ μετανοίᾳ ἄφεσιν. Ἀλλ' εἰς τὰ Σμαλκαδικὰ ἄρθρα ἀπεκλείσθη αὕτη ἀπ' αὐτῶν. Ὡς πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν ἐκήρυττεν, ὅτι αὕτη δὲν ἀποτελεῖ τὴν Ἐκκλησίαν, ἥτις δὲν εἶναι ὀργανωμένον καθί-

(1) Fisher ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 270 ὑποσ. 7. (2) Αὐτόθ. σελ. 275.

δρυμα, ἀλλὰ πρωτίστως «κοινωνία τῶν ἀγίων», κοινωνία τῶν ἀληθῶς πιστευόντων, ὡς ἐκ τούτου δὲ αὕτη εἶναι ἀόρατος. Ἐν τούτοις ὁ Μελάγχθων εἰς τοὺς Τόπους αὐτοῦ ἐτόνιζεν, ὅτι ἡ ἐκκλησία δὲν εἶναι δνειρόν τι οὐτοπίας, ἀλλ' ὑφίσταται ὑπὸ συγκεκριμένην μορφήν καὶ ἔχει ὠρισμένα σημεῖα τῆς πραγματικότητός της.

Β. Ζβίγγλιος.

1. Ὁ ἐν Ἑλβετία ἡγηθεὶς τῆς Μεταρρυθμίσεως Ζβίγγλιος ἐγενήθη τῇ 1 Ἰανουαρίου 1484 καὶ ἀπέθανεν ἐν ἔτει 1531. Ἦτο λοιπὸν κατὰ ἑπτὰ μόνον ἔβδομάδας νεώτερος τοῦ Λουθήρου, γεννηθέντος τῇ 10 Νοεμβρίου 1483. Διάφορος ὅλων τοῦ Λουθήρου κατὰ τε τὴν ἰδιοσυγκρασίαν καὶ τὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι ὁ Ζβίγγλιος εἶχεν ἐπιρρασθῆ βαθύτερον ἐκείνου ὑπὸ τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ (Humanismus) καὶ δὲν διήλθε διὰ τῶν ἐσωτερικῶν κρίσεων, τὰς ὁποίας ἐδοκίμασεν ὁ Λούθηρος, ὅστις βαθμηδὸν ἀπέσεισε τὸν ζυγὸν τοῦ κύρους τῆς Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας ἐφ' ἱκανὰ ἔτη ὑπῆρξε λειτουργός. Οὐδὲ ἡ πρώτη ἀφορμὴ τῆς περαιτέρω σταδιοδρομίας του ὑπῆρξεν ἡ διδασκαλία περὶ δικαιοσύνης, ὡς ἡ τοῦ Λουθήρου. Ὁ Ζβίγγλιος ἐξεκίνησεν ἐν τῇ διαμορφώσει τῆς θεολογίας του ἀπὸ τῆς διδασκαλίας τοῦ Προορισμοῦ ἢ τῆς θείας προθέσεως. Ἐπὶ πλέον ὁ Ζβίγγλιος δὲν ἦτο μόνον θρησκευτικός, ἀλλὰ καὶ κοινωνικὸς μεταρρυθμιστής, ἐπεκτείνων τὰς περὶ ἠθικοῦ ἀνακαινισμοῦ προσπάθειάς του καὶ ἐπὶ τοῦ Κράτους. Ἐξεγερθεὶς κατὰ τοῦ ἐμπορίου τῶν συγχωροχαρτίων ἐν ἔτει 1518, δὲν διέρρηξεν εὐθὺς τὰς μετὰ τοῦ πάπα σχέσεις. Μόλις ἐν ἔτει 1522 περιήλθεν εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Κωνσταντίας ἐν τινι δημοσίᾳ συνδιαλέξει ὑποστηρίξας, ὅτι οὐδαμῶς τῆς Γραφῆς ἐμποδίζεται ἡ κατὰ τὴν Τεσσαρακοστὴν κατάλυσις τοῦ κρέατος. Ἐπηκολούθησαν τρεῖς ἄλλαι δημόσιαι συνδιαλέξεις ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν ἐν Ζυρίχῃ ἀρχῶν καὶ πρὸς προπαρασκευὴν τῆς πρώτης ἐν ἔτει 1523 ἐδημοσίευσεν τὰ 67 ἄρθρα τῆς πίστεώς του. Ἐν αὐτοῖς διακηρύττει πρωτίστως τὴν ἐπάρκειαν τοῦ ἐξιλαστηρίου θανάτου τοῦ Κυρίου ὡς τοῦ ἐνός, αἰωνίου καὶ ὑψίστου ἱερέως ἀπορρίπτει ὅτι ἡ Εὐχαριστία εἶναι θυσία, δεχόμενος ὅτι μόνον ἀνάμνησις τῆς μίας θυσίας τοῦ Γολγοθᾶ εἶναι αὕτη καὶ ὅτι οὐδεὶς ἄλλος ἐκτὸς τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἀναγκαῖος μεσίτης. Ἐξ ἐτέρου βεβαίως, ὅτι ὁ Χριστιανὸς δὲν ὑποχρεοῦται νὰ τηρῇ κανόνας περὶ φαγητῶν καὶ ποτοῦ, τοὺς ὁποίους ὁ Χριστὸς δὲν καθώρισεν, οὐδὲ πρέπει νὰ παρεμποδίζηται ὁ γάμος τῶν κληρικῶν, ἀλλ' οὐδὲ πρέπει οἱ πιστοὶ νὰ καλῶσιν ἄλλον ἐπὶ γῆς πατέρα εἰ μὴ μόνον τὸν ἕνα ἐν οὐρανοῖς Πατέρα. Ἀπορρίπτει ὡσαύτως τὴν περὶ ἐξομολογήσεως καὶ ἐπιτιμίων, καθὼς καὶ τὴν περὶ καθαρτηρίου πυρὸς διδασκαλίαν. Ἡ δευτέρα συνδιάλεξις διεξήχθη ἐπὶ τῆς ρωμαϊκῆς λειτουργίας καὶ κατὰ τὴν τρίτην συνδιάλεξιν ἀπεφασίσθη νὰ παύσῃ ἡ τέλεσις αὐτῆς ἐν ταῖς ἐκκλησίαις. Πλήρης κατάλυσις τῆς ρωμαϊκῆς λατρείας ἐπηκολούθησε μετ' ἀπομακρύνσεως πάντων τῶν ἱερῶν λειψάνων καὶ τῶν εἰκόνων καὶ τῶν θυσιαστηρίων καὶ τῶν λυχνιῶν ἐκ τῶν ναῶν, ταφέντων μὲν καὶ πάλιν τῶν ὁσίων τῶν ἀγίων, ἐξαλειφθεισῶν δὲ καὶ ἀπὸ αὐτῶν ἔτι τῶν τοίχων πασῶν τῶν ἐξεικονιζομένων παραστάσεων, καὶ ἀναχωνευθέντων τῶν ἀργυρῶν καὶ χρυσῶν σκευῶν, ἅτινα ὡς μέταλλα πλέον μετὰ τῶν πολυτίμων ἀμφίων ἐπωλήθησαν. Ὡς ὁ Λούθηρος, οὕτω καὶ ὁ Ζβίγγλιος, ἐθεώρει ὡς μόνον κανόνα τῆς πίστεως τὴν Γραφήν, ἀπέρριπτεν ὅμως τὴν Ἀποκάλυψιν. Ὡς πρὸς δὲ τὴν διδασκαλίαν περὶ Προορισμοῦ συνεφώνει κατὰ τὸ πλεῖστον πρὸς τὸν Λούθηρον, ἐδέχετο ὅμως ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν σεσωσμένων καὶ προωρισμένων δὲν περιορίζετο εἰς τοὺς βεβαπτισμένους μόνον, ἀλλὰ καὶ ὅτι τὰ θνήσκοντα ἀβάπτιστα νήπια γονέων Χριστιανῶν ἐσώζοντο, καθὼς καὶ πᾶς ἀβάπτιστος, ἀλλ' ἐνάρετος οἷοι οἱ Σωκράτης, Ἀριστείδης, Νουμάς, Κάτων, Σκιπίων καὶ αὐτοὶ οἱ μυθικοὶ Θησεὺς καὶ Ἡρακλῆς ἦσαν σεσωσμένοι. Πρὸς τὸν Λούθηρον διεφώνησεν ὀξέως ὡς πρὸς τὸ μυστήριον τῆς Εὐχαριστίας. Ὁ Ζβίγγλιος ὑπεστήριζεν, ὅτι εἰς τὸ Κυρια-

κὸν Δεῖπνον ὁ Χριστὸς εἶναι παρῶν «διὰ τῆς θεωρίας τῆς πίστεως» καὶ ὅτι τὰ ἴδη τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου παραμένουσιν ἀπλᾶ σύμβολα, τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὴν Ἀνάληψιν ὄντος ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ οὐχὶ ἐπὶ τῆς γῆς. Εἰς τοῦτο ὁ Λούθηρος ἀντέτασεν, ὅτι ἐν οὐρανῷ ὁ Χριστὸς κάθηται ἐν δεξιᾷ τοῦ Θεοῦ, ἡ δεξιὰ δὲ αὕτη εἶναι πανταχοῦ παρούσα καὶ ὁ Χριστὸς συνεπῶς κατ' ἀντίδοσιν τινὰ τῶν ἰδιωμάτων τῆς θείας αὐτοῦ φύσεως εἰς τὴν ἀνθρωπίνην εἶναι πανταχοῦ παρῶν. Μέση τις ἐκδοχὴ ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τοῦ Καλβίνου, ὅστις, ἐνῶ ἀπέρριπτε τὴν ἀπανταχοῦ παρουσίαν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ἐδέχετο, ὅτι ὁ Χριστὸς μεταλαμβάνεται πνευματικῶς ὑπὸ τοῦ πιστεύοντος καὶ ὅτι διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μεταδίδει τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ δύναμιν εἰς τὸν λαμβάνοντα μετὰ πίστεως τὸ Κυριακὸν δεῖπνον.

2. Ὁ Ζβίγγλιος ἐνοῶν καὶ διὰ τῆς βίας νὰ ἐπιβάλλῃ τὰς ἰδέας αὐτοῦ καὶ ἀποκλείσας τὴν εἰς τὰς καθολικὰς πόλεις τῆς Ἑλβετίας μεταφορὰν σίτου, ἄλατος, οἴνου, χάλυβος καὶ σιδήρου, ἀντιμετώπισε τοὺς λαβόντας τὰ ὄπλα ἀποκεκλεισμένους καὶ ἐν μάχῃ πρὸς αὐτοὺς ἐφονεύθη, διὰ νὰ ἀναλάβῃ τὴν συνέχισιν τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὁ Καλβίνος.

3. Ἰωάννης Καλβίνος.

1. Ὁ Ἰωάννης Καλβίνος (1509-1564) ἐγεννήθη ἐν Νουαγιῶν τῆς ἐν Γαλλίᾳ Πικαρδίας καὶ ἐνωρὶς εἰς ἡλικίαν 18 ἐτῶν ἐδέχθη τὴν μοναχικὴν κουράν. Προσχωρήσας εἰς τὴν Μεταρρύθμισιν, ἐπειδὴ δὲν ἠδύνατο νὰ παραμένῃ ἐν τῇ ρωμαιοκαθολικῇ Γαλλίᾳ, ἐδραπέτευσεν ἐξ αὐτῆς καὶ καταφυγὼν εἰς τὴν Βασιλείαν τῆς Ἑλβετίας συνέγραψεν ἐκεῖ τὸ κύριον ἔργον αὐτοῦ *Institutio religionis christianae* (1536), εἰς τὸ ὁποῖον ἐξέθετε τὰς ἰδέας του κατὰ τρόπον κλασσικόν, καταστάς δι' αὐτοῦ περιδόξος μετὰ τῶν Διαμαρτυρομένων. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Καλβίνος ἐγκατεστάθη εἰς Γενεύην, ὅθεν ἐξωρίσθη μὲν ἐν ἔτει 1538, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἐπανεγκατεστάθη εἰς αὐτήν (1541), συγγράψας δὲ μετ' ὀλίγον τὰς *Ordonnances Ecclésiastiques* ἐκυριάρχησεν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ θέσας εἰς ἐφαρμογὴν κατασκοπεΐαν, εἰρκτὴν, ἐξορίαν, βασανιστήρια καὶ θανατικὰς ἐκτελέσεις πρὸς ἐπιβολὴν τῶν διατάξεων τούτων, διὰ τῶν ὁποίων ἐρρυθμίζετο οὐ μόνον ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωσις, ἀλλὰ καὶ ὁ χριστιανικὸς βίος τῶν πολιτῶν.

2. Αἱ ἰδιόζουσαι εἰς τὸν Καλβίνον διδασκαλῖαι ὡς πρὸς μὲν τὸ κύρος τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἶναι ὅτι ἀπέρριπτεν, ὅτι τοῦτο στηρίζεται ἐπὶ ἐξωτερικῶν ἀποδείξεων καὶ ἐπὶ τοῦ κύρους τῆς ἐκκλησίας. Ἡ περὶ τῆς θεοπνευστίας αὐτῆς πεποίθησίς μας βασίζεται εἰς τὸ *testimonium Spiritus sancti*, εἰς τὴν μαρτυρίαν δηλαδὴ τὴν ὁποίαν τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον παρέχει εἰς τὸν ἀναγινώσκοντα τὴν Γραφὴν πιστόν, εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ὁποίου λαλεῖ ἀμέσως διὰ τῶν ἐμπνεύσεων αὐτῆς ἢ Γραφῆ. Ὡς πρὸς δὲ τὸν προορισμόν, ἐνῶ συνεφώνει κατὰ τὰς κυρίας γραμμὰς πρὸς τὸν Λούθηρον, ἐτόνιζε περισσότερον οὐ μόνον τὴν ἐλευθερίαν τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν κυριαρχίαν αὐτοῦ ἐν τῷ προορίζειν, ὑποστηρίζων, ὅτι ἐὰν ὁ Θεὸς δὲν προώριζε κυριαρχικῶς, ἢ σώζουσα χάρις θὰ ἔπαυε νὰ εἶναι χάρις. Ἐπὶ πλέον ἡ περὶ προορισμοῦ διδασκαλία του περιελάμβανε καὶ τὴν βουλήν τῆς ἀποδοκιμασίας τῶν μὴ προωρισμένων εἰς σωτηρίαν. Κατὰ τὸν Καλβίνον δηλαδὴ ὁ Θεὸς δι' αἰωνίας βουλῆς καὶ ἀποφάσεως αὐτῆς προώρισε τὴν σωτηρίαν διὰ τινὰς ἀνθρώπους, καὶ τὴν αἰωνίαν καταδίκην διὰ τοὺς ἄλλους. Ἡ πρόγνωσις τοῦ Θεοῦ δὲν ἐξηγεῖ κατ' αὐτὸν τὴν σκληρύνσιν τῆς καρδίας, ἀλλ' αὕτη προέρχεται ἐκ παρεμβάσεως τοῦ Θεοῦ ἀνεξαφτήτου τῆς προγνώσεώς του. Τὸ νὰ ἐρευνᾷ δὲ τις τοὺς λόγους τῆς τῆς αὐτῆς βουλῆς τοῦ Θεοῦ, ἐθεώρει ὁ Καλβίνος σχολαίον πάντη, διότι οὐδὲν μείζον καὶ ὑψηλότερον τῆς θείας θελήσεως. Καὶ αὕτη ἡ πτώσις τοῦ Ἀδάμ καὶ ἡ ἐν αὐτῷ κατάρρευσις τῆς ὄλης ἀνθρωπότητος ἐγένετο καθ' ἣν διάταξιν ὤρισεν ἡ κυριαρχικὴ θέλησις τοῦ Θεοῦ, μολοντί μεταγενεστέρως ἐξεφράσθη

περὶ τούτου μετριώτερον⁽³⁾. Ὡς πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν διέκρινεν ὡς ὁ Λούθηρος μεταξὺ δρατῆς καὶ ἀσράτου Ἐκκλησίας. Καὶ ἡ μὲν ἀεράτος περιλαμβάνει κατ' αὐτὸν τοὺς ἐκλεκτοὺς, ἡ δὲ δρατὴ πάντας ἐν γένει τοὺς μετέχοντας τῶν δύο μυστηρίων, τοῦ βαπτίσματος δηλαδὴ καὶ τοῦ Κυριακοῦ δεΐπνου. Ὡς πρὸς τὸ Κυριακὸν δεΐπνον εἶπομεν ἀνωτέρω πῶς ἐξεδέχετο αὐτό. Ὡς πρὸς δὲ τὸ βάπτισμα ἐξεδέχετο αὐτὸ ὡς ἐγγυόν τι καθαρισμού. Εἶναι τοῦτο ὅμοιον πρὸς νομικὸν τι μέσον μαρτυροῦν τὴν συγχώρησιν τοῦ πιστεύοντος οὐ μόνον διὰ τὰς πρότερον, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς ἐν τῷ μέλλοντι ἀμαρτίας, καὶ ὑπενθυμίζον διαρκῶς τὴν νέαν ζωὴν ἐν Χριστῷ καὶ τὴν ἀγιάζουσαν χάριν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

4. Ἡ Μεταρρύθμισις ἐν Ἀγγλίᾳ.

1. Ἡ ἐν τῇ Ἀγγλίᾳ εἰσαχθεῖσα Μεταρρύθμισις καθώρισε τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς εἰς τὰ 39 ἄρθρα τῆς πίστεως, ἅτινα προήλθον κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τῆς γραφίδος τοῦ ἀρχιεπισκόπου Cranmer, καὶ προσκλίνουσι πρὸς τὸν μεμετρισμένον Καλβινισμόν. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι τὸ Εὐχολόγιον τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας παρουσιάζεται καθολικίζον. Ἀλλ' ὡς παρατηρεῖ ὁ Κ. Δουβουινιώτης⁽⁴⁾, κατὰ μὲν τὰ ἄρθρα τῆς πίστεως κρινομένη ἡ Ἐκκλησία αὕτη «δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ μᾶλλον λουθηρανίζουσα καλβινικὴ ἢ καλβινίζουσα λουθηρανικὴ», κατὰ δὲ τὸ τελετουργικὸν αὐτῆς ἐξεταζομένη «δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ μᾶλλον καθολικίζουσα προτεσταντικὴ ἢ προτεσταντίζουσα καθολικὴ».

Οὕτω διεμορφώθη ἡ νεωτέρα προτεσταντικὴ Θεολογία βασιζομένη ἀποκλειστικῶς ἐπὶ τῆς Γραφῆς καὶ προσλαβοῦσα καθαρῶς δογματικὸν χαρακτήρα. Ἐκτὸς δὲ τῶν δογματικῶν ἔργων, ἅτινα συνέγραψαν οἱ ἡγούμενοι καὶ ἀρχηγοὶ τῆς Διαμαρτυρήσεως, καὶ εἰς τὰ ὅποια περιλαμβάνετο καὶ ἡ διαπραγματεύσις τῆς Ἠθικῆς, ἀξιοσημειώμενον τυγχάνει καὶ τὸ ἔργον τοῦ Μαρτίνου Chemnitz († 1586), μαθητοῦ τοῦ Μελάχθωνος, φέρον τὸν αὐτὸν τίτλον *Loci Theologici*. Γενικῶς δὲ θὰ ἡδύνατο νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι κατὰ τὰ ὑπὸ τῶν ἀρχηγῶν τούτων συγγραφέντα πρότυπα συνετάχθησαν πᾶσαι αἱ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην Δογματικαὶ τῶν Διαμαρτυρομένων, μὴ ἀπαλλαγείσαι μὲν εὐθὺς τοῦ σχολαστικοῦ χαρακτήρος, διακριθεῖσαι ὁμῶς διὰ τὸν βιβλικὸν αὐτῶν χρωματισμόν. Καὶ αἱ μὲν λουθηρανικαὶ Δογματικαὶ παρουσιάζουσι μάθησιν ἀξιολογωτέραν τῶν καλβινικῶν, αὐταὶ ὁμῶς διακρίνονται διὰ τὴν δροσερότητα καὶ ἀπλότητά των, ἀλλὰ καὶ διὰ ριζοσπαστικώτεραν ἀπόσεισιν τῆς Παραδόσεως. Τῆς κεχωρισμένης διαπραγματεύσεως τῆς Δογματικῆς ἀπὸ τῆς Ἠθικῆς εἰσηγητῆς ἐγένετο ὁ Γεώργιος Calixtus (1634).

5. Κίνησις περὶ τὴν Ἐξηγητικὴν.

1. Ἐφ' ὅσον δὲ βᾶσις τῆς Προτεσταντικῆς Θεολογίας ὑπῆρξεν ἡ Γραφή, ἐπόμενον ἦτο νὰ καλλιεργηθῇ καὶ ἡ ἐρμηνεία αὐτῆς. Εἰς τὴν πρὸς νέας δὲ μεθόδους ἐρμηνείας τροπὴν τῆς σπουδῆς τῆς Γραφῆς συνετέλεσεν ἡ ἀπὸ τοῦ 16^{ου} αἰῶνος ἀρξαμένη θεραπεία τῶν κλασσικῶν σπουδῶν, νέα δὲ ἐγκαινίζεται περίοδος ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐξηγήσεως ὑπὸ τοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ Ἑράσμου, τοῦ εὐμενῶς μὲν ἐν ἀρχῇ διατεθέντος πρὸς τὸ κίνημα τοῦ Λουθήρου, ἀλλ' εἶτα καταπολεμήσαντος αὐτό. Ὁ Ἑράσμος διὰ τῆς παραφράσεως αὐτοῦ τῆς Κ. Δ. καὶ τῶν σημειώσεών του εἰς αὐτὴν ἀξιολογωτάτην συνεβάλετο συμβολὴν εἰς τὴν κρείττονα ἐξήγησιν τῆς Γραφῆς⁽⁵⁾. Οὗτος καλῶς διέκρινε τὸν

(3) Fisher ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 300-301. Τούτῳ κατηκολουθήσαμεν ἐν πολλοῖς καὶ διὰ τὰ σημειωθέντα περὶ Λουθήρου καὶ Ζβιγγλίου.

(4) Λόγος ἐπὶ τῇ ἐγκαθιδρύσει τῶν πανεπιστ. ἀρχῶν 1931-1932 σελ. 4.

(5) Κατὰ τὰς σημειώσεις τοῦ ἀοιδίμου διδασκάλου ἡμῶν Ἑμμ. Ζολώτα.

ἑλληνισμὸν τῶν Ο' καὶ τῆς Κ. Δ. ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης τῶν δοκίμων, ἢ ἑρμηνεία δ' αὐτοῦ εἶναι κυρίως φιλολογικὴ, δι' ἧς καταπολεμεῖται ὁ τρόπος τῆς ἐξηγήσεως τῶν Σχολαστικῶν καὶ ἢ αὐθαίρετος ἀλληγορικὴ ἑρμηνεία τούτων. Ἐνῶ δὲ μέγιστον ἐπεδείξατο ζῆλον εἰς τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου τῆς Κ. Δ., συνίστα ὡς ἀπαραίτητον τὴν σπουδὴν τῆς ἑβραϊκῆς, ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γλώσσης, ἔτι δὲ καὶ τὸν θρησκευτικὸν ζῆλον καὶ τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ ὡς ἀπαραίτητα προσόντα τοῦ ἑρμηνευτοῦ. Κατὰ τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν καὶ ὁ Λούθηρος συνέταξεν ἑρμηνείαν τῶν Ψαλμῶν, τῆς Γενέσεως, τῆς ἐν τῷ Ὁρει διδασκαλίας, πολλῶν περικοπῶν τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου καὶ διεξοδικὴν ἑρμηνείαν τῆς πρὸς Γαλάτας ἐπιστολῆς. Ἐγραψε προοίμια εἰς τὰ βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τῶν ὁποίων ἀξιολογώτατα εἶναι τὸ εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους καὶ τὸ εἰς τοὺς Ψαλμοὺς. Καὶ ἡ γνώσις του μὲν τῶν γλωσσῶν τῆς Γραφῆς ἦτο μετριωτάτη, διὰ τῆς μεγαλοφυΐας του ὅμως μεγάλα περὶ τὴν ἑρμηνείαν τῆς Γραφῆς κατῴρθωσεν. Εἰς τὴν πλείστου λόγου ἀξίαν μετάφρασιν τῆς Π. Δ. (1521-1534) ἐπωφελήθη τὰ ἔργα τοῦ Νικολάου Λειρανοῦ. Ὁ Ζβίγγλιος περὶ τὴν ἐμπειρίαν τῆς γλώσσης τῆς Γραφῆς καὶ περὶ τὴν σαφήνειαν ὑπερεῖχε τοῦ Λουθήρου. Ἐγραψεν ἐν εἴδει σχολίων ἑρμηνείας εἰς τὴν Γένεσιν, τὴν Ἐξοδον, τὸν Ἡσαΐαν καὶ τὸν Ἰερεμίαν, καὶ ὑπομνήματα εἰς τὰ Εὐαγγέλια. Αἱ ἑρμηνεῖαι του εἶναι μὲν ἀξιόλογοι, χρησιμοποιοῖ ὅμως ἐν αὐταῖς τὴν ἀλληγορίαν περισσότερο τοῦ Λουθήρου. Ἐναντιρρήτως ὑπέρτερος τούτων περὶ τὴν ἑρμηνείαν τυγχάνει ὁ Καλβίνος, ὅστις ἠρμήνευσεν ὁλόκληρον τὴν Κ. Δ. πλὴν τῆς Ἀποκαλύψεως. Ὡσαύτως ἠρμήνευσε τὴν Πεντάτευχον, τοὺς Ψαλμοὺς καὶ τοὺς Προφῆτας. Ὁ Καλβίνος ἀποφεύγει τὴν ἀλληγορικὴν ἑρμηνείαν, ρέπει ὅμως ἐπὶ τὴν δογματικὴν ἐξήγησιν κατὰ τὴν ἀνάγκην τοῦ πνεύματος τῶν καιρῶν. Ἀξίας μνείας ἑρμηνευτῆς τυγχάνει καὶ ὁ Θεόδωρος Βέζα († 1605), ὅστις διέπρεψε καὶ ὡς κριτικὸς καὶ ἐξηγητὴς τῆς Κ. Δ. καὶ διεκρίθη διὰ τὴν πολυμαθειαν καὶ φιλολογικὴν αὐτοῦ ἐμπειρίαν, καθὼς καὶ ὁ Πισκάτωρ διακρίθει διατὰς ἀπειροκάλους μὲν, ἀλλὰ πιστὰς ἑρμηνεῖας αὐτοῦ. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς πρὸ χρόνους διέτριψαν περὶ τὴν σπουδὴν τῆς Γραφῆς ἀξιολογώτατα καὶ οἱ Ὁλλανδοί, οἵτινες μολοντί προσέδωκαν εἰς τὴν ἑρμηνείαν αὐτῶν πολεμικὸν χαρακτῆρα, διεκρίθησαν ὡς ὑπέρτεροι τῶν ἄλλων περὶ τὴν ἐμπειρίαν τῆς γλώσσης. Ἐξοχος τῆς Ὁλλανδικῆς σχολῆς ἑρμηνευτῆς ἀπεδείχθη ὁ Ἀδόλφος Lampe, ὅστις διὰ τῆς ἑρμηνείας αὐτοῦ εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον οὐ μικρὸν συνεβάλετο περὶ τὴν ἑρμηνείαν τῆς Γραφῆς. Κατὰ τῆς ὑπεράκρου περὶ τὸ δογματικὸν μέρος τῆς Θεολογίας σπουδῆς τῶν ἐν Ὁλλανδίᾳ διαμαρτυρομένων ἀντέδρασεν ὁ Ἰωάννης Coccejus († 1669), οἱ τῆς σχολῆς δ' αὐτοῦ οὐκ ὀλίγον προὔβιβασαν τὰς ἐξηγητικὰς σπουδὰς.

6) *Τὸ κήρυγμα ἐν ταῖς Προτεσταντικαῖς Ἐκκλησίαις.*

1. Τὸ κήρυγμα ἀπὸ τῆς Μεταρρυθμίσεως προσέλαβε νέαν σοβαρωτάτην καὶ λίαν ἀξιόλογον ὥθησιν. Ὁ Λούθηρος, ρήτωρ ἐκ φύσεως, ἤδη πρὶν ἢ ἀποσχισθῆ τῆς Ἐκκλησίας αὐτοῦ ἐκήρυττε καὶ πρότερον, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 1515 εἰς τὸν ἐνοριακὸν ναὸν τῆς Βυτεμβέργης. Καὶ τινες μὲν τῶν παλαιότερων λόγων του ἀποτελοῦσι συνθέσεις σχολαστικοῦ τύπου εἰς τὴν λατινικὴν. Ταχέως ὅμως τὸ κήρυγμά του ἤρχισε νὰ γίνεταί εἰς τὴν γερμανικὴν στρεφόμενον περὶ θέματα καθαρῶς πρακτικοῦ χαρακτῆρος. Μετέπειτα ἀποτινάξας ὁλοτελῶς τὴν σχολαστικὴν μέθοδον ἐπεδόθη εἰς τὴν βιβλικὴν ὁμιλίαν καὶ ἔδωκεν ὀριστικὴν ὥθησιν εἰς τὸ προτεσταντικὸν κήρυγμα πρὸς βιβλικὰς κατευθύνσεις καθιερώσας ὡς γλώσσαν αὐτοῦ τὴν γλώσσαν τοῦ λαοῦ. Ἐδείχθη ἀκαταπόνητος ἐν τῇ ἀσκήσει τῆς διακονίας τοῦ κηρύγματος, μὴ ἀφιστάμενος ταύτης καὶ ὅταν ἀκόμη κλονισθεῖσος σοβαρῶς τῆς ὑγείας του κατελαμβάνετο κατὰ τὴν διάρκειαν τούτου ὑπὸ λιποθυμιῶν. Τελευταίαν φορὰν ἐκήρυξε τὴν 14 Φεβρουαρίου

1546 και μετά τινος ἡμέρας ἐτελεύτησεν. Ὡς ἦτο ἐπόμενον τὸ κήρυγμά του ἐπέδρασε σοβαρῶς καὶ ἐπὶ τοῦ κηρύγματος τῶν ὁπαδῶν του, οὕτω δὲ τὸ λουθηρανικὸν κήρυγμα ἀπέβη καθαρῶς βιβλικόν, ἐπικυνώθη δὲ σοβαρῶς. Ἐκ τῶν ὁπαδῶν του τούτων διεκρίθησαν οἱ Brentz, Mathesius, Urbanus Rhegius, Agricola, Linck, Ὀσίανδρος, Μελάγχθων, Hyperius καὶ ἄλλοι.

2. Τὸ κήρυγμα τοῦ Ζβιγγλίου ἐξ ἄλλου διεκρίνετο διὰ τὴν μεγάλην σαφήνειάν του, ἡρμήνευε δὲ κατ' αὐτὸ δλόκληρα βιβλία τῆς Γραφῆς ἐν συνεχείᾳ, οἷον τὸ κατὰ Ματθαῖον, τὰς Πράξεις, τὴν Α' πρὸς Τιμόθεον καὶ τὴν πρὸς Ἑβραίους. Ὑπῆρξεν ἐν τούτοις ὑποδεέστερος τοῦ Λουθήρου. Ὁ Καλθίνος ἐ-
χαρακτηρίσθη ὡς ἐξηγητῆς ρήτωρ, διότι εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐμβριθῆ ἐξήγησιν τῶν Γραφῶν οὐ μόνον κατέληγε πάντοτε εἰς πρακτικὰς ἐφαρμογὰς, ἀλλὰ καὶ ἐξεδήλου θερμότητα συναισθήματος. Πλέον τῶν δισχιλίων λόγων, τοὺς ὁποῖους ἐξεφώνησε μεταξύ τῶν ἐτῶν 1549 καὶ 1560, ἀποδεικνύουσι τὴν ἐπιμέλειαν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν εὐχέρειαν, μεθ' ἧς ἦσκει τὸ ἔργον τοῦ κηρύγματος. Οὗτοι ἐξεφωνήθησαν ἐκ τοῦ προχείρου, περισώθησαν δὲ ὑπὸ στενογράφων ἢ ταχυγράφων. Ἐστερημένοι ρητορικῆς λαμπρότητος παρουσιάζονται πλούσιοι εἰς στοιχεῖα πνευματικῆς ζωῆς. Ἐν Σκωτίᾳ διεκρίθη καὶ ὁ στενῶς συνδεδεμένος πρὸς τὸν Καλθίνον Ἰωάννης Κποκ (1505-1572), ἐν Ἀγγλίᾳ δὲ ὁ Hugh Latimer (1490-1555), ὁ Νικόλαος Ridley καὶ ὁ Ἰωάννης Bradford.

Ἰκανὰ ταῦτα, ἵνα παρὰσχῶσι γενικὴν τινα εἰκόνα τῆς ἀναπτύξεως κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα τῆς Μεταρρυθμίσεως Προτεσταντικῆς Θεολογίας.

7. Ρωμαιοκαθολικὴ Θεολογία.

1. Τὴν ρωμαιοκαθολικὴν Θεολογίαν κατὰ τοὺς χρόνους τούτους διετύπωσεν ἡ ἐπιμονὴ τοῦ αὐτακράτορος Καρόλου Ε' συγκληθεῖσα ὑπὸ τοῦ πάπα Παύλου Γ' κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1545 καὶ ἐν Τριδέντῳ συνελθοῦσα Σύνοδος, ἡ ἐπανειλημμένως διακόψασα τὰς ἐργασίας αὐτῆς (1547, 1562) καὶ εἰς τρεῖς περιόδους συνεχίσασα ταύτας, ἵνα περατώσῃ αὐτὰς κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1563 ἐπὶ Παύλου Δ'. Κατὰ τὸν Fisher⁽⁶⁾ πρῶτον ζήτημα, περὶ ὃ ἐνδιέτριψεν ἡ Σύνοδος αὕτη, ἦτο αἱ αὐθεντικαὶ πηγαὶ τοῦ δόγματος, καὶ ἐπ' αὐτοῦ διεκηρύχθη τὸ ἰσόκυρον τῆς Παραδόσεως πρὸς τὴν Γραφήν, τῶν ἀποφάνσεων τῆς Ρώμης περιβληθεισῶν δι' ἀποστολικοῦ κύρους καὶ τῆς Βουλγάτας προβληθείσης ὡς αὐθεντικῆς μεταφράσεως, εἰς δὲ τὸν κανόνα τῆς Π. Δ. περιληφθέντων ὡς κανονικῶν καὶ τῶν ὑπὸ τῶν Διαμαρτυρομένων χαρακτηριζομένων ὡς Ἀποκρύφων, ὑφ' ἡμῶν δὲ ὡς δευτεροκανονικῶν λογιζομένων, καὶ τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς καθοριζομένης ὡς δεκάτης τετάρτης ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου. Ἐπὶ πλέον διεκηρύχθη, ὅτι ἡ ἔρμηνεία τῆς Γραφῆς ἔδει νὰ εἶναι πάντοτε σύμφωνος πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς μητρὸς Ἐκκλησίας κρινομένην ὀρθὴν ἔνοιαν αὐτῆς. Ὡς πρὸς τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα ἐξηνέχθη ἀνάθεμα κατὰ παντὸς ἀρνούμενου, ὅτι ὁ Ἀδὰμ διὰ τῆς παραβάσεως κατὰ τε τὸ ὄσωμα καὶ τὴν ψυχὴν ἐτράπη ἐπὶ τὸ χεῖρον καὶ δι' αὐτοῦ εἰς πάντας ἀνθρώπους ὁ θάνατος εἰσηλθεν, διὰ δὲ τοῦ βαπτίσματος αἱ ἀξιομισθία τοῦ Χριστοῦ, ἐφ' ὧν βασιζέται ἡ σωτηρία, μεταδιδάσκονται τόσον εἰς τὰ νήπια, ὅσον καὶ εἰς τοὺς λαμβάνοντας αὐτὸ εἰς ὄριμον ἡλικίαν. Διὰ τοῦ βαπτίσματος συγχωρεῖται ἡ προπατορικὴ ἐνοχία, ἀπομένει ὅμως ἀνένοχος ἡ ἐπιθυμία, ὠθοῦσα μὲν εἰς τὸ κακόν, ἀλλ' ἐπάγουσα ἐνοχίαν μόνον καθ' ὅσον ὑποχωροῦμεν εἰς αὐτήν. Ὡς πρὸς τὴν δικαίωσιν διεκηρύχθη ἡ μετὰ τῆς χάριτος συνεργία τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως, ἥτις ὁσονδήποτε καὶ ἂν ἐξησθένησεν, δὲν ἐξηλείφθη ὑπὸ τοῦ προπατορικοῦ ἀμαρτήματος, ἀλλὰ καὶ διατηρεῖ κλίσιν πρὸς τὸ ἀγαθόν. Οἱ ἄνθρωποι δικαιοῦνται διὰ τῆς ἀξιομισθίας τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου, γινόμενοι δίκαιοι. Ὡς πρὸς τὴν προ-

(6) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 328 καὶ ἐξῆς.

παρασκευὴν τῆς δικαιοσύνης ἐνεργεῖ ἢ προκαταρκτικὴ χάρις, ἣν ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ δεχθῆ ἢ νὰ ἀπωθῆσθαι. Παρὰ τῷ δεχομένῳ ταύτην ἐγγεννᾶται ἡ πίστις, οὕτω δὲ ἀρχίζει νὰ ἐλπίζει οὗτος εἰς τὸ θεῖον ἔλεος, νὰ ἀγαπᾷ τὸν Θεὸν καὶ νὰ μισῇ τὴν ἁμαρτίαν καὶ νὰ διατίθεται ὅπως λάβῃ τὸ βάπτισμα. Διὰ τοῦ βαπτίσματος ἀναγεννώμεθα πνευματικῶς ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ δικαιοσύνη ἐπιδέχεται μὲν αὐξήσιν, περιλαμβάνει ὅμως εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τὴν τε ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν καὶ τὸν εἰς ὃν ἔπειτα ὁ πιστὸς αὐξάνει ἀγιασμόν. Καὶ δὲν ἐπιτρέπεται μὲν νὰ ἀμφιβάλλῃ τις περὶ τοῦ ἐλέους τοῦ Θεοῦ, ἀποβλέπων ὁμως εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἀσθένειαν δέον νὰ φοβῆται καὶ ἐν τῷ τρόμῳ νὰ κατεργάζεται τὴν σωτηρίαν αὐτοῦ. Ὡς πρὸς τὸν προορισμόν, πολὺ ὀλίγα ἐλέγχθησαν ἐν τῇ Συνόδῳ διακηρυχθέντος τούτου ὡς μυστηρίου κεκαλυμμένου καὶ μόνον δι' εἰδικῆς ἀποκαλύψεως δυναμένου τινὸς νὰ πληροφορηθῆ, ὅτι ἐξελέγη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Διὰ δὲ τοὺς ἐκπίπτοντας τῆς χάριτος διεκηρύχθη, ὅτι τὸ μυστήριον τῆς μετανοίας διανοίγει τὴν ὁδὸν τῆς ἀνακτήσεως τῆς χάριτος. Τὰ στάδια ταύτης εἶναι ἡ ἐξομολόγησις, ἡ ἄφεσις, καὶ ἡ ἱκανοποίησις διὰ νηστειῶν, προσευχῶν, ἐλεημοσυῶν κλπ. Ἡ αἰωνία δὲ ζωὴ εἶναι ἅμα χάρις ἐπηγγελμένη εἰς τὰ τέκνα τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἀμοιβὴ διὰ τὰ ἀγαθὰ αὐτῶν ἔργα, τὰ διὰ τῆς ἐγκύσεως τῆς θείας χάριτος ἐπιτελούμενα ὑπ' αὐτῶν, κατεκρίθη δὲ ἡ διδασκαλία, ὅτι ταῦτα δὲν εἶναι ἀξιόμισθα, ἀλλ' ἀπλοῦς τις καρπὸς τῆς δικαιοσύνης. Ὡς πρὸς τὰ μυστήρια διεκηρύχθη, ὅτι ταῦτά εἰσιν ἑπτὰ, συσταθέντα ἅπαντα ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ. Ὡς πρὸς τὴν Εὐχαριστίαν δὲ ἐβεβαιώθη, ὅτι λαμβάνει χώραν Μετουσίωσις, καὶ ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ στερῇ τοῦ πάπριου τοὺς λαϊκοὺς. Ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς μετανοίας ὁ ἱερεὺς πληροῖ ἔργον δικαστοῦ, ἡ συντριβὴ δὲ τοῦ μετανοούντος προβάλλεται ὡς πρῶτον στοιχείον αὐτῆς. Πᾶσαι αἱ θανάσιμοι ἁμαρτίαι δέον νὰ ἐξομολογῶνται εἰς τὸν ἱερέα, ἡ ἐξομολόγησις δ' αὕτη δέον νὰ γίνεται τοῦλάχιστον ἅπαξ τοῦ ἔτους. Εἰδικαὶ περιπτώσεις ἁμαρτιῶν ἐπεφυλάχθησαν εἰς τὸν πάπαν ἢ τοὺς κατὰ τόπον ἐπίσκοπους, ὅπως παρέχεται ὑπ' αὐτῶν ἡ ἄφεσις. Ἐπιφύλαξις καὶ προσοχὴ ἐπεστήθη, ἵνα μὴ τὰ περὶ πουργατορίου λεπτὰ ζητήματα εἰσάγῳνται εἰς λαϊκὰς συζητήσεις, ἐδόθη δὲ διαταγὴ, ἵνα καταργηθῆ πᾶν μέσον αἰσχροκερδείας προερχομένης ἐκ τῶν ἀφέσεων. Συνεστήθη ὁμως, ἵνα ὁ λαὸς διδάσκειται, ὅτι λειτουργία, προσευχαί, ἐλεημοσύνη καὶ τὰ ὅμοια δέον νὰ γίνωνται κατὰ τοὺς κανόνας τῆς Ἐκκλησίας ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων. Ὡς πρὸς τὸ μυστήριον τῆς ἱερωσύνης ἐβεβαιώθη ὡς θεοσύστατος ὁ θεσμὸς τῆς ἱεραρχίας, οἱ δὲ ἐπίσκοποι διεκηρύχθησαν ὡς ἀνώτεροι τῶν πρεσβυτέρων, οἵτινες χειροτονοῦνται ὑπὸ τούτων. Τὸ διαμφισθητόμενον ὁμως ζήτημα, ἐὰν οἱ ἐπίσκοποι ἔχῳσι τὴν διαδοχὴν αὐτῶν ἀμέσως ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ, ὡς ὁ πάπας, ἢ ἔχῳσι ταύτην διὰ τοῦ πάπα, δὲν ἐθίχθη. Ὡς πρὸς δὲ τὸν γάμον ἀνεθεματίσθησαν οἱ θέτοντες αὐτὸν ὑπὲρ τὴν παρθενίαν καὶ οἱ λέγοντες ὅτι ἡ κατάστασις τῆς παρθενίας καὶ ἀγαμίας δὲν εἶναι κρείττων τῆς τοῦ γάμου. Ὡς πρὸς τὴν ἐπίκλησιν τῶν ἁγίων καὶ τὴν τιμὴν τῶν ἁγίων λειψάνων τὸ ὑπάρχον ἤδη καθεστῶς ἐπεκυρώθη, κατακριθεῖσάν μόνον τῶν καταχρήσεων. Ἡ ἐξουσία καὶ τὸ πρωτεῖον τοῦ πάπα ἐξήρθη ὑπὸ τοῦ κατ' ἐντολὴν τῆς ἐν Τριδέντῳ Συνόδου συνταχθέντος Catechismus Romanus, ἐν τῷ ᾧ οἱ οἱ πάπας κηρύττεται ὡς ἡ ὀρατὴ κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ὁ Χριστὸς εἶναι ἡ ἀόρατος κεφαλὴ αὐτῆς, καὶ ὡς ὁ Βικάριος καὶ Λειτουργὸς τῶν δυνάμεων τοῦ Χριστοῦ. Κατὰ τὸν Στεφανίδην διὰ τῆς Συνόδου τοῦ Τριδέντου ἡ καθολικὴ διδασκαλία ὠρίσθη ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν προτεσταντικὴν, ἀλλὰ συγχρόνως πολλὰ, τὰ ὅποια μέχρι τοῦδε ἦσαν θεολογικαὶ γνώμαι, κατέστησαν δόγματα τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας. Ἄφ' ἑτέρου ἡ Σύνοδος αὕτη κατήργησε πολλὰς καταχρήσεις. Ἄν ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία εἶναι ἰματισμένη καὶ σωφρονούσα, κατὰ τὰ μέγα μέρος ὀφείλεται εἰς τὴν Σύνοδον τοῦ Τριδέντου⁽⁷⁾.

(7) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 561.

2. Ἐξ ἀντιδράσεως πρὸς τὴν Μεταρρύθμισιν προήχθησαν καὶ αἱ δογματικαὶ σπουδαί. Πρῶτος μετ' αὐτὴν ἀξιομνημόνευτος ρωμαιοκαθολικὸς δογματικὸς ὑπῆρξεν ὁ Δομινικανὸς Melchior Canus († 1560). Εἰς τὰ δώδεκα βιβλία τῶν Τόπων αὐτοῦ, χωρὶς νὰ περιφρονῇ τὴν σχολαστικὴν, ἐπικρίνει τὰ σφάλματα αὐτῆς καὶ κηρύσσεται ὑπὲρ τῆς θετικῆς ἐκθέσεως τῶν δογμάτων καὶ τῆς ὑποστηρίξεως αὐτῶν διὰ τεκμηρίων ἐκ τῆς Γραφῆς καὶ τῆς Παραδόσεως. Οἱ ἐκ τῶν Ἰησουϊτῶν δογματικοὶ ἐνέμειναν περισσότερο εἰς τὰς σχολαστικὰς μεθόδους, διεκρίθησαν δὲ μετὰ αὐτῶν ὁ Πέτρος Canisius, ὁ Φραγκίσκος Suarez († 1617), ὁ Γαβριήλ Vasquez († 1604), ὁ Μαρτίνος Becan († 1624) καὶ πρὸ παντὸς ὁ καρδινάλιος Βελλαρμίνος († 1621), ὁ ὁποῖος διεπραγματεύθη δλόκληρον σχεδὸν τὴν διδασκαλίαν τῆς πίστεως εἰς ὕφος ρέον καὶ σαφὲς ἀναιρῶν τὰς ἐνοστάσεις τῶν Προτεσταντῶν μετὰ ἀξυνοίας, ἀλλὰ καὶ μετριοπαθείας, ἥτις ἐξέθετεν αὐτὸν καὶ εἰς τῶν φανατικωτέρων ρωμαιοκαθολικῶν τὰς ἐπικρίσεις.

3. Ἄλλὰ καὶ ἡ ἐρμηνεῖα τῆς Γραφῆς ἐτρόπη πρὸς ὀρθοτέρας κατευθύνσεις διακριθέντων ἐν αὐτῇ τῶν Ἰησουϊτῶν Mariana, Cornelius à Lapide, Menochius καὶ τινῶν ἄλλων. Ὡς πρὸς δὲ τὸ κήρυγμα ἦτο μὲν τοῦτο πολεμικόν, στρεφόμενον κατὰ τῆς Μεταρρυθμίσεως, ἡ ἀμιλλα δὲ πρὸς τὴν προτεσταντικὴν δραστηριότητα ἔδωκεν ὠθησιν σοβαρὰν πρὸς ἀναζωογόνησιν τῆς διακονίας αὐτοῦ. Καὶ ἐν μὲν τῇ Γερμανίᾳ διεκρίθη ὡς ἱεροκήρυξ ὁ δομινικανὸς Ἰωάννης Wild τοῦ Mainz († 1554), ἐν δὲ τῇ Ἰσπανίᾳ ὁ Λουδοβίκος τῆς Γρενάδας († 1588), ἐν Γαλλίᾳ ὁ Vigor ἐπίσκοπος Ναρθώνης, ὁ Edmund Augier, ὁ Jean Boucher καὶ ἄλλοι, καὶ ἐν Ἰταλίᾳ ὁ Βελλαρμίνος, ὁ Bernadino Ochino, καὶ ὁ ἐπίσκοπος Μιλάνου Κάρολος Borromeo († 1584). Ἐκπρόσωποι τοῦ κηρύγματος ἀξιολογώτατοι ὑπῆρξαν καὶ οἱ Γεώργιος Vicellius καὶ ὁ Πέτρος Canisius († 1597), ὅστις ἐπὶ τινὰ χρόνον ἐχρημάτισεν ἐν Αὐστρίᾳ ἐφημέριος τοῦ αὐτοκράτορος.

Τοσαῦτα καὶ περὶ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Θεολογίας κατὰ τοὺς περὶ τὴν Μεταρρύθμισιν χρόνους.

17

8. Ἡ Δυτικὴ Θεολογία κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα.

1. Κατὰ τὸν δέκατον ἑβδομον αἰῶνα τὴν μὲν ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ Θεολογίαν ἀψηχόλησαν ὁ Ἰανсениσμὸς καὶ ὁ Ἦσυχασμὸς, τὴν δὲ προτεσταντικὴν οἱ Ἀναβαπτισταὶ καὶ Ἀρμινιοί. Καὶ ὁ μὲν Κορνήλιος Ἰανσένιος, καθηγητὴς καὶ ἐπίσκοπος τῆς πόλεως Υἲρεν ἐν Ὀλλανδίᾳ († 1638), μετὰ τοῦ φίλου αὐτοῦ Ἰωάννου Vergier εἰσηγήθησαν κατὰ τῆς Θεολογίας καὶ ἠθικῆς τῶν Ἰησουϊτῶν τὴν Θεολογίαν τοῦ Αὐγουστίνου ὑποστηρίζαντες τὸν ἀπόλυτον προορισμὸν καὶ τὸ ἀναγκαστικὸν τῆς θείας χάριτος. Μεταξὺ τῶν πολυπληθῶν ἐν Γαλλίᾳ Ἰανсениστῶν καταλέγεται καὶ ὁ Pascal, Ἰανсениστικὸν δὲ εἶναι καὶ τὸ ἔργον τοῦ Quesnel τὸ ἐπιγραφόμενον «Ἡ Κ. Δ. μετ' ἠθικῶν σκέψεων». Ὁ δὲ Ἦσυχασμὸς ἔσχεν μεγάλην διάδοσιν διὰ τοῦ Μιχαὴλ Μαλίνου († 1697), οὗτος δὲ ἄκρος μυστικισμὸς κατεκρίθη, κατεδικάσθη δ' οὗτος εἰς ἰσόβιον εἰρκτὴν ἐν μονῇ. Ἀξιοσημείωτον, ὅτι καὶ ὁ Fénelon εἰσηγήθη δι' ἐιδικῆς συγγραφῆς μυστικισμὸν, καθ' οὗ ἀντετάχθη ὁ Bossuet, λόγῳ δὲ τοῦ ὅτι καὶ ὁ πάπας ἐν ἔτει 1699 ἀπεδοκίμασε τὴν συγγραφὴν ταύτην, ὁ Fénelon ἠναγκάσθη δημοσίᾳ ν' ἀναιρέσῃ αὐτήν. Οἱ Ἀναβαπτισταὶ ἐξ ἄλλου ἤδη ἀπὸ τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος ποιησάμενοι τὴν ἐμφάνισιν αὐτῶν δὲν περιωρίσθησαν εἰς τὸ νὰ ἀπορρίπτωσι τὸν νηπιοβαπτισμὸν, ἀλλ' ἀπέρριπτον καὶ τὴν ἀνωτάτην αὐθεντίαν τῆς Γραφῆς ὑποστηρίζοντες, ὅτι ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτει ἑαυτὸν ἀμέσως εἰς ἕκαστον πιστὸν διὰ τῆς «θείας ἐλλάμπειως», ἡ δὲ Ἁγία Γραφή ὡς θεία ἀποκάλυψις εἰς παλαιότερους πιστοὺς ἔχει μόνον δευτερεύουσαν καὶ βοηθητικὴν σημασίαν. Ἐπὶ πλέον διεφώνουν πρὸς τοὺς λοιποὺς προτεσταντάς ὑποστηρίζοντες ὅτι ἵνα ἡ πίστις προσπορίσῃ τὴν σωτη-

ρίαν ἔδει ὁ πιστὸς νὰ συναισθανθῇ τὴν δυσκολίαν τῆς σωτηρίας καὶ τὴν ἐκ τοῦ κινδύνου τῆς καταδίκης του εἰς αἰώνιον τιμωρίαν ἀγωνίαν, ἣν ἀπεκάλουν «σταυρὸν» ὡς ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν ἐν Γεθσημανῇ ἀγωνίαν τοῦ Χριστοῦ⁽⁸⁾. Ἐξ ἐπιδράσεως τούτων προήλθον καὶ οἱ κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον ἀναφανέντες ἐν Ἀγγλίᾳ Βαπτισταί, καθὼς καὶ οἱ ἐν Ὀλλανδίᾳ Μενωνίται, κληθέντες οὕτω ἀπὸ τοῦ Μένωνος († 1559), αἱρετικοὶ διαμαρτυρόμενοι μέχρι σήμερον ὑφιστάμενοι. Οἱ δὲ Ἀρμινιανοὶ ἀπὸ τοῦ Ἰακώβου Ἀρμινίου († 1609) οὕτω κληθέντες ἀπεκήρυττον τὸν ἀπόλυτον προορισμόν, κατηγορηθέντες ὑπὸ τῶν ἐν Ὀλλανδίᾳ Καλθινικῶν ὡς Πελαγιστοί. Εἰς τὸ ἐκ πέντε ἄρθρων σύμβολόν των, τὸ ἐπιδοθὲν εἰς τὰς πολιτείας Ὀλλανδίας καὶ Δυτικῆς Φινλανδίας, διεκήρυττον, ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐκλογή στηρίζεται ἐπὶ τῆς προγνώσεως αὐτοῦ καὶ συνεπῶς δὲν εἶναι ἀπόλυτος· ὅτι ἡ ἀπολύτρωσις εἶναι καθολικὴ καὶ προσφέρεται εἰς πάντας· ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀνευ τῆς ἀναγεννήσεως διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀδυνατεῖ νὰ ἐργασθῇ ἀγαθόν τι· ὅτι παρὰ τὸ ἀναγκαῖον τῆς θείας χάριτος, δύναται ὁ ἄνθρωπος ν' ἀντιστῇ εἰς αὐτήν· καὶ ὅτι ὁ πιστὸς δεῖ νὰ ἀμφιβάλλῃ περὶ τῆς σωτηρίας του ἐν φόβῳ αὐτὴν κατεργαζόμενος. Κατ' αὐτῶν συνήλθεν ἐν ἔτει 1618 ἡ ἐν Δορτρέχτη σύνοδος, ἣτις διεκήρυξε ἡπιόν τινα Καλθινισμόν. Ὁ Οὖγων Grotius († 1583-1645), ὁ ἄριστος τῶν Ἀρμινιανῶν ἐρμηνευτῶν τῆς Γραφῆς, οἵτινες διεκρίθησαν ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐρμηνείᾳ αὐτῆς, ἐν πραγματείᾳ τούτινι περὶ τῆς ἱκανοποιήσεως τοῦ Χριστοῦ διηρμήνευσεν ἄριστα τὸν χαρακτῆρα τῆς Ἀρμινιανῆς θεολογίας.

2. Κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον ἐν τῇ Δογματικῇ ὁ Σχολαστικισμὸς εὗρεν ὄπαδους τόσοσιν παρὰ τοῖς Λουθηρανοῖς, ὅσων καὶ παρὰ τοῖς Καλθινικοῖς ἐξ αἰτίας εἴδους τινὸς φανατισμοῦ, ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ ὁποῖου ἐσπούδαζον νὰ διατηρήσουν τὰς ἰδίας ἐκάτεροι ὁμολογίας καθαρὰς πάσης ἐπιδράσεως. Ἴνα δέ τις ἀντιληφθῇ τὰς ἀκρότητας, εἰς τὰς ὁποίας ἤχθησαν ἐν τῷ Λουθηρανισμῷ οἱ συγγράψαντες Δογματικὴν, ἀρκεῖ νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὸν συγγράψαντα Systema Locorum Theol. κλπ. A. Calovius († 1686) ἀπευθύνοντα καθ' ἐκάστην πρὸς τὸν Κύριον τὴν προσευχήν: «Πλήρωσόν με, ὦ Θεέ, μίσους κατὰ τῶν αἱρετικῶν». Ἄλλὰ καὶ παρὰ τοῖς Καλθινικοῖς ἡ σχολαστικὴ μέθοδος εὗρε πολλοὺς ὑποστηρικτάς, μεταξύ δ' αὐτῶν διεκρίθη ὁ Voëtius († 1676), ἀδιάλλακτος πολέμιος τοῦ Καρτεσίου, ἀγαπηθεὶς πολὺ, ἀλλὰ καὶ μισηθεὶς ὑπ' ἄλλων ὄχι ὀλιγώτερον. Ἐπὶ τῆς ἀντιθέτου πλευρᾶς διεκρίθη, ὁ καὶ ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ διαπρέψας καὶ μνημονευθεὶς ἀνωτέρω Cossejus († 1669), καταπολεμηθεὶς φανατικῶς ὑπὸ τοῦ Voëtius, διότι προσεπάθησε νὰ ἀποσεισῇ τὸν ζυγὸν τοῦ Σχολαστικισμοῦ καὶ νὰ στηρίξῃ τὴν Δογματικὴν ἐπὶ καθαρῶς βιβλικῆς βάσεως. Πολὺ περισσότερον ἠκολούθησαν τὴν σχολαστικὴν μέθοδον ἀνακαινισθεῖσαν ὁμῶς κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῶν καιρῶν οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ δογματικοὶ Adam Tanner († 1632) καὶ οἱ ἀδελφοὶ Ἀδριανὸς καὶ Πέτρος de Wallenburch († 1669 καὶ 1675) διακριθέντες ἐν τῷ κατὰ τῶν Προτεσταντῶν ἀγῶνι, καθὼς καὶ οἱ Δομινικανοὶ Didace Alvarez († 1623), Contenson († 1674), Gonet († 1681) καὶ οἱ ὑπομνηματισταὶ τῆς Summa τοῦ Ἀκινάτου F. Sylvius († 1649) καὶ Ἰωσήφ Wigers († 1639) καὶ τινες ἄλλοι.

3. Ὡς πρὸς τὸ Προτεσταντικὸν κήρυγμα θὰ ἠδύνατό τις νὰ παρατηρήσῃ, ὅτι ἡ ἀκμὴ, τὴν ὁποίαν ἐν αὐτῷ ἐδημιούργησαν οἱ ἀρχηγοὶ τῆς Μεταρρυθμίσεως, ἀνεκόπη, ἐσημειώθη δὲ αἰσθητῇ ὀπισθοδρόμησις ὀφειλομένη ἔνθεν μὲν εἰς τὸν πολεμικὸν χαρακτῆρα, τὸν ὁποῖον ἡ ὀλονὲν ἐντεινομένη ἀντίθεσις πρὸς τὴν ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν προσέδιδεν εἰς αὐτό, ἔνθεν δὲ εἰς τὸν παρεμπέσοντα τριακονταετῆ πόλεμον, τὸν ἐρημώσαντα τὰς σχολὰς καὶ τὰ πανεπιστήμια, ἐνῶ ἐν τῷ μεταξύ ἐδιώχθησαν ἢ καὶ ἐτελεύτησαν πολλοὶ τῶν ἱεροκηρύκων. Σύνθημα κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ κηρύγματος ὑπήρξε «καθαρὸν δόγμα». Ἐντεῦθεν αἱ περὶ τὰς δογματικὰς διαφορὰς διαπρα-

(8) Β. Στεφανίδου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 579.

γματεύσεις αντικατέστησαν τὸ ἀναλυτικὸν κήρυγμα, οὕτω δὲ ἐπεδεικνύετο μὲν πλουσία θεολογικὴ γνῶσις ἐν αὐτῷ, ἐξεφράζετο δὲ πολὺ ὀλίγη χριστιανικὴ ζωὴ. Καὶ καθὼς παρατηρεῖ ὁ Schiap⁽⁹⁾, ἀηδὴς τις δογματισμὸς μετὰ σφοδρὰς πολεμικῆς ἐχαρακτήριζε τὸν ἀπ' ἄμβωνος λόγον. Κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸν δὲ τοῦ Ker⁽¹⁰⁾ τὸ κήρυγμα εἰς πολλὰς περιπτώσεις καθίστατο σχολαστικόν, ξηρόν, τραχὺ καὶ τυπικόν. Δὲν ἔλειψαν ἐν τούτοις καὶ ἀξιόλογοι ἐκπρόσωποι τοῦ κηρύγματος, ἰδίᾳ ἐν Γαλλίᾳ (Πέτρος du Moulin † 1658, Μωϋσῆς Amyraut † 1664, Ἰωάννης d' Ailly † 1670, Ἰωάννης Claude 1619-1687), ἐν Ὀλλανδίᾳ (P. Dubose † 1692, Saurin 1677-1730) καὶ ἐν Ἀγγλίᾳ (Jeremy Taylor 1613-1667, R. Baxter 1615-1691, Ἰωάννης Bunyan συγγραφεὺς τοῦ ἔργου Πρόδος τοῦ ἀποδημητοῦ, Ἰωάννης Tillotson 1630-1690 καὶ ἄλλοι τινές).

4. Τὸ ρωμαιοκαθολικὸν κήρυγμα ὑπὸ μορφήν δημῶδη καὶ οἰκοδομητικὴν ἐκαλλιεργήθη ἐν τῇ ὑπαίθρῳ ὑπὸ τῶν μοναχικῶν ταγμάτων. Ὅλως δὲ διάφορον καὶ ἀντίθετον μορφήν πρὸς τὴν δημῶδη ταύτην προσέλαβε τὸ κήρυγμα ἐν τῷ Γαλλικῷ ἄμβωνι, ἐνθα τρία ἰδίᾳ ὀνόματα διέλαμψαν ὡς ἀστέρες πρώτου μεγέθους, ἦτοι ὁ Jacques Bénigne Bossuet (1627-1704), ὁ ἐπικληθεὶς ἀετὸς τοῦ Mauix, ἐνθα διετέλεσεν ἐπίσκοπος, καὶ διὰ τῶν ἄλλων αὐτοῦ συγγραφῶν ἀναδειχθεὶς μέγας μὲν καὶ ὡς θεολόγος, ὁ ἰσχυρότερος δ' ἀντίπαλος τῶν καλθινιστῶν ὁ Λουδοβίκος Bourdalou (1632-1704) ἐπὶ 34 ἔτη κράτησας ἐκκρεμαμένην ἀπὸ τὰ χεῖλην του τὴν ἀριστοκρατίαν τῶν Παρισίων καὶ ὁ Jean Baptiste Massillon (1663-1742), ὁ προκαλέσας ἰσχυρὰν ἐντύπωσιν διὰ τῆς σπουδαιολογίας του καὶ τῆς σεμνότητός του. Οὗτοι κατὰ τὸν Van Oosterzee⁽¹¹⁾ παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς τὸ δικαίωμα νὰ ὀμιλήσωμεν περὶ χρυσοῦ αἰῶνος, ἂν μὴ ἐν τῷ κηρύγματι τοῦ Εὐαγγελίου, ἀσφαλῶς δὲ μὴ ἐν τῇ ρητορείᾳ τοῦ ἄμβωνος.

Κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽¹²⁾ πρὸ παντὸς οἱ Γάλλοι ρωμαιοκαθολικοὶ ἐπέδωθησαν καὶ εἰς ἱστορικὰς συγγραφὰς καὶ μάλιστα βοηθητικὰς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Μεταξὺ τούτων διεκρίθησαν ὁ Φίλιππος Labbé († 1680) καὶ οἱ ἐν Ἀμβέρσῃ τοῦ Βελγίου «Βολλανδισταί», ἀπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῶν Ἰωάννου Βολλάνδου οὕτως ὀνομασθέντες, ἐκδόνται τῶν Acta Sanctorum, τῶν ὁπιῶν ἀπὸ τοῦ 1663 ἐξέδωκαν 53 τόμους, εἶτα δὲ 60 καὶ πλέον τόμους, καθὼς καὶ τὰ Analecta Bollandiana, πολυτίμους πηγὰς τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ μετέπειτα διαμορφωθέντος θεολογικοῦ μαθήματος τῆς Ἀγιολογίας. Ὡσαύτως ὁ Σεβαστιανὸς Tillemont ἔγραψε εἰς 16 τόμους (1693 καὶ ἐξῆς) Memoires pour servir à l'histoire ecclesiastique des six premiers siècles.

9. Ὁ Εὐσεβισμὸς (Pietismus).

1. Ἦδη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17ου καὶ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ 18ου αἰῶνος ἐνεφανίσθη ὁ οὐκ ὀλίγον καὶ ἐπὶ τῆς Καλθινικῆς Θεολογίας ἐπιδράσας Εὐσεβισμὸς (Pietismus), τοῦ ὁποῦοι χαρακτηριστικὸν κύριον ὑπῆρξεν: ὀλιγώτερον δογματικὸν ἐνδιαφέρον, ἐντονος πρακτικὴ εὐσέβεια καὶ μεγάλη αὐστηρότης βίου. Ἀρχηγὸς τοῦ Εὐσεβισμοῦ ὑπῆρξεν ὁ Φίλιππος Σπένερ (1635-1705), συνεργάτης δ' αὐτοῦ καὶ συνεχιστὴς τοῦ ἔργου ὁ καθηγητὴς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Χάλλης Αὐγουστος Φράγκε (1663-1727). Ἀμφότεροι ἐκηρύχθησαν

(9) Εἰς ἄρθρον ἐν Schaff-Herzog, The New Religious Encyclopedia τόμ. IX σελ. 167.

(10) History of Preaching σελ. 173.

(11) Μν. ἔργων σελ. 131. Περὶ αὐτῶν, καθὼς καὶ τοῦ Fénelon καὶ ἄλλων τινῶν κλεισάντων τὸν Γαλλικὸν ἄμβωνα ἴδε πλείονα ἐν Π. Τρομπέλα, Ὀμιλητικὴ ἔκδοσις Β' σελ. 103 καὶ ἐξῆς.

(12) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 627.

κατὰ τοῦ σχολαστικοῦ δογματισμοῦ καὶ ὑπὲρ τῆς μελέτης τῆς Γραφῆς ἐν πνεύματι ἠθικῆς οἰκοδομῆς τῶν Χριστιανῶν, ἐντεῦθεν δὲ ὁ Εὐσεβισμὸς διὰ τῆς πρακτικῆς ταύτης ροπῆς προήγαγε τὴν ἐξήγησιν τῆς Γραφῆς. Διαπρεπῆς τοῦ Εὐσεβισμοῦ ἐρμηνευτῆς ἀνεδείχθη ὁ Ἰωάννης Bengel (1687-1751), ὅστις μετὰ τὸν Καλδῖνον ἐγένετο ὁ ἐπιφανέστατος τῶν διαμαρτυρομένων ἐρμηνευτῶν. Τὸ ἐξοχώτατον τῶν ἐρμηνευτικῶν ἔργων αὐτοῦ εἶναι ὁ *Opus Noti Testamenti*, ἡ πραγματεία δ' αὐτοῦ *Apparatus criticus* (1734) εἶναι τράνον δεῖγμα τῆς κριτικῆς αὐτοῦ δεινότητος καὶ τῆς εὐσυνειδησίας. Συνέστησε καὶ σχολὴν ἐν Βυρτεμβέργῃ διατηρηθεῖσαν μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος. Ὁ Εὐσεβισμὸς προσέδωκε καὶ νέαν ζωὴν εἰς τὸ κήρυγμα, θέμενος ὡς κύριον σκοπὸν αὐτοῦ νὰ καταστή ἡ Γραφή οἰκεία εἰς τοὺς ἀκροατὰς τούτου καὶ κυριαρχῶν παράγων ἐπὶ τῆς ζωῆς αὐτῶν. Ἐναρμονίσας δὲ πρὸς τὸν σκοπὸν τούτον καὶ τὴν παρηκμακυῖαν ὑπὸ τοῦ κρατήσαντος πολεμικοῦ πνεύματος Κατήχησιν ἐπέδωξε δι' αὐτῆς νὰ δημιουργῇ οὐχὶ φανατικούς ὄπαδους ὠρισμένης ὁμολογίας, ἀλλὰ πολίτας τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν. Οἱ ὄπαδοί του ἐν τούτοις, καθ' ἃ παρατηρεῖ ὁ Στεφανίδης⁽¹³⁾, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀπεμακρύνοντο τῆς ἐπισήμου Ἐκκλησίας καὶ συνήρχοντο εἰς ἰδιαίτερας παρασυνοχωρίας. Καὶ συνετέλεσε μὲν ὁ Εὐσεβισμὸς εἰς τὴν προσέγγισιν τῶν προτεσταντῶν τῶν διαφόρων ὁμολογιῶν, προῦκάλεσε ὁμῶς καὶ χαλάρωσιν τοῦ δογματικοῦ ἐνδιαφέροντος, ὑποβοηθήσας οὕτως ἀσυναίσθητως τὰς κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐκδηλωθείσας ἐντόνας ὀρθολογιστικὰς τάσεις. Παραλλήλως τὰς τάσεις ταύτας ὑπεδοθήσαν καὶ οἱ λεγόμενοι ἐν Ἀγγλίᾳ Λατιτουντιναριανοὶ (= ἄνδρες εὐρύτητος), καλλιεργήσαντες τὸ πνεῦμα τῆς ἀνοχῆς ἐν ταῖς δογματικαῖς διαφοραῖς καὶ θεολογίαν τινὰ τοῦ λογικοῦ πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν ἐκ τοῦ ἀθεϊσμοῦ ἐνστάσεων διὰ τῆς θεραπείας τῶν εἰς τὸν Πλάτωνα σπουδῶν, ἐξάραντες δὲ καὶ τὴν ἀντίληψιν περὶ θρησκείας ὡς ὀλιγώτερον μὲν δόγματος καὶ τελετουργικοῦ, περισσότερον δὲ ὡς ἐσωτερικῆς ζωῆς.

10. Νοσηιαρχικαὶ καὶ Ὀρθολογιστικαὶ τάσεις.

1. Ἦδη διὰ τῆς Ἀναγεννήσεως τοῦ 15 καὶ 16 αἰῶνος καὶ τῆς κατ' αὐτὴν ἀνακαινίσεως τῶν ἐπιστημῶν, εἶτα δὲ καὶ τῆς Φιλοσοφίας, νέον πνεῦμα ἐκράτησε παρὰ τοῖς διανοουμένοις, ὅπερ ἤρχισε νὰ ἀσκή τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τῆς θεολογικῆς σκέψεως. Ἡ Φιλοσοφία, ἥτις πρότερον ἐθεωρεῖτο ταπεινὴ τῆς Θεολογίας θεραπαινίς, ἤδη ἐτιμᾶτο ἰδιαίτερος καὶ κατελάμβανεν ἔναντι ταύτης τὴν θέσιν τῆς βασιλίσσης. Πρὸ παντὸς δὲ ἡ φιλοσοφία τοῦ Λεϊβνιτίου († 1716), ὑφ' ἣν μορφήν προεβλήθη ὑπὸ τοῦ Wolf († 1754), ἐπέδρασε σημαντικῶς καὶ ἐπὶ τῆς Θεολογίας, οὕτω δὲ καὶ ἡ μεταξὺ θεολόγων τινῶν (Beck † 1785, Endemann † 1789) υἰοθετήθη κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἡ φιλοσοφικὴ τάσις πρὸς ἐγκαθίδρυσιν συστήματός τινος φυσικῆς θρησκείας στηριζομένης ἐπὶ τῆς ἀποδείξεως, ἀνεξαρτήτου μὲν ὅλως τῆς ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως, μὴ ἀντιτιθεμένης ὁμῶς εἰς αὐτήν. Ἡ νέα αὕτη μέθοδος ἐν ἀρχῇ δὲν ὑπῆρξεν ἐχθρική πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, ἀλλὰ προεβάλλετο ὡς ἐπαρκῆς καὶ ἰκανὴ νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀλήθειαν τοῦ δόγματος καὶ νὰ παρουσιάσῃ αὐτὴν οὕτω σαφῆ, ὥστε τίποτε νὰ μὴ δύναται, ὅπως ἀντιστῆ εἰς αὐτήν. Κατέληγεν ὁμῶς εἰς τὴν Νοσηιαρχίαν καὶ ἐχωρίζετο ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια ἀπὸ τῆς πίστεως καὶ ἀπὸ τῆς ἐκ ταύτης ἀπορροεύσης νέας ἐν τῷ βίῳ ζωῆς καὶ πράξεως, ἐνῶ ἐξ ἄλλου τὸ λογικὸν ὑπερετιμᾶτο καὶ ἀνεγνωρίζετο ὡς τὸ ὑπέρτατον κριτήριον ἐν τῇ γνώσει τῆς ἀληθείας. Οὕτως ἡ λεγομένη Φυσικὴ Θεολογία, ἥτις ἐν ἀρχῇ ἐτίθετο ὡς ἀνεξάρτητός τις ἐπιστήμη παραλλήλως πρὸς τὴν ἐξ Ἀποκαλύψεως Θεολογίαν, βαθμηδὸν ἀναπτυσσομένη καὶ ἐπὶ μόνου τοῦ λογικοῦ στηριζομένη κατέκτα ὅλον ἐξοχὸν δαπάναις καὶ ἐν

(13) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 592.

παραμερισμῷ τῆς κατὰ παράδοσιν Θεολογίας καὶ ἐν τέλει ἐξήρθη ὑπὸ πολλῶν ὑπὲρ αὐτὴν. Ἐκ τῆς ἐξελίξεως ταύτης προήλθεν ὁ Δεῖσμός (Deismus) ἢ ἡ Φυσικὴ θρησκεία καὶ ὁ ταύτην διαδεξάμενος Ὁρθολογισμός, διεμορφώθη δὲ κατ' αὐτὸν καὶ ἡ Ὁρθολογιστικὴ Θεολογία.

2. Ἡ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς προόδου τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἀναπτύχθεισα νεωτέρα φιλοσοφία (Βάκων † 1626, Καρτέσιος, Λεϊβνίτιος) δεχθεῖσα τὴν μέθοδον ἐκείνων, ἐπεζήτησε κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽¹⁴⁾, ὀρμωμένη ἐκ τῆς ἀφετηρίας ὅτι ἡ ἀλήθεια ἀνεύρισκεται ἐν τῇ φύσει διὰ τοῦ νοῦ ἢ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, νὰ εὔρη πανταχοῦ τὴν ἀλήθειαν χρησιμοποιοῦσα μόνον τὸν λόγον τούτου. Οὕτως ὁ ἐκ τοῦ Ὁρθολογισμοῦ τούτου προελθὼν Δεῖσμός κατέληξε νὰ δέχεται ὡς ἀληθεῖς μόνον ἐκείνας τὰς θρησκευτικὰς ἀληθείας, εἰς τὰς ὁποίας ὁ ὀρθὸς λόγος ἐξ ἑαυτοῦ θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναχθῆ, τοιαῦτα δὲ εἶναι ἡ ὑπαρξίς τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ψυχῆς, ἡ ἀθανασία αὐτῆς, ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ ἀνταπόδοσις. Ἐπομένως αἱ λοιπαὶ ὑπὲρ λόγον καὶ ἐξ ἀποκαλύψεως ἀλήθειαι τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁποῖαι τὸ Τριαδικὸν τῆς Θεότητος, ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Λόγου, ἡ ἔνωσις τῶν δύο φύσεων ἐν τῷ Χριστῷ, τὸ ἀπολυτρωτικὸν ἔργον αὐτοῦ καὶ πᾶσαι ἐν γένει αἱ μυστηριώδεις διδασκαλίαι τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀπερρίπτοντο ὡς ψευδεῖς. Ἐπεζητεῖτο δὲ διὰ τῆς φυσικῆς ταύτης θρησκείας οὐ μόνον ἡ ἔνωσις πασῶν τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ καὶ πασῶν τῶν θρησκειῶν, μία τῶν ὁποίων ἦτο καὶ ὁ Χριστιανισμός, καὶ αἱ ὁποῖαι μετ' αὐτοῦ ἐθεωροῦντο ὡς διαφθοραὶ τῆς μιᾶς λογικῆς καὶ ἀληθοῦς θρησκείας.

3. Πατὴρ τοῦ Δεῖσμοῦ κατὰ τὸν Fisher⁽¹⁵⁾ ὑπῆρξεν ὁ λόρδος Herbert τοῦ Cherbury, ὅστις εἰς τὸ κύριον αὐτοῦ ἔργον De Religione Gentilium, περὶ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνος δημοσιευθέν, προβάλλει τέσσαρας φιλοσοφικὰς ἀρχὰς ὡς θεμέλια τῆς θρησκευτικῆς ἐρεύνης, ἤτοι τὴν ὑπαρξίαν τοῦ Θεοῦ, τὸ καθῆκον τῆς λατρείας, τὰς ὑποχρεώσεις τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς εὐσεβείας, τὸ καθῆκον τῆς μετανοίας ἐπὶ ἁμαρτίᾳ τινὶ καὶ τὴν ἐν τῷ μέλλοντι ἀνταπόδοσιν. Καὶ δὲν ἦσκει μὲν ἐν αὐτῇ πολεμικὴν κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐθεώρει ὁμως πᾶσαν ἄλλην, πλὴν τῶν ἀνωτέρω, διδασκαλίαν ὡς προελθοῦσαν ἐκ δεισιδαιμονίας ἢ ἐξ ἐπινοήσεως τῶν ἱερέων πρὸς ἐπίτευξιν τῶν ἰδίων τῶν σκοπῶν. Ὁ Ἰωάννης Toland (1669-1722) ἐξ ἑτέρου εἰς τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ Christianity not Mysterious ὑπεστήριξεν, ὅτι οὐδὲν τὸ μυστηριώδες ὑπῆρχεν ἐν τῷ πρωταρχικῷ Χριστιανισμῷ, ἐν τῷ ὁποίῳ τὰ πάντα ἦσαν προσιτὰ καὶ κατανοητὰ εἰς τὸν ἀνθρώπινον λόγον, τὰ ἀνεξερεύνητα δὲ μυστήρια παρεισήχθησαν ἐν αὐτῷ μεταγενεστέρως. Ἄλλος διακριθεὶς μεταξὺ τῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ Δεῖσμοῦ ἐν Ἀγγλίᾳ ὑπῆρξεν ὁ Ματθαῖος Tindal (1657-1733), ὅστις εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ Christianity as Old as Creation ἐπεζήτησε νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι ἡ φυσικὴ θρησκεία εἶναι ἐπαρκὴς καὶ τελεία, ὁ δὲ Χριστιανισμός, καθ' ὃ μέτρον εἶναι ἀληθής, ἀναδημοσιεύει ταύτην ὑπὸ μορφήν ἐλευθέρων παραφθορῶν.

4. Παραλλήλως ἐν τῇ Ἀγγλίᾳ πρῶτον συνεδυσάσθησαν μετὰ τοῦ Δεῖσμοῦ καὶ νέαι περὶ πολιτείας θεωρίαι, καθ' ἃς αὕτη δὲν ἦτο δημιουργημα τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ συνεπῶς οἱ ἄρχοντες δὲν ἦσαν τοιοῦτοι ἐλέω Θεῷ «ἀλλ' ἠρύοντο τὴν δύναμιν αὐτῶν ἐκ τῆς θελήσεως τοῦ Θεοῦ δι' ἄμοιβαίου συμβολαίου, τοῦ «πολιτικοῦ συμβολαίου» καὶ ὄφειλον νὰ μεριμνῶσι περὶ τῆς εὐημερίας τοῦ λαοῦ»⁽¹⁶⁾. Κύριος εἰσηγητὴς τοῦ συνδυασμοῦ τούτου ὑπῆρξεν ὁ Θωμᾶς Hobbes (1588-1679), ὅστις μεταξὺ ἄλλων συνέγραψε καὶ τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον The Leviathan ἔργον αὐτοῦ, δούς οὕτω ἀφορμὴν εἰς μεγάλας συζητήσεις καὶ εἰς τὴν συγγραφὴν πλήθους ἄλλων συγγραμμάτων. Ἐκ τῶν ἰδεῶν ταύτων κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽¹⁷⁾ εὐκόλως ἐξήχθησαν συμπεράσματα. Πᾶσα πολιτεία, μὴ ἀνταποκρινομένη πρὸς τὸ διαγραφέν πρότυπον, δεόν νὰ διορθωθῇ ὑπὸ τοῦ κυριάρχου λαοῦ, καταφεύγοντος ἐν ἀνάγκῃ καὶ εἰς ἐπανάστασιν. Ἐξ

(14) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 584.

(15) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 372.

(16) Β. Στεφανίδου, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 584.

(17) Αὐτόθ. σελ. 585.

Ἄγγλιας αἱ νέαι αὐταὶ θρησκευτικαὶ καὶ πολιτικαὶ ἰδέαι μετεδόθησαν καὶ εἰς τὴν Γαλλίαν, ὅπου ἐπεδιώχθη ἡ εὐρυτέρα διάδοσις τούτων, ἐντεῦθεν δὲ ἡ Διαφώτισις.

11. Ἡ Διαφώτισις καὶ ὁ Ὁρθολογισμός.

1. Ὁ 18ος αἰὼν εἶναι ὁ αἰὼν τῆς Διαφώτισεως. Ὅργανον δὲ ταύτης ὑπῆρξεν ἡ «Μεγάλη Ἐγκυκλοπαιδεία» (35 τόμοι καὶ ἐξῆς) ἡ ὑπὸ τῶν Diderot καὶ D' Alembert ἐκδοθεῖσα ἀπὸ τοῦ ἔτους 1751 καὶ ἐξῆς. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν οἱ Ἐγκυκλοπαιδισταὶ ἦσαν μετριοπαθεῖς ἀπέναντι τῆς θρησκείας, εἶτα ὁμῶς ἤρχισαν δριμεῖαν κατὰ τῆς Ἐκκλησίας ἐπίθεσιν, ἐπειδὴ ὁ κλῆρος ἐθεωρήθη ἀλληλέγγυος μετὰ τῶν εὐγενῶν, τῶν ὑποστηριζόντων τὸ κρατοῦν ἐν Γαλλίᾳ καθεστῶς. Τὴν ἐπίθεσιν ταύτην ἐνεκαινίασεν ὁ Βολταίρος, ὅστις ὀπαδὸς τοῦ Δείσμου ἐθεώρει ἀπαραίτητον τὴν κατασυντριβὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

2. Οὕτως ὁ κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα ἀναφανείς Ὁρθολογισμὸς ἐσημείωσε κατακτήσεις καὶ ἐπὶ τῆς θεολογικῆς ἐρεύνης, ἀντιπροσωπευτικώτερος δὲ τύπος τῶν ὀρθολογιστικῶν τούτων τάσεων καθ' ὅλην τὴν περίοδον ταύτην θὰ ἠδύνατο νὰ προβληθῇ ὁ ἀρχηγὸς τῆς λεγομένης Κριτικῆς σχολῆς Ἰωάννης S. Semler († 1791) καθηγητῆς τῆς Θεολογίας ἐν Χάλλῃ. Καὶ δὲν ἦτο μὲν οὗτος ὀρθολογιστῆς, ὡς αὐτὸς ὠμολόγει, αἱ θεωρίαι ὁμῶς αὐτοῦ μεγάλως προήγαγον τὸν Ὁρθολογισμόν. Καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ λεχθῇ περὶ τούτου, ὅτι ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ τὴν φλόγα ἐκείνην, ἣτις θὰ μετέδιδε τὸ πῦρ εἰς τὴν ἀπανταχοῦ διακεχυμένην πυρίτιδα διὰ νὰ προκληθῇ πυρκαϊά, ἣτις ἐπὶ ὀλόκληρον αἰῶνα δὲν θὰ κατεσβύετο. Τὰ κύρια σημεῖα τῆς Θεολογίας τοῦ Semler εἶναι ἡ διάκρισις θεολογίας καὶ θρησκείας καὶ αἱ προσπάθειαι του νὰ παρουσιάσῃ τὰς Ἀγίας Γραφὰς ὡς ἐχούσας τοπικὸν καὶ προσωρινὸν χαρακτήρα. Κατεπόλεμσε λοιπὸν τὴν περὶ πάντα τὰ μέρη αὐτῆς θεοπνευστίαν τῆς Γραφῆς, ὑποστηρίξας, ὅτι ἐπὶ τὸν Χριστὸν καὶ τοὺς Ἀποστόλους μεγάλην ἤσκησαν ἐπίδρασιν αἱ θεωρίαι τῶν συγχρόνων αὐτοῖς Ἰουδαίων. Ὁ Ἰωάννης Δαβίδ Michaelis († 1791) ἐξ ἄλλου, μᾶλλον ἢ ὅσον αὐτὸς συνησθάνετο διατελῶν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἀναπτυσσομένου ἀνευλαβοῦς πρὸς τὴν Ἀγίαν Γραφήν πνεύματος, ἀντιπροσωπεύει τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ ὀρθοδόξου Προτεσταντισμοῦ εἰς τὸν Ὁρθολογισμόν. Ἦττον ὀρθόδοξος τοῦ Michaelis καὶ μᾶλλον ὀρθολογιστῆς αὐτοῦ ὑπῆρξε καὶ ὁ Φρειδερίκος Γουλιέλμος Teller (1734-1804), συγγραφεὺς ἀξιολόγου λεξικοῦ τῆς Κ. Δ., ὅστις ἐθεώρει τὴν πίστιν μόνον ὡς προπαρασκευαστικὸν στάδιον διὰ τὴν γνῶσιν, ὑφ' ἣν ἔνοιαν ἐξεδέχετο ταύτην ἡ Διαφώτισις. Ὡς ἱεροκήρυξ συνεβούλευε κατὰ τὰς ἐορτὰς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους νὰ παρατρέχωνται ἡ ἱστορία καὶ τὸ δόγμα ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ παρέχωνται πρακτικὰ διδάγματα. Ἡ Σχολὴ τῆς Τυβίγγης κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, ἀκολουθοῦσα ἔτι τὰς παραδόσεις τῶν μεγάλων συντηρητικῶν θεολόγων, οἵτινες ἐν αὐτῇ διεκρίθησαν, ἦτο τὸ κυριώτερον κέντρον κατὰ τοῦ Ὁρθολογισμοῦ. Ὁ τότε μάλιστα εὐδοκίμων καθηγητῆς Χριστιανὸς Στῶρ († 1805), ὁ ὑπομηματίσας τὴν πρὸς Ἑβραίους, τὴν πρὸς Γαλάτας καὶ τὰς μικρὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου, ἀνέπτυξε μέγαν ζῆλον εἰς τὴν ὑπεράσπισιν τῆς θεοπνευστίας τῆς Γραφῆς καὶ τῆς θειότητος τοῦ Χριστιανισμοῦ, δικαίως θεωρούμενος ὡς ὁ πρωτοστατήσας ἐν τῷ κατὰ τοῦ Ὁρθολογισμοῦ ἀγῶνι. Οὗτος ὁμῶς καὶ ὁ Χριστιανὸς Στόϊντελ εἶναι οἱ τελευταῖοι συντηρητικοὶ θεολόγοι τῆς μετ' αὐτοὺς ἐκτραπέυσης εἰς τὸν Ὁρθολογισμὸν Σχολῆς τῆς Τυβίγγης.

3. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοιούτων ἀρχῶν ἐπόμενον ἦτο καὶ τὸ κήρυγμα νὰ ἐπηρεασθῇ σοβαρῶς παραμεριζομένων τῶν δογματικῶν ἀληθειῶν καὶ τονιζομένων μόνων τῶν ἀληθειῶν τῶν προσιτῶν εἰς τὸ λογικόν. Ἡ φυσικὴ θρησκεία ὡς τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἡ ἠθικὴ ὡς ἡ οὐσία τῆς φυσικῆς θρησκείας ταῦτα μετ' ἐμφάσεως πολλῆς ἀπετέλουν τὰ προσφιλέθματα τῶν κατὰ τὰς νέας ταύτας τάσεις δημιουργηθέντων ἱεροκηρύκων. Οὕτω

τὸ κήρυγμα ἀπεστερήθη τοῦ ἐκ τῆς θείας ἀποκαλύψεως κύρους αὐτοῦ, τὸ περιεχόμενον δέ, ὅπερ ἤδη προσέλαβεν, ἀπετέλει τὴν κυριωτέραν ἀδυναμίαν αὐτοῦ. Ὁ Χριστιανισμὸς του εἶχε διαλυθῆ, ἡ ἀρχὴ δὲ τοῦ ὠφελιμισμού ἐκυριάρχησεν ἐν τῷ ἄμβωνι. Καὶ καθ' ἃ σημειοὶ ὁ van Oosterzee⁽¹⁸⁾ διαρκούντος τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος «ἐνεφανίζοντο ἐπὶ τοῦ ἄμβωνος γεωργικῆς φύσεως λόγοι περὶ ἀγρῶν, περὶ διατροφῆς μεταξοσκωλήκων, περὶ ἐμβολιασμοῦ». Δὲν ἔλειψαν ἐν τούτοις καὶ ἀξιωμαθὲν ἄνθρωποι ἐκπρόσωποι τοῦ κηρύγματος, οἵτι ὁ Ἰωσήφ Butler (1692-1752), Ἰσαὰκ Watts (1674-1749) καὶ Φίλιππος Doddridge (1702-1751) ἐν Ἀγγλίᾳ, ὁ Ἰωάννης Mosheim (1693-1755), ὁ Ἰωάννης Rambach (1693-1735), ὁ Ἰωάννης Herder (1744-1803) καὶ ὁ Frank Volkmar von Reinhard (1753-1812) ἐν Γερμανίᾳ.

12. Ρωμαιοκαθολικὴ Θεολογία.

1. Ὡς πρὸς τὴν ρωμαιοκαθολικὴν Θεολογίαν αὐτοὶ οὗτοι οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ⁽¹⁹⁾ ἀναγνωρίζουν, ὅτι ἡ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος μέχρι τῆς συνόδου τοῦ Βατικανοῦ (1869) ἐποχὴ χαρακτηρίζεται ὑπὸ σοβαρᾶς πτωχείας τῆς σχολαστικῆς Θεολογίας καὶ ἐξασθενήσεως σημαντικῆς καὶ αὐτῆς τῆς Θετικῆς Θεολογίας. Ἡ παρακμὴ δὲ αὕτη ὀφείλεται ἐξ ἑνὸς μὲν εἰς τὴν ἐρήμωσιν τὴν προκληθεῖσαν ἀπὸ τὰ νέα φιλοσοφικὰ συστήματα ἀπὸ τοῦ Καρτεσιανισμοῦ μέχρι τοῦ Καντισμοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν πλανῶν τοῦ Ἰανсениσμοῦ, τοῦ Γαλλικανισμοῦ, ἐνίοτε δὲ καὶ τοῦ Ὀρθολογισμοῦ, κατὰ τοῦ ὁποίου παρὰ ταῦτα τὸ κύρος τῆς Ρώμης ὑψοῦτο ἰσχυρὸν προτεϊχισμα, παρεμποδίζον αὐτόν, ἵνα κατακλύσῃ καὶ τὴν ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν. Πάντως ὁμοίως ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ὡς σημειοὶ ὁ Στεφανίδης⁽²⁰⁾, ἡ κατὰ τῆς σχολαστικῆς Θεολογίας ἀντίδρασις κατέστη ἰσχυροτέρα, προϊσταμένη δὲ τῆς ἀντιδράσεως ταύτης οἱ Βενεδικτῖνοι τῆς νοτίου Γερμανίας μὲ κέντρον τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Σαλτσβούργου. Κυρίως κατὰ τὴν περίοδον ταύτην οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ ἐσημείωσαν σοβαρὰν κίνησιν εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Πρακτικῶν τῶν ἱερῶν Συνόδων. Ἀξιοσημείωτοι τῶν ἐπιμεληθέντων τοιαύτας ἐκδόσεις εἶναι ὁ Ἰωάννης Χαρδουίνος († 1729), ὁ Ἰωάννης Mansi († 1769) ἐπίσκοπος τῆς ἐν Ἰταλίᾳ πόλεως Λούκκας καὶ ὁ Βερνάρδος Montfaucon († 1741). Ἄλλαι ἐκδόσεις Ἑλλήνων κλασσικῶν καὶ Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἐγένοντο καὶ προηγουμένως καὶ μετὰ ταῦτα, γνωστοτέρα δὲ εἶναι ἡ τοῦ Ἰακώβου Migne († 1844). Ἐξ ἄλλου ἡ ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ἀρξαμένη θεραπεία τῶν ἱστορικῶν μελετῶν καὶ ἐρευνῶν, τῶν ὁποίων εἰσηγητὴς πρὸς πολεμικοὺς σκοποὺς κατὰ τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἐγένετο ὁ ἐν Ρώμῃ Καίσαρ Βαρώνιος ἐκδότης τοῦ Annales Ecclesiastici (δῶδεκα τόμοι 1588 καὶ ἐξῆς), ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος παρημελήθη καὶ διεκόπη⁽²¹⁾. Ὡς πρὸς δὲ τὸ κήρυγμα εἶναι ἀληθές, ὅτι τοῦτο δὲν ἐδέχθη σοβαρὰν ἐπίδρασιν ἐκ τῆς Διαφωτίσεως καὶ τῶν λοιπῶν ὀρθολογιστικῶν τάσεων, ἐνῶ ἐν Γερμανίᾳ ὁ ρωμαιοκαθολικὸς ἄμβων ἐδείχθη δύσκαμπτος καὶ ἐναντι τῶν ἐπιδράσεων ἐκ τῶν λαμπρῶν ἐκκλησιαστικῶν ρητόρων τῆς Γαλλίας, ὅπου ἐκτὸς τοῦ κατὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος τούτου († 1742) ἀποθανόντος Massillon ὑπῆρχον καὶ ἄλλοι μετριώτεροι τούτου σύγχρονοὶ τοῦ ἀκμάζοντες ἱεροκήρυκες.

13. Ἡ Ὀρθολογιστικὴ Θεολογία κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα.

1. Ἡ ἐμφάνισις τοῦ Καντιῦ († 1804) καὶ τῶν ὁπαδῶν αὐτοῦ, ἐχομένων τοῦ Ἀγνωστικισμοῦ συνετέλεσεν, ἵνα ὁ Ὀρθολογισμὸς κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα προσλάβῃ ἐπιστημονικώτερον χαρακτήρα καὶ συμφώνως πρὸς τὴν περὶ πρα-

(18) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 124.

(19) Πρὸς Ε. Dublanchy ἐν Dict. de Theol. Cathol. τόμ. IV στήλη 1567.

(20) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 629.

(21) Αὐτόθ. σελ. 628.

κτικού λόγου θεωρίαν τοῦ Καντίου, κατὰ τὴν ὁποίαν προεβάλλετο πρὸ παντὸς ἄλλου ἢ ἀρετὴ καὶ αἱ ἀμοιβαί αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐν κρείττονί τινι ζωῇ, τὸ σύνολον τῆς Θεολογίας συνεπτύχθη εἰς τὴν τριλογίαν Θεός, ἀρετὴ, ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Τὸ Εὐαγγέλιον οὕτως ἀπέβη ὁ ὕψιστος ἠθικὸς νόμος, ὁ Χριστὸς τὸ ἀμεμπτον ἰδανικόν, οὐχὶ ὁμῶς καὶ ὁ φύσει καὶ οὐσίᾳ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ἡ δὲ Ἐκκλησία τὸ δραστικὸν ὄργανον πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἠθικῆς τάξεως. Οἱ καθαρῶς Καντιανοὶ θεολόγοι δὲν ὑπῆρξαν πολλοί, μεταξὺ δὲ αὐτῶν συγκαταλέγεται καὶ ὁ Von Ammon († 1849). Ὡς ἐκπρόσωπος ἐν τῇ Δογματικῇ τῆς οὕτως ἀναπτυχθείσης Ὀρθολογιστικῆς Θεολογίας θὰ ἠδύνατο νὰ προβληθῇ ὁ καθηγητὴς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Χάλλης Ἰούλιος Vegscheider (1771-1848), ὅστις συνέγραψε λατινιστὶ τὴν κατ' ἐξοχὴν ὀρθολογιστικὴν δογματικὴν. Ἐν ταύτῃ οὗτος ἀποκλείων πᾶν τὸ ὑπερφυσικὸν ὑπεστήριξεν, ὅτι ἢ περὶ τῶν δογμάτων τῆς πίστεως ἐκκλησιαστικὴ ἀντίληψις δὲν ἀνταπεκρίνετο πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον. Ἀποστερών δὲ πάσης Θεοπνευστίας τοὺς ἱεροὺς τῆς Βίβλου συγγραφεῖς διετείνετο, ὅτι οὗτοι ἔγραψαν κατὰ τὰς προκαταλήψεις καὶ δεισιδαιμονίας τῶν συγχρόνων των, ἐντεύθεν δὲ παρεισήχθησαν εἰς τὰ ἱερὰ βιβλία αἱ περὶ θαυμάτων, ἀγγέλων, δαιμόνων, προπατορικῆς ἀμαρτίας ἀφηγήσεις καὶ διδασκαλίας. Ἔδει συνεπῶς νὰ ἐξοβελισθῶσιν ἀπὸ τῆς Γραφῆς πάντα ταῦτα, ὅτε ἡ ἀποκαθαρθεῖσα οὕτω Βίβλος παρουσιάζεται σύμφωνος πρὸς τὰς ὀρθολογιστικὰς ἀντιλήψεις. Κατὰ τὰς ἀντιλήψεις τοῦ ταύτας ἀνεσχημάτιζεν οὗτος καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ προσώπου τοῦ Κυρίου, ὁ ὁποῖος κατ' αὐτὸν ἦτο ἀπλῶς ὁ μεγαλύτερος ἀπεσταλμένος τοῦ Θεοῦ, ὁ δούς ὑπέροχον παράδειγμα εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἰδρύσας τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Ὄριζε δὲ τὴν οὐσίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ἐξῆς: Πεποίθησις καὶ ἀφοσίωσις εἰς τὸν Θεόν, ἠθικὴ διάθεσις καὶ ἠθικὸς βίος⁽²²⁾.

2. Διαδόχτος ἐκπρόσωπος τοῦ Ὀρθολογισμοῦ ἐν τῇ Ἐξηγήσει κατέστη ὁ Ἑρρίκος Paulus (1761-1848), καθηγητὴς ἐν Αἰδελβέργῃ, συγγραφεὺς ὑπομνήματος εἰς τὴν Κ. Δ. (1800-1804), καθὼς καὶ βίου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Οὗτος κατανοήσας ἐπαρκῶς, ὅτι ἀπετέλει παράδοξον ἀντίφασιν νὰ θεωρῆται ὁ Ἰησοῦς ἐξ ἑνὸς μὲν ὡς ὁ εὐγενέστερος τῶν ἠθικῶν διδασκάλων καὶ παιδαγωγῶν τῆς ἀνθρωπότητος, ἐξ ἑτέρου δὲ καὶ ἐπιδέξιός θυμαστοποιὸς καὶ ἀγύρτης, δὲν ἀρνεῖται μὲν τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα τῶν γεγονότων, ἀτινα ἐν τῇ Εὐαγγελικῇ ἱστορίᾳ ἐμφανίζονται ὡς θαύματα, ζητεῖ ὁμῶς νὰ ἐξηγήσῃ ταῦτα φυσικῶς. Ἐδέχετο δηλαδὴ ταῦτα ὡς παρεξηγηθέντα ὑπὸ τῶν μαθητῶν φυσικὰ γεγονότα. Οὕτω π.χ. τὸν ἐπὶ τῆς θαλάσσης περίπτωτον τοῦ Ἰησοῦ ἐξήγησε διὰ πλάνης τῶν μαθητῶν, ἐκλαβόντων λόγῳ ὁμίχλης τὸν ἐπὶ τῆς ὄχθης καὶ ἐδάφους στερεοῦ βαδίζοντα Ἰησοῦν ὡς φάντασμα, ἀπὸ τῆς ὄχθης δὲ τείναντα τὴν χεῖρα πρὸς τὸν σπεύσαντα εἰς συνάντησιν αὐτοῦ Πέτρον καὶ ἀνελκύσαντα αὐτὸν καταβυθιζόμενον. Ὡς πρὸς δὲ τὰς νεκραναστάσεις ἐξήγει ταύτας ἀποδίδων αὐτάς εἰς ἐντόνους συστάσεις τοῦ Χριστοῦ ὅπως μὴ θάπτωσι τοὺς νεκροὺς των ἀμέσως πρὸς προφύλαξιν αὐτῶν ἀπὸ τῶν νεκροφανειῶν. Εἰς τοιαύτην δὲ νεκροφάνειαν ἀπέδιδε καὶ τὴν ἀνάστασιν τῆς θυγατρὸς τοῦ Ἰαεῖρου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἰδίαν ἀνάστασιν τοῦ Ἰησοῦ εἰς βαθεῖαν λιποθυμίαν διατελοῦντος, ὅτε ἐτέθη ἐν τῷ τάφῳ. Κατὰ τὸν ὀρθολογιστὴν Schweitzer⁽²³⁾ κατὰ τῶν ἐξηγήσεων τούτων «κατήνεγκε τὸ θανάσιμον πλήγμα αὐτὸς ὁ Strauss» χαρακτηρίσας τὴν «μέθοδον αὐτοῦ ἑλλιπῆ, ἐπειδὴ ὁ Paulus δὲν παραμένει πιθανὸς παρὰ δαπάναις τῶν εὐαγγελιστῶν» καὶ ἐπὶ πλεόν παρουσιάζει «τὸν Ἰησοῦν ἀνεχόμενον νὰ ἐκλαμβάνωσιν οἱ ἄλλοι ὡς θαύματα γεγονότα, ἐξ ἀφορμῆς τῶν ὁποίων θὰ ὄφειλε νὰ διαμαρτυρηθῇ κατὰ τῆς δεισιδαίμονος πίστεως». Ὁ Κάρολος Hase⁽²⁴⁾ ἐξ ἄλλου χαρακτηρί-

(22) Πρὸβλ. Στεφανίδου ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 616 καὶ Fisher ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 500.

(23) Von Reimarus zu Wrede; eine Geschichte der Leben Jesu Forschung, 1906 σελ. 56. (24) Geschichte Jesu β' ἐκδ. σελ. 154.

ζων τὰς βεβιασμένας ταύτας ἐξηγήσεις τοῦ Paulus παρατηρεῖ, ὅτι οὗτος ἠδυνήθη νὰ ἐπινοήσῃ αὐτὰς «ἀναγινώσκων συνεχῶς μεταξὺ τῶν γραμμῶν» τῶν Εὐαγγελίων καὶ παραμερίζων τὴν φυσικὴν ἔννοιαν τοῦ κειμένου. Τέλος ὁ Ἐλβετὸς θεολόγος Ἰωάννης Λαθατέρ († 1801), ὠνόμασε τὴν φυσικὴν ταύτην ἐξήγησιν «φιλολογικὴν ταχυδακτυλογραφίαν»⁽²⁵⁾.

3. Κατὰ τοῦ Ὁρθολογισμοῦ ἀπετάχθη κατ' ἀρχὰς ἡ Ὑπερφυσιοκρατία (Supranaturalismus), ἥτις ὁμως δέον νὰ διακρίνηται τῆς παλαιᾶς ὀρθοδόξου ἐκκλησιαστικῆς πίστεως, διότι ἀνεγνώριζε μὲν τὴν Ὑπερφυσικὴν θεῖαν ἀποκάλυψιν καὶ τὸν ὑπερφυσικὸν χαρακτήρα τῶν θαυμάτων τοῦ Κυρίου, ἐτόνιζεν ὁμως εἰς βάρος τῶν δογμάτων τὴν πρακτικὴν ἀξίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἐζήτει ὡς πρὸς τὴν Δογματικὴν νὰ περιορίζηται εἰς τὰς συγχρόνους ἐκθέσεις τῆς Γραφῆς, υἱοθετήσασα ἐν τινι μέτρῳ τὸν Ἀγνωστικισμὸν τοῦ Καντίου⁽²⁶⁾.

14. Ὁ Schleiermacher καὶ ἡ Θεολογία αὐτοῦ.

1. Πλήγμα σοβαρώτατον κατὰ τοῦ Ὁρθολογισμοῦ κατήνεγκεν ὁ Φρειδερίκος Schleiermacher (1768-1834). Καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου, ὑπῆρξε συγχρόνως καὶ μέγας φιλόσοφος, ὑπερέχων πάντων τῶν συγχρόνων αὐτοῦ κατὰ τὴν διαλεκτικὴν καὶ θεωρητικὴν δεξιότητα. Ἡ μετάφρασις τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνος, τὴν ὁποίαν συνετέλεσεν, εἶναι ἀρκετὴ νὰ ἀποδείξῃ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ εἰς τὰς μεταφυσικὰς ἐρεῦνας καὶ σπουδὰς. Ἀναμεμιγμένως μετ' ἰσχυρὰς χριστιανικῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τῆς σκέψεώς του παρουσιάζεται καὶ ἐπηρεασμὸς τις, ἐνωρὶς ἀσκηθεὶς ἐπ' αὐτοῦ ἐκ τῶν θεωριῶν τοῦ Σπινόζαι. Καὶ δὲν διέρρηξε μὲν πᾶσαν σχέσιν πρὸς τὸν Ὁρθολογισμὸν, ἀλλὰ συμπληρώσας ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τοῦ ἱστορικοῦ πνεύματος εἰς τὴν Θεολογίαν τὸ ἔργον τῶν προδρόμων αὐτοῦ Mosheim († 1755) καὶ Semler θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ αὐτὸς ὡς εἰς τῶν σπουδαιότερων ἰδρυτῶν τῆς «κριτικῆς Θεολογίας». Ὁ Schleiermacher κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽²⁷⁾ ἐχώρισε τὴν Θεολογίαν ἀπὸ τῆς θρησκείας, χαρακτηρίσας τὴν μὲν θρησκείαν ὡς θεῖαν, τὴν δὲ Θεολογίαν ὡς ἀνθρωπίνην, πλησιάζσας οὕτως αὐτὴν πρὸς τὰς ἄλλας ἐπιστήμας, μάλιστα τὰς ἱστορικὰς, καὶ κατοχυρώσας τὰ δικαιώματα καὶ τὴν ἐλευθερίαν αὐτῆς, ὅπως χρησιμοποιοῦν τὰ μέσα καὶ τὰς μεθόδους, τὰς ὁποίας καὶ αἱ ἄλλαι ἐπιστήμαι μεταχειρίζονται, ἥτοι τὴν φιλολογικὴν, τὴν ἱστορικὴν κριτικὴν καὶ τὴν γενετικὴν μέθοδον. Ἀναλαβὼν δὲ νὰ δείξῃ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κρατοῦσης τότε καντιανῆς φιλοσοφίας, ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ ἰδρυθῇ χριστιανικὴ Θεολογία, ἐθύσασα μὲν πολλὰ στοιχεῖα αὐτῆς, διέσωσεν ὁμως ὅ,τι ἐνόμιζε δυνατὸν νὰ διασωθῇ καὶ ἐξησφάλισεν οὕτως εἰς τὴν Θεολογίαν θέσιν μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν, κινήσας ὑπὲρ αὐτῆς ὡς ἐπιστήμης τὸ ἐνδιαφέρον τῶν διανοουμένων τῆς ἐποχῆς του.

2. Ἐν περιληπτικῷ τινι σχεδιαγράμματι ὁ Fisher⁽²⁸⁾ ἐκθέτει τὸ σύστημα τοῦ Schleiermacher ὡς ἐξῆς: Ἡ θρησκεία εἶναι ἐλευθέρᾳ ἀπὸ πάσης δουλείας εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ κέκτηται ἰδίαν ἀνεξάρτητον βάσιν. Κεντρικὴ θέσις ἐν αὐτῇ παρέχεται εἰς τὸν Χριστόν, οὗτινος ἡ ἐπίδρασις καὶ ἡ σχέσις πρὸς τοὺς μαθητὰς του χαρακτηρίζεται ὑπ' αὐτοῦ ὡς βαθεῖα καὶ ἰσχυρά, δὲν διστάζει δὲ νὰ καλέσῃ αὐτὴν καὶ μυστικὴν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ὑπὸ τῶν ὀρθολογιστῶν περιγραφὰς ταύτης. Ἐν τούτοις ἡ Θεολογία τοῦ Schleiermacher εἶναι σύστημά τι τοιοῦτον, ὥστε ἀδυνατεῖ τις ἂν πρέπη νὰ καλέσῃ αὐτὸ Χριστιανισμὸν ζυμωμένον μετὰ πανθεισμοῦ ἢ ἂν ἐνδείκνυται νὰ χαρακτηρίσῃ τοῦτο Πανθεισμὸν ζυμωμένον μετὰ Χριστιανισμοῦ. Κατὰ ἀλήθειαν ἀποτελεῖ

(25) Παρὰ Β. Στεφανίδην ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 616

(26) Van Oosterzee Christian Dogmatics, transl. Watson and Evans 1891 σελ. 46.

(27) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 616

(28) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 510.

μίγμά τι ἐξ ἀμφοτέρων, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀμφότερα ἔχουσι κονιορτοποιηθῆ καὶ οὕτως ἐξ ὀλοκλήρου πάλιν ἀναμιχθῆ, ὥστε νὰ μὴ εἶναι εὐκόλον νὰ διακρίνη τις ταῦτα κεχωρισμένως. Ἐν τῇ περὶ Θεοῦ ἐννοίᾳ ἡ ὑπερβατικότης αὐτοῦ θυσιάζεται ἀπορροφουμένη ὑπὸ τοῦ ἐμμόνου αὐτοῦ ἐν τῷ κόσμῳ. Καὶ δὲν τονίζεται μὲν ἐπαρκῶς ἡ προσωπικότης αὐτοῦ, πάντως ὁμως διαφέρει τῆς ἀντιλήψεως καὶ τῆς ἐκδοχῆς τοῦ Σπινόζα, καθ' ὅσον προβάλλεται ὡς ἡ ἰδέα ζωῆς καὶ δραστηκῆς ἐνεργείας.

3. Λεπτομερέστερον ἢ Δογματικὴ κατὰ τὸν Schleiermacher εἶναι θεολογικὴ ἐπιστήμη σχετιζομένη πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, ἥτις εἶναι κοινῶν βασιζομένη ἐπὶ τῆς θρησκείας, ἀποτελούσης δεσμὸν ἐνώσεως ἐν αὐτῇ. Ἐδρα τῆς θρησκείας εἶναι τὸ συναίσθημα, ὅπερ ἐμφυῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ εἶναι διπλοῦν, ἥτοι συναίσθημα ἐξαρτήσεως τοῦ Χριστιανοῦ ἐξ ἐνὸς μὲν ἐκ τοῦ σύμπαντος, ἐξ ἐτέρου δὲ ἐξαρτήσεως αὐτοῦ τε καὶ τοῦ σύμπαντος ἐκ τοῦ Θεοῦ· σχετικῆς δηλαδὴ καὶ ἀπολύτου ἐξαρτήσεως συναίσθημα. Εἰς τὴν πρέπουσαν δὲ σχέσιν τῶν δύο τούτων συναισθημάτων, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἐξάρτησις κυριαρχεῖ καὶ καθορίζει τὴν ἀπὸ τοῦ κόσμου ἐξάρτησιν, συνίσταται ἡ θρησκεία, ἡ ἐγγενῶσα ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τὴν συνείδησιν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν συνείδησιν τοῦ κόσμου. Ἐνεκα τούτου δὲ οὐδεμίᾳ ἀνάγκῃ παρουσιάζεται ἀποδείξεως τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Ἡ Χριστιανικὴ δὲ θρησκεία δημιουργεῖ τὴν συνείδησιν τῆς σχέσεως πρὸς τὸν Χριστὸν ὡς ἰδρυτὴν ταύτης καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἐκ τῆς σχέσεως ταύτης δημιουργουμένων ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ Χριστιανοῦ. Οὕτως ἡ βῆσις τῆς Θεολογίας τοῦ Schleiermacher εἶναι καθαρῶς ἀνθρωποκεντρικὴ, καθ' ὅσον αὐτὴ στηρίζεται ἐπὶ τῶν θρησκευτικῶν συναισθημάτων τοῦ Χριστιανοῦ, καὶ οὐχὶ ἐπὶ τῆς ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως ὡς ἡ θεοκεντρικὴ Θεολογία.

4. Οὐχὶ ἡ δημιουργία, τὴν ὁποίαν ὁ Schleiermacher ἐξεδέχετο αἰώνιαν, (διότι ὁ Θεὸς δὲν ἔχει σχέσιν τινὰ πρὸς τὸν χρόνον), ἀλλ' ἡ πρόνοια τοῦ Θεοῦ ἐμπερικλείεται εἰς τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα. Τὸ μόνον δὲ ἰδίωμα, τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Θεὸν ὑπ' αὐτοῦ εἶναι ἡ πρωταρχικὴ αἰτιώδης ἐνέργεια. Εἶναι ὁ Θεὸς ἡ ἔμμονος αἰτία τοῦ κόσμου καὶ ἡ παντοδυναμία του σημαίνει μόνον, ὅτι πᾶσαι αἰ ἐπὶ μέρους αἰτίαι, ὡς ἐκδηλώσεις δυνάμεως, δέον νὰ ἀναφέρωνται εἰς αὐτόν. Ἡ παγγνωσία δὲ τοῦ Θεοῦ σημαίνει μόνον ὅτι ἡ ἐνέργειά του εἶναι ζῶσα δύναμις.

5. Τὴν ἀμαρτίαν ἐξελάμβανεν ὡς κυριαρχίαν τῆς σαρκὸς ἐπὶ τοῦ πνεύματος, κοινήν εἰς ὅλον τὸ ἀνθρώπινον γένος καὶ φυσικὴν κατάστασιν αὐτοῦ ἐξ ἀρχῆς, εἰς τὴν ὁποίαν διετέλει καὶ αὐτὸς ὁ Ἀδάμ, ὅστις οὕτω δὲν ἐξέπεσεν οὐδὲ ἐγένετο πηγὴ προπατορικοῦ ἀμαρτήματος εἰς τοὺς ἀπογόνους του. Τὸν Χριστὸν δέχεται μὲν ὡς Σωτῆρα τῶν ἀνθρώπων, οὐχὶ ὁμως καὶ ὡς ἐνανθρωπήσαντα Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ὡς τὸν ἀναμάρτητον ἄνθρωπον, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ Θεὸς ὑπάρχει ἐν ἰδιαζούσῃ ἐννοίᾳ καὶ ὅστις ἔχει μὲν τέλειον τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα ὡς ἐξαρτήσεως αὐτοῦ ἐκ τοῦ Θεοῦ, οὐχὶ ὁμως καὶ τὸ ἕτερον θρησκευτικὸν συναίσθημα τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, τῶν συναισθανομένων ἑαυτοὺς ἐνόχους καὶ ἔχοντας ἀνάγκην ἀπολυτρώσεως ἐκ τῆς ἀμαρτίας, διότι αὐτὸς ἦτο ἀναμάρτητος. Ἀπορρίπτων δὲ πᾶν ὑπερφυσικὸν ἐθεώρει ὅτι εἶναι περιττὰ αἰ ἀποδείξεις ἐκ θαυμάτων, προφητικῶν καὶ θεοπνεύστων βιβλίων, τοῦ Θεοῦ συντηροῦντος καὶ κυβερνῶντος τὸν κόσμον διὰ τῶν φυσικῶν νόμων. Ἡ σωτηρία ἐξ ἄλλου τῶν ἀνθρώπων διὰ τῆς συνδέσεως αὐτῶν μετὰ τοῦ Χριστοῦ διὰ τῆς πίστεως, βασιίζεται οὐχὶ ἐπὶ ἐπιδράσεως τοῦ Χριστοῦ ὡς ἐξιλαστηρίου θύματος ἐπὶ τοῦ Θεοῦ. Ὁ θάνατος τοῦ Χριστοῦ διαπιστοῖ μόνον τὴν ἐμμονὴν αὐτοῦ εἰς τὸ καθῆκον καὶ ὑπῆρξεν ἀναγκαῖος πρῶτον μὲν ὡς ἐνσωματώσεων τὴν ἀφοσίωσιν αὐτοῦ πρὸς ἴδρυσιν τῆς νέας του βασιλείας, δεύτερον δὲ ὡς ἐμφαινῶν τὴν ἀγάπην αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἀμαρτωλοὺς. Ἡ σωτηρία τῶν ἀνθρώπων ἐπιτυγχάνεται ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ δι' ἐπιδράσεως αὐτοῦ ἐπ' αὐτῶν καθ' ὃν τρόπον ὁ εἰς ἄνθρωπος ἐπιδρᾷ ἐπὶ τοῦ ἄλλου. Ὁ Χριστὸς ἀνα-

παράγει ἐν τοῖς ἀνθρώποις τὴν τελείαν θρησκευτικὴν ζωὴν αὐτοῦ. Ἡ ὑπερφυσικὴ γέννησις αὐτοῦ, ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ἀνάληψις του καὶ ἡ μέλλουσα παρουσία του οὐδὲν προσθέτουσιν εἰς τὴν ἀξίαν αὐτοῦ, ἀντιμετωπίζονται δὲ ὑπὸ τοῦ Schleiermacher κατὰ τὰς περὶ θαυμάτων ἀντιλήψεις του. Τέλος θέλων νὰ τηρήσῃ τὴν ἀπόλυτον ἐνότητα τοῦ Θεοῦ, ἠρνεῖτο τὴν τριαδικότητα αὐτοῦ δεχόμενος μόνον κατὰ τὸν αἰρετικὸν Σαβέλλιον τριπλὴν ἀποκάλυψιν αὐτοῦ, ἥτοι ἐν τῷ δημιουργηθέντι ἐν γένει κόσμῳ, ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐν τῷ πνεύματι τῆς χριστιανικῆς κοινότητος. Οὕτω κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽²⁹⁾ ὁ Schleiermacher ἐν πολλοῖς ἀπεμακρύνετο τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας καὶ συνηγοροῦτο πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν δογματικὴν. Καθὼς δὲ προσθέτει ὁ Fisher⁽³⁰⁾, ἔταμεν ὁδὸν ἀπάγουσαν τοῦ ἡθικοῦ Ὀρθολογισμοῦ καὶ ἄγουσαν πρὸς ζωντανότεραν ἀντίληψιν τῆς θρησκείας καὶ τοῦ Εὐαγγελίου, γενόμενος ἰδρυτὴς τῆς σχολῆς τῆς φιλελευθέρας Εὐαγγελικῆς Θεολογίας.

15. Ἡ Σχολὴ τῆς Τυβίγγης.

1. Τὴν καντιανὴν φιλοσοφίαν ἐφήρμοσαν ἐπὶ τῆς Θεολογίας πιστότερον μετ' ἐπιδράσεως ἰσχυρᾶς ἐκ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἑγέλου οἱ περὶ τὴν σχολὴν τῆς Τυβίγγης, ἧτις ἤδη ἀπὸ συντηρητικῆς ἀπέβη ἄκρως φιλελευτέρα, προσαγαγούσα μὲν τὸ ἱστορικὸν πνεῦμα ἐν ταῖς θεολογικαῖς ἐρεῦναις, περιορίσασα δὲ μὲχρι σχεδὸν ἐξαφανίσεως τὴν χριστιανικὴν δογματικὴν. Ἦτο δὲ ἐπόμενον τοῦτο, ἐφ' ὅσον ὁ μὲν Κάντιος εἰσηγεῖτο ὡς πρὸς τὰς ἀληθείας τῆς ὑπερφυσικῆς Ἀποκαλύψεως τὸν Ἀγνωστικισμόν, ὁ δὲ Ἑγελος κατὰ πανθεϊζούσας ἰδέας μορφώσας τὸ σύστημα αὐτοῦ ἐξεδέχετο τὸν κόσμον ὡς ἐξέλιξιν τῆς «ἀπολύτου ἰδέας», συντελουμένην διὰ τῆς ἐνώσεως τῶν ἀντιθέσεων κατὰ τὸ σχῆμα θέσις, ἀντίθεσις, σύνθεσις.

2. Ἀρχηγὸς τῆς εἰς ἄκρως ὀρθολογιστικὰς ὑπερβολὰς ἐκκλινάσης σχολῆς τῆς Τυβίγγης ὑπῆρξεν ὁ καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου αὐτῆς Φερδινάνδος Baug (1792-1860), οὗτινος τὰ κυριώτερα συγγράμματα εἶναι «ὁ Παῦλος» καὶ ἡ εἰς πέντε τόμους Ἑκκλησιαστικὴ ἱστορία αὐτοῦ. Οὗτος εἰσήγαγε τὴν ἰδέαν τῆς ἐξελίξεως εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν παραλαβὼν ταύτην παρὰ τοῦ Ἑγέλου. Ὑπεστήριξε δηλαδὴ ὅτι ἐν τῇ πορείᾳ τῆς ἐξελίξεως, ἧτις ἀποκλείει ὀπισθοδρομικὰς κινήσεις συντελουμένη ὑπὸ ἀναγκαῖόν τινα νόμον, ἡ θέσις συνεπάγεται τὴν ἀντίθεσιν καὶ ἐκ τῆς τελευταίας ταύτης γενᾶται ὡς ἀνωτέρα τις ἐνότης ἢ σύνθεσις. Καὶ προήγαγε μὲν ὁ Baug τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν, ἐφ' ὅσον δὲ μὲν ὡρμάτο ἐκ πανθεϊστικῶν προϋποθέσεων κατέληξεν εἰς πλημμελὴ καὶ πεπλανημένα, ἤκιστα δὲ καὶ ἐπὶ τῆς ἱστορίας βασιζόμενα συμπεράσματα. Ὁ Baug δηλαδὴ ἐγένετο εἰσηγητὴς τῆς θεωρίας τῶν μερίδων ἢ κομμάτων ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑκκλησίᾳ, ἐπιζητήσας διὰ μεθόδου ἱστορικῆς νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ φυσικὴν ὁδὸν ἐξέλιξιν, μηδὲν τὸ ὑπερφυσικὸν ἐνέχουσας. Ἀναγνώσας τὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης ὑπὸ τὸ ὀμιχλῶδες φῶς τῶν ψευδοκλημεντίων ὑπεστήριξε, ὅτι τὴν θέσιν τοῦ Ἑγέλου ἐδημιούργησε μερὶς τις προσκεκολλημένη εἰς τὸν Πέτρον, ἧτις ἐκλήθη ὑπ' αὐτοῦ Πετριανισμός, ἐξ ἧς προεκλήθη ἡ ἀντίθεσις, ἢ ὑπὸ τῆς μερίδος τοῦ Παύλου ἢ τοῦ Παυλιανισμοῦ γεννηθεῖσα, ἐκ τούτων δὲ προήλθεν εἴτα ἡ σύνθεσις, ἥτοι ἡ συνδιαλλαγή τῶν δύο τούτων μερίδων. Ἐντεῦθεν κατέληξεν εἰς πλημμελὴ συμπεράσματα ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸν τοῦ χρόνου τῆς συγγραφῆς τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης, ὡς παλαιότερον μὲν θεωρήσας τὴν Ἀποκάλυψιν, συγγραφείσαν πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ Πετριανισμοῦ, μετ' αὐτὴν δὲ τὰς τέσσαρας μείζονας ἐπιστολάς τοῦ Παύλου (πρὸς Ῥωμαίους, δύο πρὸς Κορινθίους, Γαλάτας), καὶ τὰ λοιπὰ βιβλία τῆς Κ. Δ. τοποθετή-

(29) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 618.

(30) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 512.

σας εἰς τὰ μέσα τοῦ δευτέρου αἰῶνος, μὴ ἐξαιρουμένων μὴδ' αὐτῶν τῶν Εὐ-
αγγελίων. Μετὰ τὴν ἐπελθούσαν συνδιαλλαγὴν καὶ σύνθεσιν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ
Ἐκκλησίᾳ ἐπῆλθε πάλιν κατὰ τὴν Ἐγγέλιον διαλεκτικὴν διάσπασις, ἥτοι ἡ
ἀρχαία καθολικὴ Ἐκκλησία τοῦ δευτέρου αἰῶνος (θέσις) καὶ ἡ τῶν Γνωστι-
κῶν (ἀντίθεσις), ἐξ ὧν καὶ πάλιν προέκυψε συνδιαλλαγή (σύνθεσις) καὶ οὕτω
καθεξῆς. Τὸ σχῆμα τοῦτο ὁ Baur, ἐννοεῖται, ἐφήρμοσε μόνον ὅπου ἦτο δυ-
νατόν. Ἡ θεωρία ὁμῶς αὕτη, παρουσιάζουσα καὶ τὸ μειονέκτημα, ὅτι ὑπὲρ
τὸν Ἰδρυτὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ προβάλλεται ὁ Παῦλος, ἄνευ τῆς πρωτοβου-
λίας τοῦ ὁποῖου τὸ σχέδιον τοῦ Κυρίου καθαρῶς ἰουδαϊκὸν θὰ περιωρίζετο
μετ' ἀμφιβόλου ἐπιτυχίας εἰς τὰ ὅρια τῆς Ἰουδαίας, ἀπεκηρύχθη κατὰ μέγα
μέρος καὶ ὑπ' αὐτῆς ταύτης τῆς σχολῆς τῆς Τυβίγγης, ἐγκαταλειφθεῖσα ὀλο-
τελῶς καὶ ὑπὸ τῶν νεωτέρων ὀρθολογιστῶν.

3. Μαθητῆς τοῦ Baur ἀπὸ τῶν Ἐγγελιανῶν θεωριῶν καὶ οὗτος παραγόμε-
νος ὑπήρξεν ὁ Δαβὶδ Strauss (1808-1873). Ἀρνούμενος τὴν Θεότητα τοῦ
Χριστοῦ ὁ Strauss ἐγένετο εἰσηγητῆς τῆς μυθικῆς θεωρίας. Κατ' αὐτὴν τὰ
Εὐαγγέλια συνετέθησαν ὑπὸ τῆς λαϊκῆς φαντασίας, πρὶν ἢ συγγραφῶσιν ὑπὸ
τῶν εὐαγγελιστῶν. Ἡ μεσσιανικὴ προσδοκία, ὑφ' ἧς συνείχοντο οἱ σύγχρονοι
τοῦ Ἰησοῦ, ἐδημιούργησε τὸν μῦθον τῶν Εὐαγγελίων, ὅστις εἶναι εἰδός τι ἐν-
σαρκώσεως τῶν λαϊκῶν ἰδεῶν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους. Ἀφ' ὅτου ἀριθμὸς
τις πιστῶν, ὁλονὲν αὐξάνων, ἐφαντάσθη, ὅτι ἀναγνωρίζει ἐν τῷ Ἰησοῦ τὸν
Μεσσίαν, ἐσχηματίσθη ἡ πεποιθήσις, ὅτι ὅλοι αἱ προρρήσεις καὶ ὅλοι οἱ τύ-
ποι, οἱ ὑπὸ τῆς ραβδινικῆς φαντασίας ἀνακαλυφθέντες ἐν τῇ Π. Δ., ἔπρεπε
νὰ εὐρωσι τὴν πλήρωσιν ἐν τῷ προσώπῳ του, καὶ ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης
ἤρχισεν νὰ ὑφαίνεται ὁ περὶ τὸν Ἰησοῦν μῦθος. Ἐδέχετο ἐν τούτοις, ὅτι καὶ ὁ Ἰ-
ησοῦς αὐτὸς ἐσχημάτισε βαθμηδὸν περὶ ἑαυτοῦ τὴν πεποιθήσιν, ὅτι ἦτο
ὁ Μεσσίας. Τὸ τεράστιον μειονέκτημα τῆς θεωρίας ταύτης συνίσταται
εἰς τὸν ἀπολύτως ἀρνητικὸν αὐτῆς χαρακτήρα. Τί ἀπομένει «ὡς ἱστορι-
κὸς πυρὴν» ἀπὸ τὸν βίον τοῦ Ἰησοῦ; ἐρωτᾷ ὁ Weipel. «Μήπως ὅ,τι ἀπομένει
δὲν εἶναι παρὰ πεδῖον τι ἐρειπίων;»⁽³¹⁾. Ἐξ ἑτέρου ὁ Strauss δὲν ἐξήτασε
διόλου τὰ Εὐαγγέλια, μόνις τέσσαρας σελίδας ἐκ τοῦ ὄγκου περὶ τοῦ βίου τοῦ
Χριστοῦ ἔργου του ἀπασχολήσας εἰς διαπραγματεύσιν τῶν κατὰ τὴν ἀρχὴν
καὶ αὐθεντικότητά τῶν Εὐαγγελίων. Καὶ καθὼς ἐσημείωσεν ὁ Otto Schmiedel⁽³²⁾
«συνέγραψε βίον τοῦ Ἰησοῦ, χωρὶς προηγουμένως νὰ σπουδάσῃ σοβαρῶς τὰς πη-
γὰς». Ὁρθῶς διὰ τοῦτο τὸ ἔργον τοῦτο ἐχαρακτηρίσθη «λησμονηθὲν βιβλίον ἀλη-
σμονήτου κριτικοῦ»⁽³³⁾, μετὰ δικαίας δ' αὐστηρότητος ἐπεκρίθη καὶ ὑπ' αὐ-
τοῦ τοῦ Renan⁽³⁴⁾.

16. Ἀλβέρτος Ritschl καὶ ἡ θεολογία αὐτοῦ.

1. Ὁπαδὸς τῆς Τυβιγγείου σχολῆς ἐν ἀρχῇ ὁ καθηγητῆς τοῦ πανεπιστημίου
τῆς Βόννης καὶ εἶτα τῆς Γοτίγγης Ἀλβέρτος Ritschl (1822-1889), ἀπεσπάσθη
ἐκ τοῦ ἀρχηγοῦ Baur καὶ ἐγένετο ἰδρυτῆς ἰδίᾳς σχολῆς. Οὗτος, μολοντί δεικνύει
εἰς σοβαρὰ σημεῖα τῆς διδασκαλίας του τὴν ἀπὸ τοῦ Schleiermacher ἐπί-
δρασιν, παρεκκλίνει τοσοῦτον τῶν θεωριῶν τούτου, ὥστε ἐθεωρήθη ὡς υἱοθε-
τῶν ἀνεξάρτητον ἐκείνου θέσιν. Εἰς τὴν δευτέραν δ' ἔκδοσιν τοῦ περὶ τῆς γε-
νέσεως τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας⁽³⁵⁾ ἔργου του ἀνήρρεσε τὰς κυρίας προτάσεις
τοῦ Baur. Τὸ ἔργον τοῦτο θεωρεῖται ὡς μεγάλης ἀξίας συγγραφή. Δεύτερον
σπουδαῖον ἔργον αὐτοῦ εἶναι Ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ δικαίωσεως καὶ

(31) Ungeheurer Mangel (Jesus im XIX Jahrhundert πρώτη ἐκδ. σελ. 44).

(32) Die Hauptprobleme der Leben-Jesu-Forschung (1902) σελ. 5.

(33) Alois Riehl παρὰ Β. Στεφανίδη ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 620.

(34) Ἐν Etudes d' histoire religieuse (ἐκδ. ζ' Paris 1880, σελ. 161-162.

(35) Die Entstehung der altkatholischen Kirche (1857).

καταλλαγής⁽³⁶⁾, διὰ τοῦ ὁποίου κατέστησε τὴν κριτικὴν Θεολογίαν περισσό-
τερον καντιανίζουσαν. Τὴν θρησκείαν ἀνάγει οὗτος εἰς τὴν πάλιν τῆς ψυχῆς
πρὸς τὰς ἀντιτιθεμένας καὶ καταπιεστικὰς τῆς φύσεως δυνάμεις. Ἡ συναί-
σθησις δὲ τῆς ἀπέναντι αὐτῶν ἀσθενείας ἄγει εἰς τὴν πίστιν πρὸς τὴν βοή-
θειαν ὑπεροχωτέρων πνευμάτων. Δὲν εἶναι δὲ αὕτη ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον
συναίσθημα ἐξαρτήσεως, ὡς ἐφρόνει ὁ Schleiermacher, ἀλλὰ περιλαμβάνει
καὶ τὴν νόησιν καὶ τὴν θέλησιν τῆς ψυχῆς. Ὅπως δὲ ὁ Schleiermacher, οὕτω
καὶ ὁ Ritschl χωρίζει τὴν φιλοσοφίαν ἀπὸ τῆς Θεολογίας καὶ μᾶλλον συμ-
φωνῶν πρὸς τὸν Κάντιον παραμερίζει τὸν ὑπερβατικὸν συλλογισμὸν ὡς πρὸς
τὴν θρησκείαν καὶ υἰοθετεῖ τὸ αὐταπὸδεικτὸν ἀξίωμα τῆς ἐλευθερίας. Προσε-
πάθησε διὰ τοῦτο νὰ περιορίσῃ τὴν ἐκκλησιαστικὴν δογματικὴν ἐντὸς τοῦ αἰ-
σθητοῦ κόσμου, ὡς πηγὴν δ' αὐτῆς δὲν ἔλαβε τὰ θρησκευτικὰ συναίσθηματα
τοῦ Χριστιανοῦ, ὡς ὁ Schleiermacher, ἀλλ' ἱστορικοὺς παράγοντας, ἦτοι
τὴν χριστιανικὴν κοινωνίαν, τὴν Ἐκκλησίαν δηλαδή, καὶ τὸ ἐν αὐτῇ ὑπάρχον
ἱστορικὸν βιβλίον, τοῦτέστι τὴν Κ. Διαθήκην. Καίπερ ἐχόμενος στερρῶς τῆς
ιδέας, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι προσωπικός, ὀρίζει τὰ θαύματα ὡς ἐκπληκτικὰς φυ-
σικὰς συμπτώσεις, μεθ' ὧν συνδέεται ἡ εἰδικὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ, τὰς δὲ ἐν τῇ
Γραφῇ ἀφηγήσεις ὑπερφυσικῶν γεγονότων θεωρεῖ, ὅτι δὲν εἴμεθα ὑποχρεω-
μένοι νὰ ἐκλάβωμεν ὡς ἐναντίας πρὸς τοὺς φυσικοὺς νόμους.

2. Ὡς πρὸς τὰς πηγὰς τῆς περὶ Θεοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ γνώσεως ἡ-
μῶν περιορίζει ταύτας εἰς τὰς Γραφάς. Αὗται εἶναι ἱστορικά μνημεῖα γνω-
ρίζοντα εἰς ἡμᾶς τὴν εἰς τοὺς Προφήτας καὶ διὰ τοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς μαθη-
τὰς γενομένην Ἀποκάλυψιν. Δέχεται ἀκόμη καὶ αὐτοῦ τοῦ τετάρτου Εὐαγγε-
λίου τὴν γνησιότητα. Τὴν περὶ Χριστοῦ ὁμῶς διδασκαλίαν του ἀντλεῖ ἐκ
μόνων τῶν συνοπτικῶν, διατεινόμενος, ὅτι τὸ τέταρτον Εὐαγγέλιον ἔχει συν-
φανθῆ καὶ μὲ ὑποκειμενικὰς τοῦ συγγραφέως του ἀντιλήψεις. Ἡ προὔπαρξις
τοῦ Χριστοῦ, ὡς διδάσκειται ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ Παύλου, ἀποτελεῖ προσω-
πικὰς τούτων ἀντιλήψεις, καὶ ἡ μόνη προὔπαρξις τοῦ Χριστοῦ εὐρηται ἐν τῇ
προγνώσει τοῦ Θεοῦ. Οὕτως ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐν τοῖς συνοπτικοῖς αὐτομαρτυ-
ρίας τοῦ Ἰησοῦ σχηματίζων ὁ Ritschl τὴν εἰκόνα τοῦ Κυρίου ὑποστηρίζει,
ὅτι μόνος Αὐτὸς ἐμῆθη τελείως τὸ αἰώνιον σχέδιον τοῦ Θεοῦ, ὅπως συγχώ-
ρησῃ τὰς ἀμαρτίας τῶν ἀνθρώπων καὶ ἰδρύσῃ τὴν θείαν βασιλείαν, καὶ εἰς
μόνον Αὐτὸν ἀνετέθη ἡ πραγματοποίησις τοῦ σχεδίου. Λόγῳ δὲ τῆς τελείας
καθαρότητος καὶ ὑπακοῆς αὐτοῦ, ἐπειδὴ κατενίκησε τὸν κόσμον καὶ κατέστη-
σεν Ἐαυτὸν μοναδικὸν ὄχημα, ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ βουλή καὶ πρόθεσις τοῦ Θεοῦ
καὶ ὁ χαρακτήρ αὐτοῦ ἐφανερώθη, ἀνέστη ἐκ τῶν νεκρῶν καὶ ἐκάθισεν ἐν δε-
ξιᾷ τοῦ Θεοῦ, πιστευθεῖσις αὐτῷ καὶ τῆς κυβερνήσεως τοῦ κόσμου. Ἐντεῦθεν
καὶ λόγῳ τῆς ἐνότητος αὐτοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἀγάπῃ καὶ τῷ σκοπῷ
τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων δύναται νὰ κληθῆ Θεὸς καὶ νὰ τυγχάνῃ τῆς λα-
τρείας ἡμῶν. Δύναται νὰ καλῆται πρωτότοκος καὶ μονογενὴς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ,
ἐν μεταφορικῇ ὁμῶς ἐννοίᾳ ὡς ἐξ ὑστέροιο υἰοθετηθεὶς ὑπὸ τοῦ Πατρός. Ἐξ
ἄλλου εἰς τὴν περὶ δικαιοσύνης καὶ καταλλαγῆς τῶν ἀνθρώπων μετὰ τοῦ Θεοῦ
διδασκαλίαν του ὁ Ritschl ἀπορρίπτει, ὡς ὁ Schleiermacher, τὰ περὶ προ-
πατορικοῦ ἀμαρτήματος καὶ περὶ ἰλαστηρίου θυσίας τοῦ Χριστοῦ δόγματα,
διδάσκων, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δικαιούται οὐχὶ διὰ προσωπικῆς σχέσεως καὶ ἐνώ-
σεως αὐτοῦ μετὰ τοῦ Χριστοῦ, οὐδὲ δυνάμει τῆς ἐπὶ τοῦ σταυροῦ θυσίας
αὐτοῦ, ἀλλὰ διὰ τῆς εἰσόδου αὐτοῦ ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Χριστοῦ.
Οἱ ἄνθρωποι διὰ τῆς πίστεως εἰς Χριστὸν εἰσάγονται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ
γίνονται ἐν αὐτῇ μέτοχοι τῆς υἰοθεσίας τοῦ Χριστοῦ.

Αὕτη ἐν γενικαῖς γραμμαῖς εἶναι ἡ Θεολογία τοῦ Ritschl, ὅστις ἀπεμακρύν-
θη μὲν ἐν τισὶ τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας, προσήγγισε δ' ἐν πολλοῖς εἰς τὴν ἐκ-

---

(36) Die Christliche Lehre von der Rechtfertigung und Versöhnung (2
ἔκδοσ. 3 τόμ. 1882).

κλησιαστικὴν δογματικὴν. Εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ δὲ ἰδρυθεῖσαν σχολὴν μεγάλως ἐπηρεασθέντες ὑπ' αὐτοῦ ἀνήκουσιν οἱ δογματικοὶ Hermann Schultze καὶ ὁ Kaftan, καθὼς καὶ ὁ Ἀδόλφος Harnack († 1930), ὅστις ἐφήρμοσε τελείως τὴν ἰδέαν τῆς ἐξελίξεως καὶ τὴν καντιανὴν φιλοσοφίαν, παραμερίσας ὀλοτελῶς τὴν ἐκκλησιαστικὴν δογματικὴν καὶ ὑποστηρίζας, ὅτι τὰ ἐκκλησιαστικά δόγματα ἐσχηματίσθησαν γενετικῶς ἐξ ἐπιδράσεως τῆς περὶ Μεσσίου ἀντιλήψεως τῆς Π. Διαθήκης καὶ κυρίως ἐξ ἐπιδράσεως τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐξελληνισθέντος ὑπ' αὐτῆς.

17. Ἡ Μέση Προτεσταντικὴ Σχολή.

1. Παραλλήλως ἰδρύθη καὶ ἡ λεγομένη Μέση σχολή⁽³⁷⁾, ἣτις καταριθμεῖ μεταξὺ τῶν μελῶν αὐτῆς τὸν μέγαν ἱστορικὸν Neander, τοὺς ἐξηγητὰς Lücke, Tholuck καὶ Bleek, ἀρκετοὺς δὲ δογματικοὺς θεολόγους, μεταξὺ τῶν ὁποίων διεκρίθησαν οἱ Twisten, Nitzsch, Ἰούλιος Müller, Rothe καὶ Dorner. Τὸ περιοδικὸν Studien und Kritiken ὑπῆρξεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη τὸ ὄργανον τῆς σχολῆς ταύτης. Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς σχολῆς ταύτης διέφερον πρὸς ἀλλήλους ἐν ταῖς λεπτομερείαις κατὰ τὰς θεολογικὰς γνώμας, ἀλλ' ἐστηρίζοντο στερεῶς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως καὶ τῆς εὐαγγελικῆς πίστεως, ἐκλήθησαν δὲ Μέση σχολή, διότι ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἔνωσιν τῶν Λουθηρανικῶν καὶ Μετερρυθμισμένων Ἐκκλησιῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς εἰς τὰ οὐσιώδη συμφωνίας τῶν ὁμολογιῶν των. Ἐνῶ δὲ συνεφώνουν μετὰ τοῦ Schleiermachers ἐπὶ τοῦ ὅτι ἡ θρησκεία δὲν εἶναι προῖον φιλοσοφίας, ἀλλ' ἔχει τὰς ρίζας αὐτῆς εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, ὑπεστήριζον ὡς ὁ Ritschl, ὅτι ἐπεκτείνεται αὐτῇ καὶ ἐπὶ τοῦ νοητικοῦ καὶ τοῦ βουλευτικοῦ τῆς ψυχῆς. Ὡς πρὸς τὸν Θεὸν ἐδέχοντο, ὅτι εἶναι προσωπικός, δὲν περιορίζεται δὲ ἡ δύναμις αὐτοῦ μόνον εἰς τὸν πεπερασμένον κόσμον, ἀλλ' εἶναι ἔμμονος ἕκτα καὶ ὑπερβατικός. Ὡς πρὸς τὴν Γραφὴν ἐδέχοντο μεμετριάσμεν τινὰ θεοπνευστίαν ταύτης, μὴ ἀποκλείοντες μὲν τὴν πλάνην ἀπ' αὐτῆς, ὑποστηρίζοντες ὅμως, ὅτι αὕτη ὡς σύνολον δέον νὰ εἶναι ὁ κανὼν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Συνεφώνουν εἰς τὴν πίστιν εἰς τὴν Θεότητα τοῦ Χριστοῦ, καίτοι ἡ συμφωνία των αὕτη δὲν ἐξετείνετο παρ' ἄπασιν ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ τὴν ἔνωσιν τῶν δύο φύσεων ἐν τῷ ἱστορικῷ Ἰησοῦ. Ὑπερήσπιζον τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν τῶν θαυμάτων τῆς Γραφῆς, καθὼς καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ καίτοι δὲν ἐνόμιζον ἐξ ἴσου ἀξιοπίστα πάντα τὰ ἐν τῇ Γραφῇ θαύματα. Ὡς πρὸς τὴν Ἐσχατολογίαν καὶ τὴν αἰωνιότητα τῆς κολάσεως δὲν συνέπιπτον αἱ γνώμαι αὐτῶν. Συνεφώνουν ὅμως ὡς πρὸς τὸ ὅτι καὶ μετὰ θάνατον δύναται τις νὰ μετανοήσῃ καὶ νὰ ἐπανορθωθῇ, τὸ ἐνδεχόμενον δὲ τῆς μετανοίας ταύτης ἀπεκλείετο μόνον ἀπὸ τοὺς καὶ μετὰ θάνατον ἐπιδεικνυμένους ἀθεράπευτον σκλήρυνσιν.

2. Ἐκ τῶν δογματικῶν θεολόγων τῆς περὶ συντηρητικωτέρας ροπᾶς περὶ τὰ τέλη τοῦ 18^{ου} αἰῶνος τραπέισις σχολῆς ταύτης ὁ Ἰσαὰκ Dorner († 1884), συνέγραψε τέσσαρα ἐκτεταμένα ἔργα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ δόγματος περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ, εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Προτεσταντικῆς Θεολογίας, σύστημα Χριστιανικῆς Δογματικῆς καὶ Χριστιανικῆν Ἠθικὴν, ἅτινα ἀποτελοῦσι μνημεῖα τῶν ἐκτάκτων αὐτοῦ ταλάντων, τῆς ἐξαιρετικῆς μαθήσεως καὶ τοῦ γνησίου πνεύματος τῆς εὐσεβείας του. Ὁ Κάρολος Ἐμμανουήλ Nitzsch (1789-1868) διὰ τοῦ System der christliche Lehre αὐτοῦ ἐπεσπάσατο τὸν σεβασμὸν ὡς Νέστορος μεταξὺ τῶν θεολόγων τούτων. Οὐδεὶς δὲ ἄλλος μεταξὺ τῶν νεωτέρων Γερμανῶν θεολόγων ὑπερέχει ὡς πρὸς τὴν πρωτοτυπίαν τοῦ Ριχάρδου Rothe († 1867) καθηγητοῦ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Αἰδελδέργης. Ὁ Αὐγουστος Tholuck († 1877) καθηγητῆς ἐν Χάλλῃ

(37) Fisher, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 512 καὶ ἐξῆς.

ἔγραψε τὸ ὑπὸ τοῦ Στεφανίδου⁽³⁸⁾ χαρακτηριζόμενον κλασσικὸν καὶ μικρὸν μὲν κατ' ὄγκον, ἀλλὰ σχὸν μεγάλην ἐπίδρασιν ἔργον «Ἡ διδασκαλία περὶ ἀμαρτίας καὶ τοῦ συμφιλιωτοῦ ἢ ἡ ἀληθῆς καθαγίας τοῦ ἀμφιβάλλοντος», ἐπὶ πλεον δὲ ἐν τοῖς ἐξηγητικοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ ἐνδιέτριψε κυρίως εἰς τὸ θρησκευτικὸν περιεχόμενον τῆς Κ. Δ. κατ' ἐπίδρασιν ἐκ τῆς κινήσεως τῶν Εὐσεβιστῶν. Ὁ Willibald Beyschlag († 1900) ἐξ ἄλλου καθηγητῆς ἐν Ἀϊδελβέργῃ ἠσχολήθη μὲ τὴν Κ. Δ., γράψας καὶ δίτομον βιογραφίαν τοῦ Κυρίου περὶ ἧς ὁ Lietzmann⁽³⁹⁾ ἐξεφράσθη, ὅτι ἐξ αὐτῆς ἀποδεικνύεται, ὅτι «δύναται τις ἐν τῇ Κ. Δ. νὰ ἐργάζεται κριτικῶς καὶ συγχρόνως νὰ εἶναι Χριστιανὸς εὐσεβής». Εἰς τοὺς συντηρητικοὺς θεολόγους καταριθμοῦνται καὶ οἱ δογματικοὶ Gottf. Thomasius († 1875), Joh. Hofmann († 1877), Fr. Frank († 1894) καὶ Ernst Luthard († 1902) καὶ ὁ διακριθεὶς διὰ τὰς περὶ τὴν Κ. Δ. ἐργασίας αὐτοῦ Th. Zahn († 1933), πάντες καθηγηταὶ τῆς Ἐρλάγγης, καθὼς καὶ ὁ καθηγητῆς τῆς Δορπάτης καὶ περὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν ἀσχοληθεὶς Ἰωάννης Kurtz († 1870).

3. Κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽⁴⁰⁾ ἡ συντηρητικὴ λουθηρανικὴ Θεολογία τῆς Γερμανίας ἐπεκράτησεν ἐν Νορβηγίᾳ, ἡ συντηρητικὴ δὲ καλβινικὴ Θεολογία ἐν τῇ Γαλλικῇ Ἑλβετίᾳ (Ἀλέξ. Vinet † 1847, Φρειδ. Godet † 1900). Ἡ μεσάζουσα θεολογικὴ σχολὴ ἀντιπροσωπεύεται ἐν Σκωτίᾳ ὑπὸ τοῦ W. Robertson Smith (1894) καθηγητοῦ τῆς Π. Δ., ἐν Δανίᾳ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Lassen Martensen († 1884) συγγραψάντος Δογματικὴν καὶ Ἠθικὴν, ἐν Ὀλλανδίᾳ δὲ ὑπὸ τοῦ Van Oosterzee συγγραψάντος Δογματικὴν, Βιβλικὴν Ἱστορίαν τῆς Κ. Δ., Πρακτικὴν Θεολογίαν, ἐρμηνείαν εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην.

4. Ἡ φιλελευθέρᾳ Θεολογίᾳ ἐπέδρασεν ἐν Ἀγγλίᾳ ἐπὶ τῆς μερίδος τῆς Εὐρείας Ἐκκλησίας (Broad Church), ἐκ τῆς ἀφυπνιστικῆς ὁμῶς κινήσεως τοῦ Μεθοδισμοῦ προέκυψεν ἐκεῖ ἡ Εὐαγγελικὴ μερίς, ἐξ ἧς προήλθεν ἡ εἰς τὸν καθινισμὸν προσκειμένη χαμηλὴ Ἐκκλησία (Low Church), καὶ ἐκ τάσεων πρὸς ἐπάνοδον εἰς τὴν ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν ἡ Ὁξφόρδεις κινήσεις τῶν λεγομένων Τρακταριανῶν καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν προελθόντων Τελετοφίλων, ἡ ἐπιδράσασα ἐπὶ τῆς Ὑψηλῆς λεγομένης Ἐκκλησίας, τῆς προσκλινοῦσης πρὸς τὴν ἀρχαίαν τῆς Ἐκκλησίας παράδοσιν. Ἐν Γαλλίᾳ μεταξὺ τῶν ἐκπροσώπων τῆς φιλελευθέρᾳ Γερμανικῆς Θεολογίας καταριθμοῦνται οἱ Ἐδουάρδος Reuss († 1891) καὶ Αὐγουστος Sabatier († 1901). Καὶ ἐν Ὀλλανδίᾳ τῆς Θεολογίας ταύτης ἐκπρόσωποι ὑπήρξαν οἱ W. van Manen († 1905) καὶ Allard Pierson († 1896), ὅστις κατέθεσε τὸ ἐκκλησιαστικὸν αὐτοῦ ὑπόμνημα, διότι τὰ φρονήματα αὐτοῦ δὲν συνεβιάζοντο πρὸς αὐτό.

18. Ἡ θρησκευτολογικὴ Σχολή.

1. Τῆς ὅλης θεολογικῆς κινήσεως ἐν Γερμανίᾳ ἡ εἰκὼν συμπληροῦται καὶ διὰ παρατηρήσεων τινῶν ἐπὶ τῆς κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19^{ου} αἰῶνος ἀναφανεΐσης θρησκευτολογικῆς σχολῆς (Religions-geschichtliche Schule), τῆς ὁποίας πρόδρομοι μὲν ὑπήρξαν ὁ Παῦλος Lagarde († 1891), καθηγητῆς τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν ἐν Γοτίγγῃ καὶ ὁ Hermann Usener († 1905), καθηγητῆς τῆς ἐλληνικῆς ἐν Βόννῃ, ἀρχηγοὶ δὲ οἱ θεολόγοι καθηγηταὶ τῆς Γοτίγγης Hermann Gunkel († 1932) καὶ Γουλιέλμος Bousset († 1920), τοὺς ὁποίους ἠκολούθησαν μεταξὺ ἄλλων καὶ ὁ καθηγητῆς τῆς Ἀϊδελβέργης Ἰωάννης Weiss († 1914), καθὼς καὶ οἱ καθηγηταὶ τῆς Ἰέννης Ἑρρίκος Weinel († 1936) καὶ Ernst

(38) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 623.

(39) Ἐν. E. Stange, Die Religionswissenschaft der Gegenwart τόμ. II 1926 σελ. 83.

(40) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 624-625.

Tröltzsch († 1923). Ὑπὸ τῆς σχολῆς ταύτης κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽⁴¹⁾ ὁ Χριστιανισμὸς τίθεται εἰς ἴσην μοῖραν πρὸς τὰς ἄλλας θρησκείας, χαρακτηριζόμενος ὡς προϊὼν τῆς ἐξελίξεως τῶν προηγουμένων θρησκειῶν καὶ μάλιστα τοῦ συγκρητισμοῦ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ τοῦ μεταγενεστέρου Ἰουδαϊσμοῦ⁽⁴²⁾. Ποία ἡ ἀξία τῶν εἰσηγήσεων τῆς Σχολῆς ταύτης δύναται τις νὰ σχηματίσῃ ἰδέαν τινὰ λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τὴν κρίσιν, τὴν ὁποίαν ὁ ἐκ τῶν ἀρχηγῶν αὐτῆς Bousset ἐξήνεγκε περὶ τοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον *Zum religionsgeschichtlichen Verständnis des N. T.* ἔργου τοῦ Gunkel ὁμολογῶν, ὅτι συναντᾷ τις εἰς αὐτὸ θεωρίας «ὑπερβαλόντως τολμηράς, συχνάκις μὴ ἀποδεδειγμένας» καὶ δικαιολογῶν τούτο διὰ τῆς προσθήκης ὅτι «τοιοῦτο τι πρόγραμμα ἔχει ἀναγκαιῶς καθ' ἑαυτὸ κάτι τὸ προβληματικόν»⁽⁴³⁾.

19. Τὸ Προτεσταντικὸν κήρυγμα.

1. Ὡς πρὸς τὸ κήρυγμα θὰ παρατηροῦμεν, ὅτι ἔλαβε τούτο σπουδαίαν ὠθησιν ὑπὸ τοῦ Schleiermacher, ὅστις διεκρίθη καὶ ὡς σπουδαῖος τοῦ ἀμβωνοῦ ἀθλητῆς, ὡς μαρτυρεῖται ὑπὸ τῶν εἰς δέκα ὄλους τόμους δημοσιευθέντων κηρυγμάτων του, ἐν τοῖς ὁποίοις τὴν κεντρικὴν θέσιν παρεχώρει πάντοτε εἰς τὸν Χριστόν. Οὕτω προήλθε τὸ νέον κήρυγμα, ὅπερ καθ' ὀλόκληρον τὸν 19^{ον} αἰῶνα ἐπικρατεῖ ἐν Γερμανίᾳ ἔχον τὴν ἀπήχησιν αὐτοῦ καὶ εἰς τὰς ἄλλας προτεσταντικὰς χώρας. Θὰ ἠδύνατο δέ τις ἐν αὐτῷ νὰ διακρίνῃ πέντε κύρια ρεύματα ἢ ὁμίλους. Ὁ πρῶτος ὁμίλος ἀποτελούμενος ἀπὸ σοβαρὰν ἀναλογίαν ἱεροκηρύκων ἐτόνιζε τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν Γραφὴν κατὰ τὰς λουθηρανικὰς ὁμολογίας, προσδίδων συχνάκις χαρακτῆρα ὁμολογιακὸν εἰς τὸ κήρυγμα. Κύριοι ἐκπρόσωποι τούτου εἶναι ὁ Ἰωάννης Löhe, Λουδ. Harms, K. Münkcl καὶ ἔξω τῆς Γερμανίας ὁ A. F. Hurns. Ὁ δεῦτερος ὁμίλος ἐνέμενε μὲν εἰς τὸ ὁμολογιακὸν στοιχεῖον, ἐτόνιζεν ὅμως ζωηρῶς θέματα πρακτικὰ. Τούτου διαπρεπεῖς ἐκπρόσωποι ὑπήρξαν οἱ Karl Caspari, Wilhelm Hoffmann, οἱ ἀδελφοὶ Max καὶ Emil Frommel κλπ. Ὁ τρίτος ὁμίλος παρουσιάζει ἐπιδράσεις πιεστικὰς καὶ οἱ ἀποτελοῦντες αὐτὸν εἶναι κεκηρυγμένοι ἐχθροὶ τοῦ Ὁρθολογισμοῦ καὶ ἐκδηλοῦσιν ἐμφανεῖς ἐκκλησιαστικὰς τάσεις. Εἰς τούτους καταλέγεται ὁ μνημονευθεὶς καθηγητῆς Tholuck, περὶ τοῦ ὁποίου λέγεται, ὅτι «ὅτε ἔζη, ἦτο ἴσως ὁ ἄριστος ἱεροκήρυξ ἐν Γερμανίᾳ· ὅταν δὲ ἀπέθανεν, ἐγένετο αἰσθητόν, ὅτι μία ἀπὸ τὰς λεπτοτέρας φύσεις ἀπήλθεν». Ὁ τέταρτος ὁμίλος, ἀποσκοπῶν εἰς τὸν ἐναρμονισμὸν θρησκείας καὶ ἐπιστήμης, πίστεως καὶ λογικοῦ, δὲν ἀπέβλεπε τόσον εἰς τὴν ἀπὸ τῆς καρδίας καὶ τῆς συνειδήσεως ἐπίδρασιν, ὅσον εἰς τὴν βαθεῖαν ἀνάπτυξιν τῶν ἀληθειῶν. Εἰς τούτον καταλέγονται καὶ οἱ μνημονευθέντες καθηγηταὶ Karl Imm. Nitzsch καὶ Ἰούλιος Müller. Ὁ πέμπτος ὁμίλος χαρακτηρίζεται ὡς νεωτεριστικός. Ὁ ἀντιπροσωπευτικώτερος τύπος αὐτοῦ εἶναι ὁ Κάρολος Schwarz, ὅστις ἐν τῷ κήρυγματι αὐτοῦ δὲν θέτει μὲν εἰς δευτερεύουσαν μοῖραν τὸν Χριστόν, παρουσιάζει ὅμως αὐτὸν ἄλλως πως ἢ ὡς ἡ Βίβλος κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐρμηνείαν αὐτῆς. Κατὰ δὲ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας τοῦ 19^{ου} αἰῶνος καὶ κατὰ τὸ πρὸ τοῦ πρώτου εὐρωπαϊκοῦ πολέμου βραχὺ τμήμα τοῦ 20^{ου} αἰῶνος τὸ κήρυγμα ἐτράπη πρὸς συντηρητικωτέρας κατευθύνσεις. Ἔθεσεν ἐπὶ τῆς λυχνίας τὰς κεντρικὰς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐξάραν τὰς προϋποθέσεις καὶ τὰς συνεπείας τῆς ἐν Χριστῷ ἀπολυτρώσεως καὶ ἀντιταχθὲν πρὸς

(41) Αὐτόθ. σελ. 622.

(42) Περὶ τῆς Σχολῆς ταύτης πρὸβλ. Π. Μπρατσιώτου, Ἡ λεγομένη θρησκευολογικὴ Σχολή. Ἀθῆναι 1920.

(43) Παρὰ L. Cl. Fillion, *Les étapes du Rationalisme* ἔκδ. β' Paris 1909. σελ. 299 καὶ 302. Πλείονα περὶ τῶν ἀσυστάτων θεωριῶν τῆς Σχολῆς ταύτης ἴδε ἐν Π. Τρεμπέλα, Ἰησοῦς ὁ ἀπὸ Ναζαρεθ ἔκδ. β' σελ. 121-125.

τάς νεωτεριζούσας τάσεις κατεπόλεμησεν ἔνθεν μὲν τὴν κένωσιν τοῦ Εὐαγγελίου, ἣν ἀπετόλμων οἱ ἐλευθεριάζοντες, ἔνθεν δὲ τὰς κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ τάσεις τοῦ θετικισμοῦ. Κύριοι ἐκπρόσωποι τούτου εἶναι ὁ μνημονευθεὶς Θεόδωρος Zahn, ὁ Herman Cremer, ὁ Ἑρνέστος Dryander ὁ Ἑρνέστος Χριστιανὸς Achelis καὶ ἄλλοι.

20. Ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ θεολογία κατὰ τὸν 10' αἰῶνα.

1. Ὡς πρὸς τὴν ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν θὰ ἠδύνατο νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 10' αἰῶνος λαμβάνει ἡ Θεολογία νέαν ὄψιν ὑπὸ τὴν ὁποίαν σημειοῦται αἰσθητὴ προσπάθεια πρὸς ἐπάνοδον εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν Πατέρων, καθὼς καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν φιλοσοφίαν καὶ τὴν Σχολαστικὴν, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ πρὸς ἀναχαιτίσιν τοῦ ὀρθολογιστικοῦ ρεύματος καὶ τῶν Ἰδεῶν τῆς Ὑπερκριτικῆς, ἅτινα κατέκλυζον τὴν Προτεσταντικὴν Δύσιν. Ὑπὸ τῆς ἐν Τριδέντῳ Συνόδου, ὡς εἴπομεν, ἔμεινεν ἀκαθόριστον τὸ ζήτημα τῶν ἐξουσιῶν τοῦ πάπα ἔναντι τῶν ἐξουσιῶν τῶν ἐπισκόπων καὶ τῶν Συνόδων. Τὸ ἀνώτερον κύρος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ εἶχον αἱ Σύνοδοι ἢ ὁ πάπας ἢ συνηνωμένοι Σύνοδος καὶ πάπας; Ἐπὶ πλέον δὲν εἶχεν ἀποφανθῆ αὕτη κατὰ τρόπον σαφῆ, ρητὸν καὶ ἀναμφίβολον ἐπὶ τοῦ ἐπιμάχου ζητήματος τῆς χάριτος καὶ τῆς ἐλευθέρας θελήσεως, οὐδὲ περὶ τοῦ ἂν ἡ Παρθένος εἶχε συλληφθῆ ἀσπίλως καὶ ἄνευ συμμετοχῆς εἰς τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα. Συγχρόνως καὶ ἡ Θεολογία τῶν Ἰησουϊτῶν ἔκλινε πρὸς τὸν Ἡμιπελαγιανισμόν, κατενεγκούσα δεινὰ τραύματα κατὰ τοῦ Ἰανсениσμοῦ ἐν Γαλλίᾳ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Λουδοβίκου 14' καὶ ἀναγαγούσα εἰς περιωπὴν τὴν ἐν τῇ Ἠθικῇ περιπτωσιολογίαν (*casuistica*). Ἐξ ἐτέρου ἢ ἀπὸ τοῦ 11' αἰῶνος ἐπικράτησις τῆς ἐλευθέρας σκέψεως καὶ γενικῶς τῆς θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας ὑπέβαλψαν τάσεις καὶ ἐν τῇ ρωμαιοκαθολικῇ ἐκκλησίᾳ πρὸς περιορισμὸν τῶν ἐξουσιῶν καὶ τῆς δικαιοδοσίας τοῦ πάπα. Ἐν Αὐστρίᾳ μάλιστα ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωσήφ Β' προέβη εἰς μεταρρυθμίσεις, παρασκευασθεῖσας ὑπὸ τοῦ ἔργου τοῦ Febronius, δι' ὧν περιωρίζετο ἡ ἐξουσία τοῦ πάπα εἰς ἀπλοῦν τι πρωτεῖον, συνιστάμενον εἰς τὸ νὰ δίδῃ πρὸς τοὺς ἄλλους ἐπισκόπους μόνον συμβουλάς καὶ προτροπὰς. Αἱ αὗται τάσεις ἐξεδηλώθησαν καὶ ἀλλάχου. Οὕτως οἱ Γερμανοὶ καθολικοὶ ἐπίσκοποι συνελθόντες εἰς Eins τῷ 1786 προέτειναν τὸν περιορισμὸν εἰς μεγάλην ἀκτίνα τῶν ἐξουσιῶν τοῦ πάπα, ἐν Γαλλίᾳ δὲ παρομοίᾳ τις κίνησις ἐξεδηλώθη ἐντόνως. Ἀνεκόπησαν ἐν τούτοις αἱ ὑπὸ τῶν τάσεων τούτων διαπνεόμεναι κινήσεις λόγῳ τῶν Ναπολεοντείων πολέμων καὶ τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως. Ἐξεδηλώθησαν ὁμῶς καὶ πάλιν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς εἰρήνης. Καὶ ἐν μὲν τῇ Γαλλίᾳ ἐπρωτοστάτησαν εἰς τὴν ἐπικράτησιν τούτων ὁ Lamennais, ὁ Lacordaire, ὁ Montalembert καὶ ἄλλοι τινές. Ἄλλ' ἢ δι' ἐγκυκλίῳν (1832 καὶ 1834) παρέμβασις τοῦ πάπα Γρηγορίου 18' ἠνάγκασε τὸν μὲν Lacordaire νὰ περιορισθῇ εἰς τὸν ἄμβωνα, τὸν Lamennais ν' ἀποσχισθῇ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸν Montalembert νὰ παύσῃ ἐκδηλῶν ἔντονον ἐνδιαφέρον διὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα.

2. Ἐν τῇ Γερμανίᾳ ἐξ ἄλλου κατὰ τὴν δευτέραν καὶ τρίτην δεκαετηρίδα τοῦ 10' αἰῶνος ἀνεφάνη σχολὴ τις φιλελευθέρων ρωμαιοκαθολικῶν, διακρινόμενῃ διὰ τὴν μάθησιν καὶ τὴν διαλεκτικὴν δύναμιν τῶν ἀποτελούντων αὐτὴν, οἵτινες ἔδωκαν νέαν ὄψιν εἰς τὰς ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος παραμεληθείσας ἱστορικὰς σπουδὰς. Εἰς τὴν ὄψιν ταύτην συνετέλεσε τὰ μέγιστα ὁ προῶρως ἀποθανὼν Ἰωάννης Möhler († 1833), μαθητῆς τοῦ Schleiermacher ἐν Βερολίνῳ, καθηγητῆς ἐν τῇ καθολικῇ θεολογικῇ σχολῇ τῆς Τυβίγγης καὶ εἶτα τοῦ Μονάχου, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπίδρασις ὡς θεολόγου προσελκύοντος διὰ τῶν τρόπων αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ αἰχμαλωτίζοντος διὰ τῆς δεξιότητός του ὡς διδασκάλου, ἔτι δὲ καὶ ἐπιβαλλομένου διὰ τῶν ἐξαιρέτων ταλάντων του, ὑπῆρξε μεγάλη. Κύριον ἔργον αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἡ Συμβολικὴ (1832),

ήτις, ως καταπολεμούσα τὸν Προτεσταντισμὸν διὰ τῶν δ'πλῶν τῆς προτεσταντικῆς ἐπιστήμης, προὐκάλεσεν ὅσον οὐδὲν ἄλλο καθολικὸν ἔργον μεγάλην κίνησιν μεταξὺ τῶν Διαμαρτυρομένων. Ἐν αὐτῇ τὴν διδασκαλίαν, ὅτι «ὁ πάπας εἶναι ὑποτελής εἰς γενικὰς συνόδους νομίμως συγκεκροτημένας», ἐχαρακτήρισεν ὡς μονομερῆ, καὶ ὑπεστήριξεν, ὅτι «αἱ δογματικαὶ ἀποφάνσεις τῶν ἐπισκόπων, συνηνωμένων μετὰ τῆς γενικῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ κέντρου αὐτῶν, εἶναι ἀλάθητοι, διότι ἐκπροσωποῦν τὴν ὅλην ἐκκλησίαν». Εἰς ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Möhler ὑπῆρξεν ὁ Ἰωσήφ Hefele († 1893), καθηγητῆς τῆς καθολικῆς σχολῆς τῆς Τυβίγγης καὶ εἶτα ἐπίσκοπος Rottenburg, βαθὺς ἐπιστήμων καὶ συγγραφεὺς τῆς εἰς ἑπτὰ τόμους σπουδαιοτάτης Ἱστορίας τῶν συνόδων. Τὸ Μόναχον οὕτω κατέστη ἡ ἔδρα τῆς φιλελευθέρως ταύτης σχολῆς καὶ ὁ διασημότερος ἀρχηγὸς αὐτῆς ὑπῆρξεν ὁ Ἰγνάτιος Döllinger († 1890), συγγραφεὺς ἱστορικῶν ἔργων κατὰ τοῦ Προτεσταντισμοῦ μεγάλης πολυμαθείας, μεταξὺ τῶν ὁποίων προέχει τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *Die Reformation* (1846). Εἰς μεταγενέστερα ὁμοῦς συγγράμματά του καὶ πρὶν ἢ ἔλθῃ εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὴν ρωμαιοκαθολικὴν ἐκκλησίαν λόγῳ τοῦ περὶ ἀλαθῆτου τοῦ πάπα δόγματος, ἐξεδήλωσε μεγάλην μὲν ἐκτίμησιν πρὸς τὸν Λούθηρον, εἰρηνικωτέρας δὲ διαθέσεις ὡς πρὸς τὰς σχέσεις μετὰ τῶν Μεταρρυθμιστῶν⁽⁴⁴⁾.

3. Ὑπὸ τοιαύτας περιστάσεις ἀνέβαινον εἰς τὸν παπικὸν θρόνον ὁ Πίος Θ', ὅστις ἐν ἀρχῇ ἐπέδειξε φιλικὰς διαθέσεις πρὸς τοὺς φιλελευθέρους καθολικοὺς τῆς Γαλλίας. Ἀναγκασθεὶς ὁμοῦς ν' ἀπομακρυνθῆ τῆς Ρώμης καὶ νὰ καταφύγῃ εἰς Γαέταν, ὅταν διὰ τῶν Γαλλικῶν λογγῶν ἀποκατεστάθῃ (1850) εἰς τὴν Ρώμην, παρυσιάσθη ὅλως διάφορος κατὰ τε τὰς σκέψεις καὶ τὰς τάσεις καὶ τοὺς σκοποὺς αὐτοῦ. Καὶ κατὰ μὲν τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1864 ἐξέδωκεν Ἐγκύκλιον περιέχουσαν ἐκτενῆ σύλλαβον πλανῶν, ἐν τῇ ὁποίᾳ κατακρίνονται ὀγδοήκοντα πλάναι, αἵτινες θὰ ἠδύναντο νὰ περιληφθῶσιν ὑπὸ τοὺς τίτλους Ὁρθολογισμὸς, Ἐθνικισμὸς (Nationalismus), Ἐλευθεροφροσύνη καὶ Πανθεϊσμὸς. Διὰ ταύτης ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς προτέραν τινὰ ἐγκύκλιον Γρηγορίου ΙΣΤ' καὶ πρὸς προηγηθείσας ἐπιστολάς αὐτοῦ τοῦ Πίου Θ' παρημποδίζοντο αἱ διεισδύσεις τῶν νεωτέρων ὀρθολογιστικῶν ἰδεῶν εἰς τὴν ρωμαιοκαθολικὴν ἐκκλησίαν, μεταξὺ τῶν θεολόγων τῆς ὁποίας εἶχον σημειωθῆ ἐπιδράσεις τῆς ἐν Γερμανίᾳ ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐγέλου. Οὕτως ὁ Γεώργιος Hegnès (1775-1831) καθηγητῆς ἐν Munster καὶ Βόννῃ ἐβεβαίω ἐπὶ κινδύνῳ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κύρους, ὅτι ἡ δογματικὴ διδασκαλία ἠδύνατο νὰ ἀποδειχθῆ φιλοσοφικῶς, ἀλλὰ κατεκρίθη ὑπὸ τε Γρηγορίου ΙΣΤ' (1835) καὶ Πίου Θ' (1847). Ὡσαύτως καὶ τοῦ Ἀντωνίου Günther († 1863) κατεκρίθησαν ἐν Ρώμῃ (1857) αἱ περὶ Τριάδος, ἐνανθρωπήσεως καὶ δημιουργίας διδασκαλίαι. Τὰς ἐπικινδύνους ὁμοῦς ταύτας διεισδύσεις τοῦ Ὁρθολογισμοῦ κατεπολέμησε μάλιστα ἡ σύνοδος τοῦ Βατικανοῦ τονίσασα κατηγορηματικῶς τὸν ὑπερφυσικὸν χαρακτήρα τῶν δογμάτων καὶ διαγράψασα τὰ ὅρια τῶν σχέσεων μεταξὺ φιλοσοφίας καὶ θεολογίας, μετ' ἀκριβείας δὲ δογματικῆς ἐξάραςα τὸ κύρος καὶ τὴν ἐξουσίαν τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ καθορισμῷ καὶ τῇ ἀναπτύξει τῶν δογμάτων.

4. Ἡ ἐν Βατικανῷ σύνοδος ἤρχισε τὰς ἐργασίας αὐτῆς τῇ 8 Δεκεμβρίου 1869 παρόντων 719 μελῶν. Ἐν τῇ πρὸς σύγκλησιν δ' αὐτῆς Ἐγκυκλίῳ τῆς 29 Ἰουνίου 1868 καθωρίζετο ὡς σκοπὸς αὐτῆς ἡ καταπολέμησις τῶν συγχρόνων πλανῶν, ὡς ἡ ἐν Τριδέντῳ σύνοδος κατέκρινε τὰς πλάνας τοῦ Προτεσταντισμοῦ. Ὁ πάπας ἐξ ἄλλου εἶχε προδιακηρύξει, ὅτι ἀσφαλὲς μέσον πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ τούτου ἦτο ὁ καθορισμὸς ὡς δόγματος τοῦ παπικοῦ ἀλαθῆτου, τούτο δὲ ὑπεστηρίζετο καὶ ὑπ' ἄλλων ἐπισκόπων καὶ ὁπαδῶν τοῦ ἀλαθῆτου. Ἄλλ' ἐξ αὐτοῦ προεκλήθη ἡ ἐξέγερσις τῶν φιλελευθέρων καθολικῶν,

(44) Πρὸβλ. Ficher ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 536-538 καὶ Β. Στεφανίδου ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 628.

οίοι ο Döllinger, ο Friedrich και ο Huber του Πανεπιστημίου του Μονάχου, καθώς και ο επίσκοπος της Mayence Ketteler, ο Mareί κοσμήτωρ της θεολογικής Σχολής των Παρισίων και άλλοι. Παρά τας διαμαρτυρίας εν τῇ συνόδῳ τοῦ Βατικανοῦ πολλῶν ἐκ τῆς μερίδος ταύτης τῶν φιλελευθέρων αὐτὴ καθώρισεν ὡς δόγμα, ὅτι ὁ πάπας, δταν ἀποφαίνεται ἐπισήμως καὶ ex cathedra «ὡς ποιμὴν καὶ διδάσκαλος πάντων τῶν Χριστιανῶν» εἶναι ἀλάθης. Οὕτως ἡ σύνοδος, οἶονεὶ αὐτοκτονοῦσα, κατέλυσε τὸ κύρος καὶ τὴν ἐξουσίαν τῶν ἐπισκόπων ἐν συνόδῳ ἀποφαινομένων καὶ αἱ ἀποφάνσεις αὐτῆς δὲν εἶχον ὡς προοίμιον τούτων τὸ τῆς ἐν Τριδέντῳ συνόδου: «Ἡ ἱερὰ καὶ ἁγία, οἴκου-μενικὴ καὶ γενικὴ σύνοδος διδάσκει καὶ ἀποφαίνεται...», ἀλλὰ «ἡμεῖς ὁ Πίος Ι΄, τῆς ἱερᾶς συνόδου ἐπιδοκιμαζούσης, διδάσκομεν καὶ ἀποφαινόμεθα...». Ἡ ἐννοια δὲ τοῦ νέου τούτου δόγματος ἦτο, ὅτι ὁ πάπας προσωπικῶς καὶ ἰδιωτικῶς ἐνεργῶν ἢ διδάσκων δὲν εἶναι ἀλάθης, ἀλλὰ μόνον δταν ἐπισήμως καὶ ἐκ καθέδρας ἀποφαίνεται περὶ ζητημάτων ἀφορώντων εἰς τὸ δόγμα καὶ τὴν ἠθικὴν, ἀσκῶν τὴν δικαιοδοσίαν αὐτοῦ ὡς νομοθέτου καὶ διδασκάλου, εἶναι ἀλάθης.

Ἄλλ' ὁ Πίος Ι΄ ἤδη ἀπὸ τῆς νεανικῆς αὐτοῦ ἡλικίας ἦτο ἐνθουσιώδης λάτρης τῆς Παρθένου καὶ Θεοτόκου Μαρίας, εἰς αὐτὴν ἀποδίδων τὴν ἀπὸ πολλῶν κινδύνων καὶ τῆς ἐπαναστατικῆς θυέλλης διάσωσιν αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο ἤδη διαμένων ἐν Γαέττῃ κατὰ τὸ ἔτος 1849 ἀπέλυσεν ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς ἐπισκόπους προκαλῶν τούτους ν' ἀποφανθῶσιν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἀσπίλου συλλήψεως τῆς Παρθένου. Εἰς ταύτην τὰ δύο τρίτα τῶν ἐπισκόπων ἀπήντησαν, ὡς ὁ πάπας ἐπεθύμει. Ἄλλοι δμως, περιλαμβανομένων τῶν Γερμανῶν καὶ Γάλλων ἐπισκόπων, ἀπήντησαν ἀρνητικῶς. Ἡ σύνοδος τοῦ Βατικανοῦ ἐπέκυρωσε καὶ τὸ δόγμα τοῦτο, ὅπερ ὁ πάπας διὰ τῆς ἐγκυκλίου αὐτοῦ «ineffabilis Deus» τῆς 10 Δεκεμβρίου 1854 εἶχε καθορίσει διακηρύξας, ὅτι «ἡ Παρθένος Μαρία ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς συλλήψεως αὐτῆς διὰ μοναδικῆς τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ χάριτος καὶ προνομίου, καὶ διὰ προλήψεως (intuitu) τῶν ἀξιωμασιῶν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Σωτῆρος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, διετηρήθη ἀμέτοχος παντὸς σπίλου τῆς προπατορικῆς ἐνοχίας».

5. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν περὶ ἀλαθῆτου τοῦ πάπα συζητήσεων ἐν τῇ συνόδῳ ὁ Döllinger ἔγραψεν, ὅτι ἄρθρον τι πίστεως πρέπει οὐ μόνον νὰ ἐπιδοκιμάζεται ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων συνηνωμένων μετὰ τοῦ πάπα, ἀλλ' ἡ οἰκου-μενικότης αὐτοῦ νὰ ἀναγνωρίζεται καὶ νὰ ἐπικυροῦται ὑπὸ τῆς ὅλης ἐκκλησίας. Αὐτὸς δὲ καὶ ὁ Friedrich ἐπὶ κεφαλῆς τεσσαράκοντα δύο καθηγητῶν τοῦ Μονάχου δημοσίᾳ διεμαρτυρήθησαν· κατὰ τοῦ ψηφίσματος περὶ ἀλαθῆτου τῆς ἐν Βατικανῷ συνόδου. Οὕτως ἤρχισε τὸ κίνημα τῶν Παλαιοκαθολικῶν, τὸ ὁποῖον ἀπὸ τῆς Γερμανίας διεδόθη καὶ εἰς τὴν Ἑλβετίαν καὶ ἐν τινι μέτρῳ καὶ ἀλλαχοῦ. Οἱ Παλαιοκαθολικοί, ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ὁποίων οὐχὶ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, ἀλλ' δταν ἀφωρίσθη ὑπὸ τοῦ πάπα, ἐτέθη ὁ Döllinger, εἰσήγαγον καὶ ἄλλας τινὰς μεταρρυθμίσεις ἐν ταῖς κοινότησιν αὐτῶν, τοιαῦται δὲ ὑπῆρξαν ἡ παροχὴ τοῦ πατηρίου τῆς Εὐχαριστίας καὶ εἰς τοὺς λαϊκοὺς, ἡ κατάλυσις τῆς ἀγαμίας τοῦ κλήρου καὶ ἡ χρῆσις τῆς λαλουμένης γλώσσης ἐν τῇ λατρείᾳ⁽⁴⁵⁾.

6. Ὡς πρὸς τὴν ἄλλην συγγραφικὴν κίνησιν, τὴν σημειωθεῖσαν ἐν τῇ ρωμαιοκαθολικῇ ἐκκλησίᾳ κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον, διεκρίθησαν ἐν ταῖς ἱστορικαῖς σπουδαῖς καὶ τῇ ἐκδόσει νέων πηγῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας οἱ ἐπόμενοι: Ὁ Ἰωσήφ Hergenröther († 1870) καθηγητῆς ἐν Βυρτσβούργῃ καὶ ἔπειτα καρδινάλιος, ὅστις συνεπλήρωσε τὸ περὶ ἱστορίας τῶν συνόδων ἔργον τοῦ Hefele προσθέσας εἰς αὐτὸ δύο τόμους συνέγραψε δὲ καὶ τετράτομον ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν, καθὼς καὶ βιογραφίαν τοῦ Φωτίου, τὴν ὁποίαν ὁ Στεφανίδης χαρακτηρίζει ὡς ἀληθῆς μεταλλεῖον γνώσεων⁽⁴⁶⁾. Ὁ Ἄγγελος Mai († 1854),

(45) Fisher ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 539-544.

(46) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 628.

γενόμενος εἶτα καὶ καρδινάλιος, ὅστις ὡς βιβλιοθηκάριος τῆς Ἀμβροσιανῆς βιβλιοθήκης Μεδιολάνων καὶ εἶτα ὡς διευθυντὴς τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ ἔκαμε γονίμους μελέτας ἐπὶ τῶν παλιμψήστων χειρογράφων, ἐκδόσας δέκα τόμους ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν *Scriptorum veterum nova collectio*, ἐτέρους δέκα ὑπὸ τὸν τίτλον *Spicilegium romanum*, ἐξ ἄλλους ἐπιγραφομένους *Sanctorum Patrum nova collectio* καὶ ἄλλα. Μετὰ δὲ τὴν ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως διάλυσιν τοῦ τάγματος τῶν Μαυρικών ἀνασυνεστήθη τοῦτο ἐν τῷ μοναστηρίῳ Solesmes (1837) καὶ ἄρχεται ἡ νέα περίοδος αὐτοῦ, ἥτις κατὰ τὸν Στεφανίδην⁽⁴⁷⁾ δὲν εἶναι τόσον ἐνδοξος ὡς ἡ παλαιά. Ὁ σπουδαιότερος ἐκ τῶν τοῦ τάγματος τούτου ὑπήρξεν ὁ Γάλλος καρδινάλιος Ἰωάννης Pitra († 1889), ὅστις ἐξέδωκεν εἰς τέσσαρας τόμους τὸ *Spicilegium Solesmense*, τὸ ὀκτάτομον *Analecta sacra Spicilegio Solesmensi Parata*, τὸ δίτομον *Analecta novissima* καὶ ἄλλα.

7. Ἡ παραγωγή ἐξ ἄλλου δογματικῶν συγγραφῶν ὑπήρξε δαφιλεστέρα. Ὁ Ἰωάννης Perrone (1794-1876) ἐξέδωκε μεταξὺ ἄλλων τὸ ἐννεάτομον δογματικὸν ἔργον αὐτοῦ *Praelectiones Theologicae*, ὅπερ ἐσημείωσε 34 ἐκδόσεις. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ πάπας Λέων ΙΓ' ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ νὰ ἀνεγείρη φράγματα δυσπερβλήτα εἰς τὰς καντιανὰς καὶ ἐγγελιανὰς ἐπιδράσεις ἐπέβαλε διὰ τῆς Ἐγκυκλίου αὐτοῦ *Aeterni Patris* (4 Αὐγούστου 1874) τὴν σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀκυνιάτου. Περί τῶν πολυπληθῶν δογματικῶν, αἵτινες κατὰ τὴν κατεύθυνσιν ταύτην συνεγράφησαν, δύναται τις νὰ λάβῃ ἰδέαν τινὰ ἀνατρέχων εἰς τὴν ἡμετέραν *Δογματικὴν*⁽⁴⁸⁾.

8. Ὡς πρὸς δὲ τὸ κήρυγμα ἀξιοσημείωτον σταθμὸν ἐν τῇ ἐξελίξει αὐτοῦ ἐσημείωσεν ἡ δρᾶσις τοῦ μετέπειτα γενομένου ἐπισκόπου τοῦ Regensburg Ἰωάννου Μιχαήλ von Sailer, ὅστις ὑπήρξε βαθέως θρησκευτικῆ φύσις καὶ ἰσχυρὸς θεωρητικὸς εἰς τὸν χαρακτήρα καὶ ἐδείκνυε βαθμὸν τινα συμπαθείας πρὸς τὴν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος κρατοῦσαν μυστικὴν κίνησιν, δὲν διέκειτο δ' ἐχθρικῶς καὶ πρὸς τοὺς προτεστάντας. Ἐκ τῆς περὶ τὸν Sailer σχηματισθείσης Σχολῆς παρουσιάσθησαν τινες, οἵτινες ἐτόνιζον τὸν παγκόσμιον Χριστιανισμὸν ἐναντίον τοῦ ρωμαιοκαθολικισμοῦ ἄλλων. Ἄλλοι τινὲς (Μαρτίνος Boos, Ἰγνάτιος Lindl, Ἰωάννης Gossner) ὑπέστησαν βαθύτεραν ἐπίδρασιν ἐκ τοῦ προτεσταντικοῦ κηρύγματος. Ὁ γαλλικὸς ἐξ ἄλλου ἄμβων δὲν παρουσίασε τὴν αὐτὴν ἀκμὴν, τὴν ὁποίαν καὶ ὁ γερμανικὸς. Πρωτεύουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν διακόνων αὐτοῦ κατέχει ἀναμφιδόλως ὁ Ἰωάννης Βαπτιστῆς Ἐρρίκος Lacordaire. Ἐπὶ τὰ ἴχνη αὐτοῦ ἐβάδισε καὶ ὁ προσχωρήσας εἰς τοὺς Παλαιοκαθολικοὺς Ἰάκινθος Loison. Εἰς τὴν Ἀγγλίαν μεταξὺ ἄλλων διεκρίθη ὁ προσχωρήσας εἰς τὸν Καθολικισμὸν ἐκ τῆς Ὁξφορδιανῆς κινήσεως Ἰωάννης Ἐρρίκος Newman (1801-1890) ὀνομασθεὶς ὑπὸ τοῦ πάπα καὶ καρδινάλιος.

9. Παρὰ τὰ ληφθέντα ἐν τούτοις μέτρα ὑπὸ τῆς παπικῆς ἔδρας ἡ φιλελευθέρα θεολογικὴ τάσις ἐξηκολούθησε, ὑπ' αὐτῆς δὲ ἐδημιουργήθη κίνησις τις, τῆς ὁποίας προέστησαν ἐν Γερμανίᾳ ὁ Hermann Schell (1897) καθηγητῆς ἐν Βυρτσβούργῃ καὶ οἱ καθηγηταὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας F. Krauss, F. Funk καὶ A. Ehrhard καὶ ἄλλοι τινὲς ἐν Γαλλίᾳ (Loisy), Ἰταλίᾳ καὶ ἄλλαχού. Ἐντεῦθεν ἐκαλλιεργήθησαν φιλελεύθεραι καὶ ὀρθολογίζουσαι τάσεις, τὰς ὁποίας ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν *modernismus*, δι' οὗ εἰσήγετο ἡ καντιανὴ φιλοσοφία καὶ ὁ ἀγνωστικισμὸς εἰς τὴν θεολογίαν, κατέκρινεν ὁ πάπας Πίος ὁ Ι' δι' ἐγκυκλίου, ἐκδοθείσης τῷ 1907.

Τοσαῦτα καὶ περὶ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα, ἐπισφραγίζοντα τὴν ὄλην ἐπισκόπησιν τῆς ἱστορίας τῆς Θεολογίας ἀπὸ τοῦ πρώτου μέχρι τέλους τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος.

(47) Αὐτόθ. σελ. 629.

(48) Τόμ. Α' σελ. 64.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Ὁρισμὸς τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας καὶ ἔννοια αὐτῆς.

1. Ὁ ὅρος Ἐγκυκλοπαιδεία εἰσήχθη τὸ πρῶτον πιθανῶς ὑπὸ τοῦ κατὰ τὸν Β΄ αἰῶνα μ. Χ. ἀκμάσαντος ἱατροῦ Γαληνοῦ. Ἐσχηματίσθη δὲ διὰ τῆς εἰς μίαν λέξιν συνθέσεως τῆς φράσεως «ἡ ἐν κύκλῳ παιδεία». Ἐγκύκλιος δὲ παιδεία ἢ ἐγκύκλια μαθήματα ἢ ἐγκύκλιος ἀγωγή ἐλέγετο παρ' Ἑλλήσι τὸ σύνολον τῶν γνώσεων, αἵτινες ἀπετέλουν τὴν παιδείου παντὸς ἐλευθέρου ἀπὸ τῆς γεννήσεως αὐτοῦ ἀνδρός, καὶ τὰς ὁποίας ὤφειλεν οὗτος νὰ ἐκμάθῃ, ὡς ἐλεύθερος Ἕλληνας⁽¹⁾, πρὶν ἢ εἰσέλθῃ, ὡς ἐνεργὸν μέλος εἰς τὴν κοινωνίαν ἢ ἐπιδοθῆ εἰς τὴν σπουδὴν καὶ τὴν καλλιέργειαν εἰδικοῦ τινος κλάδου τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως. Πρὸς τὴν ἐγκύκλιον δὲ παιδείαν ἢ ἀγωγήν τῶν Ἑλλήνων ἀνταπεκρίνοντο παρὰ Ῥωμαίοις αἱ *artes liberales* ἢ *artes ingenuae*, αἵτινες ὡς ἀποσκοποῦσαι εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς φύσεως τοῦ ἐλευθέρου ἀνδρός, ἦτοι εἰς τὴν *humanitatem* αὐτοῦ, ἐκαλοῦντο *humaniora studia* ἢ *humaniores artes*, τοῦ ὅρου *humanitas* ἀντιστοιχοῦντος πρὸς τὸν ἑλληνικὸν ὅρον παιδεία ἀνθρωπιστική.

2. Ἡ παιδεία αὕτη ὠνομάσθη καὶ ἐλευθέραι (artes liberales), διότι ἀπέθλεπεν, ὡς εἴπομεν, εἰς τὴν βελτίωσιν καὶ προαγωγήν τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀπέκλειε πάσας ἐν γένει τὰς ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους⁽²⁾ χαρακτηριζομένας ὡς «βαναύσους τέχνας», τὰς ἀποθλεπούσας εἰς τὴν συντήρησιν καὶ θεραπείαν τοῦ σωματικοῦ βίου, εἰς τὰς ὁποίας ἔδει νὰ ἐπιδίδωνται οἱ δοῦλοι. Αἱ βάναισσαι τέχναι αὗται καὶ μόνον ἔδει νὰ διδάσκωνται εἰς τοὺς δούλους, αἱ ἐπισημαίαι δὲ αἱ εὐρύνουσαι τὸν νοῦν καὶ ἐξευγενίζουσαι τὴν ψυχὴν ἐπεφυλάσσοντο εἰς τοὺς παῖδας τῶν ἐλευθέρων ἀνθρώπων.

3. Πρὸς τὴν ἐγκύκλιον παιδείαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων ἀντιστοιχοῦσι κατὰ τὸν μεσαίωνα τὰ καλούμενα *trivium* καὶ *quadrivium*, τὰ ἀποτελοῦντα τὰς ἑπτὰ *artes liberales*. Ἐκ τούτων τὸ μὲν *trivium* περιελάμβανε τὰς τρεῖς περὶ τὸ λέγειν διατριβοῦσας τέχνας, ἦτοι τὴν Γραμματικὴν, τὴν Διαλεκτικὴν καὶ τὴν Ῥητορικὴν, τὸ δὲ δευτέρον τὰς τέχνας περὶ τὸ ἀριθμεῖν καὶ ὑπολογίζειν, ἦτοι τὴν Μουσικὴν, Ἀριθμητικὴν, Γεωμετρίαν καὶ Ἀστρονομίαν⁽³⁾.

(1) Ἀριστοτέλους Ἠθικά 5. 6.

(2) Πολιτικά 8. 1.

(3) Παρὰ τῷ Lange (*Grundriss der theolog. Encyclopedie* § 2 ὑποσ. 1,2) αἱ ἑπτὰ *artes liberales* ὀρίζονται ὡς ἑξῆς: *Trivium: Grammatica loquitur, Dialectica vera docet, Rhetorica verba colorat. Quadrivium: Musica canit, Arithmetica numerat, Geometrica ponderat, Astronomica colit astra.*

4. Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους τὰ πράγματα ἠλλαξαν οὐσιωδῶς. Καταργηθείσης διὰ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ τῆς διακρίσεως μεταξύ δούλων καὶ ἐλευθέρων ἢ παιδεία κατέστη κτῆμα κοινὸν καὶ οὐδεὶς ἐμποδίζεται ὑπὸ τῆς κοινωνικῆς αὐτοῦ θέσεως ἢ τῆς οἰκονομικῆς του καταστάσεως νὰ ἐπιδοθῆ εἰς τὴν κατάκτησιν αὐτῆς. Ἐπὶ πλέον κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἤρχισαν σταθερῶς νὰ αὐξάνωνται αἱ ἐπιστημονικαὶ γνώσεις, ἠδὲν ὁ κύκλος τῶν ἐπιστημῶν, οὕτω δέ, ἐνῶ ὁ ὅρος ἐγκύκλιος παιδεία ἐξακολουθεῖ νὰ σημαίνει καὶ τὰς γενικὰς προπαιδευτικὰς γνώσεις (π. χ. ἢ ἐν τοῖς Γυμνασίοις ἀποκτωμένη ἐγκύκλιος μόρφωσις ἀποτελεῖται ἐκ στοιχείων πασῶν τῶν ἐπὶ μέρος ἐπιστημῶν=Κλασσικαὶ γλῶσσαι, ξένοι γλῶσσαι, Φυσικὴ, Χημεία, Ἱστορία, Ἀστρονομία, Λογικὴ, Ψυχολογία κλπ.), ὁ ὅρος ἐγκυκλοπαιδεία κατήντησε νὰ σημαίνει τὸ μὲν τὸν κύκλον τῶν Ἀκαδημαϊκῶν ἐπιστημῶν, τὸ δὲ ὁλόκληρον τὸ πεδῖον μιᾶς ἐκάστης ἐπιστήμης.

5. Οὕτως ἔχομεν τὰς γενικὰς ἐγκυκλοπαιδείας καὶ τὰς μερικὰς ἐγκυκλοπαιδείας. Ἡ γενικὴ ἐγκυκλοπαιδεία περιλαμβάνει γνώσεις γενικὰς ἐξ ὅλων τῶν ἐπιστημῶν. Τοιαῦτα εἶναι τὰ διάφορα ἐγκυκλοπαιδικὰ λεξικά, τὰ εἰς διαφόρους γλώσσας ἐκδοθέντα. Π. χ. Γαλλικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, Βρεττανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία καὶ παρ' ἡμῶν ἐσχάτως Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ καὶ Λεξικὸν Ἐγκυκλοπαιδικὸν κλπ. Αἱ μερικαὶ Ἐγκυκλοπαιδεῖαι ἀναφέρονται εἰς τὰς ἐπὶ μέρος ἐπιστήμας. Οὕτως ἔχομεν Ἱατρικὴν Ἐγκυκλοπαιδεῖαν, Θεολογικὴν Ἐγκυκλοπαιδεῖαν, Νομικὴν Ἐγκυκλοπαιδεῖαν κλπ. Πρέπει ὅμως νὰ γίνεταί σαφὴς διάκρισις μεταξύ τῆς ἐννοίας, καθ' ἣν ἀποδίδομεν τὸν ὅρον Ἐγκυκλοπαιδεία εἰς τὰ γενικὰ ἢ μερικὰ ταῦτα συγγράμματα, ἐν οἷς ἀποθησαυρίζεται τὸ ὑλικὸν τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως, τὸ ἀναφερόμενον εἴτε εἰς τὸ σύνολον τῶν ἐπιστημῶν εἴτε εἰδικῶς εἰς ὠρισμένην τινὰ ἐπιστήμην, καὶ τῆς ἐννοίας, καθ' ἣν χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος πρὸς δῆλωσιν τοῦ ἰδίου μαθήματος τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὴν ὑποτύπωσιν ἐκάστης ἐπιστήμης ὡς συστήματος ἐξ ὠρισμένων μερῶν καὶ μαθημάτων, φυσικῶς καὶ λογικῶς πρὸς ἀλληλα σχετιζομένων, ἀποτελουμένου καὶ τὴν ἀρμόζουσαν θέσιν ἐν τῷ καθόλου κύκλῳ τῶν ἐπιστημῶν καταλαμβάνοντος.

6. Ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία, ὅφ' ἦν ἐννοίαν ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἤδη δὲν διατρίβει περὶ τὴν συλλογὴν καὶ παράθεσιν κατὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀλφαβήτου τῆς ἀδιάτακτου ὕλης μιᾶς ἢ πασῶν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τὴν ἀποθησαύρισιν αὐτῆς εἰς Λεξικά μᾶλλον ἢ ἤττον γενικὰ ἢ εἰδικὰ, ἐκτενέστερα ἢ συνοπτικώτερα. Τοῦτο εἶναι ἔργον τῶν λεγομένων «Πραγματικῶν Ἐγκυκλοπαιδειῶν (Real—Encyclopaedie ἢ Material Encyclopaedie). Αἱ ἐν τῇ κυρίᾳ τοῦ ὅρου ἐννοία Ἐγκυκλοπαιδεῖαι, εἰς εἰδικὴν συνήθως ἐπιστήμην μία ἐκάστη τούτων ἀναφερομένη, ἐπισκοποῦσι μὲν γενικῶς τὴν ἐκτενῆ καὶ ἀδιάτακτον ὕλην καὶ διακριθεῖσι

τὸ ὑποκείμενον τῆς οἰκείας ἐκάστη ἐπιστήμης, συνοψίζουσι δὲ καὶ διατάσσουσι τὴν ὕλην ταύτην φυσικῶς καὶ λογικῶς πρὸς καθορισμὸν τῶν κλάδων καὶ τῶν μαθημάτων τῆς περὶ ἣν διατρίβουσι ἐπιστήμης καὶ διὰ τῆς κοινῆς τῶν μερῶν τούτων ἀναφορᾶς καὶ συσχετίσεως πρὸς τὸ κοινὸν ὑποκείμενον συγκροτοῦσι καὶ ὑπογράφουσι τὸ σύστημα τῆς οἰκείας ἐπιστήμης. Παρ' αὐταῖς κρατεῖ ὁ ὑποτυπωτικὸς χαρακτήρ, διὸ καὶ λέγονται τυπικαὶ ἢ ὑποτυπωτικαὶ ἐγκυκλοπαιδεῖαι (Formale Encyclopaedie). Ἐπειδὴ δὲ μεταξὺ τῶν σκοπῶν, οὓς προτίθενται, εἶναι καὶ ἡ ὑπόδειξις τῆς μεθόδου τῆς σπουδῆς τῆς οἰκείας ἐπιστήμης, διὰ τοῦτο καλοῦνται καὶ Μεθοδολογίαι. Ἐφ' ὅσον δὲ ἀποκλειστικῶς περὶ τὸν σκοπὸν τοῦτον διατρίβουσι καλοῦνται καὶ Ὀδηγητικαί. Ὑπὸ τὴν κυρίαν ταύτην τοῦ ὄρου ἐγκυκλοπαιδεῖα ἔννοϊαν πρῶτοι ποιησάμενοι τὴν χρῆσιν αὐτοῦ ὑῆρξαν οἱ νομικοί, καὶ μετὰ τούτους οἱ ἰατροί, τρίτοι δὲ οἱ θεολόγοι. Καὶ εἰς μὲν τὴν Νομικὴν εἰσήχθη ὁ ὄρος ὑπὸ τοῦ Putter, εἰς δὲ τὴν ἱατρικὴν ὑπὸ τοῦ Boerhaave (1668-1738) καὶ εἰς τὴν Θεολογίαν ὑπὸ τοῦ Sam. Mursinna ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ: «Primaе lineae encyclopaediae theologiae in usum praelectionum ductae» (1764) (4).

7. Ἡ ἐγκυκλοπαιδεῖα τῆς Θεολογίας κατὰ ταῦτα εἶναι οὐχὶ κλάδος τις ἢ ἐπὶ μέρος μᾶθημα τῆς Θεολογίας, ἀλλ' αὐτὴ ἡ Θεολογία μετὰ τοῦ οὐσιαστικοῦ αὐτῆς περιεχομένου, ἐν comprehendium τῆς Θεολογίας, ἐπιτομὴ τις αὐτῆς. Ἐπαγγελιομένη δὲ τὴν ὑποτύπωσιν τῆς Θεολογίας ὡς ἐπιστήμης, συγκροτούσης ἴδιον σύστημα, ζητεῖ νὰ ἀκριβῶς, πῶς ἀπὸ τοῦ ὑποκειμένου τῆς Θεολογίας ὡς ἀπὸ κέντρου ἐξέρχονται τὰ θεολογικὰ μαθήματα εἰς εὐρυτέρους κλάδους ἐντασσόμενα, τίνα τῶν ἐκάστοτε προβαλλομένων μαθημάτων ἀνήκουσι φυσικῶς καὶ ἀναγκαίως εἰς τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην καὶ δύνανται νὰ ἀποτελέσωσι ἀντικείμενα ἰδίως καὶ κεχωρισμένης σπουδῆς, τίς ἢ σχέσις τῶν μερῶν τούτων τῆς Θεολογίας πρὸς τε ἄλληλα καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν Θεολογίαν, ποία δὲ ἡ σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας. Παρέχει οὕτως ἡ Ἐγκυκλοπαιδεῖα τῆς Θεολογίας εὐσύνοπτόν τινα καὶ εὐκρινῆ εἰκόνα αὐτῆς, συγκεφαλαιούσα δὲ τὰ καθ' ἕκαστον καὶ ὑποδεικνύουσα τὴν τάξιν καὶ σπουδαιότητα αὐτῶν ἐν τῷ πεδίῳ τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, τοῦ ὁποίου τὰ ὄρια διαγράφει ἐπακριβῶς, εἰσάγει εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τὸν σπουδαστὴν τῆς Θεολογίας εἰς τοὺς διαφόρους κλάδους καὶ τὰ μαθήματα αὐτῆς καὶ παρασκευάζει αὐτὸν εἰς τὴν ἰδιοποίησιν τῆς ἐπιστήμης, ἀποτελοῦσα παρασκευαστικὴν καὶ συγκεφαλαιωτικὴν ἅμα τῆς ὅλης Θεολογίας διδασκαλίαν.

---

(4) Ὁ ὄρος Ἐγκυκλοπαιδεῖα εἰς δῆλωσιν τοῦ κύκλου πασῶν τῶν ἐπιστημῶν ἐχρησιμοποιήθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Martinius (1606) ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ *Idea methodica et brevis encyclopaediae sive adumbratio universitatis*· εἶτα δὲ ὑπὸ τοῦ Alsted εἰς τὴν *Encyclopaedia septem tomis distincta* 1620.

2. Τὸ ὑποκείμενον τῆς θεολογικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας ἐν σχέσει πρὸς τὰς χριστιανικὰς ὁμολογίας.

1. Εἰς τὰς ἄλλας πραγματικὰς καὶ ἐπὶ μέρους Ἐγκυκλοπαιδείας εἶναι εὐκόλον νὰ καθορισθῇ τὸ ὑποκείμενον αὐτῶν, διότι αὐταί, πλὴν τῆς Θεολογικῆς, ἔχουσι παρὰ πᾶσι σχεδὸν τὸ αὐτὸ περιεχόμενον. Δὲν εἶναι ἄλλη ἐπὶ παραδείγματι ἡ ἑλληνικὴ ἰατρικὴ ἢ νομικὴ καὶ ἄλλαι αἱ γερμανικαὶ ἢ αἱ ἀγγλικαὶ ἢ αἱ γαλλικαί. Προκειμένου ὁμοῦς περὶ τῆς Θεολογικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας ἀντιμετωπίζομεν δυσκολίας τινὰς, καθ' ὅσον ἐν ταῖς ἀνά τὴν οἰκουμένην χριστιανικαῖς Ἐκκλησίαις, ταῖς ἀπεσχισμέναις ἀλλήλων καὶ ἐχομέναις διαφόρων ὁμολογιῶν, ἐμορφώθησαν Θεολογίαι χριστιανικαὶ μὲν γενικῶς, διαφέρουσαι ὁμοῦς ἀλλήλων ἐν πλείοσιν ἢ ὀλιγωτέροις. Ἡ ἀρχικῶς δηλαδὴ μία καθολικὴ Ὁρθόδοξος Θεολογία, ἡ ἐν τῇ πρώτῃ ἀδιαιρέτῳ Ἐκκλησίᾳ ἀναπτυχθεῖσα, διεκρίθη ἔπειτα ἅμα τῷ σχίσματι καὶ τῇ ἐπακολουθησάσῃ εἰς τοῦτο μετὰ τινα χρόνον Μεταρρυθμίσει τῶν προτεστάντων εἰς διαφόρους ἐπὶ μέρους ὁμολογιακὰς Θεολογίας. Κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀπ' ἀλλήλων διαχωρισθεισῶν Ἐκκλησιῶν, καθὼς καὶ τῶν μετέπειτα ἐκδηλωθεισῶν φιλελευθέρων τάσεων, ἐσηματίσθησαν καὶ διάφορον χρωματισμὸν φέρουσαι Θεολογίαι. Οὕτως ἔχομεν τὴν Ὁρθόδοξον Θεολογίαν, τὴν ρωμαιοκαθολικὴν Θεολογίαν, τὴν Λουθηρίαν Θεολογίαν, τὴν Καλθινικὴν Θεολογίαν, τὴν Ἀγγλικανικὴν Θεολογίαν, τὴν ἐλευθεριάζουσαν μᾶλλον ἢ ἦττον Ὁρθολογιστικὴν Θεολογίαν καὶ εἰ τινα ἄλλην. Πᾶσαι αὐταὶ αἱ Θεολογίαι ἐμφανίζονται μετὰ τῆς ἀξιώσεως νὰ θεωρῆται ἐκάστη ἡ ἐκπροσωποῦσα καὶ ἐνσωματοῦσα τὴν ἀληθῆ θεολογικὴν ἐπιστήμην.

2. Καὶ προκειμένου μὲν περὶ τῶν «πραγματικῶν Ἐγκυκλοπαιδειῶν» τούτων, τῶν εἰς πολύτομα λεξικά ἐκτεινομένων, οὐδεμία θὰ προεβάλλετο σοβαρὰ ἀντίρρησης, ἐὰν οἱ συντάκται τῶν ἐν αὐταῖς καταχωριζομένων πραγματειῶν ἢ ἄρθρων δὲν παρουσιάζωνται ἀνεπηρέαστοι τῆς ὁμολογίας καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς Ἐκκλησίας, εἰς ἣν ἕκαστος συγγραφεὺς ἀνήκει ἢ καὶ τῶν προκαταλήψεων τῶν ἐκ τῶν διασταυρούμενων θεολογικῶν ρευμάτων καὶ θεωριῶν, τῶν μᾶλλον ἢ ἦττον συντηρητικῶν καὶ ἀχαλινώτως ἐλευθέρων. Τοῦτο ἄλλως τε εἶναι φυσικόν, οὐχὶ δὲ καὶ ἀλυσιτελές, ἐφ' ὅσον ὑποβοηθεῖται ἢ καὶ καλλιιεργεῖται δι' αὐτῶν ἡ ἀντικειμενικὴ ἔρευνα, ἥτις ταχέως ἢ βραδέως ὀδηγεῖ τοὺς εἰλικρινεῖς ἐκζητητὰς εἰς τὴν ἀνεύρεσιν τῆς ἀληθείας. Ἀλλ' ἐὰν πρόκειται διὰ τῆς Θεολογίας νὰ ἐξυτηρητήσωμεν ἓνα ἐκ τῶν κυρίων σκοπῶν αὐτῆς, οἷος τὸ νὰ παρουσιασθῇ ὁ ὑπέροχος τοῦ Χριστιανισμοῦ χαρακτήρ, ὁ ἐπιβάλλων αὐτὸν καὶ ἐπὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος παντὸς διανοουμένου, τότε ἡ Θεολογία δέον νὰ ἐμφανίζηται οὐχὶ ἀπὸ στενῆς τινος καὶ περιορισμένης ἀφετηρίας, ὅποια εἶναι ἡ ὁμολογιακὴ, ἀλλ' ἀπὸ γενικῆς τινος καὶ καθολικῆς ἀπόψεως. Ὡσαύτως ἐὰν ἡ Θεολογία πρόκειται νὰ συγκριθῇ

πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας καὶ νὰ ζητηθῆ καὶ δι' αὐτὴν θέσις ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ἐπιστημῶν, δὲν πρέπει νὰ ἐμφανίζηται ὑπὸ πολυπληθεῖς καὶ ἀνομοίας ὁμολογιακὰς μορφάς, ἀλλ' ὑπὸ μίαν περιεκτικὴν ἐπιστημονικὴν μορφήν.

3. Κατὰ ταῦτα ἡ ὑποτυπωτικὴ Θεολογικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα θὰ λάβῃ ὡς ὑποκείμενον τῆς ἐκθέσεως αὐτῆς οὐχὶ ἐπὶ μέρους ὁμολογιακὴν Θεολογίαν, ἀλλὰ τὴν χριστιανικὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην γενικῶς ἢ τὴν ἐπιστήμην τῆς χριστιανικῆς Θρησκείας. Ὁ συντάττων λοιπὸν ὑποτυπωτικὴν Ἐγκυκλοπαιδεῖαν τῆς Θεολογίας, ἵνα ἡ ἐργασία αὐτοῦ εἶναι ἐπιστημονικὴ καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς Ἐγκυκλοπαιδεῖας συνάδουσα, ὀφείλει νὰ μὴ παρέχῃ εἰς αὐτὴν πολεμικὴν ἢ ὁμολογιακὴν χροιάν, ἀποφεύγων ἐπιμελῶς πᾶσαν πρὸς τὰς λοιπὰς ὁμολογίας σύγκρισιν ἢ σύγκρουσιν, ἥτις δέον νὰ καταλείπηται εἰς τὰ ἴδια τῆς Θεολογίας μαθήματα, νὰ ἀρκῆται δὲ εἰς τὴν παράστασιν τῆς Θεολογίας καὶ τῶν μερῶν αὐτῆς ἐν οἷῳ πνεύματι καὶ τύπῳ καὶ αἱ ὑποτυπωτικαὶ Ἐγκυκλοπαιδεῖαι τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν ποιοῦνται τὴν παράστασιν τοῦ ὑποκειμένου αὐτῶν. Τὰ τῆς ὁμολογίας δὲ εἰς ἣν ὁ συγγραφεὺς ὑποτυπωτικὴν Ἐγκυκλοπαιδεῖαν ἀνήκει, δύναται, ἐὰν θέλῃ, νὰ παραστήσῃ ἐν ἰδίοις κεφαλαίοις, ἐν οἷς ὑποχρεοῦται παραλλήλως καὶ μετὰ πάσης δυνατῆς ἀμεροληψίας νὰ παραστήσῃ καὶ τὴν Θεολογίαν τῶν ἄλλων κυριωτέρων Ἐκκλησιῶν, ἀποκλείων ἐν τῇ παραστάσει καὶ ἐκθέσει ταύτῃ πᾶσαν σκιάν φανατισμοῦ καὶ πᾶσαν ὑπόνοιαν περὶ διαβολῆς τῶν ἐναντίων καὶ ἀυξήσεως τῶν οἰκείων. Ἐξαιρουμένων τῶν εἰδικῶν τούτων κεφαλαίων κατὰ τὰ λοιπὰ ἢ Ἐγκυκλοπαιδεῖα τῆς Θεολογίας ἐπιβάλλεται ἐν τῇ παραστάσει τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης νὰ παραμένῃ ξένη πρὸς πάντα ὁμολογιακὸν ἐπηρεασμὸν. Διότι ἄλλως ὁ ὁμολογιακὸς ἐπηρεασμὸς κινδυνεύει νὰ παραβλάψῃ τὸν ἐπιστημονικὸν χαρακτήρα τῆς παραστάσεως τῆς Θεολογίας καὶ νὰ διαφθεῖρῃ τὴν ἐνότητα αὐτῆς καὶ ἀρτιότητα δημιουργῶν μὲν μαθήματα οὐχὶ ἀμέσως καὶ ἀναντιρρήτως πρὸς τὸ ὑποκείμενον τῆς Θεολογίας ἀναφερόμενα καὶ πρὸς τὰ λοιπὰ μέρη αὐτῆς λογικῶς συναπτόμενα, περικόπτων δ' ἄλλα μαθήματα προδήλως χρήσιμα ἢ καὶ ἀναγκαῖα.

4. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἡ ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τῆς οἰκείας ὁμολογίας παράστασις τῆς Θεολογίας ὑπὸ οἰουδήποτε συγγραφέως εἶναι τι δυσκολώτατον, ἐφ' ὅσον τὴν περὶ Θεολογίας ἀντίληψιν αὐτοῦ ἐσχημάτισεν ἐξ ἀρχῆς οὗτος οὐχὶ ἀσχέτως καὶ ἀνεπηρέαστως ἀπὸ τῆς ἣν προσωκειώθη ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας καὶ ἐξακολουθεῖ πρεσβεύων ὁμολογίας καὶ κατὰ τὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ ταύτην ὑποχρεοῦται ἐκ λόγων στοιχειώδους εἰλικρινείας νὰ ὁμιλῇ κατὰ τὰς ἐσχηματισμένας ἤδη περὶ Θεολογίας πεποιθήσεις του. Ὁ ἐγγενῶμενος δ' ἐν αὐτῷ φόβος ἐξ ἄλλου μήπως εἰς τὴν ἣν ποιεῖται παράστασιν τῆς Θεολογίας παρασυρθῆ καὶ εἰς δοξασίας ξένας τοῦ γνησίου Χριστιανισμοῦ, δὲν εἶναι δύσκολον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον νὰ ἀπομακρύνῃ

αὐτὸν ἀσυναισθητῶς ἀπὸ τῆς ἀληθοῦς καὶ ἀμερολήπτου τῆς Θεολογίας παραστάσεως. Ἄλλὰ πᾶσαι αἱ δυσκολαὶ αὗται πρέπει νὰ ὑπερικηθοῦν χάριν τῆς ἀληθείας.

5. Πρὸς συγγραφὴν δὲ ἀπρόσκοπτον καὶ ἀρτίαν Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας, ἀνάγκη πᾶσα ὅπως μοναδικὸς ταύτης σκοπὸς προβάλληται, ἵνα ἀφοῦ μετὰ πάσης ἀκριθείας καθορισθῇ ἡ οὐσία τῆς Θεολογίας καὶ ἡ φύσις αὐτῆς ὡς ἐπιστήμης κατὰ τε τὸ περιεχόμενον καὶ τὸν τύπον αὐτῆς, νὰ ἐπαχθῇ ἢ μετὰ λόγου ὀργανικὴ διαίρεσις τῆς Θεολογίας εἰς τὰ κύρια αὐτῆς μέρη καὶ νὰ καθορισθῇ ἡ σειρὰ καὶ ἡ τάξις τῶν ἀνηκόντων εἰς ἕκαστον τῶν μερῶν τούτων μαθημάτων, ὥστε ταῦτα νὰ συναποτελῶσι σύστημα συντεταγμένον καὶ ἀρμονικὸν καὶ διὰ τὰ πρὸς ἄλληλα φυσικοῦ καὶ ἐσωτερικοῦ συνδέσμου αὐτῶν ἐνιαῖον ὀργανικὸν σύνολον, ἐν τῷ ὁποίῳ νὰ καταφαίνεται ἡ ἐπιστημονικὴ ἐνότης τῆς ὅλης Θεολογίας. Καὶ δὲν θὰ παρεμποδίζηται μὲν ὑπὸ τοῦ σκοποῦ τούτου ὁ συγγράφων ὑποτυπωτικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν παρεμπιπτόντως νὰ σημειοῖ καὶ διαφοράς τινὰς οὐσιώδεις, καθ' ἃς ἡ ἀληθὴς Θεολογία διακρίνεται ἀπὸ νοθειῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ, κυρίως ὑπὸ τὴν ροπὴν ὀρθολογιστικῶν τάσεων συντελεσθεισῶν. Δὲν θὰ κατέρχηται ὁμοίως καὶ εἰς ἐπὶ μέρους λεπτομερειακὰς διαφοράς, περὶ ὧν ὁ λόγος ἐν τῇ Συμβολικῇ καὶ τῇ Δογματικῇ καὶ τῇ Ἱστορίᾳ τῶν Δογμάτων, χωρὶς νὰ παραλείπη, ὅπως θίγη οὐσιώδεις καὶ θεμελιώδεις διαφορὰς εἰς αὐτάς τὰς κεντρικὰς γραμμάς τῆς Θεολογίας ὡς ἐπιστήμης ἀναφερομένης.

3. Ἡ ἀπὸ τῶν σκοπῶν αὐτῆς χρησιμότης τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας (5).

1. Ὁ ὕψιστος κατὰ ταῦτα καὶ κύριος σκοπὸς τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας εἶναι νὰ προβάλλῃ τὴν Θεολογίαν ὡς ἐπιστήμην. Καὶ οὗτος μὲν εἶναι ὁ θεωρητικὸς σκοπὸς αὐτῆς. Ἐκ τούτου ὁμοίως συνακολουθοῦσι καὶ ἄλλοι διάφοροι πρακτικοὶ σκοποί, πρὸς πραγματοποίησιν τῶν ὁποίων συμβάλλει ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς Θεολογίας. Καὶ εἰς μὲν τὸ γενικὸν αὐτῆς μέρος οἱ πρακτικοὶ οὗτοι σκοποὶ κατευθύνονται εἰς τὸ νὰ καταστῇ κατάδηλος ἔνθεν μὲν ἡ σημασία τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, ἥτις ὑπῆρξεν ἡ κοιτίς αὐτῆς, ἔνθεν δὲ αἱ σχέσεις καὶ ἡ θέσις αὐτῆς ἔναντι τῶν λοιπῶν ἐπιστημῶν. Εἰς δὲ τὸ εἰδικὸν αὐτῆς μέρος ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς Θεολογίας ἀποσκοπεῖ νὰ παράσχῃ τὴν βοήθειαν αὐτῆς οὐ μόνον εἰς τοὺς ἀρχαρίους τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς ὀπωσδήποτε εἰσδύσαντας εἰς τὸ ἱερόν αὐτῆς τέμενος,

(5) Πρβλ. J. F. Rābiger, *Encyclopedia of Theology*, transl. J. Macpherson τόμ. I σελ. 172 καὶ ἔξης.

καθώς και εἰς μὴ θεολόγους καὶ τοὺς ἐν γένει διανοουμένους.

2. Ἄλλοι ἐκ τῶν τελευταίων τούτων ὠθούμενοι ὑπὸ φιλομαθείας καὶ τῆς δίψης τῆς γνώσεως ἐνδιαφέρονται νὰ μάθωσι τίνες ἀποτελοῦσι τὸν κύκλον τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἐξ ἐνδιαφέροντος νὰ πληροφορηθῶσιν, ἐὰν καὶ ἡ Θεολογία δύναται νὰ διεκδικήσῃ θέσιν μεταξὺ αὐτῶν, ἀναζητοῦσι δὲ τὴν ἱκανοποιούσαν αὐτοὺς ἀπάντησιν εἰς τὴν Ἐγκυκλοπαιδεῖαν αὐτῆς. Ἔτεροι κινοῦνται ἐκ καθαρῶς θρησκευτικοῦ ἢ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ ἐνδιατρίβουσι περὶ τὰ θεολογικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα ἀναζητοῦντες ἐνίσχυσιν, φωτισμὸν ἢ διδασκαλίαν ἐν τῇ ἐξετάσει τούτων. Καὶ πρὸς ἐκείνους καὶ πρὸς τούτους ἐκ τῶν διανοουμένων ἡ Ἐγκυκλοπαιδεῖα παρέχει τὴν βοήθειαν αὐτῆς εἰσάγουσα τούτους εἰς τὸ θεολογικὸν σύστημα καὶ προστατεύουσα αὐτοὺς ἀπὸ ἐσφαλμένων κατευθύνσεων καὶ πεπλανημένων ὁδῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἐπόμενον εἶναι ὁ μὴ εἰδικῶς εἰς τὴν Θεολογίαν ἐγκύψας νὰ παρεκκλίνῃ, διατρέχων οὕτω τὸν κίνδυνον νὰ μὴ εὕρῃ τὴν ἱκανοποιούσαν εἰς τὰ προβλήματα αὐτοῦ ἱκανοποιητικὴν λύσιν καὶ ἀπάντησιν.

3. Ἄλλοι πάλιν ὑπὸ πολιτικῶν ἢ κοινωνικῶν ἐνδιαφερόντων συνεχόμενοι ἢ καὶ κατεπτοημένοι ὑπὸ τῶν ἀνακαλύψεων τῶν ὀνομαζομένων ὑπὸ τῶν συγχρόνων μας θετικῶν ἐπιστημῶν ἢ καὶ κατατρυχόμενοι ὑπὸ ἀλαζονείας διὰ τὰς ἰδίας αὐτῶν ἐπιδόσεις καὶ ἐπιτυχίας μετὰ περιφρονήσεως προσθλέπουσι πρὸς τὴν ἱεράν ἡμῶν ἐπιστήμην, θεωροῦντες περιττὴν ὄλως καὶ τὴν ὑπαρξιν αὐτῆς καὶ ἀξιοῦντες νὰ ἐκβάλλωσι ταύτην καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ πεδίου. Πρὸς κατάρριψιν καὶ ἐκρίζωσιν τῶν προκαταλήψεων τούτων, τὰς ὁποίας ἐπιπολαία ὄλως μελέτη καὶ ἐπισκόπησις τῆς Θεολογίας δημιουργεῖ, συντελεῖ οὐκ ὀλίγον ἡ Ἐγκυκλοπαιδεῖα τῆς Θεολογίας, διότι ἐμφανίζει τὴν Θεολογίαν εἰς τοὺς ἐξ αὐτῶν ἐξ εἰλικρινοῦς γνώσεως τῆς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας ἀγομένους ὡς κεκτημένην πάντα τὰ ἀπαραίτητα συστατικὰ μᾶς ἐπιστήμης ἀξίας νὰ καταλάβῃ τὴν ἰδίαν θέσιν ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ἐπιστημῶν, ἱκανῆς δὲ νὰ παράσῃ τὰς ὑπηρεσίας αὐτῆς εἰς ἐπίλυσιν τῶν προβλημάτων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ νὰ συμπληρώσῃ τὰ κενά, ἅτινα αἱ ἐπιστήμαι, αἱ ἀσχολούμεναι περὶ τὸ πεδῖον τοῦ ἐπιστητοῦ, τὸ ὑπὸ τῶν σωματικῶν αἰσθήσεων ἐρευνώμενον, καταλείπουσιν.

4. Ἄλλ' ἢ Ἐγκυκλοπαιδεῖα τῆς Θεολογίας παρέχει τὰς ὑπηρεσίας αὐτῆς καὶ εἰς αὐτοὺς ἔτι τοὺς θεολογοῦντας. Διότι ὑπῆρξαν μεταξὺ τῶν ἐλευθεροφρονούντων ἐξ αὐτῶν πολλοί, οἵτινες ὑπετίμησαν τὴν Θεολογίαν, καθὼς πάλιν ἄλλοι μεταξὺ τῶν συντηρητικωτέρων, οἵτινες ὑπερετίμησαν ταύτην. Πολλοὶ ἐκ τῶν ὑπὸ ὀρθολογιστικῶν ροπῶν ἀγομένων θεολόγων, τῶν εἰς τὸ ἠθικὸν μόνον περιεχόμενον τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐνδιατριβόντων καὶ παραμεριζόντων τὴν ἐκ τῆς ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως δογματικὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ, ἀπογυμνούντων δὲ τὸν Χριστιανισμὸν παντὸς ὑπερφυσικοῦ στοιχείου

καί εἰς μόνας τὰς ἀληθείας τῆς λεγομένης φυσικῆς θρησκείας περιοριζόντων τὸ δόγμα αὐτοῦ, προσέλαβον πολεμικὴν στάσιν κατὰ τῆς Θεολογίας, τῆς βασιζομένης ἐπὶ τῆς εἰς τοὺς προφήτας καὶ τῆς διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου γενομένης θείας Ἀποκαλύψεως. Οὕτως ἐκ τῆς πολεμικῆς τούτων, τοσοῦτω μᾶλλον σοβαρᾶς καὶ ἐπικινδύνου, ὅσῳ προέρχεται ἐκ τῶν ἔνδον καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ἐμφανιζομένων ὡς θεραπόντων τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, ἐκτίθεται ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἡ περὶ αὐτὸν ἐνδιατριβουσα Θεολογία εἰς σοβαρὰν ὑποτίμησιν, καταφερομένου σοβαροῦ πλήγματος κατ' αὐτῆς ὡς ἐπιστήμης καὶ θέσιν σημαντικὴν ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ἐπιστημῶν διεκδικούσης. Πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ἐκ τῆς πολεμικῆς ταύτης κατηγοριῶν ἢ προσφυγῇ εἰς τὰς ὑπηρεσίας τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας καθίσταται ἀναγκαία, ἂν μὴ δι' ἄλλο τι τοῦλάχιστον πρὸς ἀπόπειραν, ὅπως οἱ θεολόγοι οὗτοι ὀδηγηθῶσιν εἰς ὀλιγώτερον δυσμενεῖς γνώμας περὶ τῆς Θεολογίας, καὶ ἂν μὴ ἡ ἀπόπειρα αὐτῆ τελεσφορήσῃ μεταξὺ πάντων τούτων, τοῦλάχιστον ὅσοι μὲν ἐξ αὐτῶν εἶναι μᾶλλον ἀπροκατάληπτοι νὰ καταστῶσι μετριοφρονέστεροι, τῆς δὲ πολεμικῆς τῶν ἄλλων νὰ περιορίζηται ἢ ἐπίδρασις ἐν τῷ κύκλῳ τῶν διανοουμένων.

5. Ἄλλοι πάλιν ἐκ τῶν συντηρητικωτέρων θεραπόντων τῆς ἱερᾶς ἡμῶν ἐπιστήμης ἐκκλίνοντες εἰς τὴν ἀντίθετον ὑπερβολὴν τείνουσι νὰ θέσωσιν ὑπὸ τὸν ἔλεγχον αὐτῆς τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας, πειρώμενοι νὰ ἀνεγείρωσι περιοριστικούς φραγμοὺς εἰς τὴν ἐλευθέραν ἔρευναν τῶν περὶ αὐτὰς ἐνδιατριβόντων, ὥστε νὰ παρεμποδίζηται ἢ μεταξὺ τῆς Θεολογίας καὶ τῶν λοιπῶν ἐπιστημῶν ἐπικοινωνία καὶ καλῶς ἐννοουμένη συνύπαρξις. Πρὸς τούτους ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς Θεολογίας καθορίζουσα τὰ ὅρια, ἐντὸς τῶν ὁποίων δεόν νὰ κινήται ἡ Θεολογία, καὶ διαστελλούσα αὐτὰ τοῦ πεδίου, ἐν τῷ ὁποίῳ καλοῦνται νὰ διεξάγωσιν ἐλευθέρως τὰς ἐρεῦνας αὐτῶν αἱ λοιπαὶ ἐπιστήμαι, ὥστε νὰ προλαμβάνηται πᾶσα σύγκρουσις ἐξ ὑπερβολικῶν ἀξιώσεων καὶ τούτων καὶ ἐκείνης, παρέχει πραγματικὰς ὑπηρεσίας. Τοῦτο δὲ διότι ὑποβοηθεῖ αὐτούς εἰς κατανόησιν τοῦ ὅτι ἡ Θεολογία ὡς ἐπιστήμη ἴσταται ἐν στενωτάτῳ συνδέσμῳ πρὸς ἄλλας ἐπιστήμας, περιοριζομένης ἐντὸς τοῦ ἀνήκοντος εἰς ἐκάστην τούτων πεδίου, καὶ καθίσταται ἱκανὴ νὰ πληροῖ τὸ ἔργον αὐτῆς, ὅταν διατελῇ ἐν ἐπαφῇ πρὸς αὐτὰς καὶ χρησιμοποιοῖ τὰ πορίσματα τῆς ὑγιοῦς ἐπιστήμης διὰ τὴν περαιτέρω οἰκοδομὴν αὐτῆς.

6. Τέλος καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἔτι τῶν θεολογούντων ὑπήρξαν κατὰ τὸ παρελθόν, ἐμφανίζοντα δὲ πάντοτε ἄλλοι, οἵτινες λησμονοῦσιν, ὅτι ἡ Θεολογία ὑπῆρξε τὸ προῖδον τῆς βιώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ὅτι αὕτη δὲν εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνον ἐπιστήμη ἀφηρημένης τινὸς γνώσεως, ἀλλὰ καὶ ἐπιστήμη τῆς νέας ἐν Χριστῷ ζωῆς. Ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς Θεολογίας ἐφ' ὅσον καταδεικνύει τὰς σχέσεις, αἵτινες ὑφίστανται μεταξὺ τῆς Θεολογίας καὶ τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ

καὶ τοῖς πιστοῖς πρακτικῆς ζωῆς, προσπαθεῖ νὰ ἀνατρέψῃ τὴν μονομέρειαν ταύτην τῶν θεολόγων τούτων, οἵτινες ἐπιδίδονται εἰς τὴν ψιλὴν γνῶσιν καὶ ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τοῦ πεδίου τῆς Θεολογίας, παρατρέχοντες τὴν ἀποστολὴν τῆς ἱερᾶς ἡμῶν ἐπιστήμης ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς καθόλου τῶν πιστῶν ζωῆς, ἐξ ἧς προέρχεται καὶ ἡ ἐν ταῖς σφαίραις τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς ἐπίδρασις ταύτης.

7. Ἄλλ' ἢ Ἐγκυκλοπαιδεῖα τῆς Θεολογίας ἐκθέτει τὴν ἱεράν ἡμῶν ἐπιστήμην ὡς ἐπιστημονικὸν σύνολον καὶ ὄργανισμὸν καὶ κατὰ φυσικὴν συνέπειαν καθορίζει συγχρόνως καὶ τὰ ὄρια, ἐντὸς τῶν ὁποίων δεόν νὰ περιορίζηται ἡ διαπραγματεύσις τῶν κεχωρισμένων κλάδων καὶ κατὰ μέτρον ἀναλογίας τοιοῦτον, ὥστε ἕκαστος ἐπὶ μέρους κλάδος νὰ νοῆται καὶ ἐν τῇ σχέσει αὐτοῦ πρὸς τὸ ὅλον καὶ κατὰ τὴν σημασίαν αὐτοῦ δι' ὁλόκληρον τὸν ὄργανισμὸν. Ἐντεῦθεν πρὸ παντὸς καὶ μάλιστα διὰ τὸν νεαρὸν σπουδαστὴν τῆς Θεολογίας, τὸν μόλις εἰσαγόμενον εἰς τὸ πεδίου τῆς ἱερᾶς ἡμῶν ἐπιστήμης, ἡ Ἐγκυκλοπαιδεῖα τῆς Θεολογίας παρουσιάζεται χρησιμωτάτη. Ἐνέχει αὕτη εἰδικὴν σπουδαιότητα δι' αὐτόν, ὡς εἰσαγωγή εἰς τὴν ὄλην ἐπιστήμην. Εἰσάγει αὐτὸν εἰς τὸ οἰκοδόμημα, εἰς τὰς πύλας τοῦ ὁποίου ἐμφανίζεται ὁ νεαρὸς φοιτητής, καὶ καθιστᾷ εἰς αὐτὸν γνωστὴν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν διάταξιν τῆς εὐρείας οἰκοδομῆς ἐν τῇ ὁποίᾳ οὗτος ποθεῖ νὰ ἐγκατασταθῇ. Ἐφ' ὅσον δὲ ἐμφανίζει εἰς αὐτὸν τὴν Θεολογίαν κατὰ τὸν γενικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα ὡς ἐπιστήμης, ἀναριθμᾷ αὐτὸν ἀμέσως ἐξ αὐτῶν τῶν πρώτων βημάτων τῶν σπουδῶν τοῦ εἰς αὐτὴν τὴν κορυφὴν τῆς ἐπιστημονικῆς ζωῆς. Καθορίζει εἰς αὐτὸν τὰ ὄρια τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης καὶ τὰς σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὰς ἄλλας ἐπιστήμας. Καθιστᾷ εἰς αὐτὸν οἰκείον τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον τῆς Θεολογίας καὶ τὰ ἰδανικά, πρὸς ἃ αὕτη κατατείνει καὶ ὑποβοηθεῖ αὐτὸν εἰς τὸ νὰ σχηματίσῃ τὴν πρέπουσαν ἰδέαν περὶ τῆς Θεολογίας, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ θεωρῇ αὐτὴν ὡς ἀπλοῦν τι μέσον βιοπορισμοῦ, ἀλλὰ μετὰ τοῦ προσήκοντος σεβασμοῦ, ἔρωτος καὶ ἐνθουσιασμοῦ ἐπιδοθῇ εἰς τὴν σπουδὴν αὐτῆς, παρέχει δ' ἅμα εἰς αὐτὸν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐξετάσῃ ἑαυτὸν, ἐὰν δύναται νὰ προσαρμοσθῇ εἰς τοιαύτας σπουδὰς καὶ ἐὰν εἶναι διατεθειμένος μετὰ πλήρους πνευματικῆς ἀφοσιώσεως νὰ παραδώσῃ ἑαυτὸν εἰς τὴν θεραπεῖαν τῆς ἱερᾶς ταύτης ἐπιστήμης. Ἐπὶ πλεόν, τὸ σπουδαιότερον, διὰ τὰς σπουδὰς αὐτοῦ, ἡ Ἐγκυκλοπαιδεῖα τῆς Θεολογίας παρουσιάζει εἰς αὐτὸν ἐν μιᾷ βλέπει ὁλόκληρον τὸ σύστημα τῆς Θεολογίας καὶ τὴν διάταξιν τῶν μερῶν καὶ τῶν κλάδων αὐτῆς. Παρέχει εἰς αὐτὸν ἔκθεσιν τῶν διαφόρων ἀντιθέσεων καὶ ἀντιγνῶμιῶν, αἵτινες κατὰ τὸ παρελθὸν ἐσημειώθησαν ἐν ταῖς φάσεσι, τὰς ὁποίας κατ' ἀνάγκην διήλθεν ἡ ἀνάπτυξις τῆς Θεολογίας ὡς ἐπιστήμης καὶ δεικνύει εἰς τὸν νέον σπουδαστὴν τὴν κατεύθυνσιν, πρὸς ἣν δύναται νὰ χρησιμοποιηθῶσιν αἱ δυνάμεις τοῦ καὶ

πρὸς ποῖον μάθημα κλίνει νὰ συγκεντρώσῃ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸ ἰδιαι-
τερον ἐνδιαφέρον καὶ τὴν προσοχὴν αὐτοῦ.

4. Διαίρεσις τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας.

Ἡ Ἐγκυκλοπαιδεῖα τῆς Θεολογίας διαιρεῖται εἰς δύο μέρη, τὸ γενικὸν καὶ τὸ εἰδικόν. Τὸ πρῶτον μέρος ἐξετάζει γενικῶς τὴν φύ-
σιν τῆς Θεολογίας, ἐκ τῆς ἐρεύνης δὲ ταύτης ἀπορρέει εὐθὺς ἡ ἀ-
ναγκαία κατανομὴ τῆς Θεολογίας εἰς διαφόρους διαιρέσεις καὶ
κλάδους, οἵτινες ἐξετάζονται ἐν τῷ δευτέρῳ, τῷ εἰδικῷ μέρει τῆς
θεολογικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας. Οὕτως εἰς τὸ πρῶτον μέρος ἐξετά-
ζεται πρωτίστως ὁ ἐπιστημονικὸς χαρακτήρ τῆς Θεολογίας κατα-
δεικνυομένου, ὅτι ὄντως ἡ Θεολογία εἶναι ἐπιστήμη καὶ ἐξαιρομένης
τῆς σπουδαιότητος τοῦ ὑποκειμένου τῆς Θεολογίας ὡς ἐπιστήμης.
Εἶτα ἐξετάζεται ἡ σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν,
πρὸς τὰς ἄλλας ἐπιστήμας καὶ τὴν φιλοσοφίαν, καθὼς καὶ ἡ ὄργα-
νικὴ κατασκευὴ τῆς Θεολογίας κατανεμομένης εἰς τέσσαρας κλά-
δους. Μεθ' ὃ ἐπακολουθεῖ εἰς τὸ εἰδικὸν μέρος ἡ ἐπὶ μέρους ἐφέ-
τασις τῶν κλάδων τούτων καὶ τῶν μαθημάτων, ἅτινα ὑπάγονται εἰς
ἓνα ἕκαστον ἐξ αὐτῶν.

ΜΕΡΟΣ ΓΕΝΙΚΟΝ

. ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

ΘΕΜΕΛΙΩΔΗΣ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΕΝΝΟΙΑ

1. Τί ἐστιν ἐπιστήμη καὶ ποιοὶ οἱ συνιστῶντες αὐτὴν ὄροι.

1. Ἴνα κατανοηθῆ ὁποῖα τις ἐστὶν ἡ Θεολογικὴ ἐπιστήμη καὶ ἐὰν ὄντως ἡ Θεολογία ἐστὶν ἐπιστήμη, ἀνάγκη νὰ καθορίσωμεν πρωτίστως τί ἐστὶν ἐπιστήμη καὶ ποῖοι ὄροι δέον νὰ προϋπάρχωσιν, ἵνα σύνολόν τι γνώσεων διακριθῆ ὡς ἴδια ἐπιστήμη. Ἡ λέξις ἐπιστήμη ἐτυμολογεῖται ἐκ τοῦ ρήματος ἐπίστασθαι, τὸ ὁποῖον ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἀντιλαμβάνεσθαι σημαίνει τὴν βαθυτέραν γνῶσιν ἀντικειμένου ἢ φαινομένου τινός, γνῶσιν οὐχὶ ἐπιπολαίαν καὶ ἐξωτερικὴν, ἀλλ' εἰσχωροῦσαν μέχρι τῆς κατανοήσεως τοῦ αἰτιώδους λόγου αὐτοῦ. Ἡ πτώσις τῶν σωμάτων π.χ. εἶναι φαινόμενόν τι φυσικόν. Διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντιλαμβανόμεθα τοῦτο οἱ πάντες. Οἱ ἐρευνητῆς ὁμῶς τὸ φαινόμενον τοῦτο βαθύτερον καὶ ἀναζητοῦντες τὴν αἰτίαν τοῦ φαινομένου τούτου καὶ ἀνευρίσκοντες, ὅτι τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ἔλξιν τῆς γῆς, ἐξικνούμενοι δὲ μέχρι καὶ τοῦ νὰ καθορίσωσι τὸν νόμον, καθ' ὃν ἐκδηλοῦται ἡ ἑλκτικὴ αὕτη δύναμις καὶ καθ' ὃν ἔλκονται ἐν γένει ὑπ' ἀλλήλων τὰ οὐράνια σώματα, γινώσκουσι καὶ ἐπιστημονικῶς τὸ φαινόμενον τοῦτο. Ἐὰν τώρα ἐπεκτείνωμεν τὴν ἔρευναν ἡμῶν ταύτην οὐχὶ ἀπλῶς ἐπὶ ἄθροισμά τι ἀντικειμένων ἢ φαινομένων ὑπὸ τινα ἔποψιν ὁμοειδῶν καὶ διὰ τοῦτο ἀποτελούντων ὀρισμένην κατηγορίαν, ἀλλ' εἰς πάντα τὰ ὁμοειδῆ ἀντικείμενα ἢ φαινόμενα, τὰ δυνάμενα νὰ ὑπαχθῶσιν εἰς τὸ αὐτὸ πεδῖον τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως, ἔχομεν τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸν κλάδον τῆς ἐπιστήμης. Οὕτως ἔχομεν τὴν φυσικὴν ἐπιστήμην ἐξετάζουσαν καὶ ἐπιγιγνώσκουσαν τοὺς αἰτιώδεις λόγους πάντων τῶν φυσικῶν φαινομένων. Ἐχομεν τὴν Βοτανικὴν, ἣτις ἐρευνᾷ καὶ ἐπίσταται οὐχὶ ἐν μόνον εἶδος φυτῶν, ἀλλ' ἅπαν τὸ φυτικὸν βασίλειον καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς.

2. Πρόδηλον ἐντεῦθεν, ὅτι αἱ ἐπιστήμαι δὲν εἶναι αὐθαίρετον προῖόν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἀλλ' εἰς τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῶν συνετέλεσαν ἔνθεν μὲν ἡ ἀκατάσχετος πρὸς γνῶσιν ἔφεσις τοῦ ἀνθρωπί-

νου πνεύματος, ὅπερ φύσει τοῦ εἰδένασι ὀρέγεται, ἔνθεν δὲ αἱ πολλαπλαῖ ὕλिकाί, πνευματικά καὶ ἠθικά ἀνάγκαι τοῦ ἀνθρώπου, τὰς ὁποίας ἐκάστη τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν ζητεῖ νὰ θεραπεύσῃ. "Ασπλος καὶ γυμνὸς εὐρεθεὶς ὁ ἄνθρωπος ἐν μέσῳ τῆς φύσεως, ὑπὸ ἀναγκῶν ποικίλων περιβαλλόμενος, διὰ τοῦ λογικοῦ αὐτοῦ ἀνεζήτησε τὰ μυστικά, τὰ ἐγκρυπτόμενα ὑπὸ τὰ φυσικά φαινόμενα· ἀνεζήτησε καὶ ἀναζητεῖ τὰς αἰτίας, εἰς ἃς ὀφείλονται αἱ πολλαπλαῖ ἀσθενεῖαι, ἐξ ὧν προσβάλλεται ὁ ὀργανισμὸς αὐτοῦ· ὑπὸ τοῦ ἐμφύτου ἠθικοῦ νόμου ὠθούμενος ἐζήτησε νὰ διατυπώσῃ τοὺς νόμους, οἵτινες δέον νὰ διέπωσι τὰς σχέσεις τῶν ἀτόμων πρὸς ἄλληλα καὶ καθ' οὓς δέον νὰ κυβερνῶνται αἱ κοινωνίαι, πρὸς τοὺς ὑπὲρ αἴσθησιν δ' ὀρίζοντας διὰ τῆς νοήσεως εἰσχωρῶν ὑπὸ τῆς ἐμφύτου φορᾶς πρὸς τὸ θεῖον ἐζήτησε νὰ ἔλθῃ εἰς σχέσιν πρὸς αὐτὸ καὶ νὰ γνωρίσῃ τοῦτο. Οὕτω διηνοιχθῆ ἐνώπιον αὐτοῦ ἀπέραντον πεδῖον ἐρεύνης καὶ γνώσεως. Ἐκ τῆς ἀνάγκης δὲ τοῦ νὰ συστηματοποιηθῶσιν αἱ διάφοροι αὗται γνώσεις καὶ ἐνοποιηθῶσι κατὰ τὴν συγγένειαν αὐτῶν παρήχθησαν αἱ διάφοροι ἐπιστήμαι.

3. Κατὰ ταῦτα ἐκάστη ἐπιστήμη ἔχει ἰδιαιτέρον ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον ἐρευνᾷ ἐξετάζουσα αὐτὸ μεθοδικῶς, ὀρμωμένη τ. ἔ. ἐξ ὀρισμένης καλῶς τεθειμένης ἀφετηρίας, χωροῦσα κατὰ κανόνας καλῶς μελετημένους καὶ ἀγομένη εἰς ὀρισμένον σκοπόν. Ἄφετηρία, κανόνες καὶ σκοπὸς δέον ν' ἀνταποκρίνωνται πρὸς ἄλληλα. Διότι τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον δύνανται νὰ πραγματεύωνται διάφοροι ἐπιστήμαι, ἐκάστη κατὰ τὸν ἰδιαιτέρον αὐτῆς τρόπον ἐξετάσεως καὶ ἐργασίας, κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἐκάστη μέθοδον, ἐξ ἐπόψεως προσιδιαζούσης εἰς ἐκάστην καὶ κατὰ τὸν ἴδιον ἐκάστη σκοπόν. Οὕτω τὸν ἄνθρωπον ἐπὶ παραδείγματι ἐξετάζει ἢ μὲν Ζωολογία κατὰ τὴν συγγένειαν αὐτοῦ πρὸς τὸ βασιλεῖον τῶν ζώων, ἢ δὲ Ἰατρικὴ κατὰ τὰς ἀσθενείας ὑφ' ὧν οὗτος προσβάλλεται, ἢ δὲ Φιλοσοφία κατὰ τὰς ψυχολογικάς καὶ ἠθικάς αὐτοῦ ἐκδηλώσεις, ἢ δὲ Γλωσσολογία κατὰ τὸ ὄργανον, δι' οὗ προφορικῶς διατυποῖ τὰ διανοήματα αὐτοῦ κλπ. Ἐκάστη δὲ τῶν ἐπιστημῶν ἔχει τὸν ἴδιον τρόπον ἐρεύνης. Ἡ περὶ φύσεως ἐρευνα ἐπὶ παραδείγματι ὡς Ζωολογία ἢ Βοτανικὴ ἢ Γεωλογία ἢ Χημεῖα κλπ. δὲν δύνανται ν' ἀκολουθῆ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐρεύνης, τὸν ὁποῖον καὶ ὁ Ἰστορικὸς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων. Ὁ ἱστορικὸς δὲν πειραματίζεται ὡς ὁ χημικός, ὁ βοτανικός δὲν ἀκολουθεῖ τὴν αὐτὴν πρὸς τὸν γεωλόγον μέθοδον κλπ.

4. Αἱ γνώσεις δ' ἐκάστης ἐπιστήμης ἀξιοῦσιν, ὅτι εἶναι ἀλήθειαι καί, ὡς ἤδη εἶπομεν, ἐνοποιοῦνται εἰς σύστημα, ἢ σύνδεσις δ' αὐτῶν δὲν εἶναι τυχαία καὶ αὐθαίρετος καὶ ὑποκειμενική, ἀλλ' ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα καὶ καθιστᾷ τὴν ἐπιστήμην σύνολον εὐκρινές, σαφές καὶ ὅσον ἔνεστι πλήρες.

2. Ἐννοια τῆς Θεολογίας καὶ ἐπιστημονικὸς χαρακτῆρ αὐτῆς.

1. Ἡ λέξις Θεολογία σημαίνει κατὰ τὴν ἔτυμολογίαν αὐτῆς λόγον περὶ Θεοῦ καὶ τῶν θείων. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἀπαντᾷ καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν, οἵτινες θεολόγους ἐκάλεσαν τοὺς διδάσκοντας τὰ περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς ἱστορίας τῶν θεῶν. Ὡς τοιοῦτοι δὲ θεολόγοι ἦσαν γνωστοὶ πλὴν τοῦ Ὅμηρου καὶ Ἡσιόδου, ὁ Φερεκύδης ὁ Σύριος (600 π.Χ.) καὶ ὁ Κρής Ἐπιμενίδης. Ὁ Ἀριστοτέλης πρῶτος ὠνόμασε θεολογίαν τὴν πρώτην φιλοσοφίαν, δηλ. τὴν περὶ τὴν εὐρεσιν τοῦ ὄντος, ἥτοι τοῦ Θεοῦ, ἔρευαν. Μετὰ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ὁ Πλάτων (Πολιτ. Β § 379) χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρον εἰς τὴν σημασίαν τοῦ περὶ θεῶν καὶ τῶν θείων πραγμάτων λόγου.

2. Βραδύτερον ἢ Θεολογία ἐσχετίσθη πρὸς τὴν Νομοθεσίαν, ἰδίᾳ ἐν Ρώμῃ, καὶ τότε Θεολογία ὠνομάζετο ἢ περὶ τοὺς νόμους διαπραγματεύσεις, ἢ ἐξετάζουσα τὸ ὑπαγορευόμενον τοῖς ἀνθρώποις ὑπὸ τοῦ θείου νόμου. Οὕτω κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὁ ὄρος Θεολογία ἐχρησιμοποιήθη εἰς δήλωσιν εἴτε τῶν μυθολογικῶν θεογονικῶν τῶν ποιητῶν, εἴτε τῶν ὑπὸ τῶν φιλοσόφων ἐκζητήσεων τοῦ θείου, εἴτε τῆς ὑπὸ τῶν νόμων ὑπαγορευομένης καθηκοντολογίας, ὡς ὑπὸ τοῦ θείου ἐπιβαλλομένης.

3. Κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας ὁ ὄρος εἰσαχθεὶς εἰς ἐκκλησιαστικὴν χρῆσιν ἐδήλου τὴν περὶ τῆς Τριάδος ἢ τῆς τοῦ Λόγου Θεότητος διδασκαλίαν. Ἐντεῦθεν δὲ ὁ μὲν τέταρτος Εὐαγγελιστῆς ἐκλήθη θεολόγος, διότι ἐκ τῆς περὶ Θεοῦ Λόγου διδασκαλίας ἤρξατο τοῦ Εὐαγγελίου αὐτοῦ, ὁ δὲ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ἔλαθε τὴν αὐτὴν προσωνυμίαν, διότι εὐστοχώτατα ὑπερημύνη τῆς Θεότητος τοῦ Λόγου κατὰ τῶν προσβαλόντων αὐτὴν Ἀρειανῶν. Ἔτι δὲ καὶ ὁ Ἀθαιλάρδος († 1142) ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἐξέλαθε τὸν ὄρον, ὅταν ἐπέγραφε τὰ δύο περὶ Ἁγίας Τριάδος βιβλία αὐτοῦ: «*Introductio in Theologiam*» καὶ «*Theologia Christiana*». Μετὰ ταῦτα ἐγένετο παρὰ τοῖς Σχολαστικοῖς χρήσις τοῦ ὄρου ὑπὸ εὐρυτέραν ἔννοιαν, ὅφ' ἦν καὶ οἱ θύραθεν ἐχρησιμοποιοῦν αὐτόν, εἰς δήλωσιν τουτέστι τοῦ περὶ Θεοῦ καὶ τῶν θείων πραγμάτων λόγου, καὶ μάλιστα ἀφ' ὅτου διεκρίθη ὑπὸ τῶν Σχολαστικῶν ἢ ἀποκληθεῖσα φυσικὴ Θεολογία (*Theologia naturalis*) τῆς ἐξ ἀποκαλύψεως τοιαύτης (*Theologia revelata*).

4. Συμφώνως λοιπὸν πρὸς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ σημασίαν ὁ ὄρος ἦτο ὡσαύτως κατάλληλος ἵνα ἐκφράσῃ καὶ γενικωτέραν τινὰ σημασίαν, καθ' ἣν θὰ ἐσήμαινεν ὅλους τοὺς κλάδους τῆς γνώσεως τοὺς ἀνήκοντας εἰς τὴν σπουδὴν καὶ ἔρευαν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οὕτω βαθμηδὸν προσέλαθεν ὁ ὄρος τὴν περιεκτικωτέραν αὐτοῦ ἔννοιαν καὶ ἀπὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ὠρίσθη ἢ Θεολογία καθόλου ὡς ἡ ἐπιστήμη τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς οὗτος ἐβίωθη καὶ ἀνεπτύχθη ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ διὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὡς ἐπέδρασε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπιδρᾷ ἐπί

τε τὰ ἐπὶ μέρους ἄτομα καὶ ἐπὶ τὴν ἀνθρωπότητα καθόλου ὡς παράγων θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ἀνακαινίσεως καὶ ὡς δημιουργὸς νέου σοβαροῦ καὶ ἀξιολόγου πολιτισμοῦ. Τὸ ἀντικείμενον λοιπὸν τῆς Θεολογίας εἶναι ὁ Χριστιανισμὸς ὡς τε διδασκαλία καὶ βίωσις καὶ ὡς ἱστορικὸν γεγονός ἀπὸ εἴκοσιν ὄλων αἰώνων συνεχίζων τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς ἀνθρωπότητος ὀλοκλήρου. Ἡ Θεολογία ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἐξετάζει ὡς ἀντικείμενον αὐτῆς οὐχὶ ἀπλῶς καὶ μόνον τὸ διδακτικὸν καὶ δογματικὸν περιεχόμενον τοῦ Χριστιανισμοῦ ἢ τὰς ἀληθείας τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἀλλὰ καὶ τὸν Χριστιανισμὸν ὡς ἱστορικὴν πραγματικότητα σπουδάζουσα τὰς ἀρχάς, τὴν ἱστορικὴν ἀνάπτυξιν καὶ τοὺς ὅρους, ὑφ' οὓς ἐν τῷ παρόντι διατελεῖ, ἔτι δὲ καὶ τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ ἐν τῇ ἀναγεννήσει τῶν ἀνθρώπων καὶ τῷ ἐκπολιτισμῷ τῆς ἀνθρωπότητος. Δεδομένου δὲ ὅτι ἐνεφανίσθη ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ κόσμου ὁ Χριστιανισμὸς ὡς παρακαταθήκη πεπιστευμένη εἰς τὸ θεοσύστατον καθίδρυμα τῆς Ἐκκλησίας, τῆς ἀποτελούσης κοινωνίαν πάντων τῶν ὁμολογούντων τὴν ὀρθὴν εἰς Χριστὸν πίστιν καὶ δι' αὐτοῦ συνδεδεμένων πρὸς τε ἀλλήλους καὶ πρὸς τὸν Θεὸν εἰς ἓν πνευματικὸν σῶμα, ἡ Θεολογία εἶναι ἡ ἐπίγνωσις καὶ διαφώτισις τῆς περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας, ἥτις εἶναι ἡ ἱερά τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔστια. Κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καθ' ὃν καὶ ἡ Νομικὴ εἶναι ἡ ἐπίγνωσις καὶ διαφώτισις τῆς περὶ τοῦ Δικαίου συνειδήσεως τῆς Πολιτείας, ἥτις εἶναι ἡ τοῦ Δικαίου ἔστια.

5. Μετὰ τὸν ὄρισμόν τῆς Θεολογίας καθίσταται εὐνόητον πῶς καὶ διατί αὕτη εἶναι πράγματι καὶ ἀληθεῖς ἐπιστήμη. Ἡ Θεολογία ἐρευνᾷ τὴν θρησκείαν ὑπὸ τὴν τελειοτάτην αὐτῆς μορφήν καὶ ἐμφάνισιν. Ὡς δὲ καὶ ὁ Schleiermacher πρῶτος μεταξὺ τῶν νεωτέρων ἀπέδειξεν, ἡ θρησκεία ἔχει τὴν ἀρχὴν αὐτῆς εἰς αὐτὰ τὰ ἐνδότερα βάθη τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ δὲν ἀποτελεῖ τι ὅπερ κατὰ τυχαῖον τρόπον ἔρχεται ἔξωθεν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, ἀλλ' ἀνήκει αἰωνίως εἰς τὴν ἐνδοτέραν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου. Οὐδεὶς σοβαρῶς σκεπτόμενος καὶ ψυχρῶς μελετῶν τὸ φαινόμενον τῆς θρησκείας, δύναται νὰ ἀρνηθῇ, ὅτι ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ μέγαν παράγοντα, ὑπὸ οἵανδήποτε μορφήν αὐτῆς ἐπιδρῶντα σοβαρῶς ἐπὶ τῶν ποικίλων πνευματικῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Ἡ Θεολογία δὲ ἀσχολεῖται περὶ τὸν Χριστιανισμὸν, ὅστις εἶναι ἡ ὑψίστη ἀποκάλυψις καὶ ἡ τελειοτάτη μορφή τῆς θρησκείας. Ἡ Ἐκκλησία δέ, ἐν τῇ ὁποίᾳ βιοῦται καὶ ὡς ἱερά παρακαταθήκη διαφυλάττεται ὁ Χριστιανισμὸς, ἀποτελεῖ θεοσύστατον μὲν ὀργανισμὸν, ἀλλὰ βαθέως διεισδύσαντα εἰς πάσας τὰς σφαίρας τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου τῶν πεπολιτισμένων λαῶν. Ὁ Χριστιανισμὸς, φορεὺς τῆς νέας ἐν Χριστῷ ζωῆς, ἐδημιούργησε νέον πολιτισμὸν, ἐπηρέασε δὲ καὶ αὐτοὺς τοὺς μὴ μετέχοντας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου καὶ ἐπέδρασε καὶ ἐπ' αὐτῆς τῆς νομοθεσίας καὶ τῆς διαμορφώσεως τῶν πολιτευμάτων τῶν εἰς

οὐς διεισέδυσσε καὶ ἐξηπλώθη λαῶν. Τὸ ἀντικείμενον λοιπὸν τῆς Θεολογίας εἶναι ἐξόχως σοβαρὸν καὶ ὡς ἐκ τούτου οὐδεις ψυχρῶς καὶ ἀπροκαταλήπτως κρίνων τὰ πράγματα δύναται νὰ ἀρνηθῆ εἰς τὴν Θεολογίαν τὰ δικαιώματα αὐτῆς, ὅπως καταλάβῃ θέσιν ἐν τῇ χορείᾳ τῶν ἐπιστημῶν.

3. Ἡ Θεολογία ὡς θετικὴ καὶ θεωρητικὴ ἐπιστήμη.

1. Ὑπὸ τοῦ Schleiermacher ἡ Θεολογία κατετάγη μεταξὺ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, οἷαι ἡ ἱατρικὴ καὶ ἡ νομικὴ ἐπιστήμη, ὡς ἔχουσα καὶ αὕτη ὡς ἐκεῖναι πρακτικὸν τινα σκοπὸν. Χωρίσας οὗτος τὴν Θεολογίαν ἀπὸ τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, τὸ ὁποῖον, ὡς ἐμφυῆς εἰς αὐτὰ τὰ βάθη τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ μὴ προσγιγνώμενον αὐτῇ ἔξωθεν, ἔχον δ' ὡς ἐκ τούτου ἐξ ἑαυτοῦ τὴν βεβαιότητα, δὲν ἔχει ἀνάγκην νὰ ζητήσῃ Θεολογίαν τινά, συνέδεσε αὐτὴν μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἱστορικῶν πραγματικότητων, ἐν αἷς ὑπάρχουσι πρακτικὰ ζητήματα πρὸς λύσιν. Ὑπὸ τὰς προϋποθέσεις του ταύτας ἀπεφάνθη περὶ τῆς Θεολογίας, ὅτι αὕτη καθορίζεται ὑπὸ τοῦ συνόλου ἐκείνων τῶν προσόντων καὶ τεχνικῶν κανόνων, ἄνευ τῆς προσκλήσεως καὶ ἀσκήσεως τῶν ὁποίων καθίσταται ἀδύνατος ἡ ἀρμονικὴ καθοδήγησις καὶ διακυβέρνησις τῆς Ἐκκλησίας⁽⁶⁾. Ὡς δὲ ἡ Νομικὴ ἐπιστήμη ἔχουσα ὡς ὑποκείμενον αὐτῆς τοὺς ὑπὸ τῆς πολιτικῆς αὐθεντίας τιθεμένους νόμους ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν ὑποστήριξιν καὶ κατασφάλισιν τῆς εἰρηρικῆς συμβιώσεως τῶν ἀποτελούντων τὴν Πολιτείαν ἀνθρώπων, παρομοίως δὲ καὶ ἡ Ἱατρικὴ ἀποβλέπει εἰς τὴν ἀποτροπὴν τῶν κατὰ τῆς ὑγείας τῶν ἀνθρώπων κινδύνων, πρακτικὸν καὶ αὕτη σκοπὸν πληροῦσα, οὕτω καὶ ἡ Θεολογία ἀποβλέπουσα εἰς τὴν ὀρθὴν διακυβέρνησιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν τελειοποίησιν τῶν ἀποτελούντων αὐτὴν ἐξυπηρετεῖ ἐξόχως πρακτικὸν σκοπὸν καὶ τάσσεται διὰ τοῦτο μεταξὺ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Εἶναι δὲ ὁ πρακτικὸς οὗτος σκοπὸς τοσοῦτω μᾶλλον τοῦ τῶν λοιπῶν ἐπιστημῶν ὑπεροχώτερος, ὅσῳ ἀνεκτίμητον εἶναι καὶ τὸ τέρμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἄγει ἡ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἠθικὴ τελειοποίησις τῶν πιστῶν καὶ τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ ὑπ' αὐτῶν κατὰ τὴν ἐν τῇ πέραν τοῦ τάφου ζωῆ τῆς αἰωνίου μακαριότητος.

2. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ὁ Schleiermacher συνδέσας οὕτω τὴν Θεολογίαν μετὰ τοῦ καθιδρύματος τῆς Ἐκκλησίας συνέβαλε σπουδαίως εἰς τὸ νὰ ἀναγνωρισθῇ ὁ ὑπὸ τοῦ σάλου τοῦ Ὁρθολογισμοῦ διαμφισθητούμενος χαρακτήρ τῆς Θεολογίας ὡς ἐπιστήμης, ἀξίας νὰ κατέχη σοβαρὰν θέσιν ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ἐπιστημῶν. Ὅπως εἶναι ἐξ ἴσου ἀληθές, ὅτι ἡ Θεολογία ἀποβλέπει καὶ εἰς πρακτικὸν σκοπὸν καὶ ὅτι καὶ γενικώτερον θεωρουμένη εἶναι ἐπιστήμη πρὸς πρᾶ-

(6) Rübiger ἔνθ. ἄνωτ. σελ. 86.

ξιν (*scientia ad praxim*). Ἄλλ' ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Rābiger⁽⁷⁾ δὲν εἶναι ἀκριβῆς ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς Θεολογίας ὡς θετικῆς ἐπιστήμης, μόνον καὶ μόνον διότι αὕτη ἔχει πρακτικὸν σκοπὸν. Διότι καὶ αἱ Φυσικαὶ ἐπιστήμαι καὶ ἡ Γλωσσολογία καὶ ἡ ἐπιστήμη τῆς Ἱστορίας καὶ αὐτὴ ἔτι ἡ Φιλοσοφία, ἐὰν δὲν παρέχωσιν ὑπηρεσίας εἰς τὸ κράτος καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, ὡς ἡ Θεολογία καὶ ἡ Νομικὴ καὶ ἡ Ἱατρικὴ, δὲν δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς μὴ συντελοῦσαι εἰς τὴν πρόοδον καὶ καλὴν κατάστασιν τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ Κράτους καὶ ὡς ἐκ τούτου μὴ δικαιούμεναι νὰ θεωρηθῶσι καὶ αὐταὶ ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις θετικά.

3. Ἡ Θεολογία κατὰ τὸν Rābiger⁽⁸⁾ ἔχουσα ὡς ὑποκείμενον τὸν Χριστιανισμὸν ὡς ἱστορικὴν θρησκείαν καὶ πραγματικότητα εἶναι θετικὴ ἐπιστήμη ὡς ἡ Νομικὴ, ἡ Ἱατρικὴ, αἱ Φυσικαὶ ἐπιστήμαι, ἡ Γλωσσολογία, ἡ Ἱστορικὴ ἐπιστήμη, αἵτινες εἶναι θετικά, διότι δὲν παρέχουσιν αὐταὶ εἰς ἑαυτάς τὸ ὅπερ διερευνῶσιν ὑποκείμενον, ὡς ἡ Φιλοσοφία, ἀλλ' ἔχουσι τοῦτο ὡς ἱστορικῶς ἢ φυσικῶς δεδομένον. Οὕτω καὶ ἡ Θεολογία ἐντάσσεται εἰς τὰς θετικὰς ἐπιστήμας, κυρίως καὶ μάλιστα ἐπειδὴ λαμβάνει τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς δεδομένον ἐξ ἐξωτερικῆς τινος αὐθεντίας. Διαφέρει δὲ τῶν ἀνωτέρω ἀπαριθμηθεισῶν ὡς θετικῶν ἐπιστημῶν, διότι τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς δὲν εἶναι μόνον ἱστορικῶς δεδομένον, ἀλλὰ καὶ ἱστορικῶς ἀποκεκαλυμμένον. Ἀνεξαρτήτως δὲ καὶ τοῦ πρακτικοῦ σκοποῦ, τὸν ὁποῖον ἐπιδιώκει, διαπραγματεύεται καὶ διερευνᾷ καὶ ἀληθείας πνευματικὰς, πολλὰ καὶ τῶν ὁποίων ὑπέρκεινται τῆς ἀνθρωπίνης καταλήψεως καὶ αἵτινες μόνον δι' ὑπερφυσικῆς θείας ἀποκαλύψεως ἐφανερώθησαν εἰς τοὺς πιστοὺς. Ὡς ἐκ τούτου ἡ Θεολογία δέον νὰ καταλεχθῇ καὶ μεταξὺ τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν, καίτοι τὰ ὑπ' αὐτῆς διδασκόμενα, ὅταν καταστῶσι βίωμα τῶν πιστῶν καὶ ἐφαρμοσθῶσιν ἐν τῷ βίῳ αὐτῶν, ἀποβαίνουσι καὶ ἀντικείμενον τῆς πείρας τούτων. Οὕτως ἡ Θεολογία ἔχει καὶ ὑποκείμενον καθαρῶς πνευματικόν, ἐξ ἀνωτέρας καὶ θείας αὐθεντίας δεδομένον αὐτῇ, διατρίβει δὲ καὶ περὶ τὰ αἰώνια καὶ ὑψηλὰ ἀξιώματα καὶ προβλήματα, οἷα ἡ ἀρχὴ τοῦ παντός, ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὑπαρξίς καὶ ἡ φύσις τοῦ Θεοῦ, ἡ μέλλουσα κατάστασις ἡμῶν κλπ., ταῦτα δὲ πάντα καὶ ὅσα ἀκόμη ἀφορῶσιν εἰς τὴν ἐν τῷ παρόντι κόσμῳ διαβίωσιν τοῦ ἀνθρώπου ἐξετάζει ὑπὸ τὴν προοπτικὴν τῆς αἰωνιότητος (*sub specie aeternitatis*).

4. Οὕτω δημιουργεῖται σημαντικὴ, δὸς δ' εἰπεῖν καὶ θεμελιώδης διαφορὰ, μεταξὺ τῶν ἄλλων θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς Θεολογίας ὡς θετικῆς ἐπιστήμης. Διότι αἱ ἄλλαι θετικαὶ ἐπιστήμαι δὲν ἐμποδίζονται ἐν πάσῃ ἐλευθερίᾳ νὰ ἐξετάζωσι καὶ διερευνῶσι τὸ περιεχόμενον αὐτῶν, μηδεμιᾶς ἀνωτέρας αὐθεντίας παρακωλυούσης τοὺς

(7) Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 198 ὑποσημ. 1.

(8) Λύτοθ. σελ. 198.

θεράποντας τούτων ἀπὸ τοῦ νὰ ἐπιδίδωνται μετὰ πλήρους ἐλευθερίας καὶ διὰ χρήσεως τῶν ἰδίων διανοητικῶν δυνάμεων, κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς λογικῆς ἐνεργουσῶν, εἰς τὴν ἐπίλυσιν τῶν κατὰ τὰς ἐρεῦνας αὐτῶν ἀναφυομένων προβλημάτων. Διὰ τὴν Θεολογίαν ὁμοίως πρὸς τὴν θεωρητικὴν αὐτῆς πλευρὰν δὲν ἰσχύει τὸ αὐτό. Αἱ λύσεις ἐπὶ τῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζει ὁ ὑπὲρ αἴσθησιν κόσμος, παρέχονται εἰς αὐτὴν ἔτοιμοι ἐκ θείας Ἀποκαλύψεως. Αἱ περὶ Θεοῦ δὲ καὶ ἀνθρώπου καὶ τελειοποιήσεως αὐτοῦ διδασκαλαὶ πρόκεινται εἰς πρόσληψιν διὰ τῆς πίστεως καὶ οὐχὶ εἰς ἀνεύρεσιν διὰ τῶν φιλοσοφικῶν ἐκζητήσεων τοῦ νοῦ. Δὲν ἐμπίπτουσιν αὐταὶ εἰς πεδῖον ἐρεύνης προσιτὸν εἰς τὴν διὰ τῶν σωματικῶν αἰσθήσεων ἀμεσον ἀντίληψιν ἡμῶν, ἀλλ' ἀναφέρονται εἰς κόσμον πνευματικόν, ὅστις ἀποκαλύπτεται εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς ψυχῆς, ἐφ' ὅσον οὗτοι καταυγάζονται ὑπὸ τοῦ φωτὸς τῆς πίστεως. Ἐντεῦθεν κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτῆς ταύτην ἡ Θεολογία παρουσιάζεται οὐχὶ μόνον ὡς ἐπιστήμη θεωρητικὴ, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐπιστήμη τῆς πίστεως. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι μεταξὺ τῶν εἰς πίστιν προβαλλομένων ὑπὸ τῆς Θεολογίας ἀληθειῶν τούτων ὑπάρχουσι καὶ ἀλήθειαι τινες, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦσαι τὰ λεγόμενα *articula mixta* εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον δυνατὸν νὰ εὐρεθῶσι καὶ δικαιθῶσιν ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου. Δὲν πρέπει ὁμοίως νὰ λησμονῶμεν, ὅτι πᾶν τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸ ὑπὲρ αἴσθησιν πεδῖον τῆς ἀληθείας ὑπόκειται πάντοτε ὑπὸ ἀμφισβήτησιν, διότι δὲν δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ διὰ μόνου τοῦ λογικοῦ ὑπὲρ αὐτοῦ ἢ ἐνάργεια καὶ πειστικότης τῆς λεγομένης μαθηματικῆς ἀποδείξεως, τῆς ἀναγκαζούσης τὴν διάνοιαν εἰς ἀναντίρρητον συγκατάθεσιν.

5. Γενῶνται ἐντεῦθεν τὸ ἐρώτημα: Ἡ Θεολογία κατὰ τὴν θεωρητικὴν ταύτην πλευρὰν αὐτῆς, τὴν βασιζομένην ἐπὶ τῆς ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως καὶ ἐξαρτωμένην ἀμέσως ἐκ τῆς θείας αὐθεντίας, δύναται νὰ διεκδικήσῃ θέσιν μεταξὺ τῶν ἐπιστημῶν;

4. Ὁ ἐπιστημονικὸς χαρακτὴρ τῆς Θεολογίας καὶ κατὰ τὴν θεωρητικὴν αὐτῆς πλευρὰν.

1. Διὰ τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο δεόν νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι φραγμοὶ περὶ τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἐρεύνης ἀπαντῶσιν εἰς πᾶσαν ἐπιστήμην. Ἀπόλυτος καὶ ἀχαλίνωτος ἐλευθερία, παύουσα νὰ εἶναι πραγματικὴ καὶ καλῶς ἐννοουμένη ἐλευθερία, δὲν υἱοθετεῖται ὑπὸ οὐδεμιᾶς ἐπιστήμης. Πράγματι δὲ ἐκάστη ἐπιστήμη ἔχει ὠρισμένους ἀρχὰς καὶ ὁρμάται ἀπὸ ὠρισμένα προϋποτιθέμενα ἀξιώματα, ἅτινα δὲν δύναται νὰ ἀνατρέψῃ. Ἐπὶ πλέον πᾶσα ἐπιστήμη ἔχει τὰ μυστήρια αὐτῆς, ἐνώπιον τῶν ὁποίων ἴσταται σιωπηλὴ ὁμολογούσα τὴν ἀγνοίαν αὐτῆς, στηρίζεται δὲ ἐπὶ τῆς πρὸ αὐτῆς παραδόσεως, καὶ τὸν θησαυρὸν, τὸν ὁποῖον ἐπεσώρευσαν αἱ προηγη-

θεῖσαι ἐν τῇ καλλιιεργείᾳ αὐτῆς γενεαί, παραλαμβάνει ὡς κτῆμα ἑαυτῆς ἀδιαφιλονείκητον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου οἰκοδομεῖ διὰ τῶν προσθηκῶν τῶν νέων ἐρευνῶν καὶ ἀνακαλύψεων. Δὲν δύναται ἐπὶ παραδείγματι ὁ χημικός καὶ ἠλεκτρολόγος νὰ ἀγνοήσῃ ἀτιμωρητὴ τὰς διαπιστώσεις καὶ τὰ πορίσματα τῶν προγενεστέρων του, παρ' ὧν μαθαίνει ὅτι αἱ ὕλαι ἢ αἱ συνθέσεις αὐταὶ εἶναι δραστικὰ δηλητήρια, ἢ ὅτι τὸ ἠλεκτροφόρον ἐκεῖνο σύρμα καὶ ἀπλῶς ἐγγιζόμενον ἐπιφέρει τὸν θάνατον κλπ. Ἐξ ἄλλου ὑπάρχουσι καὶ δι' ἐκάστην ἐπιστήμην αὐθεντία, τῶν ὁποίων αἱ ἀποφάνσεις ἐπὶ ὠρισμένων αὐτῆς ζητημάτων ἀνάγονται εἰς ἰσχὺν ἀξιωμαίων, ἀπὸ τῶν ὁποίων πᾶς νεώτερος ἐρευνητὴς ὀφείλει ἐν ταῖς ἐρεύναις αὐτοῦ νὰ ὀρμᾶται. Ὁ νεαρὸς ἐπὶ παραδείγματι ἰατρὸς δὲν δύναται νὰ παραθεωρήσῃ τὴν αὐθεντίαν ἐνὸς Παστέρ ἢ ἄλλου ἐξ ἴσου ἐπιφανοῦς τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης σκαπανέως, ἀλλὰ προσοικειούμενος μετ' ἐμπιστοσύνης τὰ πορίσματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐκεῖνος κατέληξεν, ἐπεξεργάζεται ταῦτα καὶ καθιστᾷ αὐτὰ ἴδιον κτῆμα. Ἀλλὰ καὶ πᾶς οἰοσδήποτε μαθητὴς ἢ σπουδαστὴς ἐπὶ τῆς αὐθεντίας τοῦ διδασκάλου στηριζόμενος καὶ παρέχων ἐμπιστοσύνην ἀπεριόριστον εἰς τὰ ὑπ' αὐτοῦ διδασκόμενα διὰ πίστεως προσλαμβάνει ταῦτα καὶ πλουτίζων οὕτω τὰς γνώσεις αὐτοῦ εἰσχωρεῖ εἴτα καὶ δι' ἰδίας ἐρεύνης εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς ἐπιστήμης. Αὐθεντία λοιπὸν καὶ πίστις εἶναι ὄροι καὶ προϋποθέσεις, αἵτινες παρ' οὐδεμιᾶς ἐπιστήμης ἐλλείπουσι. Μόνη διαφορὰ μετὰ τῆς Θεολογίας καὶ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν εἶναι αὕτη: ὅτι ἡ αὐθεντία ἐν τῇ ὑπερφυσικῇ θεῖᾳ ἀποκαλύψει εἶναι αὐτὸς ὁ ἀλάθητος Θεός, ἐνῶ αἱ ἐν ταῖς λοιπαῖς ἐπιστήμαις αὐθεντία εἶναι ἐπιστήμονες μὲν διαπρεπεῖς, πάντοτε ὅμως ἄνθρωποι, οἵτινες διὰ τῶν ἀνακαλύψεων αὐτῶν καὶ ἐρευνῶν ἐκληροδότησαν εἰς τὰς ἰδίας ἐπιστήμας κεφάλαια σπουδαίων γνώσεων καὶ στοιχείων τῆς ἐπιστήμης των, ἀλλὰ μετ' αὐτῶν οὐχὶ σπανίως μετεβίβασαν καὶ πλάνας, ἐλεγχομένας ὑπὸ τῶν ἐπιγενεστέρων.

2. Ἐξ ἐτέρου δέον νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ Θεός, ὅστις ἀπεκάλυψεν εἰς ἡμᾶς τὰς ἀληθείας τῆς χριστιανικῆς πίστεως, αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ δημιουργὸς τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, τοῦ ἐξεργαζομένου καὶ ἐρευνῶντος τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας. Δὲν δυνάμεθα λοιπὸν νὰ εἴπωμεν, ὅτι τὸ ὑπὸ Θεοῦ ἀποκαλυπτόμενον εἰς ἡμᾶς καθιστᾷ ἀχρήστους, πολλῶ δὲ μᾶλλον ἀποτυφλοῖ, τὰς λογικὰς ἡμῶν ιδιότητας, οὐδὲ δυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι τὸ κατὰ θεῖαν ἀποκάλυψιν ἀληθὲς εἶναι λογικῶς καὶ ἀνθρωπίνως ψευδές. Ἡ πίστις, ἡ ἐκζητουμένη ὑπὸ τῆς Θεολογίας οὔτε ἐκτυφλωτικὴ εἶναι, οὔτε ταυτίζεται πρὸς τὴν εὐπιστίαν. Τὸ ὡς ἀξίωμα δὲ ἐν χρόνοις σκοτεινοῖς προβληθὲν «πίστευε καὶ μὴ ἐρεύνα» δὲν εἶναι ἀξίωμα εὐαγγελικόν, οὐδὲ δύναται τις νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι ἔχει ἀπόλυτον ἰσχὺν ὡς πρὸς πάσας τὰς θεωρητικὰς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οὕτω τὸ ἀνθρώπινον λογικὸν δύναται νὰ προπαρασκευάσῃ εἰς τὴν διὰ πίστεως ἀποδοχὴν τοῦ

ὕπερ κατάληψιν περιεχομένου τῆς Θεολογίας, τοῦτο μὲν ἐμβραθύνον εἰς τὰς σχετικῶς προσιτάς ἀληθείας τῆς Ἀποκαλύψεως (*articula mixta*), τοῦτο δὲ ἐξελέγχον τὴν ἀξιοπιστίαν τῶν κομιστῶν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως καὶ ἀναζητοῦν ἀποδείξεις περὶ τοῦ κατὰ πόσον οὗτοι εἶναι ὄντως ἄξιοι ἀκροάσεως καὶ ἐμπιστοσύνης. Κατὰ τοῦτο ἢ ὑπὸ τῆς Θεολογίας ἐκζητούμενη πίστις δὲν ταυτίζεται πρὸς τὴν εὐπιστίαν. Ἐπὶ πλέον τὸ λογικὸν δὲν ἀποτυφλοῦται οὐδὲ καταδουλοῦται ὑπὸ τῆς πίστεως, ἀλλὰ καταυγαζόμενον βαθμηδὸν διὰ τῶν ἀκτίνων τῆς ὑπερφυοῦς ἀληθείας σοφίζεται ὑπ' αὐτῆς. Διότι ὅσον δῆποτε καὶ ἂν ὑπέρκεινται τῆς κατανοήσεως ἡμῶν αἱ θεωρητικαὶ τῆς Θεολογίας ἀλήθειαι, προσλαμβάνομεναι ὁμῶς διὰ τῆς πίστεως μεταδίδουσιν εἰς ἡμᾶς θρησκευτικὰς γνώσεις ἀντικειμενικῶς ἀληθεῖς καὶ ἡ πίστις, ἵνα κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα⁽⁹⁾ εἴπωμεν, καθίσταται ἡμῖν «σύντομος τῶν κατεπειγόντων γνώσις» καὶ «ὑποβάθρα καὶ κρηπίς τῆς ἐπιστήμης». Καὶ δὲν παύει μὲν τὸ μυστήριον ἀπὸ τοῦ νὰ παραμένῃ μυστήριον πάντοτε διὰ τῆς πίστεως προσλαμβάνομενον, διὰ τῆς βιώσεως ὁμῶς τοῦ περιεχομένου τούτου τῆς πίστεως σχηματίζει ὁ πιστὸς περὶ αὐτοῦ ἀδιάσειστον βεβαιότητα, μὴ ὑπολειπομένην εἰς βαθμὸν τῆς ἐν ταῖς θετικαῖς ἐπιστήμασι δι' ἀμέσου παρατηρήσεως ἀποκτωμένης. Οὕτω τὸ λογικὸν δὲν ἀχρηστεύεται ὑπὸ τῶν ὑπερφυσικῶν ἀληθειῶν τῆς Θεολογίας. Διότι τοῦτο δύναται νὰ ἐμβραθύνῃ ἐν μέτρῳ τινὶ εἰς αὐτάς, προσοικειοῦται ταύτας, ἀποσαφεί κατὰ τὸ ἐνὸν αὐτάς καὶ καθίσταται ὄργανον ἀκριβοῦς διατυπώσεως καὶ συστηματικῆς διαπραγματεύσεως τούτων, πληροφορούμενον διὰ τῆς βιώσεως τούτων, ὅτι εἶναι μὲν αὗται ὑπὲρ λόγον, οὐχὶ ὁμῶς καὶ παράλογοι.

3. Μετὰ τὰ εἰρημένα καθίσταται δῆλον ὑπὸ ποίαν ἔποψιν δυνάμεθα καὶ περὶ τῆς θεωρητικῆς πλευρᾶς τῆς Θεολογίας νὰ ὁμιλώμεν ὡς περὶ ἐπιστήμης. Ἐὰν τὸν ὅρον ἐπιστήμη χρησιμοποιοῦμεν εἰς δήλωσιν τοῦ θετικῶς ἀποδεδειγμένου, ὅπερ πᾶσα ὑγιῆς διάνοια οἶονεὶ ἀναγκαστικῶς δέχεται, ἀσφαλῶς τότε δὲν δυνάμεθα ν' ἀποδώσωμεν τοῦτον εἰς τὸ πραγματευόμενον τὰς ὑπὲρ κατάληψιν θεωρητικὰς ἀληθείας τμήμα τῆς Θεολογίας. Ἐὰν ὁμῶς διὰ τοῦ ὅρου ἐπιστήμη ἐννοῶμεν σύνολον ἀκριβῶν, βεβαίων, καλῶς τεθεμελιωμένων καὶ συστηματικῶς ἐκτεθειμένων καὶ διατεταγμένων γνώσεων, ἀδιαφόρως τοῦ τρόπου, καθ' ὃν αἱ γνώσεις αὗται ἀποκτῶνται, ἀναμφισθητῆτος τότε ἡ Θεολογία καὶ κατὰ τὴν θεωρητικὴν αὐτῆς πλευρὰν εἶναι ἐπιστήμη. Θὰ ἠδύνατο μάλιστα ν' ἀποκληθῆ ἐπιστήμη ἐπιστημῶν, τοῦτο δὲ διότι αἱ ἄλλαι μὲν ἐπιστήμαι ἐρευνῶσι τὸ ἐν τῷ αἰσθητῷ κόσμῳ ἐπιστητόν, τοῦ ὑπὲρ αἰσθησιν κόσμου διεκφεύγοντος ὅλως τῆς δικαιοδοσίας καὶ ἀρμοδιότητος αὐτῶν. Τούναντίον ἡ Θεολογία, ἐκτὸς τῆς σημασίας αὐτῆς ὡς

(9) Στρωματ. Ζ 10 Βεπ 8, 271.

πρακτικής ἐπιστήμης, ἔχουσα ἐπὶ πλέον ὡς ὑποκείμενον τῆς ἐρεύνης αὐτῆς τὰ τοῦ Θεοῦ καὶ παρέχουσα ἐπὶ τοῦ ὑπὲρ αἴσθησιν πεδίου, τοῦ μὴ ὑποκειμένου εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ἀνθρωπίνων ἐπιστημῶν καὶ μόνον ὑπὸ τῆς Φιλοσοφίας μακρόθεν κατοπτευομένου πως, ἀσφαλεῖς, βεβαίαις καὶ ἀλαθήτους ἀπαντήσεις, ἀπὸ τῆς θείας Ἀποκαλύψεως ἀντλούμενας, συμπληροὶ τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας καὶ διαχύνει πλήρες φῶς ἐπὶ τῶν αἰώνιων προβλημάτων, εἰς τὴν λύσιν τῶν ὁποίων σκοπτάπει συχνάκις ὁ φιλοσοφῶν νοῦς. Οὕτως ἡ Θεολογία καταλαμβάνει θέσιν λίαν τιμητικὴν μεταξὺ τῶν ἐπιστημῶν, ἀφοῦ αἱ ἀποκρίσεις, τὰς ὁποίας παρέχει εἰς τὰ τελικὰ προβλήματα καὶ ζητήματα πάσης ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης, εἴτε ἄμεσοι, εἴτε ἔμμεσοι εἶναι αὐταί, δὲν δύνανται νὰ εὔρεθῶσιν ἀλλαχοῦ παρὰ μόνον ἐν τῷ πεδίῳ τῆς θεολογικῆς ἐρεύνης.

4. Μὴ ἀμφισβήτησις δέ τις τὸν ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα τῆς Θεολογίας ἀφορμώμενος ἐκ τῆς ἀποσχίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς διαφόρους ὁμολογίας ἢ καὶ ἐκ τῆς ἐμφανίσεως ἐν αὐτῷ ἀχαλινώτως φιλελευθέρων ρευμάτων, ἐξ ὧν προήλθον συστηματικαὶ ἐκθέσεις τοῦ θεωρητικοῦ περιεχομένου τῆς Θεολογίας διαφέρουσαι ἐν λεπτομερειακαῖς μὲν γραμμααῖς παρὰ ταῖς κυρίαις χριστιανικαῖς Ἐκκλησιαστικαῖς (Ὁρθόδοξος Θεολογία, Ρωμαιοκαθολικὴ Θεολογία, Προτεσταντικὴ Θεολογία), ἐν οὐσιώδεσι δὲ παρὰ τοῖς ὁπαδοῖς τῆς λεγομένης Ὑπερκριτικῆς καὶ τοῦ Ὁρθολογισμοῦ (Ὁρθολογιστικαὶ Θεολογίαι). Διότι μόνον ἡ θεία Ἀποκάλυψις εἶναι τι ἀλάθητον καὶ αἰώνιον. Ἡ Θεολογία ὅμως, ὡς ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ ἐκθεσις καὶ ἐρμηνεία τοῦ ἀλαθήτου τούτου, δύναται νὰ πλανᾶται θεωροῦσα, ὅτι οὐχὶ τοῦτο ἀλλ' ἐκεῖνο εἶναι τὸ νόημα τῶν πηγῶν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως. Ὡς δὲ καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς ἐπιστήμασι οὐχὶ σπανίως ἐμφιλοχωροῦσι πλάναι, μετὰ πλείονα ἢ ὀλιγώτερον χρόνον ὑπὸ τῶν ἐπιγενεστέρων ἀνασκευαζόμεναι, χωρὶς τοῦτο νὰ μειοῖ τὸν ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα τῶν ἐπιστημῶν τούτων, εἰς ἃς ἐπὶ μακρὸν ἢ βραχὺ ἐκράτησαν αἱ πλάναι αὐταί, οὕτω καὶ ἐν τῇ Θεολογίᾳ ἡ ἔρευνα ὑπὸ τῶν καλλιεργούντων τὸ περιεχόμενον αὐτῆς εἶναι ἐπόμενον εἰς τινα προσωρινῶς νὰ ἀστοχῇ. Τοῦτο ὅμως οὐ μόνον δὲν κλονίζει τὸ κύρος τῆς Θεολογίας ὡς ἐπιστήμης, ἀλλ' ἀποδεικνύει, ὅτι καὶ ἡ ἐν αὐτῇ ἔρευνα δὲν εἶναι ἀπολύτως δεδεσμευμένη, ὥστε ν' ἀποκλείηται αὐτῆς πᾶσα ἐλευθερία, ἐπὶ πλέον δὲ παρέχει ἀφορμὴν πρὸς νέας ἐρέυνας καὶ συζητήσεις, δι' ὧν ἀναμφιβόλως προάγεται πᾶσα ἐπιστήμη.

5. Ἡ ἐν Πανεπιστημιακαῖς Σχολαῖς ἔνταξις τῆς Θεολογίας.

1. Εἶπομεν ἤδη, ὅτι ἡ Θεολογία θὰ ἐδικαιούτο νὰ ἀποκληθῇ «ἐπιστήμη ἐπιστημῶν». Παρέχουσα αὕτη ὡς θεωρητικὴ ἐπιστήμη ἐνιαίαν θεωρίαν γνώσεως καὶ πράξεως ἐν τῷ κόσμῳ διὰ τοῦ συστηματικοῦ ἢ θεωρητικοῦ κλάδου αὐτῆς, τῆς Δογματικῆς δηλαδὴ καὶ τῆς Ἡ-

θικῆς, ἀσχολεῖται καὶ περὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ παντός, περὶ τὴν ὑψίστην αἰτίαν τοῦ κόσμου, καθὼς καὶ περὶ τὸν ὑψιστον προσρισμόν τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τοῦτο δὲ ἀποτελεῖ τὸ ἀναγκαῖον συμπλήρωμα τῶν λοιπῶν ἐπιστημῶν. Αὗται περιορισμένοι ἐντὸς ὠρισμένης περιοχῆς τοῦ αἰσθητοῦ πεδίου τῆς γνώσεως εἶναι ἠναγκασμένοι νὰ ἐνδιατρίβωσι περὶ ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐπίγειον εὐδαιμονίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐν γένει εἰς τὰ φαινόμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ εἰς τὴν ἐκτεινομένην ἐντὸς τῆς ἐπιγείου σφαίρας ζωὴν ἡμῶν. Οὕτως ἐκ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν ἡ μὲν ἰατρικὴ ἀσχολεῖται ἀποκλειστικῶς περὶ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ὑγιοῦς διαθίωσης τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ παρόντι βίῳ, αἱ δὲ περὶ τὰ φυσικὰ φαινόμενα καὶ τοὺς φυσικοὺς νόμους ἀσχολούμεναι ἐπιστῆμαι ἐπιζητοῦσι τὴν ἀνακάλυψιν τῶν μυστικῶν τῆς φύσεως καὶ τὴν χρησιμοποίησιν αὐτῶν πρὸς ἀνετωτέραν καὶ εὐχερεστέραν διαθίωσιν τοῦ ἀνθρώπου· ἡ δὲ νομικὴ ἐπιστῆμη ἀποθλέπει εἰς τὴν ἐν τῷ παρόντι βίῳ εἰρηνικὴν συμβίωσιν καὶ ἐντὸς τῶν ὄρων τῆς δικαιοσύνης ἀρμονικὴν συνεργασίαν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου. Οὐδεμίαν δὲ τούτων περιλαμβάνει ἐντὸς τοῦ πεδίου αὐτῆς, ἀλλ' οὐδὲ δύναται δι' ὧν διαθέτει μεθόδων καὶ μέσων νὰ ἐπεκταθῆ καὶ εἰς τὴν ἔρευναν περὶ τῆς πρώτης αἰτίας τοῦ κόσμου καὶ περὶ τοῦ τέλους, εἰς τὸ ὁποῖον κατευθύνεται οὗτος, οὐδὲ ἐξετάζει τὸν ἀνθρώπον ὡς θρησκευτικὴν προσωπικότητα, ἀνήκουσαν καὶ εἰς ἄλλον τινὰ ὑπὲρ αἴσθησιν κόσμον.

2. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ Φιλοσοφία διατρίβει περὶ τινὰ τῶν προβλημάτων τούτων. Ἐπειδὴ ὅμως αὕτη ἀποπειράται διὰ μόνων τῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ νὰ λύσῃ ταῦτα, διασπᾶται εἰς ποικίλα καὶ πρὸς ἄλληλα ἀντιτιθέμενα φιλοσοφήματα, ἀδυνατοῦσα νὰ παράσῃ μόνιμόν τινὰ καὶ καθολικῶς παραδεκτὴν κοσμοθεωρίαν, κατασφαλίζουσαν ἐπὶ τῇ βάσει ἀνωτέρου καὶ ἀλαθήτου θείου κύρους πάσης πλάνης τοὺς μαθητὰς αὐτῆς. Μόνη ἡ Θεολογία διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀναπτύξεως τῆς ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως ἐπιτυγχάνει τοῦτο, οὕτω δὲ ἀποτελεῖ τὸ συμπλήρωμα τῶν λοιπῶν ἐπιστημῶν, ἐκφέρουσα τὸν τελευταῖον περὶ τῶν ὄντων λόγον, ἱκανοποιούσα τὰς ὑψίστας ἀπαιτήσεις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ θεραπεύουσα τὰς ἀνάγκας καὶ τοὺς πόθους τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας.

3. Ἄλλ' ἡ ἔνταξις τῆς Θεολογίας ὡς ἰδίας Σχολῆς ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις ἐνδείκνυται οὐ μόνον διὰ τὰς ἐκ τοῦ θεωρητικοῦ αὐτῆς χαρακτῆρος παρεχομένας εἰς τὸν κύκλον τῶν καθόλου ἐπιστημῶν ὑπηρεσίας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν πρακτικὸν σκοπὸν, τὸν ὁποῖον προτίθεται καὶ ἐπιδιώκει αὕτη. Αἱ πανεπιστημιακαὶ σχολαὶ εἶναι ἱστορικὰ κατασκευάσματα, τὰ ὁποῖα ἔχουσι μὲν τὴν συνάφειαν αὐτῶν ἐν τῇ ἐνότητι τῆς ἐπιστήμης, διακρίνονται δὲ ἀλλήλων κατὰ τὸ διάφορον τῶν πρακτικῶν αὐτῶν ζητημάτων. Καὶ ἡ ἔννοια μὲν τῆς ἐνόητος τῆς ἐπιστήμης, ἐξ ἧς προῆλθε τὸ Πανεπιστήμιον, ἐπικρατεῖ ἐν τῇ ποικιλίᾳ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ὡς τοῦ τύπου τῆς ἐλευθέ-

ρας θεραπείας πάσης γνώσεως. Αί δὲ λοιπαὶ Σχολαὶ εἶναι ὀργανισμοὶ δημιουργηθέντες καὶ συντηρούμενοι, ὡς εἶπομεν, δι' ὠρισμένου πρακτικοῦ σκοποῦ, οἷτινες ἄνευ ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης δὲν δύνανται νὰ πραγματοποιθῶσιν. Ἐν ταῖς Σχολαῖς ταύταις ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ ἔχει προδήλως ἰδίαν καὶ αὐτοτελῆ θέσιν. Διότι τὸ ἔργον αὐτῆς δὲν ἀποβλέπει, ὡς ἐπὶ παραδείγματι τὸ τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, εἰς τὴν ὀργάνωσιν τοῦ νομικοῦ βίου ἢ ὡς τὸ ἔργον τῆς Ἱατρικῆς εἰς τοὺς φυσικῶς ἀπαιτούμενους καὶ ὑπὸ τῆς Πολιτείας προστατευομένους ὄρους τῆς συντηρήσεως τῆς ὑγείας τῶν πολιτῶν, ἀλλ' ὑπηρετεῖ τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἥτις ὡς αὐτοτελής καὶ πνευματικὸς ὀργανισμὸς ὑφίσταται ἐν τῇ Πολιτείᾳ παράλληλος αὐτῇ.

4. Ἡ Πολιτεία λοιπόν, ἥτις ἐν τῷ συμφέροντι ἑαυτῆς καὶ τῶν πολιτῶν αὐτῆς ἰδρύει τὰ Πανεπιστήμια, δὲν δύναται, ἐφ' ὅσον σκέπτεται φρονίμως, νὰ μὴ παρέχη ἐν τοῖς καθιδρύμασι τούτοις τὴν ἀρμόζουσαν θέσιν καὶ εἰς τὴν Θεολογίαν. Οὐ μόνον διότι ἡ Ἐκκλησία, ὑφ' ἧς ὑπηρετεῖται ἡ ἐν αὐτῇ ὡς ἐν κοιτίδι γεννηθεῖσα καὶ ἀναπτυχθεῖσα Θεολογία, εἶναι ὀργανισμὸς πανταχοῦ τῆς Πολιτείας διεισδύουσα καὶ πολλαχῶς ἐν αὐτῇ ἐπιδρῶσα, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ Θεολογία ἀποβλέπουσα εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἐσωτερικῆς ἠθικοποιήσεως καὶ τοῦ ἐξαγιασμοῦ τῶν πολιτῶν καὶ τῆς ἐπακολουθούσης αἰωνίας μακαριότητος αὐτῶν συντείνει καὶ εἰς τὴν ἐν τῷ παρόντι βίῳ εὐτυχίαν αὐτῶν. Εἶναι δὲ γνωστὸν, ὅτι ἄμεσος καὶ κύριος σκοπὸς τῆς Πολιτείας εἶναι τὸ καλὸν καὶ ἡ εὐπραγία τῶν πολιτῶν. Ἡ εὐπραγία δ' αὕτη εἶναι τριπλῆ, ὑγεία, δικαιοσύνη, ἐσωτερικὴ εἰρήνη καὶ μακαριότης. Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν ὁ ἄνθρωπος σκέπτεται κατὰ τὰ φυσικὰ ἔνστικτα αὐτοῦ προέχουσι παρ' αὐτῷ αἱ φυσικαὶ ἀνάγκαι καὶ προηγεῖται παρ' αὐτῷ ἡ περὶ τοῦ σώματος φροντίς, αἱ πνευματικαὶ δὲ καὶ ἠθικαὶ ἀνάγκαι καθίστανται αἰσθηταὶ παρ' αὐτῷ ἐπιγενεστέρως. Ἐντεῦθεν κατὰ τὴν ὕλικὴν σειρὰν ἐξεταζόμεναι αἱ ἐπιστήμαι παρουσιάζουσι προτασσομένας τὴν ἱατρικὴν καὶ τὴν νομικὴν καὶ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, ὡς ἐχούσας τὴν φροντίδα περὶ τῆς ὑγείας τῶν πολιτῶν, περὶ τῆς ἀπονομῆς τοῦ δικαίου μεταξὺ αὐτῶν, ἵνα διάγωσιν οὗτοι ἐν εἰρήνῃ, καὶ περὶ τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν φυσικῶν δυνάμεων καὶ ἰδιοτήτων πρὸς ἀνετωτέραν ζωὴν· ἐπιτασσομένην δὲ τὴν Θεολογίαν ὡς ἀναφερομένην εἰς τὰς πνευματικὰς καὶ ἠθικὰς ἀνάγκας τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὰς προηγμένας ὁμῶς Πολιτείας, ἔνθα αἱ ἠθικαὶ καὶ πνευματικαὶ ἀνάγκαι ἐκτιμῶνται σοβαρῶς καὶ καταβάλλεται κυρία φροντίς πρὸς δημιουργίαν ἠθικῶν χαρακτήρων, ἡ Θεολογία παρουσιάζεται προέχουσα καὶ προτασσομένη. Πάντως ἡ Πολιτεία πρὸς ἱκανοποίησιν τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτῆς, ἵνα ἀνταποκριθῇ οὐ μόνον εἰς τὰς φυσικὰς καὶ σωματικὰς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς πνευματικὰς καὶ ἠθικὰς ἀνάγκας τῶν πολιτῶν αὐτῆς, ἔχει ἀνάγκην καταλλήλων ὀργάνων, οὐ μόνον ἱατρῶν, νομικῶν καὶ φυσικῶν, ἀλλὰ καὶ ἱερέων καὶ ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν.

5. Ἡ τοιαύτη ἔνταξις τῆς Θεολογίας ἐν Πανεπιστημιακαῖς Σχολαῖς εἶναι συμφέρουσα καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ἐκκλησίαν, ἥτις ἀποτελεῖ τὸν θεοσύστατον ὄργανισμὸν, ἐν τῷ ὁποίῳ κυρίως συντελεῖται ὁ ἐξαγιασμός τῶν μελῶν τῆς Πολιτείας καὶ ὁ καταρτισμὸς αὐτῶν εἰς πολίτας τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν. Διότι ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις γίνεται ἐντὸς τῶν προσηκόντων ὀρίων ἀμοιβαία ἀνταλλαγή καὶ ἀνακοίνωσις τῶν ἐπιστημονικῶν ἐν γένει ἐξαγομένων, οὕτω δὲ ἐνῶ προφυλλάττονται καὶ αἱ λοιπαὶ ἐπιστήμαι ἀπὸ πάσης ὑπερβασίας καὶ παρεκτροπῆς ἐκ τοῦ πραγματικοῦ πεδίου τῆς γνώσεως τοῦ προσιδιάζοντος εἰς μίαν ἐκάστην τούτων καὶ τῆς εἰσπηδήσεως αὐτῶν εἰς πεδία ἀλλότρια τῆς δικαιοδοσίας αὐτῶν, προλαμβάνεται συγχρόνως καὶ ἡ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας παρερμηνεῖα στοιχείων τῆς θείας ἀποκαλύψεως, ὡς δῆθεν ἀναφερομένων εἰς κλάδους τῆς ἐγκοσμίου ἐπιστήμης, ἥτις δύναται νὰ φέρῃ τὴν Ἐκκλησίαν εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὰ πορίσματα τῆς ὑγιοῦς ἐπιστήμης. Τοιαῦται παρερμηνεῖαι ὠδήγησαν πολλοὺς θεράποντας τῆς ἐπιστήμης κατηγορουμένους πρὸ τῶν κριτηρίων τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως. Ὡσαύτως ὑπερβασίαι τοιαῦται ἐπιπολαίων ἢ πτωχαλαζόνων ἐπιστημόνων ἤγαγον αὐτοὺς εἰς τὸ νὰ διακηρύξωσι τὴν ἐπιστήμην ἐχθρὰν τῆς πίστεως καὶ νὰ παρουσιάσωσιν ἀντιτιθεμένην πρὸς αὐτήν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πάντοτε μία καὶ οὐδέποτε δύναται νὰ ἀντιτίθεται καὶ ν' ἀντιφάσκη πρὸς ἑαυτήν. Ἐφ' ὅσον δ' ἐκάστη ἐπιστήμη περιορίζεται ἐντὸς τοῦ πεδίου ἐκείνου τῆς ἐρεύνης τῆς ἀληθείας, τὸ ὁποῖον προσιδιάζει πρὸς αὐτήν, οὐδεμία σύγκρουσις δύναται νὰ προέλθῃ μεταξὺ τῶν εἰς διάφορα πεδία τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως ἐρευνητῶν τῆς ἀληθείας. Οὕτω καὶ ἡ Ἐκκλησία ὑπὸ τὸ φῶς γνησίας Θεολογικῆς ἐπιστήμης διατελοῦσα εἶναι ἀδύνατον νὰ παρουσιασθῇ ἀντιτιθεμένη πρὸς ὑγιῆ πορίσματα, οὐχὶ θεωρίας ἢ ὑποθέσεις, τῆς ἀληθοῦς ἐπιστήμης, ἐμφανίζεται δὲ ἀδιασείστως κατωχυρωμένη κατὰ πάσης ἐπιθέσεως ἐκ ψευδῶν ἐκπροσώπων τῆς ἐπιστήμης προερχομένων.

6. Κοιτὶς καὶ γένεσις τῆς Θεολογίας.

1. Κοιτὶς τῆς Θεολογίας θὰ ἠδύνατο νὰ καθορισθῇ ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία. Ὁ θεοσύστατος οὗτος ὄργανισμὸς ἰδρύθη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Σωτῆρος ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ νὰ ἐξασφαλισθῇ δι' αὐτοῦ ἡ ἐπὶ γῆς θεμελίωσις καὶ διάδοσις τῆς νέας θρησκείας τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἅμα δὲ καὶ ἡ πλήρης ἀνάπτυξις τῶν ἐν τῷ Χριστιανισμῷ περιεχομένων ζώντων σπερμάτων τῆς θείας ἀληθείας καὶ τῆς κατὰ τὴν ἀλήθειαν ταύτην ζωῆς. (Πρβλ. Ματθ. ιγ' 31-33, ἐνθα ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν, ἐν τῇ ἐπὶ γῆς Ἐκκλησίᾳ ἐγκαθιδρυθεῖσα, παρομοιάζεται πρὸς κόκκον σινάπεως, ὅστις σπαρεῖς ἀυξάνεται εἰς δένδρον). Μία δὲ τῶν ἐξόχως σπουδαίων μορφῶν, διὰ τῶν ὁποίων ἡ ζωὴ αὕτη ἐπιτυγχάνει ἔκφρασιν, εἶναι ἡ Θεολογία. Γεννωμένη ἐκ τῶν ἐνδοτά-

των ενδιαφερόντων της χριστιανικής κοινωνίας θεώρησε την Ἐκκλησίαν ὡς τὴν μητέρα, ἥτις ἔδωκεν εἰς αὐτὴν ζωὴν, λόγῳ δὲ τῆς καταγωγῆς της ταύτης ὑπάρχει μεταξύ αὐτῆς καὶ τῆς Ἐκκλησίας σταθερὰ σχέσις ἀμοιβαιότητος, καθ' ἣν ἡ Θεολογία ἔνθεν μὲν ἐπιδρᾷ εὐεργετικῶς ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας καταυγάζουσα τὴν περὶ χριστιανικῆς θρησκείας συνείδησιν αὐτῆς, ἔνθεν δὲ δὲν μένει ξένη τῆς ἐπιρροῆς, τῶν περιπετειῶν καὶ τῆς καταστάσεως τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκκλησία δηλαδὴ καὶ Θεολογία ἐπιδρῶσιν ἀμοιβαίως ἐπ' ἀλλήλων. Πῶς δὲ ἐγεννήθη ἡ Θεολογία, λέγομεν εὐθύς.

2. Ἐάν ὁ Χριστιανισμός, θεωρούμενος ἐξ ἐπόψεως ἱστορικῆς, θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ ὡς μία θρησκεία μεταξύ τόσων ἄλλων θρησκειῶν, ὅσαι ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος ἀνεφάνησαν, θεωρούμενος ἐξ ἐπόψεως ἐκκλησιαστικῆς ἐμφανίζεται καθ' ὅλως διὰφορον μορφήν. Διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ὁ Χριστιανισμός εἶναι ἡ ὑπερτάτη θεία Ἀποκάλυψις, ἡ παραδοθεῖσα αὐτῇ ὑπὸ τοῦ Θεανθρώπου, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ θρησκευτικὴ ἀλήθεια ἐξίκετο ἐν τῇ τελειότητι αὐτῆς ἐμφανίσαι. Ἡ Ἐκκλησία θεωρεῖ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν ὡς τὴν ἀπόλυτον θρησκείαν, ὡς τὴν ἰδανικὴν θρησκείαν. Πρὸς πίστωσιν δὲ καὶ βεβαίωσιν, ὅτι ἡ θρησκευτικὴ αὕτη συνείδησις αὐτῆς εἶναι ἀληθῆς, ἐπικαλεῖται ἡ Ἐκκλησία τὸ γεγονός τῆς ἐν τῷ ἐνανθρωπήσαντι Λόγῳ τοῦ Θεοῦ θείας Ἀποκαλύψεως. Ἡ Ἐκκλησία πιστεύει, ὅτι ἡ θρησκεία ἦν ὁμολογεῖ, δὲν εἶναι ἀνθρώπινον κατασκεύασμα, ἀλλὰ φῶς ἀνωθεν ἐξ οὐρανοῦ ἐπιλάμπαν καὶ καταυγάζαν εἰς τὴν ἐν σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου πλανωμένην ἀνθρωπότητα. Ἔχει τὴν συνείδησιν ἡ Ἐκκλησία, ὅτι δὲν ἔδωκεν αὐτὴ τὴν θρησκείαν ἦν ὁμολογεῖ, ἀλλ' ὅτι ἔλαβε ταύτην διὰ θείας ἀνακοινώσεως καὶ συνεπῶς ἡ ὁμολογία της στηρίζεται ἐπὶ θείου κύρους, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου πᾶν ἄλλο κύρος παραμερίζεται. Καὶ υἱοθετεῖ διὰ τοῦτο, ἀνευ ἄλλης περαιτέρω σκέψεως καὶ συλλογισμοῦ, τὴν ἀλήθειαν τὴν περιεχομένην εἰς τὴν ἀποκάλυψιν ταύτην, ἀπολύτως βεβαία περὶ τοῦ ἀλανθάστου καὶ τῆς θεϊότητος τῆς ἀληθείας ταύτης. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ θρησκευτικὴ συνείδησις τῆς Ἐκκλησίας στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀμέσου πίστεως. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ χριστιανικὴ θρησκευτικὴ συνείδησις εἶναι πιστεύουσα συνείδησις, ἡ χριστιανικὴ θρησκεία εἶναι ἡ χριστιανικὴ πίστις καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐν γένει κοινωνία πιστευόντων. Ἡ πίστις εἶναι τὸ στερεὸν καὶ εὐρὺ θεμέλιον, ἐφ' οὗ βασίζεται ἡ Ἐκκλησία, τὸ στοιχεῖον τῆς ζωῆς τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἐμποτίζη πάντα τὰ μέλη αὐτῆς καὶ νὰ συνδέη ταῦτα εἰς ἓν πνευματικὸν σύνολον.

3. Ἄλλ' ἦτο ἐξ ὀλοκλήρου ἀδύνατον νὰ ἐξακολουθήσῃ ἡ πίστις αὕτη νὰ ἐκφράζεται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὑπὸ τὴν μορφήν ταύτην τῆς ἀπλῆς, ἀμέσου καὶ ἀσυζητητῆς πιστευσῆς συνειδήσεως. Ὑπάρχουσι πολλοὶ λόγοι,—οἱ μὲν μᾶλλον ἐξωτερικοί, οἱ δὲ μᾶλλον πνευματικοί ἢ ἐσωτερικοί—καθιστῶντες ἀναγκαῖον, ἵνα ἡ πίστις μεταπηδῆσῃ πέραν τῆς σφαιρας ταύτης τῆς ἀπλότητος καὶ ἀμεσότητος ἀπὸ

της οποίας αρχίζει, οὐχι ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ νὰ ἐγκαταλειφθῆ οὐδὲ νὰ ἐξασθενίσῃ ἢ πίστις, ἀλλ' ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ νὰ βεβαιωθῆ καὶ δικαιωθῆ καὶ ἐγκαθιδρυθῆ αὕτη. Καὶ κατ' αὐτοὺς ἔτι τοὺς πρώτους χρόνους τῆς Ἐκκλησίας ἀνεφάνησαν ἐξωτερικοὶ λόγοι, ἐξακολουθοῦσι δ' οὗτοι νὰ ἐπιδρῶσιν καθ' ὅλην τὴν πορείαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, οἷτινες συνετέλεσαν εἰς τὴν θεολογικωτέραν ἀνάπτυξιν τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως.

4. Ὅποιοι τινες εἶναι οὗτοι; Ἡ Ἐκκλησία, εὐθύς ὡς ἀνεφάνη ἐν τῇ ἱστορίᾳ, διεκήρυξεν ὅτι κατέχει τὴν ἀπόλυτον θρησκευτικὴν ἀλήθειαν· ἔθετο δὲ ὡς κυρίαν ἀποστολὴν αὐτῆς νὰ διαδώσῃ τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν εἰς αὐτὴν θρησκευτικὴν ταύτην ἀλήθειαν εἰς ἅπαντα τὸν κόσμον κατὰ τὴν ἐντολὴν τοῦ Θεοανθρώπου ἰδρυτοῦ αὐτῆς («πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη» Ματθ. κη' 19. Πρὸβλ. καὶ Μάρκ. ιγ' 10, ιστ' 15 κλπ.), ὅλον ἐν δὲ διηύρυνε τὸν κύκλον τῆς ἐπιδράσεως αὐτῆς. Κατ' ἀνάγκην λοιπὸν ἦλθεν εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὰς ὑπαρχούσας ἤδη θρησκείας, καὶ δὴ πρὸς τὸν Ἰουδαϊσμὸν καὶ τὸν Ἐθνισμὸν καὶ πρὸς πάντα ἐν γένει τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα, ἅτινα ἐπὶ τοιοῦτου ἐδάφους εἶχον ἀναπτυχθῆ. Ἀλλ' ἵνα ἡ χριστιανικὴ θρησκεία οὐ μόνον τύχῃ ἀναγνωρίσεως καὶ ἀνοχῆς ὑπὸ τῶν δυνάμεων τῆς θρησκευτικῆς καὶ διανοητικῆς ζωῆς, μεθ' ὧν ἤρχετο εἰς ἐπαφὴν, ἀλλὰ καὶ ἐπικρατήσῃ τούτων, παρίστατο ἀνάγκη οὐ μόνον νὰ ὑπερασπίσῃ καὶ ὑπεραπολογηθῆ ἑαυτῆς, ἀλλὰ καὶ νὰ παράσῃ ἀποδείξεις περὶ τῆς ἐν ἑαυτῇ ὑψηλοτέρας δυνάμεως, ἀληθείας καὶ ζωῆς, ὅπως οὕτω ἐξασφαλίσῃ τὴν νίκην ἐπὶ τῶν ἀρχαίων θρησκείων καὶ ἀντικαταστήσῃ ταύτας. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, ἡ ἀπλή διακήρυξις τῆς πίστεως δὲν ἦτο ἀρκετή. Ἐπρεπε τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως νὰ διασαφηνισθῆ, νὰ καταστῆ ἀντικείμενον ἐξετάσεως καὶ ἐρεῦνης ὑπὸ τῆς πιστευούσης χριστιανικῆς συνειδήσεως καὶ διὰ τῆς μελέτης αὐτοῦ τε καὶ ἐκείνων πρὸς ἃ ἀντιτίθετο, νὰ διακριθῆ καὶ ἐξαρθῆ ἀπὸ τούτων ἐκτιθέμενον πλατύτερον, σαφέστερον καὶ ὡς οἶόν τε ἀποδεικτικῶς. Ἐκ τῆς τάσεως ταύτης προῆλθον αἱ μεγάλαι Ἀπολογίαι ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς ἐμφανίζονται αὗται καὶ εἰς τὸ προοίμιον τοῦ Δου Εὐαγγελίου, καὶ εἰς τμήματα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου, ὑπεραμυνομένου τῆς χριστιανικῆς πίστεως κατὰ τῶν Ἰουδαϊζόντων καὶ ἐν τῇ ἐπιστολῇ πρὸς Ἐβραίους, ἔνθα ἀντιτίθεται ὁ Χριστιανισμὸς πρὸς τὸν Ἰουδαϊσμὸν καὶ εἰς τὰ ἀπολογητικὰ συγγράμματα τοῦ β' καὶ γ' αἰῶνος. Ἡ ἀπολογητικὴ αὕτη δρᾶσις δὲν ἔπαυσεν εἰς πᾶσαν περίοδον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, ἀν καὶ πάντοτε ἐμφανίζεται προσαρμοζομένη καὶ τροποποιουμένη ἀναλόγως τῶν ἐκάστοτε παρουσιαζομένων περιστάσεων. Ἐφ' ὅσον ἡ Ἐκκλησία ἔρχεται εἰς σύγκρουσιν πρὸς ἐξωχριστιανικὰς θρησκευτικὰς κοινωνίας ἢ ἀντιχριστοὺς ἀποπείρας, εὐρίσκεται εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ὑπεραμυνθῆ τῆς ἀληθείας, τὴν ὁποίαν ὁμολογεῖ.

5. Μᾶλλον ἐπείγουσαι τῶν ἐξωτερικῶν τούτων ἐπιδράσεων παρουσιάζονται αἱ ἐσωτερικαὶ ἐπιδράσεις, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἡ πίστις ὠθεῖται πέραν τῆς σφαίρας, ἥτις ἐξ ἀρχῆς εἶναι οἰκεία αὐτῆς. Καὶ πρωτίστως ἔγκειται εἰς αὐτὴν τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος νὰ ζητῆ ὅπως προσοικειωθῆ ἐξ ὀλοκλήρου ὅτι προσέλαβε διὰ τῆς ἀμέσου ὁδοῦ τῆς πίστεως, ἐμβαθύνον εἰς αὐτὸ καὶ ἐπιδιώκον νὰ διασαφηνίσῃ τοῦτο καὶ κατὰ τὸ δυνατόν νὰ κατανοήσῃ αὐτό, συστηματικοῦν τὰς θεωρητικὰς καὶ πρακτικὰς τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀληθείας. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὡς ἤδη εἴπομεν, ὅτι μέγα μέρος τῶν θεωρητικῶν ἀληθειῶν, οἷαι αἱ περὶ οὐσίας τοῦ Θεοῦ, τὸ περὶ Τριάδος μυστήριον, τὸ μυστήριον τῆς ἐνανθρωπήσεως κλπ. παραμένουσι πάντοτε ὑπὲρ κατάληψιν ἀλήθειας, ἀλλὰ καὶ περὶ τούτων δύναται ὁ ἀπὸ τῆς πίστεως ὀρμώμενος νὰ βεβαιωθῆ, ὅτι τυγχάνουσι μὲν ὑπὲρ λόγον, οὐδέποτε δὲ παρὰ λόγον ἀλήθειας. "Ἄλλαι δὲ πάλιν ἀλήθειας θεωρητικαὶ δύναται νὰ ἀποδειχθῶσι σύμφωνα τῷ ἀνθρωπίνῳ λόγῳ, ὅσον εἶναι ἐφικτὸν εἰς αὐτὸν νὰ κατανοήσῃ αὐτάς, καὶ ἐξηγοῦσι τὰ πνευματικὰ τοῦ βίου φαινόμενα. Αἱ πρακτικαὶ δ' ἐξ ἄλλου ἀλήθειας καταδεικνύονται ὡς συμφωνοῦσαι πρὸς τὸν πρακτικὸν λόγον, καὶ ἀποδεικνύεται ἡ ὑπεροχὴ τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς πάσης ἄλλης τοιαύτης. Ἐν γένει δὲ ἡ χριστιανικὴ κοσμοθεωρία δύναται νὰ καταδειχθῆ, ὅτι μόνη αὕτη ἐξηγεῖ τὰ πνευματικὰ τοῦ βίου φαινόμενα. Ταῦτα πάντα ἐπιτυγχάνονται καθιστάμενου τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως ὑποκειμένου ἐρεύνης, σκέψεως καὶ μελέτης ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ συγκρινομένου ὑπὸ τοῦ ἐρευνῶντος νοῦ πρὸς τὸ λοιπὸν περιεχόμενον τῆς συνειδήσεώς του. Οὕτως ἡ πίστις καθίσταται γνῶσις οὐχὶ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν, ὅτι καταργεῖται πλέον ἡ πίστις, ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι τὸ περιεχόμενον τῆς ἀμέσου καὶ ἀπλῆς πίστεως διασαφηνίζεται, συστηματοποιεῖται, κατανοεῖται κατὰ τὸ ἐφικτὸν εἰς τρόπον ὥστε ὁ πιστὸς ἤδη γνωρίζει καλῶς τί πρέπει νὰ πιστεύῃ ὡς σύμφωνον πρὸς τὴν θείαν ἀποκάλυψιν καὶ τί πρέπει ν' ἀπορρίπτῃ ὡς νοθείαν αὐτῆς, ἐδραιούται δ' ἐπὶ μᾶλλον ἐν τῇ πίστει πεπληροφορημένος περὶ τοῦ ἀκριβοῦς περιεχομένου αὐτῆς καὶ πεπεισμένος ἕκ τε τῶν πηγῶν τῆς θείας ἀποκαλύψεως καὶ ἐκ τῆς πληροφορίας τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ ἐφικτοῦ, περὶ τῆς ἀληθείας αὐτοῦ. Ἡ διανοητικὴ αὕτη ἐπεξεργασία τῆς πίστεως ἀποτελεῖ λειτουργίαν, ἥτις οὐδέποτε δύναται νὰ σταματήσῃ ἐξ ὀλοκλήρου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ἀναμφιβόλως πολλοὶ πιστοὶ ἱκανοποιοῦνται πλήρως διὰ τῆς ἀπλῆς πίστεως. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ πολλοὶ ἄλλοι ζητοῦντες διὰ τὴν πίστιν αὐτῶν θεβαίωσιν καὶ ἀπόδειξιν ἀνταποκρινομένην πρὸς τὴν λοιπὴν μόρφωσίν των. Ἐάν δὲ ἡ πίστις πρόκειται νὰ διαδοθῆ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον καὶ νὰ καταστῇ καταληπτὸν τὸ περιεχόμενον αὐτῆς εἰς ἄτομα διαφορωτάτων διανοητικῶν ἱκανοτήτων, πρέπει τὸ περιεχόμενον τοῦτο νὰ ἀναπτυχθῆ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον καὶ νὰ διατυπωθῆ συστηματικῶς καὶ ἐπὶ τὸ ἀκριβέστερον. Ἡ πίστις οὕτω ἀναπτύσσεται εἰς χριστιανικὴν διδασκαλίαν δογματικὴν καὶ ἠθικὴν,

ἐν τῇ ὁποίᾳ αἱ ἀλήθειαι τῆς πίστεως προσεγγίζονται καὶ καθίστανται κατὰ τὸ δυνατόν προσιταὶ εἰς τὴν κατάληψιν τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας. Ὁρισμένη τις τάξις ἀφιερῶσα ἑαυτὴν εἰς τὴν διδασκαλίαν ταύτην καθίσταται ἀναγκαία διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, οἱ διδάσκαλοι δ' οὗτοι πρέπει νὰ εἶναι ἐφωδιασμένοι διὰ τῶν ἀναγκαίων γνώσεων, ἵνα δύνανται ἐπαρκῶς νὰ πληρῶσι τὸ ἔργον τοῦτο.

6. Ἄλλ' ἐν τῇ πορείᾳ τῆς δογματικῆς ταύτης καὶ ἠθικῆς ἀναπτύξεως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἀνεφάνησαν καὶ διαφοραὶ καὶ ἀντιθέσεις, ἐξ ὧν ἐδημιουργήθησαν ἐν αὐτῷ τῷ κόλπῳ τῆς Ἐκκλησίας διάφοροι καὶ πολύμορφοι αἵρέσεις, ὑφ' ὧν ἐκινδύνευσεν ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια νὰ νοθευθῇ. Ἐκ τούτου ἐδημιουργήθη ἡ ἀνάγκη νὰ διατυπωθῇ δογματικὸς τις κανὼν ἢ σύμβολον διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ὡς σύνολον, δι' οὗ νὰ καθοδηγῶνται τὰ μέλη αὐτῆς πρὸς διάκρισιν ἀπὸ πάσης πλάνης. Ἡ ἀνάγκη αὕτη κατέστη ἐπὶ μᾶλλον ἐπιείγουσα, ὅταν ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἤρξατο διασπασμένη, ἐξ οὗ προέκυψαν διάφοροι ἐκκλησιαστικαὶ κοινότητες κεχωρισμέναι ἀπ' ἀλλήλων. Πολεμικὴ τις δρᾶσις ἀρχίζει ἤδη, ἥτις προσλαμβάνει τὸσφ μεγαλυτέρας διαστάσεις, ὅσφ αἱ δογματικαὶ αὗται διαφοραὶ καθορίζονται ἐπὶ τὸ ἀκριθέστερον καὶ μονιμώτερον. Ὡσαύτως ἡ Ἐκκλησία, ἐγκύπτουσα εἰς τὴν μελέτην τοῦ παρελθόντος καὶ ἐπιγινώσκουσα τὴν ἐν τῷ παρελθόντι γένεσιν, θεμελίωσιν καὶ σταδιοδρομίαν αὐτῆς, ἀντιλαμβάνεται ὀρθῶς τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος αὐτῆς καὶ κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην ρυθμίζει καὶ διατάσσει τὰ καθ' ἑαυτήν, χωροῦσα οὕτω διηνεκῶς πρὸς τὸ ἰδεῶδες, ὅπερ εἶναι τὸ νὰ καταστήσωσιν οἱ πάντες εἰς τὴν ἐνότητα τῆς μιᾶς θεοθεν ἀποκεκαλυμμένης πίστεως αὐξανόμενοι ἅμα εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ, οὗτινος τὸ εὐαγγέλιον διαδεδομένον τότε καθ' ἅπαντα τὸν κόσμον θ' ἀποδίδῃ πλήρως τοὺς θείους καρπούς αὐτοῦ καὶ θὰ κυριαρχῇ, ἄχρις οὗ κατὰ τὴν συντέλειαν καὶ τὸ ἔσχατον τμήμα τῆς ἐπὶ γῆς στρατευομένης Ἐκκλησίας ἀναληφθῇ εἰς τὴν ἐν οὐρανοῖς θριαμβεύουσαν Ἐκκλησίαν. Πᾶσαι αὗται αἱ ἐνέργειαι, αἱ προερχόμεναι ἐκ τοῦ κόλπου τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, καὶ αἵτινες προχέουσι τὴν χριστιανικὴν ζωὴν εἰς διαφορωτάτας διευθύνσεις, εἶναι θεολογικαὶ ἐνέργειαι καὶ εὐρίσκουσι τὸ κοινὸν κέντρον αὐτῶν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τῆς Θεολογίας, ἥτις ἀποτελεῖ τὴν ἐπιστημονικὴν τῆς Ἐκκλησίας αὐτοσυνείδησιν. Συνεπῶς ἡ Θεολογία δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς τυχαῖόν τι φαινόμενον ἢ ὡς τι γεννηθὲν ἐξ ἀπλῆς τινος ἰδιοτροπίας καὶ ὡς ἐκ τούτου ὡς φαινόμενον παροδικόν, ἀλλὰ παρουσιάζεται ὡς ἀναγκαῖον προῖδόν τῆς πιστευσούσης συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἀναγκαῖα λειτουργία ζωῆς ἐκπηδῶσα ἐκ τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας, καὶ συνεχῶς ἐνεργὸς ἐν αὐτῇ, ἡ συνεχιζομένη ὑπαρξις τῆς ὁποίας συμπύπτει πρὸς τὴν συνέχειαν αὐτῆς τῆς Ἐκκλησίας. Ἐφ' ὅσον θὰ ὑπάρχη χριστιανικὴ Ἐκκλησία, θὰ ὑπάρχη καὶ χριστιανικὴ Θεολογία.

7. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ χριστιανικὴ Θεολογία δὲν ἐξετάζει τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸν Χριστιανισμόν ὡς ἐξωτερικόν τι ἀντικείμενον, πρὸ

τοῦ ὁποίου ἴσταται μεμακρυσμένη καὶ τὸ ὁποῖον πραγματεύεται κατὰ καθαρῶς ἱστορικὸν τρόπον, καθ' ὃν καὶ εἰς Χριστιανὸς δύναται νὰ πραγματεύεται τὸν Μωαμεθανισμόν, χωρὶς νὰ εἶναι Μωαμεθανός, ἢ τὸν Βουδδισμόν χωρὶς νὰ εἶναι Βουδδιστὴς ἢ τὸν Σιντοϊσμόν χωρὶς νὰ εἶναι ὀπαδὸς αὐτοῦ. Ἐφ' ὅσον ἡ Θεολογία προῆλθεν ἐκ τῆς πίστεως, πρέπει νὰ ἔχη ὡς κύριον θεμέλιον τοῦ οἰκοδομήματός της τὴν ἐγκαρδιωτάτην πνευματικὴν συμπάθειαν πρὸς τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς. Ἡ Θεολογία κατ' οὐδένα λόγον ἀποκλείει ἀπ' αὐτῆς τὴν πίστιν, ἀλλὰ μᾶλλον εἶναι καὶ αὐτὴ πνευματικῶς κυριαρχημένη καὶ πεφωτισμένη συνειδητοποιημένη πίστις. Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, οἵτινες διέπρεψαν καὶ ἐν τῷ θεολογικῷ πεδίῳ, ἦσαν κατ' ἐξοχὴν πιστοί. Εἶχοντο δὲ τοῦ ἀξιώματος, καθ' ὃ «πρᾶξις θεωρίας ἐπίθασις». Ὅρισμοὶ τῆς Θεολογίας, ὁποῖοι συχνάκις ἀναφαίνονται ἐν τῇ ἱστορίᾳ, κατὰ τοὺς ὁποίους ἡ Θεολογία εἶναι ἐπιστημονικὴ γνῶσις τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἢ τῶν ἀληθειῶν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἢ σύνολον ἐπιστημονικῶν γνώσεων καὶ τεχνικῶν κανόνων διοικήσεως ἀνηκόντων εἰς τὸν Χριστιανισμόν, μεταβάλλουν τὴν Θεολογίαν εἰς ἀφηρημένην τινὰ θεωρίαν περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀπλῆν ἀσκησιν πολυμαθείας, ἣτις ὑπὸ τινος περιστάσεως δύναται νὰ ἀναπτυχθῇ καὶ παραχθῇ καὶ ὑφ' ἑνὸς ὅστις δὲν εἶναι Χριστιανός. Πῶς ἐπὶ παραδείγματι ἀνεπτύχθη τὸ δόγμα περὶ Τριάδος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, κατὰ ποίων αἰρέσεων ἀντετάχθη καὶ ἐξ ἀφορμῆς τίνων ἀμφισβητήσεων καθωρίσθη καὶ διευπλώθη, ποία ἢ κατὰ τὴν χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν ὀρθὴ καὶ ἀκριβῆς διατύπωσις αὐτοῦ, δύναται νὰ πραγματευθῇ ἄριστα καὶ εἰς ὀρθολογιστῆς καὶ εἰς ἄπιστος. Τούναντίον ἡ ἐγκάρδιος προσωπικὴ πεποίθησις περὶ τῆς ἀληθείας τοῦ περιεχομένου τῆς Θεολογίας πρέπει νὰ ἀποτελῇ τὸ ζῶν νεῦρον τῆς Θεολογίας καὶ τὴν ἠθικὴν βάσιν, ἐφ' ἧς αὕτη στηρίζεται. Ἡ Θεολογία οὔτε ὡς καθαρῶς πρακτικὴ σπουδὴ οὔτε ὡς καθαρῶς θεωρητικὴ δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ, ἀλλ' ἐν μέρει θεωρητικὴ καὶ ἐν μέρει πρακτικὴ, εἰς τρόπον ὥστε συγχρόνως νὰ συνδέη πρὸς τὴν ἀληθῆ θεωρίαν καὶ τὴν ἀγαθὴν πρᾶξιν. Δὲν πρέπει ν' ἀρκῆται εἰς μόνην τὴν γνῶσιν, ἀλλ' ἐκ τῆς φύσεως αὐτῆς δέον νὰ τείνῃ πρὸς τὴν πρᾶξιν καὶ τέλος αὐτῆς δέον νὰ εἶναι ἡ πρᾶξις.

7. Ὁρθόδοξος, Ρωμαιοκαθολικὴ, Προτεσταντικὴ καὶ Ὁρθολογιστικὴ Θεολογία.

Ἐξετάζοντες ἤδη τὴν Θεολογίαν κατὰ τὴν κατεύθυνσιν, τὴν ὁποίαν ἔλαβεν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ καὶ ἠνωμένῃ Ἐκκλησίᾳ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς παρεκκλίσεις, τὰς ἀπὸ τοῦ σχίσματος τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ μετέπειτα σημειωθεῖσας, διακρίνομεν αὐτὴν εἰς Θεολογίαν Ὁρθόδοξον, Θεολογίαν Ρωμαιοκαθολικὴν, Θεολογίαν Προτεσταντικὴν καὶ τὴν ἐκ τῆς τελευταίας ταύτης προελθοῦσαν Ὁρθολογιστικὴν Θεολογίαν.

1. Ἡ Ὁρθόδοξος Θεολογία χρονολογούμενη πρὸ τοῦ τρίτου αἰῶ-
νος βασιίζεται ἐπὶ ἀρχῆς καθαρῶς ὑπερφυσικῆς, εἶναι δὲ ἡ ἀρχὴ
αὕτη ἡ προϋπόθεσις περὶ ἀμέσου θείας Ἀποκαλύψεως, τῆς ὁποίας
πηγαί εἶναι ἔνθεν μὲν ἡ θεόπνευστος καὶ πάσης πλάνης ἀπηλλαγμέ-
νη Ἁγία Γραφή, ἔνθεν δὲ ἡ προφορικῶς ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων μετα-
δοθεῖσα Παράδοσις, ἦτοι ἡ ὑπ' αὐτῶν τῶν Ἀποστόλων μεταδοθεῖσα
διὰ στόματος διδασκαλία καὶ δι' ἐπενεργείας τῆς χάριτος τοῦ Ἁ-
γίου Πνεύματος, οὐχὶ ἐπὶ χάρτου καὶ διὰ μέλανος, ἀλλ' εἰς τὰς
καρδίας τῶν ἀποτελεσάντων τὴν πρώτην Ἐκκλησίαν ἐγγραφεῖσα
καὶ διατηρουμένη ἔκτοτε εἰς τὴν συνείδησιν αὐτῆς. Ἡ Ὁρθόδοξος
Θεολογία ἐκδέχεται λοιπὸν τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν ὡς Θεό-
θεν ἀποκαλυφθεῖσαν καὶ παραδοθεῖσαν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ὡς θε-
ματοφύλακα ἱερὸν καὶ μάρτυρα ἀλάθητον τῆς θείας Ἀποκαλύψεως,
ὡς στῦλον καὶ ἑδραῖωμα τῆς ἀληθείας. Εἰς τὴν Ἐκκλησίαν δὲ ἡ
ἀλήθεια αὕτη παρεδόθη πρωτίστως διὰ ζώσης διδασκαλίας ὑπὸ
τῶν Ἀποστόλων, ἐκ τῆς ζώσης δὲ ταύτης Παραδόσεως οὐχὶ εὐθύς
ἐξ ἀρχῆς, ἀλλ' ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ πρώτου αἰῶνος ἤρχισε νὰ σχη-
ματίζεται καὶ ἡ ἔγγραφος Παράδοσις, ἡ μετέπειτα γνωστὴ ὡς ὁ
κανὼν τῆς Καινῆς Διαθήκης.

2. Κατὰ ταῦτα μόναι πηγαί τῆς Ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύ-
ψεως κατὰ τὴν Ὁρθόδοξον Θεολογίαν εἶναι ἡ θεοπνεύστως γρα-
φεῖσα Ἁγία Γραφή, ἡ Παλαιὰ τ. ξ. καὶ ἡ Καινὴ Διαθήκη, εἰς τὴν
ὁποίαν περιλαμβάνονται καὶ τὰ Δευτεροκανονικά βιβλία τῆς Γρα-
φῆς, καὶ ἡ ἰσοστάσιον κύρος πρὸς τὴν Γραφὴν ἔχουσα Ἀποστολικὴ
Παράδοσις. Πρόδηλον, ὅτι ἡ Ἀποστολικὴ Παράδοσις διακρίνεται
τῆς καθόλου ἐκκλησιαστικῆς Παραδόσεως. Εἶναι βεβαίως ἐκκλησι-
αστικὴ καὶ ἡ Ἀποστολικὴ Παράδοσις, διότι εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ὡς
ἱερά παρακαταθήκη παρεδόθη καὶ ὑπ' αὐτῆς διεφυλάχθη καὶ ἐξα-
κολουθεῖ τηρουμένη. Δὲν εἶναι ὅμως καὶ πᾶσα ἐκκλησιαστικὴ πα-
ράδοσις Ἀποστολική. Διότι ναὶ μὲν τὸ αὐτὸ Πνεῦμα ἐξακολουθεῖ
νὰ ἐμψυχοῖ τὴν Ἐκκλησίαν ἀπ' αὐτῆς τῆς συστάσεως αὐτῆς καὶ
μέχρι σήμερον, ἐξ οὗ καὶ πάντες οἱ πιστοὶ οἱ ἀπ' αὐτῶν τῶν πρῶ-
των χριστιανικῶν χρόνων καὶ ἄχρι τοῦ νῦν ἐνσωματωθέντες ἐν τῇ
γνησίᾳ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ τὴν αὐτὴν πίστιν ὁμολογοῦσι καὶ
τὴν αὐτὴν κατ' οὐσίαν ἔχουσι χριστιανικὴν συνείδησιν. Ἄλλ' ὅμως
διὰ μέσου τῆς παρόδου τῶν αἰῶνων ἐγένοντο δεκτὰ ὑπὸ τῆς Ἐκ-
κλησίας ἔθιμα καὶ παραδόσεις, μὴ ἀντιπίπτουσαι μὲν καὶ μὴ ἀντι-
τιθέμεναι πρὸς τὴν Ἀποστολικὴν Παράδοσιν, μὴ προερχόμεναι ὅ-
μως ἀμέσως καὶ ἐξ αὐτῆς. Οὕτως, ἵνα καὶ διὰ παραδείγματος ὁμι-
λήσωμεν, ἡ τελεσιουργία τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας εἶ-
ναι παράδοσις Ἀποστολική. Καὶ τὰ κύρια δὲ σημεῖα τῆς Ἀναφο-
ρᾶς τῆς τελεσιουργίας ταύτης, συμπίπτοντα πλήρως παρὰ τοῖς δι-
αφόροις λειτουργικοῖς τύποις καὶ παρουσιάζοντα καθολικὴν ἐν ταῖς
μέχρι τῆς ἐποχῆς τῆς Διαμαρτυρήσεως Ἐκκλησίαις συμφωνίαν, ὅ-

ποδηλοῦσι προέλευσιν ἀποστολικήν. Μεταγενεστέρως ὁμως ἡ Λειτουργία προσέλαβε καὶ νέα στοιχεῖα, μὴ ἀντιτιθέμενα μὲν πρὸς τὸ παραδεδομένον ἀποστολικὸν πλαίσιον, παρειαχθέντα ὁμως εἰς αὐτὸ ἐν χρόνοις νεωτέροις. Τοιαῦτα π.χ. παρ' ἡμῖν εἰσιν ἡ Μικρὰ εἴσοδος, οἱ ὕμνοι Ὁ μονογενὴς Υἱὸς καὶ ὁ τρισάγιος, ἡ Μεγάλῃ εἴσοδος, ὁ Χερουθικός ὕμνος κλπ. Ταῦτα ἀποτελοῦσι μὲν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν, μὴ ἀναγομένην ὁμως εἰς τοὺς Ἀποστόλους. Ἴνα δὲ διδασκαλία ἢ θεσμός τις ἀναγνωρισθῇ ὡς Ἀποστολικὴ Παράδοσις, δὲν ἀρκεῖ νὰ κρατῆ ἢ νὰ διδάσκεται ὑπὸ μιᾶς μόνον Ἐκκλησίας, ἔστω καὶ ὑπ' ἀποστόλου τινὸς ἰδρυθείσης, ἀλλὰ πρέπει ν' ἀπαντᾷ ἐξ ἀρχῆς καὶ δι' ὄλων τῶν χριστιανικῶν γενεῶν πανταχοῦ ἐξικνουμένη ὡς διδασκαλία καθολικὴ κατὰ τὴν θαυμασίαν διατύπωσιν Βικεντίου τοῦ Λειρίνου, κατὰ τὴν ὁποίαν «quod semper, quod ubique, quod ab omnibus creditum est, hoc est vere proprieque catholicum»⁽¹⁰⁾. Ἦτοι, «Ὅ,τι πάντοτε, ὅ,τι πανταχοῦ, ὅ,τι ὑπὸ πάντων ἐπιστεύθη, τοῦτο εἶναι ἀληθῶς καὶ ἰδίᾳ καθολικόν», ἄρα δὲ ὡς ὑπὸ τῆς καθολικῆς συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας μαρτυρούμενον εἶναι καὶ ἀποστολικόν.

3. Πρόδηλον ἐντεῦθεν, ὅτι ἡ Ἀποστολικὴ Παράδοσις δὲν ἀποτελεῖ τι ἀξιομειώσις ἐπιδεχόμενον, ἀλλ' εἶναι καὶ αὕτη ἀπηρτισμένον τι. Ἐπὶ πλέον δὲ δὲν εἶναι οὔτε ἀόριστόν τι καὶ ἀνεξακρίβωτον. Διακριθεῖσα μόλις κατὰ τὸν δεῦτερον αἰῶνα τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἥτις καὶ πρότερον καὶ τότε Ἀποστολικὴ Παράδοσις ἐκαλεῖτο, μολοντί ἦτο ἔγγραφος, ἐνεσωματώθη εἴτε εἰς ἐγκύρους καὶ αὐθεντικὰς τῆς Γραφῆς ἐρμηνείας, ὑπὸ τὸ φῶς τῆς Παραδόσεως ταύτης γενομένης, εἴτε εἰς ἐπισήμους τῆς πίστεως διατυπώσεις καὶ ὁμολογίας, ἐνωρίτατα πρὸς χρῆσιν τῶν κατηχομένων καὶ βαπτιζομένων συνταχθείσας, εἴτε εἰς θεσμοὺς καὶ ἔθιμα καὶ πράξεις τῆς λατρείας εἰς αὐτὸν τὸν πρῶτον αἰῶνα ἀναγόμενα, εἴτε εἰς ἀποφάνσεις καὶ ὅρους τῶν ἱερῶν Συνόδων, εἴτε εἰς τὴν λεγομένην συμφωνίαν τῶν Πατέρων (consensus Patrum), τὴν ἐκ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν συναγομένην. Οὕτω καὶ ἡ Ἀποστολικὴ Παράδοσις ἐνεσωματώθη εἴτε εἰς τὴν ἀνάκαθεν πρᾶξιν τῆς Ἐκκλησίας, εἴτε εἰς γραπτὰ πλέον μνημεῖα τῆς Πατερικῆς διδασκαλίας καὶ τῶν ὄρων τῶν οἰκουμηνικῶν καὶ τῶν ἄλλων ἱερῶν Συνόδων καὶ τῶν συμβόλων τῆς πίστεως.

4. Ἐτέρα ἀρχὴ τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας εἶναι, ὡς εἴπομεν, ὅτι τὸ θαῦμα τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως ἐγένετο ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἥτις ἐστὶν ὁ στῦλος καὶ τὸ ἐδραῖωμα τῆς ἀληθείας, καὶ περὶ ταύτης ὁ Κύριος εἶπεν ὅτι «Πύλαι ἄδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς». Οὕτω ἡ Ἐκκλησία εἶναι ὁ πιστὸς θεματοφύλαξ τῆς θείας ἀποκαλύψεως καὶ ὁ ἀλάθητος ἐρμηνεὺς αὐτῆς. Καὶ βεβαίως τὰ κύρια ὄργανα πρὸς ἀλάθητον διατύπωσιν τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας τυγχάνουσιν οἱ ἐ-

(10) Commonitorium 2 Migne Λατιν. πατρ. 50, 640.

πίσκοποι εἰς συνόδους συγκροτούμενοι καὶ δὴ εἰς συνόδους οἰκου-
μενικάς, ἐν οἷς ἐκπροσωπεῖται ἡ ὅλη Ἐκκλησία καὶ ἐκδηλοῦται
τῆς ὅλης Ἐκκλησίας ἡ συγκατάθεσις καὶ συμφωνία. Πρὸς τοῦτο
ὁμοῦ καὶ οἱ συγκροτοῦντες σύνοδόν τινὰ ἐπίσκοποι δεόν νὰ δια-
πνέωνται ὑπὸ τῆς εἰλικρινοῦς προθέσεως πρὸς διακρίβωσιν τῆς ἀ-
ληθείας καὶ νὰ διατηρῶσι τὴν ἐπαφὴν αὐτῶν πρὸς τὸ εἰς πᾶσαν
ἀλήθειαν καθοδηγοῦν τὴν Ἐκκλησίαν “Ἁγιον Πνεῦμα.” Ἄλλως οὔ-
τε ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπισκόπων καὶ τὸ πολυἀριθμον αὐτῶν, οὔτε ἡ ἐκ-
πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν προέλευσις τούτων κατασφαλίζει αὐτοὺς ἀ-
πὸ τῆς πλάνης. Οὕτως ἔχομεν συνόδους τυπικῶς διεκδικούσας τὸ
κύριον τῆς οἰκουμενικότητος καὶ ὁμοῦ ἀποκηρυχθείσας ὑπὸ τῆς
συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας (Ληστρική σύνοδος, ἡ ἐν Φλωρεντία
Σύνοδος, ἡ ὑπὲρ τοῦ Μονοθελητισμοῦ συμφωνία ὑπερτετρακοσίων
ἐπισκόπων, εἰς ἣν συγκατετέθησαν καὶ ὁ Ὀνώριος Ρώμης καὶ ὁ
Σέργιος ὁ Κωνσταντινουπόλεως). “Ὅπως ἔχομεν καὶ συνόδους σχε-
τικῶς ὀλιγαρίθμους ὡς ἡ Βα Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, τὰς ὁποίας ἡ
ἐκκλησιαστικὴ συνείδησις περιέβαλε διὰ τοῦ κύριου τῆς οἰκου-
μενικότητος. Πρόδηλον ἐντεῦθεν, ὅτι καὶ τὸ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ λαϊκὸν
στοιχεῖον δὲν μεταπίπτει εἰς παράγοντα ὅλως παθητικόν, ἀλλ’ ἐξ-
αίρεται εἰς φρουρὸν καὶ φύλακα τῆς Ὁρθοδοξίας, μολοντί τοῦ-
το δὲν δύναται μὲν νὰ διατυπώσῃ ἀλαθῆτως καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ αὐ-
θεντικῶς τὴν θεῖαν διδασκαλίαν, δύναται ὁμοῦ νὰ κρίνῃ περὶ τοῦ
ἂν ἡ τοιαύτη ἢ τοιαύτη ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων διατύπωσις εἶναι ὀρ-
θὴ καὶ ἀλάθης ἢ πρέπει ν’ ἀποκηρυχθῇ, παρέχον ἐξ ὑστέρου τὴν
ἐπικύρωσιν ἢ ἀποδοκιμασίαν καὶ συντασσόμενον μὲ τὸ μέρος ἔστω
καὶ ὀλιγαρίσμου μερίδος κληρικῶν, καθοδηγούσης αὐτὸ εἰς τὴν
ἀλήθειαν. Τοιοῦτό τι σμνέθη ἐπὶ τοῦ Μονοθελητισμοῦ, ὅτε οἱ μονα-
χοὶ Μάξιμος καὶ Σωφρόνιος, (ἀνυψωθεὶς εἶτα εἰς Πατριάρχην Ἱε-
ροσολύμων), ἐξουδετέρωσαν τὴν συμφωνίαν τῶν ὑπερτετρακοσίων
ἐπισκόπων.

5. Ἡ Ὁρθόδοξος Θεολογία κατὰ ταῦτα ἐκδέχεται τὸ περιεχό-
μενον τῆς πίστεως ὡς θεόθεν ἀποκεκαλυμμένον, ἔργον δ’ αὐτῆς
ὑπολαμβάνει νὰ διερμηνεύσῃ τοῦτο πιστῶς, ἀναπτύσσουσα πᾶσαν
ἐν σπέρματι καὶ ἐν συνεπτυγμένῃ μορφῇ περιεχομένην ἐν ταῖς πη-
γαῖς τῆς Ἀποκαλύψεως ἀλήθειαν, κατοχυροῦσα αὐτὴν δι’ αὐθεν-
τικῶν ἐκ τῆς Ἀποκαλύψεως μαρτυριῶν, διακρίνουσα αὐτὴν πάσης
πλάνης, καὶ ὑποβοηθοῦσα εἰς ἀκριβῆ καὶ ὀρθὴν ὑπὸ τοῦ αὐθεντι-
κοῦ ὄργανου τῆς Ἐκκλησίας διατύπωσιν ταύτην, δι’ ἐπεξηγήσεων
δὲ διασαφηνίζουσα κατὰ τὸ δυνατόν καὶ ἀπλοποιούσα αὐτὴν, πρὸς
κατανόησιν ὅσον ἔνεστιν ὑπὸ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος. Ἐν-
νοεῖται, ὅτι τῆς διατυπώσεως τῶν Χριστολογικῶν δογμάτων καὶ τῆς
διδασκαλίας περὶ Τριαδικοῦ Θεοῦ κλπ. προηγήθησαν συζητήσεις,
ἀναιρέσεις ἀντιθέτων γνωμῶν, διαπραγματεύσεις καὶ διασαφήσεις
ἐπὶ τῇ βᾶσει τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς Ἀποστολικῆς παραδόσε-

ως, αἵτινες ὑπῆρξαν καθαρῶς θεολογικά, οἱ μεγάλοι δὲ Πατέρες, οἱ διευκρινήσαντες τὸ δόγμα, ὑπῆρξαν διὰ τοῦτο καὶ μεγάλοι θεολόγοι. Ἐν τῇ Α΄ Οἰκουμενικῇ Συνόδῳ δὲ ἐκτὸς τῶν ἄλλων σοφῶν καὶ εἰδημόνων λαϊκῶν, οἵτινες ὡς συμβουλευτικὰ ὄργανα ἐγένοντο δεκτοὶ ἐν αὐτῇ κατὰ τὸν Γελάσιον, ἡ κυριαρχήσασα φυσιογνωμία, ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ὑπῆρξε θεολογική. Οὕτω καθορίζεται κατὰ τὴν Ὁρθόδοξον Θεολογίαν τὸ ἀλάθητον τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐθεντίας. Ἡ διατύπωσις τῶν δογμάτων ἐγένετο μὲν τελικῶς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀλαθῆτως, προηγήθησαν ὁμοῦς θεολογικαὶ συζητήσεις καὶ ἀντιγνωμίαι, καθ' ἣν ἡ καθολικὴ τῆς Ἐκκλησίας συνείδησις μετέχοντος καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος ἔλαβεν ὠρισμένην, πεφωτισμένην καὶ σαφῶς διαγεγραμμένην στάσιν. Καὶ ἀπεφάνθησαν μὲν ἐν συνόδῳ οἱ ἐπίσκοποι, ἀλλ' εὐρέθη σύμφωνος πρὸς τὰς ἀποφάσεις ταύτας καὶ ἡ καθολικὴ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος καὶ τῆς Ἐκκλησίας συνείδησις, ἥτις, καὶ ἂν ἔτι ἐδοκίμασε ταλαντεύσεις τινὰς πρὸς στιγμὴν, ἐν τέλει εὗρεν ὁμοθυμῶς συμφώνους τὰς ἀποφάσεις ταύτας πρὸς τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὡς παρακαταθήκην φυλαττομένην ἀλήθειαν τῆς Ἀποκαλύψεως.

6. Ἐντεῦθεν δέχεται πλέον ἡ Ὁρθόδοξος Θεολογία τὰ δόγματα ἀναντιρρήτως ἐξετάζουσα μὲν τὴν πορείαν καὶ ἐξέλιξιν, ἣν ἠκολούθησεν ἡ ἀνάπτυξις διδασκαλίας τινὸς μέχρις οὗ τελικῶς διατυπωθῆ εἰς δόγμα, οὐδεμίαν δὲ πλέον ἀμφισβήτησιν διατυποῦσα περὶ τὴν ὀρθότητα τοῦ δόγματος, ἀλλ' ἀναλαμβάνουσα νὰ συστηματοποιήσῃ, ἀποσαφήσῃ, καὶ καταστήσῃ κατὰ τὸ δυνατόν προσιτὸν καὶ εἰς τοὺς πολλοὺς τὸ εἰς ἀναντίλεκτον ἀποδοχὴν προβαλλόμενον σύνολον τῆς κατὰ τὴν ὑπερφυσικὴν Ἀποκάλυψιν ἀλαθῆτως ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας διατυπωθείσης ἀληθείας. Μὴ θεωροῦσα δὲ ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ὡς δόγματα τὰ ὑπὸ τῶν ἱερῶν Συνόδων κατόπιν προηγηθεισῶν ἀμφισβητήσεων ὑπὸ αἰρετικῶν διατυπωθέντα, ἀλλὰ καὶ τὴν ὅλην περὶ πίστεως διδασκαλίαν τὴν ὑπὸ τῆς Γραφῆς καὶ τῆς Παραδόσεως μαρτυρουμένην, διακριθεὶς καὶ ταύτην ἐπὶ τῇ βάσει τῆς συμφώνου διδασκαλίας τῶν Πατέρων καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς πράξεως καὶ ἀπαρτίζει οὕτω τὸ ὅλον σύστημα τῆς δογματικῆς καὶ ἠθικῆς διδασκαλίας τῆς θείας Ἀποκαλύψεως.

7. Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν ρωμαιοκαθολικὴν ἔννοιαν τῆς Θεολογίας. Καὶ ἡ ρωμαιοκαθολικὴ Θεολογία ἐβασίσθη ἐπὶ τῆς Γραφῆς, περιλαμβανούσης καὶ τὰ δευτεροκανονικά, καὶ τῆς Παραδόσεως, καθὼς καὶ ἐπὶ τῆς αὐθεντίας τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἀλαθῆτου θεματοφύλακος καὶ ἑρμηνευτοῦ τῆς κατ' Ἀποκάλυψιν ἀληθείας. Εἰς τὸ ὅτι δὲ ἡ Παράδοσις δέον νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων, συμφωνεῖ κατὰ θεωρίαν πρὸς τὴν Ὁρθόδοξον Θεολογίαν καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης, θεσπίσασα ἐν τε τῇ ἐν Τριδέντῳ καὶ τῇ ἐν Βατικανῶ συνόδοις, ὅτι ἡ ἀλήθεια περιέχεται εἰς τὰς παραδόσεις, αἵτινες ἀπ' αὐτοῦ τοῦ στόματος τοῦ Χριστοῦ παραληφθεῖσαι ὑπὸ τῶν

Ἐποστολῶν ἢ ἀπὸ αὐτῶν τῶν Ἐποστολῶν κατ' ἐμπνευσιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὡς διὰ χειρὸς παραδοθεῖσαι μέχρις ἡμῶν κατέφθασαν⁽¹¹⁾. Ἐν τῇ πράξει ὁμοίως ἡ ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία πέραν τοῦ δέοντος διακηρύττουσα, ὅτι, ὅπως πᾶσα ζωὴ ὑπόκειται εἰς αὔξησιν καὶ ἀνάπτυξιν, οὕτω καὶ ὁ Χριστιανισμὸς θεωρούμενος ὡς ζωὴ θεία δὲν δύναται νὰ παραμῆνῃ εἰς κατάστασιν στατικὴν, ἀλλὰ δέον καὶ τὰ διάφορα ἐν τῇ Παραδόσει περιεχόμενα σπέρματα νὰ ὠθῆ πρὸς ἀνάπτυξιν, ἐνέθευσε τὴν ἔννοιαν τῆς Παραδόσεως. Τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον δηλαδὴ κατὰ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην, ἐφ' ὅσον ὁδηγεῖ τὴν Ἐκκλησίαν εἰς πᾶσαν ἀλήθειαν κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Σωτῆρος, δύναται ν' ἀποκαλύψῃ εἰς αὐτὴν καὶ νέας ἀληθείας, μὴ ἐκφραζομένας μὲν ρητῶς καὶ κατηγορηματικῶς ἐν τῇ Γραφῇ καὶ τῇ Παραδόσει, ὑπονοουμένας ὁμοίως καὶ περιεχομένας λανθανόντως ἐν αὐτῇ καὶ κατ' ἀναλογίαν τινὰ συναγομένας. Ἐντεῦθεν εἰσεχώρησαν εἰς τὴν Θεολογίαν ταύτην καὶ δόγματα, μηδεμίαν βᾶσιν ἔχοντα ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ καὶ τῇ Ἀποστολικῇ Παραδόσει, οἷα τὰ περὶ ἀσπίλου συλλήψεως καὶ τῆς εἰς οὐρανοὺς μεταστάσεως τῆς Θεοτόκου, τὸ περὶ καθαρτηρίου πυρός, τὸ περὶ ἀλαθῆτου τοῦ πάπα καὶ εἰ τι ἄλλο. Ἐτέρα ὑπερβολὴ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν ὑπῆρξεν, ὅτι περιώρισεν ὑπὲρ τὸ δέον εἰς τὸν κληρὸν καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τοὺς ἐπισκόπους, μάλιστα δὲ εἰς τὸν συγκεντροῦντα πᾶσαν ἐξουσίαν ἐπίσκοπον τῆς Ρώμης, τὴν ἀποστολὴν τῆς διατηρήσεως, ἐξηγήσεως, περιφρουρήσεως καὶ διακηρύξεως τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας. Οὕτως εἰς τὸν πάπαν ἀνεγνωρίσθη ἐπίσημως ὑπὸ τῆς ἐν Βατικανῷ συνόδου τὸ ἀλάθητον, ὅταν ex cathedra ἀποφαίνεται περὶ οἰασδήποτε χριστιανικῆς διδασκαλίας, ὑπερεξαρθέντος οὕτω τοῦ κύρους αὐτοῦ καὶ ὑπὲρ τὸ κύρος τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς ἀπὸ καθέδρας ἀποφάνσεσιν αὐτοῦ ὁ πάπας δὲν διασκέπτεται μόνος, ἀλλὰ περιβαλλόμενος ὑπὸ διαφόρων συμβουλευτικῶν σωμάτων στηρίζεται ἐπὶ τῆς προπαρασκευαστικῆς τούτων ἐργασίας. Πάντως ὁμοίως διαφαίνεται καὶ ἐν τῷ δόγματι τούτῳ τοῦ παπικοῦ ἀλαθῆτου τὸ ἀπολυταρχικὸν πνεῦμα τῆς Ρώμης, καθίσταται δὲ πρόδηλον, ὅτι ἡ Θεολογία ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ταύτῃ διατελεῖ ὑπὸ αὐστηροτάτην ἐπιτήρησιν καὶ πειθαρχίαν, ὅσον οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἐν τῷ Χριστιανισμῷ τὸν περιορισμὸν ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ τῆς ἐρέυνης ὑπομένουσα. Ὑπὸ τὸν ἔλεγχον καὶ τὸν περιορισμὸν τοῦτον κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ ἡ Σχολαστικὴ Θεολογία παρημέλησε μὲν τὰς ἱστορικὰς σπουδὰς, ὡς μὴ εὐνοούσας τὸ παπικὸν πρωτεῖον, ἔχουσα δὲ ὡς σύνθημα τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀνσέλμου διατυπωθὲν λόγιον «credo ut

---

(11) «Hanc veritatem et disciplinam contineri in libris scriptis et sine scripto traditionibus quae ab ipsius Christi ore ab apostolis acceptae aut ab ipsis apostolis Spiritu Sancto dictante quasi per manus traditae ad nos usque pervenerunt». Concilii Tridentini Sessio IV, De canonicis Scripturis. Πρβλ. Conc. Vaticani Sessio III c. 2, De revelatione.

intelligam» προέβαλε τὸ διατετυπωμένον ἤδη δόγμα εἰς ἀποδοχὴν, ἐπιζητήσασα νὰ καταστήσῃ τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως ὑποκείμενον κατανοήσεως ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης καὶ ἐκκλίνας εἰς ὑπερβολὰς καὶ μονομέρειαν. Πρὸς τοῦτο ὑποτελῆς αὐτῇ οὔσα τῆς παπικῆς ἔδρας ἐχρησιμοποίει τὴν ὑπὸ τὰς διαταγὰς αὐτῆς διατελοῦσαν φιλοσοφίαν, ἣτις μεταβληθεῖσα εἰς θεραπαινίδα τῆς Θεολογίας ἐχρησίμευε κυρίως εἰς τὸ νὰ παρέχῃ τὴν τυπικὴν μέθοδον τῆς ἀριστοτελείου ἰδίᾳ διαλεκτικῆς πρὸς κατασκευὴν θεολογικοῦ συστήματος. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ ὁμολογηθῇ, ὅτι ἀπὸ τῆς Διαμαρτυρήσεως ἡ ρωμαιοκαθολικὴ Θεολογία ἤρχισε νὰ ἀναγεννᾶται, ἠγέρθη δὲ αὕτη προπύργιον ἀρραγῆς τῆς πίστεως κατὰ τῶν ἀχαλινώτων ὑπερβολῶν τοῦ Ὁρθολογισμοῦ τοῦ πρὸς στιγμὴν κατακλύσαντος τὴν Δύσιν, ἐν δὲ τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἐτράπη αὕτη πρὸς ὁδοὺς, προσιωνιζούσας λαμπρότερον τὸ μέλλον καὶ πραγματικὰς συμβολὰς πρὸς πρόοδον τῆς Θεολογίας εἰσκομισάσας.

8. Ἀντιμέτωπος τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Θεολογίας ὠρθώθη ἡ Προτεσταντικὴ Θεολογία, ἣν εἰσηγήθη ἡ Μεταρρύθμισις, ἣτις ἀπορρίψασα ὀλοτελῶς τὴν Παράδοσιν οὐ μόνον τὴν ἐκκλησιαστικὴν, ἀλλὰ καὶ τὴν καθ' ἡμᾶς ἀποστολικὴν, ἐκήρυξεν ὡς μόνην πηγὴν τῆς ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως τὴν Γραφὴν. Καὶ εἰς τὸ κῦρος δὲ τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἱεραρχίας, τῆς ἐν οἴκουμενικαῖς συνόδοις ἀλαθῆτως καὶ κατὰ τὴν Ὁρθόδοξον Θεολογίαν ἀποφαινομένης, ἀντέταξε τὸ κῦρος πάλιν τῆς Γραφῆς, εἰς μόνην ταύτην ἀναγνωρίσασα θεῖον κῦρος, κηρύξασα ὡς ἀνθρώπινον πᾶν ἄλλο κῦρος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ἀπέδωκε δὲ εἰς τὴν Γραφὴν ἡ προτεσταντικὴ Θεολογία ὡς θαυμαστάς ἰδιότητας τρεῖς, αἵτινες εἰσὶν: 1) ἡ perspicuitas ἤτοι ἡ σαφήνεια, ἣτις καθιστᾷ δυνατὴν τὴν κατανόησιν τῆς ὅλης Γραφῆς ἐξ ἑαυτῆς καὶ μόνον, χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ ἀνάγκη, ὅπως προσφύγῃ τις εἰς ἄλλην τινὰ ξέωθεν βοήθειαν, οἷα ἡ ἐκ τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως καὶ ἡ ἐκ τῆς Ἐκκλησίας, 2) ἡ perfectio ἢ sufficientia ἣτις καθιστᾷ τὴν Γραφὴν ἐπαρκῆ καὶ τελείαν πρὸς παροχὴν πάσης σωτηριώδους ἀληθείας, χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ ἀνάγκη τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως, πρὸς ἀποσάφισιν συνεπτυγμένως ἐξηνηνεγμένων ἢ ἀσαφῶς ἀληθειῶν καὶ 3) τὸ testimonium spiritus sancti = ἡ μαρτυρία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, μαρτυροῦντος μὲν περὶ τῆς θειότητος τῆς Γραφῆς καὶ δι' αὐτοῦ δμιλοῦντος πρὸς πάντα πιστόν, ἐπενεργοῦντος δὲ καὶ καθιστῶντος ἱκανὸν πάντα ἐπιδιώκοντα τὴν κατανόησιν αὐτῆς πρὸς πάντα πιστόν, ἐπενεργοῦντος δὲ καὶ καθιστῶντος ἱκανὸν πάντα ἐπιδιώκοντα τὴν κατανόησιν αὐτῆς πρὸς ὀρθὴν κατανόησιν ταύτης. Σημειωτέον, ὅτι τὰ Δευτεροκανονικὰ βιβλία τῆς Γραφῆς ὠνόμασαν οἱ Προτεστάνται ἀπόκρυφα.

9. Ἀποσεῖασα δὲ ἡ Προτεσταντικὴ Θεολογία τὴν αὐθεντίαν τῆς Ἐκκλησίας, τῆς ἀποτελούσης στῦλον καὶ ἐδραῖωμα τῆς ἀληθείας καὶ μόνης ἀρμοδίας νὰ ἐρμηνεύῃ ὑπὸ τὴν χειραγωγίαν καὶ τῆς ἀποστο-

λικῆς παραδόσεως τὴν Ἁγίαν Γραφήν, ἐπόμενον ἦτο νὰ ἀχθῆ εἰς ἀναρχίαν. Ὅταν εἰς ἕκαστος πιστὸς θεωρεῖται ἰκανὸς νὰ ἐρμηνεύσῃ καὶ νὰ ἀντιληφθῆ τὴν Γραφήν, δὲν ὑπάρχει δὲ ἀνώτερόν τι κύρος, εἰς τὸ ὁποῖον νὰ εἶναι οὗτος ὑποχρεωμένος ὅπως ὑποτάξῃ τὰς περὶ ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς ἐν τῇ Γραφῇ διδασκαλίας ἀντιλήψεις καὶ ἐκδοχὰς αὐτοῦ, πρόδηλον ὅτι ἐκ τῶν τοιούτων ἀρχῶν θὰ προέκυπτε βαθυλωνία ἐκδοχῶν καὶ γνωμῶν. Εἶναι δ' ἄλλως τε γνωστὸν ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, ὅτι πάντες οἱ αἰρετικοὶ τὰς πεπλανημένους αὐτῶν δοξασίας ἐπὶ τῆς Γραφῆς ἐστήριξαν. Οὐδὲν λοιπὸν τὸ παράδοξον, ἐὰν ὁ Προτεσταντισμὸς ἐδιχάσθῃ εἰς πλῆθος ἐπὶ μέρους κοινοτήτων καὶ παρὰ τοὺς τρεῖς κεντρικοὺς κλάδους αὐτοῦ, τὸν Λούθηρανισμὸν, τὸν Καλθινισμὸν καὶ τὸν Ἀγγλικανισμὸν ἀνεπήδησαν καὶ πολλὰ ἄλλα παραφυάδες αὐτοῦ.

10. Πρόδηλον ἐντεῦθεν, ὅτι κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἐν τῇ Ρωμαιοκαθολικῇ Ἐκκλησίᾳ τυραννίαν τοῦ Πάπα, εἰς τὸν ὁποῖον συνεκεντρώθη ὀλόκληρος ἡ Ἐκκλησία καὶ ὡς ἐκ τούτου ὀλιγίστη ἐλευθερία ἐπαφέθη εἰς τὴν Θεολογίαν, οἱ Μεταρρυθμισταὶ κατήντησαν εἰς ἄμετρον ἐλευθερίαν ἐν τῇ Θεολογίᾳ, ἥτις ὑψώθη ὑπεράνω τῆς Ἐκκλησίας, ἀξιοῦσα νὰ ὀρίζῃ αὐτὴ κατὰ τὰ πορίσματα τῆς ἰδίας ἐλευθέρας ἐρεύνης τὸ νόημα τῆς Γραφῆς καὶ τὰς οὐσιώδεις αὐτῆς ἀληθείας νοοῦσα κατὰ τὴν ἰδίαν ἕκαστος τῶν ἐν αὐτῇ διακριθέντων μεταρρυθμιστῶν καὶ θεολόγων ἀντίληψιν, οὐχὶ δὲ ὡς ἡ ἀρχαία καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία ἐνόησεν αὐτάς. Ἐντεῦθεν παντοίας ἀνέλαθε μέχρι τοῦδε φάσεις ἡ Θεολογία τῶν Διαμαρτυρομένων. Ὅτε μὲν ἐνεφανίσθη ὑπὸ τὴν μορφήν σταθερᾶς καὶ ἀπαρατρέπτου ἐπὶ τὸ δογματικὸν μέρος τῆς Θεολογίας ἐμμονῆς διὰ τῆς στηρίξεως τῆς ἐν τοῖς Συμβολικοῖς αὐτῶν βιβλίοις διδασκαλίας καὶ προσέλαθεν ἡ ἐμμονὴ αὐτὴ καὶ χροιάν Σχολαστικοῦ Δογματισμοῦ· ὅτε δὲ ἐξέκλινεν εἰς τὸ ἕτερον ἄκρον καὶ ἐν ἀποστροφῇ πρὸς τὸν Δογματισμὸν ἐθεωρήθη ὡς χρήσιμος τῷ Χριστιανῷ ἀτελεστάτη τις περὶ τὰ δόγματα διδασκαλία· ὅτε δὲ πάλιν κηρύσσεται πᾶσα ἡ Γραφή θεόπνευστος· ὅτε δὲ μέγα μέρος τῆς Γραφῆς ἀποστερεῖται τῆς θεοπνευστίας, ἥτις περιορίζεται εἰς μόνην τὴν οὐχὶ ἐπὶ τῇ βάσει μονίμου τινὸς καὶ αὐθεντικοῦ κανόνος καὶ κριτηρίου διαχωριζομένην ἐκ τοῦ συνόλου τῆς Γραφῆς δογματικὴν καὶ ἠθικὴν διδασκαλίαν αὐτῆς, ὅτε δὲ ὑπὸ τῶν ὀρθολογιστῶν πᾶσα ἡ Γραφή κηρύσσεται ἀνθρώπινον πλάσμα καὶ πᾶσα ἡ διδασκαλία αὐτῆς ἐξετάζεται ὡς ἀνθρώπινον ἐπινόημα.

11. Δὲν πρέπει ἐν τούτοις ν' ἀποσιωπηθῆ, ὅτι ἡ Θεολογικὴ Ἐπιστήμη ὡς γνῶσις ἐθεραπεύθη ὑπὸ τῶν Διαμαρτυρομένων μετὰ θαυμαστῆς περὶ πλεῖστα αὐτῆς σημεία εὐδοκιμήσεως. Εἰς τὴν εὐδοκίμησιν δὲ ταύτην συνέβαλε καὶ ἡ σύγχρονος ἀνάπτυξις τῶν ἱστορικῶν ἐν γένει σπουδῶν καὶ ἡ ἐπίδρασις τῶν περὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ γραμματείαν καὶ τὰς ἀνατολικὰς ἐν γένει γλώσσας ἐρευνῶν, τὸ

κριτικὸν πνεῦμα καὶ ἡ ἐπὶ τὸ τελειότερον ἐξέλιξις τῆς ἐν γένει κριτικῆς ἐπιστήμης, ἡ ἀνάπτυξις τῶν ἀρχαιολογικῶν καὶ γεωγραφικῶν σπουδῶν, καὶ ἡ ἐνίσχυσις τῶν ἠθικῶν λεγομένων ἐπιστημῶν. Ἡ ἀπόσεισις ἐν τούτοις πάσης ἐκκλησιαστικῆς αὐθεντίας καὶ ἐλέγχου καὶ ἡ ἄμετρος, ἀν μὴ καὶ ἀχαλίνωτος, χρῆσις τῆς ἐλευθερίας ἐν τῇ ἐρευνῇ, ἡ φθάνουσα μέχρι τοῦ νὰ προσβάλλῃ καὶ αὐτὰ τὰ ἀπ' αἰῶνων τεθειμένα ὑπὸ τῶν Πατέρων καὶ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων θεμέλια τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐδημιούργησαν οὐχὶ σπανίως κίνδυνον ν' ἀποξενώσωσι πολλοὺς τῶν θεραπόντων τῆς Θεολογίας αὐτοῦ τούτου τοῦ κυρίου ὑποκειμένου τῆς ἱεράς ταύτης ἐπιστήμης, τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς πίστεως ἡμῶν, πρὸς ὃν πολλοὶ τούτων προσητένισαν ὡς εἰς φιλὸν τινα ἄνθρωπον, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν τοῖς περὶ ὀρθολογιστικῆς Θεολογίας ρηθησομένοις.

12. Συμπεραίνοντες περὶ τῶν ἀνωτέρω τριῶν Θεολογιῶν, ἐὰν θὰ ἠθέλομεν νὰ χαρακτηρίσωμεν ἑκάστην τούτων κατὰ τὸ κρατοῦν παρ' αὐτῇ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας ἢ συντηρητικότητος, θὰ ἐχρησιμοποιοῦμεν τὸν ὄρον Μοναρχισμὸς διὰ τὴν ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ Θεολογίαν, τὸν ὄρον Λαοκρατία διὰ τὴν Προτεσταντικὴν Θεολογίαν καὶ τὰς παραφυάδας αὐτῆς, καὶ τὸν ὄρον Δημοκρατία διὰ τὴν τὴν μέσην καὶ βασιλικὴν ὁδὸν βαδίζουσαν καὶ ἀπὸ δύο ἀντιθέτων ἀκροτήτων ἐξ ἴσου ἀπέχουσαν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ Θεολογίαν, ἥτις οὔτε συμπνίγει τὴν ἐλευθέραν ἔρευναν, ἀλλ' οὔτε τὴν ἀχαλίνωτον ἐλευθερίαν εὐνοεῖ.

13. Ἀποσεῖασα τὴν αὐθεντίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸ κύρος τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως ἡ Προτεσταντικὴ Θεολογία εὐρέθη ἀνοχύρωτος πρὸ τοῦ ρεύματος τοῦ Ὁρθολογισμοῦ, ὅστις ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἤρχισε νὰ κατακλύζῃ τὴν Εὐρώπην. Ἡ Φιλοσοφία, ἥτις, ὡς εἴπομεν, κατὰ τὸν μεσαῖωνα διὰ τῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας εἶχε καταστῆθεραπαινίς τῆς Θεολογίας, ἀνακτῆσασα μετὰ τὴν Μεταρρύθμισιν τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῆς καὶ χρησιμοποιοῦσα πρὸς ἀναζήτησιν τῆς ἀληθείας τὸν ὀρθὸν λόγον, ἐλεύθερον πάσης ἄλλης ἐξωτερικῆς αὐθεντίας, εὐρέθη ἀντιμέτωπος πρὸς τὸ ἐκκλησιαστικὸν κύρος, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει τὴν ἀλήθειαν βασιζομένην ἐπὶ τῆς ἀποκαλύψεως. Ὑπὲρ τὴν πίστιν ὑψώθη ὑπὸ τῆς νέας φιλοσοφίας ἢ γνῶσις, καὶ αὐταὶ δὲ αἱ ἐξ ἀποκαλύψεως ἀλήθειαι τῆς θρησκείας ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν κριτικὴν τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ ἐφ' ὅσον δὲν ἦτο δυνατόν ν' ἀποδειχθῶσιν ὑπ' αὐτοῦ ἐγκατελείποντο. Ἡ ἀντίθεσις αὕτη μεταξὺ ὀρθοῦ λόγου καὶ ἀποκαλύψεως ἐσυστηματοποιήθη ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀγγλίᾳ ἀναπτυχθέντος Δεϊσμοῦ (Deismus), εἰσηγηθέντος φυσικὴν τινα θρησκείαν διὰ τῆς ἀπορρίψεως πάντων τῶν ὑπὲρ κατάληψιν δογμάτων τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως. Δὲν ἐδέχετο μάλιστα ὁ Δεϊσμὸς ὑπερφυσικὴν θείαν ἀποκάλυψιν καὶ ἀπέδιδεν εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἀξίαν τινα μόνον ἐν τῷ μέτρῳ, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐνεφανίζετο οὗτος ὡς ἀποκατάστασις τῆς φυσικῆς θρησκείας, τῆς

δεχομένης ἀπλῶς τὴν ὑπαρξιν θείου τινὸς ὄντος, τοῦ ὁποίου ἡ λατρεία συνίσταται κυρίως εἰς τὴν τήρησιν τῶν ἐντολῶν του. Μεταφυτευθεὶς ὁ Δεῖσμος οὗτος εἰς τὴν Γαλλίαν προσέλαθε μορφήν ἐμφανῶς ἐχθρικήν κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ταχέως ἐξειλίχθη εἰς βίασαν ἐχθρότητα καὶ κατ' αὐτῆς τῆς θρησκείας, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν Γάλλων ἐγκυκλοπαιδιστῶν καταλήξας εἰς ἀθείαν καὶ ὕλισμόν. Ἐν τῇ Γερμανίᾳ ἡ Φιλοσοφία εἰργάσθη τὸ κατ' ἀρχάς κατὰ τῆς διὰ δόσεως τῶν ἰδεῶν τοῦ Δεῖσμου, τοῦ θεμένου τὸν ὀρθὸν λόγον ὑπὲρ τὴν ἀποκάλυψιν καὶ ἀρνούμενου πᾶσαν ἐξ ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως θρησκείαν. Ὁ Λεϊβνίτιος οὕτω προσεπάθησε νὰ συνδιαλλάξῃ τὴν μεταξὺ ὀρθοῦ λόγου καὶ ἀποκαλύψεως ἀντίθεσιν ποιησάμενος τὴν διάκρισιν μεταξὺ τοῦ παρά λόγον καὶ ὑπὲρ λόγον καὶ ὑποστηρίξας, ὅτι ἡ ἀποκάλυψις περιέχει ἀληθείας ὑπὲρ λόγον, ἤτοι ὑπερβαίνουσας τὴν κατάληψιν τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, οὐχὶ ὅμως καὶ ἀληθείας παρά λόγον ἤτοι ἀντιτιθεμένας καὶ ἀντιφασκούσας πρὸς αὐτόν. Παρόμοια ὑπεστήριξε καὶ ὁ Wolf. Ἐν τέλει ὅμως, μάλιστα διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Lessing δημοσιεύσεως τῶν *Wolfenbüttel Fragments*, αἱ ὀρθολογιστικαὶ ἰδέαι εὗρον εὐρείαν ὑποδοχὴν καὶ κατέκτησαν ἐκτεταμένον ἔδαφος, προσελκύσασαι εἰς τὰς τάξεις τῶν λεγομένων ὀρθολογιστῶν καὶ πολλοὺς ἐκ τῶν θεολογούντων, ἐντεῦθεν δὲ προήλθεν ἡ λεγομένη Ὀρθολογιστικὴ Θεολογία.

14. Ἡ Θεολογία αὕτη ὑπερήσπιζε μὲν τὸν Χριστιανισμόν κατὰ πάσης φιλοσοφικῆς ἀρνήσεως στρεφομένης κατ' αὐτοῦ, ἀπεγύμνου ὅμως αὐτόν παντὸς ὑπερφυσικοῦ στοιχείου καὶ ἐπειρᾶτο διὰ παραποιήσεως αὐτοῦ νὰ παρουσιάσῃ τοῦτον, ὡς ἀπορρέοντα ἐκ τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Ἐκ τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἐλάμβανε μόνον τὰς ἠθικὰς ἀληθείας, αἵτινες συνεφώνουν πρὸς τὴν φυσικὴν θρησκείαν, ἠρνεῖτο ὅμως τὴν πραγματικότητα ἀμέσου καὶ ὑπερφυσικῆς θείας ἀποκαλύψεως. Τὸ θαῦμα καὶ ἡ προφητεία ἐξωστρακίζοντο ὀλοτελῶς καὶ τὰ βιβλία τῆς Γραφῆς ἐθεωροῦντο ὡς προϊόν φυσικῆς ὄλως ἀποκαλύψεως καὶ ἀπεδίδοντο εἰς τὰ ἐξέχοντα φυσικὰ χαρίσματα καὶ τὴν πνευματικὴν δύναμιν τῶν συγγραφέων τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης. Θέτουσα δὲ τὸν ὀρθὸν λόγον ὑπὲρ τὴν ἀποκάλυψιν, ἐμέτρα καὶ ἔκρινε τὴν ἀποκάλυψιν διὰ τοῦ μέτρου τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ὑποστηρίζουσα ὅτι πᾶν ὅ,τι δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον, δὲν δύναται νὰ γίνῃ δεκτόν. Οὕτως ἡ Ἀγία Γραφή κατὰ τὴν θεολογίαν ταύτην δὲν ἀποτελεῖ τὴν ἀπόλυτον καὶ μοναδικήν, ἀλλὰ μόνον σχετικὴν τινα πηγὴν ἀποκαλύψεως, ἐντεῦθεν δὲ παραλλήλως πρὸς τὴν Ἀγίαν Γραφήν ἐτίθεντο ὡς πηγαὶ ἀποκαλύψεως καὶ ἀποφάνσεις τῶν Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων σοφῶν καὶ ἐξήρουντο ὡς ἠθικῶς ἀξίαι αἱ ἀρεταὶ τῶν ἐθνικῶν τῆς ἀρχαιότητος, αἵτινες ὑπὸ τῆς ὑπερφυσικῆς Θεολογίας ἐκηρύττοντο ὡς λάμπουσαι κακίαι. Ἐκ τῆς εἰδωλολατρικῆς ταύτης σοφίας καὶ ἀρετῆς εὕρισκεν ὁ ὀρθολογισμὸς ἐρείσματα ὅπως ὑποστηρίζῃ, ὅτι καὶ ἔξω τοῦ πεδίου τῆς βιβλικῆς ἀποκαλύψεως

ἡ θρησκευτικὴ ἠθικὴ ζωὴ προώδευσε διὰ μόνου τοῦ ὀρθοῦ λόγου.

15. Κατὰ φυσικὴν συνέπειαν ἡ Ὀρθολογιστικὴ Θεολογία, ἐφ' ὅσον δὲν ἐθεώρει τὴν Ἁγίαν Γραφήν ὡς πηγὴν ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ἠρνεῖτο καὶ τὴν Θεοπνευστίαν αὐτῆς ὑποστηρίζουσα ὅτι καὶ τὰ βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς συνεγράφησαν κατὰ τὸν αὐτὸν ἀνθρώπινον τρόπον, καθ' ὃν καὶ οἰονδήποτε ἄλλο ἀνθρώπινον βιβλίον. Οἱ συγγραφεῖς τῶν ἐδέχθησαν τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἰδεῶν τοῦ περιβάλλοντος αὐτῶν καὶ τοῦ ἔθνους τῶν καὶ ἐκφράζουσι τὰς ἰδέας τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς φυλῆς αὐτῶν, ἀκόμη καὶ τὰς πεπλανημένας τοιαύτας, ἐξ οὗ καὶ ἀντιφάσκουσι πρὸς ἀλλήλους. Ἐντεῦθεν ἀνεπτύχθη καὶ ἡ λεγομένη ἐλευθέρα κριτικὴ τοῦ κειμένου τῆς Βίβλου, ἡ ἀποθλέπουσα εἰς τὸ νὰ ἀποκαταστήσῃ μὲν τὸν κείμενον τοῦτο εἰς τὴν ἀρχικὴν μορφήν αὐτοῦ, πράγματι ὅμως παραποιούσα καὶ κολοβώουσα αὐτὸ κατὰ τὰς ἀχαλινώτους τάσεις καὶ ἰδέας ἐκάστου ὑπερκριτικοῦ, τείνουσα δὲ νὰ ἐξοστρακίσῃ τοῦ κανόνος τῆς Ἁγίας Γραφῆς ὡς μὴ γνήσια βιβλία αὐτῆς ἐκεῖνα, τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενον παρουσιάζετο εἰς αὐτοὺς ὡς ἀντιτιθέμενον εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον. Καὶ ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ προσεπάθει ἡ Ὀρθολογιστικὴ Θεολογία νὰ προσδώσῃ εἰς τοὺς λόγους τῆς Γραφῆς ἔννοιαν συμφωνοῦσαν πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον. Ἐφ' ὅσον δὲ τὰ ἐξηγητικὰ μέσα δὲν ἐπετύγχανον τοῦτο, ἐγένετο προσφυγὴ εἰς τὴν καλουμένην προσαρμοστικὴν θεωρίαν (Accommodation theory), κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Χριστὸς ἢ οἱ Ἀπόστολοι ἐγνώριζον μὲν τὴν ὑψηλοτέραν ἀλήθειαν, προσηρμόζοντο ὅμως ἐν τῇ διδασκαλίᾳ αὐτῶν πρὸς τὰς στενὰς καὶ περιορισμένας δυνάμεις τῆς ἀντιλήψεως τῶν ἀκροατῶν καὶ ἀναγνωστῶν τῶν. Ἄλλοι δὲ πάλιν, ὡς ὁ Paulus, ὡς πρὸς τὰ ἐν ταῖς Γραφαῖς ἐξιστορούμενα θαύματα ἠρμήνευον αὐτὰ καθ' ὅλως φυσικὰς ἐκδοχάς, ἐκλαμβάνοντες ταῦτα ὡς γεγονότα φυσικῶς ἐπισυμβάντα καὶ κατὰ πλάνην τοῦ συγγραφέως παρεκληθέντα ὡς ὑπερφυσικά. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι αἱ περὶ νεκραναστάσεων ἀφηγήσεις τῶν Εὐαγγελίων ἀπεδίδοντο εἰς νεκροφανείας ἢ εἰς ἀναλήψεις ἐκ βαθείας τινὸς λιποθυμίας.

16. Πρόδηλον, ὅτι τοιαῦτα ὀρθολογιστικὰ παρεκδοχαὶ ἐδημιούργουν διαστροφὰς καὶ αὐθαιρέτους παραποιήσεις καὶ ἀκρωτηριασμοὺς τῶν ἱερῶν κειμένων καὶ τῶν ἀφηγήσεων αὐτῶν. Πραῖόντα τῆς αὐθαιρέτου ταύτης καὶ προκατειλημμένης κριτικῆς ὑπῆρξαν οἱ καθ' ὑποκειμενικὰς ὅλως καὶ κατ' ἰδίαν πεπλανημένας εἰκασίας συγγραφαὶ βίων τοῦ Ἰησοῦ, ὡς ὁ τοῦ Strauss, τοῦ Renan καὶ ἄλλων, ἐν οἷς ἡ εἰκὼν τοῦ Κυρίου ἀπεγυμνοῦτο ὅλως τοῦ ὑπερφυσικοῦ αὐτῆς μεγαλείου, ἡ ἄρνησις τῆς γνησιότητος τῶν εὐαγγελίων ὑπὸ τινῶν ὀρθολογιστῶν Θεολόγων, ἡ περὶ τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννου θεωρία, καθ' ἣν τοῦτο ἦτο ἔργον ἀναγόμενον εἰς τὰ τέλη τοῦ δευτέρου αἰῶνος, ἡ ἄρνησις τῆς γνησιότητος πολλῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον αἱ τέσσαρες μεγάλα (πρὸς Ρω-

μαίους, δύο πρὸς Κορινθίους καὶ πρὸς Γαλάτας), ἐγένοντο δεκταὶ ὡς γνήσιαι ὑπὸ τῶν ὀρθολογιστῶν κλπ. Γενικῶς δὲ ἡ ὀρθολογιστικὴ Θεολογία διὰ τῶν ἐκπροσώπων αὐτῆς μεταξὺ τῶν ὁποίων προέχουσιν κατέλαβε θέσιν ἢ Σχολὴ τῆς Τυβίγγης μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Baug, ἀπεπειράθη νὰ κατακρημνίσῃ ὀλοτελῶς τὸ ὑπερφυσικὸν οἰκοδόμημα τοῦ Χριστιανισμοῦ, φθάσασα μέχρι καὶ τοῦ νὰ ἀρνηθῇ αὐτὴν τὴν θεότητα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

17. Ἄλλ' ἐκ τῆς τοιαύτης προσπαθείας ἀντὶ νὰ προκύψῃ βλάβη προῆλθεν ἀρνητικῶς ὠφέλεια σοβαρά. Ἡ ὀρθολογιστικὴ Θεολογία ὑπῆρξεν ἀρνητικῶς πρόξενος μεγάλου καλοῦ. Διότι παρὰ τὴν ἀχλὺν, δι' ἧς συνεσκίασε πρὸς στιγμὴν τὴν ἀλήθειαν, ἡ ἐλευθέρα ἔρευνα ἐνθαρρυνθεῖσα εἰς βαθυτέραν ἐκζήτησιν τῆς ἀληθείας παρήγαγε δασιλῆ θεολογικὴν γραμματείαν, ἀνατρέψασαν τὸ ἐν μετὰ τὸ ἄλλο τὰ χαρακώματα τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ ὀλονέν πρὸς τὰ πρόσω ὠθοῦσαν τὴν ὑπὸ τῆς λύμης τοῦ ὀρθολογισμοῦ μολυνθεῖσαν προτεσταντικὴν Θεολογίαν, ἵνα ἐπανεύρῃ τὴν ἀφ' ἧς ἐξέκλιγεν εὐθείαν ὁδόν. Πᾶσαι αἱ ὀρθολογιστικαὶ θεωρίαι εὔρον τοὺς ἀναιρέτας αὐτῶν καὶ ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια δοκιμασθεῖσα ἐπταπλασίως ἀποδεικνύεται ὀλονέν χρυσὸς ἀπεφθοσ. Καὶ δὲν ἐξέλιπεν μὲν ὁ ὀρθολογισμὸς, ἐμφανιζόμενος ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μοντερνισμοῦ ἐν τῇ ἀποκηρυξάσῃ αὐτὸν Καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ, ἢ ὑπὸ τὰς ἐκδοχὰς πολλῶν ὁπαδῶν τῆς (Broad Church) εὐρείας Ἐκκλησίας ἐν Ἀγγλίᾳ, ἢ τῆς ἐλευθέρας κριτικῆς ἐν Γερμανίᾳ, ἀλλ' οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ὑπερφυσικῆς Θεολογίας ὀλονέν πυκνοῦνται καὶ οἱ ὑποστηρικταὶ τῆς ὑπερφυσικῆς θείας ἀποκαλύψεως καθίστανται ὀλονέν πάνοπλοι.

8. Κατανομὴ τῆς Θεολογίας εἰς κλάδους.

1. Ἡ συστηματικὴ κατανομὴ τῆς Θεολογίας καθορίζεται ὑπὸ τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἔργου αὐτῆς. Ὡς δὲ ἡ ἱστορία αὐτῆς καὶ τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας αὐτῆς δεικνύει, οἱ θεολογικοὶ κλάδοι, καθ' ὅσον βαθμηδὸν ἀνεπτύσσοντο, ἐτακτοποιοῦντο ὑπὸ διαφόρους κεντρικὰς διαιρέσεις. Ἄλλ' ἐν τῷ καθορισμῷ τῶν κεντρικῶν τούτων διαιρέσεων, καθὼς καὶ ἐν τῇ ὑποδιαιρέσει τούτων, ἐσημειώθησαν μεγάλαι διαφοραὶ γνωμῶν. Οὕτως ἄλλοι μὲν κατένειμαν τὴν Θεολογίαν εἰς τέσσαρας κλάδους, ἕτεροι δὲ εἰς τρεῖς, ὑπῆρξαν δὲ καὶ οἱ περιορίσαντες αὐτὴν εἰς δύο μόνον κλάδους. Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν κατάταξιν τῶν κλάδων τούτων προέκυψαν διχογνωμίαι⁽¹²⁾.

(12) Λαμβάνει τις ἰδέαν τῶν διαφωνιῶν τούτων ἐκ τοῦ κατωτέρω καταλόγου, τὸν ὁποῖον παραθέτει ὁ Rübiger (ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 307). Οὕτως οἱ Claviger (1835), Hagenbach (1880), Luthardt (1876), Doedes (1883) καὶ Rübiger (1880) κατένειμαν τὴν Θεολογίαν εἰς τέσσαρας κλάδους κατὰ τὴν κρατοῦσαν καὶ νῦν κατάταξιν, ἧτοι: Ἐξηγητικὴ Θεολογία, Ἱστορικὴ Θεολογία, Συστηματικὴ Θεολογία, Πρακτικὴ Θεολογία. Ὁ Planck (1794) τοποθετεῖ δευτέραν τὴν Συστηματικὴν καὶ τρίτην τὴν Ἱστορικὴν. Ὁ Kleucker (1801) ἐ-

2. Ἐκ τῶν διχογνωμιῶν περὶ τὴν κατανομὴν καὶ κατάταξιν τῆς Θεολογίας ἀξιωματικῶς τυγχάνει ἢ ὑπὸ τοῦ Schleiermacher κατανομὴ καὶ διαίρεσις εἰς τρεῖς κλάδους, προέχων τῶν ὁποίων κατ' αὐτὸν τυγχάνει ὁ Πρακτικὸς κλάδος ἢ ἡ Πρακτικὴ Θεολογία, ἥτις ἀπεκλήθη ὑπ' αὐτοῦ ἡ κορωνὶς τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης. Ὁ Schleiermacher, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ εἶπομεν, ἀνεφάνη, καθ' ἣν ἐποχὴν ὁ Ὀρθολογισμὸς ἐν τῇ Γερμανίᾳ εἶχεν ἐπεκταθῆ ἐπικινδύνως, ἢ ἑξάρσις δὲ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου εἰς ὑπέρτατον κριτὴν τῆς τε Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἔφερε κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ ἀειμνήστου Ν. Δαμαλᾶ⁽¹³⁾ εἰς τὴν Διαμαρτυρομένην Ἐκκλησίαν τοσούτους τοῦ θείου λόγου τυράντους, ὅσοι ὀρθολογισταὶ θεολόγοι, ἢ Θεολογία δὲ ἀνευ οὐδεμιᾶς χειραγωγίας καὶ περιορισμοῦ εἶχε καταντήσῃ εἰς ξηρὰς φιλοσοφικὰς θεωρίας, αἵτινες ἔδιδον ἀφορμὴν εἰς τοὺς τότε φιλοσόφους νὰ προβάλωσι τὴν Θεολογίαν ὡς στερουμένην ὅλως ἰδίας ἐπιστημονικῆς βάσεως καὶ νὰ θεωρήσωσιν αὐτὴν ὡς τῆς ἑαυτῶν ἐπιστήμης μέρος. Καὶ κατὰ μὲν τῶν ἀγόνων καὶ ξηρῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν τοῦ Ὀρθολογισμοῦ κατέφερε καίριον πλῆγμα ὁ Schleiermacher ἐπιστήσας τὴν προσοχὴν εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ ψυχολογικώτατα καταδείξας, ὅτι ἡ θρησκεία ἔχει τὴν ἀρχὴν αὐτῆς εἰς αὐτὰ τὰ ἐνδότερα βάθη τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ δὲν ἐγγενῶται ἐν τῷ ἀνθρώπῳ κατὰ τυχαίαν τινὰ καὶ ἑξωθεν προερχομένην ὥθησιν. Ὑπερτονίζων δὲ τὸν συναισθηματικὸν χαρακτῆρα τοῦ φαινομένου τῆς θρησκείας διεκήρυξεν, ὅτι ἡ θρησκεία δὲν εἶναι οὔτε γνῶσις, οὔτε θέλησις, ἀλλὰ συναισθημα, ὅπερ ἔχει ὡς περιεχόμενον αὐτοῦ τὴν σύλληψιν τοῦ ἀπείρου. Διαχωρίζων δ' οὕτω τὴν θρησκείαν ἀπὸ τῆς Θεολογίας ἐζήτησε νὰ παρουσιάσῃ τὸν Χριστιανισμὸν οὐχὶ ὡς δογματικὴν τινὰ ἔκθεσιν, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς ζῶν ὑπαγομένην καὶ προσκεκολλημένην πρὸς τὸν Λυτρωτὴν, τὴν δὲ Ἐκκλησίαν ἀνεβίβασεν εἰς τὴν προσήκουσαν αὐτῇ θέσιν ὡς τὴν κοινωνίαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ ζωὴ αὕτη ἀναπτύσσεται καὶ ἐκ-

---

πιτάσσει καὶ τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας τὴν Ἱστορικὴν· ὁ Von der Goltz (1873) προτάσσει πρῶτην τὴν Ἱστορικὴν, εἶτα τὴν Συστηματικὴν, τὴν Πρακτικὴν ἀκολουθῶς καὶ τελευταίαν τὴν Φιλοσοφικὴν Θεολογίαν καὶ ὁ J. E. Ch. Schmidt (1811) τὴν Ἱστορικὴν πρῶτην, εἶτα τὴν Ἐξηγητικὴν, ἀκολουθῶς τὴν Συστηματικὴν καὶ τέλος τὴν Πρακτικὴν. Οἱ ἐπόμενοι κατένειμαν τὴν Θεολογίαν εἰς τρεῖς κλάδους. Οἱ Schleiermacher (1811) καὶ Reuterdahl (1837) πρῶτην τὴν Φιλοσοφικὴν Θεολογίαν, εἶτα τὴν Ἱστορικὴν καὶ τελευταίαν τὴν Πρακτικὴν. ὁ Rosenkranz (1831) καὶ Rothe (1880) τὴν Θεωρητικὴν, τὴν Ἱστορικὴν καὶ Πρακτικὴν Θεολογίαν. Ὁ von Hofmann (1879) τὴν Συστηματικὴν, τὴν Ἱστορικὴν καὶ τὴν Πρακτικὴν Θεολογίαν. Οἱ Pelt (1843) καὶ Kienlen (1842) τὴν Ἱστορικὴν, τὴν Συστηματικὴν καὶ τὴν Πρακτικὴν Θεολογίαν· ὁ Noack (1847) τὴν Φαινομενολογίαν τοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος, τὴν Ἰδεολογίαν τοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος καὶ τὴν Πραγματολογίαν τῆς θρησκευτικῆς ἰδέας. Οἱ κατανεύσαντες δὲ εἰς δύο κλάδους τὴν Θεολογίαν κατέταξαν αὐτὴν ὡς ἔπεται: ὁ Danz (1832) Χριστιανικὴ ἐπιστήμη τῆς θρησκείας, Χριστιανικὴ ἐπιστήμη τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ J. P. Lange Ἱστορικὴ Θεολογία καὶ Διδακτικὴ Θεολογία.

(13) Περὶ ἀρχῶν σελ. 29.

τρέφεται και καλλιεργείται. Ούτως ανεπήδα ή ανάγκη τής ύπάρξεως ίδιας τινός έπιστήμης εις ύπηρεσίαν τής Έκκλησίας τιθεμένης, και ή έπιστήμη αύτη ήτο ή Θεολογία. Τήν Θεολογίαν δέ, ως είπομεν, κατέτασεν ό Schleiermacher μεταξύ τών θετικών έπιστημών. Λέγων δέ θετικάς έπιστήμας ούτος δέν ένόει τάς έξ άνωτέρας τινός αύθεντίας έχούσας τό ύποκείμενον αυτών, ως είπομεν άνωτέρω, αλλά καθώριζεν ως τοιαύτας εκείνας, αίτινες επιδιώκουσι καθαρώς πρακτικούς σκοπούς και αίτινες διακρίνονται τών έπιστημών, αίτινες επιδιώκουσι καθαρώς έπιστημονικούς. Αί θετικά έπιστήμαί έν γένει κατά τόν Schleiermacher ένέχουσι σύνολον έπιστημονικών στοιχείων, άτινα συνενούνται ούχι διότι αναγκαίως ένεκα τής έννοίας τής έπιστήμης άποτελοϋσιν ούσιώδες μέρος τών έπιστημονικών όργανισμών, άλλ' έφ' όσον άπαιτούνται ίνα λύσωσι πρακτικόν τι πρόβλημα. Ούτω δέ ή Θεολογία κατά τόν Schleiermacher συνίσταται έξ έτερογενών στοιχείων, έξ άλλων διαφόρων έπιστημών λαμβανομένων, άτινα συνενούνται εις έν σύνολον λόγω τοϋ ένιαίου σκοποϋ πρός έξυπηρέτησιν τοϋ όποίου δανείζεται αυτά ή Θεολογία, και όστις σκοπός τυγχάνει έν προκειμένω ή όρθή κυθέρησις τής Έκκλησίας. "Όταν ό σκοπός ούτος άρθή, ή Θεολογία ως έπιστήμη δέν ύφίσταται, τά δέ διάφορα αυτης μαθήματα περιέρχονται εις τάς συγγενείς αυτών έπιστήμας, άφ' όν άπεσπάσθησαν. "Όσονδήποτε έσφαλμένη και άν ειναί ή περι τοϋ περιεχομένου τής Θεολογίας έκδοχή αύτη τοϋ Schleiermacher μη δεχομένου, ότι ύπάρχει έσωτερικός σύνδεσμος τών στοιχείων τών άποτελούντων τήν Θεολογίαν, αλλά μόνον έξωτερικός, ό Schleiermacher παρέσχεν άνεκτιμήτους ύπηρεσίας εις τήν έπιστήμην, τοϋτο μέν έμφανίσας τήν Θεολογίαν ως έπιστήμην κυρίως νέας ζωής έν Χριστώ, μη περιοριζομένην εις άγόνους θεωρίας, τοϋτο δέ συνδέσας αυτην στενώτατα με τήν Έκκλησίαν, ώστε ή διάρκεια τής ζωής τής Θεολογίας νά έξαρτᾶται έξ αυτης τής ύπάρξεως τής Έκκλησίας. Τό έσφαλμένον τής έκδοχής τοϋ Schleiermacher έγκείται εις τό ότι έθεώρησε τήν έρμηνείαν τής Άγίας Γραφής ως στοιχείον έκ τής καθόλου γραμματείας ειλημμένον, ώσανει ή Γραφή μόνον ως φιλολογικόν μνημείον σπουδάζεται υπό τής Θεολογίας ή τήν Πατρολογία ως έκ τής καθόλου Γραμματολογίας άποσπασθεΐσαν ή τήν Έκκλησιαστικήν Ιστορίαν ως τμήματι τής Παγκοσμίου Ιστορίας ή τήν δογματικήν και ήθικήν ως στοιχεία τής καθόλου φιλοσοφίας κλπ. Ένώ τά στοιχεία ταϋτα κατ' άλλην μέθοδον και δι' άλλου όφθαλμοϋ μελετᾶ και σπουδάζει ό θύραθεν φιλόσοφος ή φιλόλογος ή άρχαιολόγος ή ιστορικός, υπό άλλο δέ πνεϋμα και κατ' άλλην μέθοδον ό θεολόγος. "Η Ιστορία δέ και ό τρόπος τής γεννήσεως και άναπτύξεως τής Θεολογίας ως έπιστήμης τοϋ Χριστιανισμού άποδεικνύει αυτην ως συγκειμένην έκ στοιχείων και έσωτερικόν σύνδεσμον έχόντων.

3. Κατά τάς πρακτικάς ταύτας τάσεις τής Θεολογίας κανονίζε-

ται κατά τὸν Schleiermacher καὶ ἡ κατανομὴ αὐτῆς. Καὶ πρῶτον ἡ κυβέρνησις τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ καθοδήγησις αὐτῆς, διὰ τὴν ὁποίαν ἐνδιαφέρεται ἡ Θεολογία, ἐκζητεῖ τὴν βεβαιότητα, ὅτι ἡ ὕπαρξις τῆς θρησκευτικῆς κοινωνίας καὶ ἡ κυβέρνησις αὐτῆς ὡς ἐπωαζομένης ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ δύναται νὰ ἀποδειχθῇ ὡς στοιχείον ἀναγκαῖον διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ἡ ἀπόδειξις δ' αὕτη ἐν σχέσει πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν εἶναι ἔργον τῆς Φιλοσοφίας τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἠθικῆς. Ἐκ τῆς φιλοσοφίας ταύτης δανείζεται ἡ Θεολογία τὴν ἐννοιαν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας. Δι' αὐτὸ δὲ καὶ προτάσσεται ὡς πρῶτος τῆς Θεολογίας κλάδος ὁ φιλοσοφικός, ὅστις ἀποτελεῖ τὴν ρίζαν τοῦ δένδρου τῆς Θεολογίας, περιλαμβάνει δὲ τὴν Ἀπολογητικὴν καὶ τὴν Πολεμικὴν ὡς μαθήματα αὐτοῦ. Ἐφ' ὅσον ἐξ ἄλλου ὁ πρακτικὸς σκοπὸς τῆς διακυβερνήσεως τῆς Ἐκκλησίας εἶναι συγχρόνως συντηρητικὸς καὶ προοδευτικὸς, εἰδικὴ τῆς τεχνικῆς, σχετιζομένη ἀποκλειστικῶς μετὰ τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν δρᾶσιν ταύτην, παρουσιάζεται ἀναγκαῖα, ἐντεῦθεν δὲ δημιουργεῖται ἕτερος θεολογικὸς κλάδος, ἦτοι ἡ Πρακτικὴ Θεολογία. Ἄλλ' ἡ κυβέρνησις τῆς Ἐκκλησίας καθιστᾷ ἀναγκαῖαν τὴν γνῶσιν τοῦ ὅλου, τοῦ ἀποτελοῦντος τὸ ὑποκείμενον τῆς κυβερνήσεως ταύτης, οἱ παρόντες δὲ ὅροι τῆς κυβερνήσεως ταύτης δύνανται νὰ καταστῶσι κατανοητοὶ μόνον ὅταν θεωρῶνται ὡς προϊόν καὶ ἀποτέλεσμα τοῦ παρελθόντος. Ἐντεῦθεν ἀναφέεται ὁ Ἱστορικὸς κλάδος, ὁ ἀποτελῶν οὐ μόνον τὸ θεμέλιον τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας, ἀλλὰ καὶ τὸ κριτήριον τοῦ φιλοσοφικοῦ κλάδου. Ὁ Ἱστορικὸς δὲ κλάδος, ἀποτελῶν τὸν κορμὸν τοῦ θεολογικοῦ δένδρου, δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι περιλαμβάνει τὸ σύνολον τῆς θεολογικῆς σπουδῆς, συνδεόμενος διὰ μέσου μὲν τῆς Φιλοσοφικῆς Θεολογίας πρὸς τὴν κυρίως ἐπιστήμην, διὰ μέσου δὲ τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας πρὸς τὴν ἐνεργὸν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας. Τασσόμενος λοιπὸν ὑπὸ τοῦ Schleiermacher δεύτερος περιελάμβανε κατ' αὐτόν, οὐ μόνον τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν Ἐξηγητικὴν καὶ τὴν Δογματικὴν καὶ τὴν Ἠθικὴν Θεολογίαν καὶ τὴν Στατιστικὴν. Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ τοιαύτη κατανομὴ καὶ ἔνταξις παρεμέριζε μὲν εἰς τὴν σκιάν τὸν ἐρμηνευτικὸν κλάδον, συνεπίεζε δὲ παρ' αὐτῇ μέγα μέρος τοῦ Συστηματικοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ἡ τεχνικὴ τῆς διακυβερνήσεως τῆς Ἐκκλησίας συνήγετο καὶ ἐτελειοποιεῖτο ἐκ τοῦ Ἱστορικοῦ κλάδου, τελειοποιουμένου ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Θεολογίας, ὁ μὲν Ἱστορικὸς κλάδος ἐτάσσετο ὑπὸ τοῦ Schleiermacher δεύτερος, ὁ δὲ Πρακτικὸς τρίτος καὶ τελευταῖος ἐκπροσωπῶν τὰ φύλλα καὶ τοὺς καρπούς τοῦ θεολογικοῦ δένδρου καὶ περιλαμβάνων τὰ εἰς αὐτὸν συνήθως ἐντασσόμενα μαθήματα. Εἰς τὴν τριλογίαν λοιπὸν ταύτην—Φιλοσοφική, Ἱστορικὴ καὶ Πρακτικὴ Θεολογία—περιέλαθεν ὁ Schleiermacher τὸν ὅλον κύκλον τῶν θεολογικῶν σπουδῶν καὶ ἡ φυσικωτάτη τάξις, καθ' ἣν ἔδει νὰ χωρῶσιν αὐταί, ἦτο νὰ ἀρχίζωσι

μέν αὐται ἀπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Θεολογίας νὰ καταλήγῃσι δὲ εἰς τὴν Πρακτικὴν⁽¹⁴⁾. Ταῦτα κατὰ τὸν Schleiermacher.

4. Ἄλλ' ἡ Θεολογία εἶναι θετικὴ μὲν ἐπιστήμη, ὡς ἤδη εἶπομεν, οὐ μόνον διὰ τοὺς πρακτικοὺς αὐτῆς σκοποὺς, ἀλλὰ καὶ ὡς ἔχουσα τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς ἐξ ἀνωτέρας αὐθεντίας. Εἶναι δὲ καὶ θεωρητικὴ ἐπιστήμη ὡς βασιζομένη ἐπὶ θείας αὐθεντίας καὶ ἀντλοῦσα τὸ περιεχόμενον τῆς θεωρητικῆς αὐτῆς διδασκαλίας ἐκ τῆς θείας Ἀποκαλύψεως. Γενικῶς δὲ ἡ Θεολογία ἔχει ὡς ἔργον τὴν σπουδὴν καὶ γνῶσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ἱστορικοῦ γεγονότος ἐπὶ τῆς θείας αὐθεντίας στηριζομένου. Πρέπει λοιπὸν αὕτη νὰ θεμελιώσῃ καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς τακτοποιήσεώς της ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Πῶς λοιπὸν ἐνεφανίσθη τὸ πρῶτον ὁ Χριστιανισμός;

Ὁ Χριστιανισμός ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐνεφανίσθη ἐν τῷ προσωπικῷ βίῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅστις ἐνεσάρκωσεν ἐν ἑαυτῷ τὸ πλήρωμα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ὡς πλήρωμα ἀληθείας καὶ ὡς πλήρωμα ζωῆς. Ὁ Ἰησοῦς Χριστός ὑπῆρξεν ὁ Προφήτης, ὁ ἐκδιδάξας τὴν ὑπερτάτην θείαν Ἀποκάλυψιν, ὁ μοναδικὸς Καθηγητὴς καὶ Διδάσκαλος, ὁ εἰς ἀπόλυτον ἔννοιαν δικαιούμενος νὰ καλῆται οὕτως, ὡς ὁ ἀλάθῃτως τὴν θρησκευτικὴν ἀλήθειαν ἀποκαλύψας, ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀναμάρτητος, ὁ ὁποῖος παρέχει ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ τὴν ἐνσάρκωσιν τοῦ ὑψίστου ἠθικοῦ ἰδεώδους καὶ τὸ ἠθικὸν πρότυπον, πρὸς ἑκμαξίν τοῦ ὁποῖου καλεῖται ἕκαστος τῶν ἀκολουθῶν αὐτοῦ, μιμούμενος αὐτὸν κατὰ τὸ δυνατόν καὶ ἐξομοιούμενος πρὸς αὐτόν. Ἡ Ἐκκλησία, τὴν ὁποῖαν ὁ Ἰησοῦς Χριστός ἴδρυσεν, ὑπῆρξε τὸ ὄργανον, διὰ τοῦ ὁποῖου τὸ πνευματικὸν τοῦτο πλήρωμα τοῦ Χριστοῦ γνωστοποιεῖται εἰς ἀναριθμήτους κύκλους πιστῶν διὰ μέσου τῶν γενεῶν καὶ παρέχονται τὰ μέσα τῆς χάριτος πρὸς προσοικειώσιν ὑπ' αὐτῶν τῆς νέας ἐν Χριστῷ ζωῆς, ἐν αὐτῇ δὲ ἐγκαθιδρύθη ἡ νέα αὕτη ζωὴ καὶ διαδίδεται διὰ μέσου ἀγώνων καὶ ἀντιδράσεων, τὰς ὁποίας ἀντεμετώπισε καὶ ἀντιμετωπίζει ἡ Ἐκκλησία κατὰ τὴν ἱστορικὴν σταδιοδρομίαν αὐτῆς. Οὕτω τὴν μὲν ἀρχὴν καὶ γένεσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ σπουδάζομεν εἰς αὐτὰ τὰ ἱερά κείμενα, τὰ ἱστοροῦντα τὸν βίον καὶ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Θεανθρώπου ἱδρυτοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὰ ὁποῖα, καθ' ὅσον χρῆζουσιν ἐρμηνευτικῆς ἐπεξεργασίας καὶ σπουδῆς, παρέχουσι τὴν γένεσιν εἰς τὸν λεγόμενον ἐρμηνευτικὸν κλάδον τῆς Θεολογίας. Τὴν ἱστορικὴν δὲ ἀνάπτυξιν καὶ διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ διὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοὺς ἀγῶνας, καθ' ὧν ἀντεπεξῆλθεν οὗτος παλαιῶν εἴτε πρὸς ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς εἴτε πρὸς ἐπιβούλους αὐτοῦ ἐξ αὐτῶν τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας ἀναπηδήσαντας, σπουδάζομεν παρακολουθοῦντες τὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ σταδιοδρομίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἐν αὐτῇ ἀνάπτυξιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας, διαμορφουμένου οὕτω τοῦ λεγομένου ἱστορικοῦ κλά-

(14) Rābiger ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 86-87.

δου τῆς Θεολογίας. Τὴν ἀπόλυτον δὲ ἀλήθειαν, ὡς αὕτη συνάγεται ἔκ τε τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, τῆς ἐν Γραφαῖς ἐκτιθεμένης καὶ σποραδικῶς ἐν συνεπτυγμένη πολλὰκις μορφῇ ἀπαντωμένης ἀνά τὰς σελίδας αὐτῆς, καὶ ὡς ζῆται αὕτη ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, συστηματοποιεῖ εἰς ἐνιαίαν περὶ Θεοῦ, ἀνθρώπου καὶ κόσμου θεωρίαν καὶ καθηκοντολογίαν ἢ συστηματικὴ Θεολογία, ἢ ὁ καλούμενος θεωρητικὸς κλάδος τῆς Θεολογίας. Ἄλλ' ἡ τοιαύτη συστηματοποίησις δὲν γίνεται ἐπὶ τῷ σκοπῷ, ἵνα μείνῃ ἀπλή θεωρία, ἀλλ' ἵνα καταστῆ δυνατόν, ὅπως μεταβιβάσῃ εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας βαθυτέραν ἐκτίμησιν τῆς θείας ἀληθείας καὶ διὰ τῆς μελέτης αὐτῆς συντελέσῃ εἰς τὸ κοινὸν ἀγαθὸν τῆς Χριστιανωσύνης, διὰ τῆς ἐμπράκτου ἐφαρμογῆς τῆς ἀληθείας ταύτης ἐν τῇ κοινῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτω γεννᾶται ὁ πρακτικὸς τῆς Θεολογίας κλάδος, τοῦ ὁποῦ ἔργον ἐστὶν ἡ κατὰ τὴν ἐπίγνωσιν, τὴν ἐκ τοῦ θεωρητικοῦ κλάδου διαχεομένην, διαφώτισις τῆς περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας πρὸς λελογισμένην διαρρύθμισιν καὶ διάταξιν τοῦ χριστιανικοῦ βίου.

5. Κατὰ ταῦτα τέσσαρες εἰσιν οἱ τῆς Θεολογίας κλάδοι: ὁ Ἐξηγητικὸς ἢ ἑρμηνευτικὸς, ὁ Ἱστορικὸς, ὁ Θεωρητικὸς ἢ συστηματικὸς καὶ ὁ Πρακτικὸς, οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦντες κατὰ τὴν τάξιν ταύτην συμπληροῦσι καὶ προϋποθέτουσιν ἀλλήλους καὶ παρουσιάζουσι τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην συνηρθρωμένον ὀργανικὸν ὄλον, στενῶς καὶ ἀρρήκτως πρὸς ἑαυτὸ συνηνωμένον. Πράγματι δὲ οἱ τέσσαρες οὗτοι κλάδοι συνυφαίνονται μετ' ἀλλήλων καὶ διήκουσι δι' ἀλλήλων. Ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Hagenbach⁽¹⁵⁾ ὁ ἐξηγητικὸς κλάδος ἔχει τόσον ἱστορικὰ τμήματα (Εἰσαγωγή, Βιβλικὴ ἀρχαιολογία), ὅσον καὶ δογματικά (Βιβλικὴ Θεολογία καὶ ἑρμηνευτικὴ) καὶ πρακτικὰ παρατηρήσεις (πρακτικὴ ἑρμηνεία). Ὁ Ἱστορικὸς κλάδος περιλαμβάνει καὶ ἑρμηνευτικὰς ἐνασχολήσεις (ἢ σπουδὴ τῶν πηγῶν καὶ ἑρμηνευτικὰ ἐκδοχαὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων) καθὼς καὶ δογματικὰς τοιαύτας (ἢ Πατρολογία ἐκθέτουσα τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῶν Πατέρων κλπ.), σπουδάζει δὲ καὶ τὰς ἀνά τὰς διαφόρους ἐποχὰς ἐκδηλώσεις τοῦ πρακτικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας (ἐξέλιξις τῆς λατρείας, ἐπιδράσεις ἐπ' αὐτῆς ἱστορικαί, πολίτευμα τῆς Ἐκκλησίας). Ἡ Συστηματικὴ Θεολογία πρὸς ἀπόδειξιν χρησιμοποιεῖ χωρὶα βιβλικά, προσφεύγουσα εἰς τὸν Ἑρμηνευτικὸν κλάδον, βασιζέται δὲ καὶ ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῶν δογμάτων καὶ τῆς συμβολικῆς, μαθημάτων τοῦ Ἱστορικοῦ κλάδου, καθ' ὃν χρόνον διαπραγματεύεται τὸ σύστημα τῶν δογμάτων καὶ τῆς ἠθικῆς καὶ ἀπὸ τῆς πρακτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν ἵνα ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῆς Ἐκκλησίας χορηγήσῃ τὰ θεμέλια, τὰ χρησιμεύοντα διὰ τὴν Πρακτικὴν Θεολογίαν. Τέλος καὶ ἡ Πρα-

(15) Παρὰ Rábiger ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 300 ὑπόσημ. 1.

κτικὴ Θεολογία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ ἄνευ ἐξηγήσεως (ἐν τῷ κηρύγματι καὶ τῇ κατηχήσει), ἄνευ ἱστορίας (ἐν τῇ λατρείᾳ, τῇ διοικήσει καὶ διαποιμάνσει), ἄνευ δόγματος (ἐν τῇ κατηχήσει καὶ τῇ ὑπὸ τῶν συνόδων διατυπώσει τοῦ δόγματος). Πᾶσα νεωτέρα ἐκδήλωσις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς βασίζεται ἐπὶ τῆς προγενεστέρως τοιαύτης. Καὶ ἡ Πρακτικὴ Θεολογία, ἡ ἔχουσα ἔργον τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἐν τῷ παρόντι ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, δὲν δύναται νὰ ἀγνοῇ τὸ παρελθὸν καὶ τὴν ἐξ αὐτοῦ πείραν, τὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἀποθησαυρισθεῖσαν.

6. Καὶ εἰς τὴν κατανομὴν μὲν ταύτην καὶ κατὰ τὰς τῆς Θεολογίας ἀγόμεθα ἀκολουθοῦντες τὴν ἱστορικὴν πορείαν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἄλλὰ κἄν ἔτι ὀρμηθῶμεν ἀπὸ τοὺς ὄρους, καθ' οὓς ἤρξατο γενωμένη ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἐχώρησεν εἶτα ἀναπτυσσομένη ἡ Θεολογία, ἀκολουθήσωμεν δ' οὕτω τὴν ἱστορικὴν πορείαν, τὴν ὁποίαν ἀπὸ τῆς γενέσεως αὐτῆς ἠκολούθησεν ἡ Θεολογία ὡς ἐπιστήμη, πάλιν εἰς τὸ αὐτὸ σχῆμα τῆς κατανομῆς καὶ κατατάξεως θὰ καταλήξωμεν. Ταύτην ἠκολούθησεν ὁ ἀοίδιμος Δαμαλᾶς⁽¹⁶⁾, κατὰ τὸν ὅποιον ἡ Θεολογία ὄφειλε πρῶτον νὰ ἀναζητήσῃ τὰς θεωρητικὰς καὶ πρακτικὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀληθείας, τὰς ἀναφερομένας ἐκείνας μὲν εἰς τὸ δόγμα, ταύτας δὲ εἰς τὴν ἠθικὴν, καὶ ἀνευροῦσα ταύτας νὰ συστηματοποιήσῃ αὐτάς καὶ νὰ δείξῃ, ὅτι αὗται ἐξηγοῦσι τὰ τοῦ ἀνθρώπου βίου πνευματικὰ φαινόμενα καὶ δὲν εὐρίσκονται εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὸν ἀνθρώπινον λόγον, ἐφ' ὅσον ἐκτείνονται τὰ ὅρια αὐτοῦ. Ἄλλὰ πόθεν θὰ ἀνεζήτει καὶ ποῦ θὰ εὑρίσκειν ἡ Θεολογία τὰς ἀληθείας ταύτας; Προδήλως ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ. Διὰ τοῦτο ὄφειλε κατὰ πρῶτον ἡ Θεολογία νὰ ἐρευνήσῃ τὴν Γραφήν, ἐξηγοῦσα αὐτήν. Γενᾶται οὕτως ὁ ἐρμηνευτικὸς κλάδος τῆς Θεολογίας. Ἐπειδὴ δὲ αἱ ἀλήθειαι αὗται ἐδόθησαν ὑπὸ τοῦ Κυρίου εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἵνα τὰς μὲν θεωρητικὰς, διὰ τοῦ εἰς τὸν αἰῶνα μετ' αὐτῆς μένοντος καὶ εἰς πᾶσαν ἀλήθειαν καθοδηγοῦντος Ἁγίου Πνεύματος ὀρίσῃ καὶ ὀρίσασα κηρύξῃ τοῖς πιστοῖς, τὰς δὲ πρακτικὰς ποιήσῃ κανόνα τοῦ βίου καὶ ἐφαρμόσῃ, ἡ Θεολογία ὄφειλε δεύτερον νὰ δείξῃ, τίς ἢ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ θεμελιωθεῖσα Ἐκκλησία αὕτη, πῶς ἐθεμελιώθη, τί ἐδίδασκεν ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς καὶ ἐντεῦθεν, πῶς ἐφήρμοσε τὰς πρακτικὰς ἀληθείας, διατὶ ἀπ' αὐτῆς ἐχωρίσθησαν αἱ διάφοροι Ἐκκλησίαι, ὑπὸ τίνων αὗται ἐθεμελιώθησαν, πῶς αὗται ἐνόησαν καὶ πῶς ἐφήρμοσαν τὰς ἀληθείας ταύτας καὶ ἐν γενεῖ ποία ἢ σταδιοδρομία τῆς Ἐκκλησίας. Γενᾶται οὕτως ὁ ἱστορικὸς κλάδος τῆς Θεολογίας. Μεθ' ὃ ἡ Θεολογία ὄφειλε τρίτον νὰ δείξῃ, πῶς αἱ ἀλήθειαι αὗται αἰ θεωρητικαὶ συμφωνοῦσι μὲν ἐν πολλοῖς, πάντως δὲ δὲν ἀντίκεινται εἰς τὸν ἀνθρώπινον λόγον καὶ ἐξηγοῦσι τὰ πνευματικὰ τοῦ βίου φαινόμενα, καὶ νὰ συστηματο-

(16) Περί ἀρχῶν σελ. 24-25.

ποίησι ταύτας, εἶτα δὲ νὰ καταδείξῃ καὶ πράξῃ τὸ αὐτὸ καὶ περὶ τῶν πρακτικῶν ἀληθειῶν, μὴ ἀντιπιπτουσῶν εἰς τὸν πρακτικὸν λόγον, ἀλλὰ συμφωνουσῶν πρὸς αὐτὸν καὶ τέλος νὰ καταδείξῃ, ὅτι οὐδεμία ἄλλη πλὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπόθεσις ὑπάρχει, ἥτις νὰ ἐξηγῇ τὰ πνευματικὰ φαινόμενα τοῦ βίου. Οὕτω δὲ γεννᾶται ὁ Συστηματικὸς κλάδος. Τέλος ἐκ τῆς ἀνάγκης ἣν ἔχει ἡ Ἐκκλησία, ἵνα καταστήσῃ τὰς ὑπὸ τῆς Θεωρητικῆς ἢ συστηματικῆς Θεολογίας δεδομένας ἀληθείας ὠφελίμους ἑαυτῇ πρὸς πλήρωσιν τοῦ πρακτικοῦ αὐτῆς ἔργου, γεννᾶται ἡ Πρακτικὴ Θεολογία.

7. Οὕτως εἶτε ἐκ τῆς ἱστορικῆς ἐμφάνισεως καὶ τῆς περαιτέρω πορείας τοῦ Χριστιανισμοῦ ὀρμηθῶμεν, εἶτε τὴν γένεσιν καὶ περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς Θεολογίας ὡς ἐπιστήμης ἀκολουθήσωμεν, ἡ φυσικὴ κατανομὴ καὶ κατάταξις αὐτῆς εἶναι ἢ εἰς τέσσαρας κλάδους, ἥτοι τὸν Ἑρμηνευτικόν, τὸν Ἱστορικόν, τὸν Συστηματικόν καὶ τὸν Πρακτικόν. Καὶ ἵνα συμπεράνωμεν μετὰ τοῦ Luthardt⁽¹⁷⁾ «ἡ συνήθης διαίρεσις εἰς Βιβλικήν, Ἱστορικήν, Συστηματικὴν καὶ Πρακτικὴν Θεολογίαν δικαιολογεῖται ὑπὸ τῆς φύσεως τοῦ ὑποκειμένου τῆς Θεολογίας, ἐφ' ὅσον ὁ Χριστιανισμὸς, οὗτινος ἐπιστήμη εἶναι ἡ Θεολογία, βασιζέται μὲν ἐπὶ τῆς Ἀποκαλύψεως, ὡς αὕτη παρεδόθη εἰς ἡμᾶς πρωτοτύπως ἐν τῇ Ἀγίᾳ Γραφῇ· ἔχει δὲ ἱστορίαν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἥτις εἶναι τὸ ἐνδιάστημα αὐτοῦ· ἀλλὰ καὶ ἐκφράζεται εἰς σῶμα διδασκαλίας, ὅπερ ἀποτελεῖ σύστημα· διὰ μέσου δὲ ἐνεργειῶν τῆς πρακτικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας μεταβιβάζεται εἰς τὸ μέλλον».

---

(17) Compendium der Dogmatik § 4, 1. Παρὰ Käbiger ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 300 ὑπόσημ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

1. Σχέσεις τῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν.

1. Εἶπομεν, ὅτι κοιτὶς τῆς Θεολογίας καὶ μήτηρ αὐτῆς εἶναι ἡ Ἐκκλησία, ὃ δὲ Schleiermacher προσέφερε πολῦτιμον καὶ ἀποφαστικὴν ὑπηρεσίαν εἰς τὴν Θεολογίαν καταστήσας ἐμφανῆ τὸν σύνδεσμον μεταξὺ Θεολογίας καὶ Ἐκκλησίας. Ἐντεῦθεν ἡ Θεολογία καλεῖται νὰ προσφέρῃ τὰς πλέον εὐρείας καὶ σημαντικὰς ὑπηρεσίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Αἱ ὑπηρεσίαι δ' αὗται ἀναπηδῶσιν ὡς ἀναγκαῖον ἐπακολούθημα τῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν καὶ τῆς πεφωτισμένης δράσεως τῆς Θεολογίας. Διότι ἡ Θεολογία, ὡς ἤδη εἶπομεν, εἶναι μὲν θεωρητικὴ ἐπιστήμη, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἀποκλειστικῶς τοιαύτη. Τοῦτο δὲ διότι, ἐφ' ὅσον ἡ Θεολογία παρέχει ὑπεροχὴν εἰς τὴν ἐπιδιώξιν καὶ πραγμάτωσιν τοῦ ἐνυπάρχοντος ἐν αὐτῇ σκοποῦ, καθίσταται καὶ πρακτικὴ ἐπιστήμη, ἐπιζητούσα, ἵνα ἐν αὐτῇ ἡ πράξις καταστῆ θεωρίας ἐπίθασις. Αἱ ὑπηρεσίαι δὲ αὗται τῆς Θεολογίας δὲν περιορίζονται πρὸς ὠρισμένην ὁμολογιακὴν Ἐκκλησίαν, μεθ' ἧς ἰδιαιτέρως συνδέεται ἡ Θεολογία, ἀλλ' ἀναφέρονται καὶ εἰς τὴν καθόλου Ἐκκλησίαν. Βεβαίως ἡ Ὁρθόδοξος Θεολογία συνδέεται ἰδιαιτέρως πρὸς τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ πρὸς ὑπηρεσίαν καὶ ὄφελος αὐτῆς κυρίως διαθέτει τὰς ἐρεῦνας καὶ ἐκζητήσεις αὐτῆς. Κατὰ τὸν αὐτὸν ὅμως χρόνον συντελεῖ, ἵνα σχηματισθῇ καὶ παρὰ ταῖς ἄλλαις Ἐκκλησίαις ἀληθῆς καὶ γνησίαι περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀντίληψις καὶ συνείδησις. Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ ὡς πρὸς τὰς ἐρεῦνας τῶν θεολόγων τῶν εἰς ἄλλας ὁμολογίας ἐργαζομένων. Τὰ πορίσματα καὶ ἐρευναι μιᾶς ἐκάστης ὁμολογιακῆς Θεολογίας καθίστανται ἀντικείμενον μελέτης καὶ ἐκ μέρους θεολόγων καὶ ἄλλων ὁμολογιῶν. Καὶ τὰ μὲν ὀρθὰ καὶ ὑγιῆ πορίσματα υἰοθετοῦνται καὶ ὑπὸ τούτων, τὰ δὲ ἐσφαλμένα κρίνονται καὶ ἐλέγχονται διευκολυνομένης οὕτω τῆς ἀπορρίψεως τούτων καὶ ὑπὸ τῶν ἐξενεγκόντων ταῦτα. Οὕτω παρὰ τὸν ὀξὺν ἀνταγωνισμὸν τὸν μεταξὺ Ρωμαιοκαθολικῶν καὶ Διαμαρτυρομένων οὐδεὶς δύναται ν' ἀρνηθῇ, ὅτι ἐκ τῆς παρὰ τοῖς Διαμαρτυρομένοις ἀναπτυχθείσης θεολογικῆς κινήσεως καὶ τῶν ἐκ ταύτης ἐπικρίσεων κατὰ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς, ἡ τελευταία αὕτη ἔλαθε σοβαρὰν ὠθησιν πρὸς αὐτοκαθαρισμὸν καὶ πρὸς περιστολὴν πολλῶν καταχρήσεων σημειωθεισῶν ἐν τῷ παρελθόντι ἐν αὐτῇ. Ἡ συντηρητικότης ἐξ ἄλλου τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Θεολογίας ἐδημιούργησε σοβαρὸν φράγμα κατὰ τοῦ ὀρθολογιστικοῦ ρεύματος καὶ τῶν ἐλευ-

θέρων τάσεων τοῦ Προτεσταντισμοῦ. Ἐξ ἄλλου τὰ πορίσματα τὰ ἐκ τῶν ἱστορικῶν καὶ ἐρμηνευτικῶν ἐρευνῶν τῆς ἀπανταχοῦ θεολογικῆς ἐπιστήμης κατέστησαν κοινὸν κτῆμα καὶ κοινὸς θησαυρὸς πάντων τῶν θεολογούντων, ἀδιακρίτως τῆς ὁμολογίας, εἰς ἣν ἕκαστος ἀνήκει. Καὶ ἡμεῖς οἱ ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ ζῶντες παρακολουθοῦμεν τὰς ἐρέυνας Ρωμαιοκαθολικῶν ἢ Διαμαρτυρομένων, ἀκόμη δὲ καὶ ὀρθολογιστῶν θεολόγων, κρατοῦντες ἐξ αὐτῶν πᾶν τὸ ὀρθὸν καὶ ἀπορρίπτοντες πᾶν τὸ εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Θεολογίαν ἀντιπίπτον.

2. Εἰδικώτερον ἐξετάζοντες τὰς ὑπὸ τῆς Θεολογίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν προσφερομένας ὑπηρεσίας σημειοῦμεν πρωτίστως, ὅτι ἡ Θεολογία ὀρμᾶται ἀπὸ τῆς προϋποθέσεως, τῆς ἀποτελούσης αὐτὸ τὸ θεμέλιον τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας, ὅτι ἡ χριστιανικὴ πίστις ἀποτελεῖ τὴν τελείαν θρησκευτικὴν ἀλήθειαν. Τὸ νὰ παρασχεθῇ ἀπόδειξις τῆς προϋποθέσεως ταύτης ἀποτελεῖ τὸ ὑψιστὸν ἔργον τῆς Θεολογίας, ἡ πλήρωσις δὲ τοῦ ἔργου τούτου εἶναι συγχρόνως καὶ ὑψίστη καὶ γενικωτάτη ὑπηρεσία, ἣν ἡ Θεολογία δύναται νὰ προσφέρῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ ὅλη ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἐνισχύεται σοβαρῶς, ὅταν ἡ Θεολογία ἐπιτελέσῃ τὸ ἔργον τῆς τοῦτο, διότι παρέχεται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν διὰ τὴν πρεσβευομένην ὑπ' αὐτῆς ἀλήθειαν ἐπιστημονικὸν καὶ ἀσάλευτον θεμέλιον. Πάντες δὲ οἱ κλάδοι τῆς Θεολογίας συντελοῦσι καὶ ὑπηρετοῦσιν εἰς τὸν γενικῆς καὶ ζωτικῆς σημασίας διὰ τὴν Ἐκκλησίαν πρακτικὸν τοῦτον σκοπὸν. Ἡ Ἐξηγητικὴ Θεολογία παρουσιάζει τὸν Χριστιανισμὸν ὡς τὸ τέλειον προῖόν τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἱστορικῆς θρησκείας καὶ προβάλλει τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ ὡς νίκην τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τῶν δυνάμεων τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ἐνεφανίσθη. Ἡ Ἱστορικὴ Θεολογία παρουσιάζει τὸν νέον πολιτισμὸν, τοῦ ὁποῦ φορεὺς ὑπῆρξεν ὁ Χριστιανισμὸς καὶ τὸν ὁποῖον οὐδεμία ἄλλη θρησκεία ἠδυνήθη νὰ δημιουργήσῃ. Ἡ Συστηματικὴ Θεολογία παρουσιάζει τὸ ἰδεῶδες καὶ ἀπολύτως ἀληθὲς περιεχόμενον τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπὸ καθαρῶς ἐπιστημονικὴν μορφήν ὡς σύστημα εἰς ἐνιαῖον ὅλον ὀργανωμένον. Ἡ Πρακτικὴ Θεολογία διαμορφώνει τὰ ἐκκλησιαστικὰ ὄργανα καὶ συστηματοποιεῖ μέσα, διὰ τῶν ὁποίων αἱ χριστιανικαὶ ἰδέαι καθίστανται ἔργον καὶ τρόπους δι' ὧν ἀπέβησαν αὐταὶ τὰ στερεώτερα θεμέλια τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς.

3. Αὕτη ἀποτελεῖ θετικὴν ὑπηρεσίαν τῆς Θεολογίας εἰς τὴν ἐνδοτέραν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας. Ἐξ ἴσου ὁμοῦ σπουδαία τυγχάνει ἡ ὑπηρεσία τῆς Θεολογίας ὡς ἀπολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τῶν ἐξωθεν προσβολῶν κατ' αὐτοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας, αἵτινες τείνουσι νὰ ἀνατρέψωσιν αὐτὰ τὰ θεμέλια τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς θρησκείας αὐτῆς. Καίτοι αἱ ἐπιθέσεις καὶ προσβολαὶ αὗται εἰς οὐδὲν ἐν τέλει ἰσχύουσι κατὰ τῆς Ἐκκλησίας, περὶ ἧς ὁ θεὸς ἰδρυτῆς αὐτῆς προεῖπεν ὅτι οὐδὲ πύλαι "Ἄβου κατισχύσουσιν αὐτῆς, ὅ-

μως προκαλοῦσιν αὐταὶ πρόσκαιρον σύγχυσιν καὶ ταραχὴν εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ἀπώθησις δὲ τῆς συγχύσεως καὶ ταραχῆς ταύτης μακρὰν τοῦ περιθόλου τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ σοβαρὰν ὑπηρεσίαν τῆς Θεολογίας, ἢν αὕτη διὰ τῆς ἀπολογητικῆς αὐτῆς δράσεως προσφέρει ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας. Πολλάκις καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς Ἐκκλησίας παρέχονται ἀφορμαὶ διὰ τὰς προσβολὰς ταύτας. Οὕτως αἱ καταχρήσεις τῆς Ρώμης, αἱ κατὰ τὸ παρελθὸν σημειωθεῖσαι, αἱ πυραὶ τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως, τὰ πρὸς χρηματισμὸν ἐπινοούμενα ὑπὸ ἀγυρτῶν κληρικῶν ψευδοθαύματα, αἱ εἰς χονδροειδῆ εἰδωλολατρείαν καὶ δεισιδαιμονίαν διαστροφῆς τῆς πίστεως καὶ τὰ παρόμοια ἀποτελοῦσι σκιάς, διὰ τὰς ὁποίας οἱ ἐχθροὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκίνησαν ἐκστρατείας κατ' αὐτοῦ. Ἄλλ' ἡ Θεολογία καὶ διὰ τὰς περιπτώσεις ταύτας θὰ ἀπολογηθῆ ὑπερασπίζουσα τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ἀποδεικνύουσα διὰ μαρτυριῶν ἐκ τῆς ἱστορίας, ὅτι τὴν εὐθύνην διὰ τὰ ψεκτὰ ταῦτα δὲν ὑπέχει ὁ Χριστιανισμὸς, ἀλλ' ὀφείλονται ταῦτα εἰς τὴν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων διαστροφήν καὶ παραποίησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

3. Ἄλλ' ἡ Θεολογία ἀντιμετωπίζει καὶ τὸ γεγονός τοῦ διχασμοῦ καὶ τῆς διαιρέσεως τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ ἀσχολεῖται μὲ τὰς αἰτίας τῆς διαιρέσεως ταύτης καὶ τὰς σχέσεις, εἰς ἃς αὐταὶ διατελοῦσι πρὸς ἀλλήλας. Μελετᾷ τὰς διδασκαλίας καὶ τὰς μορφὰς τῆς ζωῆς, καθ' ἃς αὐταὶ διακρίνονται ἀλλήλων, ἐξελέγχει τὰς πλάνους αὐτῶν, δεικνύει ποῦ αὐταὶ ἀπομακρύνονται τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας, παρέχει δ' οὕτω ὄθησιν πρὸς αὐτοκάθαρσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, πρὸς ἀμοιβαίαν συνεννόησιν καὶ προσέγγισιν αὐτῶν καὶ παρασκευάζει τὸ ἔδαφος πρὸς τὴν ἔνωσιν αὐτῶν. Οὕτως ἡ Θεολογία ἐπιτελεῖ τὸ λεγόμενον πολεμικὸν καὶ εἰρηνικὸν ἔργον αὐτῆς.

5. Ἄλλ' αἱ ἀπολογητικαὶ καὶ πολεμικαὶ ὑπηρεσίαι τῆς Θεολογίας κατὰ τὴν σχέσιν αὐτῶν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν χωροῦσι καὶ περαιτέρω μέχρι καὶ αὐτῶν τῶν ἐπὶ μέρους ἀτόμων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Θεολογία δὲν εἶναι διδασκαλία περιοριζομένη εἰς ὀλίγους μόνον ἐπιστήμονας, ἀλλ' εἶναι κοινὸν κτῆμα τῆς Ἐκκλησίας. Τὰ ἐπιστημονικὰ τῆς πορίσματα εἶναι προσιτὰ καὶ εἰς πάντας τοὺς ὁπωσδήποτε διανοουμένους, τοὺς ἀποτελοῦντας μέλη τῆς Ἐκκλησίας. Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους μάλιστα διάφοροι ἐπιστημονικαὶ ὑποθέσεις καὶ θεωρίαι παρουσιάζουσιν ἐκ πρώτης ὄψεως σύγκρουσιν φαινομενικὴν μεταξὺ ἐπιστήμης καὶ πίστεως. Διὰ τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, παρὰ τοῖς ὁποίοις ἐγεννήθη ἀμφιβολία τις λόγῳ τῆς φαινομενικῆς ταύτης ἀντιθέσεως, ἡ Θεολογία παρέχει τὰ μέσα, ὅπως ταῦτα ἀπαλλαγῶσι τῶν δισταγμῶν τῆς ἀμφιβολίας. Κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ χρόνον, ἡ Θεολογία παρουσιάζεται πολέμιος κατὰ τῆς θεληματικῆς ἀπιστίας, τῆς ἀλόγου καὶ ἀπερισκέπτου δεισιδαιμονίας καὶ τῶν ἀντιχριστιανικῶν προσπαθειῶν, αἵτινες βασίζονται ἐπὶ τῆς ἀπιστίας καὶ δεισιδαιμονίας.

6. Ἄλλ' αἱ διαρκέστεραι, μονιμώτεραι καὶ σπουδαιότεραι ὑπηρεσίαι τῆς Θεολογίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἐκπηδῶσιν ἐκ τῆς μορφώσεως τῶν λειτουργικῶν ὀργάνων τῆς Ἐκκλησίας, τῆς συντελουμένης ὑπὸ τῆς Θεολογίας. Οἱ μεγάλοι τῆς Ἐκκλησίας Πατέρες, οἱ χρηματίσαντες φωστῆρες ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ὑπῆρξαν μεγάλοι τῆς Θεολογίας Διδάσκαλοι καὶ θεμελιωταί. Οἱ ἱεροκήρυκες, οἱ ἐκλαϊκούμενοι τὰς εὐαγγελικὰς ἀληθείας, οἱ καθιστῶντες προσιτὰς εἰς τὰ πλήθη τῶν ἐκκλησιαστικῶν πληρωμάτων τῆς ἀληθείας τῆς πίστεως, οἱ κατηχοῦντες αὐτὰ, οἱ ὀδηγοῦντες ταῦτα εἰς τὴν κατ' ἐπίγνωσιν λατρείαν τοῦ Θεοῦ, οἱ προφυλάττοντες αὐτὰ ἀπὸ τὰς κατὰ καιροῦς ἀναφαινομένας αἱρέσεις, οἱ ποιμένες οἱ συντελοῦντες εἰς τὴν ἀνθισιν τῆς ἀληθινῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, ἵνα ἀνταποκρίνωνται εἰς τὰ σπουδαῖα αὐτῶν ἔργα ταῦτα, δεόν νὰ ἔχωσι μορφωθῆ θεολογικῶς. Καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ ἀπλοῖ ἱερεῖς, οἱ μὴ φοιτήσαντες εἰς θεολογικὰς σχολὰς, ἀλλὰ διὰ τοῦ ἐναρέτου αὐτῶν βίου ἐπιδρῶντες ἐπὶ τοῦ πληρώματος, διὰ τῆς κατ' ἰδίαν μελέτης συγγραμμάτων Πατερικῶν καὶ οἰκοδομητικῶν, εἰς τὰ ὁποῖα ὑπὸ τὴν ὠθισιν τοῦ ζήλου αὐτῶν ἐγκύπτουσι, μεταλαμβάνουσι θεολογικῆς τινος μορφώσεως, ὑπὸ τὸν φωτισμὸν τῆς ὁποίας καθίστανται καθοδηγηταὶ τοῦ ποιμνίου αὐτῶν. Βεβαίως ὁ ἅγιος βίος εἶναι ὁ ὑπὲρ πάντα τὰλλα ἐπιδρῶν εἰς οἰκοδομὴν τοῦ ποιμνίου. Ἄλλ' ὅταν πρὸς αὐτὸν συνδέεται καὶ εὐρεῖα μάθησις θεολογική, ἔχομεν πλέον τὸ φαινόμενον, τὸ ὁποῖον παρουσίασαν οἱ μεγάλοι Πατέρες, οἵτινες συνεδύασαν ἀγιότητα καὶ θεολογικὴν μόρφωσιν σπανιωτάτην. Ὁ συνδυάζων ἀμφοτέρα ταῦτα θὰ ἐργάζεται μεταξὺ τοῦ ποιμνίου οὐχὶ ὡς ἀπλοῦς τις πιστός, κηρύττων τὰς ἀληθείας, τὰς ὁποίας αὐτὸς πιστεύει, ἀλλὰ καὶ διὰ διδασκαλίας πεφωτισμένης θὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ προάγῃ τὴν θρησκευτικὴν γνῶσιν τοῦ ποιμνίου του καὶ νὰ καθιστᾷ τοὺς Χριστιανούς του κατ' ἐπίγνωσιν πιστούς. Ἡ κατήχησις, τὸ κήρυγμα, ἡ συγγραφικὴ δρᾶσις εἶναι ἐκδηλώσεις τοιούτων κληρικῶν.

2. Σχέσεις τῆς Θεολογίας πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας.

1. Γενικῶς καθορίζοντες τὰς σχέσεις τῆς Θεολογίας πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας παρατηροῦμεν, ὅτι ὁ κύκλος τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως περιλαμβάνει τὰ εὐρέα πεδία τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος. Αἱ διάφοροι ἐπιστήμαι, εἰς τὰς ὁποίας ἔχει κατανεμηθῆ ἡ ἔρευνα τῶν πεδίων τούτων τῆς γνώσεως, συνδέονται ὁμοῦ διὰ τοῦ κοινοῦ σκοποῦ, πρὸς τὸν ὁποῖον πᾶσαι κατατείνουσι, μεταξὺ δὲ αὐτῶν, ἔχει τὸν ἴδιον τομέα, ὡς μία ἐκ τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν, ἐν τινι δὲ μέτρῳ καὶ τῶν θετικῶν τοιούτων καὶ ἡ Θεολογία. Ἐχει συγγένειαν πρὸς αὐτὰς πρωτίστως κατὰ τοῦτο, ὅτι τὰς ἐρεῦνας αὐτῆς διεξάγει ἐν τῷ πεδίῳ αὐτῆς τῷ θρησκευτικῷ κατὰ τὰς αὐτὰς ἀρχὰς τῆς γνώσεως καὶ κατὰ τὰς αὐτὰς μεθόδους, τὰς χρησι-

μοποιούμενας και υπό τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν, τούτέστι κατά τὴν μέθοδον τῆς λογικῆς καὶ θεωρητικῆς σκέψεως. Ἀντεπεξερχομένη δὲ κατά πάσης ὑπερβασίας τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν, τεινούσης εἰς τὴν ἐν ἡμιμαθείᾳ θίξιν ζητημάτων καὶ προβλημάτων μὴ ἀνηκόντων εἰς τὴν ἀρμοδιότητα αὐτῶν, δέχεται ἀνεπιφυλάκτως τὰ πορίσματα τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν, εἰς τὰ ὁποῖα αὐταὶ καταλήγουσιν ἐν τῷ ἰδίῳ ἐκάστη πεδίῳ διὰ τῆς ἐφαρμογῆς παρομοίων μεθόδων, καὶ προσοικειοῦται ταῦτα, καθ' ὅσον εἶναι εἰς αὐτὴν χρήσιμα πρὸς οἰκοδομὴν τοῦ ἰδίου συστήματος. Ὅπως δὲ ἡ Θεολογία περιορίζεται εἰς τὸ ἴδιον αὐτῆς ὑποκείμενον καὶ ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἰδίου αὐτῆς πεδίου καὶ δὲν ὑπερπηδᾷ εἰς ἀλλότρια ἐδάφη, οὕτω δικαιούται ν' ἀξιοῖ καὶ ἀπὸ τῶν λοιπῶν ἐπιστημῶν νὰ περιορίζωνται εἰς τὰ ἴδια αὐτῶν ὅρια καὶ νὰ μὴ ὑπερπηδῶσι ταῦτα εἰσχωροῦσαι εἰς τὸ καθαρῶς θεολογικὸν πεδίον. Ἐφ' ὅσον δὲ συντελεσθῇ ὁ καθορισμὸς τῶν ὁρίων τούτων καὶ ἀναγνωρισθῇ οὗτος ὑπὸ πασῶν τῶν ἐπιστημῶν, τότε θὰ λαμβάνη χώραν καὶ ἡ ἐλευθέρα ἀνταλλαγὴ τῶν πορισμάτων ἐκάστης ἐπιστήμης μετὰ τῶν τῆς Θεολογίας καὶ θὰ προάγῃται ἀνευ συγκρούσεων ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶσις κανονικῶς καθ' ἅπαντα τὰ πεδία τῆς γνῶσεως.

Μετὰ τὴν γενικὴν ταύτην παρατήρησιν ἐρχόμεθα νὰ καθορίσωμεν καὶ εἰδικώτερον τὰς σχέσεις τῆς Θεολογίας πρὸς τὰς διαφόρους ἐπὶ μέρος ἐπιστήμας. Καὶ δὴ

α) Ἡ σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Φιλολογίαν.

1. Ἡ Θεολογία σχετίζεται πρὸς τὴν ἐπιστήμην τῶν γλωσσῶν δανειζομένη ἀπ' αὐτῆς στοιχεῖα, ἅτινα τυγχάνουσιν εἰς αὐτὴν ἀπαραίτητα πρὸς σπουδὴν αὐτῶν τῶν γραπτῶν μνημείων, ἅτινα ἀποτελοῦσι τὰς πηγὰς τῆς θείας Ἀποκαλύψεως. Τὰ βιβλία, τὰ ἀποτελοῦντα τοὺς κανόνας τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης δηλαδή, ἔχουσι γραφὴν εἰς ὠρισμένας γλώσσας, ὡς προϊόντα δὲ φιλολογικὰ συγκατελέχθησαν καὶ μετὰ τῶν συγγραμμάτων, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται ἡ καθόλου γραμματεία, εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ὁποίας ἐπιδίδεται ἡ Φιλολογία. Αἱ μέθοδοι, τὰς ὁποίας ἡ Φιλολογία χρησιμοποιεῖ πρὸς ἐξακρίθωσιν τῆς ἐννοίας τῶν κειμένων τούτων, πρὸς διακρίθωσιν τοῦ ὀνόματος τῶν συγγραφέων των, πρὸς καθορισμὸν τῆς χρονολογίας καθ' ἣν ἐγράφησαν καὶ τοῦ ἰδιώματος τῆς γλώσσης, εἰς ὃ συνεγράφησαν, ἐνέχουσι πρακτικὴν σπουδαιότητα καὶ διὰ τὴν Θεολογίαν. Τὰ πορίσματα δέ, εἰς τὰ ὁποῖα καταλήγει ἡ Φιλολογία κρίνουσα καὶ ἐξετάζουσα τὴν γλῶσσαν ταύτην καὶ τὴν ἐννοιαν ἣν προσέλαβον αἱ διάφοροι λέξεις καθ' ἣν ἐποχὴν συνεγράφησαν τὰ βιβλία τοῦ κανόνος τῆς Παλαιᾶς ἢ τῆς Καινῆς Διαθήκης, δὲν δύναται νὰ ἀγνοῶνται ὑπὸ τῆς Θεολογίας. Αἱ ἀπαραίτητοι γνῶσεις ἐκ τῆς σημιτικῆς καὶ τῆς κλασσικῆς φιλο-

λογίας, καθώς και αἱ γνώσεις περὶ τῆς κοινῆς γλώσσης, εἰς ἣν ἔχουσι συγγραφῇ τὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης, παρέχονται εἰς ἡμᾶς ἔτοιμοι ὑπὸ τῆς Φιλολογίας. Βεβαίως δὲν ἀρκεῖ νὰ εἶναι τις φιλόλογος, ἵνα εἰσδύσῃ εἰς τὸ ἐνδότερον πνεῦμα τῶν βιβλίων τούτων τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ἀτινα συνεγράφησαν οὐχὶ πρὸς φιλολογικὸν ἀλλὰ πρὸς καθαρῶς θρησκευτικὸν σκοπὸν. Τὸ ἔνδυμα ὅμως, ὑφ' ὃ αἱ θεῖαι ἀλήθειαι τῆς Ἀποκαλύψεως προσφέρονται, εἶναι ἀνθρώπινον καὶ συνεπῶς ἡ Φιλολογία θὰ δανείσῃ εἰς ἡμᾶς τὰ στοιχεῖα, τὰ ἀναγκαιοῦντα πρὸς κατανόησιν τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς γλώσσης ἢ τῶν γλωσσῶν, εἰς ἃς συνεγράφη ἡ Ἁγία Γραφή. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα περὶ τῆς γλώσσης τοῦ Ἑβραϊκοῦ κειμένου, τοῦ κειμένου τῶν Ο', τοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης, δανειζόμενοι ἐκ τῆς καθόλου ἐπιστήμης τῶν γλωσσῶν καὶ δὴ τῶν σημιτικῶν καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἀπομονοῦντες ταῦτα καὶ ἐπεξεργαζόμενοι κατ' ἰδίαν αὐτά, ἀπαρτίζομεν τὰς χρησιμωτάτας διὰ τὴν ἑρμηνεῖαν τῶν ἱερῶν κειμένων Γραμματικὴν τοῦ Ἑβραϊκοῦ κειμένου, Γραμματικὴν τοῦ κειμένου τῶν Ο', Γραμματικὴν τῆς Κ. Διαθήκης.

2. Τοῦτ' αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῶν συγγραφῶν τῶν μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων, τῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἢ λατινικὴν γλῶσσαν καταλιπόντων τὰς συγγραφὰς αὐτῶν, αἵτινες σπουδάζονται καὶ ὑπὸ τῆς καθόλου Γραμματολογίας. Αἱ συγγραφαὶ αὗται ἀναφέρονται μὲν εἰς τὰ μνημεῖα τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, δὲν συνεγράφησαν ὅμως καὶ ἀσχέτως πρὸς τὴν κρατοῦσαν τότε σκέψιν, οἱ ἄνδρες δ' οὗτοι ὑπῆρξαν καὶ βαθεῖς γνώσται τῶν κρατούντων τότε φιλοσοφικῶν ρευμάτων, καὶ ὑπῆρξαν ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην καὶ τέκνα τῆς ἰδίας αὐτῶν ἐποχῆς. Τὰς σχέσεις δ' αὐτῶν πρὸς τὴν διανόησιν ἐν γένει τῆς ἐποχῆς των θὰ πληροφορηθῶμεν ἐκ τῶν σπουδῶν τῆς συγχρόνου των γραμματείας, τὴν ὁποῖαν ἐρευνᾷ ἡ καθόλου Φιλολογία καὶ ἡ ἱστορία τῆς καθόλου ἀνθρωπίνης σκέψεως καὶ φιλοσοφίας. Τοῦτ' αὐτὸ ἰσχύει καὶ ὡς πρὸς τὰς συγγραφὰς τῆς Καινῆς Διαθήκης, αἵτινες μολονότι εἶναι θεόπνευστοι, δὲν συνεγράφησαν ἀσχέτως καὶ πρὸς τὸ κρατοῦν τότε μεταξὺ τῶν Ἰουδαίων πνεῦμα, οὐδὲ εἶναι ὅλως ἀσχετοὶ πρὸς τὴν ζωὴν τοῦ Ἰουδαϊκοῦ καὶ τοῦ ἔθνικοῦ κόσμου, ἐκ τῶν ὁποίων προσειλκύσθησαν καὶ οἱ ἀποτελοῦντες τὴν πρώτην Ἐκκλησίαν. Π.χ. ὁ Παῦλος ὁμιλεῖ περὶ εἰδωλοθύτων, περὶ κακιῶν ἐκ τῆς εἰδωλολατρικῆς ζωῆς κλπ. Ἐντεῦθεν συνάγεται ὅτι ἡ σπουδὴ καὶ ἡ γνώσις τῆς ἑλληνικῆς, ἑβραϊκῆς καὶ λατινικῆς γλώσσης ἀποτελεῖ σπουδαιότατον ἐφόδιον διὰ τὸν τρέφιστον τῆς Θεολογίας.

β) Σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Ἱστορίαν.

1. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἱστορικὸν γεγονός, ὃ Κύριος δέ, διὰ τοῦ ὁποίου ἐδόθη εἰς ἡμᾶς ἡ θεία ἀποκάλυψις, εἶναι πρόσωπον ἱστορικόν. Συνδέεται λοιπὸν ἡ ἐν τῷ Χριστιανισμῷ θεία Ἀποκάλυψις

πρός τὴν καθόλου Ἱστορίαν ἐν τῇ ὁποίᾳ παρουσιάζεται ἡ θεία Πρόνοια προπαρασκευάζουσα τὸν κόσμον, ἵνα δεχθῆ αὐτήν. «Τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου», περὶ οὗ ὁμιλεῖ ὁ θεῖος Παῦλος ἐν τῇ πρὸς Γαλάτας Ἐπιστολῇ, ὅτι ἐξαπέστειλε κατ' αὐτὸ τὸν υἱὸν αὐτοῦ ὁ Θεὸς Πατὴρ εἰς τὸν κόσμον, περιλαμβάνει ὅλας αὐτάς τὰς προπαρασκευάς, τὰς ὁποίας ἡ θεία Πρόνοια εἰργάσθη, ὅπως ὠριμάσῃ ἡ ἀνθρωπότης πρὸς ὑποδοχὴν τοῦ Λυτρωτοῦ. Ὅχι δὲ μόνον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ καθόλου ἱστορίᾳ, διακρίνει τις τὸν δάκτυλον τοῦτον τῆς θείας Προνοίας προλειπόμενος τὸ ἔδαφος διὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ Κυρίου. Αἱ κατακτήσεις τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, δι' ὧν ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς διεδόθη εἰς εὐρυτάτας ἐκτάσεις τῆς Ἀνατολῆς, ἡ δ' ἑλληνικὴ γλῶσσα κατέστη διεθνὴς, ἡ διασπορὰ τῶν Ἰουδαίων ἀνά σύμπαντα τὸν κόσμον καὶ ἡ ὑπὸ τῶν ἑκασταχοῦ συναγωγῶν ἀσκουμένη ἀνεπαισθήτως προπαγάνδα, ἡ ἐνισχυθεῖσα διὰ τῆς μεταφράσεως τῶν Ὁ', ἡ ἐπικοινωνία καὶ ἐπιμειξία τῶν λαῶν, εἰς ἣν συνετέλεσαν καὶ αἱ κατακτήσεις τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἡ ὑπὸ τὸ σκῆπτρον τῆς Ρώμης ἐνοποιήσις τοῦ κόσμου, ἡ ἐξαχρείωσις τῶν ἠθῶν, αἱ τῆς φιλοσοφίας ἀρνητικαὶ ὑπηρεσίαι κλπ., ἐδημιούργησαν τοὺς εὐνοϊκοὺς ὄρους ἐν τῇ ἱστορίᾳ πρὸς ἐξάπλωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ σταδιοδρομία εἰτα τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὰ ἐμπόδια καὶ οἱ διωγμοί, τοὺς ὁποίους ἀντεμετώπισεν, αἱ σχέσεις του πρὸς τὰ διάφορα Κράτη τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, ἡ διὰ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους ἐπίδρασις του, ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τοὺς Ἀραβῶν καὶ τοὺς Πέρσας καὶ τοὺς Μωαμεθανοὺς ἐν τῇ Ἀνατολῇ, πρὸς τὰ σλαβικὰ φύλα καὶ τοὺς ταταρικοὺς λαοὺς τοῦ Βορρᾶ, πρὸς τοὺς Βησιγότθους, Ὀστρογότθους, Οὔνους καὶ λοιποὺς λαοὺς ἐν τῇ Δύσει, ταῦτα πάντα δημιουργοῦσι σημεῖα πυκνὰ ἐπαφῆς τῆς Θεολογίας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας πρὸς τὴν καθόλου Ἱστορίαν. Ἄλλως τε ὁ κατανοήσας τὸ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀρχαιότητος ἐκδηλούμενον πνεῦμα, δύναται ἐν ἀντιθέσει πρὸς αὐτὸ νὰ κατανοήσῃ καὶ ἐκτιμήσῃ ὀρθῶς τὸ ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ καὶ εἰδικώτερον τὸ ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ἐπιπνέον καινὸν πνεῦμα.

2. Ἡ Ἁγία Γραφή ἐξ ἄλλου μνημονεύει λαῶν καὶ προσώπων, περὶ τῶν ὁποίων λεπτομερῶς μᾶς πληροφορεῖ ἡ θύραθεν Ἱστορία καὶ Ἀρχαιολογία. Ποῖοι ὑπῆρξαν οἱ Βαβυλώνιοι, ποῖοι οἱ Αἰγύπτιοι, ποῖοι οἱ Χαναναῖοι, οἱ Χετταῖοι, οἱ Ἀμορραῖοι, οἱ Φιλισταῖοι κλπ., ποῖος ὑπῆρξεν ὁ Ἡρώδης ὁ Μέγας, ὁ Ἡρώδης Ἀντίπας, ὁ Ἡρώδης Ἀγρίππας, ποῖοι οἱ ἐπίτροποι καὶ οἱ ἡγεμόνες τῆς Ρώμης ἐν Συρίᾳ καὶ Παλαιστίνῃ, ποῖοι αἱ ἱστορικαὶ συνθήκαι ὑφ' ἃς διετέλει ἡ Ἰουδαία κατὰ τοὺς χρόνους τῆς γεννήσεως καὶ τῆς δράσεως τοῦ Κυρίου κλπ., ταῦτα πάντα μαθαίνομεν ἐκ τῆς θύραθεν ἱστορίας. Γενικῶς δ' εἰπεῖν ἢ τε βιβλικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία συμπλέκεται καὶ συμφαινεται μετὰ τῆς καθόλου ἱστορίας καὶ πρὸς διαφώτισιν αὐτῶν

εύρισκόμεθα συχνάκις εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ προσφύγωμεν εἰς τὰ δεδομένα τῆς καθόλου Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας.

3. Ἀφίνομεν ὅτι ἡ Ἱστορία σπουδάζουσα καὶ τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν τῆς ἀνθρωπότητος, ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἀνθρώπου ἄχρι τοῦ νῦν, παρέχει εἰς τὴν Θεολογίαν πολύτιμα δεδομένα ἐκ τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων, κατὰ τὰ ὁποῖα παρουσιάζεται ὁ κόσμος ἐν ταῖς θρησκευτικαῖς αὐτοῦ ἐκδηλώσεσι παραμορφῶν τὰς πρωταρχικὰς περὶ Θεοῦ παραδόσεις καὶ τὴν θρησκευτικὴν ἰδέαν ὅλον ἐκφυλιζομένην καὶ παραποιουμένην, καθισταμένης οὕτω ἀναγκαίας τῆς ἀμέσου ἐπεμβάσεως τοῦ Θεοῦ πρὸς ἀποκάλυψιν ἑαυτοῦ καὶ ἐμφανιζομένης τῆς ἀσυγκρίτου ὑπεροχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀποτόμως ἐξυψούντος τὴν θρησκευτικὴν ἰδέαν ἀπὸ τῆς κατωτάτης καταπτώσεως εἰς αὐτὴν τὴν τελειοτάτην διατύπωσιν αὐτῆς.

γ) Σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὰς Νομικὰς ἐπιστήμας.

1. Ἡ Θεολογία σχετίζεται πρὸς τὰς Νομικὰς ἐπιστήμας ὡς τε θεωρητικὴ καὶ ὡς πρακτικὴ καὶ θετικὴ ἐπιστήμη. Καὶ ὡς θεωρητικὴ μὲν ἐπιστήμη ἡ Θεολογία ἐπόμενον εἶναι νὰ ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῶν Νομικῶν ἐπιστημῶν, ἐφ' ὅσον αἱ τελευταῖαι αὐταὶ ἀσχολοῦνται περὶ τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς ἠθικῆς, ἅτινα ἀποτελοῦσιν αὐτὸν τὸν ἀκρογωνιαίον λίθον, ἐφ' οὗ θεμελιόυται ἡ κοινωνικὴ συμβίωσις τῶν ἀνθρώπων καὶ ἄνευ τῶν ὁποίων ἀδύνατος καθίσταται ἡ δημιουργία κράτους δικαίου. Δεδομένου δέ, ὅτι τὸ δίκαιον εἶναι πρωτίστως ἔννοια θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ, ἐν τῇ σχέσει δ' αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεὸν τῆς δικαιοσύνης καὶ ἀγιότητος ὁ ἀνθρώπος προάγεται ἐν ταῖς περὶ δικαίου καὶ ἠθικῆς ἀντιλήψεσιν αὐτοῦ, ἡ δὲ Θεολογία ὡς ἀσχολούμενη καὶ περὶ τὰς πρακτικὰς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ παρουσιάζει σύστημα ἠθικῆς διδασκαλίας ἀπηρτισμένον καὶ ἐν πᾶσι τέλειον, καθίσταται ἐντεῦθεν πρόδηλον, ὅτι αἱ περὶ δικαίου ἀντιλήψεις τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου ἐκκαθαίρονται καὶ τελειοποιοῦνται ἐκ τῆς ἐπ' αὐτῶν ἀγαθῆς ἐπιδράσεως τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οὕτω τὸ περὶ δούλων καὶ σωματεμπορείας παλαιῶν δίκαιον τῶν πολιτειῶν, αἱ περὶ ἐξοντώσεως τῶν ἐν Ἀμερικῇ Ἰθαγενῶν διατάξεις τῶν ἐκεῖ Πολιτειῶν, αἱ περὶ ἱερᾶς πορνείας ἀντιλήψεις, αἱ περὶ ἀνισότητος τῶν ἀνθρώπων τοιαῦται, οἱ περὶ θρησκευτικῶν διωγμῶν νόμοι οἱ ἀποτελοῦντες νομιμοποίησιν τῆς μισαλλοδοξίας, ἡ κατάλυσις τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου, ἡ σκληρότης ἐναντι τῶν νηπίων, ἐπὶ τῶν ὁποίων τὸ ἀρχαῖον ρωμαϊκὸν δίκαιον ἀνεγνώριζεν ἀπεριόριστον δικαίωμα τῶν γονέων, ἡ ἐλευθερία περὶ τὰς ἐκτρώσεις καὶ τὰς παρεκτροπὰς τοῦ ἐλευθέρου ἔρωτος καὶ τόσαι ἄλλαι διεστραμμέναι περὶ δικαίου καὶ ἠθικῆς ἀντιλήψεις, αἱ περὶ αἰχμαλώτων πολέμου ἀντιλήψεις κλπ. ἐξεβλήθησαν βαθμηδὸν ἐκ τοῦ πολιτικοῦ δικαίου διὰ τῆς ἐπιδράσεως, τῆς βραδείας ἀλλ' ἀσφαλούς,

της χριστιανικῆς ἠθικῆς, ἣτις ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ὑποκειμένου τῆς Θεολογίας.

2. Ὡς πρακτικὴ δ' ἐξ ἄλλου ἐπιστῆμη ἢ Θεολογία, ἀποβλέπουσα εἰς τὴν καλὴν καὶ εὐρυθμον διοίκησιν τῆς ἐν τῷ Κράτει ζωῆς καὶ δρώσης Ἐκκλησίας, λόγῳ τῶν σχέσεων αἵτινες δημιουργοῦνται μεταξύ Κράτους καὶ Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας τὰ μέλη τυγχάνουσι καὶ μέλη τοῦ Κράτους, εὐρίσκεται ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ εἰς ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὰς Νομικὰς ἐπιστῆμας. Ἐκκλησία καὶ κρατικὴ κυβέρνησις εὐρίσκονται εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν μετ' ἀλλήλων ἐπὶ τοῦ πρακτικοῦ πεδίου τῆς ἀστικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς. Ἐφ' ὅσον δὲ πρὸς τῇ κρατικῇ κυβερνήσει ὑπάρχει καὶ ἐκκλησιαστικὴ κυβέρνησις, καὶ οἱ αὐτοὶ ἄνθρωποι, οἵτινες ὡς πολῖται Κράτους τινὸς κυβερνῶνται ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως τοῦ κράτους, διοικοῦνται ὡς μέλη τῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τῶν ὀργάνων τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως, ἐπόμενον εἶναι νὰ δημιουργηθῶσι μεταξύ τῶν δύο τούτων κυβερνήσεων προστριβαὶ καὶ συγκρούσεις. Αἱ συγκρούσεις αὗται προλαμβάνονται, ἐὰν δὲν διαταραχθῶσιν τὰ ὄρια τῶν ἀρμοδιοτήτων τῶν δύο τούτων κυβερνήσεων, ἐντὸς τῶν ὁποίων θὰ δύναται ἑκατέρωθεν νὰ κινήται ἐλευθέρως, χωρὶς νὰ δημιουργητῆι κράτος ἐν κράτει. Οὕτω δημιουργεῖται τὸ λεγόμενον ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον, διὰ τοῦ ὁποίου ρυθμίζονται ἀρμονικῶς αἱ σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Κράτους καὶ κατὰ τὸ ὁποῖον τὸ μὲν Κράτος δὲν δύναται νὰ ἐπέμβῃ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἐπὶ τούτου ἀγρυπνεῖ ἡ Θεολογία ἀντεπεξερχομένη διὰ λελογισμένης θεωρίας κατὰ πάσης κρατικῆς ὑπερβασίας· ἡ δὲ Ἐκκλησία παρεμποδίζεται ἀπὸ τοῦ νὰ σφετερίζεται δικαίωματα τῆς κρατικῆς ἐξουσίας προσλαμβάνουσα καὶ καθαρῶς κοσμικὸν χαρακτήρα, ὡς συνέθη, ἐν τῇ Παπικῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ ἐπὶ τούτου ἐπαγρυπνοῦσιν αἱ Νομικαὶ ἐπιστῆμαι, αἱ ἐκφράζουσαι τὴν περὶ δικαίου ἀντίληψιν τῆς Πολιτείας. Ἐν τῇ ἀρμονικῇ δὲ ταύτῃ συνεργασίᾳ Ἐκκλησίας καὶ Κράτους, ὑπὸ μὲν τῆς Ἐκκλησίας ὡς πνευματικῆς ἐξουσίας παρέχεται τῇ Πολιτείᾳ ἀνυπολόγιστος ἠθικὴ δύναμις εἰς πραγμάτωσιν τοῦ σκοποῦ, τὸν ὁποῖον ἡ Πολιτεία ἐπιδιώκει, ὑποβοηθουμένη θαυμαστὸν ὅσον ἐν τῇ προσπαθείᾳ αὐτῆς πρὸς ἠθικὴν καὶ κοινωνικὴν παιδαγωγίαν καὶ εἰρηνικὴν συμβίωσιν τῶν ἀποτελούντων αὐτὴν ἀτόμων· ὑπὸ δὲ τῆς Πολιτείας διὰ τῆς κρατικῆς δυνάμεως περιφρουρεῖται ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ πάσης βίας καὶ ἐδραιούται ἢ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τάξις καὶ εἰρήνη κατὰ παντὸς ἔσωθεν ἢ ἔξωθεν ἀποπειρωμένου τὴν διασάλευσιν αὐτῶν, συντρέχεται δὲ καὶ οἰκονομικῶς ἡ Ἐκκλησία πρὸς τε μόρφωσιν καὶ συντήρησιν τῶν λειτουργῶν αὐτῆς.

3. Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ εἰρηνικὴ συνεργασία Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἀγεται μοιραίως πρὸς διάρρηξιν, ἐφ' ὅσον αἱ Νομικαὶ ἐπιστῆμαι ὑπερεκτιμῶσιν τὴν ἀποστολὴν αὐτῶν θεωροῦσι τοὺς κρατικούς νόμους ὡς τὸν μόνον θεμέλιον, ἐφ' οὗ δέον νὰ βασιζέται ὁλόκληρος

ἡ ἀστική καὶ πολιτική ζωὴ, παραθεωροῦσαι, ὅτι καὶ ἡ θρησκεία, καὶ δὴ ἡ χριστιανική, ἀποτελεῖ παράγοντα σπουδαιότατον πρὸς ἠθικοποίησιν τῶν πολιτῶν καὶ πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης, τῆς ἀπαραιτήτου πρὸς πρόοδον ἐν τῇ κοινωνικῇ συμβιώσει. Ἡ ρῆξις δ' αὕτη προσλαμβάνει βίαιαν μορφήν, ὅταν τὸ πολιτικὸν κράτος ὑψοῦται εἰς ἰδανικὸν ὕψιστον, ὡς συνέθη ἐν τῷ φασιστικῷ καὶ κομμουνιστικῷ κράτει, ἐν ὁποίῳ ἰδανικῷ κράτει οὐδεμία θέσις παρέχεται εἰς τὴν θρησκείαν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλ' ὑψοῦται τὸ Κράτος ὡς ἀπόλυτόν τι, χάριν τοῦ ὁποίου πρέπει ὅλαις δυνάμεσι νὰ ζῆ πᾶς πολίτης καὶ τὸ ὁποῖον ὑποκαθιστᾷ πλήρως καὶ θρησκείαν καὶ Θεόν. Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἡ Θεολογία καλεῖται εἰς ἔργον πολεμικὸν καὶ ἀπολογητικὸν προσλαμβάνουσα τὴν αὐτὴν στάσιν ἔναντι τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ κράτους, τὴν ὁποίαν καὶ ἔναντι πάσης φυσικῆς ἐπιστήμης, ἥτις θὰ ἐθεώρει τὴν φύσιν ὡς τὸ μόνον Ἀπόλυτον καὶ θὰ ἀπέκλειε τὴν ὑπαρξιν τοῦ ὄντος καὶ πράγματι Ἀπολύτου.

δ) Σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὰς Φυσικὰς ἐπιστήμας.

1. Κατὰ τοὺς νεωτέρους, οὐχὶ ὁμως καὶ τοὺς νεωτάτους χρόνους, εἰς εὐρεῖς κύκλους ἐκυκλοφόρησε τὸ ἀξίωμα, ὅτι αἱ Φυσικαὶ ἐπιστήμαι καὶ ἡ Θεολογία φυσικὸν εἶναι νὰ διατελῶσιν εἰς ἐχθρικὰς σχέσεις πρὸς ἀλλήλας. Καὶ ὁμως πᾶν τούναντίον πρέπει νὰ συμβαίη. Διότι αἱ φυσικαὶ ἐπιστήμαι καταγίνονται περὶ τὴν σπουδὴν τῆς φύσεως, ἥτις δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὑπὸ τῆς Θεολογίας ὡς ἡ παλαιοτάτη βίβλος, ἡ ἐκδιδάσκουσα ἡμᾶς τὰς ἀληθείας τῆς λεγομένης φυσικῆς ἀποκαλύψεως. Διότι κατὰ τὸν θεῖον Παῦλον «τὰ ἀόρατα τοῦ Θεοῦ τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται, ἢ τε αἰδῖος αὐτοῦ δύναμις καὶ θεϊότης» (Ρωμ. α' 19). Ἐκ τῆς ἐν τῷ φυσικῷ κόσμῳ κρατούσης τάξεως καὶ ἀρμονίας, ἐκ τῆς ἀνά πᾶν βῆμα συναντωμένης ὑπὸ παντὸς θεωμένου τὸν κόσμον θαυμαστῆς σκοπιμότητος, ἥτις ἔθεσεν εἰς τὸ στόμα τοῦ προφητάνακτος τοὺς μεστοὺς ἐννοίας λόγους «Ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου Κύριε, πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας» (Ψαλμ. ργ' 24), ὁδηγεῖται ὁ ἄνθρωπος εἰς νόησιν ὑψίστου δημιουργοῦ ἐν ἀπείρῳ δυνάμει καὶ σοφίᾳ τὰ πάντα ποιήσαντος κατὰ τὸν ἀπλοῦν ἀλλὰ καὶ ἀδιάσειστον συλλογισμόν τὸν διατυπωθέντα ἐν τῇ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῇ οὕτω σαφῶς καὶ πειστικῶς: «Πᾶς οἶκος κατασκευάζεται ὑπὸ τινος, ὁ δὲ τὰ πάντα κατασκευάσας Θεός» (Ἑβρ. γ' 4). Δεδομένου δέ, ὅτι ὁ μύστης τῶν Φυσικῶν ἐπιστημῶν ἐμβραθύνει ἐπὶ μᾶλλον εἰς τὰ μυστήρια ταῦτα τῆς ἐν τῷ κόσμῳ σκοπιμότητος καὶ ἀρμονίας καὶ μελετᾷ αὐτὰ διὰ τοῦ μικροσκοπίου καὶ τηλεσκοπίου, σπουδάζων ὡς οὐδεὶς ἄλλος τὰ θαυμάσια τῆς φύσεως, τὰ ἀπὸ τοῦ μεγίστου μέχρι τοῦ ἐλαχίστου ἐν αὐτῇ, τὰ ἀπὸ τῶν τεραστίων σφαιρῶν τοῦ οὐρανοῦ κόσμου μέ-

χρι τῆς καταπληκτικῆς συνθέσεως τῶν ὀργανισμῶν τῶν ἀφανῶν εἰς τὸν γυμνὸν ὀφθαλμὸν, ἀπορεῖ τις τῇ ἀληθείᾳ, πῶς εὐρέθησαν θεράποντες τῶν Φυσικῶν ἐπιστημῶν νὰ προσλάβωσιν ἐχθρικὴν στάσιν ἔναντι τῆς θρησκείας, ἄρα δὲ καὶ ἔναντι τῆς Θεολογίας.

2. Παρὰ ταῦτα Θεολογία καὶ Φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἔρχονται εἰς ἐπαφὴν πρὸς ἀλλήλας ἐφ' ὅσον ἀμφοτέραι, καίπερ ἐπὶ διαφόρου πεδίου ἑκατέρα, εἶναι καθαρῶς πειραματικαὶ ἐπιστῆμαι, τῶν μὲν φυσικῶν ἐπιστημῶν τυγχανουσῶν ἐπιστημῶν πειραματικῶν ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν πράγματων τοῦ φυσικοῦ κόσμου, τῆς Θεολογίας δὲ οὐσης καὶ ἐπιστήμης τῆς ἐσωτερικῆς, πνευματικῆς πείρας, τῆς ὁποίας ὑποκείμενον τυγχάνει ὁ ἐν χρόνῳ καὶ ὑπὲρ χρόνον πνευματικὸς κόσμος, τοῦ ὁποίου τὴν ὕπαρξιν οὐ μόνον κηρύττει ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς βιώσεως τῶν ὑπ' αὐτῆς κηρυττομένων ἀληθειῶν καθιστᾷ ἀντικείμενον τῆς ἐσωτερικῆς πείρας ἐνὸς ἐκάστου πιστοῦ ἢ Θεολογία. Τοιοῦτοτρόπως ἐὰν ἑκατέρα τῶν ἐπιστημῶν τούτων περιορισθῇ εἰς τὰ ἴδια ὄρια τῆς ἐρεῦνης, οὐ μόνον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προκληθῇ σύγκρουσις τις μεταξὺ αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ θὰ ἀχθῶσιν ἀμφοτέραι εἰς σχέσεις ἀμοιβαίας ἀναγνωρίσεως. "Ὅταν αἱ Φυσικαὶ ἐπιστῆμαι διακηρύττωσι μετὰ τοῦ Dubois Reymond, ὅτι ἡ πρώτη ἀρχὴ τοῦ παντός καὶ ἡ ὑψίστη αἰτία αὐτοῦ, καθὼς καὶ ἡ ἀρχὴ τῶν καθαρῶς πνευματικῶν φαινομένων, διεκφεύγει τῆς ἀρμοδιότητος τῆς ἐρεῦνης αὐτῶν καὶ περὶ τούτων αἱ Φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ὡς μόνην ἀπάντησιν ἔχουσιν τὸ «ἀγνοοῦμεν καὶ θὰ ἀγνοῶμεν» (*ignoramus et ignorabimus*), καθορίζουσι δ' οὕτω τὰ ὄρια, ἐντὸς τῶν ὁποίων περιορίζονται αἱ ἔρευναι αὐτῶν, τότε εἶναι πληρέστατα δικαιολογημένοι εἰς τὸ ν' ἀξιῶσιν ὑπὲρ ἑαυτῶν ἀπόλυτον ἐλευθερίαν ἐρεῦνης ἐντὸς τῶν ὁρίων τούτων καὶ νὰ ἀποκρούωσιν οἰονδήποτε περιορισμὸν ἐν ταῖς καθαρῶς πειραματικαῖς καὶ θετικαῖς σπουδαῖς, ὅστις θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιβληθῇ εἰς αὐτάς ἐξωθεν εἰδικῶς ἐκ θρησκευτικῶν καὶ θεολογικῶν θεωριῶν. Ἡ Θεολογία ὄχι μόνον δὲν ἔχει νὰ φοβηθῇ τι ἐκ τῆς ἐλευθέρας ταύτης σπουδῆς τῶν Φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἀλλ' ὄλωσ τὸναντίον εἰς τοὺς ἐρευνητάς τῆς φύσεως, τοὺς ὑπὸ εἰλικρινοῦς πόθου πρὸς ἐξεύρεσιν τῆς ἀληθείας μοχθοῦντας, ἀνευρίσκει πρωταθλητάς παντός σεβασμοῦ ἀξίους, ἐργαζομένους καὶ ὑπὲρ τῶν ἰδίων τῆς Θεολογίας σκοπῶν καὶ συμφερόντων. Καὶ ἵνα διὰ περιπτώσεων συγκεκριμένων ὁμιλήσωμεν, ὅταν διὰ τῶν τελευταίων ἀνακαλύψεων περὶ ἀφετερισμοῦ τῆς ὕλης καὶ διασπάσεως τοῦ ἀτόμου καὶ μάζης τῆς ἐνεργείας καὶ βάρους τοῦ φωτός καὶ τοῦ ἠλεκτρισμοῦ ἐτροποποιήθησαν αἱ περὶ ὕλης ἐκδοχαὶ καὶ παρουσιάσθη αὕτη ὡς ὄλον ἐν μὲν φθειρομένη διὰ τῆς μεταβολῆς τῆς εἰς ἐνέργειαν ὑποθαμιζομένην συνεχῶς, οἱ περὶ ἀφθαρσίας καὶ ἀϊδιότητος τῆς ὕλης ἰσχυρισμοὶ τῶν ὑλιστῶν, ἐδέχθησαν θανάσιμον πλήγμα. Ἐπὶ πλέον, ὅσῳ περισσότερον ἡ φύσις σπουδάζεται καὶ ἀνακαλύπτονται τὰ μυστικά αὐτῆς, τόσῳ μᾶλλον καὶ ἡ μοιρολα-

τρεῖα καὶ αἱ ποικιλόμορφοι δεισιδαιμονία τοῦ λαοῦ καταπολεμοῦνται, θρησκευτικαὶ δὲ καὶ θεολογικαὶ ἀντιλήψεις καὶ παρερμηνεῖαι τῆς Γραφῆς, ὀφείλουσαι τὴν ὑπαρξιν αὐτῶν εἰς πεπλανημένας θεωρίας περὶ τῆς φύσεως, διορθοῦνται. Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἐξ ἄλλου διὰ τῶν ὀρίων τούτων, τὰ ὁποῖα καθορίζουσιν εἰς ἑαυτάς, δεικνύουσιν, ὅτι πρὸς τῇ ἐξωτερικῇ πείρᾳ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ὑπάρχει καὶ ἄλλο τι, τὸ ὁποῖον διεκφεύγει τὴν διὰ τῆς ὁδοῦ τῶν φυσικῶν πειραμάτων γνῶσιν καὶ τὸ ὁποῖον διὰ τοῦ πειράματος ἢ φυσικῆ ἐπιστήμῃ ἀδυνατεῖ νὰ προσεγγίση. Οὕτω παραδέχονται αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι καὶ ἄλλο τι πεδῖον μεταφυσικόν, τὸ ὁποῖον καλοῦνται ἄλλαι ἐπιστῆμαι νὰ ἐρευνήσωσιν. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ Θεολογία συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν ἐπιστημῶν τούτων, δὲν ἀξιοῖ κατ' ἀρχὴν μεγαλυτέραν ἀναγνώρισιν ἀπὸ τὰς Φυσικὰς ἐπιστήμας. Ὅταν δὲ ἔπειτα ἡ Θεολογία ἐν τῇ σφαίρᾳ αὐτῆς, τῇ σφαίρᾳ τῆς θρησκείας, ἐπιδοθῇ εἰς τὰς ἐρεῦνας τῆς μετὰ τῆς αὐτῆς ἐλευθερίας, μεθ' ὅσης καὶ αἱ Φυσικαὶ ἐπιστῆμαι διεξάγουσι τὰς ἐρεῦνας αὐτῶν, τότε αἱ τελευταῖαι αὗται θὰ ἀνεύρωσιν εἰς τὰ πορίσματα τῆς θεολογικῆς σκέψεως τὴν ἐξήγησιν τῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα διὰ τῶν ἰδίων τῶν ἐπιστημονικῶν μεθόδων παραμένουσιν ἀνεξήγητα.

3. Αἱ σχέσεις ὅμως τῆς Θεολογίας καὶ τῶν Φυσικῶν ἐπιστημῶν προσλαμβάνουσιν ἐντελῶς διάφορον μορφήν, ὅταν αἱ Φυσικαὶ ἐπιστῆμαι δὲν τηροῦνται ἐντὸς τῶν μνημονευθέντων ὀρίων αὐτῶν καὶ αἱ ἐκπρόσωποι αὐτῶν παραφερόμενοι ὑπὸ τῆς ἀλαζονείας, τὴν ὁποίαν ἐμπνέουσιν αἱ τυχόν ἐπιτυχίαι τούτων ἐν ταῖς ἀνακαλύψεσι τῶν μυστικῶν τῆς φύσεως καταπτῶσι νὰ νομίζωσιν, ὅτι ὁ κόσμος τῶν φυσικῶν φαινομένων, ἐπὶ τῶν ὁποίων αἱ ἐπιστῆμαι αὗται ἔχουσιν ἀρμοδιότητα, εἶναι τὸ Ἄπολυτον, ἡ πνευματικὴ δὲ ζωὴ καὶ τὰ φαινόμενα τοῦ φυσικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀπλάι ἐκδηλώσεις τῆς ὕλης καὶ τῶν ὑλικῶν δυνάμεων καὶ ὑπόκεινται ἐξ ὀλοκλήρου εἰς τοὺς αὐτοὺς φυσικοὺς νόμους, εἰς οὓς καὶ πάντα τὰ φυσικὰ πράγματα. Τότε, ἡ Θεολογία ἐνώπιον τοιαύτης φυσικῆς ἐπιστήμης δὲν δύναται παρὰ νὰ λάθῃ στάσιν πολεμικὴν καὶ ἀπολογητικὴν. Κατὰ τοῦ ὕλισμοῦ, ὅστις ἐλπίζει νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ὑπαγωγὴν πάντων ὑπὸ τὴν πειραματικὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ, ἡ Θεολογία ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐπικαλεσθῇ τοῦτο μὲν τὴν ἐνδοτέραν πείραν τοῦ ἀνθρώπου, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ θρησκεία καθίσταται παράγων ἐξόχως αἰσθητός, τοῦτο δὲ αὐτὸ τὸ εὐρὺ πεδῖον τῆς ἱστορίας, ἥτις διὰ τῶν ποικίλων ἐκδηλώσεων τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου παρουσιάζει τὴν πνευματικὴν ζωὴν αὐτοῦ, ἐκτυλισσομένην καθ' ὄλως διάφορον τρόπον καὶ καθ' ὄλως διαφόρους νόμους ἐκείνων ὁτινες κρατοῦσι τῆς ζωῆς τῆς φύσεως.

3. Σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Φιλοσοφίαν.

1. Ἡ λέξις φιλοσοφία εἶναι οὐσιαστικὸν ἐκ τοῦ φιλόσοφος (=ὁ φιλῶν τὴν σοφίαν). Σοφὸς λέγεται ὁ ἐπιστάμενος τὴν σοφίαν. Σοφία δὲ εἶναι ἐξ ἑνὸς μὲν τὸ εἰδέναι γνώσεις σαφεῖς καὶ ἐναργεῖς καὶ ἐπιγινώσκειν τὴν ἀνωτέραν καὶ ἰδεώδη ἀλήθειαν, ἐξ ἑτέρου δὲ ὁ τῇ ἐπιγνώσει ταύτῃ πρέπων καὶ ἀρμόζων ἠθικὸς βίος. Φιλοσοφία λοιπὸν λέγεται τὸ τὴν σοφίαν φιλεῖν καὶ πάσῃ δυνάμει πρὸς αὐτὴν τείνειν. Δεδομένου δὲ ὅτι ὑπὸ τὴν ἀπόλυτον τῆς λέξεως ἔννοιαν μόνος σοφὸς εἶναι ὁ Θεός, ὡς οὐ μόνον ὁ θεῖος Παῦλος διεκήρυξε (Ρωμ. ιστ' 18 ἢ 27 «μόνῳ σοφῷ Θεῷ») ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι ἀνεγνώρισαν «ἡμῖν τοῖς ἀνθρώποις ἔλαχε τὸ τὴν σοφίαν φιλεῖν»⁽¹⁸⁾, ἐξ οὗ καὶ ὁ Πυθαγόρας δὲν ἤξιου νὰ καλῆται σοφός, ἀλλ' ὠνόμασεν ἑαυτὸν φιλόσοφον, δηλαδὴ ἐραστὴν καὶ φίλον τῆς σοφίας, ὁ φιλόσοφος ἐπιγινώσκων τὰ ἐμπειρικὰ καὶ ἐκ τούτων ὀρμώμενος ζητεῖ διὰ τῆς καθαρᾶς νοήσεως νὰ ἀναχθῆ εἰς τὰ μετεμπειρικὰ· ζητεῖ νὰ μάθῃ καλῶς τὰ ὄντα καὶ τὰς σχέσεις αὐτῶν, τὰς ιδιότητας καὶ τὰ πρῶτα αἷτια αὐτῶν. Οὕτω δὲ σχηματίζει καὶ κοσμοθεωρίαν περὶ τοῦ παντός. Καὶ ἡ μὲν γενικὴ Φιλοσοφία ἀσχολουμένη περὶ τὸ εἶναι καθόλου, τοῦτο μὲν βασανίζει τοὺς ὄρους καὶ τὰ πνευματικὰ μέσα, διὰ τῶν ὁποίων καθίσταται δυνατὴ ἡ γνῶσις, τοῦτο δὲ ἐξετάζει τί ἐστὶ τὸ καθόλου εἶναι καὶ κατὰ τίνους νόμους συνάπτονται καὶ ἐξελλίσσονται τὰ ὄντα. Ἦτοι ἡ γενικὴ Φιλοσοφία εἶναι τὸ μὲν Γνωσιολογία ἢ θεωρία τῆς γνώσεως, τὸ δὲ Μεταφυσικὴ ἀσχολουμένη περὶ τὴν λύσιν τῶν τριῶν προβλημάτων ἢτοι τοῦ ὄντολογικοῦ (τ. ἔ. ἐξετάζει τὰ τελευταῖα στοιχεῖα ἐξ ὧν ἀποτελεῖται ὁ κόσμος), τοῦ θεολογικοῦ καὶ τοῦ ψυχολογικοῦ ἢ ἀνθρωπολογικοῦ.

2. Ἡ δὲ εἰδικὴ ἢ ἐφηρμοσμένη Φιλοσοφία ἐξετάζει καὶ τὰς ἀρχὰς τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν. Οὕτω δὲ περιλαμβάνει οὐ μόνον πάντας τοὺς ἐπὶ μέρους φιλοσοφικοὺς κλάδους, τοὺς ἑκπαλαὶ ἀποτελοῦντας τὸν κύκλον τῶν εἰδικῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν ἢτοι τῆς λογικῆς, τῆς ψυχολογίας, τῆς ἠθικῆς, τῆς καλλολογίας, ἀλλὰ καὶ τὴν Φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου, τῆς πολιτείας, τῆς ἱστορίας, τῆς φύσεως, τῆς γλώσσης, τῆς θρησκείας καὶ τῆς κοινωνιολογίας. Ἐκ τῆς ἐπόψεως ταύτης πᾶσα ἐπιστήμη καὶ αὐτὰ τὰ μαθηματικὰ καὶ αἱ τέχναι ἔχουσι τὸ φιλοσοφικὸν αὐτῶν μέρος. Καὶ ἡ ἐφηρμοσμένη φιλοσοφία ἐξετάζουσα τὴν ἀρχὴν, τὴν οὐσίαν, τὸ περιεχόμενον, τὴν ἀξίαν, τὸν σκοπὸν τοῦ δικαίου ἢ τῆς πολιτείας ἢ τῆς θρησκείας κλπ. παρουσιάζεται ὡς Φιλοσοφία τοῦ δικαίου ἢ τῆς πολιτείας ἢ τῆς θρησκείας κλπ.

(18) Περὶ Πλάτωνος Φαῖδρον 278 καὶ Παρμενίδην 134.

3. Ἐντεῦθεν πρὶν ἢ ἐπιφανῆ ἢ Θεολογία, ἢ Φιλοσοφία ἐκλήθη ἐπιστήμη τῶν ἐπιστημῶν, διότι περιλαμβάνει μὲν ὀλόκληρον τὸ πεδῖον τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως συνηρθρωμένον εἰς ἓν σύνολον, ἀναζητεῖ δὲ τὸ ὄντως ὄν, ἐξ οὗ προήλθον τὰ ἐπὶ μέρους ὄντα, ἐνῶ τῶν λοιπῶν ἐπιστημῶν ὑποκείμενον ἐρεῦνης τυγχάνουσιν ὠρισμένοι κύκλοι τῶν ἐπὶ μέρους ὄντων, οἷον τῆς Φυσικῆς τὰ φυσικὰ φαινόμενα, τῆς Φυσικῆς ἱστορίας τὰ φυσικὰ ὄντα, τῆς Ἰατρικῆς τὰ φαινόμενα τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ κλπ. Ἐπὶ πλέον ἐνῶ αἱ ἄλλα ἐπιστήμαι ἀσχολοῦνται μὲ τὰ ἄμεσα καὶ προσεχῆ αἷτια, ἢ Φιλοσοφία ἀναζητεῖ τὸ πρῶτον καὶ ὑψιστον αἷτιον τοῦ παντός ἐπιγινώσκουσα οὕτω τὰ ὄντα οὐχὶ ἐκ τῶν ἐγγυτέρων, ἀλλ' ἐκ τῶν ἀπωτέρων, ἐκ τῶν ὑψίστων καὶ πρώτων αἷτιῶν ἢ ἀρχῶν. Ζητεῖται ἤδη τίς ἢ σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Φιλοσοφίαν.

4. Εἶπομεν ἤδη, ὅτι ἢ Θεολογία ὡς ἔχουσα τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς δεδομένον ἐκ θείας αὐθεντίας καὶ ὡς ἀποβλέπουσα εἰς πρακτικὸν σκοπὸν δύναται νὰ καταλεχθῆ καὶ μεταξὺ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Δέον ὅμως νὰ σημειωθῆ, ὅτι ἔχει χαρακτῆρα οὐσιωδῶς διάφορον τῶν λοιπῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ Νομικὴ, ἢ Ἰατρικὴ, αἱ Φυσικαὶ ἐπιστήμαι, ἢ Φιλολογία, ἢ Ἱστορία δύνανται καὶ αὐταὶ νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς θετικαὶ ἐπιστήμαι, διότι καὶ αὐταὶ ἔχουσιν ἔξωθεν ἐξ ἀνθρωπίνης αὐθεντίας ἢ ἱστορικῶς ἢ φυσικῶς δεδομένον τὸ ὑποκείμενον αὐτῶν. Ἀλλ' αἱ τελευταῖαι αὐταὶ ἐπιστήμαι, ἐφ' ὅσον τὸ ὑποκείμενον αὐτῶν δὲν εἶναι δεδομένον αὐταῖς ἐκ θείας αὐθεντίας, ἀλλὰ παρέχεται εἰς αὐτάς εἴτε ὑπὸ τῆς ἱστορικῆς εἴτε ὑπὸ τῆς φυσικῆς πραγματικότητος, ἔχουσι πᾶσαν ἐλευθερίαν νὰ ἐρευνῶσιν αὐτὸ καὶ διὰ τῶν νόμων, οἵτινες καθορίζουσι τὰ φαινόμενα τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου νὰ καθιστῶσι καταληπτὸν καὶ προσιτὸν τοῦτο εἰς τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν. Ἐντεῦθεν αἱ ἐπιστήμαι αὐταὶ δὲν ἔρχονται εἰς πραγματικὴν τινα καὶ ἀσυμβίβαστον σύγκρουσιν πρὸς τὴν Φιλοσοφίαν. Ἡ Φιλοσοφία διακρίνεται ἀπὸ τὰς θετικὰς ἐπιστήμας, διότι δημιουργεῖ αὐτὴ τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς διὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ καθαροῦ λόγου, προσλαμβάνει δὲ ἔξωθεν μόνον ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται σύμφωνα πρὸς τοὺς νόμους τῆς σκέψεως καὶ πρὸς τὴν λογικὴν, οὕτως ὥστε περιλαμβάνει ὡς ὀργανικὸν σύνολον ὀλόκληρον τὸ πεδῖον τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως συνηρθρωμένον εἰς ἓν σύνολον διὰ τῆς λογικῆς τοῦ πνεύματος. Αἱ θετικαὶ λοιπὸν ἐπιστήμαι, οὐ μόνον δὲν διάκεινται ἐχθρικῶς πρὸς τὴν Φιλοσοφίαν, ἀλλὰ μᾶλλον ἐξαρτῶνται ἐξ αὐτῆς, ἐφ' ὅσον ἐκ τοῦ ὀργανωμένου συστήματος τῆς γνώσεως τοῦ περιλαμβανομένου ἐν τῇ Φιλοσοφίᾳ ἀπορρέουσιν αἱ ἀρχαὶ καὶ αἱ ἰδέαι αἱ ἀνήκουσαι εἰς τὰ ἐπὶ μέρους πεδία, μὲ τὰ ὁποῖα αἱ ἐπιστήμαι αὐταὶ ἀσχολοῦνται. Εἰς τὰς λεπτομερειακὰς καὶ εἰδικὰς ἐρεῦνας τῶν αἱ ἐπιστήμαι αὐταὶ, δέον νὰ διακρατῶσι τὰς φιλοσοφικὰς ταύτας ἀρχὰς καὶ μεθόδους ὡς καθοδηγοὺς ἀστέρας, διὰ τῆς ἐφαρμογῆς δὲ τῶν ἀρχῶν τούτων καθίστανται αἱ ἐπιστήμαι αὐταὶ

ίκαναί νά λύωσι τά ἐπιστημονικά προβλήματα τά σχετιζόμενα πρὸς τὸ ἴδιον ἐκάστης ὑποκείμενον. "Ὅλαι δὲ αὐταί αἱ ἐπὶ μέρους ἐπιστήμαι, μόνον καθ' ὅσον τὰ προϊόντα αὐτῶν κρινόμενα ὑπὸ τῆς Φιλοσοφίας εὐρίσκονται ὡς ὄντως ἐπιστημονικά, δύνανται νά ἀξιώσωσι τὸ ὄνομα τῆς ἐπιστήμης ἐνώπιον τοῦ κριτηρίου τῆς Φιλοσοφίας. Ἡ Φιλοσοφία ἐξελέγχει τὴν μέθοδον, ἣν ἀκολουθοῦσι, καὶ τὰς προϋποθέσεις ἐξ ὧν ὀρμῶνται αἱ ἄλλαι ἐπιστήμαι καὶ ἀποφαίνεται ἂν αἱ προϋποθέσεις αὐταὶ δύνανται ὄντως νά ἰσχύωσιν ὡς γνώσεις. Δικαιοῦται δὲ νά πράξη τοῦτο ἡ Φιλοσοφία, διότι τὴν μέθοδον καὶ τὰς προϋποθέσεις αὐτῶν ἐκ τῆς Φιλοσοφίας δανείζονται αἱ ἐπιστήμαι αὐταί. Ἀρχικῶς εἰς τὴν Φιλοσοφίαν ἀνήκον αἱ ἐπιστήμαι αὐταὶ καὶ ἐκ τῆς Φιλοσοφίας ἀπεσπάσθησαν, ἀποτελέσασαι ἰδίαν ἐκάστη ἐπιστήμην, καὶ καταλιποῦσαι ὡς μόνον ὑποκείμενον τῆς Φιλοσοφίας τὴν Γνωσιολογίαν, τὴν Λογικὴν, τὴν Ψυχολογίαν καὶ τὴν Μεταφυσικὴν.

5. "Ἄλλως ὁμῶς ἔχει τὸ πρᾶγμα ὡς πρὸς τὴν Θεολογίαν, ἣτις οὐδέποτε ὑπῆρξε κυριολεκτικῶς μέρος τῆς Φιλοσοφίας, ἔχει δὲ τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς ἐκ θείας ἀθθεντίας, οὐχὶ ἀπλῶς ὡς τι ἱστορικῶς δεδομένον αὐτῇ, ἀλλ' ὡς ἱστορικῶς ἀποκεκαλυμμένον ἐκ Θεοῦ. Τὴν περὶ τοῦ ὄντως ὄντος γνώσιν αὐτῆς, τὴν περὶ τοῦ Παντός θεωρίαν, τὴν περὶ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, τὴν περὶ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ περὶ τῆς συστάσεως αὐτοῦ, τὴν περὶ τοῦ τελικοῦ αἰτίου τῶν πάντων γνώσιν καὶ πληροφορίαν αὐτῆς ἡ Θεολογία δὲν ἀποκτᾷ διὰ τῶν ἐκζητήσεων τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, ἀλλὰ προσλαμβάνει αὐτὴν ἐτοιμὴν καὶ πλήρη διὰ τῆς πίστεως πρὸς τὰς ἐκ θείας ἀποκαλύψεως ἀληθείας. Εἶναι λοιπὸν ἡ Θεολογία ὅλως ἀνεξάρτητος τῆς Φιλοσοφίας.

6. Ὁ Zöcker⁽¹⁹⁾ χαρακτηρίζων ὀρθῶς τὴν Φιλοσοφίαν καὶ τὴν Θεολογίαν ὡς καθολικὰς ἐπιστήμας, τὰς δὲ λοιπὰς ἐπιστήμας ὡς μερικὰς τοιαύτας ἐπεχείρησεν ἀρκούντως ἐπιτυχῶς νά παρουσιάσῃ τὰς σχέσεις τῶν δύο πρώτων πρὸς τὰς τελευταίας. Ἡ Θεολογία λόγῳ τῆς θεοκεντρικῆς ἀφετηρίας αὐτῆς δράττεται τῆς ὅλης τάξεως τῆς φυσικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς ἄνωθεν ἡ Φιλοσοφία λόγῳ τῆς ἀνθρωποκεντρικῆς ἀφετηρίας αὐτῆς δράττεται τοῦ παντός κάτωθεν. Ἡ Θεολογία συγκροτεῖ τὴν καθολικὴν περὶ Θεοῦ καὶ τοῦ κόσμου θεωρίαν αὐτῆς ὀρμωμένη ἐκ τῆς πίστεως εἰς τὴν ἄνωθεν ἀποκαλυφθεῖσαν ἀλήθειαν. Ἡ Φιλοσοφία οἰκοδομεῖ ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω, χρησιμοποιοῦσα δὲ τὰς δυνάμεις τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου καὶ ἀναλύουσα τὴν ἀνθρωπίνην συνείδησιν καταλήγει, ἀφοῦ διέλθῃ δι' ὅλων τῶν σφαιρῶν τῆς πραγματικῆς καὶ ἰδανικῆς γνώσεως, εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ ὡς τὴν ὑψίστην πασῶν τῶν ἰδεῶν. Πρὸς ἀποσάφησιν δὲ τῶν ἄνωτέρω ὁ Zöcker παρέχει τὸν ἀκόλουθον πίνακα:

---

(19) Handbuch der Theolog. Wissenschaften 8κδ. β (1884) σελ. 17. Παρὰ Rábiger ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 325.

(Θεός) Θεολογία

(Ὁ φυσικὸς κόσμος)
Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι.

Α' Θεωρητικά, Β' Πρακτικά
Μαθηματικὴ Ἰατρικὴ
Ἀστροφυσικὴ Γεωπονικὴ

Γεωφυσικὴ Τεχνικὰ
Χημεία Βιολογία
Ἱστορία Νομικὴ

(Ἡ πνευματικὴ ζωὴ)
Πνευματικαὶ καὶ ἱστορικαὶ ἐ-
πιστῆμαι.

Α' Θεωρητικά. Β' Πρακτικά
Φιλολογία. Πολιτικὴ Οἰκονομία

Ἐθνολογία
Γλωσσολογία.

(Ἄνθρωπος) Φιλοσοφία

Τὸ διάγραμμα τοῦτο ὀρθὸν κατὰ τὰς γενικὰς αὐτοῦ γραμμάς καὶ μόνον ἀπηρχαιωμένον ὡς πρὸς τὴν ἀπαρίθμησιν τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν, παρουσιάζει ἀρκούντως παραστατικῶς τὴν ὁδόν, ἣν ἀκολουθοῦσιν ἕκατέρω τῶν δύο καθολικῶν ἐπιστημῶν, ἥτοι ἡ Θεολογία καὶ ἡ Φιλοσοφία.

7. Καίπερ ὁμῶς διακεκριμένοι καὶ ἀνεξάρτητοι ἀλλήλων αἱ δύο αὗται ἐπιστῆμαι, δύνανται νὰ διατελῶσι εἰς ἀρμονικὰς πρὸς ἀλλήλας σχέσεις. Τοῦτο δέ, διότι αἱ ἐκ τοῦ καθαροῦ λόγου καὶ αἱ ἐκ τῆς θείας Ἀποκαλύψεως ἀλήθειαι ἀδύνατον εἶναι νὰ ἀντιφάσκωσι πρὸς ἀλλήλας, ἐφ' ὅσον καὶ τὸ ἀνθρώπινον λογικὸν καὶ ἡ ὑπερφυσικὴ ἀποκάλυψις εἰς τὸν Θεὸν ἔχουσι τὴν ἀρχὴν αὐτῶν, καὶ ὁ Θεὸς εἶναι ἡ ἀλήθεια, πάντα δὲ τὰ εἶδη τῆς ἀληθείας ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐκπηγάζουσι. Τὸ λεχθέν ἐν παλαιότεροις χρόνοις ὑπὸ τοῦ Δούνης Σκώτου, ὅτι τὸ φιλοσοφικῶς ἀληθές δύναται νὰ εἶναι θεολογικῶς ψευδές καὶ τάνάπαλιν, στηρίζεται ἐπὶ σαθρᾷ βάσει. Ἡ παρεξήγησις δ' αὕτη ἐδημιουργήθη ἐκ παραγνωρίσεως μὲν τῶν πραγματικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπινου λόγου, ὅστις οὐδέποτε παύει νὰ εἶναι πεπερασμένος, ἐκ πεπλανημένου δὲ χαρακτηρισμοῦ τῶν ὑπὲρ λόγον καὶ ὑπὲρ κατάληψιν ἀληθειῶν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως ὡς παρὰ λόγον καὶ ἀντιφασκουσῶν πρὸς τὸν ὀρθὸν ἀνθρώπινον λόγον. Ἀλλὰ τὸ ὑπὲρ λόγον δὲν ταυτίζεται πρὸς τὸ παρὰ λόγον. Ὅ,τι ὁ μικρὸς παῖς δὲν δύναται νὰ ἐννοήσῃ, δὲν ἔπεται, ὅτι εἶναι παράλογον, διότι ὅταν ὁ νοῦς τοῦ μικροῦ παιδὸς ὠριμάσῃ, θά εὕρῃ αὐτὸ λογικὸν καὶ προσιτὸν εἰς τὴν ὠριμον διάνοιαν αὐτοῦ. Τοῦτ' αὐτὸ ἰσχύει καὶ γενικώτερον ὡς πρὸς τὸν πεπερασμένον ἀνθρώπινον λόγον, ὁ ὁποῖος πάντοτε θά παραμένῃ ἀσθενῆς καὶ ἐγκεκλεισμένος ἐντὸς ὀρίων, οὐχὶ ἀπεριορίστων.

8. Ἡ ἀληθὴς λοιπὸν Φιλοσοφία, ἡ ἐπιγινώσκουσα τὰ ὅρια τοῦ πεπερασμένου ἀνθρώπινου λόγου, ἥτις τοῦ γνῶθι σαυτὸν ἐφικνουμένη δὲν διστάζει μετὰ τοῦ μεγίστου τῶν φιλοσόφων νὰ συνομολογήσῃ ὅτι «ἐν οἶδα, ὅτι οὐδὲν οἶδα», δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συγκρουσθῇ πρὸς τὴν Θεολογίαν, ἀλλ' ὅλως τὸναντίον καὶ σπουδαίας ὑ-

πηρεσίας δύναται νὰ προσφέρῃ εἰς αὐτήν. Αἱ ὑπηρεσίαι δ' αὐταὶ εἶναι τοῦτο μὲν εἰδολογικά, τοῦτο δὲ πραγματικά. Καὶ εἰδολογικά μὲν εἶναι αἱ ἐκ τῆς Φιλοσοφίας παρεχόμεναι εἰς τὴν Θεολογίαν ὠφέλεια, διότι ἡ Φιλοσοφία, διδάσκουσα τὸ λογικῶς διανοεῖσθαι καὶ μεθοδικῶς ἐρευνᾶν, ὑπηρετεῖ ἡμῖν εἰς ἐπιστημονικὴν τῆς Θεολογίας μόρφωσιν καὶ συστηματικὴν ἀνάπτυξιν καὶ διάρθρωσιν τῶν ἐν τῇ Γραφῇ ὑπὸ μορφήν συνεπτυγμένην ἐγκατεσπαρμένων ἐδῶ καὶ ἐκεῖ θεῶν ἀληθειῶν. Πραγματικὴ δὲ εἶναι ἡ ἐκ τῆς Φιλοσοφίας προσποριζομένη εἰς τὴν Θεολογίαν ὠφέλεια, ἐφ' ὅσον περιορίζεται εἰς τὸν ἴδιον αὐτῆς κύκλον, τὸν περιλαμβάνοντα τὰς διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου συλλαμβανόμενας ἀληθείας τῆς φυσικῆς ἀποκαλύψεως καὶ δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὸν εὐρύτερον κύκλον τὸν περιλαμβάνοντα καὶ τὰς ὑπερκειμένας τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου μυστηριώδεις ἀληθείας τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, οἷαι αἱ περὶ Τριάδος, ἐνανθρωπήσεως κλπ. ἀλήθειαι, τὰς ὁποίας προσλαμβάνει ὁ ἀνθρώπινος λόγος διὰ μόνον τῆς πίστεως.

9. Οὕτως ἡ Φιλοσοφία, ἐφ' ὅσον ἀποδεικνύει ὅτι ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ φαινόμενον καθολικὸν ἔχον τὴν αἰτίαν αὐτοῦ εἰς αὐτὴν τὴν ἐνδοτέραν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, παρέχει τὴν μαρτυρίαν αὐτῆς περὶ τῆς πραγματικότητος ζῶντος ἐν τῇ Θεολογίᾳ στοιχείου, ἀποτελοῦντος τὴν προϋπόθεσιν τῆς ὑπάρξεως τῆς Θεολογίας. Ἄλλ' ἐὰν φιλοσόφημά τι ἐκλάσθῃ τὴν θρησκείαν ὡς πλάνην τινὰ καὶ φαντασιοπληξίαν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, καὶ τὸν Χριστιανισμὸν ὡς ἀπηρχαιωμένην τινὰ θεωρίαν περὶ τοῦ κόσμου, κατ' ἀνάγκην ἀνακύπτει σύγκρουσις μεταξὺ Θεολογίας καὶ τοῦ φιλοσοφήματος τούτου. Δεδομένου ὅμως, ὅτι ἡ Φιλοσοφία ἀπὸ τοῦ Ἐγέλου καὶ ἐντεῦθεν ἐξήρθη ὑπὲρ τὰς περὶ θρησκείας ἐπιπολαίας παλαιότερας ἐκδοχάς, ἀνεγνώρισε δὲ τὴν θρησκείαν ὡς ζῶσαν δύναμιν, ἐδημιουργήθη Φιλοσοφία τῆς θρησκείας τείνουσα ν' ἀποδείξῃ τὴν πραγματικὴν καὶ ἀληθῆ φύσιν τῆς θρησκείας δι' ἱστορικῆς καὶ θεωρητικῆς ἐρεύνης. Τοιαύτη Φιλοσοφία τῆς θρησκείας εὐρίσκεται εἰς στενὴν καὶ ζωτικὴν σχέσιν πρὸς τὴν Θεολογίαν, τὰ πορίσματα δ' αὐτῆς πρέπει νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψει ἡ Θεολογία. Ἐὰν ὅμως ἐκ διαφόρων διευθύνσεων ἐκδηλοῦται ἡ ἐπιθυμία, ὅπως ἡ Θεολογία ὡς κενωρισμένη ἐπιστήμη καταλυθῇ καὶ συγχωνευθῇ πρὸς τὴν Φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας, ὑποκαθιστώσασιν αὐτὴν καὶ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, τότε κατὰ τῶν ἀξιώσεων τούτων ἡ Θεολογία ὀφείλει νὰ ἀντιτάξῃ τὰς ἐντόνους διαμαρτυρίας της. Διότι ἡ Θεολογία, ὡς εἵπομεν ἤδη, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἐνασχολεῖται μὲ εὐρύτερον πεδῖον γνώσεως, ὅπερ περιλαμβάνει καὶ τὰς ὑπὲρ λόγον ἀληθείας τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως, εἶναι καὶ ἐπιστήμη θετικὴ συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸν σκοπὸν αὐτῆς, ἰσταμένη εἰς σχέσιν στενὴν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, πρὸς τὴν ὁποίαν προσφέρει καὶ ὑπηρεσίας πρακτικάς, ἐνῶ ἡ Φιλοσοφία ἐξετάζει τὸ φαινόμενον τῆς θρησκείας γενικῶς

χωρίς να περιορίζεται εις τὸν Χριστιανισμόν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ χωρίς να ἔρχεται εις σχέσιν πρὸς οἰονδήποτε ὄργανον, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ καθίστατο εις αὐτὴν δυνατὸν τὴν περὶ θρησκείας θεωρίαν της νὰ μεταφέρῃ εις τὴν πρακτικὴν ζωὴν.

10. Ὡσαύτως ἐὰν ἡ Φιλοσοφία διὰ τῶν ἐλευθέρων ἐρευνῶν αὐτῆς κατέληγεν εις καθολικὸν συμπέρασμα, ὅτι δέον ν' ἀποκηρυχθῇ ἡ θρησκεία, ἢ τοῦλάχιστον νέα τις θρησκεία δέον ν' ἀντικαταστήσῃ τὸν Χριστιανισμόν, τότε τὸ καθῆκον τῆς Θεολογίας εἶναι νὰ ὀρθωθῇ ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ νὰ ὑπενθυμίσῃ εις τὴν Φιλοσοφίαν, ὅτι δύναται μὲν νὰ δημιουργήσῃ θεωρίαν περὶ θρησκείας, οὐχὶ ὅμως καὶ θρησκείαν, ὅτι δύναται νὰ συστήσῃ φιλοσοφικὴν σχολὴν, οὐχὶ ὅμως καὶ θρησκευτικὴν κοινωνίαν. Ἐὰν ὅμως ἐξ ἄλλου ἡ Φιλοσοφία συμφωνῇ μετὰ τῆς Θεολογίας ἐν τῇ ἀναγνωρίσει τῆς θρησκείας καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, τότε ἡ Θεολογία θὰ δεχθῇ τὴν φιλοσοφικὴν μαρτυρίαν ὡς τὴν ὑψίστην ἐπιβεβαίωσιν τοῦ πρακτικοῦ της προγράμματος καὶ θὰ ζητήσῃ νὰ πορισθῇ ἐκ τῆς Φιλοσοφίας τὴν μεγίστην δυνατὴν ἐκμετάλλευσιν. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ Θεολογία ἐκμεταλλευσμένη τὰ πορίσματα ὑγιоῦς Φιλοσοφίας, δὲν πρέπει νὰ λησμονῇ καὶ τὸν πρακτικὸν αὐτῆς σκοπὸν, τὸν ἀναφερόμενον εις τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας καὶ εις τὸν Χριστιανισμόν οὐχὶ μόνον ὡς θεωρίαν, ἀλλὰ καὶ ὡς δύναμιν ζωῆς εις σωτηρίαν παντὶ τῷ πιστεύοντι. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ Θεολογία δὲν ἀποτελεῖ μόνον πρακτικὴν ἐπιστήμην, ἀλλὰ καὶ ἐξετάζει τὸν Χριστιανισμόν καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸ πλάτος καὶ βάθος διὰ τῶν αὐτῶν μεθόδων καὶ ἀρχῶν, τὰς ὁποίας χρησιμοποιεῖ καὶ ἡ Φιλοσοφία, εἶναι ὑποχρεωμένη καὶ ἡ Φιλοσοφία, ὅταν ἀσχολῆται ἐπὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας, νὰ ἐξετάζῃ τὸ θέμα αὐτῆς τοῦτο δι' εἰδικῆς θεολογικῆς ἐρεύνης, νὰ μὴ παραθεωρῇ δὲ καὶ τὰς κεντρικὰς γραμμάς τῆς χριστιανικῆς κοσμοθεωρίας, διότι ἄλλως εἶναι ἐκτεθειμένη εις τὸν βέβαιον κίνδυνον νὰ ἐκτραπῇ εις πλάνας, ἀπομακρυνούσας αὐτὴν τῆς ἀληθείας. Πόσον δὲ ὁ ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς κοσμοθεωρίας παρεχόμενος εις τοὺς φιλοσοφοῦντας μίτος πρὸς καθοδήγησιν αὐτῶν ἐν τῇ πρὸς ἐξεύρεσιν τῆς ἀληθείας ὁδῷ αὐτῶν καθίσταται ἐν αὐταῖς φωτεινότητος λύχνος, καταφαίνεται, ἐὰν λάθῃ τις ὑπ' ὄψει, ὅτι ὁ μικρὸς παῖς, ὁ ἐκδιδασκόμενος ὑπὸ τῆς στοιχειώδους χριστιανικῆς κατηχήσεως τὰς θεμελιώδεις ἀληθείας τῆς πίστεως, γνωρίζει πολὺ περισσότερα περὶ τῶν ἀπασχολησάντων τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν προβλημάτων παρ' ὅσα ἐγνώρισαν οἱ μεγάλοι τῆς ἀρχαιότητος φιλόσοφοι, οἱ Πυθαγόρας, Σωκράτης, Πλάτων, Ἀριστοτέλης, οἱ κλείσαντες τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα. Τὴν διαφορὰν τὴν ὑπάρχουσαν μετὰ Φιλοσοφίας καὶ Θεολογίας ἀριστα καταδεικνύει καὶ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς λέγων ἐν Στρωματέων βιβλ. Α' (20)· «χωρίζεται ἡ ἑλληνικὴ ἀλήθεια τῆς καθ' ἡμᾶς καὶ μεγέ-

(20) Κεφ. 20 Βεπ 7, 275.

θει γνώσεως καὶ ἀποδείξει κυριωτέρα καὶ θεία δυνάμει καὶ τοῖς ὁμοίοις». Τὰς δ' ἐκ τῆς Φιλοσοφίας ὠφελείας ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν αὐτάρκειαν τῆς Θεολογίας καθορίζει ἀλλαχοῦ ὡς ἑξῆς: «Αὐτοτελής μὲν καὶ ἀπροσδεῆς ἢ κατὰ τὸν Σωτῆρα διδασκαλία, δύναμις οὖσα καὶ σοφία τοῦ Θεοῦ, προσιούσα δὲ φιλοσοφία ἢ Ἑλληνική, οὐ δυνατωτέραν ποιεῖ τὴν ἀλήθειαν, ἀλλ' ἀδύνατον παρέχουσα τὴν κατ' αὐτῆς σοφιστικὴν ἐπιχείρησιν καὶ διακρουομένη τὰς δολεράς κατὰ τῆς ἀληθείας ἐπιβουλὰς, φραγμὸς οἰκείος εὔρηται καὶ θριγγμὸς εἶναι τοῦ ἀμπελῶνος»⁽²¹⁾.

11. Συμπεραίνοντες, λέγομεν, ὅτι αἱ ἄλλαι μὲν ἐπιστῆμαι οὐδὲν ἴσως ἔχουσι ν' ἀντιτάξωσι κατὰ τῆς κυριαρχίας τῆς Φιλοσοφίας, δύνανται δὲ καὶ ἐν πολλοῖς ὀφείλουσι νὰ παραδεχθῶσι τὰς συμβουλὰς αὐτῆς καὶ ν' ἀκολουθήσωσιν αὐτάς. Ἡ Θεολογία ὅμως δὲν ἀναμένει τὴν ἐκ τῆς Φιλοσοφίας τελεσίδικον ἀπόφασιν περὶ τῶν ἐξαγομῆνων αὐτῆς. Ἀντλοῦσα τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ἐκ τῆς ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ἣτις εἶναι ἀλάθητος, ἔχει λελυμένα τὰ προβλήματα τὰ περὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς φύσεως αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ περὶ τελικοῦ σκοποῦ τοῦ κόσμου, περὶ ᾧ καταγίνεται διὰ τῆς χρήσεως τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἢ Φιλοσοφία, ἐρευνᾷ δὲ τὴν χριστιανικὴν πίστιν οὐ μόνον ὡς κοσμοθεωρίαν, ἀλλὰ μάλιστα καὶ κυρίως ὡς ζωὴν. Ἀποτεινομένη δὲ πρὸ παντός εἰς τὴν βούλησιν καὶ τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου ζητεῖ νὰ θεραπεύσῃ τὰς πνευματικὰς ἀνάγκας αὐτοῦ. Δὲν σκοπεῖ ἡ Θεολογία νὰ περιγράψῃ τὸν κόσμον καὶ τὰς μερικὰς αὐτοῦ αἰτίας, ἀφίνουσα τὸ πεδῖον τοῦτο εἰς τὰς λοιπὰς ἐπιστῆμας. Ζητεῖ νὰ δείξῃ τὴν σχέσιν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον καὶ νὰ ἐξυψώσῃ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς πεπερασμένης σφαίρας τοῦ αἰσθητοῦ εἰς τὴν ἀϊδιότητα τοῦ ὑπὲρ αἰσθησῖν κόσμου, δεικνύουσα εἰς αὐτὸν ὅτι τὸ πολίτευμα αὐτοῦ ἐν οὐρανοῖς ὑπάρχει. Τὸ ἰδεῶδες πάσης ἐπιστήμης, καθὼς καὶ τῆς Φιλοσοφίας, ὄν ἀνθρωποκεντρικὸν καὶ ἀποσκοποῦν εἰς τὸν ἄνθρωπον κατὰ τὴν ἐν τῷ κόσμῳ φυσικὴν ζωὴν, περιορίζεται μόνον ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ. Τούναντίον τὸ ἰδεῶδες τῆς θρησκείας καὶ τῆς Θεολογίας ὡς ἐπιστήμης τῆς τελειοτάτης θρησκείας ἄρχεται μὲν ἐντεῦθεν, ἐκτείνεται δὲ καὶ πραγματοποιεῖται πέραν τοῦ κόσμου, ἐν τῇ μενούσῃ καὶ τῇ τοῦς θεμελίου ἐχούσῃ πόλει ἧς τεχνίτης καὶ δημιουργὸς ὁ Θεός.

---

(21) Αὐτοϋ. 275 - 276.

ΜΕΡΟΣ ΕΙΔΙΚΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

ΕΞΗΓΗΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Προθεωρία τῆς Ἐξηγητικῆς Θεολογίας.

1. Ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία ἥτις ἀποτελεῖ τὴν ὁμολογίαν μὲν τῆς Ἐκκλησίας, τὸ ὑποκείμενον δὲ τῆς Θεολογίας, ἐδόθη εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν Θεολογίαν ἐν τῇ διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ θείᾳ Ἀποκαλύψει. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐνεφανίσθη ἐν μέσῳ τοῦ λαοῦ του ὡς ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Θεοῦ, διὰ τοῦ ὁποῦ νέα θρησκευτικὴ ζωὴ ἐθεμελιώθη μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, εὐθύς δὲ ὡς κατέστησε γνωστὸν εἰς τὸ περιβάλλον αὐτοῦ διὰ τοῦ λόγου του καὶ τοῦ τελείου βίου του τὸ ἐν αὐτῷ πλήρωμα τῆς θείας ζωῆς, ἡ προσωπικότης Του ἤρχισε νὰ ἀσκῆ ἰσχυρὰν καὶ μοναδικὴν ἐπίδρασιν εἰς τὸν κύκλον τῶν πιστῶν ἀκολούθων καὶ μαθητῶν αὐτοῦ, τῶν διὰ τῆς πίστεως προσοικειωθέντων αὐτὸν καὶ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ. Θέμενος δὲ τὰ αἰώνια θεμέλια τῆς Ἐκκλησίας αὐτοῦ ἀπετέλεσεν αὐτὸς τὴν κεφαλὴν αὐτῆς, οἱ δὲ πρῶτοι μαθηταὶ του τὴν πρώτην Ἐκκλησίαν. Τὰ πρῶτα ταῦτα μέλη τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τὴν εἰς οὐρανοὺς ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου ἐξουσιοδοτηθέντα ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἐμφορούμενα ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐπεδόθησαν εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ εἰς ὅσον τὸ δυνατὸν εὐρυτέρους κύκλους. Ἀπὸ τῆς Ἰουδαίας, ἥτις ὑπῆρξεν ἡ κοιτίς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐξηπλώθη ἡ νέα θρησκεία ἀνὰ σύμπαντα τὸν τότε γνωστὸν κόσμον, ἀπετέλεσθησαν δὲ βαθμηδὸν καὶ ἐν βραχεῖ χρόνῳ διαστήματι πολυπληθεῖς ἐκκλησῖαι ἐκ πιστῶν ἐξ Ἰουδαίων καὶ ἐξ ἐθνικῶν προερχομένων, τὰς ὁποίας συνέδεε πρὸς ἀλλήλας εἰς ἓν πνευματικὸν σῶμα ἡ ἐνότης τῆς πίστεως καὶ ἡ κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἡ διάδοσις τῆς νέας θρησκείας ἐγένετο διὰ τοῦ προφορικοῦ κηρύγματος τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν πρώτων μαθητῶν. Καθ' ὅσον ὅμως ἡ νέα ἐν Χριστῷ κοινωνία ἐπεξετείνετο εὐρύτερον, κατέστη ἀναγκαῖον, ἵνα οἱ λόγοι καὶ τὰ ἔργα τοῦ Σωτῆρος καταγραφῶσι καὶ εἰς συγγραφὰς εἰδικὰς, διὰ τῶν ὁποίων ἡ περὶ Χριστοῦ ἀλήθεια θὰ διεδίδετο μὲν καὶ εἰς μέρη, ὅπου ἡ διὰ ζώσης διδασκαλία τῶν πρώτων κηρύκων δὲν εἶχε φθάσει, θὰ ἐστηρίζοντο δὲ καὶ αἱ Ἐκκλησῖαι, τὰς ὁποίας αὐτοπροσώπως εἶχον ἰδρύσει οὗτοι, δι'

ἐπιστολῶν αὐτῶν ὑπομιμησκουσῶν αὐταῖς τὰς κεντρικὰς καὶ θεμελιώδεις γραμμάς τοῦ προφορικοῦ τῶν κηρύγματος. Οὕτω βαθμηδὸν ἐγεννήθησαν αἱ συγγραφαί, αἵτινες ἐγκαίρως εἰς ἓν ὄλον συλλεγεῖσθαι ἀπετέλεσαν τὸν κανόνα τῆς Κ. Διαθήκης. Τὰ ἱερά ταῦτα συγγράμματα, τὰ εἰς τὴν ἰδρυμένην ἤδη Ἐκκλησίαν παραδοθέντα καὶ ἔχουσαν ἤδη ἀρκούντως μεμορφωμένην συνείδησιν πίστεως ἐκ τῆς προφορικῆς παραδόσεως τῶν ἀποστόλων, ἀπετέλεσαν μετὰ τῆς ἀγράφου ταύτης παραδόσεως τῶν ἀποστόλων τὰς ἰσοκύρους πηγὰς καὶ τὸν θεόπνευστον κανόνα τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τοῦ χριστιανικοῦ βίου.

2. Ἄλλ' ὁ αὐτὸς Θεὸς ὁ ἐπ' ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν λαλήσας καὶ ἀποκαλύψας ἑαυτὸν εἰς ἡμᾶς διὰ τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ, παλαιότερον διέτελει εἰς εἰδικὴν σχέσιν πρὸς τὸν λαὸν ἐκεῖνον, ἐξ οὗ προῆλθε τὸ κατὰ σάρκα καὶ ἐν μέσῳ τοῦ ὁποῦ ἐγεννήθη ὁ Χριστός. Ἐξ ὧν τῶν λαῶν ὁ Θεὸς ἐξέλεξε τὸ Ἰουδαϊκὸν ἔθνος ὡς λαὸν περιούσιον αὐτοῦ, μεθ' οὗ συνῆψε διαθήκην καὶ κατέστησε φορέα καὶ κληρονόμον τῶν ἐξαιρέτων ἐπαγγελιῶν του. Αἱ ἀποκαλύψεις, αἵτινες ἐγένοντο ἐξ ἀρχῆς καὶ κατὰ διαφόρους ἐποχὰς εἰς τὸν λαὸν τοῦτον διὰ τῶν πατριαρχῶν, τοῦ Μωϋσέως καὶ τῶν κατὰ καιροὺς προφητῶν, κατεγράφησαν εἰς βιβλία, τὰ ὁποῖα οἱ θεόπνευστοι συγγραφεῖς αὐτῶν παρέδωκαν εἰς τὴν Ἰουδαϊκὴν συναγωγὴν ὡς βιβλία ἅγια κληροδοτηθέντα αὐτῇ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Καὶ τὰ βιβλία ταῦτα ἐπισυναχθέντα εἰς ἓν ἀπετέλεσαν τὸν κανόνα τῆς Π. Διαθήκης. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ πρώτη Ἐκκλησία ἐγεννήθη ἐν μέσῳ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, δὲν εἶχε δὲ εἰσέτι ἀρχίσει ἡ συγγραφή τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης φυσικὸν ἦτο, τὰ θεόπνευστα ταῦτα βιβλία τῆς Π. Διαθήκης ν' ἀποτελέσωσι τὸν πρῶτον καὶ παλαιότερον ἱερὸν κώδικα, τὸν ὁποῖον πρὸς οἰκοδομὴν ἑαυτῆς ἔθεσεν εἰς χρῆσιν ἡ πρώτη Ἐκκλησία. Τοσοῦτῳ δὲ μᾶλλον, ὅσον μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Χριστοῦ ἡ Π. Διαθήκη κατενόηθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τὸ ἀληθινὸν φῶς τῆς χριστιανικῆς γνώσεως ὡς ἡ μεγάλη προφητεία ἡ ἀφορῶσα εἰς τὸν Χριστόν, ὡς ἡ παλαιὰ διαθήκη ἡ καταλήξασα εἰς τὴν καινὴν τοιαύτην. Ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία μετ' ἀκριθεῖ ἔρευναν καὶ ἐξέτασιν κατέληξε νὰ καθορίσῃ, ποῖα ἔτι τῶν φερομένων βιβλίων τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης εἶναι πράγματι θεόπνευστα καὶ ἔχουσι προφητικὴν καὶ ἀποστολικὴν προέλευσιν, συμπεριλαβοῦσα δὲ ἐν τῷ κανόνι τῆς Π. Διαθήκης καὶ τὰ λεγόμενα δευτεροκανονικά, ἀπέκλεισε τοῦ κανόνος τῆς Κ. Διαθήκης τὰ ἐπ' ὀνόματι ἀποστόλων καὶ ἀποστολικῶν ἀνδρῶν φερόμενα ψευδεπίγραφα καὶ ἀπόκρυφα, καθὼς καὶ ἄλλα τινὰ ἔργα, προερχόμενα ἐκ τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων (οἷα ὁ Ποιμὴν τοῦ Ἑρμῆ, ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Βαρνάβα κλπ.) καὶ ἄτινα ἐν τισιν ἐπὶ μέρους ἐκκλησίαις εἶχον τεθῆ καὶ εἰς λειτουργικὴν χρῆσιν. Ἡ ἐπίσημος ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀναγνώρισις τοῦ καταλόγου τῶν βιβλίων τῶν ἀποτελούντων τοὺς κανόνας τῆς

Π. καὶ Κ. Διαθήκης ἐγένετο ἐν μὲν τῇ Ἀνατολῇ κυρίως ὑπὸ τῆς ἐν Λαοδικείᾳ ἐν ἔτει 363 συνελθούσης συνόδου, ἐν δὲ τῇ Δυτικῇ Ἐκκλησίᾳ ὑπὸ τῶν ἐν Ἰππῶνι κατὰ τὸ ἔτος 393 καὶ Καρθαγένῃ ἐν ἔτει 397 συνελθουσῶν συνόδων, οὕτω δὲ αἱ δύο Διαθήκαι ἀνεγνωρίσθησαν ὑπὸ συμπάσης τῆς Ἐκκλησίας ὡς περιέχουσαι τὴν μίαν προοδευτικῶς γενομένην θείαν Ἀποκάλυψιν καὶ ὡς ὁ ἱερός κανὼν τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τοῦ χριστιανικοῦ βίου, τῶν Λουθηρανικῶν καὶ μετερρυθμισμένων ἐκκλησιῶν θεμένων ἐν δευτέρᾳ μοίρᾳ τὰ λεγόμενα δευτεροκανονικά βιβλία τῆς Π. Διαθήκης, ἅτινα χαρακτηρισθέντα ὑπ' αὐτῶν ὡς ἀπόκρυφα, ἐθεωρήθησαν ὡς ἔχοντα ἀξίαν τινὰ πρὸς ἰδιωτικὴν μόνον χρῆσιν.

3. Τὰ βιβλία ταῦτα τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης ἀποτελοῦσι τὸ κύριον ὑποκείμενον τῆς Ἐξηγητικῆς Θεολογίας. Ἔργον δὲ τῆς Ἐξηγητικῆς Θεολογίας τυγχάνει οὐχὶ ἀπλῶς τὸ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν Ἁγίαν Γραφήν, ἀλλ' ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἐρμηνείαν ταύτην νὰ προβάλλῃ τὸν Χριστιανισμὸν κατὰ τὴν ἱστορικὴν αὐτοῦ πρωτοτυπίαν καὶ καθαρότητα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν θεοπνεύστων τούτων συγγραφοῦν, μὲ τὰς ὁποίας ἡ Ἐξηγητικὴ Θεολογία ἀσχολεῖται, καὶ αἵτινες ἀποτελοῦσι τὰς πηγὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Χωρὶς νὰ διαμφισθητῇ ἡ Ἐξηγητικὴ Θεολογία τὴν μεγάλην σημασίαν, ἣν ἔχουσι διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τὰ βιβλία τῶν δύο κανόνων τῆς Γραφῆς καὶ μὴ παραγνωρίζουσα, ὅτι ἰδίᾳ εἰς τὰ λεγόμενα ἐκφαντορικὰ χωρία τῆς Βίβλου τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸ δόγμα δέον νὰ ἔχη ὡς ὁδηγὸν ἐν ταῖς περὶ τὴν Βίβλον ἐκζητήσεσιν αὐτῆς τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ζῶσαν ἀποστολικὴν παράδοσιν, ἀντιμετωπίζει τὰς συγγραφὰς ταύτας καὶ ὡς φιλολογικὰ βιβλία καὶ προϊόντα, τῇ βοήθειᾳ τῶν ὁποίων ζητεῖ νὰ λύσῃ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἱστορικὰ προβλήματα, καὶ νὰ παράσῃ τὴν ἀληθῆ ἐκδοχὴν περὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν πρώτων κηρύκων αὐτοῦ ἀνόθευτον διατύπωσίν του καὶ πρωτοτυπίαν του. Οὕτως, ὅταν συναντᾷ τὸν Χριστιανισμὸν ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ ὡς πρωτότυπον θρησκευτικὴν ζωὴν καὶ συνείδησιν, ἐμφανισθεῖσαν μεταξὺ ὠρισμένου λαοῦ, ἐξετάζει τὴν ὅλην ἀνάπτυξιν τοῦ λαοῦ τούτου, ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς ὁποίας δύναται ἢ νέα αὐτῇ ζωὴ νὰ κατανοηθῇ ὀρθότερον. Ἐκ τῆς ἱστορικῆς ταύτης ἐπόψεως ἡ Παλαιὰ Διαθήκη εὐρίσκειται ἐν στενῷ συνδέσμῳ πρὸς τὴν Καινὴν Διαθήκην. Καὶ αὐτὰ δὲ τὰ δευτεροκανονικά, καθὼς καὶ τὰ Ἀπόκρυφα ἔχουσι μεγίστην ἱστορικὴν σημασίαν διὰ τὴν Ἐξηγητικὴν Θεολογίαν. Ἀποτελοῦσι ταῦτα ἀξιόλογον βοήθημα πρὸς καλυτέραν κατανοήσιν τῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἐνίοτε δὲ καὶ συμπληροῦσι σπουδαῖα κενὰ ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐξελίξει καὶ συχνάκις προάγουσιν ἱστορικὰς συμπτώσεις καὶ ἐνδείξεις, αἵτινες δὲν ἐξάγονται οὐδ' ἀπαντῶσιν εἰς τὰς κανονικὰς Γραφὰς, ἢ τοῦλάχιστον συντελοῦσιν εἰς τὴν ἐπιβεβαίωσιν τῆς μεγάλης ἀξίας τῶν κανονικῶν συγγραφοῦν. Οὐ-

τως εὐρύς ὀρίζων διανοίγεται πρὸ τῆς Ἐξηγητικῆς Θεολογίας. Τὸ ὑποκείμενον, περὶ ὃ δέον νὰ ἀσχοληθῇ αὕτη, ἐκτείνεται εἰς τὴν ἐθνικὴν γραμματείαν τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, ἥτις ἀρχίσασα ἀπὸ τὴν παλαιολογικὴν περίοδον αὐτοῦ συνεπληρώθη κατὰ τὸν πρῶτον χριστιανικὸν αἰῶνα. Ἴνα δὲ ἐπιτυχῶς διεξαγάγῃ τὸ ἔργον αὐτῆς ἡ Ἐξηγητικὴ Θεολογία, δέον νὰ κατανοήσῃ ὀρθῶς τὴν ὀλην ἱστορικὴν ζωὴν τοῦ λαοῦ τούτου, καὶ δὴ οὐχὶ ἀσχέτως πρὸς τὸν πολιτισμὸν τῶν ἄλλων σημιτικῶν ἔθνῶν, καθὼς καὶ τὴν σημασίαν τῆς θρησκείας αὐτοῦ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν γενικὴν θρησκευτικὴν ἐξέλιξιν. Οὕτως ἡ Ἐξηγητικὴ Θεολογία ἔχει ὡς προὑποθέσεις αὐτῆς τὴν καθόλου σημιτικὴν γραμματείαν ἐξ ἑνὸς καὶ τὴν καθόλου ἱστορίαν τῶν θρησκευμάτων, τὴν ἄλλως θρησκευσιολογίαν καλουμένην. Ἡ σημιτικὴ δὲ γραμματεία ὡς ἀνεξάρτητος σπουδὴ κεχωρισμένη τῆς Θεολογίας ἔχει ὡς ὑποκείμενον αὐτῆς τὰς ἀρχαίας μορφὰς τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς παιδείας τῶν σημιτικῶν λαῶν μὲ τὰς διαφόρους γλώσσας αὐτῶν. Ὡς ἐκ τούτου ἡ Ἐξηγητικὴ Θεολογία δέον νὰ χρησιμοποιοῖ τὰ γλωσσικὰ καὶ ἔθνογραφικὰ, ἱστορικὰ καὶ ἱστοριοπολιτιστικὰ πορίσματα, εἰς τὰ ὀποῖα καταλήγει ἡ σημιτικὴ φιλολογία, καθὼς καὶ τὰ πορίσματα, ἅτινα φέρει εἰς φῶς ἡ γενικὴ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων.

4. Ὡς πρὸς δὲ τὴν σημασίαν τοῦ ἔργου τῆς Ἐξηγητικῆς Θεολογίας διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, ἀρκεῖ νὰ λάθῃ τις ὑπ' ὄψει ὅτι τὰ συγγράμματα τῶν κανόνων τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης καὶ περὶ ἧς ἡ Θεολογία αὕτη ἀσχολεῖται, ἔχουσι διὰ τὴν ἐκκλησίαν οὐ μόνον ἱστορικὴν ἀλλὰ καὶ εἰς ὕψιστον βαθμὸν πρακτικὴν ἀξίαν, Ἴνα κατανοήσῃ ταύτην. Τὰ βιβλία ταῦτα ἀποτελοῦσι μετὰ τῆς Ἀποστολικῆς παραδόσεως τὴν πηγὴν τῆς Ἀποκαλύψεως, τὸ θεμέλιον τῆς χριστιανικῆς οἰκοδομῆς καὶ τῆς πνευματικῆς ἐν γένει ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ αὐτῆς τῆς Θεολογίας. Οὐ μόνον δὲ θεωρητικῶς ὑποβοηθεῖ τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλὰ καὶ ἡ οἰκοδομὴ τῶν ἐπὶ μέρους πιστῶν προάγεται διὰ τῆς Ἐξηγητικῆς Θεολογίας, ἐφ' ὅσον αὕτη παρέχει εἰς αὐτοὺς μεταφράσεις καὶ ἐρμηνείας ἀποσαφούς τὸ κείμενον αὐτῆς, καταρτίζει δὲ καὶ τὸν κλῆρον πρὸς κατανόησιν τῆς Βίβλου, ὥστε νὰ εἶναι εἰς θέσιν οὗτος νὰ κηρύττῃ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά.

5. Κατὰ τὰ ἀνωτέρω εἰρημένα, ἡ Ἐξηγητικὴ Θεολογία περιλαμβάνει πᾶν μάθημα, ὀπερ συντελεῖ πρὸς ὀρθὴν κατανόησιν καὶ ἐρμηνείαν τῶν βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης καὶ τῆς Κ. Διαθήκης. Ἡ Ἰερά δὲ Ἐρμηνευτικὴ ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιον αὐτῆς, ἅτε καθορίζουσα τὰς ἀρχάς, καθ' ἧς ὀ Ἐξηγητῆς τῆς Βίβλου δέον νὰ χωρῇ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν συγγραμμάτων, περὶ ἧς διατρίβει, πρὸς ὀρθὴν καὶ ἱστορικὴν κατανόησιν αὐτῶν καὶ ἐπιτυχῇ ἀπόδοσιν τῆς ἐννοίας τούτων. Πρὸς τὴν Ἐρμηνευτικὴν συνδέεται κατὰ λόγον θεωρίας καὶ πράξεως ἡ Ἐξηγητικὴ, ἥτις ἀποτελεῖ αὐτὴν

ταύτην τὴν πράξιν ἢ τὸ ἔργον τοῦ ἐρμηνεύειν. Ἡ Ἐξηγητικὴ ὡς μάθημα τοῦ ἐξηγητικοῦ κλάδου ἔπεται τῶν λοιπῶν μαθημάτων, ἀ-
 τινα ἀποτελοῦσι βοηθήματα πρὸς ἐπιτυχῆ ἐξήγησιν ἢ ἐρμηνείαν
 τῶν Γραφῶν. Λόγῳ ὁμῶς τοῦ στενοῦ συνδέσμου αὐτῆς πρὸς τὴν
 Ἐρμηνευτικὴν, θὰ ἐξετάσωμεν αὐτὸ ἐν συνεχείᾳ πρὸς αὐτήν. Πρὸς
 ὀρθὴν κατανόησιν καὶ ἐξήγησιν τοῦ κειμένου τῆς Βίβλου ἐπιθυ-
 μητὸν εἶναι, ἵνα ὁ ἐρμηνευτὴς διατελῇ οἰκειῶς πρὸς τὰς ξένας
 γλώσσας, εἰς ἃς συνεγράφησαν τὰ βιβλία τοῦ κανόνος τῆς Βί-
 βλου, καθὼς καὶ τὰ ἔχοντα πρὸς αὐτὸ σχέσιν μνημονευθέντα βι-
 βλία. Ἐντεῦθεν ἕτερον μάθημα τῆς Ἐξηγητικῆς Θεολογίας τυγ-
 χάνει ἡ γνῶσις καὶ σπουδὴ τῶν βιβλικῶν γλωσ-
 σῶν. Περαιτέρω ὁ ἐρμηνευτὴς δεόν νὰ κατέχη τὸ ἀκριβὲς κεί-
 μενον τῶν συγγραφῶν, τὰς ὁποίας πρόκειται νὰ ἐρμηνεύσῃ, ἐπὶ
 πλέον δὲ δεόν νὰ γνωρίζῃ τὸν χρόνον καὶ τὸν τόπον, καθὼς καὶ
 τοὺς συγγραφεῖς αὐτῶν. Τὴν κατάλληλον δὲ μέθοδον πρὸς γνῶσιν
 τούτων, καθὼς καὶ πρὸς διακρίθωσιν τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου ἐνὸς
 ἐκάστου βιβλίου καὶ τὴν κάθαρσιν αὐτοῦ ἀπὸ πάσης ἀνακριθοῦς
 γραφῆς, διδάσκει ἕτερον μάθημα τῆς Ἐξηγητικῆς Θεολογίας ἢ
 ἱερά ἢ Βιβλικὴ Κριτικὴ. Ἡ Γραμματεία ἐξ ἄλλου λαοῦ
 τινος εἴτε κατὰ τὸ σύνολον αὐτῆς εἴτε κατὰ τμῆμά τι ταύτης, δύ-
 ναται νὰ κατανοηθῇ ὀρθῶς, ὅταν τὰ ἀρχαῖα ἔθιμα ἢ αἱ συνήθειαι
 καὶ ἐν γένει ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ τούτου ὡς ὑφιστάμενα κα-
 θεστώτα καὶ κατὰ τὴν ἱστορικὴν τῶν ἐξέλιξιν εἶναι γνωστὰ εἰς τὸν ἐρ-
 μηνευτὴν. Ἐντεῦθεν ἄλλα μαθήματα τοῦ ἐξηγητικοῦ κλάδου τυγχά-
 νουσιν ἢ Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία καὶ ἢ ἱερά ἢ Βι-
 βλικὴ ἱστορία, ἰδίᾳ ἢ Ἰουδαϊκὴ. Ἐτερον μάθημα τῆς Ἐξη-
 γητικῆς Θεολογίας εἶναι ἡ Εἰσαγωγικὴ ἢ ἡ Εἰσαγωγή εἰς
 τὴν Π. καὶ εἰς τὴν Κ. Διαθήκην. Πάντα τὰ μαθήματα
 ταῦτα ἀποτελοῦσιν ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν τῆς ἐξηγήσεως ἢ ἐρμη-
 νείας τῶν Γραφῶν, περὶ τῆς ἥδη εἵπομεν. Ἡ ἐξήγησις, ἥτις ἀσχολεῖ-
 ται περὶ ἐν ἑκάστον τῶν βιβλίων τῆς Ἀγίας Γραφῆς, συλλέγει τὸ
 ὑλικὸν τὸ ὁποῖον ἐπισυνάγει εἶτα εἰς σύνολον ἢ Βιβλικὴ λε-
 γομένη Θεολογία, ἥτις παρουσιάζει συστηματικὴν τινὰ
 ἔποψιν τοῦ πρωταρχικοῦ Χριστιανισμοῦ μετὰ τῶν ἱστορικῶν αὐτοῦ
 προϋποθέσεων καὶ δεικνύει, ὅτι οὗτος εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς
 ὅλης ἱστορικῆς θρησκευτικῆς ἐξελίξεως.

1. Ἱερά Ἐρμηνευτικὴ.

1. Ὁ ὄρος Ἐρμηνευτικὴ παράγεται ἐκ τοῦ ἐρμηνεύειν, ὅπερ ση-
 μαίνει μάλιστα μὲν τὸ διὰ λόγου προφορικοῦ, εἶτα δὲ καὶ τὸ διὰ
 γραφῆς καθιστᾶν δῆλον τὸ ἀδηλον εἴτε ὡς ἐν ξένη γλώσσῃ ἐκπε-
 φρασμένον καὶ μεταφράσεως δεόμενον, («Κληθήσῃ Κηφᾶς ὁ ἐρ-
 μηνεύεται Πέτρος» Ἰωάν. α' 43. Μελχισεδὲκ «πρῶτον μὲν ἐρμη-

νεύομενον βασιλεὺς δικαιοσύνης» Ἐβρ. ζ' 2. «ἐρμηνεία γλωσσῶν, Α' Κορινθ. ιβ' 10 κλπ.), εἴτε ὡς ἀσαφῶς εἰρημένον καὶ διασαφήσεώς τινος χρήζον («διηρμήνευεν αὐτοῖς ἐν πάσαις ταῖς γραφαῖς τὰ περὶ ἑαυτοῦ» Λουκ. κδ' 27). Εἰς τὴν αὐτὴν ἔννοιαν κατήντησε καὶ τὸ ἐξηγεῖσθαι, ἐξ οὗ καὶ ἐξηγητὴς κατήντησε νὰ σημαίνει ἄφ' ἑνὸς μὲν τοὺς ξεναγούς, τοὺς ὀδηγοῦντας τοὺς ξένους καὶ ἐρμηνεύοντας αὐτοῖς τὰ ἀξιοθέατα μνημεῖα τόπου τινός ἢ πόλεως, ἄφ' ἑτέρου δὲ τοὺς ἐρμηνευτὰς τῶν ὀνειρών καὶ ἄλλων ὀλωνδήποτε θεοσημιῶν, ἐν δὲ ταῖς Ἀθήναις τοὺς ἐμπεπιστευμένους τὴν φυλακὴν καὶ ἐρμηνείαν τῶν ἱερῶν νόμων. Ἐντεῦθεν θὰ ἐνόμιζέ τις ὅτι καὶ ὁ ὄρος Ἐρμηνευτικὴ σημαίνει τὸ αὐτὸ καὶ ἡ Ἐξηγητικὴ. Ἄλλ' ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ γλώσσει καθιερώθη ἡ διάκρισις αὕτη, ὥστε Ἐρμηνευτικὴ καὶ Ἐξηγητικὴ νὰ ἔχωσι πρὸς ἀλλήλας ὡς ἡ θεωρία πρὸς τὴν πράξιν. Καὶ Ἐρμηνευτικὴ λοιπὸν ὀνομάζεται ἡ ἐπιστήμη ἢ διδάσκουσα τοὺς κανόνας, τὸν τρόπον καὶ τὰ μέσα τοῦ ὀρθῶς καὶ προσηκόντως ἀναπτύσσειν τὰ διασαφήσεως καὶ ἀναπτύξεως χρήζοντα ἔργα τῶν ἀρχαίων. Ἐξηγητικὴ δὲ καλεῖται αὐτὸ τὸ ἔργον τοῦ ἐρμηνεύειν καὶ ἐξηγεῖν. Τῆς καθόλου Ἐρμηνευτικῆς εἶδος εἶναι ἡ Ἱερά ἢ Βιβλικὴ ἐρμηνευτικὴ. Εἶναι δὲ εἶδος τῆς καθόλου Ἐρμηνευτικῆς καὶ ἡ Ἱερά Ἐρμηνευτικὴ, διότι οἱ νόμοι καὶ οἱ κανόνες οὓς υἰοθετεῖ αὕτη, εἶναι οἱ αὐτοὶ πρὸς τοὺς καθόλου ἐρμηνευτικούς νόμους καὶ κανόνας, οἵτινες ἐφαρμόζονται εἰς πᾶσαν ἀνεξαιρέτως συγγραφὴν, κατὰ τοῦτο δὲ διαφέρει ἡ Ἱερά Ἐρμηνευτικὴ τῆς καθόλου τοιαύτης, καθόσον ταύτης ἰδιάζουσα ὑπόθεσις εἶναι ἡ Ἁγία Γραφή, τῆς ὁποίας ὁ θρησκευτικὸς καὶ θεολογικὸς χαρακτήρ ἀναγκαιῶς ἐν τῇ ἱερᾷ ἐρμηνείᾳ λαμβάνεται ὑπ' ὄψει. Πᾶσα δ' ἄλλη τροποποίησις ἐν τῇ Βιβλικῇ ἢ Ἱερᾷ Ἐρμηνευτικῇ ἐνδείκνυται, μόνον καθ' ὅσον ἐκπηγάζει καὶ ἐκ θεμελιώδους τινός ἀρχῆς τῆς καθόλου ἢ φιλολογικῆς Ἐρμηνευτικῆς, καθ' ὅσον ἢ Γραμματεία ἐνός ἐκάστου λαοῦ δέον νὰ τυγχάνῃ διαπραγματεύσεως συμφώνως πρὸς τὰ ἴδια αὐτῆς χαρακτηριστικά. Οὕτως ἔχομεν ἀνάγκην εἰδικῆς Ἐρμηνευτικῆς διὰ τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς, ἐπὶ παραδείγματι, καὶ εἰδικῆς τοιαύτης διὰ τοὺς Λατίνους συγγραφεῖς κλπ. Ἄλλ' αἱ εἰδικαὶ αὗται Ἐρμηνευτικαὶ δέον νὰ βασίζωνται ἐπὶ τῶν αὐτῶν ἱστορικοφιλολογικῶν ἀρχῶν, καὶ μόνον υἰοθετοῦσιν ἰδιαιτέρους τινὰς κανόνας ἐξασφαλίζοντας καὶ διευκολύνοντας τὴν ἱστορικὴν ἐξήγησιν ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς γραμματείας.

2. Κατὰ ταῦτα καὶ ἡ Ἱερά Ἐρμηνευτικὴ δύναται νὰ ὀρισθῇ ὡς ἐκεῖνο τὸ βοηθητικὸν μάθημα τοῦ Ἐξηγητικοῦ κλάδου τῆς Θεολογίας, ὅπερ συστηματικῶς ἐκτίθησι τοὺς κανόνας καὶ δεικνύει τὰ μέσα τοῦ εὐρίσκειν ἀσφαλῶς τὰ γνήσια νοήματα τῶν ἱερῶν συγγραφέων, ἀνεξαρτήτως καὶ ἀνευ τῆς ἐξετάσεως τῆς ἄλλης αὐτῶν ἀξίας καὶ ἀληθείας, ὀρθῶς δὲ καὶ προσηκόντως ἀναπτύσσειν τὰ εὐρεθέντα καὶ μεταδιδόναι τοῖς ἄλλοις πρὸς καρποφόρον χρῆσιν αὐτῶν. Τὸ

διπλοῦν τοῦτο ἔργον τοῦ μαθήματος συνάγεται ἐκ τῆς ἐννοίας, ἣν ἔχει τὸ ἔρμηνεύειν, ὅπερ ὡς εἶπομεν, σημαίνει τὸ ἀποσαφεῖν εἰς τοὺς ἄλλους, ὅ,τι ὁ ἔρμηνευτὴς καλῶς πρότερον ἐνόησε. Τοιαύτης οὐσης τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς Ἱερᾶς Ἑρμηνευτικῆς πρόδηλον συμφώνως πρὸς τὰ εἰρημένα καθίσταται, ὅτι αὕτη ὡς κανόνα μὲν αὐτῆς δέον νὰ λαμβάνη τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τῆς καθόλου Ἑρμηνευτικῆς, ἀλλ' ἐφ' ὅσον διαπραγματεύεται ἐπὶ μέρους γραμματεῖαν ὠρισμένου ἔθνους, δέον νὰ χρησιμοποιῇ εἰδικούς τινας κανόνας καθοριζομένους ὑπὸ τῶν εἰδικῶν ἰδιορρυθμιῶν τῆς γραμματείας ταύτης. Ὁ θεμελιώδης δὲ νόμος, τὸν ὁποῖον ἡ καθόλου Ἑρμηνευτικὴ προβάλλει διὰ πᾶν εἶδος ἐρμηνείας, εἶναι οὗτος: Ὁ ἔρμηνευτὴς δέον νὰ ἐπεξεργάζεται τὸ ἔρμηνευόμενον κείμενον καθ' ὅλως ἀντικειμενικὸν τρόπον, ὥστε σκοπὸς τῆς ἐρμηνείας νὰ εἶναι τὸ νὰ ἐξακριβωθῇ ἡ ἐννοία ἣν ἀρχικῶς προϋτίθετο διὰ τῶν λέξεων αὐτοῦ νὰ ἐκφράσῃ ὁ συγγραφεὺς, χωρὶς νὰ ἀφαιρῆται ἢ νὰ προστίθεται τι εἰς τὴν ἐννοιαν ταύτην. Ὁ ἔρμηνευτικὸς δὲ οὗτος νόμος τονίζεται ἰδιαίτερος καὶ μετ' ἰσχυροτάτης ἐμφάσεως μάλιστα ἐν τῇ Ἱερᾷ Ἑρμηνευτικῇ, διότι τοῦτο μὲν ἡ παρερμηνεία τῶν λόγων τῆς Γραφῆς δὲν παραμένει καὶ ἄνευ σοβαρῶν ἐνίοτε συνεπειῶν ὡς πρὸς τὴν ἀνόθευτον καὶ γνησίαν παράστασιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, τοῦτο δὲ διότι πολλὰ ἐμπόδια παρεμβάλλοντα εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ κανόνος τούτου, εἴτε λόγῳ κρατησασῶν μεθόδων ἐρμηνευτικῶν ἐσφαλμένων, εἴτε λόγῳ προκαταλήψεων δογματικῶν καὶ ὑποκειμενικῶν, ἐξ ὧν ὀρμῶνται ἐκάστοτε διάφοροι ἐρμηνευταί. Εἰς τοὺς εἰδικούς δὲ κανόνας, οὓς διὰ τὴν ἰδιορρυθμίαν τῶν διαφόρων τμημάτων τῆς Βιβλικῆς Γραμματείας δέον νὰ χρησιμοποιηθῇ ἡ Βιβλικὴ Ἑρμηνευτικὴ ἀποβλέποντες, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν αὐτὴν εἰς Ἑρμηνευτικὴν τῆς Παλαιᾶς καὶ εἰς Ἑρμηνευτικὴν τῆς Καινῆς Διαθήκης καθὼς καὶ εἰς Ἑρμηνευτικὴν τῶν Προφητῶν, Ἑρμηνευτικὴν τῶν Ψαλμῶν, Ἑρμηνευτικὴν διδασκτικῶν βιβλίων, Ἑρμηνευτικὴν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, Ἑρμηνευτικὴν τοῦ Ἰωάννου, Ἑρμηνευτικὴν τῆς Ἀποκαλύψεως. Ἐπειδὴ ὅμως παρὰ πᾶσαν τὴν διαφορὰν ἀμφοτέραι αἱ Διαθήκαι ἐκ τοῦ αὐτοῦ Πνεύματος ἐξεπήγασαν, πολλὰ δὲ καὶ τὰ κοινὰ ἔχουσι καὶ ἀδιάσπαστον παρουσιάζουσι ἐσωτερικὴν ἐνότητα, δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι κατ' οὐσίαν οἱ αὐτοὶ ἐρμηνευτικοὶ κανόνες εἶναι ἐφαρμοσίμοι εἰς ἀμφοτέρας τὰς Διαθήκας, οἱ δὲ ἰδιαίτεροι κανόνες, οὓς ἐν ἐκάστῳ τῶν τμημάτων αὐτῶν ἐκ τῆς ἰδιορρυθμίας τούτων ἐνδείκνυται νὰ χρησιμοποιῶμεν, δὲν ἐξαρκοῦσι νὰ διχάσωσι τὴν μίαν Βιβλικὴν Ἑρμηνευτικὴν ἢ νὰ διαιρέσωσι αὐτὴν εἰς πλείονα τμήματα.

3. Μετὰ τὸν καθορισμὸν τῆς ἐννοίας τῆς Ἱερᾶς Ἑρμηνευτικῆς, ἐρχόμεθα ἤδη νὰ ἐξετάσωμεν τὴν ἱστορίαν αὐτῆς. Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Ἑρμηνευτικῆς καὶ ἱστορία τῆς Ἐξηγήσεως τῶν Ἁγίων Γραφῶν δὲν εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτό. Ἀλλ' ὡς ἡ Ἑρμηνευτικὴ καὶ ἡ Ἐξήγησις

διαφέρουσιν ἀλλήλων ὡς ἡ θεωρία διαφέρει τῆς πράξεως, οὕτω καὶ ἡ ἱστορία αὐτῶν. Καὶ ἡ μὲν ἱστορία τῆς Ἐξηγήσεως ἐξετάζει πῶς ἐν γένει ἡ Ἁγία Γραφή ἐξηγήθη κατὰ διαφόρους καιρούς, ἡ δὲ ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Ἑρμηνευτικῆς ἐξετάζει πῶς κατὰ μικρὸν κατενοήθη ἡ ἀνάγκη ἰδιαιτέρων ἐρμηνευτικῶν ἀρχῶν καὶ κανόνων πρὸς ὀρθὴν καὶ καρποφόρον ἐρμηνείαν τῶν Γραφῶν, τίνες ἀρχαὶ καὶ μέθοδοι προϋβάλλοντο ἐκάστοτε ὡς πρόσφοροι εἰς τοῦτο καὶ πῶς ἔπειτα διεμορφώθη ἐξ αὐτοῦ ἡ Ἱερά Ἑρμηνευτικὴ ὡς ἴδιον καὶ αὐτοτελὲς μάθημα.

4. Ἐν τῇ ἐξηγήσει τῶν Γραφῶν καὶ ἐν τῇ διατυπώσει ἐρμηνευτικῶν ἀρχῶν καὶ κανόνων πρόδρομοι τῶν χριστιανῶν θεολόγων ὑπῆρξαν οἱ Ἰουδαῖοι σοφοὶ καὶ θεολόγοι, οἱ πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπιδοθέντες εἰς ἐρμηνείαν τῆς Π. Διαθήκης, ἰδίᾳ μετὰ τὴν Βαβυλωνεῖον αἰχμαλωσίαν καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς ἐπάνοδον. Παρ' αὐτοῖς ἐχρησιμοποιεῖτο κυρίως ἡ κατὰ γράμμα ἐξήγησις μετὰ πρακτικῆς τινὸς ἐφαρμογῆς, ἐξεζητεῖτο δὲ ἡ μέθοδος αὕτη ἐκ τῆς ἀπολύτου ἀνάγκης τοῦ νὰ καταστή καταληπτὸν τὸ ἄλλοτε μὲν ὀπωσδήποτε εὐληπτὸν, ὑπὸ τοῦ χρόνου δὲ καὶ τῶν περιστάσεων δύσληπτὸν καταστὰν κείμενον τῆς Βίβλου. Ἡ τοιαύτη ἐρμηνεία, ἣτις ὑπῆρξε καὶ πρόδρομος τῆς χριστιανικῆς ὁμιλίας, ἐλέγετο *haggada* ἢ ἀγαδικὴ ἐρμηνεία. Πρὸς ταύτη ὑπῆρχε καὶ ἑτέρα τις μᾶλλον μεθοδικὴ καὶ συστηματικὴ ἐρμηνεία, ἡ *halaha* (=ὁδός, κανὼν) ἢ ἀλαχικὴ ἐρμηνεία ὑπὸ τῶν νομικῶν Γραμματέων χρησιμοποιουμένη. Ἀμφότεραι δὲ αἱ ἐρμηνεῖαι αὗται ἐκαλοῦντο δι' ἑνὸς ὀνόματος *midrash midrashim*, ἡ δὲ διέπυσα αὐτάς ἐρμηνευτικὴ ἀρχὴ ἦτο ἡ προδηλωθεῖσα τῆς κατὰ γράμμα ἐξηγήσεως. Πρὸς τῇ γραμματικῇ ἐρμηνείᾳ ταύτῃ, ἣτις διηκρίβου τὴν κατὰ γράμμα ἔννοιαν τοῦ κειμένου, ἀνεζητοῦντο παρ' Ἑβραίοις καὶ ἄλλαι δύο ἔννοιαι ἦτοι ἡ ἀπόρρητος ἢ μυστικὴ ἢ πνευματικὴ, ἣτις ἐκαλύπτετο ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ συγγραφέως τοῦ θεοπνεύστου κειμένου ὑπὸ τὸ γράμμα αὐτοῦ, καθὼς καὶ ἡ ἐπακτὴ, ἡ ὑπὸ τοῦ ἐρμηνευτοῦ τοῦ κειμένου διὰ πλατυτέρας ἀναπτύξεως κατ' ἀναλογίαν καὶ ἐπαγωγὴν συναγομένη. Τὰς μεθόδους ταύτας ἠκολούθει ἡ λεγομένη Παλαιστίνειος Σχολή, ἣτις ἐκαλεῖτο καὶ Ραββινικὴ ἢ ἀπλῶς Συναγωγή. Ἐποιεῖτο λοιπὸν αὕτη χρῆσις καὶ τῷ ἀλληγορικῷ τρόπῳ τῆς ἐξηγήσεως, ἡρμήνευσε δὲ ἀπὸ τοῦ πρωτοτύπου, καὶ δὲν κατεφρόνει τοῦ γράμματος, μάλιστα εἰς τὴν περὶ τὸ δικανικὸν τοῦ νόμου ἀκριβολογίαν. Ὄρμῶντο δὲ οἱ ἐν τῇ Παλαιστίνῃ ἀπὸ τῶν Φαρισαϊκῶν ἀρχῶν καὶ εἶχεν ἡ ἐρμηνεία παρ' αὐτοῖς πολεμικὸν σκοπὸν. Ἐχοντες ζῆλον ὑπέρμετρον πρὸς τὰς πατρικὰς παραδόσεις καὶ μῖσος ἄσπονδον πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς δεσπότας, ἠγωνίζοντο ἐρμηνεύοντες τὴν Π. Δ. νὰ ἐμπνεύσωσι ταῦτα εἰς τὸ πλῆθος καὶ νὰ διεγείρωσι τὸ ἐθνικὸν φρόνημα διὰ τῶν ἐλπίδων ἰδρυθησομένης διὰ τοῦ Μεσσίου κοσμοκρατορίας τοῦ Ἰούδα ἐν ὅλη τῇ ἐπιγείῳ δυνάμει καὶ δόξῃ. Ὅθεν ἡ ἐρμηνεία τῆς Π. Δ. παρ' αὐτοῖς

ἀπέβλεπε μᾶλλον εἰς τὸν ἀναρριπισμὸν τοιούτων ἐλπίδων.

5. Ἡ ἀναζήτησις διὰ τῆς ἀλληγορίας ὑψηλοτέρας καὶ πνευματικῆς ἐννοίας παρὰ τὴν γραμματικὴν καὶ ἐπὶ παραμελήσει ταύτης ἀπέβη κοινοτάτη παρὰ τοῖς Ἀλεξανδρινοῖς Ἑλληνισταῖς, μάλιστα δὲ τῷ Ἀριστοβούλῳ (μέσα τοῦ Β΄ π. Χ. αἰῶνος) καὶ τῷ Φίλωνι (Α΄ μ. Χ. αἰῶν). Αὐτοὶ ἐφιλοσόφουν μὲν κατὰ τοὺς Ἑλληνας φιλοσόφους, ἐνέμενον ὁμῶς καὶ εἰς τὰ διδάγματα τοῦ νόμου καὶ τῆς πατρῴας πίστεως. Ἴνα δὲ συμβιβάσῃσι τὰ τελευταῖα ταῦτα πρὸς τὰ διδάγματα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν Στωϊκῶν, οὓς πάντας ἐπειρῶντο ν' ἀποδείξωσιν ὡς μαθητὰς τοῦ Μωϋσέως καὶ τῶν Προφητῶν καὶ τὰ αὐτὰ πρὸς αὐτοὺς διδάσκοντας, υἰοθέτησαν τὴν ἀλληγορικὴν ἐκδοχὴν τῆς Γραφῆς καὶ ἰδίᾳ τῆς Πεντατεύχου. Κατὰ τὸν Φίλωνα «σχεδὸν πάντα ἢ τὰ πλεῖστα τῆς νομοθεσίας ἀλληγορεῖται, ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν ἐν τοῖς νόμοις εἰσὶ σύμβολα φανερὰ ἀδήλων ἢ ἀφανῶν καὶ ρητὰ ἀρρήτων», ὅτι κατὰ τὸ πλεῖστον δὲν πρόκειται περὶ προσώπων καὶ γεγονότων ἱστορικῶν, ἀλλὰ περὶ ἐμψύχων καὶ λογικῶν νόμων, ἢ δὲ κατὰ γράμμα καὶ ἱστορικὴ ἐκδοχὴ τῶν θείων λόγων καὶ ἀφηγήσεων, ὡς τι σωματικόν, πρόκειται χάριν τῶν ἀπαιδευτῶν καὶ χυδαίων, τῶν μὴ δυναμένων νὰ ἀνυψωθῶσιν εἰς τὴν θείαν κατάληψιν. Ἐνῶ ἡ ἀλληγορία, ἢ διὰ τύπων ἢ συμβόλων ἀπόδειξις ἀπόκειται τοῖς σοφοῖς. Ἐνεθαρρύνετο δὲ εἰς τὰς ἐκδοχὰς αὐτοῦ ταύτας ὁ Φίλων καὶ ἐκ τῶν περὶ Θεοῦ ἐν ταῖς Γραφαῖς ἀνθρωπομόρφων καὶ ἀνθρωποπαθῶν ἐκφράσεων, ἢ κατὰ γράμμα ἐκδοχὴ τῶν ὁποίων εἶναι οὐ μόνον μωρὰ, ἀλλὰ καὶ ἀσεβής. Καὶ περὶ μὲν τοῦ ὀρθοῦ τῆς τελευταίας ταύτης ἐκδοχῆς οὐδεὶς ὁ ἀντιλέγων. Τὸ νὰ ἀλληγορῇ τις ὁμῶς καὶ αὐτὰ τὰ ἱστορικὰ πρόσωπα καὶ γεγονότα καθιστᾷ αὐτόδηλον τὸ πεπλανημένον τῆς τοιαύτης ἀλληγορικῆς μεθόδου.

6. Ἡ δὲ ἐρμηνεία τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων κατὰ σκοπὸν συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἐξήγησιν τῶν Ἰουδαίων τῆς Παλαιστίνης· ἦτο δὲ ὁ σκοπὸς οὗτος νὰ προβάλλωνται ἐκ τῆς Π. Δ. αἱ ἀποβλέπουσαι εἰς τὸν Μεσσίαν ἀποδείξεις. Ἄλλ' αἱ μὲν ἀποδείξεις, τὰς ὁποίας προέβαλλον οἱ τῆς Παλαιστίνης ἐρμηνευταὶ ὑπηρετοῦν τὰς φαρισαϊκὰς δοξασίας, αἱ δὲ ἀποδείξεις τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων ἀνεφέροντο εἰς αὐτὸν τὸν Χριστὸν καὶ εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν. Ἡ ἐξήγησις τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων εἶναι ἐξήγησις τῆς Π. Δ. ἀπὸ ὑψηλοτέρας περιωπῆς, ἥτις δὲν κατετρίβετο περὶ τὰ μικρὰ, ἀλλ' ἐκ τῆς εὐρυτάτης ἐπισκοπήσεως ὠρισμένων μαρτυριῶν τῆς Γραφῆς προσφέρει τὰς μεγάλας καὶ ἀναντιρρήτους περὶ Χριστοῦ μαρτυρίας καὶ τὰς πίστεις τῶν ὑψηλῶν αὐτοῦ θρησκευτικῶν διδαγμάτων. Εἶναι ἐξήγησις ἀληθῶς πνευματικὴ, τὴν ὁποίαν ἐποιούντο οἱ Ἀπόστολοι «πνευματικοῖς πνευματικὰ συγκρίνοντες» (Α΄ Κορινθ. β΄ 13). Ὁ Χριστὸς καὶ οἱ Ἀπόστολοι ποιοῦνται μὲν χρῆσιν τῆς ἀλληγορίας, ἀλλὰ μόνον ἐκεῖ, ἐνθα τὰ πράγματα οὐδεμίαν ἀλ-

λην ἔρμηνείαν ἐνδεικνύουσιν ὡς πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν. Τὸ βιβλίον δὲ τὸ μάλιστα ποιούμενον χρῆσιν τῆς ἀλληγορίας ἐκ τῶν ἄλλων βιβλίων τῆς Κ. Δ. πλὴν τῆς Ἀποκαλύψεως εἶναι ἢ πρὸς Ἐβραίους ἐπιστολή.

7. Καὶ οἱ Καθβαλισταὶ παρομοίως πρὸς τοὺς Ἀλεξανδρινούς ἑλληνιστάς ἐκακοποιοῦν τὴν Γραφήν. Καθβάλα σημαίνει παράδοσιν. Ὑπὸ τὸν ὄρον δὲ τοῦτον νοοῦνται διάφορα περὶ Θεοῦ καὶ κόσμου διδάγματα, ἔχοντα παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις σημασίαν, ὅποιαν παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς αἱ Γνωστικαὶ λεγόμεναι αἵρέσεις. Ἡ Καθβάλα, συμμεριζομένη τὰς κρατούσας δόξας περὶ ἀπολύτου θεοπνευστίας τοῦ Νόμου, ἐπειρᾶτο καὶ αὐτὰς τὰς ἐκ ξένων πηγῶν παραλαμβανόμενας θεοσοφικὰς θεωρίας νὰ δικαιολογῇ καὶ νὰ στηρίξῃ διὰ τῆς Γραφῆς, χρησιμοποιοῦσα εἶδος ἔρμηνείας παραδόξου. Αἱ μέθοδοι τῆς ἐξηγήσεως αὐτῆς εἶναι κυρίως τρεῖς, ἢτοι ἡ Γεμάτρα, ἡ Τιμοῦρα καὶ τὸ Νοταρικόν. Γεμάτρα (=Γεωμετρία) ἦτο μέθοδος ἐξηγήσεως, δι' ἧς ἐζητεῖτο ὁ προσδιορισμὸς τῆς ζητουμένης μυστικῆς ἐννοίας λέξεώς τινος ἢ φράσεως βιβλικῆς δι' ὑπολογισμοῦ τῆς ἀριθμητικῆς δυνάμεως τῶν ἀποτελούντων αὐτὴν γραμμάτων. Π. χ. τὰ γράμματα τῆς πρώτης λέξεως τῆς Γενέσεως Bereshith ἀποδίδουσιν ἐν συνόλῳ τὸν ἀριθμὸν 913. Ὁ αὐτὸς ἀριθμὸς προκύπτει καὶ ἐκ τῶν γραμμάτων τῆς φράσεως bedara yasur, σημαίνουσης «ἐν νόμῳ ἔπλασεν». Ἐκ τούτου ἐδογματίζον οἱ Καθβαλισταί, ὅτι ὁ νόμος προϋπήρχε τῆς δημιουργίας. Ἡ Τιμοῦρα ἦτο μέθοδος χρησιμοποιοῦσα τὸν ἀναγραμματισμὸν τῶν λέξεων, γνωστὴ καὶ ἐκ τῶν θύραθεν. Π. χ. Ρέα= Ἐρα=γῆ· Ἡρα=ἀήρ· ἄκρα=κάρα· ἀρετή=ἐρατή· χόλος=λόχος. Τὸ Νοταρικόν συνίστατο εἰς σχηματισμὸν λέξεων νέων ἐκ τῶν καθ' ἑκάστον γραμμάτων ἐτέρων λέξεων. Ἦτο δὲ διπλοῦν, εἴτε παραλαμβανόμενων τῶν ἀρχικῶν γραμμάτων πλειόνων λέξεων πρὸς σχηματισμὸν μιᾶς λέξεως, εἴτε παραλαμβανόμενων τῶν ἀρχικῶν γραμμάτων μιᾶς λέξεως πρὸς σχηματισμὸν πλειόνων λέξεων. Οὕτως ἐκ τῆς φράσεως Mi yaaleh lanu hashsha mayah (=Τίς ἀναθήσεται ἡμῖν εἰς τὸν οὐρανόν; Δευτερ. λ' 12) συνήγετο ἐκ τῶν ἀρχικῶν γραμμάτων τῶν λέξεων ἡ ἀπάντησις milah (=περιτομή). Ἡ ἐκ τῆς μιᾶς λέξεως ΙΧΘΥΣ παρήχθη παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς κατὰ τὴν αὐτὴν μέθοδον ἢ φράσις Ἰησοῦς Χριστὸς Υἱὸς Θεοῦ Σωτὴρ. Ὅτι ὁμοίως διὰ τοιούτων τεχνασμάτων ἐξεβιάζετο τὸ νόημα τῆς Γραφῆς καὶ μετεβάλλετο αὕτη εἰς παίγνιον ταχυδακτυλογικόν, μόλις εἶναι ἀνάγκη καὶ νὰ εἴπωμεν. Αἱ μέθοδοι αὗται τῶν Καθβαλιστῶν χρησιμοποιοῦνται καὶ παρὰ τοῖς αἵρετικοῖς καὶ ἰδίᾳ τοῖς Γνωστικοῖς κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, ἴχνη δ' αὐτῆς ἀπαντῶνται καὶ παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς. Οὕτω παρὰ τῷ Βαρνάβᾳ ἐν τῇ ἐξηγήσει τοῦ ἀριθμοῦ 318 τῶν οἰκογενῶν τοῦ Ἀβραάμ (κατὰ τὸ Γενέσεως ιζ') τὸ 300 = T, σημαίνει δηλαδὴ τὸν σταυρὸν καὶ τὸ 18 = ιη' ὑποδηλοῖ τὸν Ἰησοῦν.

8. Ὁ ἱερὸς Ἰουστίνος μὴ ἀρνούμενος τὴν κατὰ γράμμα ἔννοιαν τῶν Προφητῶν (Α' Ἀπολογ. 30-53) ἐν τῷ πρὸς Τρύφωνα διαλόγῳ αὐτοῦ (κεφ. 90) θέτει ὡς ἀρχὴν ὅτι «ὄσα ἐποίησαν οἱ προφῆται... παραβολαῖς καὶ τύποις ἀπεκάλυψαν, ὡς μὴ ῥᾶστα καὶ πλείστα ὑπὸ πάντων νοηθῆναι κρύπτοντες τὴν ἐν αὐτοῖς ἀλήθειαν, ὡς ποιῆσαι τοὺς ζητοῦντας εὐρεῖν καὶ μαθεῖν», ὑποστηρίζων, ὅτι πρὸς εὗρεσιν καὶ κατανοήσιν τῶν κεκρυμμένων τούτων ἐννοιῶν ἀξιοῦνται οἱ Χριστιανοὶ ἰδίως ἀπὸ Θεοῦ χάριτος (αὐτόθ. κεφ. 119). Τῶν αὐτῶν ἀντιλήψεων εἶχοντο καὶ ὁ Πάνταϊνος καὶ ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς. Τούναντίον ὁ Εἰρηναῖος καὶ ὁ Τερτυλλιανός, καίτοι δὲν ἀπορρίπτουσιν ὀλοσχερῶς τὰ ἀλληγορούμενα, ἀποδοκιμάζουσι τὴν ἀδιάκριτον χρῆσιν καὶ κατάχρησιν τῆς ἀλληγορίας, ἐμμένοντες εἰς τὴν κατὰ γράμμα ἔννοιαν, ὑποδεικνύουσι δὲ καὶ ἑτέραν ἐρμηνευτικὴν ἀρχὴν, καθ' ἣν τὸ ἀληθές τῶν Γραφῶν νόημα δὲν δύναται ἄλλως νὰ εὐρεθῆ εἰμὴ κατὰ τὸν κανόνα τῆς πίστεως καὶ τὴν ἀπ' ἀρχῆς παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας.

9. Ἡ ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία ἐξήρθη εἰς περιωπὴν ἐν τῇ Ἀλεξανδρινῇ σχολῇ ὑπὸ τοῦ Ὀριγένους, ὅστις πρῶτος ἐπελήφθη συστηματικῶς τῆς ἐρμηνείας τῶν Ἁγίων Γραφῶν καὶ διὰ τοῦτο δικαίως θεωρεῖται, ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ μαθήματος ἀρχεται ἀπ' αὐτοῦ. Ὁ Ὀριγένης κατὰ τὴν εἰς τρία διαίρεσιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς σῶμα, ψυχὴν καὶ πνεῦμα διέκρινε καὶ τριπλῆν τὴν γραφικὴν ἔννοιαν, ἥτοι τὴν γραμματικὴν καὶ ἱστορικὴν, ἣν καὶ σωματικὴν ἀπεκάλει, τὴν ἠθικὴν ἢ ψυχικὴν καὶ τὴν μυστικὴν (δογματικὴν καὶ μεταφυσικὴν) ὡς πνευματικὴν ἔννοιαν. Καὶ ἡ μὲν πρώτη εἶναι κατὰ τὸν Ὀριγένην ἢ πρόχειρος ἐκδοχὴ, ἢ ψιλὴ ἱστορία, ἡ δὲ ἠθικὴ χαρακτηρίζεται ὡς τροπολογία, ἡ δὲ μυστικὴ ὡς τὸ ἀπόρρητον, ὡς ἡ ἀλληγορία καὶ τὸ νόημα καὶ ἡ πνευματικὴ διήγησις. Ἡ ψυχικὴ καὶ ἡ πνευματικὴ ἔννοια ἐξάγεται ἐκ τῆς σωματικῆς δι' ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας, ἥτις καίτοι εὐφυστάτη ἐν πολλοῖς, πολλακίς ἐξατμίζει ὀλοσχερῶς τὸν ἀληθῆ νοῦν τοῦ ἱεροῦ κειμένου. Ὡς πρὸς τὴν θεοπνευστίαν ὁμοῦς τοῦ κειμένου ὁ Ὀριγένης εἶχετο τῆς ὀρθῆς ἐκδοχῆς ὑποστηρίζων, ὅτι δέον νὰ ἀποκλειεταὶ ἀπὸ τῶν ἱερῶν συγγραφέων πᾶσα ἔννοια ἐκφρονος καταστάσεως καθιστώσης αὐτοὺς ἀσυναίσθητα ὄργανα καὶ ὅτι ἡ ἐπὶ τούτους ἐπενέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος συνετέλει εἰς τὴν αὐξήσιν τῶν λογικῶν αὐτῶν δυνάμεων εἰς τρόπον ὥστε «οἱ προφῆται διὰ τῆς πρὸς τὴν αὐτῶν ψυχὴν ἀφῆς τοῦ Πνεύματος διορατικώτεροί τε τὸν νοῦν ἐγένοντο καὶ τὴν ψυχὴν λαμπρότεροι» (Κατὰ Κέλσου 7, 3, 4). Καὶ τοὺς μὲν περὶ τὸν Κλήμεντα καλοῦμεν «παλαιὰν Ἀλεξανδρεωτικὴν Σχολήν», τῆς ὑπερθεωρητικῆς Θεολογίας καὶ τῆς ὑπεραλληγορικῆς ἐρμηνείας, ἐφ' ἣν κράτος ἤσκησε καὶ ἡ γνώσις, τοὺς δὲ περὶ τὸν Ὀριγένην «μέσην Σχολήν», τῆς πλατωνιζούσης Θεολογίας καὶ ἐρμηνείας.

10. Τὰς ἐν τῇ ἀλληγορικῇ ἐρμηνείᾳ ὑπερβολὰς τοῦ Ὀριγένους

ἀπέφυγον οἱ μεγάλοι τῆς Ἐκκλησίας Πατέρες Ἀθανάσιος, Βασίλειος, οἱ δύο Γρηγόριοι, ὁ Κύριλλος καὶ Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης, οἵτινες ἠκολούθουν μὲν τὰ περὶ θεοπνευστίας τῶν Γραφῶν διδάγματα τοῦ Ὠριγένους καὶ ὑπεστήριζον τὸ ἐν πᾶσιν ἀλάθητον τῶν ἱερῶν συγγραφέων, ἐποιοῦντο δὲ πολλὴν χρῆσιν τῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας ἐν ταῖς ὀμιλίαις αὐτῶν ταῖς ἀφορώσαις εἰς σκοποὺς ἠθικοὺς καὶ οἰκοδομητικοὺς, ἀλλ' ἐν ταῖς δογματικαῖς πραγματεῖαις αὐτῶν προσεῖχον μᾶλλον τῇ κατὰ γράμμα ἐννοίᾳ ἢ τῇ ἀλληγορικῇ. Οὗτοι ἔτεμνον μέσην τινὰ ὁδὸν μεταξὺ τῶν παχυτέρων τὴν διάνοιαν, ὡς ἀποκαλεῖ Γρηγόριος ὁ θεολόγος τοὺς προσέχοντας τὸ ψιλὸν γράμμα, καὶ τῶν ἄγαν θεωρητικῶν, οἵτινες κατεχρῶντο τῇ ἀλληγορικῇ ἐρμηνείᾳ. Ὁ Μ. Βασίλειος μάλιστα ἀποκαλεῖ τὰς ἀλληγορικὰς τῆς μωσαϊκῆς κοσμογονίας ἐκδοχὰς «ὡς ὄνειράτων συγκρίσεις καὶ γραῶδεις μύθους» (εἰς τὴν ἑξαήμερον ὀμιλ. 3, 9 καὶ ὀμιλ. 9, 1), ἐξαίρων τὴν κατὰ γράμμα ἐκδοχὴν.

11. Τὴν κατὰ γράμμα καὶ ἱστορικὴν ἐρμηνείαν ἐχρησιμοποίησε καὶ ὑπεστήριξε ἡ Ἀντιοχειανὴ Σχολή, τῆς ὁποίας διαπρεπεῖς ἐκπρόσωποι ὑπῆρξαν Λουκιανὸς ὁ πρεσβύτερος καὶ μάρτυς, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος († 407), Θεόδωρος ὁ Κύρου († 491), Ἐφραίμ ὁ Σύρος († 378), Διόδωρος ὁ Ταρσοῦ († 394) καὶ Θεόδωρος ὁ Μοψουεστίας († 429). Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν θεοπνευστίαν τῆς Γραφῆς συνεφώνουν καὶ οἱ τῆς Ἀντιοχειανῆς Σχολῆς πρὸς τοὺς τῆς Ἀλεξανδρινῆς Σχολῆς μὲ μόνην τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐνῶ οἱ Ἀλεξανδρεῖς κατέλιπον ὀλιγώτερον χῶρον εἰς τὴν αὐτενέργειαν καὶ ἰδιοφυΐαν τῶν ἱερῶν συγγραφέων, παρὰ τοῖς Ἀντιοχεῦσι μείζων χῶρος ἀφίνετο εἰς ἀμφοτέρα.

12. Ἐν τῇ Δύσει ὁμοῦς ὁ Αὐγουστίνος ἐπρέσβευσε ἀρχὰς παρεμφερεῖς πρὸς τὰς τῶν Ἀλεξανδρέων, ὁ δὲ Ἱερώνυμος θιασώτης ἐν ἀρχῇ τοῦ Ὠριγένους ἀπέβη εἶτα πολέμιος αὐτοῦ, ἀκολουθήσας καὶ τοῖς Ἀλεξανδρεῦσι καὶ τοῖς Ἀντιοχεῦσι καὶ θελήσας μέσην τινὰ νὰ ἀκολουθήσῃ ὁδὸν μεταξὺ ἀμφοτέρων τῶν σχολῶν. Κατὰ δὲ τὸν μεσαίωνα ἐκράτησε ἐν τῇ Ρωμαιοκαθολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἡ μυστικὴ ἐρμηνεία τῆς Γραφῆς, εἰσαχθείσης εἰδους τινὸς τῆς ἀλληγορικῆς μεθόδου. Κατ' αὐτὴν διεκρίνετο τετραπλῆ τις ἔννοια ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τῶν Γραφῶν ἢτοι ἡ ἀπλῆ γραμματικὴ ἔννοια, ἡ ἀλληγορικὴ ἔννοια, ἡ καθορίζουσα τὸ δόγμα, ἡ τροπολογικὴ ἢ ἠθικὴ ἢ καθορίζουσα τὴν ἠθικὴν ἐνέργειαν καὶ ἡ ἀναγωγικὴ, ἣτις ἀνάγει τὴν λέξιν τῆς Γραφῆς εἰς σχέσιν πρὸς τὰ οὐράνια. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι ἡ λέξις Ἱερουσαλήμ σημαίνει τὴν πόλιν Σιών, τὴν Ἐκκλησίαν, τὴν ἠθικὴν τάξιν, καὶ τὴν αἰώνιον ζωὴν. Ἡ μέθοδος ἐν περιλήψει καθωρίζετο ὑπὸ τοῦ ἀκούθου διστίχου.

Littera gesta docet, quid credas allegoria.

Moralis quid agas, quid speres anagogia.

13. Ἡ Μεταρρῦθμισις ἐνεκαίνισε νέαν περιόδον ἐν τῇ Ἑρμηνευτικῇ,

λόγω τοῦ ὅτι οἱ Διαμαρτυρόμενοι ἀπορρίψαντες τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν ἔρριψαν ὀλόκληρον τὸ βῆρος εἰς τὴν Γραφήν, αὐτὴν καὶ μόνην ἐξάραντες ὡς πηγὴν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς θεοπνευστίας αὐτῆς ἐξ Ἰσοῦ πρὸς τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν ἀντεχόμενοι. Μολοντί δὲ ἐδέχοντο καὶ μυστικὴν τινα ἔννοιαν ἐν ταῖς Γραφαῖς, εἶχον περὶ πολλοῦ τὴν κατὰ γράμμα ἔννοιαν. Κατὰ τὴν περὶ σαφηνείας ὁμῶς τῶν Γραφῶν δόξαν αὐτῶν κατεπολέμησαν τὴν ἀνεκαθεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κρατοῦσαν ἀρχὴν τῶν ἐρμηνευόντων τὰς Γραφὰς κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν καὶ τὴν ὁμόφωνον γνώμην τῶν Πατέρων τὴν καλουμένην *consensum Patrum* καὶ ἀντὶ τῆς ἀρχῆς ταύτης εἰσήγαγον τὴν ἀρχὴν, ὅτι ἡ Ἁγία Γραφή οὔσα ἐν τῷ συνόλω αὐτῆς σαφὴς πρέπει νὰ ἐρμηνεύεται δι' ἑαυτῆς (*Scriptura sacra sui ipsius legitima interpres*). Ἡ ἔννοια τῆς τελευταίας ταύτης ἀρχῆς εἶναι ὅτι διὰ τὰ ἀσαφῆ καὶ μᾶλλον συνεπτυγμένα χωρία τῆς Γραφῆς δέον νὰ προσφεύγη τις εἰς τὰ μᾶλλον ἀνεπτυγμένα καὶ σαφέστερα παράλληλα χωρία τῆς Γραφῆς καὶ διὰ τῆς ἀντιβολῆς πρὸς ταῦτα νὰ ἐπιδιώκεται ἡ ἀποσαφήνισις τῶν πρώτων. Ἐδέχθησαν ἐν τούτοις καὶ οἱ Διαμαρτυρόμενοι κατ' ἀρχὰς καὶ τὴν ἐρμηνείαν κατὰ τὸν κανόνα τῆς πίστεως, ὡς αὕτη διευτώθη εἰς τὸ σύμβολον τῆς πίστεως καὶ εἰς τὰ ἴδια αὐτῶν συμβολικὰ βιβλία, ἅτινα κατ' αὐτοὺς ἀπέρρευσαν ἐξ ὀρθῆς ἐρμηνείας τῆς Γραφῆς. Πάντως διὰ τῆς ἀπορρίψεως τῆς κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν ἐρμηνείας τῆς Γραφῆς διεκηρύχθη ἡ ἀρχὴ καθ' ἣν οὐχὶ ἡ Ἐκκλησία καθορίζει τί ἡ Γραφή διδάσκει, ἀλλ' ἡ Γραφή καθορίζει τί πρέπει νὰ διδάσκηται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ.

14. Αἱ νέαι αὐταὶ ἀρχαὶ συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ ἀναπτυχθῇ ἡ φιλολογικὴ ἐρμηνεία τῆς Βίβλου, ἐκρίθησαν δὲ ἐλευθέρως καὶ τὰ ἱερά κείμενα, ἐπόμενον δὲ ἦτο, ἐφ' ὅσον ἀπεσείσθη ὁ φραγμαδὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως καὶ ὁ ὁδηγὸς τῆς συμφωνίας τῶν Πατέρων, νὰ σημειωθῶσι καὶ νέα βήματα ἐλευθέρως τῶν Γραφῶν σπουδῆς. Οὕτως ἐδημιουργήθη ρεῦμά τι, τὸ ὁποῖον ἀπώθησεν ὀλοτελῶς τὴν κατὰ τὴν παράδοσιν δογματικὴν μέθοδον καὶ ἡξίου, ὅτι ὁ ἐρμηνευτὴς οὐδὲν ἄλλο δέον νὰ ἔχη ὑπ' ὄψει ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ παρά μόνον αὐτὰς τὰς λέξεις τοῦ κειμένου, μὴ προκαταλαμβάνομενος ὑπὸ οὐδεμιᾶς δογματικῆς προϋποθέσεως, μήδ' αὐτὸν τὸν κανόνα τῆς πίστεως λαμβάνων ὑπ' ὄψιν. Ἀπὸ τοῦ σημείου αὐτοῦ μέχρι τοῦ νὰ τίθεται τὸ περιεχόμενον τῆς Γραφῆς καὶ ὑπὸ τὸ κριτήριον τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου καὶ κατ' αὐτὸ ἡ Γραφή νὰ περικόπτεται ἢ καὶ νὰ παρερμηνεύηται, δὲν ὑπελείπετο παρά μόνον ἓν βῆμα. Οὕτω προῆλθε καὶ ἡ ὀρθολογιστικὴ ἐρμηνεία τῆς Γραφῆς, καθ' ἣν ἡ Γραφή ἡρμηνεύετο κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ μὴ εὑρίσκειται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον. Συναφεῖς πρὸς αὐτὴν ἦσαν καὶ αἱ ἐρμηνεῖαι αἱ ὑπὸ διαφόρους φιλοσοφικὰς προκαταλήψεις γενόμεναι, καθὼς καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Καντίου καὶ τοῦ Fichte ὑποστηρικθῆσα μέθοδος, καθ' ἣν αἱ Γραφαὶ πρέπει νὰ ἐρμηνεύωνται καὶ ἐναντίον τῆς ἐννοίας, ἣν ἐσκόπουν νὰ ἐκφρά-

σουν οί ἱεροί συγγραφεῖς, ἀρκεῖ διὰ τῆς ἔρμηνείας ταύτης νά ἀποδίδεται ἔννοια ἀνταποκρινομένη πρὸς τὰς ἠθικάς ἀπαιτήσεις θρησκείας τοῦ καθαρῦ λόγου. Ὑπὸ τὰς ροπὰς ταύτας καὶ ἡ περὶ θεοπνευστίας ὀρθὴ ἐκδοχὴ ἐπλήγη θανασίμως, αἱ περὶ ὑπερφυσικῶν δὲ γεγονότων ἀφηγήσεις τῆς Γραφῆς εἴτε ἐθεωρήθησαν ὡς ἐν ἐπιγνώσει πλάσματα, εἴτε ἐπενοήθη δι' αὐτὰ ἡ λεγομένη προσαρμοστικὴ θεωρία, καθ' ἣν ταῦτα ἀποτελοῦσιν ἀφηγήσεις προσηρμοσμένας ἐκ συγκαταθάσεως εἰς τὰς τοῦ ὄχλου δοξασίας καὶ πεποιθήσεις. Τοιαύτη μέθοδος εἶναι καὶ ἡ μυθικὴ ἔρμηνεία τοῦ David Strauss, καθ' ἣν τὰ ὑπερφυσικά γεγονότα τῆς Βίβλου εἶναι προϊόντα αὐτομάτως πῶς μυθοπλαστούσης φαντασίας τῶν πρώτων γενεῶν. Παραλλήλως ὁμοίως ὑπῆρξαν καὶ οἱ συντηρητικώτεροι διαμαρτυρόμενοι θεολόγοι, οἱ ἐχόμενοι τῶν περὶ ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως καὶ θεοπνευστίας θεμελιωδῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ διδασμάτων, οἵτινες μὴ παρορῶντες καὶ τὸν ἰδιάζοντα θεῖον χαρακτῆρα τῶν Γραφῶν ὡς συγγραφῶν θεοπνεύστων, υἱοθέτησαν τὴν κατὰ γράμμα καὶ ἱστορικὴν ἔρμηνείαν ὡς τὴν ἀσφαλεστάτην ὁδὸν πρὸς κατανόησιν τῶν ἱερῶν συγγραφέων, ὁδὸν τὴν ὁποίαν πρὸ πολλοῦ εἶχον διαγράψει καὶ ἀκολουθήσει οἱ Ἀντιοχεῖς. Εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν ἀπεκηρύχθησαν μὲν αἱ ἀρχαὶ τῶν διαμαρτυρομένων, αἱ καθιεροῦσαι τὴν ἀνεξάρτητον ἀπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως ἔρμηνείαν τῆς Γραφῆς, ἐτονίσθη δὲ ὡς ἀδιαφιλονίκητως ἔρμηνευτικὴ ἀρχή, ἡ συμφωνία τῆς ἔρμηνείας πρὸς τὴν ὁμόφωνον γνώμην τῶν Πατέρων καὶ πρὸς τὸν κανόνα τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως καὶ διδασκαλίας ἐν τοῖς πιστευτέοις καὶ τοῖς πρακτέοις. Ἡ ἐν Τριδέντῳ σύνοδος ἐν τῇ ΙΥ συνεδρία αὐτῆς ἐκήρυξεν ὅτι τῆς μητρὸς ἐκκλησίας ἴδιον εἶναι νά κρίνη περὶ τῆς ἀληθοῦς ἐννοίας καὶ ἔρμηνείας τῶν Ἀγίων Γραφῶν, καὶ κατέκρινε τοὺς τολμῶντας νά ἔρμηνεύωσι τὰς Γραφὰς παρὰ τὴν ὁμόφωνον συμφωνίαν τῶν Πατέρων.

15. Ἐκ τῆς γενικῆς ταύτης ἀνασκοπήσεως περὶ τῶν ἀνά τοὺς αἰῶνας κρατησασῶν ἔρμηνευτικῶν ἀρχῶν δυνάμεθα νά συναγάγωμεν, ποῖα αἱ ὀρθαὶ καὶ ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου ἐνδεικνύμενα ἀρχαὶ τῆς Ἐρμηνευτικῆς. Καὶ πρωτίστως κατ' οὐδένα λόγον δεόν νά παραγνωρίζεται ἡ περὶ θεοπνευστίας τῶν ἱερῶν κειμένων ὀρθόδοξος ἐκδοχὴ καὶ προϋπόθεσις τῆς Ἐρμηνευτικῆς. Τὰ ἱερὰ βιβλία τῆς Ἀγίας Γραφῆς εἶναι θεόπνευστα. Τὴν θεοπνευστίαν δὲ δεόν νά ἐκλάθωμεν ὡς ἐπενέργειαν τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἐπὶ τοὺς ἁγίους ἄνδρας, τοὺς χρηματίσαντας συγγραφεῖς τῶν βιβλίων τῆς Γραφῆς, ἐπενέργειαν δὲ μὴ ἐκμηδενίζουσαν τὴν προσωπικότητα αὐτῶν μηδὲ μεταβάλλουσαν αὐτοὺς εἰς ἀσυνείδητα ὄργανα τοῦ Πνεύματος, οἷον εἰς ὑπογραφεῖς καθ' ὑπαγόρευσιν τοῦ Πνεύματος γράφοντας, ἀλλ' ὡς φωτίζουσαν αὐτοὺς καὶ ἐξυψοῦσαν τὰς δυνάμεις αὐτῶν, ὥστε κατὰ τὸν ἴδιον ἕκαστος χαρακτῆρα καὶ κατὰ τὸ ἴδιον ἕκαστος ὕφος νά συγγράψῃ καὶ διατυπώσῃ ἀλαθῆτως τὴν θεῖαν ἀλήθειαν, ἣν αὐτὸς πρῶ-

τος ὁ συγγραφεὺς διὰ τῶν ἰδίων λογικῶν καὶ πνευματικῶν δυνάμεων προσωκειώθη καὶ κατέστησεν ἴδιον κτῆμα. Τὴν θεοπνευστίαν δὲ τῆς Γραφῆς δέον νὰ δεχθῶμεν καθ' ἅπαντα αὐτῆς τὰ τμήματα, χωρὶς νὰ περιορίζωμεν αὐτὴν εἰς μόνον τὰ τῆς πίστεως δόγματα καὶ τοὺς κανόνους τῆς κατὰ Χριστὸν θεοσεβοῦς βιοτῆς, ὡς πολλοὶ καὶ τῶν διαμαρτυρομένων ἀλλὰ καὶ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν τινὲς ὑπεστήριξαν. Μία τοιαύτη ἀρχὴ δύναται νὰ δημιουργήσῃ ἀναρχίαν, διότι οὐδὲν ἀσφαλὲς κριτήριον καὶ οὐδεὶς καθωρισμένος κανὼν ὑπάρχει, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων νὰ καθορίζεται βεβαίως, τί ἀφορᾷ εἰς τὴν πίστιν καὶ τὴν ἠθικὴν καὶ τί οὐχί, τοσοῦτω δὲ μᾶλλον ὄσω ἀποκάλυψις καὶ ἱστορία εἶναι ἀρρήκτως συνυφασμένα. Τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ αἱ διδασκαλίαι τοῦ Κυρίου ἀποτελοῦσιν ἀδιάσπαστον σύνολον, ὅμοιον πρὸς τὸν ἄρραφον αὐτοῦ χιτῶνα, τὸν μὴ διαιρούμενον ἄνευ κινδύνου νὰ καταρρακωθῇ. Τῆς θεοπνευστίας ἐκτεινομένης κυρίως εἰς τὰ νοήματα, τοῦτο μόνον δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὡς πρὸς τὰς λέξεις τοῦ ἱεροῦ κειμένου, ὅτι ἡ ἀπὸ τοῦ Πνεύματος ἑλλαμψις ἐνέπνεε τὸν θεόπνευστον συγγραφέα, ἵνα πρὸς διατύπωσιν τοῦ νοήματος, ἐκλέξῃ ἐκ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ λεξιλογίου τὰς ἐπιτυχέστερας λέξεις. Πάντως ἡ γνώμη τινῶν διαμαρτυρομένων ἐκλαθόντων τὴν θεοπνευστίαν καὶ εἰς αὐτὰς τὰς λέξεις, ἔτι δὲ καὶ εἰς τὰς στίξεις ἐκτεινομένην, ἦν ἀπεδέχθησαν καὶ τινες τῶν Καθολικῶν, δὲν συμβιβάζεται οὔτε πρὸς τὰς μεταφράσεις τοῦ ἱεροῦ κειμένου, τὰς ὁποίας ἀνέκαθεν ἐπέτρεπεν ἡ Ἐκκλησία, οὔτε πρὸς τὰς διαφόρους γραφάς, τὰς ἐκ σφαλμάτων τῶν ἀντιγραφῶν δημιουργηθείσας, καὶ τὰς ὁποίας ἠνέχθη ὡς ἀβλαβεῖς τῆς ἐννοίας τοῦ κειμένου ἢ θείας Πρόνοια. Ὡσαύτως ἡ θεοπνευστία τῆς Γραφῆς ἀναφέρεται εἰς αὐτὴν κατὰ τὸν χαρακτῆρα ταύτης ὡς βιβλίου θρησκευτικοῦ, περιέχοντος ἀληθείας τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ἀναφερομένης εἰς τὴν ψυχικὴν σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων. Ἡ Γραφή διδάσκει θρησκείαν, οὐχὶ ἐπιστήμην, φυσιογνωσίαν τ. ἔ. ἢ ἀστρονομίαν ἢ ἰατρικὴν κλπ. Συνεπῶς εἰς τὰς ποιητικὰς ἐκφράσεις αὐτῆς, εἰς ἃς ὑπὸ ἀνθρώπινον ἔνδυμα ὑποκαλύπτονται θεῖαι ἀλήθειαι, τὸ μὲν ἔνδυμα μένει ἀνθρώπινον, τὸ βάθος δὲ τὸ ὑπ' αὐτὸ εἶναι ἡ ἀλάθητος καὶ αἰωνία ἀλήθεια. Οὕτως, ὅταν ὁμιλῇ ἡ Γραφή περὶ τοῦ Θεοῦ ἀνθρωποπαθῶς ἢ περὶ τῆς φύσεως καὶ τῶν φαινομένων αὐτῆς κατὰ τὰς συγχρόνους περὶ αὐτῶν ἐκδοχάς, μολονότι αἱ ἐκδοχαὶ αὗται δύναται νὰ εἶναι πεπλανημένοι, ὑπ' αὐτὰς ἐκφράζονται ἀλήθειαι ἀλάθητοι καὶ θεόπνευστοι. Τὸ ἔνδυμα εἶναι παλαιόν, ἀλλ' ἡ ὑπ' αὐτὸ ἀλήθεια αἰωνία καὶ ἀλάθητος.

16. Κατὰ ταῦτα τὰ βιβλία τῆς Γραφῆς, προκειμένου νὰ ἐρμηνευθῶσι καὶ κατανοηθῶσι, καθιστῶσιν ἀναγκαίαν τὴν προϋπαρξίν ὑποκειμενικῶν τινῶν ὄρων ἰδιαιτέρων, πνευματικῆς τινος διαθέσεως τοῦ ἐρμηνευτοῦ, ἄνευ τῶν ὁποίων καὶ ἡ χρησιμοποίησις τῶν καλυτέρων ἐρμηνευτικῶν μεθόδων καθίσταται ἀτελεσφόρητος. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν δέον νὰ προϋπάρχη πνευματικὴ τις συγγένεια μεταξύ τοῦ ἐρμηνευτοῦ

καὶ τῶν πρὸς ἑρμηνείαν προκειμένων βιβλίων τῆς Γραφῆς. Τὸ καθα-
ρῶς θρησκευτικὸν περιεχόμενον τῶν βιβλίων τούτων ἀπαιτεῖ νὰ προϋ-
πάρχη παρὰ τῷ ἑρμηνευτῇ θρησκευτικὴ τις αἴσθησις καὶ θρησκευτι-
κὸν ἐνδιαφέρον, ἐγγενώμενα παρ' αὐτῷ διὰ ἀκμαίας θρησκευτικῆς
ζωῆς. Ὅπως ὁ φιλόλογος, ὁ ἐπιδιδόμενος φέρ' εἰπεῖν εἰς τὴν ἑλληνικὴν
φιλολοσίαν, πρὸς κατανόησιν αὐτῆς δεόν νὰ εἶναι πεπροικισμένος
διὰ πνεύματος ἐνδιαφέροντος καλαισθητικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ,
ὅπως πρὸς ἐκτίμησιν καὶ ἀπόλαυσιν μουσικῆς τινος ἁρμονίας δεόν
ὁ κρίνων καὶ ἀκροώμενος ταύτης νὰ ἔχη ἐπαρκῶς ἀνεπτυγμένον τὸ
μουσικὸν αἰσθητήριον κλπ., οὕτω καὶ ὁ θεολόγος, ὁ ἐνδιατρίθων εἰς
κατανόησιν τῆς Γραφῆς, δεόν νὰ κυριαρχῆται ἀπὸ πνεύματος συμπα-
θείας πρὸς τὴν βιβλικὴν γραμματείαν, νὰ ἔχη αἰσθανθῆ τὴν ἐκ τῆς
Βίβλου ἐπίδρασιν καὶ διὰ βίου ἀγνοῦ καὶ ἀγίου, νὰ ἔχη κεκαθαρ-
μένον τὸν νοῦν, ἵνα εἶναι εἰς θέσιν νὰ διεισδύῃ διὰ τοῦ πάσης ἀ-
χλύος ἀπηλλαγμένου διανοητικοῦ ὀφθαλμοῦ εἰς τὰ βάθη τοῦ βιβλι-
κοῦ κειμένου. Κατὰ τοῦτο ἢ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Πατέρων
ἐξαρθεῖσα πάντοτε ἀπαίτησις, ἵνα ἡ Γραφή ἀναγινώσκηται καὶ με-
τὰ Πνεύματος Ἁγίου καὶ ἐν τῷ ἐκ τοῦ Πνεύματος φωτισμῷ ἐρευ-
νᾶται, ἰσχύει τὰ μάλιστα διὰ τὸν ἑρμηνευτὴν αὐτῆς.

17. Ἐξ ἄλλου δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται, ὅτι τὰ ἱερά ταῦτα βιβλία,
ἐνέχουσι διὰ τὸ παρὸν ἐντελῶς διάφορον σημασίαν παρ' ἐκείνην τὴν
ὁποίαν ἔχουσι τὰ ἄλλα συγγράμματα τῆς ἀρχαιότητος. Καὶ τὰ τε-
λευταῖα ταῦτα καὶ ἰδίᾳ τὰ κλασσικὰ δύνανται νὰ ἔχωσι σημασίαν
τινά καὶ διὰ τὴν παρούσαν ζωὴν τῆς ἀνθρωπότητος, διὸ καὶ πρέ-
πει νὰ καλλιεργῆται ἡ σπουδὴ των. Γενικῶς ὅμως ἡ σημασία των
εἶναι ἱστορικὴ καὶ ἡ ἐπίδρασις των ἐπὶ τοῦ σημερινοῦ κοινωνικοῦ
καὶ οἰκογενειακοῦ βίου εἶναι περιωρισμένη καὶ ὄλως ἕμμεσος. Τὰ
συγγράμματα ὅμως τῆς Βίβλου ἐνέχουσι μεγάλην σπουδαιότητα διὰ
τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τοὺς πιστοὺς, ὡς ἀποτελοῦντα μετὰ τῆς πρὸς
κατανόησιν αὐτῶν καθοδηγούσης ἀποστολικῆς παραδόσεως τὴν πη-
γὴν καὶ τὸν κανόνα τῆς πίστεως καὶ διατελοῦσιν εἰς ἄμεσον σχέσιν
οὐ μόνον πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωὴν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν
ζωὴν τῶν ἀτόμων τῶν ἀποτελούντων τὰς χριστιανικὰς κοινω-
νίας. Εἶναι ἡ βᾶσις τῶν θρησκευτικῶν των πεποιθήσεων, ἡ οἰ-
κογενειακὴ δὲ καὶ κοινωνικὴ μας ζωὴ, τὰ ἥθη μας, αὐτοὶ οἱ
νόμοι τῆς πολιτείας, ἐν τῇ ὁποίᾳ ζῶμεν, βασιζονται κατὰ μέ-
γα μέρος ἐπὶ τῶν ἀντιλήψεων καὶ ἀληθειῶν, αἵτινες μετεπι-
βάσθησαν εἰς ἡμᾶς διὰ τῶν συγγραφῶν τούτων. Καὶ αὐτὸς
ὁ ἑρμηνευτὴς διατελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ζωῆς ταύτης, εἰς
ἣν ἐμπνέουσι τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἑρμηνευόμενα βιβλία, καὶ εὐρίσκει ἐν
αὐτοῖς τὴν βαθυτάτην ἱκανοποίησιν διὰ τὴν ἰδίαν του πνευματικὴν
ζωὴν. Μετὰ τοῦ ὀφειλομένου λοιπὸν σεβασμοῦ δεόν νὰ ἀπτηται τοῦ
ἔργου αὐτοῦ ἀποβλέπων οὐ μόνον εἰς τὴν διακρίθωσιν τοῦ νοή-
ματος τῶν βιβλίων τούτων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀποσάφησιν καὶ ἐπαρ-

κῆ ἀνάπτουξιν τῶν συνεπτυγμένων ἰδεῶν, ὥστε ὁ ὅλος πλοῦτος τοῦ περιεχομένου αὐτῶν νά προβάλληται πρὸς κοινήν τῶν ἀναγνωστῶν καὶ ἀκροατῶν ὠφέλειαν. Ἐξετάζων δὲ τὸ περιεχόμενον τῆς Βίβλου ἐν σχέσει καὶ πρὸς τὰς ποικίλας τάσεις καὶ ἀνάγκας τοῦ παρόντος, θά τονίξῃ καὶ τὴν πρακτικὴν σπουδαιότητα διὰ τὴν τρέχουσαν ζωὴν. Πολλὰ τμήματα τῆς Γραφῆς ἔχουσι γραφῆ δι' εἰδικὰς αἰτίας εἰς ἐπὶ μέρους πρόσωπα καὶ ἐκκλησίας, ὑπὸ εἰδικὰς συνθήκας καὶ καιροῦς, ἐνέχουσιν ὁμῶς λόγῳ τῆς φύσεως τῶν ἐν αὐτοῖς λεγομένων καὶ ὅλως γενικὸν χαρακτήρα, ἐπιδέχονται δὲ καὶ γενικὴν ἐφαρμογὴν εἰς πάντα χρόνον καὶ εἰς σοβαρωτάτας σχέσεις τῆς ζωῆς, ἐὰν κατανοηθῶσιν ὀρθῶς. Ὁ ἐρμηνευτὴς ἐμμένων πάντοτε εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν ἔννοιαν τοῦ κειμένου δέον νά ἐκθέτῃ τὴν βιβλικὴν διδασκαλίαν ἀποβλέπων καὶ εἰς τὰς πολλαπλᾶς ὠφελείας, αἵτινες ἐξ αὐτῆς θά προέλθωσιν εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν πλήρωμα καὶ εἰς τὴν σύγχρονον ζωὴν. Τὸ ἔργον τοῦτο κυρίως ἐξυπηρετεῖ ἡ λεγομένη πρακτικὴ ἐρμηνεία, ἡ μάλιστα οὔσα ἐν χρήσει ἀπὸ τοῦ ἁμβωνος, ἀλλὰ δέον εἰς τὸ ἔργον τοῦτο νά υποβοηθῆται ἡ πρακτικὴ ἐρμηνεία ὑπὸ τῆς ἐπιστημονικῆς.

18. Καὶ αὐταὶ μὲν αἱ ἐρμηνευτικαὶ προϋποθέσεις ἐπιβάλλονται ὑπὸ τῆς φύσεως καὶ τοῦ χαρακτήρος τῶν ἱερῶν βιβλίων ὡς θεοπνεύστων καὶ γραπτῶν μνημείων τῆς θείας ἀποκαλύψεως. Δεδομένου δέ, ὅτι τὰ βιβλία ταῦτα παρεδόθησαν ἐξ ἀρχῆς εἴτε εἰς τὴν Ἰουδαϊκὴν συναγωγὴν εἴτε εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ὡς τμήμα τι τῆς εἰς αὐτάς ὑπὸ τῶν ἱερῶν τῶν συγγραφέων διὰ ζώσης διδασκαλίας, ἥτις ἀπετέλεσε καὶ τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ζῶσαν ἀποστολικὴν, ἢ τὴν ὑπὸ τῆς συναγωγῆς εἰς αὐτὴν διαβιβάσασθαι προφητικὴν παράδοσιν, πάντοτε δὲ ἢ τε συναγωγὴ καὶ πρὸ παντὸς ἢ Ἐκκλησία ἐσπούδασε μετὰ τοῦ αὐτοῦ συνεχῶς ἐνδιαφέροντος τὰ βιβλία ταῦτα, ὀρθῶς κατανοήσασα αὐτὰ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς κατὰ τὸν χρόνον τῆς δημοσιεύσεως τούτων ζώσης ἔτι παραδόσεως τῶν συγγραψάντων αὐτά, εἶναι κατὰ κανόνα ὀρθὴ ἢ ἐρμηνευτικὴ ἀρχὴ τῆς τε ὀρθοδόξου καὶ ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, καθ' ἣν ἡ Γραφὴ δέον νά ἐρμηνεύεται κατὰ τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀποστολικὴν παράδοσιν καὶ τὴν ὁμόφωνον συμφωνίαν τῶν Πατέρων, τὴν διαμορφωθείσαν ὑπὸ τὴν παράδοσιν ταύτην. Ἡ ἀρχὴ αὕτη ἀφορᾷ κυρίως εἰς τὰ δογματικὰ χωρία τῆς Γραφῆς, καθὼς καὶ εἰς τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ὀρθὴν βιοτήν, τὰ θεωρούμενα ὡς ἀπαραίτητα εἰς τὴν τῶν ψυχῶν σωτηρίαν καὶ ἀποτελοῦντα τὸν ἔκπαλαι παραδεδεγμένον κανόνα πίστεως καὶ εὐσεβείας. Εἰς τὰς ἐπὶ μέρους ἐρμηνευτικὰς γνώμας καὶ ἐκδοχὰς τῶν Πατέρων, δύναται ὁ ἐρμηνευτὴς νά διαφωνῇ, ἀρκεῖ μόνον νά μὴ ἀντιπίπτῃ ἐν τινὶ εἰς τὸν μνημονευθέντα κανόνα τῆς πίστεως καὶ τῆς εὐσεβείας. Καὶ ἐν ταῖς εἰς δογματικὰ χωρία ἀναφερομέναις ἐρμηνείαις τῶν Πατέρων, ἐφ' ὅσον αὐταὶ ἐγένοντο παρέργως καὶ κατ' ἐφαρμογὴν, ὡς συμβαίνει τοῦτο ἐν ταῖς ἠθικαῖς αὐτῶν ὁμιλίαις, καὶ δὲν ἀποτελοῦσι προϊόντα

σοβαρᾶς μελέτης πρὸς ἐξακρίθωσιν τοῦ νοήματος τῶν ἱερῶν συγγραφέων, ὡς τοῦτο γίνεται ὑπὸ τῶν Πατέρων εἴτε ἐν ἰδίῳ ἐξηγητικοῖς συγγράμμασιν εἴτε ἐν ταῖς δογματικαῖς αὐτῶν πραγματείαις, καθὼς καὶ εἰς τὰ ἱστορικά καὶ δευτερεύοντα ζητήματα ἔχει ὁ ἔρμηνευτὴς πᾶσαν ἐλευθερίαν μὴ λησμονῶν μόνον τὸ τοῦ Παύλου «μόνον μὴ τὴν ἐλευθερίαν εἰς ἀφορμὴν τῆ σαρκί, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀγάπης δουλεύετε ἀλλήλοις» (Γαλ. ε' 13) καὶ ἀποφεύγων πᾶσαν τῆς ἐλευθερίας κατάχρησιν πρὸς ἄκαιρον ἐπίδειξιν ἰδίας ὀξυνοίας ἢ πρὸς ἀγέρωχον περιφρόνησιν τῶν πρότερον ὑπ' ἄλλων εἰρημένων, χρησιμοποιοῦν δὲ μόνον αὐτὴν μετὰ πάσης ταπεινοφροσύνης πρὸς διευκρίνισιν ἐκείνων, ὅσα τυχὸν ἀνθρωπίνως διέλαθον τὴν προσοχὴν τῶν προγενεστέρων του.

19. Ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς μνημονευθείσας ἀρχάς, ἐφ' ὅσον ὁ ἔρμηνευτὴς κύριον καὶ θεμελιώδη σκοπὸν ἐπιδιωκτέον δεόν νὰ ἔχη τὴν διακρίθωσιν τῆς ἐννοίας, τὴν ὁποῖαν ὁ ἱερός συγγραφεὺς ἠθέλησε καὶ προέθετο νὰ ἐκφράσῃ διὰ τῶν λέξεων τοῦ κειμένου, δεόν νὰ ἐξαρθῇ εἰς κυρίαν τῆς ἱερᾶς Ἑρμηνευτικῆς μεθόδου ἐρμηνείας ἢ γραμματικοῖστορικῆ, ἢ ὑπὸ τῆς Ἀντιοχειανῆς Σχολῆς εἰσαχθεῖσα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Καὶ τὸ μὲν ἐπίθετον γραμματικῆ ἀφορᾶ εἰς τὴν μορφήν ἢ τὸ εἶδος τῆς ἱερᾶς συγγραφῆς, τὸ δὲ ἐπίθετον ἱστορικῆ ἀφορᾶ μᾶλλον εἰς τὸ περιεχόμενον αὐτῆς. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν μορφήν τὸ πρῶτον καὶ κύριον σημεῖον εἶναι ἡ λέξις ὡς ἔκφρασις τῆς σκέψεως. Ἡ ἱερὰ Ἑρμηνευτικὴ ἀξιοῖ παρά τοῦ ἔρμηνευτοῦ δύο τινά, α) νὰ διακριθῶσιν οὗτος ἐν τίνι ἐννοίᾳ καὶ σημασίᾳ ἐχρησιμοποιήθη ἡ λέξις ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ συγγραφέως καὶ β) νὰ διακριθῶσιν οὗτος τὴν ἀρχικὴν μορφήν, ὅφ' ἦν ἡ λέξις ἐξῆλθεν ἐκ τοῦ καλάμου τοῦ συγγραφέως, (μήπως δηλαδὴ ὁ ἱερός συγγραφεὺς ἔγραψεν ἄλλην λέξιν ἢ ἄλλον τύπον λέξεως καὶ ὑπὸ τῶν ἀντιγραφῶν ἡ λέξις παρεποιήθη).

20. Καὶ διὰ μὲν τὸ πρῶτον ἔργον αὐτοῦ ὁ ἔρμηνευτὴς πρέπει νὰ κατέχη, ὅσον τὸ δυνατόν τελειότερον, τὴν πρωτότυπον γλῶσσαν, εἰς ἣν συνεγράφη τὸ ἐρμηνευόμενον βιβλίον· πρέπει νὰ γνωρίζῃ τὴν γραμματικὴν καὶ λεξικολογικὴν σύνταξιν καὶ διατύπωσιν τοῦ ἐρμηνευομένου βιβλίου καὶ τοσοῦτ' ἄλλο ὅσ' αἱ γλῶσσαι, εἰς ἃς ἐγράφησαν τὰ πρωτότυπα τῶν Γραφῶν εἶναι γλῶσσαι δύσκολοι, κατὰ τὸ πλεῖστον νεκραὶ καὶ πλούσιαι εἰς ἰδιωτισμούς. Διὰ δὲ τὸ δεύτερον ἔργον αὐτοῦ δεόν νὰ συνδυάζῃ μετὰ τῆς ἐρμηνείας τῶν λέξεων καὶ τὴν κριτικὴν ἐξέτασιν τοῦ κειμένου, τοῦτο δ' ἀποτελεῖ ἀπαίτησιν τῆς ἱερᾶς Ἑρμηνευτικῆς τονιζομένην ὑπ' αὐτῆς ἰδιαιτέρως, λόγῳ τῶν περιπετειῶν, ἃς ὑπέμεινε κατὰ καιροῦς τὸ ἱερόν κείμενον. Δεύτερον σημεῖον ἀναφερόμενον εἰς τὴν μορφήν ἢ τὸ εἶδος τῆς ἱερᾶς συγγραφῆς εἶναι ἡ ρητορικὴ ὄψις αὐτῆς ἢ ἡ μορφή τῆς συνθέσεως, διὰ τῆς ὁποίας ὁ συγγραφεὺς ἐξέφρασε τὰς σκέψεις του, οὕτως ὥστε γενᾶται τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ἡ φράσις δεόν νὰ ἐκλη-

φθῆ κυριολεκτικῶς ἢ καταχρηστικῶς· ἐάν δέον νά ἐρμηνευθῆ κατὰ γράμμα ἢ μεταφορικῶς καί εἰκονικῶς, ἐν πραγματικῇ ἢ ἐν συμβολικῇ ἐννοίᾳ. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ἢ κατὰ γράμμα ἐρμηνεία δέν ἀποκλείει τήν ἀλληγορικὴν ἐρμηνείαν, ἀλλὰ περιορίζει αὐτήν εἰς τὰ πράγματι ἀλληγορικῶς λεγόμενα ἐν τῇ Γραφῇ. Αἱ παραβολαὶ ἐπὶ παραδείγματι νοοῦνται ἀλληγορικῶς. Δέν ἔπεται ὁμῶς ἐκ τούτου ὅτι καί πᾶν τὸ ἐν τῇ Γραφῇ δύναται νά ἀλληγορηθῆ. Πρῶτ. ὕπερβολάς ἐν τῇ ἀλληγορίᾳ τῶν παραβολῶν ζεύγη θεῶν πέντε = αἱ πέντε αἰσθήσεις!! Ἡ δύο δηνάρια = αἱ δύο διαθήκαι. Ἐν τῇ Γραφῇ χρησιμοποιοῦνται πολλαπλοὶ τρόποι ἐκφράσεως καί παραστάσεως τῶν νοημάτων. Ὡς ἐκ τούτου δέ ἡ θεμελιώδης ἀρχὴ πρὸς ὀρθὴν ἐρμηνείαν τῶν Ἀγίων Γραφῶν, καθ' ἣν δέον νά ἐκζητῆται ἢ κατὰ γράμμα ἢ ἅμεσος ἐννοια τοῦ κειμένου, δέν ἀποκλείει οὔτε τήν ἀλληγορικὴν ἐρμηνείαν οὔτε τὴν δογματικὴν οὔτε τὴν ἠθικὴν οὔτε τὴν ἀναγωγικὴν ἐκεῖ ὅπου αὐταὶ ἐνδείκνυνται καί ἐγχωροῦσιν. Τὸ λατινικὸν δίστιχον, οὕτινος ἐμνημονεύσαμεν:

Littera gesta docet, quid credas allegoria

moralis quid agas, quo tentas (speres) anagogia

ἔχει βάσιν, καί ἡ τοιαύτη διαίρεσις οὐδέν θά εἶχε τὸ ἄτοπον, ἐάν ἠδύνατο νά νοηθῆ ὡς διακρίσις γενομένη κατὰ τὰ διάφορα ἀντικείμενα τῆς Γραφῆς, τὰ μὲν ἱστορικά, τὰ δὲ δογματικά, ἄλλα ἠθικά καί ἄλλα εἰς τὴν μέλλουσαν ἐλπίδα ἀναγόμενα. Τὸ ἄτοπον ἔγκειται κυρίως εἰς τὸ νά ἐκζητῶμεν τοῦ αὐτοῦ χωρίου τετραπλῆν ἐννοιαν. Ὅμοίως δέν δυνάμεθα ν' ἀποκλείσωμεν τὴν κατ' ἐφαρμογὴν ἐννοιαν, ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς πρακτικῆς λεγομένης ἐρμηνείας, τῆς μόνης καταλλήλου διὰ τὴν ἀπ' ἁμβωνος χρῆσιν τῆς Γραφῆς. Κατ' αὐτὴν διακριθεῖμεν μὲν τὴν κατὰ γράμμα ἐννοιαν τοῦ κειμένου, συνάγομεν ὁμῶς καί τὰς ἐφαρμογὰς, τὰς ὁποίας τὸ νόημα τοῦ κειμένου δύναται νά ἔχη ἐν τῇ καθ' ἡμέραν ζωῇ. Τρίτον σημεῖον, ὕπερ δέον νά προσέχη ὁ ἐρμηνευτὴς ἐν τῇ χρήσει τῆς κατὰ γράμμα ἐρμηνείας, εἶναι τὸ εἶδος τῆς γραμματείας, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκει τὸ ἐρμηνευόμενον βιβλίον. Εἶναι ἱστορικὸν βιβλίον, δηλαδὴ ἢ εἶναι ποιητικόν, ἢ εἶναι διδακτικόν; Καί εἰς μὲν τὴν κλασσικὴν γραμματείαν δυνάμεθα εὐχερῶς νά κατατάξωμεν τὰ διάφορα συγγράμματα καθ' ὠρισμένας τάξεις. Εἰς τὴν Βιβλικὴν ὁμῶς γραμματείαν τοῦτο καθίσταται δυσεπίτευκτον. Διότι ἕκαστον βιβλίον ἀποτελεῖ κατὰ τὸ μᾶλλον καί ἥττον μίγμα τῶν διαφόρων στοιχείων. Ἐντεῦθεν δέ εἶναι ὑποχρεωμένος ὁ ἐρμηνευτὴς νά ἐξετάζη τὸ βιβλίον τὸ ἐρμηνευόμενον οὐ μόνον κατὰ τὸ σύνολον αὐτοῦ, ἀλλὰ καί κατὰ τὰ διάφορα αὐτοῦ χωρία. Δέον νά ἐρευνᾷ ἐάν τὸ χωρίον εἶναι ἱστορικοποιητικόν ἢ ποιητικοῖστορικόν ἢ διδακτικοποιητικόν. Ὑπάρχει δέ ἐν τῇ βιβλικῇ γραμματείᾳ καί στοιχεῖόν τι, ὕπερ οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἀπαντᾷ, καί τοῦτο εἶναι τὸ Π ρ ο φ η τ ι κ ὸ ν. Ἡ κατανόησις δέ καί ἐρμηνεία τοῦ στοιχείου τούτου παρουσιάζει σοβαρῶ-

τάτας δυσκολίας, ἔξ οὗ ἡ βιβλικὴ Ἑρμηνευτικὴ εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ θέτῃ εἰς χρῆσιν ἰδίου καὶ εἰδικούς κανόνας καὶ ἀρχὰς ἑρμηνείας.

21. Τὸ ἐπίθετον ἱστορικὴ (ἑρμηνεία) ἀναφέρεται γενικῶς εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς Γραφῆς. Καὶ δὴ, α) τὸ περιεχόμενον ἐκάστου βιβλίου τῆς Γραφῆς εἶναι ἱστορικόν, καθ' ὅσον ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν προσωπικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν καθ' ἑκάστον συγγραφέων. Διὰ τὴν κατανόησιν τῶν ἐπὶ μέρος χωρίων, καθὼς καὶ τοῦ γενικοῦ περιχομένου καὶ τῆς γενικῆς τάσεως βιβλίου τινός, ἀπαιτεῖται νὰ γνωρίζωμεν τὸν συγγραφέα τοῦ κατὰ τὴν πνευματικὴν τοῦ ἰδιοφυΐαν. Πᾶν ὅ,τι δύναται νὰ συντελέσῃ εἰς τὸ νὰ λάθωμεν γνώσιν τινα περὶ ταύτης, δεόν νὰ τὸ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει· ἦτοι τὸν τόπον τῆς γεννήσεώς του, τὴν ἀνατροφὴν ἧς ἔτυχε παρὰ τῶν γονέων του, τὴν θέσιν καὶ τὸν χαρακτῆρα τούτων, τὴν οικογενειακὴν ζωὴν ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ συγγραφεὺς ἀνεπτύχθη, τὴν παιδευσίν του, τὰ διάφορα συμβάντα τοῦ σταδίου του, τὸν χαρακτῆρα του. Ἐφ' ὅσον δὲ τὰ βιβλία, περὶ ἃ ἀσχολεῖται ἡ ἑρμηνεία καὶ διὰ τὴν ἐξήγησιν τῶν ὁποίων ἡ ἱερά Ἑρμηνευτικὴ παρέχει ἀρχὰς καὶ κανόνας, εἶναι κατὰ τὸ περιεχόμενον των θρησκευτικὰ κατ' οὐσίαν, ὁ ἐξηγητὴς ὀφείλει νὰ ἐπιχύσῃ φῶς ἐπὶ τῆς ἐνδοτέρας ζωῆς τῶν βιβλικῶν συγγραφέων καὶ κατὰ τὸ δυνατόν νὰ δείξῃ ψυχολογικῶς πῶς ἡ θρησκευτικὴ των συνείδησις ἐπέδρασεν ἐπὶ τοῦ τρόπου τῆς σκέψεώς των. β) Τὸ περιεχόμενον τῶν βιβλίων τῆς Γραφῆς εἶναι ἱστορικόν ὡς δεχθὲν τὴν ἐπίδρασιν τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ, ἐν μέσῳ τοῦ ὁποίου ὁ συγγραφεὺς ἐκάστου τούτων συνέθεσε τὸ ἔργον του. Τὸ φυσικόν περιβάλλον τῆς χώρας, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ συγγραφεὺς ὡς ἄτομον ἀνήκον εἰς ὠρισμένον ἔθνος ἀνεπτύχθη, τὰ κοινωνικὰ ἦθη τοῦ λαοῦ του, οἱ τῆς πολιτείας θεσμοί, αἱ πολιτικαὶ καὶ ἐκκλησιαστικαὶ διατάξεις, ὁ γενικὸς χαρακτῆρ τοῦ ἔθνους του, πάντα ταῦτα δεόν νὰ ᾄσιν ὑπ' ὄψει τοῦ ἑρμηνευτοῦ, ἵνα εἶναι εἰς θέσιν νὰ κατανοῇ ὀρθῶς τὸ περιεχόμενον ἐνὸς ἐκάστου βιβλίου, ἀνήκοντος εἰς τὴν γραμματείαν, τοῦ ἔξ οὗ προῆλθεν ἔθνος. Οὕτω τὸ Ἑβραϊκὸν ἔθνος, ὁ ἐκλεκτὸς λαὸς τοῦ Θεοῦ, ὑπὸ πολίτευμα θεοκρατικόν κυβερνηθεὶς, εἶχε χαρακτῆρα καθαρῶς θρησκευτικόν. Καὶ οἱ συγγραφεῖς αὐτοῦ, ὡς ἐκπροσωποῦντες τὴν ὑψίστην διανοητικὴν δρᾶσιν τοῦ ἔθνους, εἰς τὰς συγγραφὰς αὐτῶν διηρμήνευσαν τὴν θρησκευτικὴν συνείδησιν τοῦ ἔθνους των καὶ ἐνετύπωσαν εἰς τὴν ὄλην ἔθνικὴν γραμματείαν αὐτοῦ θρησκευτικὸν χαρακτῆρα. γ) Τὸ περιεχόμενον ἐκάστου βιβλίου τῆς Γραφῆς εἶναι ἱστορικόν ὡς διατελοῦν ὑπὸ τοὺς ὄρους καὶ τὰς περιστάσεις τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν συνεγράφησαν. Ἡ Βιβλικὴ Γραμματεία, ὅπως καὶ πᾶσα ἄλλη Γραμματεία ἔθνους τινὸς οἰουδήποτε, διατελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἱστορίας τοῦ λαοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ζωὴ λαοῦ τινὸς δὲν παραμένει ἱστορικῶς μεμονωμένη, οὕτω καὶ αἱ συνθήκαι τῆς ἰουδαϊκῆς ζω-

ἥς δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσι μεμονωμένως. Γειτονικά ἔθνη ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις ἐπέδρασαν ἐπὶ τῶν μορφῶν τῆς ἰουδαϊκῆς ζωῆς, περὶ τὸ τέλος δ' αὐτῆς, ὅτε ὁ ἰουδαϊσμός διετέλει ἐν παρακμῇ, ἐπέδρασε καὶ ὁ ἑλληνικὸς κόσμος. Τὰς ἐπιδράσεις ταύτας ἀσυναίσθητως ὑπέστησαν καὶ οἱ ἱεροὶ συγγραφεῖς. Πολλὰ ἐκφράσεις τῶν, ἐνίοτε δὲ καὶ ἡ ὅλη φράσις αὐτῶν κατανοοῦνται ὑπὸ τοῦ ἐξηγητοῦ, ὅταν οὗτος θεωρῇ ἐπὶ μέρους βιβλίον τι ἐκ τῆς γενικῆς ταύτης ἐπόψεως.

22. Αὕτη εἶναι ἡ γραμματοϊστορικὴ μέθοδος τῆς ἐρμηνείας κατὰ τὰς θεμελιώδεις αὐτῆς ἀρχάς. Τῶν ἀρχῶν τούτων ἀκολουθουμένων ἐν συνδυασμῷ πρὸς ὅσα εἶπομεν περὶ τοῦ ἀκραιφνοῦς καὶ γνησίου θρησκευτικοῦ πνεύματος, οὗ δέον νὰ κατέχηται καὶ διαπνέηται ὁ ἐρμηνευτής, θὰ ἔχωμεν ἐρμηνείαν ἐπιστημονικὴν ἅμα καὶ θεολογικὴν, εἰς αὐτὰ τὰ βᾶθη τοῦ ἐν ταῖς Γραφαῖς γράμματος εἰσδύουσαν καὶ ἀποσαφοῦσαν τὰς ἐν αὐτῇ διδασκαλίας.

Τοσαῦτα περὶ τῆς Ἱερᾶς Ἑρμηνευτικῆς πρὸς συγγραφὴν δοκιμίου, τῆς ὁποίας πρώτη ἀπόπειρα παρ' ἡμῖν δύνανται νὰ θεωρηθῇ ἢ ὑπὸ τοῦ Διονυσίου Κλεώπα ἐν τῇ ἐκδόσει τῆς εἰς τοὺς Ψαλμοὺς ἐρμηνείας τοῦ Ἀνθίμου, Πατριάρχου Ἱεροσολύμων, συμπεριληφθεῖσα «Εἰσαγωγή εἰς τὰς θείας Γραφάς» τοῦ Ἀδριανοῦ. Μετὰ τὸν Κλεώπαν ὁ Κωνστ. Κοντογόνης ἐπισυνῆψε στοιχεῖα Ἑρμηνευτικῆς ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφήν, ἣν ἐν ἔτει 1859 χάριν τῶν Ἱεροσπουδαστῶν συνέγραψεν. Εἰς ἴδιον σύγγραμμα ὑπὸ τὸν τίτλον Στοιχειώδης Ἱερὰ Ἑρμηνευτικὴ (ἐν ἔτει 1902) ἐδημοσίευσεν πόνημα ὁ ἀείμνηστος ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος, ὡς σχολάρχης τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Σταυροῦ. Ἄξιον δὲ πολλοῦ λόγου Ἐγχειρίδιον Ἱερᾶς Ἑρμηνευτικῆς, ἐν ἔτει 1921 ἐξέδωκεν ὁ ἀείμνηστος Καθηγητὴς τῆς ἐν Χάλκῃ Σχολῆς Βασίλειος Ἀντωνιάδης.

Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν Ἑρμηνείαν ὡς πρᾶξιν κατὰ τοὺς κανόνας τῆς Ἱερᾶς Ἑρμηνευτικῆς συντελουμένην.

2. Ἐξηγήσεις ἢ Ἑρμηνεία.

1. Τὰ προϊόντα τῆς ἐρμηνευτικῆς διαπραγματεύσεώς δύνανται νὰ ἀξιοποιηθῶσιν ὑπὸ πολλὰς καὶ διαφόρους μορφάς. Οὕτως ὁ ἐρμηνευτής δύνανται νὰ δείξῃ πῶς τὸ ἐρμηνευόμενον κείμενον δέον νὰ νοηθῇ καὶ ἀναλόγως τοῦ τρόπου, τὸν ὁποῖον πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἠκολούθησε, καθίσταται γλωσσογράφος ἢ σχολιαστής ἢ ὑπομνηματιστής· ἢ δύνανται νὰ λάθῃ τὴν θέσιν τοῦ συγγραφέως καὶ ἐξ ὀνόματος αὐτοῦ εἰς ἄλλην γλῶσσαν ἢ ἐπὶ τὸ σαφέστερον λαλῶν ν' ἀποδειχθῇ μεταφράστης ἢ παραφράστης. Πᾶσαι αὗται αἱ μορφαὶ τῆς ἐρμηνείας ἀνεπτύχθησαν ἰκανῶς διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Ἀρχίζομεν ἐνταῦθα ἀπὸ τὰς ἀπλουστέρων.

2. Τὴν ὄλην ἀπλὴν Ἐξήγησιν τῶν Γραφῶν ἀποτελοῦσιν ἀναμφιβόλως ἢ μετάφρασις καὶ ἢ παράφρασις, καίτοι πολὺ δυσκόλως δύναται ὁ ἐξηγητὴς νὰ εὐστοχήσῃ ἐν αὐταῖς. Οὕτως ἢ μετάφρασις φαίνεται μὲν ὡς ἀπλοῦστατος τρόπος ἀποδόσεως τῶν νοημάτων τῆς Γραφῆς ἀπὸ τοῦ πρωτοτύπου αὐτῶν ἰδιώματος εἰς ἄλλην γλῶσσαν ἢ εἰς ἄλλο γλωσσικὸν ἰδίωμα, ἀλλ' εἶναι συγχρόνως καὶ δυσκολώτατος. Ἡ δυσκολία συνίσταται κυρίως εἰς τὸ ὅτι δὲν πρόκειται νὰ ἀποδοθῶσιν ἀπλῶς τὰ νοήματα τῶν ἱερῶν συγγραφέων κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ μεταφραστοῦ, ἀδιαφοροῦντος ὀλοτελῶς περὶ τῆς κατασκευῆς τοῦ λόγου καὶ τῆς ἐν γένει ἐκφράσεως τοῦ πρωτοτύπου, ἀλλ' εἰς τὸ ὅτι ὁ μεταφραστὴς δέον νὰ παρουσιάσῃ τοὺς ἱεροὺς συγγραφεῖς κατὰ τὸν ἴδιον ἕκαστον τρόπον ὁμιλοῦντας τὰ αὐτά, ἅτινα καὶ ἐν τῷ πρωτοτύπῳ εἰς ἄλλην γλῶσσαν. Τοῦτο δὲ ἐπιτυγχάνεται οὐχὶ διὰ μεταφράσεως ἐλευθέρας, ἀλλὰ διὰ τῆς κατὰ λέξιν τοιαύτης. Ὁ μεταφραστὴς ὀφείλει οὔτε ἄρθρον τι οὔτε ἄλλο τι μόνιον νὰ περικόπτῃ, ἀλλ' οὔτε καὶ διασαφητικὰς λέξεις νὰ παρεμβάλλῃ καὶ ὅπου πράττει τοῦτο δέον μετὰ μεγίστης φειδοῦς νὰ τὸ πράττῃ. Ὁφείλει ὡσαύτως νὰ διαφυλάττῃ κατὰ τὸ δυνατόν ἀναλλοίωτα τὰ ρητορικὰ σχήματα καὶ τοὺς λεκτικούς ἰδιωτισμούς τοῦ ἱεροῦ συγγραφέως καθὼς καὶ αὐτοὺς τοὺς τεχνικοὺς ὄρους, οὓς χρησιμοποιεῖ ὁ συγγραφεὺς καὶ ἐν γένει ν' ἀποδίδῃ πιστῶς τὸ ὕφος τοῦ ἱεροῦ συγγραφέως. Ὁταν δέ τις λάθῃ ὑπ' ὄψει, ὅτι ἐκάστη γλῶσσα ἔχει τοὺς ἰδιωτισμούς αὐτῆς ἐν τῇ σημασίᾳ τῶν λέξεων καὶ ἐν τῇ συντάξει αὐτῶν καὶ καθὼς ὀρθῶς παρατηρεῖ ἐν τῷ προοιμίῳ αὐτοῦ ὁ τὴν Σοφίαν Σειράχ ἐκ τοῦ Ἑβραϊκοῦ μεταφράσας «οὐκ ἰσοδυναμεῖ αὐτὰ ἐν ἑαυτοῖς ἑβραϊστὶ λεγόμενα, καὶ ὅταν μετενεχθῇ εἰς ἑτέραν γλῶσσαν», κατανοεῖ πλήρως τὰς δυσκολίας, ἅς ἐν οἰαδῆποτε μεταφράσει ἀντιμετωπίζει ὁ ἐπιχειρῶν αὐτήν. Προδήλως οὗτος προϋποτίθεται, ὅτι πρὸ πάσης τοιαύτης ἐπιχειρήσεως, ἔχει πλήρως κατανοήσει τὸ πρὸς μετάφρασιν ἱερὸν κείμενον. Δὲν δύναται ν' ἀρχίσῃ τις μετάφρασιν πρὶν ἢ ἐπιδοθῇ εἰς ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τοῦ κειμένου καὶ κατανοῆσιν αὐτοῦ, ὡς αὕτη ἐκτίθεται ἐν ἐρμηνευτικῷ ὑπομνήματι, περὶ οὗ θὰ εἴπωμεν κατωτέρω. Ὡσαύτως ὁ ἐπιχειρῶν μετάφρασιν τινα, ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ πλήρως καὶ ἐπακριθῶς τὴν γλῶσσαν, εἰς τὴν ὁποίαν πρόκειται νὰ μεταφράσῃ τὸ πρωτότυπον κείμενον, ὥστε νὰ εἶναι εἰς θέσιν μετὰ λεπτότητος καὶ ἀκριθείας νὰ ἐκλέγῃ τὴν κατάλληλον λέξιν καὶ φράσιν, ἣτις θ' ἀνταποκρίνηται καὶ θὰ ἑναρμονίζεται πλήρως πρὸς τὰς λέξεις καὶ φράσεις τοῦ πρωτοτύπου. Μεταφράσεις τῶν πρωτοτύπων κειμένων τῆς Γραφῆς ἐπεχειρήθησαν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ νῦν ὅ,τι πλείστα, ἢ Βρεττανικὴ δὲ Βιβλικὴ Ἑταιρεία ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς ἐξέδωκε πλείστας ὄσας καὶ εἰς τὰς γλώσσας τῶν βαρθάρων καὶ ἀπολιτίστων φύλων. Περιριζόμεθα ἐνταῦθα ν' ἀναφέρωμεν τινὰς ἐκ τῶν παλαιῶν. Καὶ τῆς μὲν Π. Δ. παλαιὰ καὶ ἐπίσημος μετάφρασις, χρησιμοποιουμένη

καὶ ἀπὸ τῶν ἱερῶν συγγραφέων τῆς Κ. Δ., εἶναι ἡ τῶν Ο΄, ἡ εἰσαχθεῖσα εὐθύς ἐξ ἀρχῆς εἰς χρῆσιν καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Τῆς δὲ Κ.Δ. λατινικαὶ μὲν τυγχάνουσιν ἢ παλαιότερα γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰτάλα καὶ ἢ ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου συντελεσθεῖσα Βουλγάτα, Συριακαὶ δέ, ἢ σιναϊτικὴ, ἐν παλιμψήστῳ τινὶ κώδικι τοῦ Σινᾶ ὑπὸ τῶν Lewis καὶ Gibson ἀνακαλυφθεῖσα, ἢ συριακὴ ἢ ὑπὸ τοῦ Cureton δημοσιευθεῖσα καὶ ἢ πλέον γνωστὴ Πεσιτῶ ἢ Πεσίτα. Αἰγυπτιακαὶ δὲ εἶναι ἢ εἰς τὸν Β΄ ἢ Γ΄ αἰῶνα ἀναγομένη Σαΐδικὴ μετάφρασις, ἢ Βοχαϊρικὴ ἀπὸ τοῦ ΣΤ΄ αἰῶνος χρονολογούμενη, ἢ Αἰθιοπικὴ, ἢ Ἀραβικὴ. Ἐκτὸς τούτων παλαιαὶ σχετικῶς τυγχάνουσι καὶ ἡ Ἀρμενικὴ, ἡ Γεωργιανὴ καὶ ἡ Γοτθικὴ μετάφρασις. Τοσαῦτα περὶ τῶν μεταφράσεων.

3. Τῆς μεταφράσεως διαφέρει ἡ παράφρασις, διότι ἀποσκοπεῖ αὐτὴ εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ νοῦ μᾶλλον τοῦ συγγραφέως παρά τῆς σημασίας τῶν λέξεων. Ὁμιλεῖ καὶ ἐν αὐτῇ ὁ ἐξηγητὴς ἐκ προσώπου τοῦ ἱεροῦ συγγραφέως. Ἄλλ' οἱ ἱεροὶ συγγραφεῖς πρὸς πλείονα σαφήνειαν παρουσιάζονται πλατύτερον, ὁμαλότερον καὶ κυριολεκτικώτερον ἀναπτύσσοντες τὰ ἑαυτῶν διανοήματα εἴτε ἐν τῇ γλώσῃ, ἐν ἢ πρωτοτύπως συνεγράφησαν τὰ ἱερά κείμενα, εἴτε ἐν ἄλλῃ τινὶ γλώσῃ. Ὡς δὲ ἐν τῇ μεταφράσει οὕτω καὶ ἐν τῇ παραφράσει ὁ παραφράστης δέον νὰ ἔχη ἐκ προτέρου γνῶσιν τοῦ παραφραζομένου κειμένου τοιαύτην, ὁποῖα ἐνσωματοῦται ἐν τοῖς ὑπομνήμασιν. Ἡ παράφρασις ἔχει ὡς ἔργον νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἱστορικὴν ἔννοιαν τῆς Γραφῆς διὰ πληρεστέρας ἀναπτύξεως. Πρέπει νὰ ἀναπτύσῃ τὸ συνεπτυγμένον περιεχόμενον τῶν ἐπὶ μέρους λέξεων· πρέπει νὰ καθιστᾷ σαφῆ τὸν σύνδεσμον τῶν ἐπὶ μέρους προτάσεων, θέτουσα τὰς λέξεις εἰς τὴν φυσικὴν τῶν σειρὰν καὶ οὐδὲν τὸ ἀσαφές καταλείπουσα εἰς τὴν ἀπ' ἀλλήλων ἐξάρτησιν τῶν προτάσεων. Ἐννοεῖται ὅτι περιττοὶ πλατυσμοὶ δέον ν' ἀποφεύγωνται, ὅπου δὲ τὸ νόημα εἶναι σαφές, πᾶσα πλατυτέρα διασάφησις καθίσταται περιττὴ. Πάντοτε δὲ καὶ τὸ ὕφος τοῦ παραφραζομένου πρέπει νὰ εἶναι τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ ὕφος τοῦ πρωτοτύπου. Τοιαύτας παραφράσεις τῆς Π. Δ. ἔχομεν τὰς Χαλδαϊκὰς καὶ Ἀραμαϊκὰς, τὰς γνωστὰς ὑπὸ τὸν τίτλον Targumim ἢ Ταργούμια. Εἰς τὴν Ἑλληνικὴν δὲ παραφράσεις ἔχομεν τὰς εἰς στίχους ποιητικούς (εἰς ἠρωϊκὸν ἐξάμετρον ἢ εἰς ἰάμβους) ὑπὸ ἀρχαίων τινῶν γενομένας εἰς βιβλία τινὰ τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης, οἷαι αἱ ἀποδιδόμεναι εἰς τὸν Ἀπολλινάριον, εἰς τοὺς Ψαλμοὺς καὶ εἰς Νόννον τὸν Πανοπολίτην εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον, οὐχὶ ἐπαρκῶς ἐπιτυχεῖς, καθὼς καὶ τὴν ἐπιτυχεστέραν τούτων «μετάφρασιν εἰς τὸν Ἐκκλησιαστὴν» τὴν ὑπὸ Γρηγορίου τοῦ θαυματουργοῦ γενομένην. Εἰς δὲ τὴν λατινικὴν ἔχομεν τὴν ὑπὸ Junveus τοῦ Ἰσπανοῦ († 329) εἰς τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια τὴν Γένεσιν καὶ ἄλλα μέρη τῆς Π. Δ. ἐπιχειρηθεῖσαν. Ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων ἀξιοσημειώμενοι τυγχάνουσι ἢ εἰς ὅλην τὴν Κ. Δ. φιλο-

τεχνηθεΐσα ὑπὸ τοῦ Ἑράσμου, χαρακτηριζομένου ὑπὸ τοῦ G. Heineici ὡς ἀριστοτέχνου εἰς τὸ εἶδος τοῦτο· καὶ ἡ τοῦ Brentano εἰς ὄλην τὴν Γραφήν ἐν Φραγκφούρτῃ τῷ 1820-1835 δημοσιευθεΐσα. Ἐκ τῶν συγχρόνων ἐν τῇ Ἑλληνικῇ τυγχάνουσιν ἡ τοῦ Συλλόγου τῆς Ἀναπλάσεως ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Διαλησιμᾶ εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον, καὶ ἡ τοῦ Π. Τρεμπέλα εἰς πᾶσαν τὴν Κ. Δ. ἐν ἔτεσι 1952-1953 εἰς δύο τόμους μετ' ἔγκρισιν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς Ἱ. Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐκδοθεΐσα, καθὼς καὶ ἡ εἰς τὸ Ψαλτήριον ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐν ἔτει 1955 δημοσιευθεΐσα.

4. Σχόλια καὶ γλῶσσαι καίπερ διάφορον ἐν ἀρχῇ ἐκφράζοντα ἔννοιαν κατήντησαν ἐν τέλει ταυτόσημα. Καὶ σχόλια μὲν γενικῶς λέγονται αἱ πρὸς κατανόησιν ἀρχαίου τινὸς κειμένου σημειώσεις, σύντομοι πάντοτε καὶ πρὸς χρῆσιν ἐν ταῖς σχολαῖς, ἐξ οὗ καὶ σχόλια. Τοιαῦτα δὲ σχόλια συνήθως κύκλω τοῦ ἱεροῦ κειμένου ἐν τῷ περισελίδῳ γεγραμμένα ὑπῆρχον ἱκανὰ ἐν τῇ Ἀνατολῇ οὐ μόνον ἑλληνιστί, ἀλλὰ καὶ συριστί οἷα τὰ τοῦ Ἐφραίμ τοῦ Σύρου εἰς τὴν Π. Δ. Ἡ ὕπαρξις δὲ τοιούτων σχολίων μαρτυρεῖται ἔκ τε τῶν ἐκδομένων ἤδη καὶ ἐκ τῶν σωζομένων χειρογράφων κωδίκων τῆς Γραφῆς, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν λεγομένων Σειρῶν, ὅπου ἀνωνύμως ἀπαντῶσι σύντομοι ἐρμηνευτικαὶ παρατηρήσεις μὲ μόνην τὴν ἐπιγραφὴν Σχόλιον. Αἱ γλῶσσαι δὲ εἰς τὴν αὐτὴν καὶ τὸ γλῶσσημα ἢ γλωσσηματικὴ λέξις ἔννοιαν κατήντησε νᾶ σημαίνει πρῶτον μὲν τὴν ἐξήγησιν ἀπρηχαιωμένης τινὸς ἢ ξενικῆς λέξεως ἢ φράσεως, εἶτα δὲ καὶ πᾶν σχόλιον καὶ πᾶσαν οἰανδήποτε σημείωσιν πρὸς διασάφησιν καὶ ἀνάπτυσιν τοῦ κειμένου. Αἱ γλῶσσαι ἐγράφοντο εἴτε ἐν τῷ περισελίδῳ (*glossae marginales*) εἴτε ἐντὸς τοῦ κειμένου μεταξὺ τῶν στίχων (*glossae interlineales*). Τοιαῦται ἐξηγήσεις γλωσσημάτων ἔκ τε τῶν θύραθεν καὶ ἐκ τῶν ἱερῶν συγγραφέων εὐρίσκονται ἐν τοῖς Λεξικοῖς τοῦ Ἡσυχίου γραμματικοῦ Ἀλεξανδρινοῦ (Δ' αἰῶνος π. θανῶς), τοῦ ἱεροῦ Φωτίου (Λέξεων συναγωγή), τοῦ Σουΐδα (ΙΑ' αἰῶνος), τοῦ συντάκτου τοῦ Μεγάλου Ἐτυμολογικοῦ, τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ζωναρᾶ, τοῦ Φαυωρίνου († 1537) καὶ ἄλλων. Συναγωγὴν δὲ καὶ ἔκδοσιν τῶν ἀρχαίων σχολίων συνετέλεσαν ὁ J. Grego ἐκδοὺς τὴν Κ. Δ. μετὰ σχολίων ἐν ἔτει 1703, καὶ ὁ Ἄγγελος Μαΐ, ἐκδοὺς ἐκ κώδικος τινὸς τοῦ Βατικανοῦ σχόλια εἰς τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια (Migne 106, 1077-1289). Πρὸς τὰ σχόλια συναφεῖς διαφέρουσαι πῶς ὅμως τούτων ἦσαν αἱ σημειώσεις, διὰ τῶν ὁποίων ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ σαφηνίζονται τὰ σαφηνείας δεόμενα, λύονται αἱ ἀπορίαι καὶ καθορίζεται ἡ ἀληθὴς ἔννοια παρερμηνείας δεκτικῶν χωρίων. Τοιαύτας ἐρμηνευτικὰς σημειώσεις εἰς πολλὰ μέρη τῆς Γραφῆς συνέγραψεν ὁ Ὀριγένης, πρῶτος εἰσηγητὴς γενόμενος τοῦ εἶδους τούτου τῆς ἐξηγήσεως, ἀπωλέσθησαν ὅμως δυστυχῶς. Τοιαῦτα εἶναι καὶ αἱ *Annotationes in Job* τοῦ Αὐγουστίνου.

5. Ἄτερον εἶδος ἐξηγήσεως εἶναι αἱ ἐπιτομαὶ ἢ ἐκλογαὶ καὶ αἱ

σειραί. Καί εἰς μέν τὰς κατ' ἐπιτομήν ἢ κατ' ἐκλογὴν ἑρμηνείας ὁ ἐξηγητὴς βασίζεται ἐπ' ἐργασιῶν ἑρμηνευτικῶν προγενεστέρων, παρ' ὧν ἐκλέγει ἢ ἐπιτέμνει τὰς κατ' αὐτὸν προκριτέας ὑποβάλλων αὐτάς εἰς ἐπεξεργασίαν τινὰ καὶ ἀποδίδων ταύτας ἐλευθερώτερον πως (ἐξ οὗ καὶ ἡ ὀνομασία Ἐπιτομαί). Ἐν ταῖς Σειραῖς ὁ σειρογράφος οὐδὲν ἐξ ἰδίων εἰσφέρει, ἀλλ' ἀρκεῖται νὰ παρατάσῃ αὐτολεξεῖ τὰς πρὸς κατανόησιν ἐκάστου χωρίου χρησίμους καὶ ἀναγκαίας αὐτῷ φαινομένας ἑρμηνείας προγενεστέρων καὶ ἐγκύρων ὑπομνηματιστῶν, ἐπισυνάπτων αὐτάς εἰς τὸ ἑρμηνευόμενον χωρίον καὶ εἴτε προτάσων ἐκάστης τούτων τὸ ὄνομα τοῦ ἑρμηνευτοῦ, εἴτε ἀνωνύμως παραθέτων αὐτάς, σημειῶν ἀπλῶς τὰς λέξεις ἄλλως (ἦ) ἀδῆλου, ἀνεπιγράφου, ἀνωνύμου κλπ. Καὶ κατ' ἐπιτομήν μέν ἑρμηνείας συνέγραψαν ὁ Προκόπιος ὁ Γαζαῖος εἰς βιβλία τινὰ τῆς Π. Δ. καὶ Ἀρέθας ὁ Καισαρείας, ὁ Οἰκουμένιος, ὁ Θεοφύλακτος, ὁ Εὐθύμιος ὁ Ζιγαθηνὸς καὶ ἄλλοι. Πλήρη δὲ σειρὰν εἰς τὴν Κ. Δ. ἐδημοσίευσεν ὁ J. Cramer, εἰς δὲ τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου ὁ Staab. Τοιαύτη σειρὰ εἶναι καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη ἐν ἔτει 1772 ἐν Λειψίᾳ δημοσιευθεῖσα ὑπὸ τὸν τίτλον «Σειρὰ ἐνὸς καὶ πενήκοντα ὑπομνηματιστῶν εἰς τὴν Ὀκτάτευχον καὶ τὰ τῶν Βασιλειῶν». Συγγενεῖάν τινα πρὸς τὰς κατ' ἐκλογὴν ἐξηγήσεις ἔχουν καὶ τὰ ἡμέτερα Ὑπομνήματα εἰς τὰ Εὐαγγέλια, τὰς Πράξεις καὶ τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου καὶ τὰς ἐπτὰ Καθολικὰς, μετὰ τῆς διαφορᾶς ὅτι χρησιμοποιοῦνται ἐν αὐτοῖς οὐ μόνον τῶν παλαιότερων αἰ ἀσθεντικώτεροι, ἀλλὰ καὶ τινῶν νεωτέρων αἰ ἐπιτυχέστεροι ἑρμηνεῖαι.

6. Ἡ δι' ὁμιλιῶν καὶ διὰ πραγματειῶν ἐξήγησις. Αἱ ὁμιλίαι αἰσθαι διαφέρουσι τῆς νεωτέρας ὁμιλίας, περὶ ἧς ποιεῖται λόγον τὸ μάθημα τῆς Ὀμιλητικῆς κατὰ τοῦτο, ὅτι καταβάλλεται ἐν αὐταῖς ἰδία προσπάθεια καὶ πρὸς ἑρμηνείαν τοῦ κειμένου τῆς Γραφῆς, τῶν πρακτικῶν καὶ πρὸς οἰκοδομὴν διδασμάτων περιλαμβανομένων ἐν ἰδίῳ τμήματι, ἀποτελοῦντι μᾶλλον τὸν ἐπίλογον τῆς ὅλης ὁμιλίας προσλαμβάνοντα ἔκτασιν τείνουσαν νὰ παρουσιάσῃ αὐτὸν ὡς δεύτερον μέρος τῆς Ὀμιλίας. Διὰ τῶν τοιούτων ὁμιλιῶν (Homilia, tractatus) ἐγένετο συνεχῆς ἐξήγησις ὁλοκλήρων βιβλίων τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Δ. Καὶ τοῦ εἴδους τούτου τῆς ἑρμηνείας εἰσηγητὴς ὑπῆρξεν ὁ Ὠριγένης, ὅστις κατέλιπεν ἱκανὸν ἀριθμὸν τοιούτων ὁμιλιῶν, περισωθεισῶν εἰς ἡμᾶς ἰδίᾳ ἐν λατινικαῖς μεταφράσεσι τοῦ Ρουφίνου καὶ τοῦ Ἰερωνύμου, μιμητῆς δ' ἐπάξιος καὶ κλασσικὸς ὑπῆρξεν ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος, ὅστις ὑπεμνημάτισε διὰ τοιούτων ὁμιλιῶν ὁλόκληρον μὲν σχεδὸν τὴν Κ. Δ. (πλὴν τῶν Καθολικῶν ἐπιστολῶν, τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ τῶν κατὰ Μᾶρκον καὶ Λουκᾶν Εὐαγγελίων) καὶ τμήματά τινα τῆς Π. Δ. Παρὰ τοῖς Δυτικοῖς ἔχομεν τοιαύτας ἐξηγητικὰς ὁμιλίας τοῦ Ἀμβροσίου, τοῦ Ἰερωνύμου, τοῦ Αὐγουστίνου, τῶν παπῶν

Λέοντος τοῦ Μεγάλου καὶ Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου, καθὼς καὶ Βέ-
δα τοῦ αἰδεσίμου († 735).

7. Αἱ δὲ πραγματεῖαι (*Dissertationes, Tractatus, Excursus*) διατρί-
θουσι περὶ τὴν ἀκριβεστέραν ἐξέτασιν καὶ ἀνάπτυξιν σπουδαίου τι-
νὸς κεφαλαίου ἢ χωρίου ἢ διδασκαλίας τινὸς οἰασδήποτε ἐκ τῆς
Ἁγίας Γραφῆς. Ἦδη αὐτὸς ὁ Ἱππόλυτος ἐχρησιμοποίησε τὸ εἶδος
τοῦτο τῆς ἐξηγήσεως φερόμενος ὅτι ἡρμήνευσε τὴν Ἑξαήμερον, τὰς
εὐλογίας τοῦ Ἰακώβ εἰς τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ κλπ. Ἀξιοσημείωτος ἐκ
τῶν τοιούτων πραγματειῶν εἶναι Βασιλείου τοῦ Μεγάλου εἰς τὴν
Ἑξαήμερον ὁμιλία 9, Γρηγορίου Νύσσης Λόγοι 5 εἰς τὴν Κυριακὴν
προσευχὴν, Λόγοι 8 εἰς τοὺς Μακαρισμούς, Ὁμιλία εἰς τὸ Α΄ Κο-
ρινθ. ιε΄ 28 κλπ. Ἐφραίμ τοῦ Σύρου Περὶ παραδείσου Λόγοι 12 ἐρ-
μηνεύοντες τὸ Β΄ καὶ Γ΄ κεφάλαιον τῆς Γενέσεως, Αὐγουστίνου *De*
sermone Domini in monte, libri duo ὡς καὶ *de Genesi ad litteram libri*
duodecimi καὶ εἰ τινες ἄλλοι.

8. Τέλος ἔχομεν τὴν δι' ὑπομνημάτων ἐξήγησιν. Ὑπόμνημα κυριο-
λεκτικῶς σημαίνει πᾶσαν ἔγγραφον σημείωσιν γενομένην πρὸς δι-
άσωσιν γεγονότος τινὸς ἀπὸ τῆς λήθης. Εἶτα δὲ κατήντησε νὰ ση-
μαίνῃ ὅ,τι καὶ οἱ ὄροι ἐρμηνεῖται ἢ ἐξηγήσῃς κυρίως δὲ ἐν τῇ ἐννοίᾳ
τῆς συνεχοῦς, τῆς μᾶλλον ἢ ἥττον διεξοδικῶς καὶ μετὰ πάσης ἐπι-
μελείας καὶ ἀκριβείας γινομένης ἐρμηνείας εἴτε ὀλοκλήρου εἴτε
βιβλίου τινὸς τῆς Γραφῆς. Καὶ τοῦ εἶδους τούτου τῆς ἐξηγήσεως εἰ-
σηγητῆς ὑπῆρξεν ὁ Ὠριγένης, οὗτινος οἱ τόμοι εἶναι ἐκτενῆ ὑπομνή-
ματα. Τοιαῦτα ἦσαν καὶ τὰ τοῦ Ἱππολύτου μνημονεύμενα εἰς Βι-
θλία τινὰ τῆς Π.Δ., καθὼς καὶ τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου εἰς τοὺς Ψαλ-
μούς, εἰς τὸ Ἄσμα Ἄσμάτων, εἰς τοὺς Προφήτας, εἰς τὰς ἐπιστο-
λάς τοῦ Παύλου. Ἡ ἐξήγησις εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν Γρηγορίου τοῦ
Ἀκράγαντος· τὰ εἰς τὸν Ἡσαΐαν, τοὺς δώδεκα ἐλάσσονας Προφή-
τας, τοὺς Ψαλμούς, τὸ κατὰ Λουκᾶν καὶ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον τοῦ
Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας· καὶ τὰ *in Ecclesiastem, prophetas maiores*
et minores, Evangelium secundum Matthaeum καὶ *in Epistolas ad Ga-*
latas, ad Ephesios, ad Philemonem τοῦ Ἱερωνύμου καὶ εἴτινος ἄλλου.
Τὸ τοιοῦτον εἶδος τῆς ἐξηγήσεως προετιμήθη κυρίως ὑπὸ τῶν νεω-
τέρων. Εἰς τὰ νεώτερα δὲ ταῦτα ὑπομνήματα εἰς τὸ Α΄ μέρος, τὸ
ἐν εἶδει εἰσαγωγῆς, ἐξετάζονται τὰ περὶ τοῦ συγγραφέως, τοῦ χρό-
νου τῆς συγγραφῆς, τοῦ ὕφους, τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν ἐν-
δείξεων τῆς γνησιότητος, τῆς ὅλης κριτικῆς τοῦ κειμένου καὶ τῶν
συναφῶν τούτοις. Ἐν τῇ ἐπακολουθούσῃ δ' ἐρμηνείᾳ ὁ ἐξηγητῆς
δέον νὰ χωρῇ κατ' αὐστηρῶς φιλολογικὴν μέθοδον ἀπὸ τῶν ἐπὶ μέ-
ρους ἐπὶ τὰ καθόλου, ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ ὀρίσῃ τὴν ἐννοίαν καὶ τὸν
ὑπὸ τῶν λέξεων ἐκφραζόμενον νοῦν τοῦ συγγραφέως, εἶτα δὲ καὶ
τὸ περιεχόμενον ἐκτενεστέρων περικοπῶν. Πρὸς τοῦτο ἡ φιλολογικὴ
γνώσις δέον νὰ συνοδεύηται πάντοτε ὑπὸ τῆς κριτικῆς ἐρεῦνης τοῦ
κειμένου, ὑπὸ ἀρχαιολογικῶν καὶ ἱστορικῶν γνώσεων, ὑπὸ ἐπιμε-

λοῦς κρίσεως τῶν προγενεστέρων ὑπομνημάτων καὶ μεταφράσεων καὶ ὑπὸ ἐγκαρδίου ἐκτιμήσεως τοῦ περιεχομένου ἐκ μέρους τοῦ ἐρμηνευτοῦ. Ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν δημοσιευθέντων κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ὑπομνημάτων, ἀξιομνημόνευτα τυγχάνουσιν ὁ Συνέκδημος εἰς τὰς τρεῖς ποιμαντικὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου, τοῦ Ἀδμαντίου Κοραῆ, τὸ ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας ἐπιστολὴν τοῦ Ἐμμ. Ζολῶτα, ἡ ἐρμηνεία εἰς τοὺς συνοπτικοὺς τοῦ Νικολάου Δαμαλᾶ, ἡ ἐρμηνεία εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην τοῦ Π. Κομνηνοῦ, ἡ ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς τοῦ Ν. Λούβαρη, ἡ ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Φιλήμονα, εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν, τὸν Ἐκκλησιαστήν καὶ μέρος τοῦ Ἠσαΐου τοῦ Π. Μπρατσιώτου, ἡ ἐρμηνεία εἰς τὰς ψδὰς τῶν ἀναβαθμῶν τοῦ αὐτοῦ, τὸ εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ ἰδίου, ὑπόμνημα εἰς τοὺς ἡττονας προφήτας κατὰ τὸ Ἑβραϊκὸν τοῦ Β. Βέλλα καὶ τὰ μνημονευθέντα ἡμέτερα ὑπομνήματα.

9. Ἐπισκοποῦντες δὲ καὶ τὴν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ἀπὸ τῆς Μεταρρυθμίσεως καὶ ἐντεῦθεν, ἐν τῇ Δύσει ἐρμηνευτικὴν κίνησιν σημειοῦμεν ὅτι ὁ μὲν Λούθηρος ἐκτὸς τῶν ἐν τῷ κηρύγματι αὐτοῦ ἐρμηνειῶν, πολὺ ὀλίγον εἰργάσθη εἰς τὸ αὐστηρῶς ἐξηγητικὸν ἔργον τοῦ Μελάγχθονος δὲ τὸ ἔργον ἦτο σχολαστικόν. Ἐκ τῶν ἀρχηγῶν δὲ τῆς Μεταρρυθμίσεως ὁ Καλθίνος ἡρμήνευσε ὀλόκληρον τὴν Κ. Δ. πλὴν τῆς Ἀποκαλύψεως, καθὼς καὶ τὴν Πεντάτευχον, τοὺς Ψαλμοὺς καὶ τοὺς Προφήτας. Ἀξίας μνείας ἐρμηνευτῆς ὑπῆρξε καὶ ὁ Βέζας. Ἐκ τῶν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς διακριθέντων Ἰησουϊτῶν ἐρμηνευτῶν ἀξιομνημόνευτοι τυγχάνουσιν οἱ Mariana, Cornelius a Lapide, Menochius, καὶ τινες ἄλλοι. Κατὰ δὲ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα διεκρίθησαν ἐν μὲν τῇ Λουθηρείῳ Ἐκκλησίᾳ οἱ Chytraeus καὶ Schmidt, ἐν δὲ τῇ Μεταρρυθμισμένῃ οἱ Piscator καὶ Lampe, μεταξὺ δὲ τῶν Πιετιστῶν οἱ Sprengel καὶ Bengel καὶ μεταξὺ τῶν Ἀρμινιανῶν οἱ Grotius καὶ Clericus. Κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα ἡ ἐν τῇ Γερμανίᾳ ἐξηγητικὴ διεκρίθη εἰς Σχολὰς, ἦτοι τὴν Ὁμολογιακὴν Σχολὴν τοῦ Schleiermacher, τὴν εἰς ἀνακατασκευὴν τῆς Εὐαγγελικῆς ἱστορίας ἀποβλέπουσαν Σχολὴν τοῦ Baur, τὴν νέαν Σχολὴν τῆς Τυβίγγης, καὶ τὴν Σχολὴν τὴν ἀποτελεσθεῖσαν ἐκ τῶν συνηγορούντων ὑπὲρ τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς Θεολογίας ὑπὸ τοῦ Hengstenberg, καὶ τὴν Λουθηρανικὴν ὁμολογιακὴν Σχολὴν ὑπὸ τοῦ J. C. K. Hofmann. Τὴν Φιλολογικὴν μέθοδον ἠκολούθησαν οἱ Ewald, Olshausen, Meyer, καὶ ἄλλοι. Τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀποκατάστασιν τῆς Θεολογίας ἐπεζήτησαν μεταξὺ ἄλλων καὶ οἱ Delitzsch, Keil, Tholuck καὶ Lange. Ἡ Σχολὴ τῆς Τυβίγγης κατηύθυνε τὰς προσπάθειάς της πρὸς ἀνακατασκευὴν τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Ἡ δὲ νέα Σχολή, ἦν ἐξεπροσώπων οἱ Hilgenfeld, Lipsius, H. Holtzmann καὶ Weizsäcker, ἐζήτησε νὰ συνενώσῃ τὰ πορίσματα τῆς ἐξηγήσεως πρὸς τὰ τῆς κριτικῆς πάντως ὁμῶς καὶ αὐτὴ τὴν αὐτὴν πῶς κατεύθυνσιν ἠκολούθησε. Μεταξὺ τῶν Γάλλων ἐρμηνευτῶν διεκρίθη ὁ E.

Reuss (1804-1891) αξιομνημόνευτος διὰ τὸ μνημειῶδες αὐτοῦ ἔργον *La Bible* ἐκ τόμων 17, περιέχον μετάφρασιν, εἰσαγωγὴν καὶ ἑρμηνείαν τῆς Βίβλου. Ἐν τῇ Γαλλικῇ Ἑλβετίᾳ διεκρίθη ὁ F. Godet (1812-1900) διὰ τὰ θαυμάσια αὐτοῦ ὑπομνήματα εἰς τὰ κατὰ Λουκᾶν καὶ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλια καὶ εἰς τὰς πρὸς Ῥωμαίους καὶ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολάς τοῦ Παύλου. Μεταξὺ τῶν Ἄγγλων ἐκ μὲν τῶν παλαιότερων διεκρίθησαν ὁ Thomas Scott (1747-1821) διὰ τοῦ εἰς τὴν Βίβλον τετρατόμου ὑπομνήματος αὐτοῦ ἔχοντος μεγάλην ἀξίαν κυρίως ἐκ δογματικῆς καὶ εὐλαβῶς διαθετούσης ἐπόψεως οὐχὶ ὅμως καὶ ἐξ ἐπόψεως ἱστοριογραμματικῆς κατανοήσεως· ὁ J. Lightfoot (1828-1889) ὅστις εἰς τὰ εἰς τὸν Παῦλον ὑπομνήματα αὐτοῦ συνεδύασεν εἰς ἕκτακτον βαθμὸν ἱστορικὴν γνῶσιν, ἐξηγητικὴν βαθύτητα καὶ θελκτικὸν ὕφος, ὁ B. F. Westcott (1825-1901) ὅστις εἰς τὰ ὑπομνήματα αὐτοῦ εἰς τὸ Δ' Εὐαγγέλιον, εἰς τὴν Α' Ἰωάννου καὶ εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους συνεδύασε βαθεῖαν γνῶσιν τῶν Πατέρων μετὰ τῆς ἱστορικῆς μεθόδου. Τέλος ἐκ τῶν νεωτάτων ἔργων ἐκ μὲν τῶν Γερμανικῶν ἀξία πάσης συστάσεως τυγχάνουσι τὰ ἔργα τοῦ Th. Zahn καὶ G. A. Deissmann, ἐκ δὲ τῶν Ἀγγλικῶν τὸ ἄριστον ὑπόμνημα τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *International Critical Bible Commentary* πολύτομον καὶ εἰς πάντα τὰ βιβλία τῆς Κ. Δ., εἰς πολλὰ δὲ καὶ τῆς Π. Δ. ἐκτεινόμενον. Ἐννοεῖται, ὅτι διὰ τῶν ἀνωτέρω δὲν ἐξαντλεῖται ὁ κατάλογος τῶν ὑπομνημάτων καὶ ὑπομνηματιστῶν.

3. Ἱερὰ Γλωσσολογία

1. Ἡ γλῶσσα, εἰς ἣν ἐγράφησαν τὰ πλεονα τῶν βιβλίων τῆς Π. Δ., εἶναι ἡ Ἑβραϊκὴ. Οἱ Ἑβραῖοι ἦσαν λαὸς Σημιτικός. Οἱ Σημίται δὲ λόγῳ τοῦ ἰδιάζοντος τῆς γλώσσης αὐτῶν ἐνεφανίζοντο ὡς φυλὴ διακεκριμένη καὶ κεχωρισμένη τῶν λοιπῶν. Τὰ σημιτικὰ ἔθνη ἐγκατεστάθησαν καθ' ἅπασαν τὴν Δυτικὴν Ἀσίαν καὶ εἰς μέρος τι τῆς Ἀφρικῆς. Λόγῳ δὲ τῆς διαφορότητος τῶν χωρῶν τούτων καὶ λόγῳ τῶν διαφορῶν βαθμῶν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἐν γένει ἱστορικῆς ἀναπτύξεως, εἰς ἃ ἕκαστον τῶν ἐθνῶν τούτων ἐχώρησεν, ἐπῆλθον ἕκασταχοῦ καὶ ἰδιωτισμοὶ ποικίλοι εἰς τὴν σημιτικὴν γλῶσσαν. Παρὰ πάσας ἐν τούτοις τὰς τροποποιήσεις ταύτας, ὡς ἡ ἀρχαία καὶ μητρικὴ σημιτικὴ γλῶσσα ὑπέστη, ὑπάρχουν μεγάλοι ὁμοιότητες μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῶν ἐκ ταύτης προελθουσῶν γλωσσῶν, εἰς τρόπον ὥστε πᾶσαι αὗται αἱ γλῶσσαι ἀποτελοῦσι μίαν οἰκογένειαν. Εἰδικὴ τροποποίησις τῆς μητρικῆς σημιτικῆς γλώσσης ἐσημειώθη καὶ ἐκράτησεν εἰς τὸ εὐρὺ διαμέρισμα τοῦ Ἀράμ τὸ Β. Α. τῆς Παλαιστίνης τὸ περιλαμβάνον τὴν Συρίαν, Μεσοποταμίαν, Βαβυλῶνα καὶ Ἀσσυρίαν. Ἡ ἀραμαϊκὴ αὕτη γλῶσσα κατὰ τὴν ἀρχαίαν τῆς μορφῆν εἶναι αὕτη ἡ Ἀσσυριακὴ καὶ παλαιὰ Βαβυλωνιακὴ, ὡς ἐγνώσθη αὕτη κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἐκ τῆς ἀποκρυπτογραφῆ-

σεως τῶν ἐπιγραφῶν. Πολλὰ τῶν μετὰ τὴν εἰς Βαβυλῶνα ἐξορίαν Ἰουδαϊκῶν συγγραμμάτων ἔχουν γραφῆ εἰς τὴν ἀραμαϊκὴν γλῶσσαν, εἰς ταύτην δ' ἀναφέρονται καὶ χωρία τινὰ τῆς Π. Διαθήκης. Οὕτως ἐν Δ' Βασιλειῶν ιη' 26 ἀναγινώσκωμεν: «λάλησον δὴ πρὸς τοὺς παῖδας σου Συρισί, ὅτι ἀκούομεν ἡμεῖς, καὶ οὐ λαλήσεις μεθ' ἡμῶν Ἰουδαϊσί». Ὡσαύτως καὶ ἐν Ἑσαίου λζ' 11 ἐπαναλαμβάνεται ἡ αὐτὴ ἀκριβῶς φράσις. Ἐν δὲ Ἑσδρα δ' 7 καὶ Δανιήλ β' 4 χρησιμοποιεῖται τὸ ἐπίρρημα «συρισί». Ταῦτα κατὰ τοὺς Ο'.

Ἐν τῷ πρωτοτύπῳ ὅμως εἰς τὰ χωρία ταῦτα χρησιμοποιεῖται ἀντὶ τοῦ «συρισί» ἡ λέξις «ἀραμαϊσί». Κατὰ μεταγενεστέραν δὲ ὀνομασίαν ἐν Δανιήλ α' 4 ἀπαντωμένη ἡ ἀραμαϊκὴ αὕτη γλῶσσα χαρακτηρίζεται ὡς γλῶσσα τῶν Χαλδαίων, ἤτοι χαλδαϊκὴ γλῶσσα.

2. Ἡ Συριακὴ γλῶσσα, τὴν ὁποίαν γνωρίζομεν ἐκ τῆς εἰς αὐτὴν μεταφράσεως τῶν Ἀγίων Γραφῶν καὶ ἐκ τῆς κατὰ τὸν δεύτερον χριστιανικὸν αἰῶνα πλουσίας θεολογικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας, παρουσιάζει τοιαύτας χαρακτηριστικὰς παρεκκλίσεις ἀπὸ τῆς παλαιᾶς ἀραμαϊκῆς, ὥστε δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἰδιάζουσα διάλεκτος αὐτῆς ἀναπτυχθεῖσα εἰς τὸ δυτικὸν Ἀράμ. Πλησιέστατα πρὸς τὴν παλαιὰν ἀραμαϊκὴν ἰδιώματα ἢ διάλεκτοι κεῖνται ἡ Χαναναϊκὴ καὶ ἡ Φοινικικὴ, αἵτινες δεόν νὰ καταριθμηθῶσιν εἰς τὰς διαλέκτους τὰς στενωῶς συγγενεούσας πρὸς τὴν Σημιτικὴν. Εἰς τὰς πρὸς νότον τῆς Παλαιστίνης χώρας τὰ διάφορα ἀραβικὰ φύλα εἶχον γλῶσσαν διασπασθεῖσαν εἰς πολλὰς διαλέκτους. Αἱ δύο κυριώτεραι καὶ παλαιότεραι ἐξ αὐτῶν ὑπῆρξαν ἡ Χιμουαριτικὴ τῆς νοτίου Ἀραβίας καὶ Κορεῖσχιτικὴ τῆς Μέκκας ἐν τῇ βορειοδυτικῇ Ἀραβίᾳ⁽¹⁾. Ἡ τελευταία δ' αὕτη διὰ τῶν νικῶν Ἰδίᾳ τοῦ Μωάμεθ ἐπεκράτησε, καὶ αὕτη εἶναι ἤδη ἡ γνωστὴ εἰς ἡμᾶς ὡς ἡ ἀραβικὴ γλῶσσα, ἐν ἣ ἅπασα ἡ ἀραβικὴ γραμματεία συνετάγη καὶ ἐξ ἧς προῆλθε καὶ ἡ σήμερον λαλουμένη ἀραβικὴ. Ἡ αἰθιοπικὴ εἶναι κλάδος τῆς Χιμουαριτικῆς διαλέκτου, ἔχομεν δὲ καὶ ἐν αὐτῇ μετάφρασιν τῆς Βίβλου καὶ ἐκκλησιαστικὴν γραμματείαν. Ἐκ ταύτης προῆλθεν ἡ Ἀμχαρικὴ διάλεκτος ἡ λαλουμένη ἤδη ὑπὸ τῶν Ἀθησυνῶν.

3. Μία ἐκ τῶν παλαιωτέρων γραμματειῶν ἐκ πασῶν τῶν ἐν γλῶσσαις σημιτικαῖς γραφειῶν εἶναι ἡ Ἑβραϊκὴ ἢτοι ἡ τῶν πλειόνων βιβλίων τῆς Π. Δ. Ὁ ὄρος Ἑβραϊκὴ γλῶσσα δὲν ἀπαντᾷ ἐν τῇ Π. Δ. Ἐν Ἑσ. ιθ' 18 ἡ γλῶσσα αὕτη καλεῖται γλῶσσα τῆς Χαναάν καὶ ἀλλαχοῦ (Ἑσ. λζ' 11, 13, Δ' Βασιλ. 26) γλῶσσα τῶν Ἰουδαίων. Τὸ πρῶτον ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ Σειράχ ἀπαντᾷ καὶ τὸ ἐπίρρημα Ἑβραϊσί, καὶ ἐν τῷ Ἰωσήφῳ ἡ ὀνομασία «γλῶττα τῶν Ἑβραίων». Κατὰ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους ἐκαλεῖτο καὶ ἱερά γλῶσσα, ἐπειδὴ ἐν αὐτῇ εἶχε γραφῆ ἡ παλαιὰ γραμματεία, ἣτις ἐθεωρεῖτο ἱερά. Ἡ Ἑβραϊκὴ πρέπει ἀρχικῶς νὰ προῆλθεν ἐκ τῆς Ἀραμαϊκο-

(1) Rübiger ἐνθ' ἄνωτ. τόμ. II, σελ. 26-27.

χαναναϊκής διαμορφωθείσα εις ιδίαν διάλεκτον διά τῆς σφραγίδος, ἦν προσέδωκεν εις αὐτὴν ἡ εἰδικὴ διανοητικὴ τάσις τῶν Ἑβραίων καὶ ἡ συγγραφικὴ κίνησις ἡ ὑπὸ τούτων διὰ τῆς γλώσσης ταύτης δημιουργηθείσα. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ Ἑβραϊκὴ ἐλαλείτο εις περιοχὴν κειμένην μεταξὺ περιφερειῶν, ἐν αἷς ἐλαλοῦντο ἡ Ἀραμαϊκὴ ἐξ ἑνὸς καὶ ἡ Ἀραβικὴ ἐξ ἑτέρου, κατέλαθε ὡς πρὸς τὴν τυπικὴν καὶ ὕλικὴν αὐτῆς κατασκευὴν μέσην τινὰ θέσιν μεταξὺ τῶν δύο τούτων. Ἡ Ἀραμαϊκὴ καὶ ἐξ ἐπόψεως γραμματικῆς καὶ ἐξ ἐπόψεως λεξιλογίου εἶναι πτωχοτέρα καὶ ἥττον ἐξειλιγμένη τῆς Ἑβραϊκῆς. Ἡ Ἀραβικὴ ὁμοίως τόσον κατὰ τὴν γραμματικὴν αὐτῆς ἀνάπτυξιν ὅσον καὶ κατὰ τὸν πλοῦτον τοῦ λεξιλογίου τῆς κεῖται ὑπὲρ τὴν Ἑβραϊκὴν⁽²⁾. Ἡ Ἑβραϊκὴ χαρακτηρίζεται ὑπὸ μεγάλης ἀπλότητος ἐν τῇ ὕφῃ τοῦ ὀνόματος καὶ τοῦ ρήματος, ἐφ' ὅσον οὔτε τὰς διαφόρους γραμματικὰς τροποποιήσεις διὰ νέων μορφῶν τῆς λέξεως σημαίνει, μὴ ἔχουσα πτώσεις ἐν τῇ κλίσει τοῦ ὀνόματος, οὔτε διαφορὰς χρόνων ἐν τῷ ρήματι παρουσιάζει. Ὁ παρακείμενος καὶ ὁ παρατατικός, οἵτινες ἀποτελοῦσιν τοὺς δύο κυρίους τύπους τοῦ ρήματος, εἶναι οὐχὶ τοσοῦτον διακρίσεις χρόνου, ὅσον διακρίσεις ἐγκλίσεως, ἐφαρμόζονται δὲ εἰς τὰς διαφορωτάτας σχέσεις τοῦ χρόνου. Παρατηροῦνται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐν τῇ Ἑβραϊκῇ δύο καταστάσεις τοῦ ὀνόματος, ἡ ἀπόλυτος κατάστασις καὶ ἡ ἐν τῇ συντάξει, πρὸς δήλωσιν δὲ τῶν πτωτικῶν σχέσεων ἢ συντίθενται ἢ συντάσσονται τὰ ὀνόματα μετὰ προθέσεων. Τὰ γένη εἶναι δύο, μὴ ὑπάρχοντος ἐν αὐτῇ τοῦ οὐδετέρου. Τοῦ δὲ ρήματος αἱ φωναὶ ἢ διαθέσεις ἑπτὰ καὶ αἱ συζυγίαι τέσσαρες, ἦτοι ἡ ὀριστικὴ καὶ ὑποτακτικὴ, αἵτινες ἐν ταῖς Γραμματικαῖς σημειοῦνται καὶ ὡς χρόνοι, ἡ προστακτικὴ καὶ ἡ ἀπαρέμφατος⁽³⁾. Καὶ ἐν τῇ συντάξει ἡ αὐτὴ ἀπλότης κρατεῖ, ἐφ' ὅσον αἱ σκέψεις δὲν συνδέονται τεχνικῶς διὰ προτάσεων ὑποτεταγμένων εἰς τὰς κυρίας καὶ συναπτομένων διὰ συνδέσμων, ἀλλ' ἐπάγονται αἱ προτάσεις κατὰ παράταξιν συνδεόμεναι διὰ συνδετικοῦ ρήματος.

4. Τὰ κανονικὰ βιβλία τῆς Π. Δ., ἐκτὸς ὀλίγων ἐξαιρέσεων, ἔχουν συγγραφὴν εἰς τὴν κλασσικὴν μορφήν τῆς γλώσσης ταύτης. Τὰ συγγράμματα ταῦτα παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς τὴν ἐπισκόπησιν μακρᾶς χρονικῆς περιόδου ἐκτεινομένης εἰς ἱκανὰς ἑκατονταετηρίδας. Ἄλλ' ὅταν συγκρίνωμεν τὴν γραμματείαν τῶν χρόνων τοῦ Μωϋσέως πρὸς τὴν τῆς περιόδου τῆς αἰχμαλωσίας, ἀντιμετωπίζομεν φαινόμενόν τι ἀνώμαλον ἐν σχέσει πρὸς τὰ παρατηρούμενα εἰς τὰς γραμματείας

(2) Κατὰ τὰς σημειώσεις τοῦ ἀειμνήστου Ἐμμ. Ζολώτα ἡ ἀραβικὴ ἔχει ριζικάς μὲν λέξεις περὶ τὰς 6.000, λέξεις δὲ καθόλου 60.000, ἐνῶ ἡ Ἑβραϊκὴ ἔχει περὶ τὰς 2.000 λέξεις ριζικάς, 6.000 λέξεις δὲ ἐν συνόλῳ. Ἡ ἀραβικὴ ἔχει ἐξ ἰσότητος πλείονα τῆς Ἑβραϊκῆς, δυῖνον τοῦ ρήματος, παθητικὴν φωνήν, σύνταξιν ποικιλωτέραν, τύπον ἴδιον συγκριτικοῦ καὶ διφθόγγου πλείονα.

(3) Καὶ ταῦτα κατὰ τὰς σημειώσεις τοῦ ἀειμνήστου Ἐμμ. Ζολώτα.

τῶν ἄλλων λαῶν. Καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῶν χιλιῶν ἐτῶν, καθ' ἃ ὁ Ἰουδαϊκὸς λαὸς ἀπῆλαυε πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας, ἡ ἑβραϊκὴ γλῶσσα οὐδεμίαν οὐσιώδη μεταβολὴν ὑπέστη ἐν τῇ ὕψῃ αὐτῆς καὶ διετηρήθη αὕτη ἀμεταβλήτως. Εἰς τὴν μεταιχμαλωσιακὴν ὁμῶς περίοδον τὰ πολιτικὰ γεγονότα ἤσκησαν ἐπιβλαβεστάτην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς γλώσσης τοῦ λαοῦ, καὶ ἤγαγον εἰς τὴν βαθμιαίαν ἐξάλειψίν τῆς ὡς γλώσσης λαλουμένης ἐν τῷ ἔθνει. Οὕτως ἀπὸ τῆς Ἀσσυριακῆς ἐπιδρομῆς καὶ πολὺ εὐρύτερον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Χαλδαϊκῆς εἰσβολῆς ἡ Ἑβραϊκὴ γλῶσσα ἠλλοιώθη διὰ τῆς παρεισαγωγῆς εἰς αὐτὴν ἀραμαϊκῶν στοιχείων. Κατὰ τὴν ἐπάνοδον τῶν Ἰουδαίων ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας, ἡ νεωτέρα γενεά, ἣτις ἐγεννήθη καὶ ἀνεπτύχθη κατὰ τὴν ἐξορίαν, κατὰ τὸ πλεῖστον συνέιθισε νὰ λαλῇ τὴν ἀραμαϊκὴν. Καὶ ἐὰν ἐκ τοῦ Νεεμ. η' 8 δὲν συνάγεται, ὅτι ἤδη ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἔσδρα αἱ μᾶζαι τοῦ λαοῦ δὲν ἠδύναντο νὰ ἐννοῶσι τὰ ἐκ τοῦ Νόμου ἐν τῇ ἀρχαίᾳ γλώσσῃ ἀναγνώσματα, ἐν τούτοις ἐκ τοῦ χωρίου αὐτοῦ⁽⁴⁾ δείκνυται, ὅτι βαθμηδὸν ἡ ἑβραϊκὴ γλῶσσα ἔπαυσε νὰ εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ λαοῦ καὶ τὴν θέσιν αὐτῆς κατελάμβανεν ἡ ἀραμαϊκὴ. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἀνάγκη μεταφράσεων ἢ παραφράσεων τῆς Π. Δ. διὰ τὸν λαὸν εἰς τὴν ἀραμαϊκὴν, καὶ αὗται εἶναι τὰ Targums ἢ τραγούμια, περὶ ὧν εἵπομεν ἤδη. Κατὰ τὴν περίοδον δὲ ταύτην ποιεῖται τὴν ἐμφάνισιν αὐτῆς καὶ ἐν τῇ Ἰουδαϊκῇ γραμματείᾳ ἡ ἀραμαϊκὴ γλῶσσα, ἐξ οὗ καὶ ἐν τῇ Κ. Δ. αἱ φράσεις ἑβραϊστί (Ἰωάν. ε' 2, ιθ' 13) καὶ ἑβραῖς διάλεκτος (Πράξ. κα' 40, κθ' 2, κστ' 14) δὲν ἀναφέρονται εἰς τὴν παλαιὰν ἑβραϊκὴν γλῶσσαν, ἀλλ' εἰς τὴν τότε ἐν Παλαιστίνῃ λαλουμένην κοινῶς ἀραμαϊκὴν. Ἡ ἑβραϊκὴ γλῶσσα ἦτο πλέον ἡ γλῶσσα τῆς ἱερᾶς γραμματείας καὶ εἶχε καταστῆ ἀντικείμενον σπουδῆς εἰς τὰς ραββινικὰς σχολὰς, ἡ γνῶσις δ' αὐτῆς μετεπιθάζετο διὰ τῆς ραββινικῆς παραδόσεως, ὅταν δὲ ἐπηκολούθησεν ἡ πλήρης διασπορὰ τοῦ Ἰσραήλ, ἡ ἀραμαϊκὴ γλῶσσα κατέστη ἡ γλῶσσα τῶν ταλμουδικῶν ὑπομνημάτων ἐπὶ τῆς παλαιᾶς γραμματείας. Διετηρήθη ἐν τούτοις ἡ ἑβραϊκὴ ὡς γραφομένη γλῶσσα μέχρι τῶν χρόνων τῶν Σελευκιδῶν, ὅτε φαίνεται, ὅτι κατίσχυσε παρὰ τῷ λαῷ τὸ ἀραμαϊκὸν ἰδίωμα, ὡς ἀποδεικνύεται ἀπὸ τῶν νομισμάτων τῶν Μακκαθαϊκῶν χρόνων. Κατὰ ταῦτα ἡ μὲν χαλδαϊκὴ ἢ βαβυλωνιακὴ διάλεκτος, ἢτοι ἡ ἀνατολικὴ ἀραμαϊκὴ ἦτο ἢ παρὰ τῶν Ἰουδαίων ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας παραληφθεῖσα, ἢ δὲ δυτικὴ ἀραμαϊκὴ, δηλαδὴ ἡ συριακὴ, ἦτο καὶ ἡ πρὸ τῆς αἰχμαλωσίας μὲν πῶς εἰσχωρήσασα εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ, ἀπὸ δὲ τῶν χρόνων τῶν Σελευκιδῶν κατισχύσασα. Διὰ τοῦτο ἢ περὶ τοὺς χρόνους τοῦ Κυρίου λαλουμένη ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων γλῶσσα λέγεται ἀραμαϊκὴ ἢ συροχαλδαϊκὴ.

(4) «Καὶ ἀνέγνωσαν ἐν βιβλίῳ νόμου τοῦ Θεοῦ· καὶ ἐδίδασκεν Ἔσδρας καὶ διέστειλεν ἐν ἐπιστήμῃ Κυρίου καὶ συνῆκεν ὁ λαὸς ἐν τῇ ἀναγνώσει».

5. Ἄλλ' ἂν ὅπου ἤρχισεν ἡ Ἑλληνομακεδονικὴ κατὰκτησις τῆς Ἀνατολῆς, οἱ Ἰουδαῖοι τῆς διασπορᾶς μετὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ προσωφειώθησαν καὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, μολονότι παρέμειναν πιστοὶ εἰς τὴν πατροπαράδοτον πίστιν. Εἰδικώτερον συνέβη τοῦτο παρὰ τοῖς ἐν Αἰγύπτῳ Ἰουδαίοις. Ἡ Ἀλεξάνδρεια ὑπῆρξε τὸ κέντρον, ὅπου νέα τις Ιουδαϊκὴ γραμματεία συγγεγραμμένη εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀνεπτύχθη. Ἐντεῦθεν παρέστη ἀνάγκη τόσον διὰ τοὺς ἐν τῇ Παλαιστίνῃ, ὅσον καὶ διὰ τοὺς ἐκτὸς τῆς Παλαιστίνης λαλοῦντας τὴν ἑλληνικὴν Ἰουδαίους, τοὺς γνωστοὺς ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἑλληνοισταί, μεταφράσεων τῶν Ἀγίων Γραφῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν. Ἡ κυριώτερα τῶν μεταφράσεων τούτων εἶναι ἡ τῶν Ο', ἡ ὁποία, ἵνα μεταχειρισθῶμεν τοὺς χαρακτηρισμοὺς τοῦ Ἑμμ. Ζολώτα, «οὐ μόνον ὡς ἡ ἀρίστη τῶν παλαιῶν μεταφράσεων εἶναι ἰδίως σπουδῆς ἀξία, ἀλλὰ καὶ ὡς κείμενον ἱερὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸ ὁποῖον εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν οἱ συγγραφεῖς τῆς Κ. Δ.». Ἐπὶ πλεόν σχεδὸν τὸ σύνολον τῶν δευτεροκανονικῶν λεγομένων βιβλίων τῆς Π. Δ., καθὼς καὶ τὰ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους γραφέντα ἀπόκρυφα, εἶναι συντεταγμένα εἰς τὴν ἑλληνικὴν. Ὡσαύτως καὶ τὰ βιβλία τῆς Κ. Δ., καθὼς καὶ ἅπαντα ἡ γραμματεία τῆς πρώτης Ἐκκλησίας, ἔχουσι γραφῆ εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν Ἑλληνοιστῶν Ἰουδαίων. Οὕτως ἡ ἑβραϊκὴ καὶ ἡ ἑλληνικὴ εἶναι αἱ δύο κύριαι γλῶσσαι, τῶν ὁποίων ἡ γνώσις εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὸν ἐξηγητὴν τῆς Βίβλου.

6. Ἡ φιλολογικῶς ἀκριβοῦς γνώσις τῆς Ἑβραϊκῆς δύναται νὰ ἐπιτευχθῆ μόνον διὰ συγκριτικῆς σπουδῆς τοῦ ὅλου ὀμίλου τῶν σημιτικῶν γλωσσῶν. Τοιαύτη ὅμως περιεκτικὴ σπουδὴ δὲν εἶναι ἀναγκαία διὰ τοὺς σκοποὺς τῆς ἐξηγητικῆς Θεολογίας. Ἡ σπουδὴ αὕτη ἐγένετο καὶ ἐπετέλεσε σπουδαίας προόδους προσφάτως ὑπὸ τῆς συγκριτικῆς φιλολογίας τῶν σημιτικῶν γλωσσῶν καὶ εἶναι ἀρκετὸν διὰ τὸν θεολόγον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς καθαρῶς φιλολογικῆς ταύτης ἐρεῦνης ν' ἀποκτήσῃ γνώσιν τῆς ἑβραϊκῆς, ὅσον τὸ δυνατόν πλήρη. Εἶναι δὲ ἀναγκαῖον νὰ ἐπιδοθῆ ὁ θεολόγος εἰς ἐπιμελῆ σπουδὴν τῆς ἑβραϊκῆς ὅχι μόνον διὰ τὴν ἐξήγησιν τῆς Π. Δ., ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν κατανόησιν τῆς ἑλληνικῆς, εἰς ἣν ἔχει γραφῆ ἡ νεωτέρα Ιουδαϊκὴ γραμματεία καὶ ἡ Κ. Δ. πρέπει νὰ καταστῆ οἰκείος πρὸς τοὺς ἰδιωτισμοὺς τοῦ σημιτικοῦ γραμματικοῦ ἰδιώματος. Διότι δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι καὶ τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης τὰ βιβλία ἔχουν τὴν ἀρχὴν αὐτῶν ἐν τῷ αὐτῷ ἐδάφει καὶ ἐν τῷ αὐτῷ ἔθνει. Καίτοι δὲ ἡ Κ. Διαθήκη ἔχει γραφῆ εἰς τὴν ἑλληνικὴν οἱ συγγραφεῖς τῆς ὑπῆρξαν κατὰ τὸ πλεῖστον Ἰουδαῖοι, οἵτινες ἔγραψαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν φέρουσαν ἐξ ὀλοκλήρου ἴδιον χαρακτηριστικὸν τύπον, διαμορφωθέντα ἐκ τοῦ τρόπου τῆς Ιουδαϊκῆς σκέψεως καὶ ἐκφράσεως. Πολλοὶ γραμματικοὶ τύποι καὶ τρόποι ἐκφράσεως ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ κατανοοῦνται μόνον ὑπὸ τοῦ οἰκείως ἔχοντος πρὸς τοὺς ἰδιωτισμοὺς τῶν σημιτικῶν γλωσσῶν. Οὕτως

ἐπὶ παραδείγματι συμβαίνει ὥστε ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ ν' ἀπαντῶνται πολλαὶ παραθέσεις ἐκ τῆς Π. Διαθήκης, διὰ τὴν ἔρμηνείαν τῶν ὁποίων εἶναι ἠναγκασμένος ὁ ἐξηγητὴς ν' ἀνατρέχῃ εἰς τὸ πρωτότυπον τῆς Π. Δ. Πολλὰ ἐκ τῶν ἀναφερομένων ἐν τῇ Κ. Δ. ἐλέχθησαν ἀρχικῶς ἐν τῇ ἀραμαϊκῇ καὶ μετεφράσθησαν ἔπειτα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως εἰς τὴν ἑλληνικὴν, ταῦτα δὲ κατανοοῦνται ἀκριθέστερον ἐὰν μετενεχθῶσι καὶ πάλιν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν ἀραμαϊκὴν.

7. Ὁ Βιβλικὸς ἐξηγητὴς δέον νὰ προσοικειωθῇ ἐκ τῶν ἄλλων σημιτικῶν γλωσσῶν μόνον τόσα, ὅσα θὰ χρησιμοποιοῖ εἰς τὸ ἐξηγητικόν του ἔργον. Ἡ ἀραμαϊκὴ, ἡ συριακὴ καὶ ἡ ἀραβικὴ δέον νὰ ὑπολογίζωνται σοβαρῶς ὑπὸ τοῦ ἐρμηνευτοῦ. Ἡ ἀραμαϊκὴ διότι τμήματά τινα τῆς Π. Δ. ἐγράφησαν εἰς τὴν ἀραμαϊκὴν ἀλλὰ καὶ αἱ παλαιαὶ ἀραμαϊκαὶ μεταφράσεις τῆς Π. Δ., τὰ λεγόμενα Targums, ὑπάρχουσι καὶ εἶναι χρήσιμα πρὸς κατανόησιν τοῦ κειμένου. Ἐπὶ πλεον εἰς τὰ Targums εὐρίσκονται ἰδιάζουσαι θρησκευτικαὶ θεωρίαι, αἵτινες δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας τινὸς διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ μεταγενεστέρου Ἰουδαϊσμοῦ. Ἡ συριακὴ πρέπει ὡσαύτως νὰ περιληφθῇ εἰς τὸν κύκλον τῶν σπουδῶν τοῦ βιβλικοῦ ἐξηγητοῦ, διότι ἔχομεν τὴν παλαιὰν συριακὴν μετάφρασιν τῶν Ἁγίων Γραφῶν γενομένην ἐκ τοῦ πρωτοτύπου κειμένου τὴν καλουμένην Πεσιτῶ ἢ Πεσχίτα καὶ ἣτις εἶναι σχεδὸν ἀπαραίτητος εἰς τὸν ἐξηγητὴν διὰ τὴν ἔρμηνείαν τοῦ βιβλικοῦ κειμένου. Ἡ ἀραβικὴ εἶναι εἰδικῶς χρήσιμος εἰς τὸν ἐξηγητὴν διὰ τὰ ἄπαξ λεγόμενα ἐν τῇ Π. Δ. ἢ τὰς σπανίως ἀπαντώσας λέξεις, τῶν ὁποίων εἶναι ἀμφίβολος ἡ ἐτυμολογία καὶ ἡ ἔννοια, ἐκ τοῦ πλουσίου δὲ λεξιλογίου τῆς ἀραβικῆς διαφωτιζόμεθα περὶ τούτων. Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ ἐπιστήμη τῶν βιβλικῶν γλωσσῶν θὰ περιλάθῃ εἰς τὰ ὄρια τῆς ἐκ τῆς σημιτικῆς φιλολογίας μόνον ὅσα χρησιμεύουσιν εἰς αὐτὴν ὡς βοήθημα διὰ τὴν κατανόησιν καὶ ὀρθὴν ἐξήγησιν τῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Πέραν τούτου πᾶσα διεύρυνσις τῶν σπουδῶν ἐπὶ τῶν σημιτικῶν γλωσσῶν εἰσέρχεται εἰς τὰ ὄρια τῆς φιλολογίας.

8. Ἡ ἄλλη γλῶσσα, τὴν ὁποίαν ἔχει ὡς ὑποκείμενον αὐτῆς ἡ ἐπιστήμη τῶν βιβλικῶν γλωσσῶν, εἶναι ἡ ἑλληνικὴ, εἰς τὴν ὁποίαν μέγα μέρος τῶν Ἰουδαϊκῶν καὶ Χριστιανικῶν ἀποκρύφων καὶ ψευδεπιγράφων συγγραμμάτων καὶ πάντα τὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης ἔχουσι γραφῇ. Ἡ γλῶσσα αὕτη, μὴ οὔσα ἡ κλασσικὴ ἢ ἡ ἀττικὴ ἢ ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ διάλεκτος, ἔχει ἰδιάζοντα ὅλως χαρακτῆρα, ἔνεκα τοῦ ὁποίου δὲν δύναται ὀρθῶς νὰ κατανοηθῇ παρὰ μόνον ἐὰν ληφθῶσιν ὑπ' ὄψει αἱ περιστάσεις αἱ ἱστορικαί, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἡ γλῶσσα αὕτη ἀνεπτύχθη. Ἐὰν τις ἔξω τοῦ ἱστορικοῦ τούτου ἐδάφους ἐπιχειρήσῃ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν γλῶσσαν ταύτην, τὴν γνωστὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα Κοινὴ θὰ σχηματίσῃ ὅλως πεπλανημένας ἀντιλήψεις καὶ γνώμας περὶ τῆς γλώσσης ταύτης, αὗται δὲ θὰ ἐξασκήσουσιν ἐπιθλασθῆ ἐπίδρασιν καὶ ἐπὶ τῆς Ἐξηγήσεως. Ἡ φιλολογικὴ

καὶ ἀπροκατάληπτος ἔρευνα ἐπὶ τῆς γλώσσης ταύτης τῆς Κ. Δ.⁽⁵⁾ ἦγαγεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐξ ἐπόψεως γραμματικῆς καὶ λεξιλογίου εἶναι αὕτη ὅλως διάφορον ἰδίωμα τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἡ γλῶσσα αὕτη ἦτο ἡ λαλουμένη ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων τῆς διασπορᾶς τῶν ζώντων εἰς ἑλληνικὰς χώρας καὶ ἦτις πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τῆς κλασσικῆς ἐκλήθη ἑλληνιστικὴ διάλεκτος. Ἀφ' οὗ χρόνου ἤρξατο ἡ ἑλληνομακεδονικὴ κυριαρχία, ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα μετεβλήθη λόγῳ τῆς ἀναμίξεως μετὰ πολλῶν καὶ διαφόρων ἑλληνικῶν διαλέκτων καὶ ἀπετελέσθη οὕτω ἡ κοινὴ διάλεκτος, εἰς τὴν ὁποίαν τὰ εἰς τὴν ἑλληνικὴν βιβλία τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ ἡ λαϊκὴ ἐν γένει γραμματεία συνεγράφησαν. Κατὰ τὴν αὐτὴν δὲ περίοδον ἔλαθε χώραν καὶ στενὴ ἐπαφὴ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ πρὸς ἑλληνικὰς ἐπιδράσεις, οἱ Ἰουδαῖοι δὲ οἱ ζῶντες εἰς χώρας διατελούσας ὑπὸ τὴν ἑλληνικὴν κυριαρχίαν υἰοθέτησαν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὑφ' ἣν μορφήν ἐλαλεῖτο αὕτη γενικῶς. Ἄλλ' ὁ ἐξελληνισμὸς οὗτος τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ προδήλως συνετελέσθη βαθμηδόν. Συνεπῶς δὲν ἦτο δυνατὸν ν' ἀποφευχθῆ, καθ' ὃν χρόνον οἱ Ἰουδαῖοι ἀντήλλασσον τὴν μητρικὴν τῶν γλῶσσαν μετὰ ξένης γλώσσης, καὶ ἡ παρεισαγωγὴ στοιχείων ἐκ τῆς προτέρας τῶν γλώσσης εἰς τὴν

(5) Κατὰ τὸν αἰδιμον Ζολώταν περὶ τὴν γλῶσσαν τῆς Κ. Δ. ἤρξαντο σπουδάζοντες οἱ θεολόγοι μάλιστα ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Ἦδη ὁμῶς ὁ Ἐρασμος εἶχεν ἀποφανθῆ γνώμην περὶ τῆς γλώσσης τῆς Κ. Δ., ὅτι εἶναι «sermo non solum impolitus, sed etiam imperfectus et perturbatus». Μετὰ τοῦτον δὲ ὁ Δρούσιος καὶ ὁ Γκλάσιος ὑπεστήριξαν ὅτι ἡ γλῶσσα τῆς Κ. Δ. ναὶ μὲν δὲν εἶναι βάρβαρος, ἀλλ' εἶναι γλῶσσα τῶν Ἑλληνιστῶν. Δεινὴ ἐν τούτοις ἔρις ἀνήφθη μετὰ τῶν θεολόγων καὶ ἐρμηνευτῶν, τῶν μὲν ὑποστηριζόντων τὴν καθαρότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Κ. Δ. (puristae), τῶν δὲ διίσχυριζόμενων, ὅτι ἡ γλῶσσα αὕτη εἶνε ἑβραϊζουσα (hebraïstae). Οἱ πρῶτοι ὀρμώμενοι ἀπὸ τοῦ περὶ θεοπνευστίας δόγματος τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἐδόξαζον, ὅτι οὐ μόνον τὰ νοήματα ταύτης, ἀλλὰ καὶ αἱ λέξεις αὐταὶ ὑπηγορεύθησαν ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀδύνατον δ' ἦτο τὸ Ἁγίον Πνεῦμα λαλοῦν νὰ χρησιμοποιοῖ λόγον βάρβαρον καὶ ἀδόκιμον. Οἱ δὲ τὸν ἑβραϊσμὸν τῆς Κ. Δ. ἀποδεχόμενοι δὲν περιώριζον αὐτὸν εἰς τὸ ἀληθῶς ἑβραϊζον μέρος τῆς γλώσσης ταύτης, ἀλλὰ διετείνοντο, ὅτι ὁ λόγος αὐτῆς ἐν γένει εἶναι ἑβραϊκός, ἑλληνίζων μόνον περὶ τὰς λέξεις. Διετείνοντο δηλαδὴ οὗτοι, ὅτι ὁ λόγος τῆς Κ. Δ. ἦτο μετὰφρασις κατὰ λέξιν λόγου ἑβραϊκοῦ. Ἀμφότεραι αἱ μερίδες εἶχον χωρήσει εἰς ὑπερβολάς, ἀλλ' ὁ ἀγὼν αὐτῶν μεγάλως ὠφέλησε τὴν σπουδὴν τῆς γλώσσης τῆς Κ. Δ. Διότι οἱ μὲν ἀποδεχόμενοι τὴν καθαρότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς γλώσσης τῆς Κ. Δ. συνέλεξαν τὰ χωρία καὶ τὰς ῥήσεις καὶ τὰς λέξεις τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, αἵτινες ἦσαν ἢ αἱ αὐταὶ ἢ ὅμοιαι πρὸς τὰς τῆς Κ. Δ. καὶ οὕτω μεγάλως συνεβάλλοντο εἰς τὴν ἀκρίβωσιν τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Κ. Δ. Οἱ δὲ ἑβραῖσται ὑπεστήριζον τὰς γνώμας αὐτῶν διὰ τῆς ἀντιβολῆς τῶν φράσεων τῆς Κ. Δ. καὶ ὁμοίων φράσεων τοῦ πρωτοτύπου τῆς Π. Δ. καὶ διὰ τῆς ὑποδείξεως τῶν ἀραμαϊσμῶν τῆς Κ. Δ., καὶ συνεβάλλοντο καὶ οὗτοι μέγιστον εἰς τὴν ἀκρίβωσιν τοῦ ἀραμαϊζόντος στοιχείου τῆς Κ. Δ. Ἡ γνώμη τῶν Ἑβραϊστῶν κατίσχυσε μέχρι τέλους τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ὅτε ἡ τῶν Καθαριστῶν δόξα ἔτυχε λογιστάτων προμάχων. Ἡ ἔρις κατέπαυσε περὶ τὸ μέσον τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ὅτε διελευκάνθη τὸ ζήτημα μάλιστα ὑπὸ τοῦ Ὁλλανδοῦ Ἐμστερουσίου, ὑποστηρίζαντος τὴν θέσιν, ὅτι ἡ γλῶσσα τῆς Κ. Δ. δὲν εἶνε μὲν βάρβαρος, πόρρω δ' ἀπέχει τοῦ καθαροῦ ἑλληνισμοῦ. Κατεδείχθη δὲ τέλος, ὅτι αὕτη εἶνε ἡ ὑπὸ τῶν Ἑλληνιστῶν Ἰουδαίων λαλουμένη, ἐξ οὗ καὶ ἐκλήθη ἑλληνιστικὴ.

νέαν των γλώσσαν καὶ ἡ ἐπένδουςι τῶν παλαιῶν ἑβραϊκῶν τρόπων τῆς σκέψεως καὶ τοῦ ὄλου κύκλου τῶν θρησκευτικῶν των ἀντιλήψεων διὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐνδύματος τῆς νέας των γλώσσης. Οὕτω προῆλθε ἡ νέα μορφή τῆς ἑλληνικῆς, ἡ φέρουσα ἐγκατεσπαρμένους ἀραμαϊσμούς καὶ ἑβραϊσμούς, ἡ ὁποία διὰ τῆς μεταφράσεως τῶν Ο' διεδόθη εὐρύτατα μεταξὺ τῶν Ἰουδαίων καὶ προσέλαβε μόνιμόν τινα ἰδιωματικόν τύπον. Αὕτη ἡ Ἰουδαίζουσα οὕτως εἰπεῖν ἑλληνικὴ εὐρέθη ἕτοιμος εἰς χεῖρας τῶν συγγραφέων τῆς Κ. Δ. καὶ ὅταν οὗτοι συνέγραψαν εἰς αὐτήν, προσέθεσαν καὶ ἄλλα τινὰ χαρακτηριστικά, εἰδικῶς χριστιανικά στοιχεῖα, χάρις εἰς τὰ ὁποῖα ἡ γλῶσσα τῆς Κ. Δ. προσέλαβε ἴδιόν τινα χαρακτήρα. Ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὸ λεξιλόγιον δέον νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει, ὅτι ἑβραϊκαὶ λέξεις, αἰτινες μετεφράσθησαν ἐκ τοῦ ἑβραϊκοῦ εἰς τὸ ἑλληνικόν, καθὼς καὶ καθαρῶς ἑλληνικαὶ λέξεις ὡς αἱ ζωή, θάνατος, ἀπώλεια, σωτηρία, δικαιοσύνη, πίστις, ἀγάπη, ἐλπίς, μετάνοια, χάρις, κόσμος, λόγος τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος, ὅπερ ἐξεφράσθη δι' αὐτῶν, προσέλαθον νέαν βαθυτέραν καὶ περιεκτικωτέραν ἔννοιαν καὶ περιεχόμενον πλουσιώτερον ἐκείνου, τὸ ὁποῖον ἐξέφραζον ἐν τῇ παλαιᾷ ἑβραϊκῇ ἢ ἐν τῇ συνήθει ἑλληνικῇ γλώσσῃ⁽⁶⁾.

(6) Κατὰ τὰς σημειώσεις τοῦ ἀειμνήστου Ἐμμ. Ζολώτα οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς, ἐν τοῖς συγγράμμασιν τῶν ὁποίων ἀνευρίσκομεν τὰ στοιχεῖα τῆς Κοινῆς διαλέκτου καὶ τῶν ὁποίων ἡ λεκτικὴ καὶ ἡ συντακτικὴ χρῆσις ἐρμηνεύει πλεῖστα τῆς χρήσεως τῶν Ο' καὶ τῆς Κ. Δ., εἶναι ὁ Πολύβιος, ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης, ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς, ὁ Πλούταρχος, ὁ Στράβων, ὁ Αἰλιανός, ὁ Ἀρτεμίδωρος, ὁ Ἀππιανός, ὁ Ἡλιόδωρος, ὁ Σέξτος ὁ ἐμπειρικὸς, ὁ Ἀρριανὸς καὶ ἄλλοι. Διαλεκτικὰ δὲ ἰδιώματα ἀπαντᾷ τις ἐν τῇ κοινῇ γλώσσῃ τὰ ἐκόμμενα: Τῆς μὲν ἀττικῆς διαλέκτου τὸ ἴλεωσ' τῆς δὲ δωρικῆς τὰ πιάζω (=πιέζω), κλίβανος (=κρίβανος), ἡ λιμός (=δ λιμός), ἡ ποῖα (=ἀντι πόα), βεμβράνα (=μεμβράνα) τῆς δὲ ἰωνικῆς διαλέκτου γογγύζω (ἀντι τονθορίζω), ρήσσω (=ρήγνυμι), πρηγῆς (=πρανῆς), σκοραίζω (ἀντι σκεδάννυμι), ἄρσην (ἀντι ἄρρην). Ἰωνικὴ δὲ καὶ δωρικὴ εἶναι ἡ χρῆσις τοῦ φύω ὡς ἀμεταβάτου. Τῆς δὲ μακεδονικῆς διαλέκτου τὸ παρεμβολή, τὸ ρύμη' καὶ τῆς συρακοσίας τὸ εἰπὼν ὡς προστακτικὴ ἀντι εἰπέ. Λέξεις δὲ, αἰτινες πρότερον ἐχρησιμοποιοῦντο ἐν ἄλλῃ σημασίᾳ, ἐν δὲ τῇ κοινῇ (παρὰ τε τοῖς Ο' καὶ ἐν τῇ Κ. Δ.) ἐν νέᾳ σημασίᾳ, εἶναι αἱ ἑξῆς: Τὰ παρακαλεῖν καὶ ἐρωτᾶν (ἀντι τοῦ δεῖσθαι), τὸ παιδεύειν (ἀντι τοῦ κολάζειν), τὸ εὐχαριστεῖν ἀντι τοῦ εὐλογεῖν ἢ ὑμνεῖν, τὰ ἀνακλίνεσθαι καὶ ἀναπίπτειν ἀντι τοῦ κατακλίνεσθαι, καθὼς καὶ τὸ ἀνακεῖσθαι ἀντι τοῦ κατακλίνεσθαι, τὸ ἀποκρίνεσθαι. Τὸ ἀντιλέγειν λαμβάνει τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐχθρὸν εἶναι πρὸς τινα· τὸ ἀποτάσσεσθαι ἀντι τοῦ ἀπαρνεῖσθαι· τὸ συγκρίνειν ἀντι τοῦ παραβάλλειν· τὸ στέγειν ἀντι τοῦ ὑπομένειν· τὸ σεβάζεσθαι ἀντι τοῦ σέβεσθαι· τὸ χρηματίζειν ἀντι τοῦ ἐνεργεῖν ὡς βασιλέα· τὸ χρηματίζεσθαι καὶ εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀργυρολογεῖν· τὸ φθάνειν ἀντι τοῦ ἀφικνεῖσθαι· ψωμιζειν καὶ χορτάζειν ἀντι τρέφειν· τὸ ἐρεῦγεσθαι ἀντι φθέγγεσθαι· τὸ ἐπιστέλλειν εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ γράφειν ἐπιστολήν· τὰ δαίμων καὶ δαμόνιον εἰς δῆλωσιν τοῦ διαβόλου· τὸ ξύλον εἰς δῆλωσιν τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς· κεφαλῆς ἀντι τοῦ τόμου· εὐσχήμων εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐπισήμου ἢ ἀρίστου· ὀψώνιον καὶ ὀψάριον ἀντι ἰχθύδιον· εἶτα δὲ καὶ τὰ χρήματα, δι' ὧν ὠνοῦντο τὰ δψα, ἐξ οὗ καὶ εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ μισθοῦ, σιτηρεσίου· πτώμα ἀντι λείψανον· γεννήματα ἀντι τῶν καρπῶν· σχολή παρὰ μὲν τοῖς θύραθεν = ἀνάπαυσις, διατριβή, σπουδάζειν περὶ τι, ἐν δὲ τῇ Κ. Δ. περὶ τοῦ τόπου, ἐν δὲ τις σπουδάζει. θυρεὸς ἀντι τοῦ ἀσπίς· δῶμα ἀντι τοῦ στέγη· λοιβή ἀντι σπονδή, ἐν τῇ Κ. Δ. θυσία· ρύμη παρὰ τοῖς θύραθεν = ὀρμή, ἐν τῇ Κ. Δ. = στενωπός· παρρησία (=ἡ τοῦ

9. Τὰ τρία ταῦτα στοιχεῖα ἦτοι τὸ ἑλληνικόν, τὸ ἑβραϊοαραμαϊκόν καὶ τὸ χριστιανικόν, ἀποτελοῦσι τὸ ἰδιάζον μίγμα, ἐξ οὗ συνετέθη ἡ γλῶσσα τῶν συγγραφέων τῆς Κ. Δ. Τὸ ἰδιάζον δὲ ὕφος ἐνὸς ἐκάστου τῶν συγγραφέων τῆς Κ. Δ. διακρίνεται κατὰ τοῦτο, ὅτι

λόγου ἄδεια) ἐν τῇ Κ. Δ. χρησιμοποιεῖται ἀντὶ τῆς πίστεως, πεποιδήσεως, ὁμολογίας· λαμπὰς (=δᾶς) ἀντὶ τοῦ λύχνος· καταστολή ἀντὶ τοῦ ἱματίου· στάμνος ἀντὶ τοῦ δοχείου ἐνῶ ἀποθέτουσι ξηροὺς καρπούς· μέθυσος ἀντὶ μεθυσιτικός· νυλὶ ἀντὶ τοῦ ἀπλοῦ νῦν· μαθητεύειν ἀντὶ τοῦ παιδεύειν· θριαμβεύειν εἰς ἔννοιαν ἐνεργητικὴν ζῆν εἰς ἐνεργητικὴν ἔννοιαν, καθὼς καὶ τὸ βασιλεύειν. Λέξεις σπάνιαι παρὰ τοῖς δοκίμοις τῶν πεζῶν καὶ συνήθειαι παρὰ μόνοις τοῖς ποιηταῖς ἀπαντῶσιν ἐν τῇ Κ. Δ. αἱ ἐξῆς: αὐθεντεῖν (=δεσπόζειν), μεσονύκτιον (ἐμέσαις νύκτεσι), θεοσυγῆς, ἔσθης ἀντὶ ἀμφίσεσι, ἀλέκτωρ (ἀλεκτρούων), βρέχειν (παρὰ τοῖς δοκίμοις ὑγραίνειν), ἔσθω ἀντὶ τοῦ ἐσθίω. Τούναντίον δὲ ἐκ τῆς κοινῆς συνήθειας τοῦ οικιακοῦ βίου εἰσῆχθη εἰς τὴν τῆς Κ. Δ. γλῶσσαν ἡ λέξις κοράσιον (=παιδίσκη, κορασίς).

Νεωτεριστικοὶ δὲ τύποι ἐν τῇ Κ. Δ. ἀπαντῶσιν οἱ ἐξῆς: πτύον (ἀντὶ πτέον), ἀνάθημα (ἀντὶ ἀνάθημα) εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀφορισμοῦ, ἀνάστημα κατὰ ψευδῆ ἀναλογίαν πρὸς τὸ ἀνάθημα, μετοικεσία ἀντὶ τοῦ μετοικία, ἱκεσία ἀντὶ ἱκετεία, γενεσία ἀντὶ γενέθλια, πανδοχεύς—εἶον ἀντὶ παντοκεύς—κειον, ποταπὸς ἀντὶ ποδαπὸς, ἀκρόβυστος—ία ἀντὶ ἀκρόποσθος—ποσθία, νοσσία ἀντὶ νεόσσια, ταμειον ἀντὶ ταμειῶν, γλωσσόκομον ἀντὶ βολάντιον, νίκος = νίκη, ψεῦσμα (ψεῦδος), αἵτησις (αἵτημα), ἀπάντησις (ἀπάντημα), ἡγῆσις (ἡγεμονία), συγκυρία (συγκρισίς), ὀπασία (ὄψις), ἀποσασία (ἀπόσασις), ὀρκωμοσία (ὀρκωμόςια), νοθεσία (νοθετήσις), παραφρονία (παραφροσύνη), βασιλίσα (βασίλεια), μοιχαλὶς (μοιχάς), λυχνία ἀντὶ τῆς λυχνοστάτης, οἰκοδομή (οἰκοδομία-μησις-μημα), ψυχίον (ψίχ-ψυχός), ψιθυριστής (ψιθύρος), ὀνειδισμός (ὀνειδος καὶ ὀνειδισμα), ἀπαρισμός (ἀπάρ-τησις), ὠτίον καὶ ὠτάριον (ὄς), ὀνάριον (ὄνος), παιδάριον (παῖς), βιβλαρίδιον (βιβλιδιον καὶ μεταγ. βιβλιδάριον), ὄψιμος (ὄψιος), πειθός (πιθανός), ἀργός-ἡ-όν (παρ' Ἀττικοῖς δικατάλ.), ἐξάπινα (ἐξάπινῆς), ὀπλησίον (ὀπέλας), ἐκκαλαί (πάλαι), μισθαποδοσία (μισθοδοσία), μισθαποδότης (μισθοδότης), μονόφθαλμος (ἑτερόφθαλμος), προσήλυτος (ἑπῆλυς), ἐξυπνίζειν (ἀφυπνίζειν), ραντίζειν (ραίνειν), καταποντίζειν (καταποντοῦν), σαροῦν (σαίρειν), δεκατοῦν (δεκατεύειν), φυσιοῦσθαι (φυσᾶσθαι), χολᾶν (χολοῦσθαι), ἀροτριᾶν (ἀρώω), πετᾶσθαι (πέτεσθαι), ξυρᾶν (ξυρεῖν), βαρεῖν (βαρύνειν), ἐκχύνειν (ἐκχέειν), στήκειν ἐκ τοῦ ἔστηκα (ἵστασθαι), καμύω (καταμύω), ἐξὸν ἦν (ἔξεστι).

Τύποι ἐνεργητικοὶ ἀντὶ τῶν συνήθων μέσων ἀπαντῶσιν ἐν τῇ Κ. Δ. οἱ ἐπάμενοι: ἀτενίζειν (ἀτενίζεσθαι), φρυάσσειν (φρυάσσεσθαι), ἀγαλλιᾶν (ἀγαλλιᾶσθαι), εὐαγγελίζειν (εὐαγγελίζεσθαι).

Πλὴν τῶν τύπων τούτων ἀπαντῶσιν ἐν τῇ Κ. Δ. πολλὰ σύνθετα ἐκ προθέσεων ῥήματα, ἐν οἷς ἡ πρότασις ἀπέβαλε τὴν σημασίαν αὐτῆς καὶ τούναντίον ἄλλα ἀπλᾶ ῥήματα ἀπαντῶσιν ἀντὶ τῶν συνθέτων ῥημάτων. Οὕτω λ.χ. δειγματίζειν ἀντὶ τοῦ παραδειγματίζειν, θεατροῖζειν ἀντὶ τοῦ ἐκθεατροῖζειν, ταρταροῦν ἀντὶ τοῦ καταταρταροῦν.

Νέαι δὲ λέξεις σύνθετοι ἐν τῇ Κ. Δ., ὡς ἐδημιούργησεν ἡ ἀνάγκη, εἶναι αἱ ἐπόμεναι:

Ἀλλοτριοεπίσκοπος, ἀνθρωπάρεσκος, ἀγριέλαιος, ἀπαράβατος, αἱματεκχυσία, δικαιοκρισία, πληροφορία, ἀλεκτοροφωνία, ὀροθεσία, σιτομέτριον, νυχθήμερον, ἀντίλυτρον, προσφάγιον, καλοποιεῖν, ἀγαθοποιεῖν, ἀγαθοεργεῖν, λιθοβολεῖν, ἀελλπάζειν, ἀποκεφαλίζειν, ἐκμυκτηρίζειν, ἐξουθενεῖν, ἀνταποκρίνεσθαι, ἐκκακεῖν, διασκορπίζειν, εὐδοκεῖν, ἀγαλλίασις, πεποιδήσις, ἀγαθωσύνη, ἀγνότης, ἀγιότης, ἐπενδύτης, λογία, ἐκτενῶς, ἀλχηματοῖζειν καὶ ἀλχηματοτεύειν, μεσιτεύειν, γυμνητεύειν, ἐγκρατεύεσθαι, ὁμοιάζειν, κρᾶθβατος (ἀντὶ σκίμπος ἢ κλίνη) σπῖλος, μᾶμμη, ραφίς, στορητιᾶν.

Πρόδηλος εἶναι καὶ ἡ ῥοπή, ἣν ἔχει ἡ συνήθεια τῶν μεταγενεστέρων εἰς τὴν προτιμησὴν τῶν εἰς—μα οὐσιαστικῶν, ἀντὶ τῶν εἰς—σις. Κατὰ τὴν συνήθειαν ταύτην λέγεται ἐν τῇ Κ. Δ. κατάλυμα, ἀνταπόδομα, κατόρθωμα, ῥάπισμα, γέννημα, ἔκτρομα, βάπτισμα, ἔνταγμα, ἱεροσύλημα. Καὶ κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν

παρ' ἐκάστῳ τούτων ἔν ἑκάστον τῶν τριῶν τούτων στοιχείων ἐπικρατεῖ μᾶλλον ἢ ἦττον, περισσώτερον ἢ ὀλιγώτερον τὸ στοιχεῖον τοῦτο παρὰ τούτῳ τῷ συγγραφεῖ, καὶ τὸ στοιχεῖον ἐκεῖνο παρὰ τῷ ἄλλῳ συγγραφεῖ. Οἱ ἰδιωτισμοὶ δὲ οὗτοι τῆς ἑλληνικῆς γλώσ-

μεταγενεστέρων ἀπλᾶ οὐσιαστικὰ παρὰ τοῖς δοκίμοις συντίθενται τῇ σὺν προθέσει, ὅλον συμπολίτης, συνηλικιώτης, συμμαθητῆς κλπ.

Ὅμοιως διακρίνεται καὶ ἡ συνήθεια αὐτῶν τοῦ κατασκευάζειν ἐπίθετα εἰς—ίνος καὶ—ίνος π. χ. ὀρθρινός, πρωϊνός, καθημερινός, ὀστράκινος, δερμάτινος, σάρκινος. Καὶ ῥήματα εἰς—ῶ—ίζω καὶ—άζω, λ. χ. ἀνακαινώω, δυναμόω, ἀφυπνώω, ἐξουθενώω ὀρθρίζω, δειγματίζω, θεατριζώ, φυλακίζω, ἱματίζω, ἀκοντίζω, ἐρετίζω συνάζω. Καὶ ῥήματα ἐκ τοῦ παρακειμένου, ὅλα τὰ στήκω ἐκ τοῦ ἔστηκα, γρηγορῶ ἐκ τοῦ ἐγρήγορα.

Τινὲς τῶν εἰρημένων λέξεων ἐπλάσθησαν ἴσως ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων ἢ ὑπὸ τῶν συγγραφέων τῆς Κ. Δ., μάλιστα τοῦ Παύλου, κατ' ἀναλογίαν πρὸς ἄλλαξ ἑβραϊκὰς λέξεις. Ὡς λ. χ. τὸ ὀρθρίζειν, τὸ λιθοβολεῖν, τὸ αἱματεκχυσία, τὸ σκληροκαρδία, τὸ σκληροτράχηλος, τὸ ἀγαθοεργεῖν, ὀρθοποδεῖν, ὀρθοτομεῖν, μοσχοποιεῖν, τὰ μεγαλωσύνη, ταπεινοφροσύνη, παραβάτης, πατριάρχης, ἀγενεαλόγητος, ὑπόποδιον, χρυσοδακτύλιος.

Λέξεις τινὲς δὲν ἀπαντῶσι μὲν ἐν τοῖς βιβλίοις τῶν Ἑλλήνων, φαίνονται δέ, ὅτι ἐφέροντο ἐν τῇ γλώσσῃ τοῦ λαοῦ. Τοιαῦται μάλιστα ἀπαντῶσιν ἐν τοῖς ὄροις τῆς λατρείας, ὡς εἰδωλολατρεία, Πεντηκοστή, ἢ προφήλθον ἐκ τοῦ κύκλου τῶν Ἰουδαϊκῶν θεωριῶν. Λ. χ. τὰ ἐπιστροφῆ, προσήλυτος, φυλακτήριον, ἐπιγαμιδρεθεῖν καὶ τὸ κόσμος εἰς μεταφορικὴν ἔννοιαν.

Οἱ γραμματικοὶ ἰδιωτισμοὶ τοῦ μεταγενεστέρου Ἑλληνισμοῦ εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τύποι διαλεκτικοί, ὡς ὁ Δωρικὸς: ἀφέρονται ἀντὶ τοῦ ἀφεῖνται καὶ οἱ Ἰωνικοὶ σπείρης, τῷ γήρει, ἢ εἶναι ὅλως διάφοροι τῆς συνηθείας τῆς τε Ἀττικῆς καὶ τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν διαλέκτων, ἐπλάσθησαν δὲ κατὰ ψευδῆ ἀναλογίαν πρὸς ἄλλους τύπους. Ὅθια λ. χ. ἡ γενικὴ καὶ δοτικὴ νοός, νοί, ὁ τοῦ παρακειμένου ἔγνωκαν κατὰ τὸ ἐποίησαν καὶ οἱ τῶν ἀόριστων εἶδαμεν, ἀόριστος τοῦ ὄρω κατὰ ψευδῆ ἀναλογίαν πρὸς τὸ οἶδαμεν ἔφυγαν ἢ κατὰ τὴν μακεδονικὴν διάλεκτον κατελίπασαν, ἐδολιοῦσαν, εἶμεθα (παρατατικός ἀντὶ τοῦ ἦμεν), ἡμάρτησα (ἀντὶ τοῦ ἤμαρτον) ἤξα (ἀόριστος ἐκ τοῦ ἤκω) καὶ ὁ μέλλων φάγομαι (ἐκ τοῦ ἔφαγον).

Οἱ δὲ περὶ τὴν σύνταξιν ἰδιωτισμοὶ εἶναι ὁμοίως πολυάριθμοι. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ καταφαινομένη ἀμέλεια περὶ τὴν χρῆσιν τῶν ἐγκλίσεων, διότι μόρια τινὰ συντασσόμενα ἐν τῇ δοκίμῳ γλώσσῃ ὑποτακτικῇ ἢ εὐκτικῇ ἐν πλαγίῳ λόγῳ ἀπαντῶσιν ἐν τῇ Κ. Δ. καὶ παρὰ τοῖς Ὁ' συντασσόμενα καὶ ὀριστικῇ. Ὁσαύτως ῥήματα τινὰ ἀπαντῶσιν ἔχοντα τὸ ἀντικείμενον κατ' ἄλλην πτώσιν ἢ ὡς ἡ συνήθεια τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης συνιστᾷ. Μετὰ τῶν κινήσεως σημαντικῶν ῥημάτων ἀντὶ τελικῆς μετοχῆς κείται τελικὸν ἀπαρέμφατον. Μετὰ τὸ ἀκούειν ἀντὶ κατηγορηματικῆς μετοχῆς εὐρηται εἰδικὸν ἀπαρέμφατον. Πολλάκις τὰ τελικὰ ἀπαρέμφατα ἀναλύονται διὰ τοῦ ἵνα εἰς τελικοὺς λόγους. Συχνότατα ἀντὶ τῶν μέσων λαμβάνονται τὰ ἐνεργητικὰ μετὰ τῆς αὐτοπαθοῦς τοῦ γ' προσώπου. Ἀλλὰ καὶ τῶν προθέσεων ἐξ (καὶ τοῦ ἐκτός), διὰ, πρό, σὺν, ὑπὲρ καὶ παρὰ, ἢ μετὰ τῶν συνήθων πτώσεων σύνταξις δὲν φυλάττεται πάντοτε, ὡς βλέπομεν αὐτὸ ἐν τοῖς παλαιότεροις χειρογράφοις τῶν Ὁ' καὶ τῆς Κ. Δ. Τὰ μόρια ἵνα, ὅτι καὶ ὡς, λαμβάνονται πολλάκις ἀντὶ τοῦ αἰτιολογικοῦ γάρ κλπ.

Ἐξ ἄλλου ὡς σημειωτικοὶ καὶ φράσεις κατ' ἀναλογίαν ἑβραϊκῶν δύνανται νὰ σημειωθῶσι μεταξὺ ἄλλων καὶ αἱ ἐπόμεναι: Καρπὸς τῆς ὀσφύος, καρπὸς τῆς κοιλίας, ἐξέρχεται ἐκ τῆς ὀσφύος τινός, εἶναι ἐν τῇ ὀσφύϊ τινός, ἐκ κοιλίας μητρὸς αὐτοῦ, ὀφείλημα ἀφιέναι, στηρίζειν ἐπὶ πρόσωπον αὐτοῦ, πᾶσα σὰρξ, σπλαγχνίζεσθαι ἀντὶ τοῦ ἐλεεῖν, σπλάγγνα σκανδαλίζειν, ἐγκαινίζειν καὶ ἐγκαίνια, ἀναθεματίζειν, ὀρθρίζειν ἀντὶ τοῦ ἐγείρεσθαι τὸν ὄρθρον, ἐνωτίζεσθαι ἀντὶ τοῦ ἀκούειν, ὀλοκαύτωμα, θανάτῳ ἀποθανεῖσθε, μισῶν ἐμίσησα, οἰκοδομεῖν ἐν τινι, εὐδοκεῖν ἐν τινι, ἔργα ἐργάζεσθαι. Καὶ τὰς εἰς ἔκφρασιν νέας χριστιανικῆς ἐννοίας λέξεις καὶ φράσεις πίστις, πιστεύειν, ὁμολογία, δικαιοσύνη, δικαιοῦσθαι, ἐκλέγεσθαι, κλητοί, ἐκλεκτοί, ἄγιοι, πιστοὶ καὶ ἄπιστοι, οἰκοδομῆ καὶ οἰκοδομεῖν τροπικῶς, ἀπόστολος, εὐαγγελίζεσθαι, κηρύσσειν, βάπτισμα, κλᾶν ἄρτον, ὁ κόσμος, ἡ σὰρξ, σαρκικός, ψυχικός, πάσχειν, παραδίδοσθαι.

σης τῆς Κ. Δ. ἠρευνήθησαν καὶ καθωρίσθησαν ἐπακριθῶς μετὰ τοὺς χρόνους τῆς Μεταρρυθμίσεως, ἀπὸ τοῦ 17 αἰῶνος, ἰδίᾳ δὲ ὁ Winet κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους διεπραγματεύθη ἐπιτυχῶς τὴν γλῶσσαν τῆς Κ. Δ. κατ' αὐστηρῶς φιλολογικὴν μέθοδον συγγράψας ἐκτενῆ Γραμματικὴν τῆς Κ. Δ., ἐδημοσιεύθησαν δὲ καὶ ἄλλαι τοιαῦται γραμματικά, ἀλλὰ καὶ λεξικά, μεταξύ τῶν ὁποίων διεκρίθησαν τὸ τοῦ Grimm ἐπίτομον ἀλλὰ καὶ ἐξόχως ἐπιτυχές καθὼς καὶ τὸ τοῦ Cremer καὶ τὸ τοῦ Robinson εἰς τὴν Ἀγγλικὴν εἰς πολυαρίθμους ἐκδόσεις. Τὸ τοῦ Grimm εἰς τὴν λατινικὴν, καὶ τὸ τοῦ Cremer εἰς τὴν Γερμανικὴν ἐκδοθέντα μετεφράσθησαν καὶ εἰς τὴν Ἀγγλικὴν. Περὶ τῆς Κοινῆς διαλέκτου ἐδημοσιεύθη καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασις ὑπὸ τοῦ Γρηγ. Παπαμιχαήλ ἐκ τῆς ρωσικῆς τοῦ ἔργου τοῦ Σ. Σομπολέβσκη. Ἑβραϊκὴν δὲ γραμματικὴν συνέγραψαν ὁ καθηγητὴς καὶ μετέπειτα Ἀρχιεπίσκοπος Μαντινείας Θεόκλητος Βίμπος καὶ ὁ καθηγητὴς Παπαγιαννόπουλος καθὼς καὶ ὁ καθηγητὴς Β. Βέλλας.

4. Ἱερά ἢ Βιβλικὴ Κριτικὴ.

- 1. Ὁ ἐρμηνευτὴς δὲν πρέπει νὰ γνωρίζῃ μόνον τὴν γλῶσσαν, εἰς τὴν ὁποίαν τὸ πρωτότυπον τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐρμηνευομένων κειμένων ἔχει γραφῆ, ἀλλὰ πρέπει νὰ γνωρίζῃ ἀκόμη τοῦτο μὲν τοὺς συγγραφεῖς τῶν κειμένων τούτων καὶ τὸν χρόνον καθ' ὃν τὰ κείμενα ταῦτα συνεγράφησαν, ἀλλὰ περὶ ταῦτα, ἀσχολεῖται κυρίως ἡ Εἰσαγωγή εἰς τὰς Γραφάς, τοῦτο δὲ νὰ κατέχη, τὰ κείμενα ἐν τῇ μορφῇ, ὑφ' ἣν ταῦτα ἐξήλθον ἐκ τῶν χειρῶν τῶν συγγραφέων των. Ἐντεῦθεν, προέρχεται ἡ ἐπιστήμη τῆς Ἱερᾶς ἢ Βιβλικῆς κριτικῆς, ἣτις προτίθεται νὰ ἐκθέσῃ τοὺς κανόνας καὶ τὰς ἀρχάς, καθ' ἃς δέον ὁ ἐρμηνευτὴς νὰ προχωρῇ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ διακριθῶσιν τὸν πραγματικὸν συγγραφέα καὶ χρόνον τῶν καθ' ἕκαστον βιβλίων τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης, καθὼς καὶ τὸ ἀκριθὲς κείμενον αὐτῶν. Ἀπὸ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν τὰ ἱερά ταῦτα βιβλία συνεγράφησαν, μέχρι τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ὁ ἐρμηνευτὴς πειρᾶται ἱστορικῶς καὶ φιλολογικῶς νὰ ἐξηγήσῃ ταῦτα, παρενέπεσε μακρὰ περίοδος ἐτῶν, αἰώνων ὀλοκλήρων, κατὰ τοὺς ὁποίους τὰ συγγράμματα ταῦτα ὑπέστησαν διαφόρους φθοράς. Ὡσαύτως δύνανται νὰ ἐγερθῶσι καὶ ἀμφιβολίαι περὶ τοῦ ἂν οἱ συγγραφεῖς, ἐπ' ὄνοματι τῶν ὁποίων φέρονται καὶ οἱ χρόνοι εἰς οὓς ἀνάγεται ἡ συγγραφή των, εἶναι οἱ πραγματικοί. Ἔργον λοιπὸν τῆς κριτικῆς εἶναι νὰ καθορίσῃ πῶς πρέπει νὰ προχωρῶμεν ἐν τῇ ἐρεύνη ἡμῶν τῇ ἀποσκοπούσῃ ν' ἀπομακρύνωμεν μὲν τὰς ἀμφιβολίας ταύτας, ν' ἀποκαταστήσωμεν δὲ τὸ κείμενον τῶν ἱερῶν συγγραφῶν εἰς τὴν ἀρχέγονον καθαρότητα αὐτοῦ. Ἡ φιλολογικὴ λοιπὸν κριτικὴ, ἡ χρησιμοποιουμένη γενικῶς ἐπὶ πάντων τῶν προϊόντων τοῦ συγγραφικοῦ καλάμου, ἐν

δείκνυται νὰ ἐφαρμόζηται καὶ ἐπὶ τῶν ἱερῶν βιβλίων, καὶ δὲν ὑπάρχουσιν ἀρχαὶ οὐσιωδῶς διάφοροι ἀπὸ τὰς ἀκολουθουμένας ὑπὸ τῆς κριτικῆς τῶν οἰωνδῆποτε βιβλίων, τῆς καθόλου γραμματείας, ἀλλ' αὐτὰί πάντοτε ἀρχαὶ καὶ οἱ αὐτοὶ κανόνες ἰσχύουσι, τροποποιούμενοι μόνον κατὰ τὰ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς βιβλικῆς γραμματείας καὶ τὰς εἰδικὰς περιστάσεις τῆς ἱστορίας τῆς. Αἱ σχέσεις κατὰ ταῦτα τῆς Βιβλικῆς Κριτικῆς πρὸς τὴν καθόλου Φιλολογικὴν κριτικὴν εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ὁμοίαι πρὸς τὰς σχέσεις τῆς Βιβλικῆς Ἑρμηνευτικῆς πρὸς τὴν γενικὴν Φιλολογικὴν ἑρμηνευτικὴν.

2. Ἄλλ' ἡ κριτικὴ ἀσκουμένη ὑπὸ τῆς ἄκρας συντηρητικῆς Θεολογίας καθὼς καὶ ὑπὸ τῆς ὀρθολογιστικῆς Θεολογίας, ὀδηγεῖ εἰς σύγχυσιν ἢ εἰς δουλείαν. Ἡ ἄκρα συντηρητικὴ Θεολογία ἐξαρτωμένη δουλικῶς ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, ἄγεται ὑπὸ τῆς προκαταλήψεως, ὅτι τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων τῶν ἐκ τῆς παραδόσεως γνωστῶν περὶ τῶν καθ' ἕκαστον βιβλίων τοῦ κανόνος τῆς Π. καὶ Κ. Δ. εἶναι πάντοτε καὶ τὰ ἀληθῆ. Καὶ παρατρέχει τὸ γεγονός, ὅτι δύναται σύγγραμμά τι τοῦ κανόνος τῆς Βίβλου νὰ ἀνήκῃ εἰς ἄλλον συγγραφέα παρὰ τὸν φερόμενον, χωρὶς νὰ παύῃ νὰ εἶναι θεόπνευστος. Οὕτω τὸ βιβλίον τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον Σοφία Σολομῶντος δὲν χάνει τὰ ἐν τῷ κανόνι τῆς Π. Δ. δικαιώματα αὐτοῦ, ἐὰν δεχθῶμεν, ὅτι δὲν εἶναι ὁ Σολομῶν ὁ συγγραφεὺς αὐτοῦ. Οὕτε ἡ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴ παύει νὰ εἶναι θεόπνευστος καὶ βιβλίον κανονικὸν τῆς Κ. Δ., ἐὰν ἡ κριτικὴ ἤθελεν ἀποδείξει ὅτι οὐχὶ ὁ Παῦλος, ἀλλ' ἄλλος τις ἐκ τῶν τῆς Ἀποστολικῆς ἐποχῆς συνέγραψε τοῦτο, οὕτε ἡ Ἀποκάλυψις ἀπόλλυσί τι ἐκ τῆς θεοπνευστίας τῆς, ἐὰν πράγματι ἄλλος Ἰωάννης παρὰ τὸν Εὐαγγελιστὴν συνέγραψε τοῦτο. Οὕτε τὸ βιβλίον τοῦ Ἡσαίου παύει νὰ εἶναι θεόπνευστος, ἐὰν ἤθελε δειχθῆ, ὅτι προῆλθε τοῦτο ἐκ συνενώσεως δύο προφητικῶν βιβλίων ἐκ δύο διακεκριμένων ἀλλήλων θεοπνεύστων ἀνδρῶν προελθόντων. Καὶ γενικῶς ἐὰν ἡ κριτικὴ ἤθελεν ἀποδείξει, ὅτι σύγγραμμά τι τοῦ κανόνος τῆς Βίβλου δὲν ἀνήκεν εἰς τὸν συγγραφέα, οὐδὲ συνεγράφη κατὰ τὸν χρόνον, καθ' ὃν καὶ ὑφ' οὗ φέρονται συγγραφέντα ἐν τῷ κανόνι, ἢ σπουδαιότης καὶ ἡ θεοπνευστία αὐτοῦ διὰ τὴν Ἐκκλησίαν δὲν ἀπόλλυται οὐδὲ ἐξασθενεῖ. Ἡ κανονικότης καὶ θεοπνευστία τῶν βιβλίων τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἐξαρτᾶται κυρίως ἀπὸ τοῦ περιεχομένου των. Ἐὰν τὸ σύγγραμμα ἐνσωματοῖ πλήρως τὸ θεοκρατικὸν πνεῦμα τῆς Π. Δ. (προκειμένου περὶ συγγράμματος τοῦ κανόνος τῆς Π. Δ.) ἢ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀποστολικοῦ Χριστιανισμοῦ, δικαιούται πλήρως ἢ ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας ἀναγνωρισθεῖσα εἰς αὐτὸ θεοπνευστία καὶ κανονικότης.

3. Ἀντιθέτως πρὸς τὴν ὑπερσυντηρητικὴν Θεολογίαν ἡ ὀρθολογιστικὴ τοιαύτη δημιουργεῖ ἀληθινὴν ἐπιδρομὴν καὶ δῆωσιν ἐπὶ τῶν ἱερῶν συγγραμμάτων. Κυριαρχουμένη ὑπὸ τῶν προκαταλήψεων αὐτῆς κατὰ τοῦ ὑπερφυσικοῦ στοιχείου ἀπολακτίζει ἀπὸ τοῦ κανόνος

τῆς Γραφῆς οὐχὶ μόνον λέξεις καὶ περικοπὰς ὀλοκλήρους ἐκσυρίττουσα ταύτας ὡς παρεμβολὰς μεταγενεστέρας εἰς τὰ ἱερά κείμενα ὑπὸ τρίτων χειρῶν παρεισαχθείσας, ἀλλὰ καὶ βιβλία ὀλόκληρα ἀντιλέγοντα πρὸς τὸ σύστημα αὐτῆς, τὰ ὁποῖα δὲν διστάζει νὰ ἀποκηρύξη ὡς συγγραφὰς μεταγενεστέρας παρὰ τὰ ὑπὲρ αὐτῶν ἰσχυρὰ τεκμήρια τὰ ἐπὶ ἐξωτερικῶν μαρτυριῶν στηριζόμενα. Ἐπὶ πλέον ἐπιχειρεῖ τὴν ἀνασύνταξιν τῆς Βιβλικῆς Ἱστορίας θέτουσα ὡς ἀρχὴν τὴν πιθανότητα περὶ τῶν διαφόρων ἀφηγήσεων καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μυθικῆς θεωρίας ἢ τῆς ἀναξιοπιστίας τοῦ ὑπερφυσικοῦ στοιχείου κολοθώνουσα ἢ παραμορφώνουσα κατὰ τὸ δοκοῦν τὸ περιεχόμενον τῶν ἱερῶν βιβλίων. Οὕτω προῆλθεν ἡ λεγομένη ἄκρα ἀρνητικὴ κριτικὴ, ἡ παραμορφώσασα τὴν εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν τοῖς βιβλίοις τῆς Κ. Δ., εἰς πολλὰς δ' αὐθαιρεσίας ἐκτραπέῖσα καὶ ἐπὶ τῶν βιβλίων τῆς Π. Δ.

3. Ἡ ὀρθὴ ὁδὸς ἐν προκειμένῳ καθορίζεται πρωτίστως ὑπὸ τῆς προϋποθέσεως, ὅτι τὰ ὑπὸ τὴν κριτικὴν ὑποβαλλόμενα κείμενα εἶναι θεόπνευστα, ἀποτελεῖ δὲ βεβήλωσιν καὶ ἀσέθειαν νὰ κρίνωμεν καὶ ἐπικρίνωμεν τὸ ἱστορικὸν καὶ διδακτικὸν περιεχόμενον τῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς κατὰ τὰ μέτρα καὶ σταθμὰ τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, προκατάληψιν δὲ ἐκτυφλωτικὴν τὸ νὰ παραγώμεθα ἀπὸ τῆς ἀρχῆς, ὅτι πᾶν τὸ ὑπερφυσικὸν καὶ ὑπερκείμενον τῶν φυσικῶν νόμων καὶ τῶν ὀρίων τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας εἶναι ἀπίθανον, ἄρα δὲ καὶ ἱστορικῶς ἀσύστατον καὶ ἀνακριβές. Ἀπὸ τῆς ὑγιοῦς ταύτης ἀρχῆς ὀρμωμένη ἡ Ἱερά Κριτικὴ ἐρευνᾷ φιλολογικῶς καὶ ἐπιστημονικῶς, ἐὰν ἐν βιβλίῳ τινὶ τῆς Ἁγίας Γραφῆς ὑπάρχη λέξις τις ἢ καὶ χωρίον τι παρεῖσακτον, ἐὰν ἀπαντᾷ χάσμα τι μεταξὺ αὐτῶν, ἐὰν ἐπὶ διαφόρων μαρτυρουμένων ὑπὸ τῶν κωδίκων γραφῶν ἢ ἀναγνώσεων αὕτη ἢ ἐκεῖνη ἢ γραφὴ εἶναι ἡ ὀρθὴ καὶ γνησίᾳ, καὶ ἔνθα αἱ ἐξωτερικαὶ μαρτυρίαι παρουσιάζονται ἀνεπαρκεῖς, προσπαθεῖ διὰ λελογισμένης εἰκασίας ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν ἀρχικὴν καὶ πρωτότυπον γραφήν, ἔνθα αὕτη ὑπὸ μεταγενεστέρας τινὸς καὶ πλημμελοῦς ὑποκατασταθεῖσα ἐξέπεσεν. Ἐπὶ πλέον ἡ Ἱερά Κριτικὴ ἐξετάζει καὶ ὡς πρὸς τοὺς φερομένους συγγραφεῖς τούτων ἢ ἐκείνων τῶν βιβλίων, ἐὰν εἶναι οἱ πραγματικοί, καὶ ἐὰν ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς τῶν βιβλίων τούτων εἶναι ὁ ὑπὸ τοῦ κανόνος τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἔγγιστα καθοριζόμενος, βοηθοῦσα εἰς τοῦτο τὸ μάθημα τῆς Εἰσαγωγῆς. Καὶ ἀναγνωρίζομεν λοιπόν, ὅτι καὶ τὰ κείμενα τῶν ἱερῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς κατὰ τὰς διαφόρους ἀντιγραφὰς τούτων, τὰς διὰ μέσου τῶν αἰώνων πρὸ τῆς ἐφευρέσεως τῆς Τυπογραφίας γενομένας, συμμετέσχον τῶν παθημάτων, ἅτινα ὑπῆρξαν κοινὰ εἰς πάντα τὰ διὰ τῆς γραφῆς περισωθέντα εἰς ἡμᾶς παλαιὰ φιλολογικὰ προΐόντα. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ λησμονῶμεν, ὅτι ἀνέκαθεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐλαμβάνετο πρόνοια, ἵνα δι' ἀντιπαραβολῆς πρὸς τὰ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ χρησιμοποιούμενα χειρόγραφα ἐξελέγχωνται τὰ ἐκάστο-

τε νέα αντίγραφα, οὕτω δὲ τὸ κείμενον τῆς Γραφῆς διεφυλάχθη καθαρὸν σοβαρῶν σφαλμάτων, ἐξοβελιζομένης πάσης κακοδόξου διορθώσεως ἢ παραφθορᾶς παρεισαγομένης ὑπὸ αἰρετικῶν καὶ σφοδρῶς κατακρινομένης πάσης βεβήλου καὶ κακοβούλου μεταβολῆς (Πρὸβλ. Εὐσεβίου Ἐκκλησ. Ἱστορ. ε' 28). Ἐντεῦθεν αἱ διάφοροι γραφαί, τὰς ὁποίας παρουσιάζουσιν οἱ εἰς ἡμᾶς περιωθέντες κώδικες, εἶναι μὲν πολυάριθμοι, πράγματι ὅμως εἶναι ἐπουσιώδεις καὶ δὲν ἀλλοιοῦσι τὴν ἔννοιαν τῶν κειμένων οὐσιωδῶς. Οὕτως, ἵνα συγκριμένως περὶ τῶν βιβλίων τῆς Κ. Δ. ὁμιλήσωμεν, ἠριθμήθησαν μέχρι τοῦδε ἐπὶ τῇ βάσει τῶν περιωθέντων χειρογράφων καὶ παλαιῶν μεταφράσεων καὶ τῶν εἰς τὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων παραθέσεων περίπου 30.000 διάφοροι γραφαί, ὁ δὲ Vigouroux παραδέχεται, ὅτι ἐὰν ἤθελον συγκριθῆ πάντα τὰ χειρόγραφα καὶ αἱ μεταφράσεις καὶ αἱ παραθέσεις αὐταί, θὰ ἠδύναντο αἱ διάφοροι αὐταὶ γραφαὶ νὰ ἀνέλθωσιν εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν 200.000 (7). Ὡς πρὸς τὴν σημασίαν ὅμως καὶ σοβαρότητα αὐτῶν κρινόμεναι αἱ γραφαὶ αὐταὶ θὰ ἠδύναντο νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς μηδαμιναί. Διότι κατὰ τὴν ἔρευναν, ἣν ἐποίησαντο οἱ διάσημοι κριτικοὶ τοῦ κειμένου τῆς Κ. Δ. Wescott καὶ Hort, «τὰ $\frac{1}{8}$ τοῦ κειμένου τῆς Κ. Δ. εἶναι ἔξω ἀμφισθητήσεως. Τὸ ὑπολειπόμενον δὲ $\frac{1}{8}$ συνίσταται κατὰ μέγα μέρος εἰς τροποποιήσεις ἐν τῇ σειρᾷ τῶν λέξεων ἢ εἰς διαφόρους γραφὰς ἀσημάντους. Αἱ διάφοροι γραφαί, αἱ θίγουσαι τὴν οὐσίαν τοῦ κειμένου, εἶναι ὀλιγαριθμόταται καὶ δύνανται νὰ ἐκτιμηθῶσιν εἰς ὀλιγώτερον τοῦ $\frac{1}{1000}$ τοῦ κειμένου».

4. Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν ἡ κριτικὴ ἔχει ὡς ὑποκείμενον τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ καθαρότητα, ὡς τοῦτο ἐξῆλθεν ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ συγγραφέως της, εἴθισται νὰ σημαίνηται διὰ τοῦ ὀνόματος κατωτέρα κριτικὴ (lower criticism). Ἐφ' ὅσον δὲ ἔχει ὡς ὑποκείμενον τὴν βεβαίωσιν τῆς αὐθεντικότητος βιβλίου τινὸς τῆς Γραφῆς ἦτοι τὴν ἐπίλυσιν τοῦ προβλήματος τοῦ τίς εἶναι ὁ συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου καὶ τίς ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ, σημαίνεται διὰ τοῦ ὀνόματος ὑψηλότερα κριτικὴ (higher criticism). Ἡ διάκρισις ὅμως αὕτη κατὰ τὸν Rabiner εἶναι ἀδικαιολόγητος, ἐφ' ὅσον εἰς ἀμφοτέρω τὰ ἔργα αὐτῆς ταῦτα εἶναι ἡ κριτικὴ ἀπαραίτητος διὰ τὴν ἐξήγησιν καὶ οὕτω δι' ἀμφοτέρω εἶναι ἐξ ἴσου ἰκανὴ πρὸς διακρίθωσιν καὶ διαπίστωσιν τῆς ἀληθείας.

5. Ὡσαύτως ἡ Ἱερὰ Κριτικὴ ἐπὶ τῇ βάσει μὲν τῶν τεκμηρίων, ἄτινα χρησιμοποιοεῖ κατὰ τὰς ἐρεῦνας αὐτῆς, διεκρίθη εἰς ἐξωτερικὴν καὶ εἰς ἐσωτερικὴν ἐπὶ τῇ θάσει δὲ τῶν πορισμάτων, ἄτινα συνάγονται ἐκ τῶν ἐρευνῶν της, διεκρίθη εἰς ἀρνητικὴν

---

(7) Κατὰ τὸν καθηγητὴν Μ. Σιώτην (Ἀνάγκη νέας Ἑλληνικῆς ἐκδόσεως τῆς Κ. Δ. ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐκκλησίας σελ. 10) ὁ ἀριθμὸς πλησιάζει τὰς 250 χιλιάδας.

καὶ εἰς θετικὴν. Καὶ ἐξωτερικὴ μὲν κριτικὴ εἶναι ἢ βασιζομένη ἐπὶ ἐξωτερικῶν τεκμηρίων, τοιαῦτα δὲ εἶναι αἱ ἐξωτερικαὶ μαρτυρίαι· ἦτοι αἱ μαρτυρίαι τῶν κωδίκων ἢ χειρογράφων, τῶν ἀρχαίων μεταφράσεων, τῶν παραθέσεων τῶν εἰς τὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων, τῶν μαρτυριῶν συγγραφέων ἐκκλησιαστικῶν περὶ τοῦ συγγραφέως τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ βιβλίου τῆς Κ. Δ. κλπ. Ἡ δὲ ἐσωτερικὴ Κριτικὴ, ἣτις συμπληροῖ τὴν ἐξωτερικὴν, ἀντλεῖ ἔσωθεν τὰς ἀποδείξεις, ἦτοι ἐξ ἐσωτερικῶν ἐνδείξεων αὐτοῦ τοῦ ἐξεταζομένου κειμένου, τοιαῦτα δὲ εἶναι αἱ ἐκ τοῦ λεκτικοῦ καὶ τοῦ ἐν γένει ὕφους, ἐκ τῆς συναφείας τοῦ λόγου καὶ τῶν τοιούτων. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἀνομοιότης τοῦ ὕφους εἰς τὸ αὐτὸ βιβλίον κατὰ τὰ διάφορα τμήματα αὐτοῦ ἢ μεταξύ δύο βιβλίων ἀποδιδωμένων εἰς τὸν αὐτὸν συγγραφέα, παρέχουσι τὴν ὑπόνοιαν, ὅτι ταῦτα ἀνήκουσιν οὐχὶ εἰς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν συγγραφέα. Ἀταξία καὶ ἀνακολουθία καὶ ἔλλειψις αὐστηρᾶς ἐνότητος ἐν τῇ οἰκονομίᾳ τοῦ βιβλίου παρέχουσι τὴν ἔνδειξιν παρεμβολῶν καὶ νοθείας τοῦ βιβλίου. Ἡ χρῆσις εἰδικῶν ὄρων, ἦτοι λέξεων εἰς ἃς ὁ συγγραφεὺς προσδίδει ἰδίαν ἔννοιαν (οἷαι αἱ λέξεις Λόγος, κόσμος, ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου—χάρις, πίστις, ζωὴ, σὰρξ, πνεῦμα, ὑπὸ τοῦ Παύλου κλπ.) ἀποτελεῖ σπουδαῖον τεκμήριον ἐσωτερικὸν λαμβανόμενον σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν ἐν τῇ ἐκτιμῇ περὶ τοῦ ἂν δύο ἢ πλείονα συγγράμματα προῆλθον ἐκ τῆς αὐτῆς γραφίδος. Οἱ ἐν γένει ἰδιωτισμοί, τοὺς ὁποίους ἐν τῷ λόγῳ αὐτοῦ ἔχει συγγραφεὺς τις, αἱ ρητορικαὶ ἰδιότητες, ἢ κλίσις τοῦ πρὸς τύπον τινὰ ἐκφράσεως ἢ ἢ προτίμησις αὐτοῦ εἰς ὠρισμένας λέξεις ἢ σχήματα ἢ εἰκόνας ἢ ἐκφράσεις ἀποτελοῦσι σπουδαίας ἐσωτερικὰς ἐνδείξεις. Περὶ τῶν ἐσωτερικῶν τούτων ἐνδείξεων τῶν ἐκ τοῦ ὕφους καὶ τοῦ τρόπου τῆς διαπραγματεύσεως καὶ τῆς ἐπιτηδεύσεως τοῦ λεκτικοῦ καὶ τῆς ἐν γένει ὕφης τοῦ λόγου δύναται τις νὰ πληροφορηθῇ ἀπτότερον καὶ πληρέστερον συγκρίνων πρὸς τὰς 13 ἐπιστολάς τοῦ Παύλου τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν, τῆς ὁποίας ἡ ἀνομοιότης τοῦ ὕφους πρὸς ἐκείνας ἀποδεικνύει προδήλως, ὅτι αὕτη παρὰ πᾶσαν τὴν θεοπνευστίαν αὐτῆς δὲν ἐξῆλθεν ἀμέσως ἐκ τῆς γραφίδος τοῦ μεγάλου Ἀποστόλου. Ὡς πρὸς τὰ ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν τούτων ἐνδείξεων συμπεράσματα ὁμοίως, δέον νὰ εἴμεθα πάντοτε ἐπιφυλακτικοὶ ἔχοντες ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ διαφορὰ τοῦ ὕφους ἐν τοῖς συγγράμμασι τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως δὲν εἶναι ἀσυνήθης, ὅταν μάλιστα οὗτος διαπραγματεύεται διάφορα ζητήματα, ὡς ἀπεδείχθη τοῦτο προκειμένου καὶ περὶ τῶν συγγραφῶν τοῦ Σαίξπηρ, καθὼς καὶ περὶ τῶν διαφόρων μερῶν τῆς Θείας κωμωδίας τοῦ Δάντη. Ὡσαύτως πλείστα διαφοραὶ ὕφους παρατηρήθησαν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων κριτικῶν εἰς τὰ διάφορα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Πλωτίνου, ὑπὸ δὲ τῶν νεωτέρων διαφοραὶ ὕφους καὶ ἀνομοιότητες ἐσημειώθησαν μεταξύ τῶν διαφόρων ἔργων τοῦ Θωμᾶ Carlyle, τοῦ Wordsworth καὶ τοῦ Burns. Συγκεκριμένως δὲ θὰ ἠδυνάμεθα νὰ σημειώσωμεν περὶ τῆς Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς, ἣτις ἀδιαμ-

φισθητήτως καὶ κατὰ κοινήν παραδοχὴν εἶναι γνήσιον ἔργον τοῦ Παύλου, ὅτι ἀπαντῶνται ἐν αὐτῇ ὑπὲρ τὰ ἑκατὸν ἄπαξ λεγόμενα, εἰς τὰ ὁποῖα, ἐὰν προσθέσωμεν καὶ τὰς ἄλλας λέξεις, τὰς προσιδι-αζούσας εἰς τὴν ἐπιστολὴν ταύτην καὶ ἀπαντώσας μὲν καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Κ. Δ., οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ὁμοῦ παρὰ Παύλῳ, θὰ ἔχωμεν ὑπὲρ τὰ 220 ἄπαξ λεγόμενα ἐν ἐπιστολῇ καταλαμβανούσῃ μόλις 30 μικρὰς σελίδας δηλαδὴ ὑπὲρ τὰς 7 λέξεις κατὰ σελίδα. Σημειοῦμεν ταῦτα, ἵνα κατανοηθῇ ἡ αὐθαιρεσία, μεθ' ἧς ἡ λεγομένη ἄκρα ἀρνητικὴ κριτικὴ ἐπὶ ἐσωτερικῶν βασιζομένη ἐνδείξεων ἐξετράπη εἰς ἐξωθε-λισμοὺς καὶ ἀκρωτηριασμοὺς τῶν ἱερῶν κειμένων πᾶσαν φαντασί-αν ὑπερβάλλοντας.

6. Ἄλλ' ἔχομεν καὶ τὴν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πορισμάτων διάκρισιν τῆς κριτικῆς εἰς ἀρνητικὴν καὶ εἰς θετικὴν. Καὶ ἡ μὲν ἀρνητικὴ κριτικὴ διακρίνουσα τὴν ἐν τῷ ἱερῷ κειμένῳ μὴ γνήσιαν γραφὴν ἀρνεῖται τὴν παραδοχὴν αὐτῆς καὶ συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἀπο-μακρύνσεως αὐτῆς ἀπὸ τοῦ κειμένου, ἡ δὲ θετικὴ κριτικὴ διακριβοῦ-σα τὴν γνήσιαν καὶ ἀρχικὴν γραφὴν ἀποφαίνεται θετικῶς περὶ ταύ-της συνηγοροῦσα ὑπὲρ τῆς προτιμήσεως αὐτῆς. Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ δι-ἀκρισις αὕτη εἰς ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν, εἰς ἀρνητικὴν καὶ θε-τικὴν κριτικὴν μόνον θεωρητικῶς δύναται νὰ ἔχη βάσιν τινά. Πρά-γματι αἱ τοιαῦται διακρίσεις ἀποτελοῦσι τὰ στοιχεῖα μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς κριτικῆς μεθόδου καὶ ἐρεύνης καὶ δὲν δύνανται νὰ χωρισθῶ-σιν ἀλλήλων. Ἡ κριτικὴ εἶναι μία καὶ διὰ τεκμηρίων ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν ζητεῖ νὰ διακριθῶσιν τὴν ἀλήθειαν ἐν τῷ κειμένῳ, ὅταν δὲ καταλήξῃ εἰς ἀρνητικὸν πόρισμα, ἀναζητεῖ ἀναγκαίως καὶ θετικὸν τοιοῦτον, διότι ἄλλως δὲν ὀλοκληροῦται τὸ ἔργον αὐτῆς.

7. Ἡ πρώτη διαίρεσις τῆς βιβλικῆς κριτικῆς, ἡ ἀποκληθεῖσα κα-τωτέρω κριτικὴ, διὰ τῆς ὁποίας ἐκζητεῖται νὰ διακριθῶσιν ἡ ἀρχικὴ μορφή ἱεροῦ τινος κειμένου, ὅπως ἐξῆλθεν τοῦτο ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ συγγραφέως αὐτοῦ, ἔχει ἔργον δύσκολον καὶ πολύπλο-κον νὰ ἐπιτελέσῃ. Δὲν κατέχομεν πλέον αὐτὰ τὰ αὐτόγραφα τῶν ἱερῶν συγγραφέων, ἀλλὰ μόνον ἀντίγραφα τούτων. Τὰ ἀντίγραφα ταῦτα εἶναι οἱ χειρόγραφοι κώδικες, οἵτινες ἀποτελοῦν τὴν κυρίαν βάσιν διὰ τὴν κριτικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου. Ἐπὶ τῇ βάσει τούτων καλεῖται κατ' εἰδικὴν μέθοδον νὰ ἐργασθῇ ἡ Ἱερὰ κριτικὴ. Σχετικῶς πρὸς τὴν Π. Δ. τὸ ἔργον εἶναι ὀλιγώτερον δύσ-κολον. Διότι διὰ τὸ κείμενον αὐτῆς ἔχομεν ὀρισμένον τι κείμενον, τὸ καλούμενον Μασωριτικόν, διὰ τὸ ὁποῖον ὀφείλομεν χάριτας εἰς τοὺς ραββίνους τῶν Ἰουδαϊκῶν Σχολῶν. Οἱ ραββῖνοι ἐπεδόθησαν μετὰ θαυμαστῆς ἐπιμελείας εἰς τὴν σπουδὴν τῶν ἱερῶν αὐτῶν γραμ-μάτων, προσέδωκαν δὲ τὴν ὀριστικὴν του μορφήν εἰς τὸ ἱερὸν κεί-μενον ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ καὶ προσεπάθησαν νὰ ἀσφαλίσωσιν αὐ-τὸ κατὰ πάσης αὐθαιρεσίας ἀλλοιώσεως καὶ νὰ σημειώσωσι καὶ τὰς πλέον ἀσημάντους διαφορὰς γραφῶν, αἵτινες κατὰ τὴν πάροδον

τοῦ χρόνου εἰσῆχθησαν εἰς αὐτό. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κυρίου αἱ ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν αὐτῶν αἱ ἐν Λύδῃ, Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης καὶ Τιβεριάδι ἀκμάζουσαι Ἰουδαϊκαὶ Σχολαί, φαίνεται ὅτι πρὸς τῇ ἐπιστήμῃ τοῦ θείου Νόμου ἐκαλλιέργουν καὶ τὴν Γραμματικὴν καὶ Κριτικὴν. Ἰδίᾳ δὲ ἐκ τοῦ Ταλμούδ μαυθάνομεν, ὅτι κατὰ χρόνους προγενεστέρας τῆς συντάξεως αὐτοῦ, οἱ Ἰουδαῖοι ἐπεχειργάσθησαν κριτικῶς τὸ κείμενον τῆς Π. Δ. συγκρίνοντες τὰ χειρόγραφα καὶ συλλέγοντες τὰς διαφόρους γραφάς, ὅτι ἤδη κατὰ τὸν Ε΄ χριστιαν. αἰῶνα ἐπὶ Ἱερωνύμου, τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον διητηρεῖτο εἰσέτι ἄνευ στίξεώς τινος, ἔτι δὲ καὶ ἄνευ φωνηέντων, ἀλλ' ὁ θησαυρὸς τῶν κριτικῶν παρατηρήσεων τῶν ἐκαστοτε Ἰουδαίων κριτικῶν ἀπὸ τῶν προχριστιανικῶν χρόνων μέχρι καὶ τῶν ἐπὶ τῶν χριστιανικῶν χρόνων, καὶ αὐτοῦ τοῦ ΣΤ΄ μετὰ Χριστὸν αἰῶνος, ἰδίᾳ τῶν ἐν ταῖς Σχολαῖς τῆς Τιβεριάδος κριτικῶς, φιλολογικῶς καὶ ἐξηγητικῶς διαπραγματευομένων τὸ ἱερὸν κείμενον, διεσώθη τὸ κατ' ἀρχὰς μὲν διὰ τῆς προφορικῆς καὶ ζώσης παραδόσεως, εἶτα δὲ καὶ κατεγράφη. Τὸ σύνολον δὲ τῶν κριτικῶν, ἐξηγητικῶν καὶ φιλολογικῶν τούτων παρατηρήσεων ἀποτελεῖ τὴν καλουμένην Μασώρα ἢτοι παράδοσιν, ἥτις τὸ πρῶτον μὲν ἐν ἰδίῳ βιβλίῳ ἐφέρετο καταγεγραμμένη, ὕστερον δὲ ἐσημειοῦτο καὶ ἐν τοῖς περιθωρίοις τῶν τῆς Π. Διαθήκης χειρογράφων. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Μασώρας ἐγένετο κατὰ τὸν ΙΑ΄ χριστιανικὸν αἰῶνα ἡ ὀριστικὴ στίξις καὶ ἡ παρεισαγωγή τῶν φωνηέντων εἰς τὸ κείμενον, ἐξ αὐτοῦ δὲ ἐγένετο καὶ ἡ τρίτη κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου, γνωστοῦ ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν Μασωριτικοῦ, ἐν Βενετίᾳ κατὰ τὸ 1525-1526 ὑπὸ τοῦ Ἰακῶβ Ben Chajim.

8. Ὅτι παρὰ τὸ Μασωριτικὸν κείμενον ὑφίστατο ἀπὸ παλαιότερων χρόνων καὶ ἕτερον τι κείμενον παρουσιάζον σημαντικὰς διαφορὰς πρὸς ἐκεῖνο, ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τῶν Ο΄, ἡ ὁποία φαίνεται προελθοῦσα ἐξ Ἀλεξανδρινοῦ τινος ἑβραϊκοῦ κειμένου. Ἀλλὰ τὸ Ἀλεξανδρινὸν τοῦτο κείμενον δὲν περιεσώθη εἰς ἡμᾶς. Δυνάμεθα δὲ νὰ σχηματίσωμεν ἰδέαν τινὰ περὶ αὐτοῦ μόνον διὰ συγκρίσεως τῆς μεταφράσεως τῶν Ο΄ πρὸς τὸ Μασωριτικὸν κείμενον. Ἐκ τῆς συγκρίσεως δὲ ταύτης συνάγομεν, ὅτι εἰς ἐπὶ μέρους τινὰ χωρία καὶ βιβλία τὸ Ἀλεξανδρινὸν κείμενον παρουσιάζεται προτιμητέον τοῦ Μασωριτικοῦ, γενικῶς ὁμῶς ἢ παράδοσις ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ Μασωριτικὸν εὔρηται ἐγγύτατα πρὸς τὸ ἀρχικὸν κείμενον. Πάντως ὁμῶς δὲν δύναται τις μετὰ βεβαιότητος νὰ εἴπῃ ἂν τὸ κείμενον, ἐξ οὗ ἐγένετο ἢ μετάφρασις τῶν Ο΄, εἶναι τὸ μᾶλλον τῷ ἀρχικῷ κειμένῳ συμφωνοῦν ἢ τὸ νῦν Μασωριτικόν. Κατὰ τὸν ἀοίδιμον Ζολώταν, ἐπειδὴ τὸ μὲν Μασωριτικὸν κείμενον εἶναι κείμενον ἀνατεθεωρημένον κριτικῶς, ἄγνωστον δὲ ἂν ἀνεθεωρήθη κατὰ παλαιότατα χειρόγραφα, τὸ δὲ τῆς μεταφράσεως τῶν Ο΄ δὲν φαίνεται ὑποβεβλημένον εἰς

τοιαύτην καθολικὴν κριτικὴν ἀναθεώρησιν, συμφωνεῖ δὲ μᾶλλον τοῦ Μασωριτικοῦ τῷ Σαμαρειτικῷ κειμένῳ τῆς Πεντατεύχου, ἐκ τούτου συνάγεται, ὅτι ἡ μετάφρασις τῶν Ο΄ εἶναι καθόλου εἰπεῖν μᾶλλον τοῦ Μασωριτικοῦ πρὸς τὸ ἀρχικὸν σύμφωνος. Ὅτι πλήρης ἡ κριτικὴ ἐπίσκεψις τοῦ κειμένου τῆς Π. Δ. δὲν δύναται νὰ κατορθωθῇ διὰ μόνης τῆς ἀντιβολῆς τῶν χειρογράφων τῶν περιλαμβανόντων τὸ Μασωριτικὸν κείμενον καὶ ὅτι ὑπάρχει χρεῖα πρὸς ταύτην τῆς ἀντιβολῆς πρὸς τοῦτο τῆς μεταφράσεως τῶν Ο΄, νοεῖται οἰκοθεν. Τὸ κείμενον μάλιστα τῆς μεταφράσεως τῶν Ο΄, ὡς ὄν τὸ κείμενον τῆς Π. Δ., ὅπερ εἶχον ὑπ' ὄψιν οἱ συγγραφεῖς τῆς Κ. Δ. καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τῶν πρώτων αἰώνων καὶ ὡς ὄν τὸ κείμενον, ἐξ οὗ αἱ πλείσται τῶν παλαιῶν μεταφράσεων ἐγένοντο, εἶναι κυρίως εἰπεῖν τὸ ἐπίσημον τῆς Π. Δ. κείμενον τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τοιοῦτου δ' ὄντος αὐτοῦ, ὅσην ὠφέλειαν παρέχει εἰς τὴν ἐξήγησιν ἡ κριτικὴ βάσανος τοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου τῆς Π. Δ., τοσαύτην παρέχει καὶ ἡ τοῦ κειμένου τῶν Ο΄. Ἀναγκαῖα εἰς τὴν ἀκρίβωσιν τοῦ κειμένου τῆς Π. Δ. εἶναι καὶ ἡ ἀντιβολὴ τῆς Peschito καὶ ἡ τῆς Βουλγάτας καὶ ἄλλων μεταφράσεων πρὸς τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον. Πάντως αἱ διαφοραὶ, ἅς παρουσιάζουσιν οἱ Ο΄ πρὸς τὸ Μασωριτικόν, ἀποτελεῖ εἰσέτι πρόβλημα συζητούμενον, ἐλπίζεται δὲ νὰ ἐπιχύσωσιν ἐπ' αὐτοῦ φῶς πρὸς λύσιν αἱ ἔρευναι αἱ ἐπὶ τῶν ἐσχάτως ἐν τῇ Νεκρῷ θαλάσῃ ἀνευρεθέντων χειρογράφων.

9. Ἡ μνημονευθεῖσα ἔκδοσις τοῦ Ben Chajim, ἡ περιλαμβανομένη εἰς τὰ *Biblia Rabbinica Bombergiana*, ἐγένετο κατὰ τὴν Μασώραν, τὴν ὁποίαν ὁ ἐκδότης πρῶτος ἀνεθεώρησε καὶ περιλαμβάνει ὀλόκληρον τὸ Μασωριτικὸν καὶ ραββινικὸν ὑπόμνημα (*apparatus*). Μετέπειτα ὁ B. Kennicott εἰς τὴν ἔκδοσιν αὐτοῦ *Vetus Testamentum Hebraicum cum variis lectionibus* (τόμ. 2 Ὁξφόρδη 1776-1780), εἰδικώτερον δὲ ὁ De Rossi εἰς τὸ τετράτομον ἔργον αὐτοῦ *Variae lectiones Veteris Testamenti* (Parma 1784-1788) περιέλαβον καὶ διαφόρους ἐξω-μασωριτικὰς γραφὰς. Καὶ ὁ μὲν Kennicott († 1783), καθηγητὴς ἐν Ὁξονίῳ, ἐν ἔτει 1753 ἐξέδωκε βιβλίον περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου τῆς Π. Δ., ἐν τῷ ὁποίῳ κατέλεξε τὰς διαφόρους γραφὰς πλειόνων τῶν 70 ἑβραϊκῶν χειρογράφων· τῷ δὲ 1759 εἰς ἄλλο βιβλίον περιέγραφε πάντα τὰ τέως γνωστὰ ἑβραϊκὰ χειρόγραφα καὶ συνῆπτεν εἶτα καὶ ἱστορίαν τινὰ τοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου. Τέλος δὲ ἐπιτυχῶν νὰ ἀντιβάλῃ 694 χειρόγραφα καὶ πολλὰς ἐκδόσεις ἐδημοσίευσε τὴν μνημονευθεῖσαν δίτομον ἔκδοσιν αὐτοῦ. Ὁ De Rossi δέ, καθηγητὴς ἐν Πάλμῳ, ἀντέβαλε 617 χειρόγραφα καὶ 310 ἐκδόσεις. Τῶν χειρογράφων τούτων μόνον 80 εἶχεν ἀντιβάλλει ὁ Kennicott, τὰ δὲ 537 δὲν εἶχον εἰσέτι ληφθῆ ὑπ' ὄψει ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν. Βραδύτερον ἀντέβαλεν ἔτι 115 χειρόγραφα. Τὰς συλλεγείσας διαφόρους γραφὰς, τῶν ὁποίων τινὲς ἀνεφέροντο εἰς φωνήεντα καὶ πλείσται δὲ εἰς σύμφωνα, ἐδημοσίευσε ἐν τῇ μνημονευθεί-

ση έκδόσει αὐτοῦ. Ἐν συνόλῳ ἀμφότεροι οὗτοι ἀντέβαλον 1346 χειρόγραφα καὶ 342 ἐκδόσεις. Ἔργα δὲ τῶν ἀρχαίων Ἰουδαίων γραμματικῶν καὶ λεξικογράφων ἐδημοσιεύθησαν μετέπειτα, ἐπὶ τῇ βάσει δὲ πάντων τούτων ἐδημοσιεύθησαν ἀκριβεῖς ἐκδόσεις τοῦ Μασωριτικοῦ κειμένου ὑπὸ τοῦ Baer, βοηθουμένου καὶ ὑπὸ τοῦ Delitzsch, καὶ ὑπὸ τοῦ Ginsburg.

10. Ἄς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὸ κείμενον τῆς μεταφράσεως τῶν Ο'. Ὁ Ὠριγένης παρετήρησε διαφορὰς εἰς τὰ διάφορα χειρόγραφα καὶ τῆς μεταφράσεως ταύτης τῶν Ο', ἐπεδόθη δὲ εἰς ἐργώδη κριτικὴν ἐργασίαν πρὸς ἀποκατάστασιν τοῦ ἀκριβοῦς κειμένου τῶν Ο', ἐξ ἧς προῆλθεν ὡς καρπὸς τὸ λίαν ἐκτενὲς ἔργον αὐτοῦ τὰ Ἐξαπλᾶ, τὸ ὁποῖον ἀτυχῶς δὲν περιεσώθη εἰς ἡμᾶς. Τὸ ἔργον τοῦτο ἔλαθε τὴν ὀνομασίαν ταύτην, διότι ἀπετελεῖτο ἐξ ἐξ παραλλήλων στηλῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν πρώτη περιεῖχε τὸ ἑβραϊκὸν πρωτότυπον, ἡ δευτέρα τὸ αὐτὸ κείμενον δι' ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἡ τρίτη μετάφρασιν γενομένην ὑπὸ τοῦ Ἀκύλα, κατὰ τὸν Ἐπιφάνιον, τῷ 12ῳ ἔτει τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Ἀδριανοῦ, ἡ τετάρτη μετάφρασιν γενομένην ὑπὸ τοῦ Συμμάχου ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου, ἡ πέμπτη τὴν μετάφρασιν τῶν Ο' καὶ ἡ ἕκτη μετάφρασιν τοῦ Θεοδοτίωνος, ἧτις δὲν ἦτο παρὰ ἀναθεώρησις τῆς μεταφράσεως τῶν Ο'. Τὸ κριτικὸν τοῦτο ἔργον τοῦ Ὠριγένους φαίνονται συνεχίσαντες ὁ Εὐσέβιος μετὰ τοῦ φίλου του Παμφίλου, ὁ Ἰερώνυμος δὲ μνημονεύει παρὰ τοῖς δυοῖς τούτοις καὶ τῶν Λουκιανοῦ καὶ Ἡσυχίου, οἵτινες εἰργάσθησαν κριτικῶς καὶ ἐπὶ τῶν βιβλίων τῆς Κ. Δ. Ἀξιόλογος ἐκδοσις τοῦ κειμένου τῶν Ο' βασιζομένη ἐπὶ τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ κώδικος μετὰ χρησιμοποίησεως καὶ ἄλλων πηγῶν, ἰδίᾳ δὲ τῶν Ἐξαπλῶν τοῦ Ὠριγένους, ἐπεχειρήθη ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Ernstgrabe δημοσιεύσαντος τὸν I καὶ IV τόμον (1707, 1709) καὶ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ δημοσιεύσαντων τοὺς II καὶ III τόμους τῶν F. Lee (1719) καὶ G. Wigan (1720). Ὁ Tishendorf ἐδημοσίευσεν εἰς δύο τόμους καὶ εἰς ἐπανειλημμένας ἐκδόσεις (ἡ 7η ἐκδοσις ἐν ἔτει 1887) τοὺς Ο' ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Βατικανοῦ κώδικος μετὰ διαφόρων γραφῶν ἐκ τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ, τοῦ κώδικος τοῦ Ἐφραὶμ καὶ τοῦ Σιναϊτικοῦ. Ἡ ἀρίστη δὲ πασῶν ἐκδοσις εἶναι ἡ συνεχιζομένη εἰσέτι ὑπὸ τὸν τίτλον *The Old Testament in Greek, according to the Text of Codex Vaticanus. Supplemented from other uncial manuscripts the variants of the chief ancient authorities for the Septuagint* ὑπὸ τοῦ A. E. Brooke καὶ N. Mclean, τῆς ὁποίας ὁ πρῶτος τόμος ἐδημοσιεύθη ἐν Cambridge τῷ 1906. Παραλλήλως διὰ τὴν μετάφρασιν τῶν Ο' εἰργάσθησαν καὶ οἱ ἐν Γοτίγγη κριτικοί, τῶν ὁποίων τὸ ἔργον ἐν μέρει μόνον ἐξεδόθη, εἰς δύο δὲ τόμους περίληψιν τοῦ ἔργου τούτου ἐξέδωκεν ὁ πρό τινας ἀποθανῶν Ralfs.

11. Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην. Ταύτης κατέχομεν μέγαν ἀριθμὸν χειρογράφων ἀπὸ διαφόρων περιόδων χρονολογου-

μένων. Οὗτος κατὰ τὸν καθηγητὴν Μ. Σιώτην φθάνει περίπου τὰς 15000, συνυπολογιζομένων καὶ τῶν διαφόρων ἀρχαίων μεταφράσεων τῆς Καινῆς Διαθήκης⁽⁸⁾. Καὶ παρουσιάζονται μὲν οἱ παλαιότεροι κώδικες ὡς ἐνέχοντες μεγαλυτέραν ἀξίαν διὰ τὴν κριτικὴν κατασκευὴν τοῦ κειμένου τῆς Κ. Δ. Διὰ τῆς ἐργασίας ὁμοῦ τοῦ νομ Soden ἀπεδείχθη, ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραθεωρῶνται μεταγενέστερα χειρόγραφα, καὶ δὴ τὰ τοῦ «κοινοῦ» ἢ βυζαντινοῦ τύπου, διότι ταῦτα ἀποδεδειγμένως διασώζουσι παλαιὰς γραφάς, ἐτονίσθη δὲ ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ τούτου κριτικοῦ ἡ μεγάλη ἀξία τῆς μελέτης τοῦ ἐν τῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας χρησιμοποιουμένου τύπου τούτου τοῦ κειμένου τῆς Κ. Διαθήκης⁽⁹⁾. Ἔργον λοιπὸν οὐσιῶδες τῆς κριτικῆς τυγχάνει νὰ καθορίζη ἐκ παλαιογραφικῶν ἐνδείξεων τὴν ἡλικίαν τῶν χειρογράφων καὶ νὰ ταξιθετῇ ταῦτα κατὰ τὴν ἱστορικὴν των τάξιν. Μετὰ τοῦτο δὲ διὰ τῆς πρὸς ἄλληλα συγκρίσεως τῶν χειρογράφων τούτων δέον νὰ διακρίνωνται τὰ ἔχοντα κοινόν τι κείμενον ἐντασσόμενα εἰς ἰδίους ὁμίλους ἢ οἰκογενείας. Δὲν πρέπει ἐν τούτοις νὰ λησμονῶμεν, ὅτι ἡ αὐστηρὰ κατὰτάξεις πάντων τῶν χειρογράφων εἰς οἰκογενείας καὶ εἰς ἐπὶ μέρους ομάδας καθίσταται, ἂν μὴ ἀνεπίτευκτος, πάντως ὁμοῦ κατ' ἐξοχὴν δύσκολος. Τοῦτο δὲ διότι ἐσημειώθη ἀλληλεπίδρασις τῶν διαφόρων τύπων καὶ οὐδεμία οἰκογένεια χειρογράφων παρουσιάζεται ἔχουσα τὴν ἀποκλειστικότητα χρήσεως εἰς μίαν περιοχὴν, ἀλλὰ τύποι τῆς Ἀνατολῆς φέρονται ἐν χρήσει καὶ εἰς τὴν Δύσιν, καθὼς καὶ τύποι τῆς Δύσεως εἰσέδυσαν εἰς τὴν Ἀνατολήν⁽¹⁰⁾. Ὑπὸ τὰς προϋποθέσεις ταύτας γίνεται ἡ πρώτη γενικὴ διαίρεσις τῶν χειρογράφων εἰς Ἀνατολικά καὶ Δυτικά χειρόγραφα, διεκρίθησαν δ' εἶτα πέντε κυρίως τύποι κειμένου ἦτοι ὁ ἀποκαλούμενος κοινός, ὁ ἀλεξανδρινός, ὁ δυτικός, ὁ τῆς Καισαρείας Παλαιστίνης καὶ ὁ συριακός. Ἐκ τούτων ὁ μὲν τύπος τῆς Καισαρείας θεωρεῖται, ὅτι προέρχεται ἐκ τοῦ ἀλεξανδρινοῦ, ὁ δὲ συριακός ἐκ τοῦ δυτικοῦ, ὁ δὲ κοινός καλεῖται καὶ ἀντιοχειανός καὶ κωνσταντινουπολίτειος καὶ βυζαντινός καὶ ἐκκλησιαστικός λόγῳ τῆς προελεύσεως καὶ τῆς ἐν τῇ λατρείᾳ χρησιμοποιήσεως αὐτοῦ⁽¹¹⁾. Ἐκπροσωπεῖται δὲ ὁ τελευταῖος οὗτος τύπος ὑπὸ τῆς πλειονότητος τῶν μεγαλογραμμάτων κωδίκων, ὑπὸ πάντων σχεδὸν τῶν μικρογραμμάτων χειρογράφων,

(8) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 10. Κατὰ τὸν αὐτὸν εἰς 2533 ἀνέρχονται τὰ ἑλληνικά χειρόγραφα, ἐξ ὧν τὰ 241 εἶνε μεγαλογράμματοι κώδικες τοῦ 4-8ου αἰῶνος, ἐξ ὧν μόνον τὰ 50 περιέχουν ὀλόκληρον τὴν Κ. Δ. Διασώζονται ἀκόμη καὶ 1838 λειτουργικά χειρόγραφα ἀναγνωσμάτων (Εὐαγγελιστάρια καὶ Πραξαπόστολοι), ὡς καὶ 68 παπύρινα ἀποσπάσματα. Τὰ σωζόμενα δὲ λατινικά χειρόγραφα ὑπερβαίνουν τὰς 8000, εἰς ἑκατοντάδας δὲ ἀνέρχονται τὰ τῶν λοιπῶν ἀρχαίων μεταφράσεων.

(9) Αὐτοῦθ. σελ. 13.

(10) Αὐτοῦθ. σελ. 7 καὶ 11.

(11) Αὐτοῦθ. σελ. 7.

ὕφ' ὄλων τῶν μετὰ τὸ 300 μ. Χ. μεταφράσεων καὶ τῶν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ τετάρτου αἰῶνος ἀκμασάντων Ἑλλήνων Πατέρων με ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Χρυσόστομον⁽¹²⁾. Ἐκτὸς τῶν χειρογράφων αἱ ἐκ τῆς Ἀγίας Γραφῆς παραθέσεις, αἱ ἐν τοῖς συγγράμμασι τῶν ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων καὶ συγγραφέων, ἐνέχουσι μεγάλην σημασίαν διὰ τὴν κριτικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου τῆς Βίβλου. Διότι ἐξ ἐπόψεως ἡλικίας αἱ παραθέσεις αὗται εἶναι ὡς πρὸς τινὰς τῶν συγγραφέων τούτων παλαιότεραι τῶν χειρογράφων καὶ δύνανται νὰ διευκολύνωσι μεγάλως τὸν κριτικὸν εἰς τὴν ἐξεύρεσιν τῆς ἀρχικῆς γραφῆς. Ἀλλὰ καὶ αἱ παλαιαὶ μεταφράσεις τῆς Βίβλου ἐνέχουσι ὡσαύτως μεγάλην σπουδαιότητα, διότι τινὲς ἐξ αὐτῶν ἀνάγονται εἰς χρόνους παλαιότερους τῆς πλειονότητος τῶν χειρογράφων.

12. Ἐπὶ τῇ θάσει τῶν βοηθημάτων τούτων ὁ κριτικὸς πρέπει νὰ προχωρῇ εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ. Καὶ δὴ πρῶτον δέον νὰ ἀντιβάλλῃ πρὸς ἀλλήλα τὰ χειρόγραφα. Εἶτα προκειμένου περὶ χωρίων παρατιθεμένων ὑπὸ τῶν Πατέρων πρέπει νὰ συγκρίνῃ τὰς παραθέσεις ταύτας πρὸς τὰς ἐν τοῖς χειρογράφοις. Ὡσαύτως αἱ παραθέσεις αὗται, ἐφ' ὅσον γίνονται ὑπὸ διαφόρων Πατέρων, δέον νὰ ἀντιβάλλωνται καὶ πρὸς ἀλλήλας. Τέλος καὶ αἱ διάφοροι μεταφράσεις δέον νὰ ἀντιβάλλωνται πρὸς τε τὰ χειρόγραφα καὶ πρὸς τὰς παραθέσεις τῶν Πατέρων. Ἐκ τῆς τοιαύτης δὲ πολλαπλῆς συγκρίσεως ἐπόμενον εἶναι νὰ διαπιστοῦνται ποικίλαι καὶ πολυάριθμοι γραφαί. Ἡ τοιαύτη συλλογὴ ὡς οἶόν τε περισσοτέρων διαφόρων γραφῶν ἐπὶ ἐνὸς ἐκάστου χωρίου, ἵνα ἔχῃ ταύτας ὑπ' ὄψιν τοῦ ὁ ἑρμηνευτῆς, καὶ ἐκ τῶν ὁποίων παρασκευάζεται τὸ ὑπὸ τὸ κείμενον παρατιθέμενον ὑπόμνημα (*apparatus*), ἀποτελεῖ ἐν ἐκ τῶν σπουδαιότερων ἔργων τῆς Κριτικῆς.

13. Τὸ ἕτερον ἔργον τῆς κριτικῆς εἶναι νὰ διακρίνῃ ἀπὸ τοῦ περισυλλεγέντος τοῦτο πλῆθος τῶν διαφόρων γραφῶν τὰς πεπλανημένας ἀπὸ τῶν ἀληθῶν καὶ νὰ ἀνεύρῃ οὕτω τὴν ἀρχικὴν γραφὴν τοῦ κειμένου. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὁ κριτικὸς, ἵνα στεφθῇ ὑπὸ ἐπιτυχίας τὸ ἔργον αὐτοῦ, εἶναι ἀνάγκη νὰ γνωρίζῃ καλῶς τὴν ἀρχὴν καὶ αἰτίαν τῶν διαφόρων τούτων γραφῶν. Αἱ διάφοροι δηλαδὴ γραφαὶ προήλθον εἴτε ἐκ προθέσεως εἰσαχθεῖσαι εἰς τὸ ἀρχικὸν κείμενον εἴτε κατὰ μηχανικὸν ὄλως τρόπον ἄνευ προθέσεως τινος τῶν ἀντιγραφέων τοῦ νὰ μεταβάλλωσι τὸ κείμενον. Κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην περίπτωσιν χωρεῖ πλῆθος ἐνδεχομένων. Οὕτως ἢ κατὰστάσις τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου, ἐξ οὗ ἐγένετο ἢ ὑπαγόρευσις εἰς τοὺς ἀντιγραφεῖς αὐτοῦ, καθὼς καὶ ἡ ἀτομικότης τῶν ἀντιγραφέων εἰς τοὺς ὁποίους ἐγένετο ἢ ὑπαγόρευσις, ἢ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ὑπηγόρευσαν τὸ κείμενον, δέον νὰ ληφθῶσι σο-

(12) Ἀὐτοῦθ. σελ. 15.

βαρῶς ὑπ' ὄψιν. Τὸ ἀρχικὸν κείμενον δηλαδὴ ἦτο γεγραμμένον μὲ κεφαλαῖα γράμματα (καὶ οὕτως ἔχουν γραφῇ οἱ παλαιότεροι κώδικες, οἱ λεγόμενοι Μεγαλογράμματοι), ἐν συνεχείᾳ δὲ αἱ λέξεις ἄνευ κομμάτων, ἢ οἰασθήποτε στίξεως καὶ ἄνευ διαστημάτων παρεπιπτόντων μεταξὺ τῶν λέξεων. Οὕτως ἠδύνατο νὰ λάθῃ χώραν εὐχερῶς ἐσφαλμένη ἀνάγνωσις. Π. χ. Τὸ χωρίον Ματθ. θ' 18 παρουσιάζει τὰς διαφορὰς γραφῶν «Ἴδου ἄρχων εἰσελθῶν», καὶ «ἰδοὺ ἄρχων εἰς ἔλθῶν». Ἡ τὸ χωρίον Ἰακ. ε' 12 «ἵνα μὴ ὑπὸ κρίσιν πέσητε» καὶ «ἵνα μὴ εἰς ὑπόκρισιν πέσητε». Ἡ τὸ χωρίον Μάρκου α' 27 «συζητεῖν πρὸς αὐτούς», «συζητεῖν πρὸς αὐτούς», «συζητεῖν πρὸς ἑαυτούς» κ.τ.τ. Ἀτελῆς γνῶσις τῆς γλώσσης ἠδύνατο παρὰ τῷ ἀντιγραφῆ ἢ τῷ ὑπαγορεύοντι νὰ γίνῃ ἀφορμὴ πρὸς δημιουργίαν διαφόρου γραφῆς. Π. χ. Ἐν τῷ χωρίῳ Μάρκ. α' 6 ὑπάρχει ἡ αὐθεντικώτερα γραφῇ «ἔσθων ἀκρίδας καὶ μέλι ἄγριον». Ὁ ἀντιγραφεὺς ἢ ὁ ὑπαγορεύων ἀτελῶς γνωρίζων τὴν γλῶσσαν ἐδημιούργησε τὴν γραφὴν «ἔσθίων ἀκρίδας...». Ἐν τῷ χωρίῳ Λουκᾶ ε' 2 «Εἶδε δύο πλοιάρια», ὑπάρχει ἡ γραφῇ «Ἴδε δύο...». Κακὴ ἀνάγνωσις ἢ κακῶς ἀκουσθεῖσα ἀνάγνωσις ἐγένετο γενεσιουργὸς διαφόρου γραφῆς. Οὕτως ἐν τῷ Ματθ. ιη' 25 ὑπάρχουν αἱ γραφαὶ Βελζεβούλ, Βεελζεβούλ, Βεεζεβούλ, Βεελζεβούθ. Ἐν τῷ Ματθ. ζ' 14 «ὅτι στενὴ ἡ πύλη» «τί στενὴ ἡ πύλη». Ἐκ κακῶν ἀναγνώσεων ἢ καὶ ἐκ διορθώσεων σκοπίμων, τὰς ὁποίας ὁ ἀγνοῶν ὑπαγορευτὴς ἢ ἀντιγραφεὺς ἐθεώρει ὡς ὀρθοτέρας, προῆλθον καὶ αἱ μορφαὶ ἐν Ματθ. δ' 2 «τεσσαράκοντα» ἀντὶ «τεσσεράκοντα», ἐν Ματθ. δ' 13 Ναζαρέτ, Ναζαράθ, Ναζαρέθ, Ναζαρά, καὶ Καπερναοὺμ ἀντὶ Καφαρναοὺμ καὶ ἐν Ματθ. γ' 22 «ἠυδόκησα» ἀντὶ «εὐδόκησα» καὶ ἐν Λουκᾶ γ' 1 «Ἀβιλήνης» ἀντὶ «Ἀβιληνῆς», ἐφ' ὅσον ὁ μεγαλογράμματος κῶδιξ δὲν ἔφερε τόνον τινά. Καὶ «Καίφα» ἀντὶ «Καϊάφα». Καὶ ἐν Λουκᾶ γ' 5 «φάραξ» ἀντὶ «φάραγξ». Καὶ ἐν Ματθ. γ' 12 «τὴν ἄλωνα αὐτοῦ καὶ συνάξει τὸν σῖτον αὐτοῦ εἰς τὴν ἀποθήκην», προσετέθη κατὰ κακὴν ἀνάγνωσιν ἢ κατὰ κακὴν ἀκρόασιν ἀπὸ τὰ προηγούμενα τὸ «αὐτοῦ» εἰς τὴν ἀποθήκην «αὐτοῦ». Ὡσαύτως τὸ κείμενον εἶχε συντημίσεις καὶ ἐπιβραχύνσεις. Ὁ ὑπαγορεύων κακῶς ἠρμήνευε τὰς ἐπιβραχύνσεις αὐτάς, οὕτω π. χ. ἐν τῷ Ἰωάν. θ' 29 «ὕσσῳ περιθέντες» προῆλθεν ἡ γραφῇ «ὕσσῳ περιθέντες». Ἡ ἐν Ἰωάν. ιθ' 17 «ἔβραϊστὶ Γολγοθᾶ» καὶ ἡ γραφῇ «ἔβραϊστὶ Γολγοθ.». Ὡσαύτως γλῶσσαι, αἱ ὁποῖαι ὑπῆρχον εἰς τὸ περιθώριον, εἰσῆχθησαν εἰς τὸ κείμενον ἐκ κακῆς ἀναγνώσεως τοῦ ὑπαγορευόντος. Οὕτως ἐν Λουκᾶ κδ' 12 ὀλόκληρος ὁ στίχος «ὁ δὲ Πέτρος ἀναστάς ἔδραμε... θαυμάζων τὸ γεγονός», παρεισήχθη ἐκ τοῦ περιθωρίου, ὅπου φαίνεται εἶχε γραφῇ ὡς ἐρμηνευτικὴ συμπλήρωσις συμφώνως πρὸς τὸ Ἰωάν. κ' 6. Εἰς τὸ Ἰωάν. ε' 4 ὀλόκληρος ὁ στίχος παρεισήχθη εἰς τὸ κείμενον ἐκ τοῦ περιθωρίου κλπ. Σκόπιμοι διορθώσεις ἐγί-

νοντο καὶ διὰ λόγους κριτικούς, π. χ. ἐν Ματθ. η' 28 ἡ ἀρχικὴ γραφὴ «Γερασσηνῶν» μετεβλήθη ὑπὸ τοῦ Ὁριγένους εἰς «Γεργεσηνῶν», ἐπειδὴ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του δὲν ὑπῆρχον Γέρασσα ἐν τῇ Περσίᾳ. Ὑπ' ἄλλων δὲ ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ «Γαδαρηνῶν». Παρεμβολαὶ εἰς τὸ κείμενον ἐγένοντο εἴτε διὰ τῆς εἰσαγωγῆς ὑποτιθεμένων διορθώσεων γραμματικῶν ἢ λεξικογραφικῶν, τῆς εὐκολωτέρας γραφῆς εἰσαγομένης εἰς τὸ κείμενον εἰς δύσκολόν τι χωρίον, εἴτε ὅπως χωρίον τι ἀποσαφηνιζόμενον καταστῆ γραφικὴ μαρτυρία ὑπὲρ δόγματός τινος, εἴτε ἵνα καθορισθῇ ἐπὶ τὸ πληρέστερον ἢ ἔννοια ἢ ἐκφραζομένη, εἴτε καὶ ἐκ τῆς λειτουργικῆς χρήσεως εἰσήγοντο φράσεις ὀλόκληροι, μεθ' ὧν ἡ ἀκοή τῶν τε ὑπαγορευόντων καὶ τῶν ἀντιγραφῶν εἶχεν ἐξοικειωθῆ. Οὕτως ἐν Α' Ἰωάν. ε' 7-8 ἡ ὀρθὴ γραφὴ φαίνεται νὰ εἶναι «ὅτι τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες, τὸ πνεῦμα καὶ τὸ ὕδωρ καὶ τὸ αἷμα καὶ οἱ τρεῖς εἰς τὸ ἓν εἰσι». Τὸ δυσερμήνευτον τοῦ χωρίου ἐδημιούργησε τὴν παρεμβολήν, «ὅτι τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες ἐν τῷ οὐρανῷ, ὁ Πατήρ, ὁ Λόγος καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα· καὶ οὗτοι οἱ τρεῖς ἓν εἰσι. Καὶ τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες ἐν τῇ γῆ, τὸ πνεῦμα καὶ τὸ ὕδωρ καὶ τὸ αἷμα». Καὶ ἐν Ματθ. ε' 22 «Πᾶς ὁ ὀργιζόμενος τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ», τὸ «εἰκῆ» δὲν εἶναι αὐθεντικὴ γραφὴ. Παρεισῆχθη πρὸς ἀποσάφισιν τοῦ χωρίου. Ὁσαύτως ἐν τῇ Κυριακῇ προσευχῇ τὸ «Ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας», προῆλθεν ἐκ τῆς λειτουργικῆς χρήσεως. Καὶ ἐν Α' Τιμοθ. γ' 16 αὐθεντικὴ γραφὴ «Ὁς ἐφανερώθη ἐν σαρκί», εἴτε ἐκ κακῆς ἀναγνώσεως εἴτε πρὸς διευκόλυνσιν τῆς κατανοήσεως τῆς ἐννοίας, μετεβλήθη «Θεὸς ἐφανερώθη ἐν σαρκί».

14. Συνοψίζοντες ἐπαναλαμβάνομεν πρωτίστως τὴν εὐστοχωτάτην παρατήρησιν τοῦ Ὁριγένους καθ' ἣν «δῆλον ὅτι πολλὴ γέγονεν ἡ τῶν ἀντιγράφων διαφορὰ εἴτε ἀπὸ ραθυμίας τινῶν γραφῶν, εἴτε ἀπὸ τόλμης τινῶν μοχθηρᾶς διαθέσεως τῶν γραφομένων, εἴτε καὶ ἀπὸ τῶν τὰ ἑαυτοῖς δοκοῦντα ἐν τῇ διορθώσει προστιθέντων καὶ ἀφαιρούντων». Καὶ εἰς μὲν τὰς ἐκ τῆς σπουδῆς καὶ ἀμελείας τῶν μεταγραφῶν διαφόρους γραφὰς συνετέλουν· α) Ἡ ἀβλεψία ἢ ἡ ἀπάτη τῆς ὀράσεως, καθ' ἣν ἡ ὁμοιότης τῶν γραμμῶν ἢ λέξεων ἢ λέξεις τοῦ ὑποκειμένου ἢ ὑπερκειμένου στίχου ἢ πᾶτα αὐτοῦς ἢ ἡ κακὴ ἀνάγνωσις τῶν ταχυγραφικῶν σημείων. β) Ἡ ἀπάτη τῆς ἀκοῆς τοῦ ὑπογραφέως ἀπατωμένου ἐκ τοῦ ὁμοίου τῆς προφορᾶς φωνηέντων ἢ συμφώνων ἢ καὶ λέξεων. γ) Ἡ ἀπάτη τῆς μνήμης, καθ' ἣν γράφοντες καὶ ἀπὸ μνήμης παρέλειπον ἢ μετέθετον λέξεις ἢ φράσεις ἢ μετέβαλλον αὐτάς διὰ συνωνύμων. δ) Ἡ ἀπάτη περὶ τὴν διάκρισιν τῶν λέξεων, ὅταν εἶχον κείμενον κατ' ἀδιάλειπτον σειρὰν καὶ διὰ κεφαλαιωδῶν γραμμῶν γεγραμμένον καὶ κακῶς ἐχώριζον τὰς λέξεις. Καὶ ε) Ἡ ἀπάτη ἐξ ἀμελείας, ὅτε εἰσήγοντο εἰς τὸ κείμενον αἱ ἐν τῷ περιθωρίῳ ἢ τοῖς διαστίχοις ση-

μειώσεις και γλώσσα. Αί δὲ ἐκ προθέσεως μεταβολαί εἶναι: α) Διορθώσεις γραμματικαί ἢ συντακτικαί. β) Διορθώσεις ἐξηγητικά, ἐν αἷς ἐπεζητεῖτο ἢ ἐρμηνεῖα νοήματος λέξεως σπανίας ἢ ἀγνώστου. γ) Διορθώσεις συμπληρωτικά, ἐν αἷς παρελαμβάνοντο φράσεις ἢ λέξεις ἐξ ἀναλόγων χωρίων ἄλλου βιβλίου τῆς Γραφῆς ἢ ἐκ τῆς προφορικῆς ἢ λειτουργικῆς χρήσεως καὶ συνεπληροῦτο ἢ φράσις. δ) Κριτικά, ὅτε ὑπελαμβάνετο λέξις ἢ φράσις τις τοῦ κειμένου μεταβληθεῖσα ἢ ἀτόπως εἰσαχθεῖσα εἰς αὐτό.

15. Κατὰ ταῦτα ἔργον τοῦ κριτικοῦ εἶναι νὰ ἐκτιμήσῃ τὰς διαφοροὺς γραφὰς ἐν ὄψει ὄλων τῶν δυνατῶν περιπτώσεων, καθ' ἃς τὸ ἱερὸν κείμενον ἐνδέχεται νὰ ἠλλοιωθῆ καὶ ζυγίζων πάντα τὰ ἐνδεχόμενα, ἀντιβάλλων δὲ καὶ πάσας τὰς διαφοροὺς γραφὰς νὰ καταλήξῃ εἰς συμπέρασμα περὶ τῆς γνησίας γραφῆς, βοηθούμενος καὶ ὑπὸ τῆς μαρτυρίας τῶν κωδίκων, τῶν παραθέσεων τῶν Πατέρων καὶ τῶν ἀρχαίων μεταφράσεων. Αἱ ἐξωτερικαὶ αὐταὶ μαρτυρίαι ἐν τούτοις ἐνδέχεται εἰς περιπτώσεις τινὰς νὰ μὴ εἶναι ἐπαρκεῖς. Θὰ προσφύγῃ τότε ὁ κριτικὸς καὶ εἰς τὰς ἐσωτερικὰς ἐνδείξεις, θὰ ἐρευνήσῃ τούτέστι τὴν ἀκολουθίαν τοῦ λόγου καὶ εἰς τίνα σχέσιν εὔρηται τὸ ὑπὸ κρίσιν χωρίον ἐν σχέσει πρὸς τὰ συμφραζόμενα· θὰ λάβῃ ὑπ' ὄψει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ συγγραφέως ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὕφος καὶ τὴν γλώσσαν, καθὼς καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἐπόψεις αὐτοῦ καὶ διδασκαλίας. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῶν ἐσωτερικῶν τούτων ἐνδείξεων δὲν εἶναι δύσκολον, γραφὴ ἔχουσα ὑπὲρ ἑαυτῆς ἐξωτερικὰς μαρτυρίας πλείονας ἢ ἄλλη τις, ὑπὲρ ἧς συνηγορεῖ ἢ ἐσωτερικὴ ἐνδείξις, νὰ παραμερισθῇ ὑπὸ τῆς τελευταίας ταύτης.

16. Διὰ τὴν ὅλην αὐτὴν κριτικὴν ἐργασίαν καὶ πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ὅλου κριτικοῦ συστήματος καθωρίσθησαν καὶ κανόνες τινές, οἵτινες δὲν ἔχουσιν ἀπόλυτον, ἀλλὰ σχετικὴν μόνον ἀξίαν, ὑποκείμενοι πάντοτε καὶ εἰς ἐξαιρέσεις. Τοιοῦτοι κριτικοὶ κανόνες ἐπὶ παραδείγματι εἶναι: Ἐκ τῶν διαφορῶν γραφῶν ἐκεῖνη εἶναι ἡ προτιμητέα, ἐκ τῆς ὁποίας εὐκολώτατα δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἢ προέλθῃ τῶν ἄλλων. Ἐκ τῶν διαφορῶν γραφῶν προτιμότερα εἶναι ἢ δυσκολωτέρα, διότι γενικῶς ἢ δυσκολία εἴτε περὶ τὴν ἀνάγνωσιν εἴτε περὶ τὴν κατανόησιν γίνεται ἀφορμὴ πρὸς εἰσαγωγὴν διαφορῶν γραφῶν. Ἡ συντομωτέρα εἶναι προτιμητέα ἀπὸ τῆς μακροτέρας γραφῆς, ἢ ἀπλουστέρα τῆς ἐπιτετηδευμένως ἐξηνηνεγμένης, ἢ συμφωνοτέρα πρὸς τὸ ὕφος καὶ τὸ ἰδίωμα τοῦ συγγραφέως τῆς γενικωτέρας καὶ συνηθεστέρας. Ὅταν δὲ παρουσιασθῇ περίπτωσις, ὅπερ σπανιώτατον ἴδία περὶ τῆς Κ. Δ., καθ' ἣν πάντα μὲν τὰ ὑπὸ τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς κριτικῆς μέσα δὲν μᾶς ὑποβοηθοῦσιν εἰς τὸ νὰ συναγάγωμεν τὴν αὐθεντικὴν γραφὴν τοῦ κειμένου τότε καὶ μόνον τότε κατ' ἀνάγκην θὰ προσφύγωμεν εἰς τὴν εἰκασίαν. Πάντως ὁμῶς τῆς εἰκασίας δέον νὰ προηγηθῇ ἀπαραιτήτως ἢ προσφυ-

γή εἰς τὸν κριτικὸν Apparatus καὶ ἡ ἐπιμελής ἔρευνα τῆς ἐννοίας καὶ τῆς ἀκολουθίας τοῦ λόγου ἐν τῷ ὄλφ χωρίῳ.

17. Περὶ τῶν ἐργασιῶν, αἵτινες ἐγένοντο παλαιότερον πρὸς ἀποκάθαρσιν τοῦ κειμένου τῆς Κ. Δ. καὶ ἀποκατάστασιν αὐτοῦ εἰς τὸ ἀρχικὸν κείμενον δέον νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει ὅτι τρεῖς ἄνδρες ζήσαντες κατὰ τὸν τρίτον αἰῶνα, ἦτοι ὁ Ὠριγένης, ὁ Αἰγύπτιος ἐπίσκοπος Ἡσύχιος καὶ ὁ ἐν Ἀντιοχείᾳ πρεσβύτερος Λουκιανός, ἐπεδόθησαν μετὰ σπουδῆς ἀξιολόγου εἰς τὸ ἔργον τοῦτο. Καὶ περὶ μὲν τοῦ Ἡσυχίου καὶ Λουκιανοῦ δὲν γνωρίζομεν ἐπακριθῶς τί ἀκριθῶς ἐπέτυχον, μόνον δὲ ἐκ τοῦ Ἱερωνύμου (*Epistola ad Damassum*) ἔχομεν τὴν πληροφορίαν ὅτι ἐπεχείρησαν εἰδὸς τι ἀναθεωρήσεως τῆς Κ. Δ. Τὸ κριτικὸν ἔργον τοῦ Ὠριγένους ὑπῆρξε μεγάλης σπουδαιότητος, καίτοι αὐτὸς δὲν ἐπεχείρησε συστηματικὴν ἀναθεώρησιν τῆς Κ. Δ., καὶ φαίνεται νὰ εἶχε μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν συγχρόνων του καὶ τῶν συγγραφέων τοῦ Δ' αἰῶνος. Πάντως μετὰ τοὺς ἄνδρας τούτους καὶ ἤδη ἀπὸ τοῦ Δ' καὶ Ε' αἰῶνος ἀνά τὰς διαφόρους ἐκκλησιαστικὰς περιφερείας ἐμορφώθησαν χειρόγραφα ἔχοντα ὁμοιότητα πρὸς ἄλληλα, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν μεταφράσεων, ἐκ τῶν παραθέσεων τῶν διαφόρων Πατέρων καὶ ἐκ τῶν κωδικῶν αὐτῶν. Οὕτω δικαιολογοῦνται οἱ νεώτεροι κριτικοὶ ὅταν ὁμιλῶσι περὶ Ἀνατολικοῦ καὶ Δυτικοῦ κειμένου, ὡς ἤδη εἶπομεν, καὶ ὀρθότερον περὶ κειμένου Ἀλεξανδρινοῦ ἢ Αἰγυπτιακοῦ, περὶ κειμένου Λατινικοῦ, περὶ κειμένου τῆς Καισαρείας καὶ περὶ κειμένου συριακοῦ καὶ περὶ κειμένου Κωνσταντινουπολιτικοῦ ἢ Βυζαντινοῦ. Κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην τὸ Ἀλεξανδρινὸν κείμενον ἐχρησιμοποίητο ὑπὸ τῶν ἐξ Ἰουδαίων Χριστιανῶν ἐκείνων, οἵτινες ἐχρησιμοποιοῦν ἤδη τοὺς Ο' καὶ διετηρήθη καὶ διεδόθη ὑπὸ τῶν ἀποτελούντων τὴν Ἀλεξανδρινὴν σχολήν. Τὸ λατινικὸν κείμενον χαρακτηρίζουσιν οὐ μόνον τὰ χειρόγραφα τὰ ὑπὸ Λατίνων παρασκευασθέντα, ἀλλὰ καὶ τὰ ὑπ' αὐτῶν χρησιμοποιηθέντα ἑλληνικὰ χειρόγραφα. Τὰ ἀσιατικὰ χειρόγραφα ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπ' αὐτοχθόνων Ἑλλήνων κατοικούντων ἐν Ἑλλάδι ἢ ἐν ταῖς ἀσιατικαῖς ἐπαρχίαις, αἵτινες διετέλουν εἰς ἐπικοινωνίαν μετὰ τῆς Ἑλλάδος. Καὶ τὰ Βυζαντινὰ χειρόγραφα ἀνῆκον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Βυζαντίου. Τὰ τελευταῖα ταῦτα εἶχον ἐπίσημόν τινα ὁμοιομορφίαν καὶ ἦσαν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τὰ μόνον χειρόγραφα ἅτινα ἐκυκλοφόρουν ἀνά τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν. Ἐκ τῶν νεωτέρων κριτικῶν ὁ μὲν Tischendorf ἀπέδωκε μεγαλυτέραν ἀξίαν εἰς τὸν Σιναΐτικὸν κώδικα τοῦ Δ' αἰῶνος μεγαλογράμματον. Ἐνέχει οὗτος σπουδαιότητα, διότι κατὰ τοὺς ΣΤ', Ζ' αἰῶνας καὶ μετέπειτα ἐγένοντο ἐπ' αὐτοῦ διορθώσεις καὶ συνεπῶς αἱ σελίδες του παρουσιάζουσιν ἱστορίαν τῶν μεταβολῶν τοῦ κειμένου τῆς Κ. Δ. Οἱ δὲ Wescott καὶ Hort ἀπέδωκαν μεγαλυτέραν ἀξίαν εἰς τὸν Βατικανόν(Β) τῆς αὐτῆς περίπου ἡλικίας καὶ τῆς αὐτῆς οἰκογενείας πρὸς τὸν Σιναΐ-

τικόν. Ἀμφότεροι ἐκπροσωποῦσι τὸ Ἀλεξανδρινὸν κείμενον⁽¹³⁾.

18. Τὸ δεύτερον ἔργον τῆς κριτικῆς ἀφορᾷ εἰς τὴν διακρίβωσιν τῆς αὐθεντικότητος ὁλοκλήρου συγγράμματος ἐκ τῶν τοῦ κανόνος τῆς Βίβλου. Βιβλίον τι εἶτε ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ἦν φέρει εἶτε ἐκ τῆς

(13) Λεπτομερέστερον ὡς πρὸς τὰς κριτικὰς ἐργασίας τὰς γεννημένας περὶ τὸ κείμενον τῆς Κ. Δ. θὰ ἐσημειώμεν τὰ ἑξῆς: Ἐν ἔτει 1624 ἐφάνη τὸ πρῶτον ἡ Ἑλβεβριανὴ ἔκδοσις τῆς Κ. Δ., ἣτις ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐργασιῶν τοῦ Ἑράσμου, τοῦ Ροβέρτου Στεφάνου καὶ τοῦ Βέζα, ἣτις ὡς κείμενον ἀναθεωρηθὲν καὶ μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας ἀνατυπωθὲν ἔτυχε πολλῆς ὑποδοχῆς. Ἀκολούθως ὁ Bengel μετὰ πολλῆς φιλοπονίας καὶ εὐσυνειδησίας ἐργασθεὶς εἶχε διαιρέσει τὰ χειρόγραφα τῆς Κ. Δ. εἰς δύο οἰκογενείας, τὴν τῆς Ἀφρικῆς καὶ τὴν τῆς Δύσεως. Ὁ Weststein λαβὼν ὡς βᾶσιν τὸ Ἑλβεβριανὸν κείμενον διώρθωσε τοῦτο περὶ πολλὰ χωρία κατὰ γραφὰς ἐκ κωδίκων, τὰς ὁποίας ὑπελάμβανε παλαιότερας καὶ ὀρθότερας. Ὁ δὲ Griesbach (1812) περιελθὼν μετὰ τοῦ Scholz πολλάς τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἀνατολῆς χώρας καὶ ἐρευνήσας τὰς βιβλιοθήκας τῶν μονῶν ἁγίου Σάββα καὶ Πάτμου ἐξέδωκε μὲ βᾶσιν καὶ οὗτος τὸ Ἑλβεβριανὸν κείμενον εἰς δύο τόμους τὴν Κ. Δ. (1830 καὶ 1836), διακρίνας τὰ ἅπερ εἶχεν ὑπ' ὄψιν χειρόγραφα εἰς τρεῖς οἰκογενείας, τὴν Ἀλεξανδρινήν, τὴν τῆς Δύσεως καὶ τὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ διαίρεσις αὕτη τοῦ Griesbach ἐπεκρίθη ὑπὸ τῶν προκρινόντων τὸ κείμενον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τοῦ Lachmann (1851) ἡ δίτομος ἔκδοσις (1842 καὶ 1850) ἐπὶ τῇ βάσει ἀριθμοῦ μεγαλογραμμάτων ἑλληνικῶν κωδίκων καὶ τινῶν ἀρχαίων λατινικῶν καὶ ἐκ τῶν Πατέρων καὶ ἐκκλ. συγγραφέων Εἰρηναίου, Ὀριγένους, Ἰλαρίου καὶ Λουκιφῆρου ἐθεωρήθη ὡς οὐχὶ πολὺ ἐπιτυχῆς. Ὁ Κωνστ. Tischendorf (1874) ἀκολουθῶν τὴν μέθοδον τοῦ Lachmann διήρτυνε μεγάλως τὸν κύκλον τῶν μαρτυριῶν. Καὶ εἰς μὲν τὰς πρώτας ἐκδόσεις ἐν Λειψίᾳ (1841) καὶ ἐν Παρισίοις (1842) εἶχεν ὑπ' ὄψιν πάντας τοὺς μεγαλογραμμάτους κώδικας. Μετέπειτα κατόπιν πολλῶν ἐπισκέψεων τῶν χωρῶν τῆς Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς ἀνέγνωσε πάμπολλα χειρόγραφα εἰς τρίτην του δὲ ἐν ἔτει 1859 ἐπίσχεψιν εἰς Ἀνατολὴν δσπάνη τῆς ρωσικῆς κυβερνήσεως ἀνεῦρε τὸν σιναΐτικὸν κώδικα, τὸν ὁποῖον ἐδώρησε εἰς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Ρωσίας, μεταπωληθέντα ὑπὸ τῆς σοβιετικῆς κυβερνήσεως εἰς τὴν ἀγγλικὴν κυβέρνησιν καὶ φυλασσόμενον ἤδη ἐν Λονδίῳ. Ὁ Tischendorf ἐποίηστο ἀπὸ τοῦ 1841 - 1873 οὐχὶ ὀλιγωτέρας τῶν 24 ἐκδόσεων τοῦ κειμένου τῆς Κ. Δ. Ἐκ τῶν ἐκδόσεων αὐτοῦ διακρίνεται ἡ Ὀγδόη μείζων, ἣτις εἶνε ἡ πληρεστάτη τῶν ἐκδόσεών του. Διὰ δὲ τῶν ἐρευνῶν αὐτοῦ περισυνέλεξεν ὄγκον κριτικοῦ ὕλικου, ἐκ τοῦ ὁποίου τὰ κατὰ τὸ κείμενον τῆς Κ. Δ. περιήχθησαν εἰς τοιαύτην ἀβεβαιότητα, ὥστε ἀπαιτοῦνται ἀκατάπαυστοι κριτικοὶ κόποι πρὸς διακρίβωσιν τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου τῆς Κ. Δ.

Κατὰ μὲν τὴν φιλοπονίαν ὑποδεέστερος, κατὰ δὲ τὴν ἀκριβείαν καὶ τὴν μέθοδον κριτικῶν τοῦ Tischendorf ἀπεδείχθη ὁ Ἄγγλος Σαμουήλ Tregelles ἐκδοὺς μετὰ τῶν ἐτῶν 1844 - 1857 καὶ ἑξῆς τὴν Κ. Δ. Ὁ κύκλος τῶν μαρτυριῶν, ὃς εἶχεν οὗτος ὑπ' ὄψιν, εἶνε εὐρύτερος τοῦ τοῦ Lachmann καὶ αἱ ἔρευναι αὐτοῦ ἀκριβέστεραι, ἡ δὲ χρῆσις τῶν παλαιῶν μαρτυριῶν εἶνε μεθοδικωτέρα τῆς τοῦ Tischendorf. Ἐκτοτε περὶ τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου τῆς Κ. Δ. ἐνδιατρίψαντες σοβαρώτατα ὑπῆρξαν οἱ Chr. Wordsworth ἐκδοὺς αὐτὸ εἰς δύο τόμους (1877 - 1881), B. Weiss (1902 - 1905), B. F. Westcott καὶ F. A. I. Hort (δύο τόμοι 1885 - 1896), Hern. von Sodem (δύο τόμοι 1902 - 1913), Henr. Jos. Vogels (δύο τόμοι 1949 - 1950), E. Legg καὶ Ἰωσήφ Bover, εἰς ἐπανειλημμένας δ' ἐκδόσεις προσέβη ὁ Eb. Nestle καὶ ἡ νεωτάτη ἐξ αὐτῶν ἐν ἔτει 1957, ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Erwin Nestle καὶ K. Aland. Τὸ ἐκ τῶν ἐργασιῶν τούτων καὶ ἐρευνῶν τῶν μάλιστα πολυμύχθων καὶ φιλοπόνων δύναται νὰ περιληφθῇ εἰς τοὺς ἐπομένους λόγους τοῦ καθηγητοῦ Μ. Σιώτη (ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 9) κατὰ κοινὴν ὁμολογίαν οὐδεμία ἐκ τῶν γενομένων ἤδη κριτικῶν ἐκδόσεων δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀπολύτως ἐπιτυχῆς. Ἡ τελευταία δ' αὕτη διαπίστωσις ἐξηγεῖ σαφῶς τὸ ἐντόνως ἐκδηλούμενον σήμερον γενικὸν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν σύνταξιν μιᾶς καλύτερας τῶν προηγουμένων ἐκδόσεων.

παραδόσεως ἀποδίδεται εἰς ὠρισμένον συγγραφέα ἢ εἶναι ἄνευ ὑπογραφῆς (ὡς «ὁ ἀσπασμὸς τῆ ἐμῆ χειρὶ Παύλου») ἢ περιγράφεται ἀπλῶς ὡς ἀνήκον εἰς ὠρισμένην ἐποχὴν. Κατὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν γεννᾶται τὸ ζήτημα, ἐὰν ὄντως ἀνήκει εἰς τὸν συγγραφέα εἰς ὃν ἀποδίδεται ἢ εἶναι πράγματι ψευδώνυμον καὶ νόθον. Κατὰ τὴν δευτέραν περίπτωσιν τίθεται τὸ ἐρώτημα: ἀνήκει πράγματι εἰς τὴν ἐποχὴν, εἰς ἣν συνήθως ἀνάγεται ἢ εἶναι μεταγενεστερᾶς ἢ προγενεστερᾶς ἐποχῆς; Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις δύναται τὸ κατ' ἀρχὰς ἢ ἀπάντησις τῆς κριτικῆς νὰ εἶναι ἀρνητικὴ τ. ἔ. ἢ ἀπάντησις δύναται νὰ εἶναι: "Ὅχι· τὸ βιβλίον δὲν εἶναι τοῦ συγγραφέως εἰς ὃν ἀποδίδεται. "Ὅχι, τὸ βιβλίον δὲν ἀνήκει εἰς τὴν ἐποχὴν εἰς ἣν συνήθως ἀνάγεται. Ἐπακολουθεῖ διὰ τοῦτο τὸ ἔργον τῆς θετικῆς κριτικῆς προκειμένου νὰ καθορισθῇ ὁ πραγματικὸς συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου ἢ ἡ ἀκριθὴς χρονολογία τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ. Τὸ ἔργον τῆς κριτικῆς καὶ ἐν προκειμένῳ εἶναι πολύπλοκον καὶ δυσχερές. Τόσον ἡ ἀρνητικὴ ὅσον καὶ ἡ θετικὴ κριτικὴ δεόν νὰ καθοδηγῶνται εἰς τὰ συμπεράσματα αὐτῶν ὑπὸ ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν ἐνδείξεων καὶ τεκμηρίων. Καὶ τὰ μὲν ἐξωτερικὰ τεκμήρια ἐπιτυγχάνονται διὰ τῆς κριτικῆς τῶν ἱστορικῶν μαρτυριῶν, αἴτινες ἀφορῶσιν εἰς τὸ βιβλίον. Αἱ μαρτυρίαι αὗται τ. ἔ. δεόν νὰ ἐξετασθῶσιν ἐκ ποίων συγγραφέων προέρχονται καὶ κατὰ πόσον εἶναι ἀξιόπιστοι. Κατὰ πόσον συμφωνοῦσι πρὸς ἀλλήλας, κατὰ πόσον μαρτυροῦσιν ὑπὲρ τῆς αὐθεντικότητος ἢ κατὰ τῆς αὐθεντικότητος τοῦ βιβλίου. Καθίσταται λοιπὸν ἀναγκαῖον νὰ ζυγίζεται ἡ ἀξία αὐτῶν διὰ τῆς ἀντιβολῆς πρὸς ἀλλήλας. Πρὸς τοῖς ἐξωτερικοῖς τούτοις τεκμηρίοις δεόν νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψει καὶ τὰ ἐσωτερικὰ τεκμήρια, τ. ἔ. αἱ ἐνδείξεις αἱ ἐξ αὐτοῦ τοῦ κειμένου. Ἐν αὐτῷ δηλαδὴ τῷ συγγράμματι δύναται νὰ ὑπάρχωσιν ἐνδείξεις, συνηγοροῦσαι ἢ μὴ ὑπὲρ τοῦ ὑποτιθεμένου συγγραφέως. Ἐπὶ πλεον δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν καὶ ἄλλα ἔργα αὐθεντικά τοῦ συγγραφέως, πρὸς τὰ ὁποῖα θὰ συγκρίνωμεν τὸ ὑπὸ κρίσιν σύγγραμμα καὶ ἐκ τῆς ὁμοιότητος καὶ ἀνομοιότητος τοῦ ὄφους, τῆς γλώσσης ἐν γένει, τῆς σκέψεως, τῆς διδασκαλίας, θὰ καταλήξωμεν εἰς συμπεράσματα. Πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ ταῦτα τεκμήρια θὰ συνδυάσωμεν καὶ τὰ ἐξωτερικά, ἵνα οὕτως ἔχωμεν ὡς οἶόν τε βέβαιον συμπέρασμα. Ἐνίοτε διὰ τῆς μεθόδου αὐτῆς μόνον ἀρνητικὸν ἀποτέλεσμα θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ. Καὶ τότε ἀπομένει μόνον ἡ εἰκασία, ἵνα καταλήξωμεν καὶ εἰς θετικὴν τινα ἀπάντησιν. Ἄλλ' ἡ εἰκασία αὕτη μόνον ὡς ὑπόθεσις δύναται νὰ προβληθῇ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον πιθανή. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη θὰ βασίζεται ἐπὶ τῶν γενικῶν ἱστορικῶν σχέσεων ὑπὸ τὰς ὁποίας τὸ σύγγραμμα καὶ αἱ ἐν αὐτῷ ἰδέαι ἀνεπτύχθησαν καὶ ὑπὸ τῆς ὁμοιότητος αὐτῶν πρὸς ἄλλα ἔργα, τῶν ὁποίων γνωρίζομεν μετὰ βεβαιότητος τὴν χρονολογίαν τῆς συγγραφῆς.

5. *Ἰουδαϊκὴ ἀρχαιολογία.*

1. Ἐκαστος συγγραφεὺς διατελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν συνηθειῶν τοῦ ἔθνους ἐκείνου, εἰς τὸ ὅποιον διὰ τῆς γεννήσεως αὐτοῦ ἀνήκει, καὶ ἐκείνης τῆς κοινωνίας ἐν μέσῳ τῆς ὁποίας ἀνετράφη, ἐξεπαιδεύθη καὶ ἐν γένει ἀνεπτύχθη διανοητικῶς. Τὰ συγγράμματά του δέ, ὅσονδῆποτε γενικὰ καὶ ἂν εἶναι κατὰ τὸ περιεχόμενον των, δὲν δύνανται νὰ εἶναι ὅλως ξένα τοῦ φυσικοῦ καὶ ἔθνικοῦ πεδίου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἔχουσι τὴν ἀρχὴν των, ἀλλὰ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον αἱ φυσικαί, κοινωνικαὶ καὶ ἀστικάι σχέσεις, ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων ὁ συγγραφεὺς των ἔζησεν, ἀντικατοπτρίζονται ἐν αὐτοῖς. Ἡ Ἑρμηνευτικὴ λοιπὸν ἀξιοῖ, ἵνα ὁ ἐξηγητὴς λαμβάνη σοβαρῶς ὑπ' ὄψει τὰς σχέσεις ταύτας, ἐὰν θέλη ὀρθῶς νὰ ἐκτιμᾷ καὶ νὰ κατανοῇ τὴν γραμματείαν, τὴν γεννηθεῖσαν ἐν ἔθνει τινί, τόσον κατὰ τὸ σύνολον αὐτῆς, ὅσον καὶ κατὰ τὰ ἐπὶ μέρους τμήματα αὐτῆς, τόσον ἐξ ἐπόψεως μορφῆς, ὅσον καὶ ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου. Ἡ ἐπιστήμη τῆς Ἰουδαϊκῆς καὶ Ἑβραϊκῆς ἀρχαιολογίας εἶναι ἐκεῖνο τὸ μάθημα τῆς ἐξηγητικῆς Θεολογίας, τὸ ὅποιον καθιστᾷ ἱκανὸν τὸν ἐξηγητὴν ν' ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰς ἑρμηνευτικὰς ταύτας ἀξιώσεις.

2. Ἡ πηγὴ δέ, ἀφ' ἧς δύνανται νὰ ἀντληθῇ τὸ ὕλικόν τῆς Ἑβραϊκῆς ἀρχαιολογίας, εἶναι κυρίως αὐτὴ ἡ Ἁγία Γραφή. Ἐν τῇ Γραφῇ τὸ ὕλικόν τοῦτο εὐρίσκεται ἀναμειγμένον μετ' ἄλλου ὕλικου, καὶ ἔργον τῆς Ἑβραϊκῆς ἀρχαιολογίας εἶναι νὰ ἐπισυνάξῃ τὸ διεσκορπισμένον τοῦτο ὕλικόν καὶ νὰ συστηματοποιήσῃ αὐτὸ τακτοποιούσα τοῦτο. Παρὰ τῇ Γραφῇ, ἥτις καὶ διὰ τὴν ἀρχαιότητα αὐτῆς εἶναι ἡ πρωτίστη καὶ κυριωτάτη τοῦ μαθήματος τούτου πηγὴ, ἄξιος μνείας τυγχάνει καὶ ὁ Ἰώσηπος, καίτοι οὗτος δὲν παρουσιάζεται πάντοτε καὶ ἐν πᾶσιν ἀξιόπιστος. Οὗτος ἐξ ἱερατικοῦ γένους καταγόμενος (γεννηθεὶς περὶ τὸ 37 μ. Χ.) καὶ εἰς τὴν αἴρεσιν τῶν Φαρισαίων ἀνήκων συνέγραψεν εἰς εἴκοσι βιβλία Ἰουδαϊκὴν Ἀρχαιολογίαν, ἐκτεταμένην ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέχρι τῆς βασιλείας τοῦ Νέρωνος, καὶ εἰς ἕτερα ἑπτὰ βιβλία ἐξιστόρησε τὸν Ἰουδαϊκὸν πόλεμον (67-70 μ.Χ.). Ἐξ ἄλλου καὶ τὸ Ταλμούδ, καὶ μάλιστα τὸ ἀρχαιότερον αὐτοῦ μέρος, ἡ Μίσχνα, ἀποτελεῖ σπουδαίαν πηγὴν πρὸς γνῶσιν τῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Κυρίου διδασκαλίας τῶν Φαρισαίων καὶ τῆς κατὰ τοὺς τότε ραββίνους ἐρμηνείας τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου. Ἐκ τῶν παλαιότερων διεπραγματεύθησαν τὴν ἱστορίαν καὶ ἀρχαιολογίαν τῶν Ἰσραηλιτῶν ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Πολυῖστωρ, ὁ Ἀριστόβουλος, Ἐκαταῖος ὁ Ἀθηναῖος καὶ ὁ Ἀπίων, δυστυχῶς ὅμως τὰ συγγράμματα αὐτῶν ἀπωλέσθησαν, σώζονται δὲ μόνον ἀποσπάσματα τινὰ ἐξ αὐτῶν παρ' Ἰωσήφῳ ἐν τῷ πρὸς Ἀπίωνα καὶ παρ' Εὐσεβίῳ ἐν τῷ περὶ Εὐαγγελικῆς Προπαρρασκευῆς. Ὁ Στράβων (Γεωγρ. Βιβλ. 16ον), παρέχει εἰς ἡμᾶς χρησίμους πληροφορίας περὶ τῆς Ἱερᾶς Γεωγραφίας, καὶ

ὁ Πλίνιος περὶ τῆς Ἱερᾶς Φυσικῆς Ἱστορίας. Ὁ δὲ Ἡρόδοτος καὶ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης, καθὼς καὶ ὁ Φίλων ὁ Βίβλιος συνεισφέρουσιν οὐκ ὀλίγον πρὸς ἐξήγησιν τῶν Αἰγυπτιακῶν, Βαβυλωνιακῶν καὶ Περσικῶν ἀρχαιοτήτων, ἐν πολλοῖς συμπιπτουσῶν πρὸς τὰς τῶν Ἰουδαίων. Κατὰ δὲ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐπεχύθη ἐπὶ τῶν ἀρχαιοτήτων τούτων περισσότερον φῶς, ὅτε δι' ἐπιμελῶν ἀνασκαφῶν ἀπεκαλύφθησαν πανάρχαια μνημεῖα ἐν Αἰγύπτῳ, Ἀσσυρίᾳ, Βαβυλῶνι, Συρίᾳ, Μικρᾷ Ἀσίᾳ, Παλαιστίνῃ καὶ ταῖς γειτνιαζούσαις χώραις, μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν δὲ μάλιστα τῆς ἱερογλυφικῆς καὶ σφηνοειδοῦς γραφῆς καὶ τὰς θαυμασίας προόδους τῆς γλωσσολογικῆς ἐπιστήμης, οἱ ἀρχαιοδίφαι καὶ ἱστοριοδίφαι κατέστησαν ἱκανοὶ νὰ παρακολουθήσωσι τὸν ὄλον βίον τῶν λαῶν τῶν χωρῶν ἐκείνων, οὕτω δὲ διεφωτίσθησαν καὶ πολλὰ τῶν εἰς τὴν Ἰουδαϊκὴν ἀρχαιολογίαν ἀνηκόντων ζητημάτων. Ἀλλὰ καὶ γραπτὰ μνημεῖα Ἰουδαϊκὰ, μὴ συμπεριληφθέντα εἰς τὸν κανόνα τῆς Π. Δ., ἐμπεριέχουσι σποραδικῶς στοιχεῖα χρήσιμα εἰς τὸ μάθημα τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας. Ἐπὶ πλέον τὰ κατὰ τὸν νομαδικὸν βίον τῶν Ἀράβων δύνανται ἐξ ἀναλογίας νὰ μᾶς διαφωτίσωσι καὶ περὶ τοῦ νομαδικοῦ βίου τῶν Ἰουδαίων κατὰ τὴν παλαιότεραν περίοδον αὐτοῦ, ὅπως καὶ ἔργα ἀναφερόμενα εἰς τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν ζωὴν τῆς συγχρόνου Ἀνατολῆς, ἐὰν δὲν καταλέγωνται εἰς τὰς ἀμέσους πηγὰς τοῦ μαθήματός μας, δὲν παρουσιάζονται ἐστερημένα ἐνδιαφέροντος προκειμένου νὰ ἀντλήσωμεν πληροφορίας τινὰς περὶ τῆς μετέπειτα ἐξελιξέως τοῦ Ἰουδαϊκοῦ βίου. Ὡς πρὸς δὲ τὴν Γεωγραφίαν τῶν πρὸς ἃς σχετίζεται τὸ ὑποκείμενον τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας χωρῶν, παρουσιάζονται χρήσιμα καὶ τὰ ἀρχαῖα ὀδοιπορικά, οἷον τὸ τῆς Μαυριτανῆς Αἰθερίας, ἅτινα ἐκτείνόμενα καὶ μέχρι τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος περιέχουσιν οὐ μόνον γεωγραφικὸν ὕλικόν, ἀλλὰ καὶ περιγραφὰς τῆς ζωῆς τῶν ἐν ταῖς χώραις ταύταις οἰκούντων λαῶν. Ἐκ δὲ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων θὰ ἠδύνατο νὰ σημειωθῶσιν ὡς συμβαλόντες εἰς τὰς πηγὰς τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας καὶ ὁ Ἐπιφάνιος. Καὶ ὁ μὲν Εὐσέβιος, παρὰ τὸ ὅτι δὲν συνέγραψεν Ἰουδαϊκὴν ἀρχαιολογίαν, θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ πατὴρ αὐτῆς, διότι συνέγραψεν ὀνομαστικὸν κατάλογον καὶ ἀπαρίθμησιν πόλεων μετ' ἐνδείξεων τοπικῶν, ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἁγίαν Γῆν τῆς Παλαιστίνης. Ὁ δὲ Ἐπιφάνιος συνέγραψε περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν, ἐνθα ποιεῖται λόγον περὶ ἠθῶν καὶ ἐθίμων, ἅτινα ἐρμηνεύει καὶ ἀλληγορικῶς.

3. Ἐκ τῶν πηγῶν τούτων τὸ μάθημα τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας ὀφείλει ὄχι ἀπλῶς νὰ καταρτίσῃ ξηρὰν τινα συλλογὴν ἀρχαιολογικῶν παρατηρήσεων, ἀλλὰ νὰ προσδώσῃ μορφήν συστηματικὴν εἰς τὸ ἐγκατεσπαρμένον ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ὕλικόν καὶ νὰ θέσῃ ὑπ' ὄψιν τοῦ ἐξηγητοῦ σαφῆ εἰκόνα τῆς ζωῆς, τῶν ἠθῶν καὶ τῶν ἐθίμων τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, ἵνα χρησιμεύσῃ εἰς αὐτὸν ὡς βοήθημα εἰς τὴν ἐρ-

μηνείαν τῆς Γραφῆς. Ἐν ἄλλαις λέξεσι τὸ μάθημα τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας δεόν νά νοηθῆ κατ' αὐστηρὸν ἐπιστημονικὸν τρόπον ὡς ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἔθνους. Ὡς ἐκ τούτου καὶ ἡ καταγωγή τοῦ ἔθνους τούτου, καθὼς καὶ αἱ περιπέτειαι αὐτοῦ διὰ μέσου τῆς ἱστορίας καὶ αἱ ἐξ ἄλλων ἐθνῶν ἐπ' αὐτοῦ ἐπιδράσεις δεόν νά μελετηθῶσι καὶ νά ἐξαρθῶσιν. Εἰδικώτερον ἡ Ἰουδαϊκὴ ἀρχαιολογία πρέπει νά χρησιμοποιήσῃ καὶ ἐπωφεληθῆ διὰ τοὺς ἰδίους αὐτῆς σκοποὺς τὰ γεωγραφικὰ καὶ ἐθνολογικὰ πορίσματα τῆς ἐν γένει σημιτικῆς γραμματείας, προκειμένου δὲ περὶ τῆς ἐποχῆς τῆς Κ. Δ. νά ἐπικαλεσθῆ τὴν βοήθειαν καὶ τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιολογίας.

4. Τὸ ποικίλον καὶ ἀφθονον ὕλικόν ὅπερ οὕτως ἐκ τῶν διαφόρων μνημονευθεισῶν πηγῶν δύναται ἡ Ἑβραϊκὴ ἀρχαιολογία νά περισυλλέξῃ, θά ἠδύνατο κατὰ τὸν μᾶλλον πρακτικὸν τρόπον νά διαταχθῆ κατὰ τὴν ἐπομένην τριπλῆν κατανομήν.

α) Ὁ Ἰουδαϊκὸς λαὸς ἐν σχέσει πρὸς τὸ φυσικὸν περιβάλλον του. Καὶ δὴ 1) κατὰ τὴν ἐπιρροήν, ἣν ὑφίστατο οὗτος ὑπὸ τῆς περικυκλώσεως αὐτὸν φύσεως. Ἐξεταστέα ἐνταῦθα ἡ χώρα, ἐν ἣ κατῴκει ὁ Ἰουδαϊκὸς λαός, καὶ τὰ προϊόντα αὐτῆς. Περιλαμβάνει λοιπὸν τὸ τμήμα τοῦτο τὴν Ἱερὰν Γεωγραφίαν καὶ τὴν Βιβλικὴν φυσικὴν ἱστορίαν. Καὶ κέντρον μὲν τῆς ἱερᾶς ἢ βιβλικῆς Γεωγραφίας εἶναι ἡ Γεωγραφία τῆς Παλαιστίνης, περιφέρεια δὲ αὐτῆς καὶ αἱ χῶραι, μεθ' ὧν σχετίζεται ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἱστορία τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, οὗτινος ὁ μὲν πρῶτος πατριάρχης ἐξῆλθεν ἐκ τῆς γῆς τῶν Χαλδαίων, ὁ δὲ τρίτος πατριάρχης μετὰ τῶν δώδεκα υἱῶν μετώκησεν εἰς Αἴγυπτον, ἔνθα πληθυνθεὶς ὁ λαὸς αὐτοῦ ἐδουλώθη, ἐλευθερωθεὶς ἐκεῖθεν διὰ τοῦ Μωϋσέως, μεθ' οὗ διασχίσας τὴν ἔρημον τῆς Ἀραβίας ἐγκατεστάθη ἐν τέλει εἰς τὴν γῆν Χαναάν, ἐκ ταύτης δ' ἠχμαλωτίσθη ὑπὸ τῶν Ἀσσυρίων καὶ τῶν Χαλδαίων. Ἐντεῦθεν ἐν τῇ Π. Δ. γίνεται λόγος περὶ πασῶν τῶν χωρῶν τούτων. Ἰδίᾳ διὰ τὴν Κ. Δ. ἡ Βιβλικὴ Γεωγραφία ἐκτείνει τὴν περιφέρειαν αὐτῆς καὶ πρὸς δυσμὰς εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν, Μακεδονίαν, Ἑλλάδα καὶ Ἰταλίαν. Εἰδικὸν μέρος τῆς Βιβλικῆς Γεωγραφίας ἀποτελεῖ ἡ Βιβλικὴ τοπογραφία ἥτοι ἡ περιγραφή τῶν ἀξιομνημονευτοτέρων τῆς Ἱερᾶς ἢ Βιβλικῆς γῆς τόπων. Πρὸς τὴν Βιβλικὴν Γεωγραφίαν συνδέεται ἡ Βιβλικὴ φυσικὴ ἱστορία (*Physica sacra*) ἢ πραγματοποιημένη τὴν φυσικὴν ἥτοι τὴν γεωλογικὴν καὶ κληματολογικὴν σύστασιν καὶ ποιότητα τῆς ἀγίας Γῆς, καθὼς καὶ τὰ ὄρυκτά, φυτά, ζῶα καὶ ἐν γένει προϊόντα τῆς γῆς ταύτης. Ἐνταῦθα ἐπισυνάπτεται, ἐφ' ὅσον ἐξετάζεται ἡ τοῦ κλίματος ἐπιρροὴ ἐπὶ τῆς ὑγείας τῶν κατοίκων, δλόκληρον τὸ κεφάλαιον, τὸ ἀφορῶν εἰς τὰς σπουδαιοτέρας νόσους, ὅφ' ἦν μορφήν αὐταὶ ἐπιπολάζουσιν ἐν τῇ ἀνατολῇ, π. χ. τῆς λέπρας, τῆς ἐλεφαντιάσεως κλπ. 2) Κατὰ τὴν ἐπιρροήν, ἣν τὸ φυσικὸν τοῦτο περιβάλλον ὑφίστατο ὑπὸ τοῦ ἐνοικοῦν-

τος ἐν αὐτῷ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, τοῦ ὑποτάξαντος εἰς ἑαυτὸν τὴν φύσιν καὶ μετεργαζομένου τὰ φυσικὰ προϊόντα αὐτοῦ. Τὸ δεύτερον τοῦτο τμήμα τοῦ πρώτου μέρους διαπραγματεύεται τὰ περὶ κτηνοτροφίας, θήρας, ἀλιείας, γεωργίας, κατοικίας, ἐνδυμασίας, κόσμου, τροφῆς καὶ ποτῶν, σκευῶν, βαναύσων τεχνῶν, ναυπηγίας, ναυτιλίας καὶ ἐμπορίας.

5. Τὸ δεύτερον μέρος τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας ἐξετάζει τὴν κοινωνικὴν τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ ζωὴν καὶ κατάστασιν. Καὶ δὴ 1) Τὴν οἰκογενειακὴν ζωὴν μετὰ τῶν ἐθίμων αὐτῆς τοῦ λαοῦ τούτου, ἦτοι τὰ κατὰ τὴν γέννησιν, γάμον καὶ θάνατον. 2) Τὴν κοινωνικὴν ζωὴν μετὰ τῶν ἐθίμων αὐτῆς, ἦτοι ἡ κοινωνικότης, ἡ φιλοξενία, ἡ δουλεία, ὡς ἐμφανίζονται ἐν τῷ λαῷ τούτῳ καὶ 3) Τὴν παιδείαν, τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς τέχνας, τὰς παρὰ τῷ λαῷ τούτῳ. Ἰδίᾳ διὰ τὰ ποιητικὰ βιβλία τῆς Γραφῆς, ἀνάγκη νὰ γνωρίζωμεν τὰ κατὰ τὴν Ἑβραϊκὴν ποίησιν καὶ μουσικὴν.

6. Τὸ γ) μέρος τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας πραγματεύεται τὴν πολιτικὴν κατάστασιν τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ. Καὶ δὴ 1) Τὸ παρ' Ἑβραίοις πολίτευμα, τὸ τε θεοκρατικὸν καὶ τὸ μοναρχικόν, ἀκόμη δὲ καὶ τὴν ὀργάνωσιν τῆς Ἑβραϊκῆς πολιτείας μετὰ τὴν βαβυλωνίων αἰχμαλωσίαν καὶ ἰδίᾳ τὰ κατὰ τὸ μέγα Συνέδριον τῶν Ἰουδαίων. 2) Τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον τῶν Ἑβραίων, ἦτοι τὸ πραγματικόν (ἰδιοκτησία κλπ.), τὸ προσωπικόν (δουλεία κλπ.), τὸ ποινικόν (ἐγκλήματα, ποινάι), τὸ εἰς τὴν δικονομίαν καὶ ἀστυνομίαν ἀναφερόμενον (μέτρα, σταθμά, νομίσματα), 3) τὸ διεθνὲς δίκαιον (πόλεμος, εἰρήνη κλπ.) καὶ 4) τὰς θρησκευτικὰς σχέσεις πρὸς τὴν θεῖαν λατρείαν, τὰς ἀναφερομένας πρὸς τὰς θυσίας, εὐχὰς, νηστείας καὶ τὰς λοιπὰς ἱεράς πράξεις (περιτομὴ, καθάρσεις κλπ.), τοὺς τρόπους τῆς λατρείας (σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου, Ναός, συναγωγὴ), τὰ λειτουργικὰ ὄργανα καὶ πρόσωπα (Κριταί, ἱερεῖς, λευῖται, προφῆται, νομικοί) καὶ τοὺς λειτουργικοὺς καιροὺς, (Σάββατον, Νουμηνίαί, ἑορταί) καθὼς καὶ τὰς πρὸς τὴν εἰδωλολατρείαν παρεκκλίσεις. Τὸ τελευταῖον τοῦτο τμήμα εἶναι καὶ τὸ σπουδαιότερον, ἐπειδὴ ἐν τῇ Πολιτείᾳ τῶν Ἑβραίων τὸ τε πολίτευμα καὶ τὸ δίκαιον συνδέονται στενῶς μετὰ τῆς θείας λατρείας καὶ ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ τὸ κέντρον περὶ ὃ ὀλόκληρος ἡ πολιτικὴ ζωὴ τῶν Ἑβραίων στρέφεται. Εἶναι δὲ τοσοῦτον σπουδαῖον τὸ τμήμα τοῦτο, τὸ εἰς τὰ ἱερά (sacra) τοῦ Ἰσραὴλ ἀναφερόμενον, ὥστε τινὲς εἰς αὐτὸ καὶ μόνον περιώρισαν τὸ μάθημα τῆς Ἑβραϊκῆς ἢ Βιβλικῆς ἀρχαιολογίας.

7. Ἡ Βιβλικὴ ἢ ἱερά ἀρχαιολογία ἔχει ὡς ἔργον νὰ συμπληρώσῃ τὸ ἀνωθι διαγραφέν σχέδιον καὶ νὰ παράσχη περιγραφὴν τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ κατὰ τὴν ἀπὸ πάσης πλευρᾶς ἀνάπτυξιν αὐτῆς, εἰς τρόπον ὥστε ὁ ἐξηγητὴς νὰ δύναται νὰ ἐκτιμῆσῃ τὴν Βιβλικὴν γραμματεῖαν γενικῶς καὶ ἕκαστον βιβλίον ἀν-

ἦκον εἰς αὐτὴν ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἔθνικὸν βίον, ἐκ τοῦ ὁποῦ ἀνέκυψεν αὕτη. Ἡ ἀξία, τὴν ὁποῖαν ἡ ἀρχαιολογία ἔχει διὰ τὸν ἐξηγητὴν, ἔγκειται πρωτίστως ἐν τῇ ἀποδείξει τῆς στενῆς καὶ ἐνδοτέρας σχέσεως τῆς ζωῆς τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ ὡς συνόλου μετὰ τῆς ἔθνικῆς αὐτοῦ θρησκείας. Ἀπὸ τῆς στενῆς λωρίδος τῆς γῆς τῆς κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῆς Μεσογείου θαλάσσης ἐκτεινομένης καὶ ὀριζομένης πρὸς βορρᾶν μὲν ὑπὸ τοῦ ὄρους Λιβάνου, πρὸς ἀνατολὰς δὲ ὑπὸ τοῦ Ἰορδάνου καὶ πρὸς νότον ὑπὸ τῆς ἐρήμου τῆς Ἀραβίας, ἣτις ἀπετέλεσε τὸ ἔθνικὸν κέντρον τοῦ μικροῦ τούτου σημιτικοῦ λαοῦ, ἐκινήθη οὗτος πρὸς πλήρωσιν τῆς ἱστορικῆς του ἀποστολῆς, ἣτις προσέδωκεν εἰς αὐτὸν διεθνῆ σημασίαν. Ὅσῳ δὲ ἀσήμεντα ἦσαν τὰ ἐξωτερικὰ καὶ ἀνθρώπινα μέσα, ἀτινα διέθετεν ὁ λαὸς οὗτος καὶ ὅσῳ μεγαλύτερα παρουσιάζονται τὰ ἀποτελέσματα καὶ βαθυτέρα ἡ ἐπίδρασις αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ λοιποῦ κόσμου, τόσῳ ὁ θρησκευτικὸς παράγων ἐμφανίζεται ἰσχυρότερος ἐν τῇ πληρώσει τῆς ἀποστολῆς ταύτης. Τὸ Ἑβραϊκὸν ἔθνος ἐθεώρει ὀλόκληρον τὴν ὑπαρξίν αὐτοῦ καὶ τὸ πολίτευμα αὐτοῦ ὡς ἀπὸ Θεοῦ δοθέντα καὶ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἐξαρτώμενα, πᾶσαι δὲ αἱ ἔθνικαὶ αὐτοῦ ὑποθέσεις, καὶ αἱ κοινωνικαὶ του σχέσεις καθωρίζοντο ὑπὸ θρησκευτικῶν ἀρχῶν, ἰδεῶν καὶ διαφερόντων. Ὁ Ἰουδαϊκὸς λαὸς ἐξελέγη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ ἐκ μέσου πάντων τῶν ἔθνῶν, ἵνα εἶναι λαὸς τοῦ Θεοῦ ἐκλεκτός, ἔθνος ἅγιον, βασιλείον ἱεράτευμα, λαὸς εἰς περιποίησιν. Πρὸς αὐτὸν εἶπεν ὁ Θεός: Καὶ ἔσομαι ὑμῶν Θεὸς καὶ ἔσεσθέ μοι λαός. Ἡ χώρα, εἰς τὴν ὁποῖαν ἐγκατεστάθη, ἐδόθη αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ὡς γῆ ἁγία. Πάντα τὰ προϊόντα αὐτῆς ἀποτελοῦσι δωρεὰς τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν λαὸν αὐτοῦ, διὰ τὰ ὁποῖα οὗτος ἔχει ὑποχρέωσιν ἀπαύστως νὰ εὐχαριστῇ τὸν Θεόν. Τὸ ὄλον πολίτευμα αὐτοῦ στηρίζεται ἐπὶ θείας ἀναδείξεως καὶ θείου ὀρισμοῦ. Αἱ οἰκογένειαι καὶ αἱ φυλαὶ μετὰ τῶν κλήρων αὐτῶν καὶ τῆς ὄλης ἰδιοκτησίας των ὑφίστανται θείῳ δικαίῳ. Οἱ νόμοι οἱ διέποντες τὴν καθημερινὴν ζωὴν τοῦ λαοῦ τούτου ἀποτελοῦσι τὴν ἀμεσον ἔκφρασιν τοῦ θείου θελήματος καὶ φέρουσι τὴν σφραγίδα οὐ μόνον τοῦ πολιτικοῦ ἀλλὰ τοῦτ' αὐτὸ θείου κύρους. Ἡ λατρεία του ἔχει καθορισθῆ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ ἀποτελεῖ τὸν ἐνοπιὸν δεσμὸν διὰ πάντα τὰ μέλη καὶ ἄτομα τοῦ ἔθνους. Οἱ ἱερεῖς του εἶναι οἱ μεσίται, οἱ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ ἀναδειχθέντες μετὰ τοῦ λαοῦ τούτου καὶ τοῦ Θεοῦ. Οἱ βασιλεῖς του εἶναι οἱ ἐπὶ γῆς ἀντιπρόσωποι τοῦ οὐρανοῦ βασιλέως, οἱ ποιηταί, οἱ προφήται του καὶ οἱ σοφοὶ τοῦ λαοῦ εἶναι οἱ διερμηνεῖς τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ, οἱ διαμορφοῦντες τὴν παιδείωσιν καὶ διαπαιδαγώγησιν τοῦ λαοῦ ἐν τῷ φόβῳ τοῦ Θεοῦ. Πάντα ταῦτα ὀδηγοῦσι τὴν συναγωγὴν τοῦ ἐκλεκτοῦ λαοῦ τοῦ Κυρίου εἰς τὴν πληρωσίν τοῦ ἰδανικοῦ του προορισμοῦ καὶ προαναγγέλλουσι τὰς θείας εὐλογίας, αἵτινες εἰς τὸ μέλλον θὰ ἐδί-

δοντο εἰς τὸν τοῦτον. Διὰ τῶν πορισμάτων τούτων, εἰς τὰ ὁποῖα ὀδηγεῖ ἡ Βιβλικὴ ἀρχαιολογία, αὕτη μὲν προσλαμβάνει χρωματισμὸν τινα ἱερὸν δικαιολογούντα καὶ τὴν ὀνομασίαν αὐτῆς ὡς Ἱερᾶς ἀρχαιολογίας, παρέχεται εἰς τὸν ἑρμηνευτὴν δὲ ἡ ἰδιάζουσα καὶ πρέπουσα ἔθνικὴ διευκρίνησις διὰ τὴν βιβλικὴν γραμματείαν καὶ ἐπιχύνεται φῶς ἐπὶ τῆς θρησκείας τῆς Βίβλου, ἡ γνῶσις τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ τὸ ὕψιστον ἔργον τοῦ ἑρμηνευτοῦ.

Βιβλικὴν ἢ Ἑβραϊκὴν ἀρχαιολογίαν ἔγραψε παρ' ἡμῖν παλαιότερον ὁ ἀείμνηστος Κοντογόνης, διδάσκει δ' αὐτὴν κατὰ τὰς νεωτέρας ἐρεῦνας καὶ προόδους τοῦ μαθήματος ὁ καθηγητὴς Β. Βέλλας.

6. Βιβλικὴ Ἱστορία.

1. Ὅπως ἡ Ἑβραϊκὴ ἀρχαιολογία, οὕτω καὶ ἡ Ἰουδαϊκὴ ἱστορία ἀνταποκρίνεται πρὸς ἀξιώσεις τῆς Ἑρμηνευτικῆς. Διότι ἡ γραμματεία ἐκάστου ἔθνους δὲν φέρει μόνον τὴν σφραγίδα τῶν γενικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἔθνους τούτου, ἀλλὰ φέρει καὶ τὸν τύπον τῆς ἐποχῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει. Ὅπως δὲ ἡ ἱστορία λαοῦ τινος δὲν δύναται νὰ κατανοηθῇ κεχωρισμένως τῆς γραμματείας του, οὕτω καὶ ἡ γραμματεία αὐτοῦ δὲν δύναται νὰ κατανοηθῇ κεχωρισμένως τῆς ἱστορίας του. Ἀκριβῶς δὲ διότι ἡ Ἰουδαϊκὴ ἱστορία περιγράφει τὰς διαφόρους περιόδους τοῦ βίου τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, διευκολύνει τὸν ἑρμηνευτὴν νὰ κατανοήσῃ τὴν βιβλικὴν γραμματείαν κατὰ τὴν ἐξάρτησιν αὐτῆς ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἔθνους γενικῶς, καὶ τὰ διάφορα συγγράμματα, τὰ ἀποτελοῦντα αὐτὴν, κατὰ τὸν γενικὸν χαρακτήρα τῶν περιόδων, εἰς τὰ ὁποῖα ταῦτα ἀνήκουσιν. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ Ἰουδαϊκὴ ἱστορία δὲν ἐξετάζεται μεμονωμένως, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὸ φῶς τῶν σχέσεων, αἵτινες ἐδημιουργήθησαν μεταξὺ τῶν Ἰουδαίων καὶ τῶν ἄλλων ἔθνων, ὀδηγεῖ τὸν ἑρμηνευτὴν συγχρόνως νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν καὶ τὰς ἑξωθεν ἀλλοεθνεῖς ἐπιδράσεις, αἵτινες συνετέλεσαν εἰς τὴν παραγωγὴν τῆς βιβλικῆς γραμματείας, ἐπὶ τοῦ τελευταίου δὲ τούτου σημείου ὀφείλει πάντοτε νὰ ἐμμένῃ ἡ ἑρμηνευτικὴ.

2. Αἱ πηγαὶ τῆς Βιβλικῆς καὶ δὴ τῆς Ἰουδαϊκῆς ἱστορίας εἶναι τοῦτο μὲν Ἰουδαϊκαί, τοῦτο δὲ μὴ Ἰουδαϊκαί. Μεταξὺ τῶν μὴ Ἰουδαϊκῶν δύναται νὰ μνημονευθῶσι πρῶτον μὲν τὰ συγγράμματα τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, οἱ οἱ Ἡρόδοτος, ὁ Κτησίας, ὁ Πολύβιος, Διόδωρος ὁ Σικελιώτης, ὁ Ἀπίων, εἶτα δὲ τὰ συγγράμματα τῶν Ῥωμαίων συγγραφέων, οἱ οἱ Τίτος Λίβιος, ὁ Τάκιτος καὶ ὁ Αἰγύπτιος συγγραφεὺς Μανέθων (περὶ τὸ 280 π.Χ.). Αἱ κύρια ὁμῶς πηγαὶ εἶναι Ἰουδαϊκαί καὶ μεταξὺ αὐτῶν προέχουσιν εἰδικῶς μὲν τὰ ἱστορικὰ βιβλία τῆς Π. Δ. γενικώτερον δὲ καὶ τὰ προφητικὰ, τὰ ποιητικὰ καὶ τὰ διδακτικὰ βιβλία αὐτῆς, ἐφ' ὅσον καὶ

ἐκ τούτων δύνανται νὰ συναχθῶσιν ἐνδείξεις περὶ τοῦ χαρακτη-
ρος τῆς ἐν ἧ συνεγράφησαν ἐποχῆς. Διὰ τὴν μεταιχμαλωσιακὴν καὶ
τὴν ρωμαϊκὴν περίοδον τῆς Ἰουδαϊκῆς ἱστορίας πηγαί τυγχάνου-
σι καὶ τὰ μνημονευθέντα συγγράμματα τοῦ Ἰωσήπου, ὅστις με-
τασχὼν αὐτοπροσώπως τοῦ κατὰ τῶν Ρωμαίων πολέμου ἔγραψεν,
ὡς εἶπομεν, εἰς ἑπτὰ βιβλία περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου ἱστορίαν
αὐτοῦ, ἐκτὸς δὲ τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας, συνέγραψε καὶ πε-
ρὶ ἀρχαιότητος Ἰουδαίων, κατὰ Ἀππίωνος, καθὼς καὶ αὐτοβιο-
γραφίαν.

3. Ἄλλ' ἐν τῇ ἐκτιμῇ τῶν βιβλικῶν ἱστορικῶν βιβλίων ἡ ἄκρα
ἀρνητικὴ κριτικὴ ἐν τῇ σπουδῇ αὐτῆς, ὅπως ἀπαλλαγῇ τοῦ ὑπερ-
φυσικοῦ στοιχείου, τοῦ ἐν τῇ Βίβλῳ περιεχομένου, ἐδημιούργησε
τερατώδεις κολοθώσεις καὶ ἀκρωτηριασμούς, ἐπιζητήσασα νὰ δια-
χωρήσῃ τὸ κατ' αὐτὴν ἱστορικῶς ἀληθὲς ἀπὸ τῶν θρησκευτικῶν
στοιχείων, μεθ' ὧν κατὰ τοὺς ὀρθολογιστὰς ἀνέμιξαν οἱ ἱεροὶ συγ-
γραφεῖς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, παραστήσαντες αὐτὰ ἐν συμφωνίᾳ
πρὸς θρησκευτικὰς θεωρίας καὶ πρότυπα. Ἀπορρίπτοντες, ὡς ἤδη
εἶπομεν, τὴν θεοπνευστίαν τῆς Γραφῆς δι' αὐθαιρέτου ψαλλίδος,
μόνον μέτρον ἐχούσης τὰς ὑποκειμενικὰς ἐκάστου τούτων ἀντιλή-
ψεις καὶ προκαταλήψεις, ἄλλα μὲν ἱστορήματα ἀπέκοψαν ὀλοτελῶς,
ἄλλα δὲ κατὰ τὸ δοκοῦν ἐτροποποίησαν, χαρακτηρίσαντες πολλὰ
τμήματα τῆς βιβλικῆς ἀφηγήσεως ὡς ἰδέας μᾶλλον θρησκευτικὰς
καὶ ὑποκειμενικὰς τῶν ἱερῶν συγγραφέων ὑπὸ ἔνδυμα ἱστορικῶν
προβαλλομένων. Καὶ ἄλλας μὲν ἐκ τῶν βιβλικῶν ἀφηγήσεων ἐχα-
ρακτήρισαν ὡς θρύλους (legendes) ἐννοοῦντες ὑπὸ τὸν ὄρον τοῦτον
ἱστορικὰ γεγονότα ἀλλοιωθέντα διὰ τῆς εἰς αὐτὰ ἀναμίξεως φαν-
ταστικῶν στοιχείων, ἄλλα δὲ ὡς μύθους ἦτοι ὡς ἰδέας ἐπενδεδυ-
νας εἰς πλαστὰ ὄλως γεγονότα καὶ ἕτερα ὡς ἐλευθέραν ποιητικὴν
διαπραγματέυσιν διακρινομένην τῆς ἀπρομελετήτου εἰκόνας, ἥτις
κυριαρχεῖ ἐν τῷ θρύλῳ καὶ τῷ μύθῳ. Κατὰ τοὺς κριτικούς τού-
τους τὸ θρησκευτικὸν πνεῦμα, τὸ ἐπικρατήσαν μετὰ τοῦ λαοῦ
τοῦ Θεοῦ, μετεχειρίζετο τὴν ἱστορίαν μετὰ τῆς μεγίστης ἐλευθερίας,
μεταβάλλον αὐτὴν κατὰ τὰς κρατούσας θρησκευτικὰς θεωρίας.
Ἄλλ' ἡ ἀσυμφωνία ἢ προκύψασα κατὰ τὴν ὑπὸ τῆς ἄκρας ἀρνητι-
κῆς κριτικῆς ἀποκατάστασιν τοῦ ἀληθοῦς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Βί-
βλου καὶ αἱ ἀλληλοσυγκρουόμεναι ὑποθέσεις αἱ προβληθεῖσαι ὑ-
πὸ τῶν ἐκπροσώπων τῆς κριτικῆς ταύτης, ἀποδεικνύουσιν ἀκριβῶς,
ὅτι ἡ θαυματοφοβία ὑπῆρξε τὸ μόνον μέτρον ἐν ταῖς αὐθαιρέτοις
ταύταις περὶ τῶν ἀφηγήσεων τῆς Βίβλου κρίσεσιν αὐτῶν. Ὅτι βε-
βαίως τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἱερῶν συγγραφέων, συγγραφότων τὰ
βιβλία αὐτῶν, ἦτο καθαρῶς θρησκευτικόν, οὐδεὶς ὁ ἀντιλέγων.
Ὅτι ὁμοίως καὶ τὰ γεγονότα, ἅτινα οὗτοι ἐξέλεξαν πρὸς ἀφήγη-
σιν, ὑπῆρξαν ἱστορικὰ καὶ ἀνταποκρίνονται πρὸς τὴν πραγματι-
κότητα, ἐμφαίνεται τοῦτο μὲν ἐκ τῶν ἐπιθεβαιώσεων, αἱ ὁποῖαι

παρέχονται εις διάφορα σημεία τῆς ἀφηγήσεως τῆς Βίβλου ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἀνασκαφῶν καὶ τῆς ἀνακαλύψεως παλαιῶν μνημείων, τοῦτο δὲ ἐκ τῶν διαρκῶν ὑποχωρήσεων, τὰς ὁποίας ἡ ἄκρα ἀρνητικὴ κριτικὴ ἀναγκάζεται, ὡς θὰ ἴδωμεν, νὰ ποιῆται, προκειμένου περὶ τῆς ἐκ τῶν Εὐαγγελίων συναγομένης ἱστορίας. Ἡμεῖς δεχόμενοι τὴν Γραφὴν ὡς βιβλίον θεόπνευστον δεχόμεθα συγχρόνως καὶ πᾶσαν τῆς Βίβλου ἀφήγησιν ὡς ἀνταποκρινομένην πρὸς τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα.

4. Τὴν Ἰουδαϊκὴν ἱστορίαν δυνάμεθα νὰ διαιρέσωμεν εἰς τρεῖς μεγάλας περιόδους. Ἡ πρώτη ἐκ τούτων περιλαμβάνει τοὺς παλαιότερους χρόνους τοὺς ἐκτεινομένους ἀπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἀβραάμ μέχρι τῶν βασιλέων. Ἡ δευτέρα περιλαμβάνει τοὺς ἀπὸ τῶν βασιλέων μέχρι τέλους τῆς ὑπὸ τῶν Ἀσσυρίων καὶ Χαλδαίων αἰχμαλωσίας. Καὶ ἡ τρίτη ἐκτείνεται κατὰ τοὺς μεταιχμαλωσιακοὺς χρόνους μέχρι τῆς ἐμφάνισης τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ὑπὸ τῶν Ρωμαίων πλήρους καταλύσεως τῆς Ἰουδαϊκῆς κυριαρχίας.

Ἡ πρώτη περίοδος ἀρχεῖται ἀπὸ τῆς κατὰ πρόσκλησιν τοῦ Θεοῦ μεταναστεύσεως τοῦ γενάρχου τῶν Ἑβραίων Ἀβραάμ ἐξ Οὐρ τῆς Χαλδαίας εἰς Χαρρὰν μετὰ Θάρρα τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ὁπόθεν ὁ Ἀβραάμ μετὰ τινα χρόνον ἀνεχώρησεν εἰς τὴν γῆν Χαναάν. Οἱ κάτοικοι τῆς χώρας ταύτης, τοὺς ὁποίους ὁ Ἀβραάμ συνήτησε, δὲν ἦσαν μὲν οἱ ἀρχικοὶ κάτοικοι αὐτῆς, κατήγοντο ὅμως ἐκ φυλῆς Σημιτικῆς. Ἡ μετανάστευσις αὕτη τοῦ Ἀβραάμ καθ' ὑπολογισμοὺς ὁπωσδήποτε παλαιότερος τοποθετεῖται περὶ τὸ 2200 π.Χ. Νεώτεροι ὅμως ὑπολογισμοὶ καταβιβάζουσιν αὐτὴν περὶ τὸ 1750⁽¹⁴⁾. Δὲν ἀποκλείεται ἡ κάθοδος αὕτη τοῦ Ἀβραάμ νὰ συνέπεσε μετὰ γενικωτέρας τινὸς μεταναστεύσεως καὶ ἄλλων φυλῶν Σημιτικῶν, αἵτινες παρακινηθεῖσαι καὶ ἀπὸ τὸ παράδειγμα τούτου ἐξεκίνησαν ἐκ τῆς Μεσοποταμίας κατευθυνόμεναι πρὸς νότον, ἵνα εἰσβάλουν εἰς Παλαιστίνην. Πάντως ὁ Ἀβραάμ συνοδεύεται καὶ ὑπὸ πλήθους ἄλλου «οἰκογενῶν» αὐτοῦ, οἵτινες, ὅταν ὁ βασιλεὺς τοῦ Ἑλάμ Χοδολλογομῶρ μετὰ τῶν συμμάχων αὐτοῦ ἤχημαλώτισαν τὸν ἐν Σοδόμοις ἐγκατεστημένον Λῶτ, ἀνήρχοντο εἰς τριακοσίους δέκα καὶ ὀκτώ (Γενέσ. ιδ' 14), ἀριθμὸς δηλαδὴ σημαντικὸς ἀνδρῶν δυνάμενων νὰ φέρωσιν ὄπλα, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀπεκλείοντο αἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά, τὰ μετὰ τῶν οἰκογενῶν τούτων συνοικοῦντα. Μόνον δὲ ὄριμοι καὶ ἐμπειροπόλεμοι ἄνδρες θὰ ἠδύναντο νὰ ἐπιτύχωσι τὴν κατὰ τοῦ Χοδολλογομῶρ συντριπτικὴν νίκην καὶ τὴν ἀπὸ τῆς αἰχμαλωσίας ἀπελευθέρωσιν τοῦ Λῶτ.

5. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Ἀβραάμ προήρχετο ἐκ τῆς πέραν τοῦ Εὐφράτου ὄχθης ἐπωνομάσθη ὑπὸ τῶν Χανααναίων Ἑβραῖος, τὸ ὁποῖον μετα-

---

(14) Β. Βέλλα, Χρονολογικοὶ πίνακες τῆς Ἰσραηλιτικῆς Ἱστορίας (1956) σελ. 8.

φραζόμενον σημαίνει περάτης (Γενέσ. ιδ' 13 κατὰ τοὺς Ο'). Ἐντεῦθεν καὶ τὸ ἔθνογραφικὸν ὄνομα τῶν μετὰ τοῦ Ἀβραάμ καὶ τῶν ἐξ αὐτοῦ καταγομένων Ἑβραῖοι. Τὸ δὲ πατρωνυμικὸν ὄνομα Ἰσραηλίται προέρχεται ἐκ τοῦ πατριάρχου Ἰακώβ, τοῦ ἐπικληθέντος Ἰσραήλ (Γενέσ. λβ' 28, 29, λε' 10, Ἐξόδ. γ' 16, 18). Πάντες οὗτοι, οἱ μετὰ Ἀβραάμ μεταναστεύσαντες ἔζησαν ὡς σκηνῖται νομαδικὴν ζωὴν ἐπὶ διακόσια περίπου ἔτη, καθ' ἃ ἐξετάθη ὁ βίος τοῦ τε Ἀβραάμ καὶ Ἰσαάκ καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν γεννηθέντων Ἡσαῦ καὶ Ἰακώβ. Τὸ ἐξόχως ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι οἱ πατριάρχαι οὗτοι ἀπώθησαν τὴν λατρείαν τῶν ἀστέρων, τὴν ὁποῖαν ἐθεράπευον αἱ βόρειοι σημιτικαὶ φυλαὶ καὶ ἀνήχθησαν εἰς τὴν λατρείαν τοῦ ἑνὸς ἀληθινοῦ Θεοῦ, αἱ μνημονευθεῖσαι δὲ ἀντιλήψεις αὐτῶν αὐταὶ ἐπιβεβαιοῦνται καὶ ὑπὸ τῆς ἐπακολουθησάσης περιόδου. Πῶς δὲ ὁ Ἀβραάμ εὐρέθη μονοθεϊστῆς ἐν μέσῳ ἀστρολατρικοῦ περιβάλλοντος, ἀποτελεῖ ἀναμφισβόλως πρόβλημα, ὅπερ διὰ φυσικῶν καὶ ὀρθολογιστικῶν ἐξηγήσεων δὲν θὰ ἠδύνατο ἱκανοποιητικῶς νὰ λυθῇ. Ἐπὶ τοῦ Ἰακώβ λόγῳ ἐνσκήψαντος λιμοῦ οἱ Ἰσραηλίται ὑπὸ τὰς γνωστὰς περιστάσεις μετηνάστευσαν εἰς Αἴγυπτον, ἔνθα καὶ πάλιν ἐξηκολούθησαν ἐπ' ἀρκετὸν τὴν νομαδικὴν αὐτῶν ζωὴν. Ἡ παράδοσις δὲν διέσωσεν εἰς ἡμᾶς πληροφορίαν τινὰ περὶ τῶν κατ' αὐτοὺς διαρκούσης τῆς ἐκ 430 ἐτῶν περιόδου τῆς ἐν Αἰγύπτῳ διαμονῆς των, πλὴν μόνον ὅτι ἐπληθύνθησαν σφόδρα μέχρι τοῦ νὰ κινήσωσι τοὺς φόβους τῶν ἐντοπίων. Ἐντεῦθεν, ἐπὶ τοῦ Φαραῶ Ραμψῆ Β' (1290-1223), ὡς καὶ ἐκ τῶν δεδομένων τῶν ἀνασκαφῶν προκύπτει, ὑπεβλήθησαν οἱ Ἰσραηλίται εἰς σκληρὰς καταπιέσεις. Λόγῳ δὲ καὶ τῶν σκληρῶν τούτων συνθηκῶν καὶ τῆς νομαδικῆς αὐτῶν ζωῆς, ὅσοι ἐξ αὐτῶν ἠδύνατο νὰ μετέρχωνται ἀκόμη ταύτην, δὲν φαίνεται νὰ προσφκειώθησαν οὗτοι ἐν Αἰγύπτῳ κατὰ τὴν ἐκεῖ διαμονὴν των ἀνώτερόν τινα καὶ εἰδικὸν πολιτισμόν, ὅπως ἄλλως θὰ συνέβαινε. Πιθανὸν εἶναι μόνον, ὅτι ἐκεῖ ἔμαθον τὴν γραφὴν, ἀποτελοῦσαν ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν πρὸς πᾶσαν συγγραφικὴν ἐνέργειαν. Διότι, ὡς ὁ καθηγητῆς Βέλλας⁽¹⁵⁾ σημειοῖ, κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα π.Χ. πρέπει νὰ συμπίπτῃ ἡ ἐπινόησις τοῦ Φοινικικοῦ ἀλφabethου, ἐξ οὗ προῆλθε τὸ Ἑβραϊκόν. Παρὰ τοῦτο ὅμως δὲν φαίνεται κατὰ τὴν περίοδον ταύτην νὰ ἀνεπτύχθῃ οἰαδήποτε γραμματεία παρ' αὐτοῖς. Ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐπακολουθησάσης περιόδου ἐλάχιστα ἴχνη παρουσιάζονται, ἐκ τῶν ὁποίων θὰ ἠδύνατο νὰ συναχθῇ, ὅτι οἱ Ἰσραηλίται υἰοθέτησαν στοιχεῖα ἐκ τῆς Αἰγυπτιακῆς θρησκείας. Κατὰ τὴν ἐπὶ τοῦ διαδόχου τοῦ Ραμψῆ Β' Φαραῶ, τοῦ καλουμένου Merneptah (1223-1215) ἔξοδόν των ἐξ Αἰγύπτου οἱ Ἰσραηλίται παρουσιάζονται ὡς σύνολον συνδεμένον στενῶς διὰ τῆς συνειδήσεως, ὅτι ἀνήκον πάντες εἰς μίαν

(15) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 11.

φυλήν καὶ κατήγοντο ἐκ τοῦ αὐτοῦ γενάρχου. Ὁμολογεῖται δὲ καὶ ὑπὸ πολλῶν ὀρθολογιστῶν, ὅτι ὁ Μωϋσῆς, ὁ ἀπελευθερώσας αὐτούς, δὲν ἐνεφανίσθη ἐν μέσῳ αὐτῶν ὡς ἰδρυτῆς καὶ εἰσηγητῆς νέας θρησκείας, ἀλλ' ὡς μεταρρυθμιστῆς ἤδη κρατούσης παρ' αὐτοῖς θρησκείας. Κατὰ τὸν Rābiger⁽¹⁶⁾ δὲν ἀνεβίβασεν ὁ Μωϋσῆς τοὺς ὁμοεθνεῖς αὐτοῦ εἰς τὸν Μονοθεϊσμόν, ἀλλ' ἐσυνειδητοποίησεν εἰς αὐτούς τὴν πεποιθήσιν, ὅτι ὁ εἰς Θεός, ὁ Ἰεχωῦᾶ, ἐξήγαγεν αὐτούς ἐκ τῆς δουλείας καὶ ὅτι ἡ δύναμις καὶ ἡ εὐτυχία τοῦ λαοῦ στηρίζεται ἐπὶ τῆς τηρήσεως τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ καὶ ὅτι ἦσαν ὑπόχρεοι, ὅπως ὑπακούωσιν εἰς τὸν θεῖον νόμον ὡς ἀπαράιτητον ὄρον τῆς διατηρήσεως τῆς ἐθνικῆς τῶν ἀνεξαρτησίας ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Ἰεχωῦᾶ. Ἐφ' ὅσον δὲ ὁ Μωϋσῆς ἐνεφύτευσεν εἰς τοὺς Ἰσραηλίτας τὴν συνείδησιν, ὅτι συνεδέθησαν μετὰ τοῦ Θεοῦ διὰ συνθήκης, ἥτοι τῆς Π. Δ. μεταξύ Θεοῦ καὶ Ἰσραήλ, ὑπῆρξε καὶ ὁ θεμελιωτῆς τῆς Ἰσραηλιτικῆς ἐθνικότητος. Διὰ τῆς δράσεώς του δὲ ὡς προφήτου καὶ νομοθέτου κατέστη ὁ Μωϋσῆς, ἰδρυτῆς θεοκρατικῆς κοινωνίας ἐν τῷ Ἰσραήλ, ἥτις ἐπρόκειτο νὰ ἀναπτυχθῇ ἐν τῇ μακρᾷ ἱστορίᾳ τοῦ λαοῦ τούτου καὶ ἥτις ἔμελλε νὰ καταλυθῇ μόνον ὅταν ὁ νόμος θὰ κατελύετο. Εἰς τὸν Μωϋσῆν ἀναφέρεται καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἱερᾶς ἐβραϊκῆς γραμματείας. Τὰ ἀνωτέρω παρεισῆχθησαν ἐνταῦθα, ἵνα καταδειχθῇ, κατὰ ποῖον πνεῦμα καὶ ὑπὸ ποίας προϋποθέσεις δέον νὰ ἐξετάζηται καὶ νὰ συνάγηται ἐκ τῶν κειμένων τῆς Βίβλου, ἡ Ἱερὰ ἱστορία τοῦ Ἰσραήλ. Διότι ταῦτα πάντα, ἅτινα ἀποδίδονται εἰς τὸν Μωϋσῆν δημιουργοῦσι προβλήματα, ἅτινα δὲν δύνανται νὰ λυθῶσι διὰ μόνων φυσικῶν ἐξηγήσεων. Πῶς ὁ Μωϋσῆς ἐπέτυχεν τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ ὑποδούλου λαοῦ ἐν Αἰγύπτῳ ἀνευ ὄπλων καὶ ἐπαναστάσεων; Πῶς εἰς λαὸς ὑπερβαίνων τὸ ἑκατομμύριον διετράφη ἐν τῇ ἐρήμῳ; Πῶς ἐγένετο κάτοχος νόμου ἠθικοῦ τελειοτάτου διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην; Καὶ πῶς αἰφνιδίως ἀνήχθη εἰς πολίτευμα θεοκρατικόν;

6. Διὰ τῆς κατακτήσεως τῆς Χαναάν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, ἡ ὁποία πάλιν μένει ἀνεξήγητος φυσικῶς—πῶς λαὸς ἀπόλεμος, ἐστερημένος ὄπλων ὑπεδούλωσεν ἐντοπίους καλῶς ὀχυρωμένους ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ· αἱ ἀνασκαφαὶ ἄλλως τῆς Ἱεριχοῦς ἐπιβεβαιοῦν τὴν ἀφήγησιν τῆς Βίβλου—εἰσερχόμεθα εἰς τὴν ἡρωϊκὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ ἥτοι τὴν περίοδον τῶν Κριτῶν, τὴν ἐκτεινομένην ἐπὶ διακόσια περίπου ἔτη. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ ἀποκτήσας μόνιμον κατοικίαν καὶ πατρίδα κατέλιπε τὰς παλαιότερας νομαδικὰς ἕξεις του καὶ ἐπέδωκε εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς, οὕτω δὲ ἐτέθησαν τὰ φυσικὰ θεμέλια ἀληθῶς ἐθνικοῦ βίου. Ὡς μανθάνομεν ἐκ τῶν βιβλίων τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ καὶ τῶν Κριτῶν, οἱ Ἰσραηλίται ἐμφανίζονται

(16) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 123.

μεταξύ τῶν Χαναναίων καὶ τῶν ἄλλων γειτονικῶν λαῶν οὐχὶ ἠνωμένοι καὶ ἐξωτερικῶς εἰς ἐνιαῖον σύνολον, ἀλλὰ διηρημένοι εἰς δώδεκα φυλάς, αἵτινες διετήρουν πρὸς ἀλλήλας δημοκρατικὴν τινὰ ἀνεξαρτησίαν, ἐνίοτε μὲν διοικούμεναι καὶ ὑπὸ κεχωρισμένων Κριτῶν, ἐνίοτε δὲ παρουσιάζουσαι καὶ ἀναρχίαν τινά, ἐνίοτε δὲ πάλιν συνενούμεναι ὅπως ἐπιτεθῶσιν ὁμοῦ κατὰ τῶν Χαναναίων καὶ τῶν γειτόνων φυλῶν, ἀλλὰ καὶ ἐνίοτε ἐρίζουσαι περὶ τοὺς κλήρους αὐτῶν. Τὸ ἰδανικὸν τῆς Θεοκρατίας, ὅπερ ὁ Μωϋσῆς προδιέγραψε, δὲν ἔχει ἀκόμη τὴν δύναμιν, ὅπως κυριαρχήσῃ τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ, ὅστις δεικνύει μᾶλλον τὴν κλίσιν νὰ ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τῆς θρησκείας τοῦ Ἰεχωῦθᾶ ἐκτρεπόμενος εἰς τὴν φυσιολατρείαν τῶν Χαναναίων. Μετὰ μακροὺς ἀγῶνας καὶ συγκρούσεις πρὸς τὰς φυσικὰς ταύτας θρησκείας ὑπερενίκησεν ἐπὶ τέλος ἡ θρησκεία τοῦ Ἰεχωῦθᾶ διὰ προφητικῆς δράσεως, ἥτις τεθεῖσα εἰς ὑπηρεσίαν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ συνέχισε καθ' ὅλην τὴν ἐποχὴν τῶν Κριτῶν τὸ ἔργον τοῦ Μωϋσέως. Ἡ προφητικὴ αὐτῆ δρᾶσις, μόνον ὡς ὑπερφυσικὴ ἐκδήλωσις δύναται νὰ ἐξηγηθῇ, ὅταν μάλιστα ληφθοῦν ὑπ' ὄψει αἱ μνημονευθεῖσαι ροπαὶ πρὸς τὴν εἰδωλολατρείαν τοῦ Ἰσραὴλ καὶ αἱ ἐσωτερικαὶ ἔριδες ὑφ' ὧν κατετρύχετο οὗτος. Καὶ οἱ Κριταὶ δέ, ἄνδρες ἐμπνεόμενοι ὑπὸ τοῦ ἰδανικοῦ τῆς Θεοκρατίας, συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ μὴ κατακτηθῇ ὁ Ἰσραὴλ ὑπὸ τῆς εἰδωλολατρείας καὶ μὴ καταστῇ παίγιον τῶν κυκλοῦντων αὐτὸν ἐχθρῶν παρὰ τὰς μεταξὺ τῶν φυλῶν αὐτοῦ ἔριδας. Ὁ Σαμουὴλ, τελευταῖος τῶν Κριτῶν, ἤσκησε μεγάλην καὶ μόνιμον ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν ὁμοεθνῶν του, ὑποστηρίξας μὲν τοὺς προφῆτας, κατανικήσας δὲ τοὺς Φιλισταίους καὶ ἐκριζώσας τὴν εἰδωλολατρείαν καὶ καθιερώσας τὰς κατ' ἔτος γενικὰς συνλεύσεις τῶν φυλῶν ἐν Βαιθήλ, ἐν Γιλγάλοις, ἐν Σηλώ, ἐν τέλει δὲ ἐγκαταστήσας καὶ τὸ βασιλικὸν ἀξίωμα. Ὁ βασιλεὺς ἤδη τοῦ Ἰσραὴλ ἦτο ὁ ὀρατὸς ἀντιπρόσωπος τοῦ ἀοράτου βασιλέως, δι' αὐτοῦ δὲ αἱ δώδεκα φυλαὶ συνηνώθησαν καὶ ἐξωτερικῶς εἰς ἓν ἐθνικὸν σύνολον, μολοντί διετήρησαν τὴν εἰς φυλάς διάκρισιν αὐτῶν καὶ τοὺς φυλετικούς ἀρχηγούς των. Κατὰ τὴν ταραχώδη ἐποχὴν τῶν Κριτῶν τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ ἀνήχθη εἰς ἀνωτέραν δρᾶσιν. Ἄνεπτύχθη τότε καὶ λαϊκὴ ποίησις, ἡ ὁποία εἰς τὰς συνθέσεις αὐτῆς ἐξύμνησε τὸν αἶνον τοῦ Ἰεχωῦθᾶ, τὸν αἶνον τῶν ἡρώων καὶ τῶν ἁγίων καὶ ἐπὶ πλέον ἀφηγήσεις τῶν σπουδαιοτέρων ἱστορικῶν συμβάντων συνεγράφησαν, ἀνεπτύχθη δὲ καὶ ἐθνικὴ γραμματεία ὑπὸ τοῦ Σαμουὴλ διὰ τῆς δράσεως τῶν Σχολῶν τῶν προφητῶν, εἴτε θεωρήσωμεν τὸν Σαμουὴλ ὡς ἰδρυτὴν τῶν Σχολῶν τούτων, εἴτε ἐκλάθωμεν αὐτὸν ὡς μεταρρυθμιστὴν των. Αἱ Σχολαὶ αὗται τῶν προφητῶν ἦσαν εἶδος τι ἐλευθέρων συλλόγων, ἀποσκοποῦντων εἰς τὸ νὰ ὀδηγήσωσι τὸν λαὸν εἰς ὑψηλότερον πολιτισμὸν καὶ παιδείαν ὑπὸ τὴν Θεοκρατικὴν τῶν λέξεων ἔννοιαν. Μουσικὴ, ᾠδὴ καὶ ἡ τέχνη τῆς Ποιήσεως ἐκαλλιεργοῦντο ἐν αὐταῖς, ἀλλ' εἰδικῶς ἐπεδιώκετο ἡ

ανάπτυξις τοῦ Θεοκρατικοῦ πνεύματος. Ἀναμφιβόλως συνέβαλον αὐταὶ εἰς τὴν ἐκδήλωσιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ προφητικοῦ ἀξιώματος καὶ ἔργου, τὸ ὁποῖον κατὰ τὰς ἐπομένας περιόδους τοσοῦτον ἐξήρθη καθὼς καὶ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς προφητικῆς γραμματείας.

7. Ἡ δευτέρα περίοδος ἐκτείνεται ἀπὸ τοῦ χρόνου τῶν βασιλέων μέχρι τέλους τῆς αἰχμαλωσίας, ἢτοι ἀπὸ τοῦ 1040 π.Χ. περίπου μέχρι τοῦ 536. Μετὰ τῆς ἐγκαθιδρύσεως τοῦ βασιλικοῦ ἀξιώματος τὸ Θεοκρατικὸν καθεστὼς ἠδραιώθη. Ὑπὸ τοὺς τρεῖς πρώτους βασιλεῖς, τὸν Σαούλ, τὸν Δαβὶδ καὶ τὸν Σολομῶνα, ἕκαστος τῶν ὁποίων ἐβασίλευσεν ἐπὶ 40 ἔτη, ἀπὸ τοῦ 1040 μέχρι τοῦ 926, τὸ ἔθνος διὰ τῶν πολέμων καὶ νικῶν τοῦ Σαούλ καὶ ἰδίᾳ τοῦ Δαβὶδ, ἐξίκετο εἰς ὕψος δυνάμεως καὶ φήμης, ἅτινα προῦκάλεσαν ἀνεξάλειπτον ἐντύπωσιν εἰς τὴν μνήμην τοῦ λαοῦ, οὕτως ὥστε εἰς τὰς μετέπειτα γενεὰς ἢ ἐποχὴ τοῦ Δαβὶδ ἐθεωρεῖτο ὡς ἰδανικὴ διὰ τὸ μέλλον τῆς Θεοκρατίας. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς βασιλείας τοῦ Σολομῶντος, ἦτις ὑπῆρξεν εἰρηνικὴ, αἱ τέχναι καὶ αἱ ἐπιστῆμαι ἤκμασαν σημαντικῶς. Ἡ ἀνοικοδόμησις δὲ τοῦ ναοῦ, συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐπὶ μᾶλλον στερέωσιν τῆς Θεοκρατικῆς ζωῆς. Ἐν τῷ βασιλικῷ ἀνακτόρῳ ἐξ ἑνὸς καὶ ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ τῆς Ἱερουσαλήμ ἐξ ἑτέρου, τὸ καθεστὼς ἐξησφάλισε στερεὰ θεμέλια. Ἡ βασιλεία καὶ ἡ ἱερωσύνη ἐκλήθησαν νὰ ἐργασθῶσι πρὸς ὑποστήριξιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς θρησκείας τοῦ Ἰεχωθᾶ. Καὶ ἡ μὲν βασιλεία διὰ τῆς ἐξωτερικῆς τῆς δυνάμεως καθίστα ἀποτελεσματικὸν τὸ θεῖον κῦρος τοῦ νόμου καὶ σεβαστὸν τοῦτο παρὰ τοῖς ὑπηκόοις, ἢ δὲ ἱερωσύνη διὰ τῶν καθιερωμένων μορφῶν τῆς λατρείας συνήνωνε τὸν λαὸν εἰς κοινότητα διατελοῦσαν ἐν στενῇ σχέσει πρὸς τὸν Ἰεχωθᾶ, ὥστε δι' ἀμφοτέρων τούτων τῶν ἀξιωμάτων τῆς βασιλείας καὶ τῆς ἱερωσύνης ἦγετο ὁ λαὸς εἰς τὴν πρὸς τὸν ἀληθινὸν Θεὸν πίστιν καὶ εἰς τὴν ὑπακοὴν εἰς τὸν νόμον.

8. Ἄλλ' ἢ Θεοκρατικὴ αὕτη δόξα ἦτο μικρᾶς μόνον διαρκείας. Λόγῳ τῶν πλανῶν, εἰς τὰς ὁποίας παρεσύρθη ὁ Σολομῶν περὶ τὸ τέλος τῆς βασιλείας αὐτοῦ, ἐπῆλθεν ὁ διχασμὸς τοῦ θείου κράτους εἰς δύο βασιλεία, ἢτοι τὸ βασίλειον τοῦ Ἰούδα ὑπὸ τὸν Ροβοᾶμ ἐκτεινόμενον εἰς τὸ νότιον τμήμα τῆς Ἁγίας Γῆς, καὶ τὸ βασίλειον τοῦ Ἰσραήλ, ὅπερ περιέλαθε τὰς δέκα φυλάς τοῦ βορείου τμήματος ὑπὸ τὸν Ἱεροβοᾶμ. Εἰς τὸ δεύτερον τοῦτο βασίλειον, ὅπερ ἐγκατέλιπε τὸ ἐν Ἱεροσολύμοις θυσιαστήριον, καθὼς καὶ τὸν θεόθεν ἐγκαθιδρυθέντα βασιλικὸν οἶκον, τὸ Θεοκρατικὸν ἰδανικὸν ἡμαυρώθη ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον καὶ παρεσύρθη εἰς εἰδωλολατρικὰ ἔθιμα καὶ μορφὰς λατρείας. Διὰ τοῦ διαχωρισμοῦ των δὲ εἰς δύο βασιλεία, ἀντιμαχόμενα συχνάκις πρὸς ἀλληλα, οἱ Ἑβραῖοι κατέστησαν ἀνίσχυροὶ ἔναντι τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν, οὕτω δὲ ἐξετέθησαν εἰς κίνδυνον ἔναντι τῆς δυνάμεως τῶν δύο μεγάλων γειτνιαζόντων πρὸς αὐτοὺς βασιλείων, ἢτοι τοῦ τῆς Αἰγύπτου καὶ τοῦ τῶν Ἀσ-

συρίων. Πράγματι δὲ οἱ μὲν Ἀσσύριοι κατέλυσαν τὸ βασίλειον τοῦ Ἰσραὴλ περὶ τὸ ἔτος 722, ὁ δὲ Χαλδαῖος Ναβουχοδονόσορ κατέλυσε τὸ βασίλειον τοῦ Ἰούδα, κατακτῆσας ἐν ἔτει 586 τὴν Ἱερουσαλήμ καὶ καταστρέψας τὸν ἐν αὐτῇ ναόν, αἰχμαλωτίσας δὲ εἰς ἔξορίαν τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ λαοῦ. Ὑπὸ τὰ ἐρείπια τῆς Ἱερουσαλήμ πᾶσαι αἱ ἐλπίδες τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ ἐφαίνοντο θαπτόμεναι διὰ παντός. Ἄλλ' ἐν μέσῳ τῆς ἐν τῇ αἰχμαλωσίᾳ αὐτῶν ταπεινώσεως, οἱ Ἰουδαῖοι ἐζήτησαν εἰλικρινῶς τὸν Θεόν. Ἡ πίστις τοῦ λαοῦ εἰς τὸν Ἰεχωθά, παρ' οὗ ἠλπίζον τὴν ἀποκατάστασιν τῆς καταλυθείσης Θεοκρατίας, ἀνεζωογονήθη καὶ ἐνισχύθη. Ὅτε δὲ ὁ Πέρσης βασιλεὺς Κύρος περὶ τὸ 536 ἔδωκεν εἰς τοὺς Ἰουδαίους τὴν ἄδειαν νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς τὴν χώραν αὐτῶν, οἱ ἐκ τούτων παραμείναντες ἐν τῇ ἔξορίᾳ πιστοὶ εἰς τὸν Ἰεχωθά, ἐνείδον ἐν τῷ βασιλεῖ τούτῳ τὸν ἐλευθερωτὴν, τὸν ὁποῖον ὁ Θεὸς ἀπέστειλεν εἰς αὐτοὺς εἰς πληρῶσιν τῶν πρὸς τὸν λαὸν αὐτοῦ ἐπαγγελιῶν του. Πάντως κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τῆς ἀκμῆς, διαιρέσεως καὶ δουλώσεως τοῦ Ἰσραὴλ τὸ Θεοκρατικὸν πνεῦμα διηρμηνεύθη δι' ἐκλεκτῶν ἀντιπροσώπων, οἵτινες συνετέλεσαν τὰ μάλιστα εἰς τὴν πνευματικὴν ἐξύψωσιν τοῦ λαοῦ. Πολυάριθμα δὲ συγγράμματα, ἱστορικά, ποιητικά, προφητικά καὶ παροιμιαὶ σοφίας ἐδημιούργησαν γνησίαν ἐθνικὴν γραμματείαν, διερμηνεύσασαν πιστῶς τὸ Θεοκρατικὸν πνεῦμα.

9. Ἡ τρίτη περίοδος ἐκτείνεται ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ἔξορίας μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς πλήρους κατακτῆσεως τῶν Ἰουδαίων ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων ἐν ἔτει 135 μ. Χ. Μετὰ τοῦ τέλους τῆς αἰχμαλωσίας δὲν ἐπῆλθε καὶ τὸ τέλος τῶν συνεπειῶν αὐτῆς. Ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία, δὲν ἀνεκτήθη ὑπὸ τῶν ἐπιστρεψάντων εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα. Διατελοῦντες οὗτοι ὑπὸ τὴν Περσικὴν κυριαρχίαν δὲν εἶχον τὴν δύναμιν νὰ ἀποκαταστήσωσιν ἀνεξάρτητον ἐθνικὴν ζωὴν, ἀλλὰ μόνον Θεοκρατικὴν κοινωνίαν καὶ πολιτείαν, εἰς τὴν συγκρότησιν τῆς ὁποίας συνέβαλον εὐθύς μὲν μετὰ τὴν ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας ἐπιστροφὴν ὁ Ζοροβάβελ, κατὰ δὲ τὸν πέμπτον αἰῶνα ὁ Ἔσδρας καὶ ὁ Νεεμίας. Ἐκ τῶν παθημάτων τῆς αἰχμαλωσίας σωφρονισθεῖσα ἡ γενεὰ τῶν Ἰουδαίων, ἡ ἐπανελθοῦσα εἰς Ἱεροσόλυμα, προσεπάθησε νὰ συμμορφωθῇ μετὰ μεγαλυτέρου ζήλου ἐπὶ τοῦ θεμελίου τῆς νομικῆς λατρείας καὶ τῆς ἱερατικῆς κυβέρνησεως καὶ νὰ διατηρῇ τὰς ἐλπίδας τῆς περὶ μελλούσης δόξης διὰ τῆς ἀναβιώσεως τοῦ δαυιδικοῦ μεγαλείου. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ Ἱερουσαλήμ καὶ ἡ ἐν αὐτῇ κοινότης ἀπέκτησε μεγίστην σημασίαν διὰ πάντας τοὺς Ἰουδαίους ὡς σύνολον λαμβανομένους. Τοῦτο δὲ διότι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς αἰχμαλωσίας τὸ ρεῦμα τῆς διασπορᾶς τῶν Ἰουδαίων ἀνὰ τὰς ξένας χώρας ἐνετάθη ἐπὶ μᾶλλον. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι οὐχὶ εὐκαταφρόνητος ἀριθμὸς παρέμεινε εἰς τὴν Βαβυλῶνα μὴ ἐπανελθὼν εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ, καὶ ἐκ τῶν μὴ αἰχμαλωτισθέντων καὶ μὴ ἀπαχθέντων εἰς Βαβυλῶνα κατὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Ἱερουσα-

λήμ ἄρκετοὶ κατέφυγον εἰς τὴν Αἴγυπτον, μετέπειτα δὲ ἄλλοι εἰς τὰς κυριωτέρας πόλεις τῆς Ἑλληνικῆς ἐπικρατείας, τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὴν Ἀντιόχειαν, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὰς νήσους καὶ τὰς πόλεις τῆς Δύσεως. Πάντες οὗτοι οἱ Ἰουδαῖοι, ὅπουδήποτε ἐγκαθίσταντο εἰς ἐπαρκῆ ἀριθμὸν, ὀργανοῦντο εἰς ἀνεξαρτήτους κοινότητες, λόγῳ δὲ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἐθνῶν, καίτοι πολλοὶ ἐξ αὐτῶν παρεσύροντο μακρὰν τῆς πατρίου θρησκείας, ἢ πλειοψηφία ὅμως ἐνέμενε πιστῆ εἰς αὐτήν, καίτοι ἀπέμαθε τὴν μητρικὴν γλῶσσαν καὶ ἐχρησιμοποιοῦσε τὴν Ἑλληνικὴν, οὕτω δὲ διηκολύνθη εἰς τὸ νὰ γνωρίσῃ καὶ τὰ προϊόντα τῆς ἑλληνικῆς διανοήσεως. Οἱ Ἰουδαῖοι οὗτοι τῆς διασπορᾶς ἐνέβλεπον εἰς τὴν μητέρα Σιών μετὰ τοῦ ναοῦ τῆς καὶ τῆς Ἱερουσάλης τῆς τὸ μέγα κέντρον, διὰ τοῦ ὁποῦ συνεδέοντο πρὸς ἀλλήλους εἰς μίαν ἐθνικὴν καὶ θρησκευτικὴν κοινωνίαν. Τὸ δικαίωμα ἐν τούτοις, τὸ ὁποῖον εἶχον οἱ ἐν Ἱεροσολύμοις Ἰουδαῖοι νὰ λατρεύωσι τὸν Θεὸν κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ νόμου, ἠπειλήθη νὰ καταλυθῆ, ὅταν Ἀντίοχος ὁ Ἐπιφανής, βοηθούμενος καὶ ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων ἀποστατῶν ἀπεπειράθη περὶ τὸ 167 π. Χ. νὰ εἰσαγάγῃ τὴν ἑλληνικὴν λατρείαν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ νὰ ἐξαναγκάσῃ τοὺς Ἰουδαίους εἰς τὴν τήρησιν Ἑλληνικῶν ἐθνῶν. Τότε οἱ ἐκ τοῦ λαοῦ παραμένοντες πιστοὶ εἰς τὸν Ἰεχωῦᾶ ἐξηγέρθησαν εἰς ἐνθουσιώδη ἀγῶνα ὑπὲρ τοῦ θυσιαστηρίου τῶν καὶ τῶν παλαιῶν πατρικῶν ἐθνῶν καὶ παραδόσεων καὶ ὁ ἐνθουσιασμὸς αὐτῶν ἐκέρδισεν ἔνδοξον νίκην κατὰ τοῦ Ἀντιόχου. Διὰ τῶν ἡρωϊκῶν κατορθωμάτων τῶν Μακκαθαίων τὸ Θεοκρατικὸν κράτος ἀνέκτησεν ἅπαξ ἔτι τὴν πολιτικὴν αὐτοῦ ἀνεξαρτησίαν. Ἀλλὰ παρέμενε ἀσθενὲς ἐν σχέσει πρὸς τοὺς περιβάλλοντας αὐτὸ λαοὺς, ἐπὶ πλεον δὲ αἱ μερίδες τῶν Σαδδουκαίων καὶ Φαρισαίων ἐξ αἰτίας τῶν ἐξ ἀντιζηλίας ἐρίδων αὐτῶν, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς παρεξηγήσεις αἰτινες ἐδημιουργοῦντο μετὰξὺ αὐτῶν τῶν μελῶν τοῦ οἴκου τῶν Ἀσμοναίων, κατέτρωγον αὐτὸ καὶ ἐσωτερικῶς. Οὕτω περὶ τὸ 63 π. Χ. περιήλθε τὸ Ἰουδαϊκὸν κράτος καὶ πάλιν ὑπὸ ξένην κυριαρχίαν, τὴν τῶν Ρωμαίων. Οἱ τελευταῖοι Ἀσμοναῖοι καὶ οἱ διαδεξάμενοι τούτους Ἰδουμαῖοι ἡγεμόνες παρέτειναν τὴν βασιλείαν αὐτῶν ὑπὸ τὴν ρωμαϊκὴν κυριαρχίαν. Οὕτω τὸ Θεοκρατικὸν κράτος ἐξηκολούθησε μὲν ἐπὶ τινὰ χρόνον φαινομενικῶς ὑφιστάμενον, ἕως οὗ ἐν τέλει κατελύθη.

10. Ὑπὸ τοὺς δυσμενεῖς τούτους ὄρους, ἡ γραμματεία τοῦ ἔθνους ἐσημείωσε παρακμὴν συντελέσαντος εἰς τοῦτο καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι κατὰ τὴν περίοδον ταύτην οὐδεὶς πλεον προφήτης ἀνεφάνη, τὸ ζῶν δὲ πνεῦμα τῆς Θεοκρατίας, τὸ ὁποῖον προσέδιδε καὶ ζῶν εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, εἶχε σχεδὸν ἐκλίπει. Ὁ νόμος παρέμεινε βεβαίως ἀντικείμενον τῆς σπουδῆς τῶν Ἰουδαίων καὶ ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἔσδρα καταβάλλεται πᾶσα προσπάθεια πρὸς συγκράτησιν καὶ ἐκκαίκευσιν τῆς παλαιᾶς γραμματείας, ἐν τῇ ὁποίᾳ οἱ

θησαυροὶ τῆς Θεοκρατικῆς ἀληθείας περιείχοντο. Οἱ Μακκαθαῖοι δὲ κατώρθωσαν διὰ τῶν θαυμασίων τῶν ἐπιτυχῶν κατὰ τοῦ ἐχθροῦ νὰ ἀναζωογονήσωσι τὰς ἐθνικὰς ἐλπίδας καὶ νὰ δημιουργήσωσι νέαν τινὰ ζωὴν, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὁποίας δημιουργεῖται ἡ ἀποκαλυπτικὴ γραμματεία, ἡ ἀναφερομένη εἰς τὸ μέλλον τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ καὶ προαναγγέλλουσα ὅτι ὁ μέγας ἀγὼν μεταξὺ ἐθνισμοῦ καὶ Ἰουδαϊσμοῦ θὰ κατέληγεν εἰς τὴν προσεγγίζουσαν καθολικὴν ἐπικράτησιν τῶν Ἰουδαίων ἐφ' ὅλου τοῦ κόσμου. Οἱ Ἰουδαῖοι τῆς διασπορᾶς ἐξ ἄλλου καὶ μάλιστα οἱ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ προσοικειοῦνται τὰς ὑψηλὰς φιλοσοφικὰς ιδέας τῶν Ἑλλήνων, τὰς ὁποίας ἐζήτησαν νὰ ἐναρμονίσωσι πρὸς τὰς ἀληθείας τῆς παλαιᾶς ἐξ ἀποκαλύψεως πίστεώς των.

11. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τῆς ἐθνικῆς παρακμῆς, τῆς πολιτικῆς ἐξαρτήσεως, τῆς διανοητικῆς καὶ θρησκευτικῆς στείρωσεως καὶ τῆς εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς μόνον τύπους προσκολλήσεως, τῆς ξένης πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ νόμου ἀλλὰ καὶ τῆς ἐντεταμένης προσδοκίας καὶ τῶν πνευματικῶν συγκινήσεων τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, ἀνεφάνη ὁ Χριστός, ὁ συνάψας μεταξὺ Θεοῦ καὶ τῆς ἀνθρωπότητος τὴν Κ. Διαθήκην. Ἡ ἱστορικὴ ἀποστολή, ἣν ἀπὸ Θεοῦ εἶχεν ὁ Ἰσραήλ, ἐφθασεν ἤδη εἰς τὸ τέλος τῆς. Ἐν τῇ θανατικῇ καταδίκῃ, ἣν τὸ μέγα συνέδριον τῶν Ἰουδαίων ἐξήνεγκε κατὰ τοῦ Χριστοῦ, ἐξηνέχθη καὶ ἡ καταδίκη τοῦ ἰδίου αὐτῶν ἔθνους. Παραγνώρισαντες οὗτοι τὸν Χριστὸν καὶ ἀπωθήσαντες αὐτὸν ὡς Μεσσίαν ἐρριψοκινδύνευσαν εἰς ἀγῶνα κατὰ τῶν Ρωμαίων πρὸς ἀναστήλωσιν τῶν ἐθνικῶν τῶν ἰδεωδῶν, συνέπεια δὲ τῆς ἀπεγνωσμένης ταύτης πάλης αὐτῶν ὑπῆρξεν ἡ ἐν ἔτει 70 μ. Χ. πλήρης καταστροφὴ τῆς Ἰερουσαλήμ. Μετέπειτα, ὅτε ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ψευδομεσίου Βαρχαχέβα ἐπανεστάτησαν κατὰ τῆς Ρωμαϊκῆς κυριαρχίας ἐπὶ Ἀδριανοῦ, κατελύθη πᾶν ἶχνος Ἰουδαϊκῆς κυριαρχίας καὶ κλείει πλέον ἡ Ἰσραηλιτικὴ ἱστορία.

12. Τοιοῦτον ἐν γενικαῖς γραμμαεῖς εἶναι τὸ πλαίσιον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου κατὰ τὴν Βίβλον ἐκτυλίσσεται ἡ Ἱερά ἱστορία τοῦ Ἰσραήλ, πᾶσα δὲ παρέκκλισις ἐκ τοῦ πλαισίου τούτου μόνον διὰ παρερμηνείας καὶ περικοπῆς τῆς Ἱερᾶς ἀφηγήσεως τῶν ἱστορικῶν βιβλίων τῆς Γραφῆς δύναται νὰ δικαιολογηθῇ. Ἱερᾶς ἱστορίας ἐγχειρίδιον ἐκτενὲς μὲν πως, ἀλλ' ἄνευ ἀξιώσεων, ὅπως χρησιμοποιοῖται ἀπὸ ἔδρας ἀκαδημαϊκῆς, συνέγραψεν ὁ πρωτοπρεσβύτερος καθηγητῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Π. Ρομπότης, Βιβλικὴν δὲ ἱστορίαν ὡς καθηγητῆς τῆς ἐκτάκτου αὐτοτελοῦς ἔδρας ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τῶν Ἀθηνῶν ἐδίδαξεν ἐπὶ τριετίαν ὁ καθηγητῆς Π. Μπρατσιώτης.

13. Εἰς τὴν Βιβλικὴν ἱστορίαν καθόλου ἀνήκει καὶ ἡ Εὐαγγελικὴ ἱστορία. Διὰ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡ δι' αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους θεία Ἀποκάλυψις κατέφθασεν εἰς τὸ ὑψιστον κορύφωμα καὶ τὸ τέλος αὐτῆς. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ θεία Ἀποκάλυψις ἐξεδηλώθη ἐν τῇ ζωῇ τοῦ Χριστοῦ ὡς ὑψίστου καὶ ἀλαθήτου δι-

δασκάλου τῆς θείας ἀληθείας, ὡς καὶ ὑψίστου καὶ ἠθικοῦ προτύπου ἐνσωματώσαντος τὴν τελείαν καὶ ζῶσαν ἐφαρμογὴν τῆς θείας ταύτης ἀληθείας, πρόδηλον ὅτι ἡ ἐξιστόρησις τοῦ βίου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐνέχει ἐξαιρετικὴν καὶ θεμελιώδη σημασίαν διὰ τὸν Χριστιανισμόν. Ἡ νεωτέρα Θεολογία λόγῳ τῶν σοβαρῶν ἀμφισβητήσεων τοῦ ὀρθολογισμοῦ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν Εὐαγγελίων, ἀπὸ τῶν ὁποίων οὗτος ἐζήτησε νὰ ἐξοστρακίσῃ τὸ λεγόμενον ὑπερφυσικὸν στοιχεῖον, ἐπέδοθη μετ' ἰδιαίτερας σπουδῆς εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ βίου τοῦ Χριστοῦ, ἐντεῦθεν δὲ ἐδημιουργήθη ὁ νέος οὗτος κλάδος τῆς σπουδῆς, ἐξ οὗ προέκυψαν πλείστα συγγραφαὶ ὑπὸ τὸν τίτλον Βίος τοῦ Χριστοῦ ἢ ὑπὸ ἄλλους συναφεῖς τίτλους. Ἦδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΗ' αἰῶνος διὰ τοῦ Schleiermacher καὶ τοῦ Hase εἰσῆχθη εἰς τὸν κύκλον τῶν ἀκαδημαϊκῶν διαλέξεων τὸ θέμα τοῦτο καὶ τόσον ὑπ' αὐτῶν ὅσον καὶ ὑπὸ τῶν ἀκολουθῶντων ἢ ἐπιστημονικῆ διαπραγματεύσεως τοῦ βίου τοῦ Χριστοῦ ἐπεδιώχθη μετ' ἐξαιρετικοῦ καὶ θερμοτάτου ἐνδιαφέροντος. Σπανίως δὲ θέμα προὐκάλεσε τοσαύτας ἀντιθέσεις καὶ συγκρούσεις γνωμῶν. Ἀφ' οὗτοῦ μάλιστα ὁ Strauss ἐν τῷ περὶ τοῦ βίου τοῦ Ἰησοῦ συγγράμματι τοῦ ἐξήνεγκε τὴν μυθικὴν αὐτοῦ περὶ τῶν Εὐαγγελίων θεωρίαν καὶ ἦλθεν οὕτως εἰς πλήρη ρῆξιν πρὸς τὴν δογματικὴν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, σφοδρὸς θεολογικὸς ἀγὼν ἠνοίχθη ἐπεκταθεὶς εἰς εὐρυτάτους θεολογικοὺς κύκλους, ὑπὸ τὴν θερμὴν δξύτητα τοῦ ὁποίου ἠρευνήθησαν μετ' ἐπιμονῆς καὶ πληρότητος ὅλα τὰ ζητήματα τὰ ὀπωσδήποτε σχετιζόμενα πρὸς τὸν Βίον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ὑπὸ ὀρθολογιστικὰς διατελοῦντες ροπὰς συνέγραψαν Βίους τοῦ Χριστοῦ οἱ Hase, Neander, Ammon, Ewald, Weisse, Renan, Schenkel, Keim, Wittichen, καὶ εἰ τινες ἄλλοι. Ὑπῆρξαν ὁμῶς καὶ διαπρεπεῖς ἐπιστήμονες ἐμμείναντες εἰς τὴν ἐκδοχὴν περὶ Χριστοῦ ὡς ἡ Ἐκκλησία ἐξ ἀρχῆς παρεδέχθη αὐτὸν καὶ μὲ ἐξόχως συντηρητικὸν πνεῦμα διαπραγματευθέντες τὸν Βίον τοῦ Χριστοῦ, οἱ οἱ Ebrard, Lange, Beyschlag, Fillion, Lepin, Leon Grandmaison, Headlam καὶ ἄλλοι.

14. Αἱ κύριαι πηγαί, ἐξ ὧν δυνάμεθα νὰ πληροφορηθῶμεν περὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἶναι τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια. Τὰ συγγράμματα ταῦτα ἐθεωρήθησαν ὑπὸ πολλῶν ἐκ τῶν ὀρθολογιστῶν ὡς ἀναγόμενα οὐχὶ εἰς τὸν πρῶτον αἰῶνα, ἀλλὰ εἰς τὸν δεύτερον, τὸ κατὰ Ἰωάννην δὲ ἐτοποθετήθη ὑπὸ τινῶν ἐξ αὐτῶν εἰς αὐτὰ τὰ τέλη τοῦ δευτέρου αἰῶνος. Διὰ τῆς εἰς τὸν δεύτερον αἰῶνα τοποθετήσεως τῆς συγγραφῆς τῶν Εὐαγγελίων ὑπὸ τῶν ὀρθολογιστῶν ἐπεζητήθη νὰ ὑποστηριχθῆ, ὅτι εἰς ταῦτα ἡ ἱστορικὴ πραγματικότης παρεφθάρη διὰ τῆς παρεισαγωγῆς θεολογικῶν θεωριῶν καὶ ἰδεῶν καὶ ὅτι ἡ ἐν αὐτοῖς διαγραφομένη εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ δὲν εἶναι ἡ πραγματικὴ καὶ ἡ ἱστορικὴ, ἀλλ' εἶναι εἰκὼν ὁποῖαν ὁ ἐνθουσιασμός τῶν πιστῶν, οἱ περὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ δημιουργηθέντες θρῦλοι

καὶ ἡ θεολογικὴ ἐπεξεργασία τῆς εἰκόνης ταύτης κατὰ τὰς προφητείας τῆς Π. Δ. διεμόρφωσαν αὐτήν. Μετὰ τὰς σφοδρὰς ὁμῶς συζητήσεις, αἵτινες περὶ τὸ ζήτημα τοῦτο ἐγένοντο, βαθμηδὸν αὐτὴ ἡ ὀρθολογιστικὴ θεολογία κατέληξεν εἰς ὀρθότερα συμπεράσματα. Οὕτως αὐτὸς ὁ Renan⁽¹⁷⁾ ἐκ τῶν παλαιότερων ὥρισεν ὡς χρόνον συγγραφῆς τοῦ κατὰ Μᾶρκον Εὐαγγελίου, ὅπερ ἐθεώρει ὡς παλαιότερον τῶν λοιπῶν, τὸ 76 μ.Χ. ὡς ἀνώτατον ὄριον λαμβανόμενον, τοῦ δὲ τελευταίου κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου τὸ 100-125. Ὁ δὲ Harnack, ὅστις ἠσχολήθη σοβαρώτατα περὶ τὸ ζήτημα τοῦτο, ἐνῶ εἰς τὰς ἀρχὰς ἐτοποθέτησε τὴν συγγραφὴν τῶν συνοπτικῶν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 65-93 καὶ τοῦ κατὰ Ἰωάννην μεταξὺ τοῦ 80-110⁽¹⁸⁾, ἀκολούθως ὑπεστήριξεν, ὅτι τὸ κατὰ Μᾶρκον συνετάχθη μεταξὺ τοῦ 50-60, τὸ κατὰ Λουκᾶν περὶ τὸ 60 καὶ κοινὴ τις πηγὴ, ἐξ ἧς κατ' αὐτὸν ἠντλησαν ὁ Λουκᾶς καὶ ὁ Ματθαῖος τῷ 50 ἢ καὶ ἐνωρύτερον⁽¹⁹⁾. Τελευταίως δὲ ὁ Hans Lietzmann ἐπὶ παπυρίνου τινὸς ἀποσπάσματος στηριχθεὶς διεκήρυξεν ὡς βεβαίαν τὴν χρῆσιν τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ δευτέρου αἰῶνος⁽²⁰⁾. Ποίαν σημασίαν ἐνέχει ἡ εἰς τοιοῦτους χρόνους συγγραφῆ τῶν τοσαύτην ἐμπιστοσύνην ὑπὸ τῶν συγχρόνων κατακτησάντων Εὐαγγελίων, ἐν τοῖς ὁποίοις κατονομάζονται ἄνθρωποι ἔτι ζῶντες, τοὺς ὁποίους ὁ Χριστὸς ἀνέστησεν ἐκ νεκρῶν, ὡς ὁ Λάζαρος, ἡ θυγάτηρ τοῦ Ἰαίρου, ὁ υἱὸς τῆς χήρας τῆς Ναΐν, ἡ ἐθεράπευσε θαυματουργικῶς, ὡς ὁ τυφλὸς Βαρτίμαϊος καὶ ὁ παραλυτικὸς τῆς Καπερναοῦμ καὶ ὁ δοῦλος τοῦ ἑκατοντάρχου καὶ ἡ θυγάτηρ τῆς Χαναναίας κλπ. κατανοεῖ πᾶς τις. Ἐπὶ πλέον μένει ὅλως ἀνεξήγητον, πῶς εἰς διάστημα ὀλιγώτερον τῶν εἴκοσιν ἐτῶν ἐδημιουργήθησαν οἱ περὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ ὑποτιθέμενοι ὑπὸ τινῶν ὀρθολογιστῶν θρύλοι καὶ ἐπέτυχον νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν εὐαγγελικὴν ἱστορίαν ὡς παραποίησις αὐτῆς. Αὐτὸς ὁ H. J. Holtzmann⁽²¹⁾, ὁ χρηματίσας ἀρχηγὸς τῶν ὀπαδῶν τῆς ἐλευθέρας σκέψεως ἐν τῷ δουκάτῳ τῆς Βάδης, ὁμολογεῖ, ὅτι «ἵνα κυκλοφορήσωσι καὶ γίνωσι δεκταὶ γενικῶς τοιαῦτα ἀφηγήσεις, θὰ ἔπρεπεν, ἐὰν ὄντως αὐταὶ ἦσαν ἐπινοήσεις, νὰ διαρρεύσουν τόσαι δεκάδες ἐτῶν, ὅσα διέρρευσαν ἔτη μεταξὺ τῆς ζωῆς τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῆς συγγραφῆς τῶν Εὐαγγελίων». Κατ' αὐτὸν δὲ οἱ συνοπτικοὶ συνεγράφησαν μεταξὺ τοῦ 70 καὶ 100 μ. Χ.

(17) Ἐν Vie de Jésus τοῦ 1876 καὶ ἐν Les Evangiles τοῦ 1877.

(18) Die Chronologie der altchristlichen Litteratur ibis Eusebius τόμ. I σελ. 239.

(19) Neue Untersuchungen zur Apostelgeschichte und zur Abfassungszeit der synoptischen Evangelien, Leipzig 1911. Beiträge zur Einleitung in das N. Testament IV, Heft σελ. 86-93.

(20) Πρβλ. ἄρθρον «Τὰ παπύρινα εὐρήματα καὶ ἡ Κ. Δ.» ἐν φύλλῳ τῆς Ἐκκλησίας τῆς 9 Μαρτίου 1936 σελ. 145-146.

(21) Die synoptischen Evangelien σελ. 504.

15. Ἐξ ἑτέρου ἔχομεν ἐν τοῖς κατὰ τὸν δεύτερον καὶ τρίτον αἰ-
 ῶνα συγγραφείσιν ἀποκρύφους εὐαγγελίους τὴν εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ,
 ὅπως ὁ θρύλος ἐδημιούργησεν αὐτὴν κατὰ τὴν φαντασίαν Χριστιαν-
 ῶν εὐσεβῶν, οἵτινες εἶχον ἤδη γνωρίσει τὰ γνήσια Εὐαγγέλια καὶ
 οἱ ὁποῖοι ἀπεπειράθησαν νὰ συμπληρώσωσι κατὰ τὰς ἰδίας ἐπινο-
 ήσεις τὰ κενά, ἅτινα ταῦτα παρουσιάζουσιν. Ὅμιλοῦσι ταῦτα κυ-
 ρίως περὶ τῆς παιδικῆς ἡλικίας τοῦ Ἰησοῦ παρουσιάζοντα οἰκτρὰν
 γελοιογραφίαν τῆς εἰκόνας τοῦ Ἰησοῦ καὶ μαρτυροῦντα, ὅπόσον
 γελοῖα θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια μας, ἐάν ἦσαν
 δημιουργία τῆς ἐπινοήσεως καὶ τοῦ μύθου, ἀφοῦ ἐγράφησαν ταῦ-
 τα τοῦλάχιστον ἑκατὸν ἔτη προγενέστερον καὶ ἄνευ προτύπου τι-
 νὸς τιθεμένου ὑπ' ὄψιν τῶν συγγραφέων των. Ἡ εἰκὼν αὕτη τοῦ
 θρύλου καὶ τῆς φαντασίας εἶναι ἐντελῶς ξένη καὶ ἀνατρεπτικὴ τῆς
 ἐν τοῖς γνήσις Εὐαγγελίς εἰκόνας τοῦ Ἰησοῦ, ὅστις καὶ εἰς
 τὰς ὑπερφυσικὰς ἐκδηλώσεις του καὶ εἰς τὰς ἀνθρωπίνας ἐνεργείας
 του καὶ εἰς τοὺς λόγους αὐτοῦ καὶ εἰς πάντα ἐν γένει τὰ χαρα-
 κτηριστικά του παρουσιάζεται πανταχοῦ μεμετρημένος, μέγας καὶ
 θεοπρεπῆς καὶ ἐμφανίζεται ὡς μορφή μοναδικὴ ὄντως καὶ πρωτό-
 τυπος. Ἡ ἐν τοῖς Εὐαγγελίς εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ δὲν εἶναι ἀπλῶς
 ὑπέροχος, ἀλλὰ τοῦτ' αὐτὸ πρωτότυπος, ὑπερβαίνουσα τὴν ἀνθρω-
 πίνην σύλληψιν καὶ ἐπινοήσιν μέχρι σημείου, ὥστε νὰ γεννᾶται ἡ
 ἀπορία, πῶς ἐν μέσῳ τοιαύτης παρακμῆς καὶ καταπτώσεως, τὴν
 ὁποίαν παρουσίαζε τότε ὁ σύγχρονος Ἰσραήλ, κατέστη δυνατόν
 νὰ συλληφθῆ καὶ ἐπινοηθῆ, ἐάν ὄντως ἐπενοήθη, ἡ θεία μορφή τοῦ
 Σωτῆρος. «Θὰ ἦτο, λέγει ὁ Ρουσσώ⁽²²⁾, περισσότερον ἀκατανόητον
 τὸ νὰ συμφωνήσωσι πολλοὶ ἄνθρωποι διὰ νὰ κατασκευάσωσι τὰ
 Εὐαγγέλια, παρὰ τὸ νὰ ὑπῆρξε πραγματικῶς εἷς, ὅστις νὰ παρέ-
 σχε διὰ τοῦ βίου του τὸ ἀντικείμενον τῆς συγγραφῆς τῶν βιβλίων
 τούτων. Τὸ Εὐαγγέλιον ἔχει χαρακτήρας ἀληθείας τόσον μεγάλους
 καὶ τόσον ἐμφανείς καὶ τόσον ἀμιμήτους, ὥστε ὁ ἐπινοητὴς αὐτῶν
 θὰ ἐξέπληττε περισσότερον ἀπὸ τὸν ἥρωα, ὅστις ἐπετέλεσε τὰ ἐν
 τῷ Εὐαγγέλιῳ ἱστορούμενα». Τέλος τὸ ὑπερφυσικὸν στοιχεῖον τῆς
 εὐαγγελικῆς ἀφηγήσεως, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου οἱ ὀρθολογισταὶ ἀποπει-
 ρεῶνται νὰ ἐκκαθάρωσι τὴν εὐαγγελικὴν ἱστορίαν, δὲν ἀποτελεῖ
 ἀπλῆν διακόσμησιν αὐτῆς, ἀλλὰ συνυφαίνεται μετ' αὐτῆς ἀναποστά-
 στως, εἰς τρόπον ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ Hagback⁽²³⁾ ἀναγκάζεται νὰ ὀ-
 μολογήσῃ, ὅτι «δὲν δυνάμεθα νὰ ἀπορρίψωμεν συνολικῶς ὡς πα-
 ραίσησιν τὸ ὅτι διὰ τοῦ Ἰησοῦ οἱ τυφλοὶ εἶδον καὶ οἱ κωφοὶ ἤκου-
 σαν» δεχόμενος, ὅτι αἱ περὶ θεραπειῶν εὐαγγελικαὶ ἀφηγήσεις ἔ-
 χουσι καὶ βάσιν ἱστορικὴν. Ὁρθῶς δὲ παρατηρεῖ καὶ ὁ Ebrard⁽²⁴⁾,

(22) Émile IV.

(23) What is Christianity? Ἀγγλ. μετάφρ. London 1901 σελ. 28.

(24) Παρὰ F. Godet, Les miracles de Jésus Christ σελ. 14.

ὅτι ἐὰν ἤθελέ τις συναπορρίψει μετὰ τῶν θαυμάτων καὶ τὰ ἄλλα τμήματα τῆς εὐαγγελικῆς ἱστορίας, τὰ ἀναποσπάστως συνυφασμένα καὶ συνδεδεμένα μετ' αὐτῶν, ὀλόκληρος πλέον αὕτη θὰ περιλαμβάνετο εἰς μίαν καὶ μόνην γραμμὴν, τὴν γραμμὴν: «Τῷ καιρῷ ἐκεῖνο ἐγένετο... μηδὲν γενέσθαι». Ἀποτελεῖ διὰ τοῦτο αὐθαιρεσίαν προφανῆ νὰ συνθέσωμεν τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἰησοῦ κατὰ τὰς κατὰ τοῦ ὑπερφυσικοῦ στοιχείου φιλοσοφικὰς προκαταλήψεις ἀπορρίπτοντες μὲν ἄλλα ἐκ τῆς μαρτυρίας τῶν εὐαγγελιστῶν, δεχόμενοι δὲ μόνον τὰ συμφωνοῦντα καὶ μὴ ἀντιτιθέμενα εἰς τὰς προκαταλήψεις ταύτας. Οἱ εὐαγγελισταὶ οἱ ἐξ Ἰσου μαρτυροῦντες περὶ πάντων τούτων ἢ εἶναι ἀξιόπιστοι καὶ δέον νὰ δεχθῶμεν ἐν συνόλῳ τὴν μαρτυρίαν αὐτῶν ἢ εἶναι ἀναξιόπιστοι κατὰ τὴν μαρτυρίαν αὐτῶν περὶ τοῦ ὑπερφυσικοῦ στοιχείου, ὅπερ ἀποτελεῖ τὸ μέγιστον μέρος τῆς μαρτυρίας των καὶ δέον ἢ μαρτυρία αὐτῶν ν' ἀπορριφθῆ ἐξ ὀλοκλήρου. Οὕτω ἐκ τῶν εἰρημένων συνάγεται ὅτι ὁ βίος τοῦ Ἰησοῦ μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μαρτυρίας τῶν τεσσάρων Εὐαγγελίων δύναται νὰ συγγραφῆ, πᾶσα δὲ παρέκκλισις ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης ἀσφαλῶς θὰ ὀδηγήσῃ εἰς παραποιήσιν τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας. Ἐκ τῶν ὀρθολογιστικῶν συγγραφῶν μετεφράσθη καὶ παρ' ἡμῖν ἐπανειλημμένως ὁ βίος τοῦ Ἰησοῦ ὑπὸ τοῦ Ρενάν. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῶν Εὐαγγελίων, ἔχουσι συνταχθῆ ὁ Ἰησοῦς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον ὑπὸ τοῦ Γρηγ. Παπαμιχαήλ, καὶ Ἰησοῦς ὁ ἀπὸ Ναζαρέτ ὑφ' ἡμῶν.

16. Τῆς Βιβλικῆς Ἱστορίας ἔσχατον τμήμα τυγχάνει ἢ ἐκ τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων ἐν συνδυασμῷ πρὸς τοὺς ἐκ τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου ὑπαινιγμούς συναγομένης Ἱστορίας. Βεβαίως ἐν ταῖς Πράξεσι δὲν ἱστοροῦνται τὰ ἔργα καὶ ἡ δρᾶσις πάντων τῶν Ἀποστόλων, ἀλλὰ μόνον τμήματά τινὰ ἐκ τῆς δράσεως τοῦ Πέτρου, Ἰακώβου, Ἰωάννου καὶ τοῦ μετὰ τὴν Ἀνάληψιν καὶ τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τοῦ Στεφάνου ἐπιστραφέντος Σαύλου, τοῦ καὶ Παύλου. Κυρίως ἐν ταῖς Πράξεσιν ἱστορεῖται ἡ θεμελίωσις τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἐξάπλωσις αὐτῆς ἀνά σύμπαντα τὸν τότε γνωστὸν κόσμον καὶ ἐμφανίζεται τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ θριαμβευτικῇ πορείᾳ αὐτοῦ ἀπὸ τῶν Ἱεροσολύμων, ὅπου μετὰ τὴν Ἀνάληψιν τὸ πρῶτον ἐκηρύχθη ὑπὸ τῶν ἀποστόλων μέχρι τῆς πρωτεύουσης τοῦ τότε κόσμου τῆς Ρώμης, ὅπου ἐκομίσθη διὰ τοῦ δεσμοῦ καὶ πρὸ τοῦ Καίσαρος ἀχθέντος πρὸς ἀπολογία Παύλου. Περιγράφουσα δὲ ἡ Βιβλικὴ ἱστορία εἰς τὸ τελευταῖον αὐτῆς μέρος τοῦτο τὴν πρὸς ἐξάπλωσιν τῆς Ἐκκλησίας δρᾶσιν τῶν κυριωτέρων ἀποστόλων εἰσέρχεται εἰς αὐτὰ τὰ ὄρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ἀπὸ τῆς ὁποίας ἀναμφιβόλως δὲν δύναται ν' ἀποκλεισθῆ ἡ ἱστορία τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς. Πάντως ὁμως ἐν τῇ Βιβλικῇ ἱστορίᾳ σπουδάζεται ἡ ἀποστολικὴ αὕτη δρᾶσις εἰδικώτερον καὶ ἐκτίθενται τὰ κατ' αὐτὴν πλατύτερον ἢ ὅσον τοῦτο καθίσταται κα-

τορθωτὸν ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ. Οὕτω κλείεται ἡ Βιβλικὴ ἱστορία περιλαμβάνουσα τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἰσραὴλ ὡς προπαρασκευὴν τῆς ἐν Χριστῷ τελείας καὶ ἀπολύτου ἀποκαλύψεως καὶ ὡς συμπλήρωσιν καὶ τελείωσιν τῆς ἱστορίας ταύτης τοῦ Βίου τοῦ Ἰησοῦ καὶ τὴν τῶν Ἀποστόλων ἱστορίαν.

7. Εἰσαγωγικὴ ἢ Εἰσαγωγή εἰς τὰς Ἁγίας Γραφάς.

1. Εἰσαγωγικὴ (=ἐπιστήμη τῆς εἰσαγωγῆς) ἢ Κανονικὴ (=ἐπιστήμη τοῦ Κανόνος) ἢ εἰσαγωγή εἰς τὰς Ἁγίας Γραφάς ἢ Βιβλικὴ Γραμματολογία ἢ Κριτικὴ ἱστορία τῶν Ἁγίων Γραφῶν κατὰ τὴν πλατυτέραν αὐτῆς ἐκδοχὴν σημαίνει τὴν ἐπιστήμην τὴν περιλαμβάνουσαν τὰς πρὸς κατανόησιν τῶν Ἁγίων Γραφῶν γνώσεις. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἡ Εἰσαγωγικὴ θὰ πρέπη νὰ παριλαμβάνη καὶ γνώσεις, αἵτινες ἀπετέλεσαν ἄλλα βοηθητικὰ μαθήματα τοῦ ἐξηγητικοῦ κλάδου τῆς Θεολογίας, ἥτοι τὴν Ἱερὰν γλωσσολογίαν, τὴν Ἱερὰν Γεωγραφίαν, τὴν Ἱερὰν ἀρχαιολογίαν, τὴν Ἱερὰν Κριτικὴν, τὴν Ἱερὰν Ἱστορίαν κλπ. Ἄλλ' ἡ εὐρεία αὕτη ἐκδοχὴ τοῦ μαθήματος τῆς εἰσαγωγῆς μετὰ τὴν διαμόρφωσιν τῶν μνημονευθέντων μαθημάτων δὲν δύναται πλέον νὰ τύχη ἀποδοχῆς, ὡς ἐκ τούτου δὲ ὀλίγους ἐν παλαιότεροις χρόνοις εὐροῦσα θιασώτας, ὑποκατεστάθη ὑπὸ στενωτέρας τινὸς καὶ εἰδικωτέρας ἐκδοχῆς. Κατὰ τὴν εἰδικωτέραν δὲ ταύτην ἔννοιαν τοῦ ὅρου ἡ Εἰσαγωγή ἢ Εἰσαγωγικὴ ἔχει ὡς ὑποκείμενον τὴν ἐπιστημονικὴν ἐξέτασιν τῶν γραμματολογικῶν προβλημάτων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ὅσα σχετίζονται πρὸς τὴν γένεσιν, τὸ περιεχόμενον, τὴν εἰς δύο κανόνας συγκρότησιν καὶ τὴν μέχρις ἡμῶν διαφύλαξιν τῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, εἴτε ὡς σύνολον λαμβανομένης εἴτε ἐν τοῖς μέρεσιν αὐτῆς ἥτοι τοῖς καθ' ἕκαστον βιβλίοις.

2. Κατὰ ταῦτα ἡ Εἰσαγωγή ἀσχολεῖται περὶ μόνον τὰ βιβλία, τὰ περιληφθέντα εἰς τὸν κανόνα τῆς Π. Διαθήκης ἐξ ἑνὸς καὶ εἰς τὸν κανόνα τῆς Κ. Διαθήκης ἐξ ἑτέρου, οὐχὶ δὲ περὶ πάντα τὰ βιβλία τὰ προελθόντα ἐξ ἰουδαϊκῆς γραφίδος, οἷα τὰ προϊόντα τῆς προχριστιανικῆς ἰουδαϊκῆς γραμματείας καὶ τὰ ἀπόκρυφα συγγράμματα τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς, ὡς αἱ ψάδι τοῦ Σολομῶντος, ἡ Διαθήκη τῶν δώδεκα πατριαρχῶν, τὸ βιβλίον τοῦ Ἐνώχ, τὸ Ἀπόκρυφα εὐαγγέλια, αἱ Ἀπόκρυφοὶ πράξεις τῶν Ἀποστόλων κλπ. Ταῦτα ἀποτελοῦσιν ὑποκείμενον τῆς καθόλου ἰουδαϊκῆς ἢ χριστιανικῆς Γραμματείας. Καὶ ἡ χριστιανικὴ Γραμματολογία ἢ Πατρολογία ποιεῖται λόγον περὶ τῶν κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας ἀποκρύφων βιβλίων, τῶν εἰς Πράξεις τοῦ Κυρίου ἢ τῶν Ἀποστόλων ἀναφερομένων, ἀποκλεισθέντων δὲ τοῦ κανόνος τῆς Κ. Δ., ἡ δὲ καθόλου Ἰουδαϊκὴ γραμματολογία ὁμιλεῖ οὐ μόνον περὶ τῶν κανονικῶν συγγραφῶν τῆς Π. Δ. ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν ἄλλων προϊόν-

των τοῦ Ἰουδαϊκοῦ συγγραφικοῦ καλάμου, καθὼς καὶ περὶ τῆς λεγομένης ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας, τῆς ὀλίγον πρὸ ἢ καὶ μετὰ τὴν γέννησιν τοῦ Κυρίου ὑπὸ Ἰουδαίων συγγραφέων ἀποτελεσθείσης.

3. Πρόδηλον ὡσαύτως, ὅτι ἡ Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφὴν διαιρεῖται φυσικῶς εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Π. Δ. καὶ τὴν Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Κ. Δ. Ἐκατέρωθεν πάλιν τούτων διαιρεῖται εἰς δύο μέρη, ἢτοι εἰς Εἰδικὸν μέρος ἐξετάζον ἐν ἑκάστῳ τῶν βιβλίων τοῦ κανόνος κεχωρισμένως καὶ εἰς Γενικὸν μέρος ἀσχολούμενον περὶ ἑκάτερον τῶν κανόνων ὡς σύνολον λαμβανόμενον. Καὶ εἰς τὸ εἰδικὸν μὲν μέρος ἐξετάζεται ἡ γένεσις, ἡ γνησιότης καὶ ἡ ἀκεραιότης ἑνὸς ἑκάστου βιβλίου, καθοριζόμενου τοῦ συγγραφέως αὐτοῦ, τῆς χρονολογίας τῆς συγγραφῆς, τοῦ περιεχομένου ἢ τῆς ὑποθέσεως ἑνὸς ἑκάστου βιβλίου, τῆς ἀφορμῆς καὶ τοῦ σκοποῦ, δι' ὃν καὶ ἐξ ἧς συνεγράφη, τοῦ τόπου τῆς συγγραφῆς, τοῦ εἶδους καὶ τοῦ ἰδιάζοντος χαρακτήρος τοῦ βιβλίου, καὶ ἐὰν τοῦτο διετηρήθη ἀκέραιον καὶ ὕψ' ἦν μορφήν ἐξῆλθεν ἐκ τῆς γραφίδος τοῦ συγγραφέως αὐτοῦ. Τὸ δὲ γενικὸν μέρος διαλαμβάνει περὶ τῆς ὅλης συλλογῆς τῶν ἱερῶν βιβλίων, ἢτοι πῶς καὶ ὑπὸ ποίας περιστάσεις συνεστήθησαν οἱ δύο Κανόνες καὶ διὰ τίνων τρόπων καὶ μέσων διετηρήθησαν τὰ ἱερά κείμενα διὰ μέσου τῶν αἰώνων μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, πρῶτον μὲν διὰ τῶν χειρογράφων ἢ κωδίκων, διὰ τῶν κατὰ καιροὺς γενομένων μεταφράσεων καὶ παραφράσεων καὶ ἐρμηνειῶν, εἶτα δὲ καὶ διὰ τοῦ τύπου. Ἐπειδὴ ὁμοίως τὰ περὶ Κωδίκων καὶ τὰ περὶ ἐρμηνειῶν περιλαμβάνονται καὶ εἰς τὴν Ἱεράν Κριτικὴν, Ἱεράν Ἑρμηνευτικὴν καὶ Ἐξηγητικὴν, διὰ τοῦτο ἡ Εἰσαγωγή ὡς φέρουσα ἱστορικὸν χαρακτήρα περιλαμβάνει κυρίως ὅ,τι καὶ ἐν τῇ διαδόσει καὶ χρησιμοποίησει τῶν ἱερῶν κειμένων προέχει ὡς ἱστορικόν.

4. Ὡς πρὸς τὴν πρόταξιν τοῦ Εἰδικοῦ ἢ τοῦ Γενικοῦ μέρους θὰ εἶχομεν νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι περισσότερον δυσεπίλυτα τυγχάνουσι τὰ προβλήματα τοῦ Εἰδικοῦ μέρους. Ἐπὶ πλέον δὲ ἱστορικῶς προηγήθη τῆς εἰς Κανόνας συλλογῆς τῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἢ συγγραφῆ ἑνὸς ἑκάστου τῶν βιβλίων τούτων κατ' ἴδιαν. Ἐντεῦθεν πολλοὶ προτιμῶσιν οὐχὶ ἄνευ λόγου τὴν πρόταξιν τοῦ Εἰδικοῦ μέρους, μεθ' ἣν διαπραγματεύονται τὰ περιλαμβανόμενα εἰς τὸ Γενικὸν μέρος. Ἀλλὰ καὶ οἱ προτάσσοντες τὸ Γενικὸν μέρος τοῦ Εἰδικοῦ ἔχουσιν ὑπὲρ ἑαυτῶν, ὅτι πρέπει πρῶτον νὰ γνωρίσωμεν τὴν συλλογὴν ὅλην τῶν βιβλίων ἵνα προβῶμεν εἶτα εἰς τὴν ἐξέτασιν ἑνὸς ἑκάστου τῶν βιβλίων, τῶν ἀποτελεσάντων τοὺς κανόνας. Ἡ πρόταξις κατὰ ταῦτα τοῦ Εἰδικοῦ μέρους ἔχει βάσιν ἱστορικὴν, ἐνῶ ἡ πρόταξις τοῦ Γενικοῦ ἔχει βάσιν λογικὴν. Κατὰ ταῦτα προτιμῶντες τὴν ἱστορικὴν βάσιν ἔχομεν τὴν ἐξῆς διαίρεσιν καὶ διάταξιν τοῦ ὅλου μαθήματος.

Α'.

Εισαγωγή εις την Παλαιάν Διαθήκην.

Μέρος Ειδικόν.

Γένεσις και σύστασις τῶν ἐπὶ μέρους βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης.

Μέρος Γενικόν.

Συλλογή και Κανῶν τῶν βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης.

Διατήρησις και διάδοσις τῶν βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης.

Β'.

Εισαγωγή εις την Καινήν Διαθήκην.

Μέρος Ειδικόν.

Γένεσις και σύστασις τῶν ἐπὶ μέρους βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης.

Μέρος Γενικόν.

Συλλογή και Κανῶν τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης.

Διατήρησις και διάδοσις τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης.

5. Ἡ μέθοδος, ἦν δεόν νά χρησιμοποιῶμεν ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ, εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸν ἱστορικὸν χαρακτήρα αὐτῆς. Ἐφ' ὅσον δηλαδή ἡ Εἰσαγωγή ἔχει καθαρῶς ἱστορικὸν χαρακτήρα, διότι τόσον τὰ κατὰ τὴν γένεσιν ἐκάστου τῶν βιβλίων, ὅσον και τὰ κατὰ τὴν συγκρότησιν και διατήρησιν και διάδοσιν τοῦ Κανόνος τῆς Ἁγίας Γραφῆς προβλήματα, εἶναι κυρίως ἱστορικὰ προβλήματα, ἄρα και ἡ μέθοδος ἡ ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ χρησιμοποιουμένη ἀναγκαίως θά εἶναι ἱστορικὴ και κριτικὴ. Βασίζεται δηλαδή ἡ Εἰσαγωγή πρωτίστως μὲν ἐπ' αὐτῶν τῶν βιβλικῶν κειμένων ἔπειτα δὲ και ἐπὶ τῶν οἰωνοδήποτε σχετικῶν μαρτυριῶν και παραδόσεων. Καὶ τὰ μὲν βιβλικά κείμενα θά ἐξετάζη διὰ τῆς λεγομένης φιλολογικῆς κριτικῆς, προσπαθοῦσα διὰ τῆς ἐξετάσεως τῶν ἐσωτερικῶν ἐνδείξεων τοῦ βιβλίου, τῆς ἀκολουθίας τοῦ λόγου και τῆς ἐν γένει ἐνότητος τοῦ ὅλου βιβλίου, νά καταλήξῃ εἰς συμπεράσματα, περὶ τοῦ συγγραφέως τοῦ βιβλίου, περὶ τοῦ ἀν τοῦτο ἀνάγεται ὄντως εἰς τὴν ἐποχὴν, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ παράδοσις ἀναριθμᾷ αὐτό, περὶ τοῦ ἀν τὸ ἱστορικὸν περιεχόμενον αὐτοῦ εἶναι ἀξιόπιστον, περὶ τοῦ ἀν αἱ ἐν αὐτῷ ἰδέαι ἀνάγονται εἰς προγενεστέραν ἢ μεταγενεστέραν ἐποχὴν, εἰς ἣν ὑπὸ τῆς παραδόσεως τοποθετεῖται τὸ βιβλίον, περὶ τοῦ ἀν ἐξῆλθεν ἐκ μιᾶς ἢ πλειόνων συγγραφικῶν γραφίδων, περὶ τοῦ ἀν ὑπάρχουσιν ἐν αὐτῷ τῷ κειμένῳ χρονολογικαὶ ἢ ἄλλαι ἐνδείξεις πείθουσαι περὶ τοῦ συγγραφέως, περὶ τοῦ χρόνου και τοῦ τόπου τῆς συγγραφῆς, περὶ τῆς ἀφορμῆς και τοῦ σκοποῦ τοῦ συγγράμματος κλπ. Τὰς δὲ περὶ τῶν βιβλίων τούτων παραδόσεις και μαρτυρίας, εἴτε βιβλικαὶ εἶναι αὐταὶ και ἀναφέρονται εἰς ἄλλα βιβλία τῆς Γραφῆς, εἴτε ἐξωβιβλικαὶ και ἐκ θύραθεν πηγῶν προερχόμεναι, θά ἐξετάζη ἡ Εἰσαγωγή διὰ τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς βασανίζουσα αὐτάς ἀπροκαταλήπτως και ἀντικειμενικῶς και ἐλέγχουσα τὴν ἀξίαν αὐτῶν.

6. Ἐννοεῖται, ὅτι ὅσα παρατηρήσαμεν περὶ τῆς Ἱερᾶς Κριτικῆς προκειμένου, ἰσχύουσιν ἐξ ὀλοκλήρου και περὶ τῆς χρήσεως τῆς φι-

λογικῆς κριτικῆς καὶ τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ. Δὲν πρέπει δηλαδὴ νὰ λησμονῶμεν, ὅτι ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῶν μεθόδων τούτων δέον νὰ προχωρῇ ἡ Ὁρθόδοξος Εἰσαγωγή μετὰ πολλῆς περισκέψεως καὶ οὐχὶ μετ' ἀπεριορίστου ἐλευθερίας, ὡς ἀξιοῦσιν οἱ ὁπαδοὶ τῆς ἐλευθέρως καὶ ὀρθολογιστικῆς ἐρεύνης. Δὲν δύναται δηλαδὴ ἡ Ὁρθόδοξος Εἰσαγωγή οὔτε τῆς προϋποθέσεως, ὅτι ἐξετάζει βιβλία θεόπνευστα καὶ κανόνα ὑπὸ τὴν καθοδηγίαν τοῦ Πνεύματος ὑπὸ τῆς στῦλον καὶ ἐδραίωμα τῆς ἀληθείας ἀποτελοῦσης Ἐκκλησίας καταρτισθέντα ν' ἀπαλλαγῇ, οὔτε νὰ παραγνωρίζῃ τὸ ἐπισημῆδες τῶν κρίσεων τῆς πεπερασμένης ἀνθρωπίνης διανοίας καὶ τὴν ἀτέλειαν τῶν ἐν λόγῳ μεθόδων. Αἱ ὑπερβολαὶ εἰς τὰς ὁποίας κατήντησεν ἐν προκειμένῳ ἡ ὀρθολογιστικὴ καὶ ἄκρα ἀρνητικὴ κριτικὴ πείθουσι περὶ τούτου. Οὕτως ὁ Wellhausen ἐξ ἐξελικτικῶν προκαταλήψεων κατατρυχόμενος καὶ μὴ δεχόμενος, ὅτι ὁ Ἰσραὴλ εἶχετο ἐξ ἀρχῆς τοῦ μονοθεϊσμοῦ, κατήντησε βάσει τῆς χρήσεως τῆς φιλολογικῆς μεθόδου νὰ ὑποστηρίξῃ, ὅτι ἡ Πεντάτευχος, ὅφ' ἦν μορφήν ἔχομεν αὐτὴν σήμερον, εἶναι ἔργον τῆς μεταιχμαλωσιακῆς ἐποχῆς καὶ βιβλίον μεταγενέστερον τῶν προφητῶν, οἵτινες προηγήθησαν τοῦ νόμου καὶ προπαρεσκεύασαν αὐτόν, ἡ δ' ἐν αὐτῇ καὶ τοῖς λοιποῖς ἱστορικοῖς βιβλίοις τῆς Π. Δ. ἐμφανιζομένη εἰκὼν τῆς ἱστορικῆς τοῦ Ἰσραὴλ ἐξελίξεως δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα, ἀλλ' ἀποτελεῖ ἐξιδανίκευσιν τῆς πραγματικότητος ταύτης συμφώνως πρὸς τὴν μεταγενεστέραν θρησκευτικὴν ἐξέλιξιν τοῦ Ἰσραὴλ πλασθεῖσαν. Ὁ δὲ Baug βασισθεὶς ἐπὶ τῶν ψευδοκλημεντίων ὁμιλιῶν, συγγραφῆς νόθου, διέκρινεν εἰς τὰ βιβλία τῆς Κ. Δ. ἴχνη μαρτυροῦντα ἀνταγωνισμόν ἐν τῇ ἀποστολικῇ Ἐκκλησίᾳ μεταξὺ δύο μερίδων ἢ κομμάτων, τῆς μιᾶς μὲν προσκεκολλημένης εἰς τὸν Πέτρον (κόμμα τοῦ Πέτρου), τῆς ἐτέρας δ' ἀποτελοῦσης τὸ κόμμα τοῦ Παύλου. Ἐκ τῆς προϋποθέσεως ταύτης ὀρμώμενος ὁ Baug βάσει τῆς φιλολογικῆς μεθόδου ἐχαρακτήρισεν τὰ βιβλία τῆς Κ. Δ. ὡς συγγραφὰς τάσεως ἢ κομμάτων καὶ ὡς παλαιότερα μὲν ἐθεώρει ἐκεῖνα, ἅτινα περιέγραφον τὴν σύγκρουσιν τῶν δύο κομμάτων, μεταγενέστερα δὲ ἐκεῖνα, εἰς τὰ ὁποῖα διεκρίνοντο προσπάθειαι συμβιβασμοῦ καὶ συμφιλιώσεως. Οὕτως ὡς σύγχρονα τῶν Ἀποστόλων ἐθεώρει μόνον πέντε βιβλία ἦτοι τὴν Ἀποκάλυψιν συγγραφείσαν ὑπὲρ τοῦ κόμματος τοῦ Πέτρου, τὰς τέσσαρας δὲ μεγάλας ἐπιστολάς, τὴν πρὸς Ῥωμαίους, Γαλάτας καὶ τὰς δύο πρὸς Κορινθίους συγγραφείσας πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ κόμματος τοῦ Παύλου. Πάντα τὰλλα βιβλία τῆς Κ. Δ. ἐθεώρει ὡς ἔργα τοῦ Β' αἰῶνος τοποθετῶν τὴν μὲν συγγραφὴν τοῦ κατὰ Ἰωάννην περὶ τὰ τέλη τοῦ Β' αἰῶνος, τὴν δὲ συγγραφὴν τοῦ κατὰ Ματθαῖον περὶ τὸ 130 μ. Χ., ὀλίγον δὲ προγενέστερον τούτου τὸ κατὰ Λουκᾶν, καὶ προγενέστερον τῶν συνοπτικῶν τὰς Πράξεις. Ἡ ἐγκατάλειψις τῶν θεωριῶν τούτων τοῦ Baug ἐν πολλοῖς καὶ ὑπ' αὐτῶν

τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, ἐξ ὀλοκλήρου δὲ ὑπὸ τῶν νεωτέρων ὀρθολογιστῶν, πείθει περὶ τοῦ παραθόλου ταύτης.

7. Εἰσαγωγὰς εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφὴν ὀλόκληρον συνέγραψαν παρ' ἡμῖν ὁ ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Σχολῇ διατελέσας καθηγητὴς Κ. Κοντογόνης († 1878) καὶ ὁ καθηγητὴς τῆς ἐν Χάλκῃ Σχολῆς Βασίλειος Ἀντωνιάδης († 1932). Εἰσαγωγὴν δὲ εἰς τὴν Π. Δ. ὁ καθηγητὴς Π. Μπρατσιώτης, καὶ Σπ. Παπαγεωργίου († 1918), ἀξιολογώτατον δὲ τυγχάνει καὶ τὸ περὶ Ο' ἑρμηνευτῶν σύγγραμμα τοῦ Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων († 1857), εἰς δὲ τὴν Κ. Δ. ἀξιολογώτατον σύγγραμμα κατέλιπεν ὁ τῆς καθ' ἡμᾶς Σχολῆς καθηγητὴς Ν. Δαμαλᾶς († 1892) τελευταίως δὲ ἐδημοσίευσεν πλήρες σύγγραμμα καὶ ὁ καθηγητὴς Β. Ἰωαννίδης, εἰς τὰ συγγράμματα δὲ τοῦ Π. Μπρατσιώτου, Β. Ἀντωνιάδου καὶ Ν. Δαμαλᾶ δύναται τις νὰ εὑρῇ καὶ τὴν Ἱστορίαν τῆς Εἰσαγωγῆς καθὼς καὶ τὰ κατὰ τὴν πρώτην χρησιμοποίησιν τοῦ ὄρου τούτου ὑπὸ τῶν Ἀδριανοῦ († 449) καὶ Κασσιοδώρου († 570).

8. Βιβλικὴ Θεολογία.

1. Εἰς τὸ μεταίχμιον τοῦ Ἐξηγητικοῦ καὶ τοῦ Ἱστορικοῦ κλάδου εὔρηται τὸ μάθημα τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας. Ὅπως ἡ ἱερά Ἑρμηνευτικὴ καὶ πάντα τὰ μαθήματα τοῦ ἐξηγητικοῦ κλάδου ἀποτελοῦσι βοηθητικὰ μαθήματα τοῦ ἐξηγητικοῦ κλάδου, διευκολύνοντα τὸν ἑρμηνευτὴν πρὸς ἐπιτυχήν διεξαγωγὴν τοῦ ἔργου τῆς Ἐξηγήσεως ἢ Ἑρμηνείας, τὴν ὁποίαν διεπραγματεύθημεν μὲν εὐθύς μετὰ τὸ μάθημα τῆς Ἱεράς Ἑρμηνευτικῆς, ὡς στενῶς συνδεδεμένην μετ' αὐτῆς, κανονικῶς ὁμῶς ἢ διαπραγματεύσεις αὐτῆς δέον νὰ ἔπεται τῶν λοιπῶν πρὸς αὐτὴν ἀγόντων βοηθητικῶν μαθημάτων, οὕτω καὶ ἡ Ἐξήγησις ἢ Ἑρμηνεία ἀποτελεῖ μάθημα βοηθητικὸν ἐν σχέσει πρὸς τὸ τμήμα ἐκεῖνο τῆς σπουδῆς, τὸ σημαίνομενον διὰ τῆς ὀνομασίας Βιβλικὴ Θεολογία. Τοῦτο δέ, διότι ἡ Βιβλικὴ Θεολογία βασιζέται ἐπὶ τῶν πορισμάτων τῆς Ἐξηγήσεως. Ἐφ' ὅσον δηλαδή ἡ Βιβλικὴ Θεολογία ἀποβλέπει εἰς τὸ νὰ σχηματίσῃ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ἐκ τῶν Ἁγίων Γραφῶν, παρίσταται ἀνάγκη ὁ περὶ ταύτην ἀσχολούμενος νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ κατανοῇ τὰς Γραφὰς κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην αὐτῶν ἔννοιαν, πρὸς τοῦτο δὲ δέον νὰ ἔχη ὑπ' ὄψει τὰ ἀκριβῆ πορίσματα, εἰς ἃ διὰ τῆς ἐρεύνης αὐτῆς κατέληξεν ἡ Ἐξήγησις ἐπὶ πάντων τῶν βιβλίων τῆς τε Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἐντεῦθεν ἡ Βιβλικὴ Θεολογία ἐπιτάσσεται πάντων τῶν μαθημάτων τοῦ ἐξηγητικοῦ κλάδου. Ἄλλ' ἡ Βιβλικὴ Θεολογία ἐξ ἄλλου προτιθεμένη νὰ παρουσιάσῃ τὴν περὶ Θεοῦ καὶ τῶν θείων ἐν γένει διδασκαλίαν τῶν Γραφῶν κατὰ τὴν χρονολογουμένην σειρὰν τῶν βιβλίων αὐτῆς καὶ κατὰ τὴν διὰ μέσου τῶν αἰώνων πρόοδον τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ἀνήκει κατὰ τοῦτο καὶ εἰς τὸν Ἱστορικὸν τῆς Θεολογίας κλάδον. Διακρινομένη τῆς Δογματικῆς κατὰ τὸ ὅτι οὔτε

περί τὴν ἀνάπτυξιν, ἣν προσέλαβον αἱ διάφοροι διδασκαλῆαι τῆς Γραφῆς ὑπὸ τὴν θεολογικὴν ἐπεξεργασίαν, ἥτις κατέληξεν εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν Δογμάτων, ἀσχολεῖται, οὔτε ἐπεξεργάζεται τὰς διδασκαλῆας τῆς Γραφῆς εἰς ἐνιαῖον σύστημα ὡς ἡ Δογματικὴ, ἐνδιαφέρεται νὰ ἐκθέσῃ κατὰ καθαρῶς ἱστορικὸν τρόπον τὴν ὅλην διδασκαλίαν ἐνὸς ἐκάστου τῶν ἱερῶν συγγραφέων, λαμβάνουσα σοβαρῶς ὑπ' ὄψει καὶ παρουσιάζουσα ὡς ἔνεστιν ἀκριβῶς τὴν ποικιλίαν τῶν κατὰ τὰς διαφόρους περιόδους παραλλασσόντων πῶς τρόπων τῆς ἐν τῇ Π. καὶ τῇ Κ. Διαθήκῃ θρησκευτικῆς διδασκαλῆας. Ὅτι ἡ Πατρολογία ἐπιδιώκει ἐν σχέσει πρὸς τὴν γραμματείαν τῆς Ἐκκλησίας, ὅταν ἐκθέτῃ τὰς διδασκαλῆας ἐνὸς ἐκάστου τῶν Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, τοῦτο ἐπιδιώκει καὶ ἡ Βιβλικὴ Θεολογία ἐν σχέσει πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν ἱερῶν συγγραφέων, κατὰ τοῦτο διαφέρουσα τῆς Πατρολογίας, ὅτι δὲν ἀσχολεῖται ποσῶς οὔτε περὶ τὸν βίον τῶν ἱερῶν συγγραφέων, οὔτε περὶ τὴν γνησιότητα καὶ τὰ ἄλλα σχετιζόμενα πρὸς τὰς συγγραφὰς αὐτῶν προβλήματα, καθ' ὅσον περὶ ταῦτα ἔχει ἤδη ἐνδιατρίψει ἡ Εἰσαγωγικὴ καὶ εὐρίσκει ἐκεῖθεν ἔτοιμον τὸ ἔδαφος ἤδη ἡ Βιβλικὴ Θεολογία.

2. Βεβαίως ἡ Βιβλικὴ Θεολογία παρασκευάζει τὸ ἔργον τῆς Δογματικῆς. Τῆς τελευταίας ὅμως ταύτης ὁ χαρακτήρ εἶναι καθαρῶς συστηματικός. Δὲν ποιεῖται δ' αὕτη διάκρισιν μεταξὺ τῆς διδασκαλῆας τούτου καὶ ἐκεῖνου τῶν συγγραφέων τῆς Βίβλου, ἀλλὰ λαμβάνουσα ὑπ' ὄψει τὴν διδασκαλίαν τῆς Γραφῆς ὡς σύνολον καὶ οὐχὶ ὑπὸ τὴν ἀρχέγονον μορφήν, ὑφ' ἣν ἐκτίθεται αὕτη ἐν τῇ Γραφῇ, ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἀνεπτυγμένην μορφήν, ἣν προσέλαβεν αὕτη διὰ τῆς εἰς δόγματα διατυπώσεως μετὰ θεολογικὴν ἐπεξεργασίαν καὶ ἀνάπτυξιν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ἐκθέτει συστηματικῶς εἰς ὀργανικὸν καὶ ἐνιαῖον σύνολον τὰς ἀληθείας τῆς πίστεως μόνον, ἐπαφήνουσα τὴν συστηματικὴν ἐκθεσιν τῶν ἠθικῶν ἀληθειῶν εἰς ἕτερον μάθημα, τὸ ὁποῖον καλεῖται Ἠθικὴ. Ἡ Βιβλικὴ Θεολογία ἐξ ἄλλου στηριζομένη ἐπὶ τῆς προϋποθέσεως, ὅτι ἡ θεία Ἀποκάλυψις ἐχώρησε προοδευτικῶς, ἐκθέτει τὴν σώζουσαν ἀλήθειαν ἱστορικῶς, ὑπὸ τὰς μορφάς, ὑφ' ἃς αὕτη ἐμφανίζεται διαδοχικῶς ἐν τῇ προοδευτικῇ θείᾳ Ἀποκαλύψει καὶ ὑπὸ τὴν ἀρχέγονον αὐτῶν ἐμφάνισιν, πρὶν ἢ πᾶσα θεολογικὴ ἐπεξεργασία προσδώσῃ εἰς αὐτὰς σαφεστέραν καὶ μᾶλλον ἀνεπτυγμένην διατύπωσιν, ἔχουσα ὡς μόνον ὁδηγὸν ἐν τῇ ἐκθέσει ταύτῃ μόνον τὰ πορίσματα τῆς Ἐξηγήσεως. Ἐπὶ πλέον ἡ Βιβλικὴ Θεολογία ἀγνοεῖ τὴν διαίρεσιν, ἣν ἐποίησατο ὁ συστηματικὸς κλάδος μεταξὺ δογματικῶν καὶ ἠθικῶν ἀληθειῶν, διότι σαφῆς γραμμὴ διαχωρισμοῦ μεταξὺ διδασκαλῆας τῆς σωτηρίας καὶ διδασκαλῆας τῆς ζωῆς δὲν ὑπάρχει εἰς τὰς διανοίας τῶν ἱερῶν συγγραφέων καὶ δὴ εἰς τὴν διάνοιαν τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἀποστόλων. Ἐξ ἐπόψεως τῶν ἱερῶν συγγραφέων πί-

στις καὶ ζωὴ δὲν εἶναι ἀπλῶς ἠνωμένοι, ἀλλ' ἀποτελοῦσιν ἓν καὶ τὸ αὐτό. Ὡς ἐκ τούτου ἡ Βιβλικὴ Θεολογία καλεῖται νὰ ἐρευνηθῇ οὐχ ἥττον τὴν πρακτικὴν παρά τὴν θεωρητικὴν πλευρὰν τῆς διδασκαλίας τῶν συγγραφέων τῆς Βίβλου. Ἐνῶ δὲ ἡ Βιβλικὴ Θεολογία ἔχει πολλῶ μᾶλλον ἀντικειμενικὸν χαρακτῆρα ἢ ἡ χριστιανικὴ δογματικὴ, δύναται νὰ χωρήσῃ εἰς τὸ ἔργον αὐτῆς καὶ ἄνευ τῆς βοήθειας τῆς Δογματικῆς, μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πορισμάτων τῆς Ἐξηγήσεως, ἢ χριστιανικῆς Δογματικῆς δὲν δύναται νὰ μὴ ἔχη ὑπ' ὄψει τὰ πορίσματα τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας, διότι αἱ διδασκαλίαι τῶν θεοπνεύστων συγγραφέων καὶ δὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων, μὲ τὰς ὁποίας ἀσχολεῖται ἡ Βιβλικὴ Θεολογία, ὑπῆρξαν τὸ ὑλικὸν ἐξ οὗ ἀπέρρευσαν τὰ δόγματα καὶ ἐφ' οὗ ἐβασίσθησαν τὰ δόγματα.

3. Καθαρῶς δὲ ἱστορικὸν ἔργον ἐξυπηρετοῦσα ἡ Βιβλικὴ Θεολογία δὲν ἐνδιατρίβει ἀκόμη οὐδὲ περὶ τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς διδασκαλίας τῶν ἱερῶν συγγραφέων, ἀλλ' ἀπλῶς ἐξετάζει καὶ ἐκθέτει ὡς οἶόν τε σαφῶς καὶ πλήρως τὰς βιβλικὰς διδασκαλίας ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτῶν ἀναπτύξει καὶ τῇ ἐσωτερικῇ ὀργανικῇ τῶν συναφείᾳ. Ὡς ἐκ τούτου ἀξιοῖ ἀπὸ πάντα διαπραγματευόμενον αὐτὴν νὰ μὴ εἶναι μόνον Χριστιανὸς φιλόσοφος, ἀλλὰ καὶ πρὸ παντὸς καλὸς ἐρμηνευτὴς τῶν Γραφῶν καὶ τέλειος ἱστορικὸς. Ὅπως διὰ τὸν ἐρμηνευτὴν οὕτω καὶ διὰ τὸν βιβλικὸν θεολόγον ἰσχύει ἐξ ὀλοκλήρου τὸ ἐρώτημα τὸ προβληθὲν ὑπὸ τοῦ Φιλίππου εἰς τὸν εὐνοῦχον τῆς Κανδάκης «γινώσκεις ἃ ἀναγινώσκεις;» καὶ καθὼς εἶπεν ὁ Reuss, ἡ Βιβλικὴ Θεολογία «δὲν ἀποδεικνύει, ἀλλ' ἀφηγεῖται καὶ ἐκθέτει σαφῶς καὶ πιστῶς, ὅ,τι ἐν ταῖς Γραφαῖς περιέχεται». Ταῦτα περὶ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς ἐννοίας τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας.

4. Πρόδηλον ἐντεῦθεν, ὅτι ἡ Βιβλικὴ Θεολογία ἀσχολεῖται οὐ μόνον περὶ τὴν Θεολογίαν τῆς Κ. Δ., ἀλλὰ καὶ περὶ τὴν Θεολογίαν τῆς Π. Δ. Εἶναι ἄλλως τε γνωστὴ ἢ στενὴ σχέσις, ἥτις ὑπάρχει μεταξύ τῶν δύο τούτων διαθηκῶν, περὶ ὧν ὁ Αὐγουστίνος εἶπε τὸ αἰώνιον καὶ κατὰ πάντα ἀληθὲς λόγιον· *Novum Testamentum in vetere latet, Vetus in novo patet*. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ Κ. Δ. ἐν τῇ Παλαιᾷ λανθάνει, ἢ Παλαιὰ διὰ τῆς Καινῆς Διαθήκης κατὰδηλος καθίσταται. Ἐντεῦθεν ἐὰν πλήρης διαχωρισμὸς τῆς Θεολογίας τῆς Π. Δ. ἀπὸ τῆς Θεολογίας τῆς Κ. Δ. δὲν εἶναι νοητός, διάκρισις ὁμῶς μεταξύ τῶν δύο τούτων θεολογιῶν εἶναι δυνατός, ἀκόμη δὲ καὶ ἐπιθυμητός, ὑπὸ τινος δ' ἐπόψεως καὶ ἀναγκαῖος. Ἐντεῦθεν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐγένοντο ἀπόπειραι μετ' ἀγαθῶν ἀποτελεσμάτων διαπραγματεύσεως τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας κεχωρισμένως διὰ τῆς διαιρέσεως αὐτῆς εἰς Θεολογίαν τῆς Π. Δ. καὶ εἰς Θεολογίαν τῆς Κ. Δ. Κατὰ τὸν ἱστορικὸν δὲ χαρακτῆρα, δὲν φέρει τὸ μάθημα ἡμῶν, ἢ ὅλη του ἐξετάζεται καὶ σπουδάζεται οὐχὶ ἀσχέτως

καί πρὸς τὰς ἐκ τῆς Εἰσαγωγικῆς καί ἐκ τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας ἐνδειξεις, καί ὑποδιαιρουμένης ἑκατέρας Θεολογίας κατὰ τὰς ἐποχὰς εἰς ἃς ἀνάγονται αἱ ἱεραὶ συγγραφαὶ καί οἱ συγγραφεῖς, τῶν ὁποίων τὴν διδασκαλίαν πειρᾶται ἡ Βιβλικὴ Θεολογία νὰ ἐκθέσῃ. Οὕτως ἡ Θεολογία τῆς Π. Δ. θὰ ἠδύνατο νὰ διαπραγματευθῆ τὴν ὕλην αὐτῆς κατὰ τὴν διαίρεσιν εἰς τὰς Πατριαρχικὴν, Μωσαϊκὴν, Προφητικὴν καὶ Μετὰχρυσωσιακὴν περιόδους. Ἡ κατὰ τὴν διαίρεσιν: εἰς τὴν περίοδον τῆς θεμελιώσεως τῆς Θεοκρατίας, τὴν ἐκτεινομένην ἀπὸ τοῦ Ἀβραάμ μέχρι καὶ τοῦ τελευταίου Κριτοῦ, τοῦ Σαμουὴλ· εἰς τὴν περίοδον τῆς ἀκμῆς αὐτῆς τὴν περιλαμβάνουσαν τοὺς χρόνους τῶν βασιλέων μέχρι καὶ τοῦ τέλους τῆς αἰχμαλωσίας καὶ τὴν περίοδον τῆς παρακμῆς, τὴν ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς αἰχμαλωσίας μέχρι τῶν χριστιανικῶν χρόνων ἐκτεινομένην. Λέγοντες ἐν τούτοις Μετὰχρυσωσιακὴν περίοδον ἢ περίοδον παρακμῆς δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι κύριοι καὶ ἄμεσοι πηγαὶ τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας εἰσὶ μόνον αἱ τὸν κανόνα τῆς Βίβλου ἀποτελοῦσαι θεόπνευστοι συγγραφαί, οὐχὶ δὲ καὶ αἱ διὰ τῶν παραδόσεων τῶν ραββίνων καὶ ἐν γένει τῶν πρεσβυτέρων νοθεύσεις καὶ παραμορφώσεις τῆς Βιβλικῆς διδασκαλίας αἱ ἐνσωματωθεῖσαι εἰς τὴν Ταλμουδικὴν γραμματείαν, ἥτις δὲν ἐνδιαφέρει τὴν Βιβλικὴν Θεολογίαν, ἀπὸ τῶν πηγῶν τῆς ὁποίας ἀποκλείονται πολλῶ μᾶλλον καὶ αἱ θεοσοφικαὶ καὶ μυστικαὶ θεωρίαι τῆς Ἰουδαϊκῆς καθβάλας, καθὼς καὶ ἡ ὑπὸ τῶν Ἀλεξανδρινῶν ἑλληνιστῶν καλλιεργηθεῖσα φιλοσοφία τῆς θρησκείας. Ἡ δὲ Θεολογία τῆς Κ. Δ. θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποδιαιρεθῆ εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ κατὰ τοὺς συνοπτικούς πρῶτον, κατὰ τὸ τέταρτον Εὐαγγέλιον ἔπειτα· εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Πέτρου, εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Παύλου, εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Ἰωάννου ἐναρμονιζομένων ἐν τέλει τῶν ἐπὶ μέρους θεολογιῶν τούτων καὶ πρὸς ἀλλήλας. Περὶ τοὺς τρεῖς κυρίως ἀποστόλους, τὸν Πέτρον, τὸν Παῦλον καὶ τὸν Ἰωάννην παρουσιάζονται συνόμιλοι καὶ ἄλλοι ἱεροὶ συγγραφεῖς τῆς Κ. Δ. παρουσιάζοντες πρὸς αὐτοὺς μείζονα ἢ ἐλάχισσονα πνευματικὴν συγγένειαν μετ' αὐτῶν καὶ τῶν ἰδεῶν των. Οὕτως εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Πέτρου ἀνήκουσι καὶ τὰ συστήματα τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰακώβου καὶ τοῦ Ἰούδα, καθὼς καὶ εἰς τὴν αὐτὴν ομάδα θὰ ἠδύνατο νὰ καταταχθῶσι καὶ τὰ Εὐαγγέλια τοῦ Ματθαίου καὶ τοῦ Μάρκου. Περὶ τὸν Παῦλον συγκεντροῦνται ὁ πρόδρομος αὐτοῦ Στέφανος, ὁ ἀκόλουθός του Λουκᾶς καὶ ὁ συγγραφεὺς τῆς πρὸς Ἑβραίους. Ὁ Ἰωάννης ἱσταται μόνος, ἀλλ' ὁ Ἰωάννης τοῦ τετάρτου εὐαγγελίου καὶ τῶν καθολικῶν ἐπιστολῶν παρουσιάζεται διάφορος πῶς τοῦ Ἰωάννου τῆς Ἀποκαλύψεως, μολονότι εἶναι τὸ αὐτὸ πρόσωπον. Ἐντεῦθεν δέον νὰ ἀκουσθῆ κεχωρισμένως ἐκεῖ καὶ ἐνταῦθα. Ταῦτα καὶ ὡς πρὸς τὴν διαίρεσιν τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας.

5. Ὡς πρὸς δὲ τὴν μέθοδον αὐτῆς παρατηροῦμεν, ὅτι αὕτη κατὰ

τὸν ἱστορικὸν τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας χαρακτηῖρα εἶναι γενετική, χρονολογική καὶ ἀναλυτική. Ἡ Βιβλική Θεολογία τ. ξ. δέον νὰ λαμβάνη ὑπ' ὄψει ὄχι μόνον τὸ περιεχόμενον τῶν συγγραφεῶν ἐκάστου τῶν ἱερῶν συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ τὸν τρόπον τῆς γενέσεως τῶν διαφόρων ἰδεῶν. Κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο ἡ ἱστορικοψυχολογική ἐξήγησις τῶν βιβλίων τῆς Γραφῆς παρέχει σπουδαίας ὑπηρεσίας. Ἐπειτα ἡ μέθοδος δέον νὰ εἶναι χρονολογική. Εὐρίσκομεν ἐν τῇ Βίβλῳ σειρὰν συγγραμμάτων καὶ ἰδεῶν, ἅτινα ἐσηματίσθησαν βαθμιαίως καὶ παρὰ τῷ αὐτῷ ἀκόμη συγγραφεῖ ὠρισμένοι ἰδέαι ἐλαθον μὲ τὴν πάροδον τῶν ἐτῶν τῆς ζωῆς περαιτέρω ἀνάπτυξιν. Ἐντεῦθεν τὸ ρητὸν *distingue tempora* (=ποίει διάκρισιν τῶν χρόνων), δέον νὰ τηρῆται ἐπιμελῶς. Τέλος ἡ μέθοδος δέον νὰ εἶναι ἀναλυτική. Δὲν παρουσιάζει ἡ Βιβλική Θεολογία, ὡς ἤδη εἵπομεν, τὰς διδασκαλίας τῆς Βίβλου, ὡς σύνολον συστηματοποιημένον συνθετικῶς, ἀλλὰ μίαν ἐκάστην μαρτυρίαν τῶν διαφόρων βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτῆς, κατὰ τὸν ὄμιλον, εἰς ὃν ἀνήκει, καὶ κατὰ τὰ προσιδιάζοντα εἰς τὴν ἀτομικότητα τοῦ συγγραφέως, ἐξ οὗ προέρχεται. Εἰ καὶ ἐν τῇ ἐκθέσει ταύτῃ δύναται νὰ γίνῃ συνδυασμὸς λελογισμένους καὶ τῆς συνθετικῆς μεθόδου.

6. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ μαθήματος τούτου παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ ἡλικία τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας δὲν ἐκτείνεται πέραν τῶν ἀρχῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Τινὲς ἐχαρακτήρισαν ταύτην δικαίως ὡς εἰδικῶς προτεσταντικὴν ἐπιστήμην. Πράγματι δὲ ἡ πρὸ τῆς προτεσταντικῆς μεταρρυθμίσεως περίοδος δύναται νὰ καθορισθῇ ὡς περίοδος προπαρασκευαστικῆ διὰ τὴν γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ μαθήματος τούτου. Εἰς τοὺς χρόνους αὐτοὺς τῆς προπαρασκευῆς ἀνήκουσιν οἱ σπουδαιότεροι τῶν Πατέρων τῶν πρώτων αἰώνων, οἵτινες δύναται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς βιβλικοὶ θεολόγοι. Εἰδικῶς δὲ ὁ τιμητικὸς ὄστος τίτλος ἀνήκει εἰς τοὺς κορυφαίους τῆς Ἀλεξανδρινῆς καὶ τῆς Ἀντιοχειανῆς σχολῆς τ. ξ. εἰς τοὺς τρεῖς Καππαδόκας, καὶ εἰς τοὺς ἄλλους Ἀλεξανδρινούς, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὸν Ἀθανάσιον καὶ εἰς τὸν Κύριλλον. Ἐν τινι μέτρῳ καὶ τὸ ἔργον *De testimoniis* τὸ ἀποδιδόμενον συνήθως εἰς τὸν Κυπριανόν († 259) δύναται νὰ προσαχθῇ ὡς παράδειγμα ἀμερολήπτου καὶ ἀντικειμενικῆς ἐρεῦνης ἐν τῇ σφαίρᾳ ταύτῃ, ὅπως καὶ τὸ ἔργον τοῦ Ἀφρικανοῦ ἐπισκόπου Junilius *De partibus legis* τὸ ἀναγόμενον εἰς τὴν ἕκτην ἑκατονταετηρίδα. Κατὰ τὸν Μεσαίωνα οἱ καιροὶ δὲν ἦσαν εὐνοϊκοὶ πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας, ἐφ' ὅσον ἐτίθετο τότε ἐν τῇ Θεολογίᾳ τὸ ἐρώτημα οὐχὶ Ποία εἶναι ἡ διδασκαλία τῆς Βίβλου, ἀλλὰ Ποία εἶναι ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. Αἱ παλαιότεραι ἀπόπειραι πρὸς σχηματισμὸν τοῦ μαθήματος τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας ἐγίνοντο κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Μεταρρυθμίσεως λόγω ἀναγκῶν, τὰς ὁποίας ἠσθάνθη ἡ Προτεσταντικὴ Θεολογία, ἥτις ἀποσείσασα τὸν ζυγὸν τοῦ ἐκκλη-

σιαστικοῦ κύρους καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως ἐθεασίσθη ἐπὶ μόνῃ τῆς Γραφῆς. Πράγματι συμφώνως πρὸς θεμελιώδη ἀρχὴν τοῦ Προτεσταντισμοῦ πᾶν δόγμα δέον νὰ θεμελιούται ἐπὶ βιβλικῶν ἀποδείξεων καὶ νὰ στηρίζεται διὰ προσαγωγῆς βιβλικῶν μαρτυριῶν. Λόγῳ δὲ τῆς πληθύσεως τῶν χωρίων, ἅτινα πρὸς σκοποὺς δογματικούς συνελέγησαν ἐκ τῆς Γραφῆς, καὶ λόγῳ τοῦ ἐνδιαφέροντος, ὅπως τὰ χωρία αὐτὰ ἐρμηνευθῶσι πλήρως, οἱ θεολόγοι εὐρέθησαν εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ διαπραγματεύωνται ταῦτα καθ' ἑαυτὰ κεχωρισμένως τῆς Δογματικῆς. Οὕτω προῆλθεν ἡ ἀποκληθεῖσα *Theologia locica* (Θεολογία τῶν βιβλικῶν τόπων ἢ χωρίων), ἣτις διαιρουμένη κατὰ τὰ διάφορα τῆς Δογματικῆς κεφάλαια ἠσχολεῖτο περὶ τὴν ἐξήγησιν τῶν τόπων, τῶν *loci classici* ἢ *dicta probantia* τῆς Ἀγίας Γραφῆς πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ ἀποδεικνύῃ βιβλικῶς τὴν ἐκκλησιαστικὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῶν Προτεσταντῶν. Ἀπὸ τῆς βοηθητικῆς ταύτης θέσεως διὰ τὸ μάθημα τῆς Δογματικῆς ἐλευθερωθεῖσα μετ' ὀλίγον ἡ Τοπικὴ Θεολογία καὶ προσλαβοῦσα ἱστορικὸν χαρακτήρα ἐξειλίχθη βαθμηδὸν εἰς ἰδίαν ἀνεξάρτητον ἐπιστήμην, οἷαν ἔχομεν αὐτὴν σήμερον.

7. Εἰς τὴν σημερινὴν δὲ ταύτην μορφήν, τὴν καθαρῶς ἱστορικὴν διαπραγματεύουσαν, ἐξειλίχθη ἡ Βιβλικὴ Θεολογία κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους. Κυρίως ὅτε κατὰ τὸν 17^ο αἰῶνα ὁ J. S. Semler καὶ ἡ σχολὴ αὐτοῦ ἐνησχολήθησαν μὲ τὴν ἀνακάλυψιν τῶν διαφορῶν ἐν τῇ χρονολογίᾳ καὶ τοῖς χαρακτηριστικοῖς τῶν διαφορῶν βιβλίων τῆς Βίβλου καὶ ἔφερεν εἰς φῶς τὴν κατὰ τὴν σχολὴν ταύτην ἀσυμφωνίαν τὴν μεταξὺ τοῦ διατετυπωμένου δόγματος καὶ τῆς διδασκαλίας τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τὴν πολλῶν μείζονα ἀσυμφωνίαν τοῦ δόγματος πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Π. Διαθήκης, ἐγεννήθη κατὰ φυσικὴν συνέπειαν τὸ ἐνδιαφέρον νὰ καταδειχθῇ ἡ ἐν τῇ οὐσίᾳ συμφωνία τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας πρὸς τὴν τῆς Βίβλου δι' ἀπροκαταλήπτου σπουδῆς τῆς Βίβλου. Καρπὸς τῆς τοιαύτης σπουδῆς ὑπῆρξαν καὶ ἄλλαι μὲν συγγραφαί, μάλιστα δὲ ἡ ὑπερέχουσα πασῶν εἰς πέντε τόμους καὶ εἰς ἐπανειλημμένας ἐκδόσεις ἀπὸ τοῦ 1771-1786 δημοσιευθεῖσα συγγραφή τοῦ G. T. Zacharia (*Biblische Theologie, oder Untersachung des biblischen grundes der vornehmsten Kirchlichen Lehren*). Ἡ Ὀρθολογιστικὴ Σχολὴ ἐξ ἄλλου ἐπεχείρησε τὴν σπουδὴν τῆς Γραφῆς πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἰδίων ἐπόψεων, τῶν ἐπὶ τῆς φυσικῆς θρησκείας στηριζομένων. Πρὸς ἀναίρεσιν τῶν ὀρθολογιστικῶν ἐκδοχῶν καθ' ὅλον τὸν 18^ο αἰῶνα ἐπεδόθησαν μετὰ θερμοῦ ἐνδιαφέροντος εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Βίβλου διάφοροι ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ καταλήξωσιν εἰς καθαρῶς ἱστορικὰ συμπεράσματα. Οὕτω δὲ παρὰ τὴν παρουσιασθεῖσαν διαφορὰν ἐκδοχῶν καὶ ἀσυμφωνίαν τῶν συμπερασμάτων παρὰ τοῖς διαφόροις συγγραφεῦσιν, ἔλαθε σάρκα καὶ ὄστᾰ τὸ μάθημα τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν Β'.

Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΚΛΑΔΟΣ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

Προθεωρία τοῦ Ἱστορικοῦ κλάδου.

1. Ἡ ἀλήθεια, τὴν ὁποῖαν ἡ Θεολογία διὰ τοῦ πρώτου αὐτῆς κλάδου λαμβάνει, εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅστις ἐμπεριλαμβάνει καὶ τὸ ὅλον θρησκευτικὸν περιεχόμενον τῆς Π. Διαθήκης, ἐν ᾧ βαθμῶ τοῦτο ἀναποκρίνεται πρὸς τὴν ἔννοιαν ταύτην. Ὡς τελικὴ δὲ κατάληξις τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως τῆς θρησκείας ὁ Χριστιανισμὸς προϋποθέτει τὸ γεγονός τῆς θείας ἐκείνης Ἀποκαλύψεως, διὰ τῆς ὁποίας νέα ἀρχὴ ζωῆς ἐδημιουργήθη ἐν τῇ ἀνθρωπότητι καὶ ὁ ὕψιστος σκοπὸς τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καθωρίσθη. Ὁ Χριστιανισμὸς δηλαδή εἶναι ἡ ὑψίστη ἔκφρασις τῆς θρησκείας, ἥτις προώρισται νὰ διεισδύσῃ εἰς τὴν ζωὴν τῆς ἀνθρωπότητος καὶ νὰ ὀδηγήσῃ αὐτὴν εἰς τὴν τελειοποίησίν της. Ὅταν ἡ Θεολογία διὰ τοῦ Ἐξηγητικοῦ κλάδου ἔφθασεν εἰς τὸ πόρισμα τοῦτο, ἐπέτυχεν τὸ εἰδικὸν αὐτῆς ὑποκείμενον. Ὅταν δὲ ἐγνώρισεν ἡ Θεολογία τὸν Χριστιανισμὸν ἐν τῇ ἀρχῇ καὶ καταγωγῇ αὐτοῦ, δηλαδή ὡς οὗτος ἐδιδάχθη ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων, ἀπομένει ὡς περαιτέρω ἔργον αὐτῆς νὰ διαπραγματευθῇ τὴν ἱστορικὴν αὐτοῦ ἀνάπτυξιν. Ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐπραγματοποιήθη ἡ ὑψίστη αὕτη Ἀποκάλυψις, ἀρχεται ἱστορικὴ τις πορεία, κατὰ τὴν ὁποῖαν ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἡ εἰς Χριστὸν πίστις ἐνεργεῖ ὡς ἡ νέα θεία ζωηφόρος ἀρχὴ καὶ ἀπὸ ἀσημάντου τὸ κατ' ἀρχὰς ἐνάρξεως εἰσχωρεῖ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐκτεταμένως καὶ ἐντόνως εἰς τὸν κόσμον. Οὕτω δὲ προδιεγράφη ὄριον εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὡς θρησκεία τῆς ἀνθρωπότητος ὁ Χριστιανισμὸς ἦτο καὶ εἶναι προωρισμένος νὰ ὑπερπηδήσῃ πάντα τὰ προχριστιανικὰ ἔθνικα ὄρια καὶ νὰ ἀναπλάσῃ τὴν ζωὴν πασῶν τῶν φυλῶν καὶ πάντων τῶν ἔθνων. Τὸ μέγα αὐτὸ στάδιον ἐμφανίζεται ἱστορικῶς ὡς ἡ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ὁμολογεῖ ὡς ἀρχηγὸν αὐτῆς καὶ Λυτρωτὴν καὶ κεφαλὴν τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ ἐν πίστει πρὸς αὐτὸν ἔχει τὸν Χριστιανισμὸν ὡς ζώσαν αὐτῆς ἀρχὴν, εἶναι τὸ ὄργανον, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ Χριστιανισμὸς λαμβάνει ἱστορικὴν ὑπαρξιν καὶ ὑπὸ συνθήκας ἱστορικὰς ἀναπτύσσει τὰς δυνάμεις τῆς ἐν αὐτῷ ὑποκρυπτομένης θείας ζωῆς. Τὸ τέλος καὶ ἡ τελείωσις τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς θὰ εἶναι ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, ἡ ἀνάπλασις καὶ ἀναγέννησις ὑπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ Θεοῦ τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος. Ἡ βαθμιαία δὲ αὔξησις τοῦ θείου τούτου σπέρματος τῆς βασιλείας τῶν Οὐρανῶν, τοῦ καταβληθέντος ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ, ἥτις αὔξησις προεφητεύθη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ἰδρυτοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ, γίνεται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Οὕ-

τως ἡ Ἐκκλησία εἶναι τὸ ἱστορικὸν ὄργανον διὰ τοῦ ὁποίου ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ καθίσταται πραγματικότης. Ἔργον λοιπὸν τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου τῆς Θεολογίας εἶναι νὰ παρακολουθήσῃ καὶ ἀναπαραστήσῃ κατὰ τὸ σύνολον αὐτοῦ τὴν ἱστορικὴν πορείαν τοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας κατὰ πάσας τὰς ἐπόψεις ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς Ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν. Ὡς ἐκ τούτου αἱ ἐργασίαι τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου δὲν κλείονται ὑπὸ τέρατος τινος. Ἐνῶ δὲ Ἐξηγητικὸς κλάδος περιορίζεται εἰς τὰς Ἁγίας Γραφὰς καὶ εἰς τὸν χρόνον καθ' ὃν αὗται συνεγράφησαν, ἡ ἱστορικὴ Θεολογία εἶναι ἀπεριόριστος. Ἐάν ἠθέλομεν τελειώσῃ αὐτὴν εἰς εἰδικὴν τινα περίοδον ὡς ἡ παρούσα ἐν τῇ ὁποίᾳ ζῶμεν, ἡμεῖς παρερχόμεθα, ἀλλ' ἡ Ἐκκλησία ἐξακολουθεῖ νὰ ζῆ καὶ ὑπερπηδᾷ τὸ σημεῖον τοῦτο καὶ διαρκῶς δημιουργεῖ γεγονότα, εἰς τῶν ὁποίων τὴν ἔρευναν καλεῖ καὶ θὰ καλῆ τοὺς ἱστορικοὺς θεολόγους τῶν μεθ' ἡμᾶς γενεῶν.

2. Συμφώνως πρὸς τὸ ἔργον αὐτοῦ ὁ ἱστορικὸς κλάδος τῆς Θεολογίας εἶναι κυρίως Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία καὶ ταυτίζεται πλήρως πρὸς αὐτήν. Ἡ Ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν δύναται σοβαρῶς νὰ διακριθῇ τῆς ἱστορίας τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Ἐάν δὲ ὁ ἱστορικὸς κλάδος τῆς Θεολογίας περιλαμβάνῃ καὶ ἄλλα μαθήματα, ἐκτὸς τοῦ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, τοῦτο προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι τὰ κύρια τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας συστατικὰ μέρη, τὰ ἐξεταζόμενα ἐν αὐτῇ ἐν τῇ ἐνιαίᾳ αὐτῶν ὁλότητι, καθίσταται καὶ χωρὶς ἕκαστον ὑπόθεσις ἰδίᾳ εἰδικῆς ἐρεύνης, ἵνα οὕτω ἡ ὅλη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου εἰκὼν, ἣν μᾶς παρουσιάζει ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, συμπληρωθῇ ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον καὶ ταῖς λεπτομερείαις καὶ καταστῆ ἐναργεστέρα.

3. Ἐνέχει δὲ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ὑψίστην σπουδαιότητα τὸσον διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ παρόντος, ὅσον καὶ διὰ τὴν Θεολογίαν. Οὐδεμία θεωρία δύναται νὰ ἀντικαταστήσῃ ἐν τῇ διακυβερνήσει τῆς Ἐκκλησίας τὰ μαθήματα, τὰ ὁποῖα ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία παρέχει. Ἐκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ποριζόμεθα τὴν σοφίαν, ἣτις δέον νὰ διέπῃ πάντας τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς θεσμοὺς καὶ ἐξ αὐτῆς θὰ λάβωμεν συμβουλὰς περὶ τῶν ἐπενεκτέων μεταρρυθμίσεων ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ σφαίρᾳ καὶ θὰ ὀδηγηθῶμεν πρὸς μὀρφωσιν ὀρθῶν ἰδεῶν καὶ ἀληθῶν ἀντιλήψεων κατὰ τὰς διαφόρους ἀντιλογίας καὶ διαμάχας ἐπὶ ζητημάτων διδασκαλίας, αἵτινες ἐκάστοτε ἐν τῷ βίῳ τῆς Ἐκκλησίας ἀναφαίνονται. Εἰς τὴν διακονίαν τῆς Ἐκκλησίας προμηθεύεται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τὸ πλούσιον ὕλικόν, τὸ ὁποῖον χρησιμεύει διὰ τὴν οἰκοδομὴν καὶ διαπαιδαγώγησιν τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας, ἐξ αὐτῆς δὲ οἱ λειτουργοὶ τῆς Ἐκκλησίας κατανοοῦσι πληρέστερον τὴν φύσιν τῆς Ἐκκλησίας, καὶ διεγείρεται τὸ ἐνδιαφέρον αὐτῶν ὑπὲρ τῶν ἔργων τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ ἡ ἀγάπη καὶ ὁ ἐνθουσιασμός

ὕπερ τῆς ἰδίας τῶν Ἐκκλησίας, οὐχ ἦττον δὲ καὶ ἡ ἀνοχή πρὸς τὰς ἐκκλησίας τῶν ἄλλων ὁμολογιῶν. Ἀλλὰ καὶ αἱ ἀπολογητικαὶ ὑπηρεσίαι, αἱ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν προερχόμεναι, εἶναι σημαντικαὶ διότι οὐδὲν δύναται ἐπιτυχέστερον νὰ ἀνατρέψῃ τὰς ἐνστάσεις τὰς κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἀντιταχθείσας, ὅσον ἡ ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν μεγάλων ἀποτελεσμάτων ἐπὶ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐπὶ ὅλων τῶν σφαιρῶν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, τῶν ἐπιτευχθέντων διὰ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, παρὰ τὰς ξιρίδας καὶ τὰς διαταραχάς, αἵτινες ἐσημειώθησαν πράγματι καὶ ἐν τῷ πεδίῳ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου, ἀλλ' αἱ ὁποῖαι δὲν ὀφείλονται κυρίως εἰς τὸν Χριστιανισμόν καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλ' εἰς τὰς ἀνθρωπίνας ἀδυναμίας καὶ πάθη.

4. Ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν Θεολογίαν ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία δὲν ἔχει μικροτέραν σημασίαν. Ἐφ' ὅσον παρουσιάζει πάντα τὰ στάδια, διὰ τῶν ὁποίων διήλθεν ἡ ζῶσα ἰδέα τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ πάσας τὰς ἱστορικὰς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς τῆς ἐκρυσσάσης ἐκ τοῦ Χριστιανισμοῦ, διαπραγματεύεται καὶ παρέχει τὸ ὕλικόν, τὸ ὁποῖον ἐν πολλοῖς ἐξεταζόμενον καὶ διερευνώμενον λεπτομερέστερον δημιουργεῖ ἄλλα ἐπὶ μέρους μαθήματα τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου, ἀλλὰ καὶ τίθησι τὰ θεμέλια διὰ τὰς δύο ἐπομένας τῆς Θεολογίας διαίρέσεις, ἦτοι τοῦ συστηματικοῦ καὶ πρακτικοῦ κλάδου τῆς Θεολογίας. Ἐκ τοῦ θεωρητικοῦ ἐνδιαφέροντος, τὸ ὁποῖον ἡ Θεολογία λαμβάνει ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ καὶ συγχρόνως ἐκ τοῦ ἐνδιαφέροντος ὅπως αὐτὴ αὕτη ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τύχῃ κατὰ διάφορα σημεῖα αὐτῆς βαθυτέρας καὶ λεπτομερεστερας ἐρεύνης καὶ σπουδῆς, γεννᾶται ἡ ἀνάγκη, ὅπως ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία μὴ ἔχῃ μόνον τὴν μορφήν τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸ σύνολον αὐτῆς, ἀλλὰ παρουσιασθῇ καὶ λεπτομερέστερον εἰς κεχωρισμένα τμήματα σπουδῆς, εἰς ἕκαστον τῶν ὁποίων θὰ ἐξετάζηται καὶ ἀνὰ μίαν ἐκ τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτω λόγῳ τοῦ καθολικοῦ χαρακτῆρος τοῦ Χριστιανισμοῦ εὐθύς ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως αὐτοῦ καὶ μέχρι σήμερον ἐξεδηλώθη ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀκατάπαυστος καὶ ἀκούραστος δρᾶσις πρὸς διάδοσιν αὐτοῦ ἀνὰ σύμπαντα τὸν κόσμον. Λόγῳ δὲ τῆς ἐν μέσῳ παντός τοῦ κόσμου ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀντιτιθεμένου πρὸς τὴν ζωὴν τοῦ κόσμου, ἡ Ἐκκλησία εὐρέθη ἠναγκασμένη ἐξ ἀρχῆς νὰ δώσῃ εἰς ἑαυτὴν ἀντικρυσ πρὸς τὸν κόσμον καὶ πρὸς τὰς διαφόρους ἐθνικότητας τὰς ἀποτελούσας αὐτὸν ἑσωτερικόν τι σχῆμα, τὸ ὁποῖον ὡς σταθερῶς τεθεμελιωμένον πολίτευμα θὰ ἐξησφάλιζεν εἰς τὴν ἀπανταχοῦ Ἐκκλησίαν ὁμοίομορφον, ἐνιαίαν καὶ ἀνεξάρτητον ἀπὸ τοῦ κόσμου ζωὴν. Ἀλλ' ὡς θρησκευτικὴ κοινωνία ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία, ὅπως καὶ πᾶσα ἄλλη κοινωνία θρησκευτικὴ, φυσικὸν ἦτο νὰ διαμορφώσῃ καὶ

ιδίαν λατρείαν, διὰ τῆς ὁποίας θά παρείχε μὲν τροφήν εἰς τὴν πίστιν αὐτῆς, θά ἐξεδήλωνε δὲ τὸ χαρακτηρίζον αὐτὴν πνεῦμα τῆς ἀφοσιώσεως πρὸς τὸν ὑπ' αὐτῆς λατρευόμενον Θεόν. Ἐπὶ πλέον ἡ ζῶσα πίστις ἐκδηλουμένη διὰ τῶν πράξεων τῆς Χριστιανικῆς ἀγάπης ἐδημιούργησεν ἤθη καὶ ἔθιμα νέα καὶ νέον τύπον ζωῆς, τρόπον ζωῆς χριστιανικόν, ἐκ τούτου δὲ ἐδημιουργήθη χριστιανικὸς πολιτισμὸς ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην τῆς λέξεως ἔννοιαν. Τέλος δι' ἐαυτὴν καὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς καταπολεμούσας αὐτὴν θρησκευτικὰς κοινωνίας, ἀπεσαφίνισε τὸ περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας αὐτῆς, ἥτις ὡς ἐπίσημος διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας προσλαμβάνει ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον σαφεῖς καὶ καθωρισμένας μορφάς. Οὕτως εἰς τὰς πέντε ταύτας κυρίας ἐκδηλώσεις καὶ ἐμφανίσεις τῆς ζωῆς—τὴν διάδοσιν διὰ τῆς ἱεραποστολῆς, τὸ πολίτευμα, τὴν λατρείαν, τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν διδασκαλίαν—τὸ Χριστιανικὸν πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς διὰ τῆς ἱστορίας αὐτοῦ μέχρι σήμερον ἀναπτύσσει ἕκτακτον πλοῦτον, πρὸς ἔρευναν, τοῦ ὁποίου ἐπιδίδεται μὲν γενικῶς καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἀσχολοῦνται ὁμοῦ λεπτομερέστερον καὶ εἰδικώτερον καὶ κεχωρισμένα μαθήματα τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου. Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ δηλαδὴ Ἱστορία ἐξετάζει τὰ πέντε ταῦτα τμήματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς κατὰ τὸ σύνολον αὐτῶν, οὕτω δὲ διεγείρει τὸ θεολογικὸν ἐνδιαφέρον τὸ καὶ ὑπ' αὐτῆς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἐκδηλούμενον, ἵνα ἕκαστον τῶν τμημάτων τούτων ἐξετασθῇ καὶ κεχωρισμένως, καθιστάμενον ὑπόθεσις ἰδίου μαθήματος τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου. Οὕτω δύνανται νὰ δημιουργηθῶσιν ἐκ τῆς γενικῆς διαπραγματεύσεως τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τὰ ἐπόμενα μαθήματα τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου: Ἡ Ἱστορία τῆς ἐξαπλώσεως ἢ τῶν ἱεραποστολῶν, ἡ Ἱστορία τοῦ πολιτεύματος, ἡ Ἱστορία τῆς λατρείας, ἡ Ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων, ἡ Συμβολικὴ, ἡ Πατρολογία καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Στατιστικὴ. Καὶ τὰ μὲν πρῶτα τέσσαρα μαθήματα εἰς ἃ δύναται νὰ προστεθῇ ἡ Ἱστορία τοῦ κηρύγματος καὶ ἡ Ἱστορία τῆς Κατηχήσεως δὲν ἐκαλλιεργήθησαν εἰσέτι εἰς ἴδια μαθήματα, ἀλλὰ συμπεριελήφθησαν, ὡς θά εἴπωμεν, ὡς Ἱστορία ἄλλων μαθημάτων τοῦ Πρακτικοῦ Ἰδίου κλάδου, ἀπεσπάσθη δὲ ἐκ τῆς Ἱστορίας τῆς λατρείας τὸ μάθημα τῆς Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας, ὅπερ προσέλαθε μεγάλην ἀνάπτυξιν κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας. Ἡ Ἱστορία ὁμοῦ τῶν Δογμάτων, ἡ Συμβολικὴ καὶ ἡ Πατρολογία ἀναπτυχθέντα ἐπαρκῶς καὶ θεραπευθέντα, διετήρησαν μὲν τὸν ἱστορικὸν αὐτῶν χαρακτήρα, ἐξειλίχθησαν δὲ εἰς μαθήματα βοηθητικὰ τοῦ συστηματικοῦ κλάδου. Ἡ Στατιστικὴ περιελήφθη μᾶλλον εἰς τὴν Συμβολικὴν, μὴ τυχούσα εἰσέτι ἀναπτύξεως ὡς Γενικὴ Στατιστικὴ τῆς καθόλου Ἐκκλησίας. Εἰς τὸν ἱστορικὸν τέλος κλάδον θά ἠδύνατο νὰ ὑπαχθῇ καὶ ἡ Θρησκευσιολογία, κατὰ τὸ τμήμα αὐτῆς τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν

Ἱστορίαν τῶν θρησκευμάτων, διὰ τῆς ὁποίας καταφαίνεται ἡ ἀσύγκριτος ὑπεροχὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὰς λοιπὰ θρησκεύματα.

Ταῦτα περὶ τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου γενικῶς.

1. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία.

1. Κατὰ τὰ ἐν τῇ προηγουμένη παραγράφῳ λεχθέντα ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν παράστασιν τοῦ ὅλου ἐσωτερικοῦ τε καὶ ἐξωτερικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας ὡς οὗτος παρουσιάζεται διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἀναπτυσσόμενος καὶ ἐκδηλούμενος. Προτίθεται λοιπὸν ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία νὰ ἐκθέσῃ συστηματικῶς καὶ μετὰ πάσης ἀκριβείας τὰ κατὰ τὴν Ἱδρυσιν καὶ θεμελίωσιν, ἐξάπλωσιν καὶ ἀνάπτυξιν, καθὼς καὶ τὰς καθόλου τύχας τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Ἐπὶ τὸ λεπτομερέστερον ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἐκθέτει τὴν Ἱδρυσιν καὶ σύστασιν τῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τοῦ Κυρίου, τὴν ἀνά τὸν κόσμον ἅπαντα ἐξάπλωσιν αὐτῆς διὰ τοῦ κηρύγματος καὶ τῆς δράσεως τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν συνεχισάντων μέχρις ἡμῶν τὸ ἔργον τοῦτο, τὰς σχέσεις εἰς ἃς ἦλθεν ἡ Ἐκκλησία πρὸς τὰ ἔθνη καὶ κράτη, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξηπλώθη τὴν ἀνάπτυξιν τῶν δογμάτων τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τὰς περιστάσεις, ὑφ' ἃς ἡ ἀνάπτυξις αὕτη συνετελέσθη· τὰς ἐντεῦθεν προκληθείσας συζητήσεις καὶ ἔριδας καὶ αἱρέσεις καὶ σχίσματα· τὰ περὶ τῶν Πατέρων καὶ τῶν ἐν γένει ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, οἵτινες ἀνεφάνησαν ἐν τῷ ἐκκλησιαστικῷ στερεώματι κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς καὶ ἐν ταῖς διαφόροις χώραις· τὰ περὶ διοικήσεως ἢ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος ὑπὸ τὰς διαφόρους μορφάς, ἃς τοῦτο προσέλαβε διὰ μέσου τῶν αἰώνων καὶ παρὰ ταῖς διαφόρους ἐκκλησιαστικὰς· τὰ ἀναγόμενα εἰς τὴν λατρείαν καὶ τὴν ἐκασταχοῦ ἐξέλιξιν καὶ διαμόρφωσιν αὐτῆς· τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰ κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς ἦθη τῶν Χριστιανῶν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐν γένει πᾶν ὅ,τι ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ δύναται μὲν ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία νὰ περιορίζεται εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ βίου καὶ τῆς ζωῆς ὠρισμένης ἐπὶ μέρους Ἐκκλησίας, οἷον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας, τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ἢ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἢ τῆς Ἀγγλικανικῆς ἢ τῆς Λουθηρείου κλπ., ὅποτε εἶναι μερικὴ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία. Ἐφ' ὅσον ὅμως θέλει νὰ εἶναι γενικὴ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, δεόν νὰ ἐκτείνῃ τὴν ἔρευναν καὶ ἐξέτασιν αὐτῆς ἐπὶ τῆς καθόλου Ἐκκλησίας, παρακολουθοῦσα τὸν βίον αὐτῆς καθ' ἀπάσας τὰς χώρας, εἰς ἃς διεδόθη ὁ Χριστιανισμὸς καὶ καθ' ἀπάσας τὰς ἐποχὰς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου.

2. Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία πρὸς ἐπιτέλειον τοῦ ἔργου αὐτῆς τούτου ἔχει ἀνάγκη τῆς συμβολῆς διαφόρων βοηθητικῶν ἐπιστημῶν. Ἐφ' ὅσον δηλαδὴ τὸ ἐν τῷ Χριστιανισμῷ ἐγκρυπτόμενον πνεῦμα ἐκδηλοῦται διὰ τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς δύναμις ἐνεργὸς ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ἐπὶ τοσοῦτον καθίστανται πολυαριθμότερα καὶ τὰ σημεῖα ἐπαφῆς τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τοὺς ὄρους τῆς ζωῆς, πρὸς τὰ κοινωνικὰ ἦθη, πρὸς τὰ ἔθιμα, πρὸς τὸν πολιτισμὸν τῶν ἐκχριστιανιζομένων ἐθνῶν, πρὸς τὰ καθεστῶτα καὶ τὴν νομοθεσίαν τῶν κρατῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ Ἐκκλησία ἐγκαθίσταται. Ἐνῶ δὲ ἐξ ἑνὸς ἐπιδραῖ καὶ σημειοῖ ἡ Ἐκκλησία διάφορα ἀποτελέσματα ἐπὶ τῶν συνθηκῶν τούτων, ἐξ ἑτέρου δέχεται καὶ αὕτη τὴν ἐξ αὐτῶν ἐπίδρασιν καὶ ὁ πολιτισμὸς αὐτῆς καὶ ἡ ἐν γένει ἀνάπτυξις τῆς ἐπηρεάζεται ὑπ' αὐτῶν κατὰ διαφόρους τρόπους. Λόγῳ δὲ τῆς ἐσωτερικῆς ταύτης σχέσεως καὶ τῆς μεταξὺ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ κόσμου ἐπιμιξίας καὶ ἀλληλεπιδράσεως, ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἔχει ὡς προϋπόθεσιν αὐτῆς τὴν Γενικὴν Ἱστορίαν τοῦ κόσμου, καθὼς καὶ τὴν Ἱστορίαν τοῦ Δικαίου, τὴν Ἱστορίαν τοῦ Πολιτισμοῦ, τὴν Ἱστορίαν τῆς γραμματείας ἢ γενικῆς γραμματολογίας, τὴν Ἱστορίαν τῶν καλῶν τεχνῶν, τὴν Ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν Ἱστορίαν τῶν Θρησκευμάτων. Εἰδικῶς ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία κοινὰς ἔχει μετὰ τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας ὡς βοηθητικὰς ἐπιστήμας τὴν Χρονολογίαν καὶ τὴν Γεωγραφίαν. Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ὡς καὶ ἡ καθόλου Ἱστορία, καλεῖται νὰ ἀρυσθῇ τὸ ὕλικόν αὐτῆς ἐκ τῶν πηγῶν, διὰ τοῦτο ἀναγκαῖα αὕτη καθίσταται καὶ ἱερά τις φιλολογία, τοὔτέστιν ἡ γνῶσις πασῶν τῶν γλωσσῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἔχουσι συγγραφῇ αἱ πλείσται τῶν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας πηγῶν. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς δέον νὰ γνωρίζῃ εἰδικῶς μὲν τὴν Ἑλληνικὴν καὶ Λατινικὴν γλῶσσαν, κατὰ τὸ μέσον αὐτῶν ἰδίωμα, γενικῶς δὲ καὶ τὰς γλώσσας τῶν σπουδαιότερων ἐκ τῶν νεωτέρων πεπολιτισμένων ἐθνῶν. Ἀπαιτεῖται ὡσαύτως καὶ γνῶσις τῆς Διπλωματικῆς, τοῦτ' ἔστι τῆς ἐπιστήμης ἣτις διαπραγματεύεται τὰ ἀρχαῖα ἐπίσημα ἔγγραφα καὶ ἣτις διδάσκει πῶς νὰ ἐκτιμᾷ τις ταῦτα καὶ τὰ χειρόγραφα ἐν γένει κατὰ τὴν ἡλικίαν καὶ προέλευσιν αὐτῶν, καθὼς καὶ κατὰ τὴν ἐπὶ τῇ βάσει ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν τεκμηρίων γνησιότητα τούτων. Τοιαῦτα ἐπίσημα ἔγγραφα, δέον νὰ θεωροῦνται οἱ νόμοι τῶν διαφόρων κρατῶν, καθ' ὅσον οὗτοι ἐπέδρασαν ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἐδέχθησαν τὴν ἐξ αὐτῆς ἐπίδρασιν, τὰ πρακτικὰ καὶ οἱ ὅροι Συνόδων, οἱ ἐκκλησιαστικοὶ Κανόνες καὶ διατάξεις, αἱ ἐγκύκλιοι παπῶν, πατριαρχῶν καὶ ἐπισκόπων, οἱ κανόνες τοῦ μοναχικοῦ βίου, ὁμολογίαι, λειτουργίαι καὶ τὰ τούτοις ὅμοια. Ἐπὶ πλέον καὶ μαρτυρίαι ἐκ μνημείων, οἷα ἱεροὶ ναοί, τάφοι, ἐπιγραφαί, μνημεῖα τέχνης, τῶν ὁποίων δέον νὰ διακριβοῦται ἡ ἐποχὴ εἰς ἣν ἀνήκουσιν.

3. Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία πρέπει νὰ ἔχη πάσας ταύτας τὰς ἐπιστήμας εἰς τὴν ὑπηρεσίαν αὐτῆς. Ἀλλὰ πρὸ παντός, ἀφοῦ ἀποτελεῖ κλάδον τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, πρέπει καὶ ἡ ἔκθεσις αὐτῆς νὰ εἶναι ἐπιστημονικὴ, ἐὰν πρόκειται ν' ἀνταποκριθῆ πρὸς τὰς ἀξιώσεις, τὰς ὁποίας ἡ καθόλου θεολογικὴ ἐπιστήμη ἔχει παρ' αὐτῆς. Ἰνα δὲ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἐνέχη ἐπιστημονικὸν πράγματι χαρακτήρα, δέον ἢ ἔκθεσις αὐτῆς νὰ εἶναι ἀντικειμενικὴ, πραγματικὴ καὶ θεολογικὴ. Καὶ ἡ μὲν ἀντικειμενικότης τῆς ἐκθέσεως συνίσταται εἰς τοῦτο: τὰ γεγονότα ἐφ' ὅσον δύνανται νὰ διακριθῶσιν ἀπὸ τῶν πηγῶν, δέον νὰ ἐκτίθενται μεθ' ἱστορικῆς ἀκριβείας. Γενικῶς δὲ κατὰ τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας καθίσταται ἐκτάκτως δύσκολον νὰ ἐπιτύχη ὁ νεώτερος ἱστορικὸς τὴν ἀπαιτουμένην ἀντικειμενικότητα. Διότι ὅπως ὁ σημερινὸς ἱστορικὸς εἶναι ἐκτεθειμένος εἰς τὸν κίνδυνον νὰ παρεμβάλῃ τὰς ἰδίας του ἐπόψεις καὶ νὰ χρωματίσῃ κατὰ τὰς ἰδίας του προκαταλήψεις καὶ προσκλίσεις τὸν χαρακτήρα τῶν γεγονότων, οὕτω καὶ αἱ παλαιαὶ πηγαί, ἀφ' ὧν ἀντλεῖ σήμερον τὰς πληροφορίας αὐτοῦ, δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἔχωσιν ἐμβάφῃ εἰς τὸν ὑποκειμενικὸν χρωματισμὸν τῶν παλαιότερων ἱστορικῶν, ἐκ τῆς γραφίδος τῶν ὁποίων προῆλθον αἱ πηγαί. Ἐπὶ παραδείγματι οἱ Καθολικοὶ Ἱστορικοὶ τοῦ παρελθόντος κρίνοντες τὸν Φώτιον ἐν σχέσει πρὸς τὰ αἴτια τοῦ σχίσματος ἐπεφόρτισαν αὐτὸν μὲ τὰς εὐθύναις αὐτοῦ. Πολλοὶ δὲ καὶ ἐκ τῶν σημερινῶν ἱστορικῶν παρεσύρθησαν εἰς τὰς ἀδίκους ταύτας κρίσεις, ὅπως καὶ ἐξ ἀντιθέτου οἱ τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας Ἱστορικοὶ ἐξύψωσαν τὸν Φώτιον δικαίως εἰς μεγάλην ἱστορικὴν φυσιογνωμίαν. Αἱ ὑποκειμενικαὶ προκαταλήψεις τῶν Ἰγνατιανῶν ἀφ' ἑνὸς τῶν ἀντιπάλων τοῦ Φωτίου ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἢ πρὸς αὐτὸν ἐχθρότης τῶν Παπῶν ἐξ ἄλλου συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ δημιουργηθῆ μεγάλη ἀχλὺς περὶ τὴν φυσιογνωμίαν ταύτην. Ἢδη ἀποκαλύπτονται καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν καθολικῶν ἔγγραφα ἐπίσημα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, δι' ὧν ἀποδίδεται δικαιοσύνη εἰς τὸν μέγαν ἐκεῖνον πατριάρχην. Ἐκ τοῦ παραδείγματος τούτου κατανοεῖ τις, πόσον τὰ κατὰ καιροὺς ἱστορικὰ γεγονότα ἐν τῇ ἐκθέσει αὐτῶν ὑπόκεινται εἰς τὸν ὑποκειμενικὸν χρωματισμὸν τοῦ διασώζοντος αὐτὰ διὰ τῆς γραφῆς ἱστορικοῦ. Κατὰ ταῦτα πρὸς ἀντικειμενικὴν ἔκθεσιν ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ ἀπαιτεῖται ὁ ἱστορικὸς διὰ φιλολογικῆς κριτικῆς νὰ εἶναι εἰς θέσιν, ὅπως ἐκτιμᾷ τὴν φιλολογικὴν ἀξίαν τῶν πηγῶν διακριθῶν τὴν γνησιότητα, ἀκέραιότητα καὶ ἀξιοπιστίαν τῶν πηγῶν του ὡς ἔργον γραμματείας.

4. Ἀλλ' ἐκτὸς τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς προσαπαιτεῖται καὶ ἱστορικὴ κριτικὴ τῶν πηγῶν, αἱ ὁποῖαι ἐνδέχεται νὰ εἶναι ἢ ἐλλιπεῖς ἢ διεστραμμένοι ἐκ προθέσεως ἢ νενοθευμένοι ἀσυναισθήτως μεθ' ὑποκειμενικῶν στοιχείων ἐκ τοῦ συγγραψαντος αὐτάς. Διὰ τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς θὰ διακρίνη ὁ ἱστορικὸς τὸ ὑλικόν, ὅπερ δέον

ἀνακαθαιρόμενον ἐκ τῶν ὑποκειμενικῶν παρεισαγωγῶν νὰ ἀντληθῆ ἐκ τῶν παρεφθαρμένων πηγῶν. Πρέπει ἐπὶ πλέον νὰ συμπνίγη καὶ πᾶσαν ἰδίαν ὑποκειμενικὴν πρόσκλισιν καὶ τάσιν, ὥστε ἢ ἐπὶ τοῦ κρινομένου ὕλικου κρίσις του νὰ εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ἀντικειμενικὴ καὶ ἀνεπηρέαστος καὶ ψυχρὰ. Πρέπει δηλαδὴ νὰ ἐρευνᾷ ἄνευ προκαταλήψεως τινος καὶ μετὰ πάσης ἀμεροληψίας τὰς πηγὰς, ὥστε νὰ δύναται νὰ κρίνη ψυχρῶς καὶ μετ' ἀκριθείας τὸν βαθμὸν τῆς ἀξιοπιστίας τῆς πηγῆς καὶ κατὰ πόσον αὕτη χρήζει καθάρσεως. Μόνον αἱ θεόπνευστοι πηγαὶ δὲν δύνανται νὰ ὑποβληθῶσιν εἰς κάθαρσιν τινα. Ὡς πρὸς τὰς ἄλλας ὅμως πηγὰς, τὰς ἐξ ἀνθρώπων προερχομένας, μόνον τὴν σχετικὴν ἀλήθειαν δεόν νὰ ἀναμένωμεν. Τὸ νὰ ἀναζητῆ δὲ ὁ ἱστορικὸς ἐν ταῖς πηγαῖς τὴν ἀπόλυτον ἀλήθειαν ἐκθέτει αὐτὸν εἰς τὸν κίνδυνον νὰ καταντήσῃ εἰς ὑπερκριτικὴν καὶ εἰς ἄκραν ἄρνησιν, ἣτις ἀποτελεῖ ἀκρότητα φευκτέαν πάσῃ δυνάμει ἐν τῇ χρήσει τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς.

5. Ἀφοῦ δὲ ὁ ἱστορικὸς διὰ τῆς λελογισμένης χρήσεως τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς διακριθῶσιν τὴν καθαρὰν καὶ ἀξιόπιστον ἱστορικὴν ἀλήθειαν, ἐν τῇ ἐκθέσει αὐτῆς δὲν πρέπει νὰ ἀπαριθμῆ τὰ γεγονότα κατὰ τὴν λεγομένην χρονολογικὴν μέθοδον, ἣτις ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῶν λεγομένων χρονογράφων ἐν τοῖς Χρονικοῖς αὐτῶν, ἀλλ' ἢ ἐκθεσις αὐτοῦ, ἵνα ἔχη ἐπιστημονικὸν χαρακτήρα, δεόν νὰ γίνεται κατὰ μέθοδον πραγματικὴν. Ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ὅπως τὰ διάφορα εἰς ἡμᾶς περιωθέντα Χρονικὰ ἢ Χρονογραφαί, ἀπλῆ καὶ ξηρὰ ἀπαρίθμησις καὶ παράταξις τῶν γεγονότων, ἀλλὰ συνηρθρωμένον καὶ ὀργανικὸν σύνολον, τοῦτο δ' ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς πραγματικῆς μεθόδου. Κατ' αὐτὴν διακριθούται πρωτίστως ἡ ἀλληλουχία μετὰ τῶν διαφόρων ἱστορικῶν γεγονότων, ἢ συνδέουσα αὐτὰ ὡς αἰτίας μετὰ τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῶν καὶ ἀπεικονίζουσα τὸ παρελθὸν ὡς προπαρασκευάσαν τὸ ἔδαφος διὰ τὸ παρόν, τὸ ὁποῖον πάλιν φέρει ἐν ἑαυτῷ τὰ σπέρματα τοῦ μέλλοντος. Ἐπὶ πλέον τὰ καθ' ἕκαστον γεγονότα μιᾶς ἐκάστης ἐποχῆς δὲν ἴστανται μεμονωμένα ἀπ' ἀλλήλων, ἀλλὰ συνδέονται πρὸς ἀλλήλα ὀργανικῶς, ὁ ὅλος δὲ χαρακτήρ μιᾶς ἐκάστης ἱστορικῆς ἐποχῆς διαμορφούται ἐκ τῆς ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνδρομῆς τῶν ἐπὶ μέρους τούτων γεγονότων ἅτινα εἶναι προϊόντα τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Τὰ γεγονότα λοιπὸν ταῦτα δεόν νὰ ἐκτίθενται ἐν τῷ ὀργανικῷ τῶν συνδέσμων πρὸς τὴν ὅλην ἐκκλησιαστικὴν ζωὴν μιᾶς ἐκάστης ἐποχῆς καὶ νὰ συνδυάζωνται εἰς ἐνιαίαν καὶ σαφῆ εἰκόνα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Γεγονότα τῶν ὁποίων οὐδεμίαν συνάφειαν τοιαύτην δύναται νὰ ἀποδειχθῆ καὶ τὰ ὁποῖα ἴστανται μεμονωμένα ἐν μέσῳ τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν συνέβησαν καὶ ἀπεσπασμένα τῶν λοιπῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς, ἄνευ οὐδεμιᾶς συναφείας πρὸς αὐτά, εἶναι χρησιμώτερον κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Rābiger⁽¹⁾ προκειμένου νὰ τακτο-

(1) Ἐνθ' ἄνωτ. II σελ. 185.

ποιηθῆ ὁ εὐρύς σωρός τῶν λοιπῶν γεγονότων, νὰ ἀποσύρῳται ὀλοτελῶς ἀπὸ τῆς ἱστορίας.

6. Ἄλλ' ἡ ἐκθεσις τῶν ἱστορικῶν γεγονότων δέον νὰ εἶναι καὶ Θεολογική. Διὰ τῆς Θεολογικῆς ἐκθέσεως καὶ διαπραγματεύσεως ἐξασφαλίζεται τὸ νὰ ἔχη ὁ ἱστορικὸς ὑπ' ὄψει τὸ ἰδανικὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅπερ εἶναι καὶ ἰδανικὸν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀγεται πάντοτε ὑπ' αὐτοῦ καὶ ὅταν διαπραγματεύεται κεχωρισμένως τὰς διαφόρους περιόδους τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου καὶ ὅταν διαπραγματεύεται τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸ σύνολον αὐτῆς. Οὕτως ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς οὐ μόνον θὰ κατανοῆ τὰ ἐπὶ μέρους γεγονότα ἐν σχέσει πρὸς τὸ θρησκευτικὸν πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἱστορία ὡς σύνολον θὰ ὀδηγῆ εἰς καθωρισμένον συμπέρασμα, ἐφ' ὅσον θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ καταδειχθῆ εἰς τὸ τέλος τῆς ὅλης ἀναπτύξεως, ἐὰν τὸ ἰδανικὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπραγματοποιήθῃ καὶ ἐν τίνι βαθμῷ ἐπετεύχθῃ ἢ πραγματοποιήσῃ αὐτὴ καὶ κατὰ πόσον δύναται τοῦτο νὰ πραγματοποιηθῆ καὶ εἰς τὸ μέλλον. Πρόδηλον ἐντεῦθεν, ὅτι διὰ τὴν θεολογικὴν διαπραγμάτευσιν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ὁ ἐρευνῶν αὐτὴν πρέπει νὰ εἶναι εὐσεθής, νὰ ἐννοῆ καὶ νὰ αἰσθάνεται τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, ὅποτε καὶ θὰ δύναται νὰ ἐννοήσῃ τὰ διάφορα γεγονότα τῆς ἱστορίας καὶ νὰ κρίνῃ αὐτὰ κατὰ τὴν ἀληθῆ ἀξίαν αὐτῶν. Ἱστορικὸς ξένος πρὸς τὸ ἰδανικὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἢ διατελῶν ἐν ψυχρότητι ἢ καὶ ἐχθρότητι πρὸς αὐτό, μὴ διαπνεόμενος ὑπὸ πνεύματος εὐσεθείας, ἀναγκαίως θὰ παρανοῆ τὰ διάφορα φαινόμενα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου καὶ τὰ γεγονότα, εἰς τὰ ὅποια ἡ ζωὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐξεδηλώθη. Ὅμοιάζει οὗτος πρὸς ἄνθρωπον στερούμενον αἰσθήσεως τοῦ καλοῦ ἢ διεστραμμένον περὶ τοῦ καλοῦ ἀντιλήψεις ἔχοντα καὶ καλούμενον νὰ κρίνῃ ἔργα καλλιτεχνικὰ ἢ μουσικὰς ἀρμονίας καὶ συνθέσεις μεγάλων μουσουργῶν.

7. Τέλος διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν διαπραγμάτευσιν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας εἰδικὴ σημασία δέον ν' ἀποδίδηται καὶ εἰς τὴν κατανομήν καὶ κατάταξιν τοῦ ὕλικου αὐτῆς, διότι ἐκ τῆς ἐπιτυχοῦς διατάξεως τούτου ἐξαρτᾶται ἡ ἐνάργεια τῆς διαπραγματεύσεως, ἢ ὅποια πρέπει ν' ἀποτελῆ κύριον σκοπὸν πάσης ἱστορικῆς συνθέσεως. Πρὸς ἐπιτυχῆ δὲ διάταξιν τοῦ ὕλικου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἀναγκαῖον παρίσταται νὰ προταχθῆ εἰσαγωγή τις, ἥτις ἔχει πάλιν ὡς προϋπόθεσιν αὐτῆς διάφορα μαθήματα τῆς Ἐξηγητικῆς Θεολογίας ἥτοι τὴν Ἰουδαϊκὴν Ἀρχαιολογίαν, τὴν Βιβλικὴν Ἱστορίαν καὶ τὴν Ἱστορίαν τῆς Βιβλικῆς γραμματείας ἢ ἄλλως τὴν Εἰσαγωγὴν εἰς τὰς Γραφάς. Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ ταύτῃ δέον νὰ χαρακτηρισθῆ ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ κατάστασις τῶν Ἰουδαίων καὶ τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου, οἷα ὑπῆρξεν αὐτῇ ἀμέσως πρὸ καὶ μετὰ τὴν γέννησιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἵνα ὀρθῶς ἐκτιμηθῆ ἡ σημασία τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τὴν εἴσοδον αὐτοῦ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ καὶ ἡ ραγδαία

ἐξάπλωσις αὐτοῦ ἀνά τὸν κόσμον καὶ καταστῆ δυνατὸν νὰ γνωσθῶσιν αἱ κατὰ τὴν πρῶτον αὐτοῦ ἀνάπτυξιν ἐπιδράσεις ἐπ' αὐτοῦ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ καὶ ἐθνικοῦ πνεύματος. Εἶτα δέον νὰ ἐξετασθῇ ὁποῖα τις ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Ἰουδαϊκὴν καὶ τὰς ἐθνικὰς θρησκείας ἢ ἔννοια τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τούτον δι' ὀλίγων περιγράφονται ὁ Χριστὸς ὡς ἰδρυτὴς τῆς νέας θρησκείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἡ πρώτη Ἐκκλησία κατὰ τὸν ἐσωτερικὸν αὐτῆς βίον καὶ τὴν ἐξωτερικὴν αὐτῆς ὀργάνωσιν. Ἡ ἔννοια τῆς Ἐκκλησίας δέον νὰ καθορισθῇ ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, τῆς ἰδρυθείσης ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὴν συνείδησιν τῆς πρώτης χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Συνεπῶς ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ ἐν Χριστῷ κοινωνία τῶν πιστῶν, οἱ ὅποιοι ἐκλήθησαν ἐν τῇ πίστει τοῦ Χριστοῦ νὰ ὑπηρετήσωσιν εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς καὶ νὰ ὀδηγήσωσιν πάντας τοὺς ἀνθρώπους εἰς πνευματικὴν κοινωνίαν μετὰ τοῦ Θεοῦ. Οἱ πιστοὶ οὗτοι ἀποτελοῦσιν ἐν σῶμα ἐν Χριστῷ καὶ πράγματι εἶναι τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ὅπερ ἔχει κεφαλὴν τοῦ αὐτὸν τὸν Χριστὸν, ἀποτελοῦντες μέλη αὐτοῦ, κυβερνώμενα ὑπὸ τῆς μιᾶς κεφαλῆς, ζωποιοῦμενα ὑπὸ τοῦ ἑνὸς Πνεύματος καὶ ἀποτελοῦντα ναὸν ἅγιον, ἐν τῷ ὁποίῳ κατοικεῖ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα μετὰ τὸν Χριστὸν ὡς ἀκρογωνιαίον καὶ ὡς θεμέλιον αὐτοῦ. Ὁδηγούμενος ὑπὸ τῆς ἐννοίας τῆς Ἐκκλησίας, ὁ Ἐκκλησιαστικὸς Ἱστορικὸς καλεῖται νὰ διατρέξῃ τὸ ὅλον ἱστορικὸν πεδίων τῆς Ἐκκλησίας καὶ πρωτίστως νὰ διαιρέσῃ τὸ ὕλικόν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας. Τὸ ὕλικόν τούτο δέον νὰ κατανεμηθῇ κατὰ τὰ διάφορα ἱστορικὰ τμήματα, ἅτινα ὑπὸ τῶν ποικίλων ἐκδηλώσεων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου δημιουργοῦνται ἥτοι κατὰ κεχωρισμένην ἔκθεσιν τῶν διαφόρων ἀπόψεων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου τ. ἐ. τῆς ἐξάπλώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, τοῦ πολιτεύματος τῆς Ἐκκλησίας, τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ Χριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας. Καθ' ὃν ὅμως χρόνον ὁ ἱστορικὸς θὰ διαπραγματεύεται ταῦτα κεχωρισμένως, πρέπει πάντοτε νὰ ἔχη ὑπ' ὄψει, ὅτι πάντα ταῦτα εἶναι ὑπερεκχειρίσεις καὶ ἐνέργεια ἑνὸς πνεύματος καὶ ὡς τοιαῦτα πρέπει συγχρόνως νὰ παρουσιάζωνται ὡς στοιχεῖα ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὀργανισμοῦ, συμπληροῦντα καὶ αἰτιολογοῦντα ἄλληλα. Τοῦτο ὅμως καθίσταται ἀπραγματοποίητον, ἐὰν ἕκαστον κεχωρισμένον τμήμα περιγράφεται ἐν ἀδιακόπῳ ἀφηγήσει ἀπὸ τῆς ἀρχῆς καὶ τῶν πρώτων χρόνων τῆς Ἐκκλησίας μέχρι σήμερον. Ἐντεῦθεν προκειμένου νὰ καταστῆ ἐμφανὴς ὁ ὀργανικὸς σύνδεσμος τῶν μνημονευθέντων τμημάτων καὶ δοθῇ κατὰ τὸ δυνατὸν εὐκρινὴς ἀπεικόνισις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου, ἀπαιτεῖται τὸ ὅλον ὕλικόν νὰ διαιρεθῇ καὶ εἰς ἐποχὰς τινὰς καὶ νὰ ἐκτεθῶσιν τὰ μνημονευθέντα τμήματα ἐν μιᾷ ἐκάστη τῶν ἐποχῶν τούτων. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἢ χρονικὴ δι-

αίρεσις δέον νά συνδεθῆ πρὸς τὴν καθ' ὕλην διαίρεσιν, ἐξεταζομένων τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, τοῦ πολιτεύματος, τῆς λατρείας, τῆς διδασκαλίας, τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Χριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ κατὰ μίαν ἐκάστην τῶν ἐποχῶν ἢ περιόδων τούτων κεχωρισμένως. Ἀλλὰ καὶ ἡ χρονικὴ ἢ κατ' ἐποχὰς διαίρεσις τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς αὐθαιρεσίας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἱστορικοῦ, μὴ δυναμένου κατὰ τὸ δοκοῦν καὶ κατὰ τὴν ἰδιοτροπίαν αὐτοῦ νά ἐπιχειρῆ ταύτην. Ἐκάστη χρονικὴ περίοδος ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ καθορίζεται ἐν μέρει μὲν ἐκ τοῦ ὅτι ἡ κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας περιόδου τινὸς διακρίνεται ἀπὸ τῆς καταστάσεως αὐτῆς ἄλλης περιόδου δι' ἰδιάζοντός τινος γνωρίσματος ἰσχυρῶς ἰδιορρυθμοῦ, ἐν μέρει δὲ ἐκ τοῦ ὅτι κατὰ μίαν ἐκάστην περίοδον συμπίπτουσι γεγονότα σημαντικά, τῶν ὁποίων τὰ ἀποτελέσματα ἐκτείνονται καὶ ἐπὶ τῆς ἐπομένης περιόδου.

8. Οὕτω κατὰ τοὺς Διαμαρτυρομένους τρεῖς μεγάλοι περίοδοι πρὸ παντὸς διακρίνονται, κατὰ μίαν ἐκάστην τῶν ὁποίων ἡ σύστασις τῆς Ἐκκλησίας ἀνεπτύχθη κατὰ χαρακτηριστικῶς διάφορον τρόπον. Ἡ πρώτη περίοδος ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας μέχρι τοῦ 800, καθ' ἣν ἡ ἀρχαία καθολικὴ Ἐκκλησία διετέλει ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἰουδαϊκοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἡ δευτέρα περίοδος ἐκτείνεται ἀπὸ τοῦ Καρόλου τοῦ μεγάλου μέχρι τῆς Μεταρρυθμίσεως, περιλαμβάνουσα τὸν ρωμαιογερμανικὸν καθολικισμὸν. Καὶ ἡ τρίτη περίοδος ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς Μεταρρυθμίσεως μέχρι τῆς συγχρόνου ἐποχῆς, περιλαμβάνουσα τὴν ἀντίθεσιν Προτεσταντισμοῦ καὶ Καθολικισμοῦ. Ἐξ Ὁρθόδοξου ὁμοῦ καὶ Ἑλληνικῆς ἐπόψεως παρουσιάζεται εὐστοχωτέρα ἢ ὑπὸ τοῦ Διομήδους Κυριακοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ αὐτοῦ προκριθεῖσα εἰς τέσσαρας περιόδους διαίρεσις. Ἡ πρώτη ἐκ τῶν περιόδων τούτων ἐκτείνεται μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου (313), περιλαμβάνουσα τὴν πρώτην ἀνάπτυξιν τῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τὴν ἐξωτερικὴν πίεσιν ἢ δευτέρα ἐκτείνεται μέχρι τοῦ Θ' αἰῶνος (860) καὶ χαρακτηρίζεται κυρίως ὡς ἡ περίοδος τῆς ἀναπτύξεως καὶ τοῦ ὀρισμοῦ τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας· ἡ τρίτη περίοδος περιλαμβάνει τὸ χρονικὸν διάστημα τὸ ἀπὸ τοῦ σχίσματος μεταξὺ ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς Ἐκκλησίας τοῦ κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα ἐπισυμβάντος μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) ὀλίγον τι ἀφισταμένης χρονικῶς τῆς ἐν τῇ Δύσει Διαμαρτυρήσεως· ἡ τετάρτη τέλος περίοδος ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων καὶ εἶναι ἡ περίοδος τῆς Τουρκικῆς κατακτήσεως καὶ τῆς ὑπὸ τὸν ζυγὸν τοῦτον καταπίεσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν τῇ ἀνατολῇ, ἐν δὲ τῇ δύσει τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Προτεσταντισμοῦ καὶ τῆς πάλης τούτου πρὸς τὸν Παπισμὸν. Τὴν αὐτὴν διαίρεσιν ἀκόλουθεῖ καὶ ὁ Β. Στεφανίδης μετὰ μόνης τῆς διαφορᾶς, ὅτι τὰς δύο πρώτας κατὰ τὸν Κυρια-

κόν περιόδους περιλαμβάνει εις μίαν, διαιρῶν τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν οὐχὶ εἰς τέσσαρας, ἀλλ' εἰς τρεῖς περιόδους.

9. Πατὴρ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας θεωρεῖται δικαίως Εὐσεβίος ὁ Παμφίλου συγγραφέας τὴν πρώτην ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν ἐκτεινομένην ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ μέχρι τοῦ ἔτους 324. Συνέχειαν τῆς Ἱστορίας ταύτης συνέγραψεν ὁ Σωκράτης Σχολαστικός, περιλαθὼν εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ τὰ ἀπὸ τοῦ 305 μέχρι τοῦ 439 γεγονότα, καθὼς καὶ οἱ Σωζόμενος καὶ Θεόδωρος Κύρου, τῶν ὁποίων τὰ ἔργα ἐκτείνονται ἐκείνου μὲν ἀπὸ τοῦ 344 μέχρι τοῦ 423, τούτου δὲ ἀπὸ τοῦ 320 μέχρι τοῦ 428. Εἶτα Θεόδωρος ὁ Ἀναγνώστης κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα ἐποίησατο ἐπιτομὴν μὲν τῶν τριῶν συνεχιστῶν τοῦ Εὐσεβίου, συνέχειαν δὲ τῆς Ἱστορίας τοῦ Σωκράτους ἐκτεινομένην μέχρι τοῦ θανάτου Ἰουστίνου Α' (518-527), τῆς ὁποίας ὅμως μόνον ἐπιτομὴν ἔχομεν γενομένην ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου. Γελάσιος ὁ Κυζικινὸς ἐξιστόρησε τὰ κατὰ τὴν πρώτην Οἰκουμενικὴν Σύνοδον. Ὡσαύτως ἔχομεν καὶ Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τοῦ Εὐαγρίου (451-594) καὶ ἀποσπάσματα τοῦ Φιλοστοργίου. Ἄλλη τις Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Ζαχαρίου τοῦ Ρήτορος περιεσώθη ἐν συριακῇ μεταφράσει, ἐκ τῆς ὁποίας ἐγένετο γερμανικὴ μετάφρασις ὑπὸ Aihrens καὶ Krüger (1899) καὶ ἕτερα τις Ἰωάννου τοῦ Ἐφέσου, περιωθεῖσα καὶ αὐτὴ ἐν συριακῇ μεταφράσει, μεταφρασθεῖσα εἰς τὴν γερμανικὴν ὑπὸ τοῦ Schönfeld (1862). Εἰς τὴν Λατινικὴν γλῶσσαν ἔχομεν μετάφρασιν τῆς Ἱστορίας τοῦ Εὐσεβίου καὶ συμπλήρωσιν αὐτῆς μέχρι τοῦ 395 γενομένην ὑπὸ τοῦ Ρουφίνου, καθὼς καὶ χρονικὰ τοῦ Ἀμ. Μαρκελλίνου, τοῦ Βίκτωρος Ἰσιδώρου καὶ τοῦ Κασσιοδώρου († μετὰ τὸ 562). Εἶτα ἀκολουθοῦσιν αἱ Χρονογραφαὶ τῶν Βυζαντινῶν Θεοφάνους, Γεωργίου τοῦ Ἀμαρτωλοῦ, Γεωργίου Συγγέλου κλπ. Τῆς περαιτέρω ἐξελίξεως τῆς ἐπιστήμης τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων δύναται τις νὰ λάθῃ γνῶσιν ἐν τῇ Γενικῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ (ἔκδοσις Β', 1957) σελ. 22-38 τοῦ καθηγητοῦ Γερασίμου Κονιδάρη.

10. Γενικὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν συνέγραψαν παρ' ἡμῖν ὁ Ἀναστάσιος Διομήδ. Κυριακός, ὁ Φιλάρετος Βαφείδης, ὁ Βασιλ. Στεφανίδης καὶ ὁ Γεράσιμος Κονιδάρης. Μερικὰς δὲ Ἐκκλησιαστικὰς Ἱστορίας συνέγραψαν ὁ Κωνστ. Κοντογόνης περιλαθὼν τοὺς πρώτους αἰῶνας, ὁ ἀοίδιμος Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ οἰκονόμων τὴν τριακονταετηρίδα τὴν ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι 1850, καὶ ὁ ἀείμνηστος ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος, ὅστις ἐδημοσίευσεν εἰς ὀγκῶδεις τόμους Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (τόμ. Α'), τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας (δημοσιευθεῖσαν μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ) κλπ.

2. Ἱστορία τῶν Δογμάτων.

1. Ἱστορία τῶν δογμάτων καλεῖται τὸ θεολογικὸν ἐκεῖνο μάθημα, τὸ ὁποῖον διαπραγματεύεται τὴν βαθμιαίαν ἀνάπτυξιν καὶ ἱστορικὴν διαμόρφωσιν καὶ διατύπωσιν τοῦ θεωρητικοῦ περιεχομένου τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἰς δογματικούς ὁρισμούς, τοὺς ἔξαρθέντας ὡς πυρὴν ἀμετάβλητος καὶ ἀφθαρτος καὶ ἀναλλοίωτος ἐκ μέσου τῶν ἐκάστοτε ἐξενεχθεισῶν θεολογικῶν θεωριῶν, γνωμῶν καὶ αἰρετικῶν ἔτι δοξῶν. Διαφέρει δὲ ἡ Ἱστορία τῶν δογμάτων τοῦ θεωρητικοῦ μαθήματος τῆς Δογματικῆς κατὰ τὸ ὅτι ἐνῶ ἡ Δογματικὴ ἐπιζητεῖ κυρίως τῶν ἤδη καθωρισμένων δογμάτων τὴν εἰς ἓν ὀργανικὸν σύνολον συστηματοποίησιν, βοηθητικῶς μόνον καὶ πρὸς πληρεστέραν ἀποσάφησιν αὐτῶν ἐξετάζουσα καὶ τὰς ἱστορικές συνθήκας, ὑφ' ἃς ἐγένετο ἡ διατύπωσις τῶν δογμάτων, ἡ Ἱστορία τῶν δογμάτων ἐνδιατρίβει εἰδικώτερον περὶ τὰς συνθήκας ταύτας ἐκθέτουσα λεπτομερέστερον καὶ τὰς πρὸ τῆς διατυπώσεως τῶν δογμάτων ἐκδηλωθείσας ἀντιγνωμίας καὶ τὰς θεολογικὰς θεωρίας, τὰς εἰς ἀναίρεσιν πεπλανημένων διδασκαλιῶν ἀναπτυχθείσας καὶ μὴ ὀκνοῦσα καὶ αὐτὰς τὰς αἰρετικὰς δοξασίας νὰ θέτῃ ὑπὸ τὴν ἐξέτασιν αὐτῆς.

2. Εὐνόητον τυγχάνει, ὅτι πρὸς κατανόησιν τοῦ μαθήματος τῆς Ἱστορίας τῶν δογμάτων προέχει ἡ ἀποσάφισις τῆς ἐννοίας τοῦ ὄρου δόγμα. Ἀπαντῶν ὁ ὄρος οὗτος καὶ ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ εὐρηταὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ εἴτε κυριαρχικῆς ἀποφάσεως τῆς νομίμου ἀρχῆς καὶ νόμων ἢ διαταγμάτων βασιλικῶν⁽²⁾, εἴτε τῶν ὑποχρεωτικῶς ἐπιθεβλημένων διατάξεων τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου⁽³⁾, ἐκ τῆς παραβάσεως τῶν ὁποίων ἐδημιουργήθη χρεωστικὸν καθ' ἡμῶν γραμματίον⁽⁴⁾, εἴτε τῶν ὑπὸ τῶν ψεδοδιδασκάλων προβαλλομένων ὡς ὑποχρεωτικὴν ἀποδοχὴν ὑπὸ τῶν ὀπαδῶν αὐτῶν προσταγμάτων⁽⁵⁾, εἴτε τέλος τῶν θεσπισμάτων τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἀποστολικῆς συνόδου⁽⁶⁾. Καὶ ἀδιακρίτως μὲν εἰς δήλωσιν πασῶν ἐν γένει τῶν διδασκαλιῶν καὶ ἐντολῶν τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἀποστόλων χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος ὑπὸ τῶν ἀποστολικῶν Πατέρων⁽⁷⁾. Ἀπὸ τοῦ τετάρτου ὁμοῦ αἰῶνος ἐπιφυλάσσεται ὁ ὄρος δόγμα πρὸς δήλωσιν τῶν ἀληθειῶν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν πίστιν καὶ διακρινομένων ἀπὸ τὰς ἐντολὰς ἢ ἠθικὰς διατάξεις τὰς ρυθμιζούσας τὸν πρακτικὸν βίον τῶν Χριστιανῶν. Οὕτως ὁ μὲν Κύριλλος ὁ Ἱεροσολύμων παρατηρεῖ, ὅτι «ὁ τῆς εὐσεβείας τρόπος ἐκ δύο τούτων συνέστηκε, δογμάτων ἀκριθείας καὶ πράξεων ἀγαθῶν, καὶ οὔτε τὰ δόγματα χωρὶς ἔργων ἀγαθῶν εὐπρόσδεκτα τῷ Θεῷ, οὔτε τὰ μὴ μετ' εὐσεβῶν δογμάτων ἔργα τελούμενα προσδέ-

(2) Δανιὴλ β' 12, 13, στ' 8, 9· Ἐσθῆρ γ' 9· Λουκ. β' 1· Πράξ. ιζ' 7.

(3) Ἐφεσ. β' 15. (4) Κολοσ. β' 14. (5) Κολοσ. β' 20. (6) Πράξ. ιστ' 4.

(7) Ἱγνατίου πρὸς Μαγνησίους κεφ. 15, Βαρνάβα κεφ. 1, 6.

χεται ὁ Θεός»⁽⁸⁾. Ὁ δὲ Νύσσης Γρηγόριος⁽⁹⁾ προσθέτει, ὅτι ὁ Κύριος «διαιρῶν εἰς δύο τὴν τῶν Χριστιανῶν πολιτείαν εἰς τε τὸ ἠθικὸν μέρος καὶ εἰς τὴν τῶν δογμάτων ἀκρίθειαν, τὸ μὲν σωτήριον δόγμα ἐν τῇ τοῦ βαπτίσματος παραδόσει κατησφαλλισατο, τὸν δὲ βίον ἡμῶν διὰ τῆς τηρήσεως τῶν ἐντολῶν αὐτοῦ κατορθοῦσθαι κελεύει». Παρομοίως καὶ ὁ θεῖος Χρυσόστομος διδάσκει κηρύττων, ὅτι «οὐδὲν ὄφελος ἡμῖν εἰς σωτηρίαν δογμάτων ὑγιῶν διεφθαρμένης ἡμῖν τῆς ζωῆς»⁽¹⁰⁾. Διατηρήσας λοιπὸν τὸν χαρακτήρα τῆς αὐθεντίας, τὸ ὁποῖον ἐξ ἀρχῆς εἶχεν ὁ ὄρος δόγμα, χρησιμοποιεῖται ἤδη ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ γλώσσῃ εἰς δήλωσιν τῶν θεόθεν ἐπὶ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου ἀποκαλυφθεισῶν θεωρητικῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως, τῶν συνεπτυγμένως μὲν εἰς τὰς πηγὰς τῆς θείας Ἀποκαλύψεως περιλαμβανόμενων, ἀνεπτυγμένως δὲ ἐν ταῖς ἀποφάνσεσι καὶ ταῖς καθόλου ἐκδηλώσεσι τῆς συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας ὑπ' αὐτῆς προβαλλομένων εἰς ἀναντίρρητον καὶ ἀπαρέγκλιτον ἀποδοχὴν τοῖς πιστοῖς.

3. Πρὸς πληρέστερον ἐξ ἄλλου καθορισμὸν τῆς ἐννοίας τοῦ μαθήματος τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων δεόν νὰ ἀποφεύγωνται ἀκρότητές τινες, εἰς τὰς ὁποίας ἡ ρωμαιοκαθολικὴ ἐκκλησία ἐξ ἐνός, καὶ πολλοὶ τῶν Διαμαρτυρομένων ἐξ ἑτέρου, ἐξέκλιναν. Κατὰ τὴν ἀσύστατον ἀκρότητα τῶν τελευταίων τούτων ἀποτελεῖ διαστροφήν καὶ ἀλλοίωσιν τῆς χριστιανικῆς περὶ πίστεως διδασκαλίας πᾶσα ἀνάπτυξις αὐτῆς, ἐν τῇ ὁποίᾳ χρησιμοποιεῖται ὀρολογία καὶ ἔκθεσις ἐκφράσεως ἄλλη παρ' ἐκείνας, τὰς ὁποίας χρησιμοποιοῖ ἡ Ἁγία Γραφή. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι ὁ ὄρος ὁμοούσιος ἢ αἱ δογματικαὶ διατυπώσεις «διπλοῦς τὴν φύσιν, ἀλλ' οὐ τὴν ὑπόστασιν» ἢ «δύο φύσεις ἐν ἐνὶ προσώπῳ ἠνωμέναι ἀσυγχύτως καὶ ἀδιαιρέτως», ἐπειδὴ δὲν ἀπαντῶνται ἐν τῇ Κ. Δ., ἀποτελοῦσι κατὰ πολλοὺς τῶν Προτεσταντῶν οὐχὶ ἀνάπτυξιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας φυσιολογικὴν, ἀλλὰ παραφθοράν καὶ χειροτέρευσιν ταύτης. Κατὰ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην λοιπὸν, ἐφ' ὅσον ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἐν τῇ Βίβλῳ χριστιανικῆς διδασκαλίας τῆς ἀφορώσεως εἰς τὸ δόγμα δὲν ἐπαναλαμβάνει κατὰ λέξιν καὶ κατὰ γράμμα τὸ περιεχόμενον τῆς Βίβλου, δεόν νὰ ἀπορρίπτεται. Εἶναι δὲ πρόδηλον, ὅτι, ἐὰν ὀρμηθῶμεν ἀπὸ τῆς ἀφετηρίας ταύτης, ἥτις προϋποθέτει τὸ σύνολον τῆς Δογματικῆς Θεολογίας ἤδη διατετυπωμένον ὑπὸ μορφήν πλήρη ἐν τῇ Βίβλῳ, δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ Ἱστορία τῶν δογμάτων, ἀλλ' Ἱστορία τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ σημειωθεισῶν πλανῶν. Καὶ ὅτι μὲν ἡ Βίβλος, καθὼς αὕτη ἐρμηνεύεται ὑπὸ τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως, ἀποτελεῖ τὸν ὑψιστον καὶ ἀπαραχάρακτον κανόνα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, οὐδεὶς ὁ ἀντιλέγων. "Ὅτι ὡσαύτως πᾶσα παρέκ-

(8) Κατήχησις Δ 2 Migne 33, 456.

(9) Ἐπιστολὴ 24 Migne 46, 1089.

(10) Ὅμιλ. εἰς τὸ κατὰ Ἰωάν. 4, 4 Monfaucon 8 σελ. 36.

κλισις ἀπὸ τῆς οὐσίας τῆς διδασκαλίας τῆς ἐν τῷ κανόνι τούτῳ ἐμπεριεχομένης ἀποτελεῖ παραφθορὰν καὶ διαστροφήν, οὐχὶ δὲ πραγματικὴν καὶ ἀληθῆ ἀνάπτυξιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, καὶ τοῦτο εἶναι ὀρθόν. Οὐδὲ τὸ δογματίζειν τὴν Ἐκκλησίαν σημαίνει δημιουργεῖν ταύτην δόγματα, ἀλλὰ σημαίνει ἀναπτύσσειν τὰς ἐν σπέρματι πολλάκις ἐν τῇ Γραφῇ καὶ ἐν μορφῇ ἀναναπτύκτῳ καὶ μὴ προσιτῇ εἰς πάντας τοὺς Χριστιανούς τῆς πίστεως ἀληθείας, ὥστε τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ἀνευ ἀλλοιώσεώς τινος τῆς οὐσίας νὰ ἀποσαφηνισθῇ καὶ καθορισθῇ πληρέστερον κατὰ πάσης παρανοήσεως καὶ παρερμηνείας ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἐκάστοτε θεολογικὰ ζητήματα καὶ πρὸς τὰς ἐκάστοτε αἰρετικὰς διδασκαλίας. Καὶ ὄν τρόπον ὁ ἀνθρώπινος ὀργανισμὸς ἐν σπέρματι καταβαλλόμενος διαμορφοῦται σὺν τῷ χρόνῳ καὶ αὐξάνει, χωρὶς νὰ παρειαγάγῃται ἐν αὐτῷ στοιχεῖα ξένα μὴ προϋφιστάμενα σπερματικῶς ἐν αὐτῷ, ὥστε νὰ δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι ὁ εἰς ὠριμον ἡλικίαν καταφθασας ἄνθρωπος κατ' οὐσίαν εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς ἑαυτὸν ὅτε διήρχετο τὴν βρεφικὴν ἢ παιδικὴν ἢ ἐφηβικὴν ἡλικίαν, οὕτω καὶ ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ δόγματος. Ἡ οὐσία τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας παραμένει ἀναλλοίωτος καὶ ἀμετάβλητος, οὐδεμίᾳ δὲ οὐσιώδους ἀλλοίωσις καὶ παραλλαγὴ λαμβάνει χώραν ἐν τῇ καθ' ὅλον τὸ βάθος καὶ ὑπὸ πάσας τὰς δυνατὰς ἐπόψεις ἀναπτύξει τῆς ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ συνεπτυγμένης καὶ ἐν σπέρματι περιεχομένης χριστιανικῆς διδασκαλίας. Εἰς ἕτερον ἄκρον παρεξέκλινεν ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία, ἣτις διευρύνασα, ὡς εἶπομεν ἀλλαχοῦ, τὴν ἔννοιαν τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως παρεισηγάγεν ἐν τῇ δογματικῇ διδασκαλίᾳ αὐτῆς ὡς δόγματα ἀλαθῆτως διατετυπωμένα διδάγματα, οὐδὲν ἔρεισμα ἔχοντα ἐν τῇ Βίβλῳ καὶ τῇ ἀποστολικῇ παραδόσει, ἀξιοῦσα ὅτι καὶ ταῦτα ἀποτελοῦσιν πρόοδον καὶ ἀπλόγητον ἀνάπτυξιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἐνῶ πραγματικῶς εἶναι ταῦτα παραφθορὰ ταύτης καὶ διαστροφή αὐτῆς.

4. Κατὰ τὴν ὀρθὴν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας καὶ Θεολογίας ἐκδοχὴν τὰ ἀληθῆ δόγματα, τὰ ἀποτελοῦντα πραγματικὴν ἀνάπτυξιν καὶ πρόοδον τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας διευτυπώθησαν ὑπὸ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ ὑποστηρίζονται ὑπὸ τῆς συμφωνίας (Consensus) τῶν Πατέρων καὶ Οἰκουμενικῶν Διδασκάλων. Δὲν δυνάμεθα ὅμως νὰ βεβαιώσωμεν, ὅτι πᾶσα ἡ χριστιανικὴ περὶ πίστεως διδασκαλία διευτυπώθη εἰς δογματικὸν σύστημα πλήρες ὑπὸ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Παρέμεινεν ἰκανὸν τμῆμα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἔξω τῆς τοιαύτης αὐθεντικῆς διατυπώσεως, ἐπὶ τοῦ ὁποίου διασταυροῦνται αἱ διάφοροι γνώμαι καὶ θεολογούμενα τῶν ὀρθοδόξων θεολόγων, ἄλλων μὲν προσκειμένων κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον πρὸς τὰ Πατερικὰ διδάγματα, ἄλλων δὲ δεχομένων τὴν ἐπίδρασιν εἴτε τῆς ρωμαιοκαθολικῆς εἴτε καὶ τῆς ὀψιγενεστέρως Προτεσταντικῆς Θεολογίας. Ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων λοιπὸν ἔρ-

γον ἔχει νὰ παρακολουθήσῃ τὴν πορείαν, ἣν ἡ ἀνάπτυξις τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἠκολούθησεν ἕως οὗ λάθῃ τὴν ὀριστικὴν διατύπωσιν αὐτῆς εἰς τὸν πυρῆνα τὸν ἀμετάβλητον καὶ ἀφθαρτον τῶν ἐπισήμως καθωρισμένων δογμάτων, καθὼς καὶ τὰς μετέπειτα σημειωθείσας διατυπώσεις ἀλλὰ καὶ παρεκκλίσεις ἢ τοὺς ἐκ διαφόρων ἐκκλησιῶν καὶ διδασκαλιῶν ἐπηρεασμοὺς τῆς θεολογικῆς διδασκαλίας, καὶ τὰς προσπάθειάς πρὸς ἀνακάθαρσιν οὐχὶ τοῦ ἐπισήμως καθορισθέντος δόγματος, ἀλλὰ τῆς ἐπὶ τῆς μήπω ἐπισήμως καθορισθείσης διδασκαλίας ἐλευθέρως κινουμένης θεολογίας πρὸς ὀρθὴν κατανόησιν τῆς ἐν ταῖς Γραφαῖς ἀληθείας καὶ διατύπωσιν τῆς Ὁρθοδόξου ὄντως Θεολογίας.

5. Ἐξ ἄλλου ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων ἔχει ὡς προϋπόθεσιν αὐτῆς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, οὐ μόνον διότι ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ περιλαμβάνεται καὶ ἡ Ἱστορία τῆς ἀναπτύξεως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἐκθέτει τὰς περιστάσεις, αἵτινες προὐκάλεσαν τὴν ἀνάγκην ὅπως καθορισθῇ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ χριστιανικὸν δόγμα. Ἐπὶ πλέον ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων συγκρινομένη πρὸς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν ἀποτελεῖ λεπτομερῆ καὶ πλήρη ἔρευναν περιοριζομένην εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ δόγματος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἐπιχειρεῖ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία. Ἐνῶ δηλαδὴ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία διαπραγματεύεται τὴν Ἱστορίαν τῶν δογμάτων μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῶν καὶ σπουδάζει μόνον τὰ δόγματα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἔχουσι γενικὴν σημασίαν διὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων καθοδηγεῖται μόνον ὑπὸ δογματικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ δὲν προσέχει ἀπλῶς εἰς τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ δόγμα, μόνον καθ' ὅσον ἐπέδρασε τοῦτο εἰς τὴν γενικὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ προσέχει εἰς πάντα ἀνεξαιρέτως τὰ δόγματα καὶ εἰς ἐκεῖνα ἀκόμη, ἅτινα δὲν ἔσχον τοιαύτην τινὰ ἐπίδρασιν. Προχωρεῖ δὲ γενετικῶς, ἦτοι ἀνάγεται εἰς αὐτὰς τὰς ἀρχὰς ἐκάστου δόγματος, εἰς αὐτὰ τὰ πρωταρχικὰ σπέρματα, ἐκ τῶν ὁποίων βαθμηδὸν ἀνεπτύχθη τὸ δόγμα καὶ φέρει εἰς φῶς πάσας τὰς πνευματικὰς δυνάμεις, αἵτινες συνειργάσθησάν διὰ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν καὶ ὀριστικὴν διατύπωσιν τοῦ δόγματος. Ὑπάρχει σαφὴς διάκρισις καὶ διαφορὰ μεταξὺ τῆς ἐνδοτέρας ἀναπτύξεως τοῦ δόγματος ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τῆς σκέψεως καὶ τῆς αἰσθητῆς καὶ ὀρατῆς συγκρούσεως τῶν διαφόρων δογματικῶν τάσεων, αἵτινες ἐμφανίζονται ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ. Ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων ἀσχολεῖται κυρίως περὶ τὴν ἐνδοτέραν ἀνάπτυξιν τοῦ δόγματος καὶ ἀφίνει εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τὴν λεπτομερῆ ἔκθεσιν τῆς ἐξωτερικῆς πορείας τῶν δογματικῶν ἐρίδων, τὴν ὁποίαν ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων προϋποθέτει ὡς γνωστὴν ἤδη ἐκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας. Οὕτως ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων χω-

ρίς ν' ἀποτελῆ παράρτημα τῆς Δογματικῆς Θεολογίας, χρησιμεύει ὡς εἰσαγωγή εἰς αὐτήν. Εἶναι ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων ἢ γέφυρα ἢ συνδέουσα τὴν σφαῖραν τῆς Ἱστορικῆς Θεολογίας πρὸς τὴν σφαῖραν τῆς Συστηματικῆς Θεολογίας. Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ὡς εἶπομεν, ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεσιν τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων, ἐνῶ ἡ Δογματικὴ Θεολογία ἀποτελεῖ τὸν σκοπὸν καὶ τὸ τέλος τῶν ἐρευνῶν τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων.

6. Βοηθητικὰ μαθήματα τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων τυγχάνουσιν ἡ Βιβλικὴ Θεολογία, ἡ Συμβολικὴ, ἡ Πατρολογία, ἡ Ἱστορία τῶν αἰρέσεων, ἡ γενικὴ Ἱστορία τῆς θρησκείας, ἡ Ἱστορία τῆς λατρείας. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν Βιβλικὴν Θεολογίαν θὰ εἶχομεν νὰ σημειώσωμεν, ὅτι οἱ συγγραφεῖς, οἱ περιορίζοντες τὴν Δογματικὴν Θεολογίαν εἰς τὴν Βιβλικὴν Θεολογίαν καὶ ἀγνοοῦντες τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Θεολογίαν, κατὰ φυσικὸν λόγον θεωροῦσι καὶ τὴν Ἱστορίαν τῶν Δογμάτων ὡς ἀπλοῦν παράρτημα τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας. Ἄλλ' ἡ Βιβλικὴ Θεολογία δεόν νὰ θεωρῆται μόνον ὡς τὸ θεμέλιον τοῦ ὄλου οἰκοδομήματος, ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ μὲν Ἱστορία τῶν Δογμάτων ἀποτελεῖ τὴν περαιτέρω οἰκοδομήν, ἡ δὲ Δογματικὴ Θεολογία τὸ ἐπιστέγασμα. Ὡς πρὸς δὲ τὴν Συμβολικὴν παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων κατὰ φυσικὸν λόγον περιλαμβάνει ἐν τῇ διαπραγματεύσει αὐτῆς καὶ τὰ ἐπὶ μέρος σύμβολα τῶν ἐκκλησιῶν, ἐφ' ὅσον εἰς αὐτὰ διατυποῦνται τὰ διακρίνοντα ἐκάστην ἐκκλησίαν δόγματα. Ἡ Συμβολικὴ περιοριζομένη μᾶλλον εἰς ὠρισμένην ἐποχὴν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, ἐκείνην κυρίως, καθ' ἣν διὰ τῆς Διαμαρτυρήσεως ἐσηματίσθησαν διάφορα Προτεσταντικὰ σύμβολα, προσλαμβάνει ἐν τῇ διαπραγματεύσει αὐτῆς χαρακτῆρα συγκριτικῆς δογματικῆς Θεολογίας. Ἐνῶ ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων παρακολουθεῖ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς δογματικῆς διδασκαλίας ἀπ' ἀρχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ μέχρι τοῦ νῦν. Ὡς πρὸς δὲ τὴν Πατρολογίαν θὰ εἶχομεν νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἐφ' ὅσον αὕτη διατρίβει οὐ μόνον περὶ τὸν ἀτομικὸν βίον τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ περὶ τὰς διδασκαλίας αὐτῶν, ἐκεῖνας, αἵτινες σπουδαίως συνέβαλον εἰς τὴν διαμόρφωσιν καὶ διατύπωσιν τῶν δογμάτων, καθίσταται πρόδηλον, ὅποιαν βοήθειαν δύναται νὰ παράσχη εἰς τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων. Ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων περιλαμβάνει πᾶν τὸ οὐσιῶδες μέρος τῆς Πατρολογίας, ἀφήνουσα εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην νὰ διαπραγματευθῇ μόνη περὶ τοῦ βίου, τῶν ἐπὶ μέρος συγγραφῶν καὶ τῶν ἀτομικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς διδασκαλίας ἐνὸς ἐκάστου τῶν Πατέρων καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Ἄλλὰ καὶ αἱ ἀτομικαὶ γνώμαι ἐπὶ μέρος θεολόγων προσλαμβάνουσι σημασίαν διὰ τὴν Ἱστορίαν τῶν Δογμάτων, ἐφ' ὅσον ἤσκησαν αὐταὶ ὁπωσδήποτε σοβαρὰν ἐπίδρασιν πρὸς μὲν τὴν διαμόρφωσιν τοῦ δογματικοῦ συστήματος. Ἡ Ἱστορία τῶν αἰρέσεων δὲν ἀποτελεῖ βε-

θαίως ἴδιον μάθημα τῆς Θεολογίας, ὑπάρχουσιν ὅμως εἰδικαί πραγματεῖαι δημοσιευθεῖσαι περὶ τῶν Γνωστικῶν συστημάτων, περὶ τοῦ Ἐβιωνισμοῦ, τοῦ Μανιχαϊσμοῦ, τοῦ Μοντανισμοῦ κλπ., αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ προσφέρωσι μεγάλην βοήθειαν εἰς τὸν συγγραφέα Ἱστορίας τῶν Δογμάτων. Βεβαίως ἅπαν τὸ ὑλικόν, τὸ ἐμπειριεχόμενον εἰς τὰς πραγματείας ταύτας, δὲν δύναται νὰ ἐνσωματωθῇ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῶν Δογμάτων. Διότι ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων ἐπὶ παραδείγματι δὲν δύναται νὰ ἐνδιατρίψῃ περὶ τὰς διαφοράς, καθ' ἃς τὸ ἕν σύστημα τοῦ Γνωστικισμοῦ διαφέρει τοῦ ἄλλου. Γενικῶς ὅμως, ἀφιεμένων τῶν λεπτομερειῶν, ὁ ἱστορικὸς τοῦ δόγματος διαφωτίζεται ἐξ αὐτῶν περὶ τῶν παρεκκλίσεων, τὰς ὁποίας αἱ αἱρέσεις αὗται ἐσημείωσαν ἀπὸ τῆς ἐν τῇ Βίβλῳ γνησίας διδασκαλίας. Δεδομένου δὲ ὅτι τινὲς τῶν αἱρέσεων ἰδίᾳ τῶν πρώτων αἰώνων προήλθον καὶ ἐξ ἐπιδράσεων ἄλλων θρησκειῶν καὶ ἐξ ἀναμίξεως πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν στοιχείων τοῦ πολυθεϊσμοῦ ἢ τοῦ Παρισισμοῦ, ἀποτελεῖ βοήθημα διὰ τὸν ἱστορικὸν τῶν δογμάτων ἢ γνῶσις τῆς ἱστορίας τῶν ἄλλων θρησκειῶν. Τέλος ἡ Ἱστορία τῆς λατρείας καὶ ἡ Ὑμνολογία ἀποτελεῖ καὶ αὕτη βοήθημα εἰς τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων ὥς δύναται τις ν' ἀντιληφθῇ ἐκ δογματικῶν τινῶν ἐκφράσεων καὶ ὕμνων (Θεοτόκος τὴν τιμιωτέραν τῶν Χερουβεὶμ κλπ. Θεοτοκία τῆς Ὀκτωήχου κλπ.); καθὼς καὶ ἐξ ἑορτῶν διαφόρων ἰδίᾳ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας (οἷα ἡ ἑορτὴ τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ, ἢ τῆς ἀσπίλου συλλήψεως).

7. Πηγαί τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων εἶναι:

α) Δημόσιαι καὶ ἐπίσημοι. Τοιαῦται εἶναι τὰ σύμβολα καὶ αἱ ἐπίσημοι ὁμολογίαι τῶν ἐπὶ μέρους ἐκκλησιῶν· οἱ ὅροι καὶ τὰ πρακτικὰ τῶν Συνόδων· ἀποφάσεις τῶν παπῶν, ἐγκύκλιοι, βουλλαι, ψηφίσματα καὶ θεσπίσματα ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων ἢ καὶ αὐτοκρατόρων καὶ ἐν γένει πολιτικῶν ἀρχόντων καὶ ἡγεμόνων, κατηγήσεις, λειτουργίαι, ὕμνοι καθιερωμένοι καὶ ἐπικεκυρωμένοι ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας.

β) Ἰδιωτικαὶ πηγαί. Τοιαῦται εἶναι 1) τὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ διδασκάλων πάντων τῶν αἰώνων. Μεταξὺ τῶν συγγραμμάτων τούτων θὰ διακρίνωμεν τὰ δογματικὰ καὶ αὐστηρῶς θεολογικὰ συγγράμματα τῶν διδασκτικῶν καὶ πρακτικῶν, καθὼς καὶ τῶν ἐπιστολῶν τινές, αἱ ὁποῖαι ἰδίᾳ τῶν Πατέρων, ἀποτελοῦσι σπουδαῖα δογματικὰ μνημεῖα. 2) Τὰ συγγράμματα τῶν μὴ θεολόγων συγγραφέων ἤτοι Χριστιανῶν φιλοσόφων καὶ ποιητῶν περιόδου τινός. 3) Τὰς ὑπὸ μορφᾶς συναξαρίων, ῥημάτων, λογίων καὶ ἀποφθεγμάτων λαϊκῶν ἐκφραζομένας γνώμας καὶ πεποιθήσεις τοῦ λαοῦ, τὰς ὁποίας ὡς δευτερευούσας πηγὰς δυνάμεθα νὰ χρησιμοποιήσωμεν, ἵνα ἐξ αὐτῶν συναγάγωμεν τί ὁ λαὸς ἐπίστευε καθ' ὠρισμένην περίοδον.

γ) Ἐμμεσοὶ πηγαί, οἷα εἶναι συγγραφαὶ δευτέρας ἢ τρίτης χει-

ρός πληροφοροῦσαι ἡμᾶς περὶ τῶν γνωμῶν αἰρετικῶν, τῶν ὁποίων τὰ συγγράμματα κατεκάρησαν ἑνωρὶς καὶ δὲν διεσώθησαν εἰς ἡμᾶς, καθὼς καὶ περὶ τῆς διδασκαλίας Πατέρων, τῶν ὁποίων τὰ συγγράμματα δὲν διεσώθησαν εἰς ἡμᾶς ἢ ἐνοθεύθησαν. Οὕτως ἐν τῇ περιπτώσει τοῦ Ὠριγένους πολλὰ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ γνωρίζομεν ἐκ μεταφράσεων τοῦ Ρουφίνου ἢ ἐκ πληροφοριῶν τοῦ Ἰερωνύμου καὶ τοῦ Εὐσεβίου, εἶναι δὲ βέβαιον, ὅτι καὶ πολλὰ τῶν γνησίων συγγραμμάτων αὐτοῦ ἐνοθεύοντο ὑπὸ αἰρετικῶν. Ἐννοεῖται, ὅτι τόσον ἐν τῇ χρήσει τῶν ἀμέσων, ὅσον καὶ τῶν ἐμμέσων πηγῶν, καθίσταται ἀναγκαῖα ἢ χρήσις τῶν κριτικῶν μεθόδων, διῶν θὰ διακριθοῦμεν τόσον τὴν γνησιότητα καὶ ἀκεραιότητα τῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα συγγραφέως τινὸς φερομένων συγγραμμάτων, ὅσον καὶ τὴν ἀκρίθειαν τοῦ περιεχομένου τῶν ὑπ' ἄλλων συγγραφέων ἀνάφερομένων ἀπολεσθεισῶν συγγραμμάτων, δεδομένου ὅτι ἡ ἀξιοπιστία τούτων δύναται νὰ εἶναι μεγαλειτέρα ἢ μικροτέρα.

8. Ὡς πρὸς τὴν ταξιθέτησιν τοῦ ὕλικου τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων ἐνδείκνυται ἡ διαίρεσις ταύτης εἰς περιόδους. Δέον ὅμως νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει ὅτι τὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα καθορίζουσιν ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ ἐποχὴν τινά, δύναται νὰ μὴ ἔχωσι τὴν αὐτὴν σημασίαν καὶ διὰ τὴν Ἱστορίαν τῶν Δογμάτων. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τῶν Δογμάτων συνδέεται πρὸς τὴν Ἱστορίαν τῆς διακυβερνήσεως τῆς Ἐκκλησίας, πρὸς τὴν Ἱστορίαν τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας κλπ. ἀλλ' αἱ ἐπιδράσεις τὰς ὁποίας ἤσκησαν ἐπ' ἀλλήλας δὲν εἶναι πάντοτε σύγχρονοι. Ὡς ἐκ τούτου δύναται ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων νὰ διαιρεθῇ ὡς ἔπεται:

Α'. Περίοδος: Ἀπὸ τοῦ πέρατος τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ὠριγένους (170-254) ἦτοι εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν ἀπολογητῶν, καθ' ἣν ἡ Θεολογία ἀνεπτύχθη κυρίως πρὸς ὑπεράσπισιν τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ Ἐθνισμοῦ. Αἱ ἔριδες κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην γίνονται πρὸς αἰρετικούς Ἰουδαίζοντας καὶ ἔθνικούς φιλοσόφους. Αἱ συγγραφαὶ ἔχουσι πολεμικὸν χαρακτήρα πρὸς τοὺς ἕξω. Μόνον δὲ συστηματικὸν θεολογικὸν ἔργον ἔχομεν τὸ περὶ Ἀρχῶν τοῦ Ὠριγένους.

Β'. Περίοδος: Ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ὠριγένους μέχρι Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ (254-730) ἦτοι εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς Πολεμικῆς Θεολογίας. Ἡ σύγκρουσις ἤδη εἶναι ἐσωτερικὴ πρὸς τοὺς ἐκ τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας ἀναπηδήσαντας αἰρετικούς. Ἡ Ἱστορία τῶν ἐκκλησ. συζητήσεων ἀπὸ τῆς Σαβελλιανῆς μέχρι τῆς Μονοθελητικῆς ἔριδος ἀποτελεῖ ἄλυσιν συνεχῆ καὶ ἀδιάσπαστον καταλήγουσαν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Δαμασκηνοῦ: Ἐκδοσις πίστεως. Ἀποτελεῖ αὕτη τὸ σπουδαιότερον τμήμα τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων.

Γ'. Περίοδος: Ἀπὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ μέχρι τῆς Μεταρρυθμίσεως (730-1517), ἐποχὴν τῶν συστημάτων τοῦ σχολαστικισμοῦ ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην ἔννοιαν. Κατ' αὐτὴν γίνεται προσπάθεια πρὸς θεολογι-

κὴν ἐπεξεργασίαν καὶ συστηματοποίησιν τῆς κατὰ τὰς προηγουμένας περιόδους μορφωθείσης Δογματικῆς ὕλης καὶ πρὸς περαιτέρω ἀνάπτυξιν αὐτῆς. Ἡ ἀνατολικὴ Ἐκκλησία κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀρκεῖται εἰς μόνην τὴν θεολογικὴν ἐπεξεργασίαν καὶ συστηματοποίησιν τῶν παραδεδομένων, ἀποφεύγουσα πᾶσαν νέαν ἀνάπτυξιν καὶ προσθήκην.

Δ'. Περίοδος: Ἀπὸ τῆς Μεταρρυθμίσεως μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τῆς φιλοσοφίας τοῦ Λεϊβνιτίου καὶ Wolf ἐν Γερμανίᾳ (1517-1720) ἦτοι εἰς τὴν ἐποχὴν τὴν πολεμικοεκκλησιαστικὴν τῆς Συμβολικῆς ἢ τῆς συγκρούσεως τῶν ὁμολογιῶν.

Ε'. Περίοδος ἐκτεινομένη μέχρι σήμερον, ἦτοι τὴν ἐποχὴν τοῦ Ὁρθολογισμοῦ καὶ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ πίστεως καὶ γνώσεως, Φιλοσοφίας καὶ Χριστιανισμοῦ, ἀνθρωπίνου λόγου καὶ ἀποκαλύψεως.

Ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων ἐσπουδάζεται πρότερον ἐν στενῇ σχέσει πρὸς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν ἢ πρὸς τὴν Δογματικὴν Θεολογίαν. Οἱ Semler καὶ Ernest κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα πρῶτοι κατέδειξαν τὴν ἀνάγκην, ὅπως τὸ μάθημα τοῦτο σπουδάζεται κεχωρισμένως. Ἐν τούτοις τινὲς ἐκ τῶν παλαιότερων συγγραφέων Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, οἷοι ὁ Εὐσέβιος, ὁ Σωκράτης, ὁ Σωζόμενος, ὁ Θεοδώρητος, ὁ Νικηφόρος Κάλλιτος, ὁ Ρουφῖνος, ὁ Σουλπίκιος Σεβῆρος, ὁ Κασσιόδωρος, ὁ Βέδας ὁ αἰδέσιμος κλπ., καθὼς καὶ τινες παλαιότεροι θεολόγοι, οἷοι ὁ Εἰρηναῖος, ὁ Ἰππόλυτος, Ὁριγένης, ὁ Ἐπιφάνιος, περιλαθόντες εἰς τὰ ἔργα αὐτῶν ἱκανὸν ὕλικὸν δυνάμενον νὰ χρησιμοποιηθῆ ὑπὸ τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων, προπαρεσκεύασαν τὸ ἔδαφος διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ νεαροῦ ἡμῶν μαθήματος. Ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἀτυχῶς δὲν ἔχομεν συστηματικὸν ἔργον ἀναφερόμενον εἰς αὐτό. Μόλις τελευταίως ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Ἀ. Θεοδώρου τοῦ πρώτου τόμου τὸ πρῶτον μέρος ἐκτεινόμενον μέχρι καὶ τῶν Ἀπολογητῶν. Ἐκ τῶν εἰς τὴν Γερμανικὴν καὶ Ἀγγλικὴν καὶ Γαλλικὴν δημοσιευθέντων ἔργων ἀξιόλογα τυγχάνουσι τὰ ἔργα τῶν Hagenbach, Harnack, Seeberg, Tixeront, Fischer, W. Koehler. Πλείονα ἴδε εἰς τὸ μνημ. ἔργον τοῦ Ἀ. Θεοδώρου σελ. 35 καὶ ἐξῆς.

3. Συμβολικὴ ἢ Ἱστορία τῶν Ὁμολογιῶν.

1. Ὑποκείμενον τῆς Συμβολικῆς εἶναι τὰ σύμβολα τῶν Ἐκκλησιῶν. Ὁ ὅρος δὲ σύμβολον ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὸ λεγόμενον ἀποστολικὸν σύμβολον κατὰ τὸν Γ' καὶ Δ' αἰῶνα ὑπὸ τῶν Κυπριανοῦ, Αὐγουστίνου, Ρουφίνου καὶ ἄλλων, ἢ ἀκριθῆς δ' ἔννοια αὐτοῦ συζητεῖται εἰσέτι. Διότι ἄλλοι μὲν ἐκλαμβάνουσιν αὐτὸν εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς συμβολῆς καὶ συνεισφορᾶς, τῆς συμπαραθέσεως διαφόρων περιληπτικῶν στοιχείων τῆς χριστιανικῆς πίστεως εὐνοεῖται δ' ἢ ἔννοια αὕτη καὶ ὑπὸ τῶν δεχομένων, κατὰ τὴν ἀσύστατον ἄλλως παράδοσιν, ὅτι εἰς ἕκαστος τῶν Ἀποστόλων συνέταξεν ἀνά ἕν

ἄρθρον τοῦ ἀποστολικοῦ σύμβολου· ἄλλοι δὲ κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ συμβάλλειν=συγκρίνειν καὶ διὰ τῆς συγκρίσεως καὶ παραβολῆς ἀναγνωρίζειν ἢ τεκμαίρεσθαι, ἐκλαμβάνουσιν τὸν ὄρον ὡς δηλοῦντα σημεῖον, τεκμήριον, σύνθημα, ἔμβλημα, σημαίαν, δι' οὗ νομιμοποιεῖται ἢ εἴσοδος καὶ διαμονὴ τῶν βαπτιζομένων ἐν τοῖς κόλποις τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἀναγνωρίζεται ὁ Χριστιανὸς τοῦ μὴ τοιοῦτου, ὁ ὑπὸ τὴν σημαίαν τοῦ Χριστοῦ στρατιώτης παντὸς μὴ ἀνήκοντος εἰς τὸν Χριστόν. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην καὶ εἰς τὰ ἔθνικα μυστήρια ἐχρησιμοποιεῖτο ὁ ὄρος σύμβολον εἰς δήλωσιν τῶν συνθηματικῶν λέξεων, δι' ὧν οἱ μεμυημένοι ἀνεγνωρίζοντο. Ἐκ τῆς τοιαύτης ἐννοίας τοῦ ὄρου ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ χρήσει κατήντησεν οὗτος νὰ σημαίνῃ ἐν τῇ νεωτέρᾳ θεολογικῇ χρήσει τὰς ἐπισημοὺς ἐκθέσεις τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἑκάστης Ἐκκλησίας, ἐν αἷς διατυπῶνται ἐγκύρως ἢ ἰδιάζουσα αὐτῆς δογματικὴ διδασκαλία. Συμβολικὴ λοιπὸν σημαίνει τὸ ἱστορικὸν ἐκεῖνο μάθημα, τὸ ὁποῖον ἐξετάζει μὲν καὶ τὴν γένεσιν, τὸν χαρακτήρα καὶ τὸ κύρος τῶν συμβόλων τούτων, ἰδίᾳ ὁμῶς ἐρευνᾷ τὸ περιεχόμενον αὐτῶν καὶ ἐκτίθει τὴν ἐκ τῶν συμβόλων αὐτῆς ἰδιάζουσαν ἑκάστη τῶν ἐπὶ μέρους χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν δογματικὴν διδασκαλίαν. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον τμήμα τῆς Συμβολικῆς, ἢ ἄλλως καλουμένης θεμελιώδους Συμβολικῆς, ἐξετάζει ἐκεῖνα τὰ σύμβολα τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἅτινα εἶναι κοινὴ κληρονομία τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τὸ δὲ δεύτερον τμήμα τῆς Γενικῆς Συμβολικῆς ἀπαρτίζεται ἐκ τῆς σπουδῆς τῶν συμβόλων τῶν κεχωρισμένων χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν ἐν τῷ ἐνδιαφέροντι ἐπὶ μέρους τινὸς Ἐκκλησίας.

2. Καὶ κοινὴ μὲν κληρονομία τοῦ Χριστιανισμοῦ θεωροῦνται πρωτίστως τὰ τρία σύμβολα, τὸ Ἀποστολικόν, τὸ τῆς Νικαίας καὶ τὸ Ἀθανασιανόν, ἅτινα ἀνεγνωρίσθησαν ὑπὸ πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν ὡς παλαιὰ καὶ περιληπτικὴ ἐκθεσις τῶν ἐν τῇ Γραφῇ περιεχομένων θεμελιωδῶν τῆς πίστεως ἀληθειῶν. Τὰ σύμβολα ταῦτα ἀνεγνωρίσθησαν ὡς τοιαῦτα ὑπὸ τε τῆς Ρωμαϊκῆς καὶ τῶν κυρίων κλάδων τῆς Προτεσταντικῆς Ἐκκλησίας, ἥτοι τῆς Λουθηρανικῆς, Καλθινικῆς καὶ Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ὁμῶς καὶ αἱ ἄλλαι Ἀνατολικαὶ Ἐκκλησίαι περιορίζονται εἰς τὸ τῆς Νικαίας σύμβολον, οὐχὶ διότι ἐνίστανται κατὰ τῶν δύο ἄλλων, ἀλλὰ διότι ταῦτα οὐδέποτε ἐπέτυχον μεγάλην κυκλοφορίαν παρ' αὐτοῖς καὶ παρέμειναν μᾶλλον ἄγνωστα εἰς αὐτάς. Εἰς τὸ Ἀθανασιανόν ὁμῶς παρεισήχθη ἢ ὑπὸ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀποκηρυχθεῖσα διδασκαλία περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Εἰς τὰ σύμβολα ταῦτα δέον νὰ προστεθῶσι καὶ οἱ ὄροι τῆς ἐν Χαλκηδόνι τετάρτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, καθὼς καὶ αἱ κατὰ τοῦ Μονοθελητισμοῦ καὶ Μονοφυσιτισμοῦ ἀποφάσεις τῆς Ε' καὶ ΣΤ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, αἵτινες κατὰ τὸ πλεῖστον ἀναγνωρίζονται καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν Προτεσταντῶν. Ταῦτα εἶναι τὰ θεμελιώδη καὶ

κοινή παραδεδεγμένα σύμβολα, περί τὰ ὁποῖα διατρίβει ἡ θεμελιώδης Συμβολική.

3. Ἀπὸ τοῦ σχίσματος ὅμως τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, ἡ μὲν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἐνέμεινεν εἰς τὸ σύμβολον τῆς Νικαίας καὶ εἰς τοὺς ὄρους τῶν ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἡ δὲ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία ἐξακολουθοῦσα νὰ συγκαλῆ Οἰκουμενικὰς Συνόδους—τοιαῦται δὲ ἀριθμοῦνται ἕτεραι δέκα μεταξὺ τοῦ χωρισμοῦ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, ὧν τελευταία ἡ τοῦ Λατερανοῦ (1512-1517)—προσέδωκε τὸ κύρος συμβόλων εἰς τὰς ἀποφάνσεις τούτων. Ἀλλὰ καὶ ἐπαρχιακαὶ τινες Σύνοδοι, ὧν αἱ ἀποφάνσεις ἐπεκυρώθησαν ὑπὸ τῶν Παπῶν, συνεισέφεραν συμβολὰς εἰς συμπλήρωσιν τῶν συμβολικῶν βιβλίων τῆς Ρώμης. Μετὰ δὲ τὴν ἔκρηξιν τῆς Μεταρρυθμίσεως, αἱ ἐπὶ μέρους ἔθνικαὶ Προτεστάντικαὶ Ἐκκλησίαι προέβησαν εἰς ἐπίσημον διακήρυξιν καὶ ἔκθεσιν τῆς πίστεως αὐτῶν εἰς Ὁμολογίας πίστεως, ἄρθρα θρησκείας, κατηχήσεις καὶ ἄλλα ἔγγραφα μνημεῖα, ἅτινα ἀπετέλεσαν τὰ κατὰ τὸν ΙΣΤ΄ αἰῶνα συνταχθέντα συμβολικὰ βιβλία τῶν Διαμαρτυρομένων. Κυριώτερα ἐκ τούτων εἶναι τῶν μὲν Λουθηρανῶν ἡ Αὐγουσταία ὁμολογία καὶ ἡ Ἀπολογία αὐτῆς, τὰ Σμαλκαδικὰ ἄρθρα μετὰ τῶν δύο Κατηχήσεων τοῦ Λουθήρου καὶ ὁ Τύπος τῆς Συμφωνίας, τῶν δὲ Καλθινιστῶν ἡ Τετραπολιτανὴ ὁμολογία, αἱ δύο Ἑλβετικαὶ ὁμολογίαι, αἱ Γαλλικανικὴ, Ἑλβετικὴ, Σκωτικὴ ὁμολογίαι, ἡ Κατήχησις τῆς Αἰδελθέργης, τῶν Ἀγγλικανῶν τὰ 39 ἄρθρα τῆς θρησκείας καὶ τῶν Ἀγγλῶν πουριτανῶν ἡ ὁμολογία τοῦ Westminster. Ἡ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία ἐξ ἄλλου συγκαλέσασα τὴν ἐν Τριδέντῳ Σύνοδον κατὰ τῶν διδασκαλιῶν τῶν Προτεστάντων περιέλαθεν εἰς τὰ συμβολικὰ αὐτῆς βιβλία τὰ θεοπίσματα καὶ τοὺς κανόνας τῆς Συνόδου ταύτης καὶ τὴν μεγάλην Κατήχησιν, ἣτις κατ' ἐντολὴν αὐτῆς ἐξεδόθη, ἐπὶ πλεον δὲ καὶ τὰς δογματικὰς ἀποφάνσεις τῆς Συνόδου τοῦ Βατικανοῦ τοῦ 1870. Ἐξ ἀφορμῆς τῶν Προτεστάντικῶν διδασκαλιῶν ἐξεδόθησαν καὶ ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ διάφοροι ἐκθέσεις πίστεως, οἷαι αἱ ἀπαντήσεις τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου, ἡ Ὁμολογία τοῦ Δοσιθέου, τοῦ Κριτοπούλου, τοῦ Μογίλα κλπ. αἵτινες ἐχαρακτηρίσθησαν ὑπὸ τινῶν τῶν ἐν Δύσει ὡς Συμβολικὰ βιβλία τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ταῦτα ὅμως δὲν προσέλαθον παρ' ἡμῖν τὸ κύρος, ὅπερ ἔχουσι τὰ σύμβολα τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Πάντα ταῦτα τὰ σύμβολα, τὰ τε κατὰ τὸν ΙΣΤ΄ αἰῶνα ἰδόντα τὸ φῶς καὶ τὰ ἐπιγενέστερα τούτων, ἐξετάζει τὸ δεύτερον τμῆμα τῆς γενικῆς Συμβολικῆς.

4. Τὸ δεύτερον μέρος τῆς Συμβολικῆς, τὸ καὶ εἰδικόν, δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ καὶ ὡς συγκριτικὴ Συμβολική, διότι ἀποτελεῖ ταύτην ἡ ἀντικειμενικὴ σπουδὴ τῶν Συμβόλων εἴτε τινῶν εἴτε πασῶν τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ νὰ διακριθῶθῃ διὰ τῆς συγκρίσεως ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια, καὶ νὰ καθορισθῶσιν αἱ

ιστορικάι σχέσεις τῶν συγκρινομένων συμβόλων, καθὼς καὶ τὰ σημεῖα, καθ' ἃ ταῦτα συμφωνοῦσιν ἢ ἀντιτίθενται πρὸς ἄλληλα. Ἡ συγκριτικὴ αὕτη σπουδὴ δύναται νὰ περιορισθῇ εἰς μόνας τὰς διαφοράς τῶν κεχωρισμένων Ἐκκλησιῶν ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἀλήθειαν τῶν συμβόλων ἐπὶ μέρους τινὸς Ἐκκλησίας κατὰ πάντων τῶν ἄλλων. Ἡ συμβολικὴ οὕτω προσλαμβάνει πολεμικὸν χαρακτήρα καὶ δύναται νὰ λάβῃ τὸ ὄνομα: Χριστιανικὴ Πολεμικὴ. Τοιοῦτον χαρακτήρα παρουσίασεν ἡ ἔκθεσις τῶν διαφορῶν τῶν ὁμολογιῶν κατὰ τοὺς ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνας, ἐγενήθη δὲ οὕτω κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα σπουδαία θεολογικὴ ἐπιστήμη, ἡ ἀποκληθεῖσα Πολεμικὴ Θεολογία ἢ Ἐλεγκτικὴ Θεολογία, ἥτις ἑκδοθεῖς κυρίως ἐπὶ τῶν διαφορῶν καὶ δογματικῶν διαφορῶν τῶν Συμβόλων καὶ ἐπεχειρεῖ ν' ἀναιρέσῃ τὰς ἀντιτιθεμένας εἰς τὰ σύμβολα ὠρισμένης Ἐκκλησίας δοξασίας καὶ νὰ ὑποστηρίξῃ ὡς μόνην ἀληθῆ τὴν διδασκαλίαν τῶν συμβόλων τούτων. Ἡ Πολεμικὴ Θεολογία, ἀρξαμένη κυρίως ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς Μεταρρυθμίσεως, ἀνεπτύχθη κατὰ τὸν μέγαν ἀγῶνα, ὅστις συνήθη μετὰ τῶν Προτεστάντων μεταρρυθμιστῶν καὶ τῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ Παπισμοῦ. Ἡ σύγκρουσις αὕτη ἐφθασεν εἰς τὸ κατακόρυφον αὐτῆς κατὰ τὸ 1680-1690, ἐκδηλωθεῖσα εἰδικῶς ἐν Ἀγγλίᾳ εἰς Πολεμικὴν γραμματείαν, ἥτις θεωρεῖται ἡ μᾶλλον ἐκτενὴς ἐκ τῶν ἐν τῇ ἱστορίᾳ γνωστῶν. Οὕτω καθωρίσθησαν αἱ γραμμαὶ τοῦ διαχωρισμοῦ, αἵτινες κατὰ τὰ κύρια αὐτῶν σημεῖα παραμένουσι μέχρι σήμερον. Τοῦ ἐκ τοῦ διαχωρισμοῦ ὅμως φανατισμοῦ βαθμηδὸν κατασιγᾶσαντος ἡ Πολεμικὴ ἔπαυσε νὰ καλλιεργῆται συντόμως. Οὕτω κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα μόνον δύο ἔργα Πολεμικῆς ἐδημοσιεύθησαν, ἥτοι τὸ τοῦ Hase καὶ τοῦ P. Tschackert. Νέον δὲ ἤδη μάθημα καταλαμβάνει τὴν θέσιν τῆς ὀλονέν ἐκτοπιζομένης Πολεμικῆς καὶ εἶναι τοῦτο ἡ Χριστιανικὴ Εἰρηνικὴ ἢ Ἐνωτικὴ. Σπουδάζει καὶ αὕτη τὰς διαφοράς τῶν ἐπὶ μέρους κεχωρισμένων Ἐκκλησιῶν, ἀλλ' ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ ἐναρμονίσῃ τὰς, τονίζουσα μὲν τὰς συμφωνίας τῶν διαφόρων συμβόλων, ἐπιχειροῦσα δὲ νὰ ἀπαμβλύνη καὶ νὰ ἐπιτύχῃ συμβιβασμὸν μετὰ τῶν διαφορῶν τούτων. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ Εἰρηνικὴ ἐπιζητεῖ νὰ ἐπιτύχῃ εἰρήνην καὶ ἁρμονίαν μετὰ τῶν διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν σωμάτων ἐπὶ τῷ τελικῷ σκοπῷ νὰ ἐνώσῃ καὶ πάλιν ταῦτα εἰς μίαν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν. Ἀλλὰ πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ αὐτῆς τούτου ἡ Εἰρηνικὴ κατήντησεν εἰς ὑπερβολὰς παραθεωρήσασα συχνάκις τὰς πραγματικὰς διαφοράς, αἵτινες χωρίζουσι τὰς διαφορὰς Ἐκκλησίας ἀπ' ἀλλήλων. Οὕτω προήλθεν ἡ Συγκριτικὴ Συμβολικὴ ἥτις, ὡς εἴπομεν, ἀποτελεῖ ἀντικειμενικὴν σπουδὴν τῶν συμβόλων, ἀποφεύγουσαν καὶ τὰς ὑπερβολὰς τῆς Πολεμικῆς καὶ τὰ σφάλματα τῆς Εἰρηνικῆς, τείνουσαν δὲ νὰ διανοίξῃ τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν ἐπιστημόνων ἐπὶ τῆς ἀνάγκης πραγματικῆς σπουδῆς τῶν μετὰ τῶν Ἐκκλησιῶν διαφορῶν. Ἡ συγκριτικὴ Συμβολικὴ διὰ ψυχρᾶς

καὶ ὅλως ἀντικειμενικῆς συγκρίσεως τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῶν Συμβόλων τῶν κεχωρισμένων ἀπ' ἀλλήλων Ἐκκλησιῶν ζητεῖ νὰ καθορίσῃ ἐπακριβῶς τὰς συμφωνίας καὶ ἀσυμφωνίας αὐτῶν μετὰ τῶν εἰς αὐτὰς ὑποκειμένων ἀρχῶν. Ἐξ ἐπόψεως ὁμοῦ Ὁρθοδόξου δὲν δύναται ἡ Συμβολικὴ ν' ἀποξενωθῇ ὅλως καὶ πολεμικῆς τινος χροιάς, διότι δὲν δύναται ὁ ὀρθόδοξος θεολόγος νὰ μένῃ μὲν ἀδιάφορος ἔναντι τῶν παρεκκλίσεων καὶ παραπλανήσεων ἀπὸ τῆς ὀρθῆς πίστεως τῆς μιᾶς ἀγίας καθολικῆς Ἐκκλησίας, τὰς ὁποίας παρουσιάζουσι τὰ μεταγενέστερα σύμβολα, ν' ἀφίνη δὲ ἀνυπεράσπιστον τὴν ὁμολογίαν τῆς ἰδίας αὐτοῦ Ἐκκλησίας κατὰ τῶν παρεκδοχῶν ξένων καὶ ἀλλοδόξων θεολόγων.

5. Ἄλλ' ἐκτὸς τῆς μεθόδου ταύτης, καθ' ἣν συγκριτικῶς ἐξετάζονται τὰ σύμβολα, ὑπάρχει καὶ ἕτέρα τις μέθοδος, καθ' ἣν ἡ ἰδιόζουσα μιᾶς ἐκάστης ἐκκλησίας διδασκαλία ἐκτίθεται ὡς αὐτοτελὲς καὶ ἐνιαῖον συστηματικὸν σύνολον, τοῦ ὁποίου τὰ συστατικὰ μέρη ἐξελίσσονται κατὰ φυσικὴν ἀκολουθίαν ἐκ τῆς ὑποκειμένης θεμελιώδους ἀρχῆς ἐκάστης ἐκκλησίας. Οὕτω παρουσιάζεται ἡ διδασκαλία μιᾶς ἐκάστης ἐκκλησίας πλήρης καὶ κεχωρισμένη, οὐχὶ δὲ ὡς κατὰ τὴν συγκριτικὴν μέθοδον εἰς ἄρθρα κατατετμημένα, ἐπισυνάπτονται δὲ καὶ στοιχεῖα στατιστικῆς, ἐμφαίνοντα τὴν κατάστασιν καὶ τὴν ὅλην ζωὴν ἐκάστης ἐκκλησίας, καθὼς καὶ τὴν μορφήν τῆς λατρείας καὶ τοῦ πολιτεύματος αὐτῆς. Συνδυασμὸς ἀμφοτέρων τῶν μεθόδων οὔτε ἀνεπίτευκτος καθίσταται, οὔτε ἀλυσιτελὲς παρουσιάζεται. Οὕτως εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς Συμβολικῆς θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ διαπραγματευθῇ τις ἱστορικῶς τὴν ἀρχὴν τῶν Συμβόλων, τὸ δὲ δεύτερον μέρος θὰ ἠδύνατο ν' ἀποτελεσθῇ ἐκ δύο τμημάτων. Καὶ εἰς μὲν τὸ πρῶτον ἐκ τῶν τμημάτων τούτων θὰ ἠδύνατο συγκριτικῶς νὰ ἐξετάζωνται αἱ διάφοροι δογματικαὶ διδασκαλίας. Εἰς δὲ τὸ δεύτερον θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκτεθῶσι τὰ δογματικὰ συστήματα τῶν κυριωτέρων ἐκκλησιῶν διὰ βραχέων.

6. Ἐκ τῶν εἰρημένων καθίσταται δῆλη ἡ σχέσις τῆς Συμβολικῆς πρὸς τὴν Ἱστορίαν τῶν Δογμάτων. Ἀποτελεῖ αὕτη συμπλήρωμα τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων. Ἡ τελευταία αὕτη περιλαμβάνει βεβαίως εἰς τὸ πεδῖον αὐτῆς τὸ περιεχόμενον τῶν ὁμολογιῶν καὶ συμβόλων τῶν ἐκκλησιῶν. Δὲν ἐξετάζει ὁμοῦ τὰς δόγματα τῶν ὁμολογιῶν τούτων κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τῶν σπουδαιότητα καὶ κατὰ τὴν σχέσιν ἣν ἔχουσι πρὸς ἄλληλα, ἀλλὰ μόνον κατὰ τὴν σοβαρότητα, τὴν ὁποίαν προσέλαβον εἰς τὴν γενικὴν πορείαν τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων. Ἡ Συμβολικὴ ἐξ ἄλλου ἀσχολεῖται περὶ τὰ σύμβολα κατὰ τὴν σπουδαιότητα, τὴν ὁποίαν ταῦτα κέκτηνται διὰ μίαν ἐκάστην ἐκκλησίαν καὶ κατὰ τὴν σχέσιν τὴν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον συστηματικὴν, δι' ἣς ταῦτα συνδέονται ὁμοῦ ἐν ἐκάστῳ συστήματι πίστεως. Καθ' ὅσον δὲ ἡ Συμβολικὴ ἐκθέτει τὸν δογματικὸν τούτον πλοῦτον, τὸν εἰς τὰ Σύμβολα ἀποθησαυρι-

σθέντα, καὶ παρουσιάζει τὰς διαφόρους ἐκκλησιαστικὰς μερίδας ἢ κοινωνίας, εἰς ἃς ἢ μία Ἐκκλησία διηρέθη, καθίσταται, ὡς καὶ ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων, σπουδαιοτάτη προπαρασκευὴ εἰς τὸν συστηματικὸν κλάδον τῆς Θεολογίας.

7. Παρ' ἡμῖν Συμβολικὴν συνέγραψε ὁ ἀείμνηστος Ἀνδρούτσος, προσδῶσας εἰς αὐτὴν πολεμικὸν μᾶλλον χαρακτήρα, ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἡ συγγραφὴ αὕτη μᾶλλον δέον νὰ καταταχθῇ εἰς τὸν συστηματικὸν τῆς Θεολογίας κλάδον, ὡς ἄλλως καὶ αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς ρητῶς τοῦτο καθορίζει. Τὴν αὐτὴν χροιάν ἐνέχει καὶ ἡ Συμβολικὴ τοῦ ἀειμνήστου Ἰ. Μεσολωρᾶ, ὅστις εἰς τὸν Α' τόμον περιέλαθε τὰ σύμβολα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τῶν νεωτέρων ὁμολογιῶν αὐτῆς, τῶν κατὰ τὸν ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα δημοσιευθεισῶν.

4. Πατρολογία καὶ Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία.

1. Βοηθητικὸν μάθημα μεγάλης σπουδαιότητος διὰ τὴν Συμβολικὴν καὶ τὴν Ἱστορίαν τῶν Δογμάτων εἶναι ἡ Πατρολογία, ἥτις καὶ διὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν ἐνέχει μεγάλην σοβαρότητα, ἀποτελοῦσα καὶ δι' αὐτὴν βοηθητικὴν ἐπιστήμην μεγάλης σημασίας. Ἐξιστοροῦσα αὕτη τὸν βίον καὶ ἐξετάζουσα τὰ συγγράμματα καὶ τὴν διδασκαλίαν τὴν κατὰ τοὺς ὀκτῶ πρώτους αἰῶνας ἀκμασάντων ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων καὶ συγγραφέων, οἵτινες μεγάλην ἡσκησαν ἐπίδρασιν εἰς τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην διαμόρφωσιν τοῦ ὄλου ἐκκλησιαστικοῦ βίου καὶ σοβαρὰν κατέλαβον θέσιν ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ, προδήλως διαπραγματεύεται ὑλικόν, τὸ ὁποῖον μάλιστα ἐνδιαφέρει τὴν Ἱστορίαν τῶν Δογμάτων καὶ τὴν Συμβολικὴν, αἵτινες προχωροῦσαι ἐν τῇ διαπραγματεύσει αὐτῶν γενετικῶς ὀφείλουσι νὰ λαμβάνωσι σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν πάντας τοὺς παράγοντας, οἵτινες συνειργάσθησαν εἰς τὴν διατύπωσιν τοῦ δόγματος καὶ εἰς τὴν τελικὴν ἐπεξεργασίαν τῶν συμβόλων. Λαμβανομένου δ' ὑπ' ὄψιν, ὅτι καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία δὲν δύναται λεπτομερῶς νὰ ἐξετάσῃ τὸ τοσαύτης ἐκτάσεως καὶ ἐκ τοιοῦτου ποικίλου περιεχομένου συγκείμενον πεδῖον τῆς σπουδῆς αὐτῆς, ἡ Πατρολογία ἀναλαμβάνει νὰ συμπληρώσῃ τὰς κατ' ἀνάγκην γενικώτερον χαρακτήρα φερούσας ἐπὶ τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ φιλολογικῆς παραγωγῆς σπουδᾶς ἐρευνῶσα ταύτας εἰδικῶς καὶ ἐν λεπτομερείᾳ.

2. Ἄλλ' ἐφ' ὅσον ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἐξετάζει τὸν βίον τῆς Ἐκκλησίας ἀπ' ἀρχῆς καὶ μέχρι σήμερον, τὰ ὄρια καὶ τοῦ μαθήματος, ὅπερ εἰδικῶς ἐνδιατρίβει περὶ τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ παραχθεῖσαν γραμματείαν, ἔπρεπε νὰ εἶναι τὰ αὐτὰ πρὸς τὰ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας. Ἐντεῦθεν προσφύεστερον θὰ ἐκαλεῖτο τὸ μάθημα τοῦτο Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία κατ' ἀναλογίαν πρὸς τοὺς ἐν τῇ φιλολογικῇ ἐπιστήμῃ κρατήσαντας ὄρους Ἑλληνικὴ καὶ Λατινικὴ Γραμματολογία, τῆς Ἐκκλησιαστικῆς δὲ Γραμματολογίας

τά ὄρια κατὰ φυσικὸν λόγον ταυτιζόμενα πρὸς τὰ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας θὰ περιελάμβανον τρεῖς περιόδους· ἦτοι τὴν μέχρι Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ ἐκτεινομένην, τὴν ἀπὸ τούτου μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως φθάνουσαν, καὶ τέλος τὴν μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἐξικνουμένην. Ἐπειδὴ ὁμοῦ οἱ πρῶτοι αἰῶνες, καθ' οὓς ἤκμασαν οἱ μεγάλοι Πατέρες καὶ σπουδαῖοι ἄλλοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, ἐνέχουσιν ἰδιάζουσας καὶ θεμελιώδη σημασίαν διὰ τὴν κατ' αὐτοὺς ἀδιαίρετον εἰσέτι οὖσαν μίαν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν, διὰ τοῦτο ἡ ἐξέτασις τῆς κατὰ τοὺς αἰῶνας τούτους φιλολογικῆς παραγωγῆς ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον ἰδίας σπουδῆς, ἐντεῦθεν δὲ ἐκ τῆς καθόλου Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματολογίας ἀπεσπάσθη ὡς αὐτοτελὴς ἐπιστήμη ἡ Πατρολογία, ἡ ἐνδιατρίβουσα περὶ τὴν ἔρευναν τῆς φιλολογικῆς παραγωγῆς τῶν ὀκτῶ πρώτων αἰώνων. Ἐννοεῖται, ὅτι τοῦτο δὲν μειοῖ τὴν ἀξίαν τῆς ἀπὸ τοῦ Θ' αἰῶνος μέχρι σήμερον παραχθείσης Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματείας, τῆς ὁποίας ἡ ἐξέτασις εἶναι σπουδαιότατη, ἀφοῦ καὶ ἡ μακρὰ ἄλλως τε αὕτη περίοδος ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ μεγάλας προσωπικότητας ἕν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει, αἵτινες διὰ τῆς συγγραφικῆς αὐτῶν δράσεως ἀφῆκαν βαθέα τὰ ἴχνη τῆς διαβάσεως αὐτῶν.

3. Οὕτως ἡ Πατρολογία λαβοῦσα τὸ ὄνομα αὐτῆς ἐκ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, περιλαμβάνει μὲν εἰς τὸν κύκλον τῶν ἐρευνῶν αὐτῆς τὴν ὑπὸ τῶν Πατέρων παραχθείσαν γραμματείαν, οὐχὶ ὁμοῦ καὶ ἀποκλειστικῶς ταύτην. Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἀπεκλήθησαν πάντες οἱ κατὰ τοὺς ὀκτῶ πρώτους αἰῶνας ἀκμάσαντες ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ συγγραφεῖς, ἀλλὰ μόνον οἱ ἐπὶ αὐστηρῶς Ὁρθοδόξῳ διδασκαλίᾳ καὶ ἀγιότητι βίου διαπρέψαντες, τοὺς ὁποίους ἡ κοινὴ τῆς Ἐκκλησίας συνείδησις ἐθεώρησεν ὡς ἐπισήμους καὶ αὐθεντικούς τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως καὶ διδασκαλίας μάρτυρας καὶ ἐρμηνευτάς. Δὲν λαμβάνεται δηλαδὴ ὁ ὄρος Πατὴρ ὑπὸ τὴν γενικωτάτην αὐτοῦ ἔννοιαν, καθ' ἣν ἐσημαίνοντο οἱ ἐν πάσῃ χριστιανικῇ κοινότητι καλούμενοι ὑπὸ τῶν πιστῶν πατέρες ἐπίσκοποι καὶ πρεσβύτεροι τῶν κοινοτήτων τούτων, δι' ὧν ὡς ἄλλων πνευματικῶν πατέρων ἀνεγεννῶντο οἱ πιστοὶ καὶ ἐγαλουχοῦντο ὑπ' αὐτῶν παιδευόμενοι καὶ καθοδηγούμενοι εἰς τὴν νέαν ἐν Χριστῷ ζωὴν. Ἄλλ' ὑπὸ περιωρισμένην ἔννοιαν ἐκλαμβάνομενος ὁ ὄρος οὗτος δηλοῖ τοὺς ἐπὶ ὀρθοδόξῳ διδασκαλίᾳ διακριθέντας προεστῶτας τῆς Ἐκκλησίας, τοὺς μὴ ἀποστάντας τῆς ὀρθῆς πίστεως, ἀλλ' ἐν ἀγιότητι βίου κρατήσαντας καὶ διερμηνεύσαντας ἐν τε τοῖς διὰ ζώσης κηρύγμασιν αὐτῶν καὶ ἐν τοῖς καταληφθεῖσι συγγράμμασι των ἀνόθευτον τὴν ἀποστολικὴν παράδοσιν, ὡς τοιοῦτους δὲ ὑπὸ συμπάσης τῆς Ἐκκλησίας ἀναγνωρισθέντας ὡς τε σεβασμοῦ παντός ἀξίους καὶ ὡς ἐγκύρους τῆς χριστιανικῆς πίστεως διδασκάλους. Τινὲς τούτων ἐκλήθησαν καὶ οἰκουμενικοὶ τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλοι καὶ μεγάλοι διδάσκαλοι καὶ ἱεράρχαι, ὡς οἱ Ἀθανάσιος ὁ μέγας καὶ οἱ τρεῖς

μέγιστοι τῆς Ἐκκλησίας φωστῆρες Βασίλειος ὁ μέγας, Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός καὶ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Πρῶτος δὲ Βικέντιος ὁ ἀπὸ Λειρίνου ἐκάλεσε τούτους διδασκάλους ἐπαινετοὺς (*magistri probabiles*), ὑπονοῶν διὰ τοῦ τίτλου τούτου τὴν καθολικὴν ἐπιδοκιμασίαν καὶ τὸν γενικὸν σεβασμὸν, τὸν ὑπὸ συμπάσης τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὰς σεπτὰς ταύτας προσωπικότητας διὰ τὴν ὀρθὴν διδασκαλίαν αὐτῶν ἀπονεμόμενον.

4. Ἄλλοι ἄνδρες σοφὰ καταλιπόντες συγγράμματα, διακριθέντες δὲ καὶ ἐπὶ βίῳ ἀνεγκλήτῳ καὶ αὐστηρῷ, θαυμαστὸν δ' ὅσον καὶ ἐν τοῖς θεολογικοῖς γράμμασι διαπρέψαντες καὶ ταῦτα προαγαγόντες, ὡς ὁ Τερτυλλιανός, ὁ Ὠριγένης, ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, ὁ Λακτάντιος, ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας, δὲν ἐθεωρήθησαν ἄξιοι τοῦ τιμητικοῦ τούτου τίτλου, ὡς ἐκκλησιαστικοὶ ὁμῶς συγγραφεῖς δὲν δύνανται ν' ἀποκλεισθῶσι τοῦ πεδίου, ὅπερ ὑπόκειται εἰς τὴν ἔρευναν καὶ σπουδὴν τῆς Πατρολογίας. Ὡσαύτως δὲν δύνανται ν' ἀποκλεισθῶσι καὶ αὐταὶ αἱ συγγραφαὶ τῶν αἰρετικῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἐξέτασις παρουσιάζεται χρήσιμος καὶ ἀναγκαία, διότι καὶ οἱ αἰρετικοὶ ἐνδιατρίβουσι περὶ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα, τῶν ὁποίων ἡ κατανόησις καὶ διευκρίνησις διευκολύνεται διὰ τῆς γνώσεως τῶν συγγραμμάτων τῶν αἰρετικῶν τούτων, ἐνῶ ἐξ ἄλλου οἱ αἰρετικοὶ οὗτοι διὰ τῆς διδασκαλίας αὐτῶν ἔδωκαν ἀφορμὴν ν' ἀναπτυχθῇ ἀκολούθως συγγραφικὴ δρᾶσις ὀρθόδοξος, περὶ τὴν ὁποίαν ἀσχολεῖται ἡ Πατρολογία. Καὶ ἐκ τῆς ἐπόψεως λοιπὸν ταύτης προδήλως ὁ ὅρος Πατρολογία, λόγῳ καὶ τοῦ εὐρυτέρου τούτου περιεχομένου αὐτοῦ, δὲν ἀνταποκρίνεται ἐπακριθῶς εἰς τὸ ὑποκείμενον τῆς ἐρεύνης τοῦ μαθήματος. Ἐφ' ὅσον ὁμῶς ἀπὸ τοῦ τὸ πρῶτον χρησιμοποίησαντος τὸν ὄρον τοῦτον Λουθηρανὸν θεολόγου Ἰωάννου Gerhard, τοῦ ἐν ἔτει 1653 δημοσιεύσαντος τὸ ἔργον αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «*Patrologia*», ἐπεκράτησεν οὗτος, ὅπως σημαίνει τὸ μάθημα, ὅπερ ἀκριθέστερον θὰ ἐπωνομάζετο Γραμματολογία τῶν ὀκτῶ πρώτων αἰώνων, ἐγένετο συμβατικῶς πλέον δεκτὸς ὡς ἄλλο μὲν κατὰ τὴν ἀκρίθειαν τοῦ γράμματος σημαίνων, εὐρύτερον δὲ τι πράγματι ἐκφράζων.

5. Ἄλλ' ἐν τῇ Δύσει ὑπάρχει ἀμφισβήτησις καὶ ὡς πρὸς τὰ χρονικὰ ὄρια, καθ' ἃ ἐκτείνεται ἡ περίοδος τῶν ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων. Καὶ οἱ μὲν Προτεστάνται περιορίζουσι τὴν ἐποχὴν τῶν Πατέρων εἰς τοὺς ἑξ πρώτους αἰῶνας φρονούντες ὅτι μετέπειτα ἤρχισεν ἡ χειροτέρευσις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συστήματος ὑπὸ τὴν ρωμαιοκαθολικὴν ἐπίδρασιν. Οἱ δὲ Ρωμαιοκαθολικοὶ ἐκτείνουσι τὴν ἐποχὴν τῶν Πατέρων καὶ μέχρι τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, μολονότι διακρίνουσι τῶν κυρίως Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας τοὺς διακριθέντας σχολαστικούς θεολόγους τιτλοφοροῦντες αὐτοὺς διδασκάλους τῆς Ἐκκλησίας (*Doctores Ecclesiae*). Ἐξ ἄλλου οἱ Προτεστάνται ἐνίστανται διατεινόμενοι, ὅτι ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως οὐδεὶς λόγος δύναται νὰ δοθῇ περὶ τοῦ διατί ὁ Λούθηρος καὶ Καλθίνος δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ συγκα-

ταταχθῆ παραπλεύρως τοῦ Αὐγουστίνου καὶ διατί ὁ Schleiermacher θὰ ἔπρεπεν νὰ τιμᾶται ὀλιγώτερον τοῦ Ὁριγένους καὶ τοῦ Χρυσόστομου. Ἐντεῦθεν ὁ Rábiger⁽¹¹⁾ παρατηρεῖ, ὅτι ἡ Πατρολογία δὲν δύναται νὰ περιορισθῆ εἰς τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας μιᾶς καὶ μόνης περιόδου, ἦτοι τοὺς μέχρι καὶ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος ἀκμάσαντας, ἀλλὰ πρέπει κατ' ἀναλογίαν νὰ ἐκτείνῃ τὴν διαπραγμάτευσιν αὐτῆς εἰς πάντας τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, ὑπονοῶν ὅτι καὶ οἱ Λούθηρος, Καλθίνος, Schleiermacher καὶ εἴ τις ἄλλος εἰς τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας δεόν νὰ συγκαταλεχθῶν. Τὰς διαμφισθητήσεις καὶ διαφωνίας λύει ἡ διαίρεσις τῆς καθόλου Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματολογίας εἰς δύο μαθήματα: εἰς τὸ μάθημα τῆς Πατρολογίας τὸ ἀναφερόμενον εἰς τοὺς Πατέρας καὶ ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς τῶν ὀκτῶ πρώτων αἰώνων καὶ εἰς τὸ μάθημα τῆς ἀπὸ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος καὶ ἐξῆς Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματολογίας.

6. Τὴν χρονικὴν περίοδον τῶν ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων τῶν ὀκτῶ πρώτων αἰώνων, τὴν καθορίζουσιν τὸ πεδίου τῆς ἐρεύνης τοῦ μαθήματος τῆς Πατρολογίας, θὰ ἡδυνάμεθα νὰ διαιρέσωμεν εἰς τρία τμήματα. Εἰσὶ δὲ ταῦτα τὰ ἐπόμενα:

α) Τὸ τμήμα τὸ περιλαμβανόν τὴν ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν πατέρων (κατὰ τὸν Γ. Δέβρον τὴν ἀπ' αὐτῶν τῶν Ἀποστόλων) μέχρι τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου (325) ἐποχῆν, ἣτις θὰ ἡδύνατο νὰ κληθῆ καὶ ὡς ἐποχὴ θεμελιώσεως τῆς Πατρολογίας· β) Τὴν ἐποχὴν τῆς ἀκμῆς τῆς Πατρολογίας, τὴν ἀπὸ τῆς πρώτης Οἰκουμενικῆς ἐν Νικαίᾳ μέχρι τῆς ἐν Χαλκηδόνι (451) Οἰκουμενικῆς ἐκτεινομένην καὶ γ) Τὴν ἐποχὴν τῆς παρακμῆς, τὴν ἐκτεινομένην ἐν μὲν τῇ Δύσει μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰσιδώρου Σεβίλλης (636), ἐν δὲ τῇ Ἀνατολῇ μέχρι τοῦ κατὰ τὰ μέσα τοῦ ὀγδόου αἰῶνος θανόντος Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ.

7. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ μαθήματος θὰ ἐσημείωσις, ὅτι ἰκανὰς μὲν πληροφορίας περὶ τῶν μέχρι τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων παρέχει εἰς ἡμᾶς ὁ ἱστορικὸς Εὐσέβιος, πατήρ ὁμῶς τῆς Πατρολογίας θὰ ἐχαρακτηρίζετο ὁ Ἱερώνυμος, ὅστις συνέγραψεν ἔργον ὑπὸ τὸν τίτλον *De viris illustribus seu catalogus de scriptoribus ecclesiasticis*, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐξετάζει 135 ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς ἀπὸ τῶν Ἀποστόλων μέχρις αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, συμπεριλαμβανῶν μεταξὺ αὐτῶν οὐ μόνον τοὺς αἰρετικούς, ἀλλὰ καὶ τοὺς Ἰουδαίους Ἰώσηπον, Φίλωνα, Ἰουστον τὸν ἐκ Τιβεριάδος καὶ αὐτὸν τὸν ἐθνικὸν Σενέκαν⁽¹²⁾. Συνέχειαν τοῦ συγγράμματος τοῦ Ἱερωνύμου ἔγραψεν ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον ἐν Μασσαλίᾳ ὁ πρεσβύτερος Γεννάδιος⁽¹³⁾. Ἐκ τῶν μετέπειτα συνεχισάντων τὸ ἔργον τοῦ Ἱερωνύμου καὶ Γενναδίου, σπουδαιότερος ὑπήρξεν ὁ ἀσθὺς Ἰω-

(11) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 289.

(12) Migne I., 23, 601-720.

(13) Αὐτόθ. 58, 1059-1120.

άννης Τριθέμιος κατά τὰ τέλη τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος, ὅστις ἐπραγματεύθη περὶ ὑπερνεακοσίων συγγραφέων θύραθεν καὶ ἐκκλησιαστικῶν, μεταγενεστέρων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον. Ἑλληνιστὶ μοναδικὸν ἔργον, σχετιζόμενον πρὸς τὴν Πατρολογία, ἔχομεν τὴν Μυριόβιβλον ἢ Βιβλιοθήκην τοῦ πατριάρχου Φωτίου († 891), ἐν τῇ ὁποίᾳ οὗτος ἐκθέτει περιληπτικῶς τὸ περιεχόμενον 281 ἔργων τῆς θύραθεν καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας, πολλὰ τῶν ὁποίων ἔχουσιν ἤδη ἀπολεσθῆ καὶ μόνον ἐκεῖθεν πληροφορούμεθα περὶ αὐτῶν.

8. Ἡ σπουδὴ τῶν συγγραμμάτων τῶν Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων προσέλαβεν ὄθῃσιν σοθάραν, κυρίως ἀφ' ὅτου κατὰ τὸν ΙΣΤ΄ αἰῶνα ἤρχισαν νὰ βλέπωσι τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος ἐκδόσεις ἐπιμεμηλεμέναι τῶν συγγραμμάτων τῶν. Ἴδιὰ δὲ κατὰ τὸν ΙΖ΄ αἰῶνα αἱ ὑπὸ τῶν ἐν Γαλλίᾳ Βενεδικτίνων μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Μαύρου λαμπραὶ ἐκδόσεις εἰλκυσαν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου πρὸς τοὺς θησαυροὺς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματείας. Κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου χρόνον ἐξεδόθησαν καὶ τὰ πρῶτα συστηματικὰ ἔργα Πατρολογίας οἷα τὰ ὑπὸ τοῦ Βελλαρμίνου, τοῦ Dupin καὶ ἄλλων. Τὸ μάθημα τῆς Πατρολογίας προήχθη τὰ μάλιστα κατὰ τὸν παρελθόντα καὶ τὸν τρέχοντα αἰῶνα, ὁπότε ἐξεδόθησαν ἐξ ἑνὸς μὲν σπουδαιότατοι συλλογαὶ καὶ μεμονωμένα κριτικαὶ ἐκδόσεις ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἐξ ἑτέρου δὲ σοβαρώταται συγγραφαὶ ἐπιστημόνων ἀναφερόμεναι εἰς τὴν Πατρολογία. Ἐκ τῶν δημοσιευθεισῶν συλλογῶν συγγραμμάτων τῶν Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων πληρεστέρα παρουσιάζεται ἡ τοῦ Migne, ὅστις εἰς 161 τόμους περιέλαβε τοὺς Ἑλληνας ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς μέχρι τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος, εἰς 221 τόμους δὲ τοὺς Λατίνους μέχρι τοῦ ΙΓ΄ αἰῶνος. Τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων τῶν πρώτων αἰώνων κριτικὴν καὶ λαμπρὰν ἔκδοσιν ἀνέλαβεν ἡ Ἀκαδημία τῶν ἐπιστημῶν τοῦ Βερολίνου.

9. Ἑλληνιστὶ ἐδημοσιεύθησαν αἱ ἐπόμεναι Πατρολογίαι:

Κ. Κοντογόνου, Φιλολογικὴ καὶ κριτικὴ ἱστορία τῶν ἀπὸ τῆς α΄ μέχρι ε΄ ἑκατονταετηρίδος ἀκμασάντων ἀγίων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων καὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν. Ἀποστόλου Χριστοδούλου, Πατρολογία, (τῆς ὁποίας ἐξεδόθη μόνον ὁ πρῶτος τόμος ἐκτεινόμενος μέχρι τοῦ 400 μ. Χ.). Ἀναστασίου Διομ. Κυριακοῦ, Ἐγχειρίδιον Πατρολογίας, πραγματευόμενον τοὺς κατὰ τοὺς ἐννέα πρώτους αἰῶνας ἀκμάσαντας συγγραφεῖς. Γ. Δέρβου, Χριστιανικὴ Γραμματολογία, τῆς ὁποίας ἐξεδόθησαν οἱ ἑρεῖς τόμοι περιλαμβάνοντες τοὺς ἀπὸ τῶν συγγραφέων τῆς Κ. Δ. μέχρι καὶ τοῦ τρίτου αἰῶνος ἀκμάσαντας Πατέρας καὶ ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς. Δ. Μπαλάνου, Πατρολογία, περιλαμβάνουσα τοὺς Πατέρας καὶ ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς τῶν ὀκτῶ πρώτων αἰώνων. Καὶ ἐκ μεταφράσεως ὑπὸ τοῦ Νεοφύτου Παγίδα ἐδημοσιεύθη τὸ ἔργον τοῦ Ρώσου ἀρχιεπισκόπου Φιλαρέτου, ὅπερ ἐκ τριῶν τόμων ἀποτελοῦ-

μενον ἐκτείνεται μέχρι τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Τέλος ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Βυζαντινῆς λογοτεχνίας τοῦ Κ. Κρουμβάχερ, τὴν ὁποίαν μετέφρασαν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ὁ Γ. Σωτηριάδης, περιλαμβάνεται ὑπὸ τὸν τίτλον «Θεολογία» ἀξιόλογος μελέτη τοῦ Ε. Erhard, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐξετάζονται οἱ Βυζαντινοὶ θεολόγοι ἀπὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς, ὁ δὲ Κρουμβάχερ ἐξετάζει τὰ κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ποίησιν παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς.

5. Χριστιανικὴ ἢ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχαιολογία.

I

1. Ὅτε κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα ἤρχισε νὰ σχηματίζεται τὸ μάθημα τῆς Χριστιανικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχαιολογίας, περιελήφθη ἐν αὐτῷ ποικίλον ὕλικόν ἐκ τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιότητος. Οἱ ἀρχαιολόγοι τοῦ αἰῶνος ἐκείνου ἐνόμιζον, ὅτι πᾶν τὸ ἔχον σημασίαν ἐν τῇ ἀρχαιότητι ταύτῃ ἔπρεπε νὰ συμπεριληφθῇ εἰς τὴν ἀρτιούστατον ἐπιστήμην τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας. Ἐντεῦθεν περισυνέλεξαν ἐν αὐτῇ πᾶν ὅ,τι εἶχε σχέσιν πρὸς τὸν χριστιανικὸν βίον, τὸ πολίτευμα, τὴν λατρείαν καὶ τὰ ἔθιμα τῶν πρώτων αἰῶνων. Διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς ὁμῶς διαπραγματεύσεως τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, ἦτις ὀλονέν καθίστατο ἀρτιωτέρα, ἡ Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία περιωρίσθη εἰς τὴν ἔρευναν τῶν κατὰ τὴν λατρείαν τῶν πρώτων αἰῶνων. Ἔμενεν ἐν τούτοις ἀμφίβηλον, ἐὰν πρὸς τὴν Ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας καὶ τῶν ἐχόντων ἀμεσον σχέσιν πρὸς αὐτὴν δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ συνδυασθῇ καὶ ἡ Ἀρχαιολογία τοῦ δικαίου τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Χριστιανικοῦ ἰδιωτικοῦ βίου. Κατὰ τὴν γενικωτέραν ταύτην ἐκδοχὴν τοῦ ὑποκειμένου τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας ἔχουσι συνταχθῆ ἐκτὸς ἄλλων καὶ τὰ ἔργα τῶν Joseph Bingham⁽¹⁴⁾ καὶ τοῦ J. Ch. W. Augusti⁽¹⁵⁾, καθὼς καὶ παρ' ἡμῖν τὰ συγγράμματα τῶν Δ. Λάττα (Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία), Νικηφόρου Καλογερά—Φιλ. Παπαδοπούλου, καὶ τὸ λίαν ἐπιτομον ἔργον Γ. Δέρβου.

2. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸν περιορισμὸν τοῦτον, ἡ βαθυτέρα καὶ ἐπιστημονικωτέρα ἐξέτασις τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου ἤγαγεν εἰς τὸν διαχωρισμὸν τοῦ μαθήματος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχαιολογίας ὡς παλαιότερον ἐξεδέχοντο αὐτό, εἰς τὰ μαθήματα τῆς Ἱστορίας τῆς λατρείας καὶ τῆς περὶ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ἀσχολουμένης Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντικῆς Ἀρχαιολογίας. Καὶ ἡ μὲν Ἱστορία τῆς λατρείας δυναμένη νὰ συμπεριληφθῇ καὶ εἰς τὴν λειτουργικὴν δὲν

(14) Origines s. antiquitates ecclesiasticae. Ἐδημοσιεύθη τῷ 1710 Ἀγγλιστὶ καὶ μετεφράσθη εἰς τὴν λατινικὴν ὑπὸ τοῦ J. H. Grischow εἰς 11 τόμους καὶ ἐν δευτέρῃ ἐκδόσει 1751-1781.

(15) Denkwürdigkeiten aus der christliche Archaeologie, Leipzig 1817-1831.

πρέπει νά περιορίζεται μονον εις τούς ἀρχαίους χρόνους. Εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἡ Ἱστορία τῆς λατρείας τῶν πρώτων αἰώνων ἐνέχει ἐξόχως ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, διότι κατὰ τούς χρόνους ἐκείνους ἡ χριστιανικὴ πίστις μετὰ τελείας πρωτοτυπίας ἐδημιούργει μορφὰς λατρείας καταλλήλους δι' αὐτήν. Εἶναι ὅμως ὡσαύτως ἀληθές, ὅτι ἡ λατρεία ὑφίσταται διαρκῶς ἐξέλιξιν καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ ἱστορία αὐτῆς δὲν δύναται νά εἶναι πλήρης, ἐὰν δὲν ἐκτείνεται μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν. Οὕτω κατὰ τὸν Μεσαίωνα αἱ Ὁρθόδοξοι ἀνατολικαὶ ἐκκλησίαι καὶ εἰδικώτερον ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ ἐνετύπωσαν τὰ εἰδικὰ αὐτῶν χαρακτηριστικὰ ἐπὶ τοῦ τελετουργικοῦ των. Ὅταν δὲ ἐξερράγη ἡ Μεταρρύθμισις πλήρης ἐπανάστασις ἐσημειώθη καὶ ἐν τῷ πεδίῳ τῆς λατρείας καὶ αἱ δύο κύριαι μετερρυθμισμέναι ἐκκλησίαι, ἡ Λουθηρανὴ καὶ ἡ Καλθινικὴ, ἀνασυνέθεσαν τὰς λατρείας αὐτῶν προσδώσαντες εἰς αὐτάς μορφὰς διαφόρους ἑκατέρα. Τοῦτο ἐγένετο καὶ ἐν τῇ Ἀγγλικανικῇ λατρείᾳ. Ἀλλὰ καὶ αἱ μικρότεραι προτεσταντικαὶ κοινότητες διερρύθμισαν τὰ τῆς λατρείας αὐτῶν ἐλευθέρως καὶ κατὰ τὰς δογματικὰς αὐτῶν προϋποθέσεις. Ἐκ τούτου καθίσταται πρόδηλον, ὅτι ἡ Ἱστορία τῆς λατρείας δὲν δύναται νά περιορίζηται εἰς τούς παλαιούς μόνον χρόνους, ἀλλὰ δεόν νά ἐκτείνηται καὶ μέχρις ἡμῶν. Λεπτομερῆς δὲ διαπραγματεύσεις τῆς Ἱστορίας τῆς λατρείας, περιλαμβάνουσα πάντας τούς λειτουργικοὺς τύπους, καθὼς καὶ τὰ νεώτερα *Agenda* τῶν προτεσταντῶν (ἦτοι τὰ τελετουργικὰ τῶν προτεσταντῶν), μόνον ἐν ἰδίῳ μαθήματι δύναται νά πραγματοποιηθῆ. Πείθεται τις δὲ περὶ τούτου, ὅταν λάθῃ ὑπ' ὄψει τὸν ὄγκον τοῦ τελετουργικοῦ ὕλικου, τοῦ ἐπισωρευθέντος ἀπὸ τοῦ τρίτου αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς, εἰς τὰ Αἰγυπτιακά, Συριακά, Βυζαντινά, Ἀμβροσιανά, Ρωμαϊκά, Μοζαραθικά, Γαλλικανικά, τυπικὰ τῶν διαφόρων αἰώνων, καθὼς καὶ τὸ πλῆθος τῶν λειτουργικῶν βιβλίων καὶ τῶν ποιητικῶν ὕμνων. Ἀπαραιτήτως ὅμως καὶ ἐν τῇ Λειτουργικῇ πρέπει νά συμπεριλαμβάνηται σύντομος ἀνασκόπησις καὶ ἐκθεσις κατὰ τὰς κυρίας αὐτῆς γραμμὰς τῆς Ἱστορίας τῆς Χριστιανικῆς λατρείας. Ἀπὸ τελετουργικῆς κυρίως ἐπόψεως τὰ ἀρχαιολογικὰ προβλήματα τῆς λατρείας ἐξετάζει τὸ ἀξιόλογον ἔργον τοῦ Κ. Καλλινίκου Ὁ Χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ

II

3. Ἀφ' ἧς ὅμως ἐποχῆς ἐξηρευνήθησαν αἱ κατακόμβαι ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Βαπτιστοῦ de Rossi, ἐκδόντος εἰς τρεῖς τόμους τὸ μνημειῶδες ἔργον αὐτοῦ *La Roma sotterranea cristiana* (1864-1887), ἤρξαντο δὲ γινόμεναι ἀνασκαφαὶ πρὸς ἀποκάλυψιν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων κατερειπωμένων, εἰλικύσθη δὲ σοβαρώτερον ἢ προσοχὴ τοῦ νεωτέρου ἐπιστημονικοῦ κόσμου ἐπὶ τὰ βυζαντικὰ μνημεῖα, τὸ προκύψαν πρὸς ἔρευναν καὶ σπουδὴν ὕλικόν ὑπῆρξε τοσοῦτω δα-

φιλές καί εὐρύ, ὥστε προέκυψεν ἡ ἀνάγκη δημιουργίας ἰδιαιτέρας ἐπιστήμης, τῆς ὁποίας ἡ ἔννοια καί τὸ περιεχόμενον καθωρίσθη κατὰ τὴν ἔννοιαν, ἣν προσέλαθε κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ὁ ὄρος ἀρχαιολογία, δι' οὗ ἐξεδηλώθη ἡ ἐπιστήμη ἢ ἐρευνῶσα κατ' ἐξοχὴν τὰ μνημεῖα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος (τῶν Ἑλλήνων καί Ρωμαίων), εἶτα δὲ καί τῶν μεγάλων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς. Οὕτω κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους Χριστιανικὴ καί Βυζαντικὴ ἀρχαιολογία καλεῖται ἢ ἐπιστήμη, ἢ ὁποῖα σπουδάζει τὰ παλαιοχριστιανικά καί βυζαντικά μνημεῖα, δηλαδή τὰ ἔργα Ἀρχιτεκτονικῆς, Ζωγραφικῆς, Γλυπτικῆς καί μικροτεχνίας, ὅσα παρήχθησαν ἐν τῷ ἀρχαίῳ χριστιανικῷ κόσμῳ ἐξ ἑνός, καί ἐν τῷ τοῦτον διαδεχθέντι Βυζαντίῳ καί τοῖς λαοῖς ἐν γένει τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς. Κατὰ τὴν νεωτέραν ταύτην ἔννοιαν τοῦ ὄρου εἶναι συντεταγμένον τὸ ἔργον τοῦ καθηγητοῦ Γεωργ. Σωτηρίου, τοῦ ὁποίου μόνον ὁ Α' ἀρκούντως ἐκτενὴς τόμος ἐξεδόθη, ὁ ἐξετάζων τὰ ἔργα τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς.

4. Καί ἐν μὲν τῇ Δύσει τόσον αἱ προτεσταντικαὶ ὅσον καί αἱ καθολικαὶ Σχολαὶ συμφωνοῦν ὡς πρὸς τὰ χρονικὰ ὄρια τῆς ἐρεύνης τῶν μνημείων τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκτείνουσαι αὐτὰ μέχρι τοῦ ἔτους τοῦ θανάτου τοῦ Πάπα Γρηγορίου Α' (604), καθόσον μετ' αὐτὸν ἀρχοῦνται κυρίως οἱ μέσοι αἰῶνες τῆς Δύσεως. Ὡς πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον ὁμοῦ Θεολογίαν ὀρθῶς ὁ Γεώργ. Σωτηρίου παρατηρεῖ, ὅτι δέον αὕτη ἐν τῇ Χριστιανικῇ Ἀρχαιολογίᾳ νὰ περιλάβῃ καί τὸν ΙΗ' αἰῶνα, λόγῳ τοῦ ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία παραμένει πιστὴ εἰς τὴν παράδοσιν τῆς ἀρχαίας Χριστιανικῆς τέχνης.

Οὕτως α) ἡ Ἀρχαιολογία ἢ καθοριζομένη ὡς Παλαιοχριστιανικὴ ἢ καί ἀπλῶς Χριστιανικὴ ἐρευνᾷ τὰ χριστιανικά μνημεῖα ἀπὸ τῆς ἐμφάνισεως τοῦ Χριστιανισμοῦ μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Πρόκειται δηλαδή περὶ περιόδου, ἢ ὁποῖα δὲν εἶναι διὰ τὴν τέχνην ὅτι κατόπιν θὰ ὀνομάσωμεν Βυζαντινὴν, διότι ἄλλα κυρίως κέντρα δημιουργοῦν αὐτήν, ὅπως ἡ Παλαιστίνη, ἡ Αἴγυπτος, ἡ Συρία καί πρὸ πάντων ἡ Μ. Ἀσία. Ἡ Παλαιοχριστιανικὴ αὕτη περίοδος θὰ ἠδύνατο νὰ κληθῇ καί ἀπλῶς Χριστιανικὴ, διότι ἐν αὐτῇ ἐξετάζονται τὰ μνημεῖα τῆς μιᾶς καί ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας, ἦτοι τοῦ ἐν τῇ Ἀνατολῇ καί τῇ Δύσει ἐνιαίου χριστιανικοῦ κόσμου.

β) Ἡ δὲ Ἀρχαιολογία ἢ καθοριζομένη ὡς Βυζαντινὴ ἐρευνᾷ τὰ μνημεῖα τῆς τέχνης, ἢ ὁποῖα διεμορφώθη ἀπὸ τοῦ ἕκτου αἰῶνος, ἦτοι ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ († 565) μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων, μεθ' οὓς ἐπακολουθεῖ ἡ λεγομένη Μεταβυζαντινὴ περίοδος. Ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἡ χριστιανικὴ τέχνη κοιτίδα πλέον ἔχει τὸ Βυζάντιον, εἰς τὸ ὁποῖον βαθμηδὸν συγκεντροῦνται αἱ πνευματικαὶ δυνάμεις τῆς Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας κλπ. καί καθίσταται τοῦτο τὸ μόνον κέντρον, ἀφ' ὅτου οἱ Ἀραβες κατέστρεψαν τὰ μεγάλα ἑλληνικὰ κέντρα τῆς τέχνης, τὰ

ὅποια ἐσημειώσαμεν. Ὅτι διεμορφώθη εἰς τὴν τέχνην τῆς ἑλληνιστικῆς Ἀνατολῆς διωχτεύθη τώρα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἡ ὅποια τοῦ λοιποῦ ἀποθαίνει ἢ πρωτοπόρος τῆς καθόλου χριστιανικῆς τέχνης. Ἡ Βυζαντινὴ τέχνη μεταδίδεται ἀκολούθως εἰς τὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ρωσίαν καὶ ὡς ἐκ τούτου τὰ μνημεῖα καὶ τῶν χωρῶν τούτων δὲν εἶναι ἔξω τῶν ὁρίων τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας. Ὡσαύτως ἡ Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία παρακολουθεῖ καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Δύσεως μέχρι κυρίως τοῦ σχίσματος, οἷα τὰ μνημεῖα τῆς Ραθένης, μετὰ τὸ σχίσμα ὅμως ἡ τέχνη τῆς Δύσεως διαμορφοῦται διάφορος, μάλιστα δὲ ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος. Ἐννοεῖται ὅμως, ὅτι δὲν παραλείπει αὕτη καὶ τὰ μετὰ τὸ σχίσμα μνημεῖα τῆς Δύσεως, εἰς τὰ ὅποια ἡ Βυζαντινὴ ἐπίδρασις εἶναι καταφανής.

5. Κατὰ ταῦτα τὸ περιεχόμενον τῆς Παλαιοχριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας συνιστῶσι τὰ ἀρχαῖα χριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα, ἦτοι τὰ ἐπιτεύγματα τῆς Παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς τέχνης εἰς τὴν Ἀρχιτεκτονικὴν, Γλυπτικὴν, Ζωγραφικὴν, Βιοτεχνίαν καὶ Μικροτεχνίαν, δι' ὧν λαμβάνομεν γνῶσιν τῆς τέχνης τῶν ἐποχῶν τούτων καὶ κατανοοῦμεν πληρέστερον τὴν λατρείαν καὶ τὸν χριστιανικὸν ἐν γένει πολιτισμόν. Διακρίνομεν δ' ἐν αὐτῇ τρεῖς περιόδους. α) Τὴν Παλαιοχριστιανικὴν, τὴν μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐκτεινομένην β) Τὴν κυρίως Βυζαντινὴν, ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῆς Ἀλώσεως (1453 μ.Χ.) καὶ γ) Τὴν Μεταβυζαντινὴν τὴν ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι τέλους τοῦ 18ου αἰῶνος. Καὶ ἡ μὲν Παλαιοχριστιανικὴ θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποδιαιρεθῇ 1) εἰς τὴν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου (330) περίοδον τῶν διωγμῶν καὶ 2) εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἡ δὲ κυρίως Βυζαντινὴ περιλαμβάνει 1) τὴν πρωτοβυζαντινὴν, ἦτοι τοὺς ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΣΤ' μέχρι τέλους τοῦ Θ' αἰῶνος (περίοδος μεταβατικῆ, διαμόρφωσις ναῶν, εἰκονομαχία) καὶ 2) τὴν δευτέραν Βυζαντινὴν, ἦτοι ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Θ' αἰῶνος μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Θ'-ΙΒ' αἰῶνος Μακεδόνων—Κομνηνῶν, ΙΓ'-ΙΕ' αἰῶνος Παλαιολόγοι). Ἡ Μεταβυζαντινὴ περίοδος ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως καὶ ἐξετάζει τὰ μνημεῖα τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, τῶν μονῶν καὶ τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τοῦ ἐξωτερικοῦ (π.χ. Βενετίας) καὶ τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν, Σερβίας, Βουλγαρίας καὶ Ρουμανίας.

6. Πολλαπλαῖ εἰσιν αἱ ὠφέλεια, αἱ ἐκ τοῦ μαθήματος τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας προερχόμεναι καὶ ἀποδεικνύουσαι τὴν χρησιμότητα αὐτοῦ. Αἱ κυριώτεραι τούτων εἶναι αἱ ἑξῆς:

Παρακολουθεῖ τὴν χριστιανικὴν τέχνην, τῆς ὁποίας καταδεικνύει τὴν μεγίστην ἀξίαν καὶ καθ' ἑαυτὴν καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὴν λατρείαν. Ἀναλύουσα δηλαδὴ τὴν μορφήν καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς

χριστιανικής τέχνης ἐμφανίζει τὸ μεγαλεῖον αὐτῆς, ὅπερ ἔγκειται εἰς τὴν δύναμιν τῆς ἐκφράσεως τοῦ πνευματικοῦ κόσμου, τοῦτο δὲ ἀποτελεῖ τὴν εἰδοποιὸν διαφορὰν, τὴν διακρίνουσαν αὐτὴν ἀπὸ τῆς τέχνης τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς Ἀναγεννήσεως. Ἐξ ἑτέρου συμβάλλει τὰ μέγιστα εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἐξελικτικῆς διαμορφώσεως τῆς λατρείας. Ἐρμηνεύουσα δῆλα δὴ τὰ μνημεῖα συντελεῖ εἰς κατανόησιν τῆς λατρείας, διότι οἱ λατρευτικοὶ λόγοι ὑπαγορεύουν συνήθως τὴν μορφήν τῆς τέχνης. Συγχρόνως δὲ ἀποδεικνύει καὶ τὴν ἐνότητα τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ καὶ βυζαντινοῦ βίου, τὸ συνεχές καὶ κατὰ τὰς θεμελιώδεις αὐτοῦ γραμμὰς ἀδιάφθορον τῆς λατρείας καὶ διαπιστοῖ τὴν ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἔθνει παρὰ τὰς τόσας περιπετείας αὐτοῦ διατήρησιν ἀλωθῆτου τῆς πίστεως εἰς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν τῆς «μιάς, ἀγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας».

7. Ὡς πρὸς δὲ τὰς πηγὰς τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας θὰ ἠδύναντο νὰ διακριθῶσιν αὐταὶ εἰς ἑμμέσους καὶ ἀμέσους. Καὶ ἔμμεσοι μὲν πηγαὶ εἶναι αἱ διὰ τὴν Ἱστορίαν τῆς λατρείας δυνάμεναι νὰ χαρακτηρισθῶσιν ἐν πολλοῖς ὡς ἄμεσοι, ἦτοι: 1) Ἡ Ἁγία Γραφή καὶ ἡ παλαιότερα ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία· 2) Τὰ ἀπόκρυφα εὐαγγέλια (ἰδίᾳ τὸ Πρωτευαγγέλιον τοῦ Ἰακώβου), αἱ ἀπόκρυφοὶ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων καὶ τὰ λοιπὰ ψευδεπίγραφα· 3) Τὰ μαρτυρολόγια (ὡς τὸ Hieronymianum καὶ τὸ Depositio martyrum) καὶ οἱ βίοι ἁγίων (Μηνολόγια, Συναξάρια, τὸ Liber pontificalis Romanus)· 4) Τὰ λειτουργικὰ βιβλία (Λειτουργικὰ δέλτοι, εὐχολόγια, τυπικά)· 5) Τὰ ὁδοιπορικὰ (itineraria), ἦτοι ταξιδιωτικαὶ περιγραφαὶ εὐσεβῶν προσκυνητῶν, οἷον τὸ τῆς Μαυριτανῆς Αἰθερίας· 6) Αἱ βυζαντιναὶ «ἐκφράσεις», ἦτοι περιγραφαὶ ἐξεχόντων μνημείων (πρὸβλ. Προκόπιον διάκονον, Παῦλον Σιλεντιάριον, Ψευδοκωδινόν, Ρόδιον, Μεσαρίτην)· 7) Τὰ λεγόμενα mirabilia, ἦτοι θαυμασταὶ ἀφηγήσεις καὶ περιγραφαὶ μνημείων πόλεων, χρησιμεύουσαι κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ὡς εἶδος τι Ὀδηγῶν πόλεων.

Ἄμεσοι δὲ πηγαὶ θὰ ἠδύναντο νὰ χαρακτηρισθῶσιν 1) Αὐτὰ τὰ χριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα, τὰ σωζόμενα ἢ δι' ἀνασκαφῶν ἐρχόμενα εἰς τὸ φῶς, καθὼς καὶ τὰ μνημεῖα ζωγραφικῆς, γλυπτικῆς κλπ. 2) Τὰ χριστιανικὰ μουσεῖα καὶ αἱ διάφοροι συλλογαὶ χριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν κειμηλίων, εἴτε εἰς μονὰς, εἴτε εἰς θησαυροφυλάκια μεγάλων ναῶν, εἴτε εἰς χεῖρας φιλοτέχνων ἰδιωτῶν καὶ 3) Αἱ συλλογαὶ τῶν χριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν ἐπιγραφῶν (Corpus inscriptionum Graecarum καὶ τὸ νεώτερον Inscriptiones Graecae), καθὼς καὶ τὰ χρυσόβουλλα καὶ πατριαρχικὰ σιγίλια καὶ μολυβδόβουλλα.

8. Ὡς πρὸς δὲ τὰς σχέσεις τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας καὶ τὰ ἄλλα μαθήματα τῆς Θεολογίας θὰ παρατηροῦμεν, ὅτι αὕτη ὡς ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη συνδέεται 1)

πρός τὴν κλασσικὴν Ἀρχαιολογίαν 2) πρὸς τὴν Ἀρχαιολογίαν τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ 3) πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴν Ἀρχαιολογίαν. Ὡς ἱστορικὴ δὲ καὶ θεολογικὴ ἐπιστῆμη συνδέεται 1) πρὸς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν 2) πρὸς τὴν Βυζαντινὴν Ἱστορίαν 3) πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν καθόλου καὶ Βυζαντινὴν Γραμματολογίαν 4) πρὸς τὸ Κανονικὸν δίκαιον 5) πρὸς τὴν Ἀγιολογίαν καὶ 6) ἰδιαίτατα πρὸς τὴν Λειτουργικὴν.

9. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἱστορίαν καὶ βιβλιογραφίαν τῆς Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας δύναται τις νὰ πληροφορηθῆ διὰ πλειόνων ἐν τῷ μνημονευθέντι συγγράμματι τοῦ Γ. Σωτηρίου (σελ. 1-25), σημειοῦμεν δὲ καὶ ἡμεῖς ἐνταῦθα ἐλάχιστά τινα. Ἀλματώδεις προόδους ἐπέτελεσεν ἡ Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ὁπότε διὰ τῶν ἀνασκαφῶν ἤρχισεν ἡ σύντονος καὶ ἐπιμελὴς ἐξέτασις τῶν παλααιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν μνημείων εἰς τὰς Σχολὰς τῶν ξένων Πανεπιστημίων ὑπὸ ἀρχιτεκτόνων, φιλολόγων, ἱστορικῶν τῆς τέχνης, καλλιτεχνῶν καὶ ἐν γένει χριστιανολόγων. Πολλὰ κατόπιν τούτου ἐδημοσιεύθησαν ἔργα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ κυριώτερα εἶναι τὰ ἐπόμενα: *M a r c c h i*, *Manuale di archeologia christiana* (1908), *C h o i s y*, *L' art de batir chez les Byzantins* (1883), *S t r y g o w s k i*, ὅστις ἐδημοσίευσεν πολλά, ἰδίᾳ δὲ τὰ ἔργα *Ursprung der christlichen Kirchenkunst καὶ Orien oder Rom?* *D a l t o n*, *Byzantine Art and Archaeologie* (1911), *C h. Diehl*, *Manuel d' art Byzantin* (1926) εἰς δύο τόμους, *G. Millet*, *Recherches sur l' iconographie de l' Évangile* (1916), *G r a b a r*, *Martyrium* κλπ. Ἐν Ἑλλάδι ὁ Γ. Σωτηρίου ἐκτὸς τοῦ μνημονευθέντος ἔργου τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὴν Χριστιανικὴν Ἀρχιτεκτονικὴν ἐδημοσίευσεν καὶ πολλάς ἐπὶ μέρους ἐργασίας. Ὡσαύτως καὶ οἱ Ἀναστ. Ὀρλάνδος καὶ Ξυγγόπουλος. Διὰ τὰς νεωτέρας δὲ προόδους τοῦ μαθήματος βλέπε Κ. Καλοκύρη, Νεώτεροι πρόοδοι τῆς Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας, ὅπου ἐξετάζεται τὸ θέμα τῆς καταγωγῆς τῆς Χριστιανικῆς τέχνης.

6. Ἐκκλησιαστικὴ Στατιστικὴ ἢ Καταστατικὴ.

1. Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ στατιστικὴ ἐξετάζει τὸν ἐκκλησιαστικὸν βίον ἐν τῇ ὁλότητι αὐτοῦ, διαφέρουσα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας κατὰ τὸ ὅτι ἐκείνη μὲν ἐνδιατρίθει κυρίως περὶ τὸν ἐκκλησιαστικὸν βίον τοῦ παρελθόντος, ἐνῶ ἡ Στατιστικὴ ἀσχολεῖται μᾶλλον περὶ τὸν παρόντα ἐκκλησιαστικὸν βίον, οὕσα ἐπιστῆμη, ἥτις ἔχει ὡς ὑποκείμενον αὐτῆς τὴν περιγραφὴν τῆς ἐν τῷ παρόντι καταστάσεως τοῦ ὅλου ἐκκλησιαστικοῦ βίου. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἐκκλησιαστικὸς βίος δὲν ἀνεπτύχθη πανταχοῦ ὁμοιομόρφως, ἀλλὰ κατὰ τρόπους παραλλάσσοντας παρὰ ταῖς διαφόρους χώραις, εἰς ἃς ὁ Χρι-

στιανισμός διεδόθη, διὰ τοῦτο ἡ Στατιστικὴ ἐρευνᾷ τὸν ποικιλόμορφον ἐκκλησιαστικὸν βίον τῶν πολλῶν καὶ διαφόρων κατὰ τόπους ἐπὶ μέρους Ἐκκλησιῶν.

2. Ἐπειδὴ δὲ ἵνα σχηματισθῆ γενικὸν συμπέρασμα περὶ τοῦ καθόλου ἐκκλησιαστικοῦ βίου τοῦ παρόντος, δεόν πρῶτον νὰ ἐξετασθῆ ἡ κατάστασις τῶν ἐπὶ μέρους ἐκκλησιῶν, διὰ τοῦτο τὸ Εἰδικὸν μέρος τῆς Στατιστικῆς, εἰς τὸ ὁποῖον ἐξετάζεται ἡ κατάστασις τῶν ἐπὶ μέρους ἐκκλησιῶν, δεόν νὰ προτάσῃται τοῦ Γενικοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον ἐκ τῶν στοιχείων, τῶν γνωσθέντων εἰς τὸ Εἰδικὸν μέρος, θὰ συναχθῶσι συμπεράσματα γενικά, ἀναφερόμενα εἰς τὴν καθόλου ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν. Ὅταν δὲ λέγωμεν ἐπὶ μέρους Ἐκκλησίας, δὲν πρέπει νὰ βασιζώμεθα κυρίως ἐπὶ γεωγραφικῶν ὁρίων διὰ τὸν καθορισμὸν αὐτῶν, μολονότι καὶ ταῦτα δὲν πρέπει ὅλως νὰ παρορῶνται, ἀλλ' ἐπὶ τῶν διαφορῶν καὶ τῆς ποικιλίας τῶν τῆς πίστεως ὁμολογιῶν. Οὕτω τὸ Εἰδικὸν μέρος τῆς Στατιστικῆς ἐνδείκνυται νὰ στηριχθῆ πρῶτον ἐπὶ τῆς διακρίσεως τῶν δύο μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν συμπλεγμάτων, τοῦ τῆς Ἀνατολῆς τ. ἔ. καὶ τοῦ τῆς Δύσεως, ἢ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Δυτικῆς. Ἐντεῦθεν τὸ μὲν πρῶτον τμῆμα τῆς Στατιστικῆς θὰ ἀναφέρεται εἰς τὰς Ὀρθοδόξους ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς, ἦτοι τῶν τεσσάρων Ἑλληνικῶν Πατριαρχείων, καὶ τῶν ἐπὶ μέρους ἐκκλησιῶν τῆς Ρωσίας, τῆς Σερβίας, τῆς Ρουμανίας, τῆς Ἑλλάδος, τῆς Βουλγαρίας, καθὼς καὶ τῶν παρὰ ταῖς Ὀρθοδόξους ἐκκλησίαις σχισματικῶν παραφυάδων, τὸ δὲ δεῦτερον τμῆμα θὰ ἐρευνᾷ τὴν κατάστασιν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Δύσεως, ἦτοι τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν ἐκ ταύτης προελθουσῶν Διαμαρτυρομένων ἐκκλησιῶν, ἰδίᾳ τῆς Λουθηρείου, τῆς Καλθινικῆς, τῆς ἠνωμένης Εὐαγγελικῆς καὶ Ἀγγλικανικῆς, εἶτα δὲ καὶ τῶν πολυσχιδῶν προτεσταντικῶν αἱρέσεων. Ἐκάστη ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν τούτων δεόν νὰ περιγραφῆται κατὰ τὰ γεωγραφικὰ ὄρια καὶ τὴν ἔκτασιν αὐτῆς, κατὰ τὰς τοπικὰς καὶ ἔθνικὰς συνθήκας τῆς ὑπάρξεώς της, κατὰ τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν διδασκαλίαν, κατὰ τὴν ἰδιάζουσαν μιᾷ ἐκάστη τούτων χροιάν τῆς Θεολογίας αὐτῆς, κατὰ τὸ πολίτευμα αὐτῆς καὶ τὰς πρὸς τὴν Πολιτείαν σχέσεις της, κατὰ τὴν μορφήν τῆς λατρείας, κατὰ τὴν ἐπίδρασιν ἣν ἡ λατρεία ἔσχεν ἐπὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὴν θέσιν καὶ τὴν μὸρφωσιν τοῦ κλήρου, κατὰ τὸν βαθμὸν καὶ τὸ ὕψος, εἰς ὃ εὐρίσκεται ἡ ἠθικὴ στάθμη τῆς ἐκκλησίας ταύτης καὶ κατὰ τὴν στάσιν ἣν ἔλαβεν ἔναντι τοῦ γενικοῦ καὶ κοσμικοῦ πολιτισμοῦ.

3. Ἄφοῦ οὕτω χαρακτηρισθῶσι καὶ ἀντιπαραβληθῶσι πρὸς ἀλλήλας πᾶσαι αὗται αἱ ἐπὶ μέρους ἐκκλησίαι, συνάγονται εἰς τὸ Γενικὸν μέρος στατιστικὰ συμπεράσματα ἐν σχέσει πρὸς τὴν γενικὴν κατάστασιν τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν παρόντα χρόνον. Οὕτως εἰς τὸ γενικὸν τοῦτο μέρος ἐκτίθενται ἡ ἐξάπλωσις τοῦ Χρι-

στιανισμού από τόπου εις τόπον, τὸ ἐνδιαφέρον ὅπερ ἐπέδειξαν αἱ διάφοροι ἐκκλησίαι ἐν τῷ ἔργῳ τῆς ἱεραποστολῆς, ἢ σχέσις τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὰς μὴ χριστιανικὰς θρησκευτικὰς κοινότητες, ἢ στάσις τῶν διαφόρων ἐκκλησιῶν πρὸς ἀλλήλας, εἴτε ἐχθρική εἴτε φιλική ὑπῆρξεν αὕτη, ἢ ἰσχύς καὶ τὸ κῦρος, ὅπερ διατηροῦσιν ἐν τῷ παρόντι τὰ συμβολικὰ βιβλία καὶ αἱ ὁμολογίαι παρ' ἐκάστη τῶν ἐκκλησιῶν, ἢ καλλιέργεια καὶ ἡ διαμόρφωσις τῆς Θεολογικῆς ἐπιστήμης, ἢ διαμόρφωσις τοῦ πολιτεύματος καὶ τῆς λατρείας, ὁ χριστιανικὸς πολιτισμὸς ὡς γενικὸν ἱστορικὸν γεγονός ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἐκτὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ πολιτισμόν. Ἐκ πάντων τούτων ἡ Στατιστικὴ εἰς τὸ γενικὸν τῆς μέρος θὰ συναγάγη περιεκτικὴν τινα εἰκόνα δεικνύουσαν τὴν σημερινὴν κατάστασιν τῆς Ἐκκλησίας ὡς συνόλου. Καὶ ὡς τελικὸν αὐτῆς συμπέρασμα εἶναι νὰ δεῖξη ἡ Στατιστικὴ κατὰ πόσον ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐξίκετο κατ' ἔντασιν καὶ ἔκτασιν εἰς τὴν ἱστορικὴν τῆς πραγματοποιήσιν. Καθ' ὃν χρόνον ἡ Στατιστικὴ λαμβάνει τὸ ὕλικόν αὐτῆς κυρίως ἀπὸ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, εἶναι συγχρόνως προπαρασκευὴ διὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τῆς ἐσχάτης περιόδου, καθ' ὅσον περιγράφει τὸ ἐκκλησιαστικὸν παρόν, τὸ ὁποῖον τείνει νὰ καταστῆ παρελθόν. Μεγαλυτέραν ὁμως σπουδαιότητα ἐνέχει ἡ Στατιστικὴ διὰ τὴν Πρακτικὴν Θεολογίαν, διότι παρουσιάζουσα τὴν παροῦσαν κατάστασιν τῆς Ἐκκλησίας παρέχει ἀξιολογώτατας πληροφορίας καὶ ἄγει εἰς συμπεράσματα ἀναγκαιοῦντα εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς θεωρίας τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας.

4. Ἐκτὸς ὁμως τῆς Γενικῆς Στατιστικῆς, δύνανται νὰ συγγραφῶσι καὶ εἰδικαὶ Στατιστικαὶ μίαν καὶ μόνην ἐκκλησίαν ἐξετάζουσαι, αἵτινες εἶναι ἐξάιρετα βοηθήματα διὰ τὴν Γενικὴν Στατιστικὴν. Κυρίως δὲ τοιαῦται Εἰδικαὶ Στατιστικαὶ συνεγράφησαν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ, τῆς Γενικῆς Στατιστικῆς τυχούσης ἄχρι τοῦδε μικρᾶς προσοχῆς. Ἐκ τῶν συγγραφέων, τῶν ἀσχοληθέντων περὶ τὴν Συμβολικὴν ὑπῆρξαν τινές, οἵτινες στοιχεῖα εἰδικῆς Στατιστικῆς περιέλαβον ἐν τῇ διαπραγματεύσει τῆς Συμβολικῆς διδασκαλίας μιᾶς ἐκάστης τῶν ἐπὶ μέρους ἐκκλησιῶν. Πρῶτος δὲ ὁμιλήσας περὶ Στατιστικῆς ὑπῆρξεν ὁ Schleiermacher, ὅστις διὰ πρώτην φοράν ἐνέταξε τὸ μάθημα τοῦτο εἰς τὸ σύστημα τῆς Θεολογίας.

7. Ἁγιολογία.

1. Ἐκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, ἰδίᾳ ἀφ' ὅτου οἱ Βολλανδισταὶ ἤρχισαν νὰ περισυλλέγουν καὶ νὰ δημοσιεύουν εἰς ἑβδομήκοντα περίπου ὀγκῶδεις τόμους τοὺς βίους τῶν ἁγίων ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν *Acta sanctorum* καὶ τὸ περιοδικὸν αὐτῶν *Analecta Bollandiana*, ἀπεσπᾶσθη διαμορφωθὲν εἰς ἴδιον μάθημα καὶ ἡ Ἁγιολογία. Διατρίβει δὲ ἡ Ἁγιολογία κυρίως καὶ εἰδικώτερον περὶ τοὺς βίους

τῶν μαρτύρων, τῶν ὁμολογητῶν καὶ πάντων τῶν ἁγίων, σπουδά-
ζουσα τὰς ἀπ' αὐτοῦ τοῦ δευτέρου αἰῶνος καὶ μετέπειτα χρονολο-
γουμένας ἀφηγήσεις τῶν μαρτυρίων, ἅτινα κατὰ τοὺς διωγμοὺς
ὑπέστησαν οἱ ἐμμείναντες εἰς τὴν πρὸς τὸν Χριστὸν πίστιν μάρτυρες
καὶ ὁμολογηταί, καθὼς καὶ τοὺς βίους τῶν ὁσίων καὶ τῶν ὑπὸ τῆς
Ἐκκλησίας ἀναγνωρισθέντων ἁγίων. Γενικώτερον ὅμως ἡ Ἀγιολο-
γία ὡς περιλαμβάνουσα τὸν περὶ τῶν ἁγίων λόγον δύναται νὰ ἐπεκ-
ταθῆ καὶ εἰς πᾶν ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἁγίους ἐξετάζουσα καὶ τὸ πῶς
ἐξ ἀρχῆς ἐξεδηλώθη ἡ τιμὴ καὶ ὁ σεβασμὸς τῶν πιστῶν πρὸς τε τοὺς
ἀθλητὰς τῆς πίστεως καὶ τοὺς ὁσίους καὶ ἐν ἀγιότητι τὸν βίον αὐ-
τῶν τελευτήσαντας διὰ τε τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς ἐπετείου τοῦ θανάτου
τῶν καὶ διὰ τῆς ἀνεγέρσεως ναῶν καὶ μαρτυρίων ἀφιερωμένων εἰς
αὐτοὺς καὶ διὰ τῆς εὐλαθοῦς περισυλλογῆς καὶ τιμῆς τῶν ἱερῶν
λειψάνων τῶν. Ὅταν δὲ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἤδη ἀπ' αὐτῶν σχεδὸν
τῶν πρώτων χρόνων τοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας ἐξεδηλώθη βαθὺς ὁ
σεβασμὸς πρὸς τοὺς μάρτυρας τῆς πίστεως, ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἐκ
τοῦ μεγάλου κοπετοῦ, ὃν ἐποίησαν οἱ εὐλαθῶς συγκομίσαντες τὸν
πρωτομάρτυρα Στέφανον (Πράξ. η' 2), ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς πρωϊμο-
τάτης περιγραφῆς τοῦ μαρτυρίου τοῦ Πολυκάρπου, ἐπὶ πλεον δε
καὶ ὅτι μετ' ἀπλήστου ἐνδιαφέροντος οἱ πιστοὶ ἠκροῶντο τὰς περι-
γραφὰς καὶ ἀφηγήσεις ταύτας, τῶν ὁποίων ἡ ἀνάγνωσις εἰσήχθη
καὶ εἰς τὴν λατρείαν, δύναται νὰ ἀντιληφθῆ, ὁποῖος πλοῦτος ἀγιο-
λογικὸ ὑλικὸ συνέσωρεύθη διὰ μέσου τῶν αἰώνων καὶ πόσον
ἀναγκαῖα ὑπῆρξεν ἡ σπουδὴ τοῦ ὑλικοῦ τούτου καὶ δι' εἰδικοῦ τοῦ
ἱστορικοῦ κλάδου μαθήματος. Οὕτω προῆλθε τὸ μάθημα τῆς ἀγι-
ολογίας.

2. Πηγαὶ τοῦ μαθήματος τούτου εἶναι α) τὰ λεγόμενα Μαρτύρια, ἡ-
τοι περιγραφαὶ ὑπὸ αὐτοπτῶν τῶν περιστατικῶν, ὑπὸ τὰ ὁποῖα οἱ
κατὰ τὰς διαφόρους τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους πόλεις ἐμαρτύρουν τὴν
πίστιν αὐτῶν εἰς τὸν Χριστὸν καὶ ἐθανατοῦντο διὰ σκληρῶν οὐχὶ
σπανίως βασάνων οἱ ἐμμένοντες εἰς αὐτὴν πιστοί. Ἡδη, ὡς εἶπομεν,
ἡ Ἐκκλησία τῆς Σμύρνης ἀποστέλλει ἀφήγησιν τοῦ ἐν ἔτει 150 ἐπι-
συμβάντος μαρτυρίου τοῦ ἐπισκόπου αὐτῆς Πολυκάρπου πρὸς τὴν
ἐν Φιλομηλίῳ Ἐκκλησίαν κατ' αἴτησιν αὐτῆς. Τοιαῦται ἀφηγήσεις
ἐκυκλοφόρησαν πολλαί, ὁ Εὐσέβιος δὲ διέσωσε συλλογὴν τινα ὑπὸ
τὸν τίτλον «Περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων».

β) Εἶτα τὰ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δευτέρου αἰῶνος κυκλοφορήσαντα
Ἀπόκρυφα, τὰ ἐξιστοροῦντα ἰδίᾳ τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων,
οἶαι αἱ «Πράξεις Ἀνδρέου καὶ Μαθθία εἰς τὴν πόλιν τῶν ἀνθρω-
ποφάγων» καὶ τὰ ὁποῖα ἐξέδωκεν ὁ C. Tischendorf (Acta Apostolo-
rica Apsocrypha, Lipsiae 1851), εἶτα δὲ καὶ ὁ Bonnett.

γ) Βίοι ἁγίων καὶ συναξάρια, ἅτινα ἀπ' αὐτοῦ τοῦ τετάρτου αἰ-
ῶνος ἤρχισαν νὰ κυκλοφοροῦν, τινὰ τῶν ὁποίων συνεγράφησαν καὶ
ὑπὸ μεγάλων Πατέρων, ὡς ὁ βίος τοῦ μεγάλου Ἀντωνίου ὑπὸ τοῦ

μεγάλου Ἀθανασίου, καὶ οἱ βίοι Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας καὶ Κύρου καὶ Ἰωάννου ὑπὸ τοῦ Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, ἄλλων δὲ ἁγίων ὑπὸ Κυρίλλου τοῦ Σκυθουπόλεως, συγκαταριθμοῦνται προδήλως καὶ ταῦτα εἰς τὰς πηγὰς τῆς Ἀγιολογίας.

δ) Ἐπὶ πλέον εἰς τὰς πηγὰς ταύτας ἐντάσσονται καὶ ἐγκωμιαστικοὶ λόγοι καὶ ἐπιτάφιοι εἰς μάρτυρας καὶ ἁγίους, μάλιστα οἱ ὑπὸ μεγάλων Πατέρων, οἱ οὖν μέγας Βασίλειος καὶ Γρηγόριος ὁ Νύσσης καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ἐκφωνηθέντες.

ε) Εἴτα τὰ εἰς λειτουργικὴν χρῆσιν εἰσαχθέντα εἰς τὰ Μηηνολόγια σύντομα συναξάρια, ἐν οἷς δι' ὀλίγων ἢ καὶ πλείονων ἐξιστοροῦνται τὰ κατὰ τὸν ἑορταζόμενον μάρτυρα ἢ ὄσιον ἢ ἅγιον.

στ) Τέλος δὲ καὶ διάφοροι σχετικαὶ ἐπιγραφαί, οἷαι αἱ εἰς τοὺς ἐν ταῖς Κατακόμβαις τάφους, καθὼς καὶ ἐγκατεσπαρμένα καθ' ἅπασαν τὴν Χριστιανικὴν Γραμματείαν πληροφορίαι, ἀποδείκνυνται χρησιμώταται εἰς τὰς περὶ τὴν Ἀγιολογίαν σπουδὰς.

3. Δεδομένου ἐν τούτοις, ὅτι ὁ θαυμασμὸς καὶ ἡ εὐλάβεια, ἡ πρὸς τοὺς μάρτυρας, ἀλλὰ καὶ ἡ πρὸς τοὺς ὀσίως βιώσαντας μοναχοὺς καὶ πρὸς ποιμένας ὑπὲρ τοῦ ποιμνίου αὐτῶν ἐξαναλώσαντας τὸν βίον αὐτῶν, φυσικὸν ἦτο, ἵνα γένηται καὶ πηγὴ δημιουργίας πολλῶν περὶ τὰ σεπτὰ πρόσωπά των θρύλων, ὑπὸ μεταγενεστέρων δὲ πολλὰ ἀδέσποτοι φῆμαι παρεισήχθησαν εἰς τὰ παλαιότερα συναξάρια, ἐπὶ πλέον δὲ οὐχὶ σπανίως μεγάλη χρόνου ἀπόστασις παρενέπιπτε μεταξὺ τοῦ θανάτου τῶν ἐξιστορουμένων ἁγίων καὶ τῆς συγγραφῆς τοῦ βίου αὐτῶν διευκολύνουσα τὴν παρεισαγωγὴν τοιούτων θρύλων, ἡ ἱστορικὴ μέθοδος τῆς Ἀγιολογίας μάλιστα καὶ κατ' ἐξοχὴν δεόν νὰ χρησιμοποιοῖ τὴν κριτικὴν, λελογισμένην πάντως καὶ οὐχὶ εἰς ἀκρότητας ἐκτρεπομένην.

4. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὴν κατάταξιν τοῦ ὕλικου τῆς Ἀγιολογίας, αὕτη θὰ ἡδύνατο νὰ συντελεσθῇ διαιρουμένης τῆς Ἀγιολογίας εἰς δύο περιόδους. Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν θὰ ἡδύνατο νὰ περιλάβῃ οὐ μόνον τοὺς χρόνους τῶν διωγμῶν, εἰς τοὺς ὁποίους ἀναφέρονται τὰ Μαρτύρια, ἀλλὰ καὶ τοὺς χρόνους τῶν μεγάλων Πατέρων, τῶν δι' ἐγκωμιαστικῶν λόγων διαγραφάντων τὰς εἰκόνας τῶν ὑπ' αὐτῶν ἐγκωμιασθέντων ἢ καὶ ἐξιστορηθέντων ἁγίων. Ἡ δευτέρα δὲ περίοδος θὰ ἡδύνατο νὰ περιλάβῃ τοὺς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἐξῆς αἰῶνας.

5. Τὸ μάθημα τῆς Ἀγιολογίας, ἰδρυθείσης καὶ παρ' ἡμῖν εἰδικῆς δι' αὐτὸ καὶ τὴν Ὑμνολογίαν ἔδρας ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ, διδάσκει ἀπὸ τινων ἐτῶν ὁ καθηγητὴς Ἀνδρέας Φυτράκης, ὅστις καὶ συνέγραψεν ἀξιολόγους ἐπὶ μέρους διατριβάς σχετιζομένας πρὸς τὸ μάθημα.

6. Ἡ Ἀγιολογία ἀποσπασθεῖσα ἐκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἔχει προδήλως στενὴν σχέσιν πρὸς αὐτήν, καθὼς καὶ πρὸς τὴν Πατρολογία, τὴν ἐξετάζουσαν πολλοὺς ἐκ τῶν Πατέρων, οἷτινες

συνέγραψαν βίους αγίων, καθώς συγγράμματα παλαιά, ήτοι τὰ Μαρτύρια καὶ Ἀπόκρυφα, τὰ ἀποτελοῦντα πηγὰς τοῦ μαθήματος τούτου. Οὐχὶ ἄνευ σχέσεως ἀρκούντως στενῆς εὔρηται καὶ πρὸς τὴν λειτουργικὴν καὶ τὴν Ὑμνογραφίαν, λόγῳ τοῦ ὅτι, ὡς ἤδη εἶπομεν, ἐμορφώθη ἔνωρὶς εἶδος συναξαρίων λειτουργικῶν, ἀναγινωσκομένων ἐν τῇ λατρείᾳ, εἰς ὕμνους δὲ ψαλλομένους ἐν ταῖς μνήμασι τῶν ἑορταζομένων μαρτύρων καὶ αγίων ἐξυμνοῦνται αἱ ἀρεταὶ καὶ ἡ ἐν τοῖς μαρτυρίοις ἐγκαρτέρησις αὐτῶν.

8. Ἡ Ἱστορία τῶν Ἱεραποστολῶν.

1. Δύναται αὕτη νὰ περιληφθῇ ὡς πρῶτον ἱστορικὸν μέρος εἰς τὸ μάθημα τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας τὸ ἐπονομαζόμενον Ἀλιευτικὴ ἢ Ἱεραποστολική. Δύναται ὁμοίως ν' ἀποτελέσῃ καὶ ἴδιον ἱστορικὸν μάθημα ἐξετάζον τὴν πορείαν τῆς χριστιανικῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ ἱστορικῇ ἐκτάσει, καὶ ἐκθέτων ἅμα τὰς ἱστορικὰς συνθήκας, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἡ ἐξάπλωσις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπετεύχθη διὰ τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως. Πρὸς τὸν σκοπὸν τούτον ἡ Ἱστορία τῶν ἱεραποστολῶν δεόν νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν τὴν τὰς δύο ζώσας δυνάμεις, αἵτινες ἔρχονται εἰς ἐπαφὴν μετ' ἀλλήλων, ἢτοι τὸν Χριστιανισμὸν ἐξ ἑνὸς καὶ τὴν ἐθνικότητα, ὑπὸ τῆς ὁποίας ἐγένετο δεκτὸς ὁ Χριστιανισμὸς ἐξ ἑτέρου. Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ Ἱστορία τῶν ἱεραποστολῶν μόνον τὰ κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὰς τέως ξένας πρὸς αὐτὸν χώρας καὶ τοὺς πρῶτους ἐκκλησιαστικοὺς σχηματισμοὺς ἐν αὐταῖς ἐξετάζει. Τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τῆς Ἐκκλησίας ἐν ταῖς χώραις ταύταις ἐξετάζει πλέον ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, τὰ δὲ ἐκπολιτιστικὰ ἀποτελέσματα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τὴν ἐπίδρασιν τούτου ἐπὶ τῶν ἠθῶν τῶν εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἐλκυσθέντων διὰ τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως λαῶν ἐρευνᾷ ἡ Ἱστορία τοῦ Χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Πρέπει ὁμοίως ἡ Ἱστορία τῶν Ἱεραποστολῶν νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν τὴν γενικὴν μορφήν τοῦ θεσμοῦ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ἐκάστης περιόδου, ἵνα ἐπὶ τῇ βάσει ταύτης εἶναι εἰς θέσιν νὰ κρίνῃ περὶ τῶν ἐλατηρίων καὶ περὶ τῆς φύσεως τῶν ἐπιδράσεων, τῶν προερχομένων ἐκ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἀσκηθειῶν ἐπὶ ξένης τινὸς ἐθνικότητος περιληφθείσης εἰς τὸ πεδίον τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως. Ἦσαν δηλαδὴ πολιτικὰ ἢ καθαρῶς θρησκευτικὰ τὰ ἐλατήρια τὰ ὠθήσαντα εἰς τὴν ἱεραποστολικὴν δράσιν παρὰ τούτῳ ἢ ἐκείνῳ τῷ ἔθνει καὶ ὑπὸ ποίαν μορφήν διεδόθη παρ' αὐτῷ ὁ Χριστιανισμὸς. Ἐπὶ μέρος ἱεραπόστολοι, τῶν ὁποίων τὸ ἔργον προσέλαβε κεντρικὴν σπουδαιότητα ἐν τῷ ἱεραποστολικῷ πεδίῳ, δεόν νὰ τυγχάνωσιν εἰδικῆς προσοχῆς ἐκ μέρους τῆς Ἱστορίας τῶν Ἱεραποστολῶν. Ὡς χριστιανικοὶ χαρακτῆρες πλήρεις ἐνθουσιασμοῦ, ἀγάπης καὶ δραστηριότητος καὶ ὡς ἀντιπρόσωποι τοῦ εἰδικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συστήματος, εἰς ὃ ἀνήκον,

παρέχουσι διὰ τῆς ἱστορίας τῆς δράσεώς των δαμιλεστάτην ἱστορικὴν πείραν εἰς τὴν Ἱστορίαν τῶν Ἱεραποστολῶν. Ἐξ ἄλλου ἢ Ἱστορία αὕτη δέον νὰ ἐπιζητῆ καὶ τὴν ἔρευναν ὄλων τῶν ἐθνικοτήτων, εἰς ἃς ὁ Χριστιανισμὸς εἰσῆχθη ἢ ἐγένετο ἀπόπειρα νὰ εἰσαχθῆ, πρὸς τὸν σκοπὸν, ἵνα καταδείξῃ τὰ θρησκευτικὰ στοιχεῖα καὶ τὰ ἔθιμα καὶ ἦθη τῶν λαῶν τούτων, ἅτινα ἦσαν εὐνοϊκὰ ἢ δυσμενῆ διὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν ἀποδοχὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὑπ' ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς ταύτας, ἰδίᾳ διὰ τὸ Ἱεραποστολικὸν ἔργον τὸ διεξαχθὲν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας, ὑπὸ τε τῆς ρωμαιοκαθολικῆς καὶ τῶν διαφόρων Προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν μεταξὺ φυλῶν διαφορωτάτων καὶ οὐχὶ σπανίως ἀγρίων, τὸ ἔργον τῆς Ἱστορίας τῶν Ἱεραποστολῶν ἀποβαίνει ἐξόχως δύσκολον ἀλλὰ καὶ μάλιστα καρποφόρον.

2. Ἡ κατανομὴ τοῦ ἀφθόνου ὕλικου τῆς Ἱεραποστολικῆς δράσεως δέον νὰ γίνῃ ἀφ' ἑνὸς μὲν κατὰ τὰς φυλάς ἢ ἔθνη, εἰς ἃ διενηργήθη ἢ Ἱεραποστολή, ἀφ' ἑτέρου δὲ κατὰ διαίρεσιν εἰς περιόδους ἀνταποκρινομένας πρὸς τὴν προσφορωτέραν διαίρεσιν τοῦ ὕλικου. Αἱ περίοδοι τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας δὲν πρέπει ἀμετάβλητοι νὰ μεταφερθῶσιν εἰς τὴν Ἱστορίαν τῶν Ἱεραποστολῶν, ἀλλὰ πρέπει νὰ τροποποιηθῶσιν κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς περιπτώσεως.

3. Ἡ Ἱστορία τῶν Ἱεραποστολῶν ὡς ἐπιστήμη τοῦ συνόλου τῆς Ἱεραποστολικῆς δράσεως τῆς ἀπ' ἀρχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ μέχρι σήμερον δὲν ἀνεπτύχθη εἰσέτι ἐπαρκῶς. Ὑπάρχουσιν ὅμως πολυάριθμα ἔργα, εἰς τὰ ὁποῖα δύναται νὰ εὑρεθῆ τὸ πρὸς συστηματικὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐπιστήμης ταύτης ὕλικόν.

9. Ἱστορία τοῦ πολιτεύματος.

1. Ἐνδείκνυται αὕτη νὰ περιλαμβάνηται εἰς τὸ Γενικὸν μέρος τοῦ μαθήματος τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας τοῦ γνωστοῦ ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν Ἐκκλησιαστικὸν καὶ κανονικὸν Δίκαιον. Δύναται ὅμως ν' ἀποτελέσῃ καὶ ὑποκείμενον ἰδίου ἱστορικοῦ μαθήματος ἐκθέτοντος τὰς διαφόρους μορφὰς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος, ὡς τοῦτο διεμορφώθη κατὰ τὰς σχέσεις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας, εἴτε ὡς Πολιτειοκρατία ἢ Καισαροπαπισμὸς ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, ἔνθα ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου, περισσότερον δὲ ὁ Ρῶσος αὐτοκράτωρ, ἐξήρθη εἰς κυριαρχοῦντα παράγοντα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, εἴτε ὡς Παποκρατία ἢ Ἱεροκρατία ἐν τῇ Δυτικῇ Ἐκκλησίᾳ, ἔνθα ὁ Πάπας ἐξύψωσε τὴν κυριαρχίαν αὐτοῦ ὑπὲρ τὸ Κράτος, εἴτε ὡς σχέσις τῆς νόμῳ κρατούσης Πολιτείας καθ' ἣν ἢ Ἐκκλησία κέκτηται ἀπόλυτον ἐλευθερίαν ἐν τῷ κύκλῳ τῶν καθαρῶς πνευματικῶν αὐτῆς καθηκόντων καὶ ἔργων, εἴτε ὡς πλήρης χωρισμὸς Ἐκκλησίας καὶ Κράτους, ἐχθρικῶς ἢ ἀδιαφόρως ἔχοντος πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν ἢ καὶ προστατεύοντος τὴν ἐλευθερίαν τῆς οἰασθήποτε θρησκευτικῆς συνειδήσεως τῶν πολιτῶν αὐτοῦ. Ἐν ταῖς Προτεσταντι-

καίς Ἐκκλησίαις διὰ τῆς καταργήσεως τοῦ ἱερατείου ἢ Μεταρρυθμισίς ἐξώθησε τὸ ἱεραρχικὸν στοιχεῖον ἀπὸ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος, τοῦτο ὅμως συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ καταλυθῇ ἢ εἰς ἕν ἠνωμένον ἐκκλησιαστικὸν σύνολον ὀργάνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Μεταρρυθμίσεως, νὰ κατανεμηθῇ δ' ὁ Προτεσταντισμὸς εἰς διαφόρους ἐπαρχιακὰς Ἐκκλησίας μηδένα δεσμὸν ἐνότητος ἐχούσας πρὸς ἀλλήλας, αἱ διάφοροι δ' αἰρέσεις αἱ προελθοῦσαι ἐκ τῆς κατατμήσεως ταύτης εἴτε διετήρησαν μορφὰς τινὰς πολιτεύματος προσομοιαζούσας πῶς πρὸς τὸ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, εἴτε ὑπήχθησαν εἰς τὸ πολιτειακτικὸν σύστημα τοῦ ἡγεμόνος, εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ὁποίου διετέλουν.

2. Οὕτω, ἡ Ἱστορία τοῦ Πολιτεύματος τῆς Ἐκκλησίας ἔχει ὡς ἔργον νὰ παράσῃ ἱστορικὴν παράστασιν τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ ὀργανισμοῦ ἀπὸ τῆς πρώτης ἐκκλησιαστικῆς ἐποχῆς μέχρι σήμερον κατὰ τὰ διάφορα στάδια τῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ. Ὡς προϋπόθεσιν αὐτῆς ἔχει τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, κατὰ τὰς περιόδους δέ, τὰς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας υἱοθετηθείσας, δύναται νὰ κατανείμῃ καὶ αὕτη τὸ δαψιλὲς ὕλικόν αὐτῆς.

Παρ' ἡμῖν σοβαρὸν ἔργον, ἀναφερόμενον εἰς τὰς σχέσεις Πολιτείας καὶ Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐξέδωκε πρό τινων ἐτῶν ὁ Παν. Πουλίτσας.

10. Ἱστορία τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ.

1. Ὁ Χριστιανισμὸς, ὅστις εἰσήχθη εἰς τὴν ἱστορίαν οὐχὶ μόνον ὡς σύστημα διδασκαλίας, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀρχὴ νέας ζωῆς, ἐπέφερεν ἠθικὴν ἀναγέννησιν οὐ μόνον εἰς τὰ ἄτομα, τὰ ἐγκολληθέντα αὐτόν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ ἔθνη μεταξὺ τῶν ὁποίων διεδόθη. Εἰς τὰς χριστιανικὰς Ἐκκλησίας ἐκ τῆς πίστεως ἀνεπήδησε χριστιανικὴ τις ἠθικότης ὡς καρπὸς αὐτῆς. Ἡ ἠθικὴ δὲ αὕτη μεταβολή, ἥτις προπαρασκευάζει πάντοτε τὴν ὁδὸν διὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, ὅλοεν τελειοῦται διὰ συνεχοῦς συγκρούσεως τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος πρὸς τὰς ἀντιθέτους δυνάμεις τῆς φυσικῆς ζωῆς. Ὅπουδῆποτε διεδόθη ὁ Χριστιανισμὸς συνήντησεν εἰδικὰς τινὰς μορφὰς ἐθνικῆς ζωῆς, ἰδίᾳ Ἑλληνικὰς, Ῥωμαϊκὰς καὶ Γερμανικὰς, ἐθνικὰς συνηθείας βαθέως ἐρριζωμένας, τρόπους τῆς ζωῆς βαθέως ἐγκαθιδρυμένους ἐν τῇ ἐθνικῇ συνειδήσει, θρησκείαν, τέχνην καὶ ἐπιστήμην ξένας πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν. Καὶ υἱοθέτησε μὲν ὁ Χριστιανισμὸς ὁμογενῆ τινὰ στοιχεῖα ἐκ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν λαῶν, ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων διεδόθη, γενικῶς ὅμως ἀνέτρεψε τὰ θεμέλια τοῦ εἰδωλολατρικοῦ πολιτισμοῦ καὶ διὰ τῆς ἐν αὐτῷ θείας δυνάμεως μετεμόρφωσε τὴν φυσικὴν καὶ σαρκικὴν ἐθνικὴν ζωὴν τῶν λαῶν τούτων εἰς νέαν πνευματικὴν δημιουργίαν. Ἡ Ἱστορία τοῦ Χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ ἔχει ὡς ἔργον νὰ ἐκθέσῃ συμφώνως πρὸς τὰς περιόδους τῆς Ἐκκλησιαστι-

κῆς Ἱστορίας τὴν ἠθικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ Χριστιανικοῦ πνεύματος, ἐξ ἧς ἐδημιουργήθη ὁ Χριστιανικὸς πολιτισμὸς. Πρὸς τοῦτο διαπραγματεύεται αὕτη ἐν Εἰσαγωγῇ τὴν χαρακτηριστικὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχήν, τὴν ἐν ἐκάστη περιόδῳ κυριαρχοῦσαν καὶ ἐκ ταύτης καταδεικνύει ἐν λεπτομερείᾳ τὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα ἤσκησεν ἐπὶ τὴν ἠθικὴν ζωὴν τῶν ἀτόμων καὶ ἐπὶ τὰς πολλαπλᾶς ἠθικὰς σχέσεις τῆς ζωῆς ἐπὶ τοῦ γάμου, τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς, τῆς παιδείας, τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τῆς φιλίας, τῶν λαϊκῶν ἐορτῶν, τῶν θεαμάτων, τῶν θεάτρων, τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων, τῆς βιομηχανίας, τοῦ ἐμπορίου, τῆς ἀγωγῆς τοῦ λαοῦ κλπ.. Ὡσαύτως τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπὶ τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης, ἐπὶ τῆς φιλοσοφίας, ἐπὶ τῆς νομοθεσίας, ἐπὶ τῶν πολιτευμάτων, ἐπὶ τοῦ δικαίου τοῦ ἐν πολέμῳ καὶ εἰρήνῃ, ἐπὶ τῶν διεθνῶν σχέσεων κλπ.

2. Τὸ ἔργον τοῦτο τῆς Ἱστορίας τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι ἀρκούντως δύσκολον, καθ' ὅσον ἔρχεται αὕτη εἰς ἐπαφήν, μετὰ πολλῶν ἄλλων ἐπιστημῶν, καὶ ὑπόκειται εἰς τὸν κίνδυνον νὰ τραπῇ πρὸς γενικότητα καὶ ἀοριστίαν. Τὸν κίνδυνον τοῦτον ἡ Ἱστορία τοῦ Χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ δύναται ν' ἀποφύγῃ ἐὰν ἔχηται στερρῶς τῆς προσπαθείας νὰ παρουσιάσῃ ἀπλῶς καὶ μόνον τὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν ἐν ἐκάστη περιόδῳ ἤσκησε τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα εἰς τὰς διαφόρους σφαιράς τῆς ζωῆς. Ὡς προϋπόθεσιν αὐτῆς, ἡ Ἱστορία τοῦ Χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ ἔχει τὴν Ἱστορίαν τοῦ καθόλου πολιτισμοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ παρέχει ἀξιολογώτατον ὕλικόν.

3. Ἡ Ἱστορία τοῦ Χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ δὲν ἀνεπτύχθη ἐπαρκῶς μέχρι τοῦδε ὡς ἴδιον καὶ αὐτοτελὲς μάθημα. Ὑπάρχουσιν ὅμως πολλὰ ἔργα δημοσιευμένα, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων δύναται αὕτη ν' ἀπαρτισθῇ. Εἰς πολλὰ ἔργα ἀπολογητικῆς ἢ Ἀπολογιῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ περιελήφθησαν ὑπὸ πολλῶν συγγραφέων κεφάλαια ἀρκούντως ἐκτενῆ, ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς παράγοντος ἐκπολιτιστικοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΣ ἢ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΟΣ ΚΛΑΔΟΣ
ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

Ἡ Προθεωρία τοῦ συστηματικοῦ κλάδου.

1. Εἶπομεν ἤδη, ὅτι ἡ ἐν τῷ Χριστιανισμῷ ἀποκάλυψις τῆς θείας ἀληθείας προσλαμβάνεται ἀμέσως διὰ τῆς πίστεως. Αἱ ὑπὲρ κατάληψιν ἐν τούτοις καὶ τοῦτ' αὐτὸ μυστηριώδεις ἀλήθειαι τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως, ὅσον καὶ ἂν ὑπέρκεινται τῶν δυνάμεων τοῦ πεπερασμένου ἀνθρωπίνου λόγου, μὴ δυναμένου ἐξ ἑαυτοῦ νὰ ἐξαρθῇ εἰς κατάκτησιν αὐτῶν, ἤκιστα ἀντιτίθενται πρὸς αὐτόν. Ἄφοῦ ὁ αὐτὸς Θεὸς ἐδημιούργησε τὸν ἀνθρώπινον λόγον, ὅστις ἀποκαλύπτει Ἐαυτὸν καὶ ἐν τῷ Χριστιανισμῷ, καθίσταται ἀκατανόητος πᾶσα ἀντίθεσις καὶ ἀντίφασις μεταξύ τῶν δύο τούτων. Τὸ νὰ ἰσχυρισθῇ τις, ὅτι πᾶν τὸ θεολογικῶς ἀληθὲς εἶναι λογικῶς ψευδὲς ἢ καὶ τούναντίον, ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ νὰ ὑποστηρίξῃ, ὅτι ὁ Θεὸς ἡ ἐν τῇ ἀποκαλύψει Ἐαυτοῦ ἀπατᾷ τὸν ἀνθρώπον, ἢ ἐν τῇ δημιουργίᾳ τοῦ λογικοῦ ἀνθρώπου ἀπέτυχε προικίσας τὸν ἀνθρώπον διὰ λόγου ἀντιτιθεμένου πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Οὕτω ὅσονδήποτε καὶ ἂν ὠρισμέναι ἀλήθειαι τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως συγκαλύπτονται ὑπὸ μυστηριώδους πέπλου, ἅτε ὑπερβαίνουσαι τὰ στενὰ ὄρια τοῦ πεπερασμένου ἀνθρωπίνου νοῦ, δύναται ὁμοίως καὶ περὶ τούτων νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι εἶναι μὲν αὐταὶ ὑπὲρ λόγον οὐχὶ ὁμοίως καὶ παρὰ λόγον. Τοῦτο δ' ἀποτελεῖ μίαν ἐκ τῶν ἀποστολῶν τῆς Συστηματικῆς Θεολογίας.

2. Ἄφ' ἑτέρου τὸ περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς πίστεως δὲν ἀποτελεῖται μόνον ἀπὸ ἀληθείας ὑπὲρ κατάληψιν καὶ τοῦτ' αὐτὸ μυστηριώδεις, οἷαι ἢ περὶ Τριαδικοῦ καὶ Ἐνιαίου ἅμα Θεοῦ ἀλήθειαι, ἢ ἡ ἐν ἐνὶ προσώπῳ, τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἕνωσις τῶν δύο φύσεων, τῆς θείας καὶ ἀνθρωπίνης. Ἀποτελεῖται ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὰ λεγόμενα *articula mixta*, ἥτοι ἀπὸ ἀληθείας αἵτινες ἀποτελοῦσιν αὐτὰς τὰς βάσεις τῆς φυσικῆς Ἀποκαλύψεως, τὰς ὁποίας δύναται ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ νὰ συλλάθῃ, ἅρα δὲ καὶ νὰ κατανοήσῃ κατὰ τὸ ἐνόν, ἔτι δὲ καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον νὰ ἀποδείξῃ. Οὕτως ἐὰν δὲν δύναμαι νὰ κατανοήσω πῶς τρία πρόσωπα ἀποτελοῦσι μίαν ἐν τῇ οὐσίᾳ θεότητα, δύναμαι διὰ τῆς λογικῆς ἐκζητήσεως νὰ ἀναχθῶ εἰς τὴν ἀλήθειαν περὶ ὑπάρξεως Ὑψίστου ὄντος, δημιουργοῦ τοῦ παντός. Ἐὰν ἀδυνατῶ νὰ κατανοήσω τὸ μυστήριον τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως, δύναμαι ὁμοίως νὰ ἀντιληφθῶ, ὅτι ἡ προσωπικότης τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἶναι μοναδικὴ ἐν τῇ καθόλου Ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρω-

πότητος. Ἐάν δὲν δύναμαι ν' ἀντιληφθῶ διὰ τῶν αἰσθήσεων τὴν ὑπαρξιν πνευματικοῦ κόσμου, δύναμαι ὅμως νὰ διαπιστώσω, ὅτι ἡ ὕλη μόνη δὲν δύναται νὰ ἐξηγήσῃ τὰ πνευματικὰ φαινόμενα κλπ. Ἡ διὰ τοιούτων δ' ἐκζητήσεων τοῦ ἀνθρώπινου λόγου δικαίως τῶν ἀληθειῶν τούτων τῆς φυσικῆς Ἀποκαλύψεως ἀποτελεῖ ἑτέραν ἐκ τῶν ἀποστολῶν τῆς Συστηματικῆς Θεολογίας. Ἐπὶ πλέον ἡ ἔρευνα τῆς θρησκείας ὡς καθολικοῦ φαινομένου ἐξ αὐτῆς τῆς ἐνδοτέρας φύσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐκπηδῶντος καὶ ἡ ἀπόδειξις τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς τῆς τελειότερας ἱστορικῆς θρησκείας, μεταξύ τῶν τόσων ἄλλων θρησκειῶν, τὰς ὁποίας ἡ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων μᾶς παρουσιάζει, ἀποτελεῖ πεδῖον προσιτὸν εἰς τὸν ἀνθρώπινον λόγον καὶ περιλαμβανόμενον διὰ τοῦτο εἰς τὴν θεωρητικὴν ἐξέτασιν τοῦ συστηματικοῦ κλάδου τῆς Θεολογίας.

3. Ἀλλὰ καὶ αὐταὶ αἱ ὑπὲρ κατάληψιν ἀλήθειας καθίστανται ὑποκείμενον τῆς ἐρεύνης τοῦ πιστεύοντος ἀνθρώπινου λόγου, κινουμένου οὐχὶ πρὸς κατανόησιν καὶ πλήρη διαλεύκανσιν αὐτῶν, ἀλλὰ πρὸς πληρέστερον μὲν καθορισμὸν τούτων, ὥστε νὰ προλαμβάνηται πᾶσα νόθευσις καὶ παρεκδοχὴ τούτων, πᾶσα πλάνη ἐξ ἧς ἀναπηδᾷ ἡ αἴρεσις, πρὸς εἰδοποίησιν δὲ τούτων, ὥστε ἀπὸ τῆς συνεπτυγμένης καὶ ἐν σπέρματι οὐχὶ σπανίως μορφῆς, ὑφ' ἣν παρέχονται εἰς ἡμᾶς ἐν ταῖς πηγαῖς τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, προσλάβωσιν ἐξωτερικὴν μορφήν καὶ διατύπωσιν, καθιστῶσαν αὐτάς εὐληπτοτέρας εἰς τοὺς πολλοὺς καὶ χωρὶς νὰ μεταβάλληται ἡ οὐσία αὐτῶν νὰ προσλαμβάνωσιν ἔνδυμα, ὑφ' ὃ εὐκολώτερον νὰ δύναται νὰ προσοικειωθῇ αὐτάς ὁ πιστεύων ἀνθρώπινος λόγος. Βεβαίως διὰ τῆς τοιαύτης θεολογικῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἀληθειῶν τούτων καὶ τῆς εἰς αὐτάς ἐμβραθύνσεως τοῦ θεολογικοῦ νοῦ δὲν ἐκτοπίζεται ἡ πίστις, οὐδὲ πάυει ὁ ἐμβραθύνων καὶ ἐπεξεργαζόμενος τὰς ἀληθείας ταύτας θεολόγος νὰ εἶναι πιστὸς οὐδὲ διὰ τῆς προσκτωμένης ἐντεῦθεν γνώσεως καταργεῖται ἡ πίστις. Ἀλλ' ὁ ὀρθὸς λόγος καθίσταται ἐν προκειμένῳ τὸ εἰδολογικὸν ὄργανον πρὸς ἀκριθεῖ καὶ περισσότερον ἀνεπτυγμένην διατύπωσιν καὶ βαθυτέραν οἰκειώσιν καὶ ἐπίγνωσιν τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως. Ὁ βαθὺς θεολόγος ἐν ἄλλαις λέξεσι δὲν διαφέρει ἐν προκειμένῳ τοῦ ἀπλῶς πιστεύοντος εἰμὴ κατὰ τὸ ὅτι ἔχει πληρεστέραν, σαφεστέραν καὶ ἐπὶ μᾶλλον ἀκριθεῖ γνώσιν τοῦ τί πιστεύει εἶναι δ' ἐντεῦθεν εἰς θέσιν νὰ διακρίνη εὐθὺς τί δὲν συμφωνεῖ καὶ τί ἀντιτίθεται πρὸς τὴν ἀλήθειαν τῆς πίστεως καὶ ἐπὶ παραποιήσεων καὶ νοθειῶν τῆς θείας ἀληθείας ἔχει προχείρους τὰς ἀνασκευὰς καὶ ἀναιρέσεις, ἐξ αὐτῶν τῶν πηγῶν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως ἀντλῶν ταύτας. Ταῦτα πάντα ἀποτελοῦσι ἀποστολὴν καὶ ἔργον τῆς Συστηματικῆς Θεολογίας.

4. Πρόδηλον ἐντεῦθεν ὅτι ἡ «Συστηματικὴ Θεολογία» ἔχει ὡς θεμέλια αὐτῆς τὰ πορίσματα τῆς Ἐξηγητικῆς καὶ Ἱστορικῆς Θεολογίας. Βεβαίως τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως ἀποτελεῖ τὸ ὑποκείμε-

νον τῆς Συστηματικῆς Θεολογίας. Ἄλλ' ἡ ἀνάπτυξις τοῦ περιεχομένου τούτου τῆς πίστεως ἐγένετο καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ γίνεται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐξεδηλώθη ἐξ ἀρχῆς τῆς συστάσεως αὐτῆς τὸ ἐνδιαφέρον πρὸς βαθυτέραν ἐξερεύνησιν τούτου. Ἐγένετο δὲ ἡ ἀνάπτυξις αὕτη ἐπὶ τῇ βάσει πάντοτε τῆς ὀρθῆς κατανοήσεως καὶ ἐξηγήσεως τῶν πηγῶν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, τὰς ὁποίας ἐρευνᾷ ὁ ἐξηγητικὸς κλάδος, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ ὑπὸ διαφόρους ἱστορικὰς συνθήκας, δημιουργουμένας ἐκάστοτε καὶ ὑπ' ἀνθρώπων μὴ ὀρθῶς ἐρμηνευόντων τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ εἰς πλάνας ἢ αἰρέσεις ἐκτροπομένων, περὶ τούτων δὲ ὁμιλεῖ ὁ Ἱστορικὸς τῆς Θεολογίας κλάδος. Οὕτω διὰ θεωρητικῆς καὶ θεολογικῆς ἐρεύνης τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως, καθωρίσθη διὰ μέσου τῶν χριστιανικῶν γενεῶν ἀκριθέστερον τοῦτο καὶ διηκριθῶθη, τί ὁ ἐν ταῖς πηγαῖς τῆς θείας Ἀποκαλύψεως περιεχόμενος λόγος τοῦ Θεοῦ προβάλλει εἰς ἀποδοχὴν τοῖς πιστοῖς, διευτυπώθησαν δὲ τὰ ἐκ τῆς βαθυτέρας ταύτης ἐρεύνης τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως προϊόντα εἰς δογματικὰ ἀποφάνσεις ἢ εἰς δόγματα συστηματικῶς ταξιθετημένα. Καὶ ἵνα ἐπὶ τὸ ἀναλυτικώτερον εἴπωμεν, ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια πρὸς ἔρευναν τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως σημειοῖ τὴν ἐμφάνισιν αὐτῆς κατ' αὐτὴν τὴν ἀποστολικὴν ἐποχὴν, ἐσυνεχίσθη δὲ ἐπὶ τῶν ἀπολογητῶν καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, μετέπειτα δὲ καὶ ἐν τῇ συντάξει τῶν συμβολικῶν βιβλίων τῶν διαφόρων Ἐκκλησιῶν, οὕτω δὲ πληθὺς διατυπώσεων δογματικῶν προέκυψεν, ἐξ οὗ ἡ χριστιανικὴ πίστις εἰς πλήρη δογματικὸν σύστημα ἀνεπτύχθη. Λόγω ὅμως τῶν διαφορῶν περὶ δόγματος ἐκδοχῶν ἢ μία Ἐκκλησία διεσχίσθη εἰς διαφόρους ἐκκλησιαστικὰς κοινότητας, ἐκάστη τῶν ὁποίων ἐπεξεργάσθη τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως κατὰ τὰς ἑαυτῆς ἐκδοχὰς καὶ ἐντεῦθεν προῆλθον εἴτε πλήρεις ὁμολογίαι καὶ συμβολικὰ βιβλία, εἴτε συστηματικαὶ πραγματεῖαι ἀναφερόμεναι εἰς τὴν δογματικὴν καὶ ἠθικὴν διδασκαλίαν. Ὅλην αὐτὴν τὴν κίνησιν, ἥτις ἐνέχει μεγάλην σπουδαιότητα διὰ τὴν Συστηματικὴν Θεολογίαν, παρουσιάζει εἰς ἡμᾶς, ὡς ἤδη εἶπομεν, ὁ Ἱστορικὸς κλάδος τῆς Θεολογίας. Ἐξ αὐτοῦ ἡ Συστηματικὴ Θεολογία λαμβάνει ὡς ἐξόχως βοηθητικὰς ἐπιστήμας τὴν Ἱστορίαν τῶν Δογμάτων καὶ τὴν Συμβολικὴν. Ἄλλ' ἐν μέσῳ τῶν ἀντιγνωμιῶν τούτων καὶ τῶν ἀλληλοσυγκρουομένων ἐκδοχῶν, αἵτινες ἐμφανίζονται ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῶν Δογμάτων καὶ ταῖς διαφόροις ὁμολογίαις, πρόδηλον, ὅτι τὰ πορίσματα τοῦ Ἐξηγητικοῦ κλάδου ἀποτελοῦσι τὸν ἀπλανῆ μίτον, τὸν καθοδηγοῦντα εἰς τὴν διακρίθωσιν τοῦ τί πράγματι εἶναι χριστιανικόν, καὶ ποῖαι διατυπώσεις ἀνταποκρίνονται πρὸς τὸ ἀληθές περιεχόμενον τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὄρθως λοιπὸν ἐλέχθη, ὅτι ἡ Συστηματικὴ Θεολογία ἐπὶ ἐδάφους καθαρῶς ἐκκλησιαστικοῦ βασιζέται ἐπὶ τῶν πορισμάτων τοῦ Ἐξηγητικοῦ καὶ τοῦ Ἱστορικοῦ κλάδου.

5. Ἄλλ' ἡ Συστηματικὴ Θεολογία δὲν ἔχει μόνον ἔργον νὰ ἐκ-

θέση ὅτι ἐν τῇ διδασκαλίᾳ εἶναι πράγματι χριστιανικόν ἐκ τῶν πηγῶν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως ἀπορρέον, ἀλλ' ἀναλαμβάνει καὶ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι πᾶν τὸ χριστιανικόν εἶναι καὶ ἀντικειμενικῶς ἀληθές. Οὕτως ἡ Συστηματικὴ ἢ κάλλιον ἡ Θεωρητικὴ Θεολογία διὰ μεθόδου λογικῆς ἀποδεικνύει, ὅτι ἡ χριστιανικὴ πίστις ἐκπροσωπεῖ τὴν ἀπόλυτον ἀλήθειαν καὶ παρέχει οὕτως εἰς τοὺς πιστοὺς πλήρη τὴν βεβαιότητα περὶ τοῦ ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἡ ἀπόλυτος θρησκεία, δικαιούσα τὸν Χριστιανισμὸν ἐνώπιον τοῦ βήματος τοῦ ὀρθοῦ λόγου, καθ' ὅσον εἶναι ἐφικτὸν εἰς τὸν πεπερασμένον ἀνθρώπινον νοῦν ν' ἀντιληφθῇ καὶ νὰ κρίνῃ τὸ περιεχόμενον τῆς ὑπερφυσικῆς Θείας Ἀποκαλύψεως. Οὕτως ἡ Συστηματικὴ Θεολογία ἀποτελεῖ τὸ συμπλήρωμα τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης. Καὶ πᾶσα μὲν ἡ Θεολογία ὡς σύνολον μετὰ τῶν κυρίων αὐτῆς κλάδων παρέχει ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' αἱ ἀποδείξεις τῆς Ἐξηγητικῆς, τῆς Ἱστορικῆς καὶ τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας ἀντλοῦσι τὴν ἀποδεικτικὴν αὐτῶν δύναμιν ἀπὸ τῆς ἀποδείξεως, τὴν ὁποῖαν ἡ Συστηματικὴ Θεολογία ἐπεξεργάσθη δι' ἐπεξεργασίας λογικῆς, ἀπορροῦσης ἐξ αὐτῆς τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας. Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία εἶναι ἡ ἀπόλυτος ἀληθὴς θρησκεία, διότι εἶναι ἡ μόνη θρησκεία ἣτις ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς ἀνάγκας καὶ ἀξιώσεις τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, διὰ τοῦτο καὶ ἐνίκησε τὸν κόσμον ἐπικρατήσασα πασῶν τῶν θρησκειῶν καὶ ἐκτείνει ὅλον ἐν τὰς ἀνά τὴν οἰκουμένην κατακτήσεις αὐτῆς. Τοῦτο δ' ἀκριβῶς ἀποτελεῖ ὑπόθεσιν ἀπασχολοῦσαν σοβαρῶς τὴν Συστηματικὴν Θεολογίαν, διατρέφουσαν οὐ μόνον περὶ τὸν θρίαμβον τοῦτον τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ περὶ τὴν φύσιν αὐτοῦ ὡς ἀνταποκρινομένου εἰς τὰς τάσεις καὶ ἀνάγκας τῆς κατὰ τὸν Τερτυλλιανὸν *naturaliter christiana* ἀνθρωπίνης ψυχῆς.

6. Ἡ διαίρεσις τῆς Συστηματικῆς Θεολογίας κατὰ ταῦτα καθορίζεται ὑπὸ τοῦ ὑποκειμένου αὐτῆς. Ἐφ' ὅσον αὕτη ἔχει ὡς ὑποκείμενον τὸν Χριστιανισμὸν κατὰ τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον αὐτοῦ καὶ ἐξετάζει πρωτίστως τοῦτον ὡς θρησκείαν, ἔργον αὐτῆς εἶναι νὰ περιλάβῃ τὴν θρησκείαν γενικῶς. Τῆς διαπραγματεύσεως τῆς ἐπὶ μέρους θρησκείας, δεόν νὰ προηγήται διαπραγματεύσεις γενικὴ περὶ θρησκείας, ἐφ' ὅσον καὶ ὁ Χριστιανισμὸς μετέχει τῆς γενικῆς ἐννοίας τῆς θρησκείας καὶ ὡς ἐπὶ μέρους θρησκεία δύναται νὰ κατανοηθῇ ὀρθῶς μόνον ἐὰν θεωρηθῇ καὶ ἐξετασθῇ ἐν τῷ γενικῷ θρησκευτικῷ πεδίῳ. Οὕτως ἔχομεν ὡς πρῶτον μάθημα τῆς Συστηματικῆς Θεολογίας γενικὴν τινα ἔρευναν περὶ τῆς φύσεως τῆς θρησκείας, ἐν τῇ ὁποίᾳ θὰ ἐκτίθενται αἱ ποικίλαι μορφαὶ τῆς θρησκείας, ἦτοι αἱ κατὰ καιροὺς ἀναφανείσαι ἱστορικαὶ θρησκείαι κατὰ τὴν πρὸς ἀλλήλας σχέσιν αὐτῶν καὶ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ὡς τοιαύτη κατὰ τὰς κυρίας φάσεις τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς. Τὸ πρῶτον τοῦτο μάθημα, διὰ τοῦ ὁποῦ καταδεικνύεται ἡ ἀσύγκριτος ὑπεροχὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐναντι τῶν ἄλλων θρησκειῶν, θὰ ἠδύνατο νὰ ὀνομα-

σθῆ κατά τὸ περιεχόμενον αὐτῆς Θεωρία περὶ θρησκείας ἢ θρησκευολογία, ἢ Ἱστορία θρησκευμάτων. Διὰ τοῦ μαθήματος τούτου καθίσταται δῆλον, ὅτι ἡ θρησκεία δὲν ἀποτελεῖ αὐταπάτην ἢ φαντασιοπληξίαν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἀπὸ τῆς ὁποίας τοῦτο πρέπει νὰ χειραφετηθῆ, ἀλλὰ στοιχεῖον θεμελιώδες τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ καλλιεργῆται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, ἐὰν πρόκειται οὗτοι νὰ μὴ ἐκπέσωσιν εἰς παχυλὴν δεισιδαιμονίαν καὶ κτηνώδη σαρκολατρείαν. Ὅταν δὲ ἡ βάσις αὕτη καταστῆ ἀδιάσειστος, τότε καὶ ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία θεμελιούται ἐπ' αὐτῆς, καὶ αἱ κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς θρησκείας ἐνστάσεις ἐξανεμίζονται.

7. Ὑπὸ τῶν πλειόνων συγγραφέων καὶ κατὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους εἰς τὴν Συστηματικὴν Θεολογίαν ἐνετάχθη καὶ ἡ Ἀπολογητικὴ, ἣτις εἶναι ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἀπολογεῖσθαι, ἢ ἡ θεωρία τῆς αὐτοδικαιώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ. Προϋποθέτει αὕτη ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ προτίθεται νὰ ἀντικρούσῃ τὰς ἐπιθέσεις ταύτας εἰς τρόπον ὥστε αὗται νὰ καταστῶσιν ἀνίσχυροι, ὅπως προκαλέσωσι κλονισμόν ἢ ἀμφιβολίαν παρὰ τοῖς ἐξ εἰλικρινοῦς ἐνδιαφέροντος ἐρευνῶσι τὴν ἀλήθειαν. Ἐντεῦθεν ἡ Ἀπολογητικὴ ἐθεωρήθη παλαιότερον ἢ παρέχουσα τὴν βάσιν πρὸς οἰκοδομὴν ἐπ' αὐτῆς τοῦ δόγματικῆς καὶ ἠθικῆς οἰκοδομήματος, ὅπερ τὰ μαθήματα τῆς Δογματικῆς καὶ Ἠθικῆς φιλοτεχνούσι. Κατὰ τοὺς νεωτέρους ἐν τούτοις χρόνους ὑπεστηρίχθη, ὅτι τὸ ἔργον τῆς ὑπερασπίσεως καὶ δικαιώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τὰς ἐκάστοτε τῶν καιρῶν ἀνάγκας, ὅσονδῆποτε καὶ ἂν ἀπαιτῆ γιγάντιον ἀληθῶς ἐπιστημονικὴν δύναμιν, εἶναι πρωτίστως ἔργον πρακτικόν, ὅπερ ἵνα διεξαχθῆ ἐν τελειότητι, παρίσταται οὐχὶ σπανίως ἀνάγκη, νὰ προμηθεύηται τὰ διπλα αὐτοῦ καὶ ἐξ οἰωνδῆποτε ἐκ τῶν λοιπῶν μαθημάτων τῆς Θεολογίας. Ἐντεῦθεν ἡ Ἀπολογητικὴ, χωρὶς ποσῶς νὰ μειοῦται ἡ ἀξία καὶ ἡ σπουδαιότης αὐτῆς, ἐτοποθετήθη ὑπὸ πολλῶν νεωτέρων καὶ δὴ διαφόρων τάσεων συγγραφέων (μεταξὺ ἄλλων καὶ ὑπὸ τῶν Kielen, Delitzsch, Tideman, Doedes, van Oosterzee) ὡς τελευταῖον μάθημα, μετὰ τὰ μαθήματα καὶ αὐτῆς τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας. Καὶ ἵνα χρησιμοποιήσωμεν οἰκείαν τινὰ εἰκόνα, ἡ Ἀπολογητικὴ κατέστη οὕτως οὐχὶ ἡ ρίζα τοῦ ὄλου δένδρου τῆς Θεολογίας, ἀλλ' ὁ στέφανος αὐτοῦ ἢ μᾶλλον αὐτῆ ἢ κορυφὴ τοῦ Θεολογικοῦ ἐπιστεγάσματος. Ὡς τοιαύτη δὲ ἡ Ἀπολογητικὴ κατέστη οὐ μόνον τὸ προϊόν, ἀλλὰ καὶ ἡ προϋπόθεσις τῆς ὅλης Θεολογίας, ἀκριβῶς διότι ἡ Θεολογία εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῆς πίστεως τῆς ἀπαύστως στρατευομένης Ἐκκλησίας καὶ συνεπῶς ἡ Θεολογία, ἐὰν πρόκειται δεόντως νὰ καλλιεργῆται, καλεῖ τὸν ὅλον θεολογικὸν ἄνδρα νὰ εἶναι ἐπαρκῶς πληροφορημένος καὶ συγκεκριμένος, ὥστε εἰς πᾶσαν σφαῖραν τῆς ἐπιστήμης αὐτοῦ νὰ δύναται, ὡσάκις ἡ ἀνάγκη τὸ καλέσῃ, νὰ διδάξῃ ἐκείνους, οἵτινες ἀνθίστανται πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Τὸ ἰδανικόν λοιπὸν τοῦ Ἀπολογητοῦ, εἶναι νὰ εἶναι διδάσκαλος εἰς πάντα κλάδον τῆς θεολογι-

κῆς ἐπιστήμης, ἀφοῦ εἰς πᾶν διαμέρισμα τοῦ μεγάλου θεολογικοῦ οἰκοδομήματος, ὡς ἀπὸ εὐρέος τινὸς ὄπλοστασίου, δεόν οὗτος κατὰ τὰς παρουσιαζομένας ἀνάγκας ν' ἀναζητῆ τὰ ὄπλα, τὰ χρησιμοποιούμενα ἐν τῷ ὑπὲρ τῆς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀγῶνι αὐτοῦ. Παρὰ ταῦτα ἔχοντες ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ Ἀπολογητικὴ εἶναι συγχρόνως καὶ θεωρητικὴ ἐπιστήμη, θὰ διαπραγματευθῶμεν αὐτὴν μεταξὺ τῶν μαθημάτων τοῦ θεωρητικοῦ κλάδου, εἰς τὸν ὁποῖον κατέταξαν αὐτὴν μεταξὺ ἄλλων καὶ οἱ Schleiermacher, Rothe, Pelt, Hagenbach καὶ Lange.

8. Ἄλλ' ἡ θρησκεία εἶναι ἄμεσος ἔκφρασις τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὡς τοιαύτη εἶναι ἔργον τῆς τε γνώσεως καὶ τῆς θελήσεως αὐτοῦ. Τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα τὸ θεωρητικὸν καὶ τὸ πρακτικὸν συνδυάζονται ἐν ἀδιασπᾶστῳ ἐνότητι ἐν τῇ θρησκείᾳ. Κατὰ τὴν γνῶσιν, ἣν ὁ θρησκευὼν ἀνθρώπος ἔχει, ρυθμίζει καὶ τὴν ἐν τῷ βίῳ πρᾶξιν καὶ διαγωγὴν αὐτοῦ. Τὸ περιεχόμενον τῆς θρησκευτικῆς του πίστεως, ἔχει ἄμεσον ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς του. Ἡ ἀλληλεπίδρασις αὕτη γνώσεως καὶ πράξεως, πίστεως καὶ ἠθικῆς, ἰσχύουσα ἐπὶ πάσης θρησκείας, κατὰ φυσικὸν λόγον, διατηρεῖ τὴν ἰσχὺν αὐτῆς καὶ ἐν τῷ Χριστιανισμῷ. Καὶ τὰ δύο ταῦτα χαρακτηριστικὰ τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς εὗρηται καὶ ἐν τῷ Χριστιανισμῷ στενωτάτα καὶ ἀδιασπᾶστως συνδεδεμένα. Ἄλλ' ἐὰν πρόκειται ἡ θρησκεία νὰ καταστῆ ὑποκείμενον ἐρεύνης καὶ ἐπιστημονικῆς γνώσεως, τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα δεόν νὰ διαχωρισθῶσι θεωρητικῶς καὶ νὰ καταστῆ ἑκάτερον ὑποκείμενον κεχωρισμένης ἐπιστημονικῆς διαπραγματεύσεως. Οὕτως ἡ θεωρητικὴ πλευρὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἢ τὸ περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς γνώσεως δεόν νὰ ἐξετασθῆ πρῶτον, καὶ τοῦτο γίνεται διὰ τοῦ μαθήματος τῆς Δογματικῆς. Τὸ δ' ἕτερον κύριον στοιχεῖον, ἦτοι ἡ πρακτικὴ πλευρὰ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἐξετάζεται ὑπὸ τῆς Ἠθικῆς. Καθ' ὃν ὁμοῦ χρόνον ἡ ἐπιστήμη διαχωρίζει καὶ ἐρευνᾷ κατ' ἴδιαν τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα, ἡ ἐνότης αὐτῶν ὡς ἐμφανίζεται ἐν τῇ θρησκευτικῇ ζωῇ πρέπει νὰ δεικνύεται καὶ ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ διαπραγματεύσει. Δογματικὴ καὶ Ἠθικὴ διατελοῦσιν ἐν στενωτάτῃ πρὸς ἀλλήλας σχέσει. Ἡ Ἠθικὴ δὲ κατ' οὐσίαν περιλαμβάνεται ἐν τῇ Δογματικῇ. Καὶ ἐὰν ἤδη ἐκράτησεν, ἵνα διαπραγματεύωνται τὴν Δογματικὴν καὶ τὴν Ἠθικὴν κεχωρισμένως, εἰς παλαιότερους χρόνους ἡ Ἠθικὴ ἐξητάζετο σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου ἐν τῷ συστήματι τῆς Δογματικῆς, ὡς γίνεται καὶ ἤδη τοῦτο ἐν ταῖς Κατηχήσεσι. Λόγω ὁμοῦ τοῦ μείζονος ἐνδιαφέροντος, ὅπερ ἐν παλαιότεροις χρόνοις αἱ Ἐκκλησίαι ἐξεδήλουν περὶ τὸ δόγμα, τοῦτο κυρίως ἐτύγχανεν ἰδιαιτέρας ἐπεξεργασίας καὶ προσοχῆς, ὅπως δὲ ἐν παρόδῳ, καθὼς αἱ παρουσιαζόμεναι εὐκαιρίαι παρεῖχον, ἐξετίθετο ἡ σχέση, εἰς ἣν τὸ δόγμα εὗρηται πρὸς τὴν χριστιανικὴν διαγωγὴν καὶ πρᾶξιν. Ἐν τῇ Προτεσταντικῇ Ἐκκλησίᾳ ὁ Lambert Danaeus κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα πρῶτος ἐν τῇ Καλθινικῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ ὁ Γεώργιος

Calixtus κατά τὸν ΙΖ' αἰῶνα ἐν τῇ Λουθηρείῳ Ἐκκλησίᾳ δεπραγματεύθησαν τὴν Ἠθικὴν συστηματικῶς καὶ κεχωρισμένως τῆς Δογματικῆς. Ἄλλ' ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς τῆς Ἠθικῆς ἀπὸ τῆς Δογματικῆς, ἀναγκαῖος καὶ ἐνδεικνυόμενος δι' ἐπιστημονικοῦ σκοποῦς, ἤγαγε παρά τισιν εἰς πλήρη διάσπασιν τῶν δύο μαθημάτων ἀπ' ἀλλήλων καὶ εἰς τὴν ἀντικατάστασιν τῆς χριστιανικῆς Ἠθικῆς διὰ γενικοῦ τινος συστήματος φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς. Κατὰ τῆς τοιαύτης ὁμῶς διασπάσεως ἡ Θεολογία ὀφείλει σθεναρῶς ν' ἀντιταχθῆ ὑποστηρίζουσα τὴν παλαιόθεν διακηρυχθεῖσαν σχέσιν μεταξὺ Δογματικῆς καὶ Ἠθικῆς. Εἶναι δὲ ὑποβοηθητικὸν τὰ μάλιστα πρὸς διατήρησιν τῆς συνειδήσεως τῆς σχέσεως ταύτης, τὸ νὰ θεωροῦνται ἡ Δογματικὴ καὶ ἡ Ἠθικὴ ὡς διὰ τῆς ἀμοιβαίας εἰς ἀλλήλας εἰσχωρήσεως ἀποτελοῦσαι ἓν σύνολον, ὡς διεκήρυξε καὶ ὁ Schleiermacher καὶ ὡς οἱ Nitzsch καὶ Beck ἀπειργάσθησαν τοῦτο, ἐκάτερος κατὰ τὴν ἰδίαν μέθοδον.

Ταῦτα καὶ περὶ τοῦ Θεωρητικοῦ ἢ Συστηματικοῦ κλάδου γενικῶς.

1. Θρησκευολογία.

1. Ἡ Θρησκευολογία (science of Religion, Religionswissenschaft) περιλαμβάνουσα ἔνθεν μὲν τὸν περὶ πασῶν τῶν θρησκείων λόγον, ἔνθεν δὲ τὸν περὶ θρησκείας γενικῶς λαμβανομένης λόγον, κατὰ μὲν τὸ ἓν σκέλος αὐτῆς ὡς ἱστορία τῶν θρησκείων (History of Religions, Histoire des religions, Religions geschichte) ἀνήκει προδήλως εἰς τὸν Ἱστορικὸν κλάδον κατὰ δὲ τὸ ἕτερον σκέλος αὐτῆς ὡς πραγματευομένη γενικῶς τὸ φαινόμενον τῆς θρησκείας ὡς φιλοσοφία τῆς θρησκείας ἀνήκει εἰς τὸν Συστηματικὸν κλάδον τῆς Θεολογίας, λόγῳ δὲ τοῦ γενικωτέρου χαρακτήρος καὶ ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ τὸ μέρος τοῦτο διδάσκεται καὶ εἰς φιλοσοφικὰς πανεπιστημιακὰς σχολὰς. Ὅτι ὁμῶς καὶ διὰ τοῦ ἱστορικοῦ αὐτῆς σκέλους πραγματευομένη καὶ τὸν Χριστιανισμὸν ὡς μίαν τῶν ἱστορικῶν μορφῶν καὶ ἐκδηλώσεων τῆς θρησκείας καὶ ἀποδεικνύουσα τὴν ἀσύγκριτον ὑπεροχὴν αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὰ κατὰ καιροὺς ἀναφανέντα θρησκευύματα, καθίσταται ἡ Θρησκευολογία ἐξόχως βοηθητικὴ ἐπιστήμη τῆς Ἀπολογητικῆς, τὴν ὁποίαν ἐνετάξαμεν εἰς τὸν Συστηματικὸν κλάδον, μόλις εἶναι ἀνάγκη καὶ νὰ εἴπωμεν. Ἐφ' ὅσον δ' ἐξ ἄλλου ἡ Θεολογία ὡς ἐπιστήμη ἐνδιαφέρεται ν' ἀποδειχθῆ, ὅτι ἡ θρησκεία δὲν εἶναι τυχαῖόν τι καὶ ἔξωθεν παρεισδύσαν εἰς τὰ βᾶθη τοῦ ἀνθρώπου στοιχεῖον, ὑπὸ τῆς παχυλῆς ἀγνοίας ὑποτρεφόμενον καὶ προωρισμένον νὰ ἐξοστρακισθῆ ἐκεῖθεν ὑπὸ τοῦ φωτὸς τῆς προόδου καὶ τῆς ἐπιστήμης, ἀλλ' ἀποτελεῖ ἀναγκαῖον στοιχεῖον ἐν τῇ ζωῇ τῆς ἀνθρωπότητος ὀλοκλήρου καὶ τάσιν ἐμφυῆ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ὠθουμένης ὑπ' αὐτῆς πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ θείου, καθίσταται πρόδηλος καὶ ἡ σπουδαιότης τοῦ φιλοσοφικοῦ μέρους τῆς Θρησκευολογίας, τοῦ ἐνδιατρίβοντος περὶ τὴν φύσιν τῆς θρησκείας.

2. Καίτοι δὲ πρὸς σκοποὺς ἐπιστημονικωτέρας καὶ ἀκριβεστέρας ἐρεύνης τὰ δύο ταῦτα μέρη τῆς Θρησκευολογίας δύνανται νὰ διακριθῶσιν—ὄντως δὲ καὶ διακρίνονται—εἰς δύο αὐτοτελεῖς ἐπιστήμας, δὲν παύουσιν ὅμως νὰ συνδέωνται στενώτατα πρὸς ἄλληλα, τῆς μὲν Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων ἀποτελούσης τὸ ἀναλυτικὸν μέρος τῆς Θρησκευολογίας, τῆς δὲ Φιλοσοφίας τῆς θρησκείας συνιστώσης τὸ συνθετικὸν ἢ θεωρητικὸν ἢ συστηματικὸν μέρος αὐτῆς. Ὅπόσον δὲ στενὸς τυγχάνει ὁ σύνδεσμος οὗτος, κατανοεῖ τις λαμβάνων ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὅπως γνωρίσωμεν τὴν φύσιν τῆς θρησκείας καὶ καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ θρησκεία δὲν ἔχει τὴν ἀρχὴν αὐτῆς οὔτε εἰς τὴν πανουργίαν τῶν ἱερέων ἐκμεταλλευομένων τὴν εὐπιστίαν τοῦ ἀμαθοῦς λαοῦ, οὔτε εἰς τὴν πανουργίαν τῶν πολιτικῶν χρησιμοποιούντων ταύτην ὡς ὅπιον πρὸς εὐκολωτέραν κυριαρχίαν ἐπὶ τῶν μαζῶν, οὔτε εἰς φόβον τινὰ ἐκτυφλωτικὸν ὑποθαλπόμενον ἐκ τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρώπου πρὸ τῆς ἀγριότητος καὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐν ἀρχῇ ὄλως ἀκατανικήτων δυνάμεων τῆς φύσεως καὶ γενικῶς τοῦ περιβάλλοντος αὐτοῦ, παρίσταται ἀνάγκη νὰ προχωρήσωμεν γενετικῶς καὶ νὰ ἀναζητήσωμεν πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ εἰς τὸ ἀπώτατον παρελθὸν τὴν ἀρχὴν τῆς θρησκείας. Ἄλλ' εἰς τὴν πρὸς τὰ ὀπίσω στροφὴν ἡμῶν ταύτην καθοδηγεῖ ἡμᾶς ἡ Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων, ἥτις οὕτω παρέχει διὰ τοῦ ὑπ' αὐτῆς καὶ δι' ἐρεύνης ἱστορικῆς συλλεγομένου καὶ ἐπιστημονικῶς τακτοποιουμένου ὕλικου ἔτοιμον καὶ καλῶς παρεσκευασμένον τὸ ἔδαφος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ Φιλοσοφία τῆς θρησκείας θὰ ἐργασθῆ καὶ θὰ στηρίξῃ τὸ οἰκοδόμημα αὐτῆς.

3. Οὕτως ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας ὑπὸ τὰς πολλὰς καὶ ποικίλας ἐκδηλώσεις, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐμφανίζεται τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῶν ἐπὶ μέρους θρησκευμάτων διαπιστοῖ, ὅτι τόσον παρὰ τῷ πλέον πρωτογόνῳ καὶ ἀπολιτίστῳ θρησκεύοντι, ὅσον καὶ παρὰ τῷ πλέον ἐξειλιγμένῳ Χριστιανῷ ὑπὸ τὰς μορφὰς ταύτας καὶ ἐκδηλώσεις ὑπόκειται ἐσωτερικῆ τις τάσις καὶ ὄθησις τοῦ νὰ ἀναχθῆ ὁ ἄνθρωπος ὑπεράνω τῶν αἰσθητῶν εἰς ἀόρατόν τινα κόσμον, ἔνθα διὰ τῶν ἐνδοτέρων αὐτοῦ δυνάμεων ἀναζητεῖ ὑπέρτερόν τι ὄν, ἀδιαφόρως τοῦ πῶς ἀντιλαμβάνεται τοῦτο, διὰ νὰ προσαγάγῃ εἰς αὐτὸ τὰς προσφορὰς του καὶ νὰ ἐπικαλεσθῆ τὰς παροχὰς αὐτοῦ. Ἀκριβῶς δὲ διότι ἡ ὄθησις αὕτη προέρχεται ἐκ τῶν ἔσωθεν, ὑπάρχει δὲ ἐγγενῆς καὶ ἐμφυῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἡ τάσις καὶ ἡ δεκτικότης πρὸς τὸ θρησκεύειν, διὰ τοῦτο καὶ ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ φαινόμενον καθ' ἀπάσας τὰς ἐποχὰς τοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος κυριαρχοῦν, εἰς τοῦτο δὲ ὀφείλεται καὶ ἡ εὐπιστία τῶν ἀναναπτύκτων μαζῶν, τὰς ὁποίας ἐξεμεταλλεύθησαν κατὰ καιροὺς οἱ πανουργότεροι καὶ ἰδιοτελέστεροι. Τούτους ὅμως ἀπετίναξαν αἱ μᾶζαι αὐταί, ὅταν διεφωτίσθησαν, χωρὶς μετὰ τῆς ἀπολακτίσεως τῶν παρασίτων τούτων νὰ συνεκλίπη καὶ τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον, διὰ νὰ διαπιστωθῆ καὶ διὰ τούτου, ὅτι καὶ ὅταν οἱ ἐξωτερικοὶ παράγοντες, οἱ πρὸς ἰδιοτελεῖς σκοποὺς

ὑποθάλλοντες τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα τῶν ἀπλουστέρων καὶ εὐπιστοτέρων ἐξέλιπον, ἢ ἐσωτερικὴ τάσις παραμένει. Ἄλλὰ καὶ πρὸς τοὺς ἐκ τῶν φιλοσοφούντων ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου διατείνομένους, ὅτι ἡ θρησκεία προέρχεται ἐκ τοῦ φόβου, τὸν ὁποῖον δοκιμάζει ὁ ἄνθρωπος πρὸ τῶν ἰσχυροτέρων αὐτοῦ καὶ ἐν ἀρχῇ ὄλως ἀκατανικήτων δυνάμεων τῆς φύσεως, ἢ ἐκ τοῦ θαυμασμοῦ καὶ τῆς καταπλήξεως, τὴν ὁποίαν προξενεῖ εἰς αὐτὸν ἡ ἔκπαυλος ὠραιότης τῆς φύσεως καὶ ἡ ἐν αὐτῷ κρατοῦσα ἄρμονία, οἱ ὑγιέστερον φιλοσοφοῦντες παρατηροῦσιν, ὅτι, ἵνα ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἰκανὸς πρὸς τοιαύτας ἔξωθεν ἐντυπώσεις καὶ ἵνα τὰ συναισθήματα ταῦτα τοῦ φόβου, τῆς ἐκπλήξεως καὶ τοῦ θαυμασμοῦ προσλαμβάνωσι τὸν χαρακτήρα τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, πρέπει νὰ προϋπάρχη ἐν αὐτῷ προδιάθεσις τις θρησκευτικὴ, ἄνευ τῆς ὁποίας θὰ ἦτο ἀδύνατον αἰ ἐκ τῶν ἔξωθεν ἐντυπώσεις νὰ λάθωσι τοιαύτην τινὰ τροπήν. Καὶ ὡς λίαν ὀρθῶς σημειοῖ ὁ Lipsius ἐν τῇ Δογματικῇ αὐτοῦ⁽¹⁶⁾ «ἐνδοτέρα τις ἀνάγκη τῆς ἰδίας αὐτοῦ πνευματικῆς ζωῆς ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὸν Θεὸν καὶ μόνον διότι εὐρίσκει οὗτος τὸν Θεὸν ἐν ἑαυτῷ, ἀνευρίσκει τοῦτον καὶ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ κόσμῳ». Οὕτως ἡ ὑγιῆς φιλοσοφία τῆς θρησκείας καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴν αὐτῆς, ὅτι ἡ θρησκεία ἐν τῷ ἀνθρώπῳ δὲν προέρχεται ἔξωθεν, οὐδὲ ἐγγίνεται ἐν αὐτῷ τυχαίως, ἀλλ' εὗρηται ἐρριζωμένη ὡς διάθεσις καὶ δεκτικότης εἰς αὐτὰ τὰ ἐνδοτέρα τῆς φύσεως αὐτοῦ, ὡς ἐκ τούτου δὲ ὁ ἀγὼν πρὸς ἐξάλειψιν τῆς θρησκείας εἶναι συγχρόνως καὶ ἀγὼν κατ' αὐτῆς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, δι' αὐτὸ δὲ εἶναι καὶ ἐκ προτέρου καταδεδικασμένος εἰς ἀποτυχίαν.

4. Ἐρευνῶσα δὲ περαιτέρω ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας τὴν οὐσίαν, τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν ἀξίαν, ὡς καὶ τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὴν ἄλλην πνευματικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου διαπιστοῖ, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ θρησκείᾳ ζητῶν ἰδίαν τινὰ καὶ ὑψηλοτέραν ζωὴν, ἀποσπῶμενος κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ἐκ τοῦ κόσμου τῶν αἰσθήσεων, ἐν μέσῳ τοῦ ὁποίου ρέει καὶ ἐκδηλοῦται ἡ σωματικὴ ζωὴ του. Ὡς ἐκ τούτου δὲ ὀρθῶς θὰ καθωρίζετο ἡ θρησκεία ὡς ζωὴ, ζωὴ δὲ προσιδιάζουσα εἰς μόνον τὸν λογικὸν ἄνθρωπον, διότι μόνος αὐτὸς ἔχει προικισθῆ δι' ἀνωτέρων ψυχικῶν δυνάμεων, ἰκανῶν νὰ συλλάβουν τὸ ὑπερκόσμιον καὶ νὰ διαγράψουν πτήσεις εἰς τοὺς ὑπὲρ αἰσθησιν ὀρίζοντας. Ἀντιλαμβάνεται δὲ τις, ὅτι ἡ βαθυτέρα οὐσία τῆς θρησκείας εἶναι ζωὴ, καθυποτάσσουσα τὰ κατώτερα ἔνστικτα τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὑψοῦσα αὐτὸν εἰς κόσμον τινὰ ὑπὲρ αἰσθησιν, ὅταν ἐνθυμηθῇ, ὅτι τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ δύναται νὰ συλλάβῃ ὁ ἄνθρωπος καὶ διὰ τῆς τέχνης καὶ γενικῶς διὰ τοῦ καλαισθητικοῦ συναισθήματος, καθὼς καὶ διὰ τῆς σκέψεως τοῦ φιλοσοφούντος νοῦ. Διὰ τῶν συλλήψεων ὅμως τούτων δὲν ζητῶν ὁ ἄνθρωπος μετὰ τοῦ Θεοῦ, ὅπως ζητῶν ἐν τῇ θρησκείᾳ. Προκειμένου δὲ

(16) Παρὰ Rābiger ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 311 ὑποσ. 1.

καὶ ὁ καλλιτέχνης, ὁ ζητῶν διὰ συμβόλων καὶ αἰσθητῶν παραστάσεων νὰ παραστήσῃ τὴν θείαν πραγματικότητα, καὶ ὁ φιλόσοφος, ὁ διὰ τοῦ νοῦ ἀποπειρῶμενος «εἰ ἄρα γε ψηλαφήσειε καὶ εὗροι» τὸν Θεόν, νὰ αἰσθανθοῦν τὸν Θεὸν ζῶντα ἐν ἑαυτοῖς καὶ νὰ ἔλθωσιν εἰς ἄμεσον μετ' αὐτοῦ κοινωνίαν, μόνον διὰ τῆς θρησκείας θὰ ἐπιτύχωσι τοῦτο. Ἄρκεῖ νὰ συγκρίνη τις τοὺς Ἀποστόλους καὶ τοὺς Προφῆτας πρὸς τοὺς φιλοσόφους καὶ τοὺς καλλιτέχνους διὰ νὰ ἀντιληφθῇ αἰσθητῶς τὴν ἀπόστασιν, τὴν χωρίζουσαν τούτους ἀπὸ ἐκείνων.

5. Τῆς θρησκείας οὕτω θεωρουμένης ἐν σχέσει πρὸς τὰ θεμελιώδη στοιχεῖα τῆς οὐσίας αὐτῆς ὡς κεντρικῆς ζωῆς ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι, ἢ ψυχολογία τῆς θρησκείας διαπιστοῖ, ὅτι καὶ αἱ τρεῖς δυνάμεις τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἔχουσι θρησκευτικὰς λειτουργίας καὶ σκοποὺς προσιδιάζοντας εἰς ἑκάστην τούτων ἐν τῇ ψυχολογικῇ πορείᾳ τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως. Εἶναι ἤδη παραδεδογμένον γενικῶς, ὅτι μονομερῶς ἀντελήφθησαν τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον τόσον ὁ Schleiermacher, ὁ καθορίσας ὡς κυρίαν ἔδραν αὐτοῦ τὸ συναίσθημα, ὅσον καὶ ὁ Hegel, ὅστις ἐξέλαβε τὴν θρησκείαν ὡς διανοητικὴν τινα ἐντύπωσιν (Vorstellung) τοῦ ἀπολύτου. Ἡ θρησκεία δὲν εἶναι οὔτε ἀπλοῦν συναίσθημα, οὔτε ἀπλῆ νόησις καὶ γνῶσις, οὔτε ἀπλῆ ἐνέργεια καὶ βούλησις, ἀλλ' ὡς ἐνεργὸς ζωὴ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος εἶναι ἄμεσος συνύφανσις συναισθήματος, νοήσεως καὶ βουλήσεως, ἐν τῇ ὁποίᾳ συνεργάζονται ἐξ ἴσου ἀρμονικῶς συνεκδηλούμεναι καὶ συναναπτυσσόμεναι πᾶσαι αἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς πρὸς σχέσιν καὶ κοινωνίαν αὐτῆς μετὰ τοῦ θείου. Θρησκευτικὴ ζωὴ, ἥτις διευθύνεται ἀποκλειστικῶς ὑπὸ τοῦ συναισθήματος, τὸ ὁποῖον ἔχει κοινὸν ὁ ἄνθρωπος μετὰ τῶν κτηνῶν, ἄγει εἰς νοσηρὸν μυστικισμόν, ὅπως διάφορον τοῦ ὑγιοῦς μυστικισμοῦ, οὗτινος ἐκπρόσωπος ἐν τῇ Κ. Δ. θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης. Ὁ νοσηρὸς δὲ οὗτος μυστικισμὸς συμπίπτει τὸ λογικὸν καὶ τὴν συνείδησιν. Τὸ συναίσθημα πλέον ἀποφασίζει περὶ τοῦ τί εἶναι ἀληθές καὶ ψευδές καὶ πρὸ τῶν τυφλῶν τοῦ συναισθήματος προτιμήσεων καὶ αὐταὶ αἱ ἀλάνθαστοι τοῦ λογικοῦ κρίσεις καθίστανται ἀνίσχυροι καὶ μάταιαι. Ὅταν δὲ τὸ συναίσθημα αὐτὸ ὑπερεξαρθῇ ὑπὸ τεταραγμένης φαντασίας, ἐκρήγνυται εἰς ἀσυγκράτητον φανατισμόν, συνήθως δὲ ὁ ἄνθρωπος ὑπὸ τὴν ἀγλὴν τυφλοῦ τινος μυστικισμοῦ μεταβάλλεται εἰς ὑπαρξιν παθητικὴν. Ὅταν δὲ πάλιν ἡ θρησκεία ἐκληφθῇ ἀποκλειστικῶς ὡς ὑπόθεσις τῆς διανοίας, ἀνακύπτει ἀμέσως ἡ τυραννία τῆς νοησιαρχίας, ἐν δὲ περαιτέρῳ βῆμα ἄγει πρὸς τὸν Ὁρθολογισμόν, τὸν ἐκλαμβάνοντα τὸ λογικὸν οὐχὶ ὡς ὄργανον, ἀλλ' ὡς αὐτὴν τὴν πηγὴν καὶ τὸ ὑπέρτατον κριτήριον τῆς θρησκευτικῆς ἀληθείας. Ἄλλὰ καὶ ὅταν τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον καλλιεργῆται μονομερῶς ὑπὸ μόνης τῆς θελήσεως, αἱ συνέπειαι δὲν εἶναι ὀλιγώτερον κινδυνώδεις. Ἰδιορρυθμίαι καὶ ὑπερασκητικαὶ τάσεις καὶ τυπικὸς φαρισαϊσμός εἶναι τὰ ἀπτόκα τοιαύτης μονομεροῦς θεραπείας τῆς θρη-

σκείας ὑπὸ μόνης τῆς θελήσεως, ἥτις δὲν καθοδηγεῖται καὶ ὑπὸ διανοίας πεφωτισμένης θρησκευτικῶς. Αἰρέσεις δὲ καὶ σχίσματα καὶ φατριασμοὶ καὶ διχοστασίαι διαχωρίζουσαι τὰς θρησκευτικὰς κοινωνίας καὶ συντάρσασουσαι αὐτὰς προέρχονται ἐξ ἐγωϊστικῶν ὑπερ-εξογκώσεων τῆς θελήσεως ἀρεσκομένης εἰς καταστάσεις ἀδεσμεύτου ἀνεξαρτησίας ἀγνοούσης ὅλως τοὺς περιορισμοὺς τῆς ἀγάπης.

6. Δοθέντος, ὅτι πᾶσαι αἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς φυσικῶς καὶ ἐμφυῶς εἶναι διατεθειμέναι πρὸς συμμετοχὴν σύμμετρον ἐν τῷ φαινομένῳ τῆς θρησκείας, καθίσταται πρόδηλον, ὅτι ψυχολογικῶς ὑπ' αὐτοῦ τοῦ χαρακτήρος τῆς θρησκείας ἐκζητεῖται, ἵνα καὶ μορφὴ τις λατρείας συνδέηται μετὰ πάσης ἀνεξαιρέτως θρησκείας. Πᾶς θρησκευὼν δὲν περιορίζεται εἰς μυστικόν τι συναίσθημα, οὐδὲ εἰς ἀπλὴν τινα καὶ ἀπεψιλωμένην γνῶσιν τοῦ θείου, ἀλλ' ὠθεῖται ὑπὸ ἐνδοτέρας τινὸς ἀνάγκης νὰ ἔλθῃ εἰς ἰδιαίτουσαν σχέσιν πρὸς τὸ θεῖον. Ἡ θέλησις αὐτοῦ πρώτη καθοριζομένη ὑπὸ τῆς ἐμφυοῦς φορᾶς πρὸς τὸ θεῖον, ἐκδηλοῦται ὡς κλίσις καὶ ροπή πρὸς δημιουργίαν τελετουργικοῦ τινος, τὸ ὁποῖον διέπει τὰς μορφὰς τῆς πρὸς τὸ θεῖον λατρείας. Καὶ περὶ τὰς μορφὰς ταύτας ἐνδιατρίβει ἡ Φιλοσοφία τῆς Λατρείας, θεωροῦσα καὶ ἐπεξεργαζομένη καὶ συνθέτουσα τὸ παρά τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων παρεχόμενον ὕλικόν. Διαπιστοὶ δὲ ἡ Φιλοσοφία ἐν τῷ πεδίῳ αὐτῆς τούτῳ, ὅτι πᾶς ἄνθρωπος θρησκευὼν ἐνδιαφέρεται νὰ λατρεύσῃ τὸ θεῖον, ἐκδηλῶν τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ τούτο καὶ δι' ἐξωτερικῶν πράξεων καὶ σχημάτων. Ἐπὶ πλεον ὁπουδῆποτε ὑπάρχει θρησκεία, ἀπαντᾶται καὶ κοινότης λατρεύουσα τὸ θεῖον. Ὁ λάτρης δηλαδὴ δὲν ἀρκεῖται μόνον εἰς τὴν κατ' ἰδίαν λατρείαν ἐκείνου, τὸ ὁποῖον θεωρεῖ ὑπέρτερον ἑαυτοῦ, ἀλλ' ὠθεῖται, ἵνα καὶ ἐν κοινῇ μετὰ τῶν ὁμοθρήσκων αὐτοῦ συναγωγῇ συμ-προσφέρῃ μετ' αὐτῶν τὴν ὀφειλομένην πρὸς τὸ πιστευόμενον ὑπὸ τούτων θεῖον τὴν ὁμαδικὴν λατρείαν αὐτῶν. Κοινὰ δὲ μορφαὶ πάσης λατρείας εἶναι ἡ προσευχὴ, ἡ θυσία καὶ ἡ δοξολογία καὶ ἐν ἐκάστη τῶν μορφῶν τούτων, ποικιλοτρόπως συνυφαινομένων, ἐκδηλοῦται τὸ θεμελιῶδες θρησκευτικὸν συναίσθημα τῆς ἐνώσεως, τῆς διαστάσεως, τῆς ἐπιστροφῆς καὶ συνδιαλλαγῆς τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ.

7. Ἐκ τῶν εἰρημένων δύναται τις νὰ ἀντιληφθῇ, ποῖον τὸ πεδῖον τῆς Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας, πρὸς πραγματοποίησιν ποίου σκοποῦ δέον νὰ κατατείνῃ καὶ αὕτη καὶ ποῖαι αἱ προϋποθέσεις, ἀπὸ τὰς ὁποίας πρέπει νὰ ἀφορμᾶται καὶ ποῖαι αἱ κατευθύνσεις, τὰς ὁποίας πρέπει νὰ ἀκολουθῇ, ἵνα καταλήγῃ εἰς ὑγιῆ καὶ ὀρθὰ πορίσματα. Πᾶσα παρέκκλισις ἐκ τῶν προϋποθέσεων τούτων καὶ πᾶσα ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τῶν κατευθύνσεων αὐτῶν, ἐπόμενον εἶναι νὰ ὀδηγήσῃ εἰς συμπεράσματα πεπλανημένα, ὡς καταδείκνυται ἐκ τῶν διαφόρων φιλοσοφημάτων, ἅτινα διεμορφώθησαν ὑπὸ τῶν ἐκ διαφόρων προκαταλήψεων ὀρμηθέντων εἰς τὴν φιλοσοφικὴν ἔρευναν τοῦ θρησκευτικοῦ

φαινομένου. Πράγματι δὲ ἀναλόγως πρὸς τὰς θεμελιώδεις τάσεις τῶν ἐπὶ τῆς θρησκείας φιλοσοφούντων ἐσχηματίσθησαν διάφοροι περὶ θρησκείας θεωρίαι, ἄλλων μὲν δεχομένων τὴν φυσικὴν λεγομένην θρησκείαν, τὴν ἀποκλείουσιν πᾶν τὸ ὑπερφυσικὸν καὶ ἀποξενουμένην παντὸς ἐκ θείας Ἀποκαλύψεως δόγματος, ἄλλων δὲ θεωρούντων τὴν θρησκείαν ὡς τι περιττόν, καὶ μόνον πρὸς ἠθικοποίησιν τῶν ἀμορφῶτων μαζῶν ἀναγκαίαν, καὶ ἄλλων, ὡς ὁ Κάντιος, περιοριζόντων τὴν θρησκείαν εἰς τὴν πρακτικὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ εἰσηγουμένων τὴν θεωρίαν τῆς ἀγνοίας καὶ τὴν ἀμφιβολίαν τοῦ λεγομένου Ἀγνωστικισμοῦ, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ὑπὲρ αἴσθησιν κόσμον καὶ τὰς σχετιζομένας πρὸς αὐτὸν ἀληθείας. Ὑπῆρξαν ὅμως καὶ ὑπάρχουσι οἱ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ὑγιούς Θεϊσμοῦ φιλοσοφούντες περὶ θρησκείας, οἵτινες συναποδέχονται καὶ θρησκείαν ἐκ θείας Ἀποκαλύψεως, τῆς ὁποίας τὰ ὑπὲρ κατάληψιν δόγματα χαρακτηρίζουσιν ὡς ὑπὲρ λόγον, οὐχὶ δὲ καὶ ὡς παρὰ λόγον, καὶ οἵτινες ἐν τῷ Χριστιανισμῷ διαθλέπουσι τὴν τελειοτάτην ἐκδήλωσιν καὶ ἔκφρασιν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου.

8. Ἰκανὰ ταῦτα περὶ τοῦ θεωρητικοῦ σκέλους τῆς Θρησκευολογίας, ὑπὲρ τὸ ἐνδεικνύμενον δι' Ἐγκυκλοπαιδείαν τῆς Θεολογίας λεπτομερῆ, ἐπειδὴ παρ' ἡμῖν οὕτω ἐδιδάχθη ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Θεολογικῇ Σχολῇ, μόνος δὲ ὁ καθηγητὴς Ν. Λούθαρις ἐδημοσίευσεν διάφορα μὲν ἄρθρα ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ γενικώτερον περὶ αὐτῆς, ἐν τῷ περιοδικῷ δὲ «Θεολογία» τοῦ ἔτους 1952 διεπραγματεύθη περὶ τῆς σημερινῆς ἐν τῇ ἐπιστῆμῃ θέσεως τῆς Ψυχολογίας τῆς Θρησκείας.

Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἱστορικοῦ σκέλους τῆς Θρησκευολογίας.

9. Ἡ Ἱστορία τῶν Θρησκευμάτων οὐσα μέρος τῆς γενικῆς Ἱστορίας, ἥτις δὲν δύναται νὰ ἀντιπαρέλθῃ τὴν θρησκείαν καὶ τὰς ἐπιδράσεις αὐτῆς ἐπὶ τοῦ λαοῦ, συγκεντροῖ μετὰ κριτικὴν ἐξέτασιν καὶ ἐπεξεργασίαν τῶν πηγῶν τὰς ἱστορικὰς μαρτυρίας, τὰς ἀναφερομένας εἰς τὰς διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἐκδηλώσεις τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν λαῶν, τῆς πίστεως αὐτῶν, τῆς λατρείας των καὶ τῆς ἠθικῆς των καὶ ἀναπλάσσει τὴν ζωὴν ταύτην ἀντικειμενικῶς καὶ ἐκτίθῃσιν αὐτὴν συστηματικῶς. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων δὲν ἀρκεῖται εἰς τὴν ἀπλῆν διαπίστωσιν τῶν γεγονότων καὶ εἰς τὴν ὁποιανδήποτε ἐπισώρευσιν αὐτῶν, ἀλλὰ συνεξετάζει ταῦτα ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ πολιτισμοῦ ἐκάστου λαοῦ, ἀξιολογεῖ τὰ γεγονότα ταῦτα καθ' ἑαυτά, ταξιθετεῖ ταῦτα κατὰ τὴν ἱστορικὴν των ἀλληλδουχίαν, συγκρίνει ταῦτα, ὡς ἐμφανίζονται παρὰ τοῖς λαοῖς ἐκάστοις καὶ συλλαμβάνει οὕτω τὴν εἰκόνα τοῦ συνόλου τῶν γεγονότων τούτων καὶ καθ' ἑαυτὴν περὶ ἐκάστου ἐπὶ μέρος θρησκευέματος καὶ ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ θρησκευέματα συγγενῶν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον λαῶν. Δὲν περιορίζεται δὲ μόνον

εἰς τὰ ὑπάρχοντα ἤδη θρησκευματα ἀλλ' ἐκτείνεται εἰς πάντα ταῦτα, καὶ εἰς αὐτὰ ἔτι τὰ ἐκλιπόντα.

10. Ἡ Ἱστορία τῶν Θρησκευμάτων ὡς ἰδίᾳ ἐπιστήμη εἶναι σχετικῶς ἀρκετὰ νέα, καίτοι αἱ ρίζαι αὐτῆς ἀνευρίσκονται βαθεῖαι καὶ ἰσχυραὶ εἰς ἰκανῶς μεμακρυσμένην ἀρχαιότητα. Ἀπ' αὐτῆς δηλαδὴ τῆς ἀρχαιότητος ἐξεδηλώθη ἡ περιέργεια πρὸς γνῶσιν τῶν θρησκευτικῶν μορφῶν καὶ τῶν τελετῶν ξένων χωρῶν καὶ πρὸς διακρίθωσιν τῶν διαφορῶν, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζοντο μεταξὺ τούτων καὶ τῆς ἰδίας τοῦ ἐρευνητοῦ. Οὕτως ἐγένετο ἀπόπειρα πρὸς συγγραφὴν ἱστορίας θρησκείων τινῶν πρὶν ἢ ἀκόμη διὰ μεθόδου κριτικῆς καὶ συστηματικῆς τεθῶσιν αἱ βάσεις ἐπιστήμης συγκριτικῆς τῶν Θρησκευμάτων. Ἐχομεν δ' οὕτω παρ' Ἡροδότῳ, Πausανίᾳ καὶ Στράβωνι ἱστορικὰς τινὰς πληροφορίας περὶ θρησκευμάτων τινῶν τῆς ἐποχῆς τῶν, αἵτινες, μολονότι δὲν δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς ἱστορίαι τούτων, ὑφ' ἣν ἔννοιαν ἐκλαμβάνεται σήμερον ὁ ὅρος ἱστορία τῶν Θρησκευμάτων, ἀποτελοῦσι τὸ πρῶτον σπέρμα, ἐξ οὗ ἀνεπήδησεν ἡ νεωτέρα αὕτη ἐπιστήμη. Κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους τὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα ἐσημειοῦντο τυχαίως ὄλως ὑπὸ τῶν περιηγητῶν, χωρὶς νὰ διέπωνται οἱ παρατηρηταὶ αὐτῶν ὑπὸ κριτικῆς τινος ἀρχῆς. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ ὁμολογηθῇ, ὅτι τὸ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι ὄλονέν προαγόμενον φιλοσοφικὸν πνεῦμα ἐδημιούργει ἀπέχθειάν τινὰ πρὸς ἀποδοχὴν μυθολογίας, ἣτις συχνάκις προσέκρουε καὶ πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ πρὸς τὸν κοινὸν νοῦν. Ἐντεῦθεν σκεπτικισμὸς τις ἤρξατο ἀναπτυσσόμενος, ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ ὁποίου ἄλλοι μὲν ἀπέρριπτον ὀλοτελῶς, ἄλλοι δὲ ἀπεπειρῶντο νὰ ἐρμηνεύσωσιν ἀλληγορικῶς τοὺς ἀπεχθεῖς τούτους μύθους. Οὕτως ἐμορφώθησαν δύο ρεύματα: Ἡ ἀλληγορία καὶ ὁ λεγόμενος εὐημερισμὸς, ὅρος σχηματισθεὶς ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀθέου Εὐήμερου, τοῦ ἀρνηθέντος τοὺς θεοὺς τῶν μυθολογιῶν καὶ ἐκλαθόντος τούτους ὡς ἥρωας θεοποιηθέντας. Ἡ ἱστορικὴ κριτικὴ οὕτω ἐσημείου τὰ πρῶτὰ τῆς βήματα ἐν τῷ πεδίῳ τῆς Θρησκείας, οἱ δύο δ' οὗτοι τρόποι τῆς ἐξηγήσεως τῶν μύθων ἐκράτησαν καθ' ὅλην τὴν ἀρχαιότητα καὶ μέχρι τοῦ Μεσαίωνος.

11. Μόλις κατὰ τοὺς ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνας ἐνεφανίσθησαν αἱ ἀπαραίτητοι συνθήκαι καὶ γνώσεις πρὸς δημιουργίαν τῆς νέας ταύτης ἐπιστήμης καὶ κατέστησαν τὸ ἔδαφος ὄριμον, ἵνα ἐπ' αὐτοῦ ἀναθλαστήσῃ καὶ μεγαλυνηθῇ ἡ Ἱστορία τῶν Θρησκευμάτων. Οὕτω τῷ 1687 ὁ Chardin ἀνεκοίνωσε τὴν ἐκ Περσίας πρώτην σφηνοειδῆ ἐπιγραφὴν, τῷ 1771 δὲ ὁ Anquetil Duperron ἐδημοσίευσεν Γαλλιστὶ τὴν Ἀθέστα καὶ περὶ τὸ 1829 ὁ Burnouf ἤρχισε τὴν κριτικὴν τῶν κειμένων τούτων. Ἀγγλικὴ δὲ μετάφρασις τῶν πρώτων βεδικῶν κειμένων ἐκυκλοφόρησε τῷ 1775. Ἡ αἰγυπτιολογία ἤρχισε καλλιεργούμενη τὸν ΙΘ' αἰῶνα, ὅτε ὁ Bouchard ἀνεκάλυψεν ἐν ἔτει 1799 τὴν τρίγλωσσον στήλην τῆς Rosette καὶ ἐξεῦρεν οὕτω τὴν κλεῖδα,

ὅπως ὁ Champollion ἀπὸ τοῦ 1822 μεταφράσῃ τὰς ἱερογλυφικὰς ἐπιγραφάς. Αἱ ἀνασκαφαὶ μετέπειτα τῶν Ἰνδιῶν, τῆς Περσίας, τῆς Ἑλλάδος, τῆς Ρώμης, τῆς Ἀσσυροβαβυλωνίας, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Παλαιστίνης κλπ. παρήγαγον εἰς φῶς ὀλοκλήρους συλλογὰς νέων μνημείων, δυναμένων νὰ διαφωτίσωσι πολλὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα τῶν ἀρχαίων λαῶν. Τέλος περὶ τὰ μέσα τοῦ 19^{ου} αἰῶνος ἡ ἀναπτύχθεισα ἐπιστήμη τῆς Ἀνθρωπολογίας καὶ ἡ ἀρκούντως καλλιεργηθεῖσα Λαογραφία παρέσχον τὴν δυνατὴν πρὸς σύγκρισιν καὶ διακρίθωσιν τῶν διαφορῶν τῆς διανοητικότητος τῶν πεπολιτισμένων καὶ τῶν ἀγρίων καὶ ἐξ αὐτῆς νὰ καταλήξωσιν εἰς ὀρισμένα συμπεράσματα.

12. Οὕτω βαθμηδὸν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πορισμάτων τῆς Φιλολογίας, τῆς Ἀρχαιολογίας, τῆς Ἐθνολογίας, τῆς Ἀνθρωπολογίας, τῆς Λαογραφίας ἠδυνήθη ἡ Ἱστορία τῶν Θρησκευμάτων νὰ ἐμφανισθῇ εἰς τὸ σύνολον τῶν ἐπιστημῶν καὶ νὰ καθορίσῃ τὰς μεθόδους τῆς. Ὁ καθορισμὸς τῶν μεθόδων τούτων διήλθε διάφορα στάδια ἐξελιξέως συμφώνως πρὸς τὸ ἐκάστοτε ὑλικὸν καὶ τὴν διαμόρφωσιν τῶν βοηθητικῶν ἐπιστημῶν, αἵτινες ὄλονέν προῆγον τὴν νεαρὰν ταύτην ἐπιστήμην. Οὕτως ἐμορφώθησαν αἱ διάφοροι σχολαὶ τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων, ἀναλόγως τῶν συμπαθειῶν καὶ τῶν προτιμήσεων τὰς ὁποίας οἱ διάφοροι ἐπιστήμονες ἐξεδήλωσαν εἰς τὴν κατὰταξιν τῶν γεγονότων τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου. Ἡ πρώτη ἐκ τῶν μεγάλων τούτων σχολῶν τοῦ 19^{ου} αἰῶνος εἶναι ἡ τοῦ καθηγητοῦ τῆς Ὁξφόρδης, γερμανοῦ δὲ τὴν καταγωγὴν Max Müller, ἡ ἐπικληθεῖσα συγκριτικὴ ἢ βεδικὴ σχολή. Ὁ Max Müller πρῶτος ἱδρυσεν τὴν ἐπιστήμην τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων διὰ τῆς συγκριτικῆς σπουδῆς τῶν θρησκευμάτων τῶν Ἰνδιῶν, τῶν Ἑλλήνων, τῶν Περσῶν, τῶν Γερμανῶν καὶ τῶν Κελτῶν. Βεβαίως τὸ πεδίου τοῦτο τῆς ἐρεύνης του ὑπῆρξεν ἱκανῶς περιωρισμένον, ἐφ' ὅσον δὲν ἐπεξετάθη καὶ ἐπὶ τῶν ἕως τότε ἀγνώστων θρησκευμάτων τῆς Ἀμερικῆς, τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Αὐστραλίας. Ἐξ ἄλλου ὁ Max Müller στηριχθεὶς κυρίως ἐπὶ τῶν δεδομένων τῆς γλωσσολογίας διετύπωσε μὲν τὴν θεωρίαν αὐτοῦ περὶ τῶν γλωσσῶν τῶν Ἀρίων, ἐκ ταύτης δὲ ἤχθη εἰς τὴν ὑποστήριξιν τῆς ὑποθέσεως περὶ τῆς φυλῆς καὶ τῆς θρησκείας τῶν Ἀρίων, καὶ ἐξεδέχετο ὅτι ἡ θρησκεία αὕτη ὑπῆρξε κοινὴ πάντων τῶν λαῶν. Ἐκτενὴς ἄλλ' ἀνεπαρκῆς σύγκρισις ἤγαγεν αὐτὸν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι πάντες οἱ μῦθοι, αἱ τελεταὶ καὶ αἱ λατρεῖαι ταυτίζονται ἐν ταῖς πρώταις αὐτῶν ἀρχαῖς.

13. Παραλλήλως πρὸς τὸ ρεῦμα τοῦτο καὶ τὴν γλωσσολογικὴν μέθοδον τοῦ Max Müller, αἱ σπουδαὶ τῆς Λαογραφίας ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν Grimm ἐδημιούργησαν νέον ρεῦμα καὶ νέαν μέθοδον, διαπνεόμενα ὑπὸ τῆς Ἐθνολογίας καὶ λαμπρυνθέντα ὑπὸ τοῦ Wilhelm Mannhardt, τοῦ συγγραφέως τῶν Wald—und Feldkulte. Τρίτη σχολὴ ἐσοχηματίσθη διὰ τῆς σπουδῆς τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων

κυρίως ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων τῆς Ἀνθρωπολογίας. Καὶ ἐν μὲν τῇ Ἀγγλίᾳ οἱ ὄπαδοὶ τῆς σχολῆς ταύτης, ἐν τῇ ὁποίᾳ διεκρίθησαν οἱ Andrew Lang, Robertson Smith καὶ ὁ σὲρ James Frazer, ἐβασίσθησαν κυρίως ἐπὶ τῶν δεδομένων τῆς Ψυχολογίας, ἐν δὲ τῇ Γαλλίᾳ, ὅπου διεκρίθησαν οἱ Durkheim καὶ Levy-Bruhl, ἐπὶ τῶν πορισμάτων τῆς ἀκμαζούσης τότε κοινωνιολογίας.

14. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν προηγηθεισῶν τούτων προσπαθειῶν κρατοῦσα μέθοδος ἐν τῇ Θρησκευολογίᾳ ἐξήρθη ἡ ἱστορική. Αὕτη συνίσταται α) εἰς τὴν συγκέντρωσιν καὶ κριτικὴν ἐπεξεργασίαν τῶν πηγῶν, ἥτοι τῶν ἱστορικῶν πληροφοριῶν, ὅσαι ὅπωςδήποτε ἀναφέρονται εἰς τὰς διὰ μέσου τῶν αἰώνων θρησκευτικὰς καὶ θρησκευτικὰς ἐκδηλώσεις τῶν λαῶν πρὸς ἔλεγχον τῆς γνησιότητος καὶ ἀξιοπιστίας αὐτῶν. β) Εἰς τὴν ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν ἀκριβῆ καὶ ἀντικειμενικὴν ἀνάπλασιν τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν λαῶν κατὰ τὰ ἀλλεπάλληλα στάδια τῆς ἐξελιξέως τῆς, καὶ εἰς τὴν συστηματικὴν ἔκθεσιν αὐτῆς τόσον ὡς πρὸς τὰς ἐξωτερικὰς αὐτῆς ἐκδηλώσεις, καθὼς καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐσωτέραν πλοκὴν τῶν ἐκάστοτε γενεσιουργῶν αἰτίων τῆς. Τὸ γεγονός κατὰ τε τὴν ἐκδήλωσιν αὐτοῦ καὶ κατὰ τὸ βαθύτερον νόημά του ἐρμηνεύεται ἐκ τοῦ προγεγονότος καὶ ἐν συναρτήσει πρὸς τὸ πλέγμα τῶν λοιπῶν παραγόντων τοῦ πολιτισμοῦ. γ) Εἰς τὴν ἀξιολόγησιν τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν λαῶν καθόλου τε καὶ ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους, ἥτοι εἰς τὸν προσδιορισμὸν τῆς ἀξίας (θετικῆς ἢ ἀρνητικῆς, ἀξίας ἢ ἀπαξίας) μιᾶς ἐκάστης θρησκευτικῆς ἐκδηλώσεως καθ' ἑαυτὴν τε καὶ ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἀξίαν ἀντιστοιχῶν θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων παρ' ἄλλοις λαοῖς ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ πολιτισμοῦ των.

15. Οὕτως ἡ μέθοδος τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων καθίσταται καὶ συγκριτικὴ, ἐκ τούτου δὲ καλεῖται καὶ συγκριτικὴ *comparativ, comparative, vergleichende*). Συγκρίνονται δὲ α) Παράλληλοι θρησκευτικὰ ἐκδηλώσεις πρὸς διαπίστωσιν τῆς ἐξαρτήσεως των ἢ τῆς αὐτοτελείας των καὶ τῶν λόγων, εἰς οὓς ὀφείλονται αἱ ὁμοιότητες καὶ διαφοραὶ των, ἰδίᾳ κατὰ τὸ ἐσώτατον αὐτῶν νόημα. β) Συγκρίνονται θρησκευτάτα ὄλα πρὸς ἄλληλα, καὶ δὴ διδασκαλίαι πρὸς διδασκαλίαις, κοσμοθεωρίαι καὶ βιοθεωρίαι πρὸς κοσμοθεωρίας καὶ βιοθεωρίας, καὶ πράξεις πρὸς πράξεις· ἡ ἀξία ἐκάστου θρησκευάματος προσδιορίζεται κατὰ πρῶτιστον λόγον ἀπὸ τῆς ἀξίας τῶν θρησκευτικῶν του θέσεων καὶ ἀρχῶν (πίστεως καὶ ἠθικῆς). Ἡ σύγκρισις δέον νὰ ᾖ ἀπροκατάληπτος καὶ ἀντικειμενική, ξένη πρὸς τὰς ὑποκειμενικὰς πεποιθήσεις τοῦ θρησκευοδίδου, ὅστις οὐδέποτε ἐπιτρέπεται νὰ λησμονῇ ὅτι πᾶν θρησκευμα καθόλου τε καὶ ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους, δέον νὰ κατανοῆται καὶ ν' ἀξιολογῆται ἐξ ἑαυτοῦ πρῶτον καὶ δι' ἑαυτοῦ ὡς αὐτοτελὲς ἱστορικόν, ἐν χώρῳ καὶ χρόνῳ ὄλον. Ἡ σύγκρισις ἕνα σκοπὸν ἔχει: Τὸν προσδιορισμὸν καὶ τὴν κατανόησιν τῆς διαφορᾶς τῶν θρησκευμάτων ἀπ'

ἀλλήλων, καθόλου τε καὶ ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους. Ἄριστα διατυποῖ τὸν σκοπὸν τοῦτον ὁ Ὁλλανδὸς Tiele ἐκ τῶν πρώτων ἐπιφανῶν ἐκπροσώπων τῆς Θρησκευολογίας, ἐν τῇ ἐρωτήσει: «πῶς δύναμαι νὰ γνωρίζω, ὅτι μία θρησκεία εἶναι ἡ ὑψίστη, ἐὰν μὴ συγκρίνω αὐτὴν πρὸς τὰς ἄλλας;»⁽¹⁷⁾, ἐνθυμιζούση τὸ ἀξίωμα τοῦ Buffon «on ne peut pas acquerir des connaissances que par la comparaison», γνωσιολογικὸν ἀξίωμα, διέπον σήμερον πᾶσαν Ἐπιστήμην.

16. Πηγαί τῆς Θρησκευολογικῆς Ἐπιστήμης, καὶ ἰδίᾳ τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων, ἣτις ὑπόκειται βάσις καὶ τῆς Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας, εἶναι: α) ἡ γραμματεία τῶν ἀρχαίων λαῶν, ἰδίᾳ δὲ ἡ ἱστορικὴ καὶ ἡ ἱερὰ (τὰ ἱερὰ αὐτῶν κείμενα). β) Αἱ ἀπὸ τῶν γεωγράφων, θαλασσοπόρων, περιηγητῶν καὶ ἱεραποστόλων πληροφορίαι. γ) Ἡ Χριστιανικὴ γραμματεία Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, δ) Ἡ ἀπὸ τῶν ἀνασκαφῶν εὐρήματα καὶ ε) ἡ ἀπὸ τοῦ ε', ἰδίᾳ δὲ ἀπὸ τοῦ ιγ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς γνωσθεῖσα ἐν Εὐρώπῃ πλουσία γραμματεία τῶν λαῶν τῆς ἐγγύς καὶ ἄπω Ἀνατολῆς καὶ τῆς προκολομβιανῆς Ἀμερικῆς.

Βοηθήματα δέ:

α) αἱ δόκιμοι φιλολογικαὶ μεταφράσεις τῶν γραμματειῶν καὶ τὰ εἰς αὐτάς ὑπομνήματα καὶ β) παντὸς εἶδους πραγματεῖαι (φιλολογικαί, ἀρχαιολογικαί, θεολογικαί, λαογραφικαί κ. ἄ.) ἀναφερόμεναι εἰς θρησκευτικὰ εὐρήματα ἢ ζητήματα.

17. Ἐκ τούτων εἶναι προφανῆς ἡ σχέση τῆς Θρησκευολογίας καὶ εἰδικώτερον τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων πρὸς τὴν Γενικὴν Ἱστορίαν, ἥς ἀποτελεῖ μέρος, πρὸς τὴν Γλωσσολογίαν καὶ Φιλολογίαν, εἰς ἃς ὀφείλεται ἡ γλωσσικὴ ἐπεξεργασία τῶν πηγαίων κειμένων, πρὸς τὴν Ἀρχαιολογίαν, ἣτις ἐπεξεργάζεται τ' ἀπὸ τῶν ἀνασκαφῶν προβάλλοντα λείψανα τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν ἀρχαίων λαῶν—πρὸς τὴν Ἐθνογραφίαν καὶ Ἐθνολογίαν, τὰς ἐξεταζούσας τὴν σύστασιν, ἐξέλιξιν, ζωὴν καὶ πολιτισμὸν τῶν ἐθνῶν, ἐν τῷ πλασιῶ τῶν ὁποίων προβάλλουσι τὰ θρησκευτά—πρὸς τὴν Λαογραφίαν, ἣτις συγκεντρώνει καὶ ἐπεξεργάζεται τὰς παραδόσεις τῶν λαῶν, ὧν αἱ πλεῖστοι ἀνάγονται εἰς τὰς θρησκευτικὰς τῶν πεποιθήσεις καὶ ἐκδηλώσεις. Τέλος δὲ πρὸς τὴν Φιλοσοφίαν, ἣτοι πρὸς τὴν Ἐπιστήμην τῆς ὅλης ζωῆς, ἣτις διερευνᾷ, ἀνατέμνει καὶ προσδιορίζει τὸ βάθος καὶ τὴν οὐσίαν τῆς ζωῆς, ἄρα καὶ τῆς θρησκευτικῆς, κατὰ τὰ βασικά καὶ θεμελιώδη αὐτῆς κοσμοθεωρητικά, μεταφυσικὰ καὶ ἠθικὰ προβλήματα.

Πᾶσαι αἱ ἐπιστήμαι αὗται εἶναι βοηθητικαὶ διὰ τὴν Θρησκευολογίαν, συνεισφέρουσαι εἰς αὐτὴν ἀφθονον πηγαῖον ὑλικόν, μάλιστα δὲ τούτων ἡ Γλωσσολογία, ἣτις ὡς τὸ ἐπιστημονικὸν ὄργανον τῆς

(17) C. P. Tiele. *Einleitung in die Religionswissenschaft* (Giffond-Vorlesungen Übersetzt von G. Gehrig). Teil: Morphologie (Gotha, Andrea Perthes 1899) σελ. 48.

πρώτης έπεξεργασίας τῶν πηγαίων κειμένων, ὑπῆρξεν ἡ γενεσιουργὸς μήτρα τῆς Θρησκευολογίας. Ἀπὸ τῶν γλωσσολογικῶν ἐργαστηρίων ἤλθον εἰς φῶς αἱ πηγαὶ ἀλλογλώσσων κειμένων, γλωσσικῶς ἐπεξεργασμένοι, εἰς ἃς ἐνέκυψαν ἔπειτα οἱ φιλόλογοι καὶ τρίτοι οἱ θρησκευοδίφαι καὶ ἱστορικοί. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται τὸ γεγονός, ὅτι ὁ πατὴρ τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων ὡς Ἐπιστήμης καὶ πρῶτος καθηγητῆς τῆς Θρησκευολογίας ἐν Ὁξφόρδῃ, ὁ F. Max Müller, ὑπῆρξε γλωσσολόγος καὶ δὴ Ἰνδολόγος.

18. Ἀπὸ τοῦ 1870 καὶ ἐξῆς ἡ Θρησκευολογία προβάλλει μεταξὺ τῶν ἐπιστημῶν τοῦ πνεύματος ὡς αὐτοτελῆς ἐπιστήμη καί, ἀπὸ τῆς Ἀγγλίας πρώτης, καταλαμβάνει περιφανῆ θέσιν ἐν τοῖς Εὐρωπαϊκοῖς, Ἀμερικανικοῖς καὶ Βαλκανικοῖς Πανεπιστημίοις. Ἐπιφανέστατοι θρησκευολόγοι Καθηγηταὶ ὑπῆρξαν μετὰ τὸν Müller ἐν Ἀγγλίᾳ, ὁ Albert Reville ἐν Γαλλίᾳ, ἰδρυτῆς τῆς Revue de l'histoire des Religions καὶ συνιδρυτῆς μετὰ τοῦ ἐμπόρου Guimet τοῦ μεγάλου θρησκευολογικοῦ Musée Guimet, οἱ Tiele καὶ Chantepie de la Saussaye ἐν Κάτω Χώραις, ὁ Nathan Söderblom ἐν Σουηδίᾳ καὶ Γερμανίᾳ, ὁ Hans Haas ἐν Γερμανίᾳ κ. ἄ. Πλείστα δόκιμοι φιλολογικαὶ μεταφράσεις πηγαίων κειμένων, ὧν σπουδαιότεραι ἡ 50τομος σειρά τῶν Sacred Books of the East ἐπιμελεῖα τοῦ Müller καὶ αἱ Göttiger Quellen zur Religionsgeschichte πλείστα εἰδικὰ θρησκευολογικὰ περιοδικὰ καὶ θρησκευολογικὰ μονογραφαί, τέλος δὲ ἀπὸ τοῦ 1893 καὶ ἐξῆς θρησκευολογικὰ συνέδρια συνετέλεσαν εἰς τὴν μεγάλην ἀνάπτυξιν τοῦ εὐρυτάτου τούτου θεολογικοῦ κλάδου. Κατ' ἐπίσημον στατιστικὴν τοῦ 1930, εἰς 73 Πανεπιστήμια καὶ 20 ἱστίμους Ἀνωτάτας Σχολάς, Σεμινάρια καὶ Κολλέγια 21 Κρατῶν, ἐλειτουργοῦν μέχρι τοῦ ἔτους ἐκείνου 156 θρησκευολογικαὶ ἔδραι, ἐξ ὧν 123 τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων καὶ 33 τῆς Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας καὶ Ψυχολογίας τῆς Θρησκείας. Ἐκ τῶν 123 ἐδρῶν τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων αἱ 80 ἐλειτουργοῦν εἰς Θεολογικὰς Σχολάς, ἐξ ὧν 53 εἰς Προτεσταντικὰς, 22 εἰς Καθολικὰς, καὶ 6 εἰς Ὁρθοδόξους Θεολογικὰς Σχολάς. Εἰς ὄσα Πανεπιστήμια καὶ Ἀνωτάτας Σχολάς δὲν ὑπάρχει Θεολογικὴ Σχολή, ἡ Θρησκευολογικὴ ἔδρα φιλοξενεῖται ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ, λόγῳ τοῦ εὐρυτάτου ἱστορικοφιλοσοφικοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς Θρησκευολογίας. Τελευταῖον εἰσήχθη εἰς τὸ ἡμέτερον Πανεπιστήμιον ἡ Θρησκευολογία μόλις τῷ 1930, ἡ δὲ τακτικὴ αὐτῆς ἔδρα μόλις ἀπὸ τοῦ 1939 ἤρχισε λειτουργοῦσα, διδάσκοντος ἐν αὐτῇ τοῦ καθηγητοῦ Λ. Φιλιππίδου οὐ σμικρὸν καὶ διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ διὰ συγγραφῶν προαγαγόντος παρ' ἡμῖν αὐτήν.

19. Ἡ Χριστιανικὴ Θεολογία καὶ ἰδίᾳ ἡ Ἀπολογητικὴ μεγάλως ἐνισχύθη διὰ τῆς θρησκευολογικῆς Ἐπιστήμης, καθόσον διὰ τῆς πρὸς τὰ ἐξωχριστιανικὰ θρησκευήματα ἀπροκαταλήπτου καὶ ἀντικειμενικῆς συγκρίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀνεδείχθη ἡ ἀπόλυτος καὶ

ἀσύγκριτος ὑπεροχή αὐτοῦ, προσδιωρίσθη ἡ μοναδική ἰδιοτυπία του καὶ κατεδείχθη, δι' ἐξωδογματικῶν ἀποδείξεων, ἡ θεία αὐτοῦ προέλευσις, ὁ ἀποκαλυπτικὸς χαρακτήρ του καὶ ἡ ἐν τῇ προσωπικότητι τοῦ μόνου ἱστορικοῦ Θεανθρώπου Ἰδρυτοῦ του, τῇ μοναδικῇ ἐν τῇ παγκοσμίῳ Ἱστορίᾳ, πλήρωσις τῆς παγκοσμίου Θεανθρωπικῆς καὶ λυτρωτικῆς προσδοκίας. Διὰ τῆς συγκρίσεως ἀπεδείχθη ὁ Χριστὸς καὶ ὁ Χριστιανισμὸς ὡς «ἡ ὁδὸς, ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ», ἡ μόνη ὁδὸς πρὸς ἀληθῆ θεογνωσίαν, ἡ διὰ τῆς ἐν Χριστῷ αὐταποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ ἀποκάλυψις αὐτῆς τῆς Ἀληθείας καὶ ἡ ἀπὸ τῆς ἀμέσου κοινωνίας μετὰ τοῦ ἐν Χριστῷ σαρκωθέντος Θεοῦ ἀπορρέουσα ζωὴ. Οὕτως αἱ δογματικαὶ θέσεις τῆς Χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως ἐθεβαιώθησαν ἐπιστημονικῶς διὰ τῆς θρησκευολογικῆς Ἐπιστήμης καὶ ἐπιβάλλονται ὁλονὲν καὶ περισσότερον εἰς εὐρύτερους κύκλους τῆς παγκοσμίου Διανοήσεως. Σήμερον ὅτε αἱ ἀποστάσεις ἀνά τὴν ὑδρόγειον ἐξεμηδενίσθησαν καὶ τὰ ἐπὶ μέρους προβλήματα ἐξετάζονται ἐν τῷ πλασιῷ τοῦ πλέγματος τῶν παγκοσμίων προβλημάτων, οὐδεὶς ἐπιστήμων θεολόγος δύναται νὰ τελεῖ εἰς τὸ ὕψος τῆς ἀποστολῆς του ἐὰν ἀγνοῇ τὴν θρησκευτικὴν ἱστορίαν καὶ ζωὴν τοῦ ἐξωχριστιανικοῦ κόσμου. Καὶ ἐν τούτῳ ἔχομεν πρότυπον τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, οἵτινες πρὸς βαθυτέραν κατανόησιν, συνειδητοποίησιν καὶ ὑπεράσπισιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, κατέφυγον εἰς συγκρίσεις αὐτοῦ πρὸς τὸν ἐξωχριστιανικὸν κόσμον ἀδεῶς, καθόσον τὸ φῶς οὐδὲν ἔχει νὰ φοβηθῆ ἀπὸ οἰασδήποτε συγκρίσεως.

2. Ἀπολογητικὴ.

1. Ἡ Ἀπολογητικὴ εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ ἄμυνα τοῦ Χριστιανισμοῦ· εἶναι τὸ μάθημα ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον πραγματεύεται κατ' ἐπιστημονικὴν μέθοδον τὴν ἄμυναν καὶ δικαίωσιν τῶν θεμελιωδῶν ἀληθειῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τῶν ὀθενδήποτε καὶ ὀποτεδήποτε ἐνδεχομένων ἢ ἤδη πραγματοποιουμένων προσβολῶν, τῶν ἐκ τῆς ἀπιστίας προερχομένων, διὰ τῆς ἀποδείξεως τοῦ πιστευτοῦ καὶ τοῦ ἐφετοῦ αὐτῶν.

Ἐκ τοῦ ὀρισμοῦ τούτου ἔπεται ὡς πρὸς μὲν τὸ ὑποκείμενον τῆς Ἀπολογητικῆς, ὅτι τοῦτο εἶναι διττόν, θετικὸν καὶ ἀρνητικόν, ἦτοι α) Ἡ δικαίωσις τῆς Χριστιανικῆς πίστεως, ὡς στηριζομένης ἐπὶ τοῦ γεγονότος τῆς ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως διὰ τῆς ἀποδείξεως τοῦ πιστευτοῦ τοῦ γεγονότος τούτου. Τὸ πρόβλημα λοιπὸν ὅπερ καλεῖται κατὰ τὴν πλευρὰν ταύτην ν' ἀποδείξη ἡ Ἀπολογητικὴ εἶναι, ὅτι, δεδομένου ὅτι ὑπάρχει ἀριθμὸς τις θρησκευτῶν πρεσβευομένων ὑπὸ τῶν ἐκασταχοῦ φυλῶν καὶ ἔθνων, ἡ μόνη ἀληθὴς καὶ τελεία μετὰ τῶν αὐτῶν εἶναι ὁ Χριστιανισμὸς. Πρὸς τοῦτο στηριζομένη εἰς τὰ πορίσματα τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων θὰ

ἀναπτύξη τούς λόγους, τούς καταστήσαντας ἀναγκαίαν τὴν ὑπερφυσικὴν θείαν Ἀποκάλυψιν καὶ τὰ τεκμήρια τὰ ἐμφανίζοντα τὴν θείαν προέλευσιν τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας. β) Ἡ ὑπεράσπις τῆς Χριστιανικῆς πίστεως τ. ἐ. ἡ ἄρνησις καὶ ἀναίρεσις τῶν προσβολῶν, αἵτινες ὑπὸ τῶν ἀντιδιατιθεμένων κατευθύνονται κατὰ τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως ταύτης. Ἐπειδὴ δὲ αἱ προσβολαὶ αὗται ἀνανεοῦνται διαρκῶς καὶ ποικίλλουσι κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχάς, ἔπεται ὅτι καὶ ἡ Ἀπολογητικὴ κατὰ φυσικὴν συνέπειαν δεόν νὰ ἀνανεοῦται ἀπαύστως προσαρμοζομένη πρὸς τὰς νέας κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπιθέσεις καὶ παρατρέχουσα τὰς παλαιὰς ἐνστάσεις, ἐφ' ὅσον αὗται κατέπεσαν καὶ ἀπέβαλον πᾶσαν ἰσχύν, νὰ ἀντιμετωπίζη δὲ τὰς νέας τοιαύτας διεξάγουσα τὴν ἀμυναν ἐπὶ τοῦ πεδίου, ἐφ' οὗ οἱ νέοι καὶ σύγχρονοι πολέμιοι τοῦ Χριστιανισμοῦ διεξάγουσι τὴν κατ' αὐτοῦ μάχην.

2. Ὡς πρὸς δὲ τὸν χαρακτῆρα τῆς Ἀπολογητικῆς, ἔπεται ἐκ τοῦ ὀρισμοῦ αὐτῆς, ὅτι δὲν πρέπει νὰ συγχέηται πρὸς τὰς ἐπὶ μέρος Ἀπολογίας. Ἡ Ἀπολογία εἶναι μερικὴ ἀμυνα κατὰ τῶν προσβολῶν ἐναντίον ὀρισμένης ἀληθείας χριστιανικῆς, ἐξυπηρετοῦσα ἀνάγκην ἐκ καιρικῶν συνθηκῶν δημιουργουμένην. Ἐνῶ ἡ Ἀπολογητικὴ εἶναι ἡ καθ' ὀρισμένης γενικῆς ἀρχῆς καὶ κατὰ πλήρες καὶ ὀργανωμένον ἐπιστημονικὸν σύστημα κατοχύρωσις τοῦ συνόλου τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας κατὰ πάσης οὐ μόνον προβληθείσης ἤδη, ἀλλὰ καὶ ἐνδεχομένης νὰ προβληθῆ εἰς τὸ μέλλον ἀρνήσεως ἢ ἐνστάσεως. Οὕτως Ἀπολογίας ἔχομεν ἤδη ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων τοῦ Χριστιανισμοῦ αἰώνων, αἵτινες ἀναίρεσασαι κατηγορίας καὶ συκοφαντίας ἐκτοξευθείσας κατ' αὐτοῦ εἶχον μεγάλην σοβαρότητα καὶ σημασίαν ἀπολογητικὴν διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, μολονότι σήμερον κατὰ τὸ πλεῖστον ὡς ἱστορικὰ μνημεῖα κινουσι τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀναγινωσκόντων αὐτάς. Τῶν ἐπιθέσεων ὅμως σὺν τῷ χρόνῳ ἀνανεωθεισῶν, καὶ κατευθυνθεισῶν ὅτε μὲν κατὰ ταύτης, ὅτε δὲ κατ' ἐκείνης τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν, γενομένων δ' ἐν τῷ μεταξύ τῶν προσβολῶν καὶ θεωρητικωτέρων, δι' ὄπλων καὶ συλλογισμῶν ἐκ τῆς Φιλοσοφίας καὶ ἐκ τῶν Φυσικῶν ἐπιστημῶν, κατ' ἀνάγκην ἡ Ἀπολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ ὀργανώθη συστηματικώτερον, οὕτω δὲ πρὸς ταῖς κατὰ καιροῦς Ἀπολογίαις ταῖς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον μεταβλητὸν περιεχόμενον ἐχούσαις, ἐσηματίσθη τὸ μάθημα τῆς Ἀπολογητικῆς, ἥτις ἔχουσα μονιμώτερον περιεχόμενον ἀναζητεῖ τὰς πηγὰς τῆς ἀπιστίας καὶ ἐκτίθησι συγχρόνως τὰς μεθόδους καὶ τὰ ὄπλα δι' ὧν κατοχυροῦνται αἱ χριστιανικαὶ ἀλήθειαι. Κατὰ ταῦτα ἡ Ἀπολογητικὴ συνδέεται πρὸς τὴν Ἀπολογίαν κατὰ λόγον πράξεως καὶ θεωρίας. Ἡ Ἀπολογητικὴ εἶναι ἡ θεωρία καὶ ἡ Ἀπολογία ἡ πρᾶξις. Καθ' ὃν τρόπον καὶ ἡ Κατηχητικὴ καὶ ἡ Ὀμιλητικὴ καὶ ἡ Λειτουργικὴ, αἵτινες ἀποτελοῦσι τὰς θεωρίας τῆς Κατηχήσεως, τῆς Ὀμιλίας, τῆς Λατρείας, συνδέονται πρὸς τὴν Κατήχησιν, τὸ κήρυ-

γμα, τὴν λατρείαν, τὰ ἀποτελοῦντα τὴν πράξιν αὐτῶν. Ὑπάρχει ἐν τούτοις καὶ διαφορὰ τις. Ἐνῶ δηλαδή ἡ Κατηχητικὴ δὲν εἶναι συγχρόνως καὶ Κατήχσις, ὅπως καὶ ἡ Ὁμιλητικὴ καὶ Λειτουργικὴ δὲν ἀποτελοῦσι συγχρόνως καὶ κήρυγμα καὶ λατρείαν, ἢ Ἀπολογητικὴ εἶναι συγχρόνως καὶ Ἀπολογία. Ἀλλὰ πάντως ἡ Ἀπολογία δὲν δύναται νὰ εἶναι καὶ Ἀπολογητικὴ.

3. Ἐκ τοῦ ὀρισμοῦ τῆς Ἀπολογητικῆς συνάγεται, ὅτι σκοπὸς αὐτῆς συγχάνει ἢ παραγωγή ἐν τῷ ἀνθρώπῳ βεβαιότητος περὶ τοῦ πιστευτοῦ καὶ ἐφετοῦ τῶν θείων ἀληθειῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ διὰ τῆς χρήσεως ὡς μέσων ἀποδείξεων ἢ ἐνδείξεων ὁποθενδήποτε λαμβανόμενων. Οὕτω πρὸς ἀνατροπὴν ἐνστάσεων ἐκ κακῆς ἐφαρμογῆς τῶν πορισμάτων τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, ἀντλεῖ τὰς ἀποδείξεις αὐτῆς ἢ Ἀπολογητικὴ ἐξ αὐτοῦ τοῦ πεδίου τῶν ἐπιστημῶν τούτων, προσλαμβάνουσης τῆς ἐπιχειρηματολογίας αὐτῆς βάσεως τοῦτ' αὐτὸ ἐπιστημονικῆς καὶ θετικῆς, ἐπ' αὐτῶν τῶν δεδομένων τῶν πειραματικῶν τούτων ἐπιστημῶν ἐρειδομένης. Χρησιμοποιοῦσα δέ, ὅπου ἐγχωρεῖ, τὰ δεδομένα ταῦτα, χωρεῖ καὶ θετικῶς εἰς τὴν ἀπόδειξιν γενικῶν τινῶν ἀληθειῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ, οἷαι ἐπὶ παραδείγματι αἱ ἐκ τῆς πολυσυνθέτου κινήσεως τοῦ σύμπαντος, οἷαν παρουσιάζουσιν αὐτὴν αἱ νεώτεροι τῆς Ἀστρονομίας παρατηρήσεις, καὶ αἱ περὶ ἀποσυνθέσεως τῆς ὕλης εἰς ἐνέργειαν καὶ ὑποβαθμίσεως τῆς τελευταίας ταύτης τελευταῖαι ἀνακαλύψεις συμπληρώσεις τοῦ κοσμολογικοῦ στοιχείου τῆς περὶ Θεοῦ ἀποδείξεως. Ὡσαύτως ἀντεπεξερχομένη κατ' ἐνστάσεων πεπλανημένων φιλοσοφημάτων ἀναζητεῖ τὴν ἀνατροπὴν αὐτῶν διὰ συλλογισμῶν ὑγιῶν φιλοσοφικοῦ χαρακτήρος, εἶτα δὲ διὰ τῆς ὀρθῆς χρήσεως τῆς λογικῆς καὶ δι' ἐπιχειρηματολογίας ἐπὶ τῆς ὑγιοῦς Φιλοσοφίας ἐρειδομένης οἰκοδομεῖ καὶ θετικῶς. Ἐπὶ πλέον ἐξετάζουσα τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ὡς ἱστορικὸν γεγονός ποιεῖται χρῆσιν καὶ ἄλλων, ἀλλὰ καὶ ἱστορικῶν τεκμηρίων καὶ ἀποδείξεων. Τέλος δὲ ἀναφερομένη καὶ εἰς αὐτὴν τὴν φύσιν καὶ τὰς τάσεις καὶ τὰς ἄλλας πνευματικὰς ἀνάγκας τοῦ ἀνθρώπου ἀντλεῖ ἐπιχειρήματα ἐξ αὐτῆς τῆς ἐσωτερικῆς πείρας ἀποδεικνύουσα τὸν Χριστιανισμὸν οὐ μόνον ὡς πιστευτόν, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐφετόν τι καὶ ἀνταποκρινόμενον εἰς τὸν ἀσβεστον πόθον τῆς μακαριότητος καὶ εἰς τὴν δίψαν τοῦ ἰδεώδους, τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ θείου, ἅτινα φυσικῶς ἐνυπάρχουσιν ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ.

4. Μολονότι ὅμως ἡ Ἀπολογητικὴ ἀπὸ πάσης πηγῆς ἀντλεῖ τὰ ἐπιχειρήματα ἢ τὰς πίστεις αὐτῆς, ἢ βεβαιότης, ἢν διὰ τούτων παράγει, κατὰ μέγα μέρος εἶναι ἠθικῆ, ἐνίοτε δὲ μόνον φυσικῆ καὶ μαθηματικῆ ἢ θετικῆ καὶ πειραματικῆ. Τὸ πείραμα ἢ ὁ μαθηματικὸς ὑπολογισμὸς τούτέστι παρέχουσι βεβαιότητα, ἥτις βιάζει οὕτως εἰπεῖν τὸ πνεῦμα ὑπὸ τῶν ἀναγκαστικῶν ἢ θεωρητικῶν στοιχείων τῆς παρατηρήσεως ἢ τοῦ μαθηματικοῦ ὑπολογισμοῦ εἰς συναίνεσιν καὶ συγκατάθεσιν, ἐκτιθεμένου παντὸς μὴ συναινοῦντος εἰς τὸν ἄμεσον

κίνδυνον νά χαρακτηρισθῆ μωρός ἢ παράφρων. Οὕτως ὅτι 2+2=4 μόνον ἀνόητοι δύνανται νά ἀρνηθῶσιν. “Ὅτι ἡ γῆ ἔλκει πρὸς ἑαυτήν, οὐδεὶς ἐχέφρων δύναται νά ἀμφισβητήσῃ, ἐφ’ ὅσον πηδῶν ἀπὸ τοῦ εἰς ὕψος παραθύρου θά εὑρεθῆ συντετριμμένος ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Τοιαύτας ὅμως πειραματικὰς ἀποδείξεις δὲν δύναται νά παράσῃ ἡ Ἀπολογητικὴ. Βεβαίως ὁ ζῶν τὸν Χριστιανισμόν καὶ γευσάμενος τοῦ Κυρίου σχηματίζει καὶ ἐκ πείρας βεβαιότητα περὶ τοῦ ὅτι Χρηστός ὁ Κύριος, καὶ ἡ βεβαιότης αὕτη εἶναι τοιαύτη, ὥστε χάριν αὐτῆς θυσιάζει οὗτος καὶ αὐτὴν τὴν ἀπτήν πραγματικότητα. Ἄλλ’ ἡ βεβαιότης αὕτη ἀποτελεῖ καρπὸν προϋπαρχούσης πίστεως καὶ προόδου ἐν τῇ πίστει. Δὲν δύναται ὅμως ν’ ἀποτελέσῃ καὶ πειραματικὸν τεκμήριον διὰ τοὺς ἐκτὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοὺς πολεμίους αὐτοῦ, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθύνεται ἡ Ἀπολογητικὴ. Ἡ βεβαιότης, ἣν ἐγγενᾶ ἡ Ἀπολογητικὴ, εἶναι κυρίως ἠθικὴ, ὁποῖαν ἀποκτᾶ ὁ ἄνθρωπος ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ πεδίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου κρατεῖ ἡ ἐλευθερία, ἥτις παραμένει πάντοτε ἀδέσμευτος ν’ ἀποδεχθῆ ἢ ν’ ἀπορρίψῃ τὴν ὑπὸ τῶν ἀπολογητικῶν τεκμηρίων κατοχυρωθεῖσαν ἀλήθειαν. Καὶ χαρακτηρίζεται μὲν ὁ ἀρνούμενος καὶ ἀπωθῶν τὴν ἠθικὴν ταύτην βεβαιότητα ὡς τυφλώττων πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ ὡς σκληροτράχηλος καὶ ἀπερίτμητος τῇ καρδίᾳ καὶ τοῖς ὠσίν, ἀλλὰ μόνον ὑπὸ τῶν ὑγιῶς ἐχόντων κατὰ τὰ αἰσθητήρια τῆς ψυχῆς.

5. Παρὰ ταῦτα δὲν μειοῦται ἡ σπουδαιότης καὶ ἡ σοβαρὰ σημασία τῆς Ἀπολογητικῆς. Τοῦτο δὲ διότι πρωτίστως αὕτη διὰ τῶν κατὰ τῶν ἀντιτιθεμένων εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν ἀναιρέσεων καὶ ἀποδείξεων αὐτῆς, ἐγγενᾶ μὲν παρὰ τοῖς πιστοῖς τὸ συναίσθημα τοῦ θριάμβου ἐπὶ μᾶλλον κρατύνουσα αὐτοὺς ἐν τῇ πίστει, ἀπομακρύνει δὲ τὸν ἐκ τῆς ἀμφιβολίας κλονισμόν εἰς τοὺς μήπω ἀδιασείστως ἔστερωμένους ἐν τῇ πίστει. Εἶτα δὲ ὑποβοηθεῖ τοὺς εὐκρινῶς διψῶντας τὴν ἀλήθειαν καὶ μετ’ ἐνδιαφέροντος πρὸς ἀνεύρεσιν αὐτῆς ἐρευνῶντας τὸν Χριστιανισμόν, ἵνα προσοικειωθῶσι τοῦτον. Ἐν τέλει δὲ ἀναχαιτίζει κατὰ τὸ δυνατόν τὴν ὀρμὴν καὶ τὴν βίαν τῶν πεισμῶν κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀντεπεξερχομένων. Γενικῶς δὲ ἡ Ἀπολογητικὴ ἱκανοῖ τοὺς πιστοὺς, ἵνα εἶναι «ἔτοιμοι πρὸς ἀπολογία», περὶ τῆς ἀληθείας τῶν ὑπ’ αὐτῶν πιστευομένων. Ὅποῖαν δὲ σπουδαίαν ἐξυπηρετεῖ ἡ Ἀπολογητικὴ ἀποστολήν, ἐμφαίνεται καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, ὅτι εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως αὐτοῦ εὑρέθη ἠναγκασμένος ὁ Χριστιανισμὸς εἰς ἀπολογία, ἡ κυρία δὲ συγγραφικὴ θεολογικὴ δρᾶσις τοῦ Β’ καὶ Γ’ αἰῶνος ὑπῆρξεν ἀπολογητικὴ.

6. Ὡς πρὸς δὲ τὴν διάρρησιν τῆς Ἀπολογητικῆς δέον νά ἔχωμεν ὑπ’ ὄψιν, ὅτι, ἐφ’ ὅσον ὁ Χριστιανισμὸς βασιζέται ἐπὶ τοῦ δεσμοῦ καὶ τῶν σχέσεων, αἵτινες ὑφίστανται μεταξύ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, ἡ Ἀπολογητικὴ ἐνδείκνυται νά διαπραγματευθῆ περὶ Θεοῦ, περὶ ἀνθρώπου καὶ περὶ τῶν σχέσεων αὐτῶν. Καὶ πρῶτον μὲν νά διαπραγμα-

τευθῆ· τὰς λεγομένας φυσικὰς βάσεις τῆς θρησκείας, ἐπὶ τῶν ὁποίων καὶ ὁ φιλοσοφῶν νοῦς διὰ τῶν ἰδίων δυνάμεων δύναται νὰ προχωρήσῃ ἀρκούντως διὰ τῆς λογικῆς σκέψεως. Ἐντεῦθεν τὸ πρῶτον τοῦτο τμῆμα θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῆ καὶ ὡς φιλοσοφικόν. Περιλαμβάνει δὲ τὰ περὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ καὶ περὶ δημιουργίας προβλήματα, τὰ περὶ ὑπάρξεως ἀνθρωπίνης ψυχῆς, πνευματικῆς αὐλοῦ, ἐλευθέρως καὶ ἀθανάτου καὶ τὰ περὶ καταγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου προβλήματα καὶ τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον εἰσαγωγικὰ ζητήματα. Μεθ' οὗ, ἀποδεικνυόμενος, ὅτι ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου διαφθαρεῖσα ρέπει πρὸς παραφθορὰν τῶν στοιχείων τῆς ἐν τῇ θρησκείᾳ πρωταρχικῆς καὶ τῆς φυσικῆς Ἀποκαλύψεως, ἡ Ἀπολογητικὴ χωρεῖ ἐπὶ τὴν ἀπόδειξιν ὑπάρξεως καὶ ὑπερφυσικῆς Ἀποκαλύψεως, ἥτις ἔλαβε χώραν ἐν χρόνῳ τοῦτο μὲν ἐν τῇ πρωταρχικῇ καὶ μωσαϊκῇ ἀποκαλύψει, τοῦτο δὲ ἐν τῇ διὰ τοῦ Χριστοῦ τελειοτάτῃ Ἀποκαλύψει. Οὕτω διὰ τεκμηρίων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἱστορικῶν ζητεῖ ἡ Ἀπολογητικὴ ν' ἀποδείξῃ τὸ θεόπνευστον μὲν τῆς ἐν τῇ Π. Δ. ἀποκαλύψεως, τὴν θεότητα δὲ τοῦ Θεανδρικοῦ προσώπου τοῦ Κυρίου. Κατὰ ταῦτα ἡ μέθοδος τῆς Ἀπολογητικῆς δεόν νὰ εἶναι τοῦτο μὲν Φιλοσοφικὴ ἢ λογικὴ εἰς τὸ τμῆμα αὐτῆς τὸ φιλοσοφικόν, ἔνθα ἐξετάζει τὰ κατὰ τὴν ὑπαρξιν καὶ φύσιν τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὰ κατὰ τὰς σχέσεις αὐτῶν γενικῶς, τοῦτο δὲ ἱστορικὴ, εἰς τὸ τμῆμα αὐτῆς, τὸ διαπραγματευόμενον τὸ ἱστορικὸν γεγονός τῆς ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως.

7. Ὡς πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀπολογητικῆς θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν γενικῶς, ὅτι αὕτη ταυτίζεται πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀκαταπαύστου ἀγῶνος τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸν ὁποῖον οὗτος διεξάγει εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως αὐτοῦ, τοῦτο μὲν ἀναιρῶν τὰς κατ' αὐτοῦ ἐνστάσεις τῶν πολεμίων του, τοῦτο δὲ δικαίων τὰς ἀξιώσεις αὐτοῦ ὡς τῆς τελειοτάτης θρησκείας, τῆς δικαιομένης νὰ ὑποκαταστήσῃ πᾶσαν ἄλλην μορφήν θρησκείας καὶ νὰ ἐπικρατήσῃ καθ' ἅπαντα τὸν κόσμον ὡς ἡ μόνη ἀληθὴς καὶ ἀναντικατάστατος θρησκεία. Οὕτως ἡ Ἀπολογητικὴ, ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς ἐπὶ μέρος Ἀπολογίας παρακολουθοῦσα τὸν Χριστιανισμὸν ἀπὸ τοῦ λίκνου αὐτοῦ, ἔχει ἱστορίαν ἐκτεινομένην καθ' ὅλον τὸν δισχιλιετῆ βίον τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἥτις ἱστορία δύναται νὰ διαιρεθῆ εἰς τρεῖς περιόδους, ἦτοι τὴν ἀρχαίαν, τὴν μέσσην καὶ τὴν νεωτέραν. Καὶ κατὰ μὲν τὴν ἀρχαίαν περίοδον ὁ Χριστιανισμὸς ἠμύνθη κατὰ τῶν Ἰουδαίων καὶ τῶν ἐθνικῶν, κατὰ δὲ τὴν μέσσην καὶ κατὰ τοῦ νέου ἀναφανέντος ἐχθροῦ τοῦ Ἰσλαμισμού· κατὰ δὲ τὴν νεωτέραν, ὅτε ἐκινήθη ὁ κατὰ τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας πόλεμος ἐκ πολλῶν σημείων τοῦ ἐπιστητοῦ, ἡ Ἀπολογητικὴ, δι' ἐπὶ μέρος ἄχρι τοῦδε ἀπολογιῶν ἐπιτελοῦσα τὸ ἔργον αὐτῆς, ἀνήχθη ἤδη εἰς αὐτοτελῆ ἐπιστήμην περὶ τὴν δικαίωσιν πασῶν τῶν θεμελιωδῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀληθειῶν σπου-

δάζουσαν καὶ τὰς μεθόδους πρὸς ἀναίρεσιν πάσης τυχὸν ἐπιθέσεως ὀποθενδήποτε προερχομένης ἐκτιθεῖσαν.

8. Κατὰ τὴν ἀρχαίαν περίοδον αὐτὸς ὁ Κύριος ἀντιμετωπίζων τὴν ἀπιστίαν τῶν ὁμοεθνῶν του προβάλλει ἀποδείξεις τὰ σημεῖα αὐτοῦ εἰς πίστωσιν τῆς θείας αὐτοῦ προελεύσεως καὶ ἀποστολῆς, ἀπολογητικὸν δὲ χαρακτηῖρα φέρουσι καὶ αὐτὰ τὰ εὐαγγέλια, ἐξ ὧν τὸ κατὰ Ματθαῖον καὶ διὰ τῆς παραθέσεως διαφόρων προφητειῶν ζητεῖ νὰ ἀποδείξῃ εἰς τοὺς πρὸς οὓς ἀπευθύνεται Ἰουδαίους, ὅτι ὁ Ἰησοῦς εἶναι ὁ ἐπηγγελμένος υἱὸς Δαβὶδ καὶ υἱὸς Ἀβραάμ, εἰς πάντα δὲ τὰ λοιπὰ, ἐκ τῶν πολλῶν σημείων ἅτινα ἐποίησεν ὁ Ἰησοῦς «ἅτινα ἐὰν γράφηται καθ' ἓν οὐδὲ αὐτὸν οἶμαι τὸν κόσμον χωρῆσαι τὰ γραφόμενα βιβλία» κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Ἰωάννου (Ἰωάν. κα' 25), καταγράφεται ὠρισμένος τις ἀριθμὸς ἐπὶ τῷ σκοπῷ, ἵνα οἱ ἀναγνώσται πιστεύσωσιν, «ὅτι Ἰησοῦς ἐστὶν ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, καὶ ἵνα πιστεύοντες ζωὴν ἔχωσιν ἐν τῷ ὀνόματι αὐτοῦ» (Ἰωάν. κ' 31). Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν συστηματικώτερον ἢ πρὸς Ἑβραίους δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς πρώτη διεξοδικὴ ἀπολογητικὴ προσπάθεια, ἀναφερομένη εἰς τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἰδιότητος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὡς μεγάλου καὶ αἰωνίου ἀρχιερέως καὶ τῆς ἀσυγκρίτου ὑπεροχῆς τῆς Κ. Δ. ἐπὶ τῆς Παλαιᾶς. Οἱ ἀπολογηταὶ τοῦ Β' καὶ Γ' αἰῶνος Ἰουστίνος, Ἀρίστων, Κυπριανός, Ἀριστείδης, Ἀθηναγόρας, Τατιανός, Μελίτων, Τερτυλλιανός, Μινούκιος Φῆλιξ, Λακτάντιος ἀντεπεξέρχονται ἰδίᾳ κατὰ τῶν ἐθνικῶν κατηγοριῶν, τινὲς δὲ καὶ κατὰ ἐξ Ἰουδαίων ἐπιθέσεων μετέπειτα δὲ ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς διὰ τοῦ Προτρεπτικοῦ πρὸς Ἕλληνας, καὶ ὁ Ὠριγένης διὰ τῆς κατὰ Κέλσου συγγραφῆς αὐτοῦ τῆς ἀποτελούσης τὴν πρώτην Ἀπολογητικὴν, καὶ Εὐσέβιος ὁ Καισαρείας διὰ τοῦ κατὰ Φίλοστράτου ἔργου του καὶ τῶν ἀπολογητικῶν του ἔργων Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή, καὶ Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις καὶ ὁ Μ. Ἀθανάσιος διὰ τοῦ Λόγου του πρὸς Ἕλληνας καὶ ὁ Ἀλεξανδρείας Κύριλλος διὰ τοῦ ἔργου αὐτοῦ «ὑπὲρ τῆς τῶν Χριστιανῶν εὐαγοῦς θρησκείας πρὸς τὰ τοῦ ἐν ἀθέοις Ἰουλιανοῦ» καὶ ὁ Θεοδώρητος ὁ Κύρου, ὅστις συνέγραψε τὸ Ἑλληνικὸν θεραπευτικὴ παθημάτων κλπ. καὶ ὁ Ἰούλιος Φίρμικος Maternus (*De errore profanarum religionum*) καὶ ὁ Αὐγουστίνος διὰ τοῦ μνημειώδους αὐτοῦ ἔργου *De civitate Dei* καὶ εἴ τις ἄλλος, συνέβαλον οὐκ ὀλίγον εἰς τὸ ὑπὲρ τῆς ἀπολογίας τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔργον.

9. Κατὰ τὴν μέσην περίοδον τῆς Ἀπολογητικῆς, ἐφ' ὅσον ἤδη ὁ ἐθνισμὸς εἶχε καταπέσει, ἢ προσπάθεια τῶν Ἀπολογητῶν, ἢ περιωρισμένη καὶ οὐχὶ τοσοῦτον δασιλῆς εἰς παραγωγὴν ἀπολογιῶν, στρέφεται κυρίως κατὰ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ Μωαμεθανισμοῦ. Καὶ κατὰ μὲν τῶν Ἰουδαίων συνέγραψαν εἰδικὰς ἀπολογίας Ἀναστάσιος ὁ Σιναΐτης, ὁ ἄραψ ἐπίσκοπος Γρηγέντιος, ὁ Ἀνδρόνικος Κομνηνός καὶ ἐν τῇ Δύσει ὁ Ἀγοθάρδος καὶ Ἀβαιλάρδος, κατὰ

δὲ τῶν Μωαμεθανῶν Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Θεόδωρος Ἀθουκαρᾶς ἐπίσκοπος Χαρράν, Νικήτας ὁ Βυζάντιος καὶ Ἰωάννης ὁ Καντακουζηνός, ἐν δὲ τῇ Δύσει Ἰσίδωρος ὁ Σεβίλλης, Ἰουλιανὸς Τολέδου καὶ ἄλλοι τινές. Ἐκ τῶν σχολαστικῶν δὲ οἱ Ἄνσελμος Καντερβουρίας († 1109), καὶ Θωμᾶς Ἀκινάτος συνέβαλον κατὰ τὰς βάσεις τῆς σχολαστικῆς Θεολογίας εἰς τὴν συστηματοποίησιν καὶ τῆς Ἀπολογητικῆς.

10. Κατὰ τὴν νεωτέραν περίοδον ἡ συγκομιδὴ ἀπολογητικῶν ἔργων ὑπῆρξε δαψιλεστάτη. Εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ἡ ἐμφάνισις τοῦ Ὀρθολογισμοῦ καὶ διΐσμου καὶ ἡ κατὰ τοῦ ὑπερφυσικοῦ ἰδίᾳ ἐπίθεσις αὐτῶν. Εἰς τὰς ἐντεῦθεν ἐπιθέσεις προσετέθησαν καὶ αἱ ἐκ προόδων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τοῦ ἐκ τούτων προκληθέντος προσκαίρου θάμβους νέαι ἡμιμαθῶν ἐπιστημῶν συστάσεις. Εἶναι δυσεξαρίθμητοι δὲ αἱ συγγραφαί, αἵτινες πρὸς Ἀπολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶδον ἔκτοτε καὶ μέχρι σήμερον τὸ φῶς. Κατὰ τοὺς νεωτάτους χρόνους ἐμπνευσθέντες ὑπὸ τοῦ Schleiermacher ἐπειράθησαν ὁ διαμαρτυρούμενος Sack καὶ ὁ καθολικὸς Drey νὰ θεμελιώσωσι τὴν Ἀπολογητικὴν, ὅφ' ἦν ἔννοιαν ὠρίσαμεν αὐτήν. Οὕτω κατὰ τὸν 19^{ον} αἰῶνα καὶ ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τούτου ὀριστικῶς συστηματοποιηθεῖσα ἡ Ἀπολογητικὴ διεκρίθη εἰς αὐτοτελεῖ ἐπιστήμην.

11. Ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν ἀσχοληθέντων περὶ τὴν Ἀπολογητικὴν ἀξιοσημεῖωτοι τυγχάνουσι ὁ Βράϊλας Ἀρμένης μεταφράσας τὸ ἔργον τοῦ Αὐγούστου Νικολάου *Etudes philosophiques sur le Christianisme*, οἱ Μυριανθεὺς καὶ Γαθρηλίδης μεταφράσαντες ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ Ἀπολογητικοῦς λόγους τοῦ Luthardt, ὁ ἀείμνηστος Ἰωάννης Σκαλτσούνης, ὅστις ἐδημοσίευσεν σειρὰν ἀπολογητικῶν ἔργων κατὰ τοῦ Ὑλισμοῦ, ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, δημοσιεύσας πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὸ πρῶτον τεύχος τῆς Ἀπολογητικῆς αὐτοῦ, καθὼς καὶ τὸ ὁ Ἰησοῦς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον, καὶ ὁ Π. Τρεμπέλας δημοσιεύσας σειρὰν Ἀπολογητικῶν Μελετῶν καὶ τὸ σύγγραμμα τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον Ἰησοῦς ὁ ἀπὸ Ναζαρέτ, καθὼς καὶ ἄλλα τινά. Ἐκ τῶν εἰς ξένας γλώσσας δημοσιευθέντων ἔργων ἀξιοσημεῖωτοι τυγχάνουσι ἡ Ἀπολογητικὴ καὶ αἱ ἀπολογητικαὶ μελέται τοῦ F. Hettinger, αἵτινες μετεφράσθησαν καὶ εἰς τὸ Γαλλικόν, ἔργα σπουδαιότατα τοῦ G. Ebrard ἡ Ἀπολογητικὴ εἰς τὸ Γερμανικόν, τῆς μετὰφρασις καὶ εἰς τὴν Ἀγγλικήν, ἡ Ἀπολογητικὴ τοῦ A. Bruce (εἰς τὴν Ἀγγλικήν), τὸ Manuel d' Apologetique τοῦ Ἀββᾶ Boulanger, καθὼς καὶ τοῦ W. Deviniér Cours d' Apologetique κ.λ.π.

3. Δογματικὴ.

1. Εἴπομεν ἤδη περὶ τῆς σημασίας καὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ὄρου δόγμα, ὅστις ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ χρήσει κατέληξε νὰ σημαίνῃ αὐθεντικὴν περὶ τῆς πίστεως διδασκαλίαν. Τὰ δόγματα ταῦτα βασι-

ζόμενα ἐπὶ τῆς Γραφῆς καὶ τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως, ἐν μέρει μὲν διευτυπώθησαν ἐν ταῖς οἰκουμενικαῖς συνόδοις ταῖς συγκροτηθείσαις πρὸς ἀποκήρυξιν πεπλανημένων καὶ αἰρετικῶν διδασκαλιῶν, καὶ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς αὐτάς καθορισάσαις καὶ ἀποσαφηνισάσαις ἐν τοῖς ὑπ' αὐτῶν συνταχθεῖσι συμβόλοις καὶ ὅροις τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν καὶ ταῦτα εἶναι τὰ ἐπισημῶς διατετυπωμένα δόγματα· ἐν μέρει δὲ καὶ κατὰ μείζον μέτρον διδάσκονται αἰετοτε ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ συνάγει τις ταῦτα ἕνθεν μὲν ἐκ πάντων τῶν γραπτῶν μνημείων, ἐν τοῖς ὁποίοις ἐκφράζεται ἡ συνεχῆς καὶ ἐξ ἀρχῆς συνειδήσις τῆς Ἐκκλησίας, ἕνθεν δὲ καὶ κυρίως ἐκ τῶν συγγραφῶν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τῶν ὁποίων ἡ ὁμόφωνος γνώμη εἴτε ὑπὸ πάντων τούτων ἐξηχουμένη εἴτε ὑπὸ τινῶν ἐκ τούτων, μὴ ἀντιλεγόντων ὁμως εἰς αὐτοὺς τῶν ἄλλων, κηρυττομένη ἀποτελεῖ αὐθεντικὴν μαρτυρίαν περὶ τῆς δογματικῆς διδασκαλίας, τὴν ὁποίαν πάντοτε ἐπρέσβευεν ἡ Ἐκκλησία, ἕνθεν δὲ καὶ ἐκ τῆς κρατούσης ἀνέκαθεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πράξεως. Ἐντεῦθεν προσέλαθεν τὸ ὀριστικὸν αὐτῆς ὄνομα ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἢ Δογματικῆ, ὅτε ἀπεκλήθη ὑπὸ τοῦ Ruddleus († 1729) Δογματικὴ Θεολογία, πρότερον καλουμένη θετικὴ Θεολογία (Theologia positiva) ἢ Συστηματικὴ Θεολογία ἢ Θεωρητικὴ Θεολογία ἢ Θεολογία διδασκτικὴ ἢ ἀπλῶς Διδασκαλική. Ἐνδιατρίβουσα δὲ ἡ Δογματικὴ ἀποκλειστικῶς περὶ τὰς θεοθεν ἀποκεκαλυμμένας ἀληθείας τῆς πίστεως, ὡς αὐταὶ διδάσκονται αὐθεντικῶς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ἐγκύρως ἐρμηνευούσης τὴν Γραφὴν καὶ διαφυλαττούσης τὴν Ἀποστολικὴν Παράδοσιν, φέρει οὐ μόνον βιβλικόν, ἀλλ' ἐφ' ὅσον προβάλλεται ὡς Ὁρθόδοξος Δογματικὴ φέρει καὶ ἐκκλησιαστικόν χαρακτηριστήρα. Ἐλευθέρα διαπραγματεύσεις τοῦ περιεχομένου τῆς Δογματικῆς, ὥστε νὰ προσδίδεται εἰς αὐτὴν γενικὸς τις μόνον χριστιανικὸς χρωματισμὸς, μόνον ἐξ ἐπόψεως τῶν ἀποσεισασῶν τὸ ἐκκλησιαστικόν κύρος καὶ τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀνοθεύτως διαφυλασσομένην ἀποστολικὴν Παράδοσιν κοινοτήτων, δύναται νὰ νοηθῆ. Εἶναι δὲ πρόδηλον, ὅτι ὁ περὶ τὰ δόγματα ἐνδιατρίβων θεολόγος δεόν νὰ εὐρίσκηται εἰς στενάς σχέσεις πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ Ἐκκλησίαν καὶ μόνον ὡς ἐρμηνεὺς τῆς ὁμολογίας αὐτῆς ὀφείλει νὰ ἐμφανίζηται. Οὕτως ἡ Δογματικὴ τῆς κατὰ Ἀνατολὰς Ὁρθόδοξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας διακρίνεται καὶ διαστέλλει ἑαυτὴν σαφῶς ἀπὸ τῶν Δογματικῶν τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ἔτι δὲ καὶ ἀπὸ τῶν Δογματικῶν τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἥτις διευρύνασα, ὡς εἴπομεν, τὰ ὄρια τῆς Ἀποστολικῆς Παραδόσεως ἤνοιξε τὴν θύραν πρὸς παρεϊσθυσιν καὶ δογμάτων καινοφώνων, μὴ ὑπὸ τῆς Παραδόσεως ταύτης σαφῶς κατοχυρουμένων, οἷα τὰ τοῦ ἀλαθήτου τοῦ πάπα, τῆς ἀσπίλου συλλήψεως τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Μεταστάσεως αὐτῆς, ἰσχυριζομένη, ὅτι ὑπονοουμένως καὶ λανθανόντως τὰ δόγματα ταῦτα περιέχονται ἐν τῇ Παραδόσει.

2. Διεκρίθη δὲ ἡ Δογματικὴ καὶ ἀπὸ τῆς Ἠθικῆς, παρὰ τὸ ὅτι ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια εἶναι ἐνιαῖόν τι καὶ ἀχώριστον, ἡ χριστιανικὴ δὲ γνῶσις δὲν δύναται νὰ νοηθῆ πλήρης καὶ ἀπηρτισμένη, ἐὰν δὲν ἀναπηδῶ καὶ ἀπὸ τῶν κόλπων τῆς ζωῆς, οὐδὲ δύναται νὰ θεωρηθῆ τελεία πίστις, ἐὰν αὕτη δὲν εἶναι ζῶσα, ἀποδεικνυμένη καὶ ἐνεργὸς διὰ τῶν ἔργων τῆς ἀγάπης. Ἡ διάκρισις ὅμως τῶν δύο τούτων ἐπιστημῶν ἐγένετο πρὸς ἀρτιωτέραν σπουδὴν καὶ μελέτην ἑκατέρας τούτων. Πράγματι αὗται εἶναι τοσοῦτον πλούσιαι εἰς περιεχόμενον, ὥστε ὁ χωρισμὸς αὐτῶν, ὁ προκαρασκευασθεὶς μὲν τὸν 17' αἰῶνα ὑπὸ τῶν Dannaeus καὶ Amygdalus, συντελεσθεὶς δὲ ὑπὸ τοῦ G. Calixtus (1634), νὰ παρουσιάσῃται οὐχὶ μόνον δυνατὸς, ἀλλὰ καὶ ἐπιθυμητὸς. Οὕτως ἡ Δογματικὴ περιορίζεται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν Δογμάτων καὶ γενικῶς τῶν θεωρητικῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως, διακρινομένη καὶ τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας. Διότι αὕτη μὲν ἐκθέτει, ὡς εἶπομεν, κατὰ καθαρῶς ἱστορικὸν τρόπον, τί ἡ Βίβλος διδάσκει, ἡ δὲ Δογματικὴ ἀποσκοπεῖ διὰ τῆς μεθοδικῆς καὶ συνθετικῆς ταξιθετήσεως καὶ κατατάξεως τῶν διαφόρων ἐγκατεσπαρμένων ἐν τῇ Γραφῇ λίθων τῆς αἰωνίου ἀληθείας νὰ ἀνεγείρῃ διὰ τοῦ καταλλήλου συνδυασμοῦ αὐτῶν ἀρχιτεκτονικὸν σύνολον.

3. Οἴκοθεν ἐκ τῶν εἰρημένων νοεῖται, ὅτι ἡ Δογματικὴ δὲν περιορίζεται εἰς τὴν ἐξέτασιν καὶ συστηματοποίησιν μόνον τῶν ὑπὸ τῶν Οἰκουμενικῶν ἢ καὶ ἄλλων τοπικῶν ἢ γενικωτέρων συνόδων διατυπωθέντων δογμάτων, τῶν ἐξ ὠρισμένων ἀφορμῶν καὶ πρὸς ἀποκλήρυξιν ἀναφυσισῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πλανῶν διακηρυχθέντων, οἷα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰ περὶ Τριαδικοῦ Θεοῦ καὶ εἰς τὴν Χριστολογία δόγματα. Ἐπεκτείνει τὴν ἔρευναν καὶ τὸ ἔργον αὐτῆς εἰς πάσας τὰς ἀληθείας τῆς πίστεως, ἦτοι καὶ εἰς ἐκείνας ἔτι, αἵτινες μὴ διαμφισθηθεῖσαι ποτε μαρτυροῦνται εἴτε ὑπὸ τῆς ὁμοφώνου συμφωνίας τῶν Πατέρων καὶ Διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας εἴτε ὑπὸ τῆς ἀνέκαθεν μαρτυρουμένης λατρείας καὶ πράξεως αὐτῆς. Οὕτως ἡ περὶ μεταβολῆς ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ διδασκαλία, καθὼς καὶ ἡ περὶ ἀναγεννήσεως ἐν τῷ βαπτίσματι, ὅπως καὶ ἡ περὶ ἀριθμοῦ τῶν μυστηρίων καὶ τόσαι ἄλλαι διδασκαλῖαι, μολονότι περὶ αὐτῶν οὐδεμίαν ἔχομεν ἐν ταῖς ἱεραῖς Συνόδοις τῶν ἑπτὰ πρώτων αἰώνων ἐπίσημον ἀπόφασιν, δὲν παύουσι ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι δόγματα οὐδὲ μειοῦται ἐκ τῆς ἐλλείψεως ἀποφάνσεως τοιαύτης ἢ δογματικῆς σημασίας αὐτῶν. Ἐκ τῆς ἐπόψεως ταύτης ὁ ὀρισμὸς τοῦ δόγματος ὡς ἀύθεντικῆς περὶ πίστεως ἀποφάνσεως θὰ ἠδύνατο νὰ μὴ θεωρηθῆ πλήρης, ἐφ' ὅσον πρεσβεύομεν ὡς δόγματα καὶ διδασκαλίας, περὶ τῶν ὁποίων δὲν ἔχομεν συνοδικὰς ἀποφάνσεις, καὶ θὰ καθίστατο ἀκριθέστερος οὗτος, ἐὰν τὸ δόγμα ὠρίζετο ὡς ἀύθεντικῆς περὶ πίστεως διδασκαλία.

4. Ὡς πρὸς δὲ τὴν σχέσιν τῆς Δογματικῆς πρὸς τὰ ἄλλα μαθη-

ματα τῆς Θεολογίας, θὰ ἠδύνατό τις νὰ παρατηρήσῃ, ὅτι ἐφ' ὅσον ἡ ὅλη Θεολογία εἶναι ἡ ἐπιστήμη τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς οὗτος ἐβιώθη καὶ ἀνεπτύχθη ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ διὰ τῆς Ἐκκλησίας, τὸ βίωμα δὲ τοῦ Χριστιανισμοῦ θὰ ἠδύνατο νὰ ὀρισθῇ ὡς «πίστις δι' ἀγάπης ἐνεργουμένη», πρόδηλον, ὅτι ἡ Δογματικὴ, ἡ πραγματευομένη τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως, καταλαμβάνει μετὰ τῆς Ἠθικῆς κεντρικωτάτην θέσιν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τῆς Θεολογίας. Ἡ ἀκουσμένη ἀπὸ τινα στόματα κραυγὴ: "Ὅχι πλέον Δογματικὴ, μαρτυρεῖ οἰκτρὰν καὶ ἐξόχως ἐλαφρὰν ἐπιπολαιότητα. Εἶναι ὡς νὰ λέγωμεν εἰς ἓνα μαθηματικόν: "Ὅχι πλέον ἀριθμητικὴν, ἀλγεβραν ἢ γεωμετρίαν. Ἐξ ἄλλου ὄχι μόνον ἡ Βιβλικὴ Θεολογία, ἀλλὰ καὶ ἐν γένει ἡ Ἐξήγησις τῶν Γραφῶν, ὅπως καὶ ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων, καθὼς καὶ ἡ Συμβολικὴ παρέχουσι τὸ ὑλικόν, ὅπως ἡ Δογματικὴ ἐξ αὐτοῦ κατεργασθῇ τὴν πλήρη καὶ συστηματικὴν τοῦ δόγματος ἔκθεσιν. Δεδομένου δ' ὅτι ἡ διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὑπὸ τῆς Πατρολογίας ἐκτιθεμένη, οὐκ ὀλίγον συνέβαλεν εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν δογμάτων, ἢ συμφωνία δ' αὐτῶν (consensus Patrum) ἀποτελεῖ καὶ καθ' ἑαυτὴν πηγὴν τοῦ δόγματος, πρόδηλος καθίσταται καὶ ἡ πρὸς τὴν Πατρολογίαν σχέσις τῆς Δογματικῆς. Ὡς πρὸς δὲ τὴν Ἠθικὴν εἵπομεν ἤδη, ὅτι διὰ λόγους θεωρητικοὺς πρὸς πληρεστέραν σπουδὴν ἑκατέρας τῶν ἐπιστημῶν, ἐγένετο ὁ διαχωρισμὸς ταύτης ἀπὸ τῆς Δογματικῆς. Ἄλλως ἀμφότεραι αἱ ἐπιστήμαι συνδέονται πρὸς ἀλλήλας στενότατα, ὡς θὰ εἴπωμεν λεπτομερέστερον, ὅταν θὰ ὀμιλήσωμεν καὶ περὶ τοῦ μαθήματος τῆς Ἠθικῆς. Ἄλλὰ καὶ πρὸς τὰ μαθήματα τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας συνδέεται στενότατα ἡ Δογματικὴ. Κατανοεῖ δὲ τις τοῦτο, ὅταν λάθῃ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ μὲν Κατήχησις ἐκθέτει στοιχειωδῶς καὶ ὑπὸ μορφήν προσιτὴν καὶ εἰς τοὺς ἀπλουστέρους ὅτι ἡ Δογματικὴ συστηματικώτερον καὶ θεωρητικώτερον διαπραγματεύεται ἢ δὲ λατρεία, περὶ ἣν ἐνδιατρίβει ἡ Λειτουργικὴ, ἐνσωματώνει ζῶσαν καὶ ἐποπτικὴν ἔκφρασιν τῆς πίστεως, πολλοὺς δογματικοὺς ὄρους καὶ διατυπώσεις εἰς τοὺς ὕμνους καὶ τὰς εὐχὰς αὐτῆς συναφάουσα καὶ ἀντλοῦσα μὲν ἐκ τῆς Δογματικῆς, χρησιμεύουσα δὲ καὶ ὡς πηγὴ ταύτης διὰ τὰ μήπω εἰς ἐπισήμους καὶ συνοδικὰς ἀποφάνσεις διατυπωθέντα δόγματα. Ὅταν δὲ τις ἀποβλέψῃ εἰς τὸ ἐξόχως δογματικὸν περιεχόμενον πολλῶν κηρυγμάτων ἐκ τῶν Πατέρων, κατανοεῖ ὅποια μὲν πολῦτιμος διὰ τὴν Δογματικὴν πηγὴ ὑπάρχουσιν οἱ λόγοι οὗτοι, ὅποσον δὲ καὶ ἡ Δογματικὴ τροφοδοτεῖ τὸ ἀπ' ἁμβωνος κήρυγμα. Τέλος ἐπειδὴ ἡ Δογματικὴ παρουσιάζει τὸ δόγμα ἔνθεν μὲν ἐπὶ τῶν πηγῶν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως στηριζόμενον, ἔνθεν δὲ καὶ πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον μὴ ἀντιτιθέμενον, πρόδηλος καθίσταται ἡ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὴν Πολεμικὴν πρωτίστως, τῆς ὁποίας κύριον ἔργον εἶναι ἡ ἀπόκρουσις τῶν ὑπὸ τῶν αἰρετικῶν καὶ διαστρεφόντων τὴν Γραφὴν προβαλλομένων ἐνστάσε-

ων, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν Ἀπολογητικὴν ἔπειτα τὴν δικαιούσαν τὰς θεμελιώδεις τῆς πίστεως ἀληθείας ἔναντι τῶν ἀπίστων.

5. Ὡς πρὸς τὴν μέθοδον τῆς Δογματικῆς αὕτη δέον νὰ εἶναι ἕνθεν μὲν συνθετικὴ καὶ φιλοσοφικὴ, ἕνθεν δὲ ἀναλυτικὴ καὶ ἱστορικὴ. Οὕτως ὁ διαπραγματευόμενος τὴν Δογματικὴν ἐφ' ὅσον ἐξετάζει τὰ δόγματα οὐ μόνον καθ' ἑαυτά, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν σύνδεσμον αὐτῶν πρὸς ἄλληλα εἰς ἀποτελέσειν ἐνιαίου ὀργανικοῦ συνόλου, θὰ χρησιμοποῖῃ μέθοδον συνθετικὴν. Ἐπειδὴ δὲ ἀπαιτεῖται καὶ διασάφησις ἐνὸς ἐκάστου τῶν δογμάτων, πρὸς ἐπίτευξιν δὲ τούτου παρίσταται ἀνάγκη καὶ ἀναλύσεως, θὰ προσφεύγῃ καὶ εἰς τὴν ἀναλυτικὴν μέθοδον. Προκειμένου δὲ πάλιν νὰ διαπιστωθῇ, ὅτι ἕκαστον δόγμα βασίζεται ἐπὶ τῶν πηγῶν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως καὶ ὅτι ἐνεσωματώθη ἐν αὐτῷ οὐ μόνον ἡ διδασκαλία τῆς Γραφῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνέκαθεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐξηγουμένη Ἀποστολικὴ Παράδοσις, ἡ μέθοδος τῆς Δογματικῆς θὰ καθίσταται καὶ ἱστορικὴ. Ἐπειδὴ δὲ ἐξ ἐτέρου ἡ Δογματικὴ προτίθεται καὶ τὴν ὑπεράσπισιν καὶ ἀρνητικὴν δικαίωσιν τοῦ δόγματος, χρησιμοποιοῖ ἐν τινι βαθμῷ καὶ μεμετριάσμενως καὶ μέθοδον φιλοσοφικὴν, πάντοτε ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι αἱ ὑπερφυσικαὶ τῆς πίστεως ἀλήθειαι ὑπέρκεινται τοῦ ἀνθρωπίνου λογικοῦ καὶ δὲν δύνανται φιλοσοφικῶς καὶ διὰ συλλογισμῶν τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ νὰ ἀποδειχθῶσι.

6. Ὡς πρὸς δὲ τὴν διαίρεσιν τῆς Δογματικῆς ἢ εἰς παλαιότερους χρόνους κρατήσασα τοπικὴ, καθ' ἣν κατενέμετο ἡ δογματικὴ ὕλη εἰς ἄρθρα πίστεως, διακρίνουσα ὠρισμένα κεφάλαια, εἰς τὰ ὁποῖα τὰ διάφορα δόγματα κατετάσσοντο καταλαμβάνοντα ἕκαστον τὸν ἴδιον τόπον, ἐξ οὗ καὶ ὁ ὅρος τοπικὴ, δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰς νεωτέρας ἀξιώσεις. Οὕτω συνήθως κατὰ τὴν τοπικὴν διαίρεσιν διεκρίνοντο τέσσαρα τμήματα ἢ κεφάλαια· ἦτοι ἡ Θεολογία, ἡ ἀνθρωπολογία, ἡ Χριστολογία καὶ ἡ ἐσχατολογία. Κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα εἰσήχθη ἡ λεγομένη διαίρεσις *foederalis* ἦτοι Διαθηκικὴ διαίρεσις, κατὰ τὴν ὁποῖαν διεκρίθη ἡ Διαθήκη τῆς Φύσεως καὶ τῶν ἔργων καὶ ἡ Διαθήκη τῆς χάριτος. Κατὰ τὴν μέθοδον ταύτην ὁ Ἀλέξανδρος Schweizer διήρесе τὴν Δογματικὴν αὐτοῦ εἰς δύο μέρη, ἦτοι εἰς τὴν Φυσικὴν Θεολογίαν ὡς οἰκονομίαν τῆς Διαθήκης τῆς χάριτος τῆς πρὸ τοῦ νόμου καὶ ὑπὸ τὸν νόμον, καὶ εἰς Θεολογίαν τῆς Ἀποκαλύψεως ὡς οἰκονομίαν τῆς Διαθήκης τῆς χάριτος τῆς μετὰ τὸν νόμον ἦτοι τῆς εὐαγγελικῆς. Κατὰ τὰς νεωτέρας ὁμως ἀξιώσεις ἡ ὅλη δογματικὴ ὕλη δέον οὕτω συστηματικῶς νὰ συντίθεται καὶ οὕτω στενῶς νὰ εἶναι συνηρμολογημένη, ὥστε νὰ διέπτηται ὑπὸ κεντρικῆς τινος καὶ διηκούσης ἐννοίας ἢ ἀρχῆς, ἐκ τῆς ὁποίας νὰ ἐκπορεύωνται τὰ ἐπὶ μέρους δόγματα ὡς μέλη ἐνιαίου τινὸς καὶ ἁρμονικῶς συνδεδεμένου ὀργανισμοῦ. Τοιαῦτα διήκουσαι ἐννοιαὶ προετάθησαν ὑπ' ἄλλων ἄλλαι, ἢ προβάλλουσα ὁμως τὴν βουλήν τοῦ Θεοῦ περὶ ἰδρύσεως βασιλείας αἰωνίου, τῆς ὁποίας

οί κληρονόμοι ἔσονται μακάριοι, φαίνεται νά εἶναι ἡ ἀπλουστέρα καί προσφυστέρα. Κατ' αὐτήν ἡ δογματική ὕλη θά διηρεῖτο εἰς ἑπτὰ μέρη. ἦτοι 1) εἰς τὸ τμήμα τὸ πραγματευόμενον περὶ Θεοῦ ὡς ὑπερβατικοῦ καὶ ἐνιαίου καὶ Τριαδικοῦ, τοῦ Ὑψίστου βασιλέως, τοῦ ἐν τῇ ἀϊδίῳ αὐτοῦ βουλῇ συλλαβόντος προαιωνίως τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν (= Θεολογία). 2) εἰς τὸ τμήμα τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸν Θεὸν ὡς δημιουργὸν καὶ ἐν χρόνῳ ἀρξάμενον τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ περὶ βασιλείας οὐρανῶν σχεδίου αὐτοῦ (=Θεὸς δημιουργὸς καὶ προνοητής). 3) εἰς τὸ μέρος τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸν ἄνθρωπον ὡς ὑπήκοον καὶ πολίτην τῆς βασιλείας ταύτης, ἐκπεσόντα αὐτῆς (=Ἀνθρωπολογία). 4) εἰς τὸ μέρος τὸ πραγματευόμενον περὶ τοῦ Χριστοῦ ἢ τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς βασιλείας (=Χριστολογία). 5) εἰς τὸ μέρος τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν διὰ τοῦ Χριστοῦ Ἀπολύτρωσιν καὶ προσοικειώσιν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀποκαθισταμένου εἰς τὴν ἐξ ἧς ἐξέπεσε βασιλείαν(=Σωτηριολογία). 6) εἰς τὸ μέρος τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ὡς τὴν ἐπὶ γῆς βασιλείαν τοῦ Χριστοῦ, τὴν παρασκευάζουσαν τὰ εἰς τὸ διηνεκὲς μέλη ταύτης (=Ἐκκλησιολογία) καὶ 7) εἰς τὸ μέρος τὸ πραγματευόμενον περὶ τῆς τελειώσεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἐν Χριστῷ ἀπολυτρώσεως (=Ἐσχατολογία). Πάντως οἰαδῆποτε καὶ ἂν ἤθελε προκριθῆ ὡς διήκουσα ἔννοια τῆς Δογματικῆς, οὐδέποτε πρέπει νά λησμονῆται, ὅτι καὶ ὁ θεμέλιος τοῦ ὄλου οἰκοδομήματος τῆς Δογματικῆς λίθος, ἀλλὰ καὶ ὁ συνέχων τοὺς διαφόρους λίθους τῆς οἰκοδομῆς ἀκρογωνιαίος εἶναι ὁ Ἰησοῦς Χριστός.

7. Ὡς πρὸς δὲ τὴν Ἱστορίαν τῆς Δογματικῆς θά παρετήρει τις, ὅτι αὕτη δύναται νά διαιρεθῆ εἰς τρεῖς περιόδους, τῆς πρώτης περιλαμβανούσης τοὺς χρόνους τῶν πρώτων συγγραφέων τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῶν μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων. Κατ' αὐτὴν μόνον αἱ βάσεις καὶ οἱ θεμέλιοι λίθοι τοῦ δογματικοῦ οἰκοδομήματος ἐτέθησαν, σημειωθεισῶν ὑπὸ τοῦ Ὠριγένους πρῶτον, εἶτα δὲ καὶ ὑπὸ τοῦ Αὐγουστίνου ἐν τῇ Δύσει, καὶ μεταξὺ ἄλλων ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ὑπὸ τοῦ Θεοδωρήτου, τῶν πρώτων ἀποπειρῶν πρὸς συγγραφὴν δογματικοῦ δοκιμίου. Ἡ δευτέρα περίοδος ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ (754), πρώτου καλλιεργήσαντος συστηματικῶς κατὰ τοπικὴν διαίρεσιν τὴν Δογματικὴν διὰ τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ «Ἐκδοσις ἀκριβοῦς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως», ἐκτείνεται μέχρι τῶν χρόνων τῆς ἐν τῇ Δύσει Μεταρρυθμίσεως. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐμφανίζεται ἐν τῇ Δύσει ἡ λεγομένη Σχολαστικὴ Θεολογία, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἀκμάσασα καὶ χρησιμοποίησασα τὴν Ἀριστοτελεῖον φιλοσοφίαν ἐν τῇ μορφῇ καὶ μεθόδῳ τῆς ἐκφορᾶς τοῦ δόγματος. Κύριοι ἐκπρόσωποι ταύτης ὑπῆρξαν ὁ Ἄνσελμος Καντουαρίας, Ἀλβέρτος ὁ μέγας, Θωμᾶς ὁ Ἀκινῶτος καὶ ἄλλοι συγγράψαντες Δογματικὰς ὑπὸ τὸν τίτλον *Summa*

universae Theologiae. Ὁ Σχολαστικισμὸς ἐδέχθη ἀπὸ τοῦ ΙΒ' αἰ-
 ῶνος εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν ὑπὸ τῆς ἀντιδράσεως τῶν μυστικῶν,
 ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ὁποίων εὕρηται ὁ Βερνάρδος τοῦ Clairvaux, διε-
 κρήθη δὲ μεταξὺ αὐτῶν ὁ ἐπὶ ἀγιότητι βίου διακριθεὶς Bonaventura.
 Ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐσημειώθη ἀναζωογόνησις τις ἐπὶ τοῦ Φωτίου († 890),
 μόνον ὅμως ἔργον δυνάμενον νὰ διεκδικήσῃ θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ
 τῆς Δογματικῆς εἶναι τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Πανοπλία δογματικῆ τῆς
 ὀρθοδόξου πίστεως, ἥτοι ὄπλοθήκη δογμάτων», ἔργον Εὐθυμίου
 τοῦ Ζιγαβηνοῦ († 1118). Ἄξιοι μνείας τυγχάνουσι καὶ Νικόλαος
 ὁ Μεθώνης διὰ τὴν περὶ ἀπολυτρώσεως διδασκαλίαν αὐτοῦ, καθὼς
 καὶ ὁ Νικήτας Χωνιάτης ἢ Ἀκομινᾶτος († 1206) διὰ τὸ ὑπὸ τὸν
 τίτλον «Θησαυρὸς Ὁρθοδοξίας» ἔργον αὐτοῦ, ὅπως καὶ ὁ ἐξ ἀ-
 φορμῆς τῶν Ἑσυχαστικῶν ἐρίδων συγγραψας διαφόρους πολεμικο-
 δογματικὰς πραγματείας Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς († 1359). Κατὰ τὴν
 ἀπὸ τῆς Μεταρρυθμίσεως ἀρξαμένην καὶ μέχρις ἡμῶν ἐκτεινομένην
 περίοδον ἐν μὲν τῇ Ἀνατολῇ συντελούσης οὐκ ὀλίγον τῆς ὑποδουλώ-
 σεως τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους δὲν σημειοῦται σοβαρὰ καλλιέργεια
 τῆς Δογματικῆς ἐπιστήμης. Ἐν τούτοις μεταξὺ τῶν ἐνδιατριψάν-
 των περὶ τὸ σύνολον τῆς Δογματικῆς διδασκαλίας ἀξιωματημῶν τυ-
 γχάνουσιν ὁ Παχώμιος Ρουσᾶνος († 1553), ὁ Ν. Κούρσουλας
 († 1652), ὁ Βικέντιος Δαμφῶς (1679-1752), ὁ Ἀ. Μοσχόπουλος
 († 1788), ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις (1716-1806) καὶ ὁ Ἀθανάσιος
 Πάριος († 1813). Παραλλήλως κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα ἐκαλλιεργή-
 θη ἡ Δογματικὴ καὶ ἐν τῇ ὁμοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ρωσίας, καρ-
 πὸς δὲ τῆς καλλιέργειας ταύτης ὑπῆρξεν ἡ δημοσίευσις τῶν Δο-
 γματικῶν τοῦ Προκοβίκου, τοῦ Ἀντωνίου, τοῦ Μακαρίου καὶ τοῦ Φι-
 λαρέτου. Τέλος κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐν Ἑλλάδι ἐδημο-
 σιεύθησαν ὁ πρῶτος τόμος τῆς Δογματικῆς τοῦ Ζήκου Ρώση, κα-
 θὼς καὶ τὸ συνοπτικὸν ἐγχειρίδιον τῆς Δογματικῆς τῆς Ὁρθοδό-
 ξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χρήστου Ἀνδρούτσου, πρὸς χρῆ-
 σιν δὲ τῶν ἱεροδιδασκαλείων ἐξέδωκεν Ἐγχειρίδιον Δογματικῆς ὁ
 Ἰωάννης Παπαδόπουλος καὶ Σύνοψιν τῆς Δογματικῆς διδασκαλί-
 ας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ὁ Ἰ. Καρμίρης, τρίτομον δὲ Δο-
 γματικὴν τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας ὁ Π. Τρεμπέλας.

8. Ἐν δὲ τῇ Δύσει ἡ κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα ἀκμὴ τῶν κλασσικῶν
 σπουδῶν ἐξ ἑνὸς καὶ ἡ Μεταρρυθμίσις ἐξ ἑτέρου συνετέλεσαν εἰς
 σοβαρὰν ἀναζωογόνησιν τῶν περὶ τὴν Δογματικὴν σπουδῶν. Καὶ
 ἐν μὲν τῇ Λουθηρανικῇ ἐκκλησίᾳ πατὴρ τῆς Δογματικῆς θεωρεῖ-
 ται ὁ Μελάγχθων, εἰς τὸ ἔργον δ' αὐτοῦ *Loci communes*, καθὼς
 καὶ τοῦ μαθητοῦ του Chemnitz, κυριαρχεῖ ἡ ὑπὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ
 ἐγκαινισθεῖσα τοπικὴ μέθοδος. Παρὰ δὲ τοῖς Καλθινικοῖς ἐξήρθη
 τὸ ἔργον τοῦ Καλθίνου *Institutio religionis Christianae*. Ἐξ ἀντι-
 δράσεως πρὸς τὴν Μεταρρυθμίσιν ἐσημειώθη νέα ὄθησις περὶ τὴν
 Δογματικὴν καὶ ἐν τῇ Ρωμαιοκαθολικῇ ἐκκλησίᾳ, διεκρήθησαν δὲ

κατ' αὐτήν ὁ Δομηνικανὸς Canus, ὁ Canisius καὶ μεταξὺ ἄλλων ὁ Βελλαρμίνος. Κατὰ τοὺς ΙΖ' καὶ ΙΗ' ὅμως αἰῶνας ἡ ἀνάπτυξις τῆς Δογματικῆς ἐπηρέασθη ἐξ ἐπιδράσεων τοῦ Σχολαστικισμοῦ, τοῦ Ὀρθολογισμοῦ, ἐν μέρει δὲ καὶ τοῦ Μυστικισμοῦ. Ἐσημειώθη ἐν τούτοις ἡ δημοσίευσίς διαφόρων ἐγχειριδίων Δογματικῆς, μὴ ἀπηλλαγμένων τάσεων τινῶν μισαλλοδοξίας καὶ φανατισμοῦ.

Πλείονα περὶ τῆς Ἱστορίας τῆς Δογματικῆς ἀναγράφονται ἐν τῇ Δογματικῇ τοῦ Π. Τρεμπέλα (τόμ. Α' σελ. 46-65), ὅπου παραπέμπεται ὁ ἐπιθυμῶν λεπτομερέστερον νὰ πληροφορηθῇ περὶ αὐτῆς.

4. Χριστιανικὴ Ἠθικὴ.

1. «Μάθωμεν κατὰ Χριστιανισμὸν ζῆν», ἔγραφεν ὁ Θεοφόρος Ἰγνάτιος πρὸς τοὺς Μαγνησιεῖς⁽¹⁸⁾. Ἀπλούστερος, βραχύτερος καὶ ἐπιτυχέστερος ὀρισμὸς τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς ζήτημα εἶναι, ἂν θὰ ἠδύνατο νὰ δοθῇ ἄλλος. Ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ λοιπὸν δύναται νὰ ὀρισθῇ ὡς ἡ ἐπιστήμη τοῦ ζῆν κατὰ τὸν Χριστιανισμὸν εἶναι δηλαδὴ ἡ ἐπιστήμη τῆς χριστιανικῆς ζωῆς καὶ κοινωνίας μετὰ τοῦ Θεοῦ ἢ τῆς ἠθικῆς ζωῆς τῆς καθοριζομένης ὑπὸ τοῦ Πνεύματος τοῦ Θεοῦ. Ἐφ' ὅσον δὲ τὸ ἰδεῶδες τῆς θρησκείας ὡς πνευματικῆς κοινωνίας καὶ ζωῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐπραγματοποιήθη τελείως ἐν τῷ Χριστῷ, ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ δύναται νὰ ὀρισθῇ καὶ ὡς ἐπιστήμη τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς κατὰ μίμησιν τοῦ Χριστοῦ διαμορφουμένης. Ἐφ' ὅσον δὲ δεικνύει αὕτη πῶς ἡ Θεανθρωπίνη ζωὴ τοῦ Χριστοῦ δεόν νὰ πραγματοποιηθῇ ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ συμπεριφορᾷ τῶν ἀνθρώπων καθ' ὅλας τὰς σφείρας καὶ ἐκφάνσεις τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, δύναται ἀκόμη ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ νὰ ὀρισθῇ ὡς ἡ ἐπιστήμη τῆς πραγματοποιήσεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς.

2. Πράγματι ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται μόνον ὡς ἐπιστήμη τις πρὸς ἀτομικὴν ἠθικὴν ἀποβλέπουσα, ἀλλ' ἀποτελεῖ καὶ κοινωνικὴν ἐπιστήμην. Ὁ θεῖος Παῦλος ἀπέβλεπε πρὸς τὴν ὅλην χριστιανικὴν κοινωνίαν, ὅταν ἠύχετο εἰς τοὺς Ρωμαίους, ἵνα «ὁ Θεὸς τῆς ὑπομονῆς καὶ τῆς παρακλήσεως δῶ αὐτοῖς τὸ αὐτὸ φρονεῖν ἐν ἀλλήλοις κατὰ Χριστὸν Ἰησοῦν» (Ρωμ. ιε' 5). Ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ λοιπὸν εἶναι ἡ ἐπιστήμη ἡ διδάσκουσα τὸ ζῆν μετ' ἀλλήλων κατὰ Χριστόν. Καὶ ἵνα κατὰ Μινούκιον Φήλικα⁽¹⁹⁾ εἴπωμεν, οἱ Χριστιανοὶ «δὲν λέγομεν μεγάλα, ἀλλὰ ζῶμεν αὐτά». Καὶ ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ λοιπὸν ὡς ἐπιστήμη τοῦ ζῆν μεγάλα, δὲν ἐκθέτει ἀφηρημένην τινὰ θεωρίαν περὶ ἀρετῆς, ἀλλὰ προχωρεῖ ἀπὸ δημιουργικῆς τινὸς Προσωπικότητος, ἐνσαρκωσάσης ἐν τῷ βίῳ αὐτῆς τὸ ὑψιστὸν ἠθικὸν ἰδεῶδες καὶ προβαλλομένης ὡς ὕ-

(18) Κεφ. 10 Βεπ. 2, 270.

(19) Octavius c. 38.

ψιστον ἠθικὸν πρότυπον, τὸ ὁποῖον ἐζήτησαν νὰ ἐκμάξωσι καὶ πλείσται ἄλλαι προσεγγίσασι εἰς αὐτὸ μᾶλλον ἢ ἦττον καὶ ἀποτελέσσασι ἀνά τὰς γενεάς τὸν ὅλον πυκνούμενον κύκλον τῶν μαθητῶν τοῦ Θεανθρώπου. Συνεπῶς ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς θεωρητικὴν τινα ἔκθεσιν τῶν ἠθικῶν ἀξιωματῶν καὶ διδασμάτων τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν μαθητῶν του, ἀλλ' ἐπιζητεῖ τὴν ἐρμηνεῖαν καὶ τὸν συμβιβασμὸν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ τῶν προβλημάτων αὐτῆς ἐν τῇ σοφίᾳ τοῦ πνεύματος τοῦ Χριστοῦ.

3. Ἐντεῦθεν καθίσταται πρόδηλον, ὅτι ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ, φέρει καὶ ἱστορικὸν χαρακτήρα, ἀφοῦ ἡ ἐν Χριστῷ κοινὴ ζωὴ δὲν εἶναι μόνον ἰδεώδης τις ἀπαίτησις τοῦ νέου εὐαγγελικοῦ νόμου, προβαλλομένη εἰς τοὺς ἀνθρώπους πρὸς τὴν κατὰ τὸ ἐνὸν μίμησιν, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ζῶσα πραγματικότητα. Ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ ἐκπηγάζει ἐξ ἱστορικῆς τινὸς ἀποκαλύψεως καὶ λαμβάνει ζῶσαν πραγματοποίησιν διὰ μέσου τῆς χριστιανικῆς ἱστορίας, καθισταμένη ζῶσα πραγματικότητα ἐξ ὅτου ὁ Κύριος παρουσίασε τὴν ζωὴν αὐτοῦ ἀπασαν ὕψιστον ἠθικὸν ἰδεῶδες καὶ παρὰ πᾶσι τοῖς γνησίως φέρουσι τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ. Εἶναι λοιπὸν καὶ ἠθικὴ ἐμπειρικὴ ἢ ἱστορικὴ, διότι τὰ ἠθικὰ διδάγματα τοῦ Εὐαγγελίου δὲν παρέμειναν θεωρητικὸν γράμμα, ἀλλὰ προσέλαβον τὸ ζῶν ὑπόμνημα αὐτῶν ἐν τῇ ζωῇ τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ βίῳ τῶν ἀληθῶν Χριστιανῶν, τῶν διὰ μέσου τῶν γενεῶν ἐπιζητησάντων ν' ἀντιγράψωσιν ἐν τῇ ζωῇ αὐτῶν τὸ ζῶν παράδειγμα τοῦ Κυρίου.

4. Ἀφ' ἐτέρου, στενός, ὡς εἶπομεν, ὑφίσταται σύνδεσμος μεταξὺ Δογματικῆς καὶ Ἠθικῆς. Εἶναι πρόδηλον, ὅτι ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ βασιζέται ἐπὶ δογματικοῦ θεμελίου, δανειζομένη τὰς ἀρχὰς αὐτῆς ἐκ τῆς Δογματικῆς καὶ σπουδάζουσα νὰ καταδείξῃ πῶς αἱ δογματικαὶ αὐταὶ ἀρχαὶ δέον νὰ καταστῶσι καθολικοὶ νόμοι δεσπύζοντες τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Εἶναι φυσικὸν ὁ γνησίως πιστεύων νὰ συμμορφοῖ τὸν βίον αὐτοῦ πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεώς του, ὁ ἀληθῶς δὲ θρησκευὼν μετατρέπει εὐθὺς τὸ περιεχόμενον τῆς θρησκευτικῆς του συνειδήσεως εἰς συγγενῆ ἠθικὴν ἐνέργειαν καὶ πράξιν. Ὅτι πιστεύομεν περὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ἔργου αὐτοῦ θὰ ἔχη ἄμεσον τὴν ἀνταπόκρισιν καὶ ἐνσωμάτωσιν αὐτοῦ καὶ ἐν τῷ βίῳ ἡμῶν. Ἡ Δογματικὴ ἄλλως τε καὶ ἡ Ἠθικὴ ἀναφέρονται ἐξ ἴσου εἰς τὴν Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ καὶ ἔχουσι πολλὰ τὰ κοινὰ πρὸς ἀλλήλας μέχρι σημείου, ὥστε οὔτε ἡ Δογματικὴ εἶναι ἄμοιρος ἠθικοῦ χαρακτήρος, οὔτε ἡ Ἠθικὴ ἄμοιρος δογματικοῦ χαρακτήρος. Κατὰ τοῦτο δὲ καὶ μόνον διαφέρουσιν ἀλλήλων, ὅτι ἡ μὲν Δογματικὴ διατρίβει περὶ τὸν Θεὸν καὶ τὰς θείας ἐν γένει ιδιότητας καὶ βουλὰς, τὰς ἀναφερομένας εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ εἰς τὴν σύστασιν τῆς θείας βασιλείας, ὅπως καταστῆ ταύτης μέλος καὶ ὁ ἄνθρωπος, ἡ δὲ Ἠθικὴ ἐνασχολεῖται μὲ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὰς ἠθικὰς δυνάμεις καὶ ἐνεργείας αὐτοῦ ἀποσκοποῦσα νὰ κατευθύνῃ αὐτὸν εἰς μετοχὴν καὶ κοινωνίαν τῆς

θείας βασιλείας ὡς τοῦ πληρώματος πάντων τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν. Οὕτως, ἵνα διὰ παραδείγματος ὁμιλήσωμεν, ἔαν ἡ Δογματικὴ ἐξετάζη τὴν διὰ τοῦ Χριστοῦ συντελεσθεῖσαν θείαν οἰκονομίαν, δι' ἧς ἔσωσεν ἡμᾶς ὁ Θεὸς κατὰ τὸ αὐτοῦ ἔλεος, παραδούς τὸν Υἱὸν αὐτοῦ, ἵνα πάθῃ δίκαιος ὑπὲρ ἀδίκων, ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ ἐξετάζει τίς ἢ πρὸς τὰς θείας ταύτας δωρεὰς συνάδουσα πολιτεία τῶν πιστῶν καὶ πῶς οὗτοι δέον νὰ συμπεριφέρωνται περιπατοῦντες ἀξίως τῆς κλήσεως αὐτῶν καὶ τῆς προσφερομένης εἰς αὐτοὺς σωτηρίας. Ἡ σχέσις λοιπὸν Δογματικῆς καὶ Ἠθικῆς εἶναι πολὺ στενὴ δυναμένη νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς σχέσις αἰτίου πρὸς αἰτιατόν, ὡς σχέσις τοῦ αἰτίου τῆς ζωῆς πρὸς αὐτὴν τὴν ζωὴν. Ἡ Δογματικὴ ἐν ἄλλαις λέξεσι πραγματεύεται τοὺς ἀπαραιτήτους ἀντικειμενικοὺς ὄρους τῆς ἠθικῆς ζωῆς καθόλου καὶ τῆς καινῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς ἰδίᾳ, ἡ δὲ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ ἐνδιατρίβει περὶ αὐτὴν ταύτην τὴν ἠθικὴν ζωὴν.

5. Λόγω τοῦ συνδέσμου τούτου τοῦ ὑφισταμένου μεταξὺ Δογματικῆς καὶ Ἠθικῆς ἀμφότεραι αἱ ἐπιστῆμαι αὗται δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσι καὶ ὡς θετικαὶ ἐπιστῆμαι, οὐ μόνον διότι ἀποθλέπουσι πρὸς πρακτικόν τινὰ σκοπὸν, ὅστις ἐστὶν ἡ νέα ἐν Χριστῷ ζωὴ, ἀλλὰ κυρίως καὶ διότι ἔχουσι τὸ ὑποκείμενον αὐτῶν ἐξ ἐξωτερικῆς καὶ ἀνωτέρας θείας αὐθεντίας. Κατὰ τοῦτο δὲ διαφέρει ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ τῆς Φιλοσοφικῆς τοιαύτης. Ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ βασίζει τὰς ἀρχὰς αὐτῆς ἐπὶ δογματικῶν προϋποθέσεων, ἐνῶ ἡ Φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ ἀνακαλύπτει καὶ ἐκθέτει τὰς ἀρχὰς αὐτῆς καὶ τοὺς ἠθικοὺς νόμους καθαρῶς ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικῆς συνειδήσεως. Ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ δὲν ἔχει ἀνάγκην νὰ ἀναζητήσῃ καὶ νὰ ἀνεύρῃ τὴν ἠθικὴν ζωὴν καὶ νὰ καταρτίσῃ ἀπλῆν θεωρίαν περὶ αὐτῆς. Ἐχει τὴν ἠθικὴν ἰδέαν δεδομένην ἐν τῷ Χριστῷ ὡς ἱστορικὸν θρησκευτικὸν γεγονός καὶ δύνανται νὰ προβάλλῃ τὸν Χριστὸν ὡς τὸ ζῶν ἠθικὸν πρότυπον καὶ ἠθικὸν ἰδανικόν, ὅπερ δέον νὰ πραγματοποιηθῇ καὶ ἐν τῇ ἠθικῇ ζωῇ τῶν ἀνθρώπων. Ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ λοιπὸν ὡς σύστημα κατ' οὐσίαν θρησκευτικῆς ἠθικῆς, ἀποκλείει μέγα τμῆμα τοῦ ὑλικοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς καὶ ἐνδιατρίβει μόνον περὶ τὴν ὑψίστην ἰδανικὴν σφαῖραν τῆς ἠθικῆς, ἥτις ἐμφανίζεται ὡς ἡ ἀπόλυτος πραγματοποίησις τοῦ ἠθικοῦ ἰδανικοῦ ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ. Παρὰ ταῦτα ἡ ἐξ ὕγιῶν ἀρχῶν ὀρμωμένη Φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ καὶ ἡ Χριστ. Ἠθικὴ δὲν ἀντιτίθενται πρὸς ἀλλήλας. Ὅρμῶνται βεβαίως αὗται ἐκ διαφόρων ἀφετηριῶν, εἰς τὰ οὐσιώδη ὅμως συμπεράσματα συμφωνοῦσι. Τοῦτο δὲ εἶναι ἐπόμενον, ἀφοῦ ἡ δευτέρα ἐν Χριστῷ καινὴ κτίσις τελειοῖ τὴν πρώτην δημιουργίαν καὶ ὁ χριστιανικὸς χαρακτήρ ἐν τῇ τελείᾳ αὐτοῦ ἐκφάνσει εἶναι ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου πλήρως ἠθικοποιηθεῖσα διὰ τῆς ἐν αὐτῇ ἐνοικήσεως τοῦ Πνεύματος. Ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ εἶναι μὲν τι πλέον εἰδικοῦ τινὸς κλάδου τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας, διότι εἶναι ἡ ἠθικὴ ἐν τῇ ὑψίστῃ καὶ πληρεστάτῃ ἠθικῇ ἐρμηνείᾳ τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας του καὶ ἡ ἠθικὴ

έξυψωμένη εις ύψιστην δύναμιν καί τελειότητα. "Ινα όμως προσλάθῃ καί έπιστημονικόν χαρακτηῖρα, δέον νά περιλάθῃ καί τά γεγονότα τῆς ἠθικῆς ζωῆς τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου καί νά μῆ περιέλθῃ εις ἀντίφασιν πρὸς τά λογικά καί ὑγιῆ πορίσματα τῆς Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς. Ἀνταγωνισμός μεταξύ τοῦ λόγου καί τῆς πίστεως δέν δύναται νά νοηθῆ ὡς ἔχων βάσιν. Συνεπῶς δέ καί ἡ ἠθικὴ τοῦ λόγου οὐ μόνον δέν ἀντιτίθεται πρὸς τὴν ἠθικὴν τῆς πίστεως, ἀλλὰ καί ζητεῖ τὴν τελείωσιν καί τὴν πλήρωσιν αὐτῆς ἐν τῇ Χριστιανικῇ Ἠθικῇ.

6. Ἡ σύγκρουσις μεταξύ συστημάτων τινῶν Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς καί Χριστιανικῆς Ἠθικῆς ὀφείλεται εις τὸ γεγονός, ὅτι τὰ συστήματα ταῦτα παρατρέχουσι τὴν ἠθικὴν συνείδησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ θεωροῦντες αὐτὴν ὡς ἀπλοῦν τι ἐπεισόδιον ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ἱστορίᾳ, κείμενον ἐν δευτερευούσῃ τινὶ πλευρᾷ τῆς ἠθικῆς ἐξελίξεως τοῦ κόσμου, ὡς τι λοιπὸν τὸ ὁποῖον δύναται ν' ἀντιπαρέλθῃ ἢ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ἀρκουμένη μόλις εις σημειώσεις τινὰς περὶ τούτου καί ἐπαφίνουσα αὐτὸ πρὸς εἰδικὴν ἐξέτασιν εις ἐκείνους, οἵτινες αἰσθάνονται κλίσιν πρὸς αὐτό. Ἄλλ' ἡ τοιαύτη ἀποκλειστικότης τῆς φυσιοκρατικῆς ἠθικῆς εἶναι ὄλως ἀνεπιστημονικὴ, σχετικὴ πρὸς τὴν παράλογον μέθοδον, ἣν θὰ ἐχρησιμοποίει ἐρευνητὴς τις τῆς φύσεως ἐπιμένων νά ἐνεργῆ τὰς ἐρεῦνας αὐτοῦ ὑπὸ τὸ σεληνόφως καί οὐχὶ ὑπὸ τὸ ἡλιακὸν φῶς. Ἡ ἠθικὴ φύσις τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νά ἐξετάζεται καί μελετᾶται ὑπὸ πᾶν τὸ δυνατόν φῶς, οὐδεὶς δέ ὑγιῶς σκεπτόμενος δύναται νά ἀρνηθῆ, ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ ὑπῆρξε ζωὴ τοῦ Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις παρουσίασε τὸν ἀνθρωπὸν εις τὴν ὑψίστην καί τελειοτάτην αὐτοῦ ἠθικὴν ἐξέλιξιν. Οὐδεμίᾳ λοιπὸν Ἠθικῇ ἔχει τὸ δικαίωμα νά ἀξιοῖ, ὅτι εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ἐπιστημονικὴ καί νά προβάλλῃ ἑαυτὴν ὡς τὴν μόνην ἐπιστῆμην τῆς Ἠθικῆς, τῆς δυνατῆς καί ἐπιτευκτῆς εις ἡμᾶς συμφώνως πρὸς τὴν κτηθεῖσαν ἤδη πείραν, ἐὰν δέν ἐζήτησε νά εισδύσῃ εις τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστοῦ καί δέν ἔθεσε πάσας τὰς ἀναλύσεις καί θεωρίας περὶ τῆς ἠθικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἀκτινοβόλου ἠθικῆς προσωπικότητος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἐφ' ὅσον δέ δέν δύναται τις ἀπροκαταλήπτως καί σοβαρῶς σκεπτόμενος νά ἀρνηθῆ, ὅτι ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ συνείδησις, ὡς ἐμορφώθη αὕτη ὑπὸ τὴν ἀνταύγειαν τοῦ Χριστοῦ ὡς ὑψίστου ἠθικοῦ προτύπου, εἶναι ἢ τὰ μάλιστα ἠθικοποιημένη συνείδησις, ἢ γνωστὴ τοῖς ἀνθρώποις καί πᾶν ὅ,τι ἄριστον παρήγαγεν ἢ ἠθικὴ ἱστορία ἐν τῇ γῆ καί ὅ,τι ἡ ἀνθρωπίνῃ διάνοια ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Χριστοῦ καθίσταται πράγματι ἀναγεγεννημένη καί ἀνακεκαινισμένη διάνοια, καθίσταται πρόδηλον ὅτι καί ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ, ἢ διερμηνεύουσα τὴν μᾶλλον ἐξειλιγμένην καί ἐξυψωμένην ἠθικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἀποκτᾷ τὸ δικαίωμα καί τὴν δύναμιν νά ἐξαγγέλλῃ τὴν τελευταίαν λέξιν μεταξύ τῶν ἀλληλοσυγκρουομένων θεωριῶν τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας, καί ἔχει τὸ κύρος τοῦ ὑψίστου δικαστηρίου, εις ὃ δέον νά προσφεύγωσιν ἐφεισβάλλουσαι οὕτως εἰπεῖν

τάς διαφόρους δόξας αὐτῶν αἱ Φιλοσοφικαί Ἠθικαί.

7. Ἐκ τῶν εἰρημένων συνάγεται, ὅτι ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ παρὰ τὴν ἐν πολλοῖς κοινότητα τῆς ὑποθέσεως καὶ τῶν λυτέων προβλημάτων δὲν δύναται κατ' οὐδὲν νὰ συμφωνήσῃ πρὸς τὰ συστήματα τῆς Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς τὰ ὀρμώμενα ἐξ ἀρχῶν σκεπτικιστικῶν ἢ καὶ ὄλως ὑλιστικῶν καὶ ἡδονικῶν. Δὲν δυνάμεθα ὁμῶς νὰ εἰπώμεν, ὅτι δὲν συναντᾶται ἐν πολλοῖς πρὸς τὰ φέροντα ἐμβριθεστέραν καὶ σπουδαιότεραν μορφήν συστήματα τῶν ἠθικολογούντων κατὰ Ἀριστοτέλην καὶ Πλάτωνα καὶ Κάντιον, πολλῶ δὲ μᾶλλον πρὸς τὰ συστήματα τῶν ἐν θρησκευτικῷ πνεύματι φιλοσοφούντων ἐπὶ τῆς ἠθικῆς φύσεως καὶ ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Πρὸς τὰ συστήματα ταῦτα ἡ διαφορὰ τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς συνίσταται κυρίως εἰς τὸ ὅτι αὕτη μὲν ὡς ἀλάθηστον γνῶμονα, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποῖου θὰ κρίνῃ τὰ πρακτέα καὶ φευκτέα, κέκτηται τὸν γραπτὸν νόμον τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, τὸν ἐν ταῖς Γραφαῖς καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ σωζόμενον, ἐκεῖνα δὲ ἐπιχειροῦσι νὰ διατυπώσωσι γνῶμονας πρακτικοῦς ὡς κριτήρια τῆς ἀξίας ἢ ἀπαξίας τῶν ἀνθρωπίνων βουλήσεων καὶ πράξεων εἴτε ἐκ τῶν προτέρων ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου καὶ τοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐμφύτου ἠθικοῦ νόμου, εἴτε ἐκ τῶν ὑστέρων, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐκάστοτε καὶ ἐκασταχοῦ κρατούντων ἠθῶν. Ἐπὶ πλέον ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ ἀναλύσει πάντων τῶν εἰς τὴν ἠθικὴν ζωὴν ἀναφερομένων, τὰ μὲν ὑγιῆ συστήματα τῆς Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς λαμβάνουσιν ὑπ' ὄψει τὸν ἀνθρώπον κυρίως ὡς ὑπάρχει καὶ ἐμφανίζεται ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ καὶ ἐξετάζουσι τὴν ἠθικὴν ζωὴν αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸν παρόντα βίον. Ἡ δὲ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ ἔχουσα ὡς ἀφετηρίαν καὶ θεμελιώδεις αὐτῆς ἀρχὰς τὴν ἐκ τοῦ Θεοῦ προέλευσιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τὴν πρὸς τὸν Θεὸν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἐν τῷ μέλλοντι μακαρίαν ζωὴν αὐτοῦ ἐξετάζει τὸν ἀνθρώπον ὡς πολίτην οὐ μόνον τοῦ παρόντος κόσμου, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐν τῷ μέλλοντι ἐκδηλωθησομένης ἐν δόξῃ βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ συνεπῶς διαπραγματεύεται τὴν ἠθικὴν ζωὴν αὐτοῦ ὡς ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τοῦ Θεοῦ καὶ εἰς τὸν Θεὸν προερχομένην, ἀξανομένην καὶ τελειομένην. Τέλος ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ ὀρμᾶται ἐκ τῆς προϋποθέσεως, ὅτι τὸ ἠθικὸν ἀγαθὸν ἤδη ἐπραγματοποιήθη ἐν τῷ Χριστῷ, ὃν προβάλλει ὡς ζῶν ἠθικὸν πρότυπον ἀπομιμούμενον καὶ ἐν τῇ ζωῇ τῶν ἀληθῶς Χριστιανῶν, ἐνῶ τὰ ὑγιῆ φιλοσοφικὰ συστήματα τῆς Ἠθικῆς θεωροῦντα τὸν ἀνθρώπινον βίον ὡς χρήζοντα διαρρυθμίσεως καὶ βελτιώσεως συμφώνως πρὸς σαφῆ καὶ ἀνεγνωρισμένα ἠθικὰ ἀξιώματα, ζητεῖ νὰ ἀνεύρῃ καὶ διατυπώσῃ ταῦτα ὡς κανόνας τοῦ βίου. Ἐντεῦθεν τὸ ὑπὸ τῶν φιλοσοφικῶν τούτων συστημάτων πρὸς μίμησιν προβαλλόμενον εἶναι μόνον τύπος καὶ σκιά τῆς ἠθικότητος, ἐνῶ τὸ ὑπὸ τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς διαζωγραφούμενον ἠθικὸν πρότυπον εἶναι ζῶσα πραγματικότητα.

8. Ὡς πρὸς δὲ τὴν διαίρεσιν τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς δεόν νὰ ἔ-

χωμεν ὑπ' ὄψει, ὅτι αὕτη ἐξετάζει μὲν τὰ κατὰ τὴν καινὴν ἐν Χριστῷ ζωὴν, δὲν δύναται ὁμῶς νὰ παρίδῃ καὶ τὴν προτέραν ταύτης καὶ κοινὴν πᾶσιν ἀνθρώποις ἠθικὴν ζωὴν τὴν ἐκτὸς τοῦ Χριστοῦ. Ἐὰν ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ νέος Ἀδάμ, πρόδηλον ὅτι πρὸ αὐτοῦ ὑπῆρξε καὶ ἠθικὴ ζωὴ ἐν τοῖς τοῦ πρώτου Ἀδάμ ἀπογόνους, τὴν ὁποῖαν ἤλθεν ὁ νέος Ἀδάμ, ἵνα ἀνακαινίσῃ καὶ ἀνυψώσῃ. Ἡ κατ' ἀξίαν δὲ ἐκτίμησις τῆς νέας ἐν Χριστῷ ἠθικῆς ζωῆς καὶ ἡ ἀκριβοῦς κατανόησις αὐτῆς εἶναι ἀδύνατος ἄνευ τῆς ἀκριβοῦς γνώσεως τῆς πρὸ τοῦ Χριστοῦ ἠθικῆς ζωῆς. Ἐνεκα τούτου καὶ ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ, καίπερ ἔχουσα κυρίαν ὑπόθεσιν τὰ κατὰ τὴν γένεσιν, αὐξήσιν καὶ τελειοποίησιν τῆς ἐν Χριστῷ ἠθικῆς ζωῆς, δὲν ἀποκλείει τῆς διαπραγματεύσεως αὐτῆς καὶ τὰ κεφάλαια ἐκεῖνα, ἅτινα ἀποτελοῦσι τὸ περὶ ἀρχῶν γενικὸν μέρος τῆς Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἠθικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου καθόλου καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν σύστασιν καὶ κατάστασιν τῶν ἀνθρώπων καὶ εἰς τὰ ὑγιεινὰ καὶ θεραπευτικὰ μέσα τῆς ἠθικῆς ζωῆς. Ἀλλὰ καὶ τὰ κεφάλαια ταῦτα ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ θὰ ἐξετάσῃ οὐχὶ κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς ὑγιοῦς Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς, ἥτις στηρίζεται ἐπὶ μόνου τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου καὶ τῶν ψυχολογικῶν παρατηρήσεων, ἀλλὰ θεολογικῶς, ὀρμωμένη ἐκ τῶν ἰδίων αὐτῆς θρησκευτικῶν ἀρχῶν καὶ ἐξετάζουσα τὸν ἀνθρώπον ὡς κατ' εἰκόνα Θεοῦ δημιουργηθέντα καὶ ὡς ἀχρειώσαντα διὰ τῆς πτώσεως τὴν εἰκόνα ταύτην, διατελοῦντα δὲ ὑπὸ τὴν ροπὴν τοῦ ἀπὸ τοῦ Ἀδάμ κληρονομικῶς μεταδοθέντος αὐτῷ προπατορικοῦ ἀμαρτήματος. Μετὰ τὴν διαπραγματέυσιν ταύτην ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ χωρεῖ εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ κυρίου αὐτῆς θέματος, ἥτοι τῆς καινῆς ἐν Χριστῷ ἠθικῆς ζωῆς ἐκθέτουσα πῶς ἡ ἐν τῷ πρώτῳ Ἀδάμ διαφθαρεῖσα ἠθικὴ φύσις ἀνεπλάσθη ὑπὸ τοῦ νέου Ἀδάμ καὶ πῶς οἱ ἐξ αὐτοῦ πνευματικῶς καταγόμενοι καὶ εἰς νέαν ζωὴν ἀναγεννώμενοι αὐξάνουσι καὶ τελειοποιοῦνται ἐν αὐτῷ.

9. Κατὰ ταῦτα ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς δύο μέρη: Τὸ γενικὸν ἢ τὴν ἀρχολογίαν, τὸ διαλαμβάνον περὶ τῆς καθόλου ἢ τῆς ἐν τῷ πρώτῳ Ἀδάμ ἠθικῆς ζωῆς, καὶ τὸ εἰδικόν, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἐν Χριστῷ ἠθικὴν ζωὴν καὶ ἐξετάζον τοῦτο μὲν τὴν ἠθικὴν ζωὴν τοῦ Χριστοῦ, τοῦτο δὲ τὴν ἠθικὴν ζωὴν τῶν Χριστιανῶν. Εἰς τὴν ἀνωτέρω διαίρεσιν καταλήγει καὶ ἡ κατὰ Rábiger⁽²⁰⁾ εἰς τρία μέρη διαίρεσις αὐτῆς, ἀφοῦ τὸ μὲν πρῶτον μέρος διατρίβει περὶ τὴν ἔκθεσιν τῶν ἀρχῶν, τὸ δὲ δεύτερον περὶ τῆς ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ζωῇ κυριαρχίας τῆς ἀμαρτίας, τὸ δὲ τρίτον διαπραγματεύεται τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ἠθικοῦ ἰδανικοῦ ἢ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς.

10. Ὡς πρὸς δὲ τὴν μέθοδον τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς δεόν νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει, ὅτι ὁ διαπραγματευόμενος ταύτην δεόν νὰ ὀρ-

(20) Ἐνθ' ἄνωτ. II σελ. 367 κ. ἑ.

μάται ἐκ τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ εἰδικῶς ἐκ τοῦ βίου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ νὰ εἰσδύῃ εἰς τὴν ἐκτίμησιν τοῦ πλούτου, τοῦ ἠθικοῦ περιεχομένου τῶν δύο Διαθηκῶν ὑπὸ τὸ φῶς τῆς χριστιανικῆς ἰδέας. Ἐπὶ πλέον ὁ Χριστιανὸς ἠθικολόγος δέον νὰ ἐξετάζη καὶ τὰς ποικίλας μορφὰς τῆς ἠθικῆς ζωῆς, τὰς ὁποίας ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία παρουσιάζει ὡς χριστιανικὰς καὶ διαμορφωσάσας ὑπὸ ὠρισμένας καὶ εἰδικὰς χρονικὰς ἐπιδράσεις καὶ εἰς εἰδικὰς ἐκκλησιαστικὰς κοινότητες τὴν ἀνάπτυξιν τῆς χριστιανικῆς ἠθικότητος ὡς διαφόρους φάσεις αὐτῆς. Ἐν τούτῳ ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ ἔχει ὡς προϋπόθεσιν αὐτῆς τὴν ἱστορίαν τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Οὕτως ἡ μέθοδος τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς καθίσταται κατὰ τὴν πλευρὰν ταύτην ἀναλυτικὴ ἢ ἐπαγωγικὴ, ὡς ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ ἐπαγωγικῶς ἀπὸ τῶν μερικῶν ἀνατρέχουσα ἐπὶ τὰ καθόλου καὶ ἀπὸ τῶν ἐπὶ μέρους παρατηρήσεων ποριζομένη συμπεράσματα. Ἡ ἀναλυτικὴ αὕτη μέθοδος τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς ἐφαρμοζομένη καθ' ὄν τρόπον καὶ εἰς τὴν Ἐμπειρικὴν Ψυχολογίαν, τὴν ἐπιμελῶς ἐπισυνάγουσαν τὰ διάφορα φαινόμενα τοῦ ψυχικοῦ βίου, εἶτα δὲ τακτοποιοῦσαν αὐτὰ καὶ ἐξηγοῦσαν κατὰ τὰς ἰδίας ἀρχάς, δύναται νὰ ὀνομασθῇ Ψυχολογία τοῦ ἠθικοῦ βίου. Τοῦτο δὲ διότι ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ συλλέγουσα ὡς καὶ ἡ Ἐμπειρικὴ Ψυχολογία τὰ διάφορα φαινόμενα τοῦ ἠθικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων καὶ ἰδίᾳ τῶν Χριστιανῶν καὶ κατατάσσουσα αὐτὰ εἰς συγγενεῖς κατηγορίας καὶ τὰ σύνθετα εἰς ἀπλούστερα ἀναλύουσα, ἐξηγεῖ ταῦτα ἐκ τῶν ἰδίων αὐτῆς θρησκευτικῶν καὶ θεολογικῶν ἀρχῶν. Ἡ τοιαύτη ὁμῶς ἀναλυτικὴ μέθοδος τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς δεῖται συμπληρώσεως καὶ διὰ τῆς συνθετικῆς μεθόδου, διότι ἡ Χριστ. Ἠθικὴ ἔχει καὶ ἀρχὰς ἐξ ἀνωτέρας ἀυθεντίας δεδομένας αὐτῇ, καὶ ἀποτελούσας τοὺς ἀπαραιτήτους ὄρους τῆς ἠθικῆς ζωῆς. Τὰς ἀρχὰς ταύτας ἔχει ἐκ τῆς θείας Ἀποκαλύψεως ἐτοιμοὺς ἢ Χριστ. Ἠθικὴ καὶ ἀπ' αὐτῶν ὀρμωμένη ὡς γενικῶν ἀρχῶν καὶ ἀξιωμάτων ὑπάγει ὑπ' αὐτὰ πάσας τὰς μερικὰς περιπτώσεις χωροῦσα συνθετικῶς. Οὕτω συνδυασμὸς τῆς ἀναλυτικῆς καὶ συνθετικῆς μεθόδου παρουσιάζεται ἐνδεικνυόμενος ἐν τῇ διαπραγματεύσει τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς.

11. Ὡς πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς ἀρκούμεθα νὰ σημειώσωμεν τὰ ἐν τῇ Ἑλληνικῇ ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος δημοσιευθέντα κυριώτερα ἔργα τοῦ Μισαήλ Ἀποστολίδου, Ἐγχειρίδιον Χριστιανικῆς Ἠθικῆς ἢ κατὰ Χριστὸν Ἠθικὴ (1849), τοῦ Π. Ρομπότου, Χριστ. Ἠθικὴ (1855), τοῦ Ἀ.Δ.Κυριακοῦ, Χριστ. Ἠθικὴ διὰ τὴν ἐν Γυμνασίῳ διδασκαλίαν (1900), Χ. Ἀνδρούτσου, Σύστημα Ἠθικῆς (1925) καὶ τὸ τελειότερον τούτου τοῦ Βασ. Ἀντωνιάδου Ἐγχειρίδιον κατὰ Χριστὸν Ἠθικῆς (1927), παραπέμπομεν δὲ τὸν ἐπιθυμοῦντα πλείονα νὰ μάθῃ περὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ἠθικῆς εἰς ὅσα ὁ Χ. Ἀνδρούτσος καὶ Β. Ἀντωνιάδης ἐν τοῖς ἔργοις αὐτῶν γράφουσι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄.

ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Προθεωρία τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας.

1. Τὸ ἔργον τοῦ φιλοσόφου τερματίζεται μετὰ τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἐρησκείας καὶ τῆς Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς. Τοῦ θεολόγου ὁμῶς τὸ ἔργον δὲν περατοῦται μετὰ τῆς Θεωρητικῆς ἢ Συστηματικῆς Θεολογίας. Ὁ φιλόσοφος μένει πλήρως ἱκανοποιημένος, ὅταν ἐκθέσῃ πλήρες σύστημα θεωρίας, δὲν δύναται δὲ νὰ καθορίσῃ πῶς ἡ θεωρία αὕτη θὰ καταστῇ πράξις ἐν τῇ ζωῇ. Ὁ θεολόγος ὁμῶς, ὅστις ἐνδιατρίβει περὶ ἐπιστήμην γεννηθεῖσαν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, ἣτις ἀποτελεῖ ὠργανωμένον καὶ Θεοσύστατον θεσμόν ἀποβλέποντα εἰς τὸ νὰ καταστῇ ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια, τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενον ὡς τε πίστις καὶ ὡς ἠθικὴ ἐκτίθεται θεωρητικῶς ὑπὸ τοῦ Συστηματικοῦ κλάδου, καθημερινὴ ζωὴ ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ κοινότητι, δὲν δύναται νὰ ἀντιπαρέλθῃ ἀδιάφορος πρὸ τοῦ ὠργανωμένου τούτου θεσμοῦ, ἀλλ' ὀφείλει νὰ ἐπιτελέσῃ καὶ ἄλλο τι τελευταῖον ἔργον ἀφορῶν εἰς τὴν ζωὴν τοῦ θεσμοῦ τούτου. Ὁ Χριστιανισμὸς ἄλλως τε ἀνεπτύχθη ἐξ ἀρχῆς καὶ μέχρι τοῦ νῦν, ὡς ἤδη ἐσημειώσαμεν καὶ ἐν τοῖς προηγουμένοις, ὡς ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ. Ἀποτελεῖ λοιπὸν ἔργον καὶ ἀποστολὴν τῆς Θεολογίας νὰ προσδιορίσῃ καὶ τὸν τύπον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καὶ νὰ δεικνύῃ τὴν μορφήν, τὴν μάλιστα εὐάρμοστον καὶ κατάλληλον, διὰ τὴν πρακτικὴν ἐφαρμογὴν τῆς Χριστιανικῆς Πίστεως καὶ τὴν μετατροπὴν αὐτῆς εἰς ἐκκλησιαστικὴν καὶ χριστιανικὴν ζωὴν. Τοῦτο δὲ εἶναι γενικῶς εἰπεῖν τὸ ἔργον τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας.

2. Ἡ Πρακτικὴ Θεολογία ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἀσχολουμένη περὶ τὴν θεωρίαν τοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἔργου, ἐκτίθησιν ἐπιστημονικῶς τὰς ἀρχὰς καὶ τοὺς κανόνας καθ' οὓς δέον νὰ διεξάγεται τὸ σωτηριώδες τοῦτο ἔργον κατὰ τὴν τριπλὴν αὐτοῦ ἔκφασιν καὶ διάρθρωσιν ὡς διδακτικοῦ, λειτουργικοῦ καὶ ποιμαντικοῦ, πρὸς ἀπόδοσιν μὲν τῆς πρεπούσης λατρείας εἰς τὸν Θεόν, πρὸς μετάδοσιν δὲ τῆς σωτηριώδους γνώσεως καὶ χάριτος εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ γενικῶς πρὸς ἐπίτευξιν τῆς οἰκοδομῆς τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς κατὰ τὰς ἐκασταχοῦ τοπικὰς ἀνάγκας καὶ καιρικὰς περιστάσεις. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν τὸ ἔργον τῆς Ἐκκλησίας, ὅπερ εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου χαρακτηρισθὲν ὡς ἔργον διακονίας πρὸς καταρτισμὸν τῶν ἀγίων καὶ πρὸς οἰκοδομὴν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ καὶ ὅπερ ἐπὶ τὸ ἀπλούστερον ἀποτελεῖ τὴν δρασιν ἢ πράξιν τῆς Ἐκκλησίας πρὸς ἐκδήλωσιν, ἀνάπτυξιν καὶ διάδο-

σιν τῆς νέας ἐν Χριστῷ ζωῆς, ἀποτελεῖ τὸ ὑποκείμενον τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας. Τὸ ἔργον δὲ τοῦτο πολυποίκιλον ὄν, ἐξεδηλώθη ἀπ' αὐτῆς τῆς συστάσεως τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἔργον ἱεραποστολικὸν ἐξ ἐνὸς ἀποβλέπον εἰς τὴν προσέλκυσιν νέων μελῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ὡς ἔργον διδασκτικὸν καὶ ποιμαντικὸν καὶ λειτουργικὸν ἐξ ἑτέρου ἀποβλέπον εἰς τὴν διδασκαλίαν, διαποίμανσιν, οἰκοδομὴν τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν τέλει τῆς δημοσίας λατρείας καὶ τῶν λοιπῶν μυστηρίων, καθὼς καὶ ὡς ἔργον φιλανθρωπικῆς προνοίας ἀναφερόμενον εἰς τὴν περὶ τῶν πτωχῶν καὶ πασχόντων φροντίδα. Οὕτω τὸ ἔργον τοῦτο τῆς Ἐκκλησίας προσλαμβάνει εὐρείαν ἔκτασιν μὴ περιοριζόμενον μόνον εἰς τὴν δρᾶσιν τοῦ ἱερέως ἢ ποιμένος, ὡς εἶχε ταύτην ὑπ' ὄψιν σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ὁ Schleiermacher, θεωρήσας ὡς ἀποστολὴν τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας μόνον τὴν κατάρτισιν καταλλήλων λειτουργικῶν ὀργάνων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, καλῶς τὸ λειτουργικὸν καὶ διδασκτικὸν καὶ ποιμαντικὸν ἔργον αὐτῆς διεξαγόντων, ἀλλ' ἐκτεινόμενον εἰς οἰονδήποτε ἔδαφος τῆς ἐκκλησιαστικῆς δράσεως, καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς ὑπὸ ἀπλῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ φιλανθρωπικοῦ ἢ ἱεραποστολικοῦ ἢ κατηχητικοῦ πεδίου διεξαγομένης. Τὸ ἔργον λοιπόν, ὅπερ ὡς ὑποκείμενον αὐτῆς ἔχει ἡ Πρακτικὴ Θεολογία, περιλαμβάνει καὶ τὰς μορφὰς ἐκείνας τῆς δράσεως τῆς Ἐκκλησίας, εἰς ἃς συμμετέχει ἐνεργῶς καὶ τὸ λαϊκὸν στοιχεῖον, ἐπεὶ δὴ ὁμοῦς ἐνδείκνυται νὰ μὴ ἀποξενουῖται τούτων καὶ ὁ κλῆρος, ὁ ἔχων συνείδησιν τῆς ἱεραῆς αὐτοῦ ἀποστολῆς καὶ μὴ ἀποξενῶν αὐτὸς ἑαυτὸν τούτων, διὰ τοῦτο τὸ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἔργον δέον νὰ νοῆται καθ' ὅλην μὲν αὐτοῦ τὴν ἔκτασιν, ἰδίᾳ δὲ ὡς ἀσκεῖται τοῦτο ὑπὸ τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ποιμένων καὶ διδασκάλων.

3. Ἄλλ' ἐὰν τοῦτο εἶναι τὸ ὑποκείμενον τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας, δὲν πρέπει παρασυρόμενοι ἐκ τῆς οὐχὶ κατὰ πάντα ἐπιτυχοῦς ὀνομασίας αὐτῆς νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἡ Πρακτικὴ Θεολογία εἶναι αὕτη αὕτη ἢ πρακτικὴ δρᾶσις ἢ πράξις τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι αὕτη σύστημα θεωρίας περὶ τῆς πράξεως ἢ δράσεως τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι γνῶσις ἐπιστημονικὴ καὶ θεολογικὴ ἀποσκοποῦσα νὰ διαφωτίσῃ πάντα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ δρῶντα, πῶς ἐπωφελέστερον νὰ διεξάγῃ τὴν δρᾶσιν αὐτοῦ. Δὲν εἶναι τέχνη τις, ἐκμανθανομένη διὰ τῆς πρακτικῆς ἀσκήσεως, ἀλλὰ θεωρία, ἀναμφιβόλως προορισμὸν ἔχουσα νὰ διαπεραιωθῇ καὶ νὰ ἐνσαρκωθῇ εἰς πρᾶξιν, πάντοτε ὁμοῦς παραμένουσα ἐπιστήμη τῆς πράξεως καὶ διὰ τὴν πρᾶξιν. Ἐντεῦθεν ὀρθῶς διεκρίθη ἡ ἐν ταῖς πανεπιστημιακαῖς σχολαῖς διδασκόμενη Πρακτικὴ Θεολογία τῆς διὰ τοὺς ἱερεῖς προοριζομένης καὶ ἐν σεμιναρίοις πρακτικῶς ἀσκουμένης Τεχνολογίας ἢ Τεχνικῆς, τῆς ἀποκληθείσης ὑπὸ τῶν Γερμανῶν Pfarramtskunde, ἥτις ὡς ἐπικρατέστερον χαρακτῆρα φέρει τὸν τῆς τέχνης καὶ ἀσκήσεως μετὰ τὴν σπουδὴν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς θεωρίας, ἣν παρέχει ἡ καθ' αὐτὸ Πρακτικὴ Θεολογία.

4. Καί εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ὀλόκληρος ἡ Θεολογία εἶναι ἐξόχως πρακτικὴ ἐπιστήμη, προελθοῦσα ἐκ τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας καὶ προωρισμένη, ἵνα περιθάλη καὶ προαγάγη τὴν ζωὴν ταύτην. Δέον ὅμως νὰ γίνεται πάντοτε διάκρισις μεταξὺ τῆς τάσεως τοῦ συνόλου καὶ τοῦ προσιδιάζοντος εἰς ἓν ἕκαστον τῶν μερῶν αὐτοῦ χαρακτήρος. Βεβαίως ἡ ὅλη Θεολογία εἶναι ἐπιστήμη τάσεως πρακτικῆς. Εἶναι *scientia ad praxim*. Τὸ ἐπὶ μέρος ὅμως τμήμα αὐτῆς, τὸ φέρον τὴν ὀνομασίαν Πρακτικὴ Θεολογία, εἶναι συγχρόνως καὶ ἐπιστήμη αὐτῆς ταύτης τῆς πράξεως. Δὲν εἶναι δύσκολον ν' ἀντιληφθῆ τις, ὅτι τὸ ἔδαφος καὶ οἱ σκοποὶ τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας διακρίνονται σαφῶς τοῦ ἔδαφους καὶ τῶν σκοπῶν τῆς λοιπῆς Θεολογίας. Πράγματι αὕτη ἀποσκοπεῖ κυρίως εἰς τὴν παιδευσιν καὶ μόρφωσιν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν καὶ ποιμένων καὶ λοιπῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ δρώντων παραγόντων, μὴ ἔχουσα κυρίαν φροντίδα αὐτῆς ν' ἀσχοληθῆ περὶ τὸν καταρτισμὸν τῶν θεολόγων τῆς αὔριου, ἀλλὰ τῶν μελλόντων ἐργατῶν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῶν λειτουργῶν τῆς Ἐκκλησίας. Πόσον δὲ ἡ παρεχομένη ὑπ' αὐτῆς κατάρτισις προσιδιάζει εἰς αὐτὴν, ἀντιλαμβάνεται τις ἐνθυμούμενος, ὅτι εἶναι σύνηθες νὰ εἶναι τις δεινός ἐξηγητῆς ἢ δογματικὸς ἢ ἱστορικὸς, ἀποτυγχάνων ὅμως ἀξιοθρηνητῶς ὡς λειτουργὸς καὶ ποιμὴν καὶ ἐργάτης τῆς Ἐκκλησίας.

5. Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε λεχθέντων καθορίζεται πλήρως καὶ ἡ θέσις τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας ἐν τῇ Θεολογικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ. Προϋποθέτει αὕτη τὰς λοιπὰς Θεολογικὰς ἐπιστήμας, ἔχουσα μὲν ἄμεσον ἀνάγκην τῆς ἐξ ἐκείνων ἐπικουρίας, ἀλλὰ καὶ σοβαρῶς ἐπικουροῦσα ταύτας. Διδάσκουσα αὕτη τὸν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐργάτην νὰ καθιστᾷ καρποφόρον ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τῆς Ἐκκλησίας τὴν γνῶσιν, ἣν ἀπέκτησεν ἤδη διὰ τῶν ἄλλων θεολογικῶν κλάδων, καθίσταται ἐφηρμοσμένη Θεολογία, ἀποδεικνύουσα οὕτω καὶ πρακτικῶς ὠφέλιμον τὴν ὅλην Θεολογίαν καὶ συντελοῦσα ὅσον οὐδεμία ἄλλη τῆς Θεολογίας ἐπιστήμη, ὅπως μὴ παραμείνη ἡ Θεολογία θεωρία ἄκαρπος καὶ ἀνωφελής. Ὑπὸ τὴν ἔποψιν δὲ ταύτην θὰ ἠδύνατο μὲν νὰ λεχθῆ, ὅτι πάντα τ' ἄλλα τμήματα τῆς Θεολογικῆς ἐπιστήμης ὑφίστανται κυρίως εἰπεῖν διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Πρακτικοῦ κλάδου, καὶ καλλιεργοῦνται μετ' ἄμέσου ἢ ἐμμέσου βλέψεως πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πράξεως, ὀρθῶς δὲ ἐχαρακτηρίσθη ἡ Πρακτικὴ Θεολογία ὡς γέφυρα μετάγουσα ἀπὸ τῶν Θεολογικῶν σπουδῶν πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν δρᾶσιν. Οὕτως ὡς πρὸς τὴν Πρακτικὴν Θεολογίαν κατὰ τὴν εὐστοχον παρατήρησιν τοῦ van Oosterzee⁽¹⁾ ἐφαρμόζονται πλήρως οἱ λόγοι: Οἱ ἔσχατοι ἔσσονται πρῶτοι. Τελευταία κατὰ σειρὰν μεταξὺ τῶν λοιπῶν κλάδων τῆς Θεολογίας ἐρχομένη ἡ Πρακτικὴ Θεολογία, κατέχει οὐχ ἦττον

(1) *Practical Theology* μετάφρ. H. Smith and P. Schaff σελ. 3.

μεταξύ αὐτῶν θέσιν ἐξόχως τιμητικὴν, ἐξασφαλισθεῖσαν ἤδη εἰς αὐτὴν ὑπὸ τοῦ Schleiermacher καὶ τῆς σχολῆς του, ὁ ὁποῖος ἐχαρακτήρισε ταύτην ὡς τὴν κορωνίδα τῶν Θεολογικῶν σπουδῶν (Die Krone des Theologischen Studiums).

6. Ὡς πρὸς δὲ τὴν κατανομὴν τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας εἰς ἐπὶ μέρους μαθήματα καθορίζεται αὕτη ὑπὸ τῆς φύσεως καὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἔργου. Ἐφ' ὅσον δηλαδὴ τὸ ἔργον τοῦτο περιλαμβάνει ἐξ ἑνὸς μὲν τὸ πεδῖον τῶν διακονιῶν τῶν σχετιζομένων πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν ὡς ὑπάρχον ἤδη σύνολον, ἐξ ἑτέρου δὲ τὸ πεδῖον τῶν διακονιῶν, αἵτινες ἀναφέρονται εἰς τὰ ἐπὶ μέρους μέλη τῆς Ἐκκλησίας, εἴτε τὰ ἤδη εἰς αὐτὴν ἐντεταγμένα εἴτε τὰ μελλοντικῶς εἰς αὐτὴν ἐνταχθησόμενα, ἐκ μὲν τῶν διακονιῶν τῶν εἰς τὸ σύνολον τῆς Ἐκκλησίας ἀφορωσῶν ἀπορρέουσι τὰ μαθήματα 1) τῆς Ὁμιλητικῆς ἢ τῆς Θεωρίας τοῦ πρὸς τὴν ὅλην Ἐκκλησιαστικὴν κοινότητα ἀπευθυνομένου κηρύγματος, καὶ 2) τῆς Λειτουργικῆς ἢ τῆς Θεωρίας τῆς ὑπὸ τοῦ συνόλου Ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος ἀπευθυνομένης πρὸς τὸν Θεὸν λατρείας· ἐκ δὲ τῶν δευτέρων διακονιῶν ἀπορρέουσι τὰ μαθήματα 3) τῆς Κατηχητικῆς, ἢ τῆς Θεωρίας τῆς κατηχήσεως τῶν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἐλκυσσόμενων νέων μελῶν καὶ 4) τῆς Ποιμαντικῆς, ἢ τῆς Θεωρίας τῆς πνευματικῆς φροντίδος, ἣν ὁ ποιμὴν δεὸν νὰ λαμβάνῃ καὶ γενικώτερον μὲν ὑπὲρ τῆς ὅλης ποιμνῆς, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ ἐπὶ μέρους μέλη τῆς ποιμνῆς καὶ τὰς ἐπὶ μέρους τάξεις καὶ κατηγορίας αὐτῶν. Καὶ περὶ τοῦ ὅτι μὲν τὰ τέσσαρα ταῦτα μαθήματα περιλαμβάνονται ἐν τῷ πεδίῳ τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας οὐδεμία οὐδαμῶθεν διευπώθη ἀντίρρησις. Διευπώθησαν ὅμως ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τὸ ἐὰν καὶ τὸ Κανονικὸν ἢ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον ἔχη θέσιν ἐν τῷ Πρακτικῷ κλάδῳ, τινῶν ἰσχυρισσόμενων, ὅτι τοῦτο οὐ μόνον ἀποτελεῖ μάθημα τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ δεὸν ἐν τῇ Θεολογικῇ ἐπιστήμῃ νὰ ἐνταχθῇ εἰς τὸν Ἱστορικὸν κλάδον αὐτῆς. Εἶναι ἐν τούτοις γεγονός, ὅτι τόσον ἐπ' ἐσχάτων ὁ Fené, ὅσον καὶ προγενέστερον ὁ Achelis, περιέλαβον εἰς τὴν Πρακτικὴν Θεολογίαν καὶ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου τῆς Ἐκκλησίας, οἱ δὲ ρωμαιοκαθολικοὶ διαχωρίζοντες τὴν Πρακτικὴν Θεολογίαν εἰς δύο σκέλη ἐπεφύλαξαν τὸ ἐν τούτων ὀλόκληρον εἰς τὸ Κανονικὸν Δίκαιον. Ὡς πέμπτον λοιπὸν μάθημα καὶ εὐθὺς μετὰ τὴν Ποιμαντικὴν καταλεκτέον τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον.

7. Ζωηρόταται διευπώθησαν ἀντιρρήσεις, ἐὰν πρέπη νὰ περιληφθῶσιν εἰς τὰ μαθήματα τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας καὶ ἡ Ἐξωτερικὴ Ἱεραποστολικὴ ἢ Ἀλιευτικὴ, ἢ τῆς θεωρίας τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, καθὼς καὶ ἡ θεωρία τοῦ κοινωνικοῦ καὶ φιλανθρωπικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας ἢ τῆς Ἐσωτερικῆς Ἱεραποστολικῆς. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν Ἀλιευτικὴν, ὅτι ἔχει τὴν θέσιν αὐτῆς ἐν τῷ Πρακτικῷ κλάδῳ πείθεται τις, ὅταν ἐνθυμηθῇ, ὅτι ἡ Ἱεραποστολικὴ δράσις τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀποτέλεσμα ὠθήσεως, ὅπως ἡ Ἐκκλησία

κατακτήση ὅ,τι ἀνήκει εἰς αὐτὴν λόγῳ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰδρυτοῦ αὐτοῦ δοθείσης ἐντολῆς εἰς τὰ πρῶτα λειτουργικά ὄργανα τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως «πορευθέντες μαθητεύσωσι πάντα τὰ ἔθνη» (Ματθ. κη' 19) καὶ κηρύξωσι τὸ Εὐαγγέλιον «εἰς τὸν κόσμον ἅπαντα» (Μάρκ. ιστ' 15). Ὡς πρὸς δὲ τὴν Ἐσωτερικὴν Ἱεραποστολικὴν παρουσιάζεται μὲν ἐκ πρώτης ὄψεως σοβαρὰ ἢ παρατήρησις, ὅτι τὸ ἔργον αὐτῆς ἀποτελεῖ εἰδικὴν ἐπέκτασιν τῆς διὰ τὰ ἐπὶ μέρος ἄτομα ποιμαντικῆς φροντίδος καὶ ὡς ἐκ τούτου δέον αὕτη ν' ἀποτελέσῃ τμήμα τῆς Ποιμαντικῆς. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἡ Ἐσωτερικὴ Ἱεραποστολικὴ δὲν ἀπασχολεῖ μόνον τοὺς ποιμένας ἀλλὰ καὶ ἄλλα ὄργανα, οἷα αἱ διακόνισσαι, αἱ ἀδελφαὶ νοσοκόμοι κλπ., οἱ εἰσηγούμενοι τὴν ὑπαγωγὴν τῆς ἐσωτερικῆς Ἱεραποστολικῆς εἰς τὴν Ποιμαντικὴν εὐρέθησαν εἰς τὴν ἀνάγκην, ὅπως εισηγηθῶσι καὶ τὴν διεύρυνσιν τοῦ πεδίου τῆς Ποιμαντικῆς, ὥστε αὕτη νὰ μὴ ἀφορᾷ εἰς μόνους τοὺς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ποιμένας. Ἄλλ' ἐν τῶν ἰδανικῶν τῆς ἐσωτερικῆς Ἱεραποστολῆς εἶναι νὰ κινητοποιήσῃ εἰς δρᾶσιν ὡς οἷόν τε περισσότερον ἀριθμὸν πιστῶν καὶ ν' ἀποσπάσῃ ἀπὸ τῆς παθητικῆς αὐτοῦ θέσεως τὸ λαϊκὸν στοιχεῖον, ὧθουν αὐτὸ εἰς δρᾶσιν ὑπὲρ τοῦ πλησίον. Πῶς λοιπὸν θὰ διευρυνθῇ ὁ κύκλος τῆς Ποιμαντικῆς; Κατὰ ταῦτα ὀρθότερον κατανέμουςιν οἱ καταριθμούντες εἰς τὰ μαθήματα τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας τὴν τε ἐξωτερικὴν Ἱεραποστολικὴν ἢ Ἀλιευτικὴν καὶ τὴν Ἐσωτερικὴν τοιαύτην, μολοντί πλήρη συστήματα θεωρίας περὶ τῶν μαθημάτων τούτων δὲν εἶδον εἰσέτι τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος.

1. Ὀμιλητικὴ.

1. Ἡ Ὀμιλητικὴ εἶναι τὸ μάθημα ἐκεῖνο τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας, τὸ ὁποῖον προτίθεται νὰ ἐκθέσῃ τὴν θεωρίαν τοῦ κηρύγματος. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ Ὀμιλητικὴ προτίθεται νὰ ἐκθέσῃ τὰς ἀρχὰς καὶ τοὺς κανόνας, καθ' οὓς δέον νὰ διεξάγεται τὸ κήρυγμα οὐχὶ ὑπὸ τὴν εὐρείαν αὐτοῦ ἔννοιαν, ἀλλ' εἰδικῶς τὸ ἐν τοῖς τόποις τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἢ καὶ ἔξω αὐτῶν πρὸς πληρώματα χριστιανικὰ ἢ πρὸς ἤδη πεπιστευκότας εἰς Χριστὸν ἀπευθυνόμενον. Ὑπὸ τὴν στενοτέραν ταύτην ἔννοιαν ἐκδεχόμενοι τὸ ὑποκείμενον τῆς Ὀμιλητικῆς (κατὰ τὴν περὶ τούτου ἀντίληψιν τοῦ Schleiermacher καὶ τῶν ἀκολουθούντων αὐτῷ Schweizer, Palmer, G. Bauer, Gaupp, Krauss, Bassermann καὶ ἄλλων ἐν ταῖς Ὀμιλητικαῖς αὐτῶν, καὶ τῶν Otto, Harnack, van Oosterzee, Nitzsch καὶ Achelis ἐν τοῖς περὶ Πρακτικῆς Θεολογίας συγγράμμασιν αὐτῶν) ἀποχωρίζομεν ταύτης τὸ λεγόμενον Ἱεραποστολικὸν κήρυγμα, τὸ ἀπευθυνόμενον πρὸς ἀγνοοῦντας ὅλως τὸ Εὐαγγέλιον τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, δὲν ἀποξενούμεν ὁμῶς ταύτην τούτου καὶ ὀλοτελῶς. Τοῦτο δέ, διότι τὸ Ἱεραποστολικὸν κήρυγμα μόνον κατὰ θεωρίαν δύναται νὰ διακριθῇ καὶ χωρισθῇ τοῦ οἰκοδομητικοῦ κηρύγματος, τοῦ πρὸς ἐκκλησιαστικὰ πληρώματα ἀπευθυνομένου. Ὅρθῶς δὲ

παρατηρεῖ ὁ Vinet⁽²⁾ «οἱ δύο σκοποὶ τοῦ κηρύγματος δὲν εἶναι κεχωρισμένοι ἀλλήλων κατὰ τρόπον τόσον ἐμφανῆ, ἀλλ' ὁ ἀπευθυνόμενος πρὸς ἀπίστους δύναται νὰ ὠφελήσῃ συγχρόνως καὶ τοὺς πιστοὺς, καθὼς καὶ ὁ πρὸς πιστοὺς κηρύττων δύναται νὰ ὠφελήσῃ καὶ τοὺς ἀπίστους».

2. Προεκρίναμεν τὴν κρατήσασαν ὀνομασίαν Ὁμιλητικὴ ἢ Χριστιανικὴ Ὁμιλητικὴ, ἀντὶ τῶν ὑπὸ τινῶν ἡμετέρων χρησιμοπονηθεισῶν «Ἐκκλησιαστικὴ ρητορικὴ» (Φ. Παπαδόπουλος, Ἰωάν. Μεσολωρᾶς) ἢ «τοῦ ἱεροῦ ἁμβωνος ρητορικὴ» ἢ «ἱερὰ ρητορεία» (Ν. Βάμβας, Χ. Παμπούκης) ὡς ἀνταποκρινομένην πληρέστερον πρὸς τὴν ἔννοιαν καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κηρύγματος. Πράγματι ὁ ὄρος ὀμιλία σημαίνει παρὰ τοῖς κλασικοῖς τὴν φιλικὴν καὶ μετ' οἰκειότητος ἀναστροφὴν καὶ συνδιάλεξιν καὶ εἰς τοιαύτην σημασίαν ἀπαντῶμενος καὶ ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ⁽³⁾, προσέλασθεν ἔπειτα ἐν τῇ χριστιανικῇ γλώσσῃ εἰδικὴν ὄλως ἔννοιαν, χρησιμοποιοῦμενος εἰς δήλωσιν τῶν ἀφελῶν καὶ ἀνεπιτηδεύτων προτροπῶν καὶ νουθεσιῶν, τὰς ὁποίας ἀπηύθυνεν ὁ προεστὼς ἐν ταῖς πρὸς λατρείαν συνάξεσι τῶν πρώτων Χριστιανῶν ἐξ ἀφορμῆς τοῦ κατ' αὐτὴν Βιβλικοῦ ἀναγνώσματος. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ὁριγένους τὸ κατ' ἀρχὰς ἀνεπιτηδεύτον καὶ πρόχειρον τοῦτο κήρυγμα κατέστη μᾶλλον ἐπιμελημένον καὶ αἱ ὀμιλίας ἐμφανίζονται, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος, καὶ ὡς ἔργα ρητορικῆς ἀξιοζήλευτα, διετήρησαν ὅμως καὶ τότε τὸν ἀρχαῖον τῆς φιλικῆς συνδιαλέξεως καὶ πρὸς καθαρῶς οἰκοδομητικοὺς σκοποὺς ἀποβλέποντα τόνον, καὶ κατὰ τοῦτο διακρίνονται τῶν ρητορικῶν λόγων τῶν θύραθεν ρητόρων. Εἶναι ὡσαύτως ἀληθές, ὅτι ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Αὐγουστίνου ἤρχισε νὰ γίνεταί διακρίσις τις μεταξὺ τῆς εἰς Βιβλικὴν τινα περικοπὴν στρεφόμενης καὶ ταύτην ἀναλυτικῶς ἐκτιθεμένης ὀμιλίας καὶ τοῦ ἐπὶ ἐνιαίου τινὸς θέματος κατὰ μέθοδον συνθετικὴν τεχνικώτερον ἐξεργασμένου λόγου. Οὐδεὶς ὅμως θὰ ἠδύνατο νὰ ἀρνηθῆ, ὅτι καὶ πάλιν ὁ ὄρος ὀμιλία ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένῃ ὁ πάντων καταλληλότερος πρὸς δήλωσιν τοῦ ἐπινοήσεως καὶ τέχνης καθαρῶς χριστιανικῆς πρὸς τὰ ἐκκλησιαστικά τῶν πιστῶν μάλιστα ἐν τῇ λατρείᾳ ἐξ ἀφορμῆς τῶν Βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων ἀπευθυνομένου κηρύγματος.

3. Εἶναι λοιπὸν ἡ ὀνομασία Ὁμιλητικὴ προτιμότερα τῶν ὀνομασιῶν «Ἐκκλησιαστικὴ ρητορικὴ» ἢ «ἀπ' ἁμβωνος ρητορικὴ» τῶν ὑπὸ τῶν ἡμετέρων, παλαιότερον δὲ καὶ ὑπὸ τῶν Steinbart, Schmid, Mazzoll, Aminon, Alt καὶ ἄλλων χρησιμοπονηθεισῶν, ἐπειδὴ διὰ ταύτης παρουσιάζεται ἡ ἐπιστήμη τοῦ κηρύγματος οὐχὶ ὡς κλάδος τις τῆς Ρητορικῆς, ἀλλ' ὡς αὐτοτελὴς καὶ προσιδιάζουσα ἐξ ὀλοκλήρου εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἐπιστήμη. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι καὶ ἡ Ὁμιλη-

(2) Homiletique ou Théorie de la Predication, Paris 1853, σελ. 13.

(3) Α' Κορινθ. ιε' 33, Λουκ. κδ' 15, Πράξ. κδ' 26.

τική παρουσιάζεται καταγομένη ἐκ τῆς ἀρχαίας Ρητορικῆς, προσήρ-
μοσεν ὁμως τοὺς κανόνας αὐτῆς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς χριστιανι-
κῆς ἀληθείας καὶ ἐξειλίχθη εἰς αὐτοτελῆ καὶ καθ' ἑαυτὴν αὐτάρκη
ἐπιστήμην. Ὁρισμένως δὲ ἡ Ὁμιλητικὴ καὶ ὡς ἐκ τοῦ οὐρανόθεν δο-
θέντος ὑποκειμένου αὐτῆς καὶ ὡς ἐκ τῶν καθαρῶς πνευματικῶν καὶ
ἠκιστα ματαίων σκοπῶν, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀποβλέπει, καὶ ὡς ἐκ
τῶν ὑπερφυσικῶν ἐν πολλοῖς μέσων, ἅτινα πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ
τοῦ κηρύγματος συνδυάζονται πρὸς αὐτό, καὶ ὡς ἐκ τοῦ ἱεροῦ χαρα-
κτῆρος, τὸν ὁποῖον δέον πάντοτε νὰ φέρῃ ὁ διάκονος αὐτῆς, διαφέρει
οὐσιωδῶς τῆς πρὸς ἀνθρώπινα τέλη διὰ μέσων ἀνθρωπίνων κατατει-
νούσης Ρητορικῆς καὶ παρουσιάζεται ταύτης ἀνεξάρτητος καὶ ἀθυ-
πόστατος. Καὶ ἀληθῶς οὐδὲν ἄλλο θέμα, ἐξ ὧν ποτὲ ἀπησχόλησαν
τοὺς θύραθεν ρήτορας, δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸ ὕψος καὶ τὴν
ὑπεροχὴν καὶ τὴν χρησιμότητα τῆς εὐαγγελικῆς ὑποθέσεως, ἥτις
ἀπασχολεῖ τὴν Ὁμιλητικὴν. «*Omnia magna quae dicimus*», εἶπεν ὁ Αὐ-
γουστίνος⁽¹⁾. Τὰ σπουδαῖα θέματα καὶ ὑψηλά βήματα εἶναι σπάνια.
Διὰ τοὺς κηρύττοντας ὁμως τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ εἶναι συνήθη καὶ
καθημερινά, τὸ βῆμα δέ, ἐκ τοῦ ὁποῖου ὁμιλοῦσι, κεῖται παραπλευ-
ρως τοῦ θυσιαστηρίου, τοῦ συνδεομένου ἀμέσως μετὰ τοῦ ὑπερουρα-
νίου θυσιαστηρίου. Ξένος δὲ πρὸς τέλη ἐπίγεια καὶ ἐφήμερα ὁ γνή-
σιος τοῦ κηρύγματος διάκονος, παρουσιάζει τὰ πρόσκαιρα *sub spe-*
cie aeternitatis καὶ δὲν ἐπιζητεῖ, ὅπως προκαλέσῃ στιγμιαίας ἀπλῶς
ἐντυπώσεις, ὅπως οἱ ρήτορες τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ νὰ ἐπηρεάσῃ
βαθέως τὰς θελήσεις τῶν ἀκροατῶν καὶ νὰ αἰχμαλωτίσῃ ὀριστικῶς
αὐτάς, εἰς τρόπον ὥστε νὰ παραμένωσιν αὐταὶ σταθερῶς ἀγωνιζό-
μεναι πρὸς κατάκτησιν τοῦ Οὐρανοῦ. Συνεργός δ' ἐν τῷ ἔργῳ τού-
τῳ οὐχὶ αἷματος καὶ σαρκός, ἀλλ' αὐτοῦ τοῦ Ὑψίστου Θεοῦ, ἔχει
ἐν αὐτῷ σύμμαχον τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἀοράτως ἐπενεργεῖ
διανοίγον τὰς καρδίας τῶν ἀκροατῶν καὶ δημιουργοῦν τὴν ἐν αὐ-
ταῖς καρποφορίαν τοῦ λόγου. Καὶ διὰ νὰ μεταχειρισθῶμεν τὴν φρά-
σιν τοῦ van Oosterzee⁽⁵⁾ «ἡ θύραθεν ρητορεία τῶν ἀρχαίων ἦτο κυ-
ρίως τέχνη, ἐνῶ ἡ ἱερά ρητορεία εἶναι κυρίως χάρισμα». Πρότυπα
δὲ τοῦ διακόνου τοῦ κηρύγματος καὶ προκάτοχοι αὐτοῦ τυγχάνουσιν
οὐχὶ οἱ Δημοσθένεις καὶ οἱ Κικέρωνες, ἀλλ' αὐτὸς ὁ Κύριος μετὰ
τῶν Ἀποστόλων αὐτοῦ καὶ τῶν λοιπῶν ἀπ' ἀρχῆς χρηματισάντων
διακόνων τοῦ λόγου.

4. Ὡς πρὸς δὲ τὴν σχέσιν τῆς Ὁμιλητικῆς πρὸς τὰ λοιπὰ μαθή-
ματα τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας θὰ παρατηροῦμεν, ὅτι ὑπ' ἄλλων
μὲν (Th. Harnack καὶ ἄλλων προγενεστέρων αὐτοῦ) συνεδέθη αὕτη
μετὰ τῆς θεωρίας τῆς περὶ τῶν ψυχῶν φροντίδος, τῆς ἄλλως καλου-
μένης Ποιμαντικῆς, ὡς ἀσχολουμένης περὶ τὴν μεταβίβασιν τῆς οἰ-

(4) De doctrina Christiana IV 36.

(5) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 179.

κοδομῆς ἀπὸ τῆς σφαίρας τῆς κοινῆς λατρείας εἰς τὴν ζωὴν τῶν ἐπι μέρους μελῶν τῆς Ἐκκλησίας ὑπ' ἄλλων δὲ (Hagenbach, Henke κλπ.) συνεδέθη μετὰ τῆς θεωρίας τῆς λατρείας, διότι τὸ κήρυγμα ἐθεωρήθη ὑπ' αὐτῶν ὡς ἡ κυρία πράξις τῆς λατρείας· καὶ τέλος ὑπ' ἄλλων (Hüffel, Harms, Nitzsch κλπ.) συνεδέθη πρὸς τὴν Κατηχητικήν, ἐπειδὴ κήρυγμα καὶ κατήχησις συναποτελοῦσι σύνολόν τι ἐν τῇ διακονίᾳ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ λόγου. Ὅτι βεβαίως ἡ Ὁμιλητικὴ συνδέεται στενότερα πρὸς τὰ λοιπὰ μαθήματα τοῦ Πρακτικοῦ κλάδου, οὐδεὶς δύναται σοβαρῶς ν' ἀμφισβητήσῃ. Καὶ οὐδεὶς δύναται νὰ ἀρνηθῇ, ὅτι τόσον ἡ διδασκαλία τοῦ κατηχητοῦ, ὅσον καὶ ὁ λόγος τοῦ Ἱεραποστόλου, ὅσον καὶ τὸ κήρυγμα τὸ ἀπ' ἁμβωνος πρὸς τοὺς πιστοὺς ἐκφωνούμενον, ὅσονδῆποτε καὶ ἂν κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν μορφήν τοῦ περιεχομένου των διαφέρωσιν, ὅμως κατ' οὐσίαν πρὸς τὸν αὐτὸν ἀποβλέπουσι σκοπὸν, ἐκ τῆς αὐτῆς ἀπορρέουσι πηγῆς καὶ τὸ αὐτὸ ἐκθέτουσιν Εὐαγγέλιον. Ἐὰν δὲ πρόβατα καὶ ἄρνια ἀποτελοῦν τὴν ποίμνην τοῦ Χριστοῦ, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐτάχθησαν φρουροὶ καὶ προστάται οἱ Ποιμένες τῆς Ἐκκλησίας, εἰς τῶν ὁποίων τὸν καταρτισμὸν ἀποβλέπει τὸ μάθημα τῆς Ποιμαντικῆς, ὁ μύστης τῆς Ὁμιλητικῆς ἀπευθύνεται διὰ τοῦ λόγου αὐτοῦ πρὸς τὰ πρόβατα, τοὺς σχετικῶς ὠρίμους ἐν Χριστῷ, ὁ δὲ κατηχητὴς ζητεῖ νὰ ἐκθρέψῃ διὰ τοῦ λόγου αὐτοῦ τὰ ἄρνια τῆς χριστιανικῆς ποίμνης, καὶ ὁ Ἱεραπόστολος ζητεῖ νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὴν μάδραν τοῦ χριστιανικοῦ ποιμνίου τὰ ἐκτὸς αὐτῆς ἄλλα πρόβατα, ἅτινα ὁ Κύριος ἔχει καὶ ἅτινα οὕτω εἰσὶν ἐκ τῆς αὐλῆς ταύτης. Παρὰ ταῦτα τὸ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἔργον δύναται νὰ διακριθῇ κατὰ τὴν ἐκδήλωσιν αὐτοῦ εἴτε ὡς δρᾶσις τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὰ ἔξω, εἴτε ὡς ἐκδήλωσις τῆς ζωῆς αὐτῆς πρὸς τὰ ἔσω. Κατὰ τὴν διάκρισιν ταύτην λοιπὸν τὸ κήρυγμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἀφορᾷ ἡ Ὁμιλητικὴ, ἀνήκει εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ ἡ λατρεία (Λειτουργικὴ) ὅπως καὶ ἡ φροντίς καὶ μέριμνα περὶ τῶν ψυχῶν (Ποιμαντικὴ) καὶ ἡ σπουδὴ τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν कुθήρνησιν τῆς Ἐκκλησίας ἐν γένει (Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον). Ἡ Κατηχητικὴ δ' ἐξ ἄλλου καὶ ἡ Ἱεραποστολικὴ ἢ Ἀλιευτικὴ ἀφορῶσιν εἰς τὴν πρὸς τὰ ἔξω ἐκδήλωσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Ἄλλ' ἐὰν κατὰ τὴν διάκρισιν ταύτην ἡ Ὁμιλητικὴ παρουσιάζεται ὡς κειμένη ἐγγύτατα πρὸς τὴν Λειτουργικὴν, δέον ἐξ ἄλλου νὰ διακρίνωμεν σαφῶς τὰ ὅρια, καθ' ἃ γειτνιάζουσι καὶ ὑφ' ὧν διαχωρίζονται τὸ κήρυγμα καὶ ἡ λατρεία. Ἀποτελεῖ μὲν τὸ κήρυγμα στοιχεῖον ἐπιθυμητὸν ἐν τῇ λατρείᾳ, δὲν περιλαμβάνει ὅμως τοῦτο καὶ ὀλόκληρον τὴν λατρείαν ἥτις ὑφίσταται καὶ καθ' ἑαυτὴν καὶ δύναται πλήρως νὰ διεξαχθῇ καὶ ἐλλείποντος αὐτοῦ.

5. Ὡς πρὸς δὲ τὴν διαίρεσιν καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς Ὁμιλητικῆς θὰ ἠδύνατο νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι πλήρης θὰ παρουσιάζετο αὕτη, ὅταν περιλαμβάνῃ οὐ μόνον τὴν θεωρίαν τοῦ κηρύγματος, ἀλλὰ

καὶ τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ, εἰ καὶ αὕτη θὰ ἡδύνατο ν' ἀποτελέσῃ, ὡς εἶπομεν, ἴδιον μάθημα τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου. Τοῦτο δ' ἐπιβάλλεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι καὶ ἐν τῇ Ὀμιλητικῇ προηγῆθη μὲν ἡ πράξις, ἐπηκολούθησε δὲ ἡ θεωρία, συναχθεῖσα ἐκ τῆς πείρας, ἢν προσεπόρισεν ἡ πράξις. Ἀναγκαῖον λοιπὸν συμπλήρωμα τῆς περὶ τοῦ κηρύγματος θεωρίας καθίσταται ἡ ἱστορικὴ παρακολούθησις τῆς ἀνὰ τοὺς αἰῶνας ἀναπτύξεως καὶ ἐπιδόσεως τοῦ κηρύγματος καὶ ἡ ἐν τοῖς πράγμασιν ἀναθεώρησις τῶν μορφῶν καὶ τῶν κατευθύνσεων, τὰς ὁποίας κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς προσέλαθε καὶ ἠκολούθησε τοῦτο. Ἡ Ὀμιλητικὴ λοιπὸν κατὰ ταῦτα δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς δύο κύρια μέρη, τὸ ἱστορικὸν καὶ τὸ θεωρητικόν. Καὶ εἰς μὲν τὸ πρῶτον ἐκ τῶν μερῶν τούτων, ἀφοῦ κατὰ τὸ δυνατόν ἐξετασθῇ τὸ πρότυπον, ὅπερ καὶ ἐν τῇ διαδικασίᾳ τοῦ κηρύγματος κατέλιπεν ἡμῖν ὁ μόνος δικαιούμενος νὰ καλῆται ὑπὸ τὴν ἀπόλυτον ἔννοιαν Διδάσκαλος καὶ Καθηγητῆς καὶ Προφήτης Ἰησοῦς ὁ Χριστός, ἐνδείκνυται νὰ ἐξετασθῶσιν ἱστορικῶς τὰ κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐπίδοσιν τοῦ κηρύγματος κατὰ τε τοὺς πρώτους χρόνους καὶ τοὺς μετέπειτα μέχρις ἡμῶν αἰῶνας, ἰδίᾳ μὲν ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησίᾳ, εἶτα δὲ καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς. Εἰς δὲ τὸ δεύτερον μέρος μετὰ γενικὴν τινα θεωρίαν περὶ τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ κηρύγματος, τῶν πηγῶν αὐτοῦ, τῶν προσόντων τοῦ εἰς τὴν διακονίαν αὐτοῦ καλουμένου, καὶ τῆς κατανομῆς τῆς ὀμιλητικῆς ὕλης, δεόν νὰ ἐκτεθῶσι καὶ τὰ κατὰ τὴν μορφήν τοῦ κηρύγματος. Οὕτω τὸ δεύτερον τοῦτο μέρος ὑποδιαιρεῖται εἰς δύο τμήματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον ἐνδιατρίβει περὶ τὴν ὕλην τοῦ κηρύγματος καὶ τὸ δεύτερον περὶ τὴν μορφήν αὐτοῦ. Λέγοντες δὲ ὕλην καὶ μορφήν τοῦ κηρύγματος ἐννοοῦμεν ὅτι ἐν ταῖς θύραθεν ρητορικαῖς ἐξεφράζετο διὰ τῶν ὄρων Εὐρεσις, Διάθεσις, Λέξις ἢ ἔκφρασις. Τὴν ὑπὸ τῶν ἀρχαιοτέρων υἰοθετηθεῖσαν διαίρεσιν ταύτην τῆς ρητορικῆς μετὰ τὴν ἀπ' αὐτῆς χειραφέτησιν τῆς Ὀμιλητικῆς δὲν ἐνδείκνυται πλέον νὰ ἀκολουθῇ αὕτη, προτιμωμένης ἀντὶ ταύτης τῆς ὑπὸ τοῦ Schweizer καὶ τοῦ Nitzsch εἰσαχθείσης, καθ' ἣν ἐπὶ τὸ ἀπλούστερον καὶ μεθοδικώτερον τὸ θεωρητικὸν μέρος τῆς Ὀμιλητικῆς διαιρεῖται κατὰ τὴν διάκρισιν μεταξὺ τῆς ὕλης καὶ τῆς μορφῆς τοῦ κηρύγματος.

6. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἱστορίαν τῆς Ὀμιλητικῆς περιοριζόμεθα νὰ ἀναφέρωμεν τὰ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν δημοσιευθέντα ἔργα, παραπέμποντες τὸν ἐπιθυμοῦντα νὰ πληροφορηθῇ λεπτομερέστερον περὶ ταύτης εἰς τὴν ἐκδοθεῖσαν ὑφ' ἡμῶν Ὀμιλητικὴν ἢ ἱστορίαν καὶ θεωρίαν τοῦ κηρύγματος (Ἄθηναι, 1950 ἔκδ. δευτέρα) ἐν σελ. 13-18. Ἐκ τῶν ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ προπαρελθόντος καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἐκδοθέντων ἔργων τούτων τὰ περισσότερα ἀναφέρονται εἰς τὴν θύραθεν ρητορικὴν. Τοιαῦτα δ' εἰσὶ: 1) Θεοφίλου τοῦ Κορυθαλέως τοῦ Ἀθηναίου, Περὶ ρητορικῆς ἐκθέσεως (ἐν Μο-

σχοπόλει 1744). 2) Ρητορική τέχνη συντεθείσα χάριν τῆς Ἑλληνικῆς νεολαίας παρὰ Κωνστ. Βαρδαλάχου τοῦ Αἰγυπτίου (Βιέννη 1815). 3) Τέχνης ρητορικῆς βιβλία τρία συνταχθέντα ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Οἰκονόμου (Βιέννη αωιγ). 4) Νεοφύτου Βάμβα Ρητορική, ἐκδοθεῖσα τὸ πρῶτον ἐν Παρισίοις καὶ ἀκολούθως καὶ ἐν Ἀθήναις (1841). 5) Ρητορική καὶ Ρητορεία ὑπὸ Χ. Παμπούκη (Ἀθήναι 1857). Ἐν αὐτῷ ἐξετάζεται καὶ ἡ Ἱερά ἢ ἀπ' ἀμβωνος ρητορεία ὡς ἐν τῶν εἰδῶν τῆς καθ' ὄλου ρητορείας χαρακτηριζομένη. Τῶν δὲ εἰς τὴν Ὀμιλητικὴν ἀναφερομένων ἔργων ἄλλα μὲν ἀποτελοῦσι συμβολὰς πενιχροτάτας, σχεδὸν δὲ πάντα δὲν κατορθώνουσι ν' ἀπελευθερωθῶσι τοῦ κλοιοῦ τῆς θύραθεν ρητορικῆς. Οὕτω μόλις στοιχεῖά τινα ρητορικῆς πρὸς τὸ χριστιανικὸν κήρυγμα προσαρμοζόμενα παρέχει Βικεντίου τοῦ Δαμωδοῦ τὸ τιτλοφορούμενον Πρᾶξις κατὰ συντομίαν εἰς τὰς ρητορικὰς ἐρμηνείας ἔργον, τὸ ἐκδοθὲν χάριν τῶν εὐσεβῶν ἱεροκηρύκων (ἐν Πέστη τῆς Οὐγγαρίας 1815). Σοβαρωτάτην δὲ προσπάθειαν πληρεστέρας τοιαύτης προσαρμογῆς, ἀξιόλογον ἀληθῶς, παρουσιάζει ἡ Τέχνη Ρητορικῆ Φραγκίσκου ἱερέως τοῦ Σκούφου (Ἐνετίησι αχπα) ἐν τῇ ὁποῖα οἱ ρητορικοὶ κανόνες ἐκτίθενται ἐν συνδυασμῷ μετὰ ὑποδειγμάτων. Ὁδηγίας εὐστόχους, ἀλλ' ἄνευ συστήματος, καὶ ἱκανὰ ὑποδείγματα ἐκκλησιαστικῆς ρητορικῆς παρέχει καὶ τὸ Ἐγχειρίδιον τῆς τοῦ ἱεροῦ ἀμβωνος ρητορικῆς τοῦ Ν. Βάμβα (Ἀθήνησι 1851). Περικοπαὶ ἐκ τῶν Πατέρων ὑποδειγματικά, ἀντιστοιχοῦσαι εἰς γενικοὺς τῆς ρητορικῆς κανόνας καὶ σχήματα, ἀποτελοῦσι καὶ τὴν Ρητορείαν τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βενιαμὶν Ἰωαννίδου (Ἐν Ἱεροσολύμοις 1869), μὴ ἔσπερημένην ἱκανῆς ἀξίας. Ὡς δὲ ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ τίτλου αὐτοῦ, κυρίως ρητορικοὺς ὀρισμοὺς ἐκθέτει καὶ τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου ἡμῶν Ἰ. Μεσολωρᾶ «Οἱ κυριώτεροι ὀρισμοὶ καὶ κανόνες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ρητορικῆς». Ἐξ ἄλλου ἢ «Ἐκκλησιαστικὴ ρητορική» τοῦ Φιλίππου Παπαδοπούλου (ἐν Κωνσταντινουπόλει 1888) ἀποτελεῖ ἀναμφιβόλως σοβαρὰν προσπάθειαν πρὸς συστηματικὴν ἔκθεσιν τῆς θεωρίας τοῦ κηρύγματος, ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ ἡ ἐξάρτησις ἀπὸ τῆς θύραθεν ρητορικῆς, ἢ καὶ ἐκ τοῦ τίτλου τῆς συγγραφῆς ὑπεμφαινομένη, παρουσιάζεται πρόδηλος. Τέλος ἐν τῇ ὑφ' ἡμῶν δημοσιευθείσῃ εἰς δευτέραν ἔκδοσιν (ἐν ἔτει 1950) συγγραφῇ ὑπὸ τὸν τίτλον Ὀμιλητικὴ ἢ θεωρία τοῦ κηρύγματος, περιελήφθη μὲν καὶ ἡ Ἱστορία αὐτοῦ, κατεβλήθη δὲ πᾶσα προσπάθεια, ὅπως ἐμφανισθῇ ἡ Ὀμιλητικὴ κατὰ τε τὴν μορφήν καὶ τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν ἐν γένει διάθεσιν, ὡς αὕτη ἀπέβη μετὰ τὴν χειραφέτησιν ἀπὸ τῆς θύραθεν ρητορικῆς. Ἐκ τῆς συγγραφῆς ταύτης ἐλήφθησαν σχεδὸν κατὰ τὸ σύνολον καὶ ὄσα ἀνωτέρω περὶ τοῦ μαθήματος τῆς Ὀμιλητικῆς ἐξετέθησαν.

2. Λειτουργική.

1. Λειτουργική (έπιστήμη) καλείται τὸ ἀσχολούμενον περὶ τὴν θεωρίαν τῆς λατρείας μάθημα. Ἐνδιατρίβουσα κυρίως οὐχὶ περὶ τὴν ἐσωτερικὴν λατρείαν καὶ τὰς ἐσωτερικὰς διαθέσεις τῶν μετεχόντων τῆς λατρείας πιστῶν ἔχει ὡς ὑποκείμενον τὰς ἐξωτερικὰς πράξεις τῆς λατρείας, τὰς δημοσίας λατρευτικὰς πράξεις καὶ τελετάς, τῶν ὁποίων τὴν ἔρευναν καὶ γνῶσιν κατὰ τὰς ἐκκλησιαστικὰς πηγὰς, κατὰ τὴν γένεσιν μιᾶς ἐκάστης τούτων καὶ κατὰ τὴν σημασίαν αὐτῶν ἐπιστημονικῶς διαπραγματεύεται. Καθαρῶς Ἑλληνικῆς προελεύσεως ὄντος τοῦ ὄρου Λειτουργική κατανοεῖται ἡ ἔννοια αὐτοῦ πλήρως, ὅταν ἐξετασθῆ ἡ σημασία τῶν ἐξ ὧν παράγεται οὗτος ἑλληνικῶν λέξεων λειτουργός, λειτουργία, λειτουργεῖν κατὰ τε τὴν παρὰ τοῖς θύραθεν καὶ ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ χρῆσιν αὐτῶν.

2. Ἡ λέξις λειτουργός, σύνθετος ἐκ τοῦ λήϊτος ἢ λείτος (=λαός) καὶ ἔργον σημαίνει τὸν ἔργον δημόσιον διεξάγοντα, εἴτε δι' ἐκλογῆς εἰς τοῦτο κληθέντα, εἴτε ἐκουσίως διὰ τῆς ἐξ ἰδίων καταβολῆς τῶν πρὸς περαιώσιν καὶ διεξαγωγὴν αὐτοῦ δαπανῶν ἀναλαθόντα. Οὕτως ἤδη παρὰ τοῖς θύραθεν κατήντησαν αἱ λέξεις λειτουργός καὶ λειτουργία νὰ σημαίνωσι τὸν ἐπιτελοῦντα θρησκευτικὴν τινα ὑπηρεσίαν καὶ νὰ χρησιμοποιῶνται οἱ ὄροι οὗτοι ἐπὶ τῶν ἱερῶν, ἀπαντωμένων καὶ παρ' αὐτοῖς τῶν φράσεων «λειτουργός τῶν θεῶν», «λειτουργίαί αἱ πρὸς τοὺς θεούς», «τὰς τῶν θεῶν λειτουργίας»⁽⁶⁾. Πρὸ παντὸς ὅμως παρ' Ἰουδαίους, ὅπου διὰ τὸ κρατοῦν παρ' αὐτοῖς θεοκρατικὸν πολίτευμα πᾶν δημόσιον ἔργον ἔφερε καὶ χαρακτῆρα θρησκευτικόν, διὰ τοῦ ὄρου λειτουργία ἐδηλοῦτο ἢ ἐν τῷ ναῷ ἢ τῇ σκηνῇ ἢ τῷ θυσιαστηρίῳ ὑπηρεσία τοῦ ἀρχιερέως καὶ τῶν ἱερέων καὶ λευϊτῶν, ἤδη δὲ ἐν τῇ Πεντατεύχῳ χρησιμοποιεῖται πρὸς δήλωσιν τῆς ὑπηρεσίας ταύτης ἡ λέξις ἄβωδά, τὴν ὁποίαν οἱ Ὁ' μεταφράζουσι διὰ τῶν ἑλληνικῶν λέξεων λειτουργεῖν καὶ λειτουργία⁽⁷⁾. Ἐν δὲ τῇ Καινῇ Διαθήκῃ εὔρηται ἡ λέξις καὶ εἰς τὴν εἰδικὴν ταύτην σημασίαν τῆς ἐν τῷ ναῷ ὑπηρεσίας⁽⁸⁾, καλεῖται δὲ καὶ ὁ Κύριος ἀρχιερεὺς «τῶν ἁγίων λειτουργός καὶ τῆς σκηνῆς τῆς ἀληθινῆς»⁽⁹⁾, χρησιμοποιεῖται ὅμως καὶ εἰς εὐρύτεραν ἔννοιαν. Οὕτως οἱ ἐν τῇ πολιτείᾳ ἄρχοντες ἐν τῇ ἐνασκήσει τῆς ἐξουσίας αὐτῶν καλοῦνται λειτουργοὶ τοῦ Θεοῦ (Ρωμ. ιγ' 6), ὁ δὲ κομίσας πρὸς τὸν Παῦλον τὴν προσφορὰν τῶν Φιλιππησίων, ἐφ' ὅσον αὕτη ἦτο προσφορὰ καὶ πρὸς τὸν Θεόν, καλεῖται λειτουργός

(6) Ἀριστοτέλους Πολιτικ. 7, 10, 11. Διονύσιος Ἀλικαρνασεύς 1, 21 καὶ 2, 22.

(7) Ἐξοδ. κη' 36 «Καὶ ἔσται Ἁαρὼν ἐν τῷ λειτουργεῖν... εἰσιόντι εἰς τὸ ἅγιον ἐναντι Κυρίου» καὶ κθ' 30 «... εἰσελεύσεται εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ μαρτυρίου λειτουργεῖν ἐν τοῖς ἁγίοις» καὶ Ἀριθμ. δ' 39 «πᾶς ὁ εἰσπορευόμενος λειτουργεῖν καὶ ποιεῖν τὰ ἔργα ἐν τῇ σκηνῇ τοῦ μαρτυρίου».

(8) Λουκ. α' 23 «Καὶ ἐγένετο ὡς ἐπλήσθησαν αἱ ἡμέραι τῆς λειτουργίας αὐτοῦ (τοῦ Ζαχαρίου)».

(9) Ἐβρ. η' 2.

τῆς χρείας τοῦ Παύλου (Φιλιπ. β' 25). Ἐξ ἑτέρου καὶ ὁ Παῦλος ὀνομάζει ἑαυτὸν «λειτουργὸν Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τὰ ἔθνη, ἱεουργοῦντα τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Θεοῦ» (Ρωμ ιε' 6), χαρακτηρίζει δὲ καὶ τὰς ὑπὲρ τῶν πασχόντων Χριστιανῶν τῆς Ἰουδαίας εἰσφορὰς τῶν ἐξ ἔθνῶν Χριστιανῶν «ὡς διακονίας τῆς λειτουργίας ταύτης» (Β' Κορινθ. θ' 12), εἰς τὴν ὁποίαν οἱ ἐξ ἔθνῶν Χριστιανοὶ «ἐν τοῖς σαρκικοῖς» ἐλειτούργουν τοῖς Ἰουδαίοις (Ρωμ. ιε' 27).

3. Ἐν δὲ τῇ παλαιᾷ χριστιανικῇ γραμματεῖα Κλήμης ὁ Ρώμης εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὴν (κεφ. 8) ὀνομάζει τοὺς παλαιούς προφήτας λειτουργοὺς τῆς χάριτος, λαλοῦντας διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τὸ ἀξίωμα δὲ καὶ τὸ ἔργον τῶν Ἀποστόλων καλεῖ «λειτουργίαν αὐτῶν» (κεφ. 44). Ἀπὸ τῆς γενικωτέρας ὁμοίας ταύτης ἐννοίας μεταπίπτει ὁ ὅρος λειτουργία εἰς ὅλον ἐν περιοριζομένην σημασίαν. Οὕτως ἐν τῷ πρώτῳ κανόνι τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ (314) συνόδου, χρησιμοποιοῦνται οἱ ὅροι λειτουργεῖν καὶ λειτουργία εἰς δήλωσιν πάσης ἱεροπραξίας, ὅταν δι' αὐτοῦ ἀπαγορεύεται εἰς τοὺς θύσαντας εἰς τὰ εἶδωλα ἱερεῖς «προσφέρειν ἢ ὁμιλεῖν ἢ ὅλως λειτουργεῖν τι τῶν ἱερατικῶν λειτουργιῶν». Ὡσαύτως εἰς τοὺς ὑπὸ τὸ αὐτὸ κρίμα διατελοῦντας διακόνους ἐπιβάλλει ὁ δεύτερος τῆς αὐτῆς συνόδου κανὼν «πεπαῦσθαι αὐτοὺς πάσης τῆς ἱερᾶς λειτουργίας, τῆς τε τοῦ ἄρτου ἢ ποτήριον ἀναφέρειν». Ἐν δὲ τῷ 18 κανόνι τῆς ἐν Λαοδικείᾳ συνόδου ὀρίζεται «περὶ τοῦ τὴν αὐτὴν λειτουργίαν τῶν εὐχῶν πάντοτε καὶ ἐν ταῖς ἐνάταις καὶ ἐν ταῖς ἐσπεριναῖς ὀφείλειν γίνεσθαι». Ὁ δὲ Θεοδώρητος χρησιμοποιοεῖ τοὺς ὅρους σαφῶς εἰς δήλωσιν «τῶν ἐσπερινῶν ἢ τῶν ἑωθινῶν λειτουργιῶν», τουτέστιν ἀκολουθιῶν⁽¹⁰⁾, καὶ ὁμιλεῖ περὶ λειτουργίας τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, προκειμένου ὁμοίως περὶ τῆς τελέσεως τῆς Θ. Εὐχαριστίας ποιεῖται χρῆσιν τῆς φράσεως «μυστικὴ λειτουργία»⁽¹¹⁾. Οὕτω βαθμηδὸν μετέπεσαν οἱ ὅροι λειτουργία καὶ λειτουργεῖν εἰς δήλωσιν τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας, λειτουργοὶ δὲ ἐκλήθησαν οὐ μόνον οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ πρεσβύτεροι, ἀλλὰ καὶ οἱ διάκονοι. Διαρκοῦντος δὲ τοῦ Μεσαίωνος καὶ μετ' αὐτόν, ἐσημαίνετο διὰ τοῦ ὅρου λειτουργία ἢ Διάταξις καὶ ἡ τάξις, καθ' ἣν ἐτελεῖτο ἡ δημοσία λατρεία, ἐντεῦθεν δὲ ἐν μὲν τῇ Ἀνατολῇ ὀνομάσθησαν λειτουργίαι αἱ τοῦ Ἰακώβου, τοῦ Μάρκου, τοῦ Βασιλείου, τοῦ Χρυσοστόμου καὶ αἱ πολυπληθεῖς τῆς Ἀνατολικῆς Συρίας ἀναφοραί, ἐν δὲ τῇ Δύσει διεμορφώθησαν ἡ Ρωμαϊκὴ, ἡ Ἀμβροσιανή, ἡ Γαλλικανικὴ, αἱ Μοζαραβικαὶ καὶ εἴ τις ἄλλη λειτουργία. Ὡσαύτως καὶ αἱ Προτεσταντικαὶ ἐκκλησίαι ἔχουσι τὰς λειτουργίας αὐτῶν, αἵτινες καλοῦνται Agenda, συμφώνως πρὸς τὰ ὁποῖα συμμορφοῦνται ἐν ταῖς ἱεροτελεστίαις αὐτῶν καὶ τῇ ὅλῃ λατρείᾳ

(10) Ἐπιστ. 153, Migne 83, 1441.

(11) Ἐκκλ. Ἰστ. II 23 M. 84. 1065 πρβλ. καὶ M. 82, 1333.

των κατά την διάκρισιν ταύτης ἀπὸ τοῦ κηρύγματος, τὸ ὁποῖον ἀφίεται εἰς τὴν ἐλευθέραν ἐκλογὴν καὶ διάταξιν τοῦ κηρύττοντος.

4. Κατὰ ταῦτα ἡ λειτουργικὴ ἀσχολεῖται γενικῶς περὶ πάσας τὰς δημοσίας πράξεις καὶ τελετὰς τῆς χριστιανικῆς λατρείας, εἰδικώτερον δὲ περὶ τὴν Θεῖαν Εὐχαριστίαν ὡς κέντρον τῆς λατρείας, ἀποτελοῦν τὴν σπουδαιοτέραν καὶ ἱερωτέραν πράξιν καὶ τελετὴν αὐτῆς. Ἐντεῦθεν καὶ δὲν ἐλειψάν ποτε ἐγχειρίδια ἢ μελέται λειτουργικαὶ ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον περὶ τὴν Θεῖαν Εὐχαριστίαν διατρέψουσαι. Κατὰ τὴν ἔννοιαν δ' αὐτῆς ὡς θεωρίας τῆς λατρείας ἡ λειτουργικὴ δεόν νὰ διακρίνηται τῆς τε λατρείας καὶ τῆς ἐν ταῖς ἱεροπραξίαις πρακτικαῖς ἀσκήσεσι, κατὰ τὴν διαφορὰν καὶ τὴν σχέσιν τὴν ὑπάρχουσαν μεταξὺ θεωρίας καὶ πράξεως. Ἡ λειτουργία καὶ γενικῶς αἱ ἱεροτελεστῆαι καὶ τελεταὶ ἀποτελοῦσι τὴν πράξιν. Ἡ λειτουργικὴ ἀσχολεῖται περὶ τὴν θεωρίαν τῆς πράξεως ἀποσκοποῦσα, ἵνα καταρτίσῃ τοὺς ἑαυτῆς τροφίμους εἰς λειτουργοὺς καὶ λάτρας, ἐν ἐπιγνώσει τῆς τε σημασίας καὶ τοῦ σκοποῦ τῶν τελουμένων τελετουργούντας καὶ εἰς τὰ ἱερά διακονοῦντας.

5. Ὡς θεωρία δὲ τῆς λατρευτικῆς πράξεως, τῆς ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀποστολικῶν χρόνων τὴν ἀρχὴν ἐχούσης καὶ διὰ μέσου πάντων τῶν αἰώνων εἶτα ἐξελιχθείσης, ἔργον ἔχει ἡ λειτουργικὴ πρῶτον μὲν νὰ περισυλλέξῃ ἅπαν τὸ πλούσιον ὕλικόν, ὅπερ ἐπεσώρευσε τὸ κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα κρατήσαν ἐν τῇ Θεολογίᾳ ἱστοριοκρατικὸν πνεῦμα διὰ τῶν περὶ ἀρχαίας Ἐκκλησίας καὶ περὶ τὴν Πατρολογία ἐρευνῶν καὶ διὰ τῆς ἐξετάσεως τῶν κατακομθῶν καὶ τῆς δημοσιεύσεως χειρογράφων τέως ἀγνώστων καὶ γενικῶς τῶν ἀνασκαφῶν, καὶ διαχωρίζουσα ἐξ αὐτοῦ πᾶν τὸ ἀμέσως πρὸς τὴν λατρείαν ἀναφερόμενον καὶ διαφωτίζον τὰ κατ' αὐτὴν νὰ κατατάξῃ τοῦτο χρονολογικῶς καὶ νὰ ἐρευνήσῃ τοῦτο ἱστορικῶς. Πρόδηλον, ὅτι διὰ τῆς κατατάξεως καὶ ἐξετάσεως ταύτης ἡ λειτουργικὴ ἀποσαφεῖ πῶς, πότε καὶ κατὰ ποίαν ἔννοιαν καὶ ἐκδοχὴν ἐνεσωματώθη ἐκάστη ἐπὶ μέρος τελετὴ εἰς τὴν ὅλην λατρείαν καὶ ποία ὑπῆρξεν ἡ ἐξέλιξις τῆς λατρείας διὰ μέσου πάντων τῶν αἰώνων διὰ τῆς βαθμηδὸν μὲν καὶ βραδέως ἐξασθενίσεως καὶ τοῦ παραμερισμοῦ στοιχείων τινῶν δευτερευόντων, διὰ τῆς ἐνσωματώσεως δὲ νέων στοιχείων κατὰ τὰς ἐκάστοτε λατρευτικὰς ἀνάγκας τῶν ἐκκλησιαστικῶν πληρωμάτων. Καθορίζουσα δὲ ἡ ἱστοριοφιλολογικὴ αὕτη ἔρευνα τῆς λειτουργικῆς τὴν ἀρχικὴν ἔννοιαν καὶ σημασίαν τῶν λόγων καὶ χειρισμῶν καὶ ἐπὶ μέρος τελετῶν τῆς λατρείας, δὲν θὰ παραλείπη ἀκροθιγῶς νὰ ἐξετάξῃ καὶ πῶς ταῦτα ἠρμηνεύθησαν ἀλληγορικῶς καὶ συμβολικῶς κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους, τόσον ὑπὸ τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ περὶ λειτουργικὰ θέματα ἐνδιατριψάντων, ὅσον μάλιστα καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐν τῇ Δύσει ὅπου ἡ ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία τῆς λειτουργίας ἀνήχθη τὸν Μεσαίωνα εἰς περιωπὴν καὶ

εις πολλὰς ὑπερβολὰς καὶ παρανοήσεις παρεκκλίνασα. Ἐπὶ πλεον λόγω τοῦ ὅτι παρὰ ταῖς ἐπὶ μέρους ἐκκλησιαίαις διεμορφώθησαν τύποι λειτουργικοὶ διάφοροι, ἐνδείκνυται, ἵνα ἡ Λειτουργικὴ ἐξετάξῃ συγκριτικῶς τὸ πλῆθος μὲν τῶν ἀρχαίων ἀναφορῶν, ἀλλὰ καὶ τοὺς λειτουργικοὺς τούτους τύπους γενικώτερον καὶ νὰ διακριθοῖ τὰς μεταξύ των σχέσεις καὶ ὁμοιότητας καὶ συγγενείας καὶ ἀνομοιότητος παρακολουθοῦσα καὶ καθορίζουσα τὰς κατευθύνσεις, τὰς ὁποίας ἀπὸ τῆς πρώτης ἀρχῆς καὶ γεννήσεως αὐτῶν ἐξηκολούθησαν ἐν τῇ ἐξελίξει των οἱ τύποι οὗτοι.

6. Πρόδηλον, ὅτι ἡ λεπτομερὴς καὶ βαθεῖα ἔρευνα καὶ συγκριτικὴ σπουδὴ τοῦ ἀληθῶς ἀπεράντου τούτου ὕλικου καθιστᾷ τὸ ἔργον τῆς Λειτουργικῆς ἐξόχως βαρὺ καὶ τὸ πεδῖον αὐτῆς ἐκτεινόμενον μονονουχὶ ἀπεριορίστως. Ὡς ἐκ τούτου προκύπτει ἡ ἀνάγκη οὐ μόνον ὅπως αὕτη ἀπομονωθῇ τῶν λοιπῶν τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας μαθημάτων, ἰδρυομένης ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον δι' αὐτὴν εἰδικῆς ἐν ταῖς Θεολογικαῖς σχολαῖς ἔδρας, ἀλλὰ καὶ κατανεμηθῇ αὕτη εἰς ἐπὶ μέρους τομεῖς. Ἐντεῦθεν ἡ Ἱστορία τῆς λατρείας ἐπιβάλλεται, ὅπως ἐξετάζηται κεχωρισμένως τῆς Λειτουργικῆς, ἥτις θὰ παραλαμβάνῃ ἕτοιμα τὰ πορίσματα ἐκείνης, ἵνα ἐν γενικαῖς γραμμαῖς περιλαμβάνῃ αὐτὰ εἰς εἰδικὸν κεφάλαιον τῆς διαπραγματεύσεώς της. Ἐξ ἄλλου ἰδιαίτερός τις κλάδος τῆς Λειτουργικῆς, ἡ λεγομένη Λειτουργιολογία (*Liturgiewissenschaft*) περιώρισε τὸ ὑποκείμενον τῆς ἐρεύνης αὐτῆς εἰς μόνας τὰς λειτουργίας. Ἐκ τῆς συγκριτικῆς δὲ σπουδῆς τῶν ἀρχαίων λειτουργιῶν καὶ τῆς ἐξελίξεως αὐτῶν προήλθεν ἡ συγκριτικὴ λειτουργικὴ, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπάγονται τὸ νεώτερον ἔργον τοῦ A. Raes, *Introductio in Liturgiam Orientalem* (Romae 1947) καὶ τὸ ὀλίγον παλαιότερον αὐτοῦ τοῦ A. Baumstark, *Liturgie comparée* (1939).

7. Πρόδηλον ἐντεῦθεν, ὅτι, ὅπως ἡ Δογματικὴ, οὕτω καὶ ἡ Λειτουργικὴ δὲν δύναται νὰ προσλάβῃ τοιαύτην σύνθεσιν καὶ μορφήν, ὥστε νὰ προσαρμοζῆται καὶ ἀνταποκρίνηται πρὸς τὰς ἀξιώσεις καὶ τὸν χρωματισμὸν πασῶν ἐν γένει τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἡ Ὁρθόδοξος δηλαδὴ Λειτουργικὴ, ὡς ἔχουσα βάσιν τὸν Βυζαντινὸν λειτουργικὸν τύπον, θὰ διαφέρῃ ἐν πολλοῖς ἀπὸ τῆς Λειτουργικῆς τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας τῆς κατὰ τὸν ρωμαϊκὸν τύπον συντεταγμένης, ὅπως ἀμφοτέραι αὐταὶ θὰ παρουσιάξωσι πολλὰς διαφορὰς πρὸς τὴν λειτουργικὴν τῆς Ἀγγλικανικῆς ἐκκλησίας, ἔτι δὲ περισσοτέρας πρὸς τὰ κατὰ τὰ *Agenda* τῶν Προτεσταντῶν συντεθειμένης. Δύναται ὁμῶς, ὁσάκις παρέχεται ἀφορμὴ τις νὰ θίγῃ δι' ὀλίγων καὶ συγκριτικῶς καὶ τὰς διαφορὰς ταύτας. Οὕτως ἐν τῇ Ὁρθόδοξῳ Λειτουργικῇ θὰ ἠδύνατο εἰς προτασσόμενόν τι ἱστορικὸν τμῆμα νὰ ἐκτίθενται τὰ κύρια σημεῖα τῆς ἱστορίας τῆς λατρείας ἀπαριθμουμένων καὶ τῶν διαφόρων λειτουργικῶν τύπων τῆς τε Ἀνατολῆς (Ἀλεξανδρινός, Συριακός, Βυζαντινός καὶ Ἀρμενικὸς τύποι)

καὶ τῆς Δύσεως (Ρωμαϊκός, Ἀμβροσιανός, Γαλλικανικός, Μοζαρθικός καὶ Κελτικός τύποι) χωρὶς ἢ περὶ τούτων διαπραγματεύσεις νὰ εἶναι ἐκτενὴς καὶ λεπτομερής, διότι τοῦτο εἶναι ἔργον τῆς Ἱστορίας τῆς λατρείας. Τὸ δ' ἐπακολουθοῦν θεωρητικὸν μέρος θὰ ἠδύνατο νὰ διακριθῇ εἰς δύο, ἦτοι τὸ Γενικὸν τὸ διαλαμβάνον τὰ διάφορα στοιχεῖα τῆς λατρείας (εὐχαί, ἀναφωνήσεις, ψαλμωδία, ὕμνοι, στάσεις τοῦ λάτρου, χειρισμοὶ κλπ.) καθὼς καὶ τὰ περὶ τόπου, ἀμφίων, σκευῶν καὶ καιρῶν τῆς λατρείας ἢ ἑορτῶν καὶ ἐν γένει τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους, καὶ τὸ Εἰδικὸν μέρος, ἐν τῷ ὁποίῳ θὰ ἐξετάζονται αἱ ἀκολουθίαι, αἱ τελεταὶ τῶν μυστηρίων καὶ ἰδίᾳ τῆς Θείας Εὐχαριστίας καὶ πᾶσα ἐν γένει ἱεροπραξία. Ἐν δὲ τῇ προτασσομένη τῆς ὅλης Λειτουργικῆς εἰσαγωγῇ δεόν ἐκτὸς τῶν πηγῶν αὐτῆς καὶ τῆς ἄλλης βιβλιογραφίας νὰ ἐπισυνάπτεται καὶ γενικὴ τις θεωρία περὶ τῆς λατρείας, τῆς ὁποίας συνέχειαν ν' ἀποτελῇ τὸ ἱστορικὸν τμήμα, περὶ τοῦ ὁποίου εἴπομεν.

8. Ὡς πρὸς δὲ τὴν σπουδαιότητα τῆς Λειτουργικῆς ὡς ἰδίου μαθήματος τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας ἀρκεῖ νὰ σημειώσωμεν, ὅτι ἀνεγνώρισαν ταύτην καὶ αὐτοὶ οἱ Διαμαρτυρόμενοι. Ἀναντιλέκτως εἰς τὴν Ὁρθόδοξον καὶ Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν, ἐν αἷς αἱ ἀκολουθίαι συνυφάνθησαν μετὰ τῆς Θείας Εὐχαριστίας καὶ τῶν λοιπῶν μυστηριακῶν τελετῶν, αἵτινες κατὰ τὴν πίστιν τῶν ἐκκλησιῶν τούτων ἐνέχουσιν ἀντικειμενικὴν δύναμιν καὶ ἀξίαν, ὡς *ex opere operato* ἐπενεργοῦσαι, ἢ ἰδιότης τοῦ λειτουργοῦ ὡς προεξάρχοντος ἐν τῇ λατρείᾳ ἐπόμενον εἶναι νὰ ἐξαίρηται ἰδιαίτερος. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ θεωρία τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἐν τῇ Θεολογίᾳ τῶν Ἐκκλησιῶν τούτων προσλαμβάνει ἰδιαίτεραν σοβαρότητα. Ἄλλ' ὡς παρατηρεῖ ὁ van Oosterzee⁽¹²⁾, καὶ διὰ τὴν Λουθηρανικὴν, καθὼς καὶ διὰ τὰς ἠνωμένας εὐαγγελικὰς Ἐκκλησίας τῆς Γερμανίας, ἔνθα παρὰ τὸν ἄμβωνα ὀρθοῦται ἀφιερωμένη εἰς λειτουργικὴν χρῆσιν ἡ τράπεζα-θυσιαστήριον, περὶ τὴν τράπεζαν ταύτην ἔχει διαμορφωθῆ μέρος τῆς ἐκκλησιαστικοθρησκευτικῆς πράξεως. Ἀκόμη καὶ εἰς τὰς ἐκκλησίας ἐκεῖνας τῆς Μεταρρυθμίσεως, εἰς τὰς ὁποίας ὁ ἄμβων ἀπερρόφησε σχεδὸν τὰ πάντα, ἢ κολυμβήθρα δὲ τοῦ βαπτίσματος καὶ ἡ τράπεζα τοῦ Κυριακοῦ δείπνου εἰσάγονται καθ' ὀρισμένας ἐποχὰς τοῦ ἔτους, γίνεται ἀμέσως αἰσθητὸν, ὅτι ὁ προϊστάμενος τῆς κοινότητος, ὅταν ἐξ ὀνόματος αὐτῆς «ἀναφέρῃ θυσίαν αἰνέσεως τῷ Θεῷ, τοῦτ' ἔστι καρπὸν χειλέων ὁμολογούντων τῷ ὀνόματι αὐτοῦ»⁽¹³⁾, ἐπιτελεῖ τι ὅλως διάφορον τοῦ κηρύγματος. Καὶ αὐταὶ αἱ ἐπὶ τὸ ριζοσπαστικώτερον μετερρυθμισμένα ἐκκλησία αἰσθάνονται, ὅτι εἶναι κεκλημένα οὐ μόνον νὰ κηρύττωσι τὸν λόγον, ἀλλὰ καὶ νὰ προσφέρωσι διὰ τοῦ Χριστοῦ τὴν θυσίαν ταύτην τῆς αἰνέσεως. Καὶ δὲν εἶναι μὲν διὰ

(12) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 346.

(13) Ἐβρ. ιγ' 15.

τάς ἐκκλησίας ταύτας ὁ λειτουργὸς ἱερεὺς, ὅφ' ἦν ἔννοιαν ἐκδέχον-
ται τοῦτον ἢ Ὁρθόδοξος καὶ ἢ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, ἀλλ'
εἶναι ἀσφαλῶς περισσώτερόν τι τοῦ θρησκευτικοῦ διδασκάλου ἢ παι-
δαγωγοῦ τοῦ λαοῦ. Δὲν ἀμφισβητεῖται δὲ καὶ παρὰ ταῖς ἐκκλησίαις
ταύταις, ὅτι ὁ Χριστιανός, ὁ ἀκροασθεὶς καλοῦ τινος κηρύγματος,
δὲν ἔχει ἐπιτελέσει εἰσέτι τὴν ὀφειλομένην εἰς τὸν Θεὸν λατρείαν.
Ἐντεῦθεν καὶ ἀπὸ καθαρῶς Καλθινικῆς, πολλῶ δὲ μᾶλλον Λουθη-
ρανικῆς ἐπόψεως ἀναπηδᾷ ἢ ἀναγκαιότης τοῦ μαθήματος τῆς Λει-
τουργικῆς, ἢ ὅποια καθορίζει μὲν τοὺς νόμους καὶ κανόνες, τοὺς ὀ-
ποίους δέον ν' ἀκολουθῆ ὁ προϊστάμενος τῆς κοινότητος, ἵνα ἡ κοι-
νὴ λατρεία αὐτῆς τελῆται ἀξίως τοῦ εἰς ὃν ἀναφέρεται Θεοῦ, διαφω-
τίζη δὲ διὰ καταλλήλου θεωρίας τὸν λειτουργόν, ὥστε νὰ ἔχη σαφῆ
συνείδησιν τοῦ ἔργου, ὅπερ ἐπιτελεῖ, καὶ τοῦ σκοποῦ πρὸς τὸν ὀ-
ποῖον τὸ ἔργον τοῦτο ἀποβλέπει. Τοσοῦτῳ δὲ μᾶλλον καθίσταται
ἀναγκαιοτέρα ἢ ἐπιστήμη τῆς Λειτουργικῆς, ὅσω ἀπὸ τοῦ ἸΘ' αἰ-
ῶνος εὐρέθησαν ἀπολύτως ὁμόφωνοι οἱ θερμότεροι φίλοι τῆς θρη-
σκείας καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπὶ τοῦ ὅτι ἡ κάθαρσις καὶ ἀνύψωσις
προτύπου ἐν τῇ δημοσίᾳ λατρείᾳ εἶναι ἀντικείμενον πρώτης ἀνάγκης.
Μόνη δὲ ἀρμοδίᾳ ἵνα ἀποφανθῆ περὶ τοῦ ποῖαι ἐκ τῶν ἀκουόμε-
νων ἐκάστοτε γνωμῶν καὶ σχεδίων συμφωνοῦσι πρὸς τὴν ἀρχαίαν
πρᾶξιν τῆς Ἐκκλησίας, δικαιούμεναι διὰ τοῦτο νὰ τυγχάνωσι προσο-
χῆς, ἀλλὰ καὶ ποῖαι δὲν εὐρίσκουσιν ἔρεισμα ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ
παραδόσει, εἶναι ἢ ἐπιστήμη τῆς Λειτουργικῆς.

9. Ὡς πρὸς δὲ τὰς πηγὰς τῆς Λειτουργικῆς ἀναμφιβόλως πρώτη
μεταξὺ αὐτῶν δέον νὰ καταριθμηθῆ ἡ Βίβλος, ἥτοι οὐ μόνον ἡ Και-
νὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ Παλαιὰ Διαθήκη. Διότι ναὶ μὲν αἱ περὶ λατρείας δια-
τάξεις τῆς Π. Δ. ἀπέβλεπον ἀποκλειστικῶς εἰς τοὺς Ἰσραηλίτας, τὸ
πνεῦμα ὁμῶς τῆς θερμῆς εὐλαθείας καὶ ἀφοσιώσεως, τὸ ὁποῖον ἀπο-
πνέεται ἐκ πολλῶν προφητικῶν καὶ ψαλμικῶν λογίων, δύναται νὰ ἐπι-
δράσῃ ἐμψυχωτικῶς καὶ ἐξυψωτικῶς καὶ ἐπὶ τῆς λατρείας τοῦ νέου
Ἰσραήλ. Ἐπὶ πλέον ἐκ τῆς Π. Δ. συμπληρουμένης καὶ ὑπὸ πληροφο-
ριῶν τῆς Κ. Δ. καὶ ἐξ ἄλλων ἐξωβιβλικῶν πληροφορούμεθα περὶ τοῦ
τρόπου τῆς Ἰουδαϊκῆς λατρείας ἐν τε τῷ ναῷ καὶ τῇ συναγωγῇ,
τῆς λατρείας δὲ ταύτης ἐδέξατο σοβαρὰν ἐπίδρασιν καὶ ἡ ἐπακολου-
θήσασα χριστιανικὴ λατρεία. Ἐκ τῆς Π. Δ. ἄλλως τε ἐλήφθησαν αἱ
πνευματικαὶ ῥοδαὶ καὶ οἱ ψαλμοὶ καὶ τὰ ἀναγνώσματα, εἰς τὰ ὁποῖα
ἀναφέρονται πλείστοι πρώιμοι μαρτυρίαι περὶ τῆς πρώτης χριστια-
νικῆς λατρείας. Ἐξ ἐτέρου ἀπὸ τῆς Κ. Δ. παρέχονται εἰς ἡμᾶς πα-
ραγγέλματα περὶ τῆς ἀληθοῦς καὶ ἐν πνεύματι λατρείας, ἀλλὰ καὶ
πληροφορίαι περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων ὀργα-
νωθείσης λατρείας ταύτης. Ἀνεκτιμήτου ἀξίας τυγχάνουσιν οἱ λό-
γοι τοῦ Κυρίου περὶ τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ λατρείας (Ἰωάν.
δ' 23, 24), περὶ τῆς συμφιλίσεως τῆς ἐπιβαλλομένης πρὶν ἢ προσ-
φέρομεν τὸ δῶρον ἡμῶν εἰς τὸ θυσιαστήριον (Ματθ. ε' 23, 24), καθὼς

καὶ ἡ Κυριακὴ Προσευχὴ (Ματθ. στ' 9-13) καὶ οἱ περὶ συστάσεως τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ τοῦ Βαπτίσματος λόγοι τοῦ Κυρίου καὶ ἄλλοι. Εἰς τὰς Πράξεις δὲ καὶ εἰς τὰς ἐπιστολάς παρέχονται πληροφοροὶ ἐπιχύνουσαι φῶς ἐπὶ τοῦ ἀρχεγόνου χαρακτηῆρος, τῶν στοιχείων, τοῦ πνεύματος καὶ τῆς τάσεως τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς λατρείας. Αἱ πρὸς Κορινθίους ἰδίᾳ ἐπιστολαὶ καὶ αἱ Ποιμαντικαὶ καὶ ἡ Καθολικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰακώβου παρουσιάζουσι πολλὰ τὰ σπουδαίως ἐνδιαφέροντα τὴν Λειτουργικὴν.

10. Εἶτα ἐκ τῶν συγγραφῶν τῶν ἀποστολικῶν Πατέρων καὶ δὴ ἐκ τῆς Διδαχῆς καὶ τῆς πρώτης πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς τοῦ Κλήμεντος, ἐξ ὑπαινιγμῶν τοῦ Ἰγνατίου, μετὰ ταῦτα δὲ ἐκ σαφῶν πληροφοριῶν τοῦ Ἰουστίνου, παρέχοντος καὶ τὸ παλαιότερον διάγραμμα τῆς θείας Λειτουργίας, καθὼς καὶ ἐκ μαρτυριῶν τοῦ Κυπριανοῦ καὶ Τερτυλιανοῦ, καθοδηγούμεθα εἰς τὴν ἀνασύνδεσιν τοῦ μίτου τῆς παραδόσεως, καθ' ἣν ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν διὰ φωνῆς ζώσης μετεδόθη ἡ τέλεις τῆς λατρείας. Αἱ ἐγκατεσπαρμέναι ἀνά τὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων πληροφοροὶ, καὶ δὴ ἐν τοῖς τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, ἰδίᾳ αἱ Μυσταγωγικαὶ κατηγοήσεις τούτου, τοῦ ἱεροῦ Ἀμβροσίου, μάλιστα τὸ de *Mysteriis* καὶ de *Sacramentis* αὐτοῦ, τοῦ Ψευδοδιονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου κλπ., τὸ περὶ Παρθενίας ἔργον τοῦ Μ. Ἀθανασίου ἀποτελοῦσι σπουδαίας πηγὰς. Ποία εἶναι ἡ σημασία τῶν πηγῶν τούτων, ἐμφαίνεται ἐκ τῶν ἐν τέλει τῆς ἐκδόσεως τοῦ *Brightman* παρατιθεμένων σχεδιαγραμμάτων τῆς ἐν ταῖς διαφόροις ἐκκλησίαις τῆς Ἀνατολῆς ἀρχαίας Λειτουργίας. Γραπτὰ μνημεῖα παλαιὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν θείαν Λατρείαν, οἷα τὸ Εὐχολόγιον Σεραπίωνος τοῦ Θμούεως, αἱ Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ καὶ αἱ πηγαὶ τούτων, μάλιστα δὲ ἡ Αἰγυπτιακὴ Διάταξις, εἰς τὴν ὁποίαν ἐνεσωματώθη τὸ ἔργον τοῦ Ἰππολύτου Ἀποστολικὴ Παράδοσις, οἱ ἐπ' ὄνόματι τοῦ Ἰππολύτου φερόμενοι κανόνες, καθὼς καὶ ἡ Διαθήκη τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καταλέγονται μετὰ τῶν μεγίστης σπουδαιότητος πηγῶν τῆς Λειτουργικῆς. Ὀδοιπορικὰ, οἷον τὸ τῆς Μαυριτανῆς Αἰθερίας, περιγράφοντα τὰς κατὰ τοὺς ἁγίους τόπους ἱεράς ἀποδημίας εὐσεβῶν Χριστιανῶν, παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς πολυτίμους πληροφορίας περὶ τῶν λατρευτικῶν ἐθίμων καὶ τελετῶν τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος καὶ ἔξης, πολλὰ τῶν ὁποίων ἐνεσωματώθησαν καὶ εἰς τὴν λατρείαν τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν.

11. Αἱ λειτουργικαὶ δέλτοι καὶ αἱ παλαιαὶ ἀναφοραὶ παρέχουσι νέον πηγαῖον ὄλικόν εἰς τὴν Λειτουργικὴν. Τοιαῦτα ὡς πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν εἶναι ἡ τῆς Αἰγυπτιακῆς διατάξεως, ἥτις εἶναι ἡ παλαιοτάτη πασῶν καὶ γνωστὴ ἤδη ὡς ἀναφορὰ τοῦ Ἰππολύτου. Εἶτα αἱ Βυζαντινὰ Λειτουργία, ἡ τοῦ Ἰακώβου καὶ αἱ Ἀλεξανδριναί, ὡς πρὸς δὲ τὰς ἐν τῇ Δύσει Ἐκκλησίας ἡ Ρωμαϊκὴ Λειτουργία, ἡ Ἀμβροσιανή, ἡ Μοζαραβικὴ, ἡ Γαλλικανικὴ καὶ αἱ Κελτικαὶ Λει-

τουργίαι· ὡς πρὸς δὲ τὰς προτεσταντικὰς αἰ ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν *Agenda* καθιερωθεῖσαι παρ' ἑκάστη τούτων τελετουργίαι. Τὰ Λειτουργικὰ βιβλία ἑκάστης Ἐκκλησίας μάλιστα δὲ τὰ ἐν χειρογράφοις παλαιότερὰ πῶς Εὐχολόγια καὶ Τυπικὰ εἶναι καὶ ταῦτα σοβαραὶ πηγαὶ τῆς Λειτουργικῆς. Οὕτως ὡς πρὸς τὰς Ἀνατολικὰς Λειτουργίας τὰ ὑπὸ τοῦ Δημητρίεβσκη δημοσιευθέντα Εὐχολόγια καὶ Τυπικὰ. Τὸ Τυπικὸν τοῦ ἁγίου Σάββα, τὰ Εὐαγγελιστάρια καὶ οἱ Πραξαπόστολοι, τὸ ἐν χρήσει Εὐχολόγιον, τὸ Ὁρολόγιον, τὸ εἰς καθίσματα κατανενημημένον Ψαλτήριον, τὰ Μηναῖα, ἡ Παρακλητικὴ, τὸ Τριψίδιον καὶ Πεντηκοστάριον, τὸ Τυπικόν, τὰ ἐν χειρογράφοις Δίπτυχα, Κοντακάρια, Καλενδάρια, Ἀντιφωνάρια, κλπ. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν ἐκτὸς τῶν ἐν χρήσει λειτουργικῶν βιβλίων αὐτῆς καὶ τὰ τρία παλαιὰ *Sacramentaria* (=Εὐχολόγια) ἦτοι τὸ *Leonianum*, τὸ *Gelasianum* καὶ τὸ *Gregorianum*, ἅτινα μᾶς ἐμφανίζουν τρεῖς σταθμοὺς ἀλλεπαλλήλους ἐξελιξέως. Τὸ Γρηγοριανὸν ἴσχυσεν εἰς τὸ κράτος τῶν Καρολιδῶν καὶ ὑπέστη σὺν τῷ χρόνῳ διαφόρους προσθήκας, συνεπληρώθη δὲ διὰ τῆς προσθήκης ἀναγνωσμάτων καὶ ἁσμάτων, ἐξ αὐτοῦ δὲ προῆλθε τὸ *Missale Romanum*, τὸ *Pontificale* ἐν ἔτει 1596 καὶ τὸ *Rituale* τῷ 1614, τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν τέλεσιν τῶν μυστηρίων, σπουδαῖα μνημεῖα Λειτουργικὰ προελθόντα ἐκ μεταρρυθμίσεων καὶ τροποποιήσεων τῆς ἐν Τριδέντῳ Συνόδου. Ἄλλα Λειτουργικὰ βιβλία περιέχοντα ὕμνους λατινιστί, καθὼς καὶ *Ordines* τῶν παπῶν, ἀποτελοῦσιν ἄλλας πηγὰς πολυτίμους διὰ τὴν λατρείαν τῆς Δύσεως. Πολύτιμοι πηγαὶ τῆς Λειτουργικῆς εἶναι καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα, αἰ κατακόμβαι, ἐπιγραφαὶ διάφοροι, ἐπιτύμβιοι πλάκες, ἐρείπια παλαιοχριστιανικῶν ναῶν, ἐξ ὧν ἐμφαίνεται ἡ διάταξις τοῦ ναοῦ ἐν παλαιότεροις χρόνοις (σκευοφυλάκιον, πρόθεσις, ἁγία τράπεζα, ἐγκαίνια, σύνθρονον κλπ.).

12. Ὡς πρὸς τὰ χειρόγραφα τῆς Βυζαντινῆς λατρείας ἀξιοσπουδαστος πηγὴ τυγχάνει τὸ Βαρθερινὸν Εὐχολόγιον, κῶδιξ περγαμηνὸς μεγαλογράμματος τοῦ ὀγδόου αἰῶνος, ἀποκείμενος νῦν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Βατικανοῦ ὡς «*Barberinianus graecus 336*». Αἱ κατὰ τὸν κώδικα τοῦτον Λειτουργίαι ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ Ἰακώβου Goar εἶτα ὑπὸ τοῦ Bunsen (εἰς τὰ *Analecta antenic.* τόμ. III σελ. 201-236) καὶ ὑπὸ τοῦ Swainson (*The Greek Liturgies Cambridge 1884* σελ. 76-98), ἐκ τούτου δὲ ἐδημοσίευσεν αὐτάς καὶ ὁ Brightman (*Liturgies Eastern and Western... Oxford 1896* σελ. 309-352). Αἱ δὲ τάξεις τῶν χειροτονιῶν κατὰ τὸν κώδικα τοῦτον ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ Morinus (*De sacris ecclesiae Ordinationibus Paris 1655* σελ. 64-73 ἀπὸ τῆς χειροτονίας τοῦ ἐπισκόπου μέχρι τῶν χειροθεσιῶν ἀναγνώστου καὶ ψάλτου καὶ τινῶν εὐχῶν πρὸς κατάστασιν ἡγουμένου καὶ κουρᾶς μοναχοῦ ἢ μοναχῆς), ἡ ἀκολουθία δὲ τοῦ Βαπτίσματος, καθὼς καὶ ἡ τοῦ Μ. Ἀγιασμοῦ, ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ F. C. Conybear (ἐν *Rituale Armenorum* σελ. 408-442), ὁ ὅλος δὲ κῶδιξ ὑπάρχει ὑπ' ὄψιν

τοῦ *Goar* ἐν τῷ ἐκδοθέντι ὑπ' αὐτοῦ Εὐχολογίῳ. Τὸ Βαρβερινὸν Εὐχολόγιον ὡς δεικνύον τὴν μορφήν τοῦ Βυζαντινοῦ Εὐχολογίου κατὰ τὸν ὄγδοον αἰῶνα ἀποτελεῖ σπουδαίαν πηγὴν διὰ τὴν Βυζαντινὴν Λειτουργίαν. Κατὰ σημείωσιν ἐν τῷ ἐξωφύλλῳ αὐτοῦ ὁ κώδιξ οὗτος ἐκομίσθη εἰς τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας ὑπὸ τοῦ Νικολάου de Nicholis καὶ ἀφέθη εἰς Φλωρεντίαν ὑπὸ τινος μέλους τῆς συνόδου τῷ 1439. Ἐκ παλαιογραφικῶν ἐνδείξεων τοποθετεῖται εἰς τὸν Η' ἢ Θ' αἰῶνα καὶ ἡ χρονολογία του καθορίζεται μεταξύ τῶν ἐτῶν 788 καὶ 797 ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μετὰ τὸν καθαγιασμὸν μνείας ἐν τῇ εὐχῇ τῆς Ἀναφορᾶς τῶν βασιλέων Κωνσταντίνου ΣΤ' (779-797) καὶ Μαρίας (μεθ' ἧς συνεζεύχθη τῷ 788) ἢ Θεοδότης (τῷ 795) καὶ τῆς βασιλίσης Εἰρήνης⁽¹⁴⁾. Ὡσαύτως ὁ ἀπολεσθεὶς κώδιξ τῆς Πάτμου, ὁ κομισθεὶς εἰς τὸν *Goar* ὑπὸ τοῦ φίλου του ἱεροδιακόνου Ἰσιδώρου Πυρομάλη, περιληφθεὶς δ' ὑπ' αὐτοῦ εὐτυχῶς ἐν τῷ Εὐχολογίῳ του καὶ περιέχων τὴν Λειτουργίαν τοῦ Μ. Βασιλείου δέον νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν διὰ τὴν Βυζαντινὴν Λειτουργίαν ὡς παρουσιάζων διαφορὰς καὶ μεγίστην συγγένειαν πρὸς τὸ λατινικὸν κείμενον τὸ ὑπὸ τοῦ de la Bigne δοθέν καὶ περιληφθὲν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Morelius ἐκδοσιν *Liturgiae Patrum* (Paris 1560). Ἐξ ἄλλου ὁ ὁμιλος τῶν χειρογράφων τῶν Ὀρθοδόξων κοινοτήτων τῆς Σικελίας καὶ κάτω Ἰταλίας ὡς πηγὴ τῆς Βυζαντινῆς Λειτουργίας εἶναι πηγὴ ἀξιόλογος. Τοῦτο δέ, διότι εἰς περιπτώσεις μὲν τινὰς διετήρησαν ἤθη ἐκλιπόντα ἐν τῇ πράξει τῆς Ἀνατολῆς, τοῦτο δὲ διότι ἐκπροσωποῦσιν ἀνάπτυξιν μᾶλλον ἢ ἦττον ἀνεξάρτητον τῆς ἀνατολικῆς παραδόσεως καὶ περιέχουσι δυτικόν τι μείγμα μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τύπου, ὀφειλόμενον εἰς τὴν ἐκ τοῦ λατινικοῦ τύπου ἐπίδρασιν. Εἰς ταῦτα ἀνήκουσι πλεῖστα χειρόγραφα τῆς Κρυπτοφέρρης. Πᾶσαι αἱ ἐπιγραφαὶ καὶ αἱ τυπικαὶ διατάξεις αἱ εἰς κώδικας Λειτουργικούς, εἰλητάρια, χειρόγραφα, εὐχολόγια τόσο τὰ παλαιότερα, ὅσον καὶ τὰ νεώτερα μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἐντάσσονται εἰς τὰς πηγὰς τῆς Βυζαντινῆς λατρείας, διότι ἐν αὐτοῖς ἀπεικονίζεται ἡ ὅλον ἐν συνεχιζομένῃ βραδέως ἐξέλιξις τῆς λατρείας. Ἐντεῦθεν καὶ παλαιότεραι ἔντυποι ἐκδόσεις Εὐχολογίων καὶ Λειτουργικῶν δέλτων δὲν εἶναι ἄμοιροι ἀξίας. Καὶ τοπικαὶ διατάξεις, ὡς ἡ τοῦ Φιλοθέου καὶ ἡ διατάξις τῆς Λειτουργίας τοῦ Πατριάρχου, ἐντάσσονται εἰς τὰς πηγὰς.

13. Θύραθεν δὲ πηγαὶ τῆς Λειτουργικῆς εἰσι μαρτυρίαι εἰδωλολατρῶν περὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας, οἷα ἡ παλαιότερα πασῶν τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Πλινίου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Τραϊανόν. Ἐπὶ πλέον ἡ Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων δέον νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν ὑπὸ τῆς Λειτουργικῆς, διότι ἔορταί τινες καὶ ἔθιμα καὶ πράξεις καὶ ἔορταί τῶν ἄλλων θρησκευτῶν ἐκχριστιανισθεῖσαι καὶ προσλαβοῦσαι ὑπὸ τὴν διατηρηθεῖσαν ἢ μὴ παλαιάν μορφήν αὐτῶν νέον περιεχόμε-

(14) Brightman μν. ἔργ. σελ. Ιxxviii-IX.

νον ἐνεσωματώθησαν εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν.

14. Τέλος ὡς πρὸς τὴν Μοζαραθικὴν καὶ τὴν Γαλλικανικὴν Λειτουργίαν πηγαί θὰ ἠδύναντο νὰ λογισθῶσι τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἰσιδώρου Σεβίλλης († 636) *De ecclesiasticis officiis ad Fulgentium* καὶ τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Γερμανὸν τῶν Παρισίων († 576) ἔργον *Expositio brevis antiquae liturgiae gallicanae*. Ὡσαύτως τὰ ὑπὸ τοῦ Férotin ἐκδοθέντα *Liber ordinum* καὶ *Liber mozarabicus sacramentorum*, καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Lesley ἐκδοθὲν *Missale mixtum* διὰ τὸν Μοζαραθιτὸν τύπον, καθὼς καὶ αἱ ὑπὸ τοῦ Mone ἐκδοθεῖσαι Γαλλικανικαὶ Λειτουργίαι, τὰ ὑπὸ τοῦ Muratori δημοσιευθέντα *Missale gothicum* καὶ *Missale galicanum vetus*, τὸ *Missale Francorum* καὶ τὰ *Statuta Ecclesiae antiqua* διὰ τὸν Γαλλικανικὸν τύπον. Ὡσαύτως τὸ *Missale Bobbiense* καὶ τὸ τοῦ Stowe καὶ τὸ *Antiphonarium* τοῦ Bangor καὶ τὸ *Lectiopharium* τῆς Luxeuil καὶ τὸ βιβλίον *Dimma* διὰ τὸν Κελτοῖρλανδικὸν τύπον ὅπως καὶ τὰ *Sacramentaria Biasca* καὶ *Bergame* μετὰ τῶν *Ordo* τοῦ Berold καὶ *Missale ambrosianum* διὰ τὸν Ἀμβροσιανὸν τύπον. Τέλος πᾶσαι αἱ ἀναφοραὶ τοῦ Αἰθιοπικοῦ, Κοπτικοῦ, Ἀνατολικοῦ Συριακοῦ, Ἀρμενικοῦ τύπου μετὰ τῶν Εὐχολογιῶν τῶν ἐκκλησιῶν τούτων συγκαταλέγονται εἰς τὰς πηγὰς τῆς Λειτουργικῆς.

15. Ὡς πρὸς δὲ τὴν μέθοδον, τὴν ὁποῖαν δέον ν' ἀκολουθῆ ἡ Λειτουργικὴ, αὕτη ἀναμφιβόλως πρέπει νὰ εἶναι ἱστορικὴ, συγχρόνως δὲ καὶ συγκριτικὴ, οὐχὶ δὲ ὀλιγώτερον καὶ δογματικὴ. Λέγοντες δὲ μέθοδον ἱστορικὴν δὲν ἐννοοῦμεν ταύτην μόνον ὡς ἀρχαιολογικὴν. Ἐφ' ὅσον ἡ λατρεία εἶναι τι διαρκῶς ἐξελισσόμενον, ἡ Λειτουργικὴ παρακολουθοῦσα τὴν διὰ μέσου τῶν αἰῶνων ἐξέλιξιν αὐτῆς ἔχει ὡς ἔργον οὐ μόνον νὰ διακριθοῖ πότε καὶ ὑπὸ ποῖαν ἔννοιαν καὶ σημασίαν εἰσήχθη στοιχεῖόν τι ἐν τῇ λατρείᾳ, ἀλλὰ καὶ πῶς τοῦτο ἐξελήφθη ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις νέαν σημασίαν προσλαθόν. Ἐντεῦθεν ἡ Λειτουργικὴ δὲν ἐνδείκνυται νὰ ἀγνοῆ καὶ τὴν ἀλληγορικὴν καὶ συμβολικὴν ἔννοιαν τὴν προσδοθεῖσαν εἰς μεταγενεστέρους χρόνους εἰς τὰ ἐπὶ μέρος στοιχεῖα τῆς λατρείας, παρὰ τὴν ἀρχικὴν σημασίαν, τὴν ὁποῖαν ταῦτα εἶχον ὅταν συμπεριελαμβάνοντο εἰς αὐτήν. Ἐπὶ πλέον ἐφ' ὅσον εἰς τὴν λατρείαν ἐκδηλοῦται ἡ ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐνσαρκοῦται ἡ ὑπὸ τῶν δογμάτων ἐκτιθεμένη πίστις αὐτῆς, ἐπιβάλλεται ἡ μέθοδος αὕτη τῆς Λειτουργικῆς νὰ προσλαμβάνη καὶ θεολογικὸν χαρακτήρα, διακριθοῦσα ποῖον δόγμα διερμηνεύεται ἐν ἐκάστη τῶν εὐχῶν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐνσωματώσεως αὐτῶν ἐν τῇ λατρείᾳ. Τέλος προκειμένου ἡ Λειτουργικὴ νὰ διακριθῶσιν καὶ τὰς μεταξὺ τῶν διαφόρων τύπων συγγενείας ἡ ἱστορικὴ αὐτῆς μέθοδος καθίσταται καὶ συγκριτικὴ.

16. Ὡς πρὸς δὲ τὴν Ἱστορίαν τῆς Λειτουργικῆς θὰ ἔπρεπε νὰ σημειωθῆ, ὅτι αὕτη δέον νὰ διακρίνηται τῆς Λειτουργικῆς πράξεως, ἥτις εἶναι τοσοῦτον ἀρχαία, ὅσον καὶ ἡ Ἐκκλησία. Τοῦναντίον ἡ Λει-

τουργική είναι σχετικῶς νέα ἐπιστήμη, πᾶν δὲ ὅ,τι συνετελέσθη πρὸ τῶν χρόνων τῆς Μεταρρυθμίσεως ἐν σχέσει πρὸς τὴν Λειτουργικὴν ἢ τὴν θεωρίαν τῆς λατρείας ἐνέχει μόνον προπαρασκευαστικὸν χαρακτήρα. Οὕτω πρέπει νὰ χαρακτηρισθῶσι τόσον ἡ περὶ τῆς εἰπομεν καὶ ἀνωτέρω περιγραφῆ τῆς Λειτουργίας ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου, ὅσον καὶ τὰ συγγράμματα τοῦ Τερτυλλιανοῦ (*De cultu feminarum, De pudicitia, ad uxorem, de oratione, de baptismo*) καὶ τοῦ Κυπριανοῦ (*de oratione dominica, ad Cecilium* καὶ τινες ἐπιστολαὶ αὐτοῦ), ὅπως καὶ τὰ μνημονευθέντα ἀνωτέρω μεταξύ τῶν πηγῶν τῆς Λειτουργικῆς συγγράμματα καὶ μυσταγωγικαὶ κατηχήσεις τῶν Πατέρων, εἰς τὰ ὁποῖα καταριθμοῦνται καὶ τὰ ἐπόμενα ἔργα τῶν Λατίνων Πατέρων. Ἦτοι τὸ ἀποδιδόμενον εἰς Λέοντα τὸν Μέγαν († 461) *de Pastoralis cura* καὶ τὸ *Liber pastoralis* Γρηγορίου τοῦ μεγάλου, ὅπερ μετεφράσθη καὶ ἑλληνιστί, καθὼς καὶ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου *Epistola ad Ianuarium, ad Ps. cxix* καὶ *Liber contra Hilarium, de canticis ad altare, de cura mortuorum, de symbolo ad Catechumenos*. Τὸν αὐτὸν χαρακτήρα ἐνέχουσι καὶ τινες Σύνοδοι συνελθούσαι μεταξύ τοῦ πέμπτου καὶ ἑβδόμου αἰῶνος, οἷαι ἡ ἐν Τρούλλῳ, Ἐλθίρα, Τολέδῳ καὶ εἰ τις ἄλλη, αἵτινες διὰ τῶν ἐν τισὶ τῶν κανόνων αὐτῶν Λειτουργικῶν διατάξεων συνέβαλον εἰς τὴν θεωρίαν τῆς λατρείας.

17. Ὡς πρὸς τὴν Βυζαντινὴν λατρείαν καὶ Λειτουργίαν θὰ ἔπρεπε νὰ σημειωθῶσι τὰ καὶ ὡς βοηθήματα δυνάμενα νὰ χαρακτηρισθῶσι ἐπόμενα ἔργα: Ἐκτὸς τῆς εἰς τὸν Πρόκλον ψευδῶς ἀποδιδομένης πραγματείας «Περὶ παραδόσεως τῆς θείας Λειτουργίας» καὶ ἡ τοῦ Μαξιμίου Μυσταγωγία (*Migne 91, 657*) καὶ ἡ ὑπὸ τὸ ὄνομα Γερμανοῦ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως († 740) φερομένη «Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία» (*Migne 98, 384-453*), ἔργον νοθευθὲν πιθανῶς διὰ παρεμβολῶν κατὰ τὸν ΙΑ΄ ἢ ΙΒ΄ αἰῶνα· Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου († 826) «Ἐρμηνεῖα τῆς θείας Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων» (*Migne 99, 1687-1690*)· Θεοδώρου τοῦ Ἀνδίδων «Προθεωρία κεφαλαιώσεως περὶ τῶν ἐν τῇ θείᾳ Λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καὶ μυστηρίων» (*Migne 160, 417-468*), ἀγνώστου χρονολογίας, πάντως δὲ μεταγενεστέρου τοῦ Γερμανοῦ, ἴσως δὲ καὶ τοῦ Ψευδογερμανοῦ· «λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱεουργίᾳ τελουμένων» (*Migne 87, 3981*) ἀποδιδόμενος μὲν εἰς τὸν Σωφρόνιον Ἱεροσολύμων, μεταγενέστερος δὲ ἴσως τοῦ Θεοδώρου τοῦ Ἀνδίδων Νικολάου Καθάσιλα (1354) «Ἐρμηνεῖα τῆς θείας Λειτουργίας» (*Migne 150, 368-492*)· Συμεῶν Θεσσαλονίκης († 1429) «Περὶ τῆς ἱερᾶς Λειτουργίας» καὶ «Περὶ τοῦ ἁγίου ναοῦ» κλπ. (*Migne 155, 253-304 καὶ 305-361*). Ὡς πρὸς δὲ τὸ τυπικὸν τῶν τελετῶν, ἐν ταῖς ὁποῖαις συμμετεῖχεν ὁ αὐτοκράτωρ, τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου (912-958) «Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως» (*Migne τόμ. 112*) καὶ Γεωργίου Κωδινοῦ τοῦ Κουροπαλάτου (1450) «Περὶ ὀφφι-

κιαλίων τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ὄφθικίων τῆς Μ. Ἐκκλησίας (Migne 157, 25-121). Ἐξ ἄλλου ἐκ τῶν ἐν τῇ Δύσει κατὰ τὸν Μεσαίωνα δημοσιευθέντων ἔργων ἀξιωματικότερα τυγχάνουσι τὸ τοῦ Hugo τοῦ ἀγίου Βίκτωρος († 1141) «De caerimoniis ecclesiarum» καὶ εἰδικῶς τὸ τοῦ G. Durandus († 1296) «Rationale divinarum officiorum», ὅπερ εἰς ὀκτῶ βιβλία ἐνδιατρίβει περὶ τὴν θεωρίαν τῆς Ρωμαϊκῆς λατρείας, καθ' ἅπαντα τὰ κύρια αὐτῆς σημεία.

18. Ὡς πρὸς τὴν νεωτέραν κίνησιν περὶ τὴν Λειτουργικὴν, τὴν σημειωθεῖσαν ἐν τῇ Δύσει, ἀρκούμεθα εἰς γενικά τινα παραπέμποντες τὸν ἐπιθυμοῦντα, ἵνα λεπτομερέστερον πληροφορηθῇ περὶ ταύτης ἔνθεν μὲν εἰς τὸ ἔργον τοῦ καθηγητοῦ τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας ἐν τῷ Ἀθήνησι Πανεπιστημίῳ Δημητρίου Μωραΐτου «Εἰσαγωγή εἰς τὴν Λειτουργικὴν καὶ τὰς λειτουργικὰς σπουδὰς» (ἀνάτυπον ἐκ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 1950) σελ. 23-29, ἔνθεν δὲ εἰς τὸ ἄρθρον Liturgistes τοῦ Dictionnaire d' Archéologie Chrétienne et de Liturgie τὸ ὑπὸ τοῦ Cabrol καὶ Leclercq ἐκδοθέν. Ὡθησιν ἔλαβον αἱ λειτουργικαὶ σπουδαί, τοῦτο μὲν ἐκ τῆς ἐντόνου ζωῆς τῆς Μεταρρυθμίσεως, τῆς ἐκδηλωθείσης καὶ ὡς πρὸς τὴν λατρείαν ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς καὶ τοῖς λόγοις καὶ τοῖς συμβολικοῖς βιβλίοις τῶν Μεταρρυθμιστῶν, τοῦτο δὲ ἐκ τῆς κατὰ τοὺς αὐτοὺς πού χρόνους ἀναπτυχθείσης Λειτουργιολογίας (Liturgiewissenschaft), ἥτοι τῆς εἰδικῆς σπουδῆς τῶν Λειτουργιῶν. Πράγματι δὲ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην παύει ἡ ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία τῆς λειτουργίας καὶ ἀρχίζει ἡ ἱστορικὴ ἐξήγησις τῶν λειτουργιῶν, συμπίπτει δὲ καὶ ἡ ὑπὸ τῆς ἐν Τριδέντῳ συνόδου δοθεῖσα σοβαρωτάτη ὥθησις πρὸς τὰς λειτουργικὰς σπουδὰς. Οὕτως ἀνθησις λειτουργικὴ ἀξιόλογος σημειοῦται τὸ δεύτερον ἡμῶν τοῦ 12' αἰῶνος συνεχισθεῖσα καὶ κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῶν τοῦ ἐπακολουθήσαντος αἰῶνος, ὁπότε καὶ ἐσημειώθησαν αἱ ἐκδόσεις τοῦ ἀρχιερατικοῦ τοῦ Habert (Paris 1643), τοῦ Εὐχολογίου τοῦ Ἰακώβου Goar, τοῦ Assemani ὁ Codex liturgicus Ecclesiae universae (Romae 1749-1766) καὶ τοῦ Renaudot, Liturgiarum orientalium collectio (Paris 1716). Κατὰ δὲ τὸν 18' αἰῶνα τὸ κατ' αὐτὸν κρατήσαν ἱστοριοκρατικὸν πνεῦμα ἐξ ἑνός, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξερεύνησις τῶν κατακομβῶν, αἱ πρόοδοι τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ ἡ δημοσίευσις χειρογράφων τέως ἀγνώστων ἐξ ἑτέρου ἐπρομήθευσαν ἀφθονον ὕλικόν πρὸς λειτουργικὰς σπουδὰς. Ἐντεῦθεν κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον καὶ τὸν εἰς αὐτὸν ἐπακολουθήσαντα ἰδικόν μας αἰῶνα ἐσημειώθησαν σπουδαῖαι πρόοδοι καὶ ἐργασίαι ἐν τῷ πεδίῳ τῆς Λειτουργικῆς. Ἡ πρώτη ἐν τούτοις διαπραγματεύσις τῆς Λειτουργικῆς ἐν συστηματικωτέρῳ μορφῇ ἤρχισε περὶ τὰ τέλη τοῦ 18' αἰῶνος, ἐγένετο δὲ ὑπὸ τοῦ Βενεδικτίνου μοναχοῦ τοῦ Mainz G. Köhler εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ «Principia Theologiae Liturgicae» (1788). Ἐξ ἄλλου ἐν Γαλ-

λίγα τὸ ἀββαεῖον τοῦ Solesmes καὶ ἐν Γερμανίᾳ τὸ ἀββαεῖον τῆς Maria Laach, καθὼς καὶ οἱ Βενεδικτῖνοι τοῦ Βελγίου, ἀπέβησαν σπουδαία κέντρα λειτουργικῶν σπουδῶν. Οὕτως ἡ νεωτάτη περίοδος τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Λειτουργικῆς, ἡ ὁποία συνυφαίνεται μετὰ τῆς Λειτουργιολογίας, εὐρίσκεται εἰς στενοτάτην συνάφειαν μετὰ τῆς ἀπὸ τοῦ 1913 ὑπὸ τὴν ἔγκρισιν καὶ τὸ κύρος τοῦ πάπα Πίου τοῦ δεκάτου ἐνταθείσης λειτουργικῆς καθολικῆς κινήσεως. Κυριώτατον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα αὐτῆς εἶναι, ὅτι παραλλήλως πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς Λειτουργίας, ἡ ὁποία ἀναζητεῖ τοὺς νόμους τῆς ἐξελίξεως αὐτῆς, ἐρευνᾶται καὶ ἡ καταγωγή καὶ ἡ οὐσία τῆς χριστιανικῆς λατρείας τῇ βοηθείᾳ τῆς θρησκευολογίας καὶ τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας. Ἡ οὐσία δὲ τῆς καθολικῆς λατρείας ἀνευρίσκεται ἐν τῷ καθαρῶς μυστηριακῷ χαρακτήρι αὐτῆς καὶ οὐχὶ τόσο ὁ μεσαίων, ὅσον ἡ χριστιανικὴ ἀρχαιότης εἶναι τὸ κέντρον τοῦ ἱστορικοῦ καὶ τοῦ συστηματικοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς κινήσεως ταύτης. Εἰς ταῦτα προστίθεται καὶ ψυχολογικὴ τις καὶ φιλοσοφικοθεολογικὴ ἐξερεύνησις τῆς λατρείας.

19. Ἄλλὰ καὶ ἐκ τῶν Διαμαρτυρομένων οὐκ ὀλίγοι ἐστράφησαν μετὰ σοβαροῦ ἐνδιαφέροντος εἰς τὰς περὶ τὴν Λειτουργικὴν σπουδὰς. Οὕτω κατὰ τὸν αἰῶνα ἡμῶν μετὰ μεγάλου ζήλου καὶ ἐπιτυχίας εἰργάσθη ὁ G. Rietschel, λουθηρανός, συγγραμμᾶς ἀρίστην Λειτουργικὴν ὑπὸ τὸν τίτλον *Lerhbuch der Liturgik* (Berlin 1900-1908). Ἄλλοι διακριθέντες ἐκ τῶν Διαμαρτυρομένων ὑπῆρξαν οἱ Wobbermin, Achelis, οὐ μόνον ἐν τῇ Πρακτικῇ Θεολογίᾳ αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ δημοσιεύσει μαρτυρολογίων, τῶν κανόνων τοῦ Ἰππολύτου κλπ., Hans Lietzmann, Drews διὰ τῶν ἀξιολόγων ἄρθρων αὐτοῦ εἰς τὴν *Realeencyclopedie*, καθὼς καὶ διὰ τῶν ἐρευνῶν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς Κλημεντίου λειτουργίας. Ἀξιολογωτάτη ὑπῆρξε καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Smith - Cheetham ἔκδοσις τοῦ διτόμου εἰς τὴν ἀγγλικὴν λεξικοῦ *Dictionary of Christian Antiquities*. Μεταξὺ δὲ τῶν πολυαριθμῶν νεωτέρων ρωμαιοκαθολικῶν, τῶν προαγαγόντων τὰς λειτουργικὰς σπουδὰς διεκρίθησαν ἐκτὸς ἄλλων καὶ οἱ Pierre Batiffol (1861-1929), Ἄντωνιος Baumstark καὶ διὰ πλείστων ἄλλων, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ περιοδικοῦ *Oriens Christianus*, Odo Casel, Placide de Meester, μάλιστα δὲ οἱ Cahrol καὶ Léclercq, ἰδίᾳ διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ πολυτόμου λεξικοῦ *Dictionnaire d' Archéologie Chrétienne et de Liturgie*.

Ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν δημοσιευθέντων ἔργων σημειοῦμεν τοῦ ἀοιδίμου πρωτοπρεσβυτέρου καὶ καθηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Π. Ρομπότου τὴν Λειτουργικὴν, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησαν καὶ ὅσοι μετ' αὐτὸν συνέγραψαν λειτουργικὰς, τοῦ ἀοιδίμου Κωνστ. Καλλινίκου τὸ ἀξιόλογον ἔργον Ὁ Ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ, τοῦ Μητροπολίτου Κερκύρας Μεθοδίου τὴν Τελετουργικὴν καὶ τὰ ἡμέτερα Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας (1935), Μι-

κρόν Εὐχολόγιον τόμος Α' (βραβεῖον Ἀκαδ.) καὶ Β' (1950, 1955), Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς (1961), Ἀρχαὶ καὶ Χαρακτήρ τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας (1962). Καὶ οἱ δημοσιευόμενοι νῦν λειτουργικοὶ τύποι τῆς Δύσεως. Παραλείπομεν ἄλλας διατριβάς λειτουργικὰς καὶ ἡμετέρας καὶ ἄλλων συναδέλφων.

20. Τοσαῦτα καὶ περὶ τῆς Ἱστορίας τῆς Λειτουργικῆς ἐκτενῆ μὲν καθ' ἑαυτά, βραχέα ὁμως ἐν σχέσει πρὸς τὸν ὄγκον τῶν ἐργασιῶν, αἵτινες εἶδον τὸ φῶς μετὰ τὴν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἐνταθεῖσαν καλλιέργειαν τῶν λειτουργικῶν σπουδῶν.

3. Ὑμνολογία.

1. Ἐκ τῆς λειτουργικῆς περισσότερον, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς Πατρολογίας ἐν ἤττονι μέτρῳ, ἀπεσπάρσθη εἰς ἴδιον μάθημα ἢ Ὑμνολογία, ἐνδιατρίβουσα εἰδικῶς περὶ τοὺς χριστιανικοὺς ὕμνους, μάλιστα δὲ τοὺς εἰς χρῆσιν ἐν τῇ λατρείᾳ εἰσαχθέντας. Τὸ πεδῖον τοῦ μαθήματος τούτου θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἀπέραντον, ἐφ' ὅσον θὰ ἐξετείνετο περιλαμβάνον οὐ μόνον τοὺς ἑλληνικοὺς χριστιανικοὺς ὕμνους, ἀλλὰ καὶ τοὺς εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν, οἳ οἱ ἀξιολογώτατοι τοῦ Ἐφραῖμ τοῦ Σύρου, τοῦ Ἰακώβου τοῦ Σαρούγ, τοῦ Σεθῆρου Ἀντιοχείας κλπ., καθὼς καὶ τοὺς εἰς τὴν Ἀρμενικὴν τῶν δύο Ναρσῆ καὶ εἴ τινος ἄλλου· ἐπὶ πλεον δὲ καὶ τοὺς εἰς τὴν λατινικὴν τοῦ Ἀμβροσίου καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων ὕμνογράφων τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Μόνον δὲ ἐὰν λάθῃ τις ὑπ' ὄψιν τὴν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1000 σύνθεσιν τῶν μεταξὺ τῶν ἀναγνωσμάτων ἐν τῇ λατινικῇ λατρείᾳ ψαλλομένων στροφῶν, τῶν ἐξ ὁμοιοκαταλήκτων καὶ ἰσοσυλλάθων στίχων ἀποτελουμένων καὶ γνωστῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα *Sequentiae*, ἐκ τῶν ὁποίων περισυνέλεξαν ἐκ τῶν χειρογράφων περὶ τὰς πεντακισχιλίας (15), κατανοεῖ ὁποῖαν καταπληκτικὴν ἔκτασιν προσλαμβάνει τὸ ἔδαφος τῆς Ὑμνολογίας. Συγχρόνως ὁμως δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται καὶ ἡ εἰς ἀξιομνημονεύτους ὕμνους παραγωγή τῶν Προτεσταντικῶν ἐκκλησιῶν, τῶν ὁποίων τὰ εἰς τὴν λατρευτικὴν χρῆσιν ὄντα βιβλία περιέχουσιν ἐλαχίστους ἐκ μεταφράσεως παλαιοὺς ὕμνους, σχεδὸν δὲ κατὰ τὸ σύνολον ὕμνους νεωτέρους. Περὶ ὕμνολογίας λοιπὸν ὁμιλοῦντες δεόν νὰ ἐκλάβωμεν ταύτην οὐχὶ ὑπὸ τὴν εὐρείαν αὐτῆς ἔννοιαν, ἥτις θὰ ἐξέτεινε τὸ μάθημα εἰς σπουδὴν τῆς καθόλου Ὑμνολογίας, ἀλλὰ μόνον ὑπὸ τὴν εἰδικὴν αὐτῆς ἔννοιαν, ἥτοι ὡς Εἰδικὴν Ὑμνολογίαν σπουδάζουσαν τὴν Ὑμνογραφίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, μετὰ φρασὶς τῶν ὕμνων τῆς ὁποίας εἰσῆχθη καὶ εἰς τὴν λατρείαν τῶν ἐκ τοῦ Βυζαντίου παραλαβουσῶν τὸν Χριστιανισμὸν σλαβικῶν Ἐκκλησιῶν.

(15) J. Jungmann *Missarum solemnia* μετάφρ. 1962 Γαλλ. II σελ. 205.

2. Ὅποσον σπουδαῖον παρουσιάζεται τὸ τμήμα τοῦτο τῆς καθόλου Ὑμνολογίας κατανοεῖ τις, ὅταν ἔχη ὑπ' ὄψιν τὰς περὶ τῶν ὕμνων τούτων κρίσεις τῶν ξένων. Οὕτως ὁ μὲν Pitra⁽¹⁶⁾, παρατηρεῖ ὅτι «ἀμφιβάλλομεν, ἔάν ἡ κλασσικὴ ποιήσις κατὰ τὰς πλέον τολμηρὰς προσπαθείας τῆς ἡδυνήθη νὰ κινηθῆ ἀνετώτερον». Ὁ δὲ Edmond Bouvy⁽¹⁷⁾ προσθέτει, ὅτι «ἐν τῇ Βυζαντινῇ Ἑλλάδι εἶναι ἀναρίθμητον τὸ πλῆθος τῶν μελωδῶν, μετὰ τῶν καθηγεμόνων αὐτοῦ, οἵτινες ἀποτελοῦσι χορόν, καὶ τοῦ κορυφαίου τῶν, τοῦ ἀγίου Ρωμανοῦ, τοῦ μεγαλυτέρου τῶν Χριστιανῶν μας ποιητῶν... πρέπει νὰ χειροκροτήσωμεν πάσας ταύτας τὰς δόξας, νὰ ἀκροασθῶμεν μετ' ἐνθουσιασμοῦ πάντας τούτους τοὺς ὕμνους». «Ἡ ὕμνογραφία τῶν Ἑλλήνων ἀποτελεῖ ἀπειρον ποιητικὴν γραμματεῖαν, τῆς ὁποίας ἡ ἱστορία δὲν ἐγράφη». Ὁ δὲ ἐκ τῶν ἡμετέρων Δ. Σεμιτέλος⁽¹⁸⁾ παρατηρεῖ ὅτι «εἰ καὶ ἡ σύνταξις τῶν στροφῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως εἶναι παντάπασι πρωτότυπος... ὅμως στηρίζεται ἐπὶ τῶν αὐτῶν καθόλου καὶ αἱ ἀρχαῖαι ρυθμικῶν ἀρχῶν καὶ ὑπὸ τεχνικὴν ἔποψιν ἀμιλλᾶται τὴν ἐκείνων κατασκευήν».

3. Τὴν οὕτω καθοριζομένην Ἑλληνικὴν Ὀρθόδοξον Ὑμνολογίαν θὰ ἡδυνάμεθα νὰ διαιρέσωμεν κατὰ τὴν καὶ ὑπὸ τοῦ Κρουμβάχερ υἱοθετηθεῖσαν διαίρεσιν τῆς ὅλης ὕμνογραφικῆς γραμματείας εἰς τρεῖς περιόδους. Ἐκ τούτων ἡ μὲν πρώτη περιλαμβάνει τοὺς τέσσαρας πρώτους αἰῶνας, καθ' οὓς ἐν τῇ λατρείᾳ κρατεῖ ἡ ψαλμωδία, ἀναφαίνονται δὲ ποῦ καὶ ποῦ καὶ ὀλιγόστιχοί τινες ὕμνοι, ἴχνη τῶν ὁποίων σημειοῦνται καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Παύλου. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην παρουσιάζονται καὶ συνθέσεις ποιητικαὶ κατὰ τὰ ἀρχαῖα προσωδιακὰ μέτρα, ἐν τῇ χρήσει τῶν ὁποίων Γρηγόριος ὁ Θεολόγος κατέλαβε κατὰ τὸν Κρουμβάχερ⁽¹⁹⁾ τὴν πρώτην θέσιν μετὰ τῶν Χριστιανῶν Ἑλλήνων ποιητῶν. Ἡ δευτέρα περίοδος ἀρξαμένη ἀπὸ τοῦ πέμπτου πιθανῶς αἰῶνος παρουσίασε μεγάλην ἀνθησιν καὶ παραγωγὴν κατὰ τοὺς ΣΤ' καὶ Ζ' αἰῶνας, καθ' ἣν ἡ Ὑμνογραφία ἐκκινήσασα ἀπὸ τὰ ἐλευθέρως ποιήσεως ἐφύμνια καὶ εἰς τροπάρια καὶ καθίσματα ἐξελιχθεῖσα περιλαμβάνει καὶ τὰς λαμπρὰς συνθέσεις τῶν κοντακίων, ἐν οἷς διέπρεπεν ὡς μέγας ποιητὴς καὶ μελωδὸς ὁ Ρωμανός. Ἡ τρίτη περίοδος ἀρχεταὶ ἀπὸ τοῦ περὶ τὸ ἔτος 650 γεννηθέντος Ἀνδρέου τοῦ Κρήτης, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ἐπινοητὴς τοῦ εἶδους τῆς ποιήσεως τοῦ γνωστοῦ ὑπὸ τὸν ὄρον Κανόνες. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην διεκρίθησαν τρεῖς σχολαὶ ποιητῶν καὶ μελωδῶν οἱ Σαθθαῖται, οἱ

(16) Hymnographie de l' église Grecque Rome 1867 σελ. 25.

(17) Etudes préparatoires au pèlerinage eucharistique de Jérusalem (Paris 1893) σελ. 226 καὶ Poètes et mélodes (Nîmes 1886) σελ. 347.

(18) Ἑλληνικὴ μετρικὴ. Ἀθήνησι 1894 σελ. 134 - 135.

(19) Κρουμβάχερ - Σωτηριάδου: Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, τόμ. Β' σελ. 497.

κέντρον ἔχοντες τὴν ἐν Παλαιστίνῃ μεγάλην Λαύραν τοῦ ἁγίου Σάββα καὶ τῶν ὁποίων προεξάρχουσιν Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, Κοσμᾶς ὁ Μαΐουμᾶ καὶ Θεοφάνης ὁ Γραπτός· οἱ Στουδίται ὀρμώμενοι ἐκ τῆς παρὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν μονῆς τοῦ Στουδίου, ἐξ ἴσου δὲ περίφημοι πρὸς τοὺς Σαββαίτας· καὶ οἱ Ἰταλοέλληνες συγκροτηθέντες εἰς πολλὰς μουσικὰς σχολὰς, τῶν ὁποίων σπουδαιότερα ὑπῆρξεν ἡ τῶν Συρακουσῶν. Ὑπὸ τῶν ὁμάδων τούτων ἡ Ὑμνογραφία ὠθήθη εἰς μεγάλην ἀκμὴν διατηρηθεῖσα μέχρι τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ σημειοῦται ἡ παρακμὴ αὐτῆς, ὀφειλομένη κατὰ μέγα μέρος καὶ εἰς τὴν τελειωτικὴν συμπλήρωσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν.

4. Πηγαί τῆς Ὑμνολογίας εἶναι τὰ ἐν χρήσει λειτουργικὰ βιβλία, τὰ Μηναῖα δηλαδή, τὸ Τριώδιον, τὸ Πεντηκοστάριον, ἡ Παρακλητικὴ, τὰ Θεστοκάρια, τὰ Εἰρμολόγια, τὰ Κοντακάρια, ἀντιφωνάρια καὶ εἴ τι ἄλλο. Ἐννοεῖται, ὅτι ἐξαιρέσει τῶν κοντακαρίων, καθὼς καὶ μεγάλου μέρους τοῦ Τριωδίου, εἰς τὰ λοιπὰ βιβλία εἶναι ἐγκατεσπαρμένοι διαφόρων ἐποχῶν ὕμνοι, περὶ τῶν συγγραφέων τῶν ὁποίων δὲν ἔχομεν πάντοτε ἀκριβεῖς πληροφορίας. Ἐν τούτοις τῶν μεγάλων ὕμνων αἱ συνθέσεις, ὡς τοῦ Δαμασκηνοῦ, τοῦ Κοσμᾶ, τοῦ Θεοφάνους, τοῦ Ἰωσήφ, τοῦ Γερμανοῦ καὶ ἄλλων, ἀν μὴ πᾶσαι, πάντως ὁμως πολλαὶ οὐ μόνον ἐκ τοῦ ὕφους, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν καὶ ἐκ τῶν ἀκροστιχίδων εἶναι εὐδιάκριτοι. Συλλογαὶ ὕμων δι' ἐπιστημονικὴν ἔρευναν ἤρχισαν συντελούμεναι ἀπὸ τοῦ ἡμίσεος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, τοιαῦται δὲ εἶναι τοῦ Christ-Παράνικα ἢ «Anthologia Graeca carminum Christianorum» (Λειψία 1871), τοῦ καρδινάλιου Pitra τὰ «analecta Sacra» (Paris 1876), τοῦ P. Maas εἰς τὰ Kleine Texte μικρὸν τευχίδιον δημοσιευθέν, τοῦ Π. Τρεμπέλα, Ἐκλογή Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ὑμνογραφίας (Ἀθῆναι 1949), τοῦ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου Εἰρμολόγιον (Παρίσιοι 1932) καὶ Θεστοκάριον (Παρίσιοι 1931) καὶ ἄλλα τινά. Ἀξιόλογα δὲ βοηθήματα διὰ τὴν σπουδὴν τῶν ὕμων, ἐκτὸς τῶν εἰσαγωγῶν, αἵτινες ὑπάρχουσιν εἰς τὰς ἀνωτέρω συλλογὰς, θὰ ἠδύναντο νὰ σημειωθῶσι καὶ τὰ ἐπόμενα συγγράμματα: Pitra, Hymnographie de l' Eglise Gréque, Rome 1867 Edm. Bouvy, Poètes et Melodes, Paris 1883· Κρουμβάχερ - Σωτηριάδου, Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας τόμ. Β' Ἀθῆναι 1900 σελ. 496-561. Ν. Τωμαδάκη, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν Ἀθῆναι 1952. Καὶ ἄλλα τινά.

4. Κατηχητικὴ.

1. Ἡ Κατηχητικὴ εἶναι τὸ μάθημα ἐκεῖνο τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας, τὸ ὁποῖον περὶ τὴν θεωρίαν τῆς χριστιανικῆς κατηχήσεως ἀσχολούμενον ἐκτίθησι τὰς μεθόδους καὶ τοὺς κανόνας, καθ' οὓς δέον νὰ διαξάγηται αὕτη. Ἀλλ' ἐφ' ὅσον περὶ τὴν χριστιανικὴν κα-

τήχησιν διατρίβει ἡ Κατηχητική, εἶναι πρόδηλον, ὅτι πρὸς πληρεστέραν διευκρίνισιν τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ σκοποῦ αὐτῆς καθίσταται χρήσιμον νὰ ἐξετάσωμεν τὴν ἔννοιαν, τὴν ὁποίαν ἐκφράζει ὁ ὅρος κατήχησις.

2. Ἐτυμολογεῖται ἡ λέξις κατήχησις ἐκ τοῦ ρήματος κατηχεῖν, ὅπερ σημαίνει τὸ κατ' ἀρχὰς ἰσχυρῶς ἡχεῖν, πληροῦν ἤχου, κατήντησεν ἔπειτα εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ διδάσκειν διὰ ζώσης. Ἐντεῦθεν καὶ ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ἀπαξ μὲν εὑρηται τὸ ρῆμα τοῦτο εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ πληροφορεῖσθαι περὶ τινος (Πράξ. κα' 21), ἐπανειλημμένως δὲ χρησιμοποιεῖται, ἵνα σημάνῃ τὴν θρησκευτικὴν διδασκαλίαν τὴν ἐκ τοῦ νόμου ἢ τῆς ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας ἔτυχον ἤδη ἢ λαμβάνουσι τὰ μέλη αὐτῆς (Λουκ. α' 4· Ρωμ. β' 18· Α' Κορ. ιδ' 19), καὶ δὴ τὰ μέλη ἐκεῖνα, ἅτινα ἔλαβον μὲν γνῶσιν τινὰ τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν, χρήζουσιν ὁμῶς συμπληρώσεως (Πράξ. ιη' 25· Γαλάτ. στ' 6). Οὕτω τὰ πρῶτα μὲν στοιχεῖα τοῦ κατηχεῖν συναντῶμεν ἐν αὐτῇ τῇ Καινῇ Διαθήκῃ, πλὴν ὁμῶς οἱ κατηχούμενοι δὲν ἔχουσιν εἰσέτι διακριθῆ εἰς ἰδίαν τάξιν, διότι οἱ ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ χαρακτηριζόμενοι ὡς κατηχούμενοι τυγχάνουσι βεβαπτισμένοι, καθάπερ καὶ οἱ τούτους κατηχοῦντες⁽²⁰⁾. Ἐντεῦθεν διὰ τῆς λέξεως κατήχησις κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν αὐτῆς χρῆσιν σημαίνεται ἡ διὰ ζώσης, κατὰ διάκρισιν πρὸς τὴν διὰ μέσου τῶν βιβλίων παρεχομένη ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας διδασκαλία εἰς τοὺς μὴ μεμνημένους εἰς τὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως, καὶ εἴτε ἐκδηλοῦντας τὴν διάθεσιν νὰ καταριθμηθῶσιν εἰς τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, εἴτε ἐν συντόμῳ ἢ μακρᾷ μαθητεία παρασκευαζομένους ἐπὶ τὸ ἅγιον βάπτισμα, εἴτε τέλος καὶ μετὰ τὴν λήψιν τοῦ ἁγίου βαπτίσματος πληρέστερον τὰ τῆς πίστεως μυσταγωγικῶς ἐκδιδασκομένους (μυσταγωγικὴ κατήχησις τῶν νεοφωτιστῶν, νηπιόβαπτισμός). Συνεκδοχικῶς δὲ ἡ λέξις κατήχησις εὑρηται παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ Λατίνοις πατράσι τῶν πρώτων αἰώνων καὶ εἰς δῆλωσιν τοῦτο μὲν τοῦ ἔργου καὶ τῆς διακονίας ἐν γένει τοῦ κατηχεῖν, τοῦτο δὲ αὐτοῦ τοῦ περιεχομένου τῆς κατηχήσεως, ἐξ οὗ καὶ μεταγενεστέρως ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Λουθήρου εἰς δῆλωσιν καὶ τοῦ βιβλίου τῆς κατηχητικῆς διδασκαλίας, ὅπερ τὰς θεμελιώδεις τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀληθείας περιλαμβάνον ἐκράτησε νὰ συντάσσῃται ὑπὸ μορφήν ἐρωτήσεων καὶ ἀποκρίσεων.

3. Ἄλλ' ἡ διδασκαλία αὕτη πρὸς τὰ νεαρά ἤδη καὶ μετὰ τὸ κατὰ τὴν νηπιακὴν ἡλικίαν ληφθέν ὑπ' αὐτῶν βάπτισμα μέλη τῆς Ἐκκλησίας ρυθμίζεται καὶ κανονίζεται κατὰ μεθόδους καὶ κανόνας ὠρισμένους, τῶν ὁποίων ἡ συστηματικὴ ἔκθεσις ἀποτελεῖ ἔργον τῆς Κατηχητικῆς, ἣτις οὕτω συνδέεται πρὸς τὴν κατήχησιν κατὰ

---

(20) Πρὸβλ. καὶ Achelis, Lehrbuch der praktischen Theologie, 8^αδ. 1898 τόμ. II, σελ. 3.

τὴν μεταξὺ θεωρίας καὶ πράξεως σχέσιν. Εἰς οἷαν τουτέστι σχέσιν διατελεῖ ἡ Ἑρμηνευτικὴ πρὸς τὴν ἑρμηνείαν ἢ ἐξήγησιν, καὶ ἡ Ὁμιλητικὴ πρὸς τὴν ὁμιλίαν ἢ τὸ κήρυγμα, καὶ ἡ Λειτουργικὴ πρὸς τὴν λατρείαν, καὶ ἡ Ἀπολογητικὴ πρὸς τὴν ἀπολογία, εἰς τοιαύτην σχέσιν εὐρηται καὶ ἡ Κατηχητικὴ πρὸς τὴν κατήχησιν. Ἐπισημαστέως ἔάν ὁ σκοπὸς τῆς κατηχήσεως εἶναι ἡ διδασκαλία τῶν θεμελιωδῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν πρὸς μὲν ἄλλους νέων μελῶν τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, ἐπιγινωσκόντων τὸν χαρακτήρα καὶ προορισμὸν τοῦ Χριστιανοῦ, σκοπὸς τῆς Κατηχητικῆς εἶναι ἡ συστηματικὴ ἐκθεσις τῶν νόμων καὶ τῶν μεθόδων, καθ' ὅσους δέον νὰ ρυθμίζηται ἡ Κατήχησις, καὶ ἡ ἐντεῦθεν μὲν ἄλλους νέων μελῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος, ἀλλὰ νέων διδασκάλων καὶ κατηχητῶν, ἐπιτυχῶς τὴν διακονίαν τῆς χριστιανικῆς κατηχήσεως ἀσκούντων.

4. Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἀξίον τυγχάνει, ὅτι ἡ ἐν τῇ κατηχήσει διδασκαλία παρέχεται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ἥτοι ὑπὸ τῶν ἐν τῇ διακονίᾳ τοῦ λόγου τεταγμένων διακόνων αὐτῆς, οἵτινες ἀπευθυνόμενοι πρὸς τὰ νεαρὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας ὁμιλοῦσι καὶ διδάσκουσιν ἐξ ὀνόματος αὐτῆς. Ἐν τούτῳ δὲ ἡ Ἐκκλησία συμμορφοῦται πρὸς τὴν ἐντολὴν τοῦ ἰδρυτοῦ καὶ Κυρίου αὐτῆς, ἐντειλαμένου τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ, ἵνα μαθητεύσωσι πάντα τὰ ἔθνη βαπτίζοντες τοὺς πιστεύοντας εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (Ματθ. κη' 19), ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ ὁδηγήσωσιν αὐτοὺς εἰς τὴν σωτηρίαν κατὰ τὸ «ὁ πιστεύσας καὶ βαπτισθεὶς σωθήσεται» (Μάρκ. ιστ' 16). Ἐντεῦθεν, μολονότι ἡ κατήχησις ὡς διδασκαλία δὲν ἐνδείκνυται νὰ παραθεωρῆ τοὺς κανόνας καὶ τοὺς νόμους τοὺς διέποντας καὶ πᾶσαν ἄλλην καλῶς διεξαγομένην διδασκαλίαν, λόγῳ ὅμως τοῦ ὑπερόχου ἠθικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ σκοποῦ, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀποβλέπει, καὶ τοῦ ἱεροῦ χαρακτήρος, τὸν ὁποῖον περιβάλλεται ὁ διάκονος αὐτῆς, ὁ ὁμιλῶν καὶ διδάσκων οὐχὶ κατὰ τὰς ἐπινοίας τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ κατ' ἐπιταγὴν Θεοῦ, τοῦ δόντος «τοὺς μὲν ἀποστόλους, τοὺς δὲ προφήτας, τοὺς δὲ εὐαγγελιστάς, τοὺς δὲ ποιμένας καὶ διδασκάλους πρὸς τὸν καταρτισμὸν τῶν ἁγίων εἰς ἔργον διακονίας εἰς οἰκοδομὴν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ» (Ἐφεσ. δ' 12), διαφέρει αὕτη οὐσιωδῶς πάσης ἄλλης θύραθεν καὶ πρὸς προσκαίρους σκοποὺς κατατεινούσης διδασκαλίας. Ἐνεκα τούτου καὶ ἡ Κατηχητικὴ, μολονότι ἐνδείκνυται νὰ καρποῦται τὰς ἐκ τῶν προόδων τῆς θύραθεν Διδακτικῆς ὠφελείας, δέον νὰ διακρίνηται ταύτης ἐπιμελῶς, οὐδὲ πρέπει νὰ καθίσταται ἐξάρτημα τῆς θύραθεν Παιδαγωγικῆς εἰς σχέσιν εἶδους πρὸς γένος ἕναντι αὐτῆς κατατασσομένη. Τοῦτο δὲ κατανοεῖ τις, ὅταν ἐνθυμηθῆ, ὅτι οἱ σκοποί, πρὸς τοὺς ὁποίους κατατείνει ἡ θύραθεν Παιδαγωγικὴ καὶ ἡ ἐκ ταύτης ἐξαρτωμένη Διδακτικὴ, δὲν εἶναι τοσοῦτον εὐρεῖς καὶ ὑψηλοί, ὅσον οἱ ὑπὸ τῆς κατηχήσεως καὶ τῆς

Κατηχητικῆς ἐπιδιωκόμενοι, οὐδὲ τὰ μέσα τὰ ὑπ' ἐκείνων διατιθέμενα σχετίζονται ἀμέσως πρὸς τὴν θείαν αὐθεντίαν καὶ τὴν πίστιν καὶ τὴν συνεργίαν τῆς σωζούσης χάριτος, ὡς συμβαίνει ἐν τῇ ὑπὸ τῆς Κατηχητικῆς συστηματοποιουμένη διδασκαλίᾳ. Ἡ ἀγωγή, πρὸς τὴν ὁποίαν συντρέχει ἡ θύραθεν Διδακτικῆ, ἀποθλέπει εἰς τὸ νὰ εἰσαγάγῃ τὸν παῖδα εἰς τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ διαπλάττουσα αὐτὸν εἰς ἰσχυρὰν προσωπικότητα δυναμένην νὰ δράσῃ καὶ νὰ συμμετάσχῃ ἐν τῇ ἐκπολιτιστικῇ ἐργασίᾳ τῆς κοινωνίας⁽²¹⁾, οὐχὶ δέ, ἵνα καταστήσῃ αὐτὸν «συμπολίτην τῶν ἁγίων καὶ οἰκείον τοῦ Θεοῦ», ἐποικοδομούμενον εἰς ναὸν ἅγιον ἐν Κυρίῳ «ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τῶν ἀποστόλων καὶ προφητῶν» (Ἐφεσ. β' 19-20). Οὐδὲ ἐμφανίζονται οἱ λειτουργοὶ τῆς Παιδαγωγικῆς καὶ Διδακτικῆς ὡς διάκονοι Θεοῦ καὶ συνεργοὶ Θεοῦ, ἀναγεννῶντες «οὐκ ἐν σποραῖ φθαρτῇ, ἀλλ' ἀφθάρτῳ διὰ λόγου ζῶντος Θεοῦ καὶ μένοντος εἰς τὸν αἰῶνα» (Α' Πέτρ. α' 28), ἀλλὰ παρουσιάζονται ὡς ἄνθρωποι πρὸς ἄνθρώπους λαλοῦντες καὶ τῇ βοηθείᾳ ἐιδικώτερον τῆς ὑπὸ τῆς Φιλοσοφίας τῶν ἀνθρώπων θεμελιωθείσης καὶ οἰκοδομηθείσης Ψυχολογίας καὶ Ἠθικῆς τοὺς ἑαυτῶν προσκαίρους καὶ ἐπιγείους ὅλως σκοποὺς θεραπεύοντες. Ἡ Παιδαγωγικὴ διὰ μέσων ὅλως φυσικῶν ζητεῖ νὰ ἀναπτύξῃ τὰς φυσικὰς δυνάμεις τῶν διδασκῶν αὐτῆς μορφούσα τούτους εἰς ἄνθρώπους. Ἐνῶ ἡ Κατηχητικὴ «τὸν ἔμφυτον λόγον τοῦ Θεοῦ» χρησιμοποιοῦσα, τῇ συνεργίᾳ καὶ τῆς ἐν τῷ βαπτίσματι καὶ διὰ τῶν λοιπῶν μυστηρίων παρεχομένης χάριτος, ζητεῖ νὰ ἀποδείξῃ τοὺς κατηχουμένους, υἱοὺς Θεοῦ, ἀπογράφουσα τὰ ὀνόματα αὐτῶν ἐν οὐρανοῖς, ἀφοῦ προηγουμένως καταστήσῃ τούτους μέλη ζῶντα τῆς Ἐκκλησίας.

5. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, τοῦτο μὲν ὅτι ὁ ἀληθὴς Χριστιανός, ὁ εἰς τέκνον Θεοῦ καὶ διὰ τῆς κατηχήσεως ἀνυψωθείς, ἔχει ἤδη καταστή καὶ τέλειος κατὰ τὸ ἐνὸν ἄνθρωπος, τοῦτο δὲ ὅτι αἱ διδακτικαὶ μέθοδοι τῆς Κατηχητικῆς δὲν εἶναι ξένα, ἀλλ' ἐν πολλοῖς καὶ συγγενεῖς πρὸς τὰς μεθόδους τῆς Διδακτικῆς, ταῦτα ὅμως καθιστῶσι μὲν τὴν Κατηχητικὴν καὶ τὴν Παιδαγωγικὴν, μάλιστα τὴν ὑπὸ χριστιανικοῦ πνεύματος διαπνεομένην, συμμάχους καὶ συμβοηθοὺς ἀλλήλων, οὐδέποτε ὅμως ἐξαρτῶσι τὴν μίαν ἀπὸ τῆς ἄλλης ὡς στέλεχος ἀπὸ κορμοῦ τοῦ αὐτοῦ δένδρου. Ὅπως ἀκριβῶς ἡ Ὀμιλητικὴ παρὰ πᾶσαν τὴν συγγένειαν αὐτῆς πρὸς τὴν θύραθεν Ρητορικὴν ἀποτελεῖ ἰδίαν ἐπιστήμην καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία δὲν συγχέεται πρὸς τὴν καθόλου Ἱστορίαν οὐδὲ ἡ Χριστιανικὴ Γραμματολογία πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν ἢ τὴν καθόλου Γραμματολογίαν, οὕτω καὶ ἡ Κατηχητικὴ δέον σαφῶς νὰ διακρίνηται τῆς θύραθεν Διδακτικῆς καὶ Παιδαγωγικῆς. Ἡ τοιαύτη δὲ διάκρισις

---

(21) Ν. Ἐξαρχοπούλου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παιδαγωγικὴν, Ἐκδ. β', σελ. 187 καὶ 188.

ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον ὄρον διὰ τὴν αὐτοτέλειαν τῆς Κατηχητικῆς ὡς ἰδίου μαθήματος τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης καὶ ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν πρὸς περιχαράκωσιν ἀσφαλῆ τῆς ὀλοκληρίας τοῦ Πρακτικοῦ κλάδου τῆς Θεολογίας.

6. Εἰς αὐτοτελές οὕτω μάθημα τοῦ Πρακτικοῦ κλάδου διαμορφωθεῖσα ἡ Κατηχητικὴ εὐρηται εἰς στενὴν καὶ φυσικὴν σχέσιν πρὸς ὀλόκληρον μὲν τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην, μάλιστα δὲ πρὸς τὰ λοιπὰ μαθήματα τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας. Καὶ πρωτίστως μὲν παρουσιάζεται διδυμὸς τις ἀδελφῆ τῆς λεγομένης Ἀλιευτικῆς ἢ Ἱεραποστολικῆς, τὸ αὐτὸ ἔργον πρὸς αὐτὴν πληροφοροῦσα κατὰ συμμόρφωσιν πρὸς τὴν αὐτὴν παραγγελίαν τοῦ Κυρίου, ὅπως μαθητευθῶσι πάντα τὰ ἔθνη. Κατὰ τοῦτο δὲ μόνον διαφέρουσιν ἀλλήλων, ὅτι τὸ μὲν ἔργον τῆς Ἀλιευτικῆς ἀφορᾷ εἰς τοὺς ὅλως ἕξω τοῦ χριστιανικοῦ περιθόλου, «οἷς οὐκ ἀνηγγέλη καὶ οἱ οὐκ ἀκηκόασιν» περὶ Χριστοῦ, πρὸς τοὺς ὁποίους διὰ πρώτην φορὰν ἀποστέλλονται οἱ εὐαγγελιζόμενοι τὴν εἰρήνην, ἐνῶ τὸ ἔργον τῆς Κατηχητικῆς διενεργεῖται ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, πρὸς κατηχομένους, οἵτινες πιστεύσαντες εἰς Χριστὸν ἢ καὶ βαπτισθέντες κατὰ τὴν νηπιακὴν τῶν ἡλικίαν ἐκδιδάσκονται ἤδη τὰ στοιχεῖα τῆς πίστεως. Ἐντεῦθεν ἡ Κατηχητικὴ διὰ τοῦ ἔργου αὐτῆς προευτρεπίζει τὸ γεώργιον τοῦ Κυρίου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ Ὁμιλητικὴ καὶ ἡ Λειτουργικὴ διὰ τῶν διακόνων, τοὺς ὁποίους καταρτίζουσι, καλοῦνται νὰ ἀσκήσωσι τὸ ἔργον αὐτῶν οἰκοδομοῦσαι ἐπὶ τοῦ θεμελίου, τοῦ ὑπὸ τῆς κατηχήσεως τεθειμένου. Ἡ Κατήχησις προμηθεύει ἀκροατὰς εἰς τὸ κήρυγμα καὶ δημιουργεῖ τοὺς ἐν ἐπιγνώσει λάτρεις καὶ κοινωνοὺς τῶν μυστηρίων. Αὕτη ἐκτρέφει διὰ τοῦ γάλακτος τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας τοὺς νηπίους ἐν Χριστῷ, πρὸς τοὺς ὁποίους ἔπειτα ἡ Ὁμιλητικὴ διὰ τοῦ κηρύγματος παρέχει τὸν ἄρτον καὶ τὴν στερεὰν τροφήν, ὁ δὲ ὑπὸ τῆς Λειτουργικῆς καταρτισθεὶς λειτουργὸς διὰ τῆς χορηγίας τῶν μυστηρίων παρέχει τὴν αὐξάνουσαν τὸ καταβληθὲν σωτήριον σπέρμα χάριν. Τὸ ἔργον λοιπὸν, εἰς τὸ ὁποῖον κατατείνουσιν ἡ Ὁμιλητικὴ καὶ ἡ Λειτουργικὴ, ἀρχίζει κυρίως ἀφ' ἧς ἀκριβῶς στιγμῆς περατωθῆ τὸ ἔργον τῆς κατηχήσεως. Ὡς πρὸς δὲ τὴν Ποιμαντικὴν τὸ ἔργον αὐτῆς ἀναφέρεται εἰς ὀλόκληρον τὴν ποίμνην, εἰς τὴν αὐλὴν τῆς ὁποίας ὀδηγοῦνται τὰ πρόβατα διὰ τοῦ ἔργου τῆς Ἀλιευτικῆς καὶ τῆς Κατηχητικῆς. Πρὸς εἰδικὴν λοιπὸν τάξιν ἀνθρώπων ἢ καὶ πιστῶν ἀπευθυνομένη ἡ Κατηχητικὴ διὰ τοῦ ἔργου αὐτῆς δὲν ἔχει μὲν τοσοῦτον εὐρείαν τὴν ἀκτίνα τῆς δράσεως ὡς ἡ Ποιμαντικὴ, ἐπιμελεῖται δὲ τὰ μικρὰ ἐκεῖνα ἀρνία, ἅτινα πρόκειται νὰ προστεθῶσιν ἔπειτα ὡς ὄριμα πρόβατα εἰς τὴν χριστιανικὴν ποίμνην.

7. Ἐκ τῶν εἰρημένων καθίσταται δῆλη καὶ ἡ χρησιμότης τῆς Κατηχητικῆς ἐν τῷ Πρακτικῷ τῆς Θεολογίας κλάδῳ. Καὶ ἀσχέτως ὅμως πρὸς ταῦτα, ἡ σοβαρότης καὶ ἡ δυσκολία τοῦ ἔργου τῆς

κατηχήσεως ἄρκοῦσι νὰ παρουσιάσωσιν εἰς ἡμᾶς τὴν χρησιμότητα καὶ ἀναγκαιότητα τῆς Κατηχητικῆς. Διότι πρὸς τὰς ἀκάκους ψυχὰς τῶν παιδίων ἀπευθυνομένη σήμερον ἡ Κατήχησις καὶ ζητοῦσα νὰ ἐγγράψῃ εἰς αὐτὰς τὰ ρήματα τῆς σωζούσης πίστεως, γνωρίζει μὲν εἰς ταῦτα εὐθὺς ἀπὸ τῶν πρώτων βημάτων αὐτῶν τὰς ἀληθεῖς καὶ σωτηριώδεις κατευθύνσεις, τὰς ὁποίας ἀκολουθῶν «ὁ νεώτερος κατορθώσει τὴν ὁδὸν αὐτοῦ» (Ψαλμ. ριη' 9), ἄρχεται δὲ ἐν ταῖς ἀπαλαῖς παιδικαῖς καρδίαις καὶ ἔργου μένοντος εἰς τὸν αἰῶνα, ὅσον οὐδὲν ἄλλο συντελοῦντος εἰς τὸ ν' ἀποδειχθῆ ὁ κατηχούμενος μέλος μὲν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς κοινωνίας τίμιον καὶ χρήσιμον, πολίτης δὲ καὶ κοινωνὸς τῆς ἐπουρανίου βασιλείας. «Τοῦτό ἐστιν, ὃ τὴν οἰκουμένην ἀνατρέπει πᾶσαν, ὅτι τῶν οἰκείων ἀμελοῦμεν παίδων», παρατηρεῖ προσφυῶς ὁ θεῖος Χρυσόστομος⁽²²⁾. Ἡ πείρα ἐξ ἄλλου καὶ ἡ ἱστορία μαρτυροῦσιν, ὅτι τότε ὁ χριστιανικὸς βίος ἦνθησε καὶ ἤκμασεν, ὅταν εἰς τὸ ἔργον τῆς κατηχήσεως ἀπεδόθη ἡ δέουσα προσοχὴ καὶ μετ' ἐπιμελείας πολλῆς τοῦτο ἐθεραπεύθη. Ἐξ Ἰσου δὲ ἀληθεῖς ἐλέγχονται καὶ οἱ λόγοι τοῦ Borgers βεβαιούντος, ὅτι «ἐκεῖνος, ὅστις σπείρει τὸ σπέρμα τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν τῇ καρδίᾳ ἐνὸς παιδίου, καλλιεργεῖ ἐν φυτὸν διὰ τὸν Παράδεισον τοῦ Θεοῦ»⁽²³⁾. Τοιοῦτον ὅμως ἐξόχως σοβαρὸν ἔργον, τοῦ ὁποίου αἱ συνέπειαι δὲν ἐκδηλοῦνται μόνον ἐπὶ τῆς γῆς, ἀλλ' ἐκτείνονται καὶ εἰς τὸν οὐρανόν, καὶ ἐξ ἑαυτοῦ καθίσταται δῆλον, ὅτι οὐδαμῶς ἐστὶν ἀπηλλαγμένον δυσκολιῶν σοβαρωτάτων. Δὲν εἶναι εὐκόλον τι τὸ νὰ λαλῆ τις εἰς τὰ παιδιά περὶ τῶν μυστηρίων ἐκείνων, εἰς τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ θεοῦ Πέτρου «ἐπιθυμοῦσιν ἄγγελοι παρακύψαι» (Α' Πέτρ. α' 12), κατὰ τρόπον δὲ διαθέτοντα περὶ αὐτῶν οὕτως εὐλαβῶς, ὥστε ν' ἀποκλείηται τὸ ἐνδεχόμενον τοῦ νὰ δίδηται τὸ ἅγιον τοῖς κυσὶ καὶ νὰ βάλλωνται οἱ μαργαρίται ἔμπροσθεν τῶν χοίρων. Ἐντεῦθεν ἡ ἀναγκαιότης τοῦ μαθήματος τῆς Κατηχητικῆς παρουσιάζεται ἐπιβεβλημένη. Χωρὶς δὲ νὰ παραγνωρίζωμεν, ὅτι συνήθως προηγεῖται ἡ πρᾶξις καὶ ἔπεται ἡ θεωρία, ἡ συστηματοποιοῦσα εἰς ἐνιαῖον σύνολον τὰ μαθήματα τῆς ἐπὶ μέρους πείρας, καὶ χωρὶς νὰ λησμονῶμεν, ὅτι καὶ ἡ πλέον ἀπηρτισμένη θεωρία δὲν δύναται νὰ προΐδῃ πάσας τὰς ἐν τῇ πράξει ὑπὸ τῶν ποικίλων περιστάσεων δημιουργουμένας περιπτώσεις, δὲν ὑπερεξαίρομεν, ἀλλὰ καὶ δὲν παραθεωροῦμεν τὴν χρησιμότητα καὶ ἀναγκαιότητα τῆς Κατηχητικῆς. Ὡς προσφυῶς παρατηρεῖ ὁ van Oosterzee⁽²⁴⁾ αἱ στερεώτεραι τῶν βακτηριῶν δὲν δύναται νὰ ἀναπληρώσωσι τὰς πτέρυγας, διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἠδύνατό τις νὰ πετάξῃ εἰς τὰ ὕψη ἀποτελοῦσιν ὅμως ἀδιαμφισβητήτου ἀξίας ὑποστήριγμα, ὅταν βα-

(22) Ἐν τῷ περὶ Ἄννης τρίτῳ λόγῳ Migne 51, 327.

(23) Παρὰ van Oosterzee μν. ἔργ. σελ. 451.

(24) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 452.

δίζωμεν εἰς ἄγνωστον, συχνάκις δὲ καὶ ἀνώμαλον ἔδαφος. Οὕτω καὶ ἡ Κατηχητικὴ δὲν ἐξαρκεῖ μὲν μόνῃ διὰ τῶν διδασκομένων ὑπ' αὐτῆς μεθόδων νὰ ἐμφυτεύσῃ εἰς ἡμᾶς χάρισματα, τῶν ὁποίῳ εἴμεθα πάντῃ ἐστερημένοι, ἀναπτύσσει ὁμῶς καὶ καλλιιεργεῖ τὸ προϋπάρχον χάρισμα καὶ καθοδηγεῖ τὸν κεκτημένον ἐμφυῶς τὸ κατηχητικὸν τάλαντον πρὸς τὴν πρακτικωτέραν καὶ ὠφελιμωτέραν χρησιμοποίησιν αὐτοῦ. Καθιστᾷ μὲν γνωστὰς εἰς τὸν κατηχητὴν τὰς μεγάλας ἀρχάς, τὰς ὁποίας οὗτος δέον νὰ ἀκολουθῇ ἐν τῇ ἀσκήσει τοῦ ἔργου του, καθῶς καὶ τοὺς κινδύνους καὶ τὰς δυσκολίας, τὰς ὁποίας θὰ ἀντιμετωπίσῃ, παρουσιάζει δὲ εἰς αὐτὸν ὑποδείγματα κατηχητικῆς δράσεως καὶ διδασκαλίας, ἅτινα καὶ οὗτος δέον νὰ ἀκολουθῇ, καὶ παρέχει εἰς αὐτὸν βοηθήματα πρὸς χειραγωγίαν αὐτοῦ κατὰ τὰς διαφόρους τοῦ διδακτικοῦ αὐτοῦ ἔργου περιπτώσεις. Ἡ τοιαύτη δὲ γνώσις καὶ διδασκαλία, ἡ ὑπὸ τῆς Κατηχητικῆς παρεχομένη, καθίσταται τοσοῦτω μᾶλλον ἀναγκαιοτέρα, ὅσῳ ἡ ὁλονὲν ἐπὶ τὰ πρόσω χωροῦσα σήμερον ἐξέλιξις τῆς Διδακτικῆς συντελεῖ ἵνα καὶ ἡ θύραθεν διδασκαλία καθίσταται κατὰ τοὺς χρόνους ἡμῶν ὁλονὲν τελειότερα. Πρόδηλον δέ, ὅτι ἐπιβάλλεται καὶ ἡ κατήγησις ὡς διδασκαλία τῶν θεμελιωδῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως νὰ μὴ ὑπολείπεται κατὰ τὴν μορφήν καὶ τὰς καθόλου μεθόδους πάσης ἄλλης διδασκαλίας.

8. Ὡς πρὸς δὲ τὸ περιεχόμενον καὶ τὰς μεθόδους τῆς Κατηχητικῆς δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι ὁ ἀριστος διδάσκαλος, ἐκάστη δὲ ἐπιστήμη ἐξελίσσεται καὶ ἀναπτύσσεται ἐπὶ βάσεων καὶ κεφαλαίων, ἅτινα κληροδοτοῦνται εἰς ἐκάστην γενεάν ὑπὸ τῆς ἱστορίας τῶν προκατόχων καὶ παρελθουσῶν γενεῶν. Οὕτω καὶ ἡ Κατηχητικὴ ὡς θεωρία καὶ ὡς μέθοδος τῆς κατηχητικῆς διδασκαλίας συνήχθη ἐκ τῆς κατηχητικῆς πράξεως καὶ πείρας, κατηχητικὴ δὲ πρᾶξις καὶ κατηχητικὴ θεωρία ἀνέκαθεν παρουσιάζονται ὑποστηρίζουσαι καὶ ὑποβοηθοῦσαι ἀλλήλας, ταύτης μὲν συντελοῦσης εἰς τὴν μεθοδικωτέραν καὶ τελειότεραν ἀσκησιν τῆς πρώτης, ἐκείνης δὲ πάλιν ἀγούσης διὰ τῆς πείρας εἰς τὸν ἐπὶ τὸ σαφέστερον καὶ πληρέστερον καθορισμὸν τῆς κατηχητικῆς θεωρίας. Ἡ Κατηχητικὴ λοιπὸν ἐνδείκνυται νὰ μὴ ἀγνοῇ τὴν ἱστορίαν τῆς κατηχήσεως, ἐξ ἧς καταφαίνεται, ποῖαι μὲν μέθοδοι γενικῶς ἠκολουθήθησαν διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἐν τῇ κατηχητικῇ πράξει, πῶς δὲ ὁλονὲν αἱ μέθοδοι αὗται τελειοποιούμεναι προσέλαβον τὴν σημερινὴν μορφήν αὐτῶν. Ἐντεῦθεν, ἐφ' ὅσον ἡ ἱστορία τῆς κατηχήσεως δὲν ἀπετέλεσεν ἴδιον μάθημα τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου, εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἐκτίθεται αὕτη εἰς πρῶτόν τι μέρος τῆς Κατηχητικῆς, ἵνα μὴ ποτε ἡ Κατηχητικὴ παρουσιάζηται ἀναρχος καὶ ἀγενεαλόγητος, καρπὸς τις ἐν πλήρει ὀριμότητι καὶ ὀργανισμὸς τις ἀνδρωθεὶς, χωρὶς νὰ εἶναι εἰς ἡμᾶς γνωστὰ τὰ στάδια τῆς πρωϊμωτέρας αὐτοῦ ἐξελίξεως. Οὕτως ἡ Κατηχητικὴ κατὰ μέθοδον ἱστορικὴν καὶ ἀναλυτι-

κὴν ἐνδείκνυται νὰ ἐξετάζη τὴν ἱστορίαν τῆς κατηχήσεως, δυναμένη νὰ διαιρεθῆ εἰς τρεῖς περιόδους· ἦτοι α) εἰς τὴν περίοδον τὴν περιλαμβάνουσαν τοὺς πρώτους τῆς Ἐκκλησίας αἰῶνας, καθ' οὓς ἐσημειώθη μὲν ἡ θεμελίωσις καὶ ἀνάπτυξις τῆς κατηχήσεως, ἐτέθησαν δ' ὑπὸ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας αἱ θεμέλιοι βάσεις καὶ τῆς Κατηχητικῆς ἐπιστήμης· β) εἰς τὴν περίοδον τοῦ Μεσαίωνος, καθ' ἣν καὶ ἡ θεωρία τῆς κατηχήσεως παρουσιάζεται συμπαρακμάζουσα μετὰ τῆς πράξεως αὐτῆς, καὶ γ) εἰς τὴν ἀπὸ τῆς μεταρρυθμίσεως ἀρξαμένην περίοδον, καθ' ἣν μετὰ τῆς κατηχήσεως ἐμφανίζεται ἐπανορθουμένη καὶ προοδεύουσα καὶ ἡ Κατηχητικὴ θεωρία, ἀναχθεῖσα βαθμηδὸν εἰς τὴν περιωπὴν αὐθυπάρκτου καὶ αὐτοτελοῦς ἐπιστήμης.

9. Ἐκ τῶν δεδομένων καὶ τῆς πείρας, ἅτινα ἀποτελοῦν τὸ κεφάλαιον, ὅπερ αἱ παρελθούσαι χριστιανικαὶ γενεαὶ ἐκληροδότησαν εἰς ἡμᾶς, συνάγομεν διὰ μεθόδου συνθετικῆς τὴν Μεθοδολογίαν τῆς κατηχήσεως, ἀποτελοῦντες οὕτω θεωρητικὸν καὶ συνηρμοσμένον σύστημα κατηχητικῆς θεωρίας. Οὕτως εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς Κατηχητικῆς, ἐξετάζονται αἱ μέθοδοι τῆς Κατηχητικῆς, αἱ χρησιμοποιούμεναι περὶ τε τὴν ἐκλογὴν τῆς κατηχητικῆς ὕλης καὶ τὴν κατανομήν αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ περὶ τὴν ὑπὸ μορφήν κατάλληλον προσφορὰν αὐτῆς εἰς τοὺς κατηχουμένους. Οὕτω τὸ δεύτερον μέρος τῆς Κατηχητικῆς, τὸ περὶ τὰς μεθόδους αὐτῆς ἐνδιατρίβον θὰ ἡδύνατο νὰ περιλάβῃ: α) τὰ κατηχητικὰ ἀξιώματα ἢ τὰς θεμελιώδεις κατηχητικὰς ἀρχάς, αἵτινες ὑπόκεινται ὡς βάσεις καὶ θεμέλιον πάσης κατηχητικῆς θεωρίας· β) τὴν Μεθοδολογίαν τὴν ἀναφερομένην εἰς τὴν ἐκλογὴν τῆς κατηχητικῆς ὕλης· γ) τὴν Μεθοδολογίαν τῆς κατηχητικῆς διδασκαλίας· καὶ δ) πρακτικὰς τινὰς ὁδηγίας καθοριζούσας τὴν μέθοδον ἐν τῇ κατηχητικῇ πράξει, καθὼς καὶ θεωροῦν τινὰ περὶ τοῦ ὁποῖα τις δεόν νὰ εἶναι ἡ προσωπικότης τοῦ κατηχητοῦ, ἥτις ὑψουμένη ὑπὲρ πᾶσαν μέθοδον ἀποτελεῖ τὴν ψυχὴν τῆς κατηχητικῆς διδασκαλίας καὶ ἀνευ αὐτῆς παραμένει νεκρὸν καὶ ἄψυχον γράμμα ἢ περὶ τῶν κατηχητικῶν μεθόδων θεωρία.

10. Τέλος ὡς πρὸς τὴν Ἱστορίαν τῆς Κατηχητικῆς ὡς διαμνημονωμένου πλέον μαθήματος τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας θὰ ἐσημειούμεν τὰ ἐπόμενα: Κατὰ τὰς ὑπὸ τοῦ Schleiermacher καθορισθείσας κατευθύνσεις εἰς τῶν ἀρίστων αὐτοῦ μαθητῶν, ὁ K. E. Rüttenick συνέταξε σοβαρὸν βιβλίον θρησκευτικῆς διδασκαλίας (*Christliche Lehre für Confirmanden*), τὸ ὁποῖον ἐκυκλοφόρησε κατ' αὐτὸ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ διδασκάλου του. Ὡσαύτως μᾶλλον ἢ ἦττον ἐκτεταμένον μέρος παρεχωρήθη εἰς τὴν Κατηχητικὴν καὶ ἐν τοῖς κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἐκδοθεῖσι καὶ εἰς τὴν Πρακτικὴν Θεολογίαν ἀναφερομένοις ἔργοις τῶν Cl. Harms, L. Hüffell, Ebrard, Moll, Otto καὶ Nitzsch. Εἰδικὰ δὲ ἔργα Κατηχητικῆς κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐδημοσίευσαν ὁ καθολικὸς Hirscher,

οὔτινος τὸ ἔργον ἐσημείωσεν ἐποχὴν ὁ Palmer, τῆς Κατηχητικῆς τοῦ ὁποίου τῷ 1881 ἐσημειώθη ἡ ἕκτη ἔκδοσις ὁ G. von Zezschwitz. Ἐκ δὲ τῶν κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ παρελθόντος αἰῶνος κυκλοφορησάντων ἔργων μνημονεύομεν συστημάτων μὲν Πρακτικῆς Θεολογίας, περιλαμβανόντων καὶ Κατηχητικὴν τοῦ van Oosterzee, τοῦ R. Hofmann, τοῦ K. Knoke, τοῦ A. Krauss καὶ τοῦ Achelis· συγγραφῆς δὲ, ἐν ἧ ἐξετάζονται συνδεδυασμένως ἡ Ὀμιλητικὴ καὶ Κατηχητικὴ τοῦ H. Nagelschmitt, ἔργων δὲ Κατηχητικῆς ἰδίων τοῦ Schülze, τοῦ Shéele, τοῦ R. Küber, τοῦ Th. Harnack καὶ τοῦ Buchrucker. Τέλος κατὰ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ αἰῶνος ἡμῶν ἐξεδόθησαν αἱ περιληφθεῖσαι Κατηχητικαὶ εἰς τὰ συστήματα τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας τῶν F. Niebergall, Martin Schian, ὡς καὶ αἱ κατ' ἰδίαν Κατηχητικαὶ τῶν Sachsse, H. Mayer, Steinbeck καὶ Göttinger. Ἐκ δὲ τῶν παρ' ἡμῖν ἐκδοθέντων ἔργων, τῶν σχετιζομένων πρὸς τὴν θεωρίαν τῆς κατηχήσεως ἀξιομνημόνευτος τυγχάνει ἡ Κατηχητικὴ τοῦ Φ. Παπαδοπούλου καὶ ἡ ἀρκούντως ἐκτενὴς τοῦ Κλεάνθου Στρατιώτου. Ὡσαύτως ὁ καθηγητὴς Δημ. Μωραΐτης ἐξέδωκεν ἀξιόλογον ἔργον ἀναφερόμενον εἰς τὰς μεθόδους τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας. Τέλος μνημονεύομεν καὶ τοῦ ἐν ἔτει 1931 δημοσιευθέντος ἡμετέρου ἔργου ὑπὸ τὸν τίτλον «Κατηχητικὴ ἢ ἱστορία καὶ θεωρία τῆς κατηχήσεως».

5. Ποιμαντικὴ.

1. Ποιμαντικὴ εἶναι τὸ μάθημα ἐκεῖνο τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας τὸ ἐνδιατρίβον περὶ τὴν θεωρίαν τῆς μερίμνης καὶ ἐπιμελείας, τὴν ὁποίαν δεόν νὰ λαμβάνῃ καὶ ἀσκῇ ὁ πνευματικὸς ποιμὴν ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς δικαιοδοσίας του τόσο ὑπὲρ τῆς πεπιστευμένης αὐτῷ ποιμνῆς, ὡς συνόλου λαμβανομένης, ὅσον καὶ ὑπὲρ ἑνὸς ἐκάστου τῶν πιστῶν, οἵτινες ἀποτελοῦσιν αὐτήν.

2. Ὁ ὄρος Ποιμαντικὴ προήλθεν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς λέξεως ποιμὴν, ἣτις καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς Ἑλλησιν ἐχρησιμοποιήθη ἐνωρίτατα πρὸς δήλωσιν τῶν ἡγεμόνων καὶ βασιλέων, τοὺς ὁποίους αὐτὸς ἤδη ὁ Ὅμηρος συχνάκις ἀποκαλεῖ «ποιμένας λαῶν». Ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ δὲ αὐτὸς ὁ Ἰεχωβά καλεῖται ἐπανειλημμένως ποιμὴν τοῦ Ἰσραήλ, ὡς φροντίζων καὶ ἐπιμελούμενος αὐτοῦ καθὼς καὶ ὁ ποιμὴν ἀγρυπνεῖ καὶ ἐκτρέφει καὶ λαμβάνει πρόνοιαν ὑπὲρ τῆς ποιμνῆς καὶ τῶν προβάτων αὐτοῦ (Ψαλμ. κβ' 1-2, οθ' 1 καὶ ἀλλαχοῦ). Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ὁ Κύριος μὲν καλεῖ ἐπανειλημμένως ἑαυτὸν ποιμένα καὶ δὴ ὑπὸ ἀπόλυτον ἔγνωσαν («ὁ ποιμὴν ὁ καλός»), ὁ ὁποῖος «τὰ ἴδια πρόβατα ἐκθάλλει καὶ ἐμπροσθεν αὐτῶν πορεύεται» καὶ «γινώσκει» τὰ ἑαυτοῦ πρόβατα «καὶ γινώσκεται» ὑπὸ τούτων, ἀκολουθούντων αὐτῷ καὶ εἰδότην «τὴν φωνὴν αὐτοῦ», «τιθεμένου δὲ καὶ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν προ-

θάτων» (Ἰωάν. ι' 2, 4, 11, 15). Ἐντεῦθεν καὶ καλεῖται ἐν τῇ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῇ «ὁ ποιμὴν τῶν προβάτων ὁ μέγας» (ιγ' 20). Ἐχων δὲ ἀπόλυτον καὶ ἀπεριόριστον ἐξουσίαν ἐπὶ τῆς ποιμνῆς αὐτοῦ ὁ Κύριος, ὡς ζῶσα κεφαλὴ τῆς ἦν ἐξηγόρασε διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος αὐτοῦ Ἐκκλησίας, ἐν μέσῳ τῆς ὁποίας καὶ ἤδη ἀοράτως παρίσταται κυβερνῶν καὶ ζωογονῶν ταύτην διὰ τοῦ Πνεύματος αὐτοῦ, ἐκπροσωπεῖται καὶ αἰσθητῶς ὑπὸ τῶν κανονικῶς καὶ ἐν καθωρισμένην δικαιοδοσίᾳ ἐν ταῖς ἐπὶ μέρους ἐκκλησίαις καὶ ἐνορίαις ἐγκατεστημένων διὰ μυστηριακῆς χειροτονίας ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν, οἵτινες καὶ καλοῦνται διὰ τοῦτο ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ ποιμένες. Οὕτως ἐν μὲν τῇ Π. Δ. ὁ προφήτης Ἰεζεκιήλ ἐξ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ (κεφ. λδ') ἐλέγχει τοὺς κακοὺς ποιμένας τοῦ Ἰσραήλ, οἵτινες ἀντὶ νὰ ἐπιμελῶνται τὰ πρόβατα τοῦ Θεοῦ «βόσκουσιν ἑαυτοὺς» καὶ κατεσθίουσι τὸ γάλα καὶ τὰ ξῆρα περιθάλλονται καὶ τὸ παχὺ σφάζουσι καὶ τὸ ἀπολωλὸς οὐ ζητοῦσι, τοὺς ὁποίους διὰ στόματος τοῦ προφήτου τούτου ἀπειλεῖ ὁ Κύριος, ὅτι «ἐκζητήσει τὰ πρόβατα αὐτοῦ ἐκ τῶν χειρῶν αὐτῶν». Ἐν δὲ τῇ Κ. Δ. ὁ θεῖος Πέτρος προτρέπει τοὺς πρεσβυτέρους τῆς Ἐκκλησίας, ἵνα «ποιμάνωσι τὸ ἐν αὐτοῖς ποιμνιον τοῦ Θεοῦ» «τύποι γινόμενοι τοῦ ποιμνίου», ὅπως «φανερωθέντος τοῦ ἀρχιποίμενος (Χριστοῦ) κομίσωνται τὸν ἀμαράντινον τῆς δόξης στέφανον» (Α' Πέτρ. ε' 2, 4). Ἀλλὰ καὶ ὁ θεῖος Παῦλος συνιστᾷ εἰς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Ἐφέσου, ἵνα «προσέχωσιν ἑαυτοῖς καὶ παντὶ τῷ ποιμνίῳ», «ποιμαίνειν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Κυρίου», τοὺς ἐχθροὺς καὶ ἐπιβούλους τῆς ὁποίας ἀποκαλεῖ «λύκους βαρεῖς μὴ φειδομένους τοῦ ποιμνίου» (Πράξ. κ' 28-29).

3. Πρόδηλον ἐκ τῶν χωρίων τούτων καθίσταται ὅτι ὁ Ἀρχιποιμνὴν καὶ ὁ μέγας Ποιμὴν ἐν πάσῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ εἶναι ὁ μόνος ὁ Κύριος, ὁ ἐξαγοράσας καὶ «περιποιησάμενος ἑαυτῷ τὴν Ἐκκλησίαν διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος» (Πράξ. κ' 28), οἱ ἐπὶ μέρους δὲ ποιμένες εἶναι πολλοί, ἔχοντες ἐπὶ ὠρισμένης καὶ σαφῶς περιγεγραμμένης περιφερείας δικαιοδοσίαν, τούτους δὲ σημαίνουσιν οἱ δύο Ἀπόστολοι διὰ τῶν ὀνομασιῶν πρεσβύτεροι καὶ ἐπίσκοποι, πεπιστευμένοι τὴν φροντίδα καὶ ἐπιμέλειαν ὠρισμένου τμήματος τῆς ποιμνῆς καὶ μὴ δικαιούμενοι νὰ εἰσπηδῶσιν ἀπροσκλήτως καὶ αὐθαιρέτως εἰς ἄλλα τμήματα, εἰς ἄλλων ποιμένων καὶ συμπρεσβυτέρων καὶ συνεπισκόπων τὴν δικαιοδοσίαν ἀνηκόντων. Οἱ κατ' ἐπισκοπὰς λοιπὸν ἐπίσκοποι πρωτίστως καὶ οἱ κατ' ἐνορίας πρεσβύτεροι ἔπειτα εἶναι οἱ ποιμένες, εἰς τὴν κατάρτισιν τῶν ὁποίων πρὸς καρποφόρον καὶ ἐπιτυχῆ κατὰ πάντα θεοφιλῆ διεξαγωγὴν τοῦ ἔργου αὐτῶν ἀποθλέπει ἡ θεωρία τοῦ μαθήματος τῆς Ποιμαντικῆς.

4. Πρόδηλον, ὅτι εἰς τὸ ἔργον καὶ τὴν φροντίδα τοῦ ποιμένου ὑπὲρ τοῦ ποιμνίου αὐτοῦ περιλαμβάνονται γενικώτερον καὶ τὸ πρὸς τὸ ποιμνιον γινόμενον ὑπ' αὐτοῦ κήρυγμα, καθὼς καὶ ἡ λατρεία, τὴν ὁποίαν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ποιμνίου του θὰ διεξάγῃ οὗτος ὡς λει-

τουργός, ὅπως καὶ ἡ κατήχησις τῶν ἀρνίων τοῦ ποιμνίου, τῆς ὁποίας θὰ προΐσταται καὶ θὰ κατευθύνῃ οὗτος. Περὶ τὰς διακονίας ὁμοῦς αὐτοῦ ταύτας, ὅπως ἤδη εἶπομεν, ἐνδιατρίβουσιν ἄλλα μαθήματα τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας, ἅτινα ἐν προγενεστέροις καιροῖς περιλαμβάνοντο ὑπὸ τὸν γενικὸν ὄρον Ποιμαντικῆ Θεολογία. Πλὴν ὁμοῦς τῶν διακονιῶν του τούτων ἀπομένει καὶ ἕτερόν τι εἰδικώτερον ἔργον εἰς τὸν ποιμένα, περὶ τὸ ὁποῖον ἀκριβῶς ἐνδιατρίβει ἡ Ποιμαντικῆ. Σχηματίζει δὲ τις ἀντίληψιν περὶ τοῦ ἔργου τούτου λαμβάνων ὑπ' ὄψιν, ὅτι καὶ ὁ ἄριστος κήρυξ τοῦ θεοῦ λόγου διατρέχει τὸν κίνδυνον νὰ προκαλέσῃ μόνον πρόσκαιρόν τινα ἐνθουσιασμόν εἰς τοὺς ἀκροατὰς αὐτοῦ, μόνιμον δὲ ἐκ τοῦ κηρύγματός του καρπὸν δύναται νὰ ἀναμένῃ, ἐὰν μετ' αὐτὰ ἔλθῃ καὶ εἰς ποιμαντικὴν καὶ εἰς ἰδιαιτέραν σχέσιν πρὸς αὐτούς. Ὡσαύτως καὶ ὁ λειτουργὸς δύναται μὲν διὰ τῆς εὐλαθεύς καὶ τῆς ἐν ἐπιγνώσει τελείσεως τῆς λατρείας νὰ διεγείρῃ συναισθήματα ἀφοσιώσεως παρὰ τοῖς λάτραις, ἵνα ὁμοῦς ταῦτα ἔχῃσι βαθύτεραν καὶ μόνιμωτέραν ἐπίδρασιν καὶ διάρκειαν παρ' ἐκάστῳ τούτων, εἶναι ἀνάγκη, ὅπως γνωρῖσῃ οὗτος διὰ ποιμαντικῆς ἐπαφῆς πρὸς αὐτούς τὰς ἰδίας ἐκάστου ἀνάγκας καὶ κατ' αὐτάς κανονίσῃ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὰ μυστήρια. Ἀλλὰ καὶ τὰ μικρὰ ἀρνία τῆς χριστιανικῆς ποιμνῆς, τῶν ὁποίων ἐπιμελεῖται ὁ Κατηχητής, ἔχουσιν ἀνάγκην καὶ ἰδίας παρακολουθήσεως, ἕως οὗ ταῦτα αὐξηθῶσιν εἰς ὄριμα πρόβατα τοῦ Κυρίου.

5. Καὶ φαίνεται μὲν ἐκ πρώτης ὄψεως, ὅτι τὸ ποιμαντικὸν ἔργον, ἐφ' ὅσον ἀπ' αὐτοῦ διακρίνονται αἱ διακονίαι τοῦ κηρύγματος καὶ τῆς κατηχήσεως καὶ τῆς λατρείας, εἶναι ἰκανῶς περιορισμένον. Ὁταν ὁμοῦς ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ ἀγάπη, ἣτις ἀποτελεῖ τὴν ψυχὴν τὴν κινητοποιούσαν εἰς αὐτό, δὲν ἔχει ὄρια, ἔτι δὲ καὶ ὅτι τοῦτο καλεῖ τὸν ποιμένα εἰς μόχθους καὶ φροντίδας οὐ μόνον πρὸς περιφρούρησιν καὶ καθοδήγησιν τῆς ὅλης ποιμνῆς του ὡς συνόλου λαμβανομένης, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἀντίληψιν ἐνὸς ἐκάστου τῶν προβάτων αὐτοῦ, καθὼς καὶ μιᾶς ἐκάστης τῶν κοινωνικῶν καὶ ἐπαγγελματικῶν τάξεων, τῶν συναποτελουσῶν τὸ ὅλον ποιμνιὸν του, παρουσιάζεται τότε τοῦτο βαρὺ καὶ ἐπίμοχθον καὶ ἐξόχως δύσκολον καὶ ἐκτεταμένον. Πράγματι· ὅταν ὁ Κύριος διεπυθάνετο παρὰ τοῦ Πέτρου, ἐὰν οὗτος ἀγαπᾷ αὐτόν, εἰς τὴν καταφατικὴν τοῦ κορυφαίου ἀπάντησιν, ὁ Κύριος ἐζήτησεν ἐπανειλημμένως, ἵνα ὁ Πέτρος ἐπιδείξῃ τὴν ἀγάπην του ταύτην ἐμπράκτως, ἀξιῶν παρ' αὐτοῦ, ὡς λέγει ὁ θεὸς Χρυσόστομος⁽²⁵⁾ οὐχὶ ἵνα νηστεύῃ ἢ ἀγρυπνῇ ἢ ἀσκήσῃ ἄλλας σκληραγωγίας τοῦ σώματος, ἀλλ' ἵνα ποιμαίνῃ τὰ ἀρνία του καὶ τὰ πρόβατά του. Χρειάζεται δὲ μεγάλη αὐταπάρνησις καὶ μεγάλη ὑπομονή, ἵνα ὁ ποιμὴν γίνεταί τοις πᾶσι τὰ πάντα,

(25) Περὶ Ἱερωσύνης λόγ. II, 1.

ἵνα πάντως τινὰς σῶση καὶ ἵνα, ὡς ὁ Ἄρχιποίμην οὐκ ἤλθε διακο-
νηθῆναι, ἀλλὰ διακονῆσαι καὶ δοῦναι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ λύτρον
ἀντὶ πολλῶν, οὕτω καὶ αὐτὸς δουλεύη τοῖς πᾶσι διὰ τῆς ἀγάπης
καὶ καταδαπανᾷ ἑαυτὸν ὑπὲρ τοῦ ποιμνίου. Τὸ ἔργον τῆς ἀγάπης,
παρατηρεῖ ὁ Oosterzee⁽²⁶⁾, δὲν γνωρίζει ὄρια καὶ ἐνίστε αἱ ἀνάγ-
και τῆς Ἐκκλησίας εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγκάζουσι τὸν ποιμένα εἰς
ἐκτάκτους προσπαθείας, ὥστε νὰ ἔχη ἐφαρμογὴν πλήρη ἢ γαλλι-
κὴ παροιμία «à la guerre comme à la guerre». Ὅπως δηλαδὴ εἰς
τὸν πόλεμον καὶ εἰς τὴν μάχην παρουσιάζονται περιπτώσεις ἀπρό-
βλεπτοι, ἀξιοῦσαι ἀπὸ τοὺς διεξάγοντας αὐτὰ πρωτοβουλίας τῆς
στιγμῆς καὶ ἀνατροπὰς ἐκ προτέρου μεμελετημένων σχεδίων καὶ
νέας προσπαθείας καὶ κατ' αὐτὸ τὸ ἐξαντληθὲν μέτρον τῆς ἀντο-
χῆς, οὕτω καὶ ἐν τῷ ποιμαντικῷ ἔργῳ. Πρέπει μὲν τοῦτο νὰ περιο-
ρίζηται εἰς τὴν θεραπείαν καὶ ἐπιμέλειαν τοῦ ποιμνίου, ἐν μέσῳ
τοῦ ὁποῦ εἶναι ἐγκατεστημένος ὁ ποιμὴν, ἀλλ' ὅσονδήποτε καὶ
ἂν περιορισθῇ ἢ ἀκτὶς αὕτη τῆς θεραπείας καὶ καθαρῶς ποιμαν-
τικῆς φροντίδος, ὁ ποιμὴν ἔχει ν' ἀντιμετωπίσῃ πλῆθος προβλημά-
των καὶ ἀναγκῶν τοῦ ποιμνίου. Εἶναι πρωτίστως ὑποχρεωμένος
οὗτος νὰ γνωρίσῃ τὸ ποίμνιόν του καὶ νὰ γνωρισθῇ ὑπ' αὐτοῦ,
ὥστε νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ εἴπῃ μετὰ τοῦ Ἄρχιποίμενος: «καὶ γι-
νώσκω τὰ ἐμὰ καὶ γινώσκομαι ὑπὸ τῶν ἐμῶν». Πρέπει ἀκόμη νὰ
παρακολουθῇ τοὺς κινδύνους, τοὺς ἐπαπειλοῦντας τὸ ποίμνιον καὶ
νὰ λαμβάνῃ μέτρα κατὰ τῆς διαδόσεως ἰδεῶν καὶ φρονημάτων ψυ-
χοφθόρων, κατὰ τῶν ὑλιστικῶν καὶ κακῶν κοσμικῶν ἐπιδράσεων,
κατὰ τῆς ἀδιαφορίας, ἣτις προσβάλλει συνήθως πολλὰ τῶν προ-
βάτων, κατὰ τῶν κομματικῶν καὶ φατριαστικῶν διαιρέσεων αὐτοῦ,
κατὰ πάσης ροπῆς τεινούσης ὑπὸ τὸ ἐξωτερικὸν χριστιανικὸν ἐπί-
χρισμα νὰ υποθάλπωνται εἰδωλολατρικὰ βιώματα καὶ συνήθειαι.
Ἐπὶ πλεον ὁ ποιμὴν καλεῖται νὰ ἐνδιαφερθῇ καὶ διὰ τὰς βιοτικὰς
συνθήκας καὶ ἀνάγκας τῶν πενεστέρων τοῦ ποιμνίου του· νὰ συμ-
πενθήσῃ μετὰ τῶν κλαιόντων καὶ νὰ παρηγορήσῃ αὐτούς· νὰ ἐνι-
σχύσῃ καὶ ἀνακουφίσῃ τοὺς πάσχοντας καὶ ἀσθενοῦντας· νὰ καθο-
δηγήσῃ καὶ στηρίξῃ τοὺς ὑπὸ τύψεων καὶ ὑπερβολικῆς εὐαισθησί-
ας τῆς συνειδήσεως αὐτῶν κλονιζομένους· νὰ ἀναζητήσῃ πᾶν ἀπο-
λωλὸς πρόβατόν του· νὰ ἀνορθώσῃ πᾶν πεπτωκός· νὰ εἰρηνεύσῃ
τοὺς διαμαχομένους· νὰ προλάβῃ τὴν διὰ τοῦ διαζυγίου διάλυσιν
οἰκογενειῶν ἢ τὰ ἠθικὰ ὀλισθήματα νέων καὶ νεανίδων ἢ τὰ ἀπε-
γνωσμένα διαθήματα ὑπάρξεων ἀπηλπισμένων. Ἐν ὀλίγαις λέξεσιν
ὁ ποιμὴν ὑπάρχει καὶ ζῆ οὐχὶ δι' ἑαυτόν, ἀλλὰ διὰ τὸ ποίμνιόν
του. Εἶναι δούλος τοῦ ποιμνίου καὶ οὐχὶ δεσπότης καὶ κύριος αὐ-
τοῦ. Καὶ βεβαίως ἔχων πάντοτε ὡς πρότυπον αὐτοῦ τὸν μέγαν Ἄρ-
χιποίμενα δὲν πρέπει ὑπὸ πνεύματος δουλοπρεπείας ἀγόμενος νὰ

(26) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 511.

ἐπιζητῆ ἰδιοτελῶς, ὅπως ἀρέσῃ εἰς τὸ ποιμνιον, ἵνα τοῦτο ἀρεσκόμενον εἰς τὸν ποιμένα του ἱκανοποιῇ σκοποὺς καὶ τέλη ἀλλοτρίους τῆς χριστιανικῆς αὐταπαρνήσεως καὶ ἀγάπης. Διότι μεταβάλλεται τότε εἰς μισθωτόν. Ἄλλὰ δουλεύων εἰς τὸ ποιμνιον διὰ γνησίας καὶ ἀνιδιοτελοῦς ἀγάπης νὰ πραγματοποιῆ τοὺς λόγους τοῦ θεοῦ Παύλου: «ἕκαστος τῷ πλησίον ἀρεσκέτω εἰς τὸ ἀγαθὸν πρὸς οἰκοδομήν» (Ρωμ. ιε' 2). Ἐὰν δὲ εἶναι ἐπαίσχυντος ὁ ποιμὴν ὁ δίψυχος καὶ ἰδιοτελής, ὁ ὁμοιάζων πρὸς κλύδωνα θαλάσσης, ἀνεμιζόμενος καὶ ριπιζόμενος ὡς αὐτὸς κατὰ τοὺς ἀπὸ τοὺς κατὰ κόσμον ἰσχυροὺς τοῦ ποιμνίου του πνέοντας ἀνέμους, ἀπεχθὴς καὶ ἀποδόκιμος καθίσταται καὶ ὁ ποιμὴν, ὁ δεσποτικῶς ὑπὲρ τὸ ποιμνιον ὑψῶν ἑαυτὸν καὶ ἀντιμετωπίζων τὸ ποιμνιον οὐχὶ ὡς τὴν δι' ἣν ἀπέθανεν ὁ Χριστὸς ποιμνιον, ἀλλ' ὀρδὴν τινὰ καὶ ἀγέλην. Πολὺ περισσότερον οὗτος εἶναι μισθωτός, ἀξίζων νὰ ὀνομάζεται οὐχὶ ποιμὴν, ἀλλ' ἀγελάρχης. Ἐντεῦθεν κατανοεῖ τις, ποῖον τὸ ἔργον τοῦ ποιμένου καὶ κατὰ τί ἡ ἀγάπη, καθ' ἣν τοῦτο δέον νὰ διεξάγῃται, δὲν γνωρίζει ὄρια ἐν ταῖς ἐκδηλώσεσι καὶ ταῖς προσπαθείαις αὐτῆς. Πόσον δὲ δύσκολον καθίσταται τὸ ποιμαντικὸν ἔργον, κατανοεῖ τις οὐ μόνον ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων, ἀλλὰ καὶ λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τὸ γεγονός, ὅτι πολλοὶ διάκονοι τῆς Ἐκκλησίας διαπρέψαντες ἐν τῷ κηρύγματι ἢ ἐν τῇ κατηχήσει ἢ ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῶν μυστηρίων, ἀπέτυχον οἰκτρῶς ὡς ποιμένες καὶ ἐπίσκοποι αὐτῆς.

6. Κατὰ τὰ εἰρημένα ἢ Ποιμαντικὴ προτάσσουσα γενικὴν τινὰ θεωρίαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ θὰ ἐκτίθενται κυρίως τὰ προσόντα, ἅτινα ἀπαραιτῆτως δέον νὰ περικοσμῶσι τὸν ποιμένα τῶν ψυχῶν, ἐκτίθησι τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς, διαιρουμένη εἰς δύο μέρη, ἥτοι εἰς τὴν Γενικὴν Ποιμαντικὴν, ἣτις ἐκθέτει τὸ ἔργον τοῦ ποιμένου, τὸ ἀναφερόμενον εἰς ὀλόκληρον τὴν ποιμνιον ὡς σύνολον λαμβανομένην, καὶ τὴν Ἀτομικὴν Ποιμαντικὴν τὴν σχετιζομένην πρὸς τὸ ἔργον τοῦ ποιμένου ἐπὶ ἐνὸς ἐκάστου τῶν πιστῶν, συμφώνως καὶ πρὸς τοὺς λόγους τοῦ Παύλου ὑπενθυμίσαντος εἰς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Ἐφέσου, ὅτι ἐπὶ «τριετίαν νύκτα καὶ ἡμέραν οὐκ ἐπαύσατο μετὰ δακρύων νοθετῶν ξ ν α ξ κ α σ τ ο ν» (Πράξ. κ' 31).

7. Πηγαι δὲ τῆς Ποιμαντικῆς πρωτίστως εἶναι ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, ὁ ἐν τῇ Γραφῇ περιεχόμενος. Ἐφ' ὅσον πρότυπον ποιμένου ὑπῆρξεν αὐτὸς ὁ Ἀρχιποίμην, ἢ εἰκὼν αὐτοῦ ἢ διαζωγραφουμένη ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις καὶ ἰδίᾳ οἱ λόγοι τοῦ ἰδίου, τοὺς ὁποίους εἶπε χαρακτηρίζων ἑαυτὸν ὡς «τὸν ποιμένα τὸν καλόν» καὶ περιγράφων τὴν μέριμναν αὐτοῦ περὶ τῶν ἰδίων προβάτων καὶ μάλιστα οἰουδήποτε ἀπολωλότος ἐξ αὐτῶν, δέον νὰ πρόκειται πάντοτε ὡς κανὼν καὶ ὡς κάτοπτρον, πρὸς συμμόρφωσιν καὶ κατοπτρισμὸν παντὸς γνησίου ποιμένου, θέλοντος νὰ ἀρέσῃ εἰς τὸν ὄν ἐκπροσωπεῖ Ἀρχιποίμην. Αἱ ποιμαντικαὶ ἐξ ἄλλου ἐπιστολαί, ἰδιαιτέρως

δὲ ἢ πρὸς Φιλήμονα ἐπιστολή, καθὼς καὶ ὁ ἐν ταῖς Πράξεσι (κ' 17-38) λόγος τοῦ Παύλου πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Ἐφέσου παρέχουν πλουσιώτατον καὶ πολυτιμώτατον ὕλικόν, ἐκ τοῦ ὁποῦ πᾶς εὐσυνείδητος ποιμὴν καλεῖται νὰ διδάσκηται καὶ νὰ παραδειγματίζηται. Ἡ ἱστορία ἐξ ἑτέρου, ἡ παρουσιάζουσα μεγάλας φυσιογνωμίας εἰς τὰς προσωπικότητας τῶν μεγάλων Πατέρων, ἰδίᾳ τοῦ Βασιλείου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου, αἵτινες ἐξέμαξαν ὅσον οὐδεὶς ἄλλος τὸ ὕψιστον ἰδανικόν, τὸ ὁποῖον τελείως καὶ ἀνεφίκτως ἐνεσάρκωσεν ὁ Ἀρχιεπίσκοπος, ἀποθαίνει ἄριστος τῶν ποιμένων διδάσκαλος.

8. Ὡς βοηθήματα δὲ τῆς Ποιμαντικῆς, ἥτις προδήλως ὡς μάθημα τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας εἰς ἓν συστηματικὸν σύνολον ἐπισυναγαγὸν τὰ ἐκ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς πείρας μαθήματα, εἶναι ἐπιστήμη νεωτέρα, ἐκ τῆς παλαιότερας ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας, ἀναγομένης εἰς τὸ προπαρασκευαστικὸν στάδιον τῆς διαμορφώσεως τῆς Ποιμαντικῆς, θὰ ἐσημειοῦμεν τὰ ἐπόμενα:

Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου «λόγος ἀπολογητικὸς τῆς εἰς Πόντον φυγῆς» (Migne 35, 408), ἐν τῷ ὁποίῳ δικαιολογεῖται οὗτος διὰ τὴν μετὰ τὴν χειροτονίαν αὐτοῦ εἰς πρεσβύτερον φυγὴν αὐτοῦ εἰς τὸν Πόντον παρουσιάζων τὸ ὕψος τῆς ἱερωσύνης καὶ χαρακτηρίζων τὸ «ἄνθρωπον ἄγειν», ὅπερ εἶναι τὸ ὑποκείμενον καὶ ὁ σκοπὸς τῆς Ποιμαντικῆς, ὡς «τέχνην τεχνῶν καὶ ἐπιστήμην ἐπιστημῶν» (ἐνθ' ἄνωτ. 425). Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου «Λόγοι περὶ ἱερωσύνης» (Migne 48, 623 καὶ ἐξῆς), τοὺς ὁποίους ἀπηύθυνε πρὸς τὸν φίλον αὐτοῦ Βασίλειον δικαιολογούμενος, διατὶ αὐτὸς ἀπέφυγε τὴν χειροτονίαν καὶ ἐν τοῖς ὁποίοις περιγράφει τὸ ὕψος τῆς ἱερωσύνης καὶ τὰς βαθείας εὐθύνας τοῦ ἀναλαμβάνοντος αὐτήν. Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, «Ἐπιστολὴ κανονικὴ πρὸς Λητόιον ἐπίσκοπον Μελιτινῆς» (Migne 45, 221). Ἀμβροσίου Μεδιολάνων, *De officiis clericorum* (=περὶ τῶν καθηκόντων τῶν κληρικῶν), ἔνθα εἰς τρία βιβλία ἐξάρεται ἡ ἱερωσύνη κατὰ τρόπον μὴ ὑπολειπόμενον τῆς θερμότητος καὶ εὐγλωττίας, μεθ' ἧς καὶ ὁ Χρυσόστομος περιγράφει ἐν τοῖς μνημονευθεῖσι λόγοις αὐτοῦ τὸ ὕψος καὶ τὰ καθήκοντα τοῦ ποιμένος· Λέοντος τοῦ μεγάλου *De Pastoralis cura* (=περὶ τῆς ποιμαντικῆς φροντίδος) καθὼς καὶ Γρηγορίου τοῦ μεγάλου πάπα Ρώμης *Liber regulae pastoralis* (=βιβλίον ποιμαντικοῦ κανόνος). Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἔργον θεωρεῖται ὡς σπουδαιότατον βοήθημα τῆς Ποιμαντικῆς. Διαπραγματευόμενον περὶ τῶν ἀναγκαιούντων εἰς τὸν κληρικὸν προσόντων καὶ τοῦ βίου, τὸν ὁποῖον δέον νὰ διάγη ὁ λειτουργὸς τῆς Ἐκκλησίας· καθὼς καὶ περὶ τῆς διδασκαλίας, ἥτις δέον νὰ παρέχεται εἰς τὰ διαφόρων τάξεων καὶ καταστάσεων πρόσωπα, ἐν τέλει δὲ καὶ περὶ τῶν διαφόρων ἐλαττωμάτων καὶ κακιῶν καὶ ἰδίᾳ τῆς ὑπερηφανείας, μετεφράσθη ζῶντος ἔτι τοῦ Γρηγορίου καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν, εἶτα δὲ εἰς τὴν ἀγγλοσαξωνικὴν καὶ ἔτυχε μεγάλης χρήσεως κατὰ τὸν μεσαίωνα μεταξὺ τῶν κληρικῶν.

Οὐχὶ πολὺν χρόνον μετ' αὐτὸ συνέγραψε καὶ Ἰσίδωρος ὁ Σεβίλλης († 636) τὸ ἔργον αὐτοῦ *De sacerdotum in Ecclesia officio*, τὸ ὁποῖον δὲν στερεῖται μὲν σοβαρότητος, δὲν ὑπερέβαλεν ὅμως τὸ ἔργον τοῦ Γρηγορίου. Παράδειγμα δὲ ἀποστολικῆς μερίμνης, προβαλλομένης εἰς μίμησιν καὶ ὑπὸ παντὸς ποιμένος τῆς ἐκκλησίας διέσωσεν εἰς ἡμᾶς Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ, Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος, ἀφηγούμενος πῶς ὁ Ἰωάννης ὁ Εὐαγγελιστὴς δραμῶν πρὸς τὸ ληστρικὸν αὐτοῦ κρυσφήγετον ἐπανήγαγεν ἐκεῖθεν τὸν εἰς ληστρικὸν βίον ἐξολισθήσαντα νέον, τὸν ἀποξενώσαντα ἑαυτὸν τῆς φροντίδος καὶ ἐπιβλέψεως τοῦ ἐπισκόπου, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Ἰωάννης εἶχεν ἐμπιστευθῆ αὐτόν.

9. Ὡς πρὸς δὲ τὴν νεωτέραν ἱστορίαν τῆς Ποιμαντικῆς, διὰ τὴν ἐκ τῆς περὶ αὐτὴν συγγραφικῆς κινήσεως ἐν τῇ Δύσει, θὰ ἐσημειοῦμεν, ὅτι καὶ πρὸ τοῦ Schleiermacher διεπραγματεύθησαν ἱκανοὶ ὕλην ἀναφερομένην εἰς τὴν Ποιμαντικὴν, μεταξὺ δὲ αὐτῶν ἀξιωματικὸν τυγχάνουσιν ὁ R. W. Evans συγγράψας τὸ ἐν ἔτει 1844 εἰς τρίτην ἔκδοσιν δημοσιευθὲν ἔργον αὐτοῦ «*The Bishopric of Souls*»· ὁ J. W. Burgon (*A. Treatise of the Pastoral office* 1864)· ὁ J. Blunt (*The Parish Priest* πέμπτη ἔκδοσις 1869)· ὁ W. Walsham How *Pastor in Parochia* δημοσιευθὲν καὶ εἰς δεκάτην ἔκδοσιν καὶ ἄλλοι. Ἐν τῇ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ δημοσιευθείσῃ (1850) Πρακτικῇ Θεολογίᾳ τοῦ Schleiermacher δύο κεφάλαια αὐτῆς, τὰ ἐπιγραφόμενα «*Pastoralklugkeit*» καὶ «*Kirchenregiment*» ὑπῆρξαν μεγάλης σπουδαιότητος, καθορίσαντα σαφῶς τὴν ἀρμόζουσαν εἰς τὴν Ποιμαντικὴν θέσιν ἐν τῷ κλάδῳ τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας. Ἐκτοτε πᾶσαι αἱ περὶ Πρακτικῆς Θεολογίας συγγραφαί, ὡς τοῦ Ebrard, Harms, Palmer, Vinet, van Oosterzee καὶ πᾶσαι αἱ νεώτεραι περιλαμβάνουσι καὶ τὴν Ποιμαντικὴν, διαπραγματευόμεναι ταύτην ὡς ἐν τῶν ἐπὶ μέρους μαθημάτων τοῦ Πρακτικοῦ κλάδου. Εἰδικὰ δὲ συγγράμματα ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν *Lehrbuch der Pastoraltheologie* ἐδημοσίευσαν ὁ A. F. C. Wilmar, ὁ Al. Schweitzer, ὁ Ph. D. Burk, ὁ Kübel καὶ εἰς ἄλλος.

10. Ἐκ τῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν δημοσιευθέντων νεωτέρων ἔργων ἀξιωματικόν τυγχάνουσι:

Τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτου ἔργον ἐπιγραφόμενον «*Βοσκὸς λογικῶν προβάτων*, ἥτοι περὶ τοῦ καθήκοντος τῷ πνευματικῷ ποιμένι, καὶ πῶς δεῖ ποιμαίνειν τὸ ἐμπιστευθὲν αὐτῷ λογικὸν ποίμνιον»· τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῖ ὁ «*Ἱερατικὸς συνέκδημος*», ἥτοι ἡ εἰδικῶς πρὸς μὸρφωσιν μάλιστα τῶν ἱερέων ἐρμηνεία τῶν τριῶν ποιμαντικῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου· τοῦ διδάξαντος τὸ μάθημα τοῦτο εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις Θεολογικὴν Σχολὴν Νικηφόρου Καλογερά τὸ φέρον τὴν ἐπιγραφὴν «*Ἡ Ποιμαντικὴ*» ἔργον· τοῦ ἀοιδίμου Μητροπολίτου πρ. Πενταπόλεως καὶ διευθυντοῦ τῆς Ριζαρείου Σχολῆς, ἐσχάτως δ' ἀνακηρυχθέντος ἀγίου Νεκταρίου, «*Μάθημα Ποιμαντικῆς*»· τοῦ

άειμνήστου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσσοστόμου Παπαδοπούλου τὸ «Περὶ Ἱερωσύνης» ἔργον· τοῦ ἀοιδίμου Μιχαὴλ Κωνσταντινίδου, ἀρχιεπισκόπου Ἀμερικῆς ὁ «Ἱερεύς» τοῦ Σπυρίδωνος Μακρῆ ἢ «Ἐπίτομος Ποιμαντική» καὶ τοῦ ἀρχιμ. Ἰωάν. Παπαδοπούλου, Διευθυντοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Βοστώνης ἢ «Ποιμαντική».

Τοσαῦτα καὶ περὶ τοῦ μαθήματος τῆς Ποιμαντικῆς.

6. Ἀλιευτικὴ ἢ Ἱεραποστολική.

1. Ἡ Χριστιανικὴ Ἀλιευτικὴ εἶναι τὸ μάθημα ἐκεῖνο, τὸ διαπραγματευόμενον τὴν θεωρίαν τοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ διεξαγομένου ὑπ' αὐτῆς πρὸς ἐπέκτασιν τοῦ Χριστιανισμοῦ μεταξύ κυρίως τῶν μήπω ἐκχριστιανισθέντων ἔθνων, ἀλλὰ καὶ μεταξύ ἀνθρώπων, οἵτινες, καίπερ ἐν τῇ νηπιακῇ ἡλικίᾳ των βαπτισθέντες, παρέμειναν ἕξνοι καὶ ἀλλότριοι πρὸς τὴν χριστιανικὴν ποίμνην.

2. Ἡ χριστιανικὴ πίστις, παρατηρεῖ ὁ Rábiger⁽²⁷⁾, δὲν εἶναι μόνον ζωὴ ἐν Χριστῷ, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ δράσις ἐν τῷ Πνεύματι τῷ καταπεμφθέντι εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἀπὸ Θεοῦ διὰ τοῦ Χριστοῦ. Καὶ ὡς μὲν ζωὴ ἐν Χριστῷ διὰ τοῦ κοινοῦ συναισθήματος τοῦ προερχομένου ἐκ τῆς ζωῆς ταύτης, καθὼς καὶ διὰ τῆς ὀργανώσεως τῆς λατρείας, τοῦ κηρύγματος, τῆς λατρείας καὶ τῶν λοιπῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἐσωτερικῆς ταύτης ζωῆς τῆς ἢ Ἐκκλησίας ἀπαύστως ἐνεργεῖ πρὸς οἰκοδομὴν καὶ περαιτέρω ἀνύψωσιν καὶ ἠθικὴν τελειοποίησιν τῶν λαῶν, τῶν ἐν κοινωνίᾳ πρὸς αὐτὴν διατελούντων καὶ ἐνταχθέντων διὰ τῆς εἰλικρινοῦς πίστεως αὐτῶν πρὸς τὸν Ἀρχιποίμενα Χριστὸν εἰς τὴν πνευματικὴν αὐτοῦ αὐλήν καὶ συναποτελούντων τὴν πνευματικὴν ποίμνην αὐτοῦ. Ἄλλ' ἐκτὸς τῆς ζωογονουμένης ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐσωτερικῆς ζωῆς αὐτῆς ταύτης, ἢ Ἐκκλησία ἔχει καὶ ἕτερον τομέα ἐξωτερικῆς δράσεως, κατατεινούσης, ἵνα ἐλκυσθῶσιν εἰς τὸν ἱερόν καὶ ἑξαγιαστικὸν περιθολὸν αὐτῆς καὶ αἰ μήπω ἐκχριστιανισθεῖσαι φυλαὶ τοῦ κόσμου, συμφώνως πρὸς τὴν ρητὴν παραγγελίαν τοῦ Ἰδρυτοῦ αὐτῆς, τὴν πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ ὀλίγον πρὸ τῆς Ἀναλήψεως αὐτοῦ ἀπευθυνθεῖσαν, ὅπως μαθητεύσωσι πάντα τὰ ἔθνη (Ματθ. κη' 19) καὶ ὅπως πορευόμενοι εἰς τὸν κόσμον ἅπαντα κηρύξωσι τὸ Εὐαγγέλιον αὐτοῦ «πάση τῇ κτίσει» (Μάρκ. ιστ' 15). Οὕτως ἐκ τῆς προκυπτούσης ἀπὸ τῆς ρητῆς ταύτης ἐντολῆς τοῦ Κυρίου ὑποχρέωσις καὶ δράσις τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐκ τῆς πείρας τὴν ὁποίαν παρέχει ἢ πρὸς τὰ ἔξω αὕτη Ἱεραποστολικὴ δράσις τῆς Ἐκκλησίας, γεννᾶται τὸ σχετιζόμενον τόσον πρὸς τὴν Ποιμαντικὴν, ὅσον καὶ πρὸς τὴν Κατηχητικὴν μάθημα τῆς Ἀλιευτικῆς ἢ Ἱεραποστολικῆς.

(27) Μν. ἔργ. σελ. 410.

3. Ὁ ὄρος Ἀλιευτικὴ ὑπενθυμίζων τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς πρώτους κληθέντας, ἵνα ἀκολουθήσωσιν αὐτόν, ἀποστόλους, «δεῦτε ὀπίσω μου καὶ ποιήσω ὑμᾶς ἀλιεῖς ἀνθρώπων» (Ματθ. ε' 19), παρουσιάζεται ὡς ἐκφραστικώτερος καὶ προσφυέστερος πρὸς δῆλωσιν τοῦ μαθήματος, τοῦ ἀφορῶντος εἰς τὴν θεωρίαν τῆς δράσεως καὶ τοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ ἐνεργουμένου πρὸς ἀνέλκυσιν ἐκ τῆς θαλάσσης τῶν ἀγνοούντων τὸν Χριστὸν εἰδωλολατρικῶν λαῶν καὶ πρὸς ἐνσωμάτωσιν αὐτῶν εἰς τὴν αὐτὴν τῶν λογικῶν προβάτων τοῦ Ἀρχιποίμενος. Προσετέθησαν ὑπὸ τῶν διαπραγματευσαμένων τὴν θεωρίαν ταύτην καὶ οἱ ὄροι Ἀποστολική, Κηρυκική, Εὐαγγελιστική. Καὶ ὅτι μὲν ἔχει σχέσιν ἄμεσον ἢ δρᾶσις αὕτη τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὸ ἔργον τῶν Ἀποστόλων, τὸ ἀσκηθῆν ὑπ' αὐτῶν πρὸς διάδοσιν τῆς νέας πίστεως ἀνὰ τὸν εἰδωλολατρικὸν κόσμον, οὐδεὶς ὁ ἀντιλέγων. Ὅτι ὅμως καὶ οἱ Ἀπόστολοι ἀπετέλεσαν ἰδίαν καὶ ἀναντικατάστατον τάξιν καὶ ἀξίωμα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ τοῦτο εἶναι προφανές. Ἐντεῦθεν καὶ οἱ νῦν, ἀλλὰ καὶ γενικῶς οἱ μετὰ τοὺς Ἀποστόλους διεξαγαγόντες καὶ συνεχίζοντες τὸ ἔργον τοῦτο δὲν σημαίνονται διὰ τοῦ ὀνόματος Ἀπόστολοι, ἀλλὰ διὰ τοῦ ὄρου ἱεραπόστολοι. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ πρὸς τὸ ἔργον αὐτῶν ἐνδιατρίβουσα θεωρία θὰ ἠδύνατο μὲν νὰ κληθῆ Ἱεραποστολική, οὐχὶ ὅμως καὶ Ἀποστολική. Ὡσαύτως καὶ ὡς πρὸς τοὺς ὄρους Κηρυκική καὶ Εὐαγγελιστική θὰ ἠδύνατο νὰ παρατηρηθῆ, ὅτι αἱ λέξεις κήρυγμα καὶ εὐαγγελισμὸς ἐκφράζουσιν ἐννοίας γενικωτέρας, κατὰ τὰς ὁποίας δὲν δηλοῦται ἢ πρὸς μόνον τοὺς ἔξω τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ περιβάλλου παρεχομένη διδασκαλία, ἀλλὰ καὶ ἡ πρὸς τοὺς ἐν τῇ μάνδρᾳ τῆς Ἐκκλησίας διδασκτικὴ ἐνέργεια. Ἐπὶ πλεον δὲ ἡ Ἀλιευτικὴ ἢ Ἱεραποστολικὴ ἐκτὸς τοῦ κηρύγματος περιλαμβάνει καὶ εὐρυτέραν δρᾶσιν τοῦ Ἱεραποστόλου, καλουμένου ὄχι μόνον νὰ εὐαγγελισθῆ ἐκείνους «οἷς οὐκ ἀνηγγέλη περὶ αὐτοῦ», ἀλλὰ καὶ νὰ προπαρασκευάσῃ τὸ ἔδαφος πρὸς ὑποδοχὴν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ νὰ ὀργανώσῃ εἴτα εἰς ἐκκλησιαστικὴν κοινότητα καὶ ἐνιαῖον σύνολον τοὺς ὑπ' αὐτοῦ ἐλκυομένους βαπτίζων, συνδέων πρὸς ἀλλήλους, ὀδηγῶν εἰς κοινωνίαν τῶν μυστηρίων καὶ ἀσκῶν πᾶν τὸ πρὸς παρασκευὴν, εἴτα δὲ καὶ ἐμπέδωσιν τῶν ἐπιτυχίων αὐτοῦ ποιμαντικὸν ἔργον.

4. Ἄλλ' ἐκτὸς τῶν ἀγνοούντων ὅπως τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ ἐθνικῶν καὶ εἰδωλολατρῶν, εἰς τοὺς ὁποίους διὰ πρώτην φοράν πρόκειται νὰ κηρυχθῆ τοῦτο, ὑπάρχει καὶ ἄλλη τις τάξις ἀνθρώπων βεβαπτισμένων μὲν, οἵτινες ὅμως ὄντες θύματα τῆς ὀλονέν ἐπιτεινομένης θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας καὶ τῆς ὕλιστικῆς καὶ ξένης πρὸς πνευματικὰ καὶ ἀνώτερα ἰδεώδη ζωῆς, διαθιοῦσι μὲν ἐν χώραις χριστιανικαῖς καὶ φέρουσι τὸ ὄνομα τοῦ Χριστιανοῦ, πράγματι ὅμως καὶ κατ' οὐσίαν εἶναι ἀλλότριον τοῦ Χριστοῦ καὶ ζῶσιν ἔξω τῆς ποιμνῆς αὐτοῦ, καίπερ μετὰ Χριστιανῶν ἀναστρεφόμενοι καὶ συνδιά-

γοντες. Τούτους ἐκάλεσαν διὰ τὴν ἀλλοτρίωσιν αὐτῶν ταύτην ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς αὐλῆς «νεοεθνικούς» (néo-raïens) καὶ «ἡμιβεβαπτισμένους» (demi baptisés) ⁽²⁸⁾ ἢ «βεβαπτισμένους ἀβαπτίστους». Καὶ πρὸς αὐτοὺς λοιπὸν συνδέεται ἀμέσως τὸ ἔργον «τῆς Ἱεραποστολῆς». Καὶ θὰ ἠδύνατο μὲν νὰ καθορισθῇ τὸ ἔργον τοῦτο ὡς ἀνήκον εἰς τὸ πεδῖον τῆς Ποιμαντικῆς, ἐφ' ὅσον διεξάγεται εἰς τὸν ἐσωτερικὸν περίθολον τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὲν εἶναι ξένον πρὸς τὴν φροντίδα, τὴν ὁποῖαν δέον νὰ λαμβάνωσιν οἱ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ποιμένες διὰ τὰ ἀπολωλότα πρόβατα. Εἶναι ὅμως ἐξ ἄλλου ἐμφανές, ὅτι κατὰ τὸ πλεῖστον τὰ πρόβατα ταῦτα παρουσιάζονται ἀπρόσιτα πρὸς τοὺς λειτουργοὺς τῆς Ἐκκλησίας, αἰσθανόμενα ἀπέχθειαν καὶ ἀποστροφήν πρὸς αὐτοὺς. Ἐντεῦθεν ἐνδείκνυται ἡ ὀργάνωσις καὶ εἰδικῆς τινος Ἱεραποστολῆς, τὴν ὁποῖαν καλοῦνται ὑπὸ τὴν ἀπωτέραν φροντίδα τῶν λειτουργῶν νὰ διεξάγωσι μᾶλλον οἱ λαϊκοί, αὐτοὶ ἐρχόμενοι εἰς ἀμεσον σχέσιν καὶ ἐπαφὴν πρὸς τοὺς ἀπολωλότας τούτους ἀδελφούς των. Οὕτως ἡ Ἱεραποστολικὴ ἐνέργεια τῆς Ἐκκλησίας διακρίνεται εἰς τὴν ἐσωτερικὴν Ἱεραποστολήν (innere Mission ἢ Home Mission) καὶ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν Ἱεραποστολήν (Outer Mission ἢ Foreign Mission).

II

5. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν ἐσωτερικὴν Ἱεραποστολήν, αὕτη παρουσιάζεται τοσοῦτον ἀναγκαιοτέρα καὶ τοσοῦτο μᾶλλον ἐκζητούσα τὴν πρὸς αὐτὴν κινητοποίησιν καὶ ὅσω τὸ δυνατόν περισσοτέρων λαϊκῶν πιστῶν, ὅσον κατὰ τὴν σύγχρονον ἐποχὴν διεξάγεται αὕτη καὶ μάλιστα διὰ παρομοίων μεθόδων ὑπὸ τῶν ἀντιθέτων πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν ρευμάτων πρὸς διάδοσιν τῶν ἰδεῶν τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, τῶν κρατουσῶν εἰς τὰ ὀλοκληρωτικὰ κράτη. Οὕτως ἐν τῇ Κίνᾳ πάντες οἱ ἐκεῖθεν ἐκδιωχθέντες Χριστιανοὶ Ἱεραπόστολοι βεβαιοῦν, ὅτι οἱ ἐκεῖ κομμουνισταὶ ἀποβλέπουν εἰς τὸ νὰ κατακτήσουν τὴν ψυχὴν ἐκάστου ἀτόμου δι' ἐντατικὸν προσηλυτισμὸν καὶ κατηχήσεως εἰς τὰς νέας ἀνατρεπτικὰς ἰδέας. Αὐτὰ τὰ παιδία καθίστανται τὸ ἀντικείμενον εἴδους τινὸς πραγματικῆς κατηχήσεως, ὑποχρεούμενα ἀπὸ ἡλικίας ἐξ ἐτῶν νὰ ἀκολουθῶσι σειρὰν καθημερινῶν μαθημάτων τῆς νέας πολιτικῆς. Οἱ νέοι δὲ μορφοῦνται εἰς τὸ προσηλυτιστικὸν τοῦτο τῆς ὀλεθρίας καὶ φθοροποιοῦ καὶ ὑπὸ τῶν κομμουνιστῶν ἀποκαλουμένης Ἱεραποστολῆς διὰ συστηματικῆς σπουδῆς καὶ προοδευτικῆς ἀγωγῆς καὶ παιδεύσεως, ὥστε νὰ καθίστανται ἱκανοὶ πρὸς διάδοσιν τῶν νέων ἰδεῶν. Καὶ ἀφοῦ διέλθουν οἱ ἔφηβοι πάντα τὰ στάδια τῆς κομμουνιστικῆς ταύτης κατηχήσεως ἀνά δύο διασκορπίζονται εἰς τὰ πλεόν μεμακρυσμένα χωρία πρὸς μετάδοσιν τῆς νέας αὐτῶν πίστεως καὶ διακήρυξιν τῶν καινῶν δαιμονίων⁽²⁹⁾.

(28) Léon - Joseph Suenens, L' Eglise en état de mission (1955), σελ. 7.

(29) Suenens ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 18 - 19.

6. Ἐξ ἑτέρου τονίζεται ἰδιαιτέρως ὡς προϋπόθεσις τῆς γενικωτέρας ταύτης ἱεραποστολῆς, τῆς διὰ συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ διεξαγομένης, ὅτι, ἐφ' ὅσον καὶ οἱ ἐπὶ μέρους πιστοὶ εἶναι μέλη τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ πρέπει νὰ εἶναι πάντοτε ζῶν, ὀφείλουν καὶ εἰς ἕκαστος τούτων νὰ εἶναι ζῶν καὶ νὰ ἐκδηλοῖ τὴν ζωὴν αὐτοῦ ταύτην. Πᾶν μέλος ἐν οἴῳδῆποτε ζῶντι ὀργανισμῷ καταδικαζόμενον εἰς ἀκίνησιαν καὶ ἀδράνειαν ἀτροφεῖ, ἐκφυλίζεται καὶ ἐν τέλει νεκροῦται. Οὕτω καὶ πᾶν μέλος τοῦ μυστικοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, μὴ κινητοποιούμενον καὶ μὴ συμμετέχον τῆς ἐνεργοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ δράσεως, κινδυνεύει νὰ ἀποψυγῆ, ἐνῶ τὸ ἄντικθον ἐνισχύεται καὶ αὐξάνει ὁ ζῆλος αὐτοῦ διὰ τῆς ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ἱεραποστολῇ ἀσκήσεως τῆς πρὸς τὰ ἀπολωλότα πρόβατα τοῦ Χριστοῦ ἀγάπης καὶ φιλαδελφίας αὐτοῦ. Ἐντεῦθεν δέον νὰ καταβάλληται ὑπὸ τῶν ποιμένων προσπάθεια, ἵνα ὡς οἶόν τε περισσότερα πρόβατα τῆς ποιμνῆς αὐτῶν συμμετέχωσιν εἰς τὸ ἔργον τῆς ἐσωτερικῆς ἱεραποστολῆς. Εἰς τοῦτο δὲ ἐστράφη ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος ἡμῶν ἰδιαιτέρως τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ σπουδὴ καὶ αὐτῆς τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐπειγομένης ἵνα κινητοποιήσῃ τὴν ὅλην Ἐκκλησίαν μετὰ τῶν λειτουργῶν καὶ τῶν λαϊκῶν μελῶν αὐτῆς, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν εἰς κατάστασιν ἱεραποστολῆς. Οὕτως ὁ μὲν πάπας Πῖος Ι' εἰς συνέλευσίν τινα καρδιναλίων διεκήρυξεν, ὅτι «τὸ ἀναγκαιότατον σήμερον εἶναι νὰ ἔχωμεν εἰς πᾶσαν ἐνορίαν ὁμίλους ἐναρέτων λαϊκῶν, πεφωτισμένων, ἀποφασιστικῶν, θαρραλέων, ἀληθινῶν ἀποστόλων». Ὁ δὲ Πῖος ΙΑ' ἐβεβαίωσε, ὅτι «οἱ πρῶτοι ἀποστολοὶ τῶν ἐργατῶν θὰ εἶναι οἱ ἐργάται». Καὶ ὁ πρό τινας ἀποθανῶν Πῖος ΙΒ' ἐτόνισε τὴν ἀνάγκην «ἵνα εἰς τὰ ἐργοστάσια, εἰς τὰ σχολεῖα, ὑπάρχουν ἄνθρωποι, οἵτινες νὰ ἀσκοῦν τὸ ἀποστολικὸν ἔργον οὐ μόνον διὰ τῆς παρουσίας των ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς δράσεώς των⁽³⁰⁾. Εἰς τὴν Βουλαν δ' αὐτοῦ «*Summi pontificatus*» διεκήρυξεν, ὅτι «ἡ εἰς τὴν ἀποστολικὴν ἱεραρχικὴν δρᾶσιν πολυπληθῆς καὶ ὑπὸ διακαοῦς ζήλου καὶ γενναίας ἀφοσιώσεως ἐμπνευσμένη πολυάριθμος συμμετοχὴ τῶν λαϊκῶν καταφαίνεται πολύτιμος βοηθὸς τοῦ ἔργου τῶν ἱερέων καὶ ἀποκαλύπτει δυνατότητας ἀναπτύξεως, ἐπιτρεπούσας τὰς ὠραιότερας ἐλπίδας». Ἡ συμμετοχὴ αὕτη «συμπληροῖ καὶ ἀναπληροῖ εὐτυχῶς τὰς συχνάκις παρεμποδιζομένας καὶ ἀνεπαρκεῖς ἱερατικὰς ἐνεργείας. Φάλαγξ ἐνθερμος ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ἀφιερώνουν ὅλην τὴν θερμότητα τῆς ψυχῆς των εἰς τὰ ἔργα τῆς θείας ἀποστολῆς πρὸς ἐπαναφορὰν εἰς τὸν Χριστὸν τῶν ἀποσπασθεισῶν ἀπ' αὐτοῦ λαϊκῶν μαζῶν». «Εἰς ἀπάσας τὰς κοινωνικὰς τάξεις, εἰς ὅλας τὰς κατηγορίας, εἰς ὅλας τὰς ὁμάδας ἢ μετὰ τοῦ ἱερατείου συνεργασία αὕτη τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου φανερώνει πολυτίμους ἐνεργείας». «Ὁ ἀποστολικὸς δὲ οὗτος ἄθλος

(30) *Suenens* ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 102-104.

ἐπιτελούμενος συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας χειροτονεῖ καὶ ἀναθιβάζει, οὕτως εἰπεῖν, τὸν λαϊκὸν εἰς λειτουργὸν τοῦ Χριστοῦ».

7. Προδήλως ὁμως καὶ τὸ διὰ τῶν λαϊκῶν διεξαγόμενον τοῦτο ἔργον τῆς ἐσωτερικῆς ἱεραποστολῆς εἶναι ἐπέκτασίς τις, διὰ βοηθῶν τοῦ ποιμένος διεξαγομένη τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου, περὶ τὸ ὁποῖον ἀσχολεῖται ἡ Ποιμαντική. Κατὰ τοῦτο δὲ μόνον σχετίζεται πρὸς τὴν Ἱεραποστολικήν, καθόσον ἀφορᾷ εἰς ἀπεξενωμένους τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀγνοοῦντας αὐτόν, πρὸς τοὺς ὁποίους δὲν δύναται νὰ ἔλθῃ εἰς ἀμεσον ἐπαφὴν ὁ ποιμὴν. Ἐξαρτᾶται ὁμως ἐκ τοῦ ποιμένος, παρὰ τοῦ ὁποίου καὶ πρέπει νὰ ἐκπορεύωνται τὰ νήματα, δι' ὧν θὰ κρατῆται συνδεδεμένος πρὸς αὐτόν ὁ διεξάγων τοῦτο λαϊκός, ἀπαραιτήτως δὲ πρὸς τὸν ποιμένα δεόν νὰ καταλήγῃ τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ λαϊκοῦ. Ἐκ τούτου ὁμως δὲν ἔπεται, ὅτι οἱ λαϊκοὶ βοηθοὶ τοῦ ποιμένος καὶ συνεργοὶ αὐτοῦ εἰς τὸ ἔργον τῆς ἐσωτερικῆς ἱεραποστολῆς ἐνδείκνυται νὰ μεταβάλλωνται εἰς ἐνεργούμενα καὶ τυφλὰ ὄργανα αὐτοῦ, ἐστερημένα οἰασθήποτε πρωτοβουλίας. Καὶ καθὼς ὁ τῆς Malines καρδινάλιος Suenens⁽³¹⁾ γράφει, ὁ ρόλος τοῦ λαϊκοῦ εἶναι μὲν ὁμοιος πρὸς τὸν τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου, καθ' ὅσον ἐξομαλύνονται δι' αὐτοῦ αἱ ὁδοὶ καὶ αἴρονται τὰ ἐμπόδια διὰ τὴν δρᾶσιν τοῦ ποιμένος, ὅστις ἐν τέλει θὰ ἐπισφραγίσῃ τὸ ὑπὸ τοῦ λαϊκοῦ ἐπιτευχθὲν ἔργον, ἀλλὰ συγχρόνως εἶναι καὶ ρόλος συνεργασίας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν δὲν ἐνδείκνυται κατ' οὐδένα λόγον νὰ ἀποκλειῶνται αἱ πρωτοβουλίαι, ἀλλ' ὅλως τούναντίον πρέπει νὰ ἀξιολοιοῦνται αὐταὶ προσφῶς. "Ὅσω περισσότερον ἀπομακρυνόμεθα ἐκ τοῦ καθαρῶς θρησκευτικοῦ πεδίου, ἵνα εἰσέλθωμεν εἰς τὸ κοσμικόν, τὸ περιλαμβάνον τοὺς ἀποξενωμένους ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ, τόσω περισσότερον ὁ λαϊκός δύναται καὶ ὀφείλει νὰ ἀναλαμβάνῃ τὴν πρωτοβουλίαν, μέχρι σημείου ὥστε νὰ περιέρχῃται αὕτη ἀποκλειστικῶς εἰς αὐτόν. "Ὅπως ἡ κλήσις τοῦ ἱερέως δὲν εἶναι νὰ προσεύχηται ἀντὶ τῶν λαϊκῶν ἀπαλλάσσων αὐτοὺς τοῦ καθήκοντος τῆς προσευχῆς, ἀλλ' ἡ κλήσις του εἶναι νὰ προσεύχηται ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῶν, οὕτως ὀφείλει νὰ ἐπιτελῇ καὶ τὸ ἀποστολικὸν ἔργον οὐχὶ ἀντικαθιστῶν τοὺς λαϊκοὺς, ἀλλ' ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῶν. Εἶναι ἀπαραίτητον ὁ ποιμὴν νὰ μὴ καταλήγῃ εἰς αὐταρχισμόν καὶ νὰ ἀνθίσταται εἰς τὸν πειρασμόν τοῦ νὰ γίνωνται ὄλα δι' ἑαυτοῦ ὑπὸ τὴν πρόφασιν, ὅτι μόνον οὕτω θὰ γίνουν ταχύτερον καὶ καλύτερον. Πρέπει νὰ γνωρίζῃ νὰ ἐμπνέῃ, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ νὰ ἐξαφανίζεται. Καὶ μὲ ὀλίγας λέξεις πρέπει νὰ γνωρίζῃ νὰ εἶναι αὐτός τὸ πᾶν, ἀλλὰ καὶ νὰ μὴ εἶναι τίποτε. Ποιμὴν ἐξουσιαστικῶς καὶ αὐταρχικῶς φερόμενος συντελεῖ εἰς τὸ νὰ καταρρέῃ ἀπ' αὐτῆς τῆς βάσεως πᾶσα δυνατότης συνεργασίας. Ἄναμφιβόλως ὁ ἔλεγχος εἶναι ἀπαραίτητος. Ἄλλὰ τὸ ἐλέγχειν ἐν

(31) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 91-94.

προκειμένῳ δὲν σημαίνει περιορίζειν καὶ πικραίνειν, ἀλλὰ διεγείρειν, κατευθύνειν, προωθεῖν. Ἐλέγχειν δὲν σημαίνει ὑποκαθιστᾶν, ἀλλὰ τὸ ὑναντίον εἶναι ἢ τέχνη οὐχὶ τοῦ νὰ πράττῃ ὁ ποιμὴν αὐτὸς τὰ πάντα, ἀλλὰ νὰ ὑποκινή τούτους ἄλλους νὰ πράξουν οἱ ἄλλοι αὐτὰ μετὰ τῆς ἰδίας του ἑκάστος πρωτοβουλίας.

8. Ὡς πρὸς δὲ τὸν τρόπον καὶ τὰς μεθόδους τῆς ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ἱεραποστολῇ δράσεως, ὅπως ἅπαν τὸ Ποιμαντικὸν ἔργον, οὕτω καὶ τὴν δρᾶσιν αὐτὴν δέον νὰ διαπνέῃ καὶ νὰ κινητοποιῇ ἡ ἀγάπη. Δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι εἰς τὰ ἀπολωλότα πρόβητα θὰ ἐπιδράσωμεν ἀποτελεσματικῶς, ἐὰν τὰ πλησιάσωμεν εἰς τὴν δυστυχίαν, τὰς δοκιμασίας, τὰς οἰασδήποτε ἀνάγκας αὐτῶν καὶ ἐπιδείξωμεν εἰς αὐτὰ ὄχι ἀπλὴν τινα συμπάθειαν, ἀλλ' ἐκδηλον καὶ εἰλικρινῆ ἀγάπην, δι' ἔργων καὶ ἐμπράκτως ἀσκουμένην. Οὕτω νοσοκόμοι καὶ ἰατροὶ συμμετέχοντες ἐν τῷ ἱεραποστολικῷ ἔργῳ σημειοῦσι θαυμαστάς ἐπιδράσεις καὶ ἐπιτυχάνουσιν οὐχὶ σπανίως ἀνεπίστους ἐπιστροφάς. Ἐπισκέψεις γυναικῶν εἰς τρώγλας καὶ ὑπόγεια, ὅπου ἡ δυστυχία κυριαρχεῖ μαστίζουσα ἀστέγους καὶ κακῶς διαιτωμένας ὑπάρξεις, ἢ εἰς οἴκους πένθους πρὸς παρηγορίαν καὶ ἄλλην ἀνακούφισιν ἢ εἰς φυλακὰς πρὸς ἐκδήλωσιν στοργῆς εἰς τοὺς ἀποκλήρους τῆς κοινωνίας ἢ εἰς ἄσυλα ἀνιάτων πρὸς δημιουργίαν, ἔστω καὶ δι' ὀλίγας ὥρας, ἀτμοσφαίρας εἰρήνης, δὲν εἶναι δυνατὸν παρά νὰ ἔχῃ σπουδαῖα ἀποτελέσματα ἐπὶ τῶν δοκιμαζομένων καὶ ἀγνοούντων τὸν Κύριον πλασμάτων. Φιλανθρωπικαὶ κινήσεις οἰαδήποτε καὶ πρὸς οἰκονομικὴν ἀκόμη βοήθειαν τῶν στερουμένων τῶν πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαίων ἢ πρὸς διευκόλυνσιν τῶν εἰς οἰαδήποτε δυσκολίαν διατελούντων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ ὑποβοηθῶσι σοβαρῶς τὸν ἔργον τῆς ἱεραποστολῆς. Συμπεριφορὰ εὐγενῆς, φιλόφρων, φιλάδελφος πρὸς τοὺς συντρόφους καὶ συναδέλφους ἐν οἴῳδήποτε ἐπαγγέλματι καὶ ἔργῳ, ἢ ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ λογικοῦ καὶ τοῦ δικαίου ἐπιδεικνυομένη πρὸς αὐτοὺς ἀλληλεγγύη, δημιουργεῖ εὐμενῆ διάθεσιν καὶ ἐμπιστοσύνην, ἥτις ἐν δεδομένῃ εὐκαιρίᾳ θὰ ἀποδώσῃ τοὺς καρπούς της. Διαλέξεις ἀπολογητικαὶ ἢ κοινωνικαὶ ἔχουσι βέβαια ὠρισμένον τὸ ἀκροατήριόν των. Εὐσεβεῖς ἐπαγγελματῖαι ἢ ἐπιχειρηματῖαι ἢ ἐργάται δύνανται νὰ παρασύρουν εἰς ἀκρόασιν αὐτῶν καὶ συναδέλφους ἐκ τῶν ὑπὸ ἀδιαφορίας ἀπεφυγμένων. Καὶ ἐν ὀλίγοις ἀγάπη ὑπὸ συνέσεως καὶ ἐν ἐπιγνώσει ζήλου καθοδηγουμένη ἐν ταῖς ποικίλαις καὶ εἰς διαφόρους περιστάσεις ἐκδηλώσει αὐτῆς εἶναι τὸ δραστικὸν καὶ ἔλκυστικὸν δίκτυον ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ἱεραποστολῇ.

III

9. Ἐὰν ἡ θεωρία καὶ τὸ ἔργον τῆς ἐσωτερικῆς ἱεραποστολῆς συνδέωνται, ὡς εἵπομεν, πρὸς τὴν Ποιμαντικὴν, ἡ θεωρία καὶ τὸ ἔργον τῆς ἐξωτερικῆς ἱεραποστολῆς, τὰ ἀποτελοῦντα τὴν κυρίως Ἄ-

λιευτικήν συνδέονται πρὸς τὴν Κατηχητικήν. Πράγματι ὁ Schleiermacher προσήρτησε βραχείαν τινα θεωρίαν τῆς Ἱεραποστολικῆς (Theorie des Missionswesens) εἰς τὴν διαπραγματεύειν τῆς Κατηχητικῆς. Ἀπὸ τῶν χρόνων δ' αὐτῶν ἡ Ἀλιευτική, ὑπὸ διάφορα ὀνόματα (Ἀποστολική, Κηρυκική, Εὐαγγελιστική) κατέλαβε μόνιμον θέσιν ὄχι μόνον εἰς τὰ σοβαρώτερα συγγράμματα τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας, τὰ ἔκτοτε ἐκδοθέντα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ κυριώτερα τῶν δημοσιευθέντων συστημάτων τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας, οἷα τὰ τοῦ Ebrard, Moll, A. Schweizer, von Zezschwitz καὶ Th. Harnack, μόνον δὲ ὁ Nitzsch ἐτήρησε σιγὴν ὡς πρὸς αὐτήν. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι καὶ ὁ Ebrard τοποθετεῖ αὐτὴν μεταξὺ τῆς Κατηχήσεως καὶ τῆς Λειτουργικῆς, ὁ δὲ Moll συγκαταριθμεῖ αὐτὴν πρῶτην μεταξὺ τῶν παιδαγωγικῶν ἔργων τοῦ λειτουργοῦ τῆς Ἐκκλησίας καὶ καθορίζει ταύτην ὡς τὴν θεωρίαν τῆς ἐμφυτεύσεως νέας ζωῆς⁽³²⁾. Μεταξὺ δὲ τῶν μετὰ πληρότητος διαπραγματευσαμένων τὴν Ἀλιευτικὴν ἀξιομείας τυγχάνουσιν ὁ ὀνομάσας αὐτὴν Κηρυκικὴν von Zezschwitz, ὅστις εἰς τὸ σύστημα αὐτοῦ τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας διέγραψε θαυμάσιον σχεδιάγραμμα Ἱεραποστολικῆς θεωρίας, καθὼς καὶ ὁ Ehrenfeuchter εἰς τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν Πρακτικὴν Θεολογίαν ἔργον τοῦ διαπραγματεύεται τὴν «ἐπιστήμην τῶν Ἱεραποστολῶν» μετὰ μεγάλης πληρότητος.

10. Ἡ Ἀλιευτικὴ δύναται νὰ προσλάβῃ εὐρυτέραν ἢ στενοτέραν ἔκτασιν. Εἰς τὴν πρῶτην περίπτωσιν περιλαμβάνει εἰς τὴν διαπραγματεύειν αὐτῆς πᾶν ὅ,τι σχετίζεται μὲ τὰς Ἱεραποστολάς, ἤτοι τὴν ἴδρυσιν αὐτῶν, τὴν φύσιν των, τὴν ἱστορίαν των, τὰς συνθήκας ὑφ' ἃς διεξήχθησαν, τὰς εἰς αὐτάς παρασχεθείσας καὶ ἀναγκαιούσας βοήθειας, τὰς ἀνάγκας καὶ ἀπαιτήσεις των, τὰ ἐπιτεύγματά των, τὰς προσδοκίας καὶ ἐλπίδας, τὰς ὁποίας ὡς πρὸς τὸ μέλλον παρέχουσι. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἡ Ἀλιευτικὴ ἐκτείνεται ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε πολλοὶ συγγραφεῖς ἀκολουθοῦντες τοὺς ὑπὸ τοῦ Schleiermacher ὑπαινιγμούς ὡς πρὸς τὴν θεωρίαν τῶν Ἱεραποστολῶν, ἐξέλαβον ταύτην εἰς τὰ συστήματά των ὡς ἴδιον καὶ αὐτοτελεῖ κλάδον. Μεταξὺ δὲ αὐτῶν συγκαταλέγονται οἱ μνημονευθέντες καὶ ἀνωτέρω A. Schweizer, Moll, Ebrard, von Zezschwitz καὶ Harnack⁽³³⁾. Ἡ Ἀλιευτικὴ ὑπὸ τὴν στενοτέραν αὐτῆς ἔκτασιν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν καὶ ἐντάσσεται εἰς τὰ μαθήματα τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας διαπραγματεύεται τὰς Ἱεραποστολάς μόνον καθ' ὅσον ὁ ποιμὴν καὶ λειτουργὸς τῆς Ἐκκλησίας εὑρηται εἰς σχέσιν τινὰ πρὸς αὐτάς καὶ λαμβάνει μέρος τι εἰς ταύτας. Εἰς τὴν δευτέραν ταύτην περίπτωσιν ἡ Ἀλιευτικὴ ἀποσκοπεῖ νὰ ἐνημερώσῃ ἐπαρκῶς τὸν ποιμένα εἰς τὸ ἔργον τῶν Ἱεραποστόλων, νὰ διεγείρῃ θερμὸν τὸ ἐνδιαφέρον αὐ-

(32) Van Oosterzee ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 589.

(33) Rübiger ἐνθ' ἄνωτ. II σελ. 411.

τοῦ ὑπὲρ τούτου καὶ κινήση αὐτὸν εἰς μεμελετημένην καὶ κατὰ τὸ δυνατόν συμμετοχὴν εἰς αὐτό.

11. Ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὰ περιορισμένα ταῦτα ὄρια αὐτῆς ἡ Ἀλιευτική, παρατηρεῖ ὁ van Oosterzee⁽³⁴⁾ ἐνέχει ἀδιαμφισβητήτως μεγάλην σπουδαιότητα. Τοῦτο δέ, διότι τὸ ἔργον τῶν χριστιανικῶν ἱεραποστολῶν βασιζόμενον ἐπὶ τῆς ρητῆς τοῦ Κυρίου ἐντολῆς ἀποτελεῖ σπουδαίαν ὑποχρέωσιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀνεκτίμητον εὐλογίαν δι' αὐτήν, ὅταν ἐπιτυχῶς, λελογισμένως καὶ διὰ πάσης θυσίας διεξάγῃ αὐτό. Ἐὰν δὲ πᾶς Χριστιανὸς ἐπιβάλλεται συμφώνως πρὸς τὴν ἐντολὴν ταύτην τοῦ Κυρίου, τὴν ἐκζητοῦσαν, ἵνα τὸ Εὐαγγέλιον κηρυχθῇ πάσῃ τῇ κτίσει, νὰ ἐνδιαφέρεται δι' αὐτό, πολὺ περισσότερον πᾶς ποιμὴν ἔχει καθήκον νὰ διατηρῇ θερμὸν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο καὶ νὰ συμμετέχῃ εἰς αὐτό εἴτε διενεργῶν εἰσφοράς τοῦ ποιμνίου τοῦ ἀνταποκρινομένου πρὸς τὰς εἰς χρῆμα δαπάναις τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου, εἴτε καὶ ἐκλέγων ἐκ τῶν προβάτων αὐτοῦ καὶ παιδαγωγῶν καὶ ἐμπνέων νέους ἱεραποστόλους, ἀμέσως εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ἐντασσομένους.

12. Ὡς πρὸς δὲ τὸ ὑποκείμενον καὶ περιεχόμενον τῆς Ἀλιευτικῆς ὑπὸ τὴν περιορισμένην ταύτην μορφήν καὶ ἔκτασιν τῆς θὰ παρατηροῦμεν, ὅτι εἶναι ἀναγκαῖον αὕτη νὰ ἐνημερώνη τὸν σπουδαστὴν αὐτῆς ἔνθεν μὲν περὶ τοῦ τί μέχρι τοῦδε ἐπετεύχθη ἐν τῷ πεδίῳ τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως, ἔνθεν δὲ περὶ τοῦ τί δύναται καὶ τί ἐνδείκνυται νὰ γίνῃ εἰς τὸ μέλλον καὶ πῶς πρὸς ἐπίτευξιν καὶ ἐπιτυχήν διεξαγωγὴν τούτου δέον νὰ ἔλθῃ ἐπίκουρος ἡ Ἐκκλησία καὶ τὰ μέλη αὐτῆς εἰς τὸ ἔργον τῶν εἰς ξένας χώρας ἐργαζομένων ἱεραποστόλων. Ἐν ἄλλαις λέξεσι περιληπτικὴ τις ἔκθεσις καὶ ἀνασκόπησις τῆς ἱστορίας τῶν ἱεραποστολῶν ἐξ ἑνὸς καὶ θεωρία πρὸς μὀρφωσιν νέων ἱεραποστόλων καὶ πρὸς προμήθειαν τῶν πρὸς θεραπείαν τῶν ἀναγκῶν τῆς ἱεραποστολῆς ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον τῆς Ἀλιευτικῆς.

13. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν ἱστορίαν τῶν ἱεραποστολῶν δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται, ὅτι ἀρχίζει αὕτη εὐθὺς ἀπὸ τῆς συστάσεως τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ λόγοι δὲ τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς εἰς περιοδείαν ἀποσταλέντας μαθητάς Του, οἱ ἐν Ματθ. ι' 5-42 ἀποτελοῦσι τὸν καταστατικὸν καὶ αἰωνίως ἰσχύοντα χάρτην, τὸν ὁποῖον ἐπιβάλλεται καὶ πᾶς μὲν κήρυξ τοῦ Εὐαγγελίου νὰ τηρῇ ἐπακριβῶς, μάλιστα δὲ πᾶς ἱεραπόστολος. Περαιτέρω δὲ ἐν τῇ Κ. Δ. παρέχονται εἰς ἡμᾶς ὑποδείγματα ἱεραποστολικῆς δράσεως, μάλιστα καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Παύλου, τοῦ οὐχὶ μόνον εἰς πολυμόχθους πορείας καὶ ἀκαταπονήτους προσπαθείας ὑποβληθέντος, ἕως οὗ ἀγάγη τὸ Εὐαγγέλιον εἰς Ρώμην, ἀλλὰ καὶ διδάσκοντος τοὺς ἱεραποστόλους τοὺς τρόπους τῆς διδασκαλίας τοῦ Εὐαγγελίου, ἄλλως

(34) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 588.

μὲν πρὸς τοὺς ἐν ταῖς συναγωγαῖς Ἰουδαίους λαλήσας, ἄλλως δὲ πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς καὶ ἄλλως ἀπὸ τοῦ Ἀρείου Πάγου πρὸς τοὺς φιλοσοφούντας διαλεχθεῖς. Ἡ ἱστορική αὕτη ἀνασκόπησις θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ εἴτε ἐθνογραφικῶς ἐκτιθεμένου πῶς εἰς τὰ διάφορα ἔθνη εἰσῆχθη ὁ Χριστιανισμός, εἴτε χρονολογικῶς διαιρουμένης τῆς Ἱστορίας τῆς ἱεραποστολῆς εἰς τρεῖς περιόδους, ἥτοι εἰς τὴν τῶν πρώτων, τῶν μέσων καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων. Πάντως ἐν τῇ ἀνασκόπησει ταύτῃ δέον νὰ ἐκτίθεται ἡ ἱεραποστολικὴ δρᾶσις τῶν ἀτόμων ἥτοι προσωπικοτήτων διακριθεισῶν εἰς τὸ ἱεραποστολικὸν ἔργον (Παῦλος, Φίλιππος, Στέφανος, Οὐλφίλας, Φρουμέντιος, Βονιφάτιος, Πατρίκιος κλπ. μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων) ἡ ἱεραποστολικὴ πρόνοια Ἐκκλησιῶν (Ἐκκλησία Ἀντιοχείας Πράξ. ιγ' 1-3, Βυζαν. Ἐκκλησία, Ρωμ. Ἐκκλησία, Γαλλικανικὴ καὶ Ἰσπανικὴ Ἐκκλησία, Ρωσικὴ Ἐκκλησία, κλπ.) καὶ ἡ ὑπὸ διαφορῶν ἱεραποστολικῶν ὀργανώσεων καὶ ἐταιριῶν δρᾶσις, ἡ κατὰ τοὺς νεωτέρους κυρίως χρόνους ἐκδηλωθεῖσα (Protestant Missionary Society (1647), Baptist Mis. Society (1792), The London Mis. Soc. (1795) κλπ.). Μάλιστα δὲ τούτων ἡ τῶν ἀτόμων ἱεραποστολικὴ δρᾶσις, ὅταν παρουσιάζεται ἐν αὐτῇ ἀνάγλυφος ἡ εἰκὼν τῶν κατ' αὐτὴν διαπρεψασῶν προσωπικοτήτων, καθίσταται πηγὴ ἐνθουσιασμοῦ καὶ μιμήσεως, καθοδηγοῦσα καὶ διδάσκουσα τοὺς νεωτέρους διαδόχους αὐτῶν ἐν τῷ ἱεραποστολικῷ πεδίῳ.

14. Ὡς πρὸς δὲ τὴν θεωρίαν τῆς Ἀλιευτικῆς περιλαμβάνει αὕτη τὰς ἐνεργείας τοῦ ποιμένου πρῶτον μὲν πρὸς διέγερσιν τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ ποιμνίου τοῦ ὑπὲρ τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου, ἐφ' ὅσον ἐξ αὐτοῦ θὰ ζητηθῶσιν αἱ δαπάναι αἱ ἀναγκαίουσαι διὰ τὸ ἔργον τοῦτο, ἔπειτα δὲ καὶ πρὸς κατεύθυνσιν τῆς δράσεως οἰασθήποτε ὀργανώσεως, ἡ ἐταιρείας ἀποσκοπούσης εἰς ἀσκήσιν τοῦ ἔργου τῆς ἱεραποστολῆς, καὶ τέλος εἰς ἐκλογὴν καὶ μόρφωσιν τῶν πρὸς ἱεραποστολὴν ἐξαποστελλομένων. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν διέγερσιν τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ ποιμνίου ὑπὲρ τῆς ἱεραποστολῆς, ἀρκεῖ νὰ εἴπωμεν, ὅτι δέον αὐτὸς οὗτος ὁ ποιμὴν νὰ φλέγηται ὑπὸ σφοδροῦ καὶ ἱεροῦ πόθου πρὸς διάδοσιν καὶ γνωστοποίησιν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ εἰς λαοὺς «οἷς οὐκ ἀνηγγέλη περὶ αὐτοῦ», ὅποτε εὐκόλως τὸ πῦρ τῆς καρδίας αὐτοῦ θὰ μεταδίδεται καὶ εἰς τὰ πρόβατά του. Ὡς πρὸς δὲ τὸν συντονισμόν τῆς δράσεως τῶν οἰωνδήποτε ὀργανώσεων καὶ ἐταιρειῶν, δέον νὰ τονισθῇ, ὅτι ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἐν Πράξεσι ιγ' 1-3 ἱστορουμένων περὶ ἀποστολῆς ὑπὸ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐκκλησίας τῶν Βαρνάβα καὶ Σαύλου εἰς τὸ ἔργον τοῦ εὐαγγελισμοῦ τῶν ἐθνῶν, ἡ ἱεραποστολὴ εἶναι κυρίως ἔργον τῆς Ἐκκλησίας, μόνον δὲ ὅταν τοῦτο ἀναγνωρισθῇ ὡς τοιοῦτον, δύναται νὰ παρουσιάσῃ καὶ ἐνότητά καὶ μονιμότητα. Ἐφ' ὅσον δὲ αἱ πρὸς διεξαγωγὴν αὐτοῦ συνιστώμεναι ἐταιρεῖαι δὲν κινουῦνται

καθ' ἐνιαῖον σχέδιον καὶ πρὸς μεμελετημένας κατευθύνσεις, ἐκτός τοῦ ὅτι ἐπόμενον εἶναι καὶ πενιχρούς ν' ἀποδίδωσι καρπούς καὶ εἰς ἀνταγωνισμούς πρὸς ἀλλήλας· νὰ περιέρχωνται, ἀλλ' ἀκόμη δὲν δύναται τις νὰ ἐγγυηθῆ, ὅτι τὸ ἔργον αὐτῶν θὰ εἶναι μακρᾶς διαρκείας καὶ θὰ προσλάβῃ μόνιμον καὶ συνεχῆ χαρακτῆρα. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι τὴν σύστασιν καὶ ἴδρυσιν τοιούτων ὀργανώσεων προεκάλεσεν ἔνθεν μὲν τὸ ὅτι οὐχὶ ἐγκαίρως οὐδὲ εἰς ἀξιόλογον βαθμὸν ἐξεδηλώθη ὑπὸ τῶν ἑκαστοχού ἐκκλησιῶν τὸ ἱεραποστολικὸν ἐνδιαφέρον, ἔνθεν δὲ ἡ λόγῳ τῶν σημειωθέντων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ σχισμάτων, ἅτινα παρεμποδίζουν τὴν ἐνιαίαν ἐμφάνισιν τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου, διάσπασις τῆς ἐνότητος τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως, καὶ ἐπὶ πλεόν τὸ ἐξ ὑπολογισμῶν πολιτικῶν ἐλατήριον, ὅπερ οὐχὶ σπανίως ὤθει καὶ κυβερνήσεις ἀδιαφόρως ἢ καὶ ἐχθρικῶς κατὰ βάθος διακειμένας πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν νὰ ὑποβοηθῶσι προπαγανδιστικὰς ἢ καὶ ἱεραποστολικὰς κινήσεις. Ὅτι ὅμως ἱεραποστολικαὶ κινήσεις ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ὀργανούμεναι καὶ μεθ' ἐνότητος κατὰ τὰς ἀπὸ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τῶν κέντρου ὀδηγίας ἐνεργοῦσαι, ἔχουσι δαμιλεῖς καρπούς, καταφαίνεται ἐκ τῶν ἐπιτυχιῶν, τὰς ὁποίας ὑπὸ τὰ ὄμματα ἡμῶν πραγματοποιεῖ ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ ἐκκλησία. Ὅτι δὲ πάλιν τὸ ὑπὸ ὀργανώσεων κεχωρισμένων καὶ ἀπ' ἀλλήλων ἀνεξαρτήτων διεξαγόμενον ἱεραποστολικὸν ἔργον καταλήγει εἰς διασπάσεις καὶ ἀνταγωνισμούς καὶ δὲν φέρεται ὑπὸ ἀναλόγου πρὸς τὰς καταβαλλομένας θυσίας καὶ μόχθους ἐπιτυχίας, ἀποδεικνύεται ἔνθεν μὲν ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Παγκοσμίου συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν ἐσχάτως διεξαχθειῶν καὶ συνεχιζομένων συζητήσεων περὶ εὐαγγελισμοῦ ἀχρωματίστου ὁμολογιακῶς ἐπὶ τῷ σκοπῷ συνενώσεως τῆς ἱεραποστολικῆς κινήσεως, ἔνθεν δὲ καὶ ἐκ τῶν ἀντιδράσεων, τὰς ὁποίας τὸ ἱεραποστολικὸν ἔργον ἐν ταῖς ἐπὶ μέρους ἐκδηλώσεσιν αὐτοῦ ἀντιμετωπίζει εἴτε ἀπὸ τῶν ὀργανωμένων προσπαθειῶν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς ἱεραποστολῆς, εἴτε καὶ ἐκ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν μεταξὺ προτεσταντικῶν ἑταιριῶν προκυπτουσῶν λόγῳ τῆς εἰς διαφόρους ὁμολογίας ἢ καὶ ἐθνικὰς ἐκκλησίας ἐντάξεως τούτων.

15. Τέλος ὡς πρὸς τὴν ἐκλογὴν, παιδαγωγίαν καὶ μὀρφωσιν τῶν εἰς ἱεραποστολὴν προοριζομένων ὁ ποιμὴν ἢ ἡ Ἐκκλησία ἐνδείκνυται νὰ συνιστᾷ καὶ εἰδικὰ σεμινάρια, ἐν τοῖς ὁποίοις ἐκτός τῆς ἱστορίας τῶν ἱεραποστολῶν νὰ διδάσκηται καὶ ἡ πρὸς τὸ ἔργον τοῦτο καταρτίζουσα τοὺς ἐπιδόξους ἱεραποστόλους ἄλλη θεωρία. Δεδομένου δὲ ὅτι ὡς εὐαγγελισμὸς λαῶν μὴ ἀκουσάντων περὶ τοῦ Χριστοῦ ἐμφανίζεται τὸ ἱεραποστολικὸν κήρυγμα, τοῦτο προδήλως ταυτίζεται πρὸς τὴν κατηχητικὴν διδασκαλίαν, προσλαμβάνον εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς χαρακτῆρα ἀφυπνιστικῶν τῶν ἐν τῷ σκότει τῆς ἀγνοίας καὶ τῆ σκιᾷ τοῦ θανάτου καθημένων καὶ καθευδόντων λαῶν. Δὲν ἀρκεῖ ὅμως ὁ ἱεραποστολὸς νὰ ἔχη οἰκείως μόνον πρὸς τὰς

μεθόδους καὶ τὸ περιεχόμενον διδασκαλίας. Ἀπαιτεῖται καὶ νὰ εἶναι εἰς θέσιν ὥστε νὰ κατανοῇ τὴν Γραφὴν καὶ νὰ ἐρμηνεύῃ ταύτην πρακτικῶς πρὸς τοὺς διὰ τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀλιευομένους, ἐπὶ πλέον δὲ νὰ εἶναι ἡσκημένος, ὥστε νὰ ἡγῆται τῆς μετ' αὐτῶν λατρείας καὶ νὰ μυσταγωγῇ αὐτοὺς εἰς τὰς ἱεράς καὶ μυστηριώδεις τελετάς τῆς Ἐκκλησίας· ἔτι δὲ γνώστης τῆς τάξεως καὶ τῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας νὰ μὴ ὑστερῇ εἰς τὸ νὰ ὀργανώσῃ τούτους εἰς νέας καὶ ὑπ' αὐτοῦ συνιστωμένας χριστιανικὰς κοινότητας. Ἀπομένει δὲ πλέον εἰς τὴν μητρικὴν Ἐκκλησίαν νὰ ἀποφασίσῃ, πότε αἱ νεωστὶ συσταθεῖσαι κοινότητες θὰ εἶναι ὄριμοι, ἵνα λάθωσι τὴν ἀνήκουσαν αὐταῖς θέσιν παρὰ τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἥτις διὰ τῶν ἱεραποστόλων αὐτῆς Ἰδρυσε ταύτας.

Τοσαῦτα καὶ περὶ τῆς Ἀλιευτικῆς.

7. Ἐκκλησιαστικὸν καὶ κανονικὸν δίκαιον.

1. Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον λέγοντες ἐννοοῦμεν τὴν καὶ ἐν ταῖς Νομικαῖς Σχολαῖς θεραπευομένην, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Πρακτικὸν τῆς Θεολογίας κλάδον ἐντασσομένην ἐπιστήμην, τὴν ἐξετάζουσαν καὶ συστηματοποιοῦσαν τὸ σύνολον τῶν νομικῶν κανόνων καὶ διατάξεων, δι' ὧν ρυθμίζεται τὸ πολίτευμα καὶ ἐν γένει ὁ βίος τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τε τὴν μετ' ἀλλήλων ἀναστροφὴν τῶν λειτουργῶν καὶ μελῶν αὐτῆς καὶ κατὰ τὰς σχέσεις αὐτῆς πρὸς τοὺς ἐκτός, ἥτοι τὸ κράτος καὶ τὰς ἄλλας θρησκευτικὰς ἢ κοσμικὰς κοινότητας.

2. Πρὸς ἀποσάφισιν καὶ μείζονα καθορισμὸν τῆς ἐννοίας καὶ τῶν ὀρίων τῆς ἐπιστήμης τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου παρίσταται ἀνάγκη νὰ ὀρίσωμεν καὶ τί εἶναι ἡ Ἐκκλησία. Κατὰ τὸν δογματικὸν ὀρισμὸν αὐτῆς ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ θεοσύστατος κοινωρία τῶν ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν ἀνέκαθεν καὶ μέχρι τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος θεόθεν κλητῶν ἀνθρώπων, τῶν συνδεδεμένων διὰ τῆς αὐτῆς ὀρθῆς πίστεως καὶ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὰ αὐτὰ θεῖα μυστήρια, συνηνωμένων δὲ ὑπὸ κυβερνώσαν αὐτὸ κεφαλὴν τὸν Χριστὸν εἰς ἓν ἠθικὸν σῶμα, ὄρατὸν ἅμα καὶ ἀόρατον, διακονούμενον δὲ καὶ διοικούμενον ὑπὸ κλήρου κατ' ἀδιάκοπον ἀποστολικὴν διαδοχὴν ἀπ' αὐτοῦ τοῦ Κυρίου κατασταθέντος καὶ συνεχίζον ὑπὸ τὴν θεῖαν τοῦ Πνεύματος πνοὴν καὶ ἐνέργειαν τὸ ἀπολυτρωτικὸν ἔργον τοῦ Κυρίου μέχρι τῆς δευτέρας αὐτοῦ παρουσίας. Κατὰ τὸν ὀρισμὸν τοῦτον ἡ Ἐκκλησία ἔχει ὄρατὴν καὶ ἀόρατον πλευράν. Εἶναι δηλαδὴ κοινωρία ὄρατῆ καὶ ἀόρατος, στρατευομένη μὲν ἐπὶ τῆς γῆς ὡς ὄρατῆ κοινωρία, θριαμβεύουσα δὲ ἐν οὐρανῷ διὰ τῶν ἀπὸ τοῦ κόσμου τούτου μεθισταμένων διὰ τοῦ θανάτου μελῶν αὐτῆς, τῶν μετὰ τῆς ἐν οὐρανοῖς ἀόρατου Κεφαλῆς αὐτῆς καὶ τοῦ ἐκεῖθεν ζωοποιούντος αὐτὴν Ἀγίου Πνεύματος συνιστώντων τὴν ἀόρατον πλευράν αὐτῆς.

3. Προδήλως τὸ Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον δὲν περιλαμβάνει εἰς τὸ πεδῖον τῆς σπουδῆς αὐτοῦ τοὺς ἀπὸ τοῦ κόσμου τούτου μεταστάντας πιστοὺς οὐδὲ τὴν ἀόρατον ἐν γένει πλευρὰν τῆς Ἐκκλησίας. Ἀναφέρεται τοῦτο εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ὡς ὄρατὸν καθίδρυμα καὶ ὡς θεοσύστατον μὲν ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ γῆ ὑφισταμένην κοινωνίαν ἐπιδιώκουσαν ὑψίστους καὶ τοῦτ' αὐτὸ οὐρανίους σκοπούς, πρὸς ἐπίτευξιν τῶν ὁποίων οἱ πιστεύοντες εἰς τὸν Χριστὸν συνενοῦνται καὶ ἐξωτερικῶς. Ἡ συνένωσις δ' αὕτη ἢ ἐξωτερικὴ, ἣτις τὰ μάλιστα ἐνδιαφέρει τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον, καθίσταται ἀναγκαῖα τοῦτο μὲν, ἵνα ἐνισχυθῇ καὶ καταστῇ αἰσθητότερος καὶ ἀπτότερος ὁ ὑπὸ τοῦ Πνεύματος καὶ τῆς μετοχῆς τῶν μυστηρίων συναπτόμενος ἐσωτερικὸς σύνδεσμος τούτων, τοῦτο δὲ ἵνα προάγῃται εἰς τελειοποίησιν ἢ ἐν αὐτοῖς νέα ἐν Χριστῷ ζωὴ καὶ εὐοδωθῇ διὰ κοινῆς συνεργίας καὶ προσπαθείας ἢ ἐξάπλωσις τῆς οὐρανοῦ τοῦ Χριστοῦ βασιλείας. Ἄλλ' ἢ συνένωσις καὶ ὀργάνωσις αὕτη τῶν πιστῶν συντελεῖται δι' ὄρισμένου πολιτεύματος καὶ κυβερνήσεως προερχομένων ἐξ αὐτῆς τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Πολίτευμα ὅμως καὶ κυβερνήσεις συνυπονοοῦσι καὶ σύστημα ἐκκλησιαστικῶν νόμων καὶ κανόνων ἐκτὸς τῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα κατὰ τοὺς νόμους τούτους διοργανοῦνται εἰς κοινωνίαν καὶ ἐξωτερικῶς συνδεδεμένα καὶ ἐκτὸς τῶν λειτουργῶν οἵτινες κατὰ τοὺς αὐτοὺς νόμους κυβερνῶσι τὸ ὄρατὸν τῆς Ἐκκλησίας καθίδρυμα. Ἐντεῦθεν διεμορφώθη μὲν ἐξ ἀρχῆς τὸ ἐκκλησιαστικὸν πολίτευμα, ἐδημιουργήθη δ' εἶτα καὶ ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, ἣτις διατρίβει περὶ τὴν σπουδὴν τῶν νόμων καὶ κανόνων τοῦ πολιτεύματος καὶ τῆς διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ τῶν ἐκ τῆς ἀναγνωρίσεως καὶ λειτουργίας αὐτῆς ὑφισταμένων καὶ δημιουργουμένων σχέσεων.

4. Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω δογματικοῦ ὀρισμοῦ συνάγεται ἐπὶ πλέον σαφῶς, ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι καθαρῶς πνευματικὸν καὶ πνευματικούς ἐπιδιῶκον σκοποὺς καθίδρυμα. Εἶναι αὕτη τὸ ἐπὶ γῆς ὄρατὸν τμήμα τῆς ἐν οὐρανοῖς τὸ πολίτευμα αὐτῆς ἐχούσης βασιλείας τοῦ Χριστοῦ, ἣτις κατὰ τὴν ρητὴν βεβαιώσιν αὐτοῦ τοῦ ἰδίου δὲν εἶναι «ἐκ τοῦ κόσμου τούτου», ὡς διεξηγεῖται σαφέστερον καὶ ἐκ τῆς περαιτέρω βεβαιώσεως τοῦ Κυρίου, κατὰ τὴν ὁποίαν «εἰ ἐκ τοῦ κόσμου τούτου ἦν ἡ βασιλεία ἢ ἐμῆ, οἱ ὑπηρέται ἂν οἱ ἐμοὶ ἠγωνίζοντο, ἵνα μὴ παραδοθῶ τοῖς Ἰουδαίοις. Νῦν δὲ ἡ βασιλεία ἢ ἐμῆ οὐκ ἔστιν ἐντεῦθεν» (Ἰωάν. ιη' 36). Στρατεύεται μὲν τὸ ἐν τῇ γῆ τμήμα αὐτῆς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, ἀλλ' ὁδεύει καὶ ἀγωνίζεται πρὸς κατάκτησιν τοῦ οὐρανοῦ, πνευματικοῖς ὅπλοις χρώμενον καὶ πνευματικούς ἀγῶνας διεξάγον καὶ πρὸς καθαρῶς πνευματικούς σκοποὺς κινούμενον. Ἐντεῦθεν ἄτε μὴ διεκδικούσα ἢ Ἐκκλησία κοσμικὴν ἐξουσίαν καὶ τηρουμένη ἐπιμελῶς ξένη πρὸς πάντα ἀνταγωνισμὸν πρὸς τὰ κράτη καὶ τὰς βασιλείας τοῦ κόσμου τούτου, οὐδὲν ἐμπόδιον συναντᾷ, ὅπως συνυπάρχη, ἔτι δὲ καὶ συνεργάζεται μετὰ τῶν κυ-

θερνήσεων και έξουσιῶν τῶν κρατῶν και βασιλειῶν τούτων, εἰς τὰς ὁποίας τὰ μέλη αὐτῆς συμβαίνει νά εἶναι ἅμα πολῖται και ὑπήκοοι τῶν ἐπιγείων βασιλέων και ἀρχόντων. Και διεκδικεῖ μὲν ἔναντι αὐτῶν τὴν ἄμεσον και ἀπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ κατ' εὐθείαν καταγωγὴν αὐτῆς, δὲν ἀρνεῖται ὅμως, ὅτι και αὐτά, ἐφ' ὅσον ἡ κοινωνικὴ τῶν ἀνθρώπων συμβίωσις ἐπεβλήθη ἐκ φυσικῆς και ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐμβεβλημένης εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ἀνάγκης, ἔχουσιν ἔμμεσον τὴν ἀπὸ τοῦ Δημιουργοῦ και ἐκ τῆς προνοίας αὐτοῦ προέλευσιν. Ἐντεῦθεν ἀκολουθοῦσα πιστῶς ἡ Ἐκκλησία τὰς παραγγελίας τοῦ Ἰδρυτοῦ αὐτῆς και τῶν δύο κορυφαίων Ἀποστόλων παραγγέλλει εἰς τὰ μέλη αὐτῆς: «Ἀπόδοτε τὰ Καίσαρος Καίσαρι και τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ» (Ματθ. κβ' 21), και «πᾶσα ψυχὴ έξουσίαις ὑπερέχουσιν ὑποτασσέσθω. Οὐ γὰρ ἔστιν έξουσία εἰ μὴ ἀπὸ Θεοῦ, αἱ δὲ οὖσαι έξουσίαι ὑπὸ Θεοῦ τεταγμένα εἰσι» (Ρωμ. ιγ' 1)· και τὸ σημαντικώτερον τὴν ὑπὸ τοῦ Πέτρου ἀπευθυνθεῖσαν προτροπὴν βασιλεύοντος τοῦ Νέρωνος: «Ὑποτάγητε... εἴτε βασιλεῖ ὡς ὑπερέχοντι, εἴτε ἡγεμόσιν ὡς δι' αὐτοῦ πεμπομένοις». «Τὸν Θεὸν φοβεῖσθε, τὸν βασιλέα τιμᾶτε» (Α' Πέτρ. β' 14, 17). Οὕτως ὡς βασιλεία τοῦ Χριστοῦ πνευματικὴ ἡ Ἐκκλησία δύναται νά συνυπάρχη μετὰ τῶν ἐγκοσμίων βασιλειῶν ἢ τῶν καθ' οἰονδήποτε πολίτευμα, αὐτοκρατορικὸν ἢ δημοκρατικόν, διαμεμορφωμένων και ὑφισταμένων κρατῶν, ἔτι δὲ και νά συνεργάζεται μετ' αὐτῶν, ἠθικοποιοῦσα και ἐμπνέουσα νομιμοφροσύνην εἰς τὰ μέλη αὐτῆς ὡς πολίτας τούτων, ἀπολαύουσα δὲ και τῆς προστασίας αὐτῶν διὰ νόμων συσσωματουμένων εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον. Τότε δὲ μόνον ἐπέρχεται σύγκρουσις μετὰ τὴν Ἐκκλησίαν και Κράτους, ὅταν τοῦτο ὅλως ἀδίκως και ἀνευ βίας ἢ ἀφορμῆς τινὸς ἐκδηλοῦται ἐχθρικῶς πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν και ἐπιζητεῖ τὴν ἐξόντωσιν αὐτῆς, ὁπότε και δι' αὐτὴν ὡς σύνολον και δι' ἕκαστον τῶν μελῶν αὐτῆς ἐπιβάλλεται κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Πέτρου και τῶν λοιπῶν Ἀποστόλων ἡ ὑποχρέωσις: «πειθαρχεῖν Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις» (Πράξ. ε' 29).

5. Ἡ Ἐκκλησία ὡσαύτως διὰ τῶν μυστηριακῶν αὐτῆς τελετῶν μεταδίδει εἰς τὰ μέλη αὐτῆς τὴν ἀόρατον θεῖαν χάριν. Αἱ ἀόρατοι και αἱ ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν κοινωνῶν τῶν μυστηρίων συνέπειαι τῆς μεταδόσεως ταύτης διεκφεύγουσι προδήλως τῆς δικαιοδοσίας και ἀρμοδιότητος τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, διὸ και ὑπ' αὐτοῦ ἐπαφίεται ἡ σπουδὴ τούτων και ἔρευνα εἰς τὴν Δογματικὴν. Δημιουργοῦσιν ὅμως τὰ μυστήρια και σχέσεις νομικὰς τοῦ εἰς ὃν μετεδόθη ἢ ἀόρατος θεῖα Χάρις πρὸς τε τὴν Ἐκκλησίαν και πρὸς τὰ ἄλλα μέλη αὐτῆς. Οὕτως προκειμένου περὶ τοῦ Βαπτίσματος τὴν μὲν διδασκαλίαν περὶ τῆς ἐν αὐτῷ διὰ τῆς θεῖας Χάριτος συντελουμένης ἀπονεκρώσεως τοῦ παλαιοῦ Ἀδάμ και τῆς ἀναγεννήσεως ἐκτίθησιν ἡ Δογματικὴ, παρατρέχει δὲ ταύτην ὡς ἔξω τῆς δικαιοδοσίας αὐτοῦ τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ βαπτισθεὶς

ἀπέκτησεν ἤδη νέαν ἐξωτερικὴν σχέσιν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὰ μέλη αὐτῆς, παρεσχέθησαν δὲ διὰ τοῦ Βαπτίσματος δικαιώματα εἰς αὐτὸν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἅτινα πρὸ αὐτοῦ δὲν εἶχεν, ὅπως ἐπιβάλλονται εἰς αὐτὸν καὶ καθήκοντα, τῶν ὁποίων πρότερον ἦτο ἐλεύθερος, τὸ Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον πληροφορούμενον μόνον, περὶ τοῦ ἂν λειτουργικῶς τὸ Βάπτισμα ἐτελέσθη κανονικῶς, ἀποφαίνει τὸν λαβόντα αὐτὸ ὡς κεκτημένον νομικὴν ἰκανότητα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Τοῦτ' αὐτὸ προκειμένου καὶ περὶ γάμου ἢ περὶ χειροτονίας. Ὁ τέως ἀπλοῦς πιστὸς διὰ τῆς Χειροτονίας ὑψοῦται εἰς νέαν θέσιν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ λαμβάνει ἀξίωμα περιβάλλον αὐτὸν δι' ἐξουσιῶν καὶ ὑποχρεώσεων, τὰς ὁποίας πρότερον δὲν εἶχε. Τὰ κατὰ τὴν θεωρίαν τῆς χειροτονίας ὡς τε μυστηρίου καὶ ὡς πράξεως τελετουργικῆς ὑπάγονται εἰς τὴν ἀρμοδιότητα τῆς Δογματικῆς καὶ τῆς Λειτουργικῆς. Αἱ ἐξωτερικαὶ ὁμως συνέπειαι τῆς χειροτονίας ὡς καταστάσεως τοῦ χειροτονηθέντος εἰς ὠρισμένην ἐνορίαν ἢ ἐπισκοπὴν προδήλως ἀνήκουσι καὶ εἰς τὴν ἀρμοδιότητα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, τοῦ ἐξετάζοντος ποῖαι αἱ ἐξουσίαι καὶ ὑποχρεώσεις τοῦ χειροτονηθέντος καὶ ποῖαι ἐπιβάλλονται εἰς αὐτὸν ποιναί, ἐὰν εἰσεπήδησεν εἰς τὸ ἀξίωμα εἴτε ἐπὶ χρήμασιν εἴτε δι' ὑπερορίου χειροτονίας ἔλαθεν αὐτό, εἴτε δι' ἀποκρύψεως κωλυμάτων τῆς ἱερωσύνης, ἅτινα μετὰ τὴν λήψιν αὐτῆς ἐγένοντο κατάδηλα κλπ. Δὲν εἶναι λοιπὸν ξένον τι καὶ αὐτὰ τὰ μυστήρια πρὸς τὴν ἀρμοδιότητα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, περιωρισμένως ὁμως καὶ μόνον κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν αὐτῶν πλευρὰν τὴν δημιουργοῦσαν νομικὰς σχέσεις τῶν εἰς οὓς μετεδόθησαν ταῦτα πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὰ μέλη αὐτῆς.

6. Τοῦτ' αὐτὸ θὰ ἠδύνατο νὰ παρατηρηθῇ καὶ ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου πρὸς τὴν χριστιανικὴν Ἠθικὴν καὶ πρὸς τὰς ἠθικὰς πράξεις παντὸς μέλους τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἠθικὴ βεβαίως ἐξετάζει πᾶσαν ἠθικὴν πρᾶξιν καὶ ἐνέργειαν τοῦ Χριστιανοῦ οὐ μόνον ὡς ἐξωτερικὴν ἐκδήλωσιν, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐσωτερικὴν τῆς ψυχῆς σύλληψιν, ἀπόκειται δὲ εἰς τὸν λειτουργὸν τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ ἐνασκήσει τῆς πνευματικῆς ἐξουσίας αὐτοῦ ὡς πνευματικοῦ πατρὸς δεχομένου τὴν ἐξομολόγησιν τοῦ ἁμαρτήματος νὰ ἐξετάσῃ καὶ τὰ βαθύτερα ἐλατήρια, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξεπήγασεν ἡ πρᾶξις. Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν ὁμως δίκαιον κατ' ἐξοχὴν ἐνδιατρίβει περὶ τὰς ἐξωτερικὰς πράξεις μέλους τινὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ περὶ ταύτας μόνον καθ' ὅσον παραβιάπτουσι τὸν κύκλον τῶν δικαιωμάτων ἄλλων μελῶν αὐτῆς ἢ παραθιάζουσι τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κοινωνικὴν τάξιν καθόλου. Οὕτω καὶ ἐξωτερικαὶ ἐνέργειαι τοῦ πιστοῦ, ὑπὸ μόνου αὐτοῦ ἐνεργοῦμεναι ἐν κρυπτῷ κατὰ παράθεσιν ὠρισμένων διατάξεων τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς, ὑπόκεινται μὲν εἰς ἐπιτίμια ὑπὸ τοῦ πνευματικοῦ ἐπιθαλλόμενα, ἐφ' ὅσον οὗτος ἐξομολογηθῇ ταύτας εἰς αὐτόν, διεκφεύγουσιν ὁμως τῆς ἀρμοδιότητος τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου. Τὸ δίκαιον τοῦτο καθορισθὲν ἐπὶ τῷ σκο-

πῶ τῆς τηρήσεως ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς ὑπαρχούσης ἐν αὐτῇ ἐξωτερικῆς κοινωνικῆς τάξεως καὶ τῆς μεταξύ τῶν μελῶν αὐτῆς ἀρμονικῆς συμβιώσεως καὶ εἰρήνης, μόνον διὰ τὰς διαταραττούσας αὐτὰς ἐξωτερικὰς πράξεις τῶν πιστῶν ἐνδιαφέρεται καθορίζον καὶ τὴν χρῆσιν μέτρων πειθαρχικῶν καὶ ποινῶν (ἀφορισμός, ἀνάθεμα, καθάρσεις, ἀργία) πνευματικῆς μὲν φύσεως, πάντως ὁμως δι' ἐνασκήσεως καταναγκαστικῆς ἐξουσίας. Ὁ ἐξαναγκασμός δ' οὗτος ἀποτελεῖ τὴν κεφαλαιώδη διαφορὰν μεταξύ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, περὶ ὃν διατρίβει ἡ Χριστιανικὴ Ἠθική, ἥτις περιορίζεται εἰς τὸ νὰ διαφωτίζη τὴν χριστιανικὴν συνείδησιν καὶ νὰ διεγείρῃ αὐτὴν ὑπνωττουσαν, καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ θετικοῦ νόμου, περὶ ὃν ἀσχολεῖται τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον.

7. Ἄλλ' ἢ μία ἀποστολικὴ καὶ καθολικὴ Ἐκκλησία διὰ τοῦ ἐπελθόντος σχίσματος ὑπὸ τῆς ἐν τῇ Δύσει ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας διηρέθη, διατηρηθείσης τῆς Ἀποστολικῆς παραδόσεως ἀνοθεύτου μόνον ἐν ταῖς Ἀνατολικαῖς Ἐκκλησίαις ἀποτελούσαις ἤδη τὴν μίαν ἀγίαν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν. Οὕτως ἀπὸ τοῦ σχίσματος καὶ περαιτέρω ἡ ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, νομοθετοῦσα κεχωρισμένως τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ μόνη καθορίζουσα τὰ καθ' ἑαυτὴν διεμόρφωσεν ἴδιον Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον πολλὰς τὰς διαφορὰς παρουσιάζον πρὸς τὸ διέπον τὴν ἐξ ἧς αὕτη ἀπεσχίσθη μίαν ἀγίαν καὶ ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν. Τοῦτ' αὐτὸ συνέβη καὶ ὡς πρὸς τὰς ἀπὸ τῆς Μεταρρυθμίσεως ἀποσχισθείσας ἀπὸ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας προτεσταντικὰς κοινότητας, αἵτινες εἰς πολλὰς κατατμηθεῖσαι ἐπὶ μέρους ομάδας, διαφερούσας ἀλλήλων καὶ δογματικῶς, διεμόρφωσαν ἴδιον ἕκασται Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον. Ἐπὶ πλέον καὶ αἱ κατ' Ἀνατολὰς ἀποτελοῦσαι τὴν μίαν καθολικὴν Ἐκκλησίαν Ὁρθόδοξοι Ἐκκλησίαι διεκρίθησαν ἐνωρὶς εἰς ἐπὶ μέρους αὐτοκεφάλους Ἐκκλησίας, ἐκάστη τῶν ὁποίων ἀναλόγως τῶν σχέσεων, τὰς ὁποίας συνῆψε μετὰ τῶν κυβερνήσεων τοῦ ἔθνους, εἰς τὸ ὁποῖον ὡς πολῖται ἀνήκον οἱ εἰς αὐτὰς ἐνσεσωματωμένοι Χριστιανοί, καὶ ἀναλόγως τῶν διαφόρων συνθηκῶν, ὑφ' ἧς ἐκάστη τούτων διετέλει, συνεπλήρωσε τὸ συνενεῦν καὶ ἐν τῷ ἐκκλησιαστικῷ πολιτεύματι ταύτας Κανονικὸν Δίκαιον καὶ διὰ διατάξεων ἄλλων, μὴ ἀντιτιθεμένων μὲν εἰς αὐτό, πλὴν ὁμως διαμορφουσῶν ἴδιον δι' ἐκάστην Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον. Οὕτως, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Ἀ. Χριστοφιλόπουλος⁽³⁵⁾, τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον νοεῖται εἴτε ὡς πρὸς τὸ σύνολον τῶν Χριστιανῶν, ἀδιακρίτως τῶν ἐν τῷ δόγματι καὶ τῇ διοικήσει χωριζουσῶν διαφορῶν, εἴτε ὡς πρὸς τοὺς Χριστιανούς ὠρισμένου δόγματος, οἵτινες δύνανται νὰ ἀνήκωσιν εἰς διάφορα ἔθνη ἢ κράτη, ἐξαρτώμενοι ἀπὸ κοινοῦ τινὸς ἐκκλησιαστικοῦ κέντρου (οἱ εἰς τὴν ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν ἀνήκοντες λαοί)

(35) Ἑλληνικὸν ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον, τεῦχος Α'. Ἀθήναι 1952, σελ. 10.

εἴτε εἰς ἑκάστην τῶν ἐπὶ μέρους προτεσταντικῶν κοινοτήτων, καθὼς καὶ εἰς ἑκάστην τῶν αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν, αἵτινες συναποτελοῦσι τὴν μίαν Καθολικὴν καὶ Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Καὶ ὑπὸ τὴν πρώτην μὲν ἔννοιαν ἔχομεν τὸ Γενικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον, τὸ ὁποῖον μόνον ὡς συγκριτικὸν δίκαιον δύναται νὰ νοηθῆ δεδομένου, ὅτι οὔτε κατὰ τὰς πηγὰς, οὔτε κατὰ τὸ περιεχόμενον συμπίπτουν πάντοτε πρὸς ἄλληλα τὰ δίκαια τῶν διαφόρων Ἐκκλησιῶν καὶ κοινοτήτων. Ὑπὸ τὴν δευτέραν δὲ ἔννοιαν ἔχομεν τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας κοινὸν καὶ παρὰ πᾶσι τοῖς καθολικοῖς λαοῖς τὸ αὐτό, μετὰ τινων ἐπουσιωδῶν ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους διαφορῶν. Καὶ ὑπὸ τὴν τρίτην ἔννοιαν ἔχομεν πάλιν μερικὰ καὶ εἰδικὰ Ἐκκλησιαστικὰ Δίκαια ἀναφερόμενα εἴτε εἰς μίαν ἑκάστην τῶν Προτεσταντικῶν κοινοτήτων εἴτε εἰς μίαν ἑκάστην τῶν Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν, ἅτινα πάλιν συγκριτικῶς δύνανται νὰ ἐρευνηθῶσιν εἴτε ὡς Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῶν προτεσταντικῶν κοινοτήτων, εἴτε ὡς Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Συστηματικὴ συνεπῶς ἀνάπτυξις ὡς πρὸς τὸ δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας γενικῶς δὲν εἶναι δυνατὴ εἰ μὴ διὰ τὰ δίκαια τῶν ἐπὶ μέρους Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν. Ἐν τούτῳ δὲ ἀκριβῶς ὁ ὅρος «Κανονικὸν Δίκαιον» διακρίνεται σαφῶς τοῦ γενικωτέρου ὅρου «Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον». Διότι εἰς τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἀποκλείεται νὰ ἐνσωματωθῶσι νομικαὶ καὶ ἐκκλησιαστικαὶ διατάξεις ἀντιτιθέμεναι εἰς τὸ Κανονικὸν Δίκαιον, ἐκ τούτου δὲ φαίνεται τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον ταυτιζόμενον ἐν ταῖς Ὁρθοδόξοις Ἐκκλησίαις πρὸς τὸ Κανονικὸν Δίκαιον. Διὰ πάσας ὁμῶς τὰς αὐτοκεφάλους ἑκκλησίας, τὰς συναποτελοῦσας τὴν μίαν Καθολικὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν, τὸ Κανονικὸν Δίκαιον ἀποτελεῖ τὸν συνταγματικὸν χάρτην αὐτῶν καὶ ἐξασφαλίζει τὴν καὶ ἐν τῷ Ἐκκλησιαστικῷ πολιτεύματι ἐνότητα αὐτῶν.

8. Οὕτω τὸ Κανονικὸν Δίκαιον περιλαμβάνει ἔνθεν μὲν τοὺς νόμους καὶ κανόνας, οἵτινες εἴτε καθωρίσθησαν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ἰδρυτοῦ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Ἀποστόλων αὐτοῦ καὶ ἔχουσι διὰ τούτο αἰωνίαν καὶ ἀκατάλυτον ἰσχύν, περιέχονται δὲ ἐν τῇ Κ. Δ. καὶ τῇ ἀπ' ἀρχῆς μαρτυρουμένη ἀποστολικῇ παραδόσει, εἴτε ἐνομοθετήθησαν ὑπὸ τῶν οἰκουμενικῶν καὶ τινων τοπικῶν συνόδων καὶ ὑπὸ Πατέρων, τῶν ὁποίων ὁμῶς τοὺς ὀρισμοὺς καὶ κανόνας ἀνεγνώρισαν καὶ ἐπεκύρωσαν οἰκουμενικαὶ σύνοδοι. Οἱ κανόνες οὗτοι οἱ ὑπὸ Οἰκουμενικῶν Συνόδων ὀρισθέντες ἢ ἐπικυρωθέντες ἀποτελοῦσι τὸ συνταγματικὸν δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, δυνάμενοι νὰ τροποποιηθῶσιν ὑπ' ἄλλων συνόδων Οἰκουμενικῶν, ἐχουσῶν τὸ αὐτὸ κύρος πρὸς τὰς θεσπισάσας αὐτοὺς συνόδους. Κατὰ διάκρισιν σαφῆ πρὸς τοὺς ἱεροὺς τούτους κανόνας οἱ κατὰ καιροὺς ὑπὸ συνήθων τοπικῶν συνόδων ἢ πατριαρχῶν ἢ αυτοκρατόρων καὶ

γενικῶς τῆς Πολιτείας ὀρισθέντες καὶ νομοθετηθέντες κανόνες καὶ νόμοι ἔχουσι σχετικὸν μόνον κύρος καὶ ἰσχύουσιν ἐφ' ὅσον δὲν καταργοῦνται εἴτε ὑπὸ τῆς πράξεως, ἀγνοησάσης ἐπὶ μακρὸν τούτους, εἴτε ὑπὸ νεωτέρας συνοδικῆς ἢ πατριαρχικῆς ἢ πολιτικῆς ἀποφάσεως καὶ νομοθεσίας. Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον λοιπὸν τῶν κατὰ ἀνατολὰς Ὀρθόδοξων αὐτοκεφάλων ἐκκλησιῶν, τῶν συναποτελουσῶν τὴν μίαν ἀγίαν Καθολικὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, δύναται νὰ διακριθῆ εἰς θεῖον δίκαιον, τὸ ἐκ τῆς Γραφῆς καὶ τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως ἀμέσως ἐκπηγάζον καὶ στηριζόμενον ἐκ τοῦ σαφῶς ἐκπεφρασμένου θεοῦ θελήματος, ἐντεῦθεν δὲ καὶ τὸ κύρος αὐτοῦ εἶναι ὕψιστον καὶ ἡ ἰσχύς αὐτοῦ αἰωνία· καὶ εἰς Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον, ἀποτελούμενον ἐκ τοῦ συνταγματικὸν κύρος περιβεβλημένου Κανονικοῦ Δικαίου καὶ τοῦ εἰς αὐτὸ προστεθέντος ὑπὸ συνήθως συνεργουμένων συνόδων ἢ πατριαρχῶν ἢ αὐτοκρατόρων ἢ ἄλλης πολιτειακῆς ἀρχῆς, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ μεταβληθῆ καὶ τροποποιηθῆ ἀρκεῖ ἢ ἀποφασίζουσα τὴν τροποποίησιν ἀρχὴ νὰ ἔχη τὴν αὐτὴν δικαιοδοσίαν πρὸς τὴν νομοθετήσασαν τοὺς ὑπὸ τροποποίησιν κανόνας ἢ νόμους. Ὡσαύτως τὸ Ἐκκλ. Δίκαιον τοῦτο δύναται νὰ διακριθῆ εἰς γενικὸν εἰς τὴν ὅλην Ὀρθόδοξον Καθολικὴν Ἐκκλησίαν ἀφορῶν, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ «Κανονικὸν Δίκαιον» καὶ εἰς μερικὸν ἢ τοπικόν, εἰς ὠρισμένην ἐκκλησιαστικὴν περιφέρειαν ἢ αὐτοκέφαλον ἐκκλησίαν ἀναφερόμενον (Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἢ τῆς Σερβικῆς ἢ τῆς Ρωσικῆς ἢ ἐκάστου τῶν τεσσάρων Πατριαρχείων ἢ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου κλπ.). Δύναται ἐπὶ πλεον νὰ διακριθῆ τοῦτο εἰς ἐσωτερικὸν δίκαιον ἀναφερόμενον εἰς τὸν διακανονισμόν τῶν ἐσωτερικῶν νομικῶν σχέσεων τῶν αὐτοκεφάλων τούτων ἐκκλησιῶν, τὸ ὁποῖον κατὰ μέγα μέρος συμπίπτει πρὸς τὸ Κανονικὸν Δίκαιον, συμπληρούμενον ἐν λεπτομερείαις τισὶν ὑπὸ τῶν ἀποφάσεων καὶ ὀρισμῶν τῶν ἱερῶν συνόδων μιᾶς ἐκάστης τῶν ἐκκλησιῶν τούτων καὶ εἰς ἐξωτερικὸν δίκαιον ρυθμίζον τὰς σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν πολιτείαν, προσιδιάζον δὲ εἰς μίαν ἐκάστην τῶν ἐθνικῶν τούτων ἐκκλησιῶν, καθὼς καὶ τὰς σχέσεις πρὸς τοὺς μὴ ἀνήκοντας εἰς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν ἢ καὶ τοὺς ὅλως ἔξω τοῦ περιθόλου αὐτῆς ἀλλοδόξους, ὅπερ εἶναι καὶ κοινὸν εἰς πάσας τὰς αὐτοκεφάλους ἐκκλησίας.

9. Γενῶνται ἤδη τὸ ἐρώτημα ποία εἶναι ἡ θέσις τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου ἐν τῷ καθόλου συστήματι τοῦ δικαίου. Ἡ λύσις τοῦ ζητήματος τούτου διευκολύνεται, ὅταν ληθῆ ὑπ' ὄψιν, ὅτι τὸ δίκαιον τοῦτο εἶναι δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας, ἥτοι τῆς πνευματικῆς καὶ κατὰ τὴν ἐτέραν αὐτῆς πλευρᾶν ἀόρατον χαρακτηῖρα φερούσης κοινωνίας, ἥτις ἀποσκοποῦσα κυρίως εἰς τὴν πραγμάτωσιν καὶ ἐξάπλωσιν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς ἀποβλέπει πρωτίστως εἰς τὴν θεραπείαν πνευματικῶν ἀναγκῶν, προερχομένων ἐκ τῆς φυ-

σικῆς τάσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν αἰωνιότητα καὶ ἐκ τῆς ἐφέσεως αὐτοῦ πρὸς τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ ἔνωσιν. Τὴν φυσικὴν δὲ ταύτην τάσιν καὶ τὴν ἔφεισιν τοῦ ἀνθρώπου οὔτε τὸ ἰδιωτικόν, οὔτε τὸ δημόσιον, οὔτε οἰονδήποτε ἄλλο ἀνθρώπινον δίκαιον δύναται νὰ ἱκανοποιῆ, ἐφ' ὅσον ἄλλως τε οὐδὲ ὡς κύριον αὐτοῦ σκοπὸν εἶναι ἀρμόδιον τὴν ἱκανοποίησιν ταύτην νὰ θέσῃ. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι καὶ ἐπίγειος κοινωνία, ἔχουσα ὅμως θεῖαν τὴν σύστασιν καὶ ὑπάρχουσα οὐχὶ ἀνθρωπίνῳ, ἀλλὰ θείῳ δικαίῳ, ἀποτελεῖ αὐτόνομον καὶ αὐτοτελές καθίδρυμα οὐ μόνον πολλὰς, ἀλλὰ καὶ οὐσιώδεις ἀνομοιότητας παρουσιάζον πρὸς τὰ ἄλλα καθιδρύματα, τὰ ἐκ τοῦ κόσμου τούτου προερχόμενα καὶ ὑπὸ τοῦ κοινου καὶ ἀνθρωπίνου δικαίου διεπόμενα. Ποία ἄλλη ἐγκόσμιος κοινωνία ἐκτείνεται καὶ πέραν τοῦ τάφου ὡς ἡ Ἐκκλησία, ἡ εἰς στρατευομένην καὶ θριαμβεύουσαν διακρινόμενη; Ἡ ποία ἔχει ἀόρατον καὶ αἰώνιον τὸν Ἀρχηγὸν καὶ τὴν Κεφαλὴν αὐτῆς; Καὶ ποία ἄλλη ἔχει ὡς θεμελιώδεις ἀξιώματα αὐτῆς «ἡμῶν δὲ τὸ πολίτευμα ἐν οὐρανοῖς ὑπάρχει»; Θεῖαν λοιπὸν ἔχουσα τὴν καταγωγὴν ἡ Ἐκκλησία, πρὸς οὐρανίους δὲ πρωτίστως κατατείνουσα σκοπούς, θεῖα δ' ἐν πολλοῖς καὶ θείας χάριτος μεταδοτικὰ χρησιμοποιοῦσα μέσα πρὸς ἐπίτευξιν τῶν σκοπῶν αὐτῆς τούτων, ἐκ τοῦ θεοῦ δ' αὐτῆς Ἀρχηγοῦ, τῷ ὁποίῳ «πᾶσα ἐδόθη ἐξουσία ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς», λαβοῦσα τὴν ἐξουσίαν καὶ δύναμιν τοῦ αὐτοδιοικεῖσθαι καὶ ἀναπτύσσειν τὴν ζωὴν αὐτῆς ἐν ἀδιάρρηκτῳ ἐνώσει πρὸς τὴν πνευματικὴν Κεφαλὴν αὐτῆς, προδήλως παρήγαγε καὶ δίκαιον ἐκ τῶν ἰδίων αὐτῆς αὐτοτελῶν πηγῶν.

10. Ἄλλως τε ἡ αὐτοτέλεια τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου καταφαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἱστορίας τῶν κατὰ τὴν γένεσιν αὐτοῦ, χρονολογουμένων ἀπ' αὐτῆς τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅστις κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας τῆς ζωῆς του ἀντιμετώπισε σκληροὺς διωγμοὺς ἐκ μέρους τῆς Πολιτείας. Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον λοιπὸν ἀνεφάνη καὶ ἀνεπτύχθη ἐν χρονικῇ περιόδῳ, καθ' ἣν ἡ Πολιτεία οὐ μόνον δὲν ἀνεγνώριζε τὴν νομικὴν ὑπαρξιν τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἐνήργει πρὸς ἐξόντωσιν καὶ ἐξάλειψιν αὐτῆς. Ἡ μετέπειτα δὲ ἀναγνώρισις τῆς Ἐκκλησίας ὡς νομίμως ὑφιστάμενης ὑπὸ τῆς Πολιτείας εὗρεν ἤδη διαμεμορφωμένον τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τοῦλάχιστον κατὰ τὰς θεμελιώδεις αὐτοῦ γραμμάς, ἔκτοτε δὲ τοῦτο οὐ μόνον οὐδὲν ἀπώλεσεν ἐκ τῆς αὐτοτελείας αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐπέδρασεν ἀναμορφωτικῶς ἐπὶ τοῦ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ δικαίου τῆς Πολιτείας. Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν λοιπὸν Δίκαιον κατὰ τὴν Ὁρθόδοξον καὶ τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν ἀντίληψιν ἀποτελεῖ ἴδιον κλάδον δικαίου, οὐχὶ ὡς εἶδος πρὸς γένος σχετιζόμενον πρὸς τὸ λοιπὸν κοινὸν δίκαιον, ἀλλ' ὡς ἄλλο γένος παραλλήλως πρὸς αὐτὸ ὑπάρχον καὶ μετ' αὐτοῦ τὸ ὅλον Δίκαιον ἀποτελοῦν, χωρὶς οὐδέτερον τούτων νὰ εἶναι τμῆμα τοῦ ἄλλου. Ἐὰν δὲ τμῆ-

ματά τινά τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου καί παρ' ἡμῖν ἀνάγονται εἰς τὸ δημόσιον δίκαιον (οἷον τὸ ἐκκλησιαστικὸν διοικητικὸν δίκαιον ἐν μέτρῳ τινί) ἢ εἰς τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον (ὡς τὸ γαμικὸν δίκαιον), τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ σύστημα σχέσεων Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας, ὡς τὸ παρ' ἡμῖν κρατοῦν. Τοῦτο ὅμως ἀποτελεῖ οὐχὶ κύριον καὶ οὐσιώδες, ἀλλὰ κατὰ συμβεθεκὸς χαρακτηριστικὸν τοῦ Εἰδικοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, ὡς δύναται τις ν' ἀντιληφθῆ λαμβάνων ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὀψέποτε αἱ σχέσεις ἐπὶ μέρος τινὸς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἐν ἢ αὐτῇ δρᾷ Πολιτείας καθορισθῶσι κατὰ τὸ σύστημα τοῦ τελείου χωρισμοῦ ἢ καὶ ἀποθῶσιν ἐχθρικά, τὸ κοινὸν δίκαιον τῆς Πολιτείας ταύτης ἤκιστα θὰ ἐνδιατρίβῃ περὶ τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸ διοικητικὸν ἢ γαμικὸν δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας ταύτης. Εἰ δὲ καὶ ἐσημειώθῃ διχογνωμία τις περὶ τοῦ ἂν τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον δέον νὰ θεωρηθῆ ὡς ἴδιον γένος ἢ ὡς εἶδος τοῦ κοινοῦ δικαίου, ὀφείλεται τοῦτο εἰς τὴν σχέσιν τῶν Προτεσταντικῶν ἰδίᾳ ἐκκλησιῶν μετὰ τῶν ἐν αἷς αὐταὶ βιοῦσι Πολιτειῶν, ἐνθα ἡ διοίκησις τῆς Ἐκκλησίας διεξάγεται ὑπὸ ὑπαλλήλων τοῦ Κράτους ἢ καὶ τῶν κατὰ τὸ Καισαροπατικὸν πολίτευμα ὀργανωθεισῶν Ἐκκλησιῶν, ἐν αἷς ὁ αὐτοκράτωρ ἐσφετερίσθη ἀπολυταρχικῶς ὀλόκληρον τὴν ἐκκλησιαστικὴν διοίκησιν. Δεδομένου ὅμως, ὅτι αἱ σχέσεις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας ἐξελλίσσονται κατὰ τὰς νεωτέρας δημοκρατικὰς ἀντιλήψεις, ἢ αὐτοτέλεια τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου ἀνακύπτει ἐξ ἑαυτῆς καὶ μόνον ἢ καθορίζουσα τὴν ἀναγνώρισιν τῆς Ἐκκλησίας ὡς νομίμως ὑφισταμένου καὶ λειτουργοῦντος σωματείου νομοθεσία ὑπάγεται εἰς τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον τῶν δημοκρατουμένων τούτων πολιτειῶν.

11. Ὡς πρὸς τὰς πηγὰς τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου λόγῳ τοῦ πλήθους καὶ τῆς εὐρύτητος αὐτῶν μόνον γενικά τινὰ εἴμεθα ἠναγκασμένοι ἐνταῦθα νὰ σημειώσωμεν, τῆς περὶ αὐτὰ λεπτομερεστέρας διαπραγματεύσεως ἀπασχολούσης εἴτε ὀλόκληρον μέρος αὐτοῦ, ὡς ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ ἐπισκόπου Ζάρας Νικοδήμου Μίλας, εἴτε ἴδιον κεφάλαιον ἀρκούντως ἐκτενές, ὡς ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ καθηγητοῦ τῆς Νομικῆς Σχολῆς Ἀναστασίου Χριστοφιλοπούλου (τεύχος Α' σελ. 24-103). Κατὰ τὸν τελευταῖον τοῦτον συγγραφέα πηγὰί τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου ἐκ τῆς μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου πρώτης τοῦ Χριστιανισμοῦ περιόδου κληροδοτηθεῖσαι τῇ Ἐκκλησίᾳ εἰσὶ πρωτίστως ἡ Ἀγία Γραφή καὶ ἡ Ἀποστολικὴ Παράδοσις, αἰώνιον κύρος καὶ ἰσχύον διατηροῦσαι. Ὡς πρὸς τὴν Ἀποστολικὴν Παράδοσιν, τὴν ὁποῖαν ἀπέρριψαν οἱ Διαμαρτυρόμενοι, θὰ ἔπρεπεν ἰδιαιτέρως νὰ τονισθῆ ὅτι αὕτη παρουσιάζεται τοσοῦτω μᾶλλον ἀναγκαία καὶ ἀπαραίτητος, ὅσῳ ἀποτελεῖ καὶ ἀσφαλῆ καθοδηγὸν πρὸς ἐρμηνείαν ὀρθῆν τῶν ἐν τῇ Ἀγ. Γραφῇ νομικῶν κανόνων καὶ παραγγελμάτων, διαφωτίζουσα ἡμᾶς περὶ τοῦ πῶς ἐξεδέχθη καὶ ἠρμήνευσε ταῦτα ἐξ ἀρχῆς ἡ Ἐκκλησία. Ἐπὶ πλέον ἔχομεν

καὶ κωδικοποίησιν τινὰ τῆς τε ἀποστολικῆς καὶ τῆς τῶν πρώτων αἰώνων τῆς Ἐκκλησίας ἱερᾶς παραδόσεως καὶ τῶν κατὰ τοὺς αἰῶνας τούτους ἀναπτυχθέντων ἐθίμων εἰς ἀνώνυμα ἔργα, γνωστὰ εἰς ἡμᾶς διὰ τίτλων, ἐπιγραφομένων εἰς αὐτὰ καὶ ἀποδιδομένων εἰς τοὺς Ἀποστόλους. Τοιαῦτα εἶναι ἡ «Διδαχὴ Κυρίου διὰ τῶν δώδεκα ἀποστόλων τοῖς ἔθνεσι» δημοσιευθεῖσα τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Νικομηδείας Φιλοθέου (ἐν ἔτει 1883). «Ἡ Αἰγυπτιακὴ Διάταξις», ἣτις ὡς ἀπεδείχθη ὑπὸ τῶν Conolly καὶ Schwartz ταυτίζεται πρὸς τὸ ἔργον τοῦ Ἰππολύτου «Ἀποστολικὴ παράδοσις». Ἡ «Διδασκαλίᾳ τῶν Ἀποστόλων», συνταχθεῖσα ἐν Συρίᾳ κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ Γ' αἰῶνος. Καὶ τινες ἐκ τῶν 85 λεγομένων Ἀποστολικῶν κανόνων, ἀναγόμενοι εἰς τὴν πρὸ τῆς ἐν Νικαίᾳ πρώτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου περίοδον· τέλος δὲ καὶ τὰς περὶ τοῦ κύρους τοῦ ὑπὸ αἵρετικῶν παρασχεθέντος βαπτίσματος ἀποφάσεις τῶν ἐπὶ Κυπριανοῦ συγκληθεισῶν ἐν Καρχηδόνι συνόδων, περὶ ὧν πληροφοροῦσιν ἡμᾶς ἡ 70ῆ καὶ 72α ἐπιστολαὶ τοῦ ἱερομάρτυρος τούτου ἐπισκόπου. Ἐκ δὲ τῆς Βυζαντινῆς περιόδου ἔχομεν τὸ πλεῖστον τῶν 85 Ἀποστολικῶν κανόνων, οἵτινες πάντες ἐπεκυρώθησαν ὑπὸ τῆς Πενθέκτης συνόδου διὰ τοῦ δευτέρου κανόνος αὐτῆς τὴν ἐπιτομὴν τοῦ ὀγδοῦ βιβλίου τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν· τὴν εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν διασωθεῖσαν Διαθήκην τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἣν ἐδημοσίευσεν ὁ Ἰγνάτιος Rahmani μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως· τοὺς κανόνες τοῦ Ἰππολύτου σωζομένους εἰς ἀραβικὴν καὶ αἰθιοπικὴν μετάφρασιν καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἔργου τοῦ Ἰππολύτου «Ἀποστολικὴ παράδοσις» κατὰ τὸν πέμπτον αἰῶνα συνταχθέντας· τοὺς κανόνες τοὺς ὑπὸ τῆς Πενθέκτης ἐπικυρωθέντας τοπικῶν τινῶν συνόδων, ἐκ τῶν ὁποίων μία ἢ δύο ἀνάγονται εἰς τὴν προηγουμένην περίοδον· ἦτοι τῆς ἐν Γαλατίᾳ Ἀγκύρας περὶ τὸ 314 συνελευθούσης κανόνας 25, τῆς ἐν Καππαδοκίᾳ Νεοκαισαρείας (μεταξὺ τῶν ἐτῶν 314-325) κανόνας 15, τῆς ἐν Συρίᾳ Ἀντιοχείας (περὶ τὸ 332) κανόνας 25, τῆς ἐν Γάγγρα (περὶ τὸ 340) κανόνας 20, τῆς ἐν Λαοδικείᾳ (μεταξὺ τῶν ἐτῶν 343 καὶ 381) κανόνας 60, τῆς ἐν Σαρδικῇ (περὶ τὸ 342) κανόνας 21, τῆς ἐν Καρχηδόνι (περὶ τὸ 419) περὶ τοὺς 133 κανόνες καὶ τέλος τὴν ἀναφερομένην εἰς τὸν ἀπαιτούμενον ἀριθμὸν ἐπισκόπων πρὸς καθάρσεις ἐπισκόπου ἀπόφασιν τῆς ἐν ἔτει 394 ἐν Κωνσταντινουπόλει συγκληθείσης συνόδου. Εἰς τοὺς ἱεροὺς κανόνες τούτους δεόν νὰ προστεθῶσι, μάλιστα προτασσόμενοι αὐτῶν καὶ οἱ ὑπὸ τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων ὀρισθέντες κανόνες. Ἦτοι τῆς Α' ἐν Νικαίᾳ (325) κανόνες 20, τῆς Β' ἐν Κωνσταντινουπόλει (381) κανόνες 7, τῆς Γ' ἐν Ἐφέσῳ (431) κανόνες 8, τῆς Δ' ἐν Χαλκηδόνι (451) κανόνες 28, τῆς ἐν Τρούλλῳ Πενθέκτης (691) κανόνες 98, τῆς ἐν Νικαίᾳ Ζ' Οἰκουμενικῆς (787) κανόνες 22, καὶ τῆς ἐν ἔτει 861 ἐν Κωνσταντινουπόλει πρωτοδευτέρας ἀποκληθείσης συνόδου κανόνες 17.

12. Ἔχομεν ὁμῶς καὶ κανόνας ἐξ ἐπιστολῶν κανονικῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας κατανεμηθέντας καὶ ἐπικυρωθέντας ὑπὸ τῆς Πενθέκτης συνόδου, τινὲς τῶν ὁποίων ἀνάγονται εἰς τὴν πρώτην περίοδον. Εἶναι δὲ οὗτοι οἱ ἑξῆς: Διονυσίου Ἀλεξανδρείας († περὶ τὸ 264) ἐκ τῆς πρὸς Βασιλείδην ἐπιστολῆς κανόνες 4, Γρηγορίου Νεοκαισαρείας († περὶ τὸ 270) κανόνες 11, Πέτρου Ἀλεξανδρείας († 311) ἐκ τῆς «περὶ μετανοίας ὁμιλίας» αὐτοῦ κανόνες 15, Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας († 373) ἐξ ἰσαριθμῶν ἐπιστολῶν του κανόνες 3, Βασιλείου Καισαρείας († 379) κανόνες 92, Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας († 385) κανόνες 18, Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ († 390) τριάκοντα τέσσαρες στίχοι ἐκ ποιήματος αὐτοῦ ἀναφερομένου εἰς τὸν κανόνα τῆς Ἁγίας Γραφῆς, Γρηγορίου Νύσσης († 394) ἐκ τῆς πρὸς Λητόιον ἐπιστολῆς κανόνες 8, ἑξήκοντα ἑννέα στίχοι ἐκ ποιήματος τοῦ Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου († μετὰ τὸ 394) καὶ οὗτοι εἰς τὸν κανόνα τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἀναφερόμενοι, Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας († 412) κανόνες 14 καὶ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας († 444) κανόνες 5, καὶ τέλος ἐπιστολὴ τις τοῦ πατριάρχου Ταρασίου περὶ τῆς σιμωνίας. Πάντες οὗτοι οἱ κανόνες ἀποτελοῦσι τὸ κανονικὸν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας δίκαιον.

13. Εἰς τὰς συμπληρωματικὰς πηγὰς τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησίας ὁ ἐπίσκοπος Μίλας καταριθμεῖ τὰς κανονικὰς διατάξεις τῶν πατριαρχικῶν συνόδων, ἐκ τῶν ὁποίων τινὲς μὲν περιελήφθησαν εἰς τὸ Σύνταγμα ἱερῶν κανόνων τῶν Ράλλη καὶ Ποτλῆ, ἄλλαι δὲ εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Μ. Γεδεῶν ἐκδοθὲν ἔργον ὑπὸ τὸν τίτλον Κανονικαὶ Διατάξεις. Εἰς τὰς βοηθητικὰς δὲ πηγὰς ἐντάσσει τὰς γνώμας διαπρεπῶν κανονολόγων, τὰς περιληφθεῖσας εἰς τὸ μνημονευθὲν Σύνταγμα τῶν Ράλλη καὶ Ποτλῆ, καθὼς καὶ τὰς ἐν ταῖς ἔρμηνείαις τῶν ἰ. κανόνων ὑπὸ τοῦ Ζωναρᾶ, Βαλσαμῶνος καὶ Ἀριστηνοῦ ἐκτεθειμένας γνώμας αὐτῶν. Οἱ δὲ ἐκκλησιαστικοὶ νόμοι οἱ ὑπὸ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει αὐτοκρατόρων ἐκδοθέντες οἱ μέχρι μὲν τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐκωδικοποιήθησαν εἰς τὸν ἐν ἔτει 534 δημοσιευθέντα εἰς δευτέραν ἔκδοσιν Ἰουστινιάνειον κώδικα, ἀπηρτίσθη δὲ καὶ «Συλλογὴ ἐξ 168 Νεαρῶν». Μετέπειτα δὲ εἰς τὰ Βασιλικά περιελήφθησαν ἀνακαθαρθέντες πάντες οἱ παλαιότεροι καὶ μέχρι Λέοντος τοῦ σοφοῦ (886-912) ἐκδοθέντες ἐκκλησιαστικοὶ νόμοι. Πᾶσαι δὲ αἱ μετὰ τὸν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανὸν ἐκδοθεῖσαι Νεαραὶ ἀπὸ τοῦ Ἰουστίνου μέχρι τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, τ. ἔ. ἀπὸ τοῦ ἔτους 566 μέχρι τοῦ 1451, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ἀνέρχεται ἐν συνόλῳ εἰς 337 ἐξεδόθησαν εἰς μίαν συλλογὴν ἐν Λειψίᾳ τὸ ἔτος 1857, ἐδημοσιεύθησαν δὲ τινες ἐξ αὐτῶν καὶ ἐν τῷ μνημονευθέντι Σύντάγματι τῶν Ράλλη καὶ Ποτλῆ. Μόλις δὲ εἶναι ἀνάγκη νὰ εἴπωμεν, ὅτι διὰ τὰς ἐπὶ μέρους αὐτοκεφάλους Ἐκκλησίας τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον ἔχει ὡς πηγὰς αὐ-

τοῦ τὰς ὑπὸ τῶν κυβερνήσεων πρωτίστως, εἶτα δὲ καὶ τὰς ὑπὸ τῶν ἱερῶν συνόδων αὐτῶν νομικὰς καὶ ἐκκλησιαστικὰς διατάξεις, οἱ ἐκάστοτε δὲ ὑπὸ τῶν κατὰ τὰς ἐκκλησίας ταύτας κυβερνήσεων ἐκδιδόμενοι νόμοι προσδίδουσι τὴν προσιδιάζουσαν μορφήν εἰς τὸ εἰδικὸν ἢ ἐπὶ μέρους Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον μιᾶς ἐκάστης τῶν ἐκκλησιῶν τούτων.

14. Τέλος εἰς τὰς πηγὰς τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἐντάσσονται καὶ τὰ ἔθιμα. Τούτων τὴν πρακτικὴν σημασίαν χαρακτηρίζει ὁ καθηγητὴς Χριστοφιλόπουλος⁽³⁶⁾, ὡς ἀσυγκρίτως μεγαλυτέραν ἐν τῷ Ἐκκλησιαστικῷ Δικαίῳ ἢ εἰς τοὺς λοιποὺς νομικοὺς κλάδους λόγῳ τῆς ἀνυπαρξίας ἐπισημοῦ κωδικοποιήσεως τοῦ δικαίου τούτου, ἐμφανίζοντος ὡς ἐκ τούτου πολλὰ καὶ σπουδαῖα κενά, ἅτινα κατ' αὐτὸν δύνανται καὶ ὀφείλουσι νὰ πληρῶνται ἐν μέρει τοῦλάχιστον διὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐθίμων. Διακρίνει δὲ ταῦτα εἰς καθολικά, τ. ἔ. ἀναπτυσθέντα καθ' ἅπασαν τὴν ἐδαφικὴν ἔκτασιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἢ ἐνδεχομένως καὶ ἐκτὸς αὐτῆς εἰς ἄλλας ὀρθοδόξους ἐκκλησίας, καὶ εἰς τοπικά, ἐφαρμοζόμενα εἰς ὠρισμένην μόνον περιοχὴν καὶ ὑπερισχύοντα τῶν καθολικῶν. Πάντα δὲ ἐν γένει τὰ ἔθιμα ταῦτα δύνανται νὰ διακριθῶσι πάλιν εἰς γενικὰ ἀφορῶντα εἰς τὸ ὅλον ἐκκλησιαστικὸν πλήρωμα καὶ εἰς εἰδικὰ περιοριζόμενα εἰς ὠρισμένην κατηγορίαν προσώπων καὶ ὑπερισχύοντα τῶν γενικῶν.

15. Ὡς πρὸς δὲ τὰς πηγὰς τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου τῶν ἄλλων ἐκκλησιῶν θὰ ἐσημειοῦμεν γενικῶς, ὅτι προκειμένου περὶ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας κυρία πηγὴ τοῦ δικαίου ταύτης κατέστη τὸ *Corpus juris canonici*, συμπληρούμενον ἀπὸ τοῦ *I S T'* αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν διὰ τῶν ἐκάστοτε ὑπὸ τῶν παπῶν ἐκδιδομένων διαταγμάτων. Προκειμένου δὲ περὶ τῶν ἐκκλησιῶν τῶν Διαμαρτυρομένων, ἀπορριψάντων τὴν Ἱερὰν Παράδοσιν, πηγαὶ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου ἐκτὸς τῆς Γραφῆς εἶναι καὶ ἐκ τοῦ *Corpus juris canonici*, ὅσαι συμβιβάζονται πρὸς τὰ προτεσταντικὰ δόγματα διατάξεις· ἐπὶ πλεόν δὲ καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἔθιμα καὶ μάλιστα πάντων οἱ ὑπὸ τῶν ἀποδεχθέντων τὸν προτεσταντισμὸν κρατῶν ἐκδιδόμενοι νόμοι καὶ αἱ ὑπὸ τῶν ἀνωτέρων συλλογικῶν ὀργάνων τῶν προτεσταντικῶν κοινοτήτων ψηφιζόμεναι διατάξεις.

16. Ὡς πρὸς τὴν διαίρεσιν τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου αὕτη ὑπῆρξε καὶ ὑπάρχει ἄλλη κατ' ἄλλους. Κατὰ τὸν Μίλας⁽³⁷⁾ τὸ πρῶτον εἶδος συστήματος, καθ' ὃ διηρέθη τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον κατὰ τὸν *I B'* αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Bernhard von Pavia, ὑπῆρξε κατὰ τὰ ἐπόμενα πέντε ὀνόματα: *Judex, iudicium, clerus, sponsalia,*

(36) Ἐνθ' ἄνωτ. I σελ. 86.

(37) Μν. ἐργ. σελ. 30.

crimen. Κατ' αὐτὸ δηλαδή τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον διηρεῖτο εἰς πέντε μέρη. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον (Judex) διελάμβανε τὰ περὶ τῶν ἐπιτετραμμένων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐξουσίαν· τὸ δὲ δεύτερον (judicium) τὰ περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀξιώματος· τὸ τρίτον (clerus) τὰ περὶ τῶν δικαιωμάτων τοῦ κλήρου· τὸ τέταρτον (sponsalium) τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν γάμον καὶ τὸ πέμπτον (crimen) τὰ περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐγκλημάτων καὶ ποινῶν. Ἀλλὰ διὰ τῆς διαιρέσεως ταύτης προδήλως δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ ἐσωτερικὴ τις συνάφεια ἐν τῇ ὕλῃ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, δι' ἧς θὰ παρουσιάζετο τοῦτο ὡς ἐνιαίον τι καὶ ὑπὸ διηκούσης τινὸς ἰδέας κυριαρχούμενον σύστημα. Ἐτέρα τις διαίρεσις εἰς τρία μέρη, οἷον πρόσωπα, πράγματα, ἀγωγαί, τὴν ὁποίαν υἰοθέτησε κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα ὁ Παῦλος Lancelottus, εἶναι μὲν πολὺ κρείττων τῆς προηγουμένης, διότι πράγματι οἱ κύριοι παράγοντες τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου περιλαμβάνονται εἰς τοὺς τρεῖς τούτους τίτλους, ἔνεκα ὁμῶς τῆς δυσκολίας, τὴν ὁποίαν ἡ διαίρεσις αὕτη παρουσίασεν ἐν τῇ ἐφαρμογῇ αὐτῆς καὶ πραγματοποιήσῃ της, ἐγκατελείφθη. Λυπηρὸν, ἐξακολουθεῖ παρατηρῶν ὁ Μίλας, ὅτι οὐδὲν αὐθεντικὸν σύστημα ἐδημιουργήθη, δυνάμενον νὰ θέσῃ χαλινούς εἰς τὴν κρατοῦσαν σήμερον ἐπαχθῆ διαφορότητα τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, ἡ ἐκλογὴ δὲ τοῦ συστήματος τῆς ἐκθέσεως αὐτοῦ ἤρηται ἐκ τῆς ἀντιλήψεως τοῦ πράγματος ὑπὸ ἐκάστου τῶν συγγραφέων. Οὕτως ὁ μὲν Μίλας⁽³⁸⁾ προτιμᾷ τὴν διαίρεσιν τῆς ὕλης τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου εἰς πέντε μέρη· ἦτοι 1) εἰς τὰς πηγὰς αὐτοῦ καὶ τὰς περιεχούσας αὐτὰ κανονικὰς πηγὰς· 2) εἰς τὸ πολίτευμα τῆς Ἐκκλησίας· 3) εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Ἐκκλησίας· 4) εἰς τὸν βίον τῆς Ἐκκλησίας· καὶ 5) εἰς τὴν σχέσιν τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τε τὴν πολιτείαν καὶ τοὺς ἑτεροδόξους. Ἐν δὲ τῷ πρότινων ἐτῶν (1947) ἐκδοθέντι συγγράμματι ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τῆς Νομικῆς Σχολῆς Γ. Ράμμου ἀκολουθεῖται ἡ ἐπομένη διαίρεσις: 1) Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν συνταγματικὸν Δίκαιον, τὸ ἀφορῶν εἰς τὰ τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας καὶ εἰς τὰ τῆς ὀργανώσεως τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ἐν γένει καὶ τῶν ἐπὶ μέρους Ἐκκλησιῶν εἰδικώτερον· 2) τὸ Ἐκκλησιαστικὸν διοικητικὸν δίκαιον· 3) τὸ Ἐκκλησιαστικὸν ποινικὸν δίκαιον· 4) τὸ Ἐκκλησιαστικὸν δικονομικὸν δίκαιον· 5) τὸ Ἐκκλησιαστικὸν περιουσιακὸν δίκαιον· 6) τὸ Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον τοῦ γάμου καὶ 7) τὸ Διεθνὲς Ἐκκλ. δίκαιον. Τέλος ὁ καθηγητὴς Ἀ. Χριστοφιλόπουλος⁽³⁹⁾ εὕρισκε διὰ τὸ δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος εὐστοχωτέραν τὴν ἐπομένην πενταμερῆ διαίρεσιν: 1) Τὸ γενικὸν μέρος, ἔνθα ἐκτὸς τῶν θεμελιωδῶν ἐννοιῶν ἀναπτύσσονται τὰ κατὰ τὰς πηγὰς, τὸν χαρακτήρα, τὴν

(38) Αὐτόθι σελ. 33.

(39) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 23.

ἐρμηνείαν, τὸν τρόπον καὶ τὴν ἔκτασιν ἐφαρμογῆς τῶν κανόνων τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου καὶ τὰς πρὸς τὴν Πολιτείαν σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας· 2) Ὁργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας· 3) Διοικήσις αὐτῆς· 4) Ποινικὸν οὐσιαστικὸν καὶ 5) Ποινικὸν δικονομικὸν δίκαιον.

17. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, παρὰ τὴν χρησιμότητα αὐτῆς, οὐδεμίαν ἐργασία ἀναφερομένη εἰς τὸ δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας συνεγράφη, ἐκτὸς τῶν ἐν ταῖς Γενικαῖς Ἐκκλησιαστικαῖς Ἱστορίαις τῶν Ἀ. Διομ. Κυριακοῦ, Μητροπολίτου Διδυμοτείου Φιλαρέτου, Β. Στεφανίδου καὶ Γ. Κονιδάρη περὶ τοῦ Πολιτεύματος τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὰς διαφόρους περιόδους ἀναγραφομένων. Περιορίζομεθα διὰ τοῦτο ν' ἀναφέρωμεν τὰ εἰς τὴν ἑλληνικὴν δημοσιευθέντα πλήρη συστήματα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, τὰ εἴτε εἰς τὴν καθ' ὅλου Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν εἴτε εἰδικῶς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος ἀφορῶντα. 1) Ἀποστόλου Χριστοδοῦλου, Δοκίμιον Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1896· 2) Μελετίου Σακελλαροπούλου, Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐν Ἀθήναις 1898· 3) N. Milasch, Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, μετάφρασις Μ. Ἀποστολοπούλου, ἐν Ἀθήναις 1906· 4) Εὐ. Φιλιππότου, Σύστημα Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου κατὰ τὰ παρ' ἡμῖν κρατοῦντα τόμ. Α'-Β', Ἀθήναι 1912-1915· 5) Κ. Ράλλη, Ἐγχειρίδιον τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου κατὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰσχὺν αὐτοῦ, τεῦχος Α', ἐν Ἀθήναις 1927. Ἀσυμπλήρωτον. Ὁ αὐτὸς ὅμως ἐξέδωκεν ἐκτὸς ἄλλων ἀξιολόγων μονογραφῶν καὶ τὸ ὑπὸ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν βραβευθὲν σπουδαιότατον Ποινικὸν δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, (Ἐν Ἀθήναις 1907)· 6) Γ. Ράμμου, Στοιχεῖα ἑλληνικοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, Ἀθήναι 1947· 7) Ἀναστ. Π. Χριστοφιλοπούλου, Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον, τεύχη Α'-Γ', ἐν Ἀθήναις 1952-1956, καὶ 8) Παναγ. Ἱ. Παναγιωτάκου, Σύστημα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου κατὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰσχὺν αὐτοῦ, τόμος τρίτος 1962, τόμος τέταρτος τὸ δίκαιον τῶν μοναχῶν, 1957. Ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι καὶ τὸ ἔργον τοῦ Ἰωάννου Εὐταξίου: «Τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῆς Ὁρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τὰ περὶ ἱερατικῆς ἐξουσίας». Ἐν Ἀθήναις 1872.

Τοσαῦτα καὶ περὶ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, ἐπισφραγίζοντα τὰ περὶ τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας.

ΠΙΝΑΞ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΘΕΜΑΤΩΝ

- Ἄβαιλάρδος Πέτρ. 73, 75, 79, 135.
 Ἄβραάμ μετανάστευσις 249.
 Ἄγγαδα (haggada) 195.
 Agenda 301, 364, 368.
 Ἀγιολογία 307, 308,
 Ἀγιολογίας μέθοδος 309.
 Ἀγιολογίας πηγαί 308-309.
 Ἀγιολογίας σχέσεις 309-310.
 Ἀγιολογίας ὑλικού κατάταξις 309.
 Ἀγνωστικισμὸς 109.
 Ἀγοβάρδος 71.
 Ἄδριανὸς Α΄ πάπας 71, 265.
 Ἀθανάσιος μέγας 25-27, 199, 269.
 Ἀθανάσιος Πάριος 90, 343.
 Ἀθηναγόρας 4.
 Αἰγυπτιακὴ Διάταξις 367.
 Αἰθερία Μαυριτανή 243, 304, 367.
 Ἀκάθιστος ὕμνος 35.
 acta sanctorum 307.
 Achelis Ἑρν. 119, 354, 355.
 ἀλάθητον πάπας 155.
 ἀλαχική ἐρμηνεία (halaha) 195.
 Ἄλβέρτος 77, 342.
 Ἀλεξανδριναὶ Λειτουργίαι 367.
 Ἀλεξανδρινὴ σχολή 10, 25, 198, 269.
 Ἀλεξανδρινῆς σχολῆς ἐπίδρασις 17.
 Ἀλέξανδρος Πολυίστωρ 242.
 Ἀλέξανδρος τῆς Χάλης 76.
 Ἀλιευτικὴ 391.
     » δρου ἔννοια 392.
     » ἔκτασις 397.
     » ὑποκείμενον 398.
     » θεωρία 399, 400.
 Ἄλκυινοσ 71.
 ἀλληγορία 196, 198, 199.
 ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία 206.
 Ἀμβροσιανὴ Λειτουργία 367.
 Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων 44, 212, 367,
     389.
 Ammon von 110, 157.
 Amyraldus 339.
 Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου 30.
 ἀμχαρική γλῶσσα 216.
 Ἀναβαπτισταὶ 103.
 ἀνακρεόντιοι τονικοὶ 35.
 analecta Bollandiana 307.
 Ἀνδρέας Κρήτης 70, 375.
 Ἀνδρουῦτσος Χρ. 295, 350.
 Ἀνθρακίτης Μεθόδιος 390.
 Ἀνσελμος 73-75, 342.
 Ἀντιοχειανὴ σχολή 18, 21-24, 199, 269.
 Ἀντίοχος Ἐπιφανῆς 225.
 Antifonarium Bangor 370.
 Ἀντωνιάδης Βασ. 208, 265, 350.
 Ἀντώνιος Παδούης 82.
 Ἀντώνιος (ρῶσος δογμ.) 343.
 Augusti J. Ch. W. 300.
 ἀπαξ λεγόμενα 230.
 arragatus—ὑπόμνημα 232, 235.
 Ἀπολινάριος Κλαύδιος 4, 8.
     » Λαοδικείας 27, 210.
 Ἀπολογηταὶ 4.
 Ἀπολογητικὴ 318, 319, 331.
 Ἀπολογητικῆς ὑποκείμενον 331, 332.
     » χαρακτήρ 332.
 Ἀπολογητικὴ—Ἀπολογία 332.
 Ἀπολογητικῆς σκοπὸς 332.
     » ἐπιχειρήματα 333.
     » σπουδαιότης 334.
     » διαίρεσις 334-335.
     » ἱστορία 335-337.
 Ἀπολογητῶν διδασκαλία 5-7.
 ἀπολογία Χριστιανισμοῦ 147, 170.
 ἀπόρρητος ἢ μυστικὴ ἐρμηνεία 195.
 Ἀποστολίδης Μισαήλ 350.
 ἀποστολικοὶ Πατέρες 2.
 Ἀποστολόπουλος Μελέτιος 414.
 Ἀππίων 242, 247.
 ἀραβικὴ γλῶσσα 216, 217, 220.
 ἀραμαϊκὴ γλῶσσα 215, 218, 220.
 Ἀργέντης Εὐστρ. 89.
 Ἀρέθας Καισαρείας 53, 212.
 Ἀριστείδης 4.
 Ἀριστηνὸς Ἄλ. 70.
 Ἀριστόβουλος 196, 242.
 Ἀρμενόπουλος Κ. 70.
 Ἀρμίνιος Ἰάκ.—Ἀρμινιανοὶ 104.
 artes liberales ἢ ingenuae 123.
 articula mixta 139, 141, 314.
 ἀρχαιολογία Βιβλικὴ 245.
 ἀρχαιολογία Βυζαντινὴ 300, 302, 303.
 ἀρχαιολογία Ἰουδαϊκὴ—Ἑβραϊκὴ 242.
     » πηγαὶ αὐτῆς 242, 243.
     » ὑλικού αὐτῆς κατανομὴ
         244-245.
     » Παλαιοχριστιανικὴ 302.
     » Χριστιανικὴ ἢ Ἐκκλησιαστικὴ 300.
         » εὐρυτέρα ἔννοια 300.
         » νεωτέρα ἔννοια 302.
         » περιεχόμενον 303.
         » περίοδοι 303.
         » ὠφέλειαι 303,
             304.
     » πηγαὶ 304.

- Ἀρχαιολογ. χριστιανικῆς σχέσεις 304-305.
 » » βιβλιογραφία, ἱστορία 305.
 Ἀσμοναίων οἶκος 255.
 Assemani 372.
 Αὐγουστίνος 44-48, 199, 211, 212, 371.
 αὐθεντία ἐν ταῖς ἐπιστήμαις 139, 140.
 αὐθεντία ἐν τῇ Θεολογίᾳ 140.
 Βαλλαφρίδος Στράβων 81.
 Walsham W. 390.
 Βάμβας N. 93, 356, 360.
 Baumstark A. 364, 373.
 Baur 2, 113, 114, 214, 264.
 βαπτισταὶ 104.
 Βαρβερινὸν εὐχολόγιον 368, 369.
 Βαρδαλάχος K. 360.
 Βαρλαάμ ὁ Καλαβρὸς 61, 64.
 Βαρνάβα ἐπιστολὴ 2, 197.
 Bardford Ἰω. 101.
 Βαρσουμάς 24.
 Bartmann B. 62.
 Βαρχωχέδας 256.
 Βαρώνιος K. 109.
 βασιλεία Ἰσραὴλ 253.
 βασιλεῖον Ἰούδα 253.
 βασιλεῖον Ἰσραὴλ 253.
 κατάλυσις τούτων 254.
 Βασιλεῖος μέγας 28-29, 199, 213, 389.
 Βασιλίσκος αὐτοκρ. 33.
 Vasquez Γ. 103.
 Batiffol 373.
 Βαφείδης Φιλάρετος 90, 282, 414.
 Vegscheider Ἰουλ. 110.
 Βέδας αἰδέσιμος 71, 81, 213, 290.
 Βέζα Θεοδ. 100, 214.
 Weizsäcker 214.
 Weinel 114, 117.
 Weiss Ἰωάν. 117.
 Weisse 257.
 Becan Μαρτ. 103.
 Βέκκος Ἰωάν. 66.
 Beck 106.
 Βελλαρμίνος 103, 299, 344.
 Βέλλας B. 214, 225, 249, 250.
 Wellhausen 264.
 Bengel Ἰωάν. 106, 211.
 Βερεγκάριος 72.
 Bernadino Och. 163.
 Βερνάρδος τοῦ Κλαιρβώ 73, 76, 79, 82, 343.
 Bernhard von Pavia 412.
 Westcott F. B. 215, 228.
 Beyschlag W. 117, 257.
 Βησσαρίων 67.
 Βιβλικὴ Θεολογία 265.
 θέσις αὐτῆς 265.
 σχέσεις αὐτῆς 265-266.
 χαρακτήρ αὐτῆς 267.
 διαίρεσις αὐτῆς 267-268.
 μέθοδος αὐτῆς 268-269.
 ἱστορία αὐτῆς 269-270.
 Wigers Ἰωσ. 104.
 Vigor 103.
 Vicelius Γεώργ. 103.
 Βικέντιος Δαμφῶδς 89, 93.
 Βικέντιος ὁ ἐκ Λειρῖνου 48, 152.
 Vinet Ἀλ. 117, 390.
 Wild Ἰωάν. 103.
 Wilmar A. 390.
 Βίμπος Θ. 225.
 Bingham J. 300.
 Winet 225.
 Βίος Χριστοῦ 257 καὶ ἐξῆς
 Wittichen 257.
 Βλαστάρις Μαρθ. 70.
 Βλάχος Γερ. 93.
 Blunt J. 390.
 Boerhaaze 125
 Voëtius 104.
 Βολλανδισταὶ 105, 307.
 Βολταίρος 108.
 Wolf 106.
 Βοναδεντούρα Ἰωάν. 73, 77, 82, 343.
 Borromeo Καρ. 103.
 Bossuet B. J. 105.
 Buddeus 338.
 Bunsen 368.
 Burgon W. 390.
 Burk Ph. 390.
 Boulanger 337.
 Bouvy Ed. 35, 375, 376.
 Boucher J. 103.
 Βουλγάκωφ Μακ. 94.
 Βούλγαρις Εὐγ. 343.
 Bourdaloue Λουδ. 105.
 Bousset Γ. 117.
 Βράϊλας Ἀρμένης 337.
 Brightman 368, 369.
 Bruce A. 337.
 Βρυένιος Φιλῶθ. 91.
 Γαβριὴλ Βλάσιος 92.
 Γαβριὴλ Σεβήρος 84, 85.
 Γαληνὸς 123.
 Γαλλικανικὴ Λειτουργία 367.
 Γεμάτρα 197.
 Γεινάδιος πρεσβ. Μασσαλίας 298.
 Gerlach Στέφ. 83.
 Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως 69, 371
 Γερμανὸς Β' Κων/λεως 66.
 Γερμανὸς Παρισίων 370.
 Gerhard Ἰωάν. 297.
 Γεώργιος Ἀκροπολίτης 66.
 Γεώργιος Σχολάριος 67.
 Γκολουμπίνσκυ Σ. 94.
 Γκουμιλέφσκυ Φιλ. 94.
 γλῶσσαι 211.
 Γνωστικισμὸς 7.

- Γνωστικοί 8.
 Goar 'Ιάκ. 368, 369, 372.
 Godet Fr. 117, 215, 259.
 Goltz von der 162.
 Gordilo M. 94.
 Gottschalk 71.
 Gunkel Herm. 117, 118.
 Grabar 305.
 γραμματική ἔρμηνεία 195, 205, 206.
 γράμμα κατὰ καὶ ἱστορική ἔρμηνεία 199, 200.
 γραφαὶ διάφοροι 228.
 γραφαὶ ἐκ πλάνης 237.
 γραφαὶ ἐκ προθέσεως 238.
 Γραφῆς ἰδιότητες κατὰ Προτεσ. 156.
 γραφαὶ διαφόρου προέλευσις 235-237.
 Grego J. 211.
 Γρηγοῦρας Νικηφόρος 64.
 Γρηγόριος Ἀκίνδυνος 64.
 Γρηγόριος Ἀκράγαντος 213.
 Γρηγόριος Διάλογος 49, 213, 371, 389, 390.
 Γρηγόριος Θαυματουργὸς 260.
 Γρηγόριος Κύπριος 66.
 Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς Θεολόγος 29, 135, 199, 375, 389.
 Γρηγόριος Νύσσης 30, 199, 213, 284, 389.
 Γρηγόριος Παλαμᾶς 61-64, 343.
 Grimm 225.
 Grischow H. J. 300.
 Grotius Οὕγων 104, 214.
 Δαβὶδ 253.
 D' Alenbert 108.
 Dalton 305.
 Δαμαλάς Ν. 91, 162, 167, 214, 265.
 Δαμασκηνὸς Ἰωάννης 41-42, 70, 376.
 Δαμφῶδς Βικ. 343, 360.
 Danaeus L. 319, 339.
 Danz 162.
 Δαπόντες Καισ. 92.
 Deissmann A. G. 215.
 Deismus 107.
 Δεῖσμὸς 107, 108.
 Delitzsch 214, 318.
 Δέρβος Γ. 299, 300.
 Δευτεροκανονικά Π. Δ. 189.
 Devivier W. 337.
 Δημητριάδου Α. 94, 368.
 Διάδοχος Φωτικῆς 37-38.
 Διαθήκη τοῦ Κ. Η. Ἰησοῦ Χριστοῦ 367.
 Διαλησμάς Κ. 211.
 διασπορά 254-255.
 Διαφώτισις 108.
 Diderot 108.
 Diehl Ch. 70, 305.
 Dimma 370.
 Διόγνητον πρὸς ἐπιστολὴ 3.
 Διόδωρος Σικελιώτης 243, 247.
 Διόδωρος Ταρσοῦ 19, 21, 199.
 Διονύσιος Ἀλεξανδρείας 18.
 Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης-ψευδ. 37-39, 79.
 Διόσκορος Ἀλεξανδρείας 32.
 Δόγμα ἔννοια 283-285, 337-339.
 Δογματική 283, 319, 338.
 Δογματικῆς ἄλλαι ὀνομασίαι 338.
 » χαρακτήρ 338.
 » ὑποκείμενον 339.
 » σχέσεις 340.
 » σπουδαιότης 340.
 » μέθοδος 341.
 » διαίρεσις 341, 342.
 Δογμάτων ἱστορία 283, 342.
 Δογμ. Ἰστ. ἔννοια 284-286.
 Δογμ. Ἰστ. προϋπόθεσις 286.
 Δογμ. Ἰστ. βοηθητικὰ μαθήμ. 287.
 Δογμ. Ἰστ. Ἐκκλ. Ἰστ. σχέσεις καὶ δι-
 αφοραὶ 286.
 Δογμ. Ἰστ. καὶ Βιβλ. Θεολ. 287.
 Δογμ. Ἰστ. καὶ Δογματικὴ 287.
 Δογμ. Ἰστ. καὶ Πατρολογία 287.
 Δογμ. Ἰστ. καὶ Ἰστ. ἀρέσεων 277, 278.
 Δογμ. Ἰστ. καὶ Ὑμνολογία 288.
 Δογμ. Ἰστ. πηγαὶ 288-289.
 Δογμ. Ἰστ. περίοδοι 289-290.
 Δογμ. Ἰστ. συγγραφεῖς 290.
 Doedes 161, 318.
 Döllinger Ἰγν. 120.
 Dornier Ἰσ. 116.
 Δοσίθεος Ἱεροσολύμων 87.
 Dubois Raymond 179.
 Δούκας Ν. 93.
 Δούνης Σκάτος 78, 184.
 Dupin 299.
 Durandus G. 372.
 Drews 373.
 Dryander Ἐρν. 119.
 Δουβουινιώτης Κ. 99.
 Ewald 214, 257.
 Ἑβραϊκὴ γλῶσσα 216-218.
 Ἑβραϊὸς ἔννοια 249-250.
 Ἑβραίους πρὸς ἐπιστολὴ 1.
 Ebrard 257, 259, 337, 383, 397.
 Ἑγελος 113.
 Ἑγκύκλιον 33.
 Ἑγκυκλοπαιδεία, ἐτυμ. ἔννοια 123.
 Ἑγκυκλοπαιδεῖαι γενικαί, μερικαί 124.
 Ἑγκυκλοπαιδεῖαι πραγματικαί, ὑποτυ-
 πωτικαί 125-127.
 Ἑγκυκλοπαιδεῖαι καὶ Χριστ. ὁμολογίαι 126.
 Ἑγκυκλοπαιδεῖας ὀρισμὸς 125.
 Ἑγκυκλοπαιδεῖας σκοποὶ 128.
 Ἑγκυκλοπαιδεῖας ὑπηρεσίαι εἰς τὴν Θε-
 ολογίαν 128.
 » » εἰς τοὺς δι-
 ανουμένους 129.
 » » εἰς τοὺς θε-

- ολογούντας 129-130.
 'Εγκυκλοπαιδείας υπηρεσίαι εἰς τοὺς νε-
 αροὺς σπουδαστὰς 131.
 'Εγκυκλοπαιδείας υπηρεσίαι εἰς τοὺς
 προκατελιημμένους 129.
 » διαίρεσις 132.
 'Ἔθιμα καὶ διακρίσεις αὐτῶν 412.
 Εἰρηναῖος 9, 290.
 Εἰρηνική ἢ 'Ενωτικὴ Χριστιανική 293.
 Εἰσαγωγικὴ καὶ Κριτικὴ 263, 264.
 Εἰσαγωγικῆς ἔννοια 261.
 » διαίρεσις 262.
 » μέθοδος 263.
 » μέρη 262.
 » μερῶν διάταξις 262, 263.
 » ὀνομασίαι 261.
 » ὑποκείμενον 261.
 'Εκαταῖος 'Αβδηρίτης 242.
 'Εκκαρτ Μάϊστερ 80.
 'Εκκλησία 136.
 'Εκκλησία—Κράτος 402-403.
 'Εκκλησίας ὄρισμός 401, 402.
 'Εκκλησία κοιτῆς Θεολογίας 145, 169.
 ἐκκλησιαστικὸν ἄσμα 21.
 ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία 295.
 'Εκκλησιαστικὸν δίκαιον 401.
 » δίκαιον καὶ ὁρατὴ πλεу-
 ρὰ 'Εκκλ. 402.
 » δίκαιον καὶ Δογματικὴ
 403, 404.
 » δίκαιον καὶ Λειτουργι-
 κή, 404.
 » δίκαιον καὶ Χριστιανικὴ
 'Ἠθικὴ 404, 405.
 » δίκαιον καὶ Κανονικὸν
 405, 406, 407.
 » δίκαιον γενικὸν 406, 407.
 » δίκαιον Ρωμαιοκαθολι-
 κῆς 'Εκκλ. 406.
 » δίκαια μερικὰ 406, 407.
 » δίκαιον ἐσωτερικὸν 407.
 » δίκαιον ἐξωτερικὸν 407.
 » δικαίου θέσις ἐν τῷ συ-
 στήματι τοῦ δικαίου 407-409.
 » δικαίου κανονικαὶ πη-
 γαὶ 409-411.
 » δικαίου συμπληρ. πη-
 γαὶ 411.
 » δίκαιον καὶ ἔθιμα 412.
 » δίκαιον καὶ διαίρεσις
 412-414.
 'Εκκλ. 'Ἱστορία 272.
 » » γενικὴ 275.
 » » μερικὴ 275.
 » 'Ἱστορικὸς κλάδος 272.
 » 'Ἱστ. καὶ Κριτικὴ 277, 278.
 » 'Ἱστορ. καὶ Πατρολογία 295.
 » 'Ἱστ. βοήθητ. ἐπιστήμαι 276.
 » 'Ἱστ. ἔκθεσις 277.
 » 'Ἱστ. μέθοδος 278, 279.
 'Εκκλ. 'Ἱστ. ὑλικῶν κατάταξις 279, 280.
 » 'Ἱστ. περίοδοι 281.
 » 'Ἱστ. συγγραφεῖς καὶ Ἱστορία
 282.
 » 'Ἱστ. κλάδου σπουδαιότης 272.
 » 'Ἱστ. κλάδου υπηρεσίαι 273.
 » 'Ἱστ. κλάδου μαθήματα 274.
 'Ελληνικὴ γλῶσσα 219, 220.
 'Ελληνικὴ κοινὴ 220-224.
 'Ελληνισταὶ 219, 221.
 'Ελληνιστικὴ γλῶσσα 221.
 'Ελληνιστ. γλώσσης τρία στοιχεῖα 223.
 'Ελίπανδος Τολέδου 71.
 Endemann 106.
 ἐνωτικὸν 33.
 ἐξηγησις πνευματικὴ Χριστοῦ καὶ ἀπο-
 λόγων 196.
 'Εξηγητικὴ Θεολογία 188, 315.
 » Θεολ. καὶ 'Απόκρυφα 196.
 » Θεολ. καὶ Σημιτικὴ γραμμα-
 τεῖα 191.
 » Θεολ. μαθήματα 191-192.
 'Εξηγητικὸς ἢ 'Ερμηνευτικὸς κλάδος
 165-168.
 ἐπακτὴ ἔρμηνεῖα 195.
 ἐπιστήμης ὄρου ἔννοια 133-134.
 ἐπιστημονικῆς Θεολογίας ἰδρυτῆς 17.
 ἐπιτομαὶ ἢ ἐκλογαὶ 211-212.
 'Επιφάνιος 243, 290.
 'Ερασμος 99, 211, 221.
 ἔργου ἐκκλησίας διακρίσεις 358.
 'Εριγένης Σκώτος 'Ἰω. 72.
 'Ερμᾶ Ποιμὴν 2.
 ἔρμηνεῖα μυθικὴ 201.
 ἔρμηνεῖα ὀρθολογιστικὴ 200.
 ἔρμηνεῖας μορφαὶ 208.
 ἔρμηνευτικὴ ἀρχὴ ὀρθόδοξος 204.
 ἔρμηνευτικὴ ὄρου ἔτυμον ἔννοια 192-193.
 'Ερμηνευτικῆς ἱεράς ὄρισμός 193.
 'Ερμηνευτικῆς ἱεράς διακρίσεις 194.
 'Ερμηνευτικῆς καὶ 'Εξηγήσεως διακρί-
 σεις 195.
 ἔρμηνευτοῦ διάθεσις 203.
 εὐαγγέλια ἀπόκρυφα 259.
 εὐαγγελίων εἰκῶν 'Ἰησοῦ 259.
 εὐαγγελίων χρόνος συγγραφῆς 258.
 Εὐγένιος Βούλγαρις 83, 89.
 Εὐσέβιος Καισαρείας 25, 242, 243, 290.
 Εὐσεβισμός 105-106.
 Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης 69.
 Εὐτυχῆς 32.
 'Εφραίμ Σύρος 24, 199, 213, 374.
 Ehrenfeuchter 397.
 Ehrhard A. 55, 64, 122.
 Zahn Th. 2, 117, 119, 215.
 Zacharia T. G. 270.
 Ζεῖγγλιος 97-98, 100, 101.
 Zezschwitz von G. 384, 397.
 Ζήνων αὐτοκρ. 33.

Ζιγαβηνός Εύθ. 68, 212, 343.
 Ζοιρικόβιος Α. 93.
 Ζολώτας Έμμ. 73, 81, 214, 217, 219,
 221, 231.
 Ζοροβάβελ 254.
 Junepcus 210.
 Jugie 94.
 Jungmann J. 374.
 Junilius 269.
 Ζωναράς Ί. 70, 211.
 Ήθική χριστιανική 319.
 Ήθικής Χριστ. και Δογματικής χωρι-
 σμός 320, 339.
 Ήθικής Χριστ. και Δογματικής σχέσις
 345, 346.
 Ήθικής Χριστ. και Φιλοσοφικής διαφο-
 ρά 346, 347.
 Ήθικής Χριστ. και Φιλοσοφικής σύγ-
 κρουσις 347, 348.
 Ήθικής Χριστ. διαίρεσις 348, 349.
 Ήθικής Χριστ. ιστορία 350.
 Ήθικής Χριστ. μέθοδος 349, 350.
 Ήθικής Χριστ. όρισμός 344.
 Ήθικής Χριστ. χαρακτήρ 345.
 Ήρόδοτος 243, 247.
 Ήσυχαστών πολέμιοι και ύπερασπισταί
 65.
 Ήσύχιος 211.
 Θεοδώρητος Κύρου 19, 23, 33, 199,
 213, 290.
 Θεόδωρος Άνδίδων 69, 371.
 Θεόδωρος Άντιοχείας 5, 18.
 Θεόδωρος Μαριουεστίας 18, 26-32, 33,
 199.
 Θεόδωρος Στουδίτης 41-42, 69.
 Θεόδωρος Ταρσού 72.
 Θεοδώρου Άνδρ. 290.
 Θεοκρατία 252-254.
 Θεολογία έπιστήμη πίστewς 139, 141,
 142.
 > ως θετική έπιστήμη 137, 138,
 143, 163, 182.
 > ως θεωρητική έπιστήμη 138,
 143, 165, 169.
 > και αι λοιπαί έπιστήμαι 143,
 145.
 > και πειραματικά έπιστήμαι
 179.
 > και Πανεπιστήμιον 144, 145.
 > και πλάνη 142.
 > Όρθόδοξος 151-154.
 > Όρθολογιστική 159-161.
 > Προτεσταντική 156-158.
 > Ρωμαιοκαθολική 154-156.
 Θεολογίας ανεξαρτησία από τής Φιλο-
 σοφίας 183, 187.
 Θεολογίας άφετηρία θεοκεντρική 183,
 184.

Θεολογίας ειρηνικόν και πολεμικόν έρ-
 γον 171.
 Θεολογίας έργον μορφώσεως λειτουρ-
 γών 172.
 Θεολογίας κατανομή κατά Schleierma-
 cher 162-164.
 Θεολογίας κλάδοι 161, 162, 164, 166,
 168.
 Θεολογίας Νομικής συνεργασία 177.
 Θεολογίας όρισμός 135-136.
 Θεολογίας όρου έτυμον έννοια 135.
 Θεολογίας πεδίων σπουδής 173.
 Θεολογίας συμβολαί εις τήν Νομικήν
 176.
 Θεολογίας τέλος και πράξις 149, 150,
 163, 169.
 Θεολογίας ύπηρεσίαι εις τήν Έκκλησίαν
 170-172.
 Θεολογίας Φυσικών έπιστ. συνεργασία
 179.
 Θεολογιών όμολογιακών σχέσεις άμοι-
 βαίται 169.
 Θεολόγοι προχριστ. άρχαιότητας 135.
 Θεοτόκης Νικηφόρος 89, 212.
 Θεοπνευστία 198, 200-202.
 Θεοφάνης ό νέος 69.
 Θεοφάνης και Θεόδωρος οι Γραπτοί 53,
 376.
 Θεόφιλος Κορυδαλλεύς 83, 359.
 Θεοφύλακτος Βουλγαρίας 68, 212.
 Θετικά έπιστήμαι 137, 163, 182.
 Θετικά έπιστήμαι και Φιλοσοφία 182.
 Θρησκεία 318-323.
 Θρησκείας άρχή και φύσις 136, 162.
 > μονομερείς έκδοχαί 323.
 Θρησκευολογία ή Θρησκευμάτων Ίστο-
 ρία 318, 320, 325.
 > έν τοίς Πανεπιστημίσις 330.
 Θρησκευολογική Σχολή 117, 118.
 Θρησκευμάτων Ίστ. ως έπιστήμη 326.
 βοηθήματα αυτής 329.
 ίδρυται αυτής 326.
 μέθοδοι αυτής 327, 328.
 πηγαί αυτής 329.
 σχολαί αυτής 327.
 Θωμάς Άκινάτος 73, 78, 81, 342.
 Θωμάς ά Kempis 80.
 Ίακώβ μετανάστευσις 250.
 Ίάκωβος Νισίβεως 24.
 Ίάκωβος του Σαρούγ 374.
 Ίανσένιος Κ. 103.
 Ίβας Έδέσσης 33.
 Ίγνάτιος Θεοφόρος 3, 283, 344.
 Ίεραποστολική 392, 393.
 > έσωτερική 393.
 > έσωτερικής μέθοδοι 396.
 > έξωτερική 396.
 όνομασίαι αυτής 397.
 Ίερεμίας Β. 84

- Ἱεροβοάμ 253.
 ἱεροκρατία 311.
 Ἱερουσαλήμ ἄλωσις 256.
 Ἱερώνυμος 43, 199, 212, 213, 298.
 ἱερωσύνη Ἰσραὴλ 253, 255.
 Ἰησοῦς Ναυῆ 251.
 Ἰλάριος Πικταύων 42.
 Ἰούλιος ὁ Ἀφρικανὸς 18.
 Ἰουστινιανὸς αὐτοκ. 33.
 Ἰουστίνος 4, 198, 371.
 Ἰουστίνος αὐτοκρ. 33.
 Ἰππόλυτος 8, 9, 213, 290.
 Ἰππολύτου Ἄποστ. Παράδοσις 367.
 Ἰσίδωρος Θεσσαλονίκης 69.
 Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης 32, 199.
 Ἰσίδωρος Σεβίλλης 49-50, 370, 390.
 Ἰσραὴλ 250.
 Ἱστορία Βιβλική 247.
 Ἱστορία Ἱεραποστολῶν 310, 311.
 Ἱστορία Πολιτεύματος 311.
 Ἱστορία Πολιτισμοῦ Χριστ. 310, 312, 313.
 Ἱστορίας Βιβλ. διαίρεσις 249.
 » » πηγαί 247.
 » θύραθεν συμβολαί εἰς Θεολογίαν 175.
 ἱστορικὴ ἐρμηνεία 205, 207.
 Ἱστορικὴ Θεολογία 315.
 Ἱστορικοῦ κλάδου ἔργον 272.
 » » μαθήματα 274.
 Ἱστορικός κλάδος 165-168, 316.
 Ἱταλοἑλληνες ὕμνωδοὶ 376.
 Ἰχθύς 197.
 Ἰωάννης Μαυρόπους 54.
 Ἰωάννης Χρυσόστομος 18, 22, 23, 199, 212, 284, 386, 389.
 Ἰωαννίδης Βασίλ. 265.
 Ἰωαννίδης Βενιαμίν 360.
 Ἰώσηπος 242, 248.
 Ἰωσήφ Θεσσαλονίκης 42.
 Καβάσιλας Νικόλαος 60-61.
 Καθβάλα-Καθβαλισταί 197.
 Cabrol—Leclercq 372
 Καινῆς Διαθήκης Κριτικαὶ ἐκδόσεις 239, 240.
 Καινῆς Διαθήκης χειρόγραφα καὶ τύποι τούτων 233, 234.
 καισαροπαπισμὸς 311.
 Καλβίνος Ἰωάν. 98, 100, 101, 214, 343.
 Καλέκας Ἰωάν. 64.
 Καλλίνικος Κωνστ. 301.
 Calixtus Γεώρ. 99, 320.
 Κάλλιστος Κωνσταντινουπόλεως 69.
 Κάλλιστος Ρώμης 8.
 Καλογεράς Νικηφόρος 92, 300, 390.
 Calonius A. 104.
 Καλοκύρης Κωνστ. 305.
 Canisius Πέτ. 103, 343.
 κανόνες κριτικοῦ ἔργου 238, 241.
 Κανονικὸν δίκαιον 401, 406.
 Κανον. δικαίου περιεχόμενον 406-407.
 κανόνες συνόδων ὡς πηγαί 410.
 Canus Mel. 103, 343.
 Κάντιος—Καντιανοὶ 109, 110, 113.
 κανὼν Π. καὶ Κ. Δ. 189.
 Καππαδόκαι Πατέρες 28.
 Καρμίρης Ἰωάν. 63, 84-88.
 Κάρολος μέγας 71.
 Caspari Karl. 118.
 Κασσιανή 53.
 Κασσιόδωρος 49, 50, 265, 290.
 κατακόμβαι 301, 368.
 Καταστατικὴ 305 καὶ ἐξῆς
 Κατηχήσεως ἔργον 381.
 Κατήχησις ἔννοια 377.
 Κατηχητικὴ ὁρισμὸς 376.
 Κατηχητικὴ—Κατήχησις 377-378.
 » —λοιπὰ μαθήματα Πρακτ. κλάδου 380.
 » —Παιδαγωγικὴ 378, 379.
 Κατηχητικῆς διαίρεσις 383.
 » α' καὶ β' μέρος 383.
 » ἱστορία 383.
 » μέθοδοι 382.
 » περιεχόμενον 382.
 » σπουδαιότης 381.
 Kaftan 116.
 Κελτικαὶ Λειτουργίαι 367.
 Keil 214.
 Keim 257.
 Κήρυκες ἸΗ' αἰῶνος 105.
 » ἸΗ'—ἸΘ' αἰῶνος 109.
 Κηρυκικὴ 397.
 Kielen 162, 318.
 Clarisse 161.
 Kleuker 161.
 Clericus 214.
 Κλεώπας Διον. 208.
 Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς 11-13, 198, 390.
 Κλήμης Ρώμης 2.
 Knoke 384.
 Knox Ἰωάν. 101.
 Κοδράτος 4.
 Koehler W. 290.
 Coccejus Ἰωάν. 100, 104.
 Κομνηνὸς Ἰωάν. 214.
 Κονιδάρης Γερ. 282, 414.
 consensus Patrum 36, 152, 199.
 Contenson 104.
 Κοντογόνης Κ. 91, 208, 247, 265, 282, 299.
 Conybear C. F. 368.
 Κορεΐσιτικὴ γλῶσσα 216.
 Cornelius à Lapide 103, 214.
 Κορηλίου Ἰωάσαφ 92, 93.
 Κοσμάς Αἰτωλὸς 92.
 Κοσμάς Μελωδὸς (Μαΐουμά) 70, 376.
 Quadrivium 71, 123.
 Kühel 390.

- Küber R. 384.
 Κούρσουλας Ν. 88.
 Kurtz 'Ιωάν. 117.
 Köhler G. 372.
 Cramer J. 212.
 Cranmer Καντουαρίας 99.
 Krauss F. 122, 355, 384.
 Cremer Her. 119, 225.
 Κριταί 252.
 Κριτική Βιβλική 225.
 » ἀρνητική καὶ θετική 228-230, 241.
 καὶ διάφοροι γραφαί 228.
 » ἐξωτερική καὶ ἐσωτ. 228, 229.
 » καὶ εἰκασία 241.
 Κριτική Ἱστορική 277, 278.
 Κριτική κατωτέρα καὶ ὑψηλότερα 228, 230.
 Κριτική Φιλολογική 277.
 Κριτικῆς Βιβλ. ἀκρότητες 226, 227.
 » » ἔργον 225, 227, 240.
 ὀρθὴ ὁδὸς 227.
 » » καὶ Φιλολογικῆς σχέσις 225, 226.
 Κριτόπουλος Μητροφ. 86.
 Κρουμβάχερ 30, 35, 70, 300, 375, 376.
 Κρυπτοφέρη 369.
 Κτησίας 247.
 Κυδάνης Δημ. 64.
 Κυπριανὸς 269, 371.
 Κυριακὸς 'Αναστ. 91, 282, 299, 350, 414.
 Κύριλλος 'Αλεξανδρείας 31, 199, 213.
 Κύριλλος 'Ιεροσολύμων 30-31, 283.
 Κύριλλος Λούκαρις 84, 85, 92.
 Κύρος 'Αλεξανδρ. 33.
 Κύρος βασιλ. 254.
 Chajim ben 'Ιακῶβ 231, 232.
 Chemnitz Μαρτ. 99, 343.
 Choisy 305.
 Κωδινὸς Κουροπαλάτης 371.
 Κωνσταντῖνος ΣΤ' 369.
 Lagarde Π. 117.
 λαϊκὸν στοιχεῖον 153.
 Lacordaire 119, 122.
 Lamennais 119.
 Lampe 'Αδελφ. 100.
 Lange P. J. 162, 214, 257, 319.
 Lancelottus P. 413.
 Λάτας Διον. 93, 300.
 Latimer Hugh. 101.
 Λατινική Θεολογία 19.
 Λατινικοὶ Ἰταλιανοὶ 106.
 λατρεία 324.
 λατρείας χριστ. Ἱστορία 300, 301, 364.
 Λαφράγκ 72.
 Λεϊβνίτιος 106.
 Λειτουργικά βιβλία 376.
 Λειτουργική καὶ ὁμολογία 364.
 Λειτουργικῆς ἔργον 363.
 » ἔτυμον, ἔννοια 361, 362.
 » Ἱστορία 370.
 » μέθοδοι 370.
 » ὀρισμὸς 361, 363.
 » πηγαί 366 καὶ ἐξῆς.
 » σπουδαιότης 365.
 » τμήματα 364.
 Λειτουργικοὶ τύποι 'Ανατολῆς 364.
 » » Δύσεως 365.
 Λειτουργιολογία 364, 372.
 Λειχοῦδαι Σωφρ. καὶ 'Ιωαννικ. 93.
 Leon Grandmaison 257.
 Λεόντιος Βυζάντιος 34.
 Lepin 257.
 Λέων Α' πάπας 32, 48, 213, 371.
 Λέων ΙΓ' πάπας 122.
 Lightfoot J. 215.
 Lietzmann H. 117, 258, 373.
 Lipsius 214, 322.
 Λοβέρδος 'Αγάπιος 92.
 Loison 'Υάκινθ. 122.
 Loisy 122.
 loci communes 343.
 Λούβαρις Νικ. 214, 325.
 Λουθηρανοὶ ἱεροκήρυκες 101.
 Λουθηρεῖοι διδασκαλία 96.
 Λούθηρος 95, 100.
 Λουκιανὸς πρεσβύτερος 18, 199.
 Lücke 116.
 Luthardt Ern. 117, 161, 168, 337.
 Löhe 'Ιωάν. 118.
 Μαί 'Αγγ. 121, 122, 211.
 Μακάριος μέγας 37, 38.
 Μακάριος (ῥώσος) 343.
 Μακάριος Χρυσοκέφαλος 69.
 Μακεδόνιος 'Αντιοχείας 33.
 Μακκαβαῖοι 255, 256.
 Μακράκης 'Απ. 91, 93.
 Μακρῆς Σπ. 391.
 Μανέθων 247.
 Mansi 109.
 μαντρόσσαι 24.
 Μάξιμος Γραικὸς 93.
 Μάξιμος Μαργούνιος 84, 92, 93.
 Μάξιμος ὁμολογητῆς 33, 35-37, 39, 40, 69, 153.
 Μάξιμος Πελοποννήσιος 92.
 Μάξιμος Πλανούδης 66.
 Mariana 103, 214.
 Μαρίας Laah ἀδελφείον 378.
 Μάρκος Εὐγενικὸς 67.
 Marucchi 305.
 Martensen 'Ιωάν. L. 117.
 μαρτυρολογία 304.
 Massillon B. J. 105, 109.
 Μασώρα 231, 232.
 Μασωριτικὸν 230.
 Μασωριτικοῦ ἐκδόται 232, 233.

- Μασσαρωτικού καὶ Ο' σχέσις 231.
 Μάυροειδῆς Νικόλ. 92.
 Μεθόδιος Κερκύρας 373.
 Μεθόδιος Ὀλύμπου 18.
 Μεθοδολογίαι ἢ Ἐγκυκλοπαιδεῖαι 125.
 μέθοδος Θεολογική 279.
 μέθοδος πραγματική 278.
 Μεθοδισμὸς 117.
 Μελάγχθων 96, 99.
 Μελέτιος Ἀθηνῶν 93.
 Μελίτων Σάρδεων 4, 8.
 Μενωνίται 104.
 Menochius 103, 214.
 Mernephtah Φαραώ 250.
 Μεσολωρᾶς Ἰ. 295, 356, 360.
 μεταφράσεις Βίβλου παλαιαὶ 210.
 μεταφράσεις 209.
 » τῶν Ο' 219, 231, 232.
 » Ο' κριτικαὶ ἀναθ. καὶ ἐκδόσεις 233.
 Meyer 214.
 Μήλιας Σπυρίδων 92.
 Μηνιάτης Ἡλίας 88.
 Migne 109, 299.
 Μικρασιατικὴ Σχολὴ 8.
 Μίλας (Milasch) Νικόδημος 409, 412, 413, 414.
 Millet G. 305.
 Μιλτιάδης 4, 9.
 μίμρα 24.
 Μινούκιος Φήλιξ 344.
 mirabilia 304.
 missale Ambrosianum 370.
 missale Bobbiense 370.
 missale Gallicanum 370.
 missale Gothicum 370.
 missale Francorum 370.
 Missale Romanum 368.
 Missale τοῦ Stowe 370.
 Michaelis Ἰωάν. 108.
 Μιχαὴλ Ἀκομινάτος 69.
 Modernismus 122.
 Μοζαραβικὴ Λειτουργία 367.
 Moll 383, 397.
 Μολίνος Μιχ. 103.
 Μονοθελητισμὸς 33, 153.
 Μονοφυσιστισμὸς 32.
 Montalembert 119.
 Μοντανὸς—Μοντανιστὰι 8.
 Montfaucon 109.
 Morelius 369.
 Morinus 368.
 Μοσχόπουλος Ἄντ. 90.
 Μπαλάνος Δημ. 2, 4, 6, 10, 11, 13-15, 28, 30, 31, 43, 44, 47, 51-55, 62, 68, 70.
 Muratori 370.
 Müller Ἰωάν. 116.
 Müller Ἰούλ. 118.
 Mursinna Sam. 125.
 Möhler Ἰωάν. 119.
 Μπρατσίωτης Π. 118, 214, 256, 265.
 Μυστικὴ Θεολογία 36-37, 55, 79.
 Μυστικισμὸς 37.
 Μωραΐτης Δημ. 372, 384.
 Μωϋσῆς 251.
 Neander 116, 257.
 Newman Ἐρ. 122.
 Νεεμίας 254.
 Νεῖλος Καβάσιλας 66.
 Νεῖλος Κων/λεως 69.
 Νεκτάριος Πενταπόλεως 390.
 Νεόφυτος Ἐγκλειστος 69.
 Νεστόριος 23-24.
 Νικήτας Μαρωνίτης 65.
 Νικήτας Χωνιάτης—Ἀκομινάτος 66, 348.
 Νικηφόρος Βλεμμύδης 66.
 Νικηφόρος Κάλλιστος 290.
 Νικόδημος Ἀγιορείτης 89.
 Νικόδημος Ἱεροκήρυξ 92.
 Νικόλαος Λειρανὸς 81.
 Νικόλαος Μεθώνης 66, 343.
 Nicholis de Νικόλαος 369.
 Nitzsch I. C. 37, 355, 358, 359.
 Nitzsch Ἐμ. 116, 118.
 Noack 162.
 Νοβατιανὸς—Ναυάτος 8.
 Νομικῆς—Θεολογίας σύγκρουσις 177.
 Νόννος Πανοπολίτης 210.
 Νοταρᾶς Χρῦσανθος 88.
 Νοταρικὸν 197.
 Νηρωζυτῶφ Φιλάρετος 93.
 Ξιφιλίνος Ἰωάν. 54.
 Ξυγγόπουλος 305.
 Ὀδηγητικά—Ἐγκυκλοπαιδεῖαι 125.
 Ὀδοιπορικὰ 304.
 Odo Casel 373.
 Οἰκουμενικαὶ σύνοδοι Ε' καὶ ΣΤ' 33.
 Οἰκουμενικὴ σύνοδος Ζ' 41.
 Οἰκουμένιος 68, 212.
 Οἰκονόμος Κωνστ. ὁ ἐξ Οἰκονόμων 90, 93, 265, 282, 360.
 Ὀκκαμ Γουλ. 79.
 Olshausen 214.
 Ὀμιλητικὴ 355.
 » —Κατηχητικὴ 358.
 » —λατρεία 358.
 » —Λειτουργικὴ 358.
 » —Ποιμαντικὴ 357.
 » —Ρητορικὴ 357.
 Ὀμιλητικῆς διαίρεσις 359.
 » ἱστορία 359.
 » ὀνομασίαι 356, 357.
 » ὀρισμὸς 355.
 Ὀμιλιῶν δι' ἐξηγήσεις 212.
 Ὀνοματοκρατία (Nominalismus) 74.
 Ὀνώριος Ρώμης 33.
 Ὄξφόρδεις κινήσεις 117.
 van Oosterzee 15, 22, 29, 30, 81, 82,

- 105, 109, 111, 117, 318, 355, 357, 365, 381, 384, 387, 390, 397, 398.
 Oriens Christianus 373.
 Ordines 368.
 Ordo Berold 370.
 Ὀρλάνδος Ἀναστ. 305.
 Ὀρθολογισμὸς 37, 107-109, 120.
 Ὀρθολογιστικὴ Θεολογία 107, 110.
 Ὀρθολογιστικὴ Σχολή 270.
 Ott L. 62.
 Otto 383.
 Usener H. 117.
- Παγίδας Νεόφυτος 94.
 Παλαιοκαθολικοὶ 121.
 Παιδεία ἀνθρωπιστικὴ 123.
 » — Ἐγκύκλιος 123.
 Παμπούκης Χ. 356, 360.
 Palmer 384.
 Παναγιωτάκος Π. 414.
 Πανθεϊσμὸς Ἰδεαλικὸς 72.
 Πάνταινος 11, 198.
 Paulus Ἐρρ. 110, 160.
 Παπαγεωργίου Σπ. 265.
 Παπαγιαννόπουλος Νικ. 225.
 Παπαδόπουλος Ἰωάν. 343, 391.
 Παπαδόπουλος Φίλιπ. 300, 356, 360, 384.
 Παπαδόπουλος Χρυσόστομος Ἀρχ. Ἀθηνῶν 91, 208, 282, 391.
 Παπαμιχαήλ Γρ. 93, 94, 225, 260, 337.
 Παπίας Ἱεραπόλεως 3.
 παποκρατία 311.
 παπῶν ἐξουσία 119.
 παράδοσις ἀποστολικὴ 151, 152, 155.
 » ἐκκλησιαστικὴ 151.
 παραθέσεις Πατέρων 235.
 παραφράσεις Χαλδαϊκαί-ἀραμαϊκαί 210.
 παράφρασις 210.
 Πασχάσιος Ραβδέρτος 71.
 Πατὴρ ὄρου ἔννοια 296, 297.
 Πατρολογία 295.
 Πατρολογίας ἐτυμολογία 296.
 » ἱστορία 298.
 » ὄρια 296-298.
 » περιεχόμενον 297.
 » περίοδοι 298.
- Παῦλος 1.
 Pelt 162.
 Perrone Ἰωάν. 122.
 Πέτρος Γναφεὺς 33.
 Πέτρος Λομβάρδος 73, 76.
 Πηγάς Μελέτιος 84.
 Pierson Al. 117.
 Πίος Θ' 120-121.
 Πίος Ι' 373, 394.
 Πίος ΙΑ' 394.
 Πίος ΙΒ' 394.
 Πισίδης Γεώργ. 35.
 πίστις—γνώσις 141.
- πίστις—εὐπιστία 140.
 πίστεως θεολογικὴ ἀνάπτυξις 147.
 Pitra Ἰωάν. 122, 375, 376.
 Planck 161.
 Πλάτων Μόσχας 93.
 Πλίνιος 243, 369.
 Ποιμαντικὴ 384.
 Ποιμαντικῆς βοηθήματα 389.
 » διαίρεσις 388.
 » ἔργον 385-388.
 » πηγαί 388.
 » ὄρου ἔννοια 385.
 » ἔτυμον 384.
 ποιμένος ἔργον 385-388.
 » ὄρου ἔννοια 385.
 Πολεμικὴ Θεολογία 293.
 Πολεμικὴ Χριστ. 293.
 Πολιτειοκρατία 311.
 Πολύβιος 247.
 Πολύκαρπος Σμύρνης 3.
 Pontificale 368.
 Πορφυρογέννητος Κωνσταντῖνος 371.
 Πουλίτσας Π. 312.
 πραγματεΐαι (dissertationes) 213.
 πραγματοκρατία (realismus) 74.
 Πρακτικὴ Θεολογία 351.
 Πρακτικῆς Θεολογίας θέσις ἐν τῇ καθόλου Θεολ. 353, 354.
 » » μαθήματα 354.
 » » ὀρισμὸς 351, 352.
 » » ὑποκείμενον 352.
 » » χαρακτήρ 352.
 Πρακτικὸς κλάδος—Πρακτ. Θεολ. 162, 165-168.
- Πρόκλος 371.
 Προκόπιος Γαζαῖος 68, 212.
 Προκόπιος διάκονος 304.
 Προκόπιος Πελοποννήσιος 92.
 Προκοποβίκιος Θ. 93, 343.
 Προσαλέντης Φιλθέος 92.
 προσαρμοστικὴ θεωρία 160.
 Προτέριος Ἀλεξανδρείας 32.
 προφητικὸν στοιχεῖον 206.
 Πυρομάλης Ἰσιδώρος 369.
 Πύρρος Κωνσταντινουπόλεως 33.
- Räbiger F. J. 49, 128, 138, 161, 165, 166, 228, 278, 298, 322, 391, 398.
 Raes A. 364.
 Ράλλης Κ. 414.
 Ράμμος Γ. 414.
 Ραμπής Β' 250.
 Renan (Ρενάν) 114, 160, 257, 258.
 Reuss Ἐδ. 117, 214.
 Reuter dahl 162.
 Ridley Νικ. 101.
 Rietschel G. 373.
 Rituale 368.
 Rischl Ἀλβ. 114-116.
 Robertson W. 117.

- Robinson 225.
 Ροβοάμ 253.
 Ρόδιος 304.
 Ρόδων 8.
 Ρομπότης Π. 256, 356, 373.
 Rosenkranz 162.
 de Rossi Βαπτ. Ἰωάν. 301.
 Rothe 116, 162, 319.
 Ρουσάνος Παχώμιος 84.
 Ρουσσώ 259.
 Rutenick E. K. 383.
 Ρουφίνος 43, 212, 290.
 Ρωμαϊκή λειτουργία 367.
 Ρωμανός μελωδός 35, 375.
 Ρώσης Ζ. 343.
- Σαββαίται 375, 376.
 Sabatier Αὐγ. 117.
 Σαβδουκαίοι 255.
 von Sailer Μιχ. Ἰωάν. 122.
 Σακελλαρόπουλος Μελ. 414.
 Sacramentaria 368.
 Sacramentaria Bergami καὶ Biasca 370.
- Σαμουήλ 252.
 Σαούλ 253.
 Swainson 368.
 Σεβήρος Ἀντιοχείας 374.
 Seeberg 290.
 σειραὶ 211, 212.
 σειραὶ καὶ συναγωγαὶ ἐξηγήσεων 68.
 Sequentiae 374.
 Σεμιτέλος Δ. 375.
 Semler S. J. 108, 270, 290.
 Σεραπίωνος εὐχολόγιον 367.
 Σεραφεῖμ Πισσιδέιος 92.
 Σέργιος Κωνσταντινουπόλεως 33, 35.
 σημειώσεις (adnotationes) 211.
 Σημίται 215.
 Σημιτική γλῶσσα 215.
 σημιτικοὶ ἰδιωτισμοὶ 219, 220.
 Σιλεντιάριος Παῦλος 304.
 Σιώτης Μ. 228, 234.
 Schaultz 116.
 Schwartz E. 18.
 Schweitzer A. 110, 341, 355, 359, 390, 397.
- Schell H. 122.
 Schenkel 257.
 Schian 15, 384.
 Schleiermacher 111-113, 118, 136, 137, 162-165, 169, 214, 257, 298, 307, 319, 323, 354, 355, 390, 397.
 Schmiedel Otto 114.
 Schmidt 162, 214.
 Schülze 384.
 Scott Th. 215.
 Σκούφος Φρ. 360.
 Smith—Cheetham 373.
 von Soden 234.
- Söderblom N. 79.
 Σουίδας 211.
 Solesmes μονὴ 122, 373.
 Σολομών 253.
 Σομπολέβσκη 225.
 Σουλπίκιος Σεβήρος 290.
 Suenens L. 393, 394.
 Sus Ἐρ. 80.
 Σπένερ Φιλ. 105, 214.
 Staab 212.
 Statuta Eccl. antiqua 370.
 Στατιστικὰ εἰδικὰ 307.
 Στατιστικὴ 105 καὶ ἐξῆς.
 Στατιστικῆς μέρη 306-307.
 Στατιστικῆς πεδίων ἐρεύνης 307.
 Steinbeck 384.
 Στεφανίδης Β. 2, 7-9, 11, 16, 18, 20, 23-26, 28, 30, 32, 34, 35, 39, 41, 42, 44, 45, 52-54, 56, 60, 65, 67, 69, 72, 74-81, 83-89, 91, 94, 102, 104, 106, 107, 109-111, 113, 114, 117, 120-122, 282, 414.
- Στηθάτος Νικήτας 55.
 Στουδίται 375.
 Στράβων 242.
 Στρατιώτης Κλεάνθ. 384.
 Strzygowski 305.
 Στῶρ Χρ. 108.
 Σύμβολα 291.
 Σύμβολα Ρωμαϊκ. Ἐκκλ. 292.
 » Καλδινικὰ 292.
 » Λουθηρανικὰ 292.
 συμβολικὰ βιβλία Ὁρθοδ. Ἐκκλ. 292.
 Συμβολικὴ ἢ Ἱστορία Ὁμολογιῶν 290.
 » Γενικὴ 291.
 » θεμελιώδης 291.
 » συγκριτικὴ 293.
 Συμβολικῆς ἔννοια 291.
 » καὶ Ἱστορίας Δογμάτων σχέσις 294.
 » συγγραφεῖς 295.
 συμβόλου ἔννοια 290, 291.
 Συμεῶν Μεταφραστῆς 53.
 Συμεῶν Θεσσαλονίκης 69, 371.
 Συμεῶν νέος Θεολόγος 55-66.
 συμφωνία Πατέρων 152.
 Συνέσιος Πτολεμαΐδος 25.
 σύνοδοι ἀσχοληθεῖσαι περὶ τὸν κανόνα τῆς Γραφῆς 190.
 σύνοδοι Ἑλβίρας, Τολέδου, Τρούλλου 371.
- Συριακὴ γλῶσσα 216, 220.
 Συρίγος Μελέτιος 86, 92.
 συροχαλδαϊκὴ γλῶσσα 218.
 Συστηματικὴ Θεολογία 314-317.
 Συστημ. Θεολογίας μαθήματα 317-318.
 Συστηματικὸς θεολ. κλάδος 166-168, 314, 320.
- Σχολάριος Γεώργ. (Γεννάδιος) 92.
 Σχολαὶ Ἰουδαϊκαὶ 231.

Σχολαί προφητῶν 252.
 Σχόλια 211.
 Σωζόμενος 290.
 Σωκράτης 290.
 Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων 33, 35, 69,
 153, 371.
 Τάκιτος 247.
 Tanner A. 104.
 Tauler Ἰωάν. 80.
 Ταργούμια—Targumim 210, 218.
 Τατιανὸς 4.
 Twisten 116.
 Τελετόφιλοι 117.
 Teller Γουλ. Φρ. 108.
 Τερτυλλιανὸς 19-20, 317, 371.
 Τέτσελος Ἰωάν. 95.
 Τεχνολογία ἢ Τεχνικὴ 352.
 Tideman 318.
 Tichackert P. 293.
 Tillemont Σεβ. 105.
 Τιμόθεος Αἰλουρος 32.
 Τιμούρα 197.
 Tindal M. 107.
 Tixeront 290.
 Τίτος Λίβιος 247.
 Toland Ἰωάν. 107.
 τοπικὴ μέθοδος 341.
 Turner 68.
 Traducianismus 21.
 Τραϊανὸς 369.
 Τρακταριανοὶ 117.
 tractatus 212, 213.
 Τρεμπέλας Π. 68, 105, 118, 211, 260,
 337, 343, 344, 360, 373, 376,
 384.
 trivium 71, 123.
 Τριδέντου σύνοδος 101-102, 201.
 Τριθέμιος Ἰωάν. 299.
 Τυβίγγης Σχολή 108, 113, 161.
 Theologia naturalis καὶ revelata 135.
 Theologia topica 270.
 Tholuck 116, 118, 214.
 Thomasius Got. 117.
 Τωμαδάκης N. 376.
 Ὑμνολογία 374 καὶ ἐξῆς.
 Ὑμνολογίας διαίρεσις 375.
 Ὑπατία 25.
 Ὑπερφυσιοκρατία 111.
 Ὑπομήματα 213.
 Ὑποθετισμὸς 71.
 ὕφους τεκμήριον 213.
 Φαρισαῖοι 255.
 Φαρμακίδης Θ. 90, 91.
 Φαυωρίνος 211.
 Fendí 354.
 Fenelon 103, 105.
 Φιλάρετος Τσερνικόβου 31.

Φιλάρετος—Παγίδας 299, 343.
 Φιλιππίδης Λ. 330.
 Φιλιππίδης Ἐ. 414.
 Fillion 257.
 Φιλόθεος Κωνσταντινουπόλεως ὁ Κόκ-
 κινος 65, 69, 369.
 Φιλολογίας ὑπηρεσίαι εἰς Θεολογίαν
 173-174.
 Φιλόπωνος Ἰωάννης 35.
 Φιλοσοφία ἐφηρμοσμένη 181.
 » θρησκείας 321.
 » λατρείας 324.
 Φιλοσοφίας ἀνθρωποκεντρικὴ ἀφετηρία
 183, 184.
 Φιλοσοφίας εἰδολογικαὶ ὑπηρεσίαι εἰς
 Θεολογίαν 185.
 Φιλοσ. θρησκείας πεδῖον 324.
 Φιλοσοφίας δρου ἔτυμον, ἔννοια 181.
 » πραγματικαὶ ὑπηρεσίαι εἰς Θεο-
 λογίαν 185, 186.
 » σύγκρουσις πρὸς Θεολογίαν
 185, 186.
 » προβλήματα 181.
 » ὑποκείμενον 183.
 Fisher 2-5, 7, 8, 15, 16, 19, 21, 25-
 27, 31, 37, 39, 43-46, 72, 73, 78, 80,
 96, 99, 101, 107, 110, 111, 113, 116,
 120, 121, 290.
 Φίλων 196.
 Φίλων ὁ Βίβλιος 243.
 Φλαβιανὸς Ἀντιοχείας 21.
 Φλαβιανὸς Κωνσταντινουπόλεως 32.
 Φλωρεντίας σύνοδος 369.
 Φοινικικὸν ἀλφάβητον 250.
 Funk F. 122.
 Φράγκε Αὐγ. 105.
 Φραγκίσκος τοῦ Ἀσιζίου 77, 82.
 Frank Fr. 117.
 Frommel ἀδελφοὶ 118.
 Φυσικῶν ἐπιστημῶν—Θεολογίας σύγ-
 κρουσις 180.
 » » εἰς Θεολογίαν συμβο-
 λαὶ 179.
 Φυτράκης Ἀνδρέας 309.
 Φώτιος Κωνσταντινουπόλεως 51-53,
 211, 299, 343.
 Habert 372.
 Hagenbach 161, 166, 290, 319, 358.
 Χαλδαϊκὴ γλῶσσα 216, 218.
 Harms C. 383, 390.
 Harms A. 118, 358.
 Harnack A. 4, 116, 259, 290.
 Harnack Th. 355, 357, 384, 397.
 Hase Καρ. 110, 257, 293.
 Headlam 257.
 Hegel 328.
 Χειρόγραφα καὶ κώδικες Βίβλου 228.
 230.
 Hengstenberg 214.

Henke 358.
Herbert λόρδος 107.
Hergentröther 'Ιωσ. 121.
Hettinger 337.
Hefele 'Ιωσ. 120, 121.
Hilgenfeld 214.
Χιλιασμός 3.
Χιμναριστική γλώσσα 216.
Hirscher 383.
Hobbes Θωμάς 107.
Holtzmann J. II. 214. 258.
Hort 228.
Hugo τοῦ ἁγ. Βίκτωρος 372.
humanitas 123.
Huns F. A. 118.
Hüffel L. 358, 383.

Hoffmann Wil 118.
Hoffmann Joh. 117, 214.
Hoffmann R. 384.
Χρήστου Π. 55.
Χριστοδούλου 'Αποστ. 299, 414.
Χριστοφιλόπουλος 'Α. 409, 412-414.
Χρονικά, Χρονογραφίαι 278.
Ψελλός Κωνστ. 54, 55.
Ψευδοκωδινός 304.
Ψυχολογία τῆς θρησκείας 323.
'Ωριγένης 13-17, 198, 211-213, 290,
356.
'Ωριγένους ἀλληγ. ἐξήγησις 198.
'Ωριγένους ἐξαπλά 233.

Ἔργα τοῦ ἰδίου συγγραφέως:

Δογματικά καὶ Ἀπολογητικά.

ΔΟΓΜΑΤΙΚΗ
ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
(Βραβεῖον Ἀκαδημίας)

Εἰς τὰς σελίδας τῶν τριῶν τόμων τοῦ ἔργου ἀναπτύσσεται διεξοδικῶς, βάσει τῶν ἔργων τῶν Πατέρων, ἡ δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.

Τόμος Α΄. Σελίδες 584.

Τόμος Β΄. Σελίδες 430.

Τόμος Γ΄. Σελίδες 556.

ΑΠΟΛΟΓΗΤΙΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ

Συστηματικὴ κατοχύρωσις τῶν ἀληθειῶν τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἰς πέντε τόμους.

ΤΟΜΟΣ Α΄. Συστηματικὴ ἀναίρεσις τῶν ὑλιστικῶν, πανθειστικῶν κλπ. ἀντιχριστιανικῶν θεωριῶν. Ἐνα ἄριστον σύγχρονον ὄπλον ἐναντίον τοῦ ὑλισμοῦ. Σελίδες 360.

ΤΟΜΟΣ Β΄. — ΑΙ ΑΡΧΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ.

Εἰς τὸν δεῦτερον τόμον τῶν Ἀπολογητικῶν μελετῶν ἀναπτύσσονται τρία βασικά κεφάλαια τῆς Πίστεώς μας. Ἀφ' ἑνὸς μὲν «ἡ Βιβλικὴ Κοσμογονία», ἀφ' ἑτέρου «ἡ ζωὴ καὶ ἡ γένεσις αὐτῆς», τρίτον δὲ ἐξετάζεται ἡ «θεωρία τῆς ἐξελίξεως». Μὲ ἐπιχειρήματα ἐκ τῆς ὑγιοῦς ἐπιστήμης ὁ συγγραφεὺς καταδεικνύει μὲ πειστικότητα, ὅτι ὄντως τὰ πάντα εἶναι ἔργα τοῦ Παντοδυνάμου καὶ Πανσόφου Δημιουργοῦ. Σελίδες 398.

ΤΟΜΟΣ Γ΄. — Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ.

Τὸ χάος, τὸ ὁποῖον διαχωρίζει τὴν ζῶσαν ἀπὸ τὴν νεκρὰν ὕλην, δὲν ἴσχυται νὰ συγκριθῇ πρὸς τὴν ἄβυσσον, ἡ ὁποία ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ λογικοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ζωικῶν ὄντων. Ἴδου τί διαπραγματεύεται ὁ τρίτος τόμος τῶν Ἀπολογητικῶν Μελετῶν. Σελίδες 436.

ΤΟΜΟΣ Δ΄. — ΑΙ ΠΡΟΦΗΤΕΙΑΙ ΕΝ ΣΧΕΣΕΙ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΥΠΕΡΦΥΣΙΚΗΝ ΘΕΙΑΝ ΑΠΟΚΑΛΥΨΙΝ ΚΑΙ ΚΑΘ' ΕΑΥΤΑΣ.

Εἰς τὸν τέταρτον τόμον τῶν Ἀπολογητικῶν Μελετῶν ἐξετάζεται τὸ λίαν ἐνδιαφέρον θέμα τῆς ὑπερφυσικῆς Θείας Ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν ἄνθρωπον διὰ τῶν Προφητειῶν, αἱ ὁποῖαι προαναγγέλλουσαι τὸ πρόσωπον καὶ τὸ ἔργον τοῦ Μεσσοῦ ἐξεπληρώθησαν ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ. Σελίδες 431.

ΤΟΜΟΣ Ε΄. — ΙΗΣΟΥΣ Ο ΑΠΟ ΝΑΖΑΡΕΤ.

Εἰς ἓνα τόμον 656 σελίδων ἐμφανίζεται ἡ Θεανθρωπίνη προσωπικότης τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ, δεσπόζουσα καὶ κυριαρχοῦσα ἐπὶ γῆς καὶ οὐρανοῦ. Ὁ πιστὸς μελετητὴς ἐντρυφᾶ εἰς τὰς σελίδας τοῦ βιβλίου καὶ οἰκοδομεῖται. Ὁ ἀπορῶν πείθεται καὶ στηρίζεται, ὥστε πάντες νὰ ἀναφωνοῦν: «Ὁ Κύριός μου καὶ ὁ Θεός μου».

Ο ΠΝΕΥΜΑΤΙΣΜΟΣ

Εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν τοῦτο ἔργον ἀναπτύσσονται συστηματικῶς καὶ ἀποδεικτικῶς ὅλαι αἱ ἐπικίνδυνοι σατανικαὶ ἐνέργειαι τοῦ Πνευματισμοῦ. Σελίδες 245.

ΜΑΣΣΩΝΙΣΜΟΣ

Τί εἶναι ὁ Μασσωνισμός; Ποῖαι αἱ σχέσεις του μὲ τὸν Χριστιανισμόν; Ἢμπορεῖ ἓνας Χριστιανὸς νὰ εἶναι συγχρόνως καὶ Μασσῶνος; Εἰς τὰ φλέγοντα αὐτὰ ἐρωτήματα δίδει σαφεῖς καὶ πειστικὰς ἀπαντήσεις τὸ σύγγραμμα τοῦτο. Σελίδες 282.

ΘΕΟΣΟΦΙΑ

(Μυστηριακὴ θρησκεία ἐπηρεασμένη ἀπὸ ἀνατολικὰς θρησκείας)

Ἄφορᾶ εἰς τὰς διαφόρους μορφὰς τῶν ἀνατολικῶν θρησκειῶν (Κρίσνα, Κρισμαμοῦρτι, κλπ.), ποὺ ἔχουν εἰσβάλει τελευταίως εἰς τὴν πατρίδα μας καὶ παρασύρουν, ἰδίως τοὺς νέους, εἰς τὴν πλάνην των καὶ μακρὰν τοῦ Χριστοῦ. Σελίδες 103.

Ο ΧΙΛΙΑΣΜΟΣ

Ἰποδεικνύει καὶ ἀναιρεῖ συστηματικῶς τὰς ἀντιχρίστους διδασκαλίας τῶν «μαρτύρων τοῦ Ἰεχωβά», τῶν πολυωνύμων χιλιαστῶν. Σελίδες 143.

Ἑρμηνευτικά.

Η ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ ΜΕΤΑ ΣΥΝΤΟΜΟΥ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ

Ἡ σύντομος αὐτὴ ἐρμηνεία μετὰ περιλήψεων, παραλλήλων χωρίων καὶ εἰδικῶν κατατοπιστικῶν χαρτῶν, ἔχει ἐγκριθῆ ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τῶν Πατριαρχείων Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας, Ἱεροσολύμων, τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, καθὼς καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὑπὸ τῆς ὁποίας ἐχαρακτηρίσθη ὡς «ἔργον ἀνυπολογίστου ἀξίας» καὶ ὅτι «εἶναι ὁ ἄριστος καὶ μοναδικὸς ὁδηγὸς πρὸς κατανόησιν τοῦ περιεχομένου τῶν ἱερῶν σελίδων τοῦ «Βιβλίου τῆς ζωῆς». Παρομοίους χαρακτηρισμοὺς κάμνουν καὶ τὰ Πατριαρχεῖα. Σελίδες 1104.

ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΑΙΝΗΝ ΔΙΑΘΗΚΗΝ

(Βραβεῖον Ἀκαδημίας)

Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον. Σελίδες 512.

Εἰς τὸ κατὰ Μάρκον Εὐαγγέλιον. Σελίδες 326.

Εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον. Σελίδες 685.

Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον. Σελίδες 743.

Εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων. Σελίδες 699.

Εἰς τὰς Ἐπιστολὰς τῆς Καινῆς Διαθήκης:

Τόμος Α΄ (Ἐπιστολαὶ πρὸς Ῥωμαίους, Α΄ καὶ Β΄ Κορινθίους).
Σελίδες 560.

Τόμος Β΄ (Ἐπιστολαὶ πρὸς Γαλάτας, Ἐφεσίους, Φιλιπησίους, Κολασσαεῖς, Θεσσαλονικεῖς Α΄ καὶ Β΄, Τιμόθεον Α΄ καὶ Β΄, Τίτον, Φιλήμονα). Σελίδες 461.

Τόμος Γ΄ (Ἐπιστολαὶ πρὸς Ἑβραίους καὶ αἱ ἑπτὰ Καθολικαί).
Σελίδες 568.

Η ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ ΜΕΤΑ ΣΥΝΤΟΜΟΥ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ (Τόμοι Α΄ και Β΄)

Εἰς τὴν ἔκδοσιν αὐτὴν περιλαμβάνεται τὸ κείμενον καὶ ἡ σύντομος ἐρμηνεία τῶν «Ποιητικῶν» ἢ «Σοφιολογικῶν» βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, δηλαδὴ τῶν βιβλίων τοῦ Ἰώβ, τῶν Ψαλμῶν, τῶν Παροιμιῶν Σολομῶντος, τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ, τοῦ Ἐξασματος τῶν ἄσμάτων, τῆς Σοφίας Σολομῶντος καὶ τῆς Σοφίας Σειράχ.

Ὁ Α΄ τόμος περιέχει τὰ βιβλία τοῦ Ἰώβ καὶ τῶν Ψαλμῶν. Σελίδες 574.

Ὁ Β΄ τόμος περιέχει τὰ βιβλία τῶν Παροιμιῶν Σολομῶντος, τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ, τοῦ Ἐξασματος τῶν ἄσμάτων, τῆς Σοφίας Σολομῶντος καὶ τῆς Σοφίας Σειράχ. Σελίδες 576.

Ἡ σύντομος ἐρμηνεία τῶν βιβλίων αὐτῶν, μετὰ χρησιμωτάτων περιλήψεων κατὰ ἐνότητος, γραμμένη ἀπὸ τὸν καθηγητὴν Παν. Ν. Τρεμπέλαν, βοηθεῖ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν εὐχερῆ κατανόησιν τῶν ἱερῶν αὐτῶν κειμένων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ προσφέρει τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν ἀλήθειαν ὡς τροφὴν πνευματικὴν εἰς ὅλους τοὺς Χριστιανούς.

ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΑΝ ΔΙΑΘΗΚΗΝ

ΕΙΣ ΤΗΝ ΡΟΥΘ:

ὑπὸ † Παν. Ν. Τρεμπέλα

Αἱ δοκιμασίαι τῆς νεαρᾶς Ρούθ, ἡ παραδειγματικὴ στοργὴ πρὸς τὴν πενθεράν της, ἡ τιμητικὴ θέσις, τὴν ὁποίαν κατέλαβεν εἰς τὴν γενεαλογικὴν σειρὰν τῶν προγόνων τοῦ Μεσσίου, καθιστοῦν τὸ βιβλίον τῆς Ρούθ λίαν οἰκοδομητικὸν ἀνάγνωσμα διὰ τοὺς πιστούς. Σελίδες 95.

ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΣΘΗΡ:

ὑπὸ † Παν. Ν. Τρεμπέλα

Ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ ἀειμνήστου σοφοῦ καθηγητοῦ. Μᾶς βοηθεῖ νὰ ἐντρυφήσωμεν εἰς τὸ θεόπνευστον αὐτὸ βιβλίον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ὕμνον πρὸς τὴν Πρόνοιαν τοῦ ἁγίου Θεοῦ. Καὶ νὰ μάθωμεν καλὰ ὅτι ὁ Κύριος σκέπει καὶ θαυμαστῶς προστατεύει ἄτομα καὶ ἔθνη, ποὺ καταφεύγουν εἰς Αὐτὸν καὶ ἐπικαλοῦνται τὴν ἀπροσμάχητον βοήθειάν Του. Σελίδες 107.

ΤΟ ΨΑΛΤΗΡΙΟΝ:

ὑπὸ † Παν. Ν. Τρεμπέλα

Σύντομος ἐρμηνεία καὶ ἠθικαὶ ἐφαρμογαί. Οἱ Ψαλμοὶ τοῦ Δαβὶδ ἀνέκαθεν ὑπῆρξαν καὶ εἶναι ἐντρύφημα τῶν εὐσεβῶν. Ὅπως γράφει ὁ Μέγας Βασίλειος, τὸ Ψαλτήριον «προφητεύει τὰ μέλλοντα· ἱστορίας ὑπομιμνήσκει· νομοθετεῖ τῷ βίῳ· ὑποτίθεται (ὑποδεικνύει) τὰ πρακτέα». Τὸ Ψαλτήριον πρέπει νὰ εἶναι μελέτημα καὶ ἐντρύφημα κάθε πιστοῦ εἰς ὅλας τὰς περιόδους καὶ περιστάσεις τῆς ζωῆς του. Σελίδες 589.

ΕΙΣ ΤΟΝ ΙΩΒ:

ὑπὸ † Παν. Ν. Τρεμπέλα

Ὁ Ἰώβ τίθεται πάντοτε ἐνώπιόν μας ὡς ἓνα ἰσχυρὸν παράδειγμα πίστεως καὶ ὑπομονῆς. Ἡ μελέτη τῆς ζωῆς του δύναται νὰ μᾶς ἐμπνέη καὶ τὰς δύο αὐτὰς πολυτίμους ἀρετάς. Σελίδες 378.

ΕΙΣ ΤΑΣ ΠΑΡΟΙΜΙΑΣ:

ὑπὸ Ἡρ. Γ. Παπαδημητρίου καὶ Νικ. Π. Βασιλειάδη
(ἐπιστάσις † Παν. Ν. Τρεμπέλα)

Κατάλληλον διὰ πάντα Χριστιανόν, μάλιστα διὰ τὴν περίοδον τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν καθημερινῶς ἀναγινώσκονται εἰς τὰς ἱερὰς Ἀκολουθίας περικοπαὶ ἐκ τῶν Παροιμιῶν. Σελίδες 316.

ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΗΝ:

ὑπὸ Ἡρ. Γ. Παπαδημητρίου καὶ Νικ. Π. Βασιλειάδη

Τὸ θεόπνευστον βιβλίον τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ ἔχει ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα εἰς τὴν ἐντόνως ὑλιστικὴν ἐποχὴν μας. Διότι τὸ ἔργον αὐτό, καρπὸς ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς πολυτιμοτάτης πείρας τοῦ Σολομώντος, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς σοφίας του, εἰδικοῦ δώρου τοῦ μόνου σοφοῦ Θεοῦ, ἀποσπᾷ τὴν ψυχὴν ἀπὸ τὰ μάταια τοῦ παρόντος κόσμου, τὴν ἀνυψώνει εἰς σφαῖρας ἀληθῶς οὐρανίου καὶ τὴν γεμίζει μὲ αἰσιοδοξίαν καὶ ἐλπίδα. Τὸ Ὑπόμνημα τοῦτο μὲ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ κειμένου ἔχει κυρίως οἰκοδομητικὸν χαρακτήρα, τὸ δὲ περιεχόμενόν του γίνεται προσιτὸν καὶ εἰς τὸν ὀλίγησ μορφώσεως εὐσεβῆ ἀναγνώστην. Σελίδες 151.

ΕΙΣ ΤΟ ἈΣΜΑ ἈΣΜΑΤΩΝ:

ὑπὸ † Παν. Ν. Τρεμπέλα

«Ἄσμα ἄσμάτων». Τὸ θεόπνευστον ποιητικὸν βιβλίον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τὸ ὁποῖον περικλείει θείας καὶ οὐρανίας πτήσεις μὲ μυστικὴν σημασίαν καὶ ἔννοιαν. Μεταφέρει τὸν εὐλαβῆ μελετητὴν εἰς τὴν ὑπέργειον, εὐώδη καὶ παναρμόνιον ἀτμόσφαιραν τοῦ Παραδείσου. Τὸ ἔχουν ὑπομνηματίσει Ἐκκλησιαστικοὶ Πατέρες καὶ συγγραφεῖς μὲ ἐξαιρετον θεολογικὴν καὶ φιλοσοφικὴν κατάρτισιν. Βάσει τῶν ἑρμηνειῶν αὐτῶν ἔχει συνταχθῆ καὶ τὸ Ὑπόμνημα τοῦτο. Σελίδες 122.

ΕΙΣ ΤΟΝ ΠΡΟΦΗΤΗΝ ἸΩΝΑΝ:

ὑπὸ † Παν. Ν. Τρεμπέλα

Τὴν θαυμασίαν παραμονὴν τοῦ Ἰωνᾶ εἰς τὴν κόιλίαν τοῦ κήτους καὶ τὴν ἐκεῖθεν μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἔξοδον ὁ Κύριος ὑπέδειξεν ὡς προτύπωσιν τῆς ἰδικῆς Του τριημέρου ταφῆς καὶ Ἀναστάσεως. Ἐντεῦθεν καὶ ἀναγινώσκεται ἡ προφητεία τοῦ Ἰωνᾶ κατὰ τὴν θεῖαν Λειτουργίαν τοῦ Μεγάλου Σαββάτου. Σελίδες 88.

ΕΙΣ ΤΟΝ ΠΡΟΦΗΤΗΝ ΗΣΑΪΑΝ:

ὑπὸ † Παν. Ν. Τρεμπέλα

Τὸ βαθυστόχαστον καὶ ἀποκαλυπτικὸν αὐτὸ ἔργον τοῦ Μεγάλου Προφήτου Ἡσαΐου, ποὺ ὠνομάσθη ὁ πέμπτος Εὐαγγελιστής, εἶναι ἀπὸ τὰ ἀριστουργήματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Σελίδες 775.

Πωλοῦνται εἰς τὰ Βιβλιοπωλεῖα «Ο ΣΩΤΗΡ»:

- Σόλωνος 100 – 106 80 ΑΘΗΝΑΙ
- Φίλωνος 34α – 185 31 ΠΕΙΡΑΙΕΥΣ
- Πλ. Ἀγ. Σοφίας 6 – 546 22 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
- Γούναρη 45 – 262 21 ΠΑΤΡΑΙ
- Ἑλλάδος 113, Λεμεσός (τ.τ. 202) – ΚΥΠΡΟΣ